Dr Fadil Ademović

ČETNIŠTVO I ČETNIČKA PROPAGANDA U JUŽNOSLOVENSKIM ZEMLJAMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU /1941 - 1945/

Sudionici velikih obmana

Prvi tom

Knjiga prva

Sarajevo, 2009

KULT B biblioteka: Documentum

Dr Fadil Ademović

ČETNIŠTVO I ČETNIČKA PROPAGANDA U JUŽNOSLOVENSKIM ZEMLJAMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU /1941-1945/

Izdavač:
kultb@bih.net.ba

Suizdavač: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu

Za izdavača i urednik:
Mustafa M. Kapidžić

Recenzenti:
Dr Latinka Perović
Dr Dragoljub Petrović

Dizajn i DTP:
KULT-B / Samira Gorančić

Dizajn korice:
KULT-B / MMK

Štampano u BiH - *BLICDRUK Sarajevo*

CIP - Katalogizacija u publikaciji Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94:323.14](497.1=163.41)"1941/1945"

ADEMOVIĆ, Fadil
Četništvo i četnička propaganda u južnoslovenskim zemljama u Drugom svjetskom ratu (1941-1945).
T. 1, Sudionici velikih obmana
Fadil Ademović. - Sarajevo : Kult B : Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2009. - 864 str. ; 25 cm. - (Biblioteka Dokumentum / Kult B)
Bibliografske i druge bilješke uz tekst

ISBN 978-9958-684-02-9 **COBISS.BH-ID 17658118**

SADRŽAJ

Drugi dio:
POSTANAK RAVNOGORSKOG POKRETA I DRUGIH ČETNIČKIH CENTARA U SRBIJI I IZVAN SRBIJE 1941.

Treći dio:
ZAČECI ORGANIZOVANJA I SPECIFIČNOSTI U NAČINU PROŠIRIVANJA RAVNOGORSKOG POKRETA U OKVIRIMA CIJELE ZEMLJE

Četvrti dio:
KARAKTERISTIKE RAVNOGORSKOG POKRETA KAO VOJENE I POLITIČKE ORGANIZACIJE

Strategija "čekanja" na oružanu borbu

Peti dio:
RAVNOGORSKI POKRET KAO VOJNA ORGANIZACIJA

Šesti dio:
RAVNOGORSKI POKRET KAO POLITIČKA ORGANIZACIJA

Sedmi dio:
PROGRAMSKA OSNOVA ČETNIČKOG POKRETA I NJEGOVE PROPAGANDE

Osmi dio:
STRATEGIJA NACIONALNE PROPAGANDE U RAVNOGORSKOM POKRETU

Deveti dio:
JAVNA GLASILA U FUNKCIJI ČETNIŠTVA, KVISLINŠKIH VLASTI I OKUPACIONOG SISTEMA

Deseti dio:
PROPAGANDNE INSTRUKCIJE U SUKOBU SA PRAKSOM

Jedanaesti dio:
ČETNIČKA PROPAGANDA I KOLABORACIJA RAVNOGORSKOG POKRETA SA OKUPACIONIM I KVISLINŠKIM SNAGAMA

Dvanaesti dio:
PROPAGANDA U FUNKCIJI PRIJETNJI KAO OBLIKA TERORA I PRIJETNJA KAO STRATEŠKA KOMPONENTA PROPAGANDE

Trinaesti dio:
PROPAGANDA KAO PRETHODNICA I PRATILAC ZLOČINA I GENOCIDA

Četrnaesti dio:
1943.: OPERACIJA "WEISS" I POČETAK KRAJA ČETNIČKIH FORMACIJA

Šesnaesti dio:
POKUŠAJ STRATEGIJSKE INOVACIJE RAVNOGORSKOG POKRETA I POSLIJERATNOG UREĐENJA JUGOSLAVIJE

Sedamnaesti dio:
ANTIPROPAGANDA ČETNIŠTVA I NJEGOVE IDEOLOGIJE: TAKO SE KRUNIO UGLED ČETNIKA U NARODU

Devetnaesti dio:
IZDAVAČKA PRODUKCIJA I PROPAGANDA NAMIJENJENA REHABILITACIJI SARADNJE ČETNIKA I DRAŽE MIHAILOVIĆA SA OKUPATORIMA I KVISLINZIMA

Nacionalistička i kritička srpska istoriografija o Draži Mihailoviću i ravnogorskom pokretu

Umjesto pogovora Prvoj knjizi

Riječi izdavača

U nizu vrijednosti ovog Ademovićevog djela, poštovani čitaoci, nalazi se i obilje sveobuhvatnih dokumentarnih činjenica o četništvu, genezi tog pokreta i programskim ciljevima od njegova postanka. Zahvaljujući tome moći ćete uočiti ideološku potku i povezanost suštinskih ciljeva Ravnogorskog pokreta u Drugom svjetskom ratu sa osnovnim ciljevima režima Slobodana Miloševića. Mada autor u svom tekstu to nije posebno analizirao, navedene bitne činjenice ukazuju na duboku vezu s korijenima ratnog pakla od 1991. do 1999. u nekim južnoslovenskim zemljama, a prije svih u toku agresije SR Jugoslavije - Srbije i Crne Gore, na Republiku Bosnu i Hercegovinu od 1992. – 1995.

Ove četiri knjige – dva toma – objavljujemo kao svjedočanstvo kojim želimo doprinijeti širenju istine o minulom vremenu i "prokletom Balkanu", gdje je donedavno ciklično vaskrsavala ljudska tragedija. Kulminirala je genocidom u Sigurnoj zoni UN-a – Srebrenici, jula 1995., jednim od mnogih užasnih zločina u Bosni i Hercegovini, počinjenog, prema Presudi Međunarodnog suda pravde u Den Hagu, od "pripadnika Vojske i policije Republike Srpske", sljedbenikâ četničkog pokreta Draže Mihailovića i legalnih oružanih snaga SRJ – Srbije i Crne Gore (VJ, MUP R Srbije i druge oružane formacije), te nacionalističkih snaga koje su namjeravale po svaku cijenu ostvariti san *nebeskog naroda* – Veliku Srbiju. Za provedbu tog cilja, planiranog u Beogradu, i otuda izdašno pomaganog i koordiniranog, najbrutalnije su upotrijebljena vojna, politička i propagandna sredstva.

"Vođa bosanskih Srba" Radovan Karadžić, potomak četnika (otac Vuko osuđen na smrt kao pripadnik četničkog pokreta u Drugom svjetskog ratu) i prvi *predsednik Republike Srpske*, bio je važna figura u provedbi tog paklenog plana na području Bosne i Hercegovine.

Komandant Vojske Republike Srpske Ratko Mladić, optuženik za genocid i druge oblike zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, nakon osvajanja sigurnih zona Ujedinjenih nacija – Srebrenice i Žepe – izjavljuje: "Evo nas, 11. jula 1995., u srpskoj Srebrenici, uoči još jednog velikoga praznika, srpskoga, poklanjamo srpskom narodu ovaj grad. I, napokon, došao je trenutak da se posle bune protiv dahija Turcima osvetimo na ovom području".

Nakon ovakve izjave i drugih opštepoznatih činjenica o stravičnim zločinima srpske soldateske i policije nad nedužnim ljudima, i konačne presude Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY) o izvršenom genocidu nad Bošnjacima u Republici Bosni i Hercegovini, zvaničnici Republike Srpske – entiteta Bosne i Hercegovine morali su, u interesu srpskog naroda, javno i nedvosmisleno osuditi njima dobro znane zločince i institucije – organizatore tog pogroma. Oni, nažalost, još uvijek neće da to učine. Umjesto da se javno odreknu te sramote, i u interesu srpskog naroda (kao što je to učinio

predsjednik Čavić), mnogi nastoje genocid u sigurnoj zoni UN-a – Srebrenici, kao i drugim mjestima BiH koju su u ratu kontrolisali, minimizirati a neki ih čak i negiraju. I ne samo to! Oni očigledno još uvijek ne odustaju od suštine nacionalističkog političkog programa inspirisanog velikosrpstvom. Prema onom šta govore i šta rade drugačiji zaključak se ne može izvesti. Drskost Ravnogorskog četničkog pokreta, naprimjer, da u vrijeme obilježavanja godišnjice genocida, te neizmjerne tragedije Bosne i Hercegovine, organizuju masovni skup "ukrašen" transparentima "nož žica Srebrenica" (!!) i četničkim simbolima: crnim zastavama sa mrtvačkim glavama, kokardama, kamama i drugim obilježjima zločinaca pod (i sa) kojima su vršeni pokolji na mostovima Drine i mnogim drugim stratištima Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, u sprezi sa okupatorom i ustaškim zlikovcima.

Koliko se krivotvore i sakrivaju činjenice o ulozi četničkog pokreta Draže Mihailovića u Drugom svjetskom ratu gotovo podjednako se iskrivljuje slika istorijske istine o osvajačkim ratovima R.Srbije i Crne Gore, genocidu i drugim zločinima 90-tih godina XX stoljeća na tlu R. Bosdne i Hercegovine. Revizija istorijske nauke, osporavanje činjenica o tome ko je i na čijoj strani bio u Drugom svjetskom ratu, odslikavaju se u zvaničnim ocjenama zbivanja o nedavnoj ratnoj kataklizmi, – izbjegava se nužnost suočavanja sa istinom da je srbijansko rukovodstvo pod vođstvom Slobodana Miloševića, i supervizijom srbijanske intelektualne elite, krvavo rasturilo SFR Jugoslaviju. – Još uvijek se u Srbiji ne prihvata činjenica da je Srbija bila prva republika koja se protuustavno otcijepila od SFRJ. Svojim Ustavom iz 1990. godine R.Srbija se proglasila samostalnom i suverenom državom. U osnovi te njene secesije planirano je da se – uz pomoć oružanih snaga JNA/VJ, policije, specijalnih jedinica, SDB-a, i drugih formacija – političkih i propagandinih sredstava – stvori *skraćena* Jugoslavija, država u kojoj bi dominirala Srbija Miloševićevog režima. Milošević je tada izjavio: "Slovenija može izaći iz Jugoslavije, ako to želi...". Upravo tom izjavom on je javno obznanio namjeru stvaranja *velike* Srbije, odnosno, razbijanje SFR Jugoslavije. Srbija je u svemu postupala tako kao da nema obaveza poštivati savezni Ustav i zakonodavstvo države u čijem je sastavu tada bila, i to godinu dana prije proglašenja nezavisnosti Slovenije i Hrvatske!! Donošenjem svog Ustava Srbija je samovoljno i demonstrativno preuzela i sve ključne nadležnosti od savezne države u vrijeme dok je ta država još postojala: odbranu, međunarodne odnose, Narodnu banku i drugo. Dakle, mnogo prije Slovenije i Hrvatske, Srbija je donijela i mnoge zakone koji su bili u nadležnosti tadašnje federacije, to jest u suprotnosti s njima: ukinula je, naprimjer, autonomne pokrajine Vojvodinu i Kosovo.

Krajnji cilj tog režima, van svake sumnje, bio je: ostvariti velikosrpsku fikciju – Veliku Srbiju u kojoj će "svi Srbi živjeti u jednoj državi" – koja je utemeljena na srpskom projektu, razvijenom i operacionaliziranom brojnim programsko-planskim i akcionim dokumentima, od Načertanja do Memoranduma SANU-a.

U neposrednoj vezi s tim je i izjednačavanje četničkog sa antifašističkim narodnooslobodilačkim pokretom; u Srbiji su, nedavno, čak i zakonom izjednačena prava četnika i partizana s namjerom da se rehabilituje četništvo i četnička ideologija iz Drugog svjetskog rata, i njegove predvodnike Dražu Mihailovića, Milana Nedića, Dimitrija Ljotića i druge. Osmišljeno i sistematično se organizuje političko djelovanje tog pokreta da bi, pored ostalog, sakrili njihovu četničku kolaboraciju, ne samo sa silama Osovine, koje su povele osvajačko/fašistički rat, pa tako izazvale Drugi svjetski rat, nego i sa kvislinzima koji su bili u službi tih okupatorskih ciljeva. Zato treba jasno upozoriti da negiranje (posebno javno) činjenica o ulozi četnika u Drugom svjetskom ratu, koje je nedvosmisleno i nepobitno utvrdila istorijska nauka (da su četnici otvoreno sarađivali sa okupatorima) znači raspirivanje međunacionalne mržnje i pripremu za ponovno krvoproliće u Bosni i Hercegovini.

Van svake sumnje radi se o osmišljenom političkom planu, naročito u Srbiji, Crnoj Gori, a i u bh entitetu Republici Srpskoj, prema kom se, i dandanas, organizuju formalne i neformalne grupe, posebno izdavaštvo publikacija četničke provenijencije. Njihova su nastojanja sistematična i neskrivena: prva se tiču revidiranja mjesta i uloge antihitlerovske koalicije na prostoru ex Jugoslavije – u tom sklopu i antifašističke orijentacije Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), a druga na krivotvorenje uloge onih snaga što su u ratnom razdoblju od 1941.-1945. preuzeli funkciju kvislinga sa naci-fašističkim okupatorima. NOP i partizani se permanentno kleveću, ne samo u južnoslovenskim zemljama, već i u državama saveznicama antifašističke koalicije. Osporava se i nepobitna istina da su NOP, partizanski pokret i Nardnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ) bili čvrsto integrisani u antifašistički blok i oružani otpor koalicije – Velika Britanija, Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez. Iako je, de facto i de iure, takav sud nemoguće osporiti, ipak se, i u današnjoj četničkoj propagandi, negira ta nedvosmislena ocjena relevantne svjetske istorijske znanosti. – Oni bezobzirno osporavaju veliki doprinos oružanih snaga i NOP-a Jugoslavije, antifašističkom pokretu i pobjedi nad fašizmom.

Dio izdavačke djelatnosti u Srbiji, Crnoj Gori i, nažalost, u bosanskom entitetu Republici Srpskoj, i s njom saobražena politička propaganda, uzdižu i svrstavaju četništvo u antifašistički pokret (!?) veličajući Dražu Mihailovića i proglašavajući ga *prvim gerilcem porobljene Evrope*; opravdavaju njegovu/njihovu ulogu u okupiranoj Jugoslaviji objavljivanjem desetine knjiga na više hiljada stranica. To izdavaštvo, ipak, neskriveno podržavaju i mnogi političari u Srbiji i Crnoj Gori. Manipulacije i neistine, što je zabrinjavajuće, protiču bez neophodne i adekvatne kritike intelektualne i naučne elite. Suprotstavljaju im se, istini za volju treba naglasiti, pojedini pripadnici onog krila srpske kritičke istoriografije koja djeluje paralelno sa nacionalističkom srpskom intelektualnom elitom – većinskom skupinom revizionista istorijskih činjenica. Njima su se suprostavile i neke nevladine organizacije, poput Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji i asocijacije nezavisnih srpskih intelektualaca, – naročito

beogradsko Društvo za odbranu istine o Narodnooslobodilačkom antifašističkom ratu 1941-1945. Postojanje takvih snaga u Srbiji, iako u manjini, spriječit će (nadamo se) potpuno potonuće Srbije i spskog naroda u naci/onalistički radikalizam. Osim toga, oni svojim djelovanjem pružaju nadu da će se, kadtad, skinuti hipoteka kojom su ih opteretili političari ala Milošević i "srpski junaci", genocidom u Bosni i Hercegovini i nedavnim ratovima na prostoru *druge* Jugoslavije.

U Bosni i Hercegovini, pored najcrnjih iskustava sa nacionalističkim ekstremizmom i klerikalizmom, potpuno neočekivano vlada – muk!? Samo časni pojedinci ponekad se oglase u nekim listovima ili drugim javnim istupima ukazujući na svu pogubnost nacionalističke retorike i pokušaja rehabilitacije fašizma u našoj državi, i u neposrednom njenom okruženju. Zato smatramo svojom dužnošću naglasiti da se ničim ne može pravdati što nadležne državne institucije i izdavači Bosne i Hercegovine do sada nisu ponudili javnosti ni jedno ozbiljno djelo kojim bi ukazali na pojavu širenja neistina o istorijskim činjenicama iz naše prošlosti i širenju neo-fašizma, naročito na ovim prostorima. Ukoliko se ovo zlo energično ne suzbije, kao što su to učinile i čine države iz kojih je ratoborno krenulo tridesetih godina prošlog stoljeća, ono će ponovno proizvesti fatalne posljedice, upravo u ovoj našoj napaćenoj Bosni i Hercegovini.

Uviđajući to, naša izdavačka kuća - KULT-B odlučila je, u saradnji sa Institutom za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, bez ičije finansijske potpore, popuniti ovu prazninu u izdavaštvu Bosne i Hercegovine objavljivanjem ova dva toma: *Četništvo i četnička propaganda u južnoslovenskim zemljama u Drugom svjetskom ratu (1941-1945) – Sudionici velikih obmana (I tom)* i – *Drama istorijskog zaokreta (II tom)* – obimno djelo dr Fadila Ademovića proisteklo tokom desetogodišnjeg istraživanja, koje je uobličio u četiri knjige:

1) Sudionici velikih obmana

   Četništvo i četnička propaganda u južnoslovenskim zemljama u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)

2) Sumrak četništva i njegove propagande

   Četnička propaganda iz Velike Britanije prema Jugoslaviji /1941-1945/

3) Četnička kolaboracija u američkoj optici

   Četnička propaganda na tlu Sjedinjenih Američkih Država /1941-1945/

4) Diobe i sudari na Balkanu

   Propagandne aktivnosti iz SSSR-a prema Jugoslaviji /1941-1945/

Mustafa M. Kapidžić
Sarajevo, jula 2009.

PREDGOVOR

OD BRITANSKOG ŠTIĆENIKA DO OKUPACIONOG PARTNERA

Odvajkada ključno, ako ne i pitanje svih pitanja, i danas se čini predmetom mnogih preokupacija, različitih pristupa, vještačkih dilema, a ponajviše širokih političkih manipulacija. U stopu ga prate i pokušaji pronalaženja izokrenutih formulacija mogućih odgovora suprotstavljenih istorijskoj istini. Tim odgovorima se umnožava mozaik isfabrikovanih novih dokaza kojim se nastoji izvršiti revizija istorije Drugog svjetskog rata. I to revizija bitnih naučno meritornih i potvrđenih odrednica njegovog istorijskog ishoda 1945. godine. Izumitelji tih "dokaza", maltene, osporavaju antifašistički karakter one koalicije koja je suprotstavljena hitlerizmu postala pobjednica nad silama Osovine u globalnim razmjerama. Naročito nipodaštavaju jedinog saveznika te koalicije u licu Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP-a) na unutrašnjem planu - u južnoslovenskim zemljama od 1941. do 1945. godine. U minulih više desetljeća daju se sračunati, istorijski neadekvatni odgovori na to suštinsko pitanje koje je bezbroj puta opetovano: zbog čega su britanska vlada i njen predsjednik Vinston Čerčil (Winston Churchel) krajem 1943. godine prenijeli svoju podršku – materijalnu, moralnu, političku, diplomatsku i propagandnu - sa generala Mihailovića i ravnogorskog pokreta na Tita i Narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji?

Stoga nije slučajno već zakonomjerno to što pri definisanju svojih tumačenja suštine toga pitanja slijede, ne bez zluradosti, optužbe na adresu britanske vlade i njenog premijera Vinstona Čerčila. A prema tim odgovorima je Čerčil svojom podrškom omogućio Titu i komunistima *da prigrabe vlast u zemlji 1945.* Takva postavka je na taj način prispjela u posvemašnja razmatranja kao bogomdana konačna istina u nekim južnoslovenskim zemljama. Napose u doskorašnjoj SR Jugoslaviji, odnosno Srbiji i Crnoj Gori, te u Republici Srpskoj u Bosni i Hercegovini.

Iza i ispod iskrivljenih interpretacija moguće je otkriti baš one koji su tim dramatičnim zaokretom u polovini ili završnici Drugog svjetskog rata bili ponajviše pogođeni. Oni skoro svakodnevno obznanjuju tobožnje *nove dokaze friziranjem* fakata i ignorisanjem činjenica. Dok veličaju sve ono što nije suštinsko i bitno za taj zaokret u britanskoj ratnoj politici dotle minimiziraju i devalviraju ono što je istorijski verifikovano. U svoje *nove dokaze* oni involviraju nedokazive tvrdnje. Da su, primjerice, *jugoslovenski špijuni servirali lažne izvještaje Britancima o borbama na jugoslovenskom ratištu.* U tom smislu je i *Tito kao lukavi Zagorac* nadmudrio *naivnog ser Vinstona Čerčila.*

Nezaobilazni su, čak, masoni i masonske veze. I oni su, vele, faktor koji je pridonio prenošenju britanske podrške sa Draže i četnika na Tita i partizane.

To su sterilni pristupi koji ne pružaju povećani fond novih vjerodostojnih podataka. Umjesto njihovog obogaćivanja postojeći i verifikovani se izvrću i prilagođavaju zahtjevima poručilaca ili unaprijed datim postavkama. Čini se to podjednako iskrivljavanjem i falsifikovanjem da bi se po svaku cijenu iskonstruisao podatak i nazvao *novim dokazom*. To rade nacionalistički istoričari, publicisti i lideri mnogih političkih stranaka. Podmeću lažne teze kako je Čerčil, obmanut ili ne, *dozvao i ustoličio Titovu diktaturu i komunistički poredak u Srbiji i Crnoj Gori*. U Britaniji kao domovini toga velikog državnika na ta podmetanja gledaju sa nelagodom i podozrenjem. Na svu sreću ima u domaćoj javnosti glasova koji odlučno upozoravaju na nosioce tih i takvih teza: kritički se suprotstavljaju njihovoj nenaučnoj praksi. Umjesto da budu na tragu povijesnih činjenica, oni u Čerčilu i saveznicima, šta više, pronalaze *žrtve vješto vođene internacionalne komunističke propagande u korist Titovih partizana*. Tvrde da je u tom pravcu djelovala i dobro organizovana *mreža dezinformacija* unutar britanskih obavještajnih struktura. Posežu i za *prodorom Kominterne u sve grane britanske obaveštajne službe;* to je, navodno, *bilo od sudbonosnog uticaja ne samo na ishod stvari u Jugoslaviji već i u Evropi i u svetu*. Ocjenjuju da su, pri tome, presudnu ulogu odigrale tzv. *krtice*, drugim riječima komunistički, tojest, *sovjetski špijuni instalisani u Upravi za specijalne operacije Velike Britanije (SOE) te u drugim mehanizmima britanske ratne organizacije*. Te *krtice* su, po tom tumačenju, uživale podršku ljevičarski nastrojenih službenika i oficira. Uspjele su, zahvaljujući toj pomoći, u *friziranju i fabrikovanju izvještaja o ratnim zbivanjima u Jugoslaviji, kolaboraciji četnika sa okupacionim i kvislinškim vojnim formacijama i borbi NOVJ-a i POJ-a*. Prezentirani Forin ofisu, britanskoj vladi i premijeru Čerčilu ti su frizirani i falsifikovani izvještaji, vele, stvarali *lažnu sliku o antifašističkoj borbi partizana i kolaboraciji četnika*. Da načini tako kardinalnu grešku - da prigrli Tita i komuniste - Čerčil je, po zastupnicima ove teze, *bio pod stalnim uticajem dezinformacija*.

S tim u saglasnosti vještački ispostavljaju nedoumice i roje neosnovane dileme. Od početka su obznanili ofanzivno htijenje da ospore verifikovane istorijske istine. U tu svrhu čine bezočne falsifikate da bi, pošto-poto, stekli u povijesti poželjne izmijenjene stavove i ocjene, a odbacili važeće kao potvrđene i nesporne. Zahtjeve za reviziju istorijskih činjenica ustoličili su još spočetka 80-tih godina XX vijeka. Uporedo sa dolaskom na javnu scenu populizma i *događanja naroda*. Time su izrodili sveopštu halabuku u kojoj se brzo gubio svaki glas razboritosti ili ukazivanje na neophodnost razumnog pristupanja životnim faktima. Najširu javnost godinama, evo već i decenijama, zasipaju javnim istupanjima usmjerenim ka iskrivljenoj percepciji ratne prošlosti i stvarnih zbivanja u periodu od 1941. do 1945. godine. *Otkrivaju* i *pronalaze* tobože *nove* uzroke, imenuju druge glavne krivce za istorijski ishod rata i njegovu osnovnu rezultantu na domaćem tlu u južnoslovenskim zemljama.

Za falsifikovane se, čak, proglašavaju i oni dokumenti što nose potpise Draže Mihailovića, a upućuju podređene četničke komande na pomirljiv stav i saradnički odnos prema okupatorima i kvislinzima.[1]

Dokumenti sa Dražinim potpisom usmjeravaju četničke komandante i na provođenje nacionalističko-šovinističkog ravnogorskog programa za stvaranje etnički čiste Velike Srbije. I mnogi profesionalni istoričari u zvaničnim institucijama prihvataju objašnjenja o *komunističkim falsifikatima.* Među njima i neki od onih koji su u prijašnjim godinama svojih istraživanja obznanjivali i posve drugačije sudove i gledanja na kolaboracionistički karakter četničkog pokreta. *Protivno svijesti i savjesti oni pravdaju četničku nacionalnu izdaju i kolaboraciju sa nacističkim i fašističkim porobljivačima zemlje* - piše istoričar dr. Branko Latas u svom radu naslovljenom *Kolaboracija sakrivena sa tri tačke (...), Beograd, 2002.*

U objavljenim prilozima, potpisanim od privrženika *nove istorijske škole,* tri tačke (...) skrivaju one dijelove u generalovim direktivama, naređenjima i uputstvima kojima se nedvosmisleno potkrepljuje ta kolaboracija i oružana pasivnost ravnogoraca. Dr Latas smatra da je dobro što su se pojavile te publikacije. Mnogi su tako stekli priliku da budu razočarani njihovim sadržajima. Najvećma oni što su očekivali da će samom pojavom tih obmana i falsifikata konačno biti otklonjene nevjerica i sumnje ne samo neupućenih u četničku stvarnost već i onih naučnoistraživačkih djelatnika, koji se zbog ličnih interesa priklanjaju ovoj ili onoj opciji. Sada je jasno da ne postoje ni falsifikovana ni sklonjena dokumenta od strane *partizanskih pobednika.* Posebno nisu uništena ili sakrivena ona što bi, makar u nekoj mjeri, mogla ublažiti razmjere i domete saradnje ravnogoraca i njihovog vodstva sa nacifašistima.

Sa svrstavanjem ravnogorskog pokreta među antifašističke i oslobodilačke istovremeno je otpočelo euforično pozivanje na pomirenje unutar srpske nacije. U tim pozivima su širene tvrdnje da su četnici, jednako kao i partizani, dali svoj obol antifašističkoj borbi u Jugoslaviji.[2] Samo zato što su NOP i partizani vješto vođeni, oni su kod antihitlerovske koalicije priznati na antifašističkoj strani. Četnicima, zbog vladajuće nepravde, to nije pošlo za rukom. Oni su izdajom, vele, prije svega od Čerčila, potisnuti u drugi plan i ustranu. Tako je izgledala prva faza izmiriteljske euforije u Srbiji.

---

1 U svom feljtonu (*Duga,* septmebar 1991.) Radovan Kalabić kaže da mu nije poznato da je Draža *bilo kada i bilo gde potpisao neki sporazum sa Nemcima. Ne postoji čak niti jedna fotografija na kojoj bi komandant ravnogorskog pokreta stajao uz pripadnika moćne Hitlerove armade.* Autor toga feljtona ne kaže da to ne znači da Dražin pokret nije sarađivao sa okupatorima i kvislinzima. Kao da nepostojanje pismenog sporazuma sa Dražinim potpisom, te odsustvo njegovih fotografija sa Nijemcima, znače da nema mnogo drugih dokumenata, pisanih sporazuma i fotografija iz kojih se može vidjeti da je Dražin pokret do grla bio u glibu te saradnje i kontakata sa okupacionim formacijama i režimima koje su oni uspostavili. Autor dopušta tu mogućnost i iznosi neke primjere te saradnje i pisanih sporazuma, ali to pripisuje isključivo pojedinim komandantima.

2 Partizani se pri tome poistovjećuju sa komunistima.

Drugu fazu te kampanje označava najšire angažovanje štanpanih i elektronskih medija, uz pomirljiv stav zvanične politike u Srbiji. Ta faza je karakteristična po negiranju bilo kakve oslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Ukoliko je i bilo te borbe nicale su optužbe za način njenog vođenja i trajanja. Ona je kod okupacionih formacija navukla gnjev na srpski narod. Kaznenim ekspedicijama izvedene su represalije i odmazde koje su, po tim tvrdnjama, uzrokovale velike i nepotrebne žrtve. Malo je koga brinulo što se takvim tumačenjima nipodaštava antifašizam, te skrnavi oslobodilačka i slobodarska tradicija srpskog nacionalnog korpusa. Svjesno se ispušta iz vida kako je ta borba bila osnovna pretpostavka za opstanak toga naroda. Pristajući uz režim Slobodana Miloševića, naglo i bandoglavo, revizionizam istorije prihvatili su i mnogi nekadašnji pripadnici partizanskih formacija. Premda su bili učesnici ratnih zbivanja na strani NOP-a pali su pod sumnju u ispravnost vlastitih postupaka i opredjeljenja u NOB-i. Neki od njih su to objašnjavali *željom da isprave* navodnu *istorijsku nepravdu.* Nepravdom nisu smatrali četničko svojatanje partizanske antifašističke borbe i njenih tekovina. Kako ta četnička borba protiv okupatora jednostavno nije viđena u praksi, na strani antifašizma u toku četverogodišnjeg rata, otvoren je proces izmišljanja i konstruisanja raznih opravdavajućih postupaka. Što se ta tobožnja antifašistička borba ne može potvrditi istorijskim faktima, objašnjeno je da su svi afirmativni povijesni dokumenti uništeni od strane *pobednika.*

Da bi se bilo koji u osnovi kolaboracionistički pokret, kao što je četnički, svrstao u borbeni front antifašizma ne biraju se sredstva u medijskom komuniciranju, naučnim i nastavnim ustanovama, javnim nastupima vezanim za različite političke i druge kampanje. Dr Branko Latas obznanjuje kako se, u službi toga cilja, prenose i plagiraju radovi pripadnika četničke emigracije nakon Drugog svjetskog rata ili oni prilozi što pretenduju da budu *naučni.* I jedni i drugi temelje se na nepostojećim apstraktnim nazovi činjenicama. Otuda poplava pseudosvjedočanstava i pseudonauke predstavlja dokaz širine i dubine krize u koju je zapalo društvo sa svim njegovim manifestacijama promocije nakaradnih gledanja. Što su retrogradne pojave jače izražene tim više su mase pripodobljene da prihvate lažne tobožnje svjedoke kao spasioce četničke prošlosti i budućnosti. Duh tih publikacija i njihovih autora, sa najširim odjekom u javnosti, prije svog izlaska iz boce posijao je mnogobrojne neistine. Među njima i ocjenu o Vinstonu Čerčilu i britanskoj vladi kao glavnim krivcima za sudbinu četništva i dolazak Tita sa komunistima na vlast u zemlji po svršetku Drugog svjetskog rata. Štaviše, umnožavaju se, neutemeljeno, i druge optužbe na adresu pobjednika. Da su, primjerice, napisali istoriju po mjeri vlastitih potreba. Kažu da su u jugoslovenskoj istoriografiji sveukupnu četničku djelatnost prikazali u iskrivljenom svjetlu. Ali, nezavisno od eventualnih takvih nastojanja pobjednika, čak i kad bi ih bilo, moderni tvorci revizionističke istorije mogu pronaći meritorne sudove i ocjene o svemu tome i izvan granica bivše SFRJ. To će reći van domašaja *pobednika na domaćem tlu.* U inostranstvu su te ocjene i sudovi zapisani u mnogim knjigama, udžbenicima i uglednim

enciklopedijama. Dok one postoje praktično je nemoguće opovrgnuti mnogobrojne analize o kvislinškoj funkciji i kolaboracionizmu četništva.[3]

Prema tome, pošto ne postoje po njih afirmativni, navodno uništeni *od domaćih partizanskih pobednika,* onda su dostupni dokumenti drugih stranih izvora. Ni inostrana arhivska građa, međutim, ne pokazuje bilo kakvo prisustvo antifašističke borbe Mihailovića i njegovih četnika. Naprotiv. Ti dokumenti otkrivaju njihovu kolaboraciju i borbenu pasivnost, te neprestano kroz četiri ratne godine, odlaganje oružane borbe protiv okupacionih i kvislinških formacija. Što je najmjerodavnije, ta građa ukazuje na saradnju četnika sa okupatorima i kvislinškim vlastima. Potvrđuje da su se, manje ili više, sve njihove oružane aktivnosti iscrpljivale u nastojanju da unište NOP i partizane. Rječita je i u pogledu četničkih zločina počinjenih nad nesrpskim stanovništvom, ali i nad srpskim narodom. I za te zločine prekrajači istorije nalaze opravdanje - da su to *komunistički falsifikati.*

Za eventualne promjene sadržaja i karaktera dokumenata iz inostranih izvora nemoćna je bila i *pobednička istoriografija.* I u tim izvornim dokumentima Draža personifikuje praktičnu kolaboraciju, ne suprotstavljajući se tim postupcima svojih vojnih komandi i formacija. Ni preinačeni dokumenti ne mogu vođu četničkog pokreta osloboditi od istorijske odgovornosti. Ta odgovornost je neupitna kako za konkretne postupke u toku toga rata tako i za, kako to kaže dr Branko Latas, *gaženje tradicije i slobodarskog duha naroda iz čijih je redova regrutovao svoje pristalice.*

Nacionalistička srpska istoriografija prikazuje četništvo kao nacionalni, oslobodilački i antifašistički pokret. Ona time javno mnijenje izlaže obmanama. U njima je najveći broj zagovornika krivice Vinstona Čerčila i britanske vlade za slom ravnogorskog pokreta sa Dražom Mihailovićem na čelu. Takvom poimanju ta istoriografija prilagođava svoju interpretaciju istorijskih zbivanja i uloge ključnih aktera u njima. Optužbe te prirode i takvog karaktera masovno se eksponiraju na prostorima Srbije i Crne Gore, te entiteta Republike Srpske u Bosni i Hercegovini. Nikle su u onim društvenim okolnostima što su nastale sa raspirivanjem nacionalističke euforije, a traju i danas bez prekida. Od tada sa svih strana mase zapljuskuje poplava pseudosvjedočanstava i pseudonauke. Ta *nauka* odbacuje akribijski metod i savjesnost kao postulate znanstvenog rada. Ona umnožava mnoga djela u domenu pamfletske publicistike obojene jarkim ideološko-političkim i nacionalističkim crno-bijelim bojama. Rasprostire se s namjerom da ukine ljudsko pamćenje. Htjela bi da potisne istorijsku nepobitnost o biću, dometima i nespornim nacionalnooslobodilačkim tekovinama NOR-a. U pokušajima da pobije istorijske vrijednosti tih

3 Pogotovo u nazočnosti onih dokumenata što potiču iz endehazijskih, njemačkih, italijanskih, engleskih, američkih, ruskih i drugih izvora. Na njih nisu mogli uticati *komunistički falsifikati* ili *pobednici falsifikatori,* čak i da su to htjeli ili pokušali.

tekovina ona bi da ih nadomjesti tobožnjim slobodarskim i demokratskim karakteristikama ideologije i uloge četničkog pokreta i Draže Mihailovića. Tom njihovom promocijom zabasali su na stranputicu. U svim osnovnim orijentirima, pa i u tumačenju jednog od mnogih suštinskih pitanja o dramatičnom zaokretu britanske politike od četnika ka partizanima. U svojstvu istoričara, publicista ili političara ne uspijevaju, jer to neće, da shvate opšteprihvaćenu i nepromjenljivu činjenicu da su NOVJ i POJ, sa Titom i KPJ na čelu, bili jedina borbena snaga koja se u zemlji, od početka do kraja rata, oružano suprotstavljala nacifašističkim okupatorima i njihovim kvislinzima. Nipodaštavajući tu istinu, oni uporno zaobilaze sve dokaze o ravnogorskom pokretu, koji se jedino borio protiv partizana, a sarađivao sa tim istim okupatorima i kvislinzima. S ciljem da ih rehabilituju, množe i optužbe protiv Britanaca za navodnu nepravdu koju su učinili ravnogorcima. Umjesto stvaralačke analize privrženici četništva revidiraju istoriju toga rata. Stoga nisu u stanju da otkriju suštinu i proniknu u karakter tadašnje britanske politike prema Jugoslaviji i njenom pokretu otpora.

A suština te politike je bila jasna i 1945. godine, i u vremenu dugom četiri decenije nakon završetka ratnog pakla. Podjednako danas kao i krajem 80-tih godina XX vijeka, od kada je nastalo otvaranje čitavog niza hipotetičkih pitanja i od kada se na njih, saglasno neadekvatnim kriterijima, po svaku cijenu iznalaze različiti odgovori. Šta bi se desilo da Čerčil i britanska vlada nisu prenijeli svoju podršku sa Mihailovića na Tita? Da li bi jugoslovenski sukob u tom slučaju dočekao isti rasplet kakav je i bio na kraju Drugog svjetskog rata? Nije malo onih što se upuštaju u odgovore na ta i druga pitanja. Mnogi su do saznanja dospjeli sagledavanjem cjelokupne tadašnje situacije, odnosa snaga zaraćenih strana, pozicije stranih faktora koji su imali određeni uticaj na stanje u zemlji i konačan ishod rata 1945. godine. Nije malo domaćih i stranih autora koji smatraju da bi Tito i komunisti došli na vlast u Jugoslaviji bez obzira primali ili ne pomoć zapadnih saveznika. Ima i tvrdnji da bi podrška Crvene armije pri takvom stanju stvari morala biti mnogo veća i sasvim transparentna; britanski vojni predstavnici pri Vrhovnom štabu kod Tita, međutim, kažu da ta podrška s moskovske strane u završnici rata nije bila od bitnog značaja za ishod borbe oružanih snaga NOVJ-a i POJ-a i njihovu pobjedu bez ičije podrške sa strane. Nacionalistički istoričari i publicisti odbacuju nedvojbene dokaze što su u osnovi toga britanskog zaokreta. S njima i one po kojima je nopovska vojna i politička snaga vlastitom borbom u Jugoslaviji pridonijela svom priznanju od Čerčila i ostalih političkih faktora zapadnih saveznika. U okrivljavanju britanske vlade i Čerčila za sudbinu ravnogorskog pokreta i radikalnu promjenu vlasti 1945. godine najgrlatiji su branitelji četništva kao privrženici njegove istorijske reafirmacije. Neosnovanim optužbama Čerčila i britanske vlade svjesno ignorišu povijesne činjenice. Uključivši i one što glavnoga aktera spomenutoga zaokreta verifikuju kao ličnost nepomirljivo suprotstavljenu komunističkom pokretu i njegovoj ideologiji. Ser Vinston Čerčil je uvijek važio kao antipod komunizmu. On nikada, to nije nepoznato, nije

gajio bilo kakve simpatije prema ljevičarima općenito, a napose prema komunistima. Čak bi se moglo reći da je taj njegov odnos prema njima graničio sa dubokom averzijom i odbojnošću. Utoliko je teže, bolje reći nemoguće, iz toga uklona - njegovih tobožnjih simpatija ili antipatija - pronalaziti i tumačiti Čerčilovo napuštanje podrške Draži i četništvu. Pogotovo ne iz ugla naivnosti - *nadmudrio ga Tito kao lukavi Zagorac.* Ili u njemu nalaziti *žrtvu vješto vođene internacionalne komunističke propagande u korist Titovih partizana.* Ako bi se Čerčilova raspoloženja posmatrala kao indikacija strategijske orijentacije u sferi emocija i političkih simpatija prije bi bilo bliže istini da je on tu blagonaklonost gajio prema Mihailoviću i njegovom pokretu kao potencijalnim i stvarnim restauratorima monarhije i povratka kralja Petra II Karađorđevića u Jugoslaviju.[4] Kroz takvu optiku se istovremeno iskazuje nemoć, ako ne namjerno ignorisanje, pa i nipodaštavanje najpouzdanijeg shvatanja činjeničnog stanja stvari u istorijskoj znanosti.

Poseže se, van zdrave pameti dakako, i ka vječitoj mržnji Engleza prema Srbima; ka strahu američkog predsjednika Roosevelta *da će britanska imperija biti nakon rata veći i jači protivnik američkim interesima;* ka tobožnjoj spoznaji da se Amerika ne treba *nikako da upušta u pustolovine britanskog premijera, naročito ne u istočnom Mediteranu i balkanskim zemljama;* ka prodoru Kominterne *u sve grane britanske obavještajne službe.* [5]

Nosioci i akteri tendencije što su upravljene ka reviziji istorije nalaze se među protagonistima ratne politike, one koja je bila vladajuća 90-tih godina XX stoljeća. Upravo iz redova onih što su bili u službi te politike regrutuju se i kritičari Britanaca i Čerčila za učinjeno odsudno prenošenje podrške Saveznika sa četnika na partizane. Pri tome ne mogu da shvate, osim svega ostalog, bitnu stvar - Čerčilov pragmatizam. Taj pragmatizam je ispoljen ne samo kao vrlina toga državnika već i kao potvrda jedino mogućeg izlaza Velike Britanije u datim povijesnim okolnostima. Istorijski je taj pragmatizam bio uslovljen ratnim i vojnim potrebama te velesile. Uz njih je i procjena perspektive u pogledu najcjelishodnijeg načina očuvanja britanskih neposrednih i budućih dugoročnih interesa u ratu i nakon rata u tom dijelu svijeta.

Ne može se osporiti da su Britanci i drugi saveznici antifašističke koalicije dobro znali šta za nacifašističkog okupatora znači Balkan sa Jugoslavijom kao

---

4 Na strani pristranih objašnjenja su, i pored toga, u Beogradu i drugim centrima osvitali nebrojeni autorski prilozi poput *Čerčilovog poljupca smrti* (Majkl Lis), *Zašto nas mrze Englezi* (Staniša R. Vlahović), te mnogi drugi u tom stilu i s tim nakanama.

5 U funkciji neodrživih i nebuloznih tumačenja često je citiran i *Pristup Istoku* Ficroja Meklejna. U njemu se saopštava kako je on, početkom decembra 1943. godine u Kairu, upozorio Čerčila da je Tito otvoreni komunista i da će poslijeratni sistem u Jugoslaviji neminovno biti ustrojen prema sovjetskom modelu i orijentisan prema Sovjetskom Savezu. Prema tom Meklejnovom svjedočenju, Čerčil je tada upitao: *Nameravaš li da živiš u Jugoslaviji posle rata? Ne, gospodine. Ni ja. I budući da je tako, što manje brinemo o obliku vladavine koji će imati, to bolje za nas. Na njima je da odluče.* Sljedstveno tome je osnovni zaključak da je, eto, *baš posle toga britanska pomoć Mihailoviću u propagandi i ratnom materijalu zauvek prestala.*

svojim središnjim dijelom. Jugoistočna Evropa je i u tom ratu imala krupan geopolitički i vojnostrategijski značaj. Na njemu su se sve vrijeme rata ukrštali i sukobljavali interesi velikih sila. Njemačka i Italija su težile da učvrste okupacioni sistem u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji. Htjele su da u njima uguše pokrete otpora. Njihovom likvidacijom bi obezbijedile zaleđe Istočnog fronta. Time bi preduprijedile i sopstvene neugodnosti prilikom eventualnog angloameričkog iskrcavanja na obale Jadrana ili na druga područja Balkana.

Na jugoslovenskom ratištu sukobljavali su se i interesi Velike Britanije i Sovjetskog Saveza kao ratnih saveznika. Britanija je bila gospodareća sila Sredozemlja. Zainteresovana je da u njegovom balkanskom zaleđu u toku rata učvrsti svoje pozicije. To je mogla postići potiskivanjem ruskog uticaja sa toga područja. Tako bi nakon rata na vlast u Jugoslaviji i njenom okruženju ustoličila one snage koje će slijediti njene ekonomske i političke interese. Radi realizacije utvrđene strateške orijentacije išla joj je naruku činjenica što je jugoslovenska izbjeglička vlada bila u Londonu. Tamo je ona bila štićenik Britanije, pored ostaloga, i zato što je pod njenom kontrolom bio četnički pokret.

I vlada Sovjetskog Saveza je u toku toga rata nastavila tradicionalnu rusku politiku prodora ka Sredozemlju. Taj prodor je za nju najuputniji preko Balkana i balkanskih zemalja. Zato je SSSR bio zainteresovan za prodiranje, širenje i jačanje svojih pozicija i interesa u Jugoslaviji. To je mogao postići potiskivanjem britanskog prisustva. Otuda je Sovjetima odgovarao njihov snažan uticaj na NOP koji su smatrali svojim vjernim saveznikom. Ali ni jedna ni druga sila nisu mogle ići do kraja - savezništvo su obavezivali i postojeći državno-diplomatski odnosi sa izbjegličkom vladom Kraljevine Jugoslavije. Zbog toga sovjetski državni vrh nije spočetka bio u mogućnosti da legalno i otvoreno podržava NOP.

Ratna zbivanja u okupiranoj Jugoslaviji odvijala su se pod snažnim uticajem takvog ukrštavanja i sukobljavanja okupacionih, britanskih i sovjetskih interesa. To preplitanje je donosilo i velike posljedice na pokret otpora i događanja u toj zemlji pod okupacijom. Uplivisalo je i na način rješavanja jugoslovenskog pitanja u vrhovima Antifašističke koalicije (AFK). Sukobi i nadmetanja među velikim silama nisu prestajali. Milija Stanišić konstatuje da su se ta nadmetanja dugo odvijala dinamično i sa promjenljivim rezultatima.[6] U početku je britanska vlada vodila glavnu riječ u tim prostorima, ali je njen uticaj postepeno i sve vidnije slabio. Uticaj SSSR-a je, nasuprot tome, bio u stalnom porastu. Dominirajući je postao prodorom Crvene armije na Balkan, naročito na istočne granice Jugoslavije u septembru 1944. godine.

Izvan tih odnosa nije mogao biti ni britanski Generalštab, naročito Sredozemna komanda. Na vojnim i strategijskim planovima tih komandi pulsirali su svi spomenuti izukrštani interesi na balkanskom poluostrvu. U nji-

6 M. Stanišić, *Strategijska vertikala NOR-a Jugoslavije 1941-1945*, Beograd, 1999.

hovom ukupnom dejstvu bili su primarni vojni razlozi i u njima neposredna zainteresovanost za zbivanja na jugoslovenskom ratištu. Oni nisu bez dubokih sagledavanja tih kretanja još u toku 1943. godine počeli permanentno da traže, vršeći pritisak na premijera i Vladu, da se britanska pomoć što prije preorijentiše sa Dražinih četnika na Titove partizane. Isticali su još i neophodnost da se ta podrška i uvećava. Nedvojbeno su utvrdili i pouzdano znali kako u Jugoslaviji glavni otpor njemačkom okupatoru i njegovim kvislinzima pružaju jedino partizani. Ono što je slijedilo kao saznanje i proisticalo kao logična ocjena upućivalo ih je da vojna i politička kapitulacija Italije 8. septembra 1943. godine povlači još značajniju, ako ne i odlučujuću ulogu NOVJ-a i POJ-a u tim prostorima. Vojna snaga NOP-a, vezujući njemačke i kvislinške formacije za svoje ratište, direktno pomaže savezničkim trupama.

Sredozemna komanda se, inače, suočavala sa velikim brojem izvještaja o odsustvu borbe četnika protiv okupatora i njihovoj kolaboraciji. Britanski generali su predočavali vojnu argumentaciju sa velikim preimućstvima nad političkom. Na njima zasnovane zahtjeve nisu mogli ignorisati ni britanska vlada ni premijer Vinston Čerčil. Sredozemna komanda je do tada bezbroj puta, pa i ultimativno, tražila od Mihailovića da njegove jedinice preduzmu ne samo diverzantske akcije nego i krupnije vojne operacije prema okupacionim formacijama kao zajedničkom neprijatelju. Sve te zahtjeve je vodstvo ravnogoraca u praksi sistematski izbjegavalo, čak i otvoreno odbijalo. Poznati su pokušaji obmanjivanja članova britanskih vojnih misija ne samo u Glavnom štabu Mihailovića nego i u komandama četničkih formacija. Otuda nedvosmislen stav Sredozemne komande da oružana dejstva tako snažnih vojnih formacija kakve su bile jedinice NOP-a u Jugoslaviji protiv snaga Vermahta u potpunosti idu u prilog i naruku saveznicima. Partizanske snage odvlače i na jugoslovenskom tlu zadržavaju dodatne njemačke divizije sa italijanskog fronta prema Britancima. Zato je teško, čak i nemoguće, posumnjati u pouzdanost onih podataka kojima je raspolagala britanska vojna komanda u Sredozemlju. Pogotovo je isključena mogućnost podmetanja dezinformacija toj komandi u Generalštabu u pogledu stvarnog stanja odnosa i usmjerenosti snaga i vojnih formacija u Jugoslaviji, bilo četničkih ili partizanskih. U sfere irealnog spadaju spekulacije o bilo čijoj šansi, pa i mogućnosti izmišljenih navodnih *krtica* - to jest sovjetskih ili špijuna Kominterne - da u takvim prilikama tim komandama, sljedstveno tome premijeru Čerčilu i njegovoj vladi, friziraju, falsifikuju i podmetnu izvještaje sa jugoslovenskih ratišta u korist Titovih partizana. Utoliko prije što su te informacije prispijevale iz sasvim različitih, međusobno često sučeljenih izvora, sa raznih strana u okvirima britanskih obavještajnih službi. Sve relevantne informacije davale su prvenstveni i jedini primat vojnim razlozima kao najbitnijim činiocima u britanskoj odluci da se izvrši spomenuti istorijski zaokret. Dugo vremena do tada, pune dvije i po ratne godine, Draža i njegovi četnici su imali u rukama i uživali tu podršku, koja, međutim, nije dobila svoje pokriće u njihovom borbenom odnosu spram okupatora i kvislinga.

Zaokret Saveznika ka Titu kao novom partneru na jugoslovenskom ratištu nezaobilazno je zasnovan još i na drugim saznanjima. Ona su stečena u razgovorima koje je Čerčil neposredno vodio sa britanskim vojnim izaslanicima stacioniranim pri Vrhovnoj komandi kod Tita. Izaslanici su pripadali onom krugu ljudi u koje je premijer Čerčil imao bezrezervno i neograničeno povjerenje. To nisu bili ni *ljevičari*, ni *špijuni Kominterne* ili tzv. *krtice* u britanskim obavještajnim službama - kako ih karakterišu beogradski revizori istorije Drugog svjetskog rata. To su bili brigadir Ficroj Meklejn, kapetan Vilijam Dikin, a zatim i Čerčilov sin Randolf Čerčil. Svoja saznanja kako za pismene izvještaje, tako i za neposredne razgovore sa Čerčilom oni su crpili na osnovu vlastitoga ličnog uvida na licu mjesta. Na tome su temeljili i pojedinačne poruke i generalne ocjene. Njihovi stavovi su bili jasni i nedvosmisleni: Titovi partizani će na kraju biti pobjednici i osvojiti vlast u Jugoslaviji. Ukazivali su, isto tako, da će partizani to postići bez obzira da li ih Britanija ubuduće pomagala ili im i dalje uskraćivala vojnu, političku i diplomatsku podršku kao što je činila do tada.

Iz svega toga proizlazi da je svaka procjena posebno saobražena s vojnim rezonima još dok traje rat. Procjene su upućivale na najcjelishodnije rješenje - da se podrška prenese sa Draže i četnika na Tita i partizane. Stoga su i premijer Vinston Čerčil i ministar inostranih poslova Antoni Idn okrenuli list: krajem 1943. i početkom 1944. godine izmijenili su pristup rješavanju jugoslovenskog problema u cjelini, napose *partizanskog pitanja*. Taj novi pristup je nazvan i *politikom kompromisa*. Njenom praktičnom primjenom oni su postigli željene rezultate: povećanom podrškom partizanima i Titu pojačana su ratna dejstva protiv Nijemaca na Balkanu. Time su željeli, takođe, da intenzivnijim kontaktima s Titom postignu poželjniji Titov odnos prema Zapadu i da ga emancipuju od prevelikog uticaja Moskve. Za Veliku Britaniju i njeno vodstvo, zbog vlastite pozicije u dugom ratu, najbitnije je bilo izabrati onog saveznika koji doprinosi uništavanju njemačke vojne sile. Imajući u vidu vlastitu poziciju u iscrpljujućoj kataklizmi za Britance je od bitnog značaja bilo kada i koliko to čini taj saveznik. Ratna alijansa nastala je 1941. godine, u kojoj su Britanci uz SAD-e, sastavni dio antihitlerovske koalicije sa Sovjetskim Savezom kao zemljom vladajućeg komunizma. Nisu se u tom sklopu mogli nipodaštavati ni oni pokreti otpora koje su predvodili komunisti u okupiranim evropskim zemljama. Taj pristup Britanaca prema jugoslovenskom problemu i *partizanskom pitanju* odgovarao je, zacijelo, Titu i rukovodstvu NOP-a. Oni su na taj način htjeli da izdejstvuju i međunarodno priznanje promjena vlasti u Jugoslaviji nakon pobjede u Drugom svjetskom ratu.

To stanje je intenzivnije potrajalo nakon desanta Nijemaca na Drvar 25. maja 1944. Tada su Tito i partizanski štab morali napustiti taj bosanski grad. Početkom juna iste godine prešli su na Vis koji su osiguravale britanske pomorske i vazduhoplovne snage. To je vrijeme kada Tito postaje državnik od međunarodne važnosti i to je poslužilo i za uspostavljanje novog poretka u

zemlji.[7] U kolopletu završnice ratnog požara, sa vedrinom znakova ishoda rata za antihitlerovsku koaliciju, uslijedio je i prodor Crvene armije preko istočnoevropskih zemalja do jugoslovenske granice. Sovjetska vojska je postigla sporazum s Titom o njenom prelasku granice i ulasku na jugoslovenski teritorij. U tom su dospjeli zaključci i preporuke *Velike trojice* sa Jalte i formiranju zajedničke vlade Tito-Šubašić u februaru 1945. godine.[8] Draža i četništvo, dakle, nisu vodili borbu protiv sila Osovine. Čak i uprkos nastojanjima, pa i britanskim pritiscima, da svoje oružje okrenu protiv glavnog neprijatelja. Nisu stoga bili u prilici da pripomognu vojnim formacijama antifašističke koalicije, među njima i britanskim. Umjesto te borbe oni su razvijali saradnju sa protivnicima antihitlerovske koalicije. Kao istorijska istina to stanje se zaobilazi, izostavlja i skriva *u novim dokazima* četničkih pobornika kao revizionista istorije Drugog svjetskog rata.

Nisu bez značaja uočljiva nastojanja stručne, naučne i najšire javnosti da se na tako otvorena pitanja pruže adekvatni i meritorni odgovori. U okviru te javnosti nalaze se korisnici i čitaoci ovog djela stvaranog bez pretenzija da ponese neopozive atribute istorijske nauke ili jedino važeće istine. Osnovu i

7 Vrhovni štab, CK KPJ i Nacionalni komitet premjestili su 7. juna 1944. godine svoje sjedište sa kopna - iz Drvara - na ostrvo Vis. Učinjeno je to neposredno poslije njemačkog vazdušnog desanta na Drvar 25. maja 1944. godine. Vis je tada branila 26. dalmatinska divizija sa 12.000 boraca zajedno sa 3.000 engleskih komandosa i uz podršku lakih pomorskih snaga Engleske.
U to vrijeme se situacija na svjetskim ratištima razvijala povoljno za Antifašističku koaliciju. Sredinom 1944. godine Crvena armija je oslobodila Bjelorusiju, izbila na sovjetsko-poljsku granicu, oslobodila svu Ukrajinu i doprla do granice Rumunije. Njene trupe su nadirale ka srednjoj Evropi i Balkanu. S druge strane, anglo-američke trupe ušle su u Rim 4. juna, a 6. juna njihove armije iskrcale su se u Francusku (Normandija). Njemačka se našla u strategijskom okruženju.
Tita su na Visu štitile i britanske snage. Otuda je Čerčilova vlada računala na izmijenjen položaj rukovodstva NOP-a. Čerčil je uvjeren da će *omekšati* Tita. Mislio je da mu te okolnosti idu u prilog. Tu situaciju je nazvao *bogomdanom*. Lakše će ga odvojiti od Rusa. Zato je i nakon postignutog sporazuma Tito - Šubašić na Visu vršio pritisak da rukovodstva NOVJ-a i POJ-a prihvate povratak kralja u zemlju. Postojale su i namjere Savezničke vrhovne komande za Sredozemlje da svoje trupe iskrca na jadransku obalu u Jugoslaviji. Tito je imao u vidu približavanje kraja rata u uslovima pojačanog pritiska Britanaca na vodstvo NOP-a. Cijenio je da će Crvena armija nastaviti nadiranje ka Balkanu. Uputio je i pismo Staljinu 5. jula 1944. godine posredstvom generala Kornjejeva kao šefa vojne misije SSSR-a u Jugoslaviji. U pismu je izrazio nadu da će Crvena armija nadirati preko Karpata i Rumunije u pravcu juga. Time bi se osujetili planovi na Balkanu od onih koji bi pomoću razdora učvrstili svoje pozicije. Smatrao je da bi se na taj način onemogućili planovi britanske i jugoslovenske izbjegličke vlade. (Milija Stanišiš, Isto, str. 118.)

8 Naime, u Teheranu su krajem novembra 1943. godine *Velika trojica* (Ruzvelt, Staljin i Čerčil) priznala partizane i NOVJ kao savezničku antifašističku oružanu silu. I odlučili da im pruže pomoć u oružju i drugom ratnom materijalu, a time političku, moralnu i diplomatsku. Taj istorijski zaokret je označen i izjavama čelnih ličnosti zemalja Saveznica antifašističke koalicije. Tim izjavama je potvrđeno da je *NOP glavna snaga otpora i on će biti pobjednik u Jugoslaviji. Četnici se bore na strani Nijemaca, do kapitulacije i na strani Talijana.* Britanski premijer Vinston Čerčil je rekao pred engleskim parlamentom: *Komunistima pripada čast što su udarili temelje narodnom otporu. Partizani maršala Tita su jedina snaga koja se u Jugoslaviji i sada bori protiv Nemaca. Oni vezuju ništa manje od 13 njemačkih divizija od ukupno 20, koliko ih se nalazi na Balkanu.* Vidi Dragoljub Petrović, *Antifašistički rat u Jugoslaviji pred sudom istorije*, Beograd, 2003., str. 181, ili Vinston Čerčil, *Memoari*, V tom, 1966, str. 334,336.

namjenu knjige posvećene četništvu i četničkoj propagandi u Drugom svjetskom ratu čini želja autora i izdavačke kuće KULT B u Sarajevu da pomognu svakome kome god bude stalo do istorijske istine. Takvim svojim određenjem i karakterom ona pripada manjinskom krilu kritičke istoriografije koja dejstvuje uprkos brojnijem i većinskom jatu pripadnika nacionalistički ustrojenih i usmjerenih spisatelja i revizora istorije toga rata. Autor i izdavač su uvjereni da snagom argumenata ova knjiga uzvraća svima onima koji pokušavaju da vrše reviziju i devastaciju naučno utvrđenih činjenica. U njenoj osnovi je i težnja da doprinese reafirmaciji i vraćanju dostojanstva povijesnim faktima. Ukoliko, makar i djelimično, doprinese toj reafirmaciji istoriografije kao nauke na domaćem tlu onda su izdavač i autor uvjereni da će ovo djelo ispuniti svoju najbitniju namjenu i funkciju.

Od 1904.godine čete četnika se organizuju u Srbiji i prebacuju u Makedoniju i na Kosovo. U Makedoniji su već zatekle bugarske komite čije su čete bile sredstvo bugarske politike za posjedanjem Makedonije. Budući da je osmanski feudalni sistem bio u raspadanju susjedne balkanske države su nastojale da se prošire na račun Otomaskog carstva. U Egejskoj Makedoniji su dejstvovale grčke čete andarte, a pojavljuju se i albanski kačaci. Djelimična istraživanja dr Dragoljuba Petranovića, pokazuju da srpski četnici nisu dejstvovali protiv turskih vojnih snaga već su se borili protiv bugarskih komita. Forsirana je lažna propaganda da su četnici borci za slobodu srpskog naroda, što je prihvatano u srpskim masama. U tek stvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca formirano je četničko udruženje, koje je, uz primitivne demonstracije, podržavalo reakcionarne struje i programe u političkom životu zemlje. Težilo se ka ostvarenju velike Srbije na račun drugih naroda.

Fadil Ademović

Uvodni dio

POJAVA ČETNIŠTVA I PROPAGANDA ČETNIČKE TRADICIJE U JUŽNOSLOVENSKIM ZEMLJAMA DO 1941. GODINE

POSTANAK ČETNIČKIH UDRUŽENJA I NJIHOVO ORGANIZOVANJE

Početkom XX vijeka četnička udruženja su djelovala u središnjim prostorima jugoistoka Balkana. To je u neposrednoj vezi sa ciljem da se Srbija proširi prema Makedoniji i Albaniji. Od 1904. godine čete četnika se organizuju u Srbiji i prebacuju u Makedoniju i na Kosovo. U Makedoniji su već zatekle bugarske komite čije su čete bile sredstvo bugarske politikae za posjedanjem Makedonije. Budući da je osmanski feudalni sistem bio u raspadanju susjedne balkanske države su nastojale da se prošire na račun Otomanskog carstva. U Egejskoj Makednoji su dejstvovale grčke čete andarte, a pojavljuju se i albanski kačaci. Djelimična istraživanja dr Dragoljuba Petrovića pokazuju da srpski četnici nisu dejstvovali protiv turskih vojnih snaga već su se tukle protiv bugarskih komita. Forsirana je lažna propaganda da su četnici borci za slobodu srpskog naroda, što je prihvatano u srpskim masama. U tek stvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca formirano je četničko udruženje, koje je, uz primitivne demonstracije, podržalo reakcionarne struje i programe u političkom životu zemlje. Težilo se ka ostvarivanju velike Srbije na račun drugih naroda. Poslije 1918. godine sa stvaranjem Kraljevine SHS (Srba, Hrvata i Slovenaca) četnička organizacija je svoje aktivnosti iz Srbije pomjerila prema zapadu - u Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku. *Udruženje četnika za slobodu i čast Otadžbine* u Beogradu su osnovali četnički veterani. Utvrdili su i ciljeve: njegovanje četničke istorije, širenje četničkih patriotskih ideja, briga za udovice i siročad palih četnika te četničkih veterana i invalida. Zamišljeno je da to udruženje bude grupa za vršenje političkog uticaja i pritiska.[9] Glavni uticaj na tu organizaciju imala je Demokratska stranka, ali je to osporavala i potkopavala Radikalna stranka, od 1903. do 1918. najvažnija politička partija u Srbiji i dvadesetih godina u Jugoslaviji. Proradikalski, velikosrpski elementi četničkog članstva otcijepili su se od matičnog udruženja i 1924. godine

9 Imalo je nekoliko vrsta članova: redovne (tj. veterane), utemeljitelje, podupirujuće, počasne, a od 1922. godine i nove članove. Da bi privuklo omladinu, udruženje je svoje redove otvorilo ljudima od šesnaeste godine na više. Masovnost je povezana s namjerom da organizacija postane masovni pokret. (Nusret Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, ANUBiH, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 27, Sarajevo, 1971).

osnovali dvije nove organizacije: *Udruženje srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu* i *Udruženje srpskih četnika Petar Mrkonjić*. Vodeći četnici dijelili su se ne samo na one koji su bili bliži Demokratskoj ili Radikalnoj stranci već i na one koji su bili pristalice dvaju protivničkih oficirskih društava *Crne Ruke* i *Bijele Ruke*. U obje frakcije to je značilo borbu za vlast i političke principe obojene jakim strastima. Udruženje *Petar Mrkonjić* uzelo je ime po ratnom nadimku kneza Petra Karađorđevića, koji je kao gerilski borac sudjelovao u ustanku protiv Osmanlija u sjeverozapadnoj Bosni 1876. godine. Nakon umorstva kralja Aleksandra, posljednjeg odvjetka dinastije Obrenović 1903. godine, Petar je postao kralj Srbije, a 1918. proglašen za kralja nove Kraljevine SHS. U julu 1923. ove dvije organizacije odnosno dva udruženja stopile su se u *Udruženje srpskih četnika Petar Mrkonjić za Kralja i Otadžbinu*. Stvarni vođa tog udruženja do 1928. godine je Puniša Račić. On je u septembru 1927. godine izabran za poslanika Skupštine Kraljevine kao predstavnik Radikalne stranke, a 20. juna 1928. godine pucao je i ubio dva hrvatska zastupnika za vrijeme skupštinske debate. Kako je razdirano trzavicama u vodstvu, Udruženje *Petar Mrkonjić* je prestalo djelovati 1928. da bi 1929. godine - nakon zavođenja kraljevske diktature - bilo raspušteno.[10]

Velikodržavni projekti Beograda nakon 1918. godine polazili su od shvatanja da Srbima pripada odlučujući uticaj u novostvorenoj državi. U skladu s tim su i svoje težnje prema Bosni i Hercegovini kao *srpskoj zemlji* nastojali da ostvaruju i putem četničkih udruženja. Formiranje njihovih organizacija počinje od 1921. Tada je u Bosni i Hercegovini živjelo 1,889.928 stanovnika. Od toga je 43,87 odsto (829.162) bilo pravoslavnih, 31,07 odsto (588.247) stanovnika islamske i 23,48 odsto (443.914) katoličke vjeroispovijesti. Na ostale vjeroispovijesti otpadalo je 1,58 odsto (28.606) stanovništva.[11]

Već od 1924. u Sarajevu djeluje Glavni četnički odbor za Bosnu i Hercegovinu, a u Mostaru Okružni četnički odbor za Hercegovinu. Najpredaniji njeni aktivisti angažovani na formiranju četničkih pododbora su pripadnici

10 Velikosrpsku ideologiju i njene protagoniste u Bosni i Hercegovini nije moguće objasniti bez djelovanja četničkih udruženja prije Drugog svjetskog rata. Uz udruženja su i srpske nacionalističke organizacije i stranke. Njihovi centri su često u Beogradu, ali im je Bosna i Hercegovina najprivlačnija meta, jer su u njoj na liniji njenog svojatanja ponajviše razvijale svoju aktivnsot - SRNAO, ORJUNA, Radikali i dr. Treći faktor te ideologije i njenog iskazivanja su srpski listovi i časopisi između dva svjetska rata. Do mnogih saznanja o njima akribično vode istraživanja Nusreta Šehića - *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, izd. ANUBiH 1971. Među obnoviteljima četništva 1941. godine bili su i mnogi članovi četničkih udruženja iz međuratnog perioda. S njima su na istom poslu bili angažovani i pripadnici velikosrpskih predratnih stranaka, kao i nekih organizacija uglavnom pod vodstvom rukovodećeg kadra tadašnje vojske Kraljevine Jugoslavije.

11 Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921., Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Sarajevo, 1932.

Narodne radikalne stranke Nikole Pašića. Ta stranka je na izborima 1923. godine dobila 183.308 glasova i postala najjača srpska politička organizacija u Bosni i Hercegovini.[12]

ČETNIŠTVO U PERIODU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA (1918-1941)

U svim svojim oblicima, bez obzira kako i kuda se rasprostirala, četnička propaganda je zasnovana na čisto nacionalnoj osnovi: *Srbi na okup!* Pod tim nazivom je između dva svjetska rata od 1918. do 1941. godine nastao i djelovao velikosrpski pokret. U Zagrebu se 1940. godine javlja i njegovo glasilo *Srpska riječ*. Zabranjena je u travnju te godine. Tada mijenja ime u *Nova srpska riječ*, koja je pokrenuta u sklopu djelatnosti Srpskog kulturnog kluba, te u odborima za zaštitu i putem Tajnog udruženja *Srpska odbrana*.

U zaoštrenim političkim odnosima političke stranke su uvijek za svoje ciljeve i njihovo ostvarivanje tražile i dobijale podršku nacionalističkih organizacija i *patriotskih* udruženja. Tako je bilo i pri postizanju sporazuma Cvetković-Maček 26. avgusta 1939. godine. Tada su te organizacije i udruženja zaglušnom bukom stvarale političku psihozu pogodnu za raspaljivanje nacionalističkih i šovinističkih strasti i iznuđivanje odgovarajućih političkih rješenja. Na taj način su se, nakon sklapanja toga sporazuma, aktivirali Narodna odbrana, Srpski kulturni klub, četničke organizacije, Kolo srpskih sestara, srpske kulturno-prosvjetne organizacije, srpskopravoslavne opštine. Ton je toj akciji davao Srpski kulturni klub koji je smatrao da se tim sporazumom ugrožavaju srpski nacionalni interesi i srpstvo uopšte. Propagirao je da je time i nametnuta potreba ujedinjene akcije svih Srba pod zajedničkom parolom *Srbi na okup!*. Uporedo s tim aktuelizirana je ideja o Velikoj Srbiji.[13]

Ideja o Velikoj Srbiji egzistirala je dugo vremena prije toga sporazuma. Održavana je u nacionalističkim organizacijama SRNA i Udruženju srpskih četnika. Preferirala je gospodujuću ulogu Srba u Kraljevini SHS i to kao posebnoj državnoj zajednici u kojoj je prvenstveno uključeno srpsko stanovništvo na teritoriji zemlje. Ta ideja je imala svojih pristalica ne samo u Srbiji nego i izvan Srbije.

Na svom vrhuncu, pod vodstvom Koste Pećanca, četnička organizacija se sastojala od ljudi iz srpskog malograđanstva i seljaštva. Nikada nije imala veći

12 Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb, 1968., str. 212-213, 241-242 i 256-257; u tim dokumentima su i podaci o kretanju dobijenih glasova i broju poslaničkih mandata u BiH na izborima 1920., 1923. i 1927.

13 N. Šehić, Isto.

broj intelektualaca. Zbog toga nije uspijevala da razvije politički privlačan program. Čak je dvadesetih godina posuđivala mnoge svoje političke ideje od Organizacije jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA) koja se u širenju integralnog jugoslovenstva oslanjala na silu. Takođe je usko sarađivala sa Srpskom nacionalističkom omladinom (SRNAO) koja je bila tvorevina Radikalne stranke. Četnička organizacija se predstavljala kao zaštitnik svete baštine srpskog naroda od domaćih i stranih neprijatelja u novoj jugoslovenskoj državi. Njen okvir je bio jugoslovenski u onom smislu po kome su Srbi, Hrvati i Slovenci (postojanje drugih nacija nije se priznavalo) tri dijela jednog te istog naroda koji se trebaju ujediniti u centralističkoj a ne federalističkoj formi vlasti. Ali njena je orijentacija bila isključivo srpsko-nacionalistička, iako u tonu mnogo blaža od onih organizacija koje su se otcijepile između 1924. i 1929. godine. Spremno je služila interesima srpskih vladajućih grupa, postala je poznata zbog svojih antidemokratskih, antiliberalnih i antikomunističkih stavova. Njen uticaj nikada nije bio razmjeran njenom brojnom stanju, jer je vodstvo bilo korumpirano a članstvo nije bilo odano proklamiranim idealima i ciljevima.

Kao predsjednik četničkog udruženja Kosta Pećanac je nastojao da proširi organizaciju. Njegova politika prijema novog članstva izazvala je opoziciju starih četničkih veterana. Novi članovi nisu učestvovali u četničkoj prošlosti, nisu marili za četničke ideale; pristupalo je organizaciji iz političkih i ekonomskih razloga. Neki veterani, među njima i Ilija Trifunović - Birčanin, koji je bio predsjednik u periodu 1929-1932. godine i vodio drugu patriotsku organizaciju - Narodnu odbranu, povukli su se i osnovali suparničko Udruženje starih četnika. Od ubistva kralja Aleksandra u Marseju 1934. godine Pećančevo udruženje se širilo: 1938. je imalo više od 1000 odbora u cijeloj zemlji sa oko 500 hiljada članova. Njima novo udruženje nije moglo biti ozbiljan takmac.

Pećančevi borci su bili ljudi srednjih godina, skloni pljačkama i nasilju. U junu 1941. godine Pećanac je imao 10, krajem decembra 35 oružanih jedinica sa oko 6.500 ljudi, u aprilu 1942. - 8.500.

Udruženje srpskih četnika konstituisalo se kao posebna organizacija 1924. godine. Proces njihovog okupljanja odvijao se pod neposrednim uticajem Radikalne stranke i njene organizovane ekspoziture - Srpske nacionalne omladine (SRNAO). Članovi četničke organizacije sa SRNAOM su izražavali mišljenje najkonzervativnijeg dijela srpskog društva.

Srpski kulturni klub uoči rata je preuzeo na sebe ulogu ujedinjavanja Srba u jedinstven srpski politički front. Parole *Srbi na okup!*, *U jedinstveni nacionalistički front!*, po mišljenju srpskih nacionalista, potpomažu političku konsolidaciju u zemlji, jer ujedinjeni Srbi jačaju snagu države kao cjeline. Srbi su, po tom mišljenju, glavni tvorci Jugoslavije i glavna snaga države.

PROGRAM I OPCIJA VELIKE SRBIJE

Četništvo je osnovna pretpostavka nacionalističkog programa. Nipodaštavanje nacionalnih vrijednosti drugih naroda redovno je praćeno naglašavanjem sopstvenih. U četničkoj i štampi SRNAO veličani su Srbi kao borben i nepomirljiv narod. Hrvati su opisivani kao narod koji voli da *samo priča o svojim podvizima u prošlosti kojima samo oni sami mogu da vjeruju. Crpeti snagu iz prošlosti možemo samo mi Srbi, a nikako braća Hrvati, što im Bogu hvala i srpskom maču sada nije potrebno.*14 Ako je već osvojila Hrvatsku, Sloveniju, Makedoniju, Vojvodinu, onda Srbija mora te krajeve održati za sebe samo putem sile. Riječima srnaovskog lista Srbadija ta sila je ovako formulisana: *Ako hoćemo da se održimo moramo se svim sredstvima boriti da uništimo i satremo svoga protivnika, jer će to učiniti hrvatski boljševici, Mađari, Švabe i Turci sa nama ako ih ne preduhitrimo. Ostavimo se budalaština o troimenom narodu. Prezrimo tu 'braću' koja traži našu egzistenciju i našu glavu i svršimo sa njima kratkim putem.15*

Ideja o Velikoj Srbiji prevladavala je u nacionalističkim organizacijama SRNAO i Udruženju srpskih četnika. Ona je viđena kao gospodujuća uloga Srba u Kraljevini SHS.[16] Viđena je kao posebna državna zajednica u kojoj je prvenstveno uključeno srpsko stanovništvo na teritoriji zemlje. Ona je imala svojih pristalica i u Srbiji i izvan Srbije i postojećih nacionalističkih organizacija. Na toj liniji je grupa srpskih nacionalista u Sarajevu okupljena oko lista *Srpska zora* istakla geslo *Svi Srbi Srbiji, Srbija svim Srbima.* Ovu grupu nacionalista ujedinjavao je Đorđe Čokorilo. Od njih je potekla inicijativa za stvaranje posebne stranke pod nazivom *Srpska narodna organizacija.* I Udruženje četnika za slobodu i spas otadžbine tretirali su Hrvatsku i druge krajeve koji su ušli u sastav Kraljevine SHS kao osvojene i pokorene od strane Kraljevine Srbije.

Za srpske nacionalističke krugove Bosna i Hercegovina je bila od naročitog interesa. To je iskazano i u momentu kada je JMO (Jugoslovenska muslimanska organizacija) postavila zahtjev da se u Kraljevini obrazuje kao četvrta bosanskohercegovačka teritorijalno-politička jedinica, pored srpske, hrvatske i slovenačke. Stvaranju autonomne Bosne i Hercegovine najodlučnije su se suprotstavili Srpski kulturni klub sa Narodnom odbranom i organizacijama Demokratske, Radikalne, Zemljoradničke i Jugoslovenske nacionalne stranke. One su Bosnu i Hercegovinu vidjele u sastavu buduće srpske banovine. Smatrale su da ova pokrajina ima srpsko nacionalno obilježje. Bosanske Muslimane su tretirale kao dio srpskog stanovništva islamske vjeroispovijesti, koji govore najčistijim srpskim jezikom i istog su rasnog tipa (dinarskog) kao i Srbi.

---

14 *Srbadija,* 18. XI 1923.

15 *Srbadija,* 14. XII 1924.

16 Nusret Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini* (1918-1941, ANUBiH Sarajevo, 1971.

SVOJATANJE BOSNE I HERCEGOVINE I SRBIZIRANJE MUSLIMANA

"Bosna da plamti u srbizmu!"

Bosna i Hercegovina su srpske zemlje - tim riječima *Srpska Riječ* u Sarajevu ističe jedno od osnovnih stajališta radikala Bosne i Hercegovine. Taj njihov organ traži da ime zajedničke države bude *Srbija - Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*. Poruka toga lista opozicionim strankama: *Mi jedino znamo da je Banat, Bačka, Srem, Baranja, Slavonija, Bosna i Hercegovina, Lika, Sjeverna Dalmacija, Dubrovnik (od Neretve) i Boka vječno spojena sa Srbijom i da nema te sile, koja se može tome usprotiviti. Ovo je naša velika i najveća Srbija i teško onome ko u nju takne"*.[17]

Otpremajući te poruke bosanskohercegovačkoj javnosti, njenim građanima i opozicionim strankama, radikali su se u praksi koristili i četnicima okupljenim u pokretu koji je nastao i djelovao u cijelom razdoblju između dva svjetska rata (1918-1941). Četnici su u Kraljevini Jugoslaviji legalno djelovali. Oslanjali su se na jugoslovenske vojne i policijske vlasti, iako su u 13 srezova, koji su ušli u sastav Banovine Hrvatske, od 1939. godine formalno bili zabranjeni. Radikali su prijetili amputacijom svih tih područja koja su *spojena sa Srbijom*. Uz njih i dio ostalih hrvatskih područja, koja spadaju u pomaknutu granicu buduće *Velike Srbije* do crte Ludberg-Križevci-Sisak-Karlovac. Taj program, u ponečemu izmijenjen, postaće program četničkog pokreta Draže Mihailovića, a njegovim posredstvom i program izbjegličke kraljevske vlade Jugoslavije u Londonu u toku Drugog svjetskog rata.[18]

Radikalski aktivisti, poput lista *Srpska Riječ* 1924. godine, ističu zahtjev *Nacionalizujmo Muslimane*: *Nacionalizovanje Muslimana za nas Srbe je jedno od najvažnijih pitanja unutrašnje politike... Kada mi zagovaramo nacionalizovanje Muslimana, mi smo daleko od toga da diramo u rz i obraz u din i veru naših Muslimana... Mi smo rekli da je nacionalizovanje Muslimana važno i državno pitanje. Srbiziranjem Muslimana mi ne samo što dobivamo milion čuvara otadžbine, nego i rešavamo jedno važno, hrvatsko pitanje... Pre rata nacionalizovanje muslimana bilo je jako razvijeno i mnogi su Srbi, uprkos austrijskom proganjanju, radili na ovom plemenitom poslu. I tada je bilo dosta Srba muslimana u Bosni. A sada, posle oslobođenja, kada treba sva muslimanska Bosna da plamti u srbizmu, sada je rad na nacionalizovanju muslimana zamro u Bosni... Ovih dana osnovan je u Beogradu klub Srba muslimana... Daj Bože, da ovo budu predznaci, počeci jednog velikog pokreta nacionalizovanja muslimana*

17 *Srpska Riječ*, br. 35 i 106, Sarajevo, 22. II i 28. V 1921.

18 Srpske vlasti su naručile dvije knjige - jednu je s poljskog prepričao Matija Ban i objavljena je u Beogradu 1848., a drugu je napisao Ljubomir Ivanović, pojavila se 1868. godine. To su *Pravilo o četničkoj vojni* i *Četovanje ili četničko ratovanje*.

u našoj državi. Srbi pravoslavne i muslimanske vere, latite se nacionalizovanja muslimana, pa nastojte da se u svakom muslimanskom mestu osnuje klub Srba muslimana, jer brat je mio koje vere bio...

I prvaci četničkih udruženja su smatrali da je Bosna i Hercegovina *srpska zemlja.* Dosta gusta mreža tih udruženja stvorena je od 1932. do 1936. godine. Već 1937. je registrovano 60 četničkih pododbora. SRNAO i Udruženje srpskih četnika *Petar Mrkonjić* najintenzivnije su radili na stvaranju svojih organizacija u Bosni i Hercegovini 1923/24/25. godine. Oni su u srpskom stanovništvu podsticali netrpeljivost prema Muslimanima i Hrvatima. Optuživali su ih da su nosioci separatizma i protivnici *ideje nacionalnog i državnog jedinstva.* Tridesetih godina povećan je broj četničkih organizacija. Već 1935. godine u Kraljevini Jugoslaviji je registrovano 430 četničkih pododbora sa 212.210 članova. Taj broj pododbora je 1938. godine povećan na 1.000 sa preko 500.000 članova. Te podatke objavljuje *Jugoslovenska straža* kao zvanični organ Glavnog odbora Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine u broju od 23. VI 1935.[19]

U 1937. godini u Bosni i Hercegovini je registrovano 60 četničkih pododbora, neukljućivši seoske četničke čete. Pododbore su imala gotovo sva sreska i opštinska mjesta, a čete veliki broj sela nastanjenih srpskim stanovništvom. Najviše ih je bilo u istočnoj Bosni i Posavini, a manje u Bosanskoj krajini. Imali su od 15 do 300 članova. Jedan broj četnika je djelovao u organizacijama i udruženjima koja su imala programe slične četničkom: Narodna odbrana, Organizacija jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA), Srpska nacionalna omladina (SRNAO), te u organizacijama Srpskog kulturnog kluba. Valja reći da je politički program Srpske nacionalne omladine (SRNAO) sličan četničkom. Usmjeren je na stvaranje *Velike Srbije.* Stupala je u oštru borbu na području Bosne i Hercegovine protiv *separatizma* Hrvata i *jugoslovenstva* Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO). Nakon Prvog svjetskog rata grupa srpskih nacionalista okupljena oko lista *Srpska Zora* istakla je geslo *Svi Srbi Srbiji, Srbija svima Srbima!* Cilj te organizacije, koja je 1926. godine u Bosni i Hercegovini imala 80 mjesnih organizacija sa oko 60.000 članova, definisan je ovako: *Čuvanje Otadžbine i Kralja i propagiranje nacionalizma i odbrane Srbinove tekovine do istrebljenja svih antidržavnih i antinacionalnih elemenata.*[20] Članovi četničkih udruženja su poglavito Srbi i poticali su iz različitih društvenih slojeva, mnogi i niskih moralnih kvaliteta zainteresovani prvenstveno za brze političke i materijalne probitke.

Četnička ideologija i njene bitne komponente formulisane su tridesetih godina XX stoljeća. Četnička udruženja tridesetih godina u višenacionalnoj zemlji kao što je Jugoslavija, pa i u Bosni i Hercegovini, ističu ideju *jugoslov-*

19 Vidjeti šire N. Šehić, n. dj., str. 69.
20 Nusret Šehić, n. dj., 63-64 i 687.

enskog nacionalizma. To znači ideju *beskompromisnog integralnog jugoslovenstva i unitarizma pod dinastijom Karađorđevića.* Iskazano je to i u geslu te ideologije *Za Kralja i Otadžbinu.*[21] Dr. Zdravko Dizdar piše da je pod maskom toga gesla promican zapravo velikosrpski hegemonizam u tadašnjoj zajedničkoj državi i onemogućavani nesrpski narodi i druge etničke zajednice u izražavanju svojih nacionalnih osobitosti u političkom, gospodarskom, kulturnom i prosvjetnom životu. To je u Bosni i Hercegovini osobito lako uočljivo. Njihov je cilj likvidacija povijesnog područja te zemlje i njegovo potpuno uključenje u sastav velikosrpske države. Velikosrpska politika je nasilno suzbijala i gušila svaku težnju Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini za afirmacijom vlastitih nacionalnih vrijednosti. Istovremeno su isticane srpske nacionalne vrijednosti često kao jedine, a kod Muslimana i Hrvata razvijana srpska nacionalna svijest.[22] Posebno je to izraženo nakon uvođenja diktature kralja Aleksandra 6. I 1929. godine. Tada je uveden princip *jedan kralj, jedan narod i jedna država.* Zabranjen je rad političkim strankama, s izuzetkom četničkih udruženja, ukinuta nacionalna obilježja. Država je dobila naziv Kraljevina Jugoslavija i podijeljena na četiri banovine. Od njih je u tri (Vrbaskoj, Drinskoj i Zetskoj) sa 45 srezova-kotareva s područja Bosne i Hercegovine osigurana brojčana prevlast Srbima, a u jednoj (Primorskoj - 8 kotareva s područja BiH) Hrvatima. Ilustrovani tjednik *SVIJET*[23] objavio je kartografski prikaz Kraljevine. U četiri banovine trojica banova su bili Srbi, a jedan Hrvat, sva četvorica njihovih zamjenika su Srbi. Od 108 kotarskih predstojnika (sreskih načelnika) 89 njih su Srbi, 15 Hrvati (devet u Primorskoj banovini) i svega četvorica Muslimani. U Vojsci i policiji, posebno njihov starješinski kadar, činili su gotovo isključivo Srbi. Na to je uslijedila protuakcija s hrvatske strane: jedna je od 1929. godine osnivanje i djelovanje ilegalnog ustaškog pokreta. Njegov proklamovani cilj je stvaranje samostalne nezavisne države hrvatske izvan Jugoslavije u koju bi ušla cijela Bosna i Hercegovina. Zatim će u BiH uslijediti i stvaranje ustaških organizacija.[24] Nastupila je protuakcija i sa muslimanske strane: proces homogenizacije muslimanskog stanovništva oko Jugoslovenske muslimanske organizacije.[25] Ta najjača politička stranka u Muslimana na izborima 1925. godine je osvojila 127.690 glasova. Varirala je između velikosrpskih vlasti i opozicije da bi izborila što povoljniji politički i gospodarski položaj. U isto vrijeme jačao je i hrvatski pokret predvođen Hrvatskom seljačkom strankom

21 Dr. Zdravko Dizdar u svom prilogu *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941-1945, kao osnova za srpske zločine na tome području 1991-1995. godine,* podnesenom na Naučnoj konferenciji u Bihaću od 22. do 25. IX 2000.

22 Višenacionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini pokazuju i rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931., (knj. II, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Beograd, 1938. Tada je u BiH živjelo 2,323.555 stanovnika. Od toga je 1,028.134 ili 44,25 odsto pravoslavne, 718.079 ili 30,90 odsto islamske i 547.946 ili 23,58 odsto katoličke vjeroispovijesti, ostalih je 29.330 ili 1,27 odsto.

23 Knj. VIII, Zagreb, str. 432-433

24 Opširnije o tome Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše u Nezavisnoj državi Hrvatskoj,* Zagreb, 1978.

25 Atif Purivatra, *JMO u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,* Sarajevo, 1977.

(HSS).[26] HSS je u Bosni i Hercegovini 1927. godine dobila 83.387 glasova, a 1938. - 141.030 glasova. Veliki uspjeh je postigla lista Udružene opozicije sa dr. Vladkom Mačekom na čelu kao predsjednikom HSS-a koja je 1935. godine osvojila 246.458 glasova (za nju je glasao i JMO) prema 246.486 onih koji su glasali za vladinu.

Nezadovoljni rezultatima izbora, četnici preduzimaju aktivnosti da bi zaustavili jačanje hrvatskog narodnog pokreta i homogenizaciju muslimanskog stanovništva. Jedna od tih mjera je osnivanje srpskog društva *Krajina* sa privremenim sjedištem u Zagrebu u veljači 1939. godine. Društvo je trebalo obuhvatiti većinom Srbe u Savskoj banovini (južno od Save), zapadnom dijelu Primorske banovine (sjeverna Dalmacija) i zapadnom dijelu Vrbaske banovine.[27] Uz ciljeve i program rada je i karta na kojoj je i *srpski Zagreb*. Zatim je zahtijevano stvaranje nove političke jedinice - Srpske krajine - sa sjedištem u Bihaću. Time se htjelo onemogućiti ostvarenje zahtjeva HSS-a za rješavanjem hrvatskog pitanja u okviru Kraljevine Jugoslavije. Tako je nastao sporazum Cvetković-Maček 26. VIII 1939. godine i zasebna Banovina Hrvatska. U njen sastav ušlo je 13 srezova s područja Bosne i Hercegovine i kotar Šid s područja Vojvodine u kojima je hrvatsko pučanstvo bilo većinsko. Uspostava Banovine naišla je na žestok otpor četničkih udruženja i svih drugih srpskih krugova, naročito nacionalističkih. Otpor se nazirao u stvaranju velikosrpskog pokreta *Srbi na okup*, zatim u osnivanju raznih odbora s ciljem *odbrane i zaštite* srpskog stanovništva. Zahtijevano je ukidanje Hrvatske banovine. Ako to ne uspije onda stvaranje posebne državne zajednice pod nazivom *Srpske zemlje* u koju bi ušle cijela *srpska* Bosna i Hercegovina i najveći dio današnje Hrvatske. Tim srpskim zemljama četnici bi dali naziv *Velika Srbija*. Otuda njihovo odlučno energično protivljenje autonomnoj Bosni i Hercegovini u njenim povijesnim granicama, što je tražilo tadašnje muslimansko političko vodstvo. Bili su i protiv federalne Bosne i Hercegovine u njenim istorijskim granicama u okviru bivše SFRJ.

Do aprilskog rata 1941. godine na području Bosne i Hercegovine osnovano je i djelovalo oko 300 četničkih udruženja sa više desetina hiljada članova, od preko 100.000 koliko ih je prema nekim procjenama prošlo kroz ta udruženja. Udruženja su bila poluvojne organizacije. Njihovi članovi su polagali zakletvu, nosili odore sa šubarama i na njima kokarde, a bili su i naoružani. Četničke organizacije imale su i svoje zastave crne boje na kojima je izvezena mrtvačka glava s natpisom *Za Kralja i Otadžbinu*.[28] Posveta zastava vršena je u pravoslavnim crkvama. Pod tim simbolima četnici su u vrijeme Kraljevine Jugoslavije u Bosni i Hercegovini izvršili brojna ubistva Hrvata i Muslimana, najviše u istočnim područjima. Vršili su i druge oblike terora u

26 Tomislav Išek, Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929-1941., Sarajevo, 1991.

27 *Krajina, Srbi u našim sjevero zapadnim pokrajinama*, Zagreb, 1938.

28 Istovjetne zastave nosiće i četnici Draže Mihailovića u toku Drugog svjetskog rata.

naseljima s mješovitim stanovništvom (batinanje, izazivanje nereda prigodom vjerskih praznika, uznemiravanje pjevanjem pjesama rugalica, razbijanjem prozora na kućama i sl.).

Kraljevski dvor i njegovo Ministarstvo vojske i mornarice stvarali su četničke postrojbe i u okviru Jugoslovenske vojske. Te jedinice u vojsci organizovane su od dobrovoljaca a koristile bi se u ratnim uslovima za gerilske oblike ratovanja. Godine 1940. ustrojena je četnička komanda i šest posebnih bataljona - dva na području Bosne i Hercegovine.

Četnički pokret nakon okupacije i uspostave Nezavisne države Hrvatske 1941. nije imao direktne organizacijske veze sa predratnim četništvom. S njim je taj pokret istovjetan u ideološkom opredjeljenju, te u programu stvaranja *Velike Srbije*. Na toj osnovi su Drugi svjetski rat i okupacija zemlje olakšali četništvu da se predstavi kao nastavljač predratnog političkog organizma sa izrazito ili isključivo nacionalističkom komponentom. Ono je u tim uslovima postalo privlačno za političke grupe i pojedince da u njemu i preko njega nastave dalji politički život. Pojedini članovi Zemljoradničke, Demokratske, Radikalne stranke, pa iz pojedinih nacionalnih i nacionalističkih udruženja, Srpskog kulturnog kluba, Narodne odbrane, Sokola, Skauta i sličnih organizacija našli su mjesto u četničkom pokretu u toku rata, preuzimajući u njemu i rukovodeća mjesta. Četnička zastava je za sve snage postala simbol okupljanja. Četnički simboli, način odijevanja, naoružanja, nošenje dugih brada i kose, stare četničke titule i svi drugi spoljni znaci i obilježja prijeratnog četništva opet su aktuelizirani. Time je prizivana i nedavna prošlost minula s početkom rata. Pokretu je to dalo više snage i podsticaja. S takvim atributima prošlosti išao je i program stvaranja *Velike Srbije* u *Velikoj Jugoslaviji*.

PREDRATNO I ČETNIŠTVO NAKON OKUPACIJE 1941.

Ako četnički pokret poslije okupacije nije imao direktne organizacijske veze sa predratnim četništvom imao je sa četničkom tradicijom uopšte, a posebno sa ideologijom, akcijama i djelovanjem četničkih udruženja između dva svjetska rata. I prije toga rata i u ratnom periodu od 1941. do 1945. godine četništvo je personificiralo u sebi ono ekstremno nacionalističko što je živjelo u jednom dijelu srpskog društva i među jednim brojem pripadnika srpskog naroda. U tom je smislu djelovao i Srpski kulturni klub, koji je imao podršku i u rukovodstvima pojedinih građanskih političkih stranaka. U ratu je ta djelatnost nastavljena, istina ne pod firmom Srpskog kulturnog kluba nego pod zastavom četništva. U njemu su se privremeno bile izmirile ranije političko-stranačke nesuglasice. Nusret Šehić, koji je dao ponajbolju analizu predratnog četništva u Jugoslaviji i BiH, međutim, smatra da sâm taj momenat nije istovremeno dovoljan razlog da se predratni i ratni četnički pokreti

vide kao dva potpuno različita pokreta kojima je samo naziv zajednički. U ratu su se manifestovali novi momenti u tom pokretu, ali je on i tada sačuvao svoju osnovnu suštinu: djelovao je kao predstavnik interesa onog dijela srpskog društva koje je bilo krajnje nacionalistički orijentisano. On je u ratnim prilikama proširio svoju društvenu osnovu. U jednom trenutku je simbolizovao otpor jednog naroda, čiji je opstanak bio doveden u pitanje. Sa životnim interesima toga istog naroda četništvo je došlo u sukob svojom taktikom: od prvog dana opštenarodnog ustanka zagovaralo je da još nije vrijeme za borbu i da treba čekati povoljnije međunarodne i unutrašnje političke prilike. Tom bitnom činiocu svoje strategije dodalo je i svoju politiku kolaboracije sa snagama okupatora i kvislinškim vojnim formacijama. To je bilo u suprotnosti sa jasno izraženim težnjama većine srpskog naroda. Narod je, nasuprot tome, težio za borbom protiv okupatora i njegovih kvislinga. Narodnooslobodilački rat je u isto vrijeme razotkrio četnički pokret kao ekskluzivno nacionalistički: sam je definisao i do kraja obznanio svoju vojnu ulogu i poziciju. A ta pozicija je u stvari značila izdaju borbenih i slobodarskih tradicija srpskog naroda. Takva sudbina je zadesila i sve druge slične nacionalističke pokrete drugih naroda na prostorima bivše SFRJ.[29]

U pobunu i ustanak u julu i avgustu 1941. godine bili su uključeni i pojedini pripadnici predratnog četničkog pokreta. Dio ustanika je stupio u borbu od početka, a mnogi i u vremenu nakon podizanja ustanka.[30]

Zdravko Dizdar je otkrio podatak prema kojem su od svih zapovjednika ustaničkih odreda i grupa najmanje trećina njih bili četnici, a na nekim područjima i većina. U jednom popisu pripadnika Dinarske četničke divizije, u kojoj je bio i Bosanski četnički korpus, izvršenom početkom 1944. godine, navedeno je i vrijeme stupanja u četnike. Od 348 četnika njih 269 stupilo je 1941. u četničke jedinice, 40 njih u toku 1942, 19 u 1943. i 20 početkom 1944. godine. Od 268 iz 1941. njih 12 su bili predratni četnici, dok su ostali to postali nakon napada i okupacije Kraljevine Jugoslavije i stvaranja NDH: 1 je stupio u maju, 6 u junu, 229 u julu a ostalih 12 prije kraja 1941.[31]

29 Šire: N.Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1971., ANUBiH, Odj. društvenih nauka, knj. 27.

30 Kao politički komesar Glavnog štaba NOPO-a BiH i član PK KPJ BiH od septembra ustaničke godine Rodoljub Čolaković piše kako su seljaci u većini ustali na oružje zbog neposredne *opasnosti od ustaškog noža jedni na poziv KP, a drugi su pošli u borbu kao četnici. R. Čolaković Zapisi* iz oslobodilačkog rata, II, Sarajevo, 1948, str. 56.

31 HDA, Fond: Ministarstvo vanjskih poslova NDH, br. R.T. Bo1, 320/1944, kut. 3.

Prvi dio

SLOM KRALJEVINE JUGOSLAVIJE I FAŠISTIČKA OKUPACIJA ZEMLJE 1941.

OKUPACIONI I KVISLINŠKI REŽIMI SA MEĐUSOBNO SUKOBLJENIM INTERESIMA

Podjela zemlje na njemački i italijanski sistem upravljanja

Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije u zemlji su formirana dva okupaciona sistema - njemački i italijanski.[32]

I poljoprivreda je u italijanskom uglavnom pasivnom području nedovoljno razvijena. U nedostatku žitarica hrana se morala uvoziti. Željezničke pruge su zbog sukoba s partizanima nesigurne. Njihovim diverzijama izložena je pruga Karlovac-Rijeka, kojom je transportovana nafta dopremana Dunavom iz Rumunije do Vukovara a odatle na zapad željeznicom.

Da bi novostvoreni Pax Italiana bio kompletan i trajan, bilo je potrebno iz oblasti pod okupacijom izbaciti SVE partizane i ustaše.

Takođe je bilo neophodno popuniti vakuum između Druge zone i demarkacione linije, oblast poznatu kao Treća zona. Ta zona je i partizanima i ustašama pružala utočište i bazu za upade u područje pod italijanskom okupacijom. Plan italijanskog generala Ambrozija je, stoga, morao da bude kompletiran okupacijom Treće zone (termin 'reokupacije' jedva da bi bio adekvatan, jer Italijani, osim što manjih posada, ni poslije aprilskog rata nisu ovu teško prohodnu planinsku oblast sistematski zaposjeli). Time bi još jedan širok pojas teritorije NDH dospio pod vojnu i civilnu upravu Italijana. A to znači da ustaške vlasti i oružane snage ne bi imale pristupa na približno jednu polovinu teritorije Nezavisne države Hrvatske.

General Ambrozio je do sredine oktobra 1941. godine i ovo sproveo - sa uobičajenim neobaziranjem na vladu u Zagrebu i njene prigovore. Poglavnikova vlada je ovoga puta prihvatila svršen čin. Tome je prethodila još jedna mini-kriza u italijansko-hrvatskim odnosima: 26. septembra iste godine Ambrozio je jednostrano proglasio uključivanje reokupirane zone teritorije u *italijansku carinsku zonu.*

32 Pri podjeli ekonomskog plijena Italijani su izvukli kraći kraj. Sva proizvodnja boksita kao glavnog strateškog materijala na područjima pod njihovom okupacijom pripadala je Nijemcima. Najveću korist su sticali iz prirodnih šumskih potencijala u drvetu, ali su njegovu i eksploataciju drugih prirodnih bogatstava otežavale partizanske vojne operacije.
Oni što su podupirali okupatore da učvrste svoj položaj u dijelu okupirane Evrope i tamo što duže opstanu dijele se u dvije kategorije: jedni su se mirili sa okupacijom i otvoreno stupali u službu okupatora, a protiv patriotskih osjećanja i nacionalnih interesa svoga naroda. Takav je norveški političar i predsjednik vlade Vikunda Kvisling. Njegovi sljedbenici u prostorima Jugoslavije su Ante Pavelić, Milan Nedić i Leo Rupnik. U Češkoj je to Haha, u Slovačkoj Tuka, u Francuskoj maršal Peten, u Belgiji Degrel, u Rumuniji Antonesku. U drugu kategoriju, takođe u sferi nacionalne izdaje i gaženja slobodarskih tradicija, spadali su oni što su se predstavljali za antifašiste. Njihova propaganda prožeta je antiokupatorskim opredjeljenjima i namjerama. U prikrivenoj ili otvorenoj formi, što će reći tajno ili javno, oni su sarađivali sa okupatorima. Oni se još nazivaju kolaboracionistima. Inostrana i istorijska nauka bivše SFRJ u toj ulozi vidi Dražu Mihailovića u Drugom svjetskom ratu. Dr. Branko Latas, *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama (1941-1945)*, Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945., Beograd 1999.

Do sredine oktobra 1941. godine NDH je podijeljena u dvije različite ekonomske, adminsitrativne, vojne i političke cjeline. U italijanskoj polovini ustaške države jedva da je moglo biti riječi o formalnom suverenitetu Zagreba. Međutim, dugoročno se pokazalo da proširenje oblasti pod italijanskom okupacijom nije riješilo problem partizana. Treća zona se prostirala dinarskim planinama, klancima i gudurama u kojima su topografija i klima često predstavljale nepremostive probleme posadnim jedinicama veće od neprijateljske akcije. To je italijanske komandante primoralo da jedinice drže u gradovima i da velike napore ulažu samo da bi komunikacije držali trajno otvorenim.

Prema tome, u toku rata Italijani su se različito odnosili prema NDH. Koliko su oni ispoljavali negativan odnos prema Hrvatskoj, toliko su bile povoljnije mogućnosti četničko-italijanske saradnje - kako piše akademik Enver Redžić. Koliko su njemačko-srpske suprotnosti bile dublje, utoliko su slabije bile pretpostavke za približavanje četnika i Nijemaca.

Italijanski okupator, u svojoj težnji da potpuno zavlada jadranskom obalom i što dubljim njegovim zaleđem, sistematski izaziva sukobe između Srba i Hrvata. Pomagao je njihovo uzajamno uništavanje. Strah od osvete Srba hrvata i mnoge muslimane. *Uništavanje Srba postalo je sastavni deo komunističke revolucije. Komunistička organizacija je veoma pogodovala hrvatskim i muslimanskim ustašama i njihovim protivsrpskim prijateljima. Oni su postali nov rezervoar iz koga su se regrutovali partizani pod komunističku zastavu.*

I njemačke okupacione vlasti vrlo brzo su došle do saznanja da ustaški marionetski režim nije sposoban da se suprotstavi ni NOP-u, ni četničkim snagama. Čak ni u područjima za koja su Nijemci bili zainteresovani iz ekonomskih razloga. Među ta područja spadali su i prostori oko Mostara u Hercegovini. Tamo su Nijemci htjeli nesmetano eksploatisati boksit, te imati sigurnu komunikaciju radi transporta te rude do morske obale. Njihova zaštita od strane oružanih jedinica NDH nije bila efikasna.

Muslimane su ustaše proglasile najčistijim Hrvatima. Velika većina Muslimana nije se smatrala ni Hrvatima, ni Srbima, već naprosto Muslimanima. Iako je određeni broj Muslimana otvoreno sarađivao s ustašama, većina je bila ili direktno protiv njih ili neutralna. Neki od njih stali su na stranu četnika, mnogi su prišli partizanima, a treći pokušali postići specijalni autonomni položaj za ponešto okrnjenu BiH neposredno pod Trećim Reichom. Proglašenjem Muslimana hrvatskim cvijećem 60 posto stanovništa BiH smatrano je Hrvatima - oko 23% Hrvata katolika i blizu 37% Muslimana. Ustaška je država stavila Srbe izvan zakona, zajedno sa Židovima i Romima. Oni su bili isključeni iz vojne službe s izuzetkom onih koji su bili austro-ugarski oficiri i s izuzetkom mogućeg sudjelovanja Srba u radnoj službi, zatim iz svake državne službe, te iz političkog života.

Hitler je, inače, imao više namjera s jugoslavenskim teritorijem: htio je zaokružiti teritorij Reicha anektirajući ili priključujući na neki drugi način područja u kojima će obitavati Nijemci, ili koja su prema njemačkim mišljen-

jima iz tridesetih godina bila podložna brzoj germanizaciji. Također je htio nagraditi pomoć svojih saveznika, zadovoljavajući teritorijalne aspiracije Italije, Mađarske i Bugarske. Mogao je tako i hrvatske ustaše nagraditi teritorijem da stvore *NDH*. Dijeleći te nagrade, Hitler je osigurao korisnu podršku i istovremeno učvrstio *posebne njemačke interese u bivšoj jugoslovenskoj državi*.[33]

Sudbinu Crne Gore Hitler je prepustio Italiji. Koristeći se rodbinskim vezama italijanske i crnogorske dinastije, Musolini je nastojao da stvori vazalnu crnogorsku državicu. Time je htio da, na jednoj strani, učvrsti poziciju italijanske imperije na Balkanu, a na drugoj strani je želio da Crnu Goru odvoji od slovenske matice Rusije i od Srbije. U anektiranoj Boki je otpočela planska asimilacija.

Okupacioni i kvislinški režimi u raznim dijelovima zemlje uticali su na rast oružanog otpora i njegovo osnovno usmjerenje. Taj sistem upravljanja imao je određenu ulogu i za razmah četničkog pokreta. U Crnoj Gori, primjerice, od sredine jula 1941. godine u italijanskom sistemu upravljanja vojni komandant je istodobno vršio i vojnu i civilnu vlast. Tako je bilo i u onim područjima NDH koje su Italijani okupirali, pa se iz njih povukli i ponovo ih okupirali u razmaku od nekoliko mjeseci. Tamo se italijanska okupaciona vlast koristila četnicima kao pomoćnicima. U tim krajevima je antihrvatskom politikom favorizovan srpski element. Ustaške vlasti su zbog toga protestovale, a italijanska politika je izazivala stanovito nezadovoljstvo i Nijemaca. Ponovna okupacija od Italijana uvedena je pod izgovorom ili iz razloga da se u ta područja, nakon izbijanja ustanka krajem jula 1941.godine uvede red i mir ali i da se ono zaštiti od mogućeg britanskog iskrcavanja na dalmatinskoj obali. Jozo Tomasevich i neki drugi istoriografi to objašnjavaju željom Italije da ojača svoj položaj za eventualnu dalju ekspanziju u bogati podunavski bazen te da se hrvatske i njemačke oružane snage drže podalje od priobalnog područja.

Ustaški režim je tražio od Nijemaca pomoć u sprečavanju ponovne okupacije njenog teritorija. Njemačka se nije htjela suprotstavljati Italiji. Ubrzo, već početkom 1942. godine, Italijani su shvatili da su se rasprostrli na previše širokom području na kojem ne mogu voditi uspješne vojne operacije. Zato su se sa vladom NDH sporazumjeli da dio svojih snaga povuku iz jednog dijela ponovo okupiranog teritorija.

NDH je i Njemačkoj i Italiji plaćala troškove za izdržavanje njihovih trupa. Formalno su to bili zajmovi koje je valjalo vratiti nakon rata. U drugoj polovini 1942. godine, kad je NDH zapala u finansijske teškoće, Italija je vratila izvjesnu sumu toga zajma putem redovnog klirinškog tržišta.

33 Tako su svi aranžmani s partnerima o podjeli jugoslovenskog teritorija sadržavali specijalne klauzule koje su štitile ili formalno odnosno neformalno uspostavljale njemačku kontrolu nad važnim prirodnim bogatstvima u tim područjima, bar dok traje rat. Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Sveučilišna naklada Liber Zagreb, 1979, str. 9.

U toku 1942. (srpanj-prosinac) Italijani postupno povlače svoje jedinice iz Druge i Treće okupacione zone. Čine to saglasno Zagrebačkom sporazumu sa vladom NDH od 19. lipnja koji je stupio na snagu 11. srpnja. Po tom sporazumu omogućeno je i jačanje četničkih formacija pod imenom *oružanih protukomunističkih družina*, kako su nazivani u službenim saopćenjima NDH do kraja rata. Te družine su zapravo organizovane u *MVAC (Milizia volontaria anticomunista).*

PROPAGANDA I "KRIVICA" ZA APRILSKU KATASTROFU

Spočetka Mihailović i vodstvo ravnogorskog pokreta nisu stupali u kontakt sa jugoslovenskom vladom u emigraciji. I u svojoj propagandi su okrivljavali vladu generala Dušana Simovića i Vrhovnu komandu Jugoslovenske vojske za kapitulaciju i predaju koju su nazivali ponižavajućom.[34]

U vojno-političkom programu ravnogorskog pokreta utvrđen je zadatak četnika da na državnom teritoriju buduće Velike Srbije fizički iskorijene Hrvate i Muslimane i nacionalne manjine. Ta dva naroda su podvrgnuta pogromima i zbog toga što su živjeli na prostoru na kojem treba da postoje samo Srbi. Na to su se tim nesrpskim narodima kalemile i sve druge razne krivice. Oni su kao *ustaše i muslimani* morali biti kažnjeni i *za našu aprilsku katastrofu* 1941. godine kada je kapitulirala Kraljevina Jugoslavija pred okupacionim trupama Njemačke i Italije.

Od prvih ratnih dana, kada je nastao četnički pokret, do kraja Drugog svjetskog rata u maju 1945. godine, permanentno su u propagandi izmišljane laži o navodnoj krivici ta dva naroda. Prva od njih je veoma mnogo eksploatisana. Ona predstavlja optužbu Hrvata kao tobožnjih često i jedinih krivaca za vojnički slom i bezuvjetnu kapitulaciju Kraljevine Jugoslavije pred naletom sila Osovine. Pravljene su propagandne kombinacije: svi vojni porazi kraljevske vojske u aprilskom ratu 1941. godine pripisivani su hrvatskom narodu. Hrvati su glavni krivci za rušenje i raspad jugoslovenske države. To kaže i Draža u jednoj od svojih instrukcija.

Ta tvrdnja, jedna od mnogih, što ne odgovara činjenicama, stoji nasuprot istini, a potvrđuje podatak prema kojem su Srbi u toj vojsci držali sve ključne položaje. U aprilu 1941. godine kada je počeo rat Srbi su bili komandanti svih sedam armija vojske Kraljevine Jugoslavije. Od 32 komandanta divizija njih 31 bili su Srbi, a samo jedan Hrvat. U aktivnoj službi 1938. godine od 165

34 J.Marjanović, *Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941. godine*, Institut društvenih nauka, Istorija XX veka - Zbornik radova I, Beograd, 1959., str. 196-197; Isti autor, *Ustanak i Narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941.*, Beograd, 1963., str. 194-195.

generala 161 je bio Srbin, dva su bili Hrvati, a dva Slovenci.[35] Istorijski je utvrđeno da je do vojničkog sloma i kapitulacije vojske došlo zbog nesposobnosti državnog i vojnog vodstva Kraljevine Jugoslavije. Načinjen je potpuno pogrešno plan odbrane, u odsutnim trenucima odsustvovalo je zapovijedanje vojnim operacijama, vodstvo je panično pobjeglo iz zemlje. Nacističko-fašističkim snagama nije pružen iole ozbiljniji otpor. Okupatorima se među prvima predao general Milan Nedić sa čitavom svojom armijom kojoj je stajao na čelu. Za njegovim primjerom su išli i mnogi drugi generali. Predavali su se u zarobljeništvo sa čitavim divizijama, a da prethodno nisu opalili ni metka, takoreći. Svi oni su uglavnom bili Srbi. Zato je bez ikakve osnove optužba četničke propagande da su Hrvati krivci za vojnički slom 1941. godine. U svim njenim oblicima često je eksploatisana prijetnja da će Hrvati (pod tim su podrazumijevani katolici i muslimani) iskusiti kazne zato što su uzrokovali aprilsku katastrofu Kraljevine Jugoslavije. I druge konstrukcije su služile za optužbe hrvatskog naroda i njegovih pripadnika *kao koljača* ili glavnih vođa u partizanima.

Bivši partizan je potpis na letku koji poručuje *Braći Srbima u partizanima. Bežite iz partizana dok nas nije nestalo.* Zatim piše: *Naši su nas komandanti prevarili. Doveli su k nama Hrvate i daju im odmah činove i ne gone ih da jurišaju, a mi ginemo strašno. Što nije poginulo od ustaša evo izginu od partizana u partizanima. A gde su bili ti Hrvati kad su nas Hrvati klali? Ni blizu ih nije bilo da nam pomognu.*

KO JE KRIV ZA VOJNI SLOM I OKUPACIJU ZEMLJE?

Osim kod Hrvata, ustaša i muslimana Draža i četničko vodstvo su na raznim stranama pronalazili i druge krivce za brzi slom Kraljevine Jugoslavije. U prvim danima, pri svom okupljanju, okrivljavali su zbog toga i izbjegličku vladu generala Dušana Simovića i njenu Vrhovnu komandu. I u njima su vidjeli glavne krivce za ponižavajuću kapitulaciju. Spočetka nisu, stoga, nastojali da stupe u kontakt sa kraljevskom vladom u izbjeglištvu.[36]

Do jula i avgusta 1941. godine su, ipak, stupili u dodir sa jugoslovenskim predstavnicima u Istanbulu. Postigli su to posredstvom povremenih putovanja poslovnih ljudi iz Srbije. Od Istanbula su se ti kontakti prenijeli do Kaira a zatim i do Londona. Od tada je kraljevska vlada prestala da bude optuživana za okupaciju zemlje.

35 Ferdo Čulinović, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb, 1958., str. 321. U toj knjizi je popis svih armija i divizija, te njihovih zapovjednika.

36 Jovan Marjanović, *Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji*, 1941. godine, Institut društvenih nauka, Istorija XX veka, *Zbornik radova I*, Beograd, 1959., str. 196-197.

Sa Hrvata i izbjegličke vlade, krivica za aprilsku kapitulaciju Jugoslovenske vojske i okupaciju Kraljevine Jugoslavije prenesena je na građanske političare i političke stranke iz doratnih vremena. Mnogi predratni političari, prelazeći u četničke redove, izazivali su, zbog toga, animozitet vojnika po profesiji, prevashodno oficira i podoficira.

Zašto su te vaše vođe zajedno sa Hrvatima odbacili oružje prilikom ulaska Jugoslavije u rat, te omogućili neprijatelju da uđe u državu? Oni vam govore da su Italijani poslali Pavelića u Hrvatsku, to je tačno, pa sve i da su im naredili da kolju naš narod ta braća odnosno nebraća nisu ga smeli činiti.[37]

Krivicu za vojni slom i brzu kapitulaciju Jugoslavije u aprilu 1941. nerijetko, četnici su pripisivali komunistima. Jevrejima su prebacivali predvođenje *komunističkih razbesnelih hordi*. Usto su najčešće slobodu, koju treba osvajati, prizivali kao nečiji dar do kojeg će sâmo po sebi doći nezavisno od spremnosti na vlastita nastojanja, pa i žrtve. Pri tome su eventualnu partizansku pobjedu i oslobođenje nazivali *još strašnijim ropstvom* od okupacionog.

Nisu li stalno Srpski četnici govorili: Narode, ne nasedaj partizanskim lažima, ne navlači na sebe još strašnije ropstvo. Zar se ne sećate, kako smo brzo propali čak i onda kada smo imali milijon i po bajoneta, a kamo li danas? Narode, ne slušaj one, koji ti govore o slabosti okupatora. Nedaj, Bože, da on još jednom pokaže tu svoju snagu nad nama. Pustimo velike i silne neka se bore, a mi radimo svoje kućne poslove i vodimo računa o svojim porodicama, da sačuvamo što više Srpskih glava kako bi na taj način dočekali svršetak ovog strašnog rata. Jer, braćo i sestre, mi verujemo da će sloboda doći ali što će nam i sloboda ako nas ne bude.

Tako smo mi govorili i grmeli mesecima i mesecima, tebi porobljeni naš narode, ali glas naš beše 'GLAS VAPIJUĆEG U PUSTINJI'.

Danas se obistini ono, što smo ti mi govorili. Posle krvave jevrejsko-komunističke vladavine nad nama braćo i sestre bosanske krajine, naišao je val okupatora.

Šta bi sa onima koji su vas uvlačili u borbu protiv okupatora? Spasiše li vas?

Oni pobegoše i na sramotu celog sveta, odvedoše žene i decu i starce od kuća, odvedoše svesno na jedan krvavi put, da ginu i umiru na putu od gladi i studeni. Što je tim razbojnicima komunistima smetalo ono dete u kolevci, pa majku nateraše da sa njime beži. Teško tebi sirotinjo Srpska. Teško tebi opusteli dome Srpski i izgorelo selo Srpsko. Teško vama majke, ljube i seje naše u crno zavijene. Teško vama neobrađena polja Srpska - teško i preteško sve dotle dok komunisti budu krojili pravdu.

Konačno su toga krivca našli u - komunistima.

37 HDA, 910, č. proglas.

Uz izdaju hrvatskih ustaša u toku rata, komunisti su svojom aktivnošću zabili nož u leđa jugoslovenskoj vojsci koja se uhvatila u koštac sa silama Osovine 1941.[38]

Taj memorandum je pripremio lično Živan Knežević dok je bio šef Vojnog ureda predsjednika emigrantske kraljevske vlade u Londonu. Time je on najdirektnije za slom kraljevske jugoslovenske vojske u aprilskom ratu optužio komuniste. Te optužbe će četnici u zemlji prihvatiti i širiti u svojim lecima raspačavanim po svim njima dostupnim područjima Jugoslavije.

Oni su insistirali na krivici KPJ za slom kraljevske vojske. Tako se govori i u više proglasa *Centrale za sve krajeve, Srpskog centralnog komiteta*. Obraća se *svima onima koji se zavedeni nalaze u partizanima*.

Osnovu za te optužbe našli su u propagandnoj liniji regionalne organizacije KP za Crnu Goru. Ta partijska organizacija je u maju 1940. godine propagirala demobilizaciju vojnika, tražila odbijanje poslušnosti pa i dezerterstvo u kraljevskoj vojsci. U tom smislu su šireni i njeni leci. Izvode iz njihovih sadržaja četnici su objavili ukazujući kako se eto, ljudi sposobni za oružje i predstojeću borbu protiv okupatora pozivaju da ne prihvate pušku, da se ne odazivaju pozivima u vojsku ako ne žele biti topovska hrana za interese britanskih imperijalista. Ta je propaganda crnogorskih komunista naišla na oštru kritiku Pete konferencije KPJ u Zagrebu održane u oktobru 1940. godine. Na toj konferenciji je utvrđena orijentacija ka jačanju Narodnog fronta i jače ugledanje prema Sovjetskom Savezu. Stavovima i politikom KPJ formulisanim na tom skupu iskazana je odlučnost u odbrani zemlje protiv imperijalističkih napadača.[39]

U četničkim lecima sačinjenim od izvoda iz letka crnogorske partijske organizacije KPJ je uvrštena među glavne krivce za propast Jugoslavije i kapitulaciju jugoslovenske vojske.

Četnici su pravili izvode iz letaka KPJ i pisali komunističke antifrancuske i antibritanske tekstove u svojim glasilima i to pripisivali jugoslovenskim komunistima.[40]

Jedna je stvar pokazati da su jugoslovenski komunisti 1940. i 1941. bili protiv postojećeg režima i tadašnje vlade. Istovjetno s tim je pokazati da su u jednoj pokrajini kao što je Crna Gora izdavali propagandni materijal u kojem se rezervisti nagovaraju da se ne odazovu vojnom pozivu. Sasvim drugačiji prizvuk poprima tvrdnja po kojoj se jugoslovenski komunisti okrivljuju za slom vojske kao što je to učinio Živan Knežević u spomenutom memorandumu.

---

38 Živan Knežević, Why the Allies Abandoned the Yugoslav Army of General Mihailovich, dio I, str. 17 Memoranduma koji je predat britanskoj vladi 2. VI 1943.

39 Titov izvještaj na Petoj konferenciji, *Komunist*, srpsko-hrvatsko izdanje, br. 1, 100-122, 69-70.

40 Vukašin Perović, *Ono što je prethodilo građanskom ratu*, Glasnik SIKD Njegoš, jul 1958, 66-76.

Ni Živanu Kneževiću, ni vodstvu ravnogorskog pokreta, očigledno, nije stalo do prave istine. Da su tragali za njom lako bi došli do istinskih saznanja o uzrocima propasti kraljevske vojske u aprilu 1941. godine. Došli bi, zasigurno, do sebe, do generaliteta, do izbjegličke vlade i do njihovog odnosa prema okupaciji zemlje. Došli bi do svih relevantnih odgovora koje je o tome već dala istorija.

Ustanak i počeci formiranja ustaničkih oružanih formacija

DVA SUPARNIČKA POKRETA I NJIHOVE SUPROTSTAVLJENE POLITIČKE I VOJNE STRATEGIJE

Nakon proglašenja NDH ustaški režim je otpočeo sistematske progone srpskog stanovništva. Ti su progoni direktno izazvali izbijanje oružanog otpora najprije u Hercegovini, krajem juna 1941. godine. Jozo Tomasevich taj prvi oružani otpor tumači lokalnom i spontanom manifestacijom, a ne dijelom smišljeno organizovanog ustanka. Tek poslije njemačkog napada na Sovjetski Savez 22. juna 1941. godine uslijedio je poziv Kominterne i Staljina evropskim komunističkim partijama na oružani otpor i sabotažu protiv Nijemaca. Tako bi se bar malo smanjio pritisak njemačke sile na SSSR. KPJ je, u odzivu, manje-više simultano u raznim dijelovima zemlje otpočela planirani oružani ustanak protiv okupatorske vojske, kvislinških vlasti i njihovih trupa. U većini područja snage otpora su mješovite. Sastojale su se, prvih pet do šest mjeseci, od komunista i od njihovih sljedbenika i od srpskih nacionalističkih grupa. Dok su u Srbiji komunističke i srpske nacionalističke snage odvojene od početka u drugim područjima je ta podjela zabilježena nešto kasnije. Diobe su na partizanski i četnički smjer, nastale na političkim ciljevima. Četnici su se borili za Veliku Srbiju u Velikoj Jugoslaviji sa dinastijom Karađorđevića na čelu. Partizani - za obnovu Jugoslavije kao federativne republike na socijalističkim društveno-ekonomskim osnovama. Antiokupatorsko opredjeljenje, sadržano u prvobitnim četničkim dokumentima i javnim glasilima, brzo je napušteno.

Četničke vođe otvoreno kažu da više vole sarađivati s Nemcima nego sa komunistima.[41]

41 Elizabet Barker, *Britanska politika na Balkanu u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1978., str. 159.

Izvor i glavni razlog njihovog razlaza su dijametralno suprotstavljene političke i vojne strategije ta dva suparnička pokreta. Oba su formulisala različite političke ciljeve i programske orijentacije. U čemu je suština četničke strategije? U očuvanju starog društvenog poretka, u pasivnom stavu prema okupatorima, oružana borba s njegovim snagama je smatrana bezizglednom avanturom; ozvaničena je strategija čekanja na invaziju saveznika u Jugoslaviju kao znak za opšti napad na okupatore. Ni oružani ustanak za četnike nije prihvatljiv navodno iz straha da bi doveo do biološkog uništenja Srba, ali još više iz straha da bi narod ustankom poremetio planove o povratku starog poretka. Komuniste, kako su nazivali partizane, smatrali su svojim glavnim neprijateljem. Njihovu mržnju prema partizanima uočio je i šef britanske vojne misije pri Dražinom štabu. Kapetan Bil Hadson polovinom novembra 1941. godine šalje obavijest s gornjim citatom svojim pretpostavljenima u Veliku Britaniju. Ideološki stavovi četničkog vodstva nadjačali su njegovu početnu deklarativnu antiokupatorsku orijentaciju.

A strategija NOP-a? Primat je davan politici ofanzivne oružane borbe protiv okupatora. Dizanje i rasplamsavanje ustanka u cijeloj zemlji smatrano je najprečim zadatkom. Socijalni ciljevi su od prvog dana uvršteni u program narodnooslobodilačke borbe. Lozinka: *Nema povratka na staro.* Socijalni ciljevi su izrasli iz potreba društva, a podržavali su ih široki slojevi. U toj strategiji se suštinski razlikovala nacionalna politika i rješenje nacionalnog pitanja od četničke.

Na tim su osnovama sučeljene suprotne težnje i ciljevi dva pokreta - partizanskog i četničkog, dviju ideologija, dva suprotstavljena programa različitih političkih ciljeva.

PUKOTINE U USTANKU I DIOBE MEĐU USTANICIMA

Pokušaji premošćivanja podjela

Srbi i Srpkinje, odbacite iz svojih duša mržnju prema svom bratu. Zadjevice odbacite zauvjek. Politička i partijska trvenja ostavite za kašnje (...) ustrajte u borbi, uz nas je ceo pošteni svet, uz nas je majka Rusija koja će nas uskoro sve Slovene pod svoje toplo okrilje sviti.[42]

Čim su počele diobe među ustanicima u četničkom rukovodstvu se sve više postavljalo pitanje oružane akcije protiv partizana. Ali, pojedini četnički rukovodioci spočetka su se klonili tih sukoba. Nastojali su da premoste sve vidljiviju pukotinu u ustanku. Htjeli su da zaustave proces diferencijacije

42 AH, ČA, kut. 5

na svojim područjima. Tako se u ime štaba puka *Petar Mrkonjić* Ž. Brković obratio borcima, *komandirima, vodnicima i ostalim borcima ovog puka kao i borcima susjednih pukova*. Srbima i Srpkinjama je poručio da iz svojih duša mržnju i zadjevice odbace zauvijek. Ti pojedinačni primjeri protivljenja nastalim kretanjima ubrzo su se gubili i ostajali usamljeni.

Takvi komandanti su usmjereni i za ustanak i za oružanu borbu protiv okupatora. Mihailović od početka nije bio ni za jedno, ni za drugo. Za njega je svaka takva oružana akcija preuranjena. Za NOP nije.

Od prvog ispaljenog hica oružani ustanak je donio teške probleme podjednako i okupatorima i kvislinškim režimima. Kako se širio dobijao je sve veću i jaču podršku u narodu. Četnici su se pobojali da će potpuno biti potisnuti iz srpskog naroda. Strahovali su da će izgubiti svoje vodstvo i uticaj u njemu pred komunistima ako se ne pridruže borbi protiv Nijemaca. Makar tu borbu izvodili samostalno ili u saradnji sa partizanima. Ta misao ih je vremenom napuštala. Privremena i prolazna saradnja s partizanima iz 1941. godine je potisnuta pred okrutnom doktrinom: treba čekati na invaziju saveznika. To je trenutak za opšti ustanak i udar na okupacione trupe. Do tada su sve oružane akcije, dakako one protiv sila Osovine i njihovih pomagača, preuranjene. NOP je tu orijentaciju osuđivao.

... Vodstva raznih bivših građanskih partija; to je tzv. londonska linija: 'Čekajte još nije vreme'... četnici pod parolom 'Za kralja i domovinu' vode borbu na strani okupatora protiv naše NOV i POJ...

Makedonci, Arnauti, Hrvati, Muslimani i dr. se sa strepnjom pitaju: šta će biti sa nama ako se povrati ono staro?... Četnici već kolju... i bruse kame za još strašnije pokolje... Ali mi dovikujemo svima da se ne boje, spas od svega toga je moguć i to jedino na taj način ako se sada, odmah, bez oklevanja, uzme puška u ruke i pođe u sveti boj koji bije naša junačka NOV protiv okupatora za slobodu i ravnopravnost svih naroda Jugoslavije...

Za Dražu je svaka takva akcija preuranjena. Za NOP nije. Ona je ugrađena u njegove osnove, za razliku od četničkog. U skladu s tim se ponašala i njihova propaganda. Kod četnika je odvraćala narod od te borbe. Kod partizana je pozivala narod na oružje. Stav odvraćanja je pravdan mnogo čim, ponajviše represalijama što bi uslijedile nakon sukoba s okupacionim jedinicama. Sudari su sve češći između četnika i partizana. Pregovori Tita i Mihailovića o zajedničkoj borbi protiv okupatora nisu donijeli sporazum.

RASCJEP NA ČETNIČKI I PARTIZANSKI SMJER

U prvo vrijeme ustanak nije ni politički ni ideološki izdiferenciran. Na njegovom čelu, uz velikosrpske elemente, našli su se i komunisti. Ustaničke grupe nisu tada još jasno uobličene u smislu četničkih i partizanskih organi-

zacija.[43] Tek će se vremenom pod uticajem čelnih ličnosti formirati dva pravca ustanka - četnički i partizanski.

Od prvih ustaničkih dana izbile su nesuglasice između komunista i srpskih nacionalista. Od tada se oblikuju i četničke vojne skupine među ustanicima. Prvi su htjeli borbu protiv ustaša kao i protiv Italijana, koji, opet, podupiru borbu protiv partizana. Srpske nacionalističke grupe zalagale su se samo za oružano suprotstavljanje ustašama. Na tom suštinskom pitanju borbe protiv okupacionih trupa i njihovih kvislinga - otpočeo je proces diferencijacije na dva sastavna dijela ustanka. Po dolasku ravnogorskih oficira iz Srbije počelo je još izraženije remećenje odnosa između jedinica pod njihovom kontrolom i partizana u Bosni i Hercegovini i drugdje.

Ustanak je planuo i već ujesen 1941. cijela zapadna Srbija je bila slobodna. U sjeveroistočnoj Bosni se tada moglo po slobodnoj teritoriji doći od mora do Save. Kad je ustanak ozbiljno zaprijetio njemačkom okupatoru, nakon gušenja ustanka u Srbiji, uz pomoć četnika okupator je krenuo u drugu ofanzivu protiv snaga u istočnoj Bosni. Opet su mu četnici pri tome bili saveznici. Major Jezdimir Dangić je naredio četnicima da propuste Nijemce, a on je sa oficirima pobjegao u Srbiju. Ohrabreni njemačkom ofanzivom južno od linije Zvornik-Tuzla Kerovićevi četnici su napali štab Majevičkog partizanskog odreda računajući da će time uništiti partizanski pokret u ovom području. U neravnopravnoj bici 20. februara 1942. godine izginuli su komandant Ivan Marković Irac i komesar Fadil Jahić - Španac i nekoliko boraca. Time odred nije razbijen. Već sutradan su borci odreda razoružali 150 i u borbama ubili nekoliko istaknutih četnika, a 23. februara je formiran novi štab odreda. I majevički borci su nastavili aktivnost.

Postalo je jasno da četnici i partizani ne mogu dosegnuti zajednički program borbe protiv okupacionih sila. Četnički odredi su protivteža partizanskim. Vodstvo partizanskih formacija s komunistima na čelu usmjereno je prema Sovjetskom Savezu - četnički pokret uspostavlja veze sa kraljevskom vladom u izbjeglištvu. Usto se oslanja na velikosrpske strukture, te na one koji se zalažu za obnovu kraljevske Jugoslavije. U Srbiji se Draža i njegovi ravnogorci povezuju sa kvislinškom vladom Aćimovića, kasnije generala Milana Nedića, zatim i sa okupacionim snagama Njemačke. To je četnike stavljalo u krajnje neprijateljski odnos kako prema ciljevima NOP-a i njegovih formacija u toku rata, tako i prema programskom usmjerenju toga pokreta za poslijeratno uređenje zemlje. Kad su shvatili partizanske ciljeve četnici i njihova vodstva okrenuli su se protiv njih kao glavnih neprijatelja. Zato su izabrali borbu za njihovo uništenje samostalno i uz pomoć sila Osovine i kvislinških snaga. Znali su da bez poraza partizana neće ostvariti svoje programske ciljeve - restauraciju monarhije, velikosrpsku hegemoniju na državnom

43 Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo, 222.

srpskom teritoriju Velike Srbije čiste od nesrpskih naroda nakon svršetka Drugog svjetskog rata. Njihova borba protiv NOP-a zahtijevala je oružje i opskrbu. To su dobijali u pošiljkama što su stizale od Britanaca, ali im to nije dovoljno. Kako se nisu orijentisali da oružje i drugu potrebnu vojnu opremu osiguravaju borbom i otimanjem od okupacionih trupa, za podršku su se obratili drugom - okupatorima i kvislinzima. Ta im je orijentacija omogućavala da izbjegavaju istovremeno sukobe sa okupacionim vojskama i kvislinškim snagama pri borbama sa partizanima. Shvatili su da su dopuštena sva sredstva kojim bi se uništio taj neprijatelj: pregovori, nagodbe, pa i paktiranje sa fašističkim porobljivačima zemlje.

Zato što su branili velikosrpski hegemonizam i stari poredak četnici su za partizane postali glavna snaga kontrarevolucije u Jugoslaviji. Da bi ostvario svoje ciljeve partizanski pokret je morao poraziti ne samo okupatore i kvislinge nego i četnike kao njihove kolaboracioniste.[44] U tome su osnovni izvori oružanih sukoba među njima od početka do kraja rata.

Ravnogorski pokret je bio organ u rukama jugoslovenske izbjegličke vlade. Kao svoje snage u Jugoslaviji ona ga je službeno prihvatila nakon slamanja partizanskog pokreta u Srbiji 1941. godine. Proglasila ga je Jugoslovenskom vojskom u otadžbini. Kralj Petar je 7. decembra 1941. godine Draži dodijelio čin brigadnog, a potom i divizijskog generala, imenovao ga ministrom vojske u emigrantskoj vladi. Tako su i vlada i Dražin pokret postali branitelji starog poretka. S podrškom iz Londona četnici su dobili širok prostor za svoje djelovanje i ciljeve bitno drugačije od prirode i ciljeva programa partizanskog pokreta. Partizani su, predvođeni komunistima, razvijali široke oblike okupljanja naroda bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost u okviru Narodnog fronta. Njihova strategija oružanog otpora, sa parolama, opredjeljenjima i snagom usmjerena je istovremeno i protiv starog političkog i socijalno-ekonomskog sistema.

Podrška iz Londona davala je na težini osnovnim načelima prema kojima u Jugoslaviji ne može biti drugog pokreta otpora osim četničkog. Glavnim političkim i vojnim protivnikom je proglašen NOP. Od tada četnici taktiziraju sa okupatorima najprije tajno, a ubrzo i javno sarađuju u zajedničkoj borbi protiv partizana. Sve je prikriveno tobožnjom zaštitom srpstva.

RASKOL MEĐU USTANICIMA I "GERILAC"

Srpski i crnogorski emisari generala Mihailovića i njihovi domaći sljedbenici širili su predrasude i mržnju prema ljudima i narodima drugog nacionalnog

44 Jozo Tomasevich, Isto, str. 276.

identiteta. Okupljali su svoj front zasnovan na političkoj i vojnoj programskoj usmjerenosti ravnogorskog pokreta. Razgarali su vjersku i nacionalnu netrpeljivost. Ionako nepovjerljivog seljaka su ubjeđivali da bi ih Nijemci, Italijani i ustaše ostavili na miru kada bi uklonili *strance došljake iz gradova*, saborce koji su došli da se kao ustanici bore zajedno sa drugim pobunjenicima. To je pothranjivano i lecima koji su među ustanicima razdvajali seljake i savjetovali im da se čuvaju građana, jer su *to ljudi bez porodica, bez igdje ičega*, aludirajući na njihovo bezbožničko i komunističko porijeklo. Dolazeći oficiri iz Srbije organizovali su četnike u mnogim srpskim selima, uvidjevši da je *narod uplašen, često zaveden od partizana, koji nisu Srbi nego ustaše, muslimani i Hrvati*. Još malo *i svi će ustaše prići partizanima da spasu glave.*

Propaganda je činila sve da privuče nove pristalice četnicima. U njoj je dominirao velikosrpski šovinizam i isključivost prema drugim narodima i manjinama. Posebno je optuživan hrvatski narod. U početnoj fazi četničko vodstvo zagovara pripremu oružanog ustanka, koji će domalo oglasiti preuranjenim. Protivi se uspostavi NDH i poziva Srbe s njenog područja da pruže otpor njenoj vlasti.

Sa prvim ustaničkim pucnjevima, takoreći, otpočeli su i prvi kontakti pojedinih grupacija u ustaničkim redovima sa predstavnicima okupacionih vlasti. Činjeno je to u nekim područjima i uglavnom na inicijativu nacionalističkih elemenata među ustanicima. Na taj način je došlo do sastanka i razgovora sa italijanskim oficirima u Otriću 11. avgusta 1941. godine. To je bio skup naroda iz gračačkog i donjelapačkog sreza. Tekst dokumenta o tom sastanku nije sačuvan, kako piše Fikreta Jelić - Butić,[45]ali se njegov osnovni sadržaj može dovoljno sagledati iz uvodnog članka objavljenog u *Gerilcu* u kojem se daje kritička analiza Otrićkog sastanka.[46] U članku se ističe potreba da se o tom sastanku *opširnije govori, jer je on primjer kako ne treba sa okupatorima razgovarati.* Na pitanje o tome '*zašto je i u kom je cilju nastao naš pokret*' spomenuti predstavnici na razgovorima u Otriću *odgovorili su da je nastao zbog zvjerstava i zločina hrvatskih ustaških vlasti nad srpskim narodom, a da je cilj pokreta jedino zaštita golog života preživjelog naroda i preostale njegove imovine. Gerilac* potvrđuje konstataciju da je *pokret nastao u prvom redu zbog ustaških zločina nad srpskim narodom* ali se *ne radi samo o zaštiti golih života i imovine nego o potpunom i konačnom narodnom oslobođenju od svih fašističkih okupatora i njegovih plaćenika*. Navodeći da je Pavelić došao na vlast zahvaljujući italijanskim i njemačkim fašističkim osvajačima, *Gerilac* ističe da se zbog toga naša *oslobodilačka borba protiv ustaških razbojnika ne može odvajati od istovremene, odlučne borbe protiv fašističkih okupatora*. Naglašavajući da su spomenuti predstavnici u Otriću *s pravom ustali protiv svakog razgovora i svakog sporazuma sa*

45 F. J. Butić, *Četnici u NDH*, str. 44.
46 *Gerilac*, list Štaba gerilskih odreda za Bosansko Grahovo, br. 5, 19. VIII 1941., Zbornik dokumenata NOR-a, IV/1, 38-42.

ustaškim razbojnicima, *Gerilac* je upozorio na tešku zabludu koju su istodobno učinili tražeći *autonomiju pod zaštitom Kraljevine Italije, jer da vjeruju da bi jedino na taj način bili zaštićeni njihovi životi!* Takvu izjavu *Gerilac kvalifikuje kao* najotvoreniju izdaju naroda, jer *umesto ustaških bandita treba da dođu oni koji su te bandite doveli i koji su svojim prisustvom omogućili njihove zločine.*

Italijani su se zanimali da li u ustaničkom pokretu *ima komunista*. Ističući da to nije prvi put da se Italijani zanimaju za komunistički pokret u Jugoslaviji, jer im je, među ostalim, parola o komunističkoj opasnosti bila i izgovor za napad, *Gerilac* kaže *da se komunisti ne samo u Jugoslaviji nego u svim evropskim i ostalim zemljama svijeta nalaze u prvim redovima borbe protiv krvoločnog fašizma*. U vezi s tim Italijani se posebno zanimaju *za komuniste u našim borbenim redovima*, jer *znadu dobro da takav pokret u kome se nalaze takvi narodni borci ne može biti iskorišten za njihove okupatorske ciljeve*. *Gerilac* zaključuje da su otrićki razgovori protekli *u onakvom izdajničkom kapitulantskom duhu jer na njima nisu bili zastupljeni pravi predstavnici ni ličkih srezova ni srpskog naroda tih srezova (...) Stvarati danas posebni srpski oslobodilački pokret i u ime tog pokreta tražiti autonomiju pod zaštitom talijanskih okupatora, to znači raditi i protiv srpskog kao i protiv ostalih naroda Jugoslavije, to znači raditi u korist fašizma. Samo u bratskom savezu i čvrstom jedinstvu obračunaće Srbi, Hrvati, Slovenci sa svojim okupatorima i domaćim izdajnicima.*

Vrijeme je ubrzo pokazalo da je *Gerilac* bio u pravu, jer su otrićki razgovori izražavali težnje i ciljeve srpskih nacionalističkih snaga. Njihova akcija dobiće svoj nastavak u daljnjim dodirima i dogovorima sa Italijanima. Po tome su bili prilog procesu diferencijacije ustaničkim masama. Rukovodstvo ustanka je zastupalo nepokolebljiv stav o mogućim pregovorima s italijanskim okupatorima, jer je rukovodstvo ustanka iz Drvara zatražilo da se uhapse inicijatori i sudionici razgovora u Otriću, a i reagovanje *Gerilca* je na toj liniji. Ukazuje na uticaj KPJ u usmjeravanju ustaničkih masa.

Italijani su nastojali da pocijepaju ustaničke snage kako bi ih razjedinjene lakše savladali. Zasjedanju delegata narodnooslobodilačkih gerilskih odreda za Bosnu i Liku 31. kolovoza 1941. godine u Drvaru prisustvovalo je 30 delegata iz Donjeg Lapca, Mogorića, Vrepca, Visuća, Bruvna, Mazina, Srba, Kaldrme, Nebljusa, Orašačkog Brda, Martin Broda, Bos. Petrovca, Drvara, Bos. Grahova, Oštrelja, Crnog Luga i drugih sela. To je bio jedan od koraka u povezivanju ustaničkih snaga na tom području. *Gerilac* je pisao povodom toga sastanka: *Kako se oslobodilački pokret srpskog naroda u ovim krajevima Bosne i Like sve jače širio, trebalo je povezati sve odrede i učvrstiti jedinstvo. Trebalo je pozvati predstavnike sa svih naših frontova, koji se danas pružaju daleko, sve tamo od Velebita, Dinare i Plitvičkih jezera pa sve do Livna. To je bilo potrebno osobito zbog toga što su se u posljednje vrijeme pojavili neki protivnarodni elementi koji su htjeli našu NOB-u iskoristiti u svoje lične ciljeve. To su oni elementi koji nikad nisu bili uz narod, koji su uvijek bili protiv naroda, koji su živjeli na narodnoj grbači, od krvi i znoja seljaka i radnika. To su oni elementi koji su u doba hara-*

čenja ustaških bandita u ovim krajevima prepustili narod svojoj krvavoj sudbini, pokupili pare i s njima pobjegli u Italiju, u okrilje talijanskog fašizma.[47] Jedan od zaključaka zasjedanja u Drvaru 31. kolovoza 1941. godine glasio je: *Mi nemamo ništa zajedničkog sa ljudima koji šuruju sa našim vjekovnim neprijateljima i koji žele da naš narod i našu svetu borbu stave u njihove ruke.* Istaknuto je da oslobodilačkoj borbi koja se vodi *nije samo cilj oslobođenje srpskog naroda već i svih drugih porobljenih naroda naše otadžbine. Mi pružamo bratsku ruku hrvatskom i slovenačkom narodu i braći muslimanima da naše redove ujedinimo i da zajednički povedemo nemilosrdnu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.*[48] Tekst rezolucije je raspačavan i u obliku letka.

Prve nesuglasice između komunista i nacionalista počinju još od prvih ustaničkih dana. Nastale su oko uzroka i cilja čitavog pokreta koji još nije izdiferenciran na dva osnovna smjera. U Otriću su nacionalisti rekli da je pokret nastao zbog zvjerstava i zločina ustaških vlasti nad srpskim narodom. To ne spori ni *Gerilac* izražavajući komunističku struju među ustanicima. On potvrđuje da je pokret nastao u prvom redu zbog ustaških zločina nad srpskim narodom, ali je bitno drugačije definisao njegove ciljeve. Ne radi se samo i jedino o zaštiti golih života i imovine. Cilj ustanka je mnogo širi - potpuno i konačno narodno oslobođenje od svih fašističkih okupatora i njegovih pomagača. Borba protiv ustaša ne može se razdvajati od borbe protiv fašističkih okupatora.

Te su razmirice počele i na drugim područjima NDH, pa i onim pod italijanskom okupacijom. Srpske nacionalističke grupe su htjele borbu samo protiv ustaša, a partizani i protiv okupatora, u ovom primjeru Italijana. Na toj osnovi je otpočeo proces polarizacije između dva sastavna dijela iz redova ustanka. Bivši doratni političari i trgovci, pravoslavni sveštenici, članovi srpskih udruženja četnika, Narodne odbrane, Jugoslovenskog sokola i drugih organizacija regrutovali su vođe srpskih nacionalističkih elemenata. Oni su se digli na oružje u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji i drugim područjima. Nusret Šehić[49] piše da je malo ko od vodećih četnika tokom Drugog svjetskog rata bio član predratnih četničkih odbora. Samo ih je 57 otišlo u četničke odrede. Mnoge su 1941. godine ubile ustaše, drugi su otišli u partizane, ili ostali neaktivni. Bili su samostalne vođe, koji su slijedeći staru srpsku tradiciju sami sebe prozvali vojvodama i polagali pravo na aposlutnu vlast u svojim odredima.

Raskolu ustanika na dva osnovna smjera - četnički i partizanski - značajno je doprinijela četnička propaganda. Ona je sve vidljivije insistirala na optužbama partizana. Tvrdila je da je riječ o pokretu koji je prvenstveno usmjeren protiv interesa srpskog naroda. Takve parole donijeli su Dražini emisari sa Ravne gore, iz Crne Gore i domicilni čelni ljudi prvih četničkih odreda.

47 Zbornik NOR-a, IV/1, 140.
48 *Gerilac*, br. 6, 6. IX 1941.
49 Nusret Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini*, *ANUBiH*, Sarajevo, 1971. str. 214-220.

Osnovna teza te propagande i instrukcija oficira pridošlica je da NOP čine Hrvati i Muslimani, te *srpski izrodi*, a da na njegovo djelovanje sve više utiču ustaše. Po tim kriterijima su ocjenjivani sukobi koji su ubrzo nastali između snaga NOB-e i četnika u Bosni i Hercegovini, kao i u svim drugim područjima. Naročito u događajima koji imaju neposredni odjek u krajevima pod četničkom kontrolom, a mogli su sve jače uticati na proces političke diferencijacije. Težila je da im dadne svojevrsno tumačenje. Posebno je htjela da prikrije činjenicu da partizanske snage u velikoj mjeri čine srpski seljaci. S tim u vezi je bezbroj puta isticala da su glavni nosioci oružanog sukoba s četničkim snagama partizani i komunisti koje čine Hrvati i Muslimani. Oni su sastavni dio plana ustaša u daljem provođenju politike istrebljenja srpskog stanovništva. Poistovjećujući interese partizana i ustaša, u početnim mjesecima ustanka se nije libila da navede i Italijane, pa i Nijemce. Težnja je da se putem propagande ispolji određeno sustezanje od otvorene njihove saradnje s italijanskim faktorima, drugim okupacionim trupama ili kvislinškim režimima.

Dalje jačanje partizanskih snaga unosilo je kvalitetne promjene u sukobe NOP-a i četničkih jedinica, ali i u sadržaje četničke propagande.

POKUŠAJI MIRENJA I SARADNJE DVA PROTIVNIČKA TABORA

...2. Odmah prići stvaranju zajedničkih komiteta, tj. odbora narodnooslobodilačkog fronta; povezujući se sa pristalicama svih bivših partija koje se danas izjašnjavaju za borbu protiv okupatora i njegovih slugu. Voditi računa o akciji četnika, raznih oficira i ljudima okupljenim oko njih. Svaki naš kontakt s njima dobro će doći. Neprijatelj već pokušava da i njih uvuče u pohod na naše snage. Stoga ih moramo pridobiti za zajedničku akciju još odmah. Ne privlačenje njihovih ljudi k nama, već sporazum s njima o zajedničkoj akciji, zajedničkoj komandi itd. - što je jedno od sudbonosnih pitanja za dalji tok operacije protiv neprijatelja.[50]

Vodstvo NOP-a je od početka ustanka gradilo politički stav i činilo pokušaje za saradnju s četnicima. S prvim saznanjima o formiranju vojno-četničke organizacije na Ravnoj gori komandant Glavnog štaba za Srbiju Sreten Žujović govori o tome Titu u izvještaju od 29. jula 1941. godine. Konstatuje *da se nije dovoljno pažnje posvetilo kontaktu s oficirima.*[51] Uz pojavu četničke organizacije i Tito je ustanovio *da je osnovna slabost NOP-a u Srbiji izolovanost od ostalih političkih struja koje simpatišu sa Englezima.*[52] Pokrajinski ko-

50 *Zbornik NOR-a*, t. I, knj. 1, str. 4 - pismo partijskom komitetu za Užički okrug 14. avgusta 1941.

51 *Zbornik NOR-a*, t. I, knj. 20, dok. 2.

52 *Zbornik*, t. I, knj. 20, dok. 6.

mitet KPJ za Srbiju u avgustu je uputio pisma okružnim komitetima Partije o potrebi saradnje sa četnicima. Stavio je u zadatak svom instruktoru za Valjevski okrug Milošu Miniću, advokatskom pripravniku iz Čačka, da što prije pođe na Ravnu goru i da razgovara sa Dražom Mihailovićem. U ravnogorski štab Minić je došao sa Dragoljubom Dudićem, učesnikom Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata i najuglednijim seljakom komunistom u zapadnoj Srbiji. Osim Draže, na četničkoj strani su u razgovoru učestvovali Dragiša Vasić, beogradski advokat, publicista i potpredsjednik Srpskog kulturnog kluba i Dragoslav Pavlović, potpukovnik i načelnik ravnogorskog štaba. Vođen je tolerantan razgovor u kojem je svako ostao na pozicijama odbrane svoje strategije i taktike. Draža i Vasić su bili uporni u stavu *da nije vreme za oružanu borbu*. Saglasile su se obje strane da ne bi smjelo doći do sukobljavanja jednog i drugog pokreta.[53]

Produžena su nastojanja da se četnici privole za zajedničku borbu. To je učinio i Tito. Odmah po izlasku iz Beograda na slobodnu teritoriju Valjevskog NOP-a odreda (s. Robaje) tražio je da mu se sutradan omogući susret sa Dražom. Sastanak je upriličen 19. septembra 1941. u s. Struganiku u kući majora Aleksandra, starijeg sina vojvode Živojina Mišića. S Titom su u razgovoru učestvovali Miloš Minić i Obrad Stefanović, sekretar Okružnog komiteta KPJ Valjevo. S Dražom su bili Dragiša Vasić i major Aleksandar Mišić. Tito je isticao potrebu i značaj udruživanja partizanskih i četničkih snaga. Objašnjavao je da je borba protiv okupatora najefikasniji put za opstanak jugoslovenskih naroda, posebno srpskog. Tražio je da četnički odredi stupe u borbu protiv Nijemaca i kvislinga. Predlagao je da se formira zajednički partizansko-četnički Vrhovni štab, te zajednički štabovi za izvođenje pojedinih operacija. Draža je isticao da je stanje na svjetskim frontovima nepovoljno za Saveznike. Okupator je suviše nadmoćan. Oružana borba protiv njega izazvala bi masovne odmazde koje bi zatrle srpski narod. Odlučno je izjavio da četnici neće napadati Nijemce sve do nailaska *povoljnog trenutka*. Sugerisao je da i partizani obustave borbu protiv njih.[54] Razlike u stavovima onemogućile su sporazum. Opet su postigli saglasnost da se ne sukobljavaju četnici i partizani međusobno.

Neuspjeh pregovora nije obeshrabrivao partizansku stranu. Uporno su nastavljeni napori za udruživanje četnika i partizana. I na zemaljskom vojnopolitičkom savjetovanju u Stolicama - 26. septembra 1941. - razmatrana je potreba izgradnje jedinstva svih rodoljubivih snaga.

Krajem septembra i u oktobru 1941. godine počela je borbena saradnja partizana i četnika. Najprije na područjima oko Šapca, Valjeva, Kraljeva i Gornjeg Milanovca. Takvo raspoloženje najviše je dolazilo do izražaja u čet-

53 M. Minić, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945. Mir*, Novi Sad, 1993., str. 242-245.

54 Miloš Minić, Isto.

ničkim odredima popa Vlade Zečevića i poručnika Ratka Martinovića. Oni su od početka tijesno sarađivali sa valjevskim partizanima. Četničko vrhovno vodstvo ocijenilo je da pasivan odnos četničkih odreda prema okupatoru slabi njihov ugled u narodu. Uvidjelo je brz uspon partizanskih snaga i njihovih vojničkih uspjeha. Zato je odlučilo da stupi u borbu protiv Nijemaca. To je bio i način da se parališe snaženje NOP-a. Draža je izdao naredbu o mobilizaciji četničke vojske. Taj korak obrazložio je u svojoj izjavi komandi 342. njemačke pješadijske divizije 1. novembra 1941. ... *Ulazak četnika u pojedine gradove bio je neophodan da se ne bi komunističke jedinice predstavljale kao oslobodioci i da ne bi povukle za sobom narodne mase.*[55]

Pukovnik Draža Mihailović je 11. novembra 1941. godine održao sastanak i sa njemačkim potpukovnikom Rudolfom Kogardom u selu Divci.[56] Draža je tom prilikom dao izjavu i oficirsku riječ koje se držao do kraja rata: *Nije moja namera da ratujem protiv okupatora, jer kao generalštabni oficir poznajem snage obiju strana*. Dalje je tvrdio da *u redovima komunista nema naročito ubeđenih ideologa*. Zatim je izjavio; *Za napad od 1. novembra kod Kraljeva nisam ja odgovoran, jer sam upravo naredio da se moje trupe povuku i da se sakupe radi borbe protiv komunista*. Dodao je da *oko Kraljeva ima još danas grupa partizana*. Svoje prve (i jedine) borbe protiv okupacionih formacija je ovako objašnjavao: ... *Borba protiv okupatora je bila nužno zlo kako narodne mase ne bi prešle na stranu komunista.*[57] I Dragiša Vasić, u svojstvu Dražinog zamjenika, je objašnjavao: ... *Narod Srbije, koji je, istini za volju, u to vreme bio i te kako raspoložen za borbu protiv vekovnog neprijatelja, latio se oružja i počeo sve više da se okuplja oko partizana. U takvoj situaciji nastala je bojazan da ćemo ostati usamljenici. To je, pored ostalih, bio i jedan od osnovnih razloga koji su naterali komandanta* (Dražu - o.a.) *da naredi našim odredima da stupe u akciju protiv okupatora.*[58]

Tako je saradnja dva pokreta u zajedničkoj borbi protiv okupatora otpočela a da nije bio razriješen i regulisan čitav niz krupnih vojnih, političkih i ekonomskih pitanja: oblici vođenja oružane borbe, sistem komandovanja, način sadejstva vojnih formacija, način mobilizacije novih boraca, ishrana vojske, podjela ratnog plijena, organizacija vlasti, način regulisanja ekonomskog života na oslobođenoj teritoriji, organizacija sudstva i vođenje sudske politike itd. Neregulisana, ta su pitanja remetila partizansko-četničke odnose. Izbijali su na površinu međusobno nepovjerenje i trvenja. Dolazilo je i do incidenata. Oni su najavljivali mogućnost izbijanja oružanih sukoba. To se naročito događalo na teritoriji onih četničkih odreda čiji su komandanti okorjeli antikomunisti.

55 *Zbornik NOR-a*, t. XIV, knj. 1, str. 861.
56 *Zbornik*, zapisnik sa sastanka, knj. 1, str. 871-878.
57 Zbornik NOR-a t. XIV, knj. 1, str. 861.
58 Nikola Milovanović, *Dragiša Vasić od građanskog buntovnika do kontrarevolucionara*, Beograd, 1986., str. 277-278.

Registrovano je mnogo slučajeva međusobnog razoružavanja četnika i partizana. Da bi se otklonili nesporazumi i teškoće iskrsle u međusobnim odnosima Tito je 20. oktobra 1941. godine uputio pismo Mihailoviću sa prijedlogom 12 tačaka za uzajamnu razmjenu mišljenja i razgovor. Predložio je sastanak delegacija na najvišem nivou. Susret je ugovoren u selu Brajići kod Gornjeg Milanovca. Zakazan je za 26. i 27. oktobar. Sa Titom u delegaciji su bili Sreten Žujović i pravnik Mitar Bakić, član Glavnog štaba Crne Gore, a sa Dražom Dragiša Vasić, potpukovnik Dragoslav Pavlović i kapetan Milorad Mitić. Sa partizanske strane predloženo je da se nastavi zajednička oružana borba protiv okupacione vojske bez obzira na posljedice. Otvorena je mogućnost da pukovnik Mihailović u partizanskom Vrhovnom štabu preuzme mjesto načelnika štaba.[59] Četnički vrh je u tim razgovorima zatražio da se partizanske snage stave pod Mihailovićevu komandu i da se ograniče na onaj tip akcije koje zagovaraju i izvode ravnogorci.

Četničko vodstvo nije prihvatilo tačku 1 predloženog sporazuma - zajedničke operacije protiv Nijemaca i kvislinških snaga Milana Nedića. Nije mu odgovaralo ni stvaranje zajedničkog operativnog štaba. Odbacilo je i prijedlog za zajedničku opremu i ishranu boraca preko zajedničkog operativnog štaba ili intendanture. Neprihvatljiva mu je bila i organizacija privremenog sistema organa lokalne vlasti u formi narodnooslobodilačkih odbora koji će pomoći snabdijevanje oružanih formacija, uključivši i stvaranje centralnog narodnooslobodilačkog odbora za cijeli oslobođeni teritorij. Deklarisalo se kao protivnik formiranja nove narodne straže za održavanje reda umjesto stare žandarmerije i policijskih organa.

U tački sedmoj je otvoreno pitanje prisilne mobilizacije. Od tog načina regrutovanja novih boraca četnici nisu htjeli da odustanu. Vodstvo NOP-a se izjasnilo za popunjavanje vojski na osnovi dobrovoljnosti. Dopuštala bi se mogućnost ubjeđivanja, ali bi se pustilo svakom na volju da stupi u četnike ili partizanske odrede. Svi odredi, komande i štabovi bezuvjetno bi se pokoravali svojim vrhovnim komandama. Poput principa dobrovoljnosti nije usvojen ni jedan od uslova uspješne borbe protiv njemačkog okupatora kao glavnog neprijatelja a nemilosrdno suprotstavljanje raznim petokolonašima i špijunima koji u pozadini smetaju NOB-i.[60]

Najbrža saglasnost je postignuta o dodjeli četnicima oružja i municije proizvedenih u fabrici oružja u Užicu.[61]

59 Mnogi istoričari ne spominju činjenicu da je Tito ponudio Mihailoviću položaj načelnika štaba. Da je ta ponuda učinjena, potvrdio je i Tito u razgovoru sa Raymondom Tourouxom, političkim urednikom lista *Paris March*. Intervju je objavljen u broju od 16. novembra 1968. godine.

60 Zbornik NOR-a, t. I, knj. 1, str. 203-207 i t. XIV, knj. 1, str. 14; užička *Borba*, br. 11 od 11. XI 1941.

61 Odmah po oslobođenju Užica 24. IX 1941. organizovana je proizvodnja, prepravka i opravka oružja i municije na postrojenjima bivše Jugoslovenske vojske. Za dva mjeseca Prva partizanska fabrika oružja i municije proizvela je 21.040 pušaka, 18.000 ručnih bombi, 300 tromblona,

Sastanak u Brajićima doveo je do sporazuma na manjim ustupcima: obje će grupe mobilizirati svoje ljude na način kako su to činili do tada; snage ostaju na svojim sadašnjim položajima; ubuduće će izbjegavati međusobne sukobe. Usvojen je prijedlog da se dijeli ratni plijen, te da transport trupa i materijala po oslobođenom teritoriju bude slobodan za obje grupe. Postignuta je saglasnost da se ustanove mješoviti sudovi koji će suditi pljačkašima i narodnim neprijateljima.

Već sutradan se, međutim, otkrilo da Mihailović nije išao u Brajiće na sastanak s Titom s iskrenim namjerama. Obistinilo se ono što je on - prije razgovora u Brajićima rekao Dragiši Vasiću o eventualnom sporazumu - da ga treba smatrati manevrom. Narednog dana u Beogradu su osvanula dva Dražina pomoćnika - pukovnik Pantić i kapetan Nenad Mitrović. Rekli su njemačkom obavještajnom oficiru iz Abwera Josefu Matlu da su ovlašteni da uspostave kontakt s predsjednikom vlade Milanom Nedićem i odgovarajućim njemačkim komandnim tijelom. Izjavili su da je *Mihailović voljan staviti sebe i svoje ljude na raspolaganje za borbu protiv komunizma.*[62]

Pukovnik Pantić je, takođe, rekao da Mihailović *lično garantuje definitivno čišćenje srpskog teritorija od komunističkih bandi i istočno i zapadno od Morave.* U tu svrhu mu treba *oko 5.000 pušaka, 350 lakih i 20 teških mitraljeza.* Tražili su i nešto municije, s tim da Nijemci ne preduzimaju nikakve kaznene ekspedicije.

Pet dana nakon sastanka u Brajićima četnici su prešli u napad na partizanske snage u zapadnoj Srbiji kao centru ustanka u Jugoslaviji. Tim napadom i događanjima koji su slijedili nastupio je raskid saradnje između četničkih i partizanskih formacija. Među njima je otpočeo oružani sukob do istrebljenja što će trajati do konca rata.

INICIJATIVE ZA POTČINJAVANJE PARTIZANA DRAŽINOJ KOMANDI

Inicijative za uspostavljanje partizansko-četničke saradnje poticale su i od NOP-a. Vodstvo toga pokreta davalo ih je baš zato što je Dražina organizacija probritanski orijentisana. Smatralo je da će s njom, bez većih teškoća, ostvariti saradnju. Kao što su ratni savez brzo sklopile Velika Britanija i SSSR. Utoliko prije što je uključivanje četnika u borbu protiv okupatora višestruko poželjno i

20.000 tromblonskih granata, 2.700.000 puščanih metaka, popravila 300 puškomitraljeza, 4.500 pušaka itd.

62 Memorandum kapetana Matla svom pretpostavljenom, 28. oktobra 1941. godine; Mikrofilm, br. T-314, rola 1457, snimci 1086-1087.

korisno: ojačale bi snage otpora u Jugoslaviji, učvrstilo bi se jedinstveno opredjeljenje naroda, nanosili bi se veći gubici okupatoru i kvislinzima. Postigla bi se i uspješnija zaštita stanovništva od fašističkih represalija. Oslobodilačka vojska bi osnažila značajnim brojem stručnih starješinskih oficirskih kadrova. I Moskva bi pozdravila tako uspostavljenu saradnju.

Sa položaja, 10. novembra 1941., Mihailović šalje depešu vladi u London. *... Samo velike količine oružja mogu da okončaju građanski rat... Preko Radio-Londona i Radio-Moskve narediti partizanima da sa nama zaključe sporazum...*

Odgovarajući na tu depešu Mihailovića Dušan Simović, predsjednik jugoslovenske vlade u izbjeglištvu piše svom poslanstvu u Moskvi: *Molim, dejstvujte kod ruske vlade da se hitno komunistima u našoj zemlji dadu uputstva da sarađuju sa pukovnikom Mihailovićem i da mu se potčine u zajedničkoj borbi protiv zavojevača.* To po *zapovesti Ministra, potpisuje šef brigadni general Velimir Ranosović.*

Neposredno iza Dražinog sastanka s njemačkim potpukovnikom Kogardom u Divcima javio se na BBC-u predsjednik emigrantske vlade general Dušan Simović. On je 15. novembra 1941. godine u tom govoru označio Mihailovića kao *komandanta svih jugoslovenskih oružanih snaga u zemlji.* Pozvao je *sve borce da se ujedine pod njegovom vrhovnom komandom.*[63] Izbjeglička vlada je savjetovala Mihailoviću da prestane napadati Nijemce, da borbu prihvata tek u samoodbrani, jer će inače eventualnim napadima dati njemačkom okupatoru izliku za krvave represalije nad civilnim stanovništvom.

Pozivajući se na taj svoj govor putem radija, Dušan Simović je već 21. novembra 1941. godine uputio Mihailoviću telegram (Hadsonovom šifrom): *Preduzeli smo mere da partizani obustave nepotrebne akcije i da se stave pod vašu komandu, u smislu mog govora od 15-og. Nastavite da izgladite nesuglasice i sprečite svaku osvetničku akciju.*

Konačna dioba među ustanicima na dva međusobno sukobljena pokreta

KRATKO VRIJEME PARTIZANSKO-ČETNIČKE SARADNJE

U vrijeme snažnog rasplamsavanja ustanka u toku ljeta 1941. godine organizovao se i četnički pokret Draže Mihailovića. Tada je još njegovo držanje bilo, u izvjesnom smislu, nejasno, kako to kaže dr. Pero Damjanović.[64]

63 Vojmir Kljaković, *Politika*, Beograd, 6. IX 1970.
64 Njegov prikaz knjige dr. Branka Latasa *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i*

Dominirala je njegova osnovna parola - da još nije vrijeme za borbu protiv okupatora. Dio njegovih snaga je, i pored toga, učestvovao zajedno sa partizanima u borbama za oslobođenje nekih mjesta u zapadnoj Srbiji. Razloge za tu borbenu saradnju je najbolje objasnio sam Draža. Govorio je da je to morao učiniti. Partizane je stalno zvao komunistima. Kada su oni ušli u Užice morao je i on. Tako je bilo i u borbama za oslobođenje Čačka, Gornjeg Milanovca i još nekih gradova u Srbiji. On kaže da bi u protivnom, da to nije učinio, njega i njegove četnike narod prezreo.

Tako je postupao do kraja oktobra 1941. godine. Nakon dogovora sa svojim savjetnicima na Ravnoj Gori krenuo je drugim putem. Počeo je ostavljati partizane i napuštati zajedničke opsade nekih srbijanskih gradova, primjerice Kraljeva, koje su držali okupatori i njihovi kvislinzi. Učinio je to u jeku prve okupatorske ofanzive na oslobođenu teritoriju Srbije.

Već 11. novembra 1941. godine otpočeli su zvanični pregovori Draže Mihailovića sa predstavnicima njemačkih vlasti u okupiranoj Srbiji. Najvažnije u tim pregovorima je njegova izjava da se on *neće boriti protiv Nemaca. Neće to učiniti čak ni onda ako bi ga na to neko i naterao, jer za njega su glavni protivnici komunisti.*[65]

U isto vrijeme je uspostavljao veze sa srpskim kvislinškim vlastima koje su sarađivale sa Nijemcima i Italijanima. Spočetka četnici još nisu napadali na partizane. Bilo je čak i zajedničkih akcija.

Prije tog sukoba u oktobru 1941. godine četnici su se pridružili partizanima u opsadi Kraljeva, Valjeva, Šapca i na pravcima prema Kragujevcu. Pri tome su vođene borbe protiv njemačkih jedinica koje su držale te gradove. Ta zajednička saradnja trajala je nekoliko sedmica. Već krajem oktobra iste godine Mihailović je povukao svoje snage sa svih frontova i položaja prema Nijemcima. Njegovi odredi su napali partizane u Užicu, Čačku i svuda na slobodnoj teritoriji s ciljem da ih unište. Njihov napad je bio slomljen, četnički odredi razbijeni, a ostaci Dražinih snaga satjerani su u uzak prostor na Ravnoj gori.[66] Nisu tada uništeni. Napad partizana je prekinut. A pred početak njemačke ofanzive na slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji potpisan je sporazum o prekidu neprijateljstava između četnika i partizana.

---

ustašama (1941-1945.), Društvo za istinu o antifašističkoj NOB, Beograd, 2000.

65 Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca, knj. I*, Britanski štićenik, *Globus, Zagreb, Narodna knjiga, Prosveta, Beograd, 1979., str. 157.*

66 M. Minić, *Ratovi u Čečeniji 1994.-96. i na Kosovu 1998/99*, Rabic Sarajevo, 2000.

PRVI ČETNIČKO-PARTIZANSKI ORUŽANI SUKOBI

Radio-Moskva javlja užasnu glupost, a gluposti širi i londonski radio. Partizansko opkoljavanje Dražinog štaba na Ravnoj gori. Zbog čega su partizani odustali da, opkoljene, zauzmu i Dražin štab i Ravnu goru? Publicitet londonskog radija dat je kapetanu Jovanu Deroku i njegovoj pogibiji pri napadu na partizane i pri pokušaju četnika da od partizana preotmu oslobođeni Čačak.

Hadson je napomenuo jednoj partizanskoj delegaciji: Britanski Generalštab želi da zna može li biti trajnog sporazuma između četnika i partizana... Sporazum od 20. novembra pomenut je u partizanskim novinama 'Borba' od 22. novembra, štampanim u Užicu. 'Mi komunisti pozdravljamo taj sporazum, ukoliko je potpis odraz iskrene spremnosti rukovodstva vojno-četničkih odreda za obustavljanje bratoubilačke borbe...[67]

Kapetan Hadson iz britanske vojne misije činio je sve da pomiri dvije grupacije na liniji otpora okupatorima, te da ujedini sve antifašističke elemente. On je 13. novembra 1941. godine sugerisao Londonu da se Mihailović izvrgne pritisku da bi prihvatio te zahtjeve. Tražio je da mu se zaprijeti obustavljanjem britanske pomoći dok se ne postigne udruživanje tih snaga. Takvom zahtjevu trebalo je da prethodi i odlučan *poziv Radio-Moskve partizanima da se ujedine s Mihailovićem.*

Dikin u knjizi *Bojovna planina* spominje ono što je uglavnom poznato iz više drugih svjedočenja i izvornih dokumenata. Partizani su 1. novembra 1941. godine odbili četnički napad na području Užica i Požege. Nastavili su protivnapadom. Tih dana su, nakon dvije sedmice, opkolili i četnički štab na Ravnoj gori.

Bio im je na dohvat ruke da ga zauzmu. U svom protivnapadu partizani su, razbivši četničko nastupanje ka Užicu i Čačku, mogli da preuzmu u svoje ruke i Dražin štab i Ravnu goru. Uslijedila je ponovo intervencija kraljevske vlade u izbjeglištvu. Ona je od britanske i sovjetske strane tražila da posreduju zbog, kako je navela, partizanskog napada na četnike. Htjela je da izdejstvuje da se ujedine snage otpora pod Dražinom komandom. Predsjednik vlade general Dušan Simović je 15. novembra 1941. godine putem Radio-Londona govorio o Mihailoviću kao komandantu svih jugoslovenskih oružanih snaga u zemlji. I britanska vlada je, podržavajući taj zahtjev, prenijela svoje mišljenje Moskvi. Ova ga nije prihvatila u cijelosti. Zauzvrat je Radio-Moskva pozivao na saradnju četnike i partizane. Da partizani odustanu od daljih koraka na Ravnoj gori, kako piše Vladimir Dedijer, doprinijela je baš ta emisija moskovskog radija na srpsko-hrvatskom jeziku posvećena borbama protiv njemačkih

67 F.V.D. Dikin, *Bojovna planina*, Beograd, 1973., str. 170.

trupa u Srbiji.[68] U moskovskoj emisiji Draža je označen kao vođa svih snaga otpora u tom dijelu zemlje. Tito je bio zapanjen onim što je čuo. Shvatio je da bi nastavak te borbe protiv četnika na Ravnoj gori, pogotovo eventualna Mihailovićeva pogibija, mogla Rusima uzrokovati neprilike s Britancima. Kako je reagovao na emisiju iz Moskve kada je obustavio opkoljavanje Dražinog štaba? Dikin piše: *Na dan 25. novembra Tito je poslao preko radija jednu poruku Kominterni dajući obaveštenje o Mihailoviću i četnicima, jer 'radio iz Moskve javlja užasnu glupost o D. Mihailoviću... Gluposti koje širi londonski radio.*[69]

Partizansko opkoljavanje Dražinog štaba na Ravnoj gori, više godina kasnije, potvrdiće i prvi Dražin savjetnik i njegov nominovani zamjenik Dragiša Vasić.

... Mada su tih novembarskih dana 1941. godine i Radio-London i Radio-Moskva govorili o junačkoj borbi našeg naroda pod komandom pukovnika Draže Mihailovića, mi smo, opkoljeni od partizana na Ravnoj gori, i bez ičije pomoći ipak bili prinuđeni da od partizanskog štaba zatražimo obustavu borbe.

Komandantovom predlogu da ponovo povedemo pregovore sa komunistima u početku sam se energično usprotivio. Ali kada mi je komandant objasnio da pregovore, pa čak i eventualni sporazum, treba smatrati samo manevrom, složio sam se s njim.

Dok su naši delegati... uporno zahtevali da se komunisti, u duhu poruke naše vlade iz Londona, stave pod komandu pukovnika Draže Mihailovića, taj zahtev komunisti su kategorički odbili... Tito je samo nekoliko dana kasnije, i dalje insistirao da se formira zajednički štab - operativni koji će voditi zajedničke akcije protiv neprijatelja... (ali) o formiranju Z. Š. (zajedničkog štaba - o.a.) *nema ni govora. A da su komunisti dužni, prema poruci naše vlade, da se stave pod njegovu komandu* (zahtevao je D. M.) *jer je on jedini priznati predstavnik u zemlji... Sutradan, nemačke trupe su otpočele napade u pravcu Čačka i Užica.*[70]

S tom ofanzivom Nijemci su otpočeli i surovu kaznenu ekspediciju na slobodnu teritoriju. Partizanska republika sa sjedištem u Užicu je snažno napadnuta neuporedivo nadmoćnijim snagama u isto vrijeme kada je otpor okupatorima iznutra podrivan četničkim povlačenjem sa položaja i iz zajedničke borbe s partizanima. Radio-London je prešutio napuštanje ravnogoraca iz prvih s partizanima zajedničkih ustrojenih oblika borbe protiv okupatora.

Ako je zaobišao povlačenje četnika s položaja oko opsjednutih okupiranih gradova u Srbiji, Radio-London u svojim emisijama, u isto vrijeme, nije propustio da posveti širok prostor četničkom kapetanu Jovanu Deroku.

---

68 Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito*, Beograd, 1953., str. 308.
69 F. V. D. Dikin, Isto, str .172.
70 Nikola Milovanović, *Generali izdaje - po kazivanju Dragiše Vasića, Zavera protiv revolucije*, serija članaka u *Borbi*, Beograd, 23. i 24. oktobra 1970.; *Bio sam u Dražinoj Vrhovnoj komandi*, iz članaka u Ninu između 20. oktobra 1968. i 2. marta 1970.

Taj Derok je komandovao četničkom jedinicom u napadu na Kraljevo. Draža je, međutim, 2. novembra 1941. godine naredio svojim jedinicama, koje su učestvovale u opsadi Kraljeva, da napuste front i da krenu na Čačak. Cilj je bio da se taj grad preotme od partizana i da se razoružaju sve partizanske jedinice.[71] Četničkom kolonom koja se kretala *levom stranom Zapadne Morave, komanduje četnički generalštabni kapetan Jovan Derok, jedan od najzagriženijih neprijatelja partizana... I približava se partizanskom Čačku... Štab LJubićskog bataljona saznao je 8. novembra da je kapetan Derok sakupio jednu grupu četnika i da se nalazi između Ljubića i Rakove. Odlučeno je da se ova grupa još u toku dana razbije. Za izvršenje ovog zadatka štab bataljona je odredio Treću i Petu četu... Kolonama je komandovao komandant bataljona - Sredoje Urošević...*

Posle kraćeg okršaja... otpor je slomljen i razbijena grupa se dala u bekstvo. Pored reke Čemernice poginuo je kapetan Derok...[72]

Tom Deroku i njegovoj navodnoj hrabrosti Londonski radio u više emisija poklonio je veliku pažnju. Saopštio je da je kapetan Derok i odlikovan od kralja Petra II. Rečeno je da je poginuo od neprijateljske ruke. A da je poginuo u borbi protiv partizana niko nije ni spomenuo.

RASKOL U SRBIJI

Sporazum četnika i partizana u Srbiji bio je veoma kratka vijeka. Među njima je od jula kao mjeseca dizanja ustanka do oktobra 1941. godine održavano više kontakata i razgovora. Održani su u Beogradu, Struganiku i Brajićima. I jedni i drugi su shvatili da prepreku toj saradnji čine prevelike razlike u programskim ciljevima, strategiji i taktici njihovog ostvarivanja. Ni kompromis nije mogao dovesti do bilo kakvog trajnijeg rješenja. Ono što je Nijemcima o toj saradnji rekao Mihailović odudara od njegove kasnije izjave u intervjuu sa novinarom i publicistom Milom Vasovićem. O tim razgovorima s partizanskom stranom Mihailović govori u intervjuu Mili Vasoviću 18. septembra 1942. godine, prvom i jedinom koji je dao profesionalnom novinaru. On spominje kako se *uskoro, 22. juna 1941. godine pojavljuju komunisti. Istakli su u svom programu da žele da se bore za iste ideale za koje se mi borimo i sa istim ciljevima kojima se i mi rukovodimo u svojoj borbi. Primili smo bratsku saradnju, sa nadom da će od te saradnje opšta stvar imati samo koristi. Spremili smo napad na Užice, ali tada nismo uspeli. Osvojili smo Požegu. Ali, tu varoš su posle toga komunisti oduzeli od naših trupa. To su uradili i sa Čačkom. Poveli*

71 Jovan Marjanović, *Prilozi istoriji sukoba NOP i četnika, Istorija veka,* Zbornik radova I, Beograd, 1959., str. 212.

72 Milivoje Urošević, *Treća četa,* Čačak, 1984., str. 187.

smo razgovore o tome. Ali, komunisti su već bili promenili svoje metode. Nije bilo moguće pronaći osnovicu za sporazum i saradnju. Tako je u oktobru prošle godine (1941. - o.a.) počela borba između nas i komunista. Pored teške borbe koju smo imali sa strašnim okupatorom sada nam je nametnuta i borba sa domaćim zlom, borba koju mi nismo hteli, ni želeli, ali koju smo morali prihvatiti zato što smo se prosto našli u pravednoj nužnoj odbrani. U toj borbi imali smo stvarne uspehe. U Srbiji smo sa komunistima partizanima brzo raščistili.

Ne objašnjava on na pravi način svoju borbu sa okupatorom. Te borbe nije ni bilo. Ni sukob sa komunistima ni pokušaj za saradnju i program koji nije bio istovjetan sa četničkim, ali je obznanjen od CK KPJ u pozivu za ustanak. Ni uspjesi u borbi sa komunistima nisu prikazani istinito. Partizani su, nakon sukoba sa četnicima, opkolili Ravnu goru i Dražin štab. Mogli su ih i uništiti, ali su se povukli. Partizani su se borili sa nadmoćnim snagama okupatora i bili primorani da napuste Srbiju i pređu u Bosnu.

Pokušaj četnika da svladaju partizane nije uspio. Neprijateljstvo među njima je sve veće. Kratko vrijeme nakon njihovih međusobnih sukoba u Srbiji međusobne borbe su proširene na prostore čitave Jugoslavije.

KRAH PRVOG SPORAZUMA ČETNIKA I PARTIZANA U BOSNI

Različiti vojno-politički programski ciljevi razdvojili su i ustanike na partizanski i četnički smjer. Potonji su od početka opredijeljeni za *Veliku Srbiju* u kojoj će svi Srbi da žive u jednoj državi sa dinastijom Karađorđevića na čelu. Partizani su se borili za obnovu Jugoslavije kao federativne republike na socijalističkim društveno-ekonomskim osnovama. Ta razlika je izražena još u početnoj fazi ustanka. U jesen 1941. godine i jedni i drugi su dijelili istovjetnu sudbinu: nepovoljan položaj u vojnom pogledu prema okupatorima i oružanim snagama NDH. Nepovoljan u vojnom ali povoljan u moralno-političkom smislu. Ta njihova prednost je proizlazila iz podrške ugroženog srpskog naroda. Odsustvo jedinstva među njima išlo je u prilog ustašama i okupatorima.[73]

To ih je upućivalo da udruže vojne potencijale kako bi podigli udarnost svojih operativnih akcija. Uvidjeli su to i glavni štabovi bosanskih četnika i partizana. Oni su 1. oktobra 1941. godine sklopili i međusobni sporazum. Formirali su zajednički četničko-partizanski štab. Dogovorili se o zajedničkom djelovanju zajedničkih organa vlasti na oslobođenim područjima. Zajednički privremeni operativni štab nazvan je *Komandom bosanskih vojnih i partizan-*

73 E. Redžić, BIH u II svjetskom ratu, 229.

skih odreda.[74] Sporazumom je određeno da ta komanda priprema i rukovodi planiranim operacijama i proglašava mobilizaciju ljudi od 19 do 50 godina. U novim mjestima koja bi bila zauzeta ustrojavala bi se zajednička vlast. Na oslobođenoj teritoriji predviđen je izbor narodnih odbora za vršenje vlasti u pozadini. Istog dana kada je potpisan sporazum objavljen je proglas. Upućen je *Poštenom i rodoljubivom narodu Bosne.* U proglasu je izložen položaj Srba, Muslimana i Hrvata u okupiranoj zemlji. Osuđene su pojave izdajstva oslobodilačke borbe. Narodi Bosne su pozvani na jedinstvo u borbi protiv fašističkih okupatora i ustaša.

Uporedo sa tim kontaktima četnici su preduzimali inicijative za saradnju sa Nijemcima i Italijanima. Otuda njihova nespremnost da se u tom području upuštaju u sukobe sa Nijemcima. Proklamovali su da se bore samo sa ustašama. Iz toga je proisticalo i međusobno nepovjerenje i izostajala uspješna vojna saradnja. Ni u vodstvu partizana nije bilo saglasnosti o stvaranju zajedničkih organa vlasti. Komandant bosanskih četničkih odreda major Jezdimir Dangić takođe izdaje proglas srpskom narodu 22. I 1942. godine. U njemu naređuje četničkim jedinicama da njemačke formacije treba pustiti da *prođu kroz Bosnu kroz koju mirno po svome poslu prolaze i ne diraju naš nesrećni i napaćeni narod.* Od četnika i naroda Dangić traži da uništavaju ustaše, Hrvate i komuniste.[75] Krah tog sporazuma analiziran je na savjetovanju u Ivančićima nedaleko od Sarajeva. Tamo je Pokrajinski komitet KPJ za BiH razmatrao novu situaciju 7. i 8. januara 1942.[76] Tito je tada stigao na to područje sa 1. proleterskom brigadom i prisutvovao tom savjetovanju. To je bio prvi sastanak partizanskog rukovodstva nakon događaja u zapadnoj Srbiji - četničko-partizanskog rascjepa i njemačke ofanzive. U pogledu stanja u istočnoj i sjeveroistočnoj Bosni kritikovane su pogreške. *Kolebljiv stav prema četnicima, nesređivanje slobodne teritorije, zanemarivanje organizovanja partijskog rada i preuzimanje vojnih dužnosti, nebudnost, nepodizanje mlađeg komandnog kadra i sporost u formiranju pokretnih udarnih jedinica.* Donesene su odluke: za borbu protiv četnika, za pojačanje partizanskih odreda, davanje posebnog statusa onim borcima odnosno formacijama izvan sastava četničkih ili partizanskih jedinica, koji su spremni da se pod partizanskom komandom bore protiv Nijemaca i ustaša, i koji će na kapama nositi svoje nacionalne trobojke, a ne crvenu zvijezdu. To je bio *početak narodnooslobodilačkih dobrovoljačkih odreda.* Nakon savjetovanja partizansko rukovodstvo izdalo je *Proglas narodu Bosne i Hercegovine.* U njemu se optužuju četničke vođe, a naročito oficiri, da sabotiraju

74 Zajedničku komandu su s četničke strane predstavljali major Jezdimir Dangić, kapetan Sergije Mihailović i Pero Đukanović, a sa partizanske Rodoljub Čolaković, Slobodan Princip i Svetozar Vukmanović. (Dok. br. 7, 29-31).

75 Zb. NOR-a, T XIV/1, dok. br. 48, 131/2.

76 Savjetovanje u Ivančićima 631-661, Uglješa Danilović, *Savjetovanje u Ivančićima,* str. 467-469.

narodnooslobodilačku borbu i da vode bratoubilački rat. U proglasu su pozvani Srbi, Hrvati i Muslimani da *stupe u zajedničku borbu protiv okupatora, četnika i ustaša.*[77]

LUKAVSTVO KAO PUT DO RAZLAZA

Odmah treba preduzeti preko radija i plakata, te letaka, intenzivnu propagandnu kampanju da bi se uspostavila saradnja partizana i četnika protiv neprijatelja.

Ta poruka saopštena putem Radio-Londona poslužila je Mihailoviću kao povod da u obliku *Raspisa svima* uputi telegram komandama na teren: *Navijanje londonskog radija za pomirenje sa komunistima objasnite u usmenoj propagandi da je to naše lukavstvo da komuniste malo umirimo i da ih uništimo. Objasnite javno narodu da nas Englezi u tome potpomažu da bi smo se jednom otarasili komunista koji se ne bore da oslobode već da zarobe narod. Saopštite i susedima.*[78]

U vrijeme rascjepa u Srbiji između ravnogorskih četnika i partizanskog pokreta činjeni su pokušaji za uspostavljanje četničko-partizanske saradnje u drugim područjima Jugoslavije. Ta nastojanja su naročito izražena u Bosni i Hercegovini. Prvi znaci raskola među čelnicima od početka uočljiva dva smjera oružanog ustanka nisu morali biti smetnja za zajedničku borbu. Polazeći sa toga stanovišta u istočnoj Bosni je 1. oktobra 1941. godine sklopljen sporazum između partizanskih predstavnika i Dražinih emisara koji su došli iz Srbije. Predviđeno je stvaranje četničko-partizanskog operativnog štaba za istočnu Bosnu, te zajedničke uprave na oslobođenim područjima. Dogovoreno je izdavanje zajedničkog proglasa kojim se narod poziva na borbu protiv neprijatelja. S raskolom i počecima prvih oružanih sukoba u Srbiji doveden je u pitanje i taj sporazum u istočnoj Bosni.

Učinjeni su pokušaji uspostavljanja kontakata i nekih vidova saradnje između četnika i partizana i njihovih vođa. Od prvih dana okupacije četnička strategija čekanja na oružani otpor okupatorima poprimila je široke razmjere. Vodstvo NOP-a je zajedničku borbu s četnicima protiv porobljivača posmatralo u sklopu još prije rata stvorenog Antifašističkog fronta kao forme okupljanja svih patriotskih snaga u zemlji. Na toj liniji je u ljeto i u jesen 1941. godine partizansko rukovodstvo nastojalo da se formira jedinstveni oslobodilački front. Okupio bi ljude iz svih društvenih slojeva, bez obzira na političko, vjersko ubjeđenje i nacionalnu pripadnost. Izbjeglička vlada i prvaci raznih

77 Hronologija 1941., 191-192, *Zbornik* DNOR tom II sv. I, 115-116.
78 Broj 25 - 12. januara 1943.

političkih stranaka propagirali su tezu o preuranjenosti oružane borbe. Četnički pokret i njegovo vodstvo su nastojali da dobiju na vremenu.

Što su spočetka uopšte stupali u pregovore s partizanima četnike je motivisala bojazan da će svojim držanjem po strani odvratiti od sebe ustankom pokrenuto srpsko stanovništvo koje bi posve prešlo na stranu partizana. Uspostavljanje NOP-ovske vlasti u oslobođenim dijelovima zemlje još više bi gurnulo četnički pokret na marginu zbivanja. U propagandi su širili glas po kome bi komunisti na tim oslobođenim područjima zaveli teror, a dužnost četnika je da to onemoguće. To su u osnovnim crtama objašnjenja kratkotrajne saradnje Mihailovića s partizanima data njemačkim predstavnicima na sastanku u Divcima.[79]

Do tada učinjene pokušaje četničko-partizanskog sporazumijevanja i saradnje komentariše i list *Borba*.[80]

Taj list kao organ NOP-a objavljuje da je zapravo sporazum između četnika i partizana *razbijen od strane Mihailovića. Njegov glavni cilj je uništavanje partizanskih snaga. Uz to i nastojanje da se četničke i pročetničke snage u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji povežu na liniji stvaranja JVUO i pod jedinstvenom komandom. Ustaški teror i genocid nad srpskim stanovništvom jedan je od prvih glavnih faktora koji je uticao na okupljanje četnika i njima bliskih elemenata i njihovo dalje organiziranje.*[81] Slijedio je masovni oružani ustanak.

LONDON I USTANIČKI SUKOBI U JUGOSLAVIJI

O sukobu između Mihailovića i njegovih jedinica sa partizanima u Londonu se saznalo u prvoj polovini novembra 1941. godine. Sve do tada - kako piše E. Barker - London nije jasno razlikovao četnike od partizana. Tome je doprinijela i zbrka u prvim depešama poslatim od Mihailovića i Hadsona u London. Idn je u memorandumu 31. oktobra 1941. godine obavijestio Ratni kabinet o pobuni u Crnoj Gori. On, međutim, nije znao kakvu su ulogu u toj pobuni odigrali partizani. Tek kad se saznalo za sukob Mihailovića i partizana lord Glenkoner se žestoko suprotstavio pružanju podrške partizanima. Taj stav je iskazao u svom pismu Forin ofisu. On čak upozorava da bi ratni materijal, koji je trebalo poslati podmornicama u Crnu Goru, mogao pasti u ruke partizanima.

79 Mikrofilm br. T-314, rola 1457, snimci 1317-1321.

80 *Borba*, 11. XI 1941.; Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 1, *Borba* 1941., Beograd, 1949., 236-239.

81 F. J. Butić, *Četnici u Hrvatskoj*, str. 27.

O sukobu partizana i četnika London je 13. novembra 1941. godine obavijestio britansku Vrhovnu komandu za Srednji istok. Ta vijest je donijela i prepirku između Forin ofisa i SOE, s jedne, i vojske, s druge strane. Kakav stav zauzeti i kako se postaviti prema tome sukobu u Jugoslaviji? Deset dana prije toga na sjednici Zajedničkog štaba načelnika štabova 4. novembra 1941. godine Čerčil i Idn su zahtijevali da se uradi sve što se može da bi se slanjem oružja održao već dignuti ustanak. Zakočio je Zajednički štab načelnika štabova. On je, uprkos tome, poslao Zapovjedništvu za Bliski istok depešu sročenu tako da se dobijao dojam kako je pobuna u Jugoslaviji izbila prerano. Zbog toga joj se smije pružati samo ograničena pomoć. Forin ofis je u konačnom tekstu te brzojavke, koji je otpremljen 8. novembra, dometnuo: *Danas još nismo u mogućnosti da Jugoslovenima pružamo znatnu vojnu pomoć... naša politika... mora biti takva da poduzimamo krajnje napore kako bismo snabdjeli ustanike ratnim materijalom koji je potreban da bi se održala pobuna na planinama, ali se ta pobuna ne smije proširiti i na gradove.*

Povodom vijesti o četničko-partizanskom sukobu vojni vrhovi su smatrali da treba biti oprezan. Forin ofis i SOE su 16. novembra 1941. godine zatražili od Zajedničkog štaba načelnika štabova da se Kairu odgovori: *Uviđamo da će, dokle god bude trajao sukob između Mihailovića i komunista, sukob koji se pretvorio u pravi građanski rat, biti veoma povećane teškoće s kojima je povezano slanje ratnog materijala... vlada Njegova Veličanstva došla je do zaključka da je za uspješan razvoj ustanka važno nagovoriti komuniste i Mihailovića da odbace svoja međusobna neslaganja.* Odlučeno je da se britanski ambasador obrati u Moskvi sovjetskoj vladi i da se Mihailoviću pošalje direktiva da ne vrši odmazdu. I Mihailović je shvatio ovu situaciju. U depeši koju je poslao 9. novembra Draža je otkrio svoju namjeru da likvidira partizane. Simović je već 26. novembra saopštio Idnu Mihailovićevu poruku: *Uspio sam dokrajčiti unutrašnju borbu koju je izazvala druga strana.* Na osnovu toga Hugh Dalton kao ministar za ekonomsko ratovanje u čijoj je nadležnosti bio SOE traži od Idna da se ponovo aktuelizira slanje ratnog materijala Mihailoviću.

Može li se Dražina veoma kratka poruka prihvatiti kao dokaz da je sukob između partizana i četnika prestao? Južni odjel Forin ofisa zabilježio je: *Jedino što imamo kao dokaz da se pukovnik Mihailović zaista nagodio s partizanima jeste jedna jedina njegova poruka... zato bi se moglo dogoditi da će se vojna ministarstva i vrhovni zapovjednik za Bliski istok ustručavati da na temelju jedne jedine poruke šalju ratni materijal u Jugoslaviju.* U toj zabilješci se, i pored toga, insistira da se šalje ratni materijal. Obrazloženje je napisano: *Smatramo bitnom potrebu kako bi partizani uvideli da je Mihailović taj koji uživa podršku vlade Njegova Veličanstva, jugoslovenske (izbegličke) vlade i sovjetske vlade. Smatram da je to glavni argument za slanje ratnog materijala.*[82] Idn to nije upotrije-

82 Zaključci sjednice Ratnog kabineta.

bio kao argument na sjednici Ratnog kabineta 27. novembra. On je predočio tvrdnju da je *sukob između dviju strana što sudjeluju u pobuni 'već riješen', zato se slanje ratnog materijala ima smatrati najvažnijim zadatkom.* Ratni kabinet je odgovorio Idnu da to riješi sa Zajedničkim štabom načelnika štabova, a Čerčil je napisao u zapisniku o tome *Treba (u tu svrhu) uraditi sve što je ljudski moguće.* Narednog dana, 29. novembra, Zajednički štab načelnika štabova složio se sa tekstom brzojavke Mihailoviću koju je sastavio Forin ofis. U toj depeši se čestita Mihailoviću zbog nagodbe koju je sklopio s partizanima i obećano da će već za nedjelju dana primiti pomoć u novcu i ratnom materijalu. U depeši je bio i jedan uvjet za dalje slanje pomoći: *Očuvanje ujedinjene fronte svih rodoljuba Jugoslavije pod vodstvom pukovnika Mihailovića.* Tim uvjetom su zaobiđena sva bitna životna pitanja.

Zbog ratnih operacija u Libiji nije bilo moguće odvojiti ni jedan avion za prebacivanje te pomoći jugoslovenskim ustanicima. Idn je zbog toga predložio Čerčilu da se formira specijalna operativna eskadrila bombardera velikog dometa koja bi isključivo radila za jugoslovenske ustanike. Iz jednog izvještaja Ministarstva rata kasnije se moglo vidjeti da je ta eskadrila u proljeće 1942. morala biti poslana na Daleki istok radi odbrane Cejlona od Japanaca.

OD DRAŽE PREKO PREMIJERA DO SOVJETSKOG AMBASADORA BOGOMOLOVA

Komunikei, saopštenja i zvanične ispravke nisu mogle zaustaviti lavinu optužbi što su širene u javnosti protiv generala Mihailovića. Jednu vrstu ispravke otpremio je lično premijer Slobodan Jovanović 2. septembra 1942. Poslata je na adresu sovjetskog poslanika pri izbjegličkoj vladi Bogomolova. Sračunata je na neutralizaciju sve glasnijih zahtjeva za uspostavljanje saradnje između Dražinih četnika i partizanskih formacija. Jovanović obavještava Bogomolova kako je vlada tražila podatke od armijskog generala Mihailovića *o bratoubilačkoj borbi, koja se vodi u našoj otadžbini i zahtevala da se nađe načina za saradnju sa partizanima.* Premijer, bez svog stava i komentara, prenosi Bogomolovu doslovno izvještaj koji je vladi dostavio general Mihailović. Evo tog izvještaja.[83]

Partizanski zločini nad Srbima prevazilaze desetine hiljada najboljih domaćina i najčestitijih nacionalista. Srpski narod zbog njihovih zločina nad mirnim domaćinima smatra partizanske odrede kao skup međunarodnih zločinaca, mahom dovedenih sa strane. Sam narod digao se listom i očistio partizanske odre-

83 Pov. V. K. 1398.

de iz Srbije, Sandžaka, Crne Gore, Like i Bosne. Narod ih neće. Oni su omrznuti u narodu.

Molim i dozvoljavam svaku anketu, ma sa koje strane, da se uveri o bezbrojnim i nečuvenim njihovim zločinima i ogromnoj pljački koju su izvršili nad srpskim narodom. Njihova zverstva, hiljade živih bačenih u planinske bezdane, kao i naročiti zverski način ubijanja, vidan su dokaz njihovih nedela. Anketa treba da dođe - zato ima mogućnosti. Srpski narod želi od sveg srca rusku pobedu, ali je protiv ovih zverstava, koja nemaju ničeg zajedničkog sa ruskim narodom. Mi potpise ne skupljamo, jer je ceo narod listom sa nama i vodi borbu protiv okupatora, pomažući svima saveznicima...

Nadmetanja o tome ko je prvi počeo borbu - partizani ili četnici

O SPORENJIMA: KO JE DIGAO USTANAK PROTIV OKUPATORA?

Komunisti su bili prvi koji su počeli borbu, dok se Mihailović držao potpuno po strani i spremao se da udari u pravcu Bosne i Sandžaka. Hteo je da se osveti ustašama koji su mučki poubijali stotine hiljada Srba.[84]

To su riječi pukovnika Branislava J. Pantića, jednog od bliskih Mihailovićevih pomoćnika, izgovorene 11. novembra 1941. godine u Divcima. U tom selu kod Valjeva održani su pregovori Mihailovića sa predstavnicima njemačkog zapovjednika za Srbiju. Tada je Draža tražio oružje od Nijemaca. Obećavao je da će sam uništiti partizane, a da Nijemce neće napadati. Objašnjavao je i pravdao kratkotrajno učešće svojih snaga zajedno sa partizanima na frontovima oko više opsjednutih srbijanskih gradova. Uvjeravao ih je da se morao pridružiti partizanima, jer je prijetila opasnost da sav narod stane na njihovu stranu.[85]

Ti pregovori i zapisnik o njima nehotice otkrivaju i odgovor na jedno od suštinskih pitanja: ko je prvi digao ustanak protiv okupatora?

Na njega su u propagandi četničke provenijencije davani različiti, često kontroverzni odgovori. Ne samo u toku Drugog svjetskog rata već i naročito nakon tog rata sve do danas množe se mnoge knjige, studije, intervjui i druge publikacije. I na prostorima ex-Jugoslavije i u inostranstvu. U autorstvu

---

84 Mikrofilm br. T-314, rola 1457, snimak 1322.

85 Miloš Minić, *Ratovi na Kosovu 1998/99. i u Čečeniji 1994./96.*, Rabic Sarajevo, 2000.

Branislava Stranjakovića (pod pseudonimom Branko Lazich) objavljena su dva međusobno suprotstavljena i isključiva stava. Kao jedan od vođa četničkog omladinskog pokreta dobio je, početkom 1944. godine, zadatak Dražinog štaba da istražuje i piše o različitim otvorenim političkim problemima u Jugoslaviji. On je najprije ustanak i njegovo dizanje tumačio kao komunističko-ustašku zavjeru protiv srpskog naroda.[86] Tu zavjeru je četnička propaganda eksploatisala u svim svojim sadržajima. Promjena u njegovom mišljenju nastala je nakon rata. Već 1946. godine u svojoj knjizi *Titov pokret i režim u Jugoslaviji 1941.-1946.* on tvrdi da su četnici prvi podigli ustanak.[87] U brošuri koju je pripremio piše o protivsrpskom karakteru komunista: *Drugo, dokazuju ga (misli na protivsrpski karakter komunista) po tome što su digli ustanak u Srbiji i u Crnoj Gori onda kad je srpski narod bio podvrgnut istrebljenju u Bosni i Hercegovini, Liki i Baniji. Umesto da se srpski narod uputi iz ostalih krajeva da brani svoju braću od ustaša, komunisti ga okreću protiv okupatora; umesto svojom intervencijom da Srbi smanje žrtve u Hrvatskoj, komunisti ih ubacuju u nesreću i van Hrvatske, i ne samo da se žrtve ne smanjuju tamo, nego se izazivaju i druge. Da li je to samo slučajna podudarnost ili smišljen plan da u isto vreme kad Pavelić sprovodi pokolje Srba, Josip Broz Tito gura Srbe na ustanak u Srbiji i Crnoj Gori. Treće, svoje protivsrpsko obeležje komunisti dokazuju ne samo time što su nagnali Srbe u smrt van Hrvatske, nego i po tome što su preneli svoju akciju protiv Srba i u samoj Hrvatskoj. Dok su bili najstrahovitiji pokolji Srba u Hrvatskoj (u leto 1941) Komunistička partija diže ustanak u Srbiji i Crnoj Gori.*[88]

Još dva četnička komandanta - major Zvonimir Vučković i Pavle Mišković - bavili su se početkom oružanog ustanka i njegovim prvim organizatorom. Vučković taj početak pripisuje komunistima.[89] On objašnjava jedan od osnovnih zadataka četničkog pokreta. I ovako ga definiše: *U pogodnom trenutku, kad izgledi na uspeh oružane akcije izgledaju povoljni, krenuti na ustanak.* Izuzima kratku epizodu izdvojenu iz tog osnovnog zadatka. *Tako je pokret Draže Mihailovića, silom događaja, pre nego sopstvenom inicijativom, naveden da tokom septembra 1941. stupi u akciju i da njome vodi, uz ogromne žrtve.* I Pavle Mišković je napisao: *Čiča je do poslednjeg trenutka izbegavao vratolomne borbe s Nemcima bez ikakvog cilja, i bio je primoran da borbu prihvati.*[90]

Šta znači, zapravo, pogodan trenutak? Odgovarajući na to pitanje Jozo Tomasevich[91] smatra da bi to po svemu bio momenat iskrcavanja Saveznika na Balkan. Pošto do invazije nije došlo ljeti 1941. godine *sila događaja* koja je

86 Branko Lazich, *Osnovne istine o radu i ciljevima Tita i komunista,* Slobodne srpske planine, Štab 501, avgusta 1944., str. 56. Objavljeno anonimno.

87 B. Lazich, *Titov pokret i režim u Jugoslaviji 1941-1946.*, bez mjesta izdanja, 1946., str. 17-21; Ivo J. Lederer, Yugoslavia at the Paris Peace Conference; A Study in Frontier - making, New Heven, 1963.

88 Branko Lazich, *Osnovne istine o radu i ciljevima Tita i komunista,* Isto, str. 56.

89 Zvonimir Vučković, *Ustanak u Zapadnoj Srbiji,* Knjiga o Draži, I, str. 131-134.

90 Pavle Mišković, *Na Ravnoj gori,* Knjiga o Draži, I, str. 64.

91 J. Tomasevich, Isto.

Mihailovića uvukla u akciju mogla je biti samo uspješni partizanski ustanak. I sam Mihailović je na suđenju priznao da su partizani bili ti koji su podigli ustanak u Srbiji.[92]

Ustanak u Zapadnoj Srbiji, koji Mihailović u prvom trenutku nije hteo - jer je kao vojnik od zanata znao da se 'oslobođena teritorija' ne može da održi - planuo je u avgustu i septembru 1941. ne pod pritiskom Komunističke partije, kako komunisti tvrde, a mnogi veruju. Taj ustanak je dignut jer su od Mihailovića to zahtevali Saveznici, ne bi li se, ma i malo, olakšao nemački pritisak na ruskom frontu. Mihailović nikad nije hteo da narod gura u nekorisne vojničke avanture, jer njemu nije bilo svejedno da li će Jugoslavija biti naseljena Jugoslovenima ili Kinezima. Ali je na taj ustanak pristao, i sjajno ga vodio, kao na akciju potrebnu tada u okviru opšteg savezničkog plana, bez obzira na žrtve.[93]

Autor tim stavom iskazuje jednu od teza široko prisutnu u publicističkoj aktivnosti četničke emigracije u inostranstvu. Ustanak je, po tome, rezultat pritiska Moskve kod Britanaca. Pritisak je sračunat na početak oružane akcije iza njemačkih linija. Time bi se oslabio jaki njemački pritisak na Crvenu armiju. Ta tumačenja predstavljaju ne mala i ne beznačajna nastojanja za uljepšavanje istorije četničke uloge u Drugom svjetskom ratu. To u spomenutom članku čini i major Zvonimir Vučković. U tim prilozima Knežević i Vučković ne navode bitnu činjenicu: kada su, uistinu, Britanci tražili od Mihailovića da započne ustanak u Srbiji. U analizi sadržaja njihovih tekstova Jozo Tomasevich pronalazi suštinske praznine. Jedna je u nedostatku datuma tog tobožnjeg britanskog zahtjeva, a druga u datumu kontakata Britanaca i Sovjeta koji se dovode u vezu s početkom ustanka u Srbiji. On praznine u njihovim prilozima popunjava podacima koji ih opovrgavaju. Naime, prva Dražina radioporuka inostranstvu primljena je na Malti 14. septembra 1941. Prvi britanski izaslanik Kapetan Hadson nije stigao u ravnogorski štab prije 25. oktobra te godine. Do tada je i ostale dijelove zemlje zahvatio njegov plamen. To znači da ni Britanci nisu mogli dati znak za ustanak prije uspostavljanja tih prvih kontakata, pa ni u avgustu ili septembru, a pogotovo u julu mjesecu kada se narod digao na oružje.

Ni britansko-sovjetski razgovori i razmjena mišljenja o situaciji u Jugoslaviji nisu mogli početi prije uspostavljanja kontakta sa Mihailovićem niti prije Hadsonovih izvještaja u kojima se govori o dvije grupacije gerilaca - jedna pod Mihailovićem, druga pod vodstvom komunista. Hadson je javljao da su ciljevi tih grupacija različiti, međusobno oprečni i suprotstavljeni, te da na toj osnovi vode između sebe oružane borbe. I jugoslovenska vlada u emigraciji je tek 13. novembra 1941. zatražila od svog izaslanika u Kujbiševu da zamoli sovjetsku vladu da *pošalje hitne instrukcije komunistima da*

92 The Trial of Draža Mihailovich, str. 117-118.
93 Radoje L. Knežević, *O desetogodišnjici smrti Draže Mihailovića*, Knjiga o Draži, II, str. 339.

sarađuju s Mihailovićem i da pod njegovom komandom ujedine svoje napore protiv agresora.[94]

Na molbu izbjegličke vlade nadovezao se 24. novembra 1941. godine Memorandum britanske vojne misije sovjetskom Ministarstvu rata. U njemu je zahtjev da se sa sovjetske strane *odmah intervenira kod ustanika u Jugoslaviji.* Ta intervencija se od Britanaca tumačila kao interes sovjetske vlade da pomogne postizanju jedinstva ustanika u Jugoslaviji. ... *Britanska vlada smatra pukovnika Mihailovića jedinim mogućim vođom i zbog toga bi sve strane trebale slušati njegova naređenja ili bar sarađivati s njim.*[95]

Upravo te sovjetsko-britanske kontakte Knežević i Vučković dovode u vezu sa početkom ustanka do kojeg je po njima došlo na britanski zahtjev Mihailoviću. Kontakti Britanaca i Sovjeta u vezi sa situacijom u Jugoslaviji počeli su više mjeseci nakon što se ustanak rasplamsao. Zametnut je kao rezultat inicijative, organizacije i vodstva komunista. Nije počeo na znak Britanaca. Nije, štaviše, bio ni u saglasnosti sa britanskim planovima u ovom području Evrope. Ni BBC se nije osvrtao na ustanak prije nego što je mogao doći do potrebnih informacija, koliko-toliko pouzdanih. Na šutnju ove radiostanice u Londonu o ustanku uticao je i general Dušan Simović kao tadašnji predsjednik izbjegličke vlade. Tada još nije stigla ni jedna poruka koje će docnije redovno stizati iz zemlje preko Lisabona.

Saznanje da u Jugoslaviji postoje dvije različite, po ciljevima međusobno oprečne grupacije ustanika pod oružjem, navelo je Britance da čvrsto stanu na stranu ravnogorskog pokreta. Tražili su, doduše, da se te grupe ujedine, ali da se partizani potčine komandi Mihailovića. Draža i nije bio privržen ustanku. Njegovo učešće u njemu je kratkotrajno i svodi se na vrijeme koje je Nijemcima saopšteno na pregovorima o saradnji u selu Divci.

SVOJATANJE DANA USTANKA I NJEGOVE PROSLAVE

Za razliku od partizanskog, četnički pravac ustaničkog pokreta još nije dovoljno istražen. Stoga se i ustanak, kako piše akademik Enver Redžić, u istoriografiji od 1945. do 1990. godine smatrao prevashodno rezultatom aktivnosti KPJ u cjelini i njegovih organizacija u pojedinim područjima. On to objašnjava činjenicom da se NOP pod rukovodstvom te partije na kraju rata ovjenčao slavom pobjednika. U takvoj poziciji obnovio je jugoslovensku državu na novim društveno-političkim osnovama. Ta činjenica ne dopušta da se i sam početak ustanka veže isključivo za djelovanje organizacije KPJ.[96]

94 Konstantin Fotić, The War We Lost, New York, 1948., str. 169.
95 K. Fotić, Isto, str. 170.
96 Enver Redžić, Isto, str. 222.

Dan ustanka su u potpunosti svojatali i četnici. Oni su ga slavili u toku cijelog rata. Obilježavali su svake godine 27. juli kao dan početka ustanka u Drvaru, iako je nedvojbeno da su pripreme i rukovođenje ustankom u tom kraju vezani za djelovanje Sreskog komiteta KPJ i ljudi okupljenih oko članova toga komiteta, tzv. simpatizera Partije. Koliko je nesporno da je ustanak u Drvaru i okolini organizovala KPJ toliko je jasno da masa tamošnjih ustanika nije morala biti politički odlučno partizanski usmjerena. Opredjeljivanje za jedan ili drugi ustanički smjer trajalo je zajedno sa razvojem ustanka više mjeseci poslije dizanja ustanika na oružje.

No, u ovom je radu prvenstveno riječ o odnosu četničkog pokreta i njegove propagande prema danu kada je dignut ustanak.

27. juli je najznačajniji momenat u našoj borbi, u našoj istoriji. Tog dana se digla kuka i motika, tog dana su se potresle planine srpske Tromeđe od oduševljenog poklika srpske raje, koja se diže u borbu protiv ustaške gamadi, dovikujući celom svetu: 'Stoj, more, Srbija je ovo!' Diže se Srbin, ne dade se sramno i kukavički klati.

U Bosanskoj krajini ustanak je počeo zauzimanjem Drvara 27. jula 1941. godine. Taj dan četnički pokret će obilježavati kao svoju veliku pobjedu. Njegova glasila, prevashodno leci i proglasi, ali i zborovi sa govorima na njima, obilježavali su takoreći taj dan iz godine u godinu u toku cijelog rata. Baš kao što će 27. juli nakon Drugog svjetskog rata prerasti u Dan ustanka naroda i narodnosti u Bosni i Hercegovini. Smatran je izrazom i potvrdom partizanskog smjera narodnog revolta spočetka NOR-a sve do njegovog završetka.

Čitava četnička propaganda će cjelinu ustanka, njegovo dizanje i razvoj u dva osnovna pravca uključivši i partizanski, pripisivati isključivo sebi u zaslugu. U tome joj je pomoglo i savezništvo četnika sa italijanskim okupacionim vlastima svako iz svoga interesa - oba partnera da bi ojačali vlastite pozicije u ratu.

U četničkom letku od 27. jula 1943. godine, pisanom negdje na *Slobodnim srpskim planinama* pod naslovom *27. juli 1943. godine*, dati su u obliku mota sljedeći stihovi: *27. juli to je naša slava / Dan kad Srpstvo ponovo se diže / Borcima našim nek je zato hvala / Što krvnika podlog prava kazna stiže.*

Dvogodišnjica ustanka poslužila je za podsjećanje na *dvije godine borbe i patnji koje prođoše. Dvije godine teškog i krvavog života u porobljenoj Otadžbini. Za sve vrijeme, za ove dvije godine, uništavajući komunističku neman, postali smo jači, očeličeni i spremni za velike podvige, za velika djela.*

Taj dan je proglašen za najznačajniji momenat u povijesti borbe pripadnika četničkih jedinica. Prigodnim lecima se upisuje *zlatnim slovima u našoj istoriji.*

27. jula 1941. godine zalepršala se sveta srpska zastava na vrhovima Dinare, Šatora, Ulice, Klekovače, Grmeča i skupila pod svoj steg sve 'što srpski diše i piše'. Tog dana zapisasmo u istoriji našoj zlatnim slovima još jednu stranicu. Od tog

dana počeše velike borbe i stradanja naroda našeg. Tog dana oživiše, progovoriše srpske planine i otpoče borba na život i smrt, borba za opstanak, za ostvarenje naših nacionalnih prava.

Ni u jednom letku, pa ni u ovom zdravičarskom u povodu dana ustanka, ne spominje se borba protiv njemačke i italijanske okupacione sile. Ne može se u njima, u isto vrijeme, zaobići udaranje po *bezbožnim komunistima*. Za njih se kaže *da su izdajice naše narodne misli*. Čak su se, eto, digli i protiv ustanika kao pripadnika srpskog naroda (!) Pripisano im je udruživanje s ustašama s kojima zajednički vrše pokolje *pod vidom narodnooslobodilačke borbe*.

No - otpadnici naroda našeg, izdajice naše narodne misli, razrušiše slogu 27. jula. Bezbožni komunisti pokušaše da taj značajni dan iskoriste za svoje krvave ciljeve, i povedoše borbu protiv svog vlastitog naroda. Vjerne sluge Moše i Tita prodadoše duše svoje i izdadoše narodnu stvar. Kako god su prošle krvave ustaše bezglavog Pavelića, isto će tako proći i izdajice 27. jula, koji primiše u svoje redove ustaše i sa njima zajednički poklaše najbolje i najčestitije sinove srpskog naroda. Horda Mošinih pljačkaša, pod vidom narodnooslobodilačke borbe, htjede da uništi plodove 27. jula 1941. godine. Neće im to poći za rukom. Srpski narod se okupio, složio i ovogodišnji 27. juli zatekao nas je ujedinjene, snažne i složne, sem malog broja izroda kojima komanduje čuveni pjesnik himne Poglavniku Vladimir Nazor i vrli ustaša dr. Smolić. Neka ih, svi će oni osetiti našu snagu i oštricu. Na 27. jula 1943. godine zaklinjemo se da ćemo ostati dosledni sebe samih. Sećamo se svih onih, koji u poslednje dve godine ostaviše svoje živote po vrhovima naših planina i na njihovim leševima se zaklinjemo, da ćemo ih osvetiti i da ćemo ostati vjerni svojoj svetoj borbi.

Pa i prijetnje za vraćanje dugova kao - odmazda.

27. jula sjećamo se svih patnji i teškoća, sve prolivene krvi, svih muka i napora, koje će nas još više spotaći (podstaći, valjda - o.a.) na borbu, koje nas opominju da moramo sve dugove vratiti, da moramo biti onakvi kakvi smo bili 27. jula 1941. godine. To je Dan koji će nas kroz istoriju učiti: šta znači sloga. Taj dan nećemo nikada zaboraviti.

Uz slavu palim junacima i nepobjedivim četnicima, letak izražava želju *da žive preostala braća, koja danas kroz klance jadikovce pronose slavu srpskog oružja i ubijaju krvnike srpskog naroda.*

Drugi dio

POSTANAK RAVNOGORSKOG POKRETA I DRUGIH ČETNIČKIH CENTARA U SRBIJI I IZVAN SRBIJE 1941. GODINE

KAKO JE POČELO?

Dragoljub Mihailović - Draža i nastanak ravnogorskog pokreta

Ja sam se tada sa motorizovanim pukom nalazio u Bosni. Na glas o kapitulaciji povukao sam se sa ljudstvom u planine, s namerom da se ne predajemo neprijatelju, nego da produžimo borbu. U svakom naselju smo agitovali da narod ne predaje oružje. Uzimali smo oružje i, pošto ga nismo mogli nositi sobom, krili smo u sena i zakopavali. Ali, sa tim je išlo veoma teško, jer je u narodu nastalo nezapamćeno rasulo i u strahu od nemilostivog okupatora ljudi su sve oružje nosili nemačkim trupama. Meni je bilo veoma teško zadržati svoje vojnike i kada sam počeo akciju protiv okupatora, 11. maja 1941. godine, imao sam pored sebe 27 (i slovom: dvadeset sedam) ljudi. To je bio novi pokret koji je od naroda i od nas samih nazvan 'ravnogorski pokret'. Posle toga su nam prilazili naši ljudi, pravi rodoljubi, željni da se bore za čast nacije i slobodu.

Tim riječima Draža Mihailović opisuje kapitulaciju Jugoslovenske vojske, okupaciju Kraljevine Jugoslavije i postanak ravnogorskog pokreta 1941. godine. O tim aprilskim i majskim danima začetka svoje organizacije u grotlu prve godine Drugog svjetskog rata na tlu Jugoslavije Mihailović je govorio u intervjuu prvom profesionalnom i jedinom u to ratno vrijeme namijenjenom štampi. Načinio ga je predratni novinar *Politike* i publicista Milo Vasović. Bilo je to *u slobodnim planinama porobljene zemlje, negde u Sinjajevini,* u stvari u selu Lipovu poviše Kolašina u Crnoj Gori. Tamo je Draža sa svojim štabom boravio pod zaštitom vojvode Pavla Đurišića i njegovih četnika. Vasović je taj intervju - reportažu pripremio da ga po kuririma pošalje u London izbjegličkoj vladi Slobodana Jovanovića da bi odatle bio dalje distribuiran u propagandne svrhe.[97] Pri slomu jugoslovenske kraljevske vojske polovinom aprila 1941. godine jedan broj oficira, podoficira i vojnika, uglavnom Srba, odbio je da se preda okupacionim vojnim formacijama. U to vrijeme Draža je u činu generalštabnog pukovnika bio zamjenik načelnika štaba jugoslovenske Druge armije. Sklanjajući se iz sjeverne Bosne u Srbiju, pri rasulu kraljevske vojske, u aprilskom ratu, s njim je bilo tridesetak ljudi, među njima i sedam oficira.[98] Njima su se pridružili još i drugi profesionalni i rezervni oficiri koji su u Srbiji izbjegli zarobljavanje. Jedni su prišli Kosti Pećancu, drugi Dimitriju Ljotiću, a

97 Šifra pod kojom se Vasović obraćao vladi u Londonu je bila *X 14.* Nije poznato da li su Mihailovićevi kuriri Lukačević, Jovović i dr. odnijeli kopiju ovog intervjua. Original rukopisa minijaturno pripremljen za transport u London je kasno pronađen i objavljen u beogradskoj *Dugi* br. 458, 13. do 27. IX 1991. Vasović je nestao u maju 1945. godine u Mariboru zajedno sa četnicima koje su Englezi predali vlastima NOVJ-a. Inače je bio saradnik predratnih beogradskih dnevnika *Pravda* i *Politika*, a u jesen druge godine rata 18. septembra 1942. napravio jedini dosad poznati intervju od Draže dat novinaru profesionalcu za štampu. Vasović je prije rata objavljivao i literarne priloge u almanasima *Na krčidbi, Novi dani,* u književnim listovima *Venac, Zapisi, Južnoslovenska iskra, Mladost, Zeta* i *Slobodna misao.* Jedno vrijeme je bio u Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije u odjeljenju za štampu.

98 Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945,* Globus, Zagreb, 1985., str. 17.

više njih Dražinoj grupi. Pridolazili su im i neki od onih oficira porijeklom iz Crne Gore koje su Nijemci i Italijani ubrzo puštali iz zarobljeništva kućama. Jedan njihov broj je pristupio partizanima. Nikola Kalabić i Vojislav Lukačević su bili civili i rezervni oficiri; dva Crnogorca, majori Zaharije Ostojić i Mirko Lalatović iz izbjeglištva su se vratila s prvom britansko-jugoslovenskom vojnom misijom. Zauzeli su vodeće štabne položaje pod komandom Mihailovića. Mnogi od njih će kasnije postati poznati komandanti. Kao mladi oficiri, po činu i godinama života, nisu dovodili u pitanje Dražinu čelnu poziciju u svom vodstvu. Svi su očekivali da će na putu ka planinskoj unutrašnjosti Srbije pronalaziti ostatke i drugih dijelova jugoslovenske vojske. Na brdskim putevima njima su prilazili pojedinci i omanje raštrkane grupice vojnika i bivših žandara. Nigdje nisu mogli čuti da bilo gdje u planinama postoji kakva jedinica koja se upustila u otpor okupacionim trupama. Ta grupa se zbog toga i osipala. Pojedini oficiri i vojnici su napuštali Dražinu skupinu zbog straha od neizvjesnosti. Tako je od njih nepunih osamdesetak 28. aprila 1941. godine po dolasku na Ravnu goru ostalo sedam oficira i 24 podoficira i vojnika. Jedan između njihovih oficira, Hrvat po nacionalnosti, napustio ih je i prišao Ljotiću. U pastirskim kolibama na Ravnoj gori, na pašnjacima u zapadnim padinama planine Suvobor, na visini od 610 metara u toj grupi se pojavila i nedoumica: budući da niko od ostataka kraljevske vojske nigdje ne pruža nikakav otpor okupatoru da li se, makar i sa zakašnjenjem, predati vlastima ili ostati jezgrom pokreta otpora? Većina ih je odabrala izlaz u drugoj mogućnosti. Od njih će se na Ravnoj gori u Srbiji formirati jezgro vojničko-četničke organizacije koja sebe predstavlja kao kontinuitet Jugoslovenske kraljevske vojske. U njoj i Gorski štab, kako se spočetka nazivalo njeno vodstvo. Po Ravnoj gori kao prostoru na kojem je osnovala svoj štab ta grupacija je dobila ime ravnogorski pokret. Jedan od četničkih komandanata Zvonimir Vučković objašnjava razloge za formiranje toga centra na Ravnoj gori. Kaže da je u tom području homogeno stanovništvo, sa jasnim nacionalnim i demokratskim stavom, planinski teren je ispresijecan i zaklonjen prema komunikacijama i većim mjestima u kojima su stolovale jake okupacione snage, relativno je blizu važnijim centrima, posebno Beogradu, a zaposjedalo je manje-više središnji položaj u odnosu na državnu cjelinu; osim toga, Draža je poznavao taj teren na kojem je kao mladi potporučnik 1914. godine sa svojim vodom učestvovao u Suvoborskoj ofanzivi.[99]

Kad je u spomenutom intervjuu novinaru i publicisti Mili Vasoviću pokušao sebi da priskrbi početak borbe protiv okupatora još u maju 1941. godine Draža je u Lipovu ispod Sinjajevine bio okružen sa više članova svoga štaba zajedno sa Đurišićevim ljudima. Teškoće u stvaranju pokreta činila je materijalna oskudica - kaže Mihailović. Nije, čak, bilo novca ni za plaće oficirima. *U početku smo se mučili sa velikom materijalnom oskudicom. Tada sam oficiru*

---

99 Z. Vučković, *Ustanak u Zapadnoj Srbiji, Knjiga o Draži*, I, str. 127-129.

kojega šaljem da izvrši neki važan zadatak i da organizuje četnike mogao dati svega dvesta dinara. Pa ipak svi zadaci su izvršeni. Znam, da mi se u toj oskudici javio Dragiša Cvetković i ponudio mi tri miliona dinara. To je, valjda, trebalo da mu služi kao upisnica u četnike. Odbio sam i rekao: 'To je narodni novac i on će opet morati da dođe u narodne ruke'. Inače, u našu organizaciju i u naše nove vodeće krugove mogu ući samo ona lica koja imaju čistu i svetlu prošlost. Sada, pak, imamo dovoljno novca i utoliko nam je lakše raditi.

STVARANJE DRUGIH ČETNIČKIH GRUPACIJA U SRBIJI

Svojim autoritetom uspeo sam, a po želji celog našeg naroda primio sam svete dužnosti, da u našoj zemlji zavedem red, to jest, da branim živote našeg naroda, njihovu imovinu, slobodu rada kako u polju tako i u varoši, ujedno i našu svetu tradicionalnu četničku čast.

I Mihailović priznaje samostalnost nastajanja četničkih grupacija i u Srbiji i izvan njenih prostora nezavisno od Ravne gore. Jedna od njih u Srbiji je organizacija Koste Milovanovića Pećanca, četničkog vojvode iz Prvog svjetskog rata. Okupljala je isprva više stotina naoružanih ljudi u južnoj Srbiji. On je nastojao da očuva predratnu četničku organizaciju, koja je u periodu između dva svjetska rata djelovala i u Bosni i Hercegovini. Stavio se otvoreno na raspolaganje kvislinškoj vladi generala Milana Nedića u Beogradu i u službu okupacionih trupa sila Osovine. Kod Pećanca u štabu stalno je boravio njemački oficir. Prije njegovog prelaska u službu Nijemaca Mihailović mu je predlagao da sklope međusobni sporazum po kojem će ta dva četnička centra podijeliti područja djelovanja. Pećanac bi upravljao četničkom organizacijom južno od zapadne Morave. Mihailović bi, po tom prijedlogu, komandovao na svim ostalim područjima. Odbivši tu podjelu nadležnosti u Srbiji, Pećanac je ponudio Draži položaj načelnika u svom štabu. Postavio je i uslov da raspusti svoje ravnogorske jedinice a ljudstvo iz njih pridruži Pećančevim odredima.[100] Jovan Marjanović piše da su predstavnici Pećanca i Mihailovića u septembru 1941. godine postigli sporazum o podjeli srbijanskog teritorija i njegovoj kontroli, ali o tome nema potvrde u ratnim dokumentima i jugoslovenskim spisima o četnicima Koste Pećanca.

Citat o njegovoj pretenziji da zavede red u zemlji potiče iz proglasa kojim se Pećanac *Dragom srpskom narodu* obratio 27. avgusta 1941. godine. U srbijansku javnost ga je otpremio *Sa položaja* i sa žigom *Udruženje četnika - Glav-*

100 Dragoljub Petrović, *Četnička organizacija Koste Pećanca u okupiranoj Srbiji do početka oktobra 1941. godine*, *Vojnoistorijski glasnik*, 1968., broj 2, str. 173-203; Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941.*, Beograd, 1963.

ni odbor u Beogradu. Još se eho njegovog proglasa nije stišao kada je depeša sa karakteristikama Koste Pećanca otpremljena sa Ravne gore izbjegličkoj vladi u London 7. maja 1942. godine.

To je notorna pijanica. Okupio ološ. Stvorio stotine vojvoda među kojima i robijaše. Daje i oficirske činove. Poziva se na neko ovlašćenje dato mu pred rat. Treba mu ga javno opovrgnuti. Novac krade on i sve njegove vojvode. Haraju, piju, pljačkaju i terorišu narod. Terorom i novcem stvara svoje odrede. Ima poštenih vojvoda koji nam tajno prilaze. Pećanac deli Karađorđeve zvezde i druge medalje za hrabrost.[101] Nijemci tim odredima i njihovim pripadnicima nisu vjerovali. Još manje onima pod Dražinom komandom. Njihovu legalizaciju su tumačili kao privremenu pogodnost za tim odredima i njihovim pripadnicima te i za ostale ravnogorske četnike. Vjerovali su da će oni, u prikladnom trenutku, svoje oružje okrenuti protiv onih što su ih legalizovali što znači protiv njemačkih okupacionih vlasti.

U već spomenutom proglasu, obraćajući se braći i sestrama, Pećanac kaže: *Moja prošlost i rad na nacionalnom polju poznati su Vam. Odgovornost koju ja u ovim preteškim danima primam na sebe velika je, te i pored moje starosti ja taj teški teret primam na svoja staračka leđa, svestan, da će tek buduća istorija dati svoj sud o tome radu. Da bi ovaj teški posao mogao na vreme da svršim, da Vas sve rodoljube i patriote zaštitim od pljačkaša, rešio sam, da Vas sve pozovem pod svetu četničku zastavu i da naše živote priložimo zaštiti srpskog naroda. Da bih ovo postigao naređujem:*

(1) Svi koji se nalaze skriveni u šumama, a nisu pod mojom komandom, imaju se u roku od 8 dana od dana proklamacije vratiti svojim kućama i svome redovnom poslu. Za njihovu bezbednost jamčim ja, u koliko nisu izvršili zločine dela. Za NEIZVRŠENJE PREDNJEG KAZNIT ĆE SE SMRĆU.

(2) Od danas kada ja primam odgovornost pred našim narodom, kazniće se smrću svaki ko bude pokušao da Državne i samoupravne objekte železnice, mostove, puteve, Državne zgrade i privatnu imovinu šteti i uništava, kao i sve što pripada okupatorskim vlastima.

Ja sam svestan da ceo naš pošteni narod zna da je pobeđen i da zna kako se treba držati prema pobediocima. Ali sam isto tako svestan da odbegli robijaši, razbojnici, neradnici, pljačkaši i ološ ne misle na opšte dobro napaćenog naroda, nego u ovoj našoj teškoj nesreći rade samo za svoju ličnu korist i zadovoljstvo.

Poštenom i nacionalno ispravnom našem narodu kažem: BOG JE SA NAMA. Skitnicama i pljačkašima kao i ološu poručujem: DA ĆU IM ZA SVAKI NJIHOV ZLOČINAČKI RAD SUDITI JA.

(3) U pogledu hitne zaštite našeg napaćenog naroda, rok mi je kratak. Vremena za prepričavanje i razgovore nemam, te stoga pozivam sve rodoljube iz

101 VII, ča, k. 275, reg. br. 1/1.

svih krajeva, koji misle iskreno i pošteno, da listom odmah stupe u naše četničke redove čiji sam Komandant ja. U svima mestima obrazovaće se čete na čelu kojih će biti četovođa.

(4) Izvesne, bez moga odobrenja obrazovane čete, pozivam da odmah i do određenog roka stupe u naše redove i pod moju komandu. Oni koji ne žele pristupiti znači da hoće bratoubilački rat i prolevanje bratske krvi. Za takve, nesreća u kojoj smo, još je mala, prolivanje naše krvi, gubljenje života naše braće, palenje naših domova, pljačke i ucene još nisu dovoljne. ONI HOĆE, JOŠ HOĆE DA NAM I DETE U KOLEVCI UNIŠTE, DA ZATRU ROD SRBINA.

ČETNICI KOSTE PEĆANCA - "KANDILO NAŠE SLOBODE"

Pećanac je svoje četnike proglasio *kandilom naše slobode.* Pozvao je srpski narod da *ne veruje zlonamernim i lažnim obaveštenjima, koje će pojedinci pokušati da proture.* Zatražio je da se *sa punim poverenjem pristupa spasilačkom radu našeg naroda. Svako lice koje bude širilo ovakve glasove protivnik je naroda. Svi zbratimljeni i zagrljeni pomognimo se u ovim teškim i sudbonosnim danima, pa će nam i Bog pomoći.* Završna parola, za razliku od ravnogorske *S verom u Boga za Kralja i Otadžbinu*, kod Pećanca je glasila: *Za slobodu i čast otadžbine.*

Četnički vojvoda iz Prvog svjetskog rata i predsjednik Glavnog odbora Udruženja srpskih četnika od 1932. godine Pećanac je prve svoje odrede formirao i koncentrisao u dolini rijeke Toplice. Njegovoj vojsci su pristupale izbjeglice iz Makedonije i sa Kosova. Mnogi skloni pljačkama i nasilju. U vremenu nakon sloma države mnogi Srbi su očekivali da će on otpočeti oružane akcije protiv okupatora. Dok Draža i njegovi borci još nisu postali poznati većini stanovništva Srbije pojam *četnik* je vezan jedino uz odrede Koste Pećanca. On je 24. avgusta 1941. godine sazvao i *svečetničku konferenciju* na Bukulji kod Aranđelovca. Sutradan nakon te konferencije 25. i 26. avgusta, sastao se sa gestapovcima u jednoj vili u Aranđelovcu i sklopio formalni sporazum sa Nijemcima. Dan poslije njegovog potpisivanja objavio je proglas u kojem je prijetio smrću partizanima. Dva dana kasnije, kada je general Milan Nedić formirao vladu za okupiranu Srbiju, Pećanac je došao u Beograd i stavio mu se na raspolaganje. U njegovim odredima Nedić je dobio svoje prve oružane snage.

Čim se Pećanac deklarisao za kvislinge Nedića Dražin pokret je osjetnije počeo da potiskuje njegovu organizaciju. Pogotovo ga je istisnuo kada se četništvo Ravne gore povezalo sa kraljevskom vladom u izbjeglištvu. Pećanac je, sa nastankom partizanskih odreda, odbacio svaku primisao da postane snaga otpora okupacionim trupama. Nasuprot tome, sklopio je sporazum sa srpskom kvislinškom vladom, a zatim i sa Nijemcima da svoje odrede okrene protiv partizana. Tako su Milan Nedić i njemački okupator od avgu-

sta 1941. godine ojačani i Pećančevim jedinicama. Kao apsolutni gospodar svojih odreda on je sam iz redova seljaka, pravoslavnih sveštenika, učitelja, trgovaca i bivših oficira birao komandante ili vojvode, uključivši i jednog generala. S njima zajedno dopao je u ruke okupacionog režima. Još od postanka se Pećančeva organizacija počela osipati. Njegov starješinski kadar je pristupao Ravnoj gori i tamo dobijao činove i komandantske položaje. I Nijemci su je, zbog neefikasnosti, zamjenjivali Ljotićevim i Nedićevim jedinicama. Tako je prestala da postoji i do kraja 1942., a do marta 1943. godine se posve raspala. I Draža je nastojao da je stavi pod svoju kontrolu, a da Pećanca kao rivala ukloni. Pećanca su srpske kvislinške vlasti internirale. Po Dražinom naređenju 11. maja 1944. godine Pećanca je ubio komandant Deligradskog četničkog korpusa kapetan Brane Petrović.

GENERAL MILAN NEDIĆ I KVISLINŠKA VLADAVINA U SRBIJI

On svoje vojske nema. Sve je tajno uz nas. Na žalost ima oficira koji mu služe kao i Nemcima. On unapređuje oficire i obasipa ih parama. Imam dosta svojih oficira ubačenih u njegove redove. Nedić verno služi Nemcima. Svoje štampane govore vagonima ubacuje u narod no bez uspeha. Čak ih i Nemci raznose automobilima. U narod šalje agente da drže govore da su Nemci naši prijatelji, budimo mirni, radimo u polju. Nedić plače pred svakim, narod uviđa prevaru i prezire ga po gradovima naročito.[102]

Poput telegrafskog opisa karakteristika Koste Pećanca, Draža je istog dana (7. maja 1942.) i o Nediću uputio depešu jugoslovenskoj izbjegličkoj vladi u Londonu. I jednog i drugog je ekskomunicirao u očima članova kraljevskog kabineta koji je iz egzila tražio vojni oslonac u zemlji. Pokazao je da je narod na njihovim primjerima shvatio prevaru. I da ih, kako je javljao, prezire zbog služenja okupatoru. Svoj pokret je ostavljao izbjegličkoj vladi kao jedino uporište oružanog otpora silama Osovine u Jugoslaviji.

Prvo administrativno tijelo koje su Nijemci ustanovili u okupiranoj Srbiji (30. maja 1941.) bila je komesarska vlada predvođena Milanom Aćimovićem. Aćimović je prije rata bio šef beogradske policije. Kratko vrijeme 1939. godine i ministar unutrašnjih poslova u pro-osovinskom kabinetu predsjednika vlade Stojadinovića. To tijelo je moglo obavljati administrativne poslove i održavati red i mir pod uvjetima mirne okupacije. Ali nedostajale su mu policijske i žandarmerijske snage sposobne da se nose s ustankom koji je u Srbiji izbio u julu 1941. godine. Ni njemački vojni zapovjednik Srbije takođe nije raspolagao dovoljnim policijskim i vojnim snagama. Suočen sa teškoćama da dobije

102 VII, Ča, k. 275, reg. br. 1/1.

pojačanja sa drugih ratišta, odlučio je u konsultacijama s drugim njemačkim instancama da na čelo nove srpske marionetske vlade postavi jakog čovjeka i dopusti mu da stvori nešto veću vojsku, kako bi sami Srbi ugušili ustanak.

Taj čovjek koji je izabran bio je Milan Nedić, armijski general doratne Vojske Kraljevine Jugoslavije.[103] On je 29. avgusta 1941. godine organizovao tzv. Vladu narodnog spasa.[104] S vojnim zapovjednikom Srbije generalom Danckelmannom sklopio je sporazum o proširenju svojih ovlašćenja.[105] Saglasno tom sporazumu osnovao je *Srpsku državnu stražu.* Ona je preuzela staru žandarmeriju, a komandanti su joj postali bivši jugoslovenski oficiri. Od Nijemaca su joj dozvoljeni maksimalni vojni efektivi od 17.000 ljudi. Straža se sastojala iz tri dijela: seoske straže u selima sa zadacima koje je imala i predratna žandarmerija, policijske snage u gradovima, te pogranične straže. Ubrzo su se u njegovu vojsku i administraciju infiltrirali Dražini četnici.[106] Oni su potkradali oružje i municiju koju su joj davali Nijemci iz ratnog plijena zarobljenog u raznim dijelovima Evrope. Za cijelo vrijeme svoga postojanja *Srpska državna straža* je bila nepouzdana oružana snaga. Nedić je bio kvisling koji je vjerovao u njemačku pobjedu sve do 1943. godine kada je njegova vlast praktično prestala iako je ostao na položaju premijera do kraja njemačke vladavine u Srbiji oktobra 1944. godine. Pod njegovom vlašću u Beogradu i Srbiji je ubijen veliki broj srpskih rodoljuba i antifašista. Nakon januara 1942. godine morao je progutati svršeni čin okupacije značajnog dijela njegove zemlje od marionetske Bugarske kao krajnje omrznute u srpskom narodu. Njegove nevolje su rasle i s jačanjem partizanskog pokreta. U početku je imao podršku priličnog broja svojih zemljaka.

Javno, u štampi, na radiju, u lecima i plakatima Nedić je opominjao stanovništvo da ne preduzima akcije nasilja i sabotaže. Upozoravao je da ne mari ni za riječi u emisijama BBC-a i Radio-Moskve, kojima, kako je govorio, ne leže na srcu interesi srpskog naroda. Kako se rat primicao kraju podrška

103 Milan Nedić je rođen 1877. u Grockoj kod Beograda. Do Drugog svjetskog rata načelnik Generalštaba i ministar vojske i mornarice. U novembru 1940. je razriješen dužnosti, jer je tražio pristup Jugoslavije Trojnom paktu. U aprilu 1941. godine nije zarobljen iako je bio komandant Treće grupe armija koje su od Nijemaca trebalo da brane Makedoniju, a Crnu Goru i Kosovo od italijanskih snaga koje su nadirale iz Albanije.

104 Mikrofilm br. T-501, rola 264, snimak 424.

105 Mikrofilm, rola 246, snimci 190-191, 333, snimci 1032-36.

106 Od 29. avgusta do 5. septembra 1941. godine održani su pregovori Mihailovićeve delegacije sa Nedićem. Tom prilikom sklopljen je sporazum o međusobnoj saradnji u borbi protiv partizana. Nedić je odredio oficira za vezu pri štabu Mihailovića, te izdejstvovao kod Nijemaca da ne gone Dražu i njegove četnike. Predviđeno je da zajednički donesu operacijski plan za čišćenje Srbije od partizana. Na osnovu tog sporazuma Mihailovićeva delegacija je primila od Nedića i novčanu pomoć i vratila se na Ravnu goru. General Hajnrih Dankelman je odobrio sporazum a njemačke okupacione trupe nisu preduzimale nikakve mjere protiv Mihailovića i njegovih četnika. Mihailović je istovremeno govorio predstavnicima partizana da njegovi četnici neće nikada napasti partizane, a da će oni stupiti u borbu protiv okupatora kada za to nastupi povoljan momenat. Draža je 1. novembra 1941. godine svim svojim komandantima naredio da se povuku sa frontova prema Nijemcima i da pređu u opšti napad na partizane.

Nediću je opadala. Srbi su ga posmatrali s nevjericom, pa i mržnjom. To je ocjena načelnika njemačke komande za jugoistočnu Evropu generala Hermana Foertscha iz avgusta 1943. godine.[107]

POTPISIVANJE NEDIĆEVSKOG "APELA SRPSKOM NARODU"

U svom pismu ministru inostranih poslova[108] premijer kraljevske izbjegličke vlade Slobodan Jovanović piše: ... *Đeneralu Mihailoviću izdate su instrukcije da podigne ustanak samo na slučaj iskrcavanja jačih savezničkih snaga u Jugoslaviji ili na slučaj sloma Nemačke. I ni u kom drugom slučaju i ni po kakvom pozivu nijedne radiostanice...*

Na pravcu kapitulanstva i pasivnosti prema porobljivačima zagovaranog od ravnogoraca su i tvorci *Apela srpskom narodu*.

Držane su konferencije i podsticano izdavanje *Apela srpskom narodu* i od uglednih javnih radnika i intelektualaca traženo da ga potpišu.

Svaki trezven i pametan Srbin, svaki dobronamerni sin ove zemlje koji misli svojom glavom, shvata opasnosti koje nam prete. Njegova su strahovanja opravdana, kada se imaju na umu opasnosti kojima je jedna pobeđena zemlja izložena kada se u njoj pomuti mir. Njegovo je gnušanje izazvano naročito kada se na ponudu pobednika za lojalnu saradnju odgovara pucanjem iz zasede. Ovakav nedostojan i mučki način borbe ne odgovara viteškom duhu naših naroda i baca tešku ljagu na ceo srpski narod.

Naš narod nije komunista, niti ima kakve veze sa ovim međunarodnim rušiocima najsvetlijih tekovina evropske kulture. Zbog toga, ne smemo više skrštenih ruku gledati kako nas oni na naše oči guraju u ponor.

Ne smemo dopustiti da usled njihovih zločina i ovaj deo naše zemlje, ovo ostrvo spasenja celokupnog srpskog naroda bude ugroženo a naš narod desetkovan i prognan iz svojih domova.

Kucnuo je poslednji čas da se prenemo i stanemo u odbranu svog opstanka.

Dužnost je svakog pravog srpskog rodoljuba da svim silama stane da se onemoguće paklene namere komunističkih zločinaca.

Zato pozivamo celokupan narod srpski da odlučno, u svakoj prilici i svim sredstvima, pomogne naše vlasti u borbi protiv ovih zlotvora srpskoga naroda i njegove budućnosti.[109]

107 *Mikrofilm br. T-311, rola 196, snimci 159-160.* Po završetku rata Nedić je dopao u ruke novim vlastima DFJ - Demokratske federativne Jugoslavije. Iz straha od odgovornosti za izdaju i zločine koji su počinjeni pod njegovom vlašću u Srbiji izvršio je samoubistvo u zatvoru.

108 Str. Pov. VK br. 646 od 14. VII 1942.

109 Citat iz *Apela* objavljenog u *Novom vremenu* 13. VIII 1941.

SRPSKI DOBROVOLJAČKI ODREDI DIMITRIJA LJOTIĆA

Osim Srpske državne straže, Milan Nedić je raspolagao i *Srpskim dobrovoljačkim odredima* koje je organizovao srpski fašistički vođa Dimitrije Ljotić. Tim odredima su komandovali bivši jugoslovenski oficiri kraljevske vojske. Uz njemačku podršku formirani su u septembru 1941. godine, a do januara 1942. narasli su na oko 3.700 ljudi.[110] Bila je to stranačka vojska. Sačinjavali su je mladi profašistički usmjereni dobrovljci. Krajem 1942. godine ti odredi su reorganizovani u *Srpski dobrovoljački korpus* sa ograničenom jačinom od 3.600 ljudi. Nakon avgusta 1943. godine znatno je povećana. Njemački vojni zapovjednik je imao neposrednu kontrolu nad njima.[111] Ovaj korpus se borio protiv partizana katkad i protiv četnika a bio je oružana grupa Srba na njemačkoj strani. Nijemci su joj vjerovali. Dobijala je i pohvale za hrabrost.[112]

Uz Nedića i njegovu vladu u Srbiji, uz Ljotića i Pećanca, s njihovim jedinicama, Nijemci su organizovali i *Ruski zaštitni korpus*. Njegovi vojnici su regrutovani od ruskih izbjeglica koji su živjeli u Srbiji i drugim zemljama jugoistočne Evrope. Njihova jačina ograničena je na 3.000 boraca ali je u septembru 1944. godine porasla na 11.197 ljudi. Korpus je djelovao pod komandom bivših carističkih oficira i nadzorom njemačkih časnika za vezu. I formalno je bio u sastavu njemačkih oružanih snaga. Obavljao je, i pored toga, stražarsku dužnost na cestama i željeznicama, te u rudnicima i industrijskim preduzećima uključenim u rad za njemačke ratne potrebe.

U ljeto 1942. godine Nijemci su odlučili da razoružaju i Pećančeve i legalizovane grupe četnika. Najpouzdanije iz njihovih sastava su premjestili u Ljotićeve dobrovoljačke odrede, a ostale uputili na rad. Do kraja godine raspušteni su odredi u jačini od 12.000 ljudi.

Sve zajedno te vojne snage, sastavljene od više dijelova, za Nedićeva predsjednikovanja brojale su 21.000 ljudi pod oružjem u redovnim jedinicama - Srpska državna straža i Ljotićevi dobrovoljački odredi, te preko 13.000 u pomoćnim snagama - Pećančevi i legalizovani ravnogorski četnici. Međutim, nakon reorganizacije u dobrovoljački korpus i pošto je Nediću oduzeta komanda nad njim, te poslije razoružavanja pomoćnih jedinica, Milanu Nediću je ostala jedino Srpska državna straža opet pod kontrolom njemačkog višeg komandanta policije i SS za Srbiju. U tu jedinicu, koja nikad nije bila osobito jaka, stalno su se ubacivali Dražini četnici.

O Nediću, Pećancu i Ljotiću, Mihailović u spomenutom intervjuu Mili Vasoviću kaže:

110 *Mikrofilm br. T-500, rola 247, snimci 756-758.*

111 Mikrofilm br. T-500, rola 249, snimci 61, 142, 524.

112 Mikrofilm br. T-500, snimci 60-63, rola 253, snimci 936-937, rola 256, snimci 596, 757.

U septembru 1941. godine pojavljuje se Milan Nedić sa svojom vojskom. On je učinio okupatoru neke usluge. Još dalje u tome je otišao Kosta Pećanac sa svojim četnicima, koji je pravi kapitulant i koji je Nemcima omogućio da iz Srbije pokupe svu vunu, žito i drugo. Najdalje je u tom pogledu otišao Dimitrije Ljotić, koji se potpuno stavio u službu okupatora. On ima jedanaest odreda u zemlji, ali pod najvećom diskrecijom ću vam reći, da su nam pristupila već dva njegova odreda, i to kompletno, od komandanta do posljednjeg vojnika, a verujte da će nam u datom momentu, kad se povede borba za slobodu, prići i svi drugi odredi Nedića, Pećanca i Ljotića.

LEGALIZACIJA RAVNOGORSKIH ODREDA POD FAŠISTIČKOM VLAŠĆU

U trenutku kada je govorio u profesionalno novinarsko pero Mila Vasovića za intervju pravljen 18. septembra 1942. godine u Lipovu kod Kolašina Mihailović je zaobišao priču o do tada izvršenoj legalizaciji znatnog dijela svojih odreda u Srbiji. Tom legalizacijom značajan broj njegovih jedinica dospio je u direktnu službu Nijemaca. Tu svoju i odluku ravnogorskog vodstva nije predstavio u kazivanju spremljenom za propagandne potrebe izbjegličke vlade u Londonu. Šta je, u stvari, u pitanju?

Na Ravnoj gori su 30. XI 1941. godine na konferenciji komandanata date instrukcije o *legalizaciji* jedinica kod okupatora. To je značilo javno i otvoreno stupanje u službu njemačkih zavojevača. U toku cijele 1942. godine, zajedno sa Nijemcima, Nedićevim i Ljotićevim odredima, ravnogorci su učestvovali u mnogim borbama protiv partizanskih jedinica. Te *legalizovane* odrede Nijemci su naoružavali, hranili, odijevali i upotrebljavali pod svojom komandom u operacijama protiv partizana. Koristili su ih i kao policijske snage za hapšenje desetina hiljada srpskih rodoljuba.[113]

Draža je prvo vršio legalizaciju nekih svojih odreda. Ti odredi su, naime, i dalje bili pod njegovom komandom ali su dobijali isprave u kojima su se legitimisali kao pripadnici Nedićevih trupa, ili odreda Koste Pećanca, što im je pred Nijemcima garantovalo bezbjednost. Neki istoričari koji odobravaju ili svjesno previđaju četničku saradnju sa okupatorima i kvislinzima legalizaciju nazivaju *Dražinim diplomatskim manevrom*, a ne vidom četničke kolaboracije. Veliku ulogu u tom *manevru* odigrao je Kosta Pećanac. Zahvaljujući toj saradnji, ili *manevru*, kako je nazivan, Draža je uspio i da naoruža svoje jedinice od Nijemaca. Legalizaciju su vršili komandanti, a Draža je i dalje zadržao pozi-

113 Dokumenta, 119.

ciju neprijatelja u odnosu na Nijemce. Potpisnici sporazuma sa okupatorom žmurili su na oba oka dok su municija i naoružanje iz njemačkih magazina namijenjeni za borbu protiv partizana, odlazili u ruke četnika.

Svoj način kolaboracije vodstvo ravnogoraca je nazivalo - *iskorišćavanjem neprijatelja*. Najprije je tu saradnju uspostavilo sa Nedićevim snagama u Srbiji. U formacijama srbijanskog kvislinškog režima izvršena je legalizacija ravnogorskih četničkih odreda. To je bila jedna od formi opstanka i očuvanja četničkih formacija i njihovog angažovanja na strani okupatora. Izvršena je kada su njemačke i kvislinške snage, uz pomoć ravnogorskih četnika, potisnule partizanske odrede iz zapadnog dijela Srbije. Četnicima je tada zaprijetila opasnost da budu razbijeni ako i dalje ostanu pod zvaničnom komandom Mihailovića. Oni su, u isto vrijeme, pomogli režimu Milana Nedića, koji je jedino uz njihovu pomoć mogao održavati red i poredak u Srbiji. Postignuto je kompromisno rješenje koje je podrazumijevalo stavljanje četničkih odreda pod komandu kvislinške vlade s tim što bi nominalno i dalje ostali pod Dražinim uticajem. Odluka o toj legalizaciji donesena je u Mihailovićevom štabu na Ravnoj gori 30. novembra 1941. godine. Naređeno je da se 20 ravnogorskih odreda, pod vidom legalizacije, uključi u Nedićeve oružane snage, a komandantima date instrukcije kako da to postignu. Indirektno je to značilo potčinjavanje četnika njemačkim okupacionim komandama. Njima su svi zajedno podređeni - i Nedićevci i Dražinovci. Primali su naoružanje, municiju, opremu, liječeni su u bolnicama po gradovima uz izričitu dozvolu njemačkih vlasti. Za Mihailovića i vodstvo na Ravnoj gori legalizacija je predstavljala formu ili masku za opstanak njegovog pokreta. U stvarnosti su četnici legalizacijom dospjeli u službu Nijemaca u Srbiji. Stavljeni su pod strogu kontrolu njemačkih komandi. Režim pod kojim su živjeli, tretman koji su imali za njih je bio istovjetan režimu i tretmanu utvrđenom od okupacionih vlasti za odrede Koste Pećanca ili dobrovoljačke odrede Dimitrija Ljotića. Razlikovali su se samo po označenim brojevima - C-20 do C-100. Nijemci su brojeve od C-20 do C-38 razervisali za četnike ravnogorskog pokreta; odredi Koste Pećanca nosili su brojeve od C-39 do 100, dok su Dobrovoljački odredi numerisani od D-1 do D-19.[114] U mnogo slučajeva su posrednici u preobraćanju ravnogoraca u nedićevce bili Ljotićevi oficiri. Jedan od brojnih primjera takvog posredstva tiče se Marisava Petrovića, komandanta Petog dobrovoljačkog odreda. Petrović je legalizovao četnički odred pod komandom poručnika Predraga Rakovića (*Frike*) kod njemačkog komandata u Čačku potpukovnika Frikea. Zahvaljujući Frikeu poručnik Raković je 1. marta 1942. godine postao komandant Čačka. Frike je pitao Rakovića od koga prima naređenja. On je odgovorio: *Od Nedića*. Ovaj njemački komandant je dreknuo: *Ne od Nedića*

114 U Zborniku NOR-a XII 1, 2, 3, pa XIV 1 i 2 objavljeno je mnogo autentičnih dokumenata kojim se pokazuje kako su komandanti ravnogorskih odreda stupali u vezu sa aktuelnim vlastima, ustrojavali oružane snage koje će biti u službi održavanja reda i mira.

nego od Draže. (Na Rakovićevom izvještaju Draža je dopisao: *Frike odličan rad*. Tako je Rakoviću za pseudonim i šifru *Frike* bio *kum* Mihailović).

Nije malo četničkih komandanata koji su legalizovani sa svojim jedinicama i koji su ubrzo zauzeli važne i odgovorne vojne položaje u vladajućem režimu. Neki su postali okružni načelnici, komandanti Srpske državne straže u Užicu, Zaječaru, Žagubici, Knjaževu, Valjevu, drugi su postali načelnici štabova sve u službi njemačkog okupacionog sistema.

Djelovanje četničkih odreda kao legalizovanih formacija kvislinškog režima trajalo je do proljeća 1943. godine. Tada se delegalizovao posljednji četnički odred.

Ali time se otvara novo poglavlje u četničko-njemačkim odnosima. U jesen i zimu te godine potpisani su četničko-njemački ugovori o saradnji u Srbiji. Bilo je i drugih oblika saradnje. Primjerice, u primjeni Hitlerove naredbe o odmazdama za ubijenog Nijemca.[115]

Komandant Drugog ravnogorskog korpusa Predrag Raković izvještava 23. III 1943. Mihailovića: *Ako pogine okupatorski vojnik na ovom terenu neće se paliti redom kuće, već samo po našem spisku i to partizanske i samo će se partizani ubijati.*[116] Četničke snage su legalizovane i na području Heregovine. One su od tada dobile ne samo punu slobodu organizacije nego hranu, oružje, municiju. *Platu ne primaju, samo im se po neki put u vidu pomoći dodeljuju manje svote novca* - piše major Petar Baćović 16. jula 1942. godine, Mihailoviću u izvještaju u vojno-političkoj situaciji u tom području. U proljeće te godine nastala je kriza ustanka. Pripadnici partizanskih jedinica su napuštali ustaničke redove. Otpočela je i demoralizacija pod uticajem četničko-italijanske propagande, djelovanje pročetničkih elemenata unutar partizanskih odreda, te zajedničkih oružanih akcija četnika i Italijana.[117]

Preduzeta je zajednička akcija protiv NOP-a u zapadnoj Bosni. Na tom području Italijani su angažovali 3.000 četnika. Cilj je da se potisnu partizanske snage iz krajeva oko Livna, Prozora i Duvna. Njihovo prisustvo je zaprijetilo stvaranjem velikog slobodnog teritorija koji bi povezao oslobođena područja zapadne Bosne, Korduna, Banije, Like, Dalmacije, Gorskog Kotara, Žumbreka i Slovenije. Brojne i jake četničke snage sudjelovale su u toj operaciji oko Rame i Prozora. U hrvatskim i muslimanskim selima u tim područjima počinile su teške pokolje. Ubili su preko 500 ljudi i zapalili veliki broj kuća a neka sela i naselja uništili u cjelini. Ti zločini su došli vladi NDH kao dobar argument da protestuje kod Italijana i da ponovo zahtijeva da četnici budu povučeni i kažnjeni. Pavelić je zbog toga intervenisao i kod Nijemaca. Sa svoje strane je obećao da će u drugoj etapi operacije u napadu na Livno

115 Arhiv VII, NAV-N-T-501, 249, s. 372.
116 Zb. NOR-a, XIV, 2, str. 550.
117 XIV, 1, str. 421, Dokumenti.

umjesto četnika sudjelovati vojne jedinice NDH.[118] S Italijanima je tada postignut sporazum da se četnicima zabrani ulazak u hrvatska sela i da se njihova djelatnost usmjeri samo na borbu protiv NOP-a.

KRALJEVINA U STRATEŠKOM CILJU RAVNE GORE

Politički program ravnogoraca još nije naučno obrađen u potrebnoj mjeri. Nije odgovarajuća često izricana ocjena o restauraciji Kraljevine Jugoslavije onakve kakva je bila kao o strateškom cilju Ravne gore. Od početka se taj pokret saobražavao sa njemačkim i italijanskim totalitarnim sistemom. Karakteristični su oni ciljevi koje navodi Stevan Moljević u svojoj *Homogenoj Srbiji*. Glavni cilj je Velika Srbija u Jugoslaviji uvećanoj na račun susjednih država. Srbija bi pored Vojvodine, Makedonije kao *južne Srbije* i Crne Gore na zapadu dobila Slavoniju, Baniju, Kordun, Liku i Dalmaciju, te cijelu Bosnu i Hercegovinu. Sličan ovom konceptu je i plan vlade generala Milana Nedića i otvorenih kvislinga uopšte o Velikoj Srbiji. U pitanju je antijugoslovenski i velikosrpski program u kojem je naročito iskazana hrvatofobija. Fiktivno jugoslovenstvo je trebalo da posluži kao prelazna faza ka stvaranju velike srpske države na jugoistoku Evrope, piše Dragoljub Petrović.[119] Taj koncept je prepoznatljiv i u planovima Srpskog kulturnog kluba, velikog dijela srpskih političara i srpskih nacionalista. Ta nacionalistička vizija će ostati aktuelna tokom čitavog XX vijeka, premda nije zasnovana na istorijskim pravima, regionalno-političkim faktorima, kao ni etničkim, etičkim i drugim činjenicama. U tom smislu su i stavovi u *Homogenoj Srbiji* o vodećoj ulozi Srba na Balkanu.

U tom programskom dokumentu se na širokom planu izlaže kritici predratni sistem u Jugoslaviji. Projektuje se država koja bi kontrolisala sve oblasti, kapital, *slobodu misli, vere i štampe,* pa *javni moral*, te javni život uopšte. *Crkva mora da ima vrhovnog poglavara u Srbiji*, što znači slobodno djelovanja samo Srpske pravoslavne crkve. Bitan činilac takve države je srpski narod koji se *ne sme deliti po klasama*. Projektovana je izgradnja jedne države, formalno monarhističke i centralističke, te društva bez političkog pluralizma, pod jednim vođom - Čičom kako su nazivali Mihailovića. I Centralni nacionalni komitet formiran u ljeto 1941. godine veoma je držao do tih stavova u političkom programu pokreta.

Miloš Sekulić je emigrantskoj vladi dostavio taj programski politički koncept u januaru 1942. godine. Taj koncept je podudaran sa *Homogenom Srbijom*. Na političkim skupovima ravnogorskih četnika u periodu od 1941. do

118 Miša Leković, *Planovi Draže Mihailovića za uništenje 'partizanske države' u zapadnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine,* Jugoslovenski istorijski časopis, 1966., br. 1-2, str. 79-100.

119 D. Petrović, *Jugoslavija u antifašističkom ratu 1941-1945, Beograd, 2001.*

1945. godine istican je totalitarni sistem buduće Jugoslavije i Srbije, u kojima bi vladala četnička diktatura.

Docnije, pri kraju rata, uočljivo je nastojanje ravnogorskog pokreta da se donekle prilagodi novom vremenu, uglavnom kompromisnim stavovima. To je izraženo i na Svetosavskom kongresu krajem januara 1944. godine. Tada su prisutni zaokreti u smislu veće tolerancije jugoslovenstva i demokratije, ali se situacija nije bitnije izmijenila. Dragoljub Petrović piše da su Nijemci znali za taj kongres u selu Ba kod Ljiga, za dnevni red, satnicu i pripremljene dokumente, ali nisu ništa preduzeli da ga spriječe.[120]

Neka specifična obilježja u formiranju četničkih centara i njihove propagande izvan Srbije

NASTAJANJE ČETNIČKIH CENTARA U JUŽNOSLOVENSKIM ZEMLJAMA

Stvaranje četničkih formacija u Crnoj Gori, Sandžaku, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj

I drugi centri četničkog pokreta izvan Srbije bili su, takođe, rezultat samostalnih međusobno nepovezanih akcija građanskih političara. Svi njihovi osnivači uglavnom su računali sa pobjedom zapadnih sila i obnovom Kraljevine Jugoslavije bez velikih sopstvenih žrtava. Zajedno sa ravnogorskom skupinom pod komandom Draže Mihailovića otpočelo je odvojeno stvaranje tih grupa u Crnoj Gori, Sandžaku i Bosni i Hercegovini.[121] O tom centru u Crnoj Gori Draža je u intervjuu Mili Vasoviću 18. septembra 1942. rekao: *Nezavisno od nas javili su se ovde u Crnoj Gori, u Vasojevićima, pokreti istovjetni sa našim pokretom. Pavle Đurišić i Đorđe Lašić su okupili oko sebe više četnika i zaista brzo i uspešno razbili komunističko-partizanski front, koji je baš na ovim ovde položajima bio dosta jak.*

Nakon Crne Gore i Bosne, Mihailović objašnjava trenutnu situaciju u Hercegovini. *Zatim je nastavljeno čišćenje partizana u Hercegovini i drugim krajevima. Sada, pak, taj revolucionarni pokret zahvata i Slovenačku i baš sam pre par*

120 D. Petrović, Isto, str. 114.

121 M. Minić, *Četnici i njihova uloga u vreme NOR-a 1941-1945.*, *u knjizi Genocid nad Muslimanima.*

minuta izvešten radiotelegrafski da su četničke snage u silnom napredovanju i da komunisti brzo gube svoje pozicije. Dakle, svaka naša pokrajina mora da preživi isti proces ovog revolucionarnog pokreta, što nam je moglo uštedeti mnoge živote za glavnu borbu protiv okupatora, koja je glavni cilj čeničke organizacije...[122] Domalo, u septembru 1941., vrhovi Slovenske ljudske stranke i Jugoslovenske nacionalne stranke stvaraju Slovensku, odnosno *Sokolsku legiju* iz kojih je, kao i iz drugih snaga slične provenijencije, nastala *Bela garda* - slovenački dio Jugoslovenske vojske u otadžbini.

I u Splitu je nastao jedan od organizacionih centara oko kojeg se razvila četnička organizacija. Formiran je od lokalnih prvaka građanskih partija i oficira jugoslovenske vojske koji su izbjegli ispred ustaškog terora. Od maja 1941. godine oni su radili na stvaranju srpskog nacionalnog pokreta kao protivteže ustaškoj Nezavisnoj državi Hrvatskoj.

Isto tako nam proviđenje - kaže Mihailović u tom intervjuu - *šalje četničkog vojvodu Birčanina, starog oprobanog borca i rodoljuba, koji se pojavljuje u Splitu i danas radi sa svojim Dinarskim odredom u Dalmaciji. U Sloveniji takođe naši odredi postižu važne uspehe. U Hrvatskoj nema organizovanih većih odreda, ali imamo organizaciju sprovođenja po sistemu trojki i veriga. Tako, ovog momenta imamo naše odrede u svim pokrajinama, a među odredima je uređena i organizovana savršena veza, te svi odredi rade po istim načelima i direktivama, svi imaju iste ciljeve i iste želje. Četnička borba je danas ušla u mase našeg naroda i ona je danas čvrsta i jedinstvena, ona mora uroditi plodom...*

Bosna je, u tom Mihailovićevom razgovoru za novine, nezaobilazna. *Velike uspehe imao je major Dangić u Bosni protiv ustaša. Ali, u jeku njegovog napredovanja protiv tog groznog neprijatelja srpstva, upali su komunisti sa juga i našeg saradnika Dangića doveli u kritičnu situaciju. Dangićev odred je tada zaista razbijen, on je sam odsečen sa svojim štabom i pao je u ruke okupatora. Tako su nam komunisti zadali još taj teški udarac, i od tada je s njima morala prestati svaka saradnja.*

Mihailović u razgovoru s novinarom Vasovićem naglašava kako je Nedić *učinio okupatoru neke usluge*, te da je *još dalje u tome otišao Kosta Pećanac sa svojim 'četnicima';* i on je pravi kapitulant koji je Nijemcima takođe učinio neke usluge; *omogućio im je da iz Srbije pokupe svu vunu, žito i drugo.* Najdalje je u tom pogledu otišao Dimitrije Ljotić, koji se potpuno stavio u službu okupatoru - kaže Mihailović u intervjuu novinaru Vasoviću. U isto vrijeme, u ovom intervjuu, Draža priznaje da je znao i, čak, odobrio saradnju četničkog vodstva u Crnoj Gori sa italijanskim okupatorom. Tu saradnju, šta više, smatra *časnom i poštenom*. On doslovce kaže: *Posle savetovanja sa mnom, vaši*

122 Spočetka se u okviru Dražinog vodstva i njegovog pokreta često operisalo sa floskulom *borba protiv okupatora*. Isticana je ta borba kao glavni cilj četničke organizacije. Ubrzo je ona zamijenjena novom koja je upućivala na *borbu protiv komunista kao neprijatelja broj 1 četničke organizacije*.

*vođe su, (*obraća se crnogorskom novinaru i njegovim drugovima - op.a.) *uz moj pristanak, uvele u svoj rad politiku saradnje sa okupatorima, a ta saradnja je imala za cilj da se od okupatora izvuče što više oružja i hrane. Inače, mi smo ostali časni i pošteni i niko nam neće moći prebaciti zato što smo koristili neprijatelja.*

Formiranju četničkih centara izvan Srbije značajno su doprinijeli progoni i pokolji srpskog stanovništva na teritoriju Nezavisne države Hrvatske, na Kosovu, u Makedoniji, Sandžaku i Vojvodini. Ustaški režim je od proglašenja NDH 10. travnja 1941. godine pristupio biološkom uništenju Srba na svom državnom području, a to znači i u Bosni i Hercegovini koja je velikim dijelom bila u okviru te državne tvorevine. *Rješenje* srpskog pitanja taj režim planirao je prema formuli tri trećine - trećinu pobiti (*odašiljanjem Bogu na istinu),* trećinu iseliti *(u Nedićevu Srbiju),* trećinu prekrstiti u rimokatoličku vjeru (*prinuditi ih da prihvate "vjeru djedova").*[123]

Formula zvana *tri trećine* praktično je primijenjena masovnim iseljavanjem Srba u Srbiju, fizičkim istrebljenjem i progonima u koncentracione logore i prekrštavanjem - pokatoličavanjem. Zbog toga su eruptivno izbile osvetničke strasti, a razmahao se i šovinizam. Nakon ustaških noževa iz korica su izvučeni četnički. Krv je potekla na sve strane. Počelo je i još dugo nastavljeno vrijeme kama i pokolja. Na ustašku kamu uzvraćeno je četničkim bajonetom i nožem. U tim okolnostima različite društvene grupacije i snage, među njima i velikosrpske, nastoje da ojačaju svoj uticaj među tim žiteljstvom. Izbjeglicama iz NDH već od maja 1941. godine pomagali su posebni odbori koji su poslužili za stvaranje srpskog nacionalnog pokreta u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini zajedno sa primorskim pojasom koji su bili u italijanskoj okupacionoj zoni. Takve aktivnosti podržavala je i italijanska okupaciona uprava. Vođe izbjeglica, te istaknuti prvaci bivših građanskih partija, pisali su, usvajali su i slali peticije u Rim Mussoliniju i zahtijevali da Italija anektira Bosnu i Hercegovinu, te Liku, Kordun i Baniju u Hrvatskoj. Nezavisno od tih zahtjeva niču i stasaju partizanski odredi i njihova oružana borba koju je pokrenula KPJ protiv njemačkih, italijanskih okupatora i njihovih kvislinga. To je donosilo i promjene u orijentaciji srpskog nacionalnog pokreta. Umjesto tražene aneksije on mijenja težište svoje akcije. Njegovo vodstvo i italijanska prefektura u Zadru dogovorili su se 23. jula 1941. godine o zajedničkoj borbi protiv *ubistvene opasnosti od komunističkih bandi,* te o svestranoj materijalnoj pomoći Italije srpskom nacionalnom pokretu.

Do velikih vojnih i političkih organizacija izrasle su dvije grupacije - partizani i četnici. Obje su osporavale Hitlerov poredak na jugoslovenskom teritoriju. I jedna i druga su težile da obnove jugoslovensku državu. Njenu viziju su karakterisali potpuno različiti, međusobno suprotstavljeni poslijeratni po-

---

123 Viktor Novak, *Magnum Crimen - Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj, Zagreb-Beograd,* 1968., str. 603-605.

litički i programski ciljevi ova dva pokreta. Te ciljeve su slijedile različite vojne i političke strategije. Svaka od njih je htjela potpunu a ne djelimičnu vlast u državi nakon rata. Iz toga je, opet, slijedio rat između ta dva pokreta - predstavnika starog režima i revolucionarnih snaga predvođenih komunistima.[124]

Od tada će i u četničkoj propagandi početi da jenjava početna retorika prilagođena *borbi protiv okupatora kao glavnom cilju četničke organizacije.* Tako je rekao i Mihailović ne samo u spomenutom intervjuu nego i u mnogim svojim depešama i porukama koje je slao u zemlji i van nje. Oštrice napada sve jače i žešće će se obrušiti na Narodnooslobodilački pokret (NOP) i njegove oružane formacije. NOP će u oružanim jedinicama četničkog pokreta dobiti jednu od najjačih protivničkih formacija koje su na strani okupacionih trupa i njihovih kvislinga. Jedinice ravnogorskog pokreta su samostalno ili u sadejstvu sa okupatorskim i kvislinškim oružanim snagama učestvovale u ratnim operacijama.

BROJNOST I RASPROSTRANJENOST ČETNIČKE VOJNE ORGANIZACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Četnička vojna organizacija do sada nije u cijelosti obrađena. S tim u vezi rezultate svog istraživanja objelodanio je dr. Zdravko Dizdar u svom saopštenju na Naučnoj konferenciji u Bihaću 2000. godine u organizaciji sarajevskog Instituta za istraživanje ratnih zločina. On je učinio pokušaj da djelimično upotpuni ono što je ranije nedostajalo - organizacijski pregled ustroja i aktivnosti četničkih postrojbi na području Bosne i Hercegovine od 1941. do 1945. godine. Ustanovio je različitu snagu tih postrojbi u pojedinim godinama. O kakvim je snagama riječ pokazuju podaci i dokumenti po kojima je tokom Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini bilo osnovano i djelovalo 14 korpusa, 76 brigada, te dva četnička puka, neuključivši četničke grupe, bataljone i odrede. Nije bilo sreza sa pretežno srpskim stanovništvom a da u njemu nije djelovala postrojba i organizacija. U nekima je postojalo više njih, naročito u istočnoj i srednjoj Bosni.[125] Brojno stanje ljudstva u četničkim postrojbama gotovo nikada nisu odgovarali onim brojevima koji su normalni u vojnom ustroju. Kroz njihove redove je u toku rata prošlo približno oko

124 Milija Stanišić, *Strategijske vertikale Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije, 1941-1945., ISI, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1999.*

125 Dr. Zdravko Dizdar je otkrio dejstvovanje sljedećih korpusa u Bosni i Hercegovini od 1941. do 1945. godine: Drinski, Nevesinjski, Ozrenski, 1. i 2. Romanijski, Trebinjski, Majevički, 1. Bosanski *'Gavrilo Princip'*, Grmečko-klekovački, (2. Bosanski), Bosanskokrajiški, 1. i 2. Srednjobosanski, Trebavski i Zenički četnički korpus. S njima su u toku rata bili još i drugi četnički korpusi iz Srbije, Crne Gore i Hrvatske.

100.000 četnika računajući naoružane pripadnike četničkog pokreta na terenu. Procentualno su to 98 odsto bili Srbi, najvećim dijelom seljaci. Zahvaljujući tolikoj brojnosti i sili taj pokret je u tom periodu počinio genocidne zločine nad Muslimanima, Hrvatima i pripadnicima nacionalnih manjina, ali i nad pripadnicima antifašističkog pokreta - partizanima, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost.[126]

S obzirom na njihovu brojnost i rasprostranjenost te formacije su sudjelovale u izvršenju masovnog terora i zločina. Među njima su se naročito isticale one jedinice koje su imale specijalne zadatke *likvidacije i čišćenja* - crne trojke, petorke i desetine, te kasnije leteće čete, leteće brigade i leteći bataljoni. Baš te snage su, uz snažnu potporu formacija upućivanih u Bosnu i Hercegovinu iz Srbije, Crne Gore i Hrvatske, bile izvršioci četničkih zločina u Bosni i Hercegovini.[127]

ČETNIŠTVO I NJEGOVA PROPAGANDA U SLOVENIJI

I Slovencima je zaprijetila opasnost od fizičkog istrebljenja. Italijani i Mađari su razbili slovenačko nacionalno biće na tri dijela provodeći denacionalizaciju. Gorenjska, Slovenačka Koruška i Donja Štajerska pripojene su Njemačkoj. Prvobitno su Nijemci planirali da u toku 1941. godine prisilno isele 175.000 Slovenaca u Njemačku, Srbiju i u Bosnu i Hercegovinu. Mađari su svojoj državi pripojili Prekomurje.

Na okupljanju i organizovanju četnika u Sloveniji radio je major Karlo Novak. Tamo ga je sa ovlašćenjima svog emisara uputio Mihailović. Novak je uza se u Sloveniju odveo pročetničku grupu. Sarađivao je i sa antikomunističkim političkim i oružanim snagama što su pristajale uz *Slovensku ljudsku stranku.*

Izuzimajući *Osvobodilnu frontu* sa oslobodilačkim i antifašističkim programskim ciljevima, u Sloveniji su djelovale razne profašističke organizacije. U *Narodnu legiju* su svrstane pristalice četničkog pokreta Mihailovića. Italijani su organizovali protivpartizanske vojne formacije. Djelovale su pod zajed-

126 Z. Dizdar, *Četnička vojna organizacija u BiH tijekom Drugog svjetskog rata.* U isto vrijeme partizani su na tom području osnovali dva korpusa, 11 divizija i 34 brigade.

127 Poput onih u agresiji izvršenoj na Bosnu i Hercegovinu od 1992. do 1995. godine svi ti zločini i njihovi izvršioci bili su planirani, dobro osmišljeni, rukovođeni iz jednog centra, sistematski i potpuno izvođeni. Sve to činjeno je s osnovnim ciljem da se Hrvati i Muslimani zatru i da se uništi svaki trag o njihovoj nekadašnjoj prisutnosti na tim prostorima. I taj rat je poslužio velikosrpskoj politici za ostvarenje vjekovnih težnji da ova područja očisti od Hrvata i Muslimana i trajno priključi u sastav Velike Srbije. Zato je na tom području izvršen ne samo genocid već i kulturocid i memoricid, te holokaust nad Hrvatima, Muslimanima i drugim nesrbima. Z. Dizdar, Isto.

ničkim nazivom - *Antikomunistička dobrovoljačka milicija (Milizia Volontaria Anticomunista - MVAC).* One koji su pristajali uz ravnogorski pokret narod je, za razliku od Bele garde koja je postojala u Sloveniji, prozvao *Plava garda (Modra garda).* Iako sa različitim imenima nije postojala razlika između Bijele i Plave garde. Pripadnici Plave garde poticali su iz redova belogardista. Njihov starješinski kadar je često u isto vrijeme bio komandni kadar u Bijeloj gardi. Major Karlo (Karel) Novak, komandant četnika u Sloveniji, jedno vrijeme je istovremeno i narednik u Bijeloj gardi.[128] I u Srbiji je dio četničkih oficira legalizacijom postao istovremeno komandni kadar u formacijama kvislinškog režima Milana Nedića.

U tom području Jugoslavije djelovala je i *Bela Garda* kao klerikalna kvislinška organizacija, koja je vršila političko-patrolnu službu za račun italijanskih okupacionih vlasti. Uz to se samostalno ili u sastavu italijanskih jedinica borila protiv NOP-a. Italijani su je zvali MVAC - Milicija volontaria anticcomunista.

Klerikalci su imali i svoje ministre u jugoslovenskoj vladi u emigraciji. I pored toga su zazirali od velikosrpskog projekta i karaktera četničkog pokreta. Zbog toga ih Novak nije uspio da potčini sebi i pridobije ih u svoju pročetničku grupu. Tek je početkom zadnje godine rata general Leon Rupnik izrazio spremnost da svojih 10.000-12.000 vojnika stavi pod komandu Ivana Prezelja kao *generala Andreja* ako se saveznici iskrcaju na tlo Slovenije. Novak je od svoje male grupe stvarao jedinice u narodu poznate kao *Plava garda* koja nije imala veće borbene moći i vrijednosti.

U Sloveniji su se počele stvarati 'Legija smrti', 'Bela garda', 'Slovenska legija' itd. sve nekakva mešavina direktnih italijanskih agenata i mihailovićevaca, koji su dobili oružje od Italijana i počeli su hajku protiv partizana. Javno održavaju govore da su za londonsku vladu, da treba u prvom redu uništiti partizane i da je zbog toga potrebno sarađivati sa Italijanima, pevaju zajedno sa Italijanima 'Marširala, marširala Kralja Petra garda...', italijanski avioni bacaju njihove letke u kojima pozivaju protiv partizana u borbu u ime londonske vlade i kralja Petra itd.

Ravnogorsko četništvo i njegov stanoviti uticaj u Sloveniji vidljivi su i iz prethodnog dijela citiranog izvještaja Edvarda Kardelja pod pseudonimom *Bevc* poslatom Titu 20. IX 1942. godine.

Voli do maksimuma sarađivati sa Nemcima, klanjati im se, javno se isticati sa tim, ljude im prodavati, raskoš itd... Upravo je gnusno gledati kako se klanja pred Nemcima. Ne vodi ni malo računa o tom da je narod u Istri i Primorju vrlo naklonjen Jugoslaviji i želi ju. Ali ne trpi nikakvog sarađivanja sa okupatorom.

128 Arhiv VII, Ča, k. 150, reg. br. 3/4.

Zato ovakav rad služi samo komunističkoj prop-(agandi) a simpatije naroda za naš pokret ćemo izgubiti, odnosno već smo izgubili... Ovakav rad ubija i moral vojnika.

Mihailović je imao i obavještajne organe u četničkim organizacijama u Sloveniji, Hrvatskom Primorju, Gorskom kotaru i Lici. Taj organ 29. juna 1944. godine obavještava Mihailovića o stanju u organizacijama na tim područjima. Piše i o *Aeru* (Dobroslav Jevđević) i javlja mu o njemu kao čovjeku Dražinog povjerenja.[129]

U noći od 19 na 20. maja išlo je oko 70 naših četnika sa 10 Nemaca u selo Poljane nad Lovranom pljačkati i paliti kuće. Dva Nemca, koji su palili i podmetali eksploziv, bili su obučeni u četničke uniforme. Jedni četnici su im donosili eksploziv, dok su drugi držali selo opkoljeno. U kojoj kući je manjkao muškarac, tu su uništili. Dogodilo se dosta nepravednih slučajeva, da su u internaciji, mrtvi i slično.

Ovom vodstvu smrdi život u Lici, a pogotovo ilegala, koja ne dozvoljava hotele, kupališta, frajlice, automobile, itd. u krvi im je šurovanje s okupatorom, a nama prikazuju kako vode vele politiku i kolike žrtve za narod s tim pridonašaju - dok u stvari nisu ništa drugo nego ponizne Nemačke sluge. Dosta je narod iskrvario od tih tzv. 'narodnih spasitelja'. Ne može se sedeti u letovalištima i ujedno raditi na terenu.

Dobroslav Jevđević je tada bio na radu u Istri i Sloveniji. Ne sluteći da je postao predmetom obrade Dražinih obavještajaca u izvještaju Mihailoviću o tom svom radu piše: *Komunisti ovde politički su neobično snažni, imaju cvet intelektualaca, imaju niz štamparija i edicija i nije li napadno, da meni posvećuju u svojoj kampanji više pažnje nego li celom drugom našem pokretu ovde.*[130]

Dražin obavještajni organ piše i o četničkoj propagandi u Sloveniji, Hrvatskom primorju, Gorskom Kotaru i Lici. *A što radi naša propaganda? Apsolutno ništa. Aero* (Dobroslav Jevđević - pr. a.) *piše neke članke, koje šalje Vama, kom. Slov. Nar. (od) odb. (ija) i to ne ide apsolutno nikamo dalje nit ju narod vidi. Istu metodu imaju i Ljub. kako čujem od ljudi. Prop. pišu u toliko, da na merodavnim mestima pokažu kako rade. Narod ima samo štetu od takve prop. jer se troše pare, a on je nikad ne vidi. U koliko sam mogla primetiti, pismena prop. već prestaje i delovati, jer je nastupilo pomanjkanje i glad. Zato je najbolja prop. danas kruh. Svako dete već danas znade da prop. laže. Zato bi ju trebalo ograničiti samo na stvari, koje se mogu dokazati, da ljudi opet dob.(iju) veru u nju. Troškove iste smanjiti. Aero za svaki članak svoj šalje kurira u Ljublj. i Trst, da se pokaže kako radi, a to košta po 700 i više L(ira).*

129 VII, Ča, k. 150, reg. br. 31/4.
130 VII, Ča, k. 156, Reg. br. 51/1-1.

Uopšte se strašno nudi Aero Ljub.(ljani) a oni neće ni da čuju za njega i to samo zbog njegove brbljivosti i javnog sarađivanja sa okupatorom. Znam dobro, kad se lani pojavio u Lj. i predstavio se kao pod.pretst. za Sl. te hteo da pol. razgovarati, nisu hteli ni da čuju za njega. Isto je i sad, što će vam i oni sigurno potvrditi. Piše im pisma stalno i na mnoga ne dobiva odgovor a sastati se uopće neće s njim. Lani sam videla da ga smatraju vrlo neozbiljnim i pustolovom. Ovo je i razumljivo, pošto su tamo pol. ozbiljnija gospoda i nerazumljivo im je ponašanje Aera, koji se predstavlja za predstavnika naroda. Priložit ću i pismo gde su mu čitali lekciju, a on je mirno prešao preko toga i dalje se nudi.

U potpisu je *Mira*. To je u stvari Jovanka Krištof, rođena Ribar, šef radio-službe i šifre u četničkoj komandi Slovenije. Pored ove dužnosti, pratila je rad te komande, odnose među četničkim starješinama, kretanja u razvoju četničkog pokreta Slovenije, kao i sva ostala zbivanja u vezi sa četništvom u Sloveniji i o tome redovno obavještavala Dražu Mihailovića.[131]

Ni Jevđeviću tamo, kako piše *Mira*, ne cvjetaju ruže. Nikada nije primljen bez rezerve zbog svoje snishodljivosti prema Nijemcima. Nije prihvaćen ni u četničkoj sredini u Sloveniji. Bez obzira na to on je ustrajan. Ovog puta iz nužde i nemoći.

U VOJVODINI I SLAVONIJI - KOMANDE BEZ JEDINICA

Organizacija ravnogorskog pokreta u Vojvodini i Slavoniji zvala se *Komanda severnih pokrajina*. Bila je to komanda bez vojnih formacija, jer nije mogla da formira četničke odrede. Njena djelatnost se ispoljavala u vrbovanju komandanata budućih jedinica, pravljenju mobilizacijskih spiskova, te organizaciji obavještajne službe. Sjedište ove organizacije nije bilo ni u Vojvodini ni u Slavoniji. Prvo je bilo u Beogradu (1941-1943), a zatim u okolini Obrenovca (1943/44).

Ako u ovoj pokrajini Vojvodini Draža nije imao svojih jedinica imao je komandanta Vojvodine. Taj komandant ga 9. februara 1944. godine obavještava o uspostavljanju veze sa mađarskom vladom. (Arhiv VII, Ča, k. 129, reg. br. 5/5-3). U izvještaju potpisanom od tog komandanta majora Dragiše D. Rakića piše da se *u prilogu dostavlja i jedan članak o Draži Mihailoviću iz mađarskog lista 'Ešti Ujštag'*. Članak je objavljen s tendencijom političkog pripremanja javnog mišljenja u Mađarskoj *u korist Mihailovića i Srba, kako bi se izdaleka pripremao teren za sporazum sa njima*. Članak je objavljen 29. XII

131 Opširnije: Zbornik NOR-a, tom XIV, knj. 2, dok. br. 156, dep. br. 2307 i 181; knj. 3, dok. br. 198.

1943. godine u Beogradu pod naslovom *Ko je Draža Mihailović.* U njemu se opširno govori o Dražinoj biografiji, njegovim funkcijama u predratnoj jugoslovenskoj vojsci. Spominje se i njegova kazna od 30 dana zatvora koju je dobio 1939. godine od strane ministra vojske Milana Nedića. Izrečena mu je zato što je *hteo da zavede Vrhovnu vojnu upravu na pogrešno rešenje.* Govori se i o dolasku Mihailovića na Ravnu goru 11. maja 1941. godine te o formiranju oružanih četničkih grupa.

Treći dio

ZAČECI ORGANIZOVANJA I SPECIFIČNOSTI U NAČINU PROŠIRIVANJA RAVNOGORSKOG POKRETA U OKVIRIMA CIJELE ZEMLJE

Pokušaji uspostavljanja jedinstva i centralnog političkog i vojnog rukovodstva

POVEZIVANJE ČETNIČKE ORGANIZACIJE

Draža je vodio četnike u Srbiji. Njegov pokret van Srbije nije uspostavljen sve dok njegovi emisari nisu uspjeli da preuzmu ključne pozicije u jedinicama. Do tada nepovezani jedinstvenim štabom u bosanskohercgovačkim okvirima, komandanti su vršili vojne operacije bez ravnogorskih direktiva i naređenja. Puno jedinstvo, kao ni djelotvorno centralno političko i vojno rukovodstvo, neće uspjeti da ostvare ni kasnije, tokom cijelog rata. Na to su, osim samovolje domaćih komandanata, uticale i posebne okolnosti u pojedinim dijelovima Jugoslavije (različiti okupacioni sistemi i praksa vlasti kvislinških režima, rasno zakonodavstvo u NDH i dr.).

Da uspostavlja dodire sa jedinicama i odredima u drugim krajevima zemlje ravnogorsko vodstvo počinje od sredine 1941. godine. Htjelo je da na najširim prostorima učvrsti četničku organizaciju. Posebno u onim krajevima u kojima je prevladavalo srpsko stanovništvo: u Crnoj Gori, dijelovima Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Tamo su gotovo paralelno sa ravnogorskim nastajali četnički odredi i grupe pod uticajem pročetničkih oficira, građanskih političara i ideja koje su vukle korijene još iz četničke organizacije u periodu između dva svjetska rata.

I pored otpora Dražinim emisarima, više odreda iz Bosne, Hercegovine i Crne Gore prešlo je pod zastavu ravnogorskog pokreta. Lokalne komandante Draža je zamijenio svojim ljudima. I odredima pod vodstvom domaćih vođa, i jedinicama pod komandom pridošlica iz Srbije nedostajala je organizaciona snaga. Njih je ujedinjavala parola borbe za *Kralja i Otadžbinu* i *Za slobodu Srba u Jugoslaviji*. To se ističe i u spomenutom četničkom priručniku skraja 1942. godine. Njihovi pripadnici su uglavnom vojnici seljačkog porijekla, ukorijenjeni u srpsku tradiciju, ali neobaviješteni o političkim idejama, stanju i odnosima. Premda su imali zadatak da organizuju propagandno djelovanje, ni komandanti se nisu trudili da među njima razvijaju politički rad, ažurno obavještavanje i propagandu, da ih indoktriniraju, tako ni stanovništvo na područjima svoga djelovanja. Oni se često nisu osvrtali na instrukcije što su stizale iz vrhovnog štaba sa Ravne gore.

Draža Mihailović je efektivni vođa samo stare Srbije i Makedonije i tamo deluje u sporazumu sa generalom Nedićem, predsednikom srpske vlade. Za ostale oblasti, on je samo moralni vođa sa kojim komandanti sarađuju ukoliko njegova naređenja vode računa o stvarnim interesima Srba. Sada u Bosni i Hercegovini srpski narod prema Italiji gaji takve osećaje priznanja da protiv nje ne bi mogao ništa preduzeti, čak ako bi to naredio Mihailović ili neko drugi. Cilj četničkih

snaga je, načelno, da spase srpski narod i da (se) stvori izvesno sredstvo koje će kad završi rat moći da materijalizuje granice srpske države.[132]

Ni Draža ni njegove naredbe, u procesu objedinjavanja i kontrole četničkih formacija, nisu uživale poželjan i potreban autoritet. To potvrđuje i dvojac zadužen od četnika za saradnju sa italijanskim okupacionim vlastima - Ilija Trifunović - Birčanin i Dobroslav Jevđević. Pita ih general Roatta 21. septembra 1942. godine o ulozi Mihailovića. Tražio je da mu precizno odgovore da li se pod Dražinom nadležnošću nalaze četničke jedinice koje su pod komandom Birčanina i Jevđevića. Prethodni citat je njihov odgovor na to pitanje.

Teškoće sa uspostavljanjem jedinstvene kontrole vodstva sa Ravne gore nad četničkim formacijama u područjima izvan Srbije nisu sprečavale efikasne dogovore o propagandi. Birčaninov susret s Mihailovićem u Avtovcu, *održan bez znanja italijanskih vlasti* skoro istovremeno sa spomenutim razgovorom sa generalom Roattom izazvao je *neprijatan utisak kod Talijana*. Rečeno je da italijansko gledište dopušta da *u četničkim redovima treba da vlada srpski nacionalistički antikomunistički duh*, ali da treba izbjegavati *svaku vidnu političku manifestaciju koja bi izazvala reagovanje NDH s kojom Italija ima saveznički ugovor. Tada je, među glavnim elementima daljnje saradnje četnika i Italijana, da bi ona bila potpuna, apsolutna i efikasna,* preciziran i faktor propagande: *Dopustiti da se podesnom propagandom održava srpski nacionalistički duh, kojim su četnici nadahnuti, bez ubadanja Hrvata, sa ciljem da se vežu mase, kako ne bi pale u klopku vrlo aktivne partizanske propagande.*[133]

Da bi potakle procese objedinjavanja, iz Srbije i Crne Gore na području Bosne i Hercegovine i cijele NDH dolaze jedinice sa rukovodnim kadrovima da u tim krajevima pomognu razmah četničkog pokreta. Na putovima kojima su prolazile i u mjestima i naseljima u kojima su se zadržavale te jedinice su vršile pljačke, paljevine, te ubistva Hrvata i Muslimana koje bi zatekli ili uhvatili.

Od januara do juna 1942. četnici u Bosni i Hrvatskoj se povezuju sa Dražinom maticom. U martu i aprilu objedinjuju svoje jedinice u Dinarsku diviziju pod komandom štaba zapadnobosanskih, ličkodalmatinskih i hercegovačkih vojno-četničkih odreda. Njihovo jačanje osnaženo je demilitarizacijom druge zone od italijanskog okupatora, kada su, osim oružnika, razoružane sve snage NDH u tom području.

Za svog prvog emisara u Bosni Mihailović je poslao majora Jezdimira Dangića. Sa Ravne gore on je došao polovinom avgusta 1941. godine. Uz Dangića u Bosnu i Hercegovinu su preko Drine stigli i drugi Dražini oficiri. Boško Todorović, Risto Ćuković i dr. Dangić je pretendovao da bude najdominantnija četnička ličnost u istočnoj Bosni. Tamo je sebe vidio u ulozi komandanta

132 Zbornik NOR-a, XIV/1, str. 614-615.
133 XIV/1, str. 614-615.

Bosanskih četničkih odreda. U tome su mu pomagali, u organizacionom i operativnom pogledu, oficiri iz Srbije, ponajviše Dragoljub Račić.

Boško Todorović je to isto postizao u Hercegovini. Tamo je gradio i jačao četnički pokret.[134] Nakon njegovog ubistva u februaru 1942. godine za komandanta četnika u istočnoj Bosni i Hercegovii postavljen je major Petar Baćović. U centralnoj i zapadnoj Bosni organizovanje četnika nije vršeno pod uticajem ravnogorskog štaba. U tim područjima su se *rasovi* protivili potčinjavanju Dražinim oficirima. Tamo su komandanti bili Sava Božić, Uroš Drenović, Rade Radić, Lazar Tešanović i dr. Mihailovićevi oficiri su major Slavoljub Vranješević, poznat je kao komandant zapadne Bosne i kapetani Borivoje Mitranović i Manojlo Pejić. Četnici u zapadnoj Bosni potpali su pod komandu štaba Dinarske divizije. Da bi se povezali višim štabom, čelnici odreda *Trebave, Ozrena, Zenice i Borja* održali su u Grapskoj 1. i 2. jula 1942. godine konferenciju na kojoj su osnovali Glavni štab bosanskih četničkih odreda. Uz štab je izabran i referent za propagandu. Uskoro se pojavio i Gorski štab bosanskih četničkih odreda obavještenjem koje govori o cijepanju cijele bosanske četničke akcije. Kasnije će se i objediniti ta dva štaba u - Glavni štab bosanskih četničkih odreda i Gorski štab četničkih odreda.

Četničke grupe su nicale i u Crnoj Gori. U ljeto i jesen 1941. godine Draža je više puta slao Vojislava Lukačevića da tamo uspostavi kontakte sa pročetničkim oficirima i političarima. Isto onako kao što su i iz Crne Gore na Ravnu goru u septembru te godine upućeni kapetan Rudolf Perhinek i poručnik Mirko Kukić da uhvate vezu sa Mihailovićem.[135] U srezovima u njenom sjevernom dijelu 15. oktobra 1941. godine počelo je praktično formiranje četničkih organizacija.[136] Tada je za komandanta svih četničkih jedinica u Crnoj Gori postavljen major Đorđe (Đorđije) Lašić, te kapetan Pavle Đurišić za *komandanta svih snaga četničkih odreda Jugoslovenske vojske*, a poznata je i kao Komanda Limsko-sandžačkih četničkih odreda. (Sandžak je imao zasebnu komandu pod nazivom Komanda Starog Rasa sa Vojislavom Lukačevićem na čelu). U jugozapadnom dijelu Crne Gore djelovao je Zetski četnički odred pod komandom pukovnika Baje Stanišića, koji je do februara 1942. godine bio pripadnik partizanskog pokreta.[137] Stanišić je svoju komandu nazivao Komandom narodne vojske Crne Gore i Hercegovine.

Dr. B. Latas[138] piše da je bilo zamišljeno, ali je u praksi teško sprovođeno, da nadležni komandant Đurišiću i Stanišiću bude general Blažo Đukanović, komandant Komande nacionalnih trupa Crne Gore, koja se još zvala i Crno-

134 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 110-112.

135 Radoje Pajović, *Revolucija i kontrarevolucija u Crnoj Gori - Četnički i federalistički pokret 1941-1945., Obod*, Cetinje, 1977, str. 132; Arhiv VII, Ča, k. 73, reg. br. 3/1.

136 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 38.

137 Radoje Pajović, n. dj., str. 188-192.

138 B. Latas, Isto, 4.

gorski nacionalni pokret.[139] Regionalni komandanti su samostalno odlučivali, a Đukanović im je, uz njihove lične kontakte, bio veza sa italijanskim okupacionim vlastima, sa guvernerom Crne Gore generalom Pircijem Birolijem.[140]

ZAJEDNIČKI IMENITELJ RAVNOGORSKOG POKRETA

U genezi četničkog pokreta od njegovog organizovanja tokom ljeta 1941. godine i u vrijeme rasplamsavanja ustanka protiv okupatora držanje ravnogoraca bilo je u stanovitoj mjeri nejasno. Od početka je dominantna njihova parola da treba čekati jer još nije vrijeme za borbu protiv okupatora. Dio njihovih snaga je učestvovao, zajedno sa partizanima, u borbama za oslobođenje nekih mjesta u zapadnoj Srbiji. Razloge tog učešća objasnio je sam Mihailović, govoreći da je to morao učiniti. Kad su partizani ušli u Užice ušao je i on. Tako je bilo i u borbama za Čačak, Gornji Milanovac i neka druga mjesta. Da to nije učinio, po njegovom objašnjenju, narod bi ga prezreo. Od straha da i on i njegov pokret ne budu prezreni, postupao je tako do oktobra 1941. godine. Tada je održao savjetovanje sa svojim savjetnicima i taj dogovor je rezultirao okretanjem leđa partizanima i napuštanjem zajedničke opsade nekih gradova, Kraljeva, primjerice, koje su držali okupatori i njihovi kvislinzi.

Premda su tokom vremena sve ustaničke grupe četničkog smjera stavljene pod zajednički četnički imenitelj, između raznih četničkih formacija u NDH su postojale razlike. O nekoj jedinstvenoj komandnoj strukturi nije moglo biti ni govora. Veze sa Mihailovićem i Ravnom gorom uspostavljene su tek u 1942. godini. Ni poslije toga domaći srpski prvaci - Đujić, Jevđević, Baćović, Trifunović - Birčanin i drugi nisu bili podvrgnuti kontroli vodstva ravnogorskog pokreta. Kao lideri prvog ustaničkog talasa i kao srpski predstavnici priznati od Italijana, oni su imali nezavisnu bazu i autonomiju djelovanja. Samostalnost i autonomiju nisu htjeli niti su bili spremni dijeliti bilo s kime, pa ni sa Dražom i vodstvom Ravne gore. Taj njihov stav nije bitnije mijenjan ni eventualnim formalnim priznavanjem Dražinog vrhovnog autoriteta. Ustanički prvaci su se i formalno obavezali da neće napadati italijanske drumske i željezničke transporte, pod uslovom da njim ne budu prebacivane

139 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 226 i 483. Bajo Stanišić (1891-1943) pukovnik Vojske KJ. U aprilskom ratu komandant puka na jugoslovensko-albanskom frontu. U julskom ustanku 1941. u Crnoj Gori savjetodavni član Privremene vrhovne komande nacionalno-oslobodilačkih trupa Crne Gore, a krajem jeseni u istom svojstvu u Štabu Vražengrmsko-pakovićko-petrušinskog NOPO (Zbornik NOR-a, tom I III, knj. 3, dok. br. 70, knj. 4, dok. br. 60) Skriven iza tih funkcija radio na organizovanju četničkih jedinica i podrivanju NOP-a. U dogovoru sa italijanskim okupacionim vojnim vlastima 11. februara 1942. u Rsojevićima (Danilovgrad) otvoreno istupio protiv NOP-a Crne Gore. Poginuo prilikom napada crnogorskih partizana na četnički štab u manastiru Ostrogu (Nikšić) 1943.

140 Đukanović je zajedno sa Đurišićem i Stanišićem načinio sporazum sa Birolijem 24. jula 1941. godine - Prvi dio, dokument br. 14.

hrvatske snage. Istovremeno, stavljeno im je do znanja da će italijanske snage svim sredstvima spriječiti odmazde nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom. General Dalmaco, komandant Šestog armijskog korpusa sa sjedištem u Dubrovniku, pokrivao je svojim jedinicama područja koja obuhvataju žarišta junskog ustanka u Hercegovini. Dalmaco je ponovo otvorio pravoslavne crkve, srpske radnje i imanja vratio vlasnicima ili njihovim nasljednicima, vraćajući koliko-toliko normalan život na jednom dijelu NDH.

Time su Italijani otežali posao komunistima u redovima ustanika. Bilo je teško dizati mase protiv onih koji igraju ulogu spasilaca, zaštitnika i hranitelja.

Samo izvjesnom broju manjih domobranskih jedinica - bez teškog naoružanja i pod operativnom kontrolom italijanske Druge armije - dopušteno je da očuvaju simbolično prisustvo u Mostaru i nekoliko drugih mjesta. General Ambrozi je 7. septembra 1941. godine objavio proglas sa izričitom izjavom da on preuzima svu vojnu i građansku vlast.[141]

Izgradnja četničke organizacije svodi se na dosta loše organizovane i slabo vođene vojne formacije. Pri njenom uspostavljanju i organizovanju Mihailović nije striktno primjenjivao liniju djelotvornosti svoga pokreta naspram okupacionih i kvislinških vojnih formacija. On okupatore i kvislinge nije uvrštavao u primarne neprijatelje nego ih je smatrao osloncem i podrškom u osnovnom svom zadatku - da likvidira pripadnike i simpatizere NOP-a kao najveće neprijatelje. Mihailović i vodstvo četničkog pokreta su partizanske snage nazivale *komunistima, crvenom bandom, Mošinovcima, međunarodnim ološem* itd. Za njihovo uništenje nije bila primarna organizacija pokreta toliko koliko su dopuštena sva sredstva, pa i saradnja sa nacifašistima. U tu svrhu je od vodstva toga pokreta podsticana i odobravana ta kolaboracija.

DRAŽINI KOMANDNI I PROPAGANDNI EMISARI

Poslani smo ovamo da spasimo preostali srpski živalj u Lici, da vas organizujemo u čisto četničkom duhu kao prave sinove majke Srbije i da se povežemo svi Srbi Korduna, Like, Bosne, Hercegovine, Dalmacije, Šumadije, pa da za navek stanemo u odbranu naših istorijskih granica i da nas ne zadesi više ono što nas je zadesilo pre godinu dana od ovih 'poštenih hrvata', naše nekadašnje takozvane 'braće'.[142]

U *Otvorenom pismu braći Srbima iz Like Štab ličkih četnika u ličkim planinama* utvrđuje glavne zadatke jugoslovenskih oficira emisara koji se sa Ravne gore uključuju u četničku akciju širom zemlje. Pismo je u obliku letka objav-

141 Dr. Srđa Trifković, *Duga*, Beograd, septembar 1991.
142 VII, ČA, kut. 157, reg. br. 16/1.

ljeno u maju 1942. godine. U letku piše da su oni upućeni od Mihailovića kao četničkog komandanta da organizuju borbu srpskog stanovništva.

Do Mihailovića na Ravnoj gori dospjele su vijesti o postojanju borbenih grupa i odreda izvan Srbije. Donosile su ih srpske izbjeglice bježeći ispred ustaškog terora u Bosni i Hercegovini. Širile su saznanja o *stradanjima Srba od ustaša i Muslimana. NDH je, naime, stavila van zakona čitave narode - Jevreje, Srbe i Rome. Htjela je da fizički* istrijebi nehrvatsko stanovništvo. Uvela je rasno zakonodavstvo, pa nad srpskim stanovništvom ustaški teror koji bitno utiče na okupljanje ustanika i jačanje četničkog i partizanskog pokreta. Bilo je to na liniji stvaranja etnički i rasno čiste i homogene države arijevskog hrvatskog naroda. Ta homogenizacija je trebalo da se postigne preseljavanjem, pokatoličavanjem i biološkim uništavanjem Srba. Ustaški režim u toj državnoj tvorevini podvrgnuo je srpsko stanovništvo genocidu - pokoljima, iseljavanjima, likvidacijama u koncentracionim logorima i prisilnom prelasku na rimokatoličku vjeru. Na to je srpski narod uzvratio ustankom. U njemu je nalazio jedini spas organizujući samoodbranu. U početnoj fazi ustanici nisu bili izdiferencirani na dva smjera - partizanski i četnički, iako su oba od početka zametnuta među ustanicima: četnički, velikosrpski i partizanski, narodnooslobodilački i antiokupatorski.[143]

Četnički pokret predvodili su lokalni prvaci velikosrpskih stranaka, dio sveštenika, trgovci, oficiri, podoficiri, žandari, članovi četničkih udruženja, Narodne odbrane, jugoslovenskog Sokola, ljudi koji su u provinciji i na selu činili političku strukturu režima velikosrpske hegemonije u Jugoslaviji između dva rata. Cilj ovog pokreta nije bio borba protiv okupatora već rušenje ustaške vlasti i NDH. Usmjeren je i na uništavanje njihove nacionalne baze - Hrvata i Muslimana. Oni su po ustaškoj propagandi i starčevićevsko-frankovačkom stanovištu *najčistiji dio hrvatskog naroda*.

Izbjeglice su, u isto vrijeme, pronosile u Srbiji i vijesti o aktivnostima KPJ da ovlada ustaničkim pokretom stvaranjem partizanskih odreda. Dio ustanika se, domalo, svrstavao u narodnooslobodilački pokret (NOP), koji je okupljao antifašističke snage.

Draža je ocijenio da ravnogorski pokret treba da stane na čelo četničkim ustaničkim odredima u Bosni i Hercegovini i drugim područjima. Odlučio je da ih poveže u *četničke odrede jugoslovenske vojske*.[144] To je bilo u skladu i sa njegovom nacionalno-političkom platformom. Ona se zasnivala na tradiciji velikosrpske ideologije da Srbiji pripada vodeća uloga na jugoslovenskom prostoru i Balkanu. Neke od oficira iz svoga okruženja Mihailović je poslao kao svoje delegate da preuzmu komandu nad četničkim odredima i da ih

143 Enver Redžić, n. dj., str. 216.
144 Enver Redžić, Isto.

stave pod njegovu kontrolu.[145] Poslao ih je u Crnu Goru, Dalmaciju, jugoistočnu Hrvatsku, u istočnu Bosnu i Hercegovinu i u ostala područja. Njihov zadatak je da uspostave kontakte i formiraju regionalne komande. Dolaskom u druge krajeve emisari prenose i šire program pokreta i smjernice za rad. Oni su ujedno i nosioci ravnogorske propagande na tim područjima. S njihovim dolaskom je ubrzana polarizacija ustanika na partizanski i četnički smjer. Emisari su, zapravo, mladi oficiri doratne kraljevske vojske. Oni se u aprilu 1941. godine nisu predali okupacionim formacijama, ili su kao zarobljenici otpušteni iz zarobljeništva ako su nosili crnogorsko porijeklo.

Dražini emisari su izvan Srbije zaticali vrlo raznorodne jedinice koje su počele kao dio opšteg ustanka. Najviše ih je nastalo spontano s ciljem da ljudi odbrane svoje živote i porodice od ustaškog terora ili ih je u taj ustanak povela KPJ. Tako je počelo u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, sjevernoj Dalmaciji i jugozapadnoj Hrvatskoj - Lici, Kordunu i Baniji. Te specifičnosti su uticale i na uspostavljanje četničke organizacije u Bosni i Hercegovini. Ta zemlja je značajnim dijelom bila u sastavu NDH. U početnoj fazi ustanici nisu bili izdiferencirani na dva smjera. Borbene grupe i jedinice su sastavljene od komunista, pripadnika prijeratnog Narodnog fronta, ali i od srpskih nacionalističkih elemenata. I rukovodstva su im izmiješana. Srpske nacionalističke snage, za razliku od partizana, nisu imale centralno vojno ili političko rukovodstvo. One su potpale pod uticaj oficira sa Ravne gore. Prije dolaska Dražinih izaslanika, osim nekih odreda u istočnoj Bosni, svi drugi su u prva tri ili četiri mjeseca imala veoma slab ili nikakav kontakt sa grupom okupljenom oko Mihailovića na Ravnoj gori.[146]

Bilo je ustanika koji nisu htjeli da se svrstavaju ni na jednu ni na drugu stranu, iako su raspoloženi da se bore protiv okupatora i oružanih formacija NDH. Od njih je nastajala Dobrovoljačka vojska Jugoslavije (DVJ) u sastavu NOP-a. Kasnije će se izvršiti identifikacija dijela ustanika četničkog smjera sa ravnogorcima.

Do njihovog dolaska te jedinice su djelovale samostalno. Nisu sarađivale međusobno ni na sreskoj a kamoli oblasnoj ili pokrajinskoj osnovi. Dražinim emisarima nije bilo baš jednostavno staviti ih pod jedinstvenu vojno-političku komandu. Uz to im učiniti dostupnim program pokreta i smjernice za rad. Najveći broj lokalnih vođa u ovim odredima ljubomorno je čuvao svoje komandne pozicije. Težnja emisara da se nametnu još i kao komandanti izazivala je snažan otpor. I pored toga što su lokalne vođe tih jedinica prihvatali Mihailovića kao vrhovnog komandanta ipak se najveći njihov broj suprotstavljao namjeri emisara da ih odmijene i da se nametnu kao komandanti.

145 R. Čolaković, *Zapisi iz Oslobodilačkog rata,* II, 17-37; Jugoslavija, Vojno-istorijski institut, Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945., str. 122.

146 Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu,* Oko, Sarajevo, 1998.

Lokalni komandanti uporno su se odupirali tom njihovom postavljanju na čelne vojne pozicije. Otpor je izražen na Majevici, Trebavi, Ozrenu i u drugim područjima Bosne i Hercegovine.[147] Domaći su te pridošlice nazivali oficirima *strancima*. Poviku na njih su podržavale starješine ugledne u domaćim sredinama, ali neprofesionalne u vojničkom pogledu. Od tih stranaca oni su osjećali ugroženim svoje položaje u vojnoj hijerarhiji. Htjeli su da što duže sačuvaju samostalnost u djelovanju.

Uspostavljanje Dražine komande stoga je od prvog dana nailazilo na suprotstavljanje. U dijelu Bosne pod njemačkom okupacijom više vođa se odlučno usprotivilo pokušajima da budu smijenjeni ili da se podrede Dražinim ljudima pridošlim iz Srbije. Oni su tvrdili da već dugo prije dolaska delegata sa Ravne gore vode borbu protiv neprijatelja, te da mogu sami zapovijedati bez pomoći emisara sa strane.[148] Dvojica vođa bosanskih četnika Stevan Borić i Mirko Đukanović kritikovali su Dražine komandante. Prije sastanka u Kulašima Draža je naredio svojim komandantima *da Borića moraju bezuslovno onemogućiti!*[149] Pojedinci su zadržali visok uticaj među četnicima iako nisu imenovani sa Ravne gore. Jedan od njih je vojvoda Dobroslav Jevđević, član predratnog Udruženja četnika i bivši poslanik u Skupštini (JNS - Jugoslovenska nacionalna stranka), a zadržao je svoj uticaj među četnicima do kraja rata.

U tom sklopu potkraj februara 1942. vojvoda Ilija Trifunović Birčanin postaje komandant četničkih snaga, među ostalim u Dalmaciji te jugozapadnoj Hrvatskoj. Ni on ne uspijeva da zamijeni pojedine komandante onima koje je imenovao Mihailović. Vojvodu Momčila Đujića, primjerice. Iako lojalan Draži, Đujić je odbio da preda dužnost komandanta Dinarske divizije koja je nastala u martu ili aprilu 1942. godine. I te su snage stavljene pod izravnu komandu Štaba zapadnobosanskih, ličko-dalmatinskih i hercegovačkih vojno-četničkih odreda. Brojale su približno 3.500 boraca. Među njima je 700 boraca u puku *Petar Mrkonjić* sa sjedištem u Strmici kraj Knina bilo pod izravnom Đujićevom komandom. Broj četnika će, i pored poraza u sukobima sa partizanima, kasnije i rasti, no uvijek u zavisnosti o stvarnoj snazi Dinarske četničke vojne snage i u ostalim područjima Hrvatske, izuzev Slavonije i Istre.

147 Zb. NOR-a, XIV, 1, dok. br. 122, 123, 124 i 139.

148 Šire o tome u zapisnicima konferencije četničkih vođa iz dijela Bosne okupiranog po Nijemcima, održane 1. decembra 1942. godine u selu Kulaši kod Prnjavora, te Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, I, 217-224, naročito 221-222.

149 Zapisnici..., 474-475.

PRVE JAVNE PORUKE PRVIH EMISARA SA RAVNE GORE

Dolazak i kraj prvog Dražinog emisara u Bosni i Hercegovini kapetana Branislava Šoškića i sudbina majora Boška Todorovića

Draža je počeo, po nalogu izbjegličke vlade, da provodi organizaciju ravnogorskog pokreta. Saveznici su to, po Mustafi Mulaliću, primili kao blefiranje. On je nastojao da uspostavi kurirsku vezu sa majorom Novakom i Perhinekom u Sloveniji, te majorom Lašićem i kapetanom Đurišićem u Crnoj Gori. U Bosni su trebali da organizuju pokret Jezdimir Dangić i Boško Todorović.[150] Draža je u BiH upućivao još neke organizatore u grupicama, sveštenike, političare, učitelje i ugledne građane, ali od njih nije imao koristi.

Od sada za svakoga ubijenog četnika i uopšte Srbina streljaćemo na hiljade odgovornih lica. U Bosni kuda su prošli četnici, a muslimansko selo nije dalo otpora, ostalo je isto netaknuto. Ono pak koje je dalo malo otpora, bilo je od četnika sa zemljom sravnjeno. Vrlo lep primer i istinit događaj desio se u Drinjači, gde su muslimani, slepo zavedeni od Pavelića, dali otpor pa je sve poklano od četnika. Drugi slučaj je sa Rogaticom...

Prva javna poruka jednog od Dražinih emisara potekla je od žandarmerijskog kapetana Branislava Šoškića. On je sa devet četnika stigao iz Srbije u selo Grdače 30. novembra 1941. godine. Postao je komandant Gorskog štaba kombinovanih četničkih odreda u Hercegovini. U tom svojstvu uputio je *Proglas stanovnicima muslimanskih sela i gradova u Hercegovini.* U proglasu ih obavještava šta su sve četnici postigli u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni. Kaže da ih samo u Bosni ima 25.000. Njihov je zadatak da pohvataju sve ustaše i zlikovce. Potom im je poručio:

Ne borimo se protiv poštenih muslimana i Hrvata koji nisu bili ustaše i koji nam ne daju otpor. Vama muslimanima je bilo lepo u Jugoslaviji, pa će vam biti dobro i pod četničkim vlastima. Mi garantujemo svakom poštenom muslimanu i katoliku bezbednost, sigurnost i čast. Sve uništavamo u selima i gradovima gde naiđemo na malo otpora... Uverićete se malo kasnije, ako već sada ne vidite, da je ustaška država kratkoga veka i da ste zavedeni od jednog bandita Pavelića. Narodna poslovica lepo kaže: 'Ko s đavolom tikve sadi, o glavu mu se razbijaju'. Mi smo četnici - osvetnici, borci za slobodu.

Nedugo iza svog stacioniranja u Hercegovini kapetan Branislav Šoškić je doživio dramatičnu sudbinu. Desilo se to dva mjeseca i šest dana po njegovom dolasku sa Ravne gore - 6. februara 1942. godine.[151] Toga dana, naime, dvanaest boraca udarne čete konjičkog partizanskog bataljona, u polumračnoj sobi, povelo je dijalog sa kapetanom Šoškićem i njegovom pratnjom. Svi su

150 Prvi se iščaurio u izrazitog kvislinga. Todorovića su partizani ubili početkom 1942. godine.
151 Njegov kraj opisuje Mensur Seferović, *Vojska za jedno ljeto*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1999., str. 21.

držali oružje u rukama. Za tren oka su, ako ustreba, bili spremni da izvuku bajonete, bace bombu, ospu rafalima jedni po drugima.

Partizani su pokazali četničke letke. Iz sadržaja tih glasila proizlazila je podrivačka djelatnost četničkih oficira, emisara Ravne gore. Pozvali su kapetana i njegove vojnike da se bore protiv ustaša. Ukazali su i na moguću prvu zajedničku akciju. Šoškić je tražio da se pri njenom izvođenju spali *sve tursko. Iznenada je planuo pucanj. Bio je to Šoškićev metak. Lampa se ugasila i 22 naoružana čovjeka, Šoškićevih žandara i partizana, uhvatilo se u rijetko viđeni borbeni koštac. Kada je upaljena lampa među poginulima je bio i kapetan Šoškić.* U njegovoj torbi je pronađena propusnica izdata od njemačke komande za njegovo slobodno kretanje okupiranom teritorijom. Propusnicu su kasnije mogli vidjeti i seljaci u okolnim selima.

Sudbinu kapetana Branislava Šoškića dočekao je i Dražin emisar major Boško Todorović. Kao izaslanik sa Ravne gore još u septembru 1941. godine stigao je u Bosnu sa četom vojnika. Do rata, od 1934. godine, kao artiljerijski major službovao je u obavještajnom odjeljenju Generalštaba u Beogradu. Čim je stupio na bosansko tlo, u septembru 1941., preuzeo je položaj komandanta Operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine. Proglasom je obavijestio narod *da su četnički odredi pod vrhovnom komandom Mihailovića.* Pozvao je *mlade ljude neženje da obrazuju gorske čete koje će biti upućene u Bosnu.* Poznat je i po tome što je istovremeno pregovarao sa rukovodstvom NOP-a u istočnoj Bosni ističući potrebu borbe protiv okupatora, a potajno se dogovarao sa okupacionim vojnim vlastima o borbi protiv partizanskih jedinica. Slovi kao prvi četnički komandant koji je u novembru 1941. godine sa Italijanima sklopio sporazum o zajedničkoj borbi protiv NOP-a. Znan je i po ispisivanju razlike između *crvenih* četnika (pripadnici partizanskih jedinica) i *crnih* četnika (pripadnici odreda Koste Milovanovića Pećanca u Srbiji).

U ime novouspostavljene komande on je svojim odredima uputio instrukciju za pregovore četničkih predstavnika sa komandom italijanskog armijskog korpusa o međusobnoj saradnji.

Od pregovarača je očekivao postizanje sporazuma *o uspostavljanju srpske civilne vlasti u svim krajevima gde su Srbi u većini, a učešće srpskih predstavnika u civilnoj vlasti tamo gde su u manjini.* Naveo je da pri tome *muslimane kao plemenski neopredeljene ne računa pri sračunavanju procenata Srba ni Hrvata, ili tražiti da se oni izjasne.*

Takođe, 17. januara 1942. godine, otpremio je obavještenje *Srpskom stanovništvu svih srpskih opština sreza gatačkog i nevesinjskog.* Bio je to, ustvari, odgovor *na učinjena pitanja kakav je naš odnos prema Italijanima i kako će se ko ophoditi prema okupacionim jedinicama talijanske vojske na našoj državnoj teritoriji.* Kaže da je *taj dio naše državne teritorije okupiran od nadmoćne Italijanske vojske i stanovništvo okupirane teritorije privremeno je povereno od strane naše vlade i vojske na čuvanje vojsci Kraljevine Italije. Stanovništvo prema tome treba da se ophodi prema okupatoru mirno i dostojanstveno, čekajući čas svoga*

oslobođenja, koje će doći možda kroz tri nedelje, a možda tek posle tri godine, kao što je bilo u prošlom ratu sa stanovništvom kraljevine Srbije. (Ovo važi samo za neboračko stanovništvo).[152]

Todorović proglasom obavještava Srbe da za *zaštitu srpskog stanovništva od raznih nasilja i za ostale zadatke koje će određivati naša Vrhovna komanda postoji dobrovoljna organizacija srpskih četnika u koju mogu stupiti svi vojni obveznici od 18 do 55 godina starosti, izuzetno i mlađi, odnosno stariji, ukoliko trenutno nisu potrebni jedinicama naše redovne vojske, koja se posle lažnog primirja i nezakonito potpisane okupacije, nalazi u defanzivi, delom na savezničkoj teritoriji, a delom u slobodnim srpskim planinama i oslobođenim delovima Otadžbine, gde se nalazi i naš ministar vojske đeneralštabni brigadni đeneral Dragoljub (Draža) Mihailović kao član Vlade, priznat od svih Saveznika pa i od bratske Rusije.*

Sadašnji zadatak - zaštita srpskog življa od svakog nasilja - povjeren je srpskim četnicima. Oni su, javlja Todorović, *snabdeveni četničkom legitimacijom koje će se u najskorije vreme izdati četnicima u Hercegovini.* Ta im legitimacija služi kao pokriće *da sarađuju u neophodno potrebnoj meri sa Italijanskim vojnim jedinicama.* U tom smislu, obavještavaju se četnički odredi i srpsko stanovništvo, Komanda Bosansko-hercegovačkih četničkih odreda *potpisaće i pismeni sporazum sa komandom VI arm. korpusa italijanske vojske u Dubrovniku. Pregovore u tom cilju vodi u ime pomenute četničke komande rezervni artiljerijski potporučnik brat Mutimir Petković.* Usljed ovih pregovora i sporazuma *oficiri, podoficiri, kaplari i redovi naše vojske, koji nisu četnici, ne mogu dolaziti u dodir sa vojnim licima Kraljevine Italije, sem u borbi ili kada su kao parlamentari upućeni od strane više komande po pravilima međunarodnog ratnog prava i odgovarajućim vojnim propisima.* Todorović nalaže da se *ovo obaveštenje saopšti svim četnicima radi znanja i upravljanja.*[153]

Sve dokumente koje je on slao Mihailoviću, te one koje je primao sa Ravne gore, zaplijenio je udarni bataljon Operativnog štaba NOPO-a (narodnooslobodilačkih partizanskih odreda) za Hercegovinu prilikom napada na njegov štab 19/20. februara 1942. godine u Kifinom Selu kod Nevesinja. Ta arhiva je poslata Moši Pijade kao delegatu CK KPJ i Vrhovnog štaba NOPO-a i DVJ-a (dobrovoljačke vojske Jugoslavije). Pijade je sredio tu arhivu i, otpremajući je Vrhovnom štabu, napisao članak *Za šta se bore i kako se bore četničke vođe.*[154]

NOP je provodio sopstvenu organizovanu propagandu. Ona je potpuno drugačijeg usmjerenja od četničkog. Upravljena je unutrašnjoj, sovjetskoj i međunarodnoj javnosti. Nazivala se *Poboljšavanjem našeg agitacionog i propagandističkog rada u oslobođenim i neoslobođenim oblastima Jugoslavije.* Usmjerena je ka što uspješnijem suzbijanju neprijateljske propagande u zemlji i svi-

152 VII, Ča, k. 231, reg. br. 14/6.
153 VII, Ča, K. 231, reg. br. 14/6.
154 Zbornik NOR-a, tom II, knj. 3, dok. br. 108 i 122, tom. IV, knj. 3, dok. br. 79.

jetu, *računajući tu i neprijateljsku propagandu jugoslovenske izbegličke vlade.*

S takvom svrhom i u tom cilju Moša Pijade je 20. oktobra 1942. godine uputio nalog *politodjelima, politkomesarima i njihovim zamenicima* u ime *Privremenog otseka* pri Vrhovnom štabu NOV-a i DVJ-a pod brojem 3 štabovima NOP-a, brigada i odreda. U ratnom košmaru ta je mjera doprinijela da se sačuvaju mnogi dokumenti dragocjeni za potonje istraživače burnog vremena Drugog svjetskog rata na tlu Jugoslavije. Naime, Moša Pijade, ili Čiča-Janko, kako su ga nazivali, naređuje svim jedinicama da dostave:

a) po jedan primerak svih svojih dosadašnjih izdanja (listova, brošura, letaka, kulturno-priredbenog i drugog materijala), a i ubuduće isto tako kao i svakog novog izdanja...

b) Neprijateljska dokumenta (akta, pisma, letke, listove, proglase i dr.) - okupatorska, ustaška, četnička.

c) Po jedan primerak svih fotografija iz naših borbi i naše pozadine..

d) Tekstove partizanskih pesama i narodnih pesama iz ustanka.

4) Isto tako podaci o zločinima okupatora i njegovih slugu... Treba imati u vidu da je taj materijal - optužni materijal protiv okupatora i njegovih slugu - od ogromne političke važnosti, i sa njime smo obavezni upoznati što pre sovjetsku i svetsku javnost, ali i same naše narodne mase preko jedne štampane zbirke... Ne dopustiti da u taj materijal promakne kakva netačnost...

Uz sve te zahtjeve, upućene *na izvršenje politodjelima, politkomesarima i njihovim zamenicima*, posebna naredba je dostavljena i *svim komandama područja*. Tu se nalaže *da se hitno napravi što potpuniji spisak svih tih zločina: uništavanje pojedinaca, masovnih ubistava i pokolja, masovnih streljanja, bacanja u jame, odvođenja, mučenja i ubijanja u logorima i zatvorima, paljevine, silovanja i pljačkanja... Nijedan zločinac ne sme umaći pravednoj narodnoj kazni u toku našeg svetog oslobodilačkog rata i posle njega.*

Rečeno je još da se sve to šalje na adresu: *Vrhovn ištab - za Privremeni upravni odsek...*

Majora Boška Todorovića su ubili zato što je Srbin, a nije hteo da sarađuje s Talijanima ni Nemcima - tim riječima popraća smrt Boška Todorovića jedan od četničkih letaka rasturenih u Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori. Njegovu smrt su inače obilježavali u više uzastopno objavljenih svojih glasila. Poseban je letak posvećen njegovoj sahrani u Kifinom selu.

Boško je, kao i Jezdimir Dangić, jedan od najvažnijih oficira i delegata Draže Mihailovića u Bosni i Hercegovini. Svoju sklonost ka propagandnoj djelatnosti ispoljio je odmah pošto je stigao na novo odredište u Hercegovinu. Povodom njegove smrti četnički leci su objavili da je on od partizana *ubijen zato što nije hteo da sarađuje s Talijanima i Nemcima*. Pod njegovim rukovodstvom bila je i Komanda operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine. Ta komanda je područnim četničkim štabovima izdala više uputstava i odobrenja za saradnju sa italijanskim jedinicama *u smislu zaštite srpskog življa*

na terenu pod talijanskom okupacijom. Todorović to potpisuje na odgovoru na pitanja iz četničkih odreda o karakteru četničko-italijanske saradnje. On piše *da je stanovništvo okupirane teritorije privremeno povereno od strane naše vlade i vojske na čuvanje vojsci Kraljevine Italije*. Objašnjava da je *radi izvršenja... zadatka - zaštite srpskog življa od svakog nasilja odobreno srpskim četnicima da sarađuju u neophodno potrebnoj meri sa italijanskim vojnim jedinicama*.[155]

Njegova smrt obilježena je i proizvodnjom letaka. U jednom se kaže *da su ga partizani mučki ubili na spavanju u Kifinu Selu*. Drugi je posvećen tužnom ispraćaju i sahrani. *Na tužnoj svečanosti u Kifinom Selu koja je priređena na grobovima neumrlog narodnog heroja majora Todorovića i drugova progovorila je prava srpska duša i svest narodna*. Na grobove *majora Todorovića i drugova položen je i vijenac Draže Mihailovića*.

KOMANDANT PODRUKU SA NIJEMCIMA

S Boškom se, u jednom od letaka, opisuje i major Jezdimir Dangić. Naslovljen *Svugde u svim prilikama* letak stavlja na dušu partizanima da se nisu borili protiv okupatora *osim onda kada ih je okupator napao*. U svom izbjegavanju sukoba sa okupatorom i odlaganju početka borbe protiv njih četnici su izuzimali *eventualne situacije kada ih okupator napadne*. Znali su da narod vidi i zna da ih okupator ne napada već da borbu protiv njega vode partizanske jedinice. Njihova propaganda svoju taktiku uspostavljenog odnosa sa okupacionim trupama prenosila je na partizane tvrdeći da se oni ne bore protiv okupatora. Time su pravdali i vlastitu pasivnu poziciju u tim odnosima. Za njih je govorila da se *partizani nisu nigde borili protiv okupatora, osim onda kada ih je okupator napao*. Tako se i u ovom letku o Dangiću i Todoroviću ta taktika pripisuje partizanima. *Svugde i u svim prilikama* partizani se ne bore protiv okupatora.

Kad su bili u Romaniji opkolili celu Francetićevu 'Crnu legiju' i dva puka hrvatskih domobrana, kada su hteli da potpuno unište tog mrskog neprijatelja i dočepaju se njegovog oružja, baš u tome času partizani su iz Crne Gore navalili u Bosnu s leđa udarili srpske borce, koji su se borili za goli život. Tako je bilo svugde u svim prilikama, nisu se partizani nigde borili protiv okupatora, osim onda kada ih je okupator napao. Njihova borba uvek je imala cilj Srbe da pocepa, razjedini, kompromituje njihovu borbu i njihove vođe proglasi izdajicama i petokolonašima, Nedića su svrstali u isti red s Pavelićem, jer je sarađivao s Nemcima, Blaža Jurkanovića i Baju Stanišića za izdajnike i kao takve ih ubili, zato jer su sarađivali s Italijanima, a ubili su ih zato što nisu hteli da sarađuju s Nemcima,

155 Zbornik NOR-a, XIV-1, dok. br. 45, 126/7.

Boška Todorovića su ubili zato što je Srbin, a nije hteo da sarađuje s Talijanima ni s Nemcima, za majora Dangića pisali su da je nemački plaćenik, a Nemci su docnije Dangića uhvatili i odveli u Lubeck gde se i danas nalazi u najtežoj tamnici, Pavla Đurišića proglasili su izdajnikom, a njegova sudbina se ni za dlaku ne razlikuje od sudbine majora Dangića.

U sarajevskoj regiji je već krajem 1941. godine i početkom 1942. godine objavljeno više proglasa *komandanta istočne Bosne Jezdimira Dangića*. U njima on propisuje *Upute* za četničku borbu i nagovještava sankcije protiv *srpskih izroda* u partizanima. U naredbi od 10. aprila 1942. godine Dangić naređuje borbu i propagandu protiv komunista ... *bez obzira na brojno stanje i položaj u kome se nalaze*. Karakteristična je i *Instrukcija štaba komande četničkih odreda jugoslovenske vojske,* datirana 20. decembra 1941. godine. Taktika četnika u borbi protiv komunista definiše se u ciljevima za stvaranje *Velike Jugoslavije sa Velikom Srbijom*, čišćenje države od nacionalnih manjina, čišćenje Srbije, Crne Gore i Bosne od Muslimana i Hrvata.[156]

Početkom aprila Dangić je učinio grešku: otišao u Srbiju i tamo se sastao s Nedićevim predstavnicima i raznim četničkim vođama.[157] Dangić je po naređenju njemačkog komandanta za jugoistočnu Evropu uhapšen i poslan u zarobljenički logor u okupiranoj Poljskoj.[158] U isto vrijeme načinio je grešku i prema Mihailoviću i vrhovnoj komandi. To je zapisano u Mihailovićevom dnevniku 26. marta 1942. (primjerak se nalazi u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu). Naime, Mihailović je u taj dnevnik zabilježio glavne nalaze iz izvještaja majora Đurića koji je u svojstvu inspektora proputovao istočnu Bosnu. Svi ti nalazi su bili nepovoljni za Dangića. Ponašao se, kažu, svojeglavo, komanda mu nije bila organizovana, komandanti su mu nedisciplinovani, njegovi obračuni za novac primljen u Srbiji neuredni, nije imao ni autoriteta ni ugleda na svom području, a kompromitovao se svojim otvorenim kontaktima s Nijemcima. Nakon oslobođenja Poljske Dangić je vraćen u Jugoslaviju. Sud u Sarajevu proglasio ga je 1946. godine krivim i osudio na smrt.[159]

156 Arhiv V.I.I., k. 78, reg. br. 39/9-2.

157 Isti snimak 1117.

158 Isto, snimci 1105, 1215.

159 Antun Miletić, *O saradnji komandanta četničkih odreda istočne Bosne Jezdimira Dangića sa Nemcima* (avgust 1941 - april 1942), Vojnoistorijski glasnik, 1972., br. 2, str. 135-147, Stanislav Krakov, General Milan Nedić, dva sveska, Munchen, 1963., 1968., 70-77, 106-107, 128-146.

DANGIĆEVI PRVI KORACI U KOLABORACIJU

Jozo Tomasevich[160] ukazuje na ono što se dogodilo sedam dana kasnije, nakon savjetovanja u Ivančićima. Naime, Nijemci su zajedno sa hrvatskim kvislinškim trupama otpočeli veliku operaciju sa ciljem da smire područje istočne Bosne - tzv. drugu neprijateljsku ofanzivu. Ta vijest je stigla do majora Jezdimira Dangića i Boška Todorovića. Oni su među četničkim komandantima počeli širiti glas da je ofanziva upravljena samo protiv komunista i da se četnici ne trebaju miješati. Neke četničke jedinice su se smjesta povukle s položaja, koje su držale, druge su propustile Nijemce bez ikakva otpora, a neke su svoje ljude poslale kućama. To je potkopalo partizansku odbranu. Partizani su izgubili veliki dio slobodnog teritorija i pretrpjeli velike gubitke. Time je ujedno nestao posljednji trag njihove saradnje sa četnicima. Nastala je teška situacija koju nije moglo radikalnije promijeniti ni Titovo prisustvo sa većim dijelom Vrhovnog štaba, i novoformiranom 1. proleterskom brigadom.

Četnici su postali glavni neprijatelj partizana. Major Dangić je uspostavljao kontakte s Nijemcima o uvjetima njegove saradnje za borbu protiv partizana u istočnoj Bosni. Postigao je 1. februara 1942. sporazum sa generalom Baderom, glavnim komandantom Srbije, ali su se tome usprotivili komandanti oružanih snaga u jugoistočnoj Evropi general Walter Kuntze, a i protivila se i NDH koje je podupirao njemački poslanik u Zagrebu Kasche. Sporazum zbog toga nije proveden. U toj situaciji četnički oficiri (kapetan Radoslav Račić i kapetan Milorad Momčinović) doveli su svoje odrede iz zapadne Srbije kako bi izbjegli da ih Nijemci unište i gurnuli ih u borbu protiv partizana u istočnoj Bosni. Četnici su zasipali partizane antikomunističkom, antihrvatskom i antimuslimanskom propagandom. Nastavili svoj antihrvatski i antimuslimanski program. To je prelazilo granice puke propagande protiv njih kao pripadnika NDH čiji su organi proganjali Srbe i pretvorio se u pokolje po muslimanskim i hrvatskim selima na četničkom području.

PRODIRANJE RAVNOGORSKIH IDEJA U HRVATSKU

Dva četnička centra u Splitu i Sušaku

Ustaški teror nad srpskim stanovništvom, poput onog u Bosni i Hercegovini, zahvatio je Liku, Kordun, Baniju, Slavoniju i donekle Dalmaciju. Masakri genocidnih razmjera takođe su uticali na uspostavljanje i organizaciju

160 *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, str. 150.

četničkog pokreta u tim krajevima.[161] Krajem 1941. godine i tamo prodiru ravnogorske ideje, uglavnom preko italijanskih veza, koje omogućuju prisustvo oficira privrženika vojno-političkog programa Mihailovića. U najorganizovanijoj formi četnici su se prvo pojavili u sjevernoj Dalmaciji, u Kninskoj krajini i južnom dijelu Like. Tamo pop Momčilo Đujić postaje komandant tzv. gerilskih odreda.

Za cjelinu ovog područja početkom 1942. godine formirana je Dinarska četnička divizija. Uz nju kao operativna vojna formacija obrazovana je i Dinarska četnička oblast sa nadležnostima u vojnoteritorijalnim poslovima. Pravoslavni sveštenik i samozvani vojvoda Momčilo Đujić je bio na čelu i divizije i oblasti. Onog koga je Draža odredio za njegovog nasljednika na tom položaju Đujić je najprije imenovao svojim zamjenikom, a zatim inspektorom svojih jedinica. Nakon kapitulacije Italije četnička divizija i četnička oblast su proširile svoje nadležnosti na Liku, Gorski kotar, Kordun, Baniju, južni i jugozapadni dio Bosne.

Za djelovanje četnika u Hrvatskoj upravljano je iz dva četnička centra - u Splitu i na Sušaku kod Rijeke. U Splitu je, pod okriljem italijanskih vlasti, postojala i funkcionisala Komanda zapadno-bosanskih, ličko-dalmatinskih i hercegovačkih četničkih odreda. Njen komandant bio je Ilija Trifunović - Birčanin. Komandna pozicija Birčaninova trajala je do njegove smrti 3. februara 1943. godine. Tada je za komandanta postavljen Mladen Žujović (pseudonim; Aćimović) koga je prije toga kralj Petar II unaprijedio u čin potpukovnika. Najprije Birčaninu a zatim i Žujoviću u organizacijsko-formacijskom i operativnom smislu potčinjene su sve četničke jedinice na područjima koja su bila pod italijanskom okupacionom vlašću. Izuzeta je Crna Gora. U Splitu gdje se nalazio četnički štab uz Birčanina zapaženo mjesto pripada Dobroslavu Jevđeviću, Radmilu Grđiću i kapetanu Radovanu Ivaniševiću.[162]

Osim Splita, drugi centar za četničko djelovanje u Hrvatskoj nalazio se u Sušaku. Najuticajniji u tom centru potpukovnik Ilija Mihić kasnije je postavljen za komandanta četnika u Lici. Uz njega i major Slavko Bjelajac, alijas Nikola Dekić, komandant četnika u sjevernom dijelu Like. Komandant za Slavoniju pukovnik Aleksandar Nikolić nije boravio u tom području nego u Beogradu ili okolini. Njegove jedinice su postojale na papiru. I na papiru je imao izbjegle Srbe iz Slavonije u koju četnik nikada nije ni kročio. Jedino u

161 Vidjeti publikacije o djelatnosti četnika u Hrvatskoj: Fikreta Jalić-Butić. *Četnici u Hrvatskoj, 1941-1945.*, Globus Zagreb, 1986.; Đuro Stanisavljević, *Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941-1942.*, Istorija XX veka, Beograd, 1962; Popović-Lolić-Latas, Pop. izdanje, Stvarnost, Zagreb, 1988; Dušan Plenča, *Kninska ratna vremena 1850-1946,* Globus, Zagreb, 1986; Problemom četnika u Hrvatskoj bavili su se i drugi autori - J. Marjanović, J. Tomasevich, Latas-Dželebdžić i dr.

162 Dr. Branko Latas se bavio istraživanjem djelatnosti četničkog centra u Splitu od 1941. do 1943. godine. O tome je objavio i studiju, *Split u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945.*, IHRPD, 1981.godine

južnim dijelovima Slavonije, prema Savi, bilo je ponešto četnika i osjećalo se njihovo prisustvo.

Narodu Bosne, Like i Dalmacije - naslov je proglasa četničkih komandanata istočne Bosne, Hercegovine, Dalmacije i Like objavljenog 10. februara 1943.[163] Potpisali su ga đeneralštabni potpukovnik Ilija Mihić, Momčilo R. Đujić, vojvoda Petar Baćović i vojvoda Radovan Ivanišević - Dinarski. *Pošto smo očistili Srbiju, Crnu Goru i Hercegovinu, došli smo Vam u pomoć da razbijemo žalosne ostatke komunističke međunarodne zlikovačke bande Tita, Moše Pijade, Levi Vajnera*[164] *i drugih plaćenih jevreja* - kažu spomenuti komandanti u proglasu i nastavljaju: *Petnaest hiljada četnika do zuba naoružanih napada sa raznih strana i uništava na svom istorijskom pohodu sve što pokazuje otpor.* To je bio nagovještaj pokušaja realizacije planova vodstva ravnogorskog pokreta za uništenje NOVJ-a na područjima zapadne Bosne, Like i Dalmacije.[165]

Potom tvrde:

Komunisti će biti istrebljeni. Prema njima nema milosti.

A vi braćo, koji ste prisiljeni ili zavedeni lažju i obmanom, okrenite oružje protiv najvećih neprijatelja našeg naroda. Poubijajte političke komesare i stupite odmah u naše redove, gde ćemo Vas primiti bratski. Ugledajte se na stotine i stotine onih koji nam se svakodnevno predaju, svesni da su izdati i prevareni od komunista jevreja.

Narod Bosne, Like i Dalmacije neka ostane na svojim ognjištima i neka čuva svoje domove, jer dolaze četnici da ga oslobode komunističke kuge, terora i strahovlade.

Proglas je upućen 10. II 1943. godine iz *Slobodnih srpskih planina* a završava se, kao i svaki drugi četnički dokument, *S verom u Boga - za Kralja i Otadžbinu!*.

LONDONSKI RADIO, MAJOR BOŠKO TODOROVIĆ I BRITANAC DIKIN

U januaru 1942. godine Moša Pijade[166] piše o Bošku Todoroviću i londonskom radiju povodom toga četničkog komandanta: *Dakle, nije nas krvavi Hitler i njegov pas-sabrat Musolini porobio, nego nas je naša vlada poverila njima na čuvanje... Zar baš ni sam ministar vojni (Draža Mihailović) koji je direktno*

163 VII, reg. br. 11/6, k. 222.
164 Vjerovatno se misli na Slavišu Vajnera Čiču, poginuo 11. januara 1942. godine.
165 XIV-7, br. 1.
166 M. Pijade, *Izabrani spisi*, I tom, knj. 3.

uputio majora (Boška Todorovića) na posao u Bosnu i Hercegovinu, kome major podnosi redovno izveštaj o svom radu, kome ministar šalje direktive za rad, a toga ministra opet jugoslovenska vlada preko londonskog radija reklamira kao velikog borca protiv okupatora i daje mu odlikovanja. Teško je verovati da toj vladi nije poznat izdajnički rad njenog ministra vojnog, koji traje već nekoliko meseci, ali isto tako nećemo i tako lako tvrditi da on to radi sa našim znanjem i odobrenjem...

O majoru Todoroviću i njegovoj djelatnosti je Radio-London objavio hvalospjeve upravo u specijalnim vojnim emisijama, koje su uvedene u program od 19. januara 1942. godine. To je na radio-talasima načinilo zamješateljstvo: slavopojke oružnicima koji su okrunjeni kraljevskim kokardama, a prešućivati i zanemarivati borce protiv okupatora sa drugim znamenjem?[167]

O Todoroviću je pisao i F.V.D. Dikin u *Bojovnoj planini. Dvadesetog februara 1942. godine jedna partizanska jedinica blizu Nevesinja u Hercegovini uhvatila je Mihailovićevog ličnog oblasnog delegata, majora Boška Todorovića. On je nosio dokumenta koji su jasno govorili o vezama između jugoslovenske Kraljevske vlade u Londonu i italijanskih okupatorskih snaga. Dokumenta su takođe pokazivala način na koji su se vesti B.B.C.-a koristile za podršku Mihailoviću i prenosile šifrovane poruke ovome od Kraljevske jugoslovenske vlade u Londonu.*

Ovaj dokaz poslat je preko kurira Titu. Pijade je u pismu od 6. marta, koje se odnosi na ove dokumente, rekao: 'Bilo bi vreme da Radio-Moskva počne kampanju protiv Draže (ili bar protiv četnika) i da nas svakodnevno populariše i ističe da nas danas najviše napadaju četnici sa oficirima na čelu koji rade pod komandom Draže, a u sporazumu sa okupatorom.

Dikinove riječi koje pominju majora Todorovića i upotrebu BBC-a potkrepljuje sam major Boško Todorović. On u svom izvještaju Mihailoviću od 10. februara 1942. godine piše: *U subotu . ov. mj. sastao sam se... sa italijanskim komandantom Nevesinja i sa obaveštajnim oficirom njihove divizijske komande u Mostaru.* (U Mostaru je tada bila italijanska divizija *Taurinenze). Sastanak je održan na poljoprivrednom imanju kod Nevesinja. S četničke strane prisustvovali su: B. Todorović, D. Jevđević, M. Petković, kap. D. Salatić, P. Samardžić i nekoliko lokalnih četničkih vođa. Tom prilikom sam imao sastanak sa Dobroslavom Jevđevićem, koji živi u Splitu, i nedavno je putovao po severnoj Italiji. Tražio sam od njega da ide među svoje birače iz političkog života oko Prače i Rogatice, pa je obećao da će ići, samo moli da se preko radio-Londona, radi olakšanja njegove akcije, saopšti našem stanovništvu otprilike sledeće: Vesti iz otadžbine: Dobroslav Jevđević, naš poznati nacionalni radnik, upućen je od strane ministra vojske i mornarice đenerala Draže Mihailovića da među srpskim stanovništvom istočne Bosne radi na pojačanju srpske sloge toliko potrebne našem narodu. Želimo mu puno uspeha.*

167 M. Jevtović, *Šta kaže Radio-London*, A-Š, Beograd.

Takođe, ugledni član Zemljoradničke stranke, četnički vojvoda Petar Samardžić, želio je da zemljoradnički šef i ministar pravde Milan Gavrilović, kaže preko radija, otprilike ovo: *'Braćo Srbi, slažite se i izvršavajte naređenja vaše vrhovne komande koja vodi operacije u skladu sa svim operacijama saveznika. S tim se slaže i bratska Rusija. Naređenje Vrhovne komande doći će vam preko Draže Mihailovića i oficira koje je on poslao u sve srpske zemlje i druge jugoslovenske krajeve. Budite strpljivi. Rad ide svojim tokom. Mi ćemo pobijediti. A posle pobjede doći će na red politika i narod će slobodno reći šta želi, pa će biti po demokratskim načelima onako kako želi većina naroda. To vam svečano obećavamo u ime kraljevske vlade. Uopšte da dr. Milan Gavrilović govori preko radija češće, jer ga srpski narod želi da čuje s obzirom da je doskora bio u Moskvi.*

Major Todorović formuliše *želje naroda* po mjeri tadašnjih emisija Radio-Londona. Upućuje i na zahtjeve prema njegovim emisijama. Major Todorović, međutim, po svemu nije imao prilike i vremena da čuje eho svojih poruka otpremljenih u London Dražinim posredstvom. Oni koji su je čuli dijelili su se na jedne što su odobravali i druge koji su se čudili. Da sazna za sudbinu svojih poruka Todorovića je spriječila partizanska jedinica. *Naš odred, hercegovačko-crnogorski, udarni, formiran je 28. januara. Noću, između 19. i 20. februara smo u Kifinom selu zarobili majora Boška Todorovića. Za izdajstvo i počinjene zločine preki sud ga je osudio na smrt.*

PROPAGANDA I ČETNIČKI PUČEVI U PARTIZANSKIM ODREDIMA

"Poubijajte vaše komandante i nazovi partizanske komesare"

Od jeseni 1941. godine, kada je raskinuta saradnja između partizana i četnika, Draža je izdavao naređenja komandantima da bez milosti uništavaju borce NOV-a i POJ-a zarobljene i ranjene partizane, simpatizere i svakog ko ma čime pomaže NOP.

Protiv NOP-a i partizanskih oružanih formacija nije bila samo okupaciona i kvislinška štampa, te njihova druga sredstva informisanja. I četničke vođe su u svojim govorima i javnim glasilima dopuštali i primjenjivali sva sredstva koja vode njihovom uništenju. Posebno je počelo krajem 1941. i početkom 1942. godine. Tada je u partizanskim odredima s četničke strane otvorena kampanja likvidacije komandnog kadra, prije svega članova KPJ u njegovom sastavu. To je praćeno prelaženjem pojedinaca, grupa i čitavih jedinica na četničku stranu. Pojedini komandiri četničkih četa i komandanti bataljona bili su glavni predvodnici pučeva i razbijanja partizanskih formacija.[168] Kao što,

168 E. Redžić, Isto, str. 248.

takođe, nisu bile rijetke pojave da su čitave četničke jedinice sa kompletnim naoružanjem prihvatale komandu italijanskih štabova. Prelazile su, svakako, i u partizanske oružane formacije. U njih su se svrstavali domobrani, zelenokadrovci, lokalne milicije različite idejne usmjerenosti. Propaganda je u tim procesima i kretanjima odigrala veoma značajnu, mnogo puta i presudnu ulogu.

Talas te propagande zapljusnuo je mnoge partizanske jedinice i u njima izazvao pučeve. Borci, komandanti i politički komesari u početku ustanka stradali su od pročetničkih elemenata u vlastitim redovima. Urote i prevrati su naročito učestano izvođeni u drugoj polovini 1941. i u prvih šest mjeseci 1942. godine.

Pazi, Srbine, ako te mobilišu, ubi prvog komesara do kojeg dođeš i pređi četnicima.

Poubijajte komandante i komesare, bežite i sakrivajte se, organizujte jedinice dok ne dođe prava Oslobodilačka Srpska vojska, koju pomažu saveznici Engleska, Rusija i Amerika.

Pozivamo sve Srbe u koliko ih ima zavedenih i pod terorom u partizanskim redovima i van ovih, da poubijaju sve te njihove nazovi komandante i komesare i da priđu k nama, pošto im mi garantujemo potpunu sigurnost njihovih života.[169]

Bezbroj je takvih direktnih poziva Srbima da izvrše pučeve unutar partizanskih jedinica. To mogu postići *ubijanjem nazovi komandanata i komesara.* U lecima su tvrdnje da četnici vode borbu *protiv partizana-komunista na život i smrt.* Kažu da će je *voditi do njihovog konačnog istrebljenja.* Srpskom stanovništvu je namijenjena parola da je *zadaća četnika zaštita njegovih interesa.* Na te stavove se naslanja poruka *Srbima partizanima i partizanskim simpatizerima da se vrate kućama, da se jave kod nadležnih četničkih odreda i ostalih predstavnika četničke vlasti, te neka im se stave na raspoloženje sa svojim oružjem.*

Izvođenje četničkih pučeva u partizanskim jedinicama bila je jedna od formi nastanka i brojnog jačanja četničkog pokreta u Bosni i Hercegovini.[170]

NOP je širio svoj uticaj na stanovništvo. Tamo gdje se iole stabilizovao uslijedili su pokušaji *četničkih pučeva.* To su, potajno pripremljene i iznenada izvedene, brze i zakulisne oružane akcije usmjerene ka uništenju komandnih kadrova u partizanskim odredima. Na taj način je izazivana malodušnost i razdor u partizanskim jedinicama, kolebljivost u ustaničkim masama koje su četnici htjeli da privuku na svoju stranu.

Da bi rasturali te snage koje su organizovale jaka ustanička žarišta četnici su pokretali i preduzimali razne druge akcije, naročito na propagandnom planu. Svim glasilima kojima su raspolagali obraćali su se Srbima partizanima, a kasnije i pripadnicima drugih nacionalnosti pod zvijezdom petokrakom,

169 Letak su 28. VIII 1942. raspačavali četnici u Kninu - AIHRPH, NG, inv. br. 553.
170 B. Latas - M. Dželebdžić, n. dj., str. 137-144.

pozivali ih da napuštaju redove *komunističkih bandita*, da se vraćaju kućama i priključuju četnicima. U isto vrijeme propaganda je podsticala vrbovanje novih boraca u srpskom stanovništvu.

Četnički teror je pratila bjesomučna propaganda. Hajka je upravljena i na komuniste koji su djelovali kao politički radnici na terenu. U letku *Braćo Srbi i sestre Srpkinje*, koji se pojavio krajem avgusta 1942. godine, piše da četnici vode borbu *protiv partizana-komunista na život i smrt* i da će je voditi *do njihovog istrebljenja*. Obraća se srpskom stanovništvu s parolom da je zadatak četnika zaštita njegovih interesa. Pa se pozivaju oni Srbi koji se nalaze u redovima NOP-a *da poubijaju komandante i komesare u partizanskim jedinicama*.

Komandant Dinarske divizije Momčilo Đujić je putem letka uputio svoju poruku *Srbima partizanima i partizanskim simpatizerima na srpskoj Tromeđi*. Poziva ih da se vrate kućama. Traži da se *stave na raspoloženje sa svojim oružjem kod nadležnih komandira četničkih odreda i ostalih predstavnika četničke vlasti*. Prethodno da *likvidiraju komunističke komandante i komesare*.[171]

Štab ličkih četnika u ličkim planinama obraća se u maju 1942. godine *Otvorenim pismom braći Srbima iz Like*, a spominje i đenerala Đukanovića. Prvo upozorava *zalutale* i *prevarene* Srbe koji se bore u partizanskim redovima. Poziva ih sve i iskazuje garanciju da će ih primiti, oprostiti im i zaboraviti *njihov dotadanji rad*. Jer, *Srbin ne može biti neprijatelj Srbinu*. Sve partizane Srbe poziva da stupe u četničke redove. *Četnički redovi predstavljaju veliku i brojnu snagu koja postaje sve snažnija širom zemlje*. Prikazuju se *četnički pučevi* i borba protiv komunista *kao što su učinili Srbi iz Plaškog, Jesenice, Gomirje i Srpskih Moravica. Pobite te komunističke vođe među vama. Formirajte se u četničke redove mi ćemo doći po vas. Danas, Srbija je čista od komunista. Crna Gora pod vođstvom đenerala Draže* (ispraviti u ime Blaže o.a.) *Đukanovića tera i čisti tu gamad te je više od 70% Crne Gore očišćeno i četnička vlast svagde zavedena. Bosna se je isto digla, Lika zajedno sa Kordunom i sve je u pokretu. Ugledajte se na njih i ispunite svoju nacionalnu dužnost*.[172]

U jesen 1941. godine partizani su u istočnoj Bosni imali šest odreda sa 7.300 boraca.[173] Te snage su u većini sačinjavali bosanski Srbi, uglavnom se- ljaci. Otišli su u šumu da spasu svoje živote i zaštite svoje obitelji i sela od ustaškog terora, a ne iz privrženosti ciljevima partizanskog pokreta. Zajedno s njima su se borili i članovi KPJ. Među članovima partijcima su bili i Muslimani i Hrvati. Oni su među ustanike unosili vjeru u jedinstvo svih

171 AVII, NDH, kut. 197, br. reg. 9/10; letak su rasturali četnici u Kninu, okolini i drugim područjima Tromeđe.

172 AVII, ČA, kut. 157, reg. br. 16/1.

173 Uglješa Danilović, *Kriza ustanka u istočnoj Bosni u proljeće 1942.*, Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945., Beograd 1971., str. 386; Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, sv. II i III, Sarajevo, 1945-1955.; Todor Vujasinović, *Ozrenski partizanski odred*, Sarajevo, 1950., str. 13-370.

jugoslovenskih naroda. Uvjeravali su ih da zlodjela koja se čine prema Srbima u istočnoj Bosni i u ostalim područjima NDH potiču od stranih neprijatelja i njihovih domaćih pomagača. Govorili su ustanicima da zbog ustaških zločina ne treba kriviti cijeli hrvatski narod ili sve Muslimane. Objašnjavali su da je jedinstvo, a ne bratoubilački rat ono što je nužno da bi svi opstali i da bi se izvojevala sloboda. Zajednički operativni štab ustanika za istočnu Bosnu raspušten je 16. novembra 1941. godine. Iz njega su se najprije povukli partizanski predstavnici, dok su četnici uspostavili svoju privremenu upravu za istočnu Bosnu. Tim raspuštanjem zajedničkog operativnog štaba nije posve prestala partizansko-četnička saradnja. Još izvjesno vrijeme je nastavljeno njihovo zajedničko djelovanje saglasno međusobnom dogovoru komandanata jednih i drugih odreda - partizanskih i četničkih.

Subverzije iznutra u partizanskim odredima su bili najefikasnija metoda borbe - četničke i antipartizanske. Od februara do juna 1942. godine četnici su izveli pučeve u pet od šest partizanskih odreda u istočnoj Bosni, kao i u odredima na drugim područjima, te u svim odredima *dobrovoljačke vojske*. Pri tome su ubili znatan broj partizanskih komandanata i političkih komesara. Efektivne partizanske snage su zbog toga u to vrijeme na ovom području pale na 600 ljudi, potpuno izolovanih od ostalih partizanskih jedinica.[174]

Četničko-partizanski odnosi razmatrani su i na savjetovanju partizanskog rukovodstva u Ivančićima kod Sarajeva 7. i 8. januara 1942. godine. Prisustvovao je i Tito koji je iz Srbije stigao sa Prvom proleterskom brigadom. Pri ocjeni stanja u istočnoj i sjeveroistočnoj Bosni podvrgnute su kritici određene pogreške: *Kolebljiv stav prema četnicima, nesređivanje slobodne teritorije, zanemarivanje organizacije partijskog rada i preuzimanja vojnih dužnosti, nebudnost, nepodizanje mlađeg komandnog kadra i sporost u formiranju pokretnih udarnih jedinica.*[175] Donesene su odluke: za borbu protiv četnika, za pojačanje partizanskih odreda, davanje posebnog statusa onim borcima odnosno formacijama izvan sastava četničkih ili partizanskih jedinica, koji su spremni da se pod partizanskom komandom bore protiv Nijemaca i ustaša, i koji će na kapama nositi svoje nacionalne trobojke, a ne crvenu zvijezdu. To je bio početak *narodnooslobodilačkih dobrovoljačkih odreda*.

Partizansko rukovodstvo se nakon savjetovanja proglasom obratilo narodu Bosne i Hercegovine. U njemu se optužuju četničke vođe, a naročito oficiri, da sabotiraju narodnooslobodilačku borbu (NOB) i da vode bratoubilački rat. U proglasu su pozvani Srbi, Hrvati i Muslimani da *stupe u zajedničku borbu protiv okupatora, četnika i ustaša.*[176]

---

174 Uglješa Danilović, *Kriza ustanka u Istočnoj Bosni u proljeće 1942., Istočna Bosna u NOB-u, 1941-1945., Beograd 1971.*

175 Uglješa Danilović, *Savjetovanje u Ivančićima,* Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945., prva knjiga, Beograd, 1971., 46-479.

176 Hronologija 1941., 191-192. Zb. NOR-a, tom II, sv. I, 115-116.

Sedmicu dana nakon Ivančića Nijemci su zajedno sa kvislinškim trupama NDH otpočeli veliku vojnu operaciju poznatu kao *Prva neprijateljska ofanziva*. Preduzeli su je s ciljem da se smirit to područje od partizanskih odreda. Vijest o toj operaciji stigla je do četničkih majora Jezdimira Dangića i Boška Todorovića.

Čim su počeli oružani sukobi između četnika i partizana u Srbiji, Dangić je postao glavni faktor polarizacije dviju ustaničkih grupa u istočnoj Bosni. S njegove strane inspirisani su i izvršeni i neki pučevi u partizanskim odredima. Svaku pomoć Dangićevih jedinica koje su navodno brojale 10.000 boraca pozdravio bi i general Bader, glavni komandant Srbije, odgovoran i za borbu protiv ustanika na teritoriju NDH. U januaru 1942., pošto je u Bosnu stigao Tito sa Prvom proleterskom brigadom, ta je Dangićeva saradnja smatrana još potrebnijom, pogotovo u vojnoj operaciji koja je preduzeta 17. januara te godine. Dangić u Bosni, a Todorović u Hercegovini proširili su glas među četničkim komandantima da je ofanziva upravljena samo protiv komunista. Tražili su da se četnici ne uvlače u te borbe i da se ne odupiru njemačkim i endehazijskim snagama angažovanim u toj ofanzivi. Neke četničke jedinice smjesta su se povukle sa položaja, koje su držale, druge su propustile Nijemce bez ikakva otpora, a pojedine su svoje ljude poslale kućama. Time su potkopali partizansku odbranu. NOP je izgubio prostrane slobodne teritorije. I pretrpio velike gubitke. Zbog toga svojevrsnog puča, sada u širokim i masovnim razmjerama, oružane snage u ofanzivi su za nekoliko dana uspjele da probiju položaje i da odbace partizanske snage na jug, prema italijanskoj okupacionoj zoni. U tom području Bosne ustanak je zapao u tešku krizu. Kritična situacija je nastala za partizanske jedinice. Pri tome je nestao i posljednji trag do tada uspostavljene partizansko-četničke saradnje.[177]

Četnički kapetani Radoslav Račić i Milorad Momčinović doveli su svoje odrede iz zapadne Srbije kako bi izbjegli uništenje od Nijemaca. U istočnoj Bosni oni su svim silama krenuli u novu ofanzivu da istrijebe partizane. Uz pučeve, ubistvima komandanata i komesara u partizanskim odredima, u koje se može uvrstiti i četničko povlačenje sa položaja pred njemačkom ofanzivom, sada je sa dolaskom dodatnih četničkih jedinica iz zapadne Srbije zadat još jedan udarac partizanskom pokretu u tom području. Tim povodom su stanovništvo i partizanske jedinice zasute izdašnom četničkom propagandom. To je produbilo krizu NOP-a. Propaganda je prvenstveno antipartizanski usmjerena. Sa antikomunizmom nastavila je i svoj antihrvatski i antimuslimanski program. Od propovijedanja mržnje prema Hrvatima i Muslimanima propaganda je praktično pretvorena u masovne pokolje izvršene u muslimanskim i hrvatskim selima na onim područjima koja su četnici držali u svojim rukama.

177 J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, str. 150.

RUSI, PARTIZANI SA KPJ NA ČELU KAO TROCKISTI, CRVENA ARMIJA I ČETNICI

Cilj je borba protiv komunista, koje treba napadati kao trockiste, kako se ne bi kvarili odnosi između vlade u izbeglištvu i Sovjetskog Saveza.

Formulišući ciljeve četničke propagande, Draža je u septembru 1942. godine označio i trockiste. Nije bez osnova, u vodstvu četničkog pokreta i među pristalicama jugoslovenske izbjegličke vlade, bojazan da će Sovjetski Savez kao socijalistička zemlja i jedan od tri najznačajnija člana antifašističke koalicije pokazati veću naklonost prema NOP-u u Jugoslaviji. Sovjetski Savez i komunističko ustrojstvo vlasti u toj zemlji zajedno sa jugoslovenskim partizanima na čijem čelu je KPJ pričinjavali su stanovitu glavobolju kreatorima četničke propagande. Svjesni su proruskih simpatija u narodu. Naročito u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji. S Rusima te zemlje vezuju zajednička religija i tradicije prijateljstva. Te simpatije prema Rusima trajale su u Jugoslaviji i u svim ratnim godinama.

Neophodno je reći, istini za volju, da je KPJ distancirala NOP od članova trockističkih kružoka u zemlji. Da je bilo trockista pokazuje jedna od prvih *akcija* Noljevačkog NOP-a odreda kada je ubijen student trockista iz Crne Gore koji je u Zaječaru bio na vojnoj vježbi. *Partizanski odred zarobio je Vasu Pejovića, poznatog trockističkog bandita i špijuna policijskog, kome će za počinjene zločine suditi narodni tribunal. On pripada grupi koja aktivno radi protiv partizana i njihovih interesa. Osuđeni na smrt i streljani kao izdajnici.*[178]

Dragoljub Petrović navodi da su navedene optužbe protiv Pejovića bile neosnovane. Pošto je 1939. godine došlo do definitivnog raskida između prosovjetskih boljševika i trockista odnos prema ovim je bio veoma zaoštren u 1941. godini da bi kasnije taj problem bio ublažen. Čelnik grupe trockista u Knjaževcu Ljubinko Milanović Kopecko nije primljen i Zaglavsko-timočki odred, otišao je u Ozrenski odred da bi u jednoj akciji, kako su rekli očevici - herojski poginuo. Ulica u Knjaževcu nosi ime Kopeckova.[179]

Radio-aparati su od prvih ratnih dana bili svetilište. Oko njih su se ljudi okupljali potajno i slušali glasove spikera i novinara. Jedno od pitanja bilo je prisutnije od stvarnosti oko njih: *Kada će se na našem nebu rascvetati kupole padobranaca iz aviona sa petokrakom?* Svi su očekivali samo to: *Rusi samo što nisu tu! Očekivali su ih i stariji i mladi, i odrasli, svi građani, svi koji se nisu upregli u okupatorska ili kvislinška kola. Brojali su se dani kada će Crvena armija izbiti na Dunav i umarširati u Beograd. Kolale su priče o spuštanju padobranaca u Beogradu, o zauzimanju Rumunije i Bugarske... Pjevane su i pjesme: 'Na granici*

178 Bilten Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, 18. XI 1941.

179 D. Petrović, *Istočna Srbija u ratu i revoluciji,* Beograd 1983

Rumunije, crveni s barjak vije', 'Duni vjetre malo sa Karpata, te otvori na Balkanu vrata'. Pravljene su prognoze o završetku rata u toku narednih nedjelja.[180] U pretjeranoj vjeri u snagu prve socijalističke države narastale su čitave priče o vojnoj sili Sovjetskog Saveza i njenoj udarnoj snazi.[181]

Nasuprot tome gledanju i raspoloženju prema Rusima u narodu dejstvovala je njemačka okupaciona sila. Ona je slovenskim nacijama oduzimala njihov identitet, državnost i narodni subjektivitet. Činila je napore da ih fizički istrijebi i asimilira.

Zato je u četničkoj propagandi trebalo definisati takvu taktiku kojom bi se diskreditovao NOP, a ne bi povrijedili SSSR i njegovi odnosi sa izbjegličkom kraljevskom vladom. Tim pitanjem se bavi i jedna od instrukcija za nacionalnu propagandu. Iskonstruisana je, stoga, propagandna teza da je vodstvo NOP-a *trockističko* i da *instrukcije prima od trockističkog centra u Beču.* Na toj osnovi je izmišljeno i obznanjeno da sami komunisti javno za sebe govore da su trockisti. Čak je rečeno da će poslije pobjede trockisti preuzeti vlast u SSSR-u i u Kominterni, da će likvidirati i Staljina itd. Isticano je da *glavnu riječ u partizanskom štabu u Sloveniji vode delegati Austrijanci poslati iz Beča.*

Četnički pokret se nije mirio da partizani postanu jedini korisnici narodnih simpatija prema Rusiji. Zbog toga je u njegovoj propagandi uočljivo nastojanje da načini i razliku između ruskog naroda i njegove komunističke vlade. Prikazivala je veliku borbu SSSR-a i njegovog ruskog naroda protiv Nijemaca prevashodno kao borbu ruskih nacionalnih snaga a ne komunista. Ta razlika se morala prenositi i na domaći teren gdje su komunisti predvodili antifašistički front protiv okupacionih sila Osovine. Zato su jugoslovenski komunisti predstavljeni kao trockisti da bi istakli razliku jugoslovenskih od ruskih komunista.[182] Na toj osnovi i Živan Knežević kao šef vojnog kabineta predsjednika vlade u izbjeglištvu Slobodana Jovanovića još 1. aprila 1942. godine piše pismo sovjetskom vojnom atašeu pukovniku Surovu. U tom pismu Knežević neke partizanske grupe u Jugoslaviji prikazuje kao staljinističke, a druge trockističke. Tvrdi da ove potonje napadaju i špijuniraju one prve.[183]

Takva razlika je sugerisana i četničkim propagandistima u instrukcijama za nacionalnu propagandu ravnogorskog pokreta. Raskorak između Predsjedništva izbjegličke jugoslovenske i sovjetske vlade je nastao još od početka rata. Na sovjetski prijedlog da uputi oficire za vezu u štab ravnogorskog pokreta Mihailoviću je upućeno obavještenje o uslovima pod kojima bi mogao biti prihvaćen taj prijedlog sa sovjetske strane. Oficiri za vezu bi mogli da vide kako među jugoslovenskim komunistima ne postoje dvije spomenute struje -

---

180 Dr. Milivoje Urošević, *Treća četa*, Čačak, 1980, 114-115.
181 Miroljub Jevtović, *Šta kaže Radio-London.*
182 Mikrofilm, br. T-501, rola 249, snimak 99.
183 Živan L. Knežević, *General Mihailović and U.S.S.R.: With Official Memoranda and Documents, Washington, D.C., 1945.*

trockističke i staljinističke. U obavještenju sa potpisom Slobodana Jovanovića kao predsjednika Ministarskog savjeta i zastupnika ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva piše o tim uslovima. *Rusi su predložili slanje svojih viših oficira u vaš štab, organizaciju neposredne veze sa vama, obrazovanje naše eskadrile u Rusiji, za dotur pomoći vama, zajedničke radio-emisije. Predlog odbiti. Tražimo prethodno da se, prvo, odmah obustavi kampanja preko radia i štampe protiv jugoslovenske vojske pod vašom komandom. Drugo, da se pozovu partizani da ne napadaju odrede naše vojske. Treće, da se stave partizani pod vašu komandu. Tek posle ovoga može biti razgovora o daljoj saradnji.*[184]

I vodstvo ravnogoraca i njihova propaganda, u isto vrijeme, stalno su od emigrantske vlade tražili to isto: da se postigne javno i zvanično priznanje Mihailovića kao vrhovnog komandanta svih snaga otpora u zemlji. Htjeli su postići da Moskva pozove partizane da se stave pod njegovu komandu. Pri tome su dobro znali da partizanski štabovi na terenu, tako ni Vrhovni štab NOV-a i POJ-a, ne bi prihvatili ni poslušali takvu eventualnu direktivu iz Moskve, čak i kada bi ona bila data. Eventualna takva poruka Moskve pružila bi snažan propagandni adut u četničke ruke. U tom slučaju bi se uticalo na partizanske snage i njihovo slabljenje. Sugerisano je da se Moskvi, budući da se ona u periodu između dva rata obračunala sa trockizmom u svojim redovima, skrene pažnja da su partizanska vodstva na terenu listom trockistička. Ona svojim držanjem, taktikom i sredstvima kojima se služe u propagandi i vrbovanju ljudi za borbu - izazivaju *sve veći otpor kod našeg seljaka, što nikako ne može ići u račun Moskve.*

Tvorci propagandne strategije na taj način su računali da prevladaju osjetljivo područje odnosa KPJ kao predvodnika NOP-a u zemlji i Sovjetskog Saveza sa KP SSSR-a na čelu kao članice antihitlerovske koalicije. Odabrali su put koji ne bi stvarao teškoće emigrantskoj vladi u Londonu. Osim diobe jugoslovenskog vodstva NOP-a na trockiste i komuniste, četnička propaganda je u svojim glasilima prenosila odgovarajuće materijale iz inostranih izvora. Svakako one što odgovaraju konceptu četničkog vodstva da saopšti svoje poglede na stanje u SSSR-u. Razdvajala je boljševizam od nacionalne revolucije 1917. godine, a ruski narod od *judeokomunizma*. Predstavljala je sliku Rusije bez boljševizma i boljševika. Od prvih ratnih dana do kraja rata je uporno insistirala na razlici između ruskog naroda i komunista u SSSR-u. Taj narod neće komunizma ni njegove ideologije koju će srušiti.

S takvim ciljem su putem letaka objavljivani i duži prilozi, ponekad na po pet i više strana gusto kucanog teksta. U tu svrhu je, primjerice, prenesen i govor generala Miliškina pred ruskim izbjeglicama koji od Oktobarske revolucije žive u Parizu. Miliškin je pozdravio sve Ruse od strane generala A.A. Vlasova *inicijatora i rukovodioca oslobodilačkog pokreta protiv boljševizma,*

184 XIV-2, d k. br. 17. obavještenje Mihailoviću od 13. XI 1942.

sovjetske vlasti i Staljina. On kaže, pored ostalog, da je ruski narod 1917. godine u pretežnoj većini podržavao revoluciju, jer je *hteo bolji život i ceo je krenuo za boljom i srećnijom budućnošću. Greška našeg naroda nije u tome što ga je prevarila gomila avanturista, ona gomila židova i boljševika koji su u toku 25 godina umeli da ga drže u povinovanju, koji su umeli da ga zlostavljaju. Ali sada prisustvujemo činjenicama* - kaže Miliškin - *koje govore da ruski narod već u svome priličnom delu ne želi judeokomunistički žig. U tom pogledu smatramo da naš oslobodilački pokret treba da završi onu nacionalnu revoluciju koja je otpočela 1917. godine.* Sa punom odgovornošću Mališkin tvrdi da ih sada podržava milionsko stanovništvo u oblastima koje su oslobođene i od staljinske vlasti i od boljševizma u toku Drugog svjetskog rata. *Izgradnja nove Rusije bez boljševizma, židova i kapitalista je jedna od narednih ideja našega oslobodilačkog pokreta. Kakva će biti nova Rusija zasada nemamo mogućnosti da o tome otvoreno govorimo, a govorićemo čim bude došlo vreme za to.* Itd.

Govor Miliškina ruskim izbjeglicama bjelogardejcima u Parizu, prenesen u četničkom letku, nije komentarisan. Njegov antisovjetski, antiboljševički i antikomunistički naboj tumačio je istovjetne poglede vodstva četničkog pokreta i političke kampanje koju ono vodi prema NOP-u i partizanima u zemlji. Naboj kakav su, uostalom, imali i svi drugi prilozi što su donošeni na stranicama letaka i drugih četničkih glasila.

Mnogo puta u toku rata četnička propaganda će zapadati i u druge nedoumice zbog Sovjetskog Saveza, boljševika, Crvene armije, njihove uloge i doprinosa razvoju NOB-a. Sama sebe je zaplitala u kontradikcijama. Stalno su jedne njene tvrdnje brzo sustizale druge sa posve različitim predznakom. Ta propaganda je, bez obzira na unutrašnje nesaglasnosti glavnih njenih orijentira, istrajno nastavljala da služi dnevnim političkim potrebama. Tako su se mnogi njeni leci i proglasi međusobno isključivali ili bili demantovani od životne stvarnosti. Posebno je to izraženo u završnici rata.

Što se tiče vašeg tvrđenja da su Sovjetske trupe ušle u Srbiju i sami znate da je to jedna od bezbrojnih vaših laži, nedostojnih čoveka, jer Sovjetske trupe ne samo da nisu ušle, nego neće ni ulaziti u našu zemlju, uopšte... Naposletku, upozoravate nas da je Crvena armija prodrla u Srbiju i da pred sobom čisti sve što joj smeta, pa da je poslednji čas da se predamo... To, kako kažu, oni neće učiniti.

Ovaj četnički letak iz tih burnih dana pravljen je sa dva osnovna povoda: nadiranja NOVJ-a u Srbiji i dolaska Crvene armije u Jugoslaviju. Snage NOVJ-a su već u avgustu 1944. godine prodirale kroz Srbiju. Tamo su imale osam divizija. Njima se početkom septembra pridružilo još šest divizija iz Crne Gore, Sandžaka i Bosne. Onda su iz Bosne u Srbiju ušle još dvije divizije. Opkolile su Dražu i njegov štab, zajedno sa Centralnim nacionalnim komitetom. Ovi su se spasili bjekstvom u Semberiju prešavši Drinu kod Badovinaca i tek na Majevici predahnuli uspostavivši svoj štab.

U takvim uvjetima četnički već desetkovan propagandni aparat u lecima otpisuje partizanima: *Postavite pitanje vašim komandantima: zašto vas Srbe iz*

ovih krajeva vode da pucate na Srbiju, a zašto ne na ustaške centrume u Lovincu, Perušiću, Gospiću i drugim mestima, gde danas ustaše kolju Srbe i trpaju ih u koncentracione logore.

Ne obraćajući pažnju na tvrdnje četničke propagande, Crvena armija je izbila na rumunjsko-jugoslovensku granicu. Uz dopuštenje Vrhovnog štaba NOVJ-a i POJ-a i Nacionalnog komiteta za oslobođenje Jugoslavije prešla je granicu i nastavila napredovanje. Pred nju je još na granicu Mihailović uputio delegaciju sa potpukovnikom Velimirom Piletićem na čelu. Delegacija je prešla Dunav 10. septembra 1944. godine u Krajovi (Craiova) i stupila u vezu sa predstavnicima Crvene armije. Njeno slanje predstavljalo je pokušaj Draže i vodstva ravnogoraca da se nagode sa Crvenom armijom kako bi izbjegli sukobe s njom, a da istovremeno nastave borbu protiv NOP-a. Članovi delegacije zadržali su se tamo do 1. oktobra. Tada su, pod sumnjom da su britanski špijuni, avionom prebačeni u Moskvu. Ni svi drugi pokušaji da Draža dođe u kontakt sa Sovjetima nisu uspjeli. Njegovu misiju poslatu u Turn Severin komanda Crvene armije je vratila bez ikakvih rezultata.[185]

U depešama iz Istaknutog dijela štaba Vrhovne komande od 7. avgusta 1944. do 7. januara 1945. godine mogu se uočiti dvije tendencije u toj komandi: jedni bi htjeli da se potčine neposredno Rusima kad su ovi stigli na tlo Jugoslavije, drugi su željeli pod britansku Vrhovnu komandu. Želje realno neostvarljive. Dok četnička propaganda i dalje poziva partizane, poglavito Srbe, da pristupe u njihove jedinice, mnoge komande su bezglavo tražile izlaz iz beznađa. *Za sadašnju našu situaciju krivi smo u prvom redu mi sami, jer je bilo jasno da se bez saveznika ne može ništa postići, ali to nažalost Vrhovna komanda još ne uviđa* - piše Mihailoviću 24. X 1944. Istaknuti dio štaba Vrhovne komande stacioniran u Bosni. *Mi treba da očekujemo jedini izlaz iz teške situacije ako nas saveznici prihvate, samo je nama teško izdržati, ali to moramo.* Komandanti i dalje očekuju dolazak Engleza u Grčku, pa iz Grčke u Albaniju ili južnu Srbiju *a verovatno i na Jadran. A što dosad nisu došli u Južnu Srbiju krivo je protivljenje Titovo.*[186]

Štampa i radio u svijetu izdašno su pratili nalet vojne sile SSSR-a. S njima, dakako, i NOP-ovska propaganda. Obznanila je i trenutak prelaza vojnih formacija Crvene armije preko granice u zemlju. Došle su i u Srbiju. Među četnicima se množe leci kojima se to pobija. Crvena armija i NOVJ su nastavljale pobjedonosni pohod ka Beogradu da ga osvoje kada četnički letak otvara nova pitanja upućena partizanima. *Pitajte dalje vaše komandante: Zašto Sovjetske trupe nisu već ušle u Jugoslaviju, kad su mogle, i zašto uopšte neće ulaziti u Jugoslaviju? Tačan odgovor doveo bi vas u naše redove, jer bi se iz tačnih odgovora vaše oči otvorile i vi biste videli, da Tito vodi borbu samo protiv srpskog naroda*

185 VII, AEV, k. 163, reg. br. 26/3-3.
186 XIV-4, depeša od 24. X 1944.

i da Sovjetske trupe ne smeju ući u Jugoslaviku, jer im to brane Englezi i Amerikanci radi svojih interesa na Balkanu. Posle svega toga šta vam preostaje? Jedino to: da se vratite svom narodu i pridete srpskim četnicima, pa zajednički s njima da se borite protiv najvećeg neprijatelja čovečanstva - komunizma.

Četnička propaganda je uporno demantovala ono što je već svako ko je imao oči mogao da vidi, da čuje i sazna. Ona je, kao i mnogo puta do tada, trubila svoju dobrano isprobanu melodiju koja se gubila upravljena na putu koji ju je vodio nasuprot neminovnih povijesnih kretanja.

PROPAGANDNA SLIKA ČETNIČKIH PROTIVNIKA

Kako su za četničku kampanju osim Jevreja, frankovci i ustaše u partizanskim redovima tako su za ustašku promidžbu pokretači i nosioci NOP-a četničke *'velikosrbske snage'*. Jedni su partizane proglašavali glavnim neprijateljem srpskog, a drugi hrvatskog naroda. U tom kontekstu su partizani koje predvode komunisti stavljeni u isti red sa ustaškim pokoljima srpskog stanovništva, rušenjem i pljačkanjem domova, škola i crkava, dok im je ustaška propaganda pripisivala pokolje izvršene od četnika nad hrvatskim stanovništvom, rušenje i pljačka domova, škola i crkava.

Danas je naša borba protiv tog neprijatelja olakšana time što se komunisti više ne kriju, oni sada otvoreno, a pod njihovu firmu srpa i čekića i jevrejske petokrake zvijezde, svrstali su se, osim Jevreja i frankovci koji su duhovno podigli ustaše - za koje je već i Radio London javio već nekoliko puta, da prelaze u masama u komunističke redove. Sada su se svi strpali u jedan koš i naš narod žilavo udara po tome košu bez milosti i sažaljenja, onako kao što su i komunisti bez milosti, ubijali naše najbolje sinove, uništavali naša narodna bogatstva i pod krvavom jevrejskom petokrakom zvijezdom kroz našu razapetu otadžbinu, u znaku srpa i čekića, sijali glad i smrt i stvarali od naroda i njegove imovine nova i strašna zgarišta, grobljišta i pepelišta.[187]

Netom po raskidu saradnje nakon Brajića ofanzivno je nahrupila četnička propaganda. U njoj se niko nije pitao da li je taj sukob bio neizbježan. Nije uzimao u obzir ni činjenicu da u pokretu otpora evropskih zemalja nije zabilježen oružani sukob između lijevih i desnih antifašističkih grupacija već na samom startu borbe protiv okupatora. Ne upuštajući se ni u glavne uzroke četničko-partizanskog ratovanja ta propaganda se obrušila na partizane koje je nazivala komunistima u dva osnovna pravca: na međunarodnom i unu-

187 AIHRPH, NG, kut. 428, M. Đujić, *O našem najvećem narodnom neprijatelju o komunistima*, oktobar 1943.

trašnjem političkom planu. Relacija od Ravne gore ka Londonu je zakrčena depešama i propagandnim porukama. Odatle su one nalazile svoje puteve ka raznim svjetskim metropolama, naročito u zemljama članicama antifašističke koalicije u Velikoj Britaniji, Americi i SSSR-u.

Suđeno da ceo narod preživi ovu napast. Pod firmom borbe za slobodu ulaze u narod. Terorom odmah sprovode svoje ideje. Narod ih tek onda upozna ali dockan. Vrše masovna ubijanja istaknutih nacionalista. Glavna im tvrđava oblast Šavnika Crna Gora. Srbija ih preživela. Narod ih goni i listom je uz nas.[188]

U Crnoj Gori sada borbe sa njima.[189]

Kraj oko Berana i Vasojevići ustali protivu njih. Niko ih neće ali se terorom održavaju i tamo. Oni su glavna smetnja ujedinjenja svih nacionalnih snaga. Pobili su mi mnogo dobrih oficira među njima najboljeg majora Boška Todorovića.

Na domaćem terenu, u područjima u kojima se počeo ujedinjavati i konsolidovati četnički pokret, najbitnije je što crnje predstaviti svog protivnika. Obznanjivani su takvi sadržaji u lecima, proglasima, izjavama i člancima koji su suštinski suprotni politici i orijentaciji partizanskog pokreta. I to kontinuirano neštedimice od početka do kraja rata.

U svim pravcima četničke političke akcije organizovanja stanovništva u različitim oblicima djelovanja najbitnija je propaganda protiv NOP-a. Pri tome je NOP poistovjećivan sa ustaštvom. Samim tim je stavljan nasuprot interesa srpskog naroda. U tom kontekstu su komunisti i partizani koje oni predvode stavljeni u isti red sa ustaškim pokoljima srpskog stanovništva, rušenjem i pljačkanjem domova, škola i crkava.

U isto vrijeme, u toku cijelog rata vodstvo ustaškog pokreta i njegova politička promidžba okomile su se svim sredstvima takođe protiv NOP-a. U njihovom tisku, na krugovalnim postajama, na organizovanim zborovima i drugim skupovima NOP je predstavljen kao glavni neprijatelj hrvatskog naroda. Njemu su pripisivani i pokolji izvršeni od četnika nad hrvatskim stanovništvom, rušenje i pljačkanje domova, škola i crkava, progoni i svi oblici terora. Kako su za četničku kampanju ustaše u redovima partizanskih oružanih formacija tako su za ustašku propagandu pokretači i nosioci NOP-a četničke *velikosrbske snage*. Jedni su ih proglašavali glavnim neprijateljem srpskog, a drugi hrvatskog naroda.

188 VII, Ča, k. 275, reg. br. 1/1, Dok. br. 32, napomena 3.
189 Dok. br. 93.

ČETNIČKA GLASILA O NOP-u I PARTIZANIMA

Treba spriječiti svaki ulazak partizana u sela. Momčilo Đujić: *"Sprečavati svaku njihovu propagandu i širenje lažnih i alarmantnih vijesti radi izazivanja zabuna među našim borcima i panike među stanovništvom"*

Srpski četnici dižu se zato da ispune želju svoga naroda i da ga zaštite od svačijeg nasilja i daljeg klanja. Zato javljamo da je u tom smislu izdata naredba svima komandirima četa i oni koji se tih naredaba ne budu pridržavali odgovaraće pred narodnim i vojnim sudom. Nemojte verovati lažnim vjestima. Ubijajte one koji dolaze u sela da vam lažu i da vas zavađaju i uzbunjuju. Progonite sve strance iz vašeg sela i držite preko noći straže i patrole savršen red i mir. Oni koji žele borbu nek se maknu dalje od našeg ognjišta jer naše je ognjište za 10 mjeseci već do sada izdržalo 5 ratova.[190]

U svim područjima zemlje NOP je jačao šireći svoju društveno-političku osnovu. Iz toga su za četnički pokret izvirali osnovni problemi. To otkrivaju i riječi iz naredbe Momčila Đujića objavljene u obliku letka. I stanovništvu je sve vidljivije raspoloženje za borbu protiv okupatora uz jačanje otpora oružanim sukobima četnika sa partizanima. Kako je četnička propaganda ocjenjivala sukobe između četnika i partizana? Ona je tumačila da NOP čine Hrvati i Muslimani. Uz njih i *srpski izrodi*. Na njegovo djelovanje sve više utiču ustaše. U objašnjenjima procesa političke diferencijacije među ustanicima skrivala je činjenicu da partizanske snage čine poglavito srpski seljaci. Sukob koji je nastao tumačila je dijelom plana ustaša i okupatora u provođenju politike istrebljenja srpskog naroda. U danima ustanka je priznavala otvorenu saradnju četnika s italijanskim okupacionim snagama. Kasnije se hvalisala tim savezništvom. Poistovjećivala je interese partizana i ustaša. Promicala je i strategiju čekanja do tada već prihvaćenu i potvrđenu i na Ravnoj gori i u izbjegličkoj kraljevskoj vladi.

Momčilo Đujić je naložio *da se postave po svim selima straže i patrole koje će strogo kontrolisati kretanje stranih lica sprečavajući svaku propagandu i širenje lažnih i alarmantnih vijesti radi izazivanja zabuna među našim borcima i panike među stanovništvom. Neka komandiri četa shvate ovo naređenje ozbiljno.*[191]

Mobiliziranjem četnika za borbu protiv partizana povedena je akcija obračuna s kolebljivcima. *Treba spriječiti svaki ulazak partizana u sela.* U tim akcijama istovremeno je provođen teror četnika nad stanovništvom. Zahtijevajući od partizanskog štaba da pusti zarobljenog Omčikusa, Đujić prijeti. *U protivnom preduzeću takove mere da će o njima pisati novine čitavog sveta. Pokazaću vam šta četnici mogu i znaju da učine za spas srpskog naroda, a protiv fašizma i*

190 AIRPH, Zb-Per, 63/723, *Radio-vesti* od 1. do 10. marta 1942. godine.

191 *NOB u Dalmaciji 1941-45.*, Zbornik dokumenata, knj. 2, 1141, Đujićeva naredba od 24. III 1942.

komunizma.[192] Jačanje partizanskih jedinica pristupanjem novih dobrovoljaca u njihove redove donosilo je kvalitetne promjene u sukobe nastale prvih ustaničkih dana. Da bi očuvali svoje pozicije četnici su svoj teror provodili pod parolom borbe protiv komunizma. Ubijanje zarobljenih partizana, zastrašivanje i terorisanje stanovništva po srpskim selima pratila je bjesomučna kampanja. U četničkom letku pod naslovom *Braćo Srbi i sestre Srpkinje* krajem kolovoza 1942. godine piše da *četnici vode borbu protiv partizana-komunista.*

Ta propagandna linija je u službi italijanskom, na nekim područjima već i njemačkom okupatoru, te uspostavlja savezništvo s ustašama. Važno je učinti sve da se narod ne digne na ustanak, da ostane miran prema okupatorima. Ako je u tom smislu potrebno onda *najlaskavije govoriti o partizanima i pozivati ih na bratstvo i jedinstvo s četnicima.*

Vrhovni štab je donio odluku o formiranju dobrovoljačkih jedinica u sastavu NOVJ-a. Zahtijevao je intenzivan rad među onim masama koje su izražavale spremnost za oružanu borbu. Kako su se nalazile pod uticajem četničke propagande, njihovo okupljanje u dobrovoljačkim jedinicama značilo je oslobađanje od tog uticaja. Neophodno je isto tako nastaviti propagandistički rad, naročito na raskrinkavanju četničkih komandanata i njihovih najbližih saradnika putem letaka, obilaženja sela i ličnim vezama i dodirima. Pravljena su i cirkularna pisma koja su upućivana pojedincima i koja su obavještavala ljude uz pozive rodoljubima i prijateljima da pristupe NOB-u. Partizani su u svojim lecima razotkrivali ulogu pojedinih četničkih komandanata i rukovodilaca *koji vode pogubnu politiku za srpsko stanovništvo. Krivicom izvjesnih odgovornih elemenata našeg područja* - piše u jednom letku - *uslijedili su sramni i žalosni događaji prema našem narodu (...) Okupatori su se predstavili kao oslobodioci srpskog naroda. Jedan veoma mali dio naroda i izvjesni niži rukovodioci bili su zadovoljni intervencijom okupatora samo da bi spasili sebe i svoju imovinu, i zbog svojih interesa su oni odustali od borbe, osramotivši na taj način četničko ime.* Ukazujući na ulogu bivših jugoslovenskih oficira u službi okupatora, ističe se *da nasuprot tome velika većina naroda i rukovodilaca ustanka nastavlja borbu protiv okupatora* što je vode partizani, *koji zaista danas predstavljaju narodnu vojsku u čijim se redovima nalaze borci svih političkih partija.*[193]

"ZVONIMO NA SVA ZVONA I ZOVEMO NA PUT SPASENJA"

Pred očima onih što su na područjima pod kontrolom vlasti NOP-a nije bilo onako kako je trubila četnička propaganda. Partizanske vlasti nisu činile zvjerstva nad nevinim Srbima, nisu ubijali najčestitije domaćine, ni obešća-

192 AH, ČA, kut. 1.
193 *NOB u Dalmaciji 41-45*, zbornik dokumenata, knj. 2, 425-426.

šćivali nevine srpske djevojke, nisu rušili crkve i ubijali sveštenike. Iako su *nacionalni poverenici za propagandu* mogli da se suoče sa lošim rezultatima takve svoje političke kampanje protiv partizana, oni u njenim metodama nisu ništa mijenjali. Zato im mnogi ljudi nisu odgovarali i četnici su uviđali a to često i u svojim lecima priznavali, sve prednosti *komunističko-partizanske* propagande, za koju su pisali i govorili da je *odlično organizovana* i da je bila superiorna u odnosu na četničku. I pored toga, četnička je hodila po utabanim stazama, koristeći se stalno istim rječnikom i frazeologijom koju nisu prihvatali mnogi od onih kojima je namijenjena. U vrijeme kada su mnogi krajevi Jugoslavije bili očišćeni od četnika, recimo, oni su uporno ponavljali: *Upamtimo i to: Srbija, Crna Gora, Hercegovina i Istočna Bosna danas su čiste od komunističke rulje. One su odlično položile ispit i pred Bogom i pred narodom. Tamo danas snažne četničke legije poput neprobojnog bedema stoje na braniku Srpstva.*

Pa kad su već u svim tim krajevima *osvetlali obraz i svoje lice pred istorijom,* zar da se brukaju Srbi Bosanske krajine? *Mogu li a da ne slede njihovim stopama i Srpski narod Bosanske Krajine?* I *da ne izvrše istorijski zadatak prema Srpskome narodu i srpskoj Otadžbini*? Oni se pozivaju da poslije toliko vremena *kako zvonimo na sva zvona i pozivamo srpski narod da otvori oči, da se osvijesti, da se vrati na put spasenja svoga* još ima onih *kojima se oči još ne otvoriše, koji još neide da srljaju u ponor smrti* jer ne vide *da ustaša, Hrvat Ivan (!) Broz tako zvani Tito vodi samo u ponore smrti i uništenja.* Vojvoda Momčilo R. Đujić poručuje Bosanskoj krajini da upućuje *u vaše šume u blizini vaših sela naše junake četničke komitske odrede da vas izvedu na put spasenja i da vas zaštite od uništenja u koje ih vodi Hrvat Ivan (!) Broz zvani Tito. Priključite se našim četničkim komitskim odredima, postupajte onako kako vam oni narede, jer vam oni i dolaze radi vašeg spasa.*

Mi danas imamo svu moć. Prema tome, ne može nam niko i nikuda pobeći. Četnička puška govori širom cele naše Otadžbine Jugoslavije, kako Srba četnika, tako i poštenih (neokrvavljenih) Hrvata nacionalista, junačkih Belogardista Hrvata i Slovenaca i svesnih i ispravnih Muslimana, koji se masovno priključuju pod komandu velikog i jedino priznatog popularnog nacionalnog vođe, legendarnog heroja, đenerala Draže Mihailovića.

U tom letku je određen poslednji rok - 30. avgust 1943. godine - do kojeg treba prekinuti saradnju sa *partizanstvom*. Među onim koji će se strijeljati ako ne budu poštovali taj ultimatum nalaze se i *svi koji vrše propagandu, te koji se nepoznavanjem 'partizanskog cilja' nesvesno ili svesno kaljaju o Četničke interese.* Poslije određenog roka, dakle od 1. septembra 1943. godine, *nikome se neće i ne može oprostiti ni najmanja saradnja koja koristi i pomaže partizanima, jer je njihova borba protu-srpska borba.*

U letku se još kaže da je *danas poznato i najzavedenijem da su partizani, s obzirom na izmenu politike, promenili način propagande među svojim 'žrtvama', pa se i ovom prilikom obraćaju Srbima partizanima: 'Vama se daje u dužnost da produžite sa aktivnošću i još čvršćom organizacijom za masovno napuštanje parti-*

zanskih 'hrvatsko-komunističkih' redova, u kojima vam kao Srbima i nije mesto, kada znate da to partizanstvo ne bori ni najmanje za naš Srpski narod, niti ga gde pominje, sem ako se rekvirira. Kada pročitaš ovaj letak daj drugome koji nije čitao i upoznaj svakoga i najzaglupljenijeg da nam je samo u zajedničkom radu spas svima Srbima.

Četnički pokret nije birao sredstva da zaustavi i suzbije NOP. Njegova glasila prosto vrve od mržnje prema partizanskim odredima i jugoslovenskim komunistima. O tome rječito govori i letak *Ko su jugoslovenski komunisti, šta su do sada uradili i šta oni hoće*. Bilansirani su *svi zločini koje su počinili komunisti* u Crnoj Gori, Hercegovini, Istočnoj Bosni, koliko su zapalili kuća, škola, crkava, manastira, dječijih oporavilišta, mostova, obeščastili srpskih djevojaka i žena, itd.

Komunisti su izazvali dve nemačke kaznene ekspedicije u Srbiji, od kojih je platilo glavom 40.000 Srba. Samo u Kragujevcu i Kraljevu za dva dana je streljano 11.000 Srba. Kada su dobronamerni domaćini otišli do komandanta komunističkog štaba i zavapili da će Srba sasvim nestati ako komunisti nastave sa ovakvim radom, 'drug' Tito se ironično nasmejao i odgovorio: 'To nije važno i to se nas ne tiče. Ako nestane Srba, ima dovoljno Kineza, pa ćemo ih dovesti i ovde naseliti". Šta su još uradili komunisti po četničkim lecima? Svoju saradnju sa ustašama pripisuju partizanima, kažu odgovarajući na to pitanje. *Potpisali su sporazum sa ustašama i od njih se snabdevaju oružjem, municijom i drugim potrebnim materijalom; u svoje udarne bataljone primili su 2.000 bosanskih Turaka, koji su prošle godine bili Pavelićevi dobrovoljci-ustaše.*

U više letaka i u više prilika ponavlja se ono što je već prethodno rečeno. Doda se tu i tamo poneki novi podatak, proširе teritorije pod svojom kontrolom, poveća broj boraca, manjih jedinica, pa i korpusa pod komandom Draže kao načelnika Vrhovne komande. Izdavana su i *Službena saopštenja* pojedinih štabova vojno-četničkih odreda koji su obavještavali narod kako su *u Srbiji partizani potpuno uništeni, u Crnoj Gori narod je pritisnut terorom partizana i trpi uništenje, ali ćemo docnije dati obaveštenje kako će nacionalni pokret širih razmera u ovoj pokrajini rasturiti partizanske snage, u Vojvodini nema partizanskog pokreta, u Bosni i Hercegovini slab partizanski pokret u jačini od 12 četa (nije utvrđeno brojno stanje ovih četa), u Dalmaciji takođe slab partizanski pokret pred uništenjem, u Liki čisto vojno četnički pokret, u Slovenažkoj nadmoćnija Garda Kralja Petra. Eto, takva je situacija partizana u našoj zemlji* - piše u letku.

Ko uništava partizane? - pita u letku vojvoda Momčilo R. Đujić. *Brigade srpske vojske* - odgovara i dodaje: *Proteruje ih i uništava duh srpskog nacionalnog otpora. Sada ih vojska našeg novog vožda đenerala Draže Mihailovića progoni i na preostalim područjima do potpunog uništenja. Sve vam ovo unapred saopštavam u želji da vas obavestim o događajima koji se u poslednje vreme oko vas dešavaju, a o kojima vi nemate pojma, jer ste pritisnuti terorom naših odroda i izroda koji se udružiše sa ustašama hrvatskim, sa Jevrejima i Muslimanima, koji*

dođoše u naša sela da nas muče i ubijaju, da pale i prekopavaju naša ognjišta, da pljačkaju i odnose našu imovinu krvlju i znojem stečenu, da nastave djelo krvavog ustaše Pavelića. Tako srpska vojska, stvarajući ovih dana novu srpsku Otadžbinu - ovih dana uspostavlja našu srpsku vlast i u Zapadnoj Bosni i čitavoj Lici.

NAJVEĆE SMETNJE ZA OSTVARENJE ČETNIČKIH CILJEVA

Ravnogorski centar sa Dražom Mihailovićem na čelu tretirao je partizane kao smrtne neprijatelje srpskog naroda. I bosanske četničke vođe, uključivši cjelinu četničkog pokreta, komunističke partizane - kako su govorili i proglasili su svojim zakletim dušmanima. Oružane snage NOP-a su trn u oku i neprijatelj broj 1 na svim prostorima. Umjesto ustaša, Hrvata i Muslimana, koji su dugo vremena bili na pravcu glavnog četničkog udara, ubrzo su i partizani postali najveća smetnja u ostvarenju njihovog najvažnijeg cilja - osvajanja vlasti i stvaranja Velike Srbije. Da bi uklonili tu smetnju, četnici su napustili prvobitno svoje antiokupatorsko opredjeljenje. Sarađivali sa Italijanima u njihovim okupacionim zonama, izbjegavali sukobe sa Nijemcima, utirući put do dodira dogovora sa njima, uspostavljali taktičko *savezništvo* sa ustašama[194] i domobranima kao oružanim snagama NDH na području pod kontrolom Trećeg Reicha. I kod partizana je s tim u vezi došlo do promjene: i za njih su, umjesto okupatora, glavni neprijatelji - četnici. Enver Redžić piše da se razlika među njima ispoljavala u karakteru vlasti kao i načinu borbe da se ona ostvari.[195] Partizani su imali za cilj obnovu Jugoslavije kao federativne republike na socijalističkim društveno-ekonomskim osnovama, dok su se četnici borili za veliku Srbiju u Velikoj Jugoslaviji sa dominacijom srpskog naroda i sa dinastijom Karađorđevića na čelu.

"PARTIZANI VEĆE ZLO OD DESET OKUPATORA"

Antiokupatorska usmjerenost NOP-a i njegovih oružanih formacija četnička propaganda tumači njegovom težnjom da uništi srpski narod - Antifašistička borba zemalja antihitlerovske koalicije vodi uništenju srpskog naroda. Ko čuva hrvatska a uništava srpska sela?

Partizani u selima nastanjenim Hrvatima ne izvode diverzije i sabotaže, a hrvatskim selima čuvaju i njemačke telefonske linije a srpska sela namjerno izlažu

194 E. Redžić, Isto, 271.
195 E. Redžić, Isto, 271.

egzekuciji njemačkog okupatora - Partizani su učinili više zla srpskom narodu, pobili više ljudi, uništili više narodnog dobra nego što bi to deset okupatora učinilo.

Partizani su kaznili sa dva tovara krompira seljakinju Katicu Jelašić zato što je njezina krava bila na paši blizu njemačke telefonske linije između Sinja i Splita i rekli joj: 'Asti gospu, mogla je krava prekinuti žicu, pa bi Nimci spalili naša sela'.

Korisnici pisanih glasila, letaka, proglasa i listova u četnika redovno su suočavani sa sadržajima po kojima partizane predvode Hrvati, a njihove redove stalno popunjavaju ustaški krvoloci. Oni čuvaju hrvatska sela, a srpska namjerno izlažu egzekuciji njemačkog okupatora. To čine i u letku pod naslovom *Da li znate* sa potpisom *Srpski operativci*. U njemu se obznanjuju hrvatska sela u Dalmaciji i Lici kroz koje prolaze njemačke telefonske linije. Te linije niko ne prekida, jer ih čuvaju partizani koji na tim područjima, zato što su nastanjena Hrvatima, ne izvode diverzije i sabotaže. Smatrajući ih svojom oslobođenom teritorijom partizani zajedno sa hrvatskim selima čuvaju i njemačke telefonske linije, ne samo od sebe nego i od krave seljakinje Katice Jelašić.

Ravnogorska propaganda je prije svega usmjerena protiv NOP-a. U njoj se on optužuje kao glavni krivac za teror nad srpskim stanovništvom. Stoga se govori o *partizansko-ustaškoj bandi* kako bi poistovijetila partizane i ustaše. Tvrdila je da djeluju u *sporazumu* sa Pavelićem i da su u partizanskom vodstvu *sve sami Hrvati-ustaše*. Pozdrav *Smrt fašizmu - sloboda narodu* pretvorila u *Smrt fašizmu i komunizmu - demokratska sloboda srpskom i svim slovenskim narodima*.

Partizani koji se usuđuju nazivati se 'narodno-oslobodilačka vojska' nisu nikada nikoga oslobodili, niti pokušali oslobađati, nego su samo vršili najstrašnija nasilja i širili oko sebe smrt i užas, prouzrokovali smrt mnogih najboljih sinova srpskog naroda, paljenje sela i uništavanje dobara našeg seljaka i radnika. Partizani su učinili više zla našem narodu, pobili više ljudi i uništili više narodnog dobra nego što bi to deset okupatora učinili.

Kad ih je jedan ugledni Srbin, za koga su već mislili da su ga predobili za sebe, zapitao zašto partizansko vođstvo za sve vrijeme pokolja Srba od strane ustaša i poslije pokolja, nisu niti u jednom jedinom svom letku, u ime Boga i u ime čovječanstva, podigli svoj glas u odbranu poklanih Srba, odgovorio mu je jedan od vođstva, da to ne spada u njihov program, pogotovo kad im taj pokolj ide još i u račun: 'Hrvati su sada poklali građansku i seljačku klasu, mi ćemo, kada preuzmemo svu vlast u svoje ruke, poklati hrvatsku građansku i seljačku klasu i tada će istom diktatura proletarijata slaviti svoju pobjedu. Ustaše su nam samo olakšale posao, koji bi mi morali kasnije svršavati.

I kada se poslije pokazalo da ovaj Srbin i ne misli da stupi u njihove redove, odredili su jednu trojku da ga prilikom jednog njegovog putovanja zakolju. Njegova udovica našla je kod kuće u jednoj knjižici, između mnogih drugih zanimljivih razgovora i ovu izjavu.

Iz javnih glasila je, tako, proizašlo da partizani nisu nikada nikoga oslobodili, da oko sebe *šire smrt i užas*, čak su veće zlo i *od deset okupatora*. Pokušava se to dokazati iskonstruisanom izjavom bezimenog *uglednog Srbina*. S njom je montiran i stav prema partizanskom političkom programu, kojem *ide još i u račun* pokolj Srba od ustaša. Ravnogorski program istrebljenja, fizičkih likvidacija i iseljavanja nesrpskog stanovništva sa *državnog teritorija buduće Velike Srbije kada preuzmu vlast u svoje ruke* četnički letak prenosi u amanet NOP-u. Svoje crne trojke kao instrument ostvarenja velikosrpskog projekta pripisao je partizanima radi likvidacije jednog jedinog čovjeka koji je već bio u njihovim rukama.

Antiokupatorsku usmjerenost NOP-a i njegovih oružanih jedinica četnička propaganda je tumačila njihovom težnjom da unište srpski narod. Ona u svojim lecima postavlja pitanje: *Da li ste videli gde se napadaju okupatorske kolone i zbog čega? Uverili ste se da se okupatorske kolone napadaju samo pored srpskih sela, a u cilju da se srpski narod u selima pobije i pokolje od strane okupatora i da se njegova sela popale i unište. Kod hrvatskih sela kolone se uopšte ne napadaju.*

Usput je podsticala ne samo antipartizansko nego i antihrvatsko raspoloženje: izvodeći akcije u blizini srpskih sela partizani svjesno štite hrvatski živalj. *Te akcije ne izvode u blizini hrvatskih sela. Kako i ne bi kada su komesari samo Hrvati, Turci ili Jevreji; siluju se samo srpske devojke, pale se samo srpska sela, proliva se samo srpska krv. Borba partizana je beznadežna.* Slijedom toga shvatanja beznadežna je i antifašistička borba zemalja antihitlerovske koalicije. I njihova borba vodi uništenju srpskog naroda. *Što će nam pobeda Moskve, Londona i Vašingtona kada ne bude srpskog naroda* - piše u četničkom letku *Srpska Komunistička kominterna.*

Takvu strategiju vodstva pratila je i propaganda. U letku pod naslovom *Ni narodna, ni oslobodilačka ni vojska* piše kako *nikada partizani nisu oslobođavali, nego su samo ubijali, palili i uništavali. Namjerno su napadali italijanske ili njemačke vojnike kriomice, iza busije, ali samo tamo gdje blizu žive Srbi, znajući unaprijed kakva strahovita odmazda čeka taj kraj od strane okupatora. I kad su okupatori zapalili sela iz kojeg se na njih pucalo ili napadalo, tada su partizani, postigavši svoj cilj, pritvorno dizali urlik do neba - ne iz žalosti za pobijenim narodom, nego da se pred tim jadnim narodom prikažu kao jedini njegov zaštitnik, da ga poslije toga mogu lakše nagovoriti da bježi u goru i da tako popunjavaju redove svoje oslobodilačke vojske.*

Ljudi i mladići, ne znajući da baš partizanima imaju da zahvale za učinjeni pokolj, i ne znajući za znamenitu komunističku parolu: 'Što narodu gore, to je nama bolje' ili skraćeno: 'Što gore, to bolje' odlazili su u goru, ostavljali svoje domove puste, ili izvrgavali svojim odlaskom članove svoje porodice okupatorskom gnjevu i osveti. Čim su ti ljudi pobjegli u goru, nisu više mogli natrag. Zapisali su dušu vragu, i nema im više povratka. A takve baš partizani i trebaju. Ljudi, koji su dotle

mirno radili kod kuće svoj posao, postali su najedanput beskućnici, bjegunci, zločinci, a i da sami nisu bili svjesni kako i, uglavnom, zašto.

NOP-u i njegovim partizanskim jedinicama, te njihovoj borbi protiv okupatora pripisivane su sve nevolje koje su u ratnim neprilikama sustizale srpski narod. U partizanima se nalazio krivac za sve nedaće. Pripisivani su im, neutemeljeno dakako, zločini deset puta veći nego okupatoru. U četničkim lecima se izvrću i programske osnove NOP-a koji, tobože, ne uzima Srbe u zaštitu nego ih fizički uništava. Predstavljaju ga kao kukavice, koje *oko sebe šire smrt i užas*, da su oni uzročnici ili izvođači pokolja srpskog naroda itd.

Veoma često se obraća *Srpskom narodu krvave Krajine*, pa *Borcima Srbima u partizanskim redovima*, te *Srpskom narodu zapadne Bosne*. Neke je potpisao, u vidu proglasa, komandant Dinarske četničke divizije Momčilo R. Đujić na *Slobodnim srpskim planinama* a najveći ih je broj bez potpisa. *Čujte poruku srpskih četnika* - uzvikuju u naslovima letaka. Pišu u očajanju koje ih obuzima zbog prorijeđenih boračkih redova, zbog sporog pristizanja novih boraca ili zbog potpunog odsustva prinova ruku sposobnih za četničku pušku, ali i zbog jačanja partizanskih oružanih formacija.

Dao nam je desetine i desetine hiljada nevinih srpskih žrtava. Poubijao je najčestitije domaćine naše. Uništio je mnoga sela naša, popalio kuće naše i opustošio ognjišta naša. Pogazio je naš sveti porodični moral i uništio duh domaćinski, uneo je među nas sve što je nepošteno i nečasno, sramno i dostojno osude. Obeščastio nam je hiljade i hiljade srpskih devojaka. Porušio je mnoge crkve i poubijao mnoge Svetosavske sveštenike.

U letku se kaže da o tome *svedoče ovi krajevi gde Srbi žive. O tome svedoči i Vaša Krajina*. Četnički propagandisti nisu mogli da shvate da baš ta svjedočenja živih ljudi u Bosanskoj krajini opovrgavaju tvrdnje tih letaka i ukupne četničke propagande.

STALNO VAŽEĆI STAV "ODVRAĆATI STANOVNIŠTVO OD SARADNJE SA PARTIZANIMA"

Sve dok se nije promijenila britanska politika tokom 1943. godine, od početka ustanka u Jugoslaviji, skoro neprekidno je Londonski radio prenosio savjete i uputstva ustanicima. U pismu Foreign Relations[196] prvi savjeti i uputstva su sva jednako usmjerena: *Da se zemlja sačuva od komunističke vladavine, jer se borba ne vodi za komuniste i Sovjetsku Rusiju... već za slobodu.*

196 Biddle, No 209, 139/561

To je bila i suština radio-poruka. Iz Jerusalima, gdje je djelovala dosta snažna radiostanica, počev od 7. jula 1941. godine to je saopštavano kao stalno važeći stav. I to je, sa svoje strane, osim ostalih razloga odvraćalo četnike od saradnje sa partizanima.

Zaharije Ostojić 20. juna 1942. goine piše Mitranoviću: *Važno je da znate da se je, na Čičin (D. Mihailović) protest kod Engleza, Moskva odrekla naših partizana i da ponovo London govori o Čiči, a 'Slobodna Jugoslavija' ne napada nas... Dobili smo od Engleza obećanje da će svim silama pomagati nas, jer su najzad uvideli ko su naši boljševici...*

"USPEŠNA AKCIJA MOGUĆA POMOĆU DIREKTIVA RADIJA LONDONA I MOSKVE"

Slobodan Jovanović 12. avgusta[197] 1942. godine piše ambasadoru Kraljevine Jugoslavije u Kujbiševu-Moskva telegram sa sedam tačaka. Među njima i ovu, sugerišući ambasadoru da to prenese Lozovskom: *Kraljevska vlada nadalje insistira na svojoj rešenosti da zajedno sa sovjetskom vladom i vladom Velike Britanije učini sve što je moguće radi ostvarenja jedinstvenog otpora u Jugoslaviji... Sadašnji odnosi koriste jedino neprijatelju. Mora se učiniti sve da bi se dokončalo takvo stanje stvari i da bi se postiglo ujedinjenje. Zajednička akcija protiv zajedničkog neprijatelja. U tom pogledu je kraljevska vlada uverena, da je uspešna akcija moguća pomoću direktiva preko radio-Londona i Moskve, koje sluša svako u Jugoslaviji, kao i preko drugih kanala...*

"IDI MUDRO, NE POGINI LUDO!"

Istog dana kada je iz Londona u Moskvu otpremljen ovaj telegram dr. Većeslav Wilder je preko Radio-Londona dometnuo ono što nije rečeno ambasadoru u Kujbiševu. *Danas je nemoguće u Jugoslaviji dobiti vjernu sliku o svemu što se događa u raznim krajevima, jer je neizmjerno težak svaki saobraćaj. Zato je tim lakše neprijatelju da među dobronamjerne ubaci još i razne spletke... Nedić još može da brblja da spasava srpsko selo od komunista... Zato ostaje za svakoga, ko hoće da zadrži bistru glavu, a da ne izda glas srca svoga - jedino geslo: Svi oko Draže! Idi mudro, ne pogini ludo!*

197 Telegram, strogo poverljivo V.K. br. 711.

Tako je savjetovao dr. Wilder, šef propagande izbjegličke vlade. Je li to bilo mudro? To može znati svako ko je poslušao taj njegov savjet, ako zbog toga nije dočekao tragični kraj?

Wilderov govor od 12. avgusta nagnao je Savu Kosanovića, ministra bez portfelja izbjegličke vlade u Njujorku, da odmah sutradan pošalje depešu Direkciji za informativnu službu u Londonu i to na Wilderovo ime. *Molim Vas budite pažljiviji no što ste bili u svom govoru. Vi niste baš dobro obavešteni...* Dr. Vilder je, ne časeći, 16. avgusta uzvratio ministru Kosanoviću u Njujork u hotel *Navaro. Moj govor dobro je promišljen. Na dosadašnjoj je liniji i na temelju dobrih direktivnih obaveštenja. Wilder.*

Grinvej Rendel iz britanske ambasade na Dvoru Kralja Jugoslavije šalje 6. avgusta 1942. godine pismo Slobodanu Jovanoviću u vezi sa jednim telegramom Draži o saradnji četnika i partizana. Spor je, naizgled, marginalan iako se tiče ključnog pitanja: odnosa između četničkog pokreta i NOP-a. U pismu S. Jovanovića[198] govori se o telegramu koji predsjednik vlade želi da pošalje generalu Mihailoviću. *Primećujem da tekst koji predlažete kao odgovor ne znači da general ne treba da se trudi da postigne sporazum sa partizanima, već samo da pazi da se lično ne sastane sa nekim od njihovih ljudi.*

Na nas je, pak, vaš telegram ostavio utisak kao da ga upozorava te da se kloni bilo kakvog kontakta sa partizanima, pa samim tim i postizanja sporazuma sa njima, te nam izgleda verovatno da bi ga i sam Mihailović mogao tako shvatiti.

Nemam ništa protiv slanja ovog telegrama, ali ja vas još jednom molim da preformulišete poslednju rečenicu kako bi značenje postalo jasnije i bio izbegnut nesporazum.

Već sutradan, 7. avgusta, predsjednik emigrantske vlade javlja Grinveju Rendelu, britanskom ambasadoru na jugoslovenskom Dvoru u Londonu, da prihvata izmjene posljednje rečenice depeše koju je želio da uputi đeneralu Mihailoviću. *Po vašoj sugestiji prestilizovali smo poslednju rečenicu pomenute depeše tako da ona sada glasi: 'Iako je neophodno potrebno i od opšteg interesa da i dalje činite sve za sporazum sa partizanima na terenu za zajedničku borbu protivu neprijatelja, budite oprezni i vi lično ne puštajte ni jednog komunistu da dođe do vas.*

Time je predsjednik vlade smatrao da je tom stilizacijom uvjerio britanskog ambasadora da neće biti pometnje u razumijevanju telegrama o četničkoj saradnji sa partizanima čak i da Draža *lično ne pušta ni jednog komunistu* do sebe.

198 Dr. D.V.K. 113 od 1. avgusta

POZIV U BRATSKI ZAGRLJAJ PROTIV "KOMUNISTIČKE AŽDAJE"

Sa *Slobodnih srpskih planina* - decembra 1942. godine - kako je rečeno u potpisu, otpremljen je i letak *Ko su jugoslovenski komunisti, šta su do sada uradili i šta oni hoće?*

Lažu vas kao psi partizani, proleteri i narodnooslobodilačka vojska da se bore protiv okupatora. Ne verujte im. To nije istina. Jer, oni se bore protiv Srba upadajući u četničke sektore gde Srbi mirno i nesmetano žive u punoj slobodi.

Baš kao da partizanski borci, tako i Srbi među njima, ne znaju s kime se i protiv koga bore. Zbog toga se, valjda, četnička propaganda upinje da ih uvjeri kako se ne bore protiv koga se bore, a da se bore za ono protiv čega se ne bore. A njihovo opredjeljenje u toj borbi naziva se *komunističkom aždajom.*

Svi leci, kao po pravilu, počinju i završavaju apelima: *prilazite nam u bratski zagrljaj da duhovno ujedinjeni zaštitimo sebe od nakaza u ljudskom obliku i spasemo svoj rod od konačne propasti! Trgnite se, pređite u naše nacionalne srpske borbene redove da u zajedničkoj bratskoj borbi uništimo našeg najvećeg i najstrašnijeg neprijatelja: 'krvavi KOMUNIZAM'. Da smrvimo komunističku aždaju!*

Titov cilj je uništenje srpskog naroda, a ne borba protiv okupatora. U tu borbu s okupatorom on stupa samo onda kada je prinuđen na nju.

Narodno-oslobodilačka vojska nije narodna, a još je lažnije da je oslobodilačka. Koga je ta vojska oslobodila u našoj zemlji? Oslobodila je našeg seljaka i njegovu porodocu od života, jer joj živi Srbi smetaju. Od prvog dana kad su se partizani pojavili oni nisu kao što se hvale, nikada vodili borbu protiv okupatora nego samo u slučaju kad su se branili od okupatora.

"RAZOBLIČAVATI SMELO I BEZ KOLEBANJA"

Slobodna Jugoslavija: "Partizanski odredi će rado primati saradnju sa svakim poštenim borcem, ali nikad neće pristati da se stave pod komandu čoveka koji pomaže okupatore..."

O Draži piše i Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju Opštinskom komitetu u Čačku 5. oktobra 1942. godine. *Mi smo vam pisali o Draži. Smelo i bez kolebanja treba ga razobličavati kao izdajnika narodnooslobodilačke borbe. Ne napadamo ga mi što je on član jugoslovenske vlade ili što drugo, već što vodi borbu protiv boraca za narodno oslobođenje. Ako slušate 'Slobodnu Jugoslaviju' onda ste mogli da čujete i to da partizanski odredi će rado primati saradnju sa svakim poštenim borcem, ali da partizani nikad neće pristati da se stave pod komandu čoveka koji vodi borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta i koji pomaže oku-*

patora... Slušajte, drugovi, 'Slobodnu Jugoslaviju' i vidite kako ona postavlja ta pitanja. Treba da bude svaka reč odmerena i da pogađa tako da ni Draža, ni njegove pristalice ne mogu da suprotstave ništa vašim argumentima.

11) Šaljite nam vesti i informacije za 'Slobodnu Jugoslaviju' i 'Glas'.

Širom zemlje, na svim stranama, širene su radio-vijesti. Usmeno i pismeno, u posebnim biltenima ili glasilima obično pod naslovom *Radio- vijesti.* Tako u biltenu partizanskog odreda *Veljko Dragošević*, okrug požarevački, za 24.-30. decembra 1942. godine piše o tome šta javlja Radio-London. *Nedavno je Londonski radio javio da je... čestitao Draži Mihailoviću za njegove nedavne uspjehe... i poslao silna odlikovanja... Radio Jugoslavija kaže: ... Naša je dužnost dovesti do saznanja svetsku javnost... da Draža Mihailović i njegova četnička razbojnička banda nisu vodili borbu za slobodu nego... vode borbu protiv narodnooslobodilačke vojske... I postupak britanski i čestitke odlikovanja izazvao je iznenađenje kod našeg naroda... utoliko veće... jer je Vrhovni štab predložio saveznicima da pošalju delegacije na oslobođenu teritoriju, te da se na licu mesta uvere...*

Četvrti dio

KARAKTERISTIKE RAVNOGORSKOG POKRETA KAO VOJNE I POLITIČKE ORGANIZACIJE

KAKO JE USPOSTAVLJENA VOJNA ORGANIZACIJA RAVNOGORSKOG POKRETA

Nakon dolaska na Ravnu goru grupa oficira i vojnika sa Dražom na čelu organizovala je komandno mjesto. Prvošnji naziv Gorski štab prerastao je u Gorski štab broj 1, zatim u Komandu gorskih štabova jugoslovenske vojske ili Komandu četničkih odreda redovne jugoslovenske vojske. Jedinice te komande najprije su djelovale pod nazivom Četnički odredi jugoslovenske vojske. To ime će potom biti zamijenjeno u Vojno-četnički odredi. U tom je uspostavljen i kontakt sa izbjegličkom vladom. Ona je u januaru 1942. Mihailovića imenovala za člana svoga kabineta u svojstvu ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva. S tim je dat i službeni naziv Jugoslovenska vojska u otadžbini (JVUO ili JVO). To službeno ime jedinice su nosile do kraja rata.[199] Time je označena i formalna promjena Mihailovićeve organizacije od gerilskih formacija u nacionalnu vojsku kao nasljednicu bivše doratne jugoslovenske kraljevske vojske.

To ne znači da je odbačeno ime *četnik*. Ono je preuzeto, iako se ta nova organizacija nije zasnivala na prijeratnom Četničkom udruženju ili Udruženju starih četnika. Nije izrasla ni iz Četničke komande jugoslovenske vojske stvorene u aprilu 1940. godine. Ali, ustrojavajući svoje jedinice i preuzevši ime *četnik*, Mihailović je svoju organizaciju u stanovitoj mjeri htio da sagradi na dugoj tradiciji srpskih gerilaca. Naziv JVUO (Jugoslovenska vojska u otadžbini) nikad u narodu nije ušao u opticaj. Odomaćeno je bilo da se četnici nazivaju tim imenom. Još određenije: četnici Draže Mihailovića za razliku od četnika Koste Pećanca. U Srbiji su se najčešće zvali *Dražinovci*. I Nijemci u svojim dokumentima do kraja rata najčešće Dražine snage nazivaju *četnicima*. Taj naziv ušao je nakon rata u cjelokupnu svjetsku istoriografiju.[200]

---

199 Miloš Minić, Isto, 581-582.

200 Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, knj. I, Britanski štićenik, Zagreb-Beograd, 1979., str. 84. Naziv *četnik*, inače, nastao je od riječi *četa*. Označava pripadnike čete ili oružane skupine, u pravilu pod zapovjedništvom vojvode. Tradicija prvog četništva zasnovana je na hajdukovanju. Javlja se, osobito među Srbijancima, kao vid otpora spram otomanske vlasti. Zato se četničkim smatraju hajdučke čete u Prvom srpskom ustanku u Srbiji 1804. i nadalje. Ali, praktično djelovanje četničkih jedinica u stvari počinje tek na početku XX stoljeća, u Makedoniji od 1904. do 1912. godine. U stvaranju jugoslovenske države četnici se javljaju kao jedna od vodećih rodoljubivih skupina. Četnički veterani 1921. godine osnivaju svoje udruženje koje se cijepalo, pa spajalo. Njihov stvarni vođa do 1928. je Puniša Račić, koji je u skupštinskim klupama izvršio ubistvo hrvatskih skupštinskih zastupnika u Beogradu. Između dva svjetska rata otpočela je javna djelatnost četničkih udruženja.

Od sredine maja do avgusta 1941. glavna aktivnost Mihailovićeve grupacije sastojala se u procjenjivanju potencijalnog novog ljudstva na koje se može računati u njihovom pokretu; pravljeni su spiskovi svih koji su voljni da im pristupe; pripremani su mobilizacijski spiskovi onih koji bi se mogli pozvati u određenom času; uređivana su skrovišta za smještaj skupljenog oružja i municije, opreme za vezu i druge opreme, te planirana strategija i politički pravci razvoja četničke organizacije.[201]

Mihailović je izdao uputstvo broj 5 u kojem su izloženi principi četničke vojne organizacije. Predviđene su tri vrste četa: kategorija 3 - mobilne, operativne trupe, s vojnicima od 20 i 30 godina; kategorija 2 - jedinice s ljudima između 31 i 40 godina sa zadatkom da vrše *sabotaže na komunikacijama* cestama, mostovima i željeznicama; kategorija 1 - lokalne trupe i grupe za snabdijevanje sastavljene od ljudi od 41 do 50 godina sa zadatkom da održavaju red i mir i štite svoja sela. Dvije do tri takve čete činile su bataljon, a dva do pet bataljona brigadu. Svaki srez treba da ima komandanta koji bi bio zadužen za čete 1 i 2. Propisane su i druge dužnosti sreskih komandanata (špijunaža, propaganda na sreskom području, ubacivanje u neprijateljske jedinice) itd.

U julu 1942. godine Mihailović je izvršio novu podjelu rada u svojoj Vrhovnoj komandi. Glavne službe povjerio je oficirima Zahariju Ostojiću i Mirku Lalatoviću koji su došli iz Kaira. Ostojić je ostao u štabu Vrhovne komande do decembra 1942. godine. Tada je upućen za rukovodioca operacija protiv snaga NOV-a i POJ-a u Dalmaciji, Lici i Bosni. Docnije je postao komandant *Istaknutog dela Vrhovne komande za Sandžak, Crnu Goru, Boku Kotorsku, te Bosnu i Hercegovinu.* Dotadašnjeg načelnika štaba Komande četničkih odreda Dragoslava T. Pavlovića Draža je imenovao za komandanta pozadine i opunomoćenika Vrhovne komande za zapadnu Srbiju. U svojstvu načelnika štaba Vrhovne komande Mihailović se počinje potpisivati: *Čiča, Čika Đoko, 1001 i 88.* Regulisao je organizacionu šemu i zadatke četničkih jedinica svojim posebnim već spomenutim uputstvom. Vojnu organizaciju prilagodio je potrebama borbe protiv jedinica NOV-a i POJ-a (partizanskih odreda Jugoslavije). Formirao je i Prvi četnički leteći korpus. Korpusi koji su organizovani prema administrativno-teritorijalnoj podjeli stare Jugoslavije imali su samostalne vojne i vojno-teritorijalne zadatke.

Najznačajniji zadaci dodijeljeni su jurišnim korpusima i grupama jurišnih korpusa. Njihov isključivi zadatak su operacije protiv NOV-a i POJ-a. Ta vojna organizacija nije imala jedinstvenu vojnu strukturu. Zavisila je od

201 Još na putu prema Ravnoj gori usput su prikupljali oružje, municiju i ratnu opremu. Sa raspadom jugoslovenske vojske dio oružja nalazio se u rukama pojedinaca, a nešto u manjim skladištima koje okupator još nije stigao da zauzme. Oružje je sakriveno nakon raspada i kapitulacije kraljevske jugoslovenske vojske. Sakupljale su ga i partijske organizacije. One su to činile po direktivi pokrajinskih rukovodstava KPJ. U direktivi je rečeno da se formiraju vojne komisije koje su otpočele pripreme za ustanak. Rezultati njegovog prikupljanja zavisili su od brojnosti partijskih organizacija i blizine fronta 1941. godine.

lokalnih uslova i okolnosti. Morala se, uz to, prilagođavati željama okupacionih komandi, njihovim planovima i potrebama, jer su četničke jedinice unošene u planove okupacionih trupa. Ta organizacija četničkih jedinica, a posebno komandovanje sučeljeno je sa ambicijama, samovoljom i međusobnom netrpeljivošću komandnog kadra i rivalstvom među njima iz karijerističkih i drugih motiva.

Organizacija komandovanja u smislu potčinjenosti nižih komandi višim postavljena je po ovom redu: (1) Vrhovna komanda, (2) komanda pokrajine, (3) komanda grupe korpusa, (4) komandant korpusa, (5) komandant grupe brigada, (6) komandant brigade, (7) komandant bataljona, (8) komandir čete (komandant sela ili četovođa). U vojno-teritorijalnom i formacijskom pogledu u vojnoj organizaciji četnika bile su sljedeće oblasti: (Srbija sa *Južnom Srbijom* - u stvari Makedonijom), 2. Bosna i Hercegovina, 3. Crna Gora i Boka Kotorska, 4. Sandžak *(Stari Ras* u terminologiji četničke organizacije), 5. Dalmacija i Lika, 6. Vojvodina i Slavonija i 7. Slovenija.

Kako se širio NOP uzimajući sve većeg maha borba protiv partizana nametnula je dopunu ovih uputstava četničke vojne organizacije krajem 1942. godine. Tako je od 1. januara 1943. godine osnovna jedinica bila *t r o j k a* u sastavu: vođa, zamjenik i treći član za vezu između dvojice te trojke i pretpostavljenih vlasti. Jozo Tomasevich to tumači kao oživljavanje tradicionalne srpske gerilske jedinice: 15 do 30 trojki bi činile četu, tri čete bataljon, a tri bataljona brigadu. Postojali su korpusi sa po tri do pet brigada, elitne brigade s najmlađom i najboljom momčadi zvale su se - *leteće brigade*. U dijelovima Bosne, Like i u sjevernoj Dalmaciji već u zimu 1941/42. godine neke od vodećih četničkih jedinica su se zvale pukovima i divizijama, napr. puk *Kralj Petar II* Dinarske divizije.[202] Jozo Tomasevich je u posjedu[203] detaljno rekonstruisane cijele četničke vojne organizacije koju je saznala i njemačka radio-služba u Beogradu na osnovu uhvaćenih radio-poruka između Mihailovićevog štaba i raznih njegovih komandanata. Ova njemačka služba je podnijela detaljni izvještaj naslovljen *Organizacija pokreta Draže Mihailovića*. U četničkom priručniku iz 1942. određeni su specifični zadaci komandnih štabova unutar pojedinih određenih teritorija, od korpusa, brigade i bataljona do čete.

U skladu sa organizacijom pokreta ustrojena je i četnička propaganda. Sistemu njene organizacije i funkcionisanja posvećen je poseban tematski blok u ovom radu.

202 Kopija teksta Direktive br. 5 u arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Četnički dokumenti, reg. br. 10/3, kutija 1; Izvještaji o njenoj primjeni nalaze se u direktivnom pismu majora Ostojića četničkim komandantima, 30. jula 1942., reg. br. 14/2, kutija 1, i u izvještaju majora Miodraga P. Paloševića Mihailoviću, 5. novembra 1942., reg. br. 34/2, kutija 1.

203 Mikrofilm br. T-312, rola 470, snimci 8, 060, 380-433.

I VOJNI I POLITIČKI KARAKTER POKRETA

Zahvaljujući neaktivnosti naših komandanata komunisti se svakim danom sve više ojačavaju kako u pogledu broja ljudi tako i u pogledu brojnog stanja oružja i municije. Oni su potpuno sproveli svoju organizaciju. U svakom selu su obrazovali Narodne oslobodilačke odbore, omladinu su svrstali u SKOJ, a žene u antifašistički front. Izdaju svoje listove, rasturaju letke, brošure i radio-izveštaje.[204]

Po dolasku na Ravnu goru Draža je najprije organizovao vojni štab. Oko njegovog sjedišta formiran je jedan od glavnih centara u kojem se razvijala četnička organizacija. Mihailović je četnički pokret shvatao više u vojnom nego u političkom smislu. Jozo Tomasevich[205] piše da on nije imao interesa da iz svojih trupa stvara više nego vojsku izbjegličke vlade. Njegov cilj je, uz to, restauracija monarhije i konstituisanje Velike Srbije. Samim tim je sa vojnom - mimo njegovih poimanja političkih funkcija i smisla ravnogorskog okupljanja i ustrojavanja - počela i politička organizacija i djelatnost toga centra. Njena suština i osnovna orijentacija izražena je u programskim osnovama formulisanim u više dokumenata. Kao pokret koji se okupljao u jedinicama unutar i oko JVUO bio je instrument u rukama kraljevske vlade u izbjeglištvu. Od prvog dana je, u isto vrijeme, eksponent velikosrpskih hegemonističkih ciljeva. Vodstvo je definisalo program i formulisalo velikodržavne osnove i pretenzije koje je pokret u cjelini prihvatio kao svoje ciljeve. Za njih se i borio, iako se među njegovim pripadnicima, pa i u vodstvu, moglo čuti da oni nisu politički angažovani.[206] Takva mu obilježja daju nastojanja da uništi svakog rivala u borbi za vlast u budućoj Jugoslaviji koja će nastati nakon rata. Na njegovom udaru se naročito našla KPJ. Ta partija je još u periodu između dva svjetska rata, a pogotovo sada u oružanoj borbi, postajala najozbiljniji i najopasniji borac protiv onih vojnih i političkih ciljeva koji su od prvog dana ugrađeni u temelje ravnogorskog pokreta. Ističući da nije politička organizacija, četničko vodstvo je smatralo da ni sve druge oružane grupe u zemlji ne bi trebalo da budu politički aktivne dok traje ratna kataklizma. Recidive takve usmjerenosti otkriva i zapisnik sa konferencije *predstavnika četnika u Vlasenici 17. XI 1941. o uslovima saradnje sa NOPOM i o formiranju četničke privremene uprave Istočne Bosne. U mestima, srezovima i opštinama što su ih sami četnici oslobodili uspostaviti čistu četničku vlast, a što su osvojili zajednički sa partizanima da se uspostavi zajednička vlast. 'Zabranjuje se svaka politička propaganda kako na frontu tako i u pozadini, jer ne priznajemo ni jednu stranku a borimo se samo za Srpski narod'.*[207] *Zabranjeni su svi zborovi i dogovori političkog*

204 VII, Ča, k. 54, reg. br. 24/1-1.
205 J. Tomasevich, Isto, 165
206 Jozo Tomasevidh, n.dj., 171 i d.
207 XIV, 1, dok. br. 29, pod II u zapisniku.

karaktera, kao i štampa političkog karaktera', jer smatramo sve ono što je najbolje nalazi se na položajima.

Međutim, iz programskih usmjerenja vidljivo je kako se taj pokret sprema da nakon završetka rata zavede svoju diktaturu putem koje bi realizovao svoj program ili pretežnu većinu programskih opredjeljenja.

Ako se M. nervno skrha ili ako on umre, nastaće grabež oko vlasti i njegova će se organizacija kao cjelina raspasti, pošto mesni komandanti neće priznati autoritet makoga koji bude došao na njegovo mesto - javlja šef britanske vojne misije u London.[208]

Političke oznake tom pokretu je davalo i okupljanje prvaka pojedinih građanskih političkih partija iz prijeratnog političkog života Jugoslavije. U najpretežnijem broju su to pripadnici onih stranaka što su na pozicijama jugoslovenske vlade u izbjeglištvu i vrhova političkih partija sa utočištem u emigraciji. Od njih je domalo, krajem avgusta i početkom septembra 1941. godine, obrazovan i Centralni nacionalni komitet (CNK).[209] Sačinjavali su ga bivši političari iz vremena koje je prethodilo Drugom svjetskom ratu. U većini su poticali iz po veličini četvrte srpske stranke - Zemljoradničke, te iz Republikanske.[210] Smatralo se da uživaju stanoviti ugled u srpskom političkom i kulturnom životu. Neki od njih su vodili političko porijeklo iz članstva Beogradskog komiteta koji je otprije davao bezrezervnu podršku Mihailoviću. Među prvima je prispio član vodstva Republikanske stranke, jedan od članova beogradskog komiteta i potpredsjednik Srpskog kulturnog kluba Dragiša Vasić. Taj klub je bio velikosrpska nacionalistička organizacija na čijem je čelu stajao prof. dr. Slobodan Jovanović. Onaj isti Jovanović koji će u izbjeglištvu biti predsjednik kraljevske vlade poslije predsjednikovanja tom vladom generala Dušana Simovića. Vasić je preuzeo čelnu funkciju u Izvršnom odboru CNK. Na toj funkciji, kao najpouzdaniji privrženik, ostao je sve do kraja 1943. godine. (Nakon toga će dr. Stevan Moljević preuzeti ulogu prve ličnosti Izvršnog odbora). To je značilo da je on bio starješina tzv. *Grupe trojice*, koju su, uz Vasića, sačinjavali Moljević i dr. Mladen Žujović, Vasićev advokatski partner, a zajedno s njim i član Republikanske stranke. Za slučaj da mu se dogodi nešto nepredviđeno, što bi ga onemogućilo u vršenju čelne funkcije, Mihailović je promovirao Vasića za svog nasljednika na čelu ravnogorskog pokreta. U tom smislu je otposlata i spočetka citirana poruka šefa britanske vojne misije, koji kaže da se moralo misliti i na Dražinu eventualnu zamjenu. Sa pomenutom trojicom nalazili su se još pukovnik Dragoslav Pavlović i major Jezdimir Dangić, koji će ubrzo biti upućen u Bosnu u svojstvu Dražinog ravnogorskog misionara.[211]

208 Arhiv VII, Ča, k. 20, reg. br. 4/3 - VK-Y-709/1.
209 *Vojna enciklopedija*, 2, izd. 1974., str. 261. *Četnici*.
210 J. Tomasevich, Isto, 171.
211 Branko Lazich/pseudonim Branislava Stranjakovića, Iz istorije Ravne gore, 1941., *Knjiga o*

Centralni nacionalni komitet u cjelini je imao savjetodavnu funkciju. Političke odluke su donosili Mihailović i njegovi vojni komandanti. Civilni političari, pa i članovi Izvršnog odbora, prevashodno su bili savjetnici Mihailovića za unutrašnja i spoljno-politička pitanja. Oni su pružali savjete i pri tome ostajali u drugom planu prilikom političkog odlučivanja.[212] Od njih je pružana savjetodavna pomoć i podrška Draži u onim sferama djelovanja za koje članovi vojnog štaba,

uključivši i samog Mihailovića, kao oficiri nisu imali političkog, međunarodnog i upravnog iskustva. Njima je ta pomoć svakako bila neophodna.[213]

To upućuje na stanovitu podjelu rada unutar vojnog i političkog vodstva ravnogoraca. Tu podjelu pokazuje i Dražina depeša od 27. juna 1942. godine. On obavještava izbjegličku jugoslovensku vladu da je njegov štab pretvoren u Vrhovnu komandu i da *ona ima sledeću podelu rada: Operativne, organizacijske i obaveštajne poslove vodi major Zaharije Ostojić, unutrašnju službu veze i spoljnu službu veze sa avijacijom i prijem materijala major Mirko Lalatović, šef propagande Dragiša Vasić koji radi zajedno s Moljevićem, a komandant brigade Gorske garde rezervni poručnik Nikola Kalabić. Izvršni odbor je imao još i neke druge nadležnosti: vođenje administracije, održavanje i razvijanje veza sa pristašama u stanovništvu Srbije i - propaganda.* U taj odbor će u avgustu 1943. godine ući i dr. Đuro Đurović, jedan od istaknutih aktivista u propagandnoj djelatnosti. Posebno je djelovao u radio-propagandi okrenutoj ka Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama.

PROPAGANDA "ČEKANJA" I ODLAGANJA BORBE PROTIV SILA OSOVINE

Od četničko-partizanskog raskola u zvaničnim dokumentima, izvještajima i propagandnim glasilima naglašava se da su komunisti i ustaše najveći neprijatelji srpskog naroda. U lecima i proglasima je isticano kako četnici nisu ni komunisti ni partizani, već nacionalni srpski borci. *Samo pamet može spasiti srpski narod u istočnoj Bosni* - glasi četnička poruka u vrijeme kada je na tom području preduzeta njemačka ofanziva. Veoma česta je parola *Borba na život i smrt sa komunistima.* Četnici *ne smiju dozvoliti da samo nemačke trupe uništavaju komuniste, jer će tada uništiti i sav srpski narod.*[214] Partizani se bore za zajedničke kazane, kolektivnu svojinu zemljišta i plodova s njiva, itd. Prožet

Draži, I, 167-172. Jozo Tomasevich je pronašao Lazićev tekst prema kojem je Dragiša Vasić napisao istoriju ravnogorskog pokreta, ali taj rukopis nikada nije pronađen.

212 Suđenje članovima rukovodstva organizacije D. Mihailovića, 69-83, 481-500.

213 J. Tomasevich, Isto, 171.

214 Zbornik NOR-a, dok. br. 40 118-119.

mržnjom i borbom protiv NOP-a vođen je pravi propagandni rat putem letaka. Tako naslov *Da li pobeđuje sunce ili mrak?* polemiše sa jednim partizanskim letkom. Četnici odgovaraju da su ga *partizani napisali pod primamljivim i nežnim naslovom 'Braćo Srbi Kninske Krajine i Tromeđe'. Nadali su se da će, kada im već drukčije nije uspelo, umekšati srpska srca imenom brat i tako lakše prikriti vuka pod jagnjećom kožom. To bi im, vjerovatno, i pošlo za rukom, kad bi u Srba bio mozak tako lagan kao u Titovih sljedbenika i da mi Srbi nismo iskusili na sebi, na svojim porodicama i na našim opustošenim domovima bratsku komunističku ljubav. Od početka komunističke propagande u našim krajevima pa do danas zaklali su partizani, nazivajući se kroz to vrijeme narodno-oslobodilačka vojska, bezbroj Srba nacionalista, njihovih žena i dece, a pri svojim napadajima ili bježanjima popalili toliko kuća i sa zemljom sravnili toliko srpskih sela da čovjeka jeza hvata. Prema tome, sasvim je jasno da li partizani imaju pravo nazivati Srbina bratom i da li Srbin može da primi bratstvo Titovih plaćenika, pa makar se među njima nalazio i onaj neznatni broj zaludjelih ili što je još češće, na silu odvedenih Srba.*

Potom autori letka pokušavaju da dokažu da je laž kako je to narodnooslobodilačka vojska. Ona nije *ni narodna, ni oslobodilačka, ni vojska. Ona nije narodna. To je komunistički odbor, komunistička vojska, čiji su glavni podstrekači daleko od naroda. Daleko su prostorom i osjećajem.* U letku se objašnjava komunistička nauka ovako: *da li bi i jedan jedini čovjek pristao da ono što je on sam posijao na svojoj njivi požanje njegov susjed? Da ono što je rodilo na njegovim voćkama odnese drugi? Da mu vlast poruši ogradu koja dijeli njegovo imanje od susjedova pa da se više ne zna šta je čije? Da mu njegovu ženu smije da dirne komesar kad god to zaželi, da mu odvede rođenu kćer sasvim tuđ i nepoznat čovjek samo zato što je vlast pa da mu je poslije, kada se zasiti, vrati u kuću kao da nije ništa ni bilo?*

U težnji da se istine podrede interesima jedne strane, u ovom slučaju četničke, ne postoje ograničenja u pronalaženju proizvoljnih tvrdnji. Ako se partizanima ne može predbaciti da su direktno u službi okupatora, može se negirati činjenica da su se borili protiv njega. Ako su se već borili protiv okupacionih trupa i kvislinških formacija, onda se ta borba može skrivati od javnosti, a njeni rezultati pripisivati sebi.

Na područjima sa kojih se moralo izvršiti povlačenje partizanskih snaga pojačavan je teror četnika. Tada su jačale njihove pozicije. Dešavalo se to i tamo gdje je, katkad, smalaksavalo raspoloženje naroda prema NOB-u. Na tim područjima četnici provode prisilnu mobilizaciju ljudstva od 18 do 50 godina. Mobilizaciju je pratila zaglušna propaganda da je *partizanski pokret propao.* Neki komandanti su i u svojim naredbama komandirima četa preduzimali mjere *protiv opasnosti koja dolazi od izvesnih elemenata.* Ti elementi *pomoću lažne propagande pokušavaju da poljuljaju, razjedine i razbiju redove ovoga puka na teritoriji pojedinih sela služeći se raznim parolama.* Nalagana je *pojačana opreznost* na svojoj teritoriji. *Pomoću zasjeda, straža i patrola onemogućiti*

pristup svakom nepoznatom licu ili grupi, pod bilo kakvim izgovorom, pa makar takvo lice imalo ispravne dokumente od svog štaba. Brane se, pred tim *izvesnim elementima,* nosioci politike *čekanja* na borbu protiv okupatora i pasivnosti naspram okupacionih i kvislinških jedinica.

Partizani, po četničkoj propagandi, nikada nisu oslobađali nego su samo ubijali Srbe, palili im kuće i bogomolje i uništavali njihova ognjišta. Da bi pospješili istrebljenje srpskog naroda, namjerno su napadali njemačke vojnike. Činili su to kriomice, iza busije, ali samo tamo gdje blizu žive Srbi, znajući unaprijed da će time doprinijeti uništavanju srpskog naroda.

Imajte vere u to da nećemo ni preuraniti, niti zakasniti, nego ćemo pogoditi pravi momenat kada treba da rešimo naš spor i sa okupatorom i sa Turcima-muslimanima, i sa Hrvatima i sa svim manjinskim grupama.[215]

To su riječi Draže Mihailovića izgovorene u pero Mila Vasovića, predratnog novinara *Politike* i publiciste. Rekao je to u prvom i jedinom intervjuu koji je u ratu dao profesionalnom novinaru 18. IX 1942. godine u Lipovu ispod Sinjajevine kod Kolašina. Do tada je već bila protekla skoro godina i po dana otkad je nastao ravnogorski pokret. Aprilskih dana 1941. godine, neposredno nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, okupljala se, izbjegavši zarobljavanje prvobitna grupa začetnika toga pokreta u okolini Doboja. Odatle je došla na Ravnu goru. I ta grupa, i oni koji su im pristupili u Srbiji u većini su očekivali da će se angažovati u oružanom otporu protiv vojne sile okupacionih zemalja. Najveći broj njih je, patriotski nastrojen, tražio mogućnost vlastitog doprinosa slamanju okupatora i oslobođenju zemlje. I u okviru ravnogorskog pokreta, koji je tada nastao, oni su očekivali tu borbu, koja nije odmah ni planirana a kamoli izvođena. Njeno odgađanje je, s obzirom na početnu malobrojnost privrženika, bilo i logično i neizbježno. Počelo je sa nekoliko desetina ljudi, koji su otvorili proces stvaranja vojne i političke organizacije. Još su bili bez dovoljno oružja, municije i druge opreme. Pogotovo nisu znali kakvo je u tom pogledu raspoloženje naroda, koji ih je nazvao četnicima. Najvažnije je u osnovi njihove početne strategije postići neophodni nivo organizovanosti, masovnosti, do tada sakupiti snagu, a dotle odgoditi i oružanu borbu protiv okupatora.

Ali, kako je vrijeme odmicalo pokret se omasovljavao, dobijao je sve više pristalica, vojnika i oficira doratne kraljevske vojske i žandara. Učvršćivao je i svoju organizaciju, sticao naoružanje i vojnu opremu uz masovnost. Uporedo s tim se nije razvijala i spremnost za oružanu borbu. Ta borba je u vodstvu i dalje odgađana. Pretvarala se u *čekanje* koje će prestati onog časa kada počne iskrcavanje zapadnih Saveznika na Balkan. *Čekanje i početak borbe* vezani su za dolazak oružanih formacija antihitlerovske koalicije u Jugoslaviju. Četnička propaganda je govorila da će pred njihovim naletom otpočeti povlačenje

215 *Duga*, br. 458, 13-27. IX 1991.

okupatorskih armija iz zemlje. Baš to će biti taj odsutni trenutak na koji se ne može *ni preuraniti, ni zakasniti*, kako to kaže Mihailović. To bi, po njemu, bio pogodak *pravog momenta kada treba da rešimo spor sa okupatorom*. S dolaskom savezničkih trupa nastaće i rješenje *našeg spora i sa Turcima-muslimanima, i sa Hrvatima i sa svim manjinskim grupama*. U osnovi *strategije čekanja i odlaganja početka* borbe protiv okupacionih snaga je očekivanje da će se pasivnošću i pokornošću umilostiviti baš ona sila koja je postavila cilj da kazni i satre srpski narod. Ko god je pomišljao da spasava taj narod morao se mobilisati u aktivan otpor tim namjerama u skladu sa strateškom orijentacijom Antifašističke koalicije. *Čekanje* se, osim toga, razišlo sa strateškom orijentacijom Antifašističke koalicije koja je krenula na uništenje sila Osovine.

Bilo bi logično pretpostaviti da će ravnogorski pokret slijediti antiokupatorsku orijentaciju. Umjesto protiv okupatora glavni pravac njegove ratne aktivnosti bio je okrenut prema drugim stranama - protiv Hrvata i Muslimana, protiv NOP-a i njegovih oružanih formacija.[216]

U programskoj platformi ravnogorskog pokreta pretpostavljalo se da će Saveznici poraziti Nijemce i Italijane kao okupatore. Do tog poraza četnici ne treba da ratuju protiv njih. To se može vidjeti i iz Mihailovićevih riječi iskazanih u već spomenutom intervjuu.

Sada se vodi jedan krvavi rat između Nemačke i njenih saveznika, sa jedne, i naših saveznika Amerike, Engleske i Rusije, s druge strane. Zasad je svu težinu borbe primila Rusija na svoja leđa i ona se lavovski brani. Mi smo ubeđeni da će drugi, zapadni front biti brzo otvoren i da će naši saveznici brzo i sigurno pobediti. Dosledno Oktobarskoj povelji sovjetske vlade i Atlantskoj deklaraciji demokratskih zemalja, naša zemlja će biti uređena onako kako to zaželi većina naroda, a to znači stvorićemo veliku demokratsku monarhiju pod vodstvom našeg mladog kralja. Nemačka se može još držati, ali isto tako ona može propasti za 24 sata. Mi smo u stalnoj vezi sa vladom i saveznicima i imajte vere u to da nećemo ni preuraniti, niti zakasniti...[217]

Izbjegavanje oružane borbe protiv okupatora kao strategija je temeljeno na stanovištu da će Saveznici na kraju rata poraziti sile Osovine. Izbjegavanjem te borbe sačuvaće se srpski narod od njemačkih represalija. Te represalije su preduzimane radi slamanja otpora srpskog naroda prema okupacionim vlastima i njenim strateškim i drugim planovima. Pokret je polazio sa stanovišta da je okupator neuporedivo nadmoćniji i da je borba protiv njega u tim uslovima beznadežna i - samoubilačka. Otuda je vojna pasivnost prema njima pravdana željom da se srpski narod ne izlaže biološkom uništenju. Represalije okupacionih vlasti su preduzimane putem tzv. *kaznenih njemačkih ekspedicija*. One su se kretale tamo gdje god se pojavi bilo kakav vid otpora njegovoj oružanoj

216 Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo, 288.
217 *Duga*, isto.

sili. U vlastitoj vojnoj pasivnosti i odsustvu svoje oružane borbe četnički pokret je na sve načine umanjivao i ignorisao oružani otpor NOP-a i njegovih jedinica okupatorima.

Takvu strategiju vodstva ravnogorskog pokreta slijedila je i četnička propaganda. *Đeneral Draža Mihailović neće da počne sa velikim vojnim pokretima iz razloga da poštedi narod u zemlji od fatalnih posledica koje nosi građanski rat sa sobom i što očekuje momenat da se razorene komunističke snage same raspadnu.* To se kaže u letku kojim se upozorava da borba protiv okupatora, uz sve to, treba da sačeka dok ne dođe do invazije Saveznika na Balkanu.

Razlagane su teorije o oružanim ustancima i blagovremenosti njihovog organizovanja. Svaki oružani ustanak, pa i onaj koji bi podigao četnički pokret, mora biti blagovremen.

Nepravovremenost je uzimana kao opravdanje što se odgađa opšti udar na okupatorske snage. Po njima je ta blagovremenost veoma bitna naročito u agrarnoj zemlji, malih prostora iako je, istovremeno, zemlja ustaničkih tradicija. Jedino ako je blagovremen ustanak može biti efikasan. Iz neblagovremenosti proizlazi i neefikasnost te forme borbe protiv okupatora. Dopuštali su, doduše, da oružanom ustanku prethode gerilske borbe *ali i to u velikim vremenskim razmacima.* Na toj liniji je komunistima oštro prigovarano što su se odlučili na oružani ustanak u nevrijeme. Priznavali su im da pri tome oni polaze *od svog internacionalističkog stanovišta*, ali šta vrijedi kad ne uzimaju u obzir i ne polaze *od konkretnih uslova koji treba da postoje u svakoj pa i ovoj zemlji za ustanak* i borbu protiv okupacionih sila. Otuda su i predskazivali katastrofu NOP-a.

Otpočinjanje ustanka, velikih vojnih pokreta i opšteg udara na okupatore Mihailović i četnička propaganda su različito kvalifikovali dajući im jedinstveno značenje. Označavali su to kao *glavni momenat, glavnu akciju, odsudni momenat, ključni čas, pogodan trenutak, glavni start.* Te su oznake vječno obećavane, a nikada praktično dosegnute. Izdašno su eksploatisane. U lecima, proglasima, radioemisijama, depešama, izvještajima taj momenat je često najavljivan kao pitanje dana. Sazreo bi navodno onda kada bi se invazione anglo-američke vojne snage iskrcale na tlo Jugoslavije. Kako se one nikada nisu iskrcale tako je i nadalje odgađan dan početka te sveopšte borbe. Pošto invazija nije izvršena u tom području, nije bilo ni te gromoglasno najavljivane *glavne akcije* protiv sila Osovine. Tako su i Saveznici ostavili četnike bez invazionih trupa koje bi trebalo da budu Mihailovićeve oružane snage. Bila bi to, očigledno, borba za oslobođenje zemlje do posljednje kapi - tuđe krvi.

Za antifašiste četnike su dugo držali štampa i radio Velike Britanije i Amerike. Svoje antiokupatorske namjere ravnogorci su proklamovali i u svojoj propagandi. I Britanci su im, osim u propagandnom, svestrano pomagali u materijalnom, političkom i moralnom smislu. Ta pomoć je u to vrijeme usmjeravana i u odnosu na četničke sukobe sa partizanskim snagama. *Prošle godine primio sam znanju saopštenje britanske vlade da Jugosloveni imaju da se*

bore za Jugoslaviju, a ne da se borba pretvori u pobunu komunista za Sovjetsku Republiku.[218]

Preduzmite blagovremene mere da Srbi po svom običaju ne ustanu pre vremena listom i sa motikom krenu na mitraljeze.[219]

Napadi na okupatora prepušteni su jedino četničkoj propagandi. Pa i u njoj samo spočetka rata dosta oštro. Kasnije sve blaže dok iz njihovih glasila nije gotovo potpuno ispražnjena i ta retorička borba. Saradnja sa okupatorima postaje njihovo strateško opredjeljenje. Počesto prikriveno i tajno a u teškim situacijama sasvim otvoreno.

U oružane sukobe s njima Mihailović nije ulazio. To mu je sugerisao i predsjednik emigrantske vlade Slobodan Jovanović. *Na slučaj iskrcavanja saveznika na Balkanu i opšteg ustanka* da mobiliše broj ljudstva prema količini imajućeg naoružanja. Protiv borbene aktivnosti naspram okupatora bili su i najviši četnički vojno-politički funkcioneri. Među njima i Dragiša Vasić. On se bojao da mladi ljudi ne izazovu preuranjeni ustanak. *Od toga se treba čuvati kao od žive vatre.*[220]Znao je da narod želi borbu protiv zavojevača. Znao je to i Mihailović. On izbjegličkoj vladi u oktobru 1941. godine šalje depešu da je *narod željan borbe.*[221]

Iskazano je to i na sastanku u Zimonjića Kuli (Pusto Polje, južno od Avtovca) sa Ilijom Trifunovićem-Birčaninom, majorom Zaharijem Ostojićem, kapetanom Pavlom Đurišićem i većim brojem četničkih komandanata i vođa iz Hercegovine. U izvještaju italijanske više komande oružanih snaga *Slovenija-Dalmacija* od 7. avgusta 1942. godine o tom sastanku piše: *U toku razgovora vođe Hercegovine razmatrali su delatnost italijanskih trupa na područjima Hrvatske nastanjenim pravoslavnim stanovništvom, navodno, zaključili da je potrebno nastaviti postojeću lojalnu saradnju u borbi protiv komunista i za normalizaciju prilika. Na interpelaciju Trifunovića o njegovim operativnim planovima, general Mihailović je, navodno, izjavio da je vlada u Londonu vršila pritisak na njega da ponovo raspali gerilski rat protiv trupa Osovine na Balkanu. On je rekao 'da učešće Srba* (to jest četnika - o.a.) *u borbi može da bude razmatrano tek kad Rusi budu u Budimpešti, a Englezi u Sofiji.*[222] Ta izjava na sastanku u nazočnosti italijanskih oficira bila je dovoljna da Italijani četnicima kao svojim saborcima poklone još veće povjerenje, pa i Antikomunističkoj dobrovoljačkoj miliciji (MVAC).

218 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 358; Radivoje Jovanović Bradonja, *Uvod u analizu strategije NOP-a Jugoslavije 1941-1945.*, SUBNOR Srbije, 1998., na str. 125 tvrdi da je Čerčil 1941. godine naredio Draži Mihailoviću da napadne partizane.

219 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 853 - depeša predsjednika izbjegličke vlade iz Londona Mihailoviću 30. XI 1942.

220 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 258.

221 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 328.

222 Arhiv VII, italijanska arhiva, NAV-N-I-T-821, r. 403, s. 55-57.

Da je *narod željan borbe* protiv okupatora Mihailovića su upozoravali i pojedini četnički komandanti ne samo iz Srbije nego i iz drugih područja zemlje. To je učinio i major Dragutin Keserović koji je otprije zavrbovan da radi za Abver. Jer, vrijeme je radilo protiv *čekanja*. Antifašistička koalicija je u ofanzivi postizala sve veće uspjehe. I srpski narod je tražio da počnu borbene akcije četnika protiv okupatora, njegove pljačke, terora i ponižavanja. Okupacione trupe su znale da od četnika neće biti napadnute. Znale su da bi do tih napada s njihove strane došlo jedino ako bi se angloameričke desantno-padobranske brigade ubacile u okupacione zone. Raspolagale su podacima da bi samo u tom slučaju četnici počeli protivnjemačke akcije.[223] I Dobroslav Jevđević je u razgovoru sa njemačkim predstavnicima 4. septembra 1942. godine izjavio da je Mihailović *zapovedio pomirljivo držanje prema okupatorima* a da će obračun sa njima doći *tek kada budu Rusi u Sofiji i Englezi u Budimpešti.*[224] Četnički odredi u Hercegovini su legalizovani kod Italijana. Dobijali su hranu, oružje i municiju. Platu ne primaju samo im se *po neki put u vidu pomoći dodeljuju manje svote novca.* To piše Petar Baćović 16. jula 1942. godine Mihailoviću.[225]

I onespokojene preostale građanske političke snage okupljene oko Mihailovića opredijeljene su za *strategiju čekanja.* Ta strategija je bila u suprotnosti sa opštim nacionalnim interesom, a i protivna globalnom političkom i vojnom kursu zemalja (Antifašističke koalicije) AFK. Ravnogorsko vodstvo nije shvatilo duh vremena i uvjete u kojem se vodio Drugi svjetski rat. Draža je odbio prijedlog rukovodstva NOP-a za zajedničkom komandom i zajedničkim oružanim operacijama protiv okupatora i kvislinga. Još prvih dana novembra 1941. godine, umjesto toga zajedništva, proglasio je partizanski pokret za neprijatelja broj 1. Nastojao je svim snagama da ga uništi uz pomoć okupatora i kvislinga. Posmatrajući taj postupak sa političkog i moralnog stanovišta, Milija Stanišić smatra da je to bio više nego nerazuman poduhvat. Ta praksa je neminovno vodila četnički pokret u kolaboraciju, a slabila je i borbene potencijale naroda. U toku cijelog rata se duboko ušančio u takav strategijski smjer i uporno slijedio tu poziciju. Javna ili prikrivena kolaboracija predodredila je sudbinu ne samo četničkog pokreta nego i Draže kao njegovog vođe. *Draža Mihailović je pobrao opake plodove svoje plitkoumne politike i sitne obavještajne kombinatorike. Vodio je svoj pokret u beznađe sunovrata. Po svom mjestu i stvarnoj ulozi četnički pokret je na jugoslovenskoj pozornici 1941-1945. godine bio kolaboracionistička snaga, bez obzira na njegov deklarativni patriotizam. Četnička kolaboracija bila je u suštini nacionalna izdaja. U toj i takvoj funkciji doživjeli su, zajedno sa okupatorom, potpun politički i vojni slom.*[226]

---

223 Arhiv VII, NAV-N-T-315, r. 196, s. 148-152.

224 Zb. NOR-a, 1, str. 906.

225 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 428 i 524.

226 Milija Stanišić, *Strategijske vertikale narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije 1941-1945, ISI - Institut za savremenu istoriju Beograd, 1999.*

"KO HOĆE BORBU NEK SE ODMAKNE DALJE OD NAS"

Zar je moguće: šaka ljudi protiv velike sile.

Na oružje onda kada kucne pravi čas.

Niko nema pravo da kritikuje potpisatoga, u pogledu sadašnjeg stava prema neprijatelju, i da nagovara pojedince na borbu prije nego za to bude stvarno povoljna situacija. Preduzimanje oružanih akcija zavisi od naredaba štaba puka.[227]

Četnici su propagirali shvatanja da zapadni saveznici neće nikad dopustiti širenje komunizma i odlučujući uticaj Sovjetskog Saveza na Balkanu. Pri tome su računali na svoju nezamjenjivost i nenadoknadivost zapadnim Saveznicima. Smatrali su da ih oni zbog toga moraju pomagati. Zato Mihailović u telegramu svojim komandantima 7. novembra 1943. godine javlja: *Engleska ne sme nikada prepustiti Balkan ruskom uticaju, jer onda gubi Sredozemlje - to je svima jasno.*[228] Ali, borbena snaga i pouzdanost Titovih partizana, na temelju trenutnih vojnih potreba Saveznika, bili su važniji od njihovih komunističkih težnji. Za četnike se pokazala sva riskantnost pretpostavke da su oni nezamjenjivi, makar to shvatanje bilo suviše generalizirano.

Tako je bilo sa *čekanjem* na opšti ustanak u izvedbi ravnogoraca i stalnim odlaganjem četničke borbe protiv okupatora i kvislinga. Tako je i sa citiranim upozorenjem komandanta puka da se niko ne nagovara na borbu protiv neprijatelja dok za to ne bude *stvarno povoljna situacija*, što zavisi od naredaba štaba.

Narod neće nikakve borbe za sada. Narod će znati da se digne na oružje onda kada kucne pravi čas. U jednom letku iz rujna 1942. *Srbima partizanima* - navodi se da u četničkim redovima *postoje samo pravi Srbi, a ne kao kod vas više ustaša nego Srba. Svi vi skupa koji se nalazite u partizanima dobro znadete šta su Hrvati napravili iz našeg jadnog izmučenog naroda pa se malo razmislite pa kažite je li tako ili nije. A oni su sada vas napuvali da se borite protiv okupatora, ali se vi s time ne borite protiv njega nego samo za detaljno uništenje našega naroda, a onaj tko ga je doveo taj neka ga goni kako zna, a zašto da se mi borimo i da uludo gubimo bez ikakve koristi. Malo se promislite pa recite da li je to moguće i da li se može jedna šaka ljudi boriti protiv velike sile.* Partizanima se poručuje da pristupe u četničke redove, a za život im jamče *četnici i italijanska komanda.*[229]

227 AH, ČA, kut. 5.
228 *Arhiv Vojno-istorijskog instituta u Beogradu, Četnički dokumenti*, reg. br. 19/1, kutija 3.
229 AIHRPH, P-189/590, prijepis od 16. IX 1942.

TRPAJU SE U ANTIFAŠISTIČKE POKRETE

Nećemo se boriti protiv Nemaca pa ni onda ako nam ova borba bude nametnuta.[230]

Strategija čekanja i odlaganja borbe protiv sila Osovine mirila se sa stanjem okupacije i ciljevima okupacione politike. Iskazivala joj je lojalnost.

Nedorečeno je i neodređeno to *čekanje* u pogledu izvjesnosti dolaska *odlučnog trenutka* u kojem bi četničke snage prešle u opšti napad. Tvorci te strategije su računali da će zapadni Saveznici uprtiti glavni teret postizanja slobode od okupacije u Jugoslaviji. *Odlučni trenutak* je vezan za iskrcavanje njihovih trupa na Balkan, određenije u Jugoslaviji. Do tada su četnici usmjeravani na pasivnost i defanzivnost. Kao da nije potreban njihov napor da sopstvenim snagama doprinesu pobjedi nad fašizmom. Za Dražu nije bilo vrijeme za akciju ni u jesen 1942. godine kada ga britanska vlada poziva da počne rušiti glavne komunikacije u Srbiji.[231]

I ona u zemlji, i inostrana četnička propaganda izdašno je eksploatisala parolu o čekanju, o odgađanju početka sve dok ne bude *kucnuo čas*. Taj čas će oglasiti Draža, četničko vodstvo i izbjeglička vlada. Ta parola je imala uticaja u znatnom dijelu masa, posebno onih što su joj vjerovale. *Odlučan čas* ni prerano ni prekasno nije kucnuo od početka do kraja rata. Umjesto da jednom nahrupi i pokrene lavinu najaktivnijeg otpora, on nije nastao ni u ljeto 1944. godine. Tada su se četnici *rame uz rame* sa njemačkim snagama zajedno suprotstavljali ofanzivnom naletu NOVJ-a.

O partizanima koje je zvao komunistima kao svojim protivnicima još određenije se izrazio na jednoj svečanosti u selu Gornje Lipovo, kod Kolašina, 28. februara 1943. godine. Izjavio je da mu *vojni razlozi* nalažu da *sva svoja nastojanja usredotoči u prvom redu na to da likvidira svoje domaće neprijatelje*. A te domaće neprijatelje navodi ovim redom: partizani, Hrvati, Muslimani i ustaše. Rekao je da će *tek posle toga, kada jednom obavi taj posao, povesti borbu protiv osovinskih sila*.[232]

---

230 Zbornik NOR-a, knj. 1, Zapisnik sa Dražinih pregovora sa Nijemcima u selu Divci kod Valjeva 11. XI 1941., str. 871-878.

231 *Povoljan momenat* nije nastao ni u danima kapitulacije Italije. Čak i istoričar V. Đuretić konstatuje da je to bio njegov *najfatalniji propust*. Po Đuretiću je tada *zov beskompromisnosti bio demonstrativno prisutan*. Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, knj. 2, Beograd, 1992, str. 484. Stalno je, u beskraj, odlagan taj čas opšteg napada. Došao je i kraj ratnog požara, a četnici nikad ne stekoše *pravo vrijeme* za borbu protiv okupatora. Mihailović je naređivao da se pripreme i izvođenje sabotaža na željezničkim prugama u blizini naselja nesrpskog stanovništva izvode *pod firmom komunista* i sa *petokrakom zvezdom*. Akcije su planirane da se izvode voštanim kuglicama kako bi došlo do iskliznuća lokomotive ili vagona. Četnici nisu imali slobodnu teritoriju. Teritorija na kojoj su bitisali i djelovali bila je u neku ruku suvlasništvo između četnika i okupatora (Nijemaca, Bugara i Italijana) i kvislinga - nedićevaca, ljotićevaca, ustaša, na kojoj su se najčešće zajedno nalazili.

232 Elizabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1978, str. 336.

Tako definisanoj svojoj obavezi ostao je vjeran sve do kraja. Ostao je vjeran toj obavezi dok u septembru 1944. godine nije u pratnji Nijemaca pobjegao iz Srbije u Bosnu. Za tu borbu nije nikada bilo vrijeme, čak ni u osvit oslobođenja zemlje 1945. . Nije nastupilo ni kada je kralj Petar u svojstvu vrhovnog komandanta, 12. septembra 1944. izdao naredbu da se četničke snage priključe partizanskom pokretu i stave pod komandu maršala Tita. Umjesto borbe za nacionalno oslobođenje četničke snage su, polovinom 1944. zajedno sa okupatorom, kvislinzima i kolaboracionističkim trupama i dalje držali okrenuto oružje protiv partizanskog pokreta s ciljem da ga unište.

Suprotno istorijskoj istini četnički pokret se već dugo u Srbiji i Republici Srpskoj predstavlja kao antifašistički i oslobodilački. Evo kako to čini Danko Popović kao jedan od mnogobrojnih privrženika takve postavke.[233]

On ovako iskrivljeno objašnjava *satanizaciju Srba u svetskom mišljenju.* Kaže da je ona dobrim dijelom nastupila i zbog toga *što je Brozova propaganda bez prestanka i na sve moguće načine stavljala lažni znak jednakosti između hrvatskih ustaša i srpskih četnika.* Brozova propaganda je, po Popoviću, *posijala i najgnusniju laž zbog koje je sudbinom platio srpski narod. Ne bi sada Hrvati, Muslimani i njihovi saveznici tako lako satanizovali Srbe da je za poslednjih 50 godina u svetu živela istina da su četnici imali dva antifašistička pokreta. O antifašističkom karakteru ravnogorskog pokreta svedoče i Nemci, i Sajmište, i Banjica, i Jajinci, i Mathauzen, samo to neće da priznaju srpski komunisti, ni u ovom istorijskom trenutku sudbonosnom za srpski narod. Hoće pošto-poto da liše Srbe prednosti koju su imali i tolikim životima i patnjama posvedočili za vreme Drugog svetskog rata. A koliko bi za Srbe u ovom odsudnom trenutnu značilo da su se na proslavi pedesetogodišnjice pobede nad fašizmom pred svetom pojavili sa predstavnicima dva antifašistička pokreta u srpskom narodu. I koliko bi takvo priznanje doprinelo nacionalnom pomirenju, toliko neophodnom srpskom narodu u ovom vremenu najvećih iskušenja, kada je i sam njegov opstanak doveden u pitanje. Međutim, komunisti uvek imaju istu rečenicu. Računaju da im podela na partizane i četnike, kako su je oni predstavili može zatrebati na način kako je bila potrebna i Brozu za sve vreme njegove vladavine.*[234]

Po tim i drugim tumačenjima sličnim ovom Danka Popovića, što su dosta rasprostranjena, četnički pokret se od partizanskog razlikovao maltene samo u pogledu strategije borbe protiv okupatora. Ta strategija je, zapravo, beskrajno čekanje i stupanje u borbu *kada bude vreme.* Nastala je u ime brige za spas srpskog naroda od odmazde okupatora, te iščekivanja invazije trupa antifašističke koalicije koja će donijeti slobodu u Jugoslaviji. Istorijski je dokazana istina da je samo partizanski pokret vodio borbu protiv okupatora i bio antifašistički cijelo vrijeme rata, a četnički bio kolaboracionistički. U sprezi sa okupacionim trupama vodio je borbu protiv NOP-a, a ne protiv okupatora.

233 *Duga*, Beograd, br. 1614, 29. april do 12. maja 1995.

234 Danko Popović, pisac iz Beograda, *Duga*, br. 1614, od 29. aprila do 12. maja 1995.

"ISPUSTILI SMO INICIJATIVU IZ RUKU"

Krik protiv čekanja na borbu

Mihailović je svoj ustanak i otpočinjanje borbe protiv okupatora vezivao za momenat iskrcavanja anglo-američkih snaga na jugoslovensko tlo. Pošto do toga nije došlo, nije bilo ni četničkog ustanka. Time ni borbe protiv okupacionih vojnih formacija i kvislinških režima.

Ispustili smo inicijativu iz ruku. Naš nedovoljno umešan stav prema protivnicima doveo je do toga da nam komunisti preotimaju politički uticaj na saveznike ali i u narodu. Naše očajno kolebanje u toku proteklih godina dovodilo je do užasnog ponižavanja prema našim protivnicima s kojima smo paktirali, čas bili legalni, čas zauzimali stav oružanog sukoba. Te faze su se menjale vrlo brzo i prema želji naših protivnika i odluci pojedinih komandanata, a nikad nisu bili izraz inicijative i odluke Vrhovne komande.

To Draži piše major Drag. S. Račić, komandant 4. grupe jurišnih korpusa. Ni komandanti nisu sami u svojim odlukama: uvijek su se oslanjali i na inicijativu i odluke Vrhovne komande. Četnička pasivnost i odgađanje početka borbe protiv okupacionih trupa donosili su nezadovoljstvo u pojedinim štabovima i kod pojedinih komandanata.

Oni su upozoravali da je to *nejasan stav prema protivniku*. Prolaze godine, a čekanje na početak borbe se neprekidno odgađa. Nezadovoljstvo odnosom prema okupatoru naročito je poraslo kada su britanske vojne misije definitivno napustile Dražin štab i štabove pojedinih viših četničkih komandi krajem maja 1944. godine.[235] U položaju četnika nastalo je kritično stanje. To je bila prilika da se mnogi prisjete strategije *čekanja* i *odgađanja* borbe *dok dođe trenutak* itd. Major Drag. S. Račić ne zatvara oči, kako kaže, *pred realnim stanjem stvari*, kako to čine članovi četničkog Centralnog nacionalnog komiteta ravnogorskog pokreta.

Obraćajući se Mihailoviću naziva ga ministrom vojske, mornarice i vazduhoplovstva. On piše *da smo za tri godine rada ispustili inicijativu iz ruku.* Ispustili smo je *i pored organizovanih jedinica i potpuno pripremljenog naroda (narod je skoro sto posto uz nas) zbog nejasnog zauzimanja stava o aktuelnim događajima, koji su se ticali naše zemlje. Naš nedovoljno umešan stav prema protivnicima doveo je do toga da su nam komunisti preoteli politički uticaj na saveznike i nas od pre nekoliko meseci stavili skoro u ilegalnost kod saveznika na koje smo se naslanjali. Mi se ne smemo zavaravati i niti zatvarati oči pred istim. Odlazak vojne misije najbolji je dokaz da nas Englezi i Amerikanci ne priznaju kao saveznike, a Sovjeti već odavno zauzimaju neprijateljski stav prema nama.*

235 Posljednji je otišao brigadir Armstrong 30/31. V 1944., Američka vojna misija napustila je štab Mihailovića 27. XII 1944. - Zbornik NOR-a, tom XIV, knj. 3, dok. br. 42, i Prilog III, dok. br. 1.

Mi moramo shvatiti da se u Engleskoj nešto promenilo i da će oni vrlo rado pružiti ruku jednom Titu, koji u ostalom iako je komunista, može da se odrekne svojih načela da bi dobio prijateljstvo Engleza i uzeo vlast u ruke. A kad jedanput bude imao zemlju u svojim rukama, on se vrlo lako može prilagoditi Sovjetima ili Englezima već prema situaciji koja bude vladala na završetku rata.

Naše oslanjanje na narod ima samo moralnu, ali ne i praktičnu vrednost. Narod u masama ide uvek u organizovanu silu - onome koji je jači.

Čekanje i *odlaganje borbe* za bolja vremena otvara bezdan i ponor na koje upire prstom i major Drag. S. Račić. *Pred nama su krajnje ozbiljni dani* - upozorava on. *Mi moramo naći snage da priznamo istinu:*

1. Da od saveznika nemamo šta da očekujemo;

2. Da naš dosadašnji stav predstavlja samo produženje životarenja i vodi laganom, ali sigurnom našem uništenju;

3. Ako hoćemo da spasemo svetu stvar mi moramo potražiti nove puteve i doneti nove odluke (vremena još ima da ostvarimo svoje ideale, a ima i puno mogućnosti ako ih iskoristimo).

Zato on predlaže Mihailoviću: *1. da se prestane sa dosadašnjim stavom iščekivanja i da se hitno donesu nove odluke, ili da se našom akcijom otvorenom protiv neprijatelja povrati naš stav kod saveznika, a izbiju iz ruku Titu, ili ako ovo ne bi pomoglo kod saveznika, onda da se potpuno naslonimo na Nemce pod uslovom da od njih dobijemo toliko naoružanja, koje će nam zagarantovati da komuniste uništimo i postanemo gospodari situacije u zemlji, a kad smo to postigli samim tim saveznici su primorani da nam pruže ruku kao jedinom faktoru, koji odlučuje u ovom prostoru, ili - ako se ne primi ni jedno od gore izloženog - onda treba iskoristiti naše sadašnje grupisanje da postanemo potpuni gospodari Zapadne Srbije, na taj način što bismo udarom na sve protivnike ovladali garnizonima zapadno od linije Beograd-Kragujevac-Kraljevo. Uspeh je ovde potpuno zagarantovan, a naše jedinice dobile bi znatan priliv u naoružanju, što bi nam omogućilo da posle Zapadne Srbije uzmemo u svoje ruke ostale krajeve Srbije. Imamo li jedanput Srbiju potpuno u svojim rukama mi imamo mogućnost da počnemo akciju van Srbije, koju ne bi mogao ometati niko. U isto vreme mi imamo i adute za razgovore i sa saveznicima i sa Nemcima, jer bi naše oružje bilo faktor sa kojim bi i jedni i drugi morali da računaju.*

Račić kaže da bi trebalo *pristupiti korenitoj izmeni našeg političkog i vojnog vođstva pod Vašim vođstvom* ma koji predlog da se usvoji. On smatra da *štab treba popuniti sa energičnim i terenskim oficirima, koji imaju iskustvo iz dosadašnjih borbi i koji će omogućiti energičnim stavom da VK postane autoritet, čije se odluke bezuslovno imaju sprovoditi.* Traži da se *izvrši revizija svih ličnosti na položajima Komandanta Korpusa i većih, te da se bez ikakve sentimentalnosti udalje sa položaja oni koji u dosadašnjem radu nisu dali pozitivne rezultate ili svojim osobinama nisu zaslužili takav položaj. Sve oružane snage pregrupisati u stalne nove operativne jedinice i staviti ih u dejstvo pod komandom starešina koje*

to zaslužuju i koje imaju sposobnost za to itd.[236] Račićevo upozorenje nije prihvaćeno. Nove odluke nisu donesene. Produžen je dotadašnji stav iščekivanja. I dalje se odgađa otvorena akcija protiv neprijatelja koju predlaže komandant 4. grupe jurišnih korpusa.

Čekanje na tu borbu i vojna pasivnost poljuljali su cjelinu ravnogorskog pokreta. Startna pozicija je otišla u nepovrat. Početak iz 1941. godine nije se mogao ponovo vratiti. Mnogi ni u vodstvu toga pokreta nisu više imali snage da priznaju istinu na koju upozorava major Račić. Pokret nije više smogao ni snage ni hrabrosti da iziđe iz ćorsokaka u koji je duboko zabasao.

POLITIKA "ODGOVARAJUĆEG MOMENTA"

Napisali i objavili pa se odrekli svoga odgovora Sveslovenskom odboru u Moskvi

Predsjedništvo vlade KJ[237] piše jednom broju ministara i prilaže izvještaj centralnog narodnog odbora, *koji se nalazi uz generala Mihailovića, povodom komunističke kampanje protiv generala Mihailovića, radi znanja.*

Naš svet nedavno je imao priliku da sluša preko londonskog radija pozive Sveslovenskog odbora u Moskvi upućene malim slovenskim narodima, a koji su se odnosili na potrebu da se sve snage ujedine u teškoj borbi koju vode ujedinjeni narodi protiv Hitlerove tiranije. Ovim pozivom Sveslovenski odbor u Moskvi izražava svoje divljenje onima koji učestvuju u zajedničkoj borbi.

Tom Sveslovenskom komitetu upućen je odgovor Centralnog odbora koji su sačinjavali Stevan Moljević, Dragiša Vasić i Mladen Žujović. Odgovor je poslat u proljeće 1943. godine. *Naša ruska braća znaće sada sasvim jasno razloge našeg poraza 1941. godine. Pored nebratskog izdajstva, koje je sam priznao hrvatski izdajnik, hrabrost našeg naroda je slomljena izdajstvom i onih koji su danas tako povoljno primljeni pod skut Moskve. U trenutku kad je naš narod ušao u veliku i nejednaku borbu, dobio je od tih izdajnika najveći podli udarac u leđa. Naš narod je narod pobunjeničkih tradicija prema nepravdi i on je znao kako da se ponaša. On je svestan da opšti ustanak može imati uspeha samo ako bude preduzet u odgovarajućem momentu. To je bio razlog da je, sa velikim instinktom predviđanja, otpočeo sa organizacijom četničkih odreda i gerilskom akcijom koja je od završetka rata otpočela.. Narod je bio prisiljen brutalnom silom da otpočne pobunu u najnezgodnije vreme. Kad je prevremena borba osuđena unapred na neuspeh otpočela je. U svojoj neizlečivoj naivnosti naš narod nije video one koji su*

236 VII, Ča, k. 77, reg. br. 17/5.
237 St. pov. DVK br. 69 od 3. IV 1943.

ga oterali u neravnu borbu. On je bio pun najogorčenije mržnje prema neprijatelju. Mislio je da se oslobodi okupatorskog jarma, a to je iskorišćavano.

I taj odgovor Sveslavenskom komitetu u Moskvi ponovo aktuelizira politiku čekanja na *odgovarajući momenat. Oskudica osećaja, koju su pokazali stranci prema nečuvenim i nepoštednim žrtvama srpskog naroda, njihova lakoumnost i neozbiljnost, njihov kukavičluk i njihovo skrivanje u duboku pozadinu, njihovo nemilosrdno vođenje mladića na kasapnicu i vojna nesposobnost, koja je često partizanske odrede pretvarala u neorganizovanu rulju kao i besmisleno krvoproliće otvorile su oči onima ljudima koji su ranije bili zavedeni. Naš narod je video istinu. Na osnovu ovoga Sveslovenski odbor u Moskvi hita, sa tako važnim zaključcima, stavljajući se na stranu jedne šake stranaca, a protiv našeg naroda vernom majci Rusiji.*

Ne kaže se, pri tome, ko su ti stranci. Za takav odgovor Sveslovenskom komitetu kasnije su odricali da bilo šta znaju i Moljević i Mihailović. Sve su prebacivali na Vasića, čak i slanje teksta toga odgovora putem Dražine radiostanice. *Hvala Ti majko Rusijo na takvom savetu, ali srpski narod nikada neće i ne može da ga usvoji. Istina je da interesi Rusije zahtevaju da se porobljeni narodi podignu protiv okupatora, da angažuju njegove snage, da ga troše i remete u njegovoj pozadini. To srpski narod dobro zna, i ovo gledište je razumljivo, ali malobrojni narodi, gledajući sa svojih gledišta, sadašnjih i budućih interesa, imaju pravo da odluče o momentu ustanka protiv zajedničkog neprijatelja...*

Sovjetski ambasador pri izbjegličkoj vladi Bogomilov je nakon takvog odgovora iz vrha ravnogorskog pokreta podsjetio predsjednika Jovanovića da su *na skorašnjem sveslovenskom kongresu pozvani svi Sloveni na borbu protiv Nijemaca i da je osim toga Staljin odao pohvalu svim partizanima bez razlike, a dalje od toga sovjetska vlada ne može i neće da ide.*

Peti dio

RAVNOGORSKI POKRET KAO VOJNA ORGANIZACIJA

GLORIFIKACIJA VOJNE VJEŠTINE I ŠKOLOVANOSTI DRAŽINIH OFICIRA

A da li znate, braćo Srbi, ko vam danas govori o vojničkom moralu? O časti, ponosu i dostojanstvu vojničkom? Uče Vas ovim vrlinama koji nikada nisu bili pravi vojnici, već obični razbojnici, dezerteri, zabušanti, koji su našu vojsku mrzili istom onom mržnjom kojom danas mrze nas četnike zato što smo Srbi.

Citat potiče iz jednog od mnogih letaka posvećenih vojnim starješinama u partizanskim formacijama. I u pojedinim direktivama za nacionalnu propagandu naglašava se *politička i vojnička nesposobnost partizanskih vođa*. Naročito se ističe vojnička nestručnost. Njihovo neznanje je *često i u najodlučnijim momentima pretvaralo partizansku vojsku u neorganizovanu rulju* - kaže se u jednom od četničkih javnih glasila.

Najuže vodstvo i komandni kadar ravnogorskog pokreta veoma često su govorili kako su četničke starješine vojnički obrazovani kadrovi. Završili su, vele, vojne škole i akademije. Njima su partizanski *komandanti i komandiri nedorasli u tom pogledu i nesposobni za komandovanje.* O njima pišu i posprdno govore sa nipodaštavanjem i potcjenjivački. Partizanski vojni rukovodioci su *nazovi komandanti, neznalice i probisvijeti.* Čak i kada su četnici potučeni do nogu izlazili iz direktnih bojeva s partizanima nikada to nije mogla biti zasluga znanja i vojne vještine u vođenju partizanskih jedinica u borbama. Njihove pobjede uvijek su rezultat nečeg drugog, okolnosti koje su im išle naruku, a nikad vojničke vještine i oficirskog znanja i obrazovanja.

Njihov način borbe protiv okupatora je samoubilački, vojnički glup, a nacionalno zločinački.

U instrukciji za nacionalnu propagandu iz aprila 1944. godine piše:

Rusko-sovjetske, engleske i američke vojne misije 'kod komunista' ograničavaju se više na stav posmatrača nego na aktivno sudjelovanje kod operacija. Njihovo aktivno učešće, inače, ne dopuštaju ni ljubomorni a nesposobni novopečeni komunistički generali.

Četnički oficiri su prožeti osjećanjem supremacije zbog svoje školovanosti i obučenosti. Profesionalno su precjenjivali svoju vojnu stručnost. Pozivali su se na svoje vojno obrazovanje stečeno u školama. Ispoljavali su to i osobito u odnosu na partizanske komandante. Osporavali su bilo kakva vojnička znanja i preuveličavali pomanjkanje bilo kakvog oficirskog školovanja kod njih.

Čak je to bio jedan od argumenata u rukama izbjegličke vlade pri pritisku na Saveznike da partizane podrede Mihailovićevoj komandi. Kao profesionalni vojnici četnički oficiri su ismijavali mogućnost civila na čelu partizanskih formacija za vođenje vojnih operacija. Iz partizanskih odreda, i pored toga, izrasla je respektibilna vojska i moćna vojna sila. I među njima je, dakako, bilo bivših jugoslovenskih oficira školovanih u vojnim školama i akademijama između dva svjetska rata. Njihovo se znanje koristilo u potpunosti. Vodeći

partizanski komandanti bili su civili. Mnogi među njima su se prije Drugog svjetskog rata borili u republikanskim redovima u španjolskom građanskom ratu. Iz njega su donijeli bogato borbeno iskustvo i time odskakali od onog kojim su raspolagali u četničkim redovima i među njihovim oficirima.

Pretenciozno prenaglašavanje supremacije četničkih komandanata topilo se pri nastupima iskrenosti koja se često iskazivala i u njihovim izvještajima generalu Mihailoviću. Tako Mirko Topić, komandant 3. brigade Ozrenskog korpusa, u izvještaju od 18. januara 1945. godine o stanju u svojoj jedinici piše: *Komandanti bataljona su većinom istaknutiji borci, ali skoro nepismeni, nisu u stanju voditi 200-300 boraca ni u Ozrenu a kamoli van Ozrena. Njima smo slični i mi komandanti brigada kao i glavne ličnosti u štabu Ozrenskog korpusa. Mi komandanti to ne priznajemo, jer hoćemo da budemo vodeće ličnosti, a osim toga pošto smo prosti ljudi mi i ne osećamo svoje nesposobnosti, nego smo u svojoj prostoti uobrazili, da smo zaista sposobni, te ako među sobom osetimo nekog sposobnijeg kao po komandi, svi mu počnemo javno osporavati sve što on predloži pa makar to bilo na svom mestu i najbolje.*[238]

Zato je kritično i teško stanje u jedinicama kakvo jeste. *Dok se mi borimo za to vreme borci iz drugih jedinica lutaju po svim selima, gde se ne ponašaju ni pristojno, ni četnički.*

Četnici su precijenili svoju vojnu vještinu. Suviše su samouvjereni i u sposobnost da na beskrupulozan način iskoriste svoje neprijatelje - kako su govorili - stupajući u kolaboraciju sa okupacionim i kvislinškim vojskama protiv svog glavnog domaćeg neprijatelja - NOP-a. Oni su, u isto vrijeme, potcijenili KPJ, njenu rukovodeću ulogu, nepodaštavajući političko i vojno vodstvo partizanskih snaga. Komunisti su digli ustanak 1941. godine kad su Nijemci bili u zenitu snage. Brzo su učili na svojim greškama. Razvili su se u izvrsne vojne i političke organizatore već do kraja 1942. godine. Pokazivali su visok borbeni moral. Stvorili su mobilnu vojsku, veliki broj gerilskih odreda koje je podupirala KPJ uz pomoć masovnih organizacija okupljenih u Narodnom frontu. Da su Mihailović, njegova vrhovna komanda i njegovi komandanti sumnjali u efikasnost komunističkog vodstva, da nisu znali koliko je Tito postigao otkad je stupio na čelo KPJ, da nisu očekivali da komunisti vojno i politički mogu uspješno djelovati i u najtežim okolnostima, otkriva četnička izjava o partizanima kao svojim protivnicima. Data je u dijelu X direktive br. 1 od 2. januara 1943. godine - *Plan za napadanje i uništavanje partizana u Bosni.* Nosi naslov *Taktika neprijatelja.* Mihailović i njegova vrhovna komanda u njoj ovako iznose do tada *stečena iskustva u borbi protiv partizansko-razbojničkih bandi*:

238 VII, Ča, k. 156, reg. br. 3/2.

Jedinice su veoma slabo vođene usled nedostatka spremnog starešinskog kadra.

Ubijanje naših starešina i rad trojki glavni su eksponenti njihove akcije. Ubijanjem starešina žele da sruše sistem izvedene organizacije i komandovanja, trojke u tom momentu treba da unesu nered svojim prepadima u našim redovima. Zbog toga se zahteva zaštita starešina i oprema prema trojkama, naročito noću.

Jedinice partizanske popunjene su najraznovrsnijim mangupima, kao što su ustaše, najveći krvoloci srpskog naroda, Jevreji, Hrvati, Dalmatinci, Bugari, Turci, Mađari i sve ostale nacije sveta. Skreće se pažnja na to, da partizani sarađuju sa ustašama i sa gestapom, te se otuda i tumači ubijanje srpskog življa od strane partizana. Zbog ovakvog konglomerata borbena vrednost partizanskih jedinica vrlo je slaba, a naročito s toga, što im je i naoružanje dosta slabo.

Partizani su majstori u propagandi, koju uglavnom osnivaju na borbi protiv okupatora, kao da ih okupator ne naoružava za borbu protiv Srba, i uništenje srpskog življa. Pri zavođenju masa glavni im je momenat blef, kojega vrlo vešto primenjuju, kako u sprečavanju naše propagande, tako i u širenju svoje.[239]

Propagatori drugih ideologija iz prozirne namere okomili su se na naše bivše oficire nastojeći svom veštinom da ih narodu prikažu kao nesposobne u prošlosti, kao inertne i neaktivne u sadašnjosti i zavodnike u budućnosti. Cilj je jasan. Hoće po svaku cenu da odvoje oficire od naroda i obratno, te bi onda lakše nametnuli svoje vodstvo narodu.[240]

U svojstvu emisara Dražini oficiri sa vojnim znanjima kojim su se ponosili upućeni su iz Srbije u Bosnu i Hercegovinu da uvedu vojničku disciplinu u četničkim odredima. Njihov zadatak je bio da sve jedinice, nastale nezavisno od Ravne gore, potčine komandi jedinstvenog četničkog pokreta. Oni su ih izmicali od oružanih sukoba sa Nijemcima, a navodili na borbu protiv ustaša, partizana, Muslimana i Hrvata. Njihova ratna strategija je izbjegavanje sukoba sa njemačkim okupatorom kako bi *time zaštitili srpski narod od njemačkih kaznenih ekspedicija i represalija.* Među osnovne zadatke tih delegata spadalo je organizovanje i razvijanje propagande u korist četnika. Oni je na terenu formiraju po obrascu kojim će *razoriti veru naroda, naročito omladine, u tobožnju vojničku i političku sposobnost tih vođa iz drugih ideologija.* Svojom propagandom, istovremeno, nastoje *dokazati da su oficiri njegovi pravi predstavnici koji sa njim snose sve teškoće današnjice i da jedino oni vode računa o pravim interesima našeg naroda.*

239 Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Četnički dokumenti, reg. br. 13/3, kutija 1.

240 Dok. 36, Pravila Oficirske organizacije za zaštitu naroda Crne Gore od decembra 1941. godine o ciljevima, načinu organizovanja i formama delovanja, Zbornik, str. 105.

ISTINA O DRAŽINIM OFICIRIMA PO OCJENI KOMANDANTA DUŠANA RADOVIĆA

Onaj koji ne zna šta hoće - nije za nas. Onaj koji ne shvati težinu današ-njice - nije za nas. Onaj koji nije ideološki izgrađen - nije za nas. Onaj koji nije revolucionar - nije za nas. To mi svi, koliko nas ima, znamo da lepo izdeklamujemo na skupovima i međusobnim diskusijama, ali ako pak naš rad kroz borbu proučimo i kritički pogledamo ili bolje reći okrenemo drugu stranu medalje, videćemo da smo u mnogim stvarima reakcionarni, stari jugoslovenski oficiri bez duha, sa bolješljivim i skučenim osobinama duše, bez stvaralaštva i ideja i bez viteštva u manirima ili pak mali kafanski činovnici sa ograničenim horizontima i bolesnim ambicijama koje sputavaju.

Nastala je i produbljivala se unutrašnja razjedinjenost i ozbiljna nagriženost moralnog stanja među Dražinim oficirima i vojnicima. O tome svjedoče i mnogi autentični četnički dokumenti. Jedan od najrječitijih o tom stanju nastao je kao *Poverljiv raspis* komandanta Zlatiborskog četničkog korpusa 20. avgusta 1944. godine potčinjenim oficirima.[241] Taj raspis i u propagandnom smislu zaslužuje širu pažnju zbog toga što veoma plastično iskazuje stanje duha koje se u četništvu na propagandnom planu ispoljavalo kao - antipropaganda.

Dušan Radović, komandant Zlatiborskog korpusa, piše poručniku Simi Mitroviću, komandantu Leteće brigade *Tara*.

U PONORU - *Hteli bi da kroz borbu i plamen revolucije izvojujemo bolje i novo, služeći se pritom pilićarskim metodama koje su nam od ideloški jačeg protivnika sugerisane kao demokratske. Mesto da se ispenjemo na vrh obasjan novim i jačim sjajem, silazimo niz brdo u ponor prepun tame.*

OFICIRSKA BRUKA - *Čamimo i dosađujemo Bogu, seljaku i sami sebi zanoseći se ličnim, budućim položajem, ordenom, vilom, automobilom ili poslaničkim mandatom, dok neprijatelj svakog sekunda stvara i to punom parom savjesno postavljenim ciljem: da nas sruši i sabije nam ionako skučene glave u prah i ništavilo. Što nećemo postati belogvardejci, šoferi taksija, izmećari, makroji, besprizorni i slično nije velika šteta, ali zato će nas prokleti Bog i Srpski narod, jer ćemo ga zajedno sa prestolom besmrtnih Karađorđevića izdati i upustiti crvenoj nemani i crvenom ološu. Što su izvesni probisveti i moralna trulež Peko Dapčević i komp. stvorili VOJSKU u pravom smislu te reči, iako laici u poslu, naša je oficirska bruka.*

RAD - IZDAJA - *Naš sadašnji rad graniči sa izdajom ili sabotažom borbe koju je proklamovala Ravna Gora.*

241 VII, Ča, k. 31, reg. br 5/4.

Četnička propaganda je neprestano isticala superiornost svojih oficira naspram partizanskih komandanata. Ovi potonji su predstavljani kao neznalice, laici, nedoučeni u vojnim vještinama za razliku od četničkih starješina koji su još prije rata završili vojne škole i akademije, te prošli vojnu obuku. Sada, evo, komandant Zlatiborskog korpusa Dušan Radović kaže za NOP i njegove oružane formacije kao *crvenu neman i crveni ološ "iako laici u poslu" da su "stvorili VOJSKU u pravom smislu te reči*. Ti *izvesni probisveti i moralna trulež*, kako piše u *Poverljivom raspisu* potčinjenim oficirima, stvaranjem vojske *u pravom smislu te reči* donijeli su četničkim starješinama *našu oficirsku bruku*. Četničku vojsku, u isto vrijeme, naziva *ruljom i gomilom čeljadi sklonu svim porocima, rasulu, haosu i bekstvu*. On krivicu prebacuje baš na te *obučene starešine koji su završili vojne škole i akademije i prošli vojnu obuku*. Umjesto obuke sa četničkim ljudstvom *u vojničkim veštinama po planu* te starješine izvode obuku *samo u pevanju*.[242]

UMJESTO VOJSKE - RULJA - *Od nas se traži da stvorimo VOJSKU i ništa drugo. Mi smo stvorili rulju ili gomile čeljadi koje vodimo sa sobom planinskim bespućima... Mi starešine krivci smo i niko drugi. Evo dokaza; Komandanti brigada i ostalih formacija vrše smenu ljudstva posle nekoliko dana provedenih u jedinici i to bez ičijeg odobrenja - samovoljno;*

OBUKA - *Naređeno je da se danonoćno izvodi obuka sa celokupnim ljudstvom u vojničkim veštinama po planu - obuka se izvodi samo u pevanju i to nakaradnih pesama kao što je ona "Zaklah joj sina Jovana"*

ODBAČENI INTELEKTUALCI - *Naređeno je da se sve starešine, naročito intelektualci po brigadama, zaposle i da budu u stalnom i korisnom kontaktu sa boračkim ljudstvom, međutim komandanti brigada i više starešine puštaju intelektualce na odsustvo ili neki 'odmor' po desetinu dana;*

NADZOR - *Naređeno je da se celokupno boračko ljudstvo drži čvrsto u ruci i pod stalnim nadzorom raspoređeno po sistemu vojničke hijerarhije - međutim, naišao sam na slučajeve da vojnik ne zna ni ko mu je šef trojke, a za komandire čete i dalje da ne govorimo;*

BJEKSTVA - *Naređeno je da se po svaku cenu spreči bekstvo ljudi iz jedinica - međutim kolone dezertera prolaze putevima i selima. Komandant brigade nema tri čiste da strelja kolovođu. Pištolj mu služi za ukras spoljašnosti a ne kao oružje za viteška pregnuća ili simbol starešinstva.*

Sistematično i ustrajno Dušan Radović slaže jedno po jedno naređenje kako je šta trebalo i moralo da se uradi, a urađeno je suprotno, naopako i kako ne treba raditi. Pa nastavlja:

POŽRTVOVANJE - *Naređeno je da se kod jedinica u borbi razvije najveće moguće požrtvovanje i poštovanje komande na vatrenoj liniji - međutim, deša-*

242 VII, Ča, K. 31, reg. br. 5/4.

va se da ljudstvo, posle prvog neprijateljskog rafala, ostavi samog komandanta brigade da se sam bori a ono traži najkraći put za debelu pozadinu. Posle boja komandant brigade plače kao žena mesto da istupi kao vitez i pokaže svoj starešinski autoritet.

RANJENICI - *Naređeno je da se po cenu života ranjenici izlače iz borbe - međutim dešava se da naše ranjenike (čak i komandante) hvata i strelja neprijatelj.*

VAŠAR - *Naređeno je da se u borbu ne uvode balavci i oni regruti - čobani koji drhte kad uzmu praznu pušku u ruke - međutim naše brigade iz dana u dan popunjuju se čobanima, a điđije drmaju kola po vašarima, ispijaju ljutu i okreću crnu berzu po vozovima i čaršijama. Ako se desi da nesrećnim slučajem neki od takvih điđija bude mobilisan onda ga najobičniji komandant sreza uzme za svoju pratnju da bi ga sačuvao od kuršuma, pošto mu taj čovek može kasnije valjati;*

KADAR - *Naređeno je da se za stalni šumski kadar mobilišu imućniji i zdraviji obveznici - međutim kad čovek prođe pored stroja naših brigada vidi skup odrpane sirotinje i zakržljalih, dok se gazdinski sinovi tove uz dobru sofru i nove gizdave fermene i anterije sa inicijalima DM koji kao spoljna forma svedoče da su i oni nacionalni mučenici i borci Ravne Gore;*

PROTEKCIJA - *Naređeno je da se jednom zauvek iskoreni protekcija kao uzrok zla i propadanja - međutim naše starešine mnogo puta ne mogu 'srcu da odole' i ostave nekog svog 'zemljaka' iz gornjih slojeva da pričeka za docnije;*

ROBOVI - *Naređeno je da se iznad svega čuva čistota naših redova i da se ne odlazi iz šume u varoš dok ne dođe čas Ustanka i obračuna - međutim naši intelektualci i oficiri - silaze u Užice i spuštaju se na nivo roba, gledajući se oči u oči sa okupatorskim vojnicima;*

PUŠKE - *Naređeno je da svaka puška mora biti u brigadi i streljačkom stroju - međutim komore su naše prepune lepih srpskih pušaka sa dosta municije;*

ODIJEVANJE - *Naređeno je da komandanti brigada obrate pažnju na odevanje i obuvanje svojih ljudi koliko god je moguće - međutim odlično su obučeni samo pratioci komandanta, dok onaj koji gine nema ni rukava na kaputu niti opanaka na nogama. Ono što se iz višeg štaba pošalje kao neka crkavica od obuće i odela onda se to u najviše slučajeva dodeli pratnji.*

ISHRANA - *Naređeno je da se obrati pažnja na ishranu ljudi - međutim desilo se da je samo iz jednog bataljona 18 vojnika dobilo trovanje od nekalajisanih kazana. Vojnici na položaju i u zasedama gladuju dok oni u komori spremaju jela po izboru i časte se.*

ORUŽJE - *Naređeno je da se svakodnevno čisti oružje - međutim puške naših četnika izgledaju kao da su momentalno izvađene iz nekog bunara ili jazbina. Okviri s municijom se nose u kazanu i u komori dok odelenje mitraljeza u borbi ostaje bez municije i okvira.*

KOMORE - *Naređeno je da se komora popuni dobrom tovarnom stokom sa*

ispravnim samarima - naše komore pune su mrcina i šugavih crkotina, nepotkovanih, sa rashodovanim samarima, nesposobnih da nose tovar i od 30 kg.

VEZE - *Naređeno je da se naši održači veze, kuriri i releji vežbaju u prenošenju izveštaja i naređenja i kroz najjaču vatru i brisani prostor i da se probijaju do komandnog mesta - međutim održač veze ne zna ni kako se zove planina pred njim a kamoli da nađe komandno mesto starešina.*

MUNICIJA - *Naređeno je da se čuva municija - međutim četnici kad idu 'u srez' ispaljuju šenluka radi i do 80 metaka.*

STROJEVA - *Naređeno je da se svakodnevno izvodi strojeva obuka - međutim naš vojnik kad razgovara sa starešinom samo što ne metne i kundak od puške u džep dok mlatara rukama.*

OSMATRANJE - *Naređeno je da naš stražar i odeljenje za obezbeđenje osmatra i zaustavlja iz zaklona - međutim on baš izabere otvoreno i vidno mesto ili se 'nacrta' na horizontu tako da se vidi iz velike daljine.*

TAJNA - *Naređeno je da svaki naš pojedinac čuva službenu tajnu - međutim i poslednji kamiondžija zna šta su u štabu brigade razgovarali oficiri i kakvu su odluku za narednu akciju doneli;*

RULJA - *Naređeno je da stvaramo vojsku i elitne - borbene jedinice - međutim mi stvaramo gomilu i rulju sklonu svim porocima, rasulu, haosu i bekstvu.*

21 KORAK NAZAD - *Mesto da svakog dana činimo jedan korak napred - mi učinimo 21 korak nazad.*

Pa na kraju komandant kapetan Dušan Radović pita poručnika Simu Mitrovića, komandanta leteće brigade *Tara*: *Recite nije li sve ovo tačno? Jeste li do sada odgovorili svojoj zakletvi, dužnosti, savesti, časti, zavetu i idejama Ravne Gore? Ima li uzvišene ideje vodilje ili ma kakve svetinje koja bi vas pokrenula da se zlu stane na put?*

Da će ga njegovi kritički pogledi i stavovi na stanje i odnose u četničkom pokretu stajati glave Dušan Radović nije ni slutio kada je napisao ovo pismo-raspis potčinjenima. Poručnik Sima Mitrović je ostao bez odgovora na sva Radovićeva pitanja. Ali, u arhivi, u dokumentima, zabilježeno je da je Dušan Radović bio komandant Zlatiborskog korpusa od oktobra 1943. do oktobra 1944. godine. Na njegovo mjesto postavljen je major Strahinja Rogić. On je u svom proglasu, prilikom preuzimanja komandantske dužnosti, između ostalog, napisao da je Dušan Radović *nestao u talasima Drine kažnjen sudom zatočenika.*[243]

Nestanku Dušana Radovića i njegovom kažnjavanju *sudom zatočenika* prethodila je epizoda u izvedbi *Crne trojke*. Naime, Bor. M. Karapandžić u knjizi *Građanski rat u Srbiji 1941-1945.*[244] piše i o sudbini toga komandanta

243 VII, Ča, k. 31, reg. br. 31/4.
244 Cleveland - Klivlend, 1958.

Zlatiborskog korpusa. Kaže da je Radović jedan od onih četničkih komandanata i bliskih Dražinih saradnika koje su *Crne trojke* zaklale a nisu bili na famoznim spiskovima sa slovom "Z". Znači da je Dušan Radović najprije zaklan, pa je nakon toga *nestao u talasima Drine kažnjen sudom zatočenika* - kako je to napisao major Strahinja Rogić u svom proglasu prilikom preuzimanja dužnosti komandanta Zlatiborskog korpusa.

POREMEĆENI VRIJEDNOSNI KRITERIJI

Slično Dušanu Radoviću piše Zvonimir Vučković alias Feliks. Feliks je u ratu bio istaknuta figura u vodstvu ravnogorskog pokreta i veoma blizak Mihailoviću. U toj ulozi je mogao dobro da sagleda moralnu razjedenost, poremećene vrijednosti, nedisciplinu i sve druge slabosti unutar četničke organizacije.

Zvonimir Vučković alias Feliks, koji je u četničkoj emigraciji napisao dvije knjige i objavio ih u Čikagu, opisuje partizane naoružane *prvoklasnim italijanskim i britanskim oružjem i neograničenom količinom municije* koji potiskuju slabije Dražine jedinice. Za to vrijeme *kao što priliči junacima iz narodnih pesama* Nikola Kalabić u kosjerićkoj mehani pije *rujno vino da se potkrepi pred predstojeću borbu.* U toj mehani se pjevalo: *U šta si se mala zagledala da l' u kola il' u moga vola* da bi zadnji stih prihvatila cijela mehana: *Ni u kola ni u tvoga vola već u tebe Kalabić Nikola!* Kada je u zadimljenu kafanu ušao Zvonimir Vučković sa ilegalnim imenom Feliks Kalabić mu je obećao naoružanje i izrazio mišljenje *da ćemo sutra oterati crvene odakle su došli.*

Komandant 4. grupe jurišnih korpusa Drag. S. Račić piše da se *pri svemu ovome mora imati na umu da smo mi u celom dosadašnjem radu zauzimali jedan nejasan stav. Hteli smo nacionalnu revoluciju, ali je nismo izvršili, jer smo se ogrešili o svaki princip revolucije: boriti se dok se ne sruši stari režim i njegovi nosioci. Mi smo na protiv u svoje redove primili dosta nosioca staroga režima, političkog i vojničkog, koji se nikad i ničim ne mogu popraviti. Umesto mlađih i dokazanih revolucionara i sposobnih ljudi, mi smo za bazu uzeli ono što je bilo pre rata: u politici vodeća mesta zauzeli su oni koji su pre rata bili na višim položajima. U vojsci merilo za položaj je čin koga su imali u Jugoslaviji bez obzira na sposobnost i pokazati uspeh u radu. Umesto da se forsiranim tempom guraju napred oni koji vrede, mi smo na svaki način hteli da održimo ravnotežu te da se iko ne istakne. U našem vojničkom i političkom životu ovakav stav katastrofalan može biti, a ima dosta simptoma negodovanja u ovom pravcu.*

Račić piše: *Sav dosadašnji rad zbog nejasnog stava imao je za posledicu naše očajno kolebanje u toku proteklih godina, što je često dovodilo do užasnog ponižavanja prema našim protivnicima: čas smo paktirali, čas bili legalni, čas zauzimali*

stav oružanog sukoba, što je najžalosnije te faze su se menjale vrlo brzo i prema želji naših protivnika i odluci pojedinih komandanata, a nikad nisu bili izraz inicijative i odluke Vrhovne komande.

U našim redovima nedisciplina je obična pojava, a ništa se nije preduzelo protiv nosioca ovog zla. Bezbroj primera da kukavice, defraudanti i skroz prljavi ljudi poremećeni jednom sa svog položaja dolaze na isti ili veći položaj samo u drugom kraju - kao da se leči premeštajem.

PRIVID JEDINSTVA KOMANDOVANJA

Dražini odredi brojali su od 50 do 200 boraca, nekad i više. Zapovijedali su im ljudi koji bi trebalo da budu odgovorni Mihailoviću. Od njega su primali uputstva i naredbe, ali su imali široku samostalnost u djelovanju. Ta sloboda je izvirala iz dva osnovna razloga: prvo, zbog teškoća u komuniciranju sa štabom, drugo, komandanti su težili da djeluju na svoju ruku kako su im okolnosti i njihovo vlastito prosuđivanje nalagali. Zato vojnu organizaciju nije karakterisalo jedinstvo nego privid jedinstva. I taj privid je nestajao sa pukotinama koje su se širile u komandnom kadru kad nije znao šta da radi i šta da očekuje pod obeshrabrujućim događajima što su se nizali jedan za drugim. Labava vojna organizacija, karakteristična u početku, nastavljena je i u drugoj, pa i potonjim godinama rata.

Na vojnu organizaciju jedinica, posebno na komandovanje, uticali su samovolja, ambicije i međusobna netrpeljivost komandnog kadra, te rivalstvo među komandantima iz karijerističkih i drugih pobuda.

Rivalstvo unutar komandnog kadra ne datira samo od početka rata i okupacije. Ono potiče još od formiranja i djelovanja četničkih udruženja u periodu između dva svjetska rata. U neposrednoj vezi je i sa programskim osnovama pređašnje četničke organizacije. Naime, program stvaranja *Velike Srbije* u *velikoj Jugoslaviji* je u cijelom međuratnom periodu imao fanatične pristalice iz redova ekstremnih nacionalističkih organizacija i krugova. Njihov broj je povećan neposredno uoči rata. Porast je podstakao i sporazum Cvetković - Maček od 26. avgusta 1939. godine.

Kapitulacija zemlje je sve te snage podstakla da se sa više upornosti i fanatizma bore za njegovo ostvarenje. Inicijativa bivših oficira, podoficira, žandarma, policajaca, u vojničkom ustrojavanju i organizovanju četničkog pokreta u toku Drugog svjetskog rata ništa nije bitno izmijenila u samom biću četništva, u njegovoj ideologiji i političkom programu. Oficiri, podoficiri i žandarmi bivše Jugoslovenske vojske i policije bili su jedina realna snaga koja je tom pokretu dala obilježja vojnog činioca. Oni su četničkoj masi usadili osnovne elemente vojničkog rada. Takva njihova uloga evidentna je od prvih

četničkih akcija u Makedoniji 1904. godine. Rivalstvo između bivših oficira i istaknutih četničkih vojvoda ispoljena od prvih dana okupacije nije utirala put različitim pokretima već je sve ostajalo u okviru borbe za lični prestiž beskrupuloznog nadmetanja za vodeća i rukovodeća mjesta u pokretu. Rat i uslovi koje je nametnuo davali su veći značaj ličnostima iz kruga oficira, podoficira i uopšte vojnika. Na površinu su izbijale vojne ličnosti ili ličnosti iz građanstva koje u ranijem političkom životu nisu bile značajnije eksponirane. Inicijativa nije bila u rukama građanskih političara jer je aprilski slom Jugoslovenske vojske pripisivan u grijeh građanskim političkim strankama. Tako je bilo i u Bosni i Hercegovini posebno u Bosanskoj krajini.

SUREVNJIVOST, SUKOBI, ZAVIST, SVAĐE I RIVALSTVO MEĐU KOMANDANTIMA

Vrlo retki su slučajevi iskrene saradnje i uzajamnog potpomaganja između susednih pokrajinskih komandanata. Izgleda da su ti komandanti bili složni samo u tome da šalju đeneralu Mihailoviću vrlo optimističke izveštaje o stanju na terenu i da veličaju svoje zasluge.[245]

Tako piše oficir u izbjeglištvu, inače prisan privrženik Mihailovića. I direktivno pismo Zaharija Ostojića od 30. jula 1943. godine striktno naređuje komandantima: *Izbegavati međusobne sukobe i svađe i živeti i raditi u slozi.*

Major Palošević prišao je Mihailoviću u aprilu 1941. godine kada je grupa oficira i vojnika krenula iz Bosne prema Ravnoj gori. On se svom generalu žali na ponašanje kako svojih pretpostavljenih tako i svojih podređenih komandanata.[246]

Registrovani su i primjeri međusobnih oružanih sukoba četničkih komandanata. Raspirivali su i borbe među jedinicama kojima su komandovali. Oni često nisu slušali ničija naređenja i upute, pa ni Dražine. Tako Mihailović svjedoči da je inspektor oružanih četničkih snaga pukovnik Jevrem Simić ubijen na prolazu preko teritorija koji je kontrolisao komandant Raković.[247] Živko Topalović obznanjuje samovolju četničkih komandanata i Dražinu nemoć da ih kontroliše.

245 Dimitrije R. Putnik, *Radio veze sa zemljom u prošlom ratu, Glasnik* SIKD *Njegoš*, juni 1961., str. 39-43.

246 Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Paloševićevo pismo od 5. novembra 1942., Četnički dokumenti, reg. br. 34/2, kutija 1, te pismo od 23. aprila 1943., reg. br. 3/2, kutija 2. Oba pisma su upućena Mihailoviću.

247 Živko Topalović, *Srbija pod Dražom*, London, 1968., str. 18-20.

Na to ukazuju i primjeri krvavih sukoba među jednim brojem komandanata. Tako je Ajdačić zaklao Kondora i u bisagama nosio njegovu glavu deset dana. Među sobom su se tukli Janković sa Popovićem, Raković je ubio Simića. Itd.

U toku čitavog rata četnici su predstavljali labavi skup oružanih snaga. Neki povjesničari ih nazivaju jednom vrstom teritorijalne milicije. Oni nisu imali centralno vojno-političko rukovodstvo kakvo je, naprimjer, djelovalo za narodnooslobodilački partizanski pokret. Nominalno su pod Dražinom komandom, premda su mnoge jedinice često djelovale potpuno samostalno. Karakteriše ih pomanjkanje mobilnosti i odsustvo borbenog morala, naročito među mobiliziranim borcima u regrutovanim jedinicama koje su se, usto, borile dalje od svojih kuća i zavičajnih područja. Nisu imali ni obuhvatnu političku ideologiju, stalno su bez čvrste discipline. Mnogi komandanti su ispoljavali međusobnu surevnjivost, ljubomoru i zavist zbog pozicije koje su pojedinci uživali u odnosu prema i u Vrhovnoj komandi. Među njima su nerijetke svađe i rivalstva. Draža i njegova Vrhovna komanda često nisu mogli praktično provoditi svoja naređenja, niti postići da neki komandanti međusobno sarađuju. To kao ilustraciju otkriva i jedan od sličnih izvještaja komandanta Dinarske divizije od 28. februara 1943. godine štabu komande bosanskih, ličko-dalmatinskih i hercegovačkih vojno-četničkih odreda. Izvještaj se bavi analizom vojno-političke situacije i borbenih akcija izvedenih u januaru i februaru 1943. godine. *Jedan deo hercegovačkih starešina ili nije shvatio svoju ulogu u ovim krajevima, ili je zlonamerno, ili iz ličnih računa, radio suprotno od onoga što je trebao da radi.*[248]

Nedostajali su čvrsto vodstvo i stroge linije komandovanja. Te manjkavosti su manje vidljive iz pisanih propagandnih glasila, ali se veoma često mogu naći u izvornim četničkim dokumentima. Mnogi su lokalni komandanti područja na kojima djeluju smatrali svojom privatnom prćijom. Radili su ono što im je volja. Da je nedisciplina uzela širokog maha iskazano je i u jednom od mnogih Dražinih telegrama[249] sa naredbom za mobilizaciju svih raspoloživih oružanih snaga u srpskim pokrajinama. Naloženi su time neodložni najenergičniji napadi na komuniste - kako su nazivani partizani. *Prema svim komandantima koji ne budu izvršili ovo naređenje preduzeće se sve mere kao prema izdajnicima.*[250]

248 VII, Ča, k. 20, reg. br. 6/3 - VK-Y-701/1.
249 Br. 487 od 7. novembra 1943.
250 Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Četnički dokumenti, reg. br. 19/1, kutija 3.

REGRUTACIJE KAO IZVOR LJUDSTVA ZA ČETNIŠTVO

Prisilna mobilizacija seljaštva je osnovni izvor boračkog sastava. Od postanka ravnogorskog pokreta ona predstavlja glavni metod obrazovanja četničkih jedinica

Prve četničke jedinice sastavljene su od dobrovoljaca ljudi koji su otprije slijedili četništvo i pristajali uz politički program Mihailovića. Mnogi od njih su htjeli otpor protiv sila koje su okupirale njihovu zemlju. Vremenom su partizani postajali glavna suparnička snaga baš na pružanju oružanog otpora okupatoru kao glavnom neprijatelju. Privlačili su stoga u svoje redove mnoge dobrovoljce. Naglo su presahli, u isto vrijeme, izvori ljudstva za njihovo dobrovoljno svrstavanje u četničke jedinice koje zaobilaze borbu protiv okupacionih snaga. Zato su ravnogorske formacije pribjegle sistemu regrutacije. Kao službena Jugoslovenska vojska u otadžbini (JVUO) vršila je prisilnu regrutaciju na područjima koja je držala pod svojom kontrolom. Iza takve njene prakse stajali su vlada u izbjeglištvu i kralj. Ustrojeni su i spiskovi na osnovu kojih su regrutovani vojnici kad god je ustrebalo. Mnogi su bili registrovani sa obavezom da se odazovu na poziv kada budu pozvani.

Prisilna mobilizacija seljaštva je osnovni izvor boračkog sastava. Od postanka ravnogorskog pokreta ona predstavlja glavni metod obrazovanja četničkih jedinica. U jednom srezu je mobilisana jedna ili dvije brigade, *aktivni četnici* i *stalni četnici* koje su činili dobrovoljci, oficiri, podoficiri bivše Jugoslovenske vojske, žandarmi itd. Iz tih grupa su formirani štabovi za mobilizaciju. Za neodziv na prisilnu mobilizaciju primjenjivane su najsurovije kazne.

Sve ostalo ljudstvo brigada, bataljona i četa su ustvari prisilno mobilisani seljaci. Okupljene u brigade njih su vodili u akcije protiv partizana, a nakon akcija puštali ih kućama da bi ih opet okupili pri novim borbenim zadacima. Te su jedinice pretežno vezane teritorijalno za svoj srez. Kasnije su, sa formiranjem korpusa i grupa korpusa, vođene i van teritorije svoga sreza u krupnije operacije protiv NOV-a. I nakon ovih borbi brigade su vraćane u svoje srezove, a ljudstvo raspušteno. Četnička organizacija nije imala karakter regularne armije. Njen moral, borbenost, disciplina i bojna gotovost bili su na niskom nivou. Registrovano je kako su vršene te mobilizacije.

Po noći se blokiraju sela i odvedu svi muškarci prirasli za oružje. Nasilničko držanje, pri tim upadima u sela, pljačka i maltretiranje žitelja, hapšenja, pa i batinanja pri mobilizaciji navlačili su mržnju stanovništva. Ta mržnja je dovodila i do previranja u četničkim redovima. Ispoljavani su ozbiljni znaci demoralizacije i osipanja - to je ujedno slika stanja i odnosa u njihovim postrojbama. Otuda i česta masovna predavanja jedinicama NOVJ-a nakon njihovih poraza u oružanim okršajima s partizanskim snagama. Pogotovo nakon kapitulacije Italije 8. septembra 1943. godine kada su izgubili pozicije, sužen im je prostor djelovanja. Poseban udarac su doživjeli gubitkom dotadašnjeg oslonca i zaštitnika u okupacionim snagama Italije. I veze četničkih komandi

na terenu s Mihailovićem su sve više opadale na intenzitetu, kurirske veze su urjeđale, skučene su i tehničke mogućnosti za održavanje radio-veza. Nijemci su, kontrolom tih veza, sprečavali dodir četničkih grupacija na terenu s Mihailovićem. Da bi spriječili pristupanje novih boraca u jedinice NOVJ-a i izvršili što masovniju mobilizaciju aktivirali su prijeke vojno-četničke sudove za represivnu politiku. Sudovi su izricali smrtne kazne za mnoga krivična djela. U ta djela su spadala i dezertiranja četnika u partizane, pozivanje četnika da pristupe oružanim formacijama NOP-a. Visoke kazne su propisane i za neodazivanje na poziv za mobilizaciju.

PREUVELIČAVANJE BROJNOG STANJA ČETNIŠTVA

Narod nema nikakve potrebe preteranog straha od naših dušmana. Naše vojne snage su deset puta jače od prošle godine, a puno bolje organizovane. To piše u letku *Mi smo vojska pravde i odmazde.*

I to neka naš narod dobro upamti i neka zna, da iza mladoga Kralja - a ne iza Tita - stoje ne samo narod i vojska u domovini, nego i tri njegove divizije u Egiptu i još jedna u južnoj Italiji, a u Kanadi 10 hiljada izvežbanih dobrovoljaca i dve hiljade avijatičara sa dve stotine letećih tvrđava koje Mu je dala velika Amerika. Neka zna i upamti, da se veliki narodi ne obaziru na pasje lajanje što robijaš Tito traži da mu se preda jugoslavensko zlato; da su naši ratni i trgovački brodovi u Kraljevskoj ruci; da su nakupovane za naš narod desetine hiljada tona hrane, koja će se odmah počet prevoziti u slobodnu Otadžbinu, čim kucne čas slobode. Tada će uvideti i krvolok i bezbožnik Tito i njegova družina, čiji će prvi padobranci doleteti u našu zemlju, ko će imati vrhovnu vlast u njoj i šta će se dogoditi sa zločinačkim partizanskim bandama. Videće da Jugoslavija nije data ni Sovjetima ni Englezima i da smo mi slobodan narod.

Uglavnom iz propagandnih razloga ravnogorski pokret je preuveličavao svoje brojno stanje i glorifikovao raspoloživu vatrenu moć. U lecima i proglasima se operisalo sa različitim redom veličina. Zato je po tim izvorima naročito teško odrediti stvarnu brojnost četničkih snaga. U svom proglasu srpskom narodu od 1. decembra 1941. godine Mihailović je naveo da četnici imaju *u zemlji jednu jaku vojničku organizaciju koja broji preko 300.000 ljudi.*[251] Kasnije je u takvim proglasima, ali i u usmenoj agitaciji, često isticano da ta vojska broji od *200.000 do 300.000 ljudi.* Brojke su uključivale ne samo grupe pod oružjem nego i one sa mobilizacijskih spiskova. Za te sa mobilizacijskih spiskova kao da se pretpostavljalo da su oni konstantna nepromjenjiva veličina stalno prisutna na područjima pod četničkom kontrolom. U svom te-

251 Zbornik D NOR, tom I, sv. 2, str. 377.

legramu vladi u izbjeglištvu od 20. marta 1943. godine Mihailović kaže da je organizovano najmanje 1000 ljudi u svakom srezu (kotaru) i to u 180 od 338 srezova u zemlji. To iznosi ukupno 180.000 ljudi. Jedan od Dražinih glavnih komandanata major Zvonimir Vučković[252] piše da je ono *što je u svim izveštajima iz tog doba bilo tačno, to je broj boraca sa dotične teritorije koji su se u slučaju dovoljnog naoružanja mogli osposobiti.*

Vučković kaže da se krajem 1943. godine jačina raznih korpusa u zapadnoj Srbiji kretala od 2.500 - 3.000 ljudi, ali je bila *mnogo manja u istočnoj Srbiji i ravničarskim predelima zemlje.* Početkom 1943. bilo je oko 40-50.000 četnika u Crnoj Gori i italijanskoj zoni NDH. U Njemačkoj je zoni krajem 1942. oko 10.000 bosanskih četnika imalo sporazum na principu *živi i daj drugima da žive* s hrvatskim kvislinškim vlastima, dok je broj četnika pobunjenika koji su aktivno radili protiv vlasti NDH bio mnogo manji.

Nijemci su krajem 1943. procijenili stvarnu jačinu četnika u cijeloj zemlji: Slovenija 500, sjeverna Dalmacija i Lika 2.000, zapadna Bosna 1.500, Hercegovia 3.000, Crna Gora 3.000, jugozapadna Srbija 2.500, sjeverozapadna Srbija 3.000, srednja Srbija 3.000, područje planine Kopaonika 1.500, jugoistočna Srbija 3-4.000 i sjeveroistočna Srbija oko 4.000 četnika. Ukupno to čini 30.000 do 31.000 ljudi.[253]

Prema četničkim komandama i njihovim dokumentima, ukupno su u ratu na tlu Jugoslavije formirane 364 brigade, 3 divizije i 13 pukova koji su sačinjavali 79 korpusa. Od toga u BiH - 14 korpusa, 76 brigada i dva puka. Mobilni dio te vojske u cjelini nije prelazio 100.000 ljudi.

NEPOSTOJEĆE DIVIZIJE U INOSTRANSTVU

Leci su isticali četničke divizije koje iz inostranstva dolaze sa armijama naših saveznika. Jedan potpisan *Srpski osvetnici* savjetuje Srbima u partizanskim redovima, uz ostalo: *Bježite iz zločinačkog tabora ustaško-partizanskog. Priključite se našem nacionalnom frontu, dok se gnjev naroda nije izlio na vaše glave, dok vas nije stigla osvetnička ruka i pregazila armija naših saveznika i divizije naše, koje dolaze s njima, a koje se bore za uspostavu demokratije u Evropi.*

Ravnogorski pokret i njegovo vodstvo su u mnogim prilikama prenaglašavali da kralj Petar i jugoslovenska vlada u emigraciji raspolažu respektabilnom vojnom silom. Onom koju je sačinjavala Jugoslovenska vojska u domovini, ali i velikim vojnim formacijama u inostranstvu - u Egiptu, Italiji,

252 *Gerilska formacija Jugoslovenske vojske u otadžbini,* Knjiga o Draži, I, str. 72
253 Izvještaj Nijemcima 31. decembra 1943. Mikrofilm br. T-311, rola 189, snimci 232, 237.

Kanadi i na moru, u Americi, i u drugim zemljama. Na sličan način je postupala i njihova propaganda.

Od *Oblasnog Četničkog Nacionalno-prosvetnog odbora*, kako stoji u potpisu, sa *Položaja jula 1944. godine* upućen je svim nacionalnim povjerenicima za propagandu dopis-letak. Uz njega je i nalog da se *pročita obavezno i neizostavno prvom prilikom svim borcima pred strojem, a narodu i omladini na zboru*. Njegov jedan gore citirani dio upravo govori o vojsci u domovini, a naročito o onoj u inostranstvu.

Kolikim su vojnim snagama, uistinu, raspolagali kralj i njegova izbjeglička vlada u inostranstvu? Neka vrsta inventure žive sile i materijalno-tehničkih sredstava u njihovoj ingerenciji izvršena je dva puta - 1942. i 1944. godine. Šta pokazuju dokumenti o njihovoj raspoloživoj vojsci, mornarici i vazduhoplovstvu izvan Jugoslavije?

Vlada u emigraciji je stalno imala ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, uključivši i načelnika štaba Vrhovne komande. Jedno vrijeme u svom sastavu u izbjeglištvu, a najduže u licu Draže Mihailovića u zemlji. Kakve su, zapravo, bile oružane snage Jugoslovena u izbjeglištvu? U izvještaju koji je predsjednik vlade podnio kabinetu 23. februara 1942. godine te snage su se sastojale: od nepotpunog bataljona kraljevske garde sa 505 oficira, podoficira i regrutovanih vojnika većinom Slovenaca iz Slovenskog primorja. Oni su bili u italijanskoj armiji. Kad su ih u Africi zarobili Britanci javili su se dobrovoljno u jugoslovensku vojsku. Osim toga bataljona, oružane snage jugoslovenske vlade u izbjeglištvu imale su i jednu podmornicu, dvije torpiljarke, jednu eskadrilu hidroplana sa ukupno 105 oficira, podoficira i vojnika. Raspolagala je i sa 316 članova avionskih posada i drugog vazduhoplovnog osoblja, ali bez aviona. Avioni kojima su iz zemlje pobjegli u Egipat predati su Britancima. Zajedno sa vojnim misijama ta vlada je vodila na evidenciji 1072 vojna lica - 246 oficira, dva vojna činovnika, 327 podoficira, 25 vojnih muzičara i 472 kaplara i redova. Bila je u namjeri da regrutuje dobrovoljce među jugoslovenskim iseljenicima u Sjedinjenim Državama ali se takav plan nikada nije mogao realizovati.[254]

Stanje vojske, mornarice i vazduhoplovstva utvrđeno je i dvije godine kasnije, 16. avgusta 1944. od đeneralštabnog pukovnika Zvonimira Župančića u Kairu 10. avgusta te godine. Ustanovio je, prikupljanjem podataka, da je vojska imala *785 pripadnika (192 oficira, 188 podoficira i 405 kaplara i redova). Štab Odeljka Vrhovne komande u Kairu imao je tri odelenja: odelenje sa operativnim, obaveštajnim i propagandnim odsekom,* pa odjeljenje sa novčanim i ekonomskim odsjekom, te odjeljenje sa sanitetskim i sudskim odsjekom. *Ovoliki Štab je potpuno nepotreban* - konstatuje se u izvještaju ministru vojske, mornarice i vazduhoplovstva vlade Kraljevine Jugoslavije (KJ). *Ceo*

254 Radoje L. Knežević, *Jugoslovenska vlada i Draža Mihailović*, *Poruka* br. 8, str. 7.

posao Štaba se od pre tri godine sveo samo na rešavanje ličnih pitanja i materijalnih izdataka.

Prelaskom Ministarstva u London u Kairu je ostao samo jedan odjeljak *koji sada nema nikakvu ulogu. Ovaj odeljak je potpuno nepotreban i samo otežava komandovanje* - kaže se u izvještaju. U sastavu Predsjedništva vlade u Kairu nalazio se jedan vojni odjeljak čiji je glavni zadatak bio prikupljanje podataka iz zemlje i održavanje veze između Vrhovne komande đenerala Mihailovića u zemlji i Predsjedništva vlade van zemlje. *Novostvorenom situacijom odeljak više nema veze sa Mihailovićem. U Kairu su se vojna lica nalazila još raspoređena u Uredu za obnovu, u odelenju za distribuciju i u Crvenom Krstu.*

U Palestini je u toku Drugog svjetskog rata egzistirao Gardijski bataljon. Sa promjenama u poziciji vlade u izbjeglištvu, prestao je da bude ratna jedinica i nije se mogao upotrijebiti kao ratni bataljon. Imao je oko 240 ljudi, od njih 85 oficira i podoficira, koji su izvodili obuku u raznim kursevima da bi ljudstvo bilo zaposleno.

Baza jugoslovenskih snaga nalazila se u Palestini. U njoj je u dobro uređenom logoru pored morske obale bilo cjelokupno neraspoređeno ljudstvo na Srednjem istoku. Sačinjavali su ga oni što su napustili zemlju u početku rata, ili su prikupljeni na Srednjem istoku, ili su došli iz zemlje u toku rata, naročito nakon kapitulacije Italije, te ljudstvo što je izašlo iz izbjegličkih logora i prešlo u vojsku.

U bazi je 90 oficira, 80 podoficira i 200 kaplara i redova, ali ih je malo koji bi se mogli upotrijebiti za boračke jedinice. Tu je bilo i rekonvalescentno odjeljenje sa svim stalno nesposobnim i zdravstveno slabim vojnicima.

U Ismailiji je bila locirana Zubna stanica za sve jedinice na Srednjem istoku.

Što se tiče vazduhoplovstva, ono je brojalo 560 vojnika (190 oficira, 130 podoficira i 240 kaplara). Njegov inspektorat je u Kairu gdje je bio pod engleskom vazduhoplovnom komandom - dvojno komandovanje otežavalo je rad. Njegovo ljudstvo je raspoređeno u Jugoslovenskom detašmanu pri 15. američkoj vazduhoplovnoj komandi u Bariju, posadi u Baltimoru pet posada (20 ljudi) pri engleskoj avijaciji u Italiji, u jugoslovenskoj lovačkoj eskadrili pri engleskoj avijaciji u sjevernoj Africi (14 pilota-lovaca i 64 vojnika za zemaljsku službu) te tehnička četa - po jedna u Egiptu i Alžiru. Postojala je i škola u južnoj Rodeziji sa 112 ljudi. Po završetku kurseva ljudstvo se raspoređivalo u jednu od već spomenutih jedinica. Još 21 pilot se nalazio na preletu aviona - u jedinicama engleskog vazduhoplovstva koje su služile za prebacivanje novih aviona od Atlantske obale do aerodroma na Srednjem Istoku.

Mornaricu je sačinjavalo 106 oficira, 200 podoficira i 560 kaplara i mornara (ukupno 866). Njena komanda je bila na Malti i imala je plovne jedinice, pomoćne čete, baze motornih čamaca i brod *Oxio*. Imala je ukupno 10 plovnih jedinica: korvetu *Nada*, pomoćni brod *Kumanovo*, bivšu admiralsku

jahtu *Vila*, minopologače *Mljet* i *Meljine*, minonosac *Orao*, kraljevu jahtu *Beli orao*, torpiljerku *T1* i *T5* i pomoćni brod *Starčević*. Na plovnim jedinicama školovano je mornaričko osoblje. Služile su za prevoz materijala za potrebe saveznika i za pratnju konvoja kroz Sredozemno more. Podređene su komandantu britanske sredozemne flote.

Jugoslovenske pomorske snage u Aleksandriji su imale podmornicu *Nebojša* i motorne torpiljerke *Durmitor* i *Kajmakčalan*.

Postojale su i tri vojne misije: jedna za Egipat, Palestinu i Siriju sa odjeljcima u Kairu, Jerusalimu i Bejrutu; one su vodile evidenciju i prikupljale vojne obveznike sa Srednjeg Istoka i održavale veze sa ostalim savezničkim misijama na tom području (američkom, francuskom, poljskom, češkom i grčkom). Druga je u Alžiru pri savezničkoj Vrhovnoj komandi. Tamo je bilo i vojno izaslanstvo pri poslanstvu jugoslovenske vlade i imalo pet oficira, koji su, osim jednog, vraćeni na Srednji Istok u Bazu. Treća je Vojna misija u Italiji koja je prikupljala zarobljenike, internirce, izbjeglice, davala im pomoć. Od njih se formiraju radne jedinice i pridodaju saveznicima za razne pozadinske službe.

Saveznička Vrhovna komanda je prikupljala i formirala u jedinice sve Slovence i Hrvate iz Istre i Gorice (bivše italijanske zarobljenike) njih 3800 i slala ih na Srednji Istok. Kraljevska vlada ih nije htjela primiti u Jugoslovensku vojsku. Zato je znatan broj ovih vojnika pristupio NOVJ-u, a ostali su prešli u engleske radničke čete.

GERILSKI NAČIN RATOVANJA U ČETNIČKOM POIMANJU I U PARTIZANSKOJ IZVEDBI

Draža o partizanskoj gerili

Veliki vojni pokreti četnika nisu uslovljeni samo blagovremenošću. Draža je bio predmetni nastavnik iz taktike ratovanja. U toj funkciji je morao znati u kojim i kakvim se uslovima vodi gerilska borba. Tu borbu *ali i to u velikim vremenskim razmacima* dopuštao je samo kao prethodnicu opšteg oružanog ustanka. Kao nastavnik je govorio da je gerilska borba najčešće slučaj kada se specijalne ili sve gerilske jedinice angažuju u pozadini neprijatelja kako bi olakšale izvršenje zadatka glavnim snagama.[255]

Kao komandant u praksi je odlagao ustanak i početak borbe protiv okupatora. Tim odlaganjem izostajale su i gerilske borbe makar i *u velikim vremenskim razmacima*. I tu gerilu, i velike vojne pokrete, kao i opšti udar na

255 Dr. Branko Latas, *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama (1941-1945), Društvo za istinu o antifašističkoj NOB-i, Beograd, 1999.*

okupatora, on je neprestano odgađao. Odlaganje je trajalo kroz čitav Drugi svjetski rat.

Mihailović je ustanak svojih snaga i početak njihovih borbi protiv okupatora stalno kvalifikovao kao *glavni momenat, glavnu akciju, odsudni momenat, odsudni čas, pogodan trenutak, glavni trenutak* itd. Taj glavni trenutak poistovijećen je sa onim momentom kada se invazione anglo-američke snage iskrcaju na tlo Jugoslavije. Glavne snage bile bi, po Mihailoviću, savezničke invazione trupe.[256]

Akcije pojedinih grupa nisu povezane kako po zadacima, tako ni po vremenu i svode se na brze i iznenadne napade poglavito noću. Prilikom odbrane, a nekada i samog napada, izbegavaju se odlučne borbe i poglavito se teži u slučaju nailaska na jačeg neprijatelja da se izbegne rešenje borbe, vešto se izvlačeći iz svake teže situacije.

Prizvuk priznanja partizanskom načinu ratovanja odzvanja iz ove ocjene Dražinog vojnog vodstva. Ocjena je sadržana u dijelu direktiva br. 1 od 2. januara 1942. godine. Njom je predočen plan za napadanje i uništavanje partizana u Bosni. Nosi naslov *Taktika neprijatelja.* Draža i njegova Vrhovna komanda u toj taktici opisuju i stečena iskustva u borbi protiv, kako kažu, *partizansko-razbojničkih bandi.* To iskustvo nije pomoglo četničkim snagama da, rukovođene tradicionalno školovanim profesionalnim oficirima, budu sposobne za vođenje uspješnog gerilskog rata. Nedorasli su posebno da savladaju partizane predvođene *neznalicama za vojne veštine.* Gerilsko ili partizansko ratovanje njihovog protivnika razlikovalo se od gerilskih operacija tradicionalne vrste i karaktera. Ono je poprimilo stanovite političke, socioekonomske i psihološke aspekte nepojmljive za komandante i njihove vojnike pod kokardom.

Uprkos tome, Italijani, a nakon septembra 1943. Nijemci, često izjavljuju da sebi ne mogu dozvoliti da napuste četnike kao saveznike. Pokazali su se, vele, kao odlični borci protiv partizana. Četnici su im služili kao pomoćne trupe, od njih se snabdijevali, a u velikoj mjeri bili pod njihovom taktičkom komandom. U samostalnim akcijama, međutim, četnici nisu superiorna borbena snaga. Čak ni kao gerilci u većim vojnim operacijama združenim sa okupacionim i kvislinškim jedinicama. Nedostajalo im je istinsko vojno rukovodstvo i komandovanje, čvrsta odanost njihovih starješina i jedinica ciljevima borbe, te jaka ideologija. Zato njihov pokret nije ni mogao postati privlačna okupljajuća snaga.[257] Kao jedan od Dražinih komandanata Vučković otkriva da je ravnogorski štab krajem 1941. godine objavio *Uput za četničko ratovanje,* koji im je služio za vojnu nastavu.[258]

256 B. Latas, Isto, 9.

257 Zvonimir Vučković, *Gerilska formacija, Knjiga o Draži,* I, str. 73.

258 *Propagandisti* i diverzanti. - Draža je govorio da komandosi služe za propagandu i pripremu poslijeratnog referenduma u zemlji. Oni što su pripadali tim *propagandistima* učili su kako se ruše mostovi, kako se upotrebljavaju otrovi, prave zasjede, ruše vozovi. Nastavu je izvodilo obučeno osoblje gestapovaca, specijalista za špijunsko-diverzantske i terorističke škole.

Neprijatelj je u borbi za vrijeme zimskih bosanskih mjeseci stajao protiv njemačkih vojnika kao neprijatelj, koji je bio opremljen i izobražen za opasni mali rat. Taj se neprijatelj svagdje borio brzo, jer je poznavao zemljište, a osobito u usamljenim gorskim zasjedama. Taj je neprijatelj ponajprije radije vršio noćne napadaje i izbjegavao otvorenu borbu, dok nije konačno, za vrijeme posljednjih tjedana, zatjeran u tjesnac, jurišao i u jačim skupinama.[259]

Mihailovićevi sljedbenici, njegove pristalice u srpskom žiteljstvu, kao i u emigraciji, tvrde da je ravnogorski pokret prva gerilska snaga protiv Osovine u Evropi. Kažu da je čak prethodila pojavi jugoslovenski orijentisanih partizana predvođenih komunistima.[260] Lansiraju poruku o Draži kao prvom gerilcu Evrope u Drugom svjetskom ratu. Pri tome zaboravljaju da je taj rat u Evropi počeo 1939. godine, s njim i djelovanje više pokreta otpora fašističkom sistemu na okupiranom dijelu kontinenta. S tim pokretima je nastala i gerila još prije nego što je otpočeo rat u Jugoslaviji. U jugoslovenskoj sredini se, prema tome, nije mogao pojaviti prvi gerilac Evrope.

Radoje Knežević navodi da je Mihailović označio 15. april, dan kada je odlučio da se ne preda Nijemcima, kao početak svoga gerilskog otpora. Čak ga i datira - 23. aprila. Tada je, navodno, Mihailovićeva grupa uništila jedan most, što se prima kao prvi akt četničke sabotaže. Jozo Tomasevich piše da je to tačno samo ako se prihvati da jednostavno otići u brda znači početak gerilskog pokreta.[261] Ali ako se pod gerilskim pokretom podrazumijeva vojna i politička organizacija relativno velikog broja ljudi i oružane operacije koje se manje ili više trajno izvode, tada to sigurno nije tačno. Jer, Draža je sa svojih 50 do 60 ljudi (uključivši i one što ih je poslao na područje Rudnika) jedva bio spreman otpočeti s gerilskim operacijama ili potaknuti sveopći ustanak u Srbiji, pet ili šest sedmica nakon dolaska na Ravnu goru. O drugim dijelovima zemlje da se i ne govori.

Kao da su, kao oficiri, u vodstvu ravnogorskog pokreta zaboravili na *Uput za četničko ratovanje* koji je 1929. godine izdalo Ministarstvo vojske i mornarice u Kraljevini Jugoslaviji. Onaj četnički *Uput...* iz 1941. ima, prema tome, svoju predistoriju. Taj iz 1929. razlikuje dva koncepta gerilskog ratovanja: gerilske operacije u kojima specijalne gerilske jedinice u službi redovnih snaga djeluju kao prethodnica većih jedinica, ili na njihovim bokovima, ili samostalno u pozadini neprijatelja; (2) gerila ili mali rat (ono što Nijemci zovu Kleinkrieg) kada kompletna vojska jedne zemlje ili njen veliki dio prelazi u gerilu ili neredovan rat, sa ili bez saradnje sa redovnim trupama. Takva znanja sticana su u vojnim akademijama i školama rezervnih oficira između dva svjetska rata u kojima je izučavana problematika i taktika gerilskog ratovanja.

---

259 *Ustaški dnevnik, Novi List*, Sarajevo, 9. IV 1943. o partizanskom načinu ratovanja.
260 Radoje Knežević, *Počeci pokreta otpora, Knjiga o Draži*, II, Windsor, Canada, 1956., str. 13.
261 J. Tomasevich, Isto, str. 120.

U prvom slučaju veličina gerilskih jedinica zavisi od specifične prirode zadatka. U drugom je utvrđena unaprijed formacijska organizacija. U oba je osnovni princip djelovanja napad i iznenađenje. Uspješne operacije gerilskih snaga pretpostavljaju i prijateljski raspoloženo stanovništvo i njegovu podršku. Jugoslovenske vojne vlasti su 1925. godine izdale i povjerljivi priručnik za gerilske operacije četničkih jedinica na mađarskom teritoriju u slučaju rata s Mađarskom.[262] Osim toga, jugoslovenski Glavni đeneralštab je načinio posebni izvještaj o gerilskom ratovanju pod modernim uslovima i o mogućoj upotrebi četničkih udruženja u slučaju rata.

Izvještaj je na nov način pristupao gerilskom ratovanju. Revidirao je mnoge stavove iz priručnika objavljenog 1929. U izvještaju se došlo do zaključka da bi operacije slične onima između 1912-1918. bile neizvodive u savremenom ratu. Zadaci koje su četnici prije izvršavali u pozadini neprijatelja trebalo je povjeriti zračnim desantnim jedinicama, a održavanje rada u zemlji osiguravala bi žandarmerija i/ili rezervne trupe. I ovaj dokumenat i jugoslovenski ratni planovi izrađeni između 1938. i 1941. pokazuju da vojno rukovodstvo nije razmatralo širu upotrebu gerilskog ratovanja u slučaju invazije. A nije ni pomišljalo da četničkom udruženju povjeri bilo kakvu važniju ulogu.

Jugoslovenska vlada je u aprilu 1940. godine ustanovila Četničku komandu koja je organizovala šest potpunih i jedan nepotpuni bataljon. Regrutovala ih je na dobrovoljnoj bazi iz redovne vojske. Po jedan od šest bataljona u punom sastavu pridodat je svakoj armijskoj komandi (u svemu je bilo sedam armija) i smješteni su u Novom Sadu, Sarajevu, Skopju, Karlovcu, Nišu i Mostaru. Četnička komanda je najprije bila u Novom Sadu a zatim u Kraljevu. Nekoliko dana nakon početka aprilskog rata 1941. godine povukla se u Sarajevo, gdje se zajedno sa sarajevskim četničkim bataljonom predala Nijemcima 18. aprila te godine. Nije zabilježeno da je bilo koji drugi četnički bataljon postupio prema ulozi koja mu je bila namijenjena ili da je bilo koji od njih opstao i djelovao nakon sloma jugoslovenske vojske. Kratko vrijeme prije invazije vojska se obratila Kosti Pećancu, dajući mu ovlašćenja, oružje i novac da organizuje gerilske jedinice.

To sve znači da se jugoslovensko vojno rukovodstvo nije pouzdavalo u gerilsko ratovanje u širim razmjerima, niti je činilo ozbiljnije pripreme za takvo djelovanje. Drugo, nije imalo ni ozbiljnog plana da članstvo doratnih četničkih organizacija iskoristi za gerilske operacije. Nakon napada Osovine i okupacije četnici su se podijelili. Kao što su, uostalom, u čitavom međuratnom periodu u njihovim udruženjima postojale razlike u mišljenjima i diobe sa trajnim razmiricama između vođa raznih četničkih organizacija. Zato nije čudno što četničke organizacije pod udarom okupacije i rata nisu mogle naći jedinstvenu i zajedničku politiku prema okupacionoj vojsci.

262 Nusret Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini 1918-1941., ANUBiH, Sarajevo, 1971.*

Međuratni četnički funkcioneri - Pećanac se ubrzo pokazao kao otvoreni kolaboracionist s Nijemcima, a Ilija Trifunović-Birčanin i bosanski četnički vojvoda Dobroslav Jevđević pridružili su se Mihailoviću i postali važni komandanti i oficiri za vezu sa italijanskom okupacionom vojskom.

Iz svega toga slijedi saznanje da četnici i njihovo vodstvo nisu ni pomišljali na izvođenje gerilskih operacija protiv porobljivača zemlje. Oni su, šta više, protivnici gerilskog ratovanja. To protivljenje iskazuje se i u jednoj od instrukcija za nacionalnu propagandu, koja je formulisana u vojnom i političkom vrhu ravnogorskog pokreta. U njoj se osporava djelotvornost gerilskog načina ratovanja. Njegova ograničenost dokazivana je relativno malim prostorima u zemlji *kao što je naša*. U njoj ne smiju gerilske akcije biti stalne *inače zemlji i narodu prete ničim neisplative posledice.*

U toj instrukciji se govori i o oružanom ustanku. Šema ustanka je uprošćena u opciji ravnogoraca. Kada se diže oružani ustanak u zemlji agrarnoj, industrijski nerazvijenoj, zemlji malih prostora? Jedino kada je blagovremen. A blagovremen je kada pozovu na taj ustanak Draža, izbjeglička vlada u Londonu i vodstvo četničkog pokreta. Samo u tom slučaju oružanom ustanku mogu prethoditi gerilske borbe. Kako su onda komunisti poveli ustanak u nevrijeme? Oni su pošli od svog internacionalističkog stanovišta - odgovor je u instrukciji. Komunisti su, štaviše, *na odsječenim teritorijama organizovali neku vrstu državne vlasti. Usljed toga su izgubili pravo da se više zovu partizani. U želji da tu vlast osiguraju za sebe i za budućnost oni su počeli da uništavaju svoje aktivne i potencijalne neprijatelje. A takav njihov rad doveo je do bratoubilačkog rata.*

Draža je drugačije govorio na suđenju ravnogorskom pokretu 1946. u Beogradu. Govorio je o moralu svojih trupa, a posebno o gerilskoj borbi partizana. *Partizani su uspeli da stvore trupe čemu se ja nisam nadao i upotrebljavali ih u gerili veoma moćne a uz dobre manevre, kojima su izazvali znatne gubitke kod nas. Ti gubici prouzrokovali su naravno i slabo moralno osećanje kod četnika.*[263]

Partizani su, po svoj prilici, birali onaj oblik borbe koji je najmanje odgovarao njihovom protivniku. To je partizanski način ratovanja. Tako obznanjuje ustaški tisak za njihove borbe protiv okupacionih i kvislinških formacija na prostorima NDH. Partizanski način ratovanja nije odgovarao ni četnicima. To otkrivaju i njihovi leci u više navrata i u raznim područjima zemlje.

Četnička propaganda je osporavala oslobodilački i narodni karakter partizanima. *Titova partizanska vojska ni oslobodilačka, nije narodna, nije ni vojska*. Nazivala ih je *skupom komunističkih zločinaca*. Kod te *vojske se terorom i stalnom pretnjom smrću vlada četama.* Ravnogorski pokret je ispočetka sebi davao gerilski karakter borbe, ali gerilsko ratovanje nije primjenjivao prema okupatoru. Partizanima, koji su vodili gerilski rat, izbjegavajući frontalne bor-

263 Dokumenta, 348-349.

be kad god su mogli, dali su etiketu kukavičluka. Zbog čega? Najviše zato što *noću, i samo noću napadaju podlo, iza leđa svoje protivnike, i to iznenada, a po bijelom danu nikada ne izlaze na megdan.* Proglasili su ih, štaviše, *razularenom gomilom, bez časti i poštenja, pljačkašima, kradljivcima i lopovima.*

Partizanski pokret se začeo u ljeto 1941. godine. Partizani su imali samo ono što su mogli zarobiti od neprijatelja. Slijedili su tradicionalnu gerilsku taktiku, napadajući i stalno uznemiravajući protivnika gdje god je bilo moguće, nikada ne dopuštajući da budu prisiljeni na odbranu. Na taj način su uspjeli zadržati vlastite gubitke na minimumu, nanoseći suprotnoj strani teške gubitke. Maklejn piše da oni računaju na to da ne izgube više od jednog poginulog čovjeka na petoricu neprijatelja kad se radi o Nijemcima, a za desetoricu u borbi protiv ustaša i četnika. Uživaju iskrenu podršku civilnog stanovništva. Ne obziru se na divlje represalije neprijatelja. Svi dijele jednake opasnosti.

Snage NOP-a su se pojavljivale obično tamo gdje se okupator najmanje nadao. To je činilo dio strategije i taktike jugoslovenskog partizanskog pokreta koji je u principu izbjegavao frontalne borbe da bi u pozadini iscrpljivao oku patora i onemogućavao funkcionisanje njegovog sistema. Zato je okupator morao da drži više snaga kako bi preventivno zaštitio objekte do kojih mu je naročito stalo.[264]

O partizanskoj borbi, napose o gerilskom načinu ratovanja NOP-a, dao je meritorne ocjene i Vinston Čerčil u Donjem domu 22. februara 1944. godine. *Na sceni se pojavio novi i daleko silniji junak. U jesen 1941. godine partizani maršala Tita počeli su protiv Nijemaca žestoki i junački rat za opstanak. Oduzimali su Nijemcima oružje iz ruku i brzo se brojčano jačali. Nisu ih zastrašile nikakve osvete, koliko god krvave, bilo protiv talaca ili protiv sela. Za njih je to značilo smrt ili slobodu. Uskoro su počeli nanositi teške gubitke Nijemcima i zavladali širokim područjima. Vođeni velikom vještinom, organizirani na principu gerile, bili su istovremeno lukavi i ubojiti. Sad ovdje, sad ondje, nalazili su se posvuda. Nijemci su protiv njih poveli velike ofanzive ali u svakom slučaju partizani su, čak i kad su bili okruženi, izbjegli nanoseći teške gubitke i tešku muku neprijatelju. Partizanski pokret je uskoro nadmašio brojem vojsku generala Mihailovića. Ne samo Hrvati i Slovenci, već i veliki broj Srba pridružili su se maršalu Titu i on u ovom trenutku ima više od četvrt miliona boraca i velike količine oružja koje su oteli od neprijatelja, a da nisu izgubili svoje gerilske kvalitete, uz znatan broj divizija i korpusa.*

Ta vojska u ovom času drži u šahu 14 njemačkih divizija od 20 koliko ih se nalazi na Balkanskom poluotoku... Naravno, partizani maršala Tita su jedini koji se zaista bore u ovom trenutku protiv Nijemaca - rekao je Čerčil.

---

264 D. Petrović, *Jugoslavija u antifašističkom ratu 1941-1945 - pred sudom istorije,* Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945, Beograd, 2001.

Čerčil je tom prilikom govorio i o Mihailoviću. U Donjem domu on je 22. februara 1944. godine rekao: *U vrijeme nakon poraza jugoslovenske vojske snage pod generalom Mihailovićem su ostale i vodile gerilske operacije. Nismo bili u stanju slati im neku pomoć ili zalihe, osim nekoliko isporuka koje smo bacili iz aviona. Nijemci su se osvećivali za svaku gerilsku aktivnost strijeljanjem gomila od 400 ili 500 ljudi u Beogradu. Nažalost, moram reći da se general Mihailović postepeno doveo u situaciju u kojoj su neki njegovi komandanti sklopili nagodbu s italijanskom i njemačkom vojskom, što je za posljedicu imalo da su ih ostavili na miru u izvjesnim planinskim područjima, a za uzvrat oni su poduzimali vrlo malo ili ništa protiv neprijatelja.*

DIVERZIJE I SABOTAŽE "KAO NEEFIKASAN OBLIK BORBE" PROTIV OKUPATORA

Četnička propaganda nije ni htjela ni smjela pomisliti da se jedini spas srpskog naroda nalazi u njegovom oružanom otporu silama Osovine. Ustankom je spriječeno potpuno zatiranje srpskog stanovništva. I pored toga su diverzije i sabotaže u izvedbi ustanika, po ravnogorskom shvatanju, neefikasan oblik borbe protiv okupatora u porobljenoj zemlji. Takvo poimanje toga oblika borbe je suštinski suprotno onom shvatanju koje će Draža iskazati nakon oslobođenja zemlje od fašističkih okupatora. Pošto su okupatori i kvislinzi u najpretežnijoj mjeri bili istjerani, a on se sa ostacima svojih snaga skrivao po bosanskim šumama i vrletima, izdao je naređenje petorkama u oslobođenim krajevima da vrše napade na komunikacije, ubistva, sječenje telefonskih linija, rušenje mostova, miniranje pruga, te da vrše sve druge sabotažne akcije i diverzije uključivši i ubijanje odbornika novouspostavljene vlasti.

U jednom od svojih uputstava za nacionalnu propagandu u toku rata vodstvo ravnogorskog pokreta neefikasnost sabotaža i diverzija objašnjava i dokazuje na primjeru drvenog mosta. *Da bi ga razorili partizani su često ostajali po nekoliko sati, dok je okupatorskoj vojsci trebalo najčešće pola sata da ga osposobe za prevoz svojih trupa preko njega.*

Te borbene aktivnosti, osim toga, donosile su njemačke represalije nad stanovništvom. Njemački general Paul Bader, da bi preduprijedio svako povećavanje pobunjeničke aktivnosti, partizanske ili četničke, izdavao je upozoravajuće proglase narodu Srbije. Zahtijevao je da se ne slušaju naređenja Mihailovića i komunista. Zaprijetio je da će sve prekršaje odlučno suzbijati.

Formula po kojoj je za jednog ubijenog Nijemca ubijeno 100 stanovnika prvi put je primijenjena kada je u jednoj akciji u jednom selu sjeveroistočne Srbije, prvih dana okupacije, ubijen jedan njemački oficir. Nijemci su za odmazdu strijeljali stotinu Srba. Otada će ta formula biti opetovano primjenjivana i kasnije, kroz cijelo vrijeme rata na ovim postorima. Taj sukob u spo-

menutom selu nije značio početak gerilskog rata. Na svaku sabotažu na željeznicama, mostovima, telegrafskim i telefonskim linijama, te u industrijskim preduzećima, okupacione vlasti odgovoriće strijeljanjem do stotine talaca.[265] Otprije su već primjenjivane mjere strijeljanja talaca za napade na njemačke vojnike i oficire ili na osoblje kvislinške vlade. Na njih su sada dometnute nove mjere - za sabotaže i diverzije.

Zabilježeni su mnogobrojni primjeri njemačke odmazde. Za ubijenog Nijemca ili ranjavanje njemačkih vojnika strijeljane su stotine talaca. Ti primjeri su registrovani u mnogim mjestima, gradovima i krajevima. Iako su najčešće žrtve tih represalija civili nakon odmazdi je objavljivano da su strijeljani komunisti. Niz primjera pokazuje oštrinu njemačkih represalija. Za ubijenu četvoricu i ranjavanje dvojice njemačkih građana (36. XII 1942.) 250 talaca je strijeljano. Nijemci su na Božić te godine objavili da su na Badnjak strijeljali četrdeset komunista i još deset osoba zbog dva njemačka oficira koje je jedan komunista ranio u Mladenovcu.[266] *Osnovni princip koji treba primjenjivati u borbi protiv neprijatelja,* kaže jedna naredba, *jest taj da neprijateljske bande treba pronaći i uništiti u njihovim skrovištima.*

U vodstvu ravnogorskog pokreta su smatrali da te represalije sprečavaju i onemogućuju bilo kakve oružane operacije i otpor. Govorili su da čak i najmanje aktivnosti i sabotaže uzrokuju velike žrtve. Ustanak je, po njima, dignut prerano. Nijemce su smatrali toliko nadmoćnim da jednostavno nije moguće s njima u sukobu ostvariti bilo kakve vojne rezultate. Posebno je nemoguće, kako su smatrali, očuvati oslobođeni teritorij. Cijenu makar i najmanjih rezultata su smatrali previsokom. Glavno je sačuvati srpske živote od okupatorske osvete. Valja reći da je i dio stanovništva, pod uticajem četničke propagande, dijelio takva uvjerenja. Na istim pozicijama i sa istovjetnim gledanjima bili su kako kvislinška vlada Milana Nedića u Beogradu, četnici Koste Pećanca, tako i jugoslovenska vlada u emigraciji. Svoje protivljenje diverzijama i sabotažama, te prijetnje oštrim represalijama, izricao je i kvislinški režim u Srbiji. Na čelu toga režima bio je general Milan Nedić. On je vjerovao u njemačku pobjedu sve do 1943. godine. Srbi su ga posmatrali s nevjericom pa i sa mržnjom. To je ocjena i načelnika njemačkog komandanta jugoistočne Evrope generala Hermana Foertscha iz avgusta 1943. godine.[267] Nedić u proglasima, putem režimske štampe i radija, opominje stanovništvo da ne preduzima akcije nasilja i sabotaža. Upozoravao ga je da ne mari za riječi BBC-a i Radio-Moskve. Za te radiostanice je govorio da im na srcu ne leže interesi srpskog naroda.

265 Mikrofilm br. T-501, rola 352, s. 587, 592-594.
266 Mikrofilm br. T-501, rola 352, snimci 668-669.
267 Mikrofilm br. T-311, rola 196, snimci 159-160.

I Kosta Pećanac je odvraćao snage otpora od sabotaža. On je 7. avgusta 1941. godine objavio *Proglas dragom narodu*. Sebe je u njemu predstavio kao branioca i zaštitnika srpskih interesa. Pozvao je *izvesne, bez moga odobrenja obrazovane čete* aludirajući na Dražine odrede, da se ujedine pod njegovom komandom. Svi koji su u šumama *smesta treba da se, pod pretnjom smrtne kazne, vrate svojim kućama.* Zaprijetio je svakome ko vrši akte sabotaže na javnim zgradama i komunikacijama koje pripadaju okupacionim vlastima da će biti osuđen na smrt.[268]

Nasuprot takvoj politici Tito i partizani su uporni u svojoj orijentaciji neprekidnog uznemiravanja okupatorskih snaga. Pružali su im oružani otpor bez obzira na cijenu koju će za to platiti njihove vlastite snage i civilno stanovništvo. Naspram takve, Dražina je orijentacija bila, relativno gledajući, politika pasivne rezistencije. Nadao se da će dobiti u vremenu za sebe, postići relativan mir, dovršiti organizovanje vojske u svim dijelovima zemlje. Ta vojska će biti upotrijebljena kad bude sigurno da Nijemci više ne mogu držati Balkan. Tada bi ona, kako se govorilo i pisalo, najprije pospiješila izbacivanje okupatora iz Jugoslavije, uskladila svoje borbene aktivnosti sa savezničkim operacijama spolja. Tako bi zemlji donijela mir, povratak kralja i izbjegličke vlade.

"STVORILI SMO GROBLJE ŽELJEZNIČKIH VAGONA"

O tome kako je inostrana javnost obmanjivana u pogledu sabotaža i diverzija u četničkoj izvedbi otkriva i jedan od mnogobrojnih Dražinih izvještaja izbjegličkoj vladi. Evo šta on piše o tim navodno izvršenim sabotažama:

U Srbiji sabotaže na železnicama izvode se u takvim razmerama da će tek docnije biti mogućno utvrditi koliko smo time doprineli savezničkoj stvari. Naše jedinice u isto vreme podstiču opštu građansku neposlušnost, koja zahteva mnogo veće žrtve i love agente Gestapoa, kao i Nedića i Ljotića.

I na suđenju ravnogorskom pokretu u Beogradu 1946. godine Draža je govorio o navodnim sabotažama četnika na putevima. *Postavljali smo četke nepravljene od eksera na drumove i zatrpavali ih prašinom. Četke sa ekserima buše gume na točkovima. Mine nismo metali da ne bi stradali seljaci sa stokom.*

Koliko su, pri diverzijama, brižljivo čuvali seljake i stoku da ne bi stradali od mina pri nailasku cestom još više su pazili na Nijemce i njihove jedinice od eventualnih stradanja i neočekivanih iznenađenja. O tim sabotažama ispredane su bajke daleko od realnosti surovog prisustva okupacionih i kvislinških formacija. Priče se, ovog puta, tiču željeznica.

268 J. Marjanović, *Ustanak u Srbiji 1941.*, Beograd, str. 191-192.

U sabotažama na železnicama premazivali smo kugle voskom u koji smo stavili sitni pesak i stavili na mazalice. Mazalice vrlo često treba pregledati da ne bi nešta bilo unutra. Za kratko vreme zapale su osovine i ja tvrdim i dalje da je po dobijenim izveštajima od železničkog osoblja da smo stvorili groblje železničkih vagona. Turali smo i eksploziv i bušili gume. Eksploziv je bacan na gomile uglja za železničke vagone ili na tender lokomotiva. Organizovana je bila i sabotaža železničke službe. Nisam mogao da stavljam mine na put jer su putevima prolazila kola naših seljaka.[269]

U političkom priručniku iz 1942. godine planirano je organizovanje zaposlenih na željeznici i u riječnom brodarstvu, u telefonskoj i telegrafskoj službi na okupiranim područjima. Od njih bi se očekivao masovni građanski neposluh početkom treće faze kad se Saveznici iskrcaju na dalmatinskoj obali.[270]

Ono što je učinio pod velikim pritiskom Britanaca da najzad otpočnu borbene aktivnosti Draža je pozvao *na opštu neposlušnost u Srbiji* prema okupacionim i kvislinškim vlastima. O tome general Paul Bader 21. XI 1942. godine izvještava Komandu oružanih snaga Jugoistočne Evrope. Odziv na neposlušnost je bio neznatan. Narod se bojao njemačkih represalija koje se ne mogu suzbijati pasivnom rezistencijom, već oružanim otporom.

KAKO JE PRAVDANA TOTALNA PASIVNOST RAVNOGORACA U AKTIVNOSTIMA PROTIV SILA OSOVINE I KVISLINGA

Četnička propaganda se žestoko obrušila na *komunistički teror* kojim se uništavaju srpski životi. Proglašavala je partizane krivcima za *preuranjeni ustanak* i oštrinu njemačkih represalija. Na taj način je opravdavala i ravnogorsku teoriju *čekanja* na borbu protiv okupatora i totalnu pasivnost u diverzijama i sabotažama u četničkoj izvedbi. Njene osnovne ciljeve ilustruje jedan od mnogobrojnih letaka.

Srpski seljak je trebao da podigne ustanak protiv okupatora i izazove kaznene ekspedicije, koje će uništiti i dokusuriti srpski narod. Baš posle sloma nesrećne Jugoslavije, kada je drugi Hrvat, isto tako zločinac Ante Pavelić klao Srbe u NDH, srpsku nejačad odvodio u logore i prevodio u katoličanstvo, srpske žene i majke sramotio, srpske crkve i škole uništavao, rušio i palio, telesima srpskih sinova punio jame i bezdane, palio slike svetitelja Save, zabranio ćirilicu, zabranio srpsko ime i ostatak preživelih proglasio pravoslavnim Hrvatima, drug Tito tada nije pohitao u Pavelićevu Hrvatsku Državu da se tamo bori protiv okupatora i uzme u zaštitu srpski narod, koji je bio stavljen van zakona, nego je u Srbiji provocirao okupa-

269 Dokumenta, III, 2238.
270 Mikrofilm, br. T-311, rola 189, snimci 262.

tora, napadao i ubijao nemačke oficire i vojnike, iz zasede, da bi na taj način izazvao što teže i oštrije represalije (...) I gle nesreće! U prvom času dok je srpski narod bio zbunjen i postiđen zbog onako sramnog sloma države, koji je svakako uslijedio zbog hrvatskog izdajstva, u prvom času to im je pošlo za rukom. Drug Tito, u čijem se društvu odmah našao Moša Pijade, dr. Safet Mujić, Aziz Koluder, Avdo Humo, Ivan Ribar, a sa njima nažalost mnogi slepi i zavedeni Srbi, uspeo je da izazove pravu nesreću u slomljenoj Srbiji. Počeli su napadi na okupatorske trupe, iako je narodu stavljeno do znanja da će represalije biti strašne. Tako je zbog titovih napada u Kragujevcu streljano za jedan dan 8.700 Srba, u Kraljevu 5.400, u Mačvi 11.000, u Kruševcu 800, u Beogradu 20.000, u Nišu 2.000 i tako redom u celoj Srbiji. Narod je pitao ko to radi? Kome je to potrebno? To je bilo potrebno drugu Titi - Josipu Brozu i Anti Paveliću. Narod u Srbiji onda se trgao, digao se na oružje i pojurio ove zločince sa svoje napaćene grude. Ako ne možemo ništa nemačkoj sili, onda možemo bar ovim zlikovcima - govorili su tih dana zabrinuti srpski seljaci. I zaista su mogli. Digli su se složno i u roku od nepuna dva i po meseca za svagda likvidirali partizanski ološ u Srbiji.

Komandama i propagandnom aparatu Draža skreće pažnju na to kako partizani sarađuju sa okupatorom i nastupaju protiv srpskog življa. *Oni sarađuju sa ustašama i gestapoom, te se otuda i tumači ubijanje srpskog življa od strane partizana.* U direktivi br. 1 od 2. januara 1943. godine pod naslovom *Plan za napadanje i uništavanje partizana u Bosni* i sa podnaslovom *Taktika neprijatelja* on piše da su *partizani majstori propagande koju zasnivaju na borbi protiv okupatora, kao da ih okupator ne naoružava za borbu protiv Srba i uništenje srpskog življa.*

Ta propaganda nije ni htjela ni smjela pomisliti da se jedini spas srpskog naroda nalazi u njegovom oružanom otporu silama Osovine u kvislinzima. Ustankom je spriječeno potpuno zatiranje srpskog stanovništva. Umjesto da u toj borbi i oružanom otporu sagleda jedini spas srpskog i svih drugih naroda u Jugoslaviji ona svu pažnju usredsređuje na to da dokaže kako zbog partizanskog otpora okupatoru jedino stradaju Srbi, uz to *"sarađuju sa ustašama i gestapom te se otuda i tumači ubijanje srpskog življa od strane partizana"*. Jozo Tomasevich, na osnovu obimnih istraživanja, saznao je da je Mihailović na sastanku sa njemačkim predstavnicima u selu Divci kao najvažniju brigu naveo spasavanje srpskih života ne samo od njemačkih kaznenih ekspedicija nego i od komunističkog terora.[271]

General Dušan Simović je, u svojstvu predsjednika jugoslovenske vlade u izbjeglištvu, 29. oktobra 1941. godine uputio direktivu Mihailoviću da ne preurani sa ustankom i da se sa svojim snagama kreće polagano u svom otporu

271 Mikrofilm, br. T-314, rola 1457, snimci 1317-1318. Za pregled ovih zbivanja poslužila su istraživanja Joze Tomasevicha u njegovom djelu *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945;* Rodoljub Čolaković, *Prvi dani ustanka u: Zapisi iz oslobodilačkog rata*, sv. I, Sarajevo, 1945-1955.; Dragojlo Dudić, *Dnevnik 1941.*, Beograd, 1945.

neprijatelju. On je 15. novembra te godine putem BBC-a uputio u zemlju još jednu instrukciju: da se obustave sabotaže, diverzije i individualni napadi na njemačke snage. Pri tome se nije obazirao na zvanične britanske stavove koji su upravljeni protiv Simovićeve preporuke za pasivnosti četnika u zemlji. Britanci su smatrali da Mihailovića i njegove snage treba navesti da budu aktivnije, posebno u sferi diverzija i sabotaža. Centrala SOE u Londonu, navodno, nije bila obaviještena o tom stavu jugoslovenske vlade iskazanom u poruci na londonskom radiju. Protiv takve politike i te vlade, i četničkih snaga u Jugoslaviji izjasnio sa Gledvin Džeb u ime SOE. Antoni Idn, ministar inostranih poslova Velike Britanije, o tome je obavijestio Ratni kabinet 31. oktobra 1941. godine. Tada je podnesen memorandum o mjerama SOE i Zajedničkog štaba načelnika štabova da se pruži pomoć ustanicima, kako su nazvani u tom dokumentu, da bi se podstakla njihova borbena aktivnost. Idn je uz to dodao da *će i Simović biti nateran na poslušnost*. Do svih tih saznanja došla je Elizabet Barker na osnovu dokumenata koji pokazuju da je neaktivnost Mihailovića i ravnogorskog pokreta protiv okupatora bila poznata Forin ofisu od početka novembra 1941. godine.

O Simovićevu mišljenju da tip sabotaža što ga vrše partizani pogađa zapravo samo Srbe, a Nijemcima ne nanosi štetu, možemo reći samo to da se, sa svog stajališta, s njim ne slažemo, pogotovo ako se te sabotažne akcije vrše da se uništi željeznička pruga Beograd-Niš ili su uperene protiv industrijskog područja u trouglu Kragujevac-Kraljevo-Kruševac... Represalije su dvosjekli mač u rukama njemačkih vlasti, jer što su njihove mjere u tom pogledu okrutnije, to više razjaruju narod, i čine ga spremnim da podnese svaku žrtvu... Mi jednostavno ne vjerujemo da sabotaže u ma kom pogledu hendikepiraju pukovnika Mihailovića. Doduše, u isti mah moramo priznati da je on vođa na poprištu, pa je zato u najboljem položaju da o tome rasuđuje...

Tako je u vezi sa sabotažama i diverzijama od strane četničkog pokreta napisao Gledvin Džeb, kasnije lord Gledvin. On je u to vrijeme radio u Forin ofisu, a predočeni citat potiče iz njegovog pisma Howardu datiranog 2. XII 1942. godine.[272]

Sabotažama i diverzijama u Jugoslaviji bavi se i George Mallaby iz Ministarstva rata u pismu koje je takođe u novembru 1941. godine upućeno Howardu.

Palo mi je u oči ono što ste rekli o prigovorima koje general Simović ima protiv akata sabotaže, ali se pitam šta bi ustanici, bez obzira na to jesu li komunisti ili pristaše Mihailovića, radili ako bi se odrekli sabotaža. Ustanak takvog tipa mora se jednostavno vršiti u prvom redu sabotažnim akcijama...

272 Elizabet Barker, *Britanska politika prema Jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu*, Globus Zagreb, 1977.

Zanimljivo je da godinu dana poslije toga, u novembru 1942. godine, SOE vrši *Procjenu situacije u Jugoslaviji*. U toj procjeni se iz londonskog SOE nalazi i ovaj pasus: ... *sve do ovog trenutka nismo primili ni jednu brzojavku od bilo kojeg našeg oficira za vezu u kojoj bi se javljalo o bilo kakvoj sabotažnoj operaciji generala Mihailovića, niti smo primili bilo kakav izvještaj da se on bori protiv osovinskih trupa.*[273]

Britanci su znali šta za okupatore Jugoslavije znači zaleđe Istočnog fronta. Okupatori su očekivali anglo-američko iskrcavanje na Balkan. Zato su htjeli da preduprijede sopstvene neugodnosti u slučaju te invazije. Otuda njihova naročita zainteresovanost za bezbjednost jugoslovenskih komunikacija. Te komunikacije su vodile na Bliski istok. Preko njih su snabdijevali svoje trupe na Sjeverno-afričkom ratištu. Takvim osiguranjem bi preko tih komunikacija snabdijevala svoje trupe, ali i strategijske sirovine. I radnu snagu okupirane Jugoslavije bi maksimalno uključila i svoju ratnu privredu. Draži je, u inostranoj i domaćoj četničkoj propagandi, priskrbljivana aura vođe antiokupatorskog pokreta. U praksi je izostajala bilo kakva njegova oružana aktivnost koja bi održavala i potvrđivala takva obilježja. Kako su svoje odnose saradnje s četnicima održavali u tajnosti, Nijemci su shvatili da Mihailoviću to pred javnošću treba ponekad i potvrditi. Zato su mu nudili fingiranje borbi četnika s pripadnicima njihovih jedinica. Predlagali su mu da njemačko oružje dospije do ravnogoraca tako što bi Dražini borci, kobejagi, razoružali neke slabije njemačke jedinice, zadržali oružje, a njemačke vojnike pustili.[274] Bili su spremni da im pruže i druge mogućnosti kako bi se pred narodom i inostranom javnošću predstavili kao antiokupatorski borci, a ujedno prikrilo njihovo uzajamno pomaganje. Čak su predlagali i to da nekom četničkom lokalnom komandantu omoguće da i četnici izvrše kakvu antinjemačku sabotažu.[275] Nije zabilježeno da su četnici iskoristili i takve povoljnosti niti da su provodili makar i fingirane diverzantske akcije, a posebno one na koje su ih Britanci stalno nagovarali.

Ne bi moglo biti boljeg primjera uloge koju su četnici igrali za cijele tri godine koje su snage generala Mihailovića provele s obje strane željezničke pruge Beograd-Solun nije bilo ni jednog prekida prometa na njoj.

Te riječi je zabilježio brigadir Ficroj Maklejn u septembru 1944. godine u svojstvu komandanta savezničke misije kod partizanskih snaga.[276]

---

273 Elizabet Barker, Isto. *Dražine snage su mogle da preseku moravsku komunikaciju ali bi to učinile tek posle iskrcavanja saveznika na Balkan.* To poslije 30 godina u emigraciji piše Zvonimir Vučković, komandant Prvog ravnogorskog korpusa i jedan od omiljenijih Čičinih saradnika iz rata. Priznaje da su britanski oficiri pri Dražinom štabu *baš to uporno zahtevali, a Mihailović odbijao.* Zvonimir Vučković, *Sećanja iz rata i Od otpora do građanskog rata*, u izdanju kuće *Čiča* 1990. u Beogradu.

274 Arhiv VII, Ča, k. 246, reg. br. 1/1-19.

275 Pismo Dobroslava Jevđevića Draži Mihailoviću, Arhiv VII, Ča, k. 156, reg. br. 51/1.

276 *Tito-Čerčil - strogo tajno*, izabrao i uredio dr. Dušan Biber, Arhiv Jugoslavije Beograd - Globus Zagreb, 1982.

U odsustvu oružane borbe četnika Britanci su tražili od Mihailovića praktične dokaze bar nekih vidova otpora okupatoru. Naročito su insistirali na sabotažama i diverzijama. On to nije činio. Nije dopuštao ni svojim jedinicama upuštanje u bilo kakav rizik na toj osnovi. I britanske oficire koji su dodijeljeni njegovim snagama ometao je u njihovim pokušajima sabotaža na onim njemačkim saobraćajnicama što su prolazile kroz područja pod *njegovom* kontrolom. Istrajno je sprečavao, kad god i gdje god je mogao, slične nakane partizana. Kao ministar u jugoslovenskoj izbjegličkoj vladi, koja se smatrala članicom antihitlerovske koalicije, nije bio sklon da na vojnom polju sarađuje sa glavnim komandantom za Srednji Istok. Posredstvom majora Hadsona, koji je bio u Mihailovićevom štabu, general Aleksandar je u septembru 1942. godine poslao telegram zahtijevajući od njega da četnici napadnu saobraćajnice Osovine. Te operacije izvodio bi s onim oružjem, materijalom i drugom ratnom opremom koju mu je slala vlada Velike Britanije. Stavljeno mu je do znanja da bi tim akcijama pomogao ofanzivu Saveznika u sjevernoj Africi. Draža je odgovorio kako on već izvodi *sve moguće vrste sabotaže* te da će tako djelovati i ubuduće, ali da o tome ne želi govoriti preko radija. Objašnjeno mu je da bi stalne sabotaže mogle umanjiti neprijateljske napore i promijeniti tok ratnih zbivanja na Balkanu.

Britanski SOE u Kairu je, međutim, sredinom novembra 1942. godine izvršio *procjenu situacije u Jugoslaviji.* U toj analizi odgovarajuće mjesto su dobili general Mihailović i njegove jedinice. U procjeni je rečeno: *General je povremeno izvještavao o sabotažama na željezničkim prugama. Jednom je izvijestio i o podmetanju mine, no ti izvještaji - osim onoga o podmetanju mine - nisu bili potvrđeni ni iz kojeg drugog vrela, a kad bi ti izvještaji i bili istiniti, nema dokaza da su ono o čemu se u njima govori izvršile snage generala Mihailovića... Dosad niti smo od naših oficira za vezu primili brzojavke o kakvim sabotažama generala Mihailovića, niti smo primili izvještaje da se on bori protiv osovinske vojske.*

U novembru je taj zahtjev potkrijepljen i depešom predsjednika izbjegličke vlade, ali ni to kod Draže nije postiglo nikakav učinak. Svi pozivi i insistiranja nisu donijeli nikakve rezultate. Postalo je bjelodano da je njegova politika i dalje suzdržavanje od svih ozbiljnih oružanih, pa i diverzantskih akcija. Bila je to u isto vrijeme efektivna usluga načinjena Nijemcima koji su tako bez borbe odbranili vitalne komunikacijske linije. Odsustvo tih operacija je snažilo njihov položaj. Ta sigurnost je još veća kad se na pasivnost dometne i kolaboracija u čuvanju saobraćajnih linija da bi se odbranile od partizanskih diverzija. Britanci su zabilježili da su u vrijeme tih pritisaka dvije njemačke divizije neometano prošle iz Grčke željezničkom prugom koja prolazi kroz teritorij gdje su dominirale četničke snage. Jedna divizija je pojačala njemačke snage na ruskom frontu, a druga se razmjestila u istočnoj Hrvatskoj.

Insistiranje Britanaca na diverzijama ponavljalo se bezbroj puta. Ono je, takoreći, kontinuirano. Ali, kontinuirano je i Mihailovićevo izbjegavanje takvih operacija prema okupatorima u zemlji. Tako je bilo i sa generalom S. D.

Armstrongom. On se spustio padobranom u Dražin štab 25. septembra 1943. godine. Već u decembru on je, u ime komandanta za Bliski istok generala Vilsona, prenio zahtjev Mihailoviću da najkasnije do 29. decembra 1943. godine preduzme napade na dva za Nijemce životno važna željeznička mosta preko Morave i Ibra u unutrašnjosti Srbije. Mihailović je tvrdio da nad njima ima potpunu kontrolu. Presijecanjem tih komunikacija poremetila bi se njemačka organizacija u Makedoniji i Grčkoj, te pojačala gerilska aktivnost u tim područjima. Neprestani napadi na osovinske komunikacije oslabili bi neprijateljev ratni napor na Balkanu. Zajedno sa generalom Armstrongom Mihailović je najprije pristupio planiranju te akcije, iza toga je slijedilo s njegove strane niz obrazloženja razloga zbog kojih ta operacija nije nikada izvedena.

Šesti dio

RAVNOGORSKI POKRET KAO POLITIČKA ORGANIZACIJA

VLAST ČETNIKA I NJIHOVA "SLOBODNA TERITORIJA"

Teritoriju koju su četnici smatrali svojom i "slobodnom" ustaše su nazivale "teritorijom četničkog taktičkog djelovanja". Za Nijemce to je bila njemačka operativna zona

Naspram iskazanih želja i planova za političko organizovanje i djelovanje u narodu i obični građani, i stranci što su dolazili u doticaj sa područjima pod okupacijom sučeljavali su se u stvarnosti sa drukčijom političkom praksom.

Male grupe četnika mogu se videti sa Italijanima u Višegradu, sa Nemcima u Sarajevu i Doboju, sa ustašama u Tuzli i Zvorniku.[277]

To su zapisali Britanci 25. maja 1943. U mnogim izvornim četničkim dokumentima može se uočiti kako četnici, njihove komande i starješine provode vrijeme u gradovima, varošicama i drugim naseljima. Premda su ta mjesta pod okupacijom oni se kreću bez ikakvih smetnji kao i svaki drugi legalni građanin. U svojim lecima i proglasima iz milja su sebe nazivali *šumskim* ljudima, koji borave *u slobodnim srpskim planinama*. Kad god su mogli držali su se podalje i od šuma i od planina. Objeručke su se hvatali gradova i većih naseljenih mjesta. To nisu bile njihove slobodne teritorije u kojima zasnivaju svoju vlast i one oblike društvenog života za koje su se zalagali u svojim programima. Oni nisu ni imali svoje slobodne teritorije koja bi izrastala iz borbenih aktivnosti. Umjesto toga su *stacionirani zajedno sa Italijanima i hrvatskim regularnim trupama i ustašama u gotovo svakom gradu u Hercegovini i južnoj Bosni*. Tako se kaže u analizi Američkog ureda za strategijske službe - Ratne obavještajne službe SAD-a.[278] Dr. Branko Latas komentariše da je nad teritorijom gdje su djelovale četničke jedinice praktično postojala neka vrsta suvlasničkog vladanja podijeljenog između četnika, kvislinga i okupatora, s najmanjim uticajem ravnogoraca. Mihailović kao da nije htio da stvara slobodnu teritoriju. On to piše 20. marta 1943. iz Kalinovika u depeši upućenoj Slobodanu Jovanoviću u London: *Mi nećemo da stvaramo slobodnu teritoriju sve dok nismo u stanju i da je odbranimo i sačuvamo narod od represalija, ali smo u stanju da iz planina vladamo celokupnom državnom teritorijom.*[279]

Krajem decembra 1943. izdata je Instrukcija za formiranje ravnogorskih narodnih odbora, seoskih, pokrajinskih i drugih. Ti odbori su zamišljeni kao propagandni organi u sklopu vojne organizacije. Nad njima su punu kontrolu držali četnički komandanti. To je bilo u skladu i sa zaključcima Konferencije u Šahovićima. Prema tim zaključcima, četnička organizacija je *nosilac celokupne državne vlasti do ostvarenja četničkog programa a i uslova za prelazak na šire*

277 Arhiv VII, PRO, FO, k. 9, 371/37607; Zb. NOR-a, XIV, 2, str. 1017.
278 Office of Strategic Service - OSS (Arhiv VII, NAV, RG, 226/3403; Zb. NOR-a, XIV, 2, str. 1017.
279 Arhiv VII, Ča, k. 302, reg. br. 1/3.

ustavne slobode.[280] Na čelu odbora za Dinarsku četničku oblast bio je komandant pop Đujić, za područje istočne Bosne i Hercegovine Petar Baćović, za centralnu i zapadnu Bosnu Slavoljub Vranješević, za Sloveniju - Karlo Novak, za Vojvodinu pukovnik Dragomir Radovanović. Četnički komandanti bili su na čelu svih ravnogorskih odbora pokrajinskih i drugih.[281]

POKUŠAJI POLITIČKOG ORGANIZOVANJA STANOVNIŠTVA

U okviru svoje vojno-političke djelatnosti vodstvo četničkog pokreta utvrdilo je suštinu, karakter i pravce propagande. Njena kampanja se kretala i u različitim vidovima organizacionog ustrojavanja pokreta i njegovog ispoljavanja. I propaganda i organizacioni oblici koji su se međusobno prožimali u svom djelovanju bili su u skladu i na liniji sa programsko-političkim i ratnim ciljevima ravnogorskog pokreta. I prije kongresa u selu Ba i nakon tog kongresa održanog u januaru 1944. godine činjeni su pokušaji na organizovanju žena, omladine, sveštenstva, prosvjetnih radnika. Organizovani su njihovi skupovi na kojima su usvajane rezolucije ili deklaracije o privrženosti i odanosti kralju, dinastiji, Mihailoviću i ravnogorskom pokretu, a protiv NOP-a i partizanskih jedinica. Nakon toga kongresa te su aktivnosti pojačane.

U službi političke kampanje protiv NOP-a su pokušaji i mjere za stvaranje organizacionih oblika djelovanja sračunate na jačanje sve slabijih pozicija četnika. Kao manifestacija je trebalo da doprinese porastu njihovog uticaja. Taj uticaj i pozicija toga pokreta nije bila srazmjerna pokušajima i nastojanjima na tom planu. Na slabljenje tih pozicija uticala je i ocjena tog pokreta od strane Saveznika, napose Velike Britanije pod čijim su okriljem i dalje stajali izbjeglička vlada i kralj.[282] Otuda i pojačani napori da se stanovništvo pod njihovim okriljem svrsta u pojedine organizacije koje su pojačavale političku kampanju protiv NOP-a.

Valja reći da je otprije začeto političko djelovanje i smatrano *prikupljanje građe antikomunističke propagande* i materijala *obaveštajne službe o Srbima koji su u partizanskim redovima.*[283]

U tom sklopu je organizovanje konferencije učitelja i profesora sa Tromeđe. Održana je kod zavjetne crkve sv. Lazarice na Dalmatinskom Kosovu avgusta 1944. godine. Bila je to politička akcija u kojoj su prosvjetni radnici *dužni da svoj glas dadu za odbranu srpstva i svetosavlja.* Sastavni dio toga

280 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 738.
281 Arhiv VII, Ča, k. 278, reg. br. 18/1.
282 F. J. Butić, Isto, 250.
283 AH, ČA, kut. 1, Zapisnik sjednice za osnivanje Nacionalno-prosvjetnog odbora Dinarske divizije održane u Kosovu 20. maja 1944.

njihovog glasa i dužnosti je da *kao nacionalni radnici kao takovi odobre sadašnju četničku borbu, koja se vodi protiv komunizma*. Donesena je rezolucija ili izjava. *Ispitane su prosvjetne prilike na Tromeđi, a kao učesnici ili neposredni posmatrači krvave borbe što je Srpski narod skoro 4 godine vodi sa neprijateljem* - kaže se u izjavi *koju daju i srpskoj javnosti predaju*. U dokumentu se konstatuje da je *na oslobođenoj četničkoj teritoriji Tromeđe pružena mogućnost rada u okviru našeg poziva*. Učitelji i profesori se obavezuju da će *sve svoje snage predano posvetiti prosvjeti našeg naroda, braći i sinovima naših hrabrih boraca, otvarajući škole u svim mjestima Tromeđe, kao i pripremanje i upućivanje učenika u gimnaziju*. U izjavi piše *da naš srpski seljak nosi sve terete krvave i neravne borbe za opstanak nacije, njenih tradicija i ustanova. Gledajući popaljene, porušene i opljačkane domove, škole, crkve i ostale srpske ustanove najodlučnije dižemo svoj glas i osuđujemo onu šaku prosvjetnih radnika što se sramno stavila u službu najvećih srpskih neprijatelja - komunista.*

Žalimo sudbinu naše omladine i seljačkog svijeta, zavedenih njihovim izdajničkim primjerom, što posija svoje mlađane kosti po gudurama Dinarskih planina. Žaleći ove zavedene žrtve, radosno primamo sve one griješnike naše krvi i jezika, koji se na vrijeme pokaju i predaju svojoj srpskoj braći četnicima. U tački 3. izjave *izražavaju simpatije prema onim Hrvatima koji se nijesu ogriješili o Srpski narod. Iskazuju i blagodarnost hrabrim četničkim borcima i njihovim komandirima i komandantima, a posebno smo blagodarni dičnom komandantu Dinarske četničke oblasti, Vojvodi Momčilu Đujiću, na svemu što je učinio za srpsku Tromeđu.* Oni žele da se *naš glas čuje na sve strane, da on dopre do najzabačenijeg sela i posljednjeg čobančeta, da dođe do ruku boraca Četnika, do ruku svih čestitih Srba, da prime rezoluciju kao bratsku opomenu i poziv da se stave u službu istine i pravde - Kralja i Otadžbine.* Prosvjetni radnici Tromeđe kažu da je *Srbija naša majka i kolevka.* Ona je prva digla na Balkanu ustanak *protiv Turskih tirana.* Ona je i danas prva digla barjak u borbi protiv komunizma. Primjerom majke Srbije krenuli su i ostali srpski krajevi, *među kojima je visoko digla barjak srpska Tromeđa. Pozivamo sve Srbe Zapadne Bosne, Like i Dalmacije pod tu svetu zastavu u borbi protiv crvene komunističke nemani.* Završava se parolom *S verom u Boga za Kralja i Otadžbinu*, a potpisala su je 32 učitelja i profesora.

Ono što se ne vidi iz teksta rezolucije izraženo je van njenog sadržaja na tom skupu među prosvjetnim radnicima Tromeđe. Ispoljena je glasna odbojnost među nekim učiteljima, nastavnicima i profesorima prema četnicima i njihovim akcijama. Neki učesnici skupa su se odlučno suprotstavili tendencijama koje su došle do izražaja na konferenciji i u rezoluciji. Zato što su odbili da potpišu tu izjavu četnici su uhapsili učiteljice Ilku Popović, Danicu Popović i Kseniju Govedaricu i ubili ih.[284]

284 Za slobodu - Učitelji, nastavnici i profesori Hrvatske poginuli u NOR-u, uredio Tomo Žalac, Zagreb, 1955., 51-52, 122-123.

Slično prosvjetnim radnicima i njihovom okupljanju na liniji propagande vojno-političkih ciljeva četničkog pokreta ta akcija nije mogla mimoići ni pravoslavno sveštenstvo. I na konferenciji sveštenika je donesena Izjava usvojena i potpisana od svakog učesnika. Po sadržaju tog dokumenta, sveštenstvo Tromeđe pozdravlja izjavu prosvjetnih radnika. Zgražaju se nad *bezbrojnim zločinima ustaško-partizanskim.* Istovremeno osuđuju *sve ustaške i komunističke laži i nečasnu propagandu, kojom hoće da pred naupućenom javnošću i inostranstvom falsifikuju savremene događaje i istoriju i sebe prikažu kao neke idealne nacionaliste, rodoljube i borce za Demokratiju, Pravdu i Slobodu, a Srbe - taj jedini slobodarski narod na Balkanu - kao reakcionare, okupatorske izmećare, izrode i izdajnike.*[285]

Prije tog skupa, u oktobru 1943. godine, u Bjeljni je održana konferencija pravoslavnih sveštenika sjeverne Dalmacije. Oni su se izjasnili za podršku NOP-u. Donijeli su i proglas kojim protestuju protiv zločina *izvršenih od strane bezdušnog fašističkog okupatora i njegovih slugu, ustaša i četnika.* Osuđuju *izdajnički rad jugoslavenske izbjegličke 'vlade' u Londonu.* Ta vlada preko svoga ministra Draže Mihailovića *organizuje četničke bande koje, u zajednici sa najvećim neprijateljem našeg naroda - Nijemcima, vode borbu protiv NOP-a.*

Četnici nisu imali, niti su nastojali da stvore političku organizaciju bar onog dijela stanovništva koje ih je podržavalo.[286] Smatrali su da je dovoljno imati Centralni nacionalni komitet (CNK), koji je osnovan u avgustu 1941. i proširen početkom 1943. Taj komitet je bio privjesak Vrhovnoj komandi. Dražina vojna organizacija služila je jednovremeno i kao politički aparat.

Na Ravnoj gori kao jednom od glavnih centara pokreta, prema tome, nije formirana samo vojna organizacija. Taj pokret je svakako i prevashodno bio izrazito politička organizacija.

Potrebno je u svakom kraju naći ljude sa terena koji će posle nas tu ostati i biti sprovodnici naše političke linije. Od njih treba praviti centar za okupljanje u tom kraju svih onih najborbenijih ljudi koji su spremni da se bore pod našom zastavom. I KPJ ostavlja za sobom svoje ćelije oko kojih se okuplja sve ono što je komunistički raspoloženo.[287]

I Mihailović i komandanti su uviđali da je NOP neuporedivo bolje organizovao svoju vojno-političku djelatnost. Na to su ukazivala i mnoga upozorenja sa terena poput sprijeda citiranog obavještenja komandanta Avalskog korpusa. Signali o tome su prispijevali u toku cijelog rata.

Draža je insistirao na političkom radu s masama na terenu. Tražio je organizovanje *sprovodnika naše političke linije.* Od njih bi obrazovao centre *za okupljanje svih najborbenijih ljudi.* Taj rad i njegova organizacija, međutim,

285 AH, ČA, k. 1, 31. VIII 1944.
286 J. Tomasevich, Isto.
287 XIV, knj. 3, 1943.

spoticali su se na mnogim preprekama: politički program nije bio prihvatljiv za pripadnike nesrpskih naroda, a u znatnoj mjeri ni za dio srpskog žiteljstva koje se priklanjalo NOP-u; stoga nije dosegnuto političko djelovanje ne samo po širini organizovanja nego ni po oblicima okupljanja i rada. Ravnogorske narodne odbore, stvarane od kraja 1943. godine, osnivali su sreski vojni komandanti.[288] Ni Dražin glavni politički savjetnik Dragiša Vasić kao vodeći član Izvršnog odbora CNK nije bio prikladno rješenje za organizaciju šireg političkog djelovanja. Za to mu je nedostajalo i potrebno političko iskustvo. Kvalitet političkih savjeta Mihailoviću nije poboljšan ni nakon Vasićevog pada i uspona Stevana Moljevića, koji je tada preuzeo glavnu savjetničku poziciju kod načelnika Vrhovne komande.

Tek krajem januara 1944. na kongresu u selu Ba, osnovana je Jugoslovensko-demokratska narodna zajednica i proširen CNK. Izabrano je i predsjedništvo koje je organizovalo rad po odborima prema prirodi poslova. U nadležnost CNK spadali su svi politički i nevojnički poslovi, šumski okružni načelnici, oblasni nacionalni komiteti. Ravnogorski odbori direktno su podređeni Izvršnom odboru CNK. Sva uputstva, propisi i naređenja koja je izdavao komitet obavezni su za ravnogorske odbore i sve građanske vlasti. U odjeljku 6 kongresne rezolucije govori se o radu *u pojedinim pokrajinama na organizovanju naroda*. Osim omalovažavanja Tita i slavopojki Mihailoviću, objašnjeni su osnovni pojmovi i sadržaj rada ravnogorskih narodnih odbora, organizacija žena, omladinskih štabova, kongresa omladine i njene reorganizacije.

STRAH OD OMLADINE I NJENOG USTANKA

Između nepovjerenja prema omladini i potreba za novim izvorištima vojnih potencijala

Plašim se kako bi omladina mogla da izazove preuranjeni ustanak od čega se treba čuvati kao od žive vatre.[289]

Strah Dragiše Vasića od omladine i njenog preuranjenog ustanka, o kojem piše Mihailoviću u maju 1942. godine, prerastao je u pesimizam četničkog vrha u pogledu opšteg opredjeljenja omladine za četništvo. Bojazan je iskazivana i prema spremnosti mladih ljudi da se odazovu na pozive za mobilizaciju. Između nepovjerenja prema omladini i potreba za njom u vojnoj i političkoj organizaciji četničkog pokreta crtana je cik-cak linija ukupnog odnosa prema novim izvorištima potencijala četništva. Prostor se otvarao sa osekom u oružanom ustanku ili krizama NOP-a u pojedinim područjima. Djelujući

288 Suđenje članovima rukovodstva organizacije Draže Mihailovića, str. 489.
289 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 258.

u skladu sa već utvrđenim programskim načelima, instalisani su ravnogorski odbori kao organi buduće četničke vlasti. To je bila prilika za pokušaje širenja organizacije ravnogorske omladine i žena uz neprekidnu propagandu za obnovu monarhije u zemlji nakon rata.

Od ranijih uglavnom neuspješnih pokušaja pojačanog organizovanja *nacionalne omladine*, omladinskih brigada i organizacija *Uzdanica* i *Zatočenici*, pa žena u Kolu srpskih sestara, nakon kongresa u selu Ba počelo je stvaranje organizacije ravnogorske omladine. To su bile grupice u manjem broju mjesta, jer četničkom pokretu nikada nije pošlo za rukom da okupi i politički masovno organizuje značajniji broj mladih ljudi. Slično je bilo i sa ženama koje su pozivane u posebne sekcije. Stvorena je *ŽROS (Ženska ravnogorska organizacija)* koja takođe nije uspjela da privuče potreban broj aktivistkinja na širim područjima.

U vojno-političkom vodstvu četničkog pokreta znali su da je program NOP-a privlačan za mlade ljude. U propagandi su to tumačili *zavođenjem omladine* ili kao *opasnost da omladina i dalje postane i ostane plen tuđe propagande*. Već je zavela seljake, javne radnike, mlađe oficire, žene a sada i omladinu. Zato je u novembru 1942. godine formirana *Jugoslovenska ravnogorska omladina (JURAO)*. Utemeljena je na regionalnoj osnovi, a u programskom pogledu na prijeratnim omladinskim sekcijama Srpskog kulturnog kluba, Demokratske i Srpske zemljoradničke stranke. JURAO je bio pod kontrolom Vrhovne komande ravnogorskog pokreta. U Crnoj Gori je imao svoje štabove 708 i 801, a u Srbiji štabove 501, 601 i 701. Područje grada Beograda, zapadne i srednje Srbije je obuhvatalo najvažniji ogranak. Tamo je nakon juna 1943. godine smještena i Dražina komanda.

Prema sadržajima njihovih letaka definisan je cilj okupljanja *srpske nacionalno (politički?) nekompromitovanih* mladih ljudi, *odgajanje u četničkom duhu*, te pripremanje omladine za izvršenje svakog zadatka *koji zahtevaju interesi srpskog naroda i naših pretpostavljenih*.

Trojke su osnovne jedinice u kojima je organizovan JURAO. Sekcijama, opet po trojkama, nazivane su organizacione jedinice stvorene među gimnazijskom i studentskom omladinom, za mlade u industriji i zanatstvu. Po trojkama je organizovana i omladinska radna služba pod kontrolom Milana Nedića. Članovi tih trojki su obavezani i na odziv za mobilizaciju koju su vršili komandanti korpusa ili brigade u kraju gdje djeluju.

I na Tromeđi se često oglašavala *Srpska nacionalna omladina* tog područja. Povodom pogibije *borca srpske nacionalne misli Mirka Martića* ona 20. avgusta 1942. godine objavljuje letak *Još jedna žrtva Titinih partizana*. Prijeteći da će se *sa njegovim ubicama pogledati u oči*, u drugom letku *Svjesna srednjoškolska jugoslovenska omladina* javno ustaje protiv onih učenika koji skupljaju priloge u novcu i odjeći za *hrabre partizane*. Kaže da to dovodi do nereda, da druge pozivaju na štrajkovanje pa se stavlja omladini i đacima na znanje *da će za svaki incident biti hapšeni, njihovi roditelji uzeti kao taoci, jer... 'slavenstvo' i*

'narodnu oslobodilačku borbu' zloupotrebljavaju u svome zločinačkom i protunarodnom radu jedan nesvestan broj učenika-ca da namažu zidove ili školske potrepštine komunističkim amblemima. To su oni koji se bore za neku *Svetsku revoluciju* a ne *za naše narodno oslobođenje.*

Na skupu predstavnika omladine iz Crne Gore, Boke i Sandžaka u Šahovićima utvrđena je četnička koncepcija buduće države. Građena će biti *na obnovi monarhije, sa dinastijom Karađorđevića, kao unitarna i samostalna država.* Izabrali su svoje odbore, izglasali rezoluciju i donijeli *zaključke prvodecembarske konferencije četničke intelektualne omladine.* Istaknuto je da je omladina *došla radi dogovora za borbu protiv partizana.* Zaključci su zasnovani na direktivama Mihailovića od 20. decembra 1941. godine - da će *na teritoriji buduće države živjeti samo Srbi, Hrvati i Slovenci,* da *nacionalnih manjina ne može biti,* da *žene mogu biti državni činovnici samo u oskudici muškaraca i to u specijalnim, njima podobnim strukama. U duhu izloženih zaključaka, a u saglasnosti s krunom... četnička organizacija će provesti državno uređenje i biti jedini nosilac cjelokupne državne vlasti do ostvarenja četničkog programa i ostvarenja uslova za prelaz na šire ustavne slobode.* Osnovana je intelektualna sekcija četničke organizacije za Crnu Goru, Boku i Sandžak.

Četnički omladinski pokret je djelovao pod teretom mnogih slabosti karakterističnih za cjelinu ravnogorskog pokreta. Dijelio je odbojnost svih nesrpskih nacionalnih zajednica prema velikosrpskim vojno-političkim programskim ciljevima. Nosio je i predrasude koje je četnički pokret imao prema ženama i njihovom angažovanju na osnovama diskriminacije i neravnopravnosti sa muškim polom. Još i druge njegove slabosti nikada mu nisu omogućile da se u bilo čemu nosi sa omladinskim pokretom u okviru NOP-a - *Ujedinjenim Savezom antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ).* Pogotovu nije bio u stanju da parira sa vodećom snagom omladinskog pokreta - *Savezom komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ-em).*

U novembru 1942. kada je osnovan četnički JURAO, održan je i Prvi kongres USAOJ-a (Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije). Ugaoni temeljac nacionalne politike u cjelini, pa i u životu mladih, bio je princip bratstva i jedinstva. U vodstvu su shvatili da sudbina NOP-a zavisi od toga da li će ga prihvatiti omladina kao vlastito djelo. U Jugoslaviji je 1941. bilo 2,200.000 mladića i djevojaka od 16 do 25 godina. Najpretežniji njen dio je u ciljevima NOP-a mogao da nađe svoju istorijsku afirmaciju. Otuda težnja da se omladina što masovnije uključi u borbu da bi postala glavna snaga oslobodilačkog rata. Na čelo rodoljubive omladine stao je SKOJ (Savez komunističke omladine Jugoslavije). Iz redova antifašističke omladine izrastao je USAOJ (Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije). Brojao je oko 100.000 članova - konstatovano je na Prvom kongresu USAOJ-a krajem novembra 1942. Na drugom kongresu (maja 1944.) imao je oko 500.000 članova.

O ŽENAMA, NJIHOVOM MJESTU I DRUŠTVENOJ ULOZI PO ČETNIČKOM POIMANJU

U komunističkim redovima ima mnogo žena, koje su u pravilu ili bile prostitutke prije nego što su prišle partizanima ili su to postale tokom svog boravka u komunističkoj vojsci. To Draža Mihailović piše o partizankama u telegramu 12/13. decembra 1943. godine predsjedniku izbjegličke vlade u Londonu.

Konzervativna i, blago rečeno, ta muškošovinistička izjava oslikava odnos vodstva i četničkog pokreta prema ženama. Jozo Tomasevich je 1979. godine izjavio kako pri istraživanju fenomena četništva nije našao ni jedan podatak da su se u četničkim redovima borile (pa, dakle, i stradale) žene. Njih nije bilo u ravnogorskim jedinicama.

I u instrukcijama za nacionalnu propagandu, naročito u njihovoj praktičnoj primjeni u lecima i drugim glasilima, veoma je nepovoljan odnos prema mjestu i ulozi žene. One su poslužile za tvrdnje o nemoralu u partizanskim jedinicama. Taj nemoral su objašnjavali *neprestano bliskim dodirom partizana i partizanki.* To su, po njima, činjenice o kojima vodstvo NOP-a nije *htelo da vodi računa iako su one bole oči.*

Na Dražinim direktivama od 20. decembra 1941. godine zasnovani su i zaključci usvojeni, nepunu godinu dana kasnije, na skupu omladine iz Crne Gore, Boke i Sandžaka. Jedan od njih je već rečeni stav da *žene mogu biti državni činovnici samo u oskudici muškaraca i to u specijalnim njima podobnim strukama.*

Dva međusobno suprotstavljena pokreta na jugoslovenskim ratištima - četnički i partizanski - u temelju se razlikuju i u svom odnosu prema ženama. U NOP-u i partizanskim oružanim snagama žene su učestvovale na najrazličitije načine. Ne postoji sfera djelovanja u okviru NOP-a u kojima žene nisu podjednako kao i muškarci bile u prvim redovima. Istraživanja Joze Tomasevicha posvećena ženama u Drugom svjetskom ratu, posebno u četničkim i partizanskim formacijama, otkrila su zapanjujuće razlike u tretmanu žena između ova dva pokreta. On kaže da svi partizanski rukovodioci smatraju da bez žena i njihovog doprinosa borbi ne bi nikad mogli pobijediti.[290] *Dok je u partizanskim borbenim redovima bilo između 15 i 20 odsto žena, nisam naišao ni na jedan podatak da su se među četnicima borile i žene.* Njih nije bilo u četničkim jedinicama. Tu i tamo su služile samo kao bolničarke, kuriri i povremeno za špijunažu.[291] U onim područjima u kojima su četnici bili najjači (dijelovi Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine) socijalni položaj žene je bio veoma nizak. To su ruralna područja u kojima su žene prošle kroz sve oblike organizacije seoske porodice: u zadružnom obliku ih je bilo više na okupu što

290 J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 174.
291 S. M. Živanović, *Đeneral Mihailović i njegovo delo*, tri sveska, Chicago, 1962. i 1966.

je olakšavalo njihovu poziciju, te nakon raspada zadruga u inokosnom gdje je žena postala središte uže porodice u kojoj se nosila i sa kućnim i sa poljskim poslovima. Živjele su u uvjetima opšte, privredne, kulturne, prosvjetne i zdravstvene zaostalosti. Česta i skoro redovna grubost muža koji je potezao batinu i tešku riječ tjerala ih je u poniznost i potčinjenost. Pod teretom teških obaveza, zbog neprosvijećenosti i nepismenosti, nije mogla da odgovori standardima higijene doma i tijela. Tako je i sa oskudnim znanjima u vještini spremanja hrane. *Ženski svet je o higijeni imao malo pojma* - piše Živko Topalović pošto je sa suprugom Milicom iz Beograda prešao na selo u vrijeme priprema za četnički kongres u selu Ba. O higijeni i kulturi življenja svjedoči i činjenica što je veoma mnogo primjera gdje je cijela porodica spavala u jednoj prostoriji. Zabilježeno je da je ravnogorska ženska organizacija (ŽROS) u svojim proglasima, tamo gdje je postojala, stavljala sebi u zadatak podizanje nivoa higijene. Djevojkama i ženama je trebalo prenijeti i znanja o veneričnim bolestima. O tome je bilo govora i na jednom skupu u selu Sekurišu 21. maja 1944. godine. *Bilo je pitanje isto toga dana ima li u našim selima veneričnih bolesti. Članice nisu nikoga još pronašle te bolesti. Ako ih pronađemo, dostavićemo ih* - piše u zapisniku sa tog skupa.

Pri pokušaju političkog organizovanja žena u selu Zukve u Tamnavi osnovana je sekcija Ženske ravnogorske organizacije. Ona je 20. aprila 1944. imala 40 žena u članstvu. Od njih je samo uz sedam stajala odrednica *pismena*. U selu Čestinu (Levač) dospjela je povjerenica ŽROS-a. Zvali su je *Beograđanka*. Svi su se u srezu žalili: *Žene su mi pričale da pije, puši i radi sve ono što ne priliči jednoj ženi.*

Žena nije mogla izabrati bračnog druga, a očekivani njen miraz je jedan od faktora izbora snahe, otac mladoženje je imao u vidu imovinsko i zdravstveno stanje porodice iz koje se kćerka udaje. Muškarci su odlazili u kasarne, logore i šumu da ratuju, kod kuće ostaju starci, ne povećava se broj usta koja valja ishranjivati. Prva reakcija seljačkog stanovništva na ratnu opasnost - ograničiti rađanje djece. To znači ne ženiti mušku mladež dozrelu za ženidbu. Selo se puni neudatim djevojkama. Otuda i pjesma: *Oj devojko devojano / da te ženim još je rano / da te ženim vreme nije / da t' ostavim žao mi je/ pričekaj me ovog leta / da otslužim Kralja Petra*. Djevojke su uzvraćale: *Istruli mi dunja u fijoci / dragi mi je kod Draže u vojsci*.

U tim okolnostima vješta politika mobiliziranja žena nesumnjivo bi koristila četničkom pokretu. Izgleda, međutim, da on nije ni razmišljao o takvoj mogućnosti - piše Jozo Tomasevich. Ni u vodstvu pokreta, ni u njegovim jedinicama nisu se trudili da angažuju žene u borbi za četničku stvar. Zbog tradicionalno konzervativnih shvatanja zazirali su od njihovog učešća u borbenim aktivnostima. Bojali su se, valjda, *bliskog dodira* koji je njihova propaganda pripisivala partizanima. Od tih dodira, međutim, nisu krajčili u svim drugim prilikama, naročito u gozbama kada su, u hladovini, izmaknuti podalje od prve vatrene linije.

Mihailović je prednjačio svojim ratnim asketizmom. Nigdje se nije moglo pronaći da je zabilježena njegova eventualna afera sa ženama na terenu. Sušta suprotnost od njega u tome su bili njegovi komandanti, bar njihov najpretežniji broj. To se, šta više, može vidjeti i na stranicama pojedinih četničkih javnih glasila. Posavsko-kolubarska grupa korpusa izdavala je satirični list *Of Lele*. U tom listu je u više navrata objavljeno kako je normalna praksa da većina oficira ove jedinice ima svoje ljubavnice bez obzira na njihov tadašnji ili prethodni bračni status. Komandant Cersko-majevičke grupe korpusa major Dragoslav Račić imao je, poput drugih komandanata, svoju ljubavnicu. Zvala se Milena. Ona je nakon rata isljednicima OZN-e ovako objasnila tu svoju vezu: *Za četničko vreme živela sam sa Račićem, to je bilo skoro legalno. Muž mi je bio u zarobljeništvu, ja sam pokušavala da krijem, ali on, pustahija, nije...*

I komandanta Topličkog korpusa M. Stojanovića interesovale su *mlade žene po selima.* Njegov pretpostavljeni komandant Južne Srbije potpukovnik Radoslav Đurić postao je neslavno poznat. U njegovom štabu su se nalazile *sumnjive Beograđanke, nemački i partizanski špijuni Anđa i Vera Pašić. Sve ljudstvo Đurićeve jedinice znalo je za ove veze i njihovu problematičnost, pa je grupa oficira poslala Vrhovnoj komandi svoju žalbu zbog toga.* Ta veza je označavana sa *živeli bezmalo kao muž i žena*, kako je rečeno u Vrhovnoj komandi i time je *nanela neprocenjivu štetu ravnogorskoj stvari i jedinicama JVUO, koja je omogućila lako osvajanje ovih prostora od partizana u 1944. godini.*

U poslednje vreme u jedinicama dosadašnje 2. leteće brigade učestali su slučajevi... jurenja za ženskama - konstatuje načelnik štaba Gorske Kraljevkse garde poručnik Medić u julu 1943. godine.

Od svih oficira, podoficira, kaplara i redova ne zna se ko je veći bekrija... Naime, gotovo svaki oficir Gorske garde doveo je po jednu švalerku na svoj reon i kaže da mu je verenica. Mihailović je neke od njih, posle avantura na terenu, primoravao da se ožene svojim ratnim ljubavima.

U mnogim dokumentima se mogu sagledati pokušaji da se ta praksa *makar kanališe ako se već ne može sprečiti.* I sam Mihailović je primijetio kako se oko štabova u JVUO okupljaju sumnjive žene. Odgovornim za to se čine komandanti tih štabova. Iz decembra 1943. postoji i naredba Mihailovića da se te žene uklanjaju iz blizine štabova, te *da se supruge komandujućih starešina ne mešaju u poslove svojih muževa.* Ta praksa nije mogla biti iskorijenjena kroz cijelo ratno vrijeme. Ona je raširena kada su jedinice bile u varoškim kasarnama i stanovima, i na terenu kada su vojnici stanovali po seoskim kućama. Ravnogorske starješine svih činova i položaja imali su svoje milosnice *regrutovane* najčešće iz seoskog okruženja, iz porodica dijela muške populacije koja je bila u zarobljeništvu ili u nekim drugim formacijama, te od izbjeglica iz NDH ili iz gradova poslije savezničkih bombardovanja u proljeće 1944. godine.

Preljuba je opjevana i u šaljivim pjesmama koje su širene među ravnogorcima: *Čuj komšijo, da ti se požalim / ženi su mi čarape ukrali / da je s plota nije ni sramota / već sa nogu prežalit ne mogu.*

Od strane ravnogorskog pokreta ignorisana je svaka primisao o mogućnosti uključivanja žena u redove svojih jedinica. Umjesto toga četničko vodstvo i njihova propaganda su svom žestinom kritike i omalovažavanja upravljeni protiv onih žena koje su stupile u partizanske formacije. Podjednako i protiv onih što su privržene NOP-u i pristajale uz njega. Veoma česta, čak i omiljena tema najpogrdnije propagande protiv žena usmjerena je zapravo prema muškarcima konzervativnih shvatanja i njihovom odvraćanju od NOP-a i njegovih vojnih formacija na toj osnovi.

S tim obilježjem su pisani, umnožavani i raspačavani mnogi leci i drugi oblici pisanog i usmenog prenošenja informacija. U njima se tvrdi da partizani ubijaju sve crkveno vjenčane Srbe. Po jednom četničkom letku, u Crnoj Gori ima 4.000 nezakonite partizanske djece. U njemu piše da su partizani obeščastili mnoge djevojke koje su se zbog toga što su osramoćene utopile nakon toga.[292]

I sam Mihailović je za partizanke često upotrebljavao riječ *prostitutke*. Tako kaže i u telegramu 12./13. decembra 1943. godine upućenom predsjedniku izbjegličke vlade Puriću. Priznaje u tom telegramu da u komunističkim redovima ima mnogo žena. Ali te žene su, kako on kaže, po pravilu ili bile prostitutke prije nego što su prišle partizanima, ili su to postale tokom svog boravka u komunističkoj vojsci.[293]

Sa prezirnim pogledima ravnogorskog pokreta prema angažovanju žena u borbi korespondirala su i shvatanja generala Milana Nedića, predsjednika marionetske vlade u Srbiji. On je strpao u isti koš sve žene *koje su napustile svoje domove i otišle u partizane jednako kao i one koje ih pomažu propagandom.* Nazvao ih je *razvratnicama, beskućnicama, nerazumnicama i belosvetskim droljama.*[294]

U ponajstrože povjerljivom izvještaju iz Beograda, iz kabineta Milana Nedića, anonimni izvještač iznosi i *jednu od primedaba naroda,* kako je to naznačeno, na emisije Radio-Londona. Primjedba se tiče učešća žena u njima. Ljudi su, kaže, listom protiv toga. *Narod ne želi da mu se žene obraćaju preko radija. Govor gospođe Simović izazvao je veliki revolt kod sviju, pa kažu da je to jedan od velikih minusa. Smatrali su da s obzirom na naredbu broj 1 da je to izazivanje srpskog naroda. Pored toga, ona nije ništa ni kazala. Ne žele da čuju nikakve političke govore i mešanje politike u narodnu borbu. Radi toga mnogo osuđuju dr. Sekulića i kažu da se ne sme vratiti u zemlju.*

292 Suđenje članovima organizacije Draže Mihailovića, str. 245, svjedočenje jednog od optuženih potpukovnika Keserovića.

293 Jovan Đonović, *Veze sa generalom Mihailovićem sa Srednjeg i Bliskog Istoka i Severne Afrike*, Glasnik SIKD *Njegoš* ,decembar 1959., str. 17-25.

294 Petar Martinović-Bajić, Milan Nedić, Chicago 1956. U ovoj knjizi cijelo jedno poglavlje zauzima prezirni obračun sa ženama u partizanskim redovima.

Jedna od direktiva ili instrukcija za nacionalnu propagandu, ona pod brojem pet, naslovljena je *NOP i njegova propaganda*. Ona ne zaobilazi nemoral na kojem se, kako smatra, četnički pokret može obračunati sa partizanima. To je, po toj instrukciji, *nemoral u partizanskim jedinicama*. Pripisuju to u neosjetljivost partizanskih odnosno komunističkih vođa prema pitanjima morala boraca.

Za razliku od tih shvatanja, u vodstvu NOP-a su od prvog dana znali da ostvarenje postavljenih ciljeva u velikoj mjeri zavisi od aktiviranja žena. One su brojale polovinu stanovništva. Bez njihovog masovnijeg učešća nije se mogla zamisliti, a kamoli učvrstiti pozadina fronta. Omladina i žene su proširivale političku osnovu NOB-e (Narodnooslobodilačke borbe) i doprinosile učvršćivanju nove vlasti.[295] Mogle su da se angažuju i na čisto vojnim poslovima: zbrinjavanje ranjenika, rješavanje ishrane vojske i njeno snabdijevanje obućom i odjećom, spona fronta i pozadine, pomaganje narodnooslobodilačkim odborima, rušenje komunikacija, kurirska služba, organizovanje otpora u okupiranim područjima, ilegalne aktivnosti, propagandne djelatnosti itd. Što je najvažnije, žene su u ciljevima NOP-a mogle da sagledaju jasnu perspektivu promjena svog društvenog i materijalnog položaja. Radi toga su stvarani odbori AFŽ-a (Antifašističkog fronta žena). U NOR-u je s puškom u ruci učestvovalo preko 100.000 žena. Od njih je 25.000 poginulo, 40.000 ranjeno, a 3.000 ih je trajno ostalo invalidima, preko 2.000 ih je u NOVJ-u dobilo oficirske činove, Partizansku spomenicu 1941. dobile su 3.344 žene, a 90 ih je odlikovano Ordenom narodnog heroja Jugoslavije. Prvi put u istoriji žene na jugoslovenskim prostorima su u NOR-u dobile pravo glasa (sa 18 godina života kao i muškarci).

U bici na Sutjesci (operacija *Švarc*) od ukupno 22.150 boraca partizana 2.883 su bile žene. Na tom području od 7.543 poginulih 587 su žene, od toga 352 bolničarke.

Ako se nisu bavili mogućnostima uključivanja žena u svoj pokret, četnici i njihova propaganda su žestoko usmjereni protiv žena koje su stupile u partizanske redove ili su simpatizerke NOP-a. One su veoma česta tema oštrih napada letaka i usmene agitacije. Usto i njihove fizičke likvidacije.

Žene su činile 23 odsto ili gotovo četvrtinu stradalih od četnika u toku Drugog svjetskog rata. Među njima 27 odsto ili više od četvrtine su bile partizanke. Spolna struktura stradalih pokazuje da je od četnika ubijeno 77 odsto ili više od tri četvrtine muškaraca. Od toga je boraca partizana 65 odsto ili gotovo dvije trećine, a 35 odsto ili više od trećine su aktivistkinje ili saradnice NOP-a.[296] Odnos prema ženama je, kako piše Jozo Tomasevich, jedna od

295 Tanja Kalezić-Drakić, *Doprinos žena Jugoslavije pobedi nad fašizmom u toku NOP-a*, Doprinos NOR-a Jugoslavije pobedi nad fašizmom, zbornik radova, Beograd, 1977., str. 298; Vlado Strugar, Jugoslavija, 1941-1945., Beograd, 1959., str. 357.

296 Dr. Igor Graovac, *Četnički pokret u Hrvatskoj prije i za vrijeme Drugog svjetskog rata, Jutarnji list,*

fundamentalnih razlika između četničkog i partizanskog pokreta. Sudjelovanje žena u partizanskim redovima i masovnim antifašističkim organizacijama bilo je od takve važnosti da su svi partizanski rukovodioci saglasni u tome da bez ženske populacije ne bi nikad mogli pobijediti.

NARODNI RAVNOGORSKI ODBORI I PROPAGANDA

"Četnici prinuđavaju sve muškarce izuzev djece da moraju doći na njihove zborove. U protivnom će biti oglašeni za partizane, što je istovremeno prijetnja najtežim posljedicama"

Četnički kongres u selu Ba održan od 25. do 28. januara 1944. godine podstakao je stvaranje ravnogorskih odbora. Usvojeni kongresni dokumenat praćen je direktivom *Narodni ravnogorski odbori i naša propaganda*. Izdata je u ljeto 1944. godine. U njoj se objašnjava orijentacija ka stvaranju tih odbora u cijeloj zemlji. To sa svoje strane iziskuje nužnost *da naša propaganda obuhvati svu zemlju i sav narod*. Bilo je predviđeno da u sistemu tih odbora postoje - seoski odbori, opštinski odbori, sreski odbori, okružni i pokrajinski odbori. Na njihovom čelu treba da budu područni komandanti. Direktivom je određeno da se propaganda *u samoj Srbiji usmerava iz Vrhovne komande*. Za ostala područja u zemlji ili, kako se kaže, *u svakom danom području, korpusi i grupe korpusa trebali bi biti odgovorni za propagandni rat i preko svoje posebne akcije i preko seoskih, opštinskih i sreskih odbora, a sve te tri vrste odbora bile bi pod rukovodstvom sreskog četničkog komandanta.*[297]

Propaganda je startovala, trajala i završavala napadima na NOP i komuniste. Ta borba se neprekidno zahtijeva u direktivama. I sam Mihailović je osobno bezbroj puta naglašavao značaj takve njene usmjerenosti. *Putem proglasa obratite se svi narodu. Izložite svu opasnost koju mu komunisti nanose. Pozovite u naše redove sve ispravne muslimane i sve ispravne Hrvate. Suzbijajte komunističke laži o njihovom broju i njihovoj snazi... Izdajte letke sa potrebnom sadržinom da se narodu ukaže sva opasnost od komunista, kao i potreba borbe za njihovo uništenje.*[298] To piše Mihailović u telegramu upućen komandantima 7. novembra 1943. godine.

Zagreb, 17-31. VII 1998.

297 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Četnički dokumenti reg. br. 43/2, kutija 7.

298 Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Četnički dokumenti, reg. br. 19/1, kutija 3.

SRPSKA INTELIGENCIJA I RAVNOGORSKI POKRET

O intelektualcima kao "narodnom ološu" odrođenom od "dedova i pradedova"

Sve nacionalističke organizacije i pokreti nastojali su da privuku što veći dio inteligencije kao vodeće kategorije u svakom građanskom društvu.

Ni to, međutim, u ratnom kolopletu ne mora biti pravilo. Jedan od izuzetaka predstavlja do krajnosti primitivna četnička organizacija Koste Pećanca. Čak su u njoj vojvode i četovođe bili mahom neobrazovani ljudi.

Kvislinške formacije su bile uglavnom sastavljene od seoske i gradske sirotinje kao inferiornih socijalnih kategorija. Te organizacije su bile vođene od predratnih organa vlasti, starješina vojske i žandarmerije Kraljevine, kao i veoma uzanog kruga nacionalistički orijentisane, češće starije inteligencije.

NAŽALOST, nama se je stavio mali broj intelektualaca i omladine na raspoloženje. Ali i ono što imamo, mi do sada nismo dobro iskoristili. Ne treba zaboraviti da će svi ovi u novoj državi tražiti da vode, pa kada je tako, onda ih treba do maksimuma iskoristiti.

Tako u svojim zapažanjima i prijedlozima za rad i organizaciju štaba Vrhovne komande piše major Zaharije Ostojić. Ta zapažanja su načinjena 4. XII 1942. godine,[299] dakle u vrijeme dok je Ostojić još bio na Ravnoj gori u neposrednoj blizini Mihailovića. Još prije njega je, u vezi sa slabim angažovanjem intelektualaca i omladine u četničkom pokretu, pisao i Stevan Moljević u dijelu teksta *Homogena Srbija*. Govoreći o narodnom preporodu, on u prve redove stavlja intelektualce *kao prosvećene sinove srpskog naroda i njegovu omladinu*. Smatra da *oni treba da daju primere svoga pregalaštva, samopregora, reda, rada i discipline i da izgaraju na svojim dužnostima.*

I Mihailovića je zaokupljala misao da se srpska inteligencija nije stavila na raspolaganje narodu. Da mu ne daje potrebnu širinu i podršku. Više puta je otvoreno iskazivao nezadovoljstvo njenim držanjem. On joj prigovara *da je bilo dosta čučanja po strani i posmatranja*. Zahtijeva da zauzme svoje mjesto u borbi za novu državu. Bio je svjestan da su komunisti mnogo bolje organizovani zato što među njima ima mnogo intelektualaca. U *našim četničkim redovima sve su sami seljaci, a težak vrlo teško sprovodi organizaciju. Još gotovo ne pomišljaju da sami organizuju propagandu.* Traže da im neko drugi sa strane piše i priprema letke, ili iz centra ravnogorskog pokreta.

Naširoko se, u svakodnevnim susretima, govorilo a često i pisalo da četnici neće sa inteligencijom. Ne podnose je. Drže se srednjeg staleža i sirotinje. Misle da je okrenula leđa svom narodu: i ona je zalutala. Postala je i često proglašavana dežurnim krivcem za sve. Otuda i javni pozivi intelektualcima

299 Zbornik NOR-a, tom XIV, knj. 2, dok. br. 164.

da se opamete i vrate svom narodu. I po jednoj poruci četnici iz Srbije, Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne su *očistili partizane iz svoje zemlje i sada uživaju plodove mira*. Oni se obraćaju *napaćenom narodu našem iz Bosne, Like i Dalmacije*. U tom letku se iznosi i stav o inteligenciji.

Ne oduševljava se naša inteligencija brdima kostiju na kojima počiva naša domovina. Tu već odavno ne inspiriše naša slavna prošlost.

Biti četnik, to za današnju inteligenciju je staromodno, dok postati mason, komunista ili nešto slično znači biti savremen i pomešati se sa najkrupnijom gospodom. Zbog toga se četnički pokret u vrbovanju članova zadržao na srednjem staležu i našoj zlatnoj sirotinji što je uostalom i najbolje.

U letku se intelektualna populacija, i pored toga, poziva *na put svojih dedova i pradedova* da bi ispunila *amanet slavnih četnika. Zar ti inteligencijo okrenu leđa svom napaćenom narodu? Mi te četnici pitamo što te je navelo na to? Zar zato što je naš narod nepismen, nekulturan i neprosvećen? Ti si zato kriva i niko drugi. Šta si doprinela da postane u pravom smislu socijalno-kulturno biće? Inteligencijo, povrati se svom narodu! Pomozi mu da iz ovog burnog vremena izađe što zdraviji i čiliji. Ti ćeš jedino biti kriva ako naš narod padne pod uticaj raznih nacionalnih ideja. Stranim nenarodnim idejama naš narod će biti socijalno i nacionalno rastočen i time će prestati da postoji kao narod slavne prošlosti. Zato na oružje i spasavajte ono što se spasiti dade. Ne slušajte one koji su vas doveli do ruba propasti, već idite samo putem čoveštva, putem svojih dedova i pradedova i time ćete ispuniti amanet slavnih četnika boraca koji su se borili za naše dobro.*

Propaganda i vodstvo ravnogorskog pokreta, u ocjeni mjesta i uloge inteligencije, posebno u četničkim redovima, kretali su se u kontraverzama uslovljenim različitim činiocima. U pismu predstavniku u Crnoj Gori Baji Stanišiću Mihailović 5. marta 1942. javlja da *ovdašnji intelektualci pokazuju veliku gotovost da svim svojim moćima potpomažu četničku i opšte nacionalnu akciju. U današnjim prilikama neophodno je da se iskoriste sve sposobnosti i da se svima rodoljubivim inicijativama da maha. Ovo u toliko pre što se polje rada sve više proširuje.*[300]

Gledanje četnika na ovu populaciju u srpskom narodu kretalo se iz krajnosti u krajnost. Česte su ocjene njenog odrođavanja. S njima su, onda, i kvalifikacije da pokazuje *veliku gotovost da svim moćima potpomaže četničku akciju*. Povrh toga su i naredbe da se zavede što veća kontrola školovanih ljudi i žena po selima i gradovima.

Njihovo gledanje na inteligenciju, kao i bolje stojeće građane, među pripadnicima nesrpskih naroda je izrazito neprijateljsko. Saglasno programu ravnogorskog pokreta, oni su imali posebne nakane prema Muslimanima i Hrvatima, naročito intelektualnim potencijalima u tim narodima koje su smatrali neprijateljima kao što su gledali i na svoje idejne protivnike. Likvi-

300 Zbornik NOR-a, tom XIV, knj. 2, dok. br. 7, Dokumenti o izdajstvu..., 27.

dirani su neovisno o njihovom političkom uvjerenju. Nisu mimoilazili ni Srbe. Ubijali su uglavnom one koji su lojalni vlastima NDH ili su radili u njihovim preduzećima i ustanovama. Pogotovo su kidisali na one Srbe što su djelovali u oružanim formacijama (domobranstvo), ili su sa svojim obiteljima pristajali uz partizane i simpatisali s njima. Među žrtvama četničkog nasilja iznimno mnogo je intelektualaca u svim nacionalnim korpusima. Prevashodno su svugdje oni na udaru. Među civilnim žrtvama 37 odsto, a među vojnim čak 63 odsto intelektualaca.[301] Najviše intelektualaca su pobili među partizanima - 94 odsto. Više od 59 odsto, ili gotovo tri petine ukupno stradalih intelektualaca od četnika su partizani. Oni su predstavljali izdvojenu i njihovu najmarkantniju metu u toku rata.

Jaka nacionalna propaganda će sve brzo popraviti - obznanjuju komande četničkih jedinica u Hercegovini, ali i u drugim krajevima zemlje. U pomoć je pozvan i doprinos londonskog radija na poboljšavanju nepovoljnog stanja u vezi sa angažovanjem inteligencije u četničkom pokretu.

... Svi srezovi u Hercegovini dali su veliki broj partizana. Partizani su zaveli narod, jer se nacionalna inteligencija nije u to vreme zatekla u narodu, dok su partizani imali mnogo intelektualaca sa sobom. Posle užasnih zločina i nasilja koje su partizani počinili, narod je sada ogorčen protiv njih. Sada treba samo razviti jaku nacionalnu propagandu i sve će se brzo popraviti. Nedostaje i sada mnogo nacionalne inteligencije a naročito lekara i sveštenstva pa je potrebno činiti apel na njih da se vrate u narod i sa njim rade. Mislim da bi dobro bilo na zgodan način preko londonskog Radia skrenuti pažnju toj našoj, da se izrazim žalosnoj inteligenciji, da se stavi narodu na raspoloženje i da mu posluži u ovim najtežim danima koje je srpski narod ikada u svojoj istoriji doživeo.

Ta *naša, žalosna inteligencija* zna da bude *pokvarena* i *narodna ološ*. Ona je istovremeno i *ubica naših najčestitijih ljudi. Narod traži* - riječ je opet o Hercegovini - *da se fizičke i intelektualne ubice naših najčestitijih ljudi kazne naročito pokvareni intelektualci i narodna ološ. U tom pravcu trebala bi Vrhovna komanda da da hitna naređenja podređenim komandantima. Trebaće zavesti što veću kontrolu SUMNJIVIH ŠKOLOVANIH LJUDI I ŽENA PO SELIMA I GRADOVIMA.*[302]

S terena su pojedine komande tražile i takva čudna i neobična naređenja Vrhovne komande. A u vodstvu ravnogorskog pokreta u više navrata i sa različitim nabojima su se obraćali intelektualcima. Jedno od tih obraćanja je i pisana poruka pod naslovom *Četnicima intelektualcima*. Otpremio ju je Gorski štab broj 15. Učinio je to 15. juna 1943. godine. Tu se najprije kritički ukazuje na greške koje se čine u četničkom nacionalnom pokretu i u

301 Dr. Igor Graovac, *Četnički pokret u Hrvatskoj prije i za vrijeme Drugog svjetskog rata, Jutarnji list, Zagreb, 24. VII 1998.*

302 Zbornik NOR-a, tom XIV, knj. 1.

borbenim jedinicama. *Zaista je došlo vreme kada naše intelektualne snage treba da uprave sve svoje snage, ne štedeći se da bi nadoknadili izgubljeno vreme i u najkraćem roku postigle željene rezultate.*

Te svoje poruke četničkim intelektualcima Gorski štab br. 15 naziva i uputstvom za akciju. Dato je u 13 tačaka. Prva se tiče propagande. *Potrebno je u svakom selu obrazovati propagandnu intelektualnu trojku ukoliko ona već ne postoji. Svaka trojka treba stalno da obilazi kuće na selu, najbolje je to uveče. One bi takođe redovno izdavale radio-vijesti. Obavezne su i da prate raspoloženje našega naroda prema našoj organizaciji.* Nalaže im se da prikupljaju podatke o *neprijateljima, muslimanima, i našim izrodima - špijunima.* Ako se želi imati pozitivnih rezultata *sve odluke moraju biti saobrazne stvarnoj situaciji, a ova se situacija može dobiti samo preko dobre obaveštajne službe.*

Mi tražimo čistu nacionalnu državu. Ako to ostvarimo biće zemlje i suviše, jer će preko 2,5 miliona narodnih manjina morati napustiti našu zemlju - piše u tački 5 ovih uputstava ili poruka.

Ta zemlja će se svakako podeliti u prvom redu onima koji se danas zalažu za ostvarenje naše slobodne države. Komunisti ne žele čistu nacionalnu državu jer oni priznaju za ravnopravne i sve narodne manjine, samo neka su komunisti. Kad niko ne napusti zemlju odakle onda poboljšanje života seljaku. Svakako se iz komunističkih pobuda neće Arnauti odreći svoje zemlje u korist Srbima. Naša borba ima za cilj ne samo da ostvari mogućnost gole egzistencije života seljaka, već da mu pruži mogućnost uživanja u svim kulturnim tekovinama današnjice.

Tim letkom je trebalo postići dva osnovna cilja: prvo da objasni praktičnu primjenu opštih uputstava o budućoj homogenoj i velikoj srpskoj državi na lokalne seoske prilike. Cilj je, dakle, bio da se približi čitaocima onaj politički koncept koji je još spočetka konstituisanja ravnogorskog pokreta poznat kao *Današnji položaj i uloga pojedinih srpskih oblasti u stvaranju homogene srpske države* zajedno sa kartom naslovljenom *Velika Srbija.* Drugi je cilj da se jezikom bliskim seljaku što jednostavnije i jasnije predoči šta seljačko žiteljstvo može očekivati od protjerivanja i fizičkog istrebljenja nesrpskog stanovništva u toj velikoj srpskoj državi. Valjalo mu je objasniti kako će dobiti tuđu zemlju i imovinu pobijenih i protjeranih pripadnika muslimanskog i hrvatskog naroda, te nacionalnih manjina. Ponuda je primamljiva pod uslovom da se aktivno pridruži i uključi u četničke jedinice i obračun u njihovom osvajačkom borbenom pohodu. Da se to postigne, neophodne su *propagandne intelektualne trojke* koje će, *najbolje uveče*, obilaziti kuće i narodu, a posebno seljacima, objašnjavati šta znači živjeti na tuđoj zemlji, u kućama i na imanjima onih dva i po miliona narodnih manjina koje će biti protjerane sa svojih ognjišta pri stvaranju *homogene srpske države.*

Prema intelektualcima su upravljene i razne druge poruke u različitim prilikama i u raznim područjima zavisno od jačine i potreba četničkog pokreta. U jednoj depeši poslatoj iz Dražinog štaba 24. januara 1944. godine traži se *da naši intelektualci pokreću ilegalne listove i da kroz njih propagiraju i šire*

našu ideju. Ovo je vrlo važno i vrlo hitna potreba da što pre i što više nikne ilegalnih listova.[303]

Ali to je već vrijeme u završnici rata u procesu naglog silaženja ravnogorskog pokreta sa javne scene. U toj završnici su intelektualci, pokretanjem ilegalnih listova nakon povlačenja četnika, trebalo da premoste vrijeme do njihovog ponovnog povratka kao pobjednika.

I sam Draža, ali i propaganda njegovog vodstva, uvijek su naglašavali kako *u naše nove vodeće krugove* ravnogorskog pokreta *mogu ući samo ona lica koja imaju čistu i svetlu prošlost.*

Članstvo CNK (Centralnog nacionalnog komiteta), uključivši Izvršni odbor i jedan broj članova štaba Vrhovne komande, predstavljalo je najneposrednije intelektualno i političko okruženje Mihailovića na Ravnoj gori. Već krajem rata, u maju 1945. godine, na takvo njegovo okruženje žestoko će se obrušiti grupa antikomunističkih srpskih političara intelektualaca. Ona je tada pripremila poseban izvještaj i u engleskom prijevodu potajno dostavila američkom vojnom atašeu u Beogradu, a ovaj ga već u julu 1945. godine poslao u Vašington. Ta grupa je naročito bila kritična prema Vasiću i Moljeviću. To je obznanio i Jozo Tomasevich.[304] On je pronašao i tekst Mladena I. Žujovića koji je napisao brošuru *Dragiša Vasić.* Uz tu publikaciju je i prilog Živka Topalovića *Srbija pod Dražom.* Ovi tekstovi otkrivaju Vasićevo mišljenje o Moljeviću i o Mihailoviću. Međutim, u spomenutom izvještaju grupe antikomunističkih političara i intelektualaca u Beogradu, pri opisu Dražinog ratnog političkog i intelektualnog okruženja, kvalifikuje se odnos Mihailovića i ravnogorskog pokreta prema, kako kažu, *katastrofalnom uticaju tih ljudi na donesene odluke i na stav prema okupatoru, Saveznicima, komunistima i vlastitom narodu. ... pukovnik Draža Mihailović, kasnije unapređen u generalski čin, bio je okružen ljudima od kojih su neki propali u političkom i javnom životu, koji nisu sagledavali svu važnost pokreta i svu kompliciranost borbe koju je istovremeno trebalo voditi protiv okupatora, ustaša, kvislinga u Srbiji i Crnoj Gori, i konačno protiv Komunističke partije koja se borila za svoje posebne ciljeve. Bez ikakvog političkog duha, željni da zadrže položaj, koji su imali uz ministra vojnog Dražu Mihailovića, bez širine pogleda na celinu jugoslovenskog problema, koji se nakon sloma Jugoslavije pojavio u svoj svojoj ozbiljnosti, ovi su se Mihailovićevi saveznici okružili kineskim zidom protiv svih političara koji bi im mogli pomoći u interesu naroda. Sa svojim uskogrudim pojmovima i lošim savetima koje su davali Mihailoviću - koji je bio samo oficir bez političkog horizonta - katastrofalno su uticali na donesene odluke i na stav pokreta prema okupatoru, Saveznicima, komunistima i vlastitom narodu.*[305]

303 VII, Ča, k. 276, reg. br. 3/1.
304 *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*
305 RG 226, OSS-dokument br. XL 13541. str. 6; J. Tomasevich, Isto, 172.

ČETNIČKO RATNO SUDSTVO

U vodstvu sve više uviđaju da samovolja i bezakonje odbijaju ljude od ideje četništva. Da bi se te pojave osionosti koliko-toliko zapriječile, donesena je Uredba o prijekim sudovima i njihovom radu izrađena u autorstvu Stevana Moljevića. Uredba nije štitila od zuluma komandanata i nasilja četnika prema stanovništvu: na pravcu njenog glavnog udara su pristalice NOP-a

Sve izrečene smrtne kazne na licima sa teritorije Valjevskog korpusa izrečene su i izvršene od strane nenadležnih starešina i vojnika, bez vođenja ma kakve istrage, utvrđivanja krivice, suđenja vojnog suda i formalne presude na vrlo grub i nezakonit način... Streljani su i poklani ljudi koji nisu imali nikakvu učinjenu krivicu protiv vojske, već su naprotiv streljani bili verni i iskreni pripadnici Ravnogorskog pokreta i to sve pošteni i ispravni ljudi. To vrlo štetno i nepovoljno utiče na Srpski narod.[306]

Samovolja i bezakonje su uzimali sve šireg maha od strane štabova i komandanata. Ravnogorski pokret je ušao u treću godinu postojanja, a to bezakonje je uzimalo sve veće razmjere. U njegovom vodstvu se stalo uviđati da to sve više odbija ljude od ideje četništva. Mnogi simpatizeri i njihovi privrženici počeli su da okreću glavu od toga pokreta, pored ostalog, i zbog te samovolje.

Da bi se tako rasprostranjene pojave osionosti i neodgovornosti koliko-toliko zapriječile, u vodstvu pokreta donesena je uredba o prijekim sudovima i njihovom radu. Izrađena je u autorstvu Stevana Moljevića. Trebalo je na taj način pokušati suzbijati rašireno bezakonje i samovolju četničkih štabova. Taj propis, po svemu, nije imao cilj da zaštiti pripadnike svojih jedinica od zuluma komandanata, pogotovo da suzbije samovolju četnika prema stanovništvu, uključivši i srpsko žiteljstvo. Uredba je, takoreći, dala legitimitet za nastavak onih pojava vidljivih iz citata spočetka ovog teksta. Na pravcu njenog glavnog udara su, ustvari, pristalice NOP-a, partizani, njihovi pomagači i simpatizeri. Načinjena je tako da se svako djelo za koje se sudi može kvalifikovati kao rad u prilog komunista-partizana.

Propisi ove Uredbe imaju se primeniti na krivična dela koja su izvršena od strane komunista-partizana i njihovih pomagača, simpatizera, u vremenu od juna 1941. godine do danas i u buduće do okončanja rata. Uredba važi na teritoriji na kojoj se prostire vlast četničke organizacije.

To je prvi član Uredbe. Prema njenim propisima su prijeki četnički sudovi izrekli hiljade smrtnih kazni zarobljenim borcima, ljudima, ženama, mladićima i djevojkama koji su na bilo koji način sudjelovali u NOP-u ili ga pomagali, ili su potvoreni da ga pomažu. U skladu s tom Uredbom su i smrtne kazne

306 VII, Ča, k. 61, reg. br. 16/6.

zarobljenim partizanima, osobama osumnjičenim da su pristaše NOP-a, za obavljanje odborničkih funkcija u narodnooslobodilačkim odborima, pjevanje partizanskih pjesama, neprijavljivanja zakazanih i održanih sastanaka, ustupanje svojih kuća za održavanje partizanskih skupova, sudjelovanje u organizaciji partizanskih zborova, obavljanje kurirske veze u službi partizana, pomaganje partizanskih porodica itd.[307]

Na osnovu propisa te uredbe je 19. maja 1943. godine izdato naređenje komandanta Valjevskog korpusa o formiranju prijekih vojnih sudova *kod svake brigade i bataljona*. Svrha naređenja je da se *sudi svim krivcima na teritoriji brigade, odnosno bataljona, za učinjena krivična dela protiv vojske, protiv nacionalnog Ravnogorskog pokreta i uopšte za sva dela učinjena protiv Srpskog naroda*. Takvi sudovi su formirani pri štabovima korpusa i Vrhovnoj komandi. Osnova za njihovo osnivanje bila je u *Uredbi o prekim vojnim sudovima u pripravnom, mobilnom i ratnom stanju*. Tu uredbu je 8. marta 1940. godine donio Ministarski savjet Kraljevine Jugoslavije. Četnička Vrhovna komanda je u izvedbi Stevana Moljevića dopunila 5. marta 1943. godine i tako dopunjenu primjenjivala u četničkim jedinicama.[308]

Njena praktična primjena, međutim, od početka je dovedena u pitanje zbog samovolje koja je i dalje neometano carovala kod mnogih četničkih komandanata i štabova. Samovolja je bila svojstvena i najistaknutijim komandantima. Među njima i Nikoli Kalabiću kao komandantu Gorske kraljeve garde. Zapisano je da *Kalabić lično ni jedan obrok ne jede bez pečenja*. O tome Mihailoviću piše jedan od članova štaba Korpusa Gorske garde 3. novembra 1943. godine, obavještavajući načelnika Vrhovne komande o zločinima četnika na području Planine Rudnik. *Od celokupnog brojnog stanja koje su poklali 50% su nevine žrtve. Znam da podnose izveštaje da su poklani kao krivci.*

Mogu Vam samo reći to da narod psuje majku Kralju, Vama - Draži i svima redom, kažu da kad je ovakva Garda kakva je ta druga vojska. I podvlačim Vam da je narod jako ogorčen, i nemam izraza kako da se izrazim koliko narod vapije za pomoć.[309]

Uredba o prijekim vojnim sudovima nije postigla svrhu: i s njom i bez nje se nije mijenjala suština četničke raspojasanosti. Zbog toga, indigniran stvarnošću oko sebe, komandant SUK-a (Srpskog udarnog korpusa) piše da *preki sudovi nisu nikakav lek*.

Spas leži u tome da Vrhovna komanda preda svoje nacionalne vojnike i da reši pitanje Kralja i nacionalista. Grubost, pretnje, grdnja, streljanja nemaju sada primene i mesta. Oni su za robijaše i zločince, a naši ljudi monarhisti i nacionalisti nisu ni robijaši ni zločinci. Preki sudovi nisu nikakav lek. Naprotiv maršal

307 AH, Ča, kut. 3.

308 VII, Ča, k. 176, reg. br. 34/5.

309 VII, Ča, k. 118, reg. br. 4/1 - S-V-263.

Tito ne preti prekim sudovima i streljanjima već preko savezničkih radio-stanica pruža amnestiju i pomirenje. Ovo se ne sme da prenebregne, jer je to vrlo opasna činjenica. Tako 26. XI 1944. piše Borivoje K. Jonić iz sela Luke kod Čajniča.[310] On u svojstvu đenerala SUK-a (Srpskog udarnog korpusa) 24. XI 1944. obavještava potčinjene da je od komandanta Srbije primio dopis br. 584 od 22. XI 1944. i da želi da ih upozna s njegovim sadržajem. Pa piše:

Nema ni vremena ni mesta za isterivanje prinudne discipline putem prekih sudova i streljanja. Neprijatelj je vrlo opasan, lukav i za sada neograničeno moćan i podržavan od saveznika.

U sklopu ratnog sudstva i sankcija po metodama terora djelovali su logori i zatvori. Pri komandama većih jedinica i pri sreskim civilnim vlastima pod njihovom kontrolom postojali su zatvori i logori. Registrovani su u nizu gradova i mjesta istočne i srednje Bosne. U njih su zatvarani samo Muslimani i Hrvati. Najveći broj zatočenika osuđen je na smrt. Zatvori i logori su predstavljali sredstvo za ostvarenje velikodržavnog četničkog političkog cilja - stvaranje etnički čiste Velike Srbije.

U mjestima i područjima u kojima su preostali samo Srbi zatvori i logori, te četničko sudstvo, služili su kao jedan od načina obračuna sa političkim protivnicima - poglavito komunistima, aktivistima i simpatizerima antifašističkog partizanskog pokreta.

SELJAŠTVO U FOKUSU PROPAGANDE

U krajevima bez slobodne teritorije, ili pod presijom kvislinga, gdje je NOP vodio tešku gerilsku borbu, mučno je bilo održati se po zaostalim planinskim naseljima. Kvislinška propaganda je bila uspješnija u nerazvijenim područjima i siromašnim selima. Ustaštvo je najjača uporišta imalo u zapadnoj Hercegovini, u besputnim dinarskim krajevima. Četništvo je lakše prodiralo u planinskim, zaostalim područjima. Ovu pojavu Dragoljub Petrović smatra zakonitošću koja je očita na čitavom jugoslovenskom prostoru, mada su postojali i drugi činioci. Naročito u krajevima koje su prisvojili bugarski okupatori ili su ih anektirale italijanske formacije. U tim krajevima je NOP uživao podršku stanovništva u zaostalim planinskim krajevima.[311]

Ne žalimo pokvarenu gradsku inteligenciju i prema njoj ćemo biti nemilosrdni. Ali žalimo Tebe, prevareni i izmučeni seljački naš narode. Tebi se obraćamo! Za tebe živimo! Za Tebe se borimo!

---

310 VII, Ča, k. 102, reg. br. 14/5.
311 Dragoljub Petrović, *Jugoslavija u antifašističkom atu, str. 137 - 165.*

Propaganda se često obraćala srpskom seljaku. Seljaštvo je bilo najmasovniji izvor novih ruku koje će nositi pušku. U agrarnoj zemlji kakva je bila prijeratna Jugoslavija svi su nastojali da ga pridobiju za svoje ciljeve.

Tako se poziva srpski seljak da obradi zemlju. *Veliki i krupni zadaci čekaju Tebe, nikoga kao Tebe, srpski seljače, ogromna odgovornost leži na Tebi u ovome vremenu. Od Tebe zavisi budućnost srpske nacije i spas srpskog naroda. Ako se ogrešiš o naciju svoju i ako ne izvršiš svoju veliku istorijsku dužnost prema Otadžbini, onda ćeš i Ti i celo Srpstvo uskoro još gorčije zaridati, ali tada će biti kasno.*

Selo i seljak, te NOP i partizanske oružane snage tretirani su u mnogim četničkim glasilima. Prvi se uzdižu kao budućnost srpske nacije i spas srpskog naroda. Druge kude nazivajući ih zlikovcima. Ono što četnici nepovoljno po svoj pokret rade u praksi to pripisuju suprotnoj strani kao svom neprijatelju. Svoje ranije tvrdnje da su, primjerice, svi Hrvati ustaše prenose u teret autorstva partizanima. Njima i njihovoj propagandi su pripisali da kažu kako su sva tri naroda - svi Srbi, Hrvati i Slovenci u službi okupatora. Četnička naređenja da njihovi borci puste Nijemce da mirno prolaze, da zauzmu miran stav prema okupatoru partizani su kvalifikovali izdajom. U letku su, međutim, četnički borci permutirani u *porodice i decu* koje bi komunisti žrtvovali njemačkim kaznenim egzekucijama. Šire i glasine o tobožnjem njemačko-komunističkom sporazumu. Pa su i Rusima naturili namjeru da sa Njemačkom sklope poseban mir protiv svojih saveznika u antifašističkoj koaliciji.

Autori tih letaka su svjesni prigovora četnicima da su neaktivni prema okupatoru. U produžetku teksta više ne govore o okupatoru nego o tome da su bili i ostali neprijatelji komunista i da za njih postoji samo jedno rješenje: Mi ili oni? Taj se prigovor ne tiče komunista, bez obzira što su njihovi neprijatelji, nego neaktivnosti prema okupatoru. Ni riječi o tome zbog čega ta neaktivnost prema porobljivačima zemlje. Po toj slici partizani seljake nazivaju petokolonašima i streljaju ih zato što su ostavili oružje da uzoru svoje njive. To što četnici čuvaju željeznice, rudnike i preduzeća za potrebe okupatora takođe prenose na partizane. Itd.

Ima već 3 godine kako komunisti tvrde da su osim članova njihove partije svi Srbi, Hrvati i Slovenci u službi okupatora. Ako su seljaci tri dana ostavili puške da bi mogli uzorati svoje njive oni su ih nazivali petokolonašima i streljali. Ako su grupe boraca zapletene u krvavi rat sa komunističkim zlikovcima odobrile svojim porodicama i svojoj deci da zauzmu miran stav prema okupatoru, komunisti su ih proglašavali izdajnicima. U tri godine dana žrtvovali su tom interesu komunističke partije preko dvesto hiljada mrtvih Jugoslovena i nekoliko hiljada popaljenih sela i naselja. Ako im je neko prigovorio da uništavaju narod oni su odgovorili da je svetska revolucija važnija od celog jugoslovenskog naroda i da će oni uništene krajeve naseliti sa Kinezima koji su bolji komunisti od Srba. Ali, ako im nije bilo stalo do naroda, crvenim je lopovima mnogo stalo do vlastite prljave koze. Njihova je vojska tučena na svim frontovima. Iz Srbije su izbačeni krvavih

glava. U Crnoj Gori Pavle Đurišić je uništio njihovu vojsku, a okupator im je uništio njihov štab i tamo poubijao nekoliko hiljada najboljih boraca. Krvavi maršal Tito pobegao je na Vis kod onih istih Engleza protiv kojih sprema novi rat. Kralj Petar je odbio da razgovara sa vođom razbojnika. Pa kad se u interesu naroda nije smelo praviti primirje sa okupatorom treba praviti primirje i prijateljstvo da se spasu glave crvenih komandanata. To je jedini razlog sadašnjeg njemačko-komunističkog sporazuma. On se poklapa sa namerama Sovjetske Rusije da protiv svojih saveznika sklopi poseban mir sa Nemačkom. Samo budale mogu verovati u neke druge razloge koje komunisti pričaju svojim nekim pristalicama. Dalje govore svojima da su taj sporazum započeli Talijani, koji da na taj način u istom prostoru koncentrišu umorne badoljanske brigade kako bi i one u istu svrhu poslužile. A talijanskim komunistima u posebnim lecima javljaju da će u slovenski prostor ovim putem uvući italijansku vojsku i tako ga oteti Slovencima. Drugim letkom tvrde poverljivo da će na temelju primirja da uvuku u gradove Trst, Goricu, Rijeku i Sušak u civilu svoje najelitnije bataljone, koji će stvoriti vojsku koja će Nemce u gradovima, u času iskrcavanja, napasti sa leđa, atentatima ubijati političke protivnike, u međuvremenu čuvaju sigurnost nemačkih železnica.

Nama nacionalistima i četnicima ovaj događaj je veliko zadovoljenje. On je dokazao koliko je rodoljubiva i inteligentna naša politika. A što je glavno dokazao je da oni nemaju nikakve veze sa Jugoslavenskim narodom nego se rukovode isključivo interesima internacionalne partije/komunističke. Sada nas zanima samo kakav će stav zauzeti ona srednjelinijska g.... po Ljubljani, Trstu, Sušaku i Gorici, koji su govorili o bratoubilačkom ratu, o patriotizmu komunista kojima se ne treba zamerati, koji su tajno pomagali OF (Osvobodilnu frontu - op.a.*) a nama prigovarali da smo neaktivni prema okupatoru. Mi smo bili i ostaćemo neprijatelji komunista, jer smo neprijatelji anarhije, bezbožništva i bezličnosti, jer smo pristalice večnih ideala kulturnog čoveka, Nacije i Domovine. Nikada nikakva približenja i pomirenja neće biti među nama. Pa nosili oni crvenu zvezdu ili lažne oznake kralja Petra. Ratovali oni ili ljubili se sa okupatorom. Za nas postoji samo jedno rešenje: MI ILI ONI? Izaćićemo pobednici verujući u Boga i večnu pravdu. (Najveći broj citiranih letaka nalazi se u Arhivu Hrvatske).*

PREPUŠTENI PROMIDŽBI PARTIZANA

"Komunistička propaganda toliko je porasla da je seoski svet potpuno podlegao njoj"

PARTIZANSKA propaganda je zadavala veliku glavobolju ne samo četnicima nego i propagandi NDH. Zapovjedništvo II. domobranskog zbora u Brodu n/S 15. svibnja 1942. (Op. broj 1004/tajno): *Razviti što jaču promidžbu o svim selima obuhvatajući i najzabitija gorska sela. Partizani polažu najviše na promidžbu... pa su seljaci prepušteni promičbi partizana, jer zapravo čuju*

samo riječi partizana a nas ne. Ustaški dužnosnici moraju što prije obići sva sela u svim krajevima sjeverno od Save, a u krajevima južno od Save također, koji nisu pod vlašću odmetnika. Ovom prilikom moraju održati seljacima govor u kojem pobiti tvrdnju partizana i uvjeriti u opasnosti komunizma, osobito po seljake, u sigurnu i bolju budućnost Evrope vođene po silama osi... itd. Razumljivo je da dužnostnici ne mogu ići sami već moraju povesti pratnju 50-80 dobro naoružanih ljudi. Napori učinjeni u ovom pravcu bit će izvan svake dvojbe od velike koristi. Naš narod je naviknut da mu netko dođe u selo i govori, a taj koji će mu doći mora biti ustaški dužnostnik - dobar govornik... Nedostatak malih krugovalnih postaja jako se osjeća...

Prebjezi iz jednog u drugi tabor – partizanski ili četnički

NEPOSTOJANOST U POLITIČKOM OPREDJELJIVANJU USTANIKA

Amnestija u partizanskoj praksi

Najprije citat iz četničkog letka.

Komunisti će biti istrebljeni. Prema njima nema milosti.

A Vi braćo, koji ste prisiljeni ili zavedeni lažju i obmanom okrenite oružje protiv najvećih neprijatelja našeg naroda. Poubijajte političke komesare i stupite odmah u naše redove, gde ćemo Vas primiti bratski. Ugledajte se na stotine i stotine njih koji nam se svakodnevno predaju, svesni da su izdati i prevareni od komunista Jevreja.

Narod Bosne, Like i Dalmacije neka ostane na svojim ognjištima i neka čuva svoje domove, jer dolaze četnici da ga oslobode komunističke kuge, terora i strahovlade.[312]

Loše opskrbljeni hranom, u oskudici smještaja, oružja i municije, zahvaćeni tifusom i drugim bolestima, naročito unutrašnjom neslogom o tome šta činiti, kako i kuda dalje četnici su izloženi stalnom vojnom pritisku NOVJ-a. Pratila ih je na svakom koraku, takoreći. Prema njima je usmjerila sistematsku kampanju. Sve je smišljeno da do kraja potkopa ne samo njihov nego i moral drugih antinopovskih snaga. Data im je amnestija. Njen rok je stalno produžavan. Abolicija je obećavana onima koji pređu u jedinice NOVJ-a i POJ-a. Ili napuste četničke jedinice i vrate se svojim kućama. Poručeno im je da će i činove zadržati.

312 Dokumenta, III, 2551.

Kasnije će se dograditi i propisi o tome. Od abolicije su načinjeni izuzeci. AVNOJ je to regulisao svojom odlukom broj 69 od 22. XI 1944. godine o amnestiji, te Ukazom Predsjedništva AVNOJ-a o opštoj amnestiji i pomilovanju i Zakonom o amnestiji od 21. III 1962. godine. Od amnestije su izuzeti pripadnici četničkih i drugih neprijateljskih organizacija koji su organizovali ili naredili da se vrše ratni zločini prema civilnom stanovništvu, ratnim zarobljenicima, ranjenicima i bolesnicima. Zločini se odnose na ubistva, mučenja, nečovječna postupanja, nanošenje velikih patnji, povrede tjelesnog integriteta i zdravlja i dr. Izuzeti su od amnestije počinioci zločina prema civilnom stanovništvu kao što su protivzakonito odvođenje u koncentracione logore i druga protivzakonita zatvaranja. Izuzeta su i lica koja su neposredno izvršila krivično djelo ubistva. Prema tome, samo pripadništvo u neprijateljskim redovima i učešće u borbi protiv snaga NOP-a amnestirano je tim propisima.

Ratni kriteriji primjenjivani su prema pripadnicima raznih neprijateljskih formacija: u kategoriju onih koji nisu osuđivani, izuzev za pojedinačna teška krivična djela, koji su mogli da se dobrovoljno priključe jedinicama NOVJ-a su: četnici, domobrani, italijanski kraljevi vojnici. U kategoriju onih koji su isključivo osuđivani na smrt su spadali: ustaše, bez ikakve provjere, pripadnici Gestapoa, SS jedinica, folksdojčeri iz divizije *Princ Eugen*, pripadnici *Handžar* divizije, pripadnici italijanskih fašističkih jedinica *crnih košulja* i pripadnici ustaške milicije.

Mihailović je bio specifičan slučaj. Planovi prema njemu i njegovim četnicima su različiti od onih što su namijenjeni pripadnicima drugih kvislinških snaga.

Vojna i politička strategija svakog pokreta, koji su nastojali da se međusobno unište, nametala je i odgovarajuću propagandnu djelatnost. Ona je u stopu slijedila bespoštedna oružana sudaranja ustaškog, četničkog i narodnooslobodilačkog pokreta, te okupacionih trupa na tlu ratne Kraljevine Jugoslavije. Gledajući se međusobno preko nišana, protivnici su pucali jedni na druge svim oruđima i oružjima kojima su raspolagali. Pucali su i posredstvom sredstava informisanja, odnosno svim oblicima političke propagande koje su u ratnim okolnostima imali u svojim rukama. Ravnogorski pokret je proglasio partizane i NOVJ neprijateljem broj 1. Ni NOP nije ostajao dužan. Držeći skoro stalno otvorenom aboliciju (amnestiju) za sve koji se iz protivničke vojske prestroje u njegove formacije, upućivao je pozive *zavedenim četnicima* i svima koji su prisilno mobilisani da napuštaju četničke redove i pristupaju NOVJ-u ili da idu svojim kućama, osim ako nisu ratni zločinci. NOP je te pozive upućivao i pripadnicima *zelenog kadra,* domobranima i drugim iz oružanih formacija kvislinških režima u Srbiji, NDH, Sloveniji i drugim područjima zemlje. Četnički pokret je neprestano pozivao *čestite i ispravne* Hrvate i Muslimane da se svrstaju pod njegovu zastavu. Najčešće je te pozive adresirao na Srbe koji su se borili na strani partizana, a koji se *nisu mogli odreći kralja i srpskih narodnih interesa*. Apelovali su i na sve druge da se *ujedine u jedinstveni*

nacionalni front i čije je 'vjeruju' Bog, Kralj i Srbija. Svi su htjeli da ojačaju svoje a oslabe neprijateljske redove. Najžešća bitka, reklo bi se, vođena je u nastojanjima svih strana da razore protivničku vojsku time što bi njeni pripadnici prelazili u drugi tabor.

PROPAGANDNA BITKA ZA PREBJEGE KAO "ZALUTALE SINOVE"

Mi vam šaljemo ova pitanja da o njima dobro razmislite, da se odlučite i da bježite iz paklenih kandža Tita i Pijade, ako u vama ima još i malo srpske krvi i savjesti i osjećaja časti i ponosa našeg naroda. Da bježite iz zločinačkog tabora ustaško-partizanskog i da se priključite našem nacionalnom frontu, dok se gnjev naroda nije izlio na vaše glave, dok vas nije stigla naša osvetnička ruka i pregazila armija naših saveznika i divizije naše, koje dolaze s njima, a koje se bore za uspostavu demokratije u Evropi u okviru nacionalne misli i zajednice naroda, koji se bore za svoju slobodu protiv fašista i krvavih diktatura, među koje na prvo mjesto spada Staljin, a kod nas Tito i Pijade i ostala njihova razbojnička banda. Promislite se dobro o svemu ovome. Odlučite se i spašavajte se dok vam je na vrijeme.

Srpski osvetnici - potpisan je citirani letak bez datuma, mjesta izdanja i područja rasturanja. Naslov letka je *Da li znate* - dat je u obliku pitanja koja se šalju *Srbima u partizanskim redovima.*

Političko opredjeljivanje ustanika za partizane ili četnike nije bilo uvijek postojano. Pod uticajem određenih situacija, naročito stanja i izgleda sukoba na frontovima, ustanak gotovo trajno prate pojave prelaženja iz jednog njegovog pravca u drugi - partizanski ili četnički. U njegovom vođenju spočetka su zajedno učestvovali i velikosrpski elementi i članovi KPJ. Utoliko više je na toj liniji propaganda s obje strane bila žestoka i ratoborna. Govorilo se da su za ustanak Srba *zaslužni* ustaše i njihov teror nad srpskim žiteljstvom. Italijani u svojoj okupacionoj zoni su ne malo zaslužni za njegov rascjep na dva suprotstavljena pravca - četnički i partizanski. Onaj prvi se razvijao pod italijanskim vojnim i političkim pokroviteljstvom.

Još od početka rata plimu ustanka u Bosanskoj krajini smjenjivala je oseka, koja će prvobitno ustaničko područje razdvojiti na dvije teritorije: četničku i partizansku. Zavisno od opšteg vojno-političkog položaja u Bosni i Hercegovini one će mijenjati stabilnosti. Jedan put će jedna biti veća i stabilnija, drugi put druga, ili će postojati prolazna *ničija* zemlja.[313] Postojala su, svakako, i druga prostrana područja pod vlašću okupacionih trupa ili pod uticajem

313 E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu, Oko,* Sarajevo, 1999.

kvislinških režima. Zato se na svim stranama razbuktala najžešća propaganda. Svi su se upinjali da prošire svoju teritoriju, povećaju svoj borbeni sastav pridobijajući borce iz protivničkih redova i čineći svoj položaj što je moguće više stabilnijim. Ustanak su skoro stalno pratile pojave prelaženja ustanika iz jednog njegovog pravca u drugi. Do njihovog čvršćeg političkog opredjeljivanja za partizane ili četnike doći će tek sa novonastalim narednim fazama razvoja ustanka. Otuda bespoštedna i ratoborna propaganda koja je u tim procesima odigrala veoma značajnu ulogu.

Četnička propaganda stalno ističe ustaško-partizansku saradnju sračunatu na uništenje srpskog naroda. U isto vrijeme je, s druge strane, ustaški tisak iz svih oruđa udarao po partizanima kao srbočetnicima i Jevrejima. I za jedne i za druge NOP je, očigledno, predstavljao najvećeg neprijatelja. Zato su mu sve prišivali da bi ga uništili.

Da *narod već jednom otvori oči*, da *ne srlja u propast zbog svog slepila*, da se *osvesti i otrgne od paklenog zla*, da *iziđe iz bede na pravi put*, da se *ne vara* i *ne sluša probisvete*, da krene pravim putem pozivala je i propaganda u Nezavisnoj državi Hrvatskoj. Ne samo u okupatorskim, njemačkim i italijanskim, nego i u ustaškim listovima i časopisima NDH. I u posebnim brošurama štampana su navodna *svjedočanstva partizanskih prebjega*. To su često bila pisma za koja se kaže da su pronađena ili zarobljena, te dnevnici onih koji su iz *banditskih redova masovno dolazili u hrvatske postrojbe*. Time se željelo pokazati kakvi neljudski odnosi vladaju među partizanima i kakva sve zlodjela oni čine. Jedno od pisama *Hrvata, bivšeg partizana* ovako završava: *Danas, kad sam se predao njemačkoj vojsci, moram ti iskreno priznati, da kod njih ima u pogledu drugarstva i jednakosti daleko više socijalizma nego kod nas.*[314]

Izvještaji i svjedočanstva prebjega su pretakani u novinske feljtone ustaškog tiska sa po više obimnih nastavaka u dnevnim listovima. Jedan od njih predstavlja kazivanja *partizana prebjega Svetislava Dolenkića*. On je, kako kaže potpisnik priređivač feljtona Emilijan Treml, *živi svjedok krvavog barbarstva suvremenih divljaka šume*.[315] Među partizanima, po ovim kazivanjima, vlada krvožednost, bestijalnost i nemoral svake vrste. To pokazuju objavljeni naslovi, podnaslovi i međunaslovi: *Užasi šumskih bakanalija, Ponoćna svečanost klanja staraca, Šezdeset mazgi tegle krvavo blago šumskog maršala, Sarajevski Židov, trgovac bielim robljem, Služinski mentalitet šumskih komunista - sve za Moskvu, Kako smo pokopali Mošu Pijade*, te na kraju: *Na putu za novi život, Predao sam se!, Idem najprije majci, onda u Njemačku*. U tekstu *Progutala ih šuma* i *Šumske bakanalije* prikazana su nacistička shvatanja o opasnosti od jevrejske potencije i jevrejskih aspiracija u namjernom kvarenju njemačke krvi. To shvatanje je preraslo u propagandno tkivo ustaštva o navodnom partizanskom seksualnom

314 *Novi list*, 5. XII 1944.
315 *Novi list*, od 21. lipnja do 3. srpnja 1944.

divljanju i opasnosti od njihovog namjernog kvarenja čistoće hrvatske krvi. Bilo je to usmjereno na izazivanje mržnje i najnižih strasti prema partizanima i kod najširih slojeva stanovništva.

Ustaška radiostanica *Rakovica* se često prepirala i nadmudrivala sa govornicima iz emisija Radio-Londona. Osim tih polemika, ona je ispričala priču jednog zarobljenog borca partizana. Taj navodni partizan se zvao Milenko Aćimović. On 5. lipnja 1942. priča: *Pojavio se Francetić. I pogodio me granatom u grudi. Ona se okliznula i ubila mog druga iza mene... Još i sada se čudim kako sam ostao živ. Za sve vreme ja sam gađao Francetića... Zatražio sam malo vode i poručnik Sudar je otrčao da mi donese. Tada sam zamolio Francetića da me ne pošalje u zatvor. Međutim, on mi je rekao da oni ne ubijaju zarobljenike i onda me je oslobodio...*

Ta radiostanica veliča tobožnje samarićanstvo Francetića. I njegovo humano postupanje sa zarobljenim partizanima. Human je i prema onima koje *pogodi granata u grudi.* Stanica se bavi četnicima i partizanima. Među njima je, kako ona tumači, izmirenje nemoguće. *Moralna jalovost neprijatelja jasno se vidi iz njegovog pokušaja da vaspostavi saradnju između pristalica Londona i pristalica Moskve... uprkos činjenicama da su ove dvie grupe, posle kraćeg perioda međusobne saradnje, vodile međusobne borbe... Mi Hrvati ne treba da čitamo nikakve letke, pa da saznamo šta su ove dvie bande u svojoj suštini...*

Što je više jačao NOP i njegova partizanska vojska, a NDH bližila svom kraju, već od 1944. su prebjezi partizana počeli više nego prije da nalaze svoje mjesto na stranicama štampe. Okupacione i ustaške vlasti su dale amnestiju svima koji su *zalutali* u odmetnike. *Novi list* u Sarajevu objavljuje da je za *pet mjeseci amnestije* registrovano 60.000 partizanskih prebjega. Svi oni su kod ustanova NDH *našli bratsko utočište.*[316] Ta štampa nije registrovala učestale predaje čitavih domobranskih jedinica, mnogih grupa i pojedinaca iz okupacionih i kvislinških postrojbi partizanima. Da bi zaustavili taj proces osipanja vlastitih vojnih redova, puštane su u javnost različite dezinformacije. Poput one *da se Tito obvezao, da će u Italiju odpremiti veći kontingent svoje 'vojske', koja će tamo biti upotriebljena umjesto jako načetih crnačkih, poljskih i drugih kolonijalnih postrojbi. S odpremom ovih ljudi Tito je već počeo. On u prvom redu odprema u ovu svrhu u Italiju one, koji su se u posljednje vrieme predali banditima.*[317] Ovakvi prilozi su vrlo često garnirani izjavama i fotosima lica koja napuštaju jednu, a prelaze na drugu stranu.

316 *Novi list*, 5. VII 1944.
317 *Novi list*, 12. IX 1944.

"LJEVIČARENJE" I PREBJEZI

Brojno jačanje partizanskih odreda uzdrmaće, na kraće vrijeme, pojave ljevičarenja i ortodoksije naročito ispoljene u Crnoj Gori, Hercegovini i Bosanskoj krajini. One će ozbiljno zakočiti razvoj NOP-a u tim područjima. Posebno su, kao poručene, išle naruku protivničke propagande. Kako su nastale?

Vi morate i represijama protiv četnika. Morate paliti izvjesne kuće okorjelih zlikovaca i razbojnika; a obavezno kuće četničkih vođa i kolovođa.[318] To naređenje Vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a od kraja februara 1942. godine doprinijelo je primjeni represivnih mjera. Tako je kraće vrijeme početni strategijski pravac NOP-a u borbi protiv četnika skrenuo na klasne pozicije. Te su pozicije nazvane *drugom etapom revolucije*. To je tzv. kurs *ljevičarenja* koji je najviše provođen u Crnoj Gori, u Bosanskoj krajini, Sandžaku, istočnoj Hercegovini, dijelom i u Sloveniji. Radikalizam tamošnjih rukovodstava htio je da ubrza klasno-socijalni proces oštrim razračunavanjem sa protivnikom da bi se skratio put do ratne pobjede. To je značilo prvenstveno fizičku silu, ubistva *potencijalnih protivnika* koji još nisu stupili u službu okupatoru. Klasni obračun je uzimao maha u Crnoj Gori, Hercegovini i dijelu Bosanske krajine. Ljevičarenje je sužavalo platformu i programske ciljeve borbe. Namjera je bila da se četnički pokret uguši *golom* fizičkom silom, zanemarivanjem političke dimenzije borbe. To je uzrokovalo kako osipanje partizanskih jedinica tako i privremeni gubitak bitke na propagandnom planu.

Partijska rukovodstva su mislila da će mjerama revolucionarnog terora prevazići krizu u koju je NOP u tim područjima zapao. Ljevičarenje je nanosilo veliku štetu NOP-u. Sužavalo je njegovu društvenu osnovu, kidalo veze sa masama. Ljudi su se naglo pokolebali. Počeli su masovno prelaziti u četničke jedinice. To je pogodovalo namjerama okupatora i četnika da raspire građanski rat. Analiza političke i vojne situacije dovela je CK KPJ krajem marta 1942. na političku odluku: da se odlučno likvidira kurs klasnog radikalizma. I Tito je u aprilskom broju *Proletera* ispravljanje strategijskog kursa ovako objasnio: *Ali mi taj građanski rat nećemo. Mi hoćemo borbu protiv okupatora, mi hoćemo njegovo protjerivanje iz naše porobljene zemlje, mi hoćemo njegovo uništenje. Tome našem zadatku i tome našem cilju mi usmjeravamo sve naše napore. Ali mi uništavamo i sve sluge okupatora jer je borba protiv okupatora nerazdvojno vezana sa borbom protiv njihovih petokolonaških slugu... Naši heroji ne smiju nikad zaboraviti glavnog krivca, koji drži te narodne izrode, koji ih pomaže i naoružava, već moraju uporno voditi borbu protiv okupatora, do njegovog protjerivanja iz naše zemlje, do njegovog konačnog uništavanja.* To je bio stav NOP-a da ne prihvata i da neće prihvatiti vođenje građanskog rata, a da kvislinge i kolaboracioniste treba uništavati kao sluge okupatora. Sa poli-

318 J. B. Tito, *Sabrana djela*, t. IX, str. 95-96.

tičkim mjerama otklanjanja devijacija strateškog kursa uslijedile su i partijske mjere: smijenjeni su neki komiteti, a kažnjeni visoki funkcioneri partijskim kaznama, isključenjem, partijskim ukorom. Ispravljanjem strateškog kursa NOP je prebrodio krizu. Izbjegao opasnost da se oslobodilački rat pretvori u građanski. Time je očuvan antifašistički karakter borbe. Okrenuo proces pristajanja masa u njegove oružane formacije i doprinio da se, na kraju, ostvare politički i vojni ciljevi toga rata. Od onih snaga patriotske vokacije i antifašističkog opredjeljenja.

"ONI NISU NAŠE KRVI SRPSKOG IMENA"

Kako je to radila četnička propaganda

Bitku za pridobijanje prebjega iz suprotnih tabora vodila je i četnička propaganda. Ona je u prvo vrijeme potpuno okrenuta samo prema Srbima. Kasnije će tražiti te snage među Hrvatima i Muslimanima. Evo kako je ona to činila.

Srpski četnici stoje u potpisu tvoraca letka koji pišu Srbima Bosanske krajine. Pišu i plaču. *Mislimo na vas i plačemo nad sudbinom našom gorkom. A kako da ne plačemo zbog vas?*

Nisu li vaša stradanja istovremeno i naša stradanja? Zar nismo mi svi skupa sinovi i kćeri - jednoga Srpskoga naroda i jedne iste zemlje - Majke Srbije? Svi smo mi čeda srpska. Svi smo mi izdanci iz velikog Srpskog stabla. Svi smo mi zadojeni mlekom Srpskim. Pa kad je tako, kako onda da vas zaboravimo mi, SRPSKI ČETNICI, kako da ne razumemo patnje vaše, i kako da se ne prihvatimo MAČA, PRAVDE I OSVETE.

Komunističke razbesnele horde, predvođene Jevrejima, odvojiše vas od nas, a što je najgore zavedoše vas i uvukoše u strašnu borbu protiv rođene braće vaše - protiv SRPSKIH ČETNIKA. Danas nam je jasno da ova partizanska borba od početka do kraja imala je svoj tajanstveni cilj: Upropastiti Srpstvo i salomiti kičmu srpskog nacionalizma. Odista ta partizanska borba, zapitajmo se, koliko je naškodila okupatoru? Pogledajmo slobodno istini u oči: OKUPATOR JE I DALJE JAK, ALI SRPSKI NAROD JE OBEZGLAVLJEN I UPROPAŠTEN.

Pored svega toga, očajavati nećemo već i dalje voditi ovu svetu četničku borbu protiv partizanske zmije. Njena glava već je smrskana. Ostao je još samo rep, koji se vuče ovamo po izvesnim delovima Like. I on će uskoro biti uništen. Opametimo se jednom. Nisu Tito i Moša jaki sami po sebi. Snaga njihova, a propast naša, je zbog našeg slepila. Čim mi progledamo, zalud i Tito i Moše. Niko ništa neće nam moći naškoditi.

Okupimo se svi pod slavni četnički barjak, zbimo se u četničke redove i dokončajmo našu junačku borbu za spas SRPSKOGA NARODA.

Poručite svima zabludelima i prevarenima da se vrate ognjištu svome, porodici svojoj i polju svome.

Za odvraćanje svojih boraca od eventualne primisli i namjere da napuste četničke i pređu u protivničke jedinice u propagandi je postojao i primjenjivan oprobani šablon. Takvim pristupom trebalo je odvratiti i potencijalne pristalice i pripadnike vlastitih jedinica od nakane da pristupe drugoj strani. Ta shema se susreće u mnogim lecima i proglasima: kuditi i ocrniti neprijatelja, hvaliti sebe i svoje jedinice, zatim oštro pripriјetiti i upozoriti. Najprije se, ne birajući sredstva, najcrnjim bojama predstavi protivnik, u ovom slučaju partizani, koje treba u potpunosti eliminisati. Na primjer, politika komunizma je *bezbožnička, bezverska, protivsrpska* i *protivnacionalna*; hoće da uništi *srpske običaje, srpske slave, srpsku veru* i sve druge vrijednosti srpskog naroda. Pa kako, i pored toga što su tako ocrnjeni, uspijevaju da srpske sinove pridobijaju u svoje redove? Odgovor je da to čine *lukavom i podlom politikom, obmanama, ucjenama, lažima, terorom* itd. Potom slijedi poziv *zalutalim ovčicama* da se vrate *u svoje jato* da napuštaju svoje dotadašnje vođe uz punu garanciju sigurnosti od bilo kakvih posljedica zbog dotadašnjih zabluda prije stupanja u četničke redove.

U svim gradovima i u svim selima u kojima se je neprijatelj nalazio sve je drhtalo od reči ČETNIK. Ovaj strah neprijatelja i hrabrost srpskih ČETNIKA doneli su velike uspehe srpskoj ustaničkoj borbi koja će biti zapisana zlatnim slovima nove istorije srpskog naroda. Političke šićardžije KOMUNISTI uvidevši naoružane i snažne četničke odrede pokušali su da ih razbiju stvaranjem partizanskih odreda, koje su smatrali i danas smatraju svojom avangardom. Komunisti su svesni da se bezbožnička, bezverska, protivsrpska i protivnacionalna politika komunizma ostvaruju kroz revoluciju uništavanjem i tlačenjem naroda svim sredstvima, pa i pomoću neprijatelja. Komunisti znaju da su srpski običaji, srpska slava, srpska vera i nacionalni sinovi srpskog naroda najveća brana i smetnja za postignuće njihovog cilja - ostvarenja komunizma. Zato su oni svojom lukavom i podlom politikom odvodili obmanama i terorom srpske sinove u svoje redove, a srpska sela pretvarali u zgarišta i pepeo, a narod ostavljali na milost i nemilost neprijatelju.

Partizani znaju da njihov pokret ne čine ustaško-partizanski tabor, da ustaše i frankovci ne prelaze u masama u partizane *da bi nastavili svoj posao klanja Srba.* Oni što su činili zlodjela odgovarali su i pred partizanskim sudovima, dobijajući zaslužene kazne. Znaju da ne vode prividnu već stvarnu borbu protiv okupatora, da brane a ne uništavaju *stotine srpskih sela*, da ne ruše srpske crkve i ne ubijaju srpske popove. Znaju da su se mnogi popovi svrstali u partizanske jedinice i da u njima obavljaju svoje vjerske obrede. Na *okupatorske bunkere i žicu* ne idu naprijed samo Srbi, *dok su Hrvati u pozadini.* Uvjerili su se da partizani ne obešćašćuju *naše sestre, žene i devojke.* To je dobro poznato i onim borcima Srbima u partizanskim redovima kojima se obraćaju četnički leci.

U naprijed citiranom letku *Da li znate?* navedena su pitanja, koja su zapravo odgovori na naslov teksta, a po autorima koji su potpisani kao *Srpski osvetnici* neupitna su i opštevažeća za sve Srbe u partizanskim redovima. Evo tih pitanja: *da vas vaši komandanti i komesari vode u borbu protiv srpskog naroda, koji brani svoju čast i dostojanstvo i bori za svoju Otadžbinu, svoju slobodu i svoga Kralja; da vas vaši komandanti vode samo u prividnu borbu protiv okupatora dok u stvari svi se borite protiv srpskog naroda a za Hrvatsku republiku, čije je granice, probisvjet i hrvatski bravar Josip Broz zv. 'Tito' obilježio od Trsta do Kotora i od Kotora do Zemuna; da bi u toj republici Hrvatskoj bio očajan i apsolutno nemoguć život i opstanak Srbima; da su ti isti partizani ubili samo u Šibeniku i Splitu 400 Srba i nacionalista, među kojima i srpskog protojereja K. Krstanovića i da ni jednom fratru nije falila ni jedna dlaka sa glave i ako ih ima tamo na stotine; da to partizani rade sve po planu i uputama frankovaca i ustaša; da u posljednje vrijeme frankovci i ustaše, koji su pobili osam sto hiljada Srba, sada prelaze u masama u partizane i da je radio London već nekoliko puta tu vijest objavio; a zašto odlaze? Da bi tamo nastavili svoj posao klanja Srba i da bi se bar privremeno sklonili od kazne koja će ih uskoro stići od ruke srpskih osvetnika; da li znate ikakvu korist koju ste učinili svome narodu vašom bezumnom borbom za dvije godine, borbom u kojoj ste uništili na stotine srpskih sela i pretvorili ih u zgarišta i pepelišta, prekratili na desetine hiljada najboljih srpskih života, stvorili mnoga strašna grobljišta, koliko srpskih majki i sestara u crno zavili, srpske djece otrgli od njihovih roditelja i osirotili; koliko je kroz vašu priču o slobodnoj ljubavi obešćašćeno i unesrećeno nevinih naših sestara, žena i devojaka, da li u sebi osjećate imalo pobunu savjesti i srpskog dostojanstva i ponosa? da su vaši drugovi pokupili srpske familije iz Blagaja, mučili ih tri dana, otjerali na Kupres i pobili ih iz mitraljeza sa jedne strane oni a sa druge strane ustaše; da u Rusiji propada komunizam i da su svi partijci pobjegli sa fronta u pozadinu da očuvaju "svoje pozicije" jer su slabi i malobrojni pa se boje naroda koji je sada naoružan i koji će ih uskoro isplatiti za teror i nedjela koja su vršili nad njim već 26 godina; da je radi toga Staljin morao da dozvoli uspostavu Crkve i Patrijaršije u Rusiji - dok vi ovamo po srpskim selima palite i rušite srpske crkve i domove i ubijate srpske popove; da vi suludo mislite da će komunizam pobijediti i da velika Amerika i Engleska šalju armije u Evropu da uspostave vlast Staljinovu, a u Jugoslaviji Tita i Pijade. Mislimo da ćete iz ovoga videti i razumeti na kakav ste put otišli ko vas i kuda vodi. Nadamo se da ćete na kraju uvideti da ste zalutali i zavedeni i da ste svesno ili nesvesno postali izrodi, izdajice i neprijatelji svoga naroda. Nadamo se da ćete se trgnuti i pokajati i vratiti na pravi i časni put vaših slavnih predaka i vratiti se svojoj braći. Za ovo je dvanaesti čas, jer sutra može biti kasno. Sve one koji nisu svojim zlikovačkim radom okrvavili svoje ruke nevinom srpskom krvlju primamo u naše redove i u naš bratski zagrljaj, da zajednički produžimo borbu protiv neprijatelja Srpstva, za spas srpskog naroda, za Kralja i Otadžbinu. Srbi, napustite partizanske redove koji vas kao i komunisti vode u sigurnu smrt i stupajte u četničke redove gde vam je jedino mesto.*

Svim silama se četnička propaganda upinjala da vrati *odbjegle ovčice* u svoj tabor. U njihovim lecima su najčešći vapaji.

Braćo Srbi, zavedeni ste, prevareni i zalutali. Na putu ste izdajstva srpskog naroda, Kralja i Otadžbine! Borite se i ginete za stvaranje hrvatske republike i za istrebljenje srpskog naroda. Vaša borba ne donosi nikakve koristi saveznicima već donosi ogromne štete srpskom narodu koji gine a njegova imovina propada. Da li ste se ikad upitali šta će vam sloboda kad vas više ne bude među živima?

Da li ste do danas uporedili odnos poginulih Srba prema Hrvatima? Odnos je dvadeset na prema jedan, tj. na dvadeset Srba dolazi samo jedan Hrvat. To ste videli u svima vašim današnjim borbama gdje ste vi Srbi išli napred na okupatorske bunkere i žicu, dok su Hrvati bili u pozadini. To ste videli dolazeći u srpska sela, gde je narod ubijan i terorisan, dok u hrvatskim selima niste smeli nikoga ubiti niti mu ma šta zapleniti.

Nerijetko je otvoreno potpirivanje mržnje protiv čitavog jednog naroda, u ovom slučaju Hrvata.

Da li ste videli da Srbe četnike i nacionaliste partizani kolju i ubijaju posle najstrašnijih muka, dok najkrvoločnije ustaše i Hrvate puštaju ili primaju u svoje redove? Pa šta to znači? Znači Hrvati čuvaju svoje, a nište Srbe. Videli ste i čuli koliko u partizanskim redovima danas ima ustaša, koji su 1941. poklali 700.000 Srba.

Da li znate da svi Hrvati bez obzira da li su ustaše, domobrani ili partizani rade na stvaranju Hrvatske? A da li se sećate kako su živeli Srbi u Hrvatskoj za vreme austro-ugarske? Srbi su bili zapostavljeni. A sećate li se kako ste živeli u Jugoslaviji do osnivanja banovine Hrvatske? Opet ste bili zapostavljeni i proganjani na svakom koraku i proterivani iz Hrvatske. A kako vam je bilo u N.D.H.? Mislimo da ste dobro zapamtili i da će to zapamtiti i vaši potomci za dugi niz vekova. Bili ste stavljeni van zakona i ubijani.

Dugo vremena četnička propaganda nije obznanjivala da se u partizanskim redovima bore i Srbi. NOP je za nju bio strani proizvod. Uvezen spolja. Nikome se nije moglo objasniti ko su partizani. Domalo je počela da za njene začetnike, pripadnike, pristalice i organizatore označava Jevreje, masone i Hrvate. Ovi potonji su optuživani za velikodržavne pretenzije na račun Velike Srbije, uz Hrvate je dodavala ustaše i frankovce, koji rade o glavi srpskog naroda. Stvarnost se, međutim, nije dala posve skriti. I u narodu i među borcima je široko bilo poznato da partizanski pokret u značajnoj mjeri sačinjavaju i Srbi. Pokušavala je da to objasni kako su oni *zavedeni,*da su *lakoverni.* Mnogi Srbi su, *čuvši da se među partizanima nalaze i Srbi,* nasjedali i u *mnogim slučajevima prijavljivali se u njihove redove, misleći da oni rade za narod.*

Imenima zavedenih Srba, živih ili palih služili su se komunisti u svojoj propagandi kao mekom, na koju su poslije hvatali druge lakovjerne ljude. Naš narod, kome tada u početku nije mogao objasniti ko su partizani, čuvši da se među partizanima nalaze i Srbi, nasjedao je i u mnogim slučajevima prijavljivao se u njihove redove, misleći da oni rade za narod.

Pozivi Srbima da pristupaju četničkim jedinicama permanentni su kroz cijelo ratno vrijeme. Kako je, međutim, počelo sve učestalije osipanje njihovih redova, te njihovi masovniji prelasci u partizanske jedinice pozivi sve češće dobijaju prizvuk očajanja, vapaja i molbe. Vojvoda Momčilo R. Đujić kao komandant Pokrajine i Dinarske oblasti u svom *Proglasu narodu čitave Like i zapadne Bosne*, pisanom *U planini* 5. VII 1942. godine, poziva *sve zalutale sinove našeg naroda Srbe i hrvate da se povrate na pravi put svoga naroda.*

U tim pozivima su partizani *ustaše-partizani* ili *nove ustaše i krvopije,* a Srbi i Srpkinje koji se nalaze u partizanskim formacijama *odlutali* su tamo jer su *neobavešteni, podlegli su pritisku sile i terora.* Zato se pozivaju *svi koji spavaju da se probude, koji su se ogrešili da se pokaju,* a koji su zalutali *povjerovali su vukovima u jagnjećoj koži, opijeni lažima.* Ko se ne vrati *izreći će mu se osuda za izdaju, a ta osuda biće smrt.*

Taj isti vojvoda *U srpskim planinama* 12. decembra 1942. godine kaže *da mi želimo da spasimo i svu našu braću Srbe, koji su svesno ili nesvesno podlegli tuđinskoj propagandi i skrenuli s puta svoga naroda i odlutali u društvo Partizana, tih novih ustaša i srpskih krvopija. Braćo Srbi i sestre Srpkinje, mi znamo da su mnogi od vas otišli tamo radi toga što su bili neobavešteni i što su podlegli tuđoj propagandi. Znamo da su mnogi i većina skoro odlutali tamo pod pritiskom sile i terora partizanskog, pod pretnjom njihovog pokolja i kazne smrti, koju su oni često primenjivali, ubijajući najbolje sinove srpskog naroda. Eto, zato želimo da spasimo tu našu braću i sestre, da im dademo mogućnost da se povrate na pravi put svoga naroda i tako spasu sebe i svoje, kao i pojačaju otpor srpskog naroda u borbi protiv naših mnogih neprijatelja, kojima je već kraj. Stavite se pod vlast srpske vojske. Hvatajte vezu sa četničkim odredima Dinarske četničke divizije i ličko-bosanskih četničkih odreda, priključujte se u njihove redove i spasavajte svoje živote. Zato vam objavljujemo: Vi koji spavate - probudite se dok vam je na vreme; Vi koji ste se ogrešili o naš narod - kajite se dok vam je vreme; Vi koji ste zalutali - vraćajte se na put svoga naroda dok vam je vreme.*

Rijedak letak po tome što je izrađen u štampariji upućen je *Srbima Bosne, Like i Dalmacije* pisan u *Slobodnim srpskim planinama* 10. februara 1943. godine. Potpisali su ga *komandant operativnih trupa ist. Bosne i Hercegovine vojvoda Petar Baćović - Kalinovački i Komandant operativnih trupa Like i Dalmacije vojvoda Momčilo R. Đujić te načelink štaba Vojvode Birčanina vojvoda Radovan Ivanišević - Dinarski.* Letak se, crnim slogom, obraća braći Srbima *koji ste prisiljeni ili zavedeni lažju i obmanom okrenite oružje protiv najvećih neprijatelja srpskog naroda. Poubijajte političke komesare i stupite odmah u naše redove, gde ćemo Vas primiti bratski. Ugledajte se na stotine i stotine njih koji nam se svakodnevno predaju, svesni da su izdati i prevareni od komunista jevreja.*

Mnogi leci, proglasi i apeli u potpunosti su usmjereni isključivo onim Srbima koji su bili u partizanskim jedinicama. *Nekoliko naših bijednih i zavedenih sinova u svojoj bezumnosti ostaviše ono što im je najsvetije, ostavište ono za koje ih je mlijeko majčino zaklelo, ostaviše rod srpski. Oni napadaju braću svoju,*

oni pljačkaju i ubijaju sirotinju Srpsku, ne obaziru se na suze srpskih majki i sestara, koje su u potocima potekle za nevino zaklatim sinovima i braćom svojom. Ti nesretni izrodi povjerovali su ustašama koji ih htedoše pod drugim imenom ponovo da kolju. Povjerovali su vukovima u jagnjećim kožama, koji su ih opijali kojekakvim lažima, da se bore protiv ustaša, da su tobože nekakva oslobodilačka vojska, a to sve samo zato da bi ih uveli u svoje redove, i kad su to uspjeli, uzjašili su im na vrat kao nekakvi politički komesari, i tako su ih mogli upotrebiti u svojoj borbi protiv Srpstva.

Mnogi od zavedenih su se na vrijeme osvestili - osetili su krv nevine braće svoje koju su oni po nalogu komesara svojom rukom ubijali - i vratili su se svome rodu. Međutim su neki i dalje ostali pod partizansko-ustaškom šapom u borbi protiv Srba.

Otrag par dana u nekim krajevima Dinarskih Planina pod udarcima snažne četničke pesnice pukla je 'jagnjeća koža' tim partizansko-ustaškim komesarima i pokazao se vuk. MASKA JE STRGNUTA!

Srbi partizani su napokon saznali za čim idu i što hoće ovi uništitelji Srpskog Naroda. Pokušali su izmaći, ali je bilo kasno.

Ustaše-partizani, da bi i dalje mogli SRBE iskorištavati u borbi protiv SRPSTVA zaveli su silan teror. Srbi partizani počeli su se ovom teroru opirati i zato dođe do otvorene i jake borbe između njih, i to 23. XI 1942. godine u Tičevu i na par drugih mjesta. Vodila se silna borba, u kojoj Srbi, jer su bili u VELIKOJ MANJINI, u krvi podlegoše.

Kasno su uvidjeli namjere ustaško-partizanske horde, kasno su uvidjeli da oni hoće da unište sve što srpski diše i piše, da hoće da stvore novu hrvatsko-komunističku republiku.

Nijesu se htjeli odazvati pozivu Srpstva. Nijesu se htjeli odazvati pozivu našeg dičnog DRAŽE. Nijesu htjeli stupiti u redove Srpskih četnika kojima se nalaze čvrsto zbijeni svi Srbi i koji ponosno i gordo nose barjak našeg mladog Kralja.

U proglasu komandanta Vojne oblasti đeneralštabnog pukovnika Ilije M. Mihića upozoravaju se Srbi Like, Krbave, Gorskog Kotara, Korduna, Banije i Bosanske krajine da je *sada poslednji čas. Trgnite se od zabluda i lažnih nagovaranja neprijatelja srpskog naroda pa da svi složno stupite u redove srpske vojske koja je jedina u mogućnosti da zaštiti interese srpskog naroda kako danas u ovim teškim danima tako i sutra u našoj državi. Sveta je dužnost svakog Srbina da u ovim istorijskim časovima stupi u redove srpske vojske, a tamo gde još nema jedinica srpske vojske da se što pre formiraju te jedinice i vežu za najbliže delove srpske vojske. Nastavite svim silama vaših moći da se srpska vojska stvori što prije u ovim krajevima, te da ne izostanemo u ovim važnim istorijskim danima iza naše braće i sestara iz Srbije, Crne Gore, Hercegovine, Dalmacije, Srednje i istočne bosne, gde je već obrazovana srpska vojska, koja nam ide u pomoć.*

U svetu borbu: za Krst časni i slobodu zlatnu, za Kralja i Otadžbinu, za srpski narod i srpsku pravoslavnu vjeru digli smo se samo kao srpski četnici.

Međutim, u pojedinim opštinama pojavili su se komunisti koji su mnoge naše borce uvrstili u redove partizana, objašnjavajući neukom srpskom narodu da su partizani pristaše svih političkih stranaka. Vremenom se dokazalo da se time žele zavesti naše borce i predstaviti ih svuda kao pristaše komunističke stranke, što oni nikada nisu ni bili niti ikada mogu biti.

Nametnut im je narodni pozdrav pesnicom umjesto našeg vojničkog pozdrava, a na kape su im stavili petokrake zvijezde da bi time vidno odvojili prave četnike od pristaša komunističke stranke, među svim neukim seljacima, dobrim i čestitim, povedena je bezobzirna propaganda, ne više za srpski narod i njegove svetinje i ideale, nego za komunističku stranku. Kada su poslije vojničke i državne nesreće prestale da postoje sve partije koje su nas zavađale i dijelile i do propasti dovele, ne možemo priznati pravo ni komunističkoj partiji da to čini u čisto-srpskom narodu.

U borbu za slobodu ušli smo svi pod svojim pravim nelažnim imenom, jer ko je riješio da svoj život da za narod ne treba da se toga stidi niti plaši ma čega, ni za sebe i za svoje najmilije. To kod komunista nije isti slučaj. Našim seljačkim borbenim četama nametnuli su za komesare i komandire ljude koji nisu naše krvi srpskog imena i naše vjere srpsko-pravoslavne. Razni Jevreji, Turci, i hrvati, od kojih neki i od jučerašnjih ustaša vojnici i podoficiri pod imenom Ilija, Aćim, Đuro, Dušan, Momčilo, Bjeli, Crni Cigo i kakva sve imena nemaju predstavljaju se našim borcima kao Srbi i nametnuli su im za četovanje komandante bataljona, političke komesare i sudije prijekih sudova. Samo one muslimane koji su se za vrijeme vladavine i terora ustaša pokazali da su po narodnosti Srbi priznajemo za svoju braću i prave borce. Jasno je da takvim ljudima sa kojima nas ništa zajedničko ne veže, jer se oni ne bore za srpski narod nego za partiju stoji kao smetnja srpskim četnicima i njihove vođe.

Zbog toga nas tajno i na javnim zborovima napadaju da smo petokolonaši, te odmah poslije toga isturaju natpise kojima nas osuđuju na smrt. Na dan 6. novembra o.g. komunisti su napali na komandanta bosanskih četničkih odreda na zboru u Rogatici kao i na oficira Srpskih četnika da su petokolonaši, te da su primili od Talijana dva i po miliona lira i da žele u Bosnu dovesti 15.000 Nijemaca, da oni uguše srpski ustanak.

Napaćenom narodu srpskom se, u drugim prilikama i u drugim područjima, poručuje da je njegovo mesto samo u četničkim redovima. Tu će naći spas. Partizani žele da ti dušu zarobe, imovinu oduzmu, tvoje svetinje pogaze, a što je najžalosnije da ti i život oduzmu. Danas oni nastavljaju delo mrcvarenja nacionalnog naroda što su bili započeli ustaše. Po svemu vidimo da su partizani odlučili uništiti sve što je nacionalno... Narode, otvori već jednom oči. Zar ne vidiš da srljaš u propast zbog svog slepila. Još ti je navreme. Ni časa ne časi već prihvaćaj pušku, bombe i noža i protjeraj sa svoje njive sve štetočine. To ti je jedini spas inače ni traga od tebe neće biti. Ne smemo zaboraviti da naš narod za svoje postojanje ima da zahvali samo onom našem legendarnom nacionalizmu, koji čak ni pred nadčovječanskim mukama albanske Golgote nije ustuknuo.

I predsjednik opštine Plaški Mane Mišljenović 22. februara 1943. godine izdaje proglas *svim Srbima plašćanske doline i okoline koji još nisu uvedeni u redove četničke organizacije.* On objašnjava svoju odluku da *stane na stranu četnika... Mislim, a i smatram da bi bila sveta dužnost svakog Srbina da se sada osvesti i ostrgne iz paklenog zla, koji je bio povučen tom stranputicom. Nije kasno ali je sada krajnje vreme. Trebalo se je to ranije učiniti, ali ipak ono što je ostalo dade se spasiti samo ako će mo krenuti pravim putem. Sve šta je do sada rađeno svakome se prašta. Za jedini naš spas ja vam šaljem APEL, ŽURNE I POSLEDNJE SIGNALE DA SE SVI: malo i veliko, mlado i staro prihvati četničke puške i da stvaramo svuda Četničke organizacije, kao što već odavno postoje u drugim krajevima gde živi srpski živalj.*

Opštinski predsjednik Mišljenović *poziva sve Srbe i Srpkinje a prvenstveno svoje saradnike i prvake ljude, da se okupe oko mene i da dokažemo svome narodu da smo ga izveli iz zla i bede na pravi put. Ako se mi Srbi složimo i svi naoružamo, ja Vas uveravam da ćemo za nedelju-dve dana biti svoji gospodari, na svojim ognjištima. Kakve će krupne stvari da nastanu, vi ćete svi i sami uvideti. Ovom prilikom nemam ovlaštenja da Vam kažem već vam samo ukazujem na ono što ima da dođe. Uveren sam* - kaže ovaj predsjednik opštine Plaški - *da će ovo uticati na preostalo vođstvo Srpskog plemena u partizanskim redovima, gde Srbi ionako imaju malo pravo a i u manjini su, te da će brzo pristupiti SLAVNIM ČETNIČKIM REDOVIMA, koji su se pokazali pravim braniteljima i zaštitnicima Srpskog naroda.*

Bežite zato brzo iz partizana ali sa oružjem. Ne idite u brigade nego se sakrivajte. Doznao sam sigurno da je Engleska i Amerika a sada i Rusija protiv partizana pa bi nas i oni tukli kad dođu. Zato bežite i sakrivajte se i organizujte jedinice dok ne dođe prava oslobodilačka Srpska vojska koju pomažu saveznici Engleska, Amerika i Rusija. Njoj ćemo se pridružiti. A to će jako brzo doći.

Svaki pošteni i pravi Srbin stupiće u hrabre odrede Kraljevih vojnika - srpskih osvetnika, četnika - piše u letku upućenom sa *Slobodnih srpskih planina* Srbima *livanjske doline i Sreza Glamočkog. Ponovo pokušavaju partizani - Mošine sluge da mobilišu i da vas gone u borbu protiv vaše braće, protiv vojske Kralja Petra II koji vam nosi slobodu i koja jedino ima pravo da stavi red i izvrši mobilizaciju.*

Braćo Srbi, ne varajte se, ne slušajte probisvjete, koji će opet izmaknuti svoja leđa, a sva kazna i sva nedaća pašće po vama, tebi, narode Srpski. Pazi, Srbine, ako te i mobilišu, ubi prvog komesara do kojeg dođeš i pređi četnicima, jer samo ti je tu mjesto. Ko je Srbin mjesto mu je među četnicima. Ko je izdajica Kralja i Otadžbine, izdajica Srpstva, mjesto mu je stvarno sa Titovom gamadi ustaša i balija.

Odluči se, Srbine! Ili voliš biti vojnik Kralja Petra II ili vojnik PAVELIĆEVOG SAVEZNIKA 'TITA'. Ako si, Srbine, još Srbin, ako nisi pogazio zakletvu datu Kralju Petru II, onda odmah stupaj u najbližu četničku jedinicu. Odeš li za 'Titom', onda će ti vojnici Kralja Petra II izreći osudu za izdaju, a ta osuda biće smrt, jer si izdao SRPSTVO, pogazio si datu riječ svome Kralju, koji će opet ovom

zemljom zavladati, a ne Jevreji sa Josipom Brozom zv. 'TITOM' na čelu.

Ko je Srbin neće se dati mobilisati partizanima, koji su izgubili bitku i još hoće preostalog srpskog naroda da gurnu u propast.

Četnička propaganda je vremenom bila sve bjesomučnija budući da se situacija sve nepovoljnije razvijala za pokret Ravne gore. Kako ispoljavanje nacionalističke euforije tako i propaganda ove velikosrpske organizacije odlikuje se primitivizmom i agresivnošću.

Sedmi dio

PROGRAMSKA OSNOVA ČETNIČKOG POKRETA I NJEGOVE PROPAGANDE

NASTANAK PROGRAMA RAVNOGORSKOG POKRETA I NJEGOVE BITNE ODREDNICE

"*DANAS sam dobio hrvatske novine* ("Hrvatski narod" od 23. januara 1943.), *koje donose u uvodnim člancima: Novu osnovu Velike Srbije, sa kartom koja se poklapa skoro sa onom gospodina Moljevića, uz članak o homogenoj Srpskoj državi. Siže članka: Vi predstavnik Velike srpske ideje koja potiče od Garašanina, održavaju Vas Kralj i Vlada velikosrpska i Englezi. Napadaju sve redom a čude se Hrvatima u londonskoj vladi koji pored svega ovog pozivaju Hrvate da Vam priđu. Predočavaju najgore stvari Hrvatima i muslimanima i Slovencima od velikosrpstva. Kažu da imaju još neka dokumenta. Sve ovo objavio Lorković u svojoj knjizi pred stranim predstavnicima i štampom. Na karti koridor sa Češkom. Ne znam kako će ovo primiti Hrvati, ali među Srbima zapadne i istočne Bosne napravili su nam ogromnu propagandu. Kukaju na 'Karađorđa'. Poslaću Vam ove novine po prvom kuriru. Branko.*[319]

Tako glasi depeša koju je komandant *Istaknutog dela Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini za istočnu Bosnu i Hercegovinu* Zaharije Ostojić (Branko) otpremio generalu Mihailoviću 2. februara 1943.[320] U toj depeši on, predstavljajući osnove Velike Srbije date na stranicama ustaškog tiska u NDH, podsjeća da je ta karta prilog uz Moljevićev programatski tekst *Homogena Srbija*. Na njoj su ucrtane zamišljene poslijeratne granice Jugoslavije. Ta karta nije i jedina. Postoje i druge na kojima su prikazane granice Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata. Na njima je ona *buduća Jugoslavija* predstavljena tako da je povezana sa Čehoslovačkom koridorom koji razdvaja Mađarsku i Austriju da bi i jedan dio Istre, uz sva ostala područja, pripao Velikoj Srbiji.[321]

Kao dnevno glasilo hrvatskog ustaškog pokreta *Hrvatski narod* je, dakle, prve autentične priloge o četničkom programu Velike Srbije objavio tek godinu i po dana (23. I 1943.) pošto je taj program formulisan i prihvaćen na Ravnoj gori. Napisao ga je dr. Stevan Moljević, advokat, koji je iz Banje Luke pronašao skrovište u Crnoj Gori nakon vojnog sloma i kapitulacije Jugoslavije u aprilu 1941. godine. Tamo je, u zaklonu od ratnog meteža, napisao tekst *Homogena Srbija* ili *Homogena srpska država* datiran 30. juna 1941. Mjesto njegovog nastanka je Nikšić. Ilustrovan je i kartom zamišljene Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata. Pretpostavlja se da je taj njegov prilog dospio u ruke Mihailovića do februara 1942., dok je Moljević došao u ravnogorski štab u maju 1942. [322]

319 Vojno-istorijski institut u Beogradu, (VII), četnička arhiva (ČA), k. 293, f. 1, d.1 - knjiga depeša.
320 VII, Ča, k. 289, reg. br. 7/1.
321 VII, Ča, k. 7, reg. br. 36/2 i 38/2
322 Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, sv. 2, Poraz, Beograd 1983., 207 i d.; objavljen je i u Zborniku dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije:

Taj Moljevićev prilog poslužiće kao programska osnova četničkog pokreta a time i njegove propagande. Uz njega su u tu osnovu glavnih političkih ciljeva ugrađeni i drugi dokumenti. Među njima i Izvještaj za izbjegličku vladu u Londonu iz pera liječnika Miloša Sekulića, istaknutog člana doratne Zemljoradničke stranke. U tom izvještaju su iskazani stavovi jednog od najvažnijih lokalnih političkih odbora - onog u Beogradu. Po svemu autorstvo na ovom i Sekulićevom izvještaju pripada četničkom komitetu u Beogradu. On glavni zadatak četničkog pokreta sagledava u viziji podudarnoj sa onom Moljevićevom: *Ideal jaka i homogena srpska državna jedinica politički i ekonomski sposobna za život.* Po njoj treba omeđiti *defakto srpske zemlje i učiniti da u njima ostane samo srpski živalj.* Zalaže se za *brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjenje svežim srpskim elementom* s tim što prethodno treba obezbijediti *plan za čišćenje ili pomeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice.*

Dragiša Vasić, Mladen Žujović i Stevan Moljević bili su glavni politički savjetnici Mihailovića. Oni su u pojedinim područjima zemlje održavali vezu s pristašama pokreta formiranog na Ravnoj gori.[323]

U aprilu ili maju 1942. slijedi pismo Dragiše Vasića Mihailoviću povodom Moljevićevog elaborata *Homogena Srbija: Pitanje homogene srpske države, koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome danas žive Srbi, jeste van diskusije. U tome se slažu svi Srbi.*[324]

Najpotpunija uz to i najodređenija gledišta četničkog programa nalaze se u *Instrukcijama*. Mihailović ih je 20. decembra 1941. godine uputio četničkom komandantu u Crnoj Gori generalštabnom majoru Đorđu Lašiću i komandantu Limsko-sandžačkih odreda kapetanu Pavlu Đurišiću. To je dokument *o upotrebi četničkih odreda tokom II svetskog rata* - deset ciljeva četničkih odreda.[325] Ti ciljevi se, dijelom, spominju i u njegovom proglasu srpskom narodu objavljenom takođe u decembru 1941. godine.[326] Instrukcije su nerazdvojni dio četničkog programa. Formuliše i ciljeve: (1) *borba za oslobođenje celokupnog našeg naroda pod skriptom Nj. V. Kralja;* (2) *stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije, sa Makedonijom, Crnom Gorom, Bosnom i Hercegovinom, Sremom, Banatom i Bačkom;* (3) *borba za uključivanje u naš državni život svih još neoslobođenih teritorija pod Italijom i Nemcima (Trst, Gorica, Istra i Koruška, kao i područja koja su pod vlašću Bugarske i Severne Albanije sa Skadrom);* (4) *čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata;* (5) *stvoriti neposredne zajedničke*

Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/1, Beograd 1981, 1-10.

323 Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1979., 118 i d.; Miloš Minić, *Četnici i njihova uloga u vreme narodnooslobodilačkog rata 1941-1945.*, Beograd 1982., 13 i d.

324 Zbornik NOR-a, XIV/1, 255-263.

325 Objavljen u Zborniku dokumenata NOR-a, XIV/1, 93-100.

326 Zbornik NOR-a, tom I, sv. 2, 277-379.

granice između Srbije i Crne Gore kao i između Srbije i Slovenačke čišćenjem (uklanjanjem?) muslimanskog življa u Sandžaku i muslimanskog i hrvatskog življa u Bosni.[327] (6) *sa komunistima i partizanima ne može biti nikakve saradnje jer se oni bore protiv dinastije i za ostvarenje socijalne revolucije, što nikada ne sme biti naš cilj.* Jer *mi smo jedino i isključivo samo vojnici i borci za Kralja, Otadžbinu i slobodan narod.*

Nakon decembarskih *Instrukcija* pojavio se još jedan dokument programskog karaktera. To je *Izjava Četničke Dinarske divizije* u martu 1942. godine. Izjava se tiče specifičnih uslova Bosne i Hercegovine uz nju Dalmacije i jugozapadne Hrvatske (Like). Sa područja Kninske krajine, Like i zapadne Bosne četnički komandanti su je prihvatili kao programski dokument u martu 1942. godine na sastanku u selu Strmici kod Knina u sjevernoj Dalmaciji. Naslovljen je kao *Elaborat o formiranju, ulozi i zadacima Dinarske četničke divizije.*

U njemu se govori o širenju nacionalne ideje. Zahtijeva se mobilizacija svih nacionalnih tj. srpskih elemenata radi čišćenja Hercegovine, Dalmacije, Bosne i Like od drugih nacionalnosti. Određuje se i ratna strategija. Ona se sastoji od kolaboracije sa italijanskim okupacionim vlastima na osnovi načela *Živi i daj drugim da žive*. Nalaže se odlučna borba protiv ustaških formacija, domobrana kao i protiv partizana. Prema Muslimanima se zagovara pristojan postupak - doduše privremeno, kako ne bi pristupali partizanima, a kasnije se mogu eliminirati. U *Izjavi* se predviđa stvaranje posebnih hrvatskih četničkih jedinica od projugoslovenskih i antipartizanski nastrojenih Hrvata.[328]

PROGRAMSKA OBILJEŽJA ELABORATA O DINARSKOJ DIVIZIJI

Elaborat o dinarskoj diviziji

Dva ista imena: Kosovo u Južnoj Srbiji i Kosovo u Sjevernoj Dalmaciji i istorijske povezanosti ovoga imena ukazuju na to da je na Kosovu Srbin izgubio svoju državu i da na Kosovu Srbin mora vaspostaviti svoju nacionalnu misao.

Dinarska divizija... mora imati sledeći stav u odnosu na razne neprijatelje:

A) *Prema Italijanima... Ne diraj me, jer te ne diram, a ne diram te iz razloga što ti ne ometaš ostvarenje moje nacionalne zamisli.*

B) *Prema Nemcima... Imajući pak u vidu mržnju koju Srbi osećaju prema Nemcima to se svi uhvaćeni Nemci imaju klati zubima...*

---

327 Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailoivća, I, 12.

328 Đuro Stanisavljević, *Pojava i razvitak četničkih pokreta u Hrvatskoj 1941-1945. godine,* Institut društvenih nauka, Istorija XX veka - Zbornik radova IV, Beograd, 1962., str. 5-137.

V) *Prema Hrvatima nacionalistima.... (Formirati) neke odrede..., koji bi predstavljali manju opasnost nego partizanski odredi...*

G) *Prema Muslimanima uopšte...: Svaka preuranjena akcija... jačala bi partizane. Zbog toga oni treba da sede kod svojih kuća, pa da ih na njihovim domovima uništimo...*

Dj) *Prema partizanima...: Rat do krajnjih mogućnosti života,*

Iz tih programskih smjernica proizlaze glavni zadaci Štaba Dinarske četničke divizije. Jedan od četničkih vođa Milan Šantić u govoru u Trebinju krajem jula 1942. predstavio je te zadatke kao cilj cjeline četničkog pokreta. Objašnjavajući šta znači *uspostava Velike Srbije* saglasno odrednicama Dražinih *Instrukcija* on je rekao: *Srpske zemlje moraju biti očišćene od katolika i muslimana. U njima će živeti samo Srbi. Čišćenje će se provesti temeljito. Sve ćemo ih potisnuti i uništiti bez izuzetka i bez sažaljenja. To će biti polazna tačka našeg oslobođenja... Sve to treba da svrši brzo i u jednom revolucionarnom zamahu.*[329]

Četnici su na tim programskim smjernicama i naređenjima na njihovoj osnovi postali okrutni neprijatelji Hrvata i Muslimana. Radili su na njihovom fizičkom uništenju radi stvaranja etnički čiste Velike Srbije. Oni su od 1941. do 1945. godine počinili masovne zločine klanja, ubijanja, silovanja, na liniji biološkog istrebljenja hrvatskog i muslimanskog stanovništva. Te zločine pratile su pljačke pokretne i uništavanje njihove nepokretne imovine.

Među osnovne četničke programske dokumente ubrajaju se i ciljevi formulisani na konferenciji mladih četnika Crne Gore, Boke i Sandžaka. Održana je od 30. novembra do 3. decembra 1942. godine. Organizovana je u Šahovićima kod Bijelog Polja u Sandžaku. Mihailoivća su zastupala tri njegova komandanta - Ostojić, Lašić i Đurišić. Glavni ciljevi utvrđeni na ovoj konferenciji prožimaju se sa onima koji su formulisani u već ranije prihvaćenim programskim dokumentima: *očuvanje monarhije pod dinastijom Karađorđevića, jedinstvena Jugoslavija sa srpskom, hrvatskom i slovenačkom jedinicom i sa širokom samoupravom i međusobnom teritorijalnom vezom.* Predviđena je *predaja cjelokupne izvršne vlasti* - s pristankom Krune - *četničkoj organizaciji sve dok se ne provede izgradnja i preporod zemlje.* U ciljeve osnovnog programa uvršteno je da stanovništvo treba *da se sastoji samo od Srba, Hrvata i Slovenaca, bez ikakvih nacionalnih manjina.* Agrarna reforma će se izvršiti po principu *zemlja pripada onome koji je obrađuje.* Žandarmerija bi se regrutovala iz redova četnika i pod nadzorom četničke organizacije. Naglašena je *potreba pojačane propagandne aktivnosti u cilju četničke ideologije.*[330]

329 Ivan Košutić, *Hrvatsko domobranstvo u drugom svjetskom ratu, II dio, Zagreb, 1994., str. 177-178.*

330 Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, I, 14-25.

PRIRUČNIK SA DIREKTIVAMA

Na bazi takvih programskih opredjeljenja i ciljeva saglasnih tom programu načinjena je i objavljena posebna brošura sa direktivama koje upućuju na ostvarenje tih ciljeva.[331]

Međutim, u rukopisnoj ostavštini Mila Vasovića, koji je pravio prvi intervju sa Mihailovićem 18. septembra 1942. godine u selu Lipovu kod Kolašina, može se vidjeti da je taj novinar i publicista u vezi sa pripremama i održavanjem toga kongresa u Šahovićima radio na dokumentu u vidu brošure pod naslovom *Narodne želje*. Ovo saznanje upućuje i na mogućnost da je Vasović uistinu radio na tom priručniku, da je ta brošura i priručnik o kojem govori J. Tomasevich jedan isti dokumenat. Na njemu je radio i Milo Vasović (uz Moljevića koga on i ne spominje da je u dijelu Dražinog štaba koji se tada nalazio u Lipovu kod Kolašina). Ili, u krajnjem, da je uz Moljevića na tome priručniku radio i Vasović.

Priručnik četničke organizacije iz Šahovića ponavlja principe iz ranijih dokumenata i programskih izjava. U njemu se, međutim, podrobno opisuju zadaci pojedinih komponenti četničke organizacije u različitim fazama rata, te načini na koje će četnici postići svoj osnovni cilj: *oslobođenje Kraljevine Jugoslavije i braće koja sada žive van njenih granica, te stvaranje uslova za zdrav i napredan život Jugoslovena.* Rat je podijeljen u tri faze: prva - *aprilski rat i "sramotna kapitulacija"*, druga - *tekuća*, to je *period od kapitulacije do onog časa kad će uvjeti opravdati podizanje opšteg ustanka protiv neprijatelja.* To znači: čekanje do nastanka tih uvjeta kao osnova četničke strategije. U metode rada u drugoj fazi utvrđuje se *tajna organizacija spojena s autoritativnim vođenjem, jugoslovenska, nacionalno ujedinjavajuća propaganda sa ciljem da se stvori opštenarodni pokret* itd. Treća faza je *opšti napad na neprijatelja i njegovo izbacivanje iz zemlje, uništenje ostataka svojih suparnika u borbi za vlast i preuzimanje isključive kontrole zemlje, protjerivanje nacionalnih manjina* itd. U priručniku se određuje i budućnost: (a) *zajednička država Srba, Hrvata i Slovenaca, a kasnije možda i Bugara* (oblik državnog uređenja od sekundarne važnosti), (b) *radikalna socijalna reforma*, (c) *uvođenje višegodišnjih državnih planova*, (d) *prosvjetni i moralni preporod*, (e) *nacionalne crkve ako ne već jedna nacionalna crkva.*

331 Jozo Tomasevich piše da je u posjedu mikrofilma ovog priručnika u njemačkom prijevodu. Original su nabavili agenti njemačke tajne policije i Sicherheitsdiensta, preveli ga i zatim vratili, a da četnici to nisu primijetili. Njemački prijevod je na 75 gusto kucanih stranica. Uz uvodno pismo, prevedeni priručnik je 15. juna 1943. godine dostavljen svim njemačkim komandama na jugoslovenskom teritoriju. Tomasevich je još dometnuo kako je iz ovog priručnika uočljivo da je pripremljen posljednjih mjeseci 1942. uz Moljevićevu pomoć. Mikrofilm, br. 211, rola 192, snimci 312-390.

Vrhunac toga programa usmjerenog ka stvaranju Velike Srbije predstavlja tekst objavljen u *Glasu Cera* u novembru 1943. godine. U njemu je predviđena Jugoslavija naseljena čisto srpskim življem. I svi ostali četnički dokumenti programskog karaktera ne razlikuju se od njega. *Rezolucija Četničkog kongresa* u selu Ba potkraj januara 1944. godine formalno se odrekla velikosrpstva i donijela prijedlog o djelimičnom federalnom uređenju buduće Jugoslavije. Potvrdila je i neprijateljstvo prema okupatoru i njegovim pomagačima. Taj obrt je posljedica promjena vlasti koju su od sredine 1944. osnažili državotvorna nastojanja partizana za priznanjem nove Jugoslavije ustrojene u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu 29. XI 1943. godine.

Mi se borimo za bolju budućnost srpskog naroda od Bugarske granice do Jadranskog mora i od Soluna do Subotice i ne priznajemo nikakve posebne narode, kao što su Crnogorci, Bosanski i Makedonski, kako ih sve nazivaju komunisti nego priznajemo samo srpski narod. Nas Srbe, ma gdje mi živjeli, ne smije dijeliti rijeka i planina, kao što nas od braće u Americi ne dijeli ni more ni okean.[332]

Slične su koncepcije podržavali i krugovi oko jugoslovenske izbjegličke vlade. One se, uz stanovite specifičnosti, iskazuju i na regionalnim razinama. Velikosrpski elementi iz Dalmacije, poglavito iz Kninske krajine, svoje poglede su iskazali u maju 1941. u zahtjevu Nike Novakovića-Longa, prijeratnog zastupnika i ministra te čelnika JRZ-a, o otcjepljenju Kninske krajine i Like od NDH te njihovom sjedinjenju sa od italijanskog okupatora anektiranim područjima Dalmacije. U julu iste godine zahtijevano je stvaranje *Rimskoga dominiona* kao autonomne jedinice.

Osim u Srbiji, kao dominantnom faktoru na Balkanu, *Srbiji kao ognjištu srpske misli,* Moljević govori i o Bosni, posebno o Bosanskoj krajini i *Bosni u užem smislu.* Kaže da će *ove dve oblasti vezane za Srbiju da čine s njom osnovicu nove države, te valja već sada preduzeti i čišćenje ovih oblasti od svih nesrpskih elemenata. Hrvatima valja otvoriti vrata za preseljenje u Hrvatsku, a muslimanima ukazati put za seobu u Tursku jer mesta i za nas i za njih u tim oblastima više nema.* Traži da se što više vojnih snaga iz Srbije orijentiše preko Drine. Iskazuje uvjerenje da će srpski narod u Bosni doći do slobode *plebiscitom - glasanjem iz pušaka čeličnim kuglicama, jer je došao do osvedočenja da je to jedini način kako se to pitanje može sigurno da reši. Srbija i Bosna, oslonjena na Srbiju, imaju prema tome da odigraju istorijsku ulogu dok se drugi krajevi ne pridignu, a da one tu ulogu odigraju valja da damo sve svoje snage.*

332 Iz četničkog letka pisanog *U slobodnim srpskim planinama.*

"GRUPA TROJICE" I STEVAN MOLJEVIĆ U NJOJ - MOZAK PROPAGANDE

Mi tražimo čistu nacionalnu državu. Ako to ostvarimo biće zemlje isuviše, jer će preko 2,5 miliona manjina morati napustiti našu zemlju.[333]

Četničku propagandu u njenoj cjelovitosti nije mogućno sagledavati mimo programskih ciljeva i ideološke osnove ravnogorskog pokreta. Njena ideološka suština može se najpotpunije objasniti ako se, makar i ovlašno, izvrši uvid u ličnost i politička poimanja jednog od glavnih ideologa toga pokreta i kreatora propagandnih aktivnosti.

Njegova sveprisutnost dosegnula je i djelovanje u Centralnom nacionalnom komitetu u čijem sastavu je djelovao Izvršni odbor kao političko tijelo koje je Mihailoviću stalno pri ruci u svim političkim pitanjima. Čelnu funkciju u tom odboru dugo je držao Dragiša Vasić. U okviru toga organa obrazovana je i *Grupa trojice* - Dragiša Vasić, Stevan Moljević i Mladen Žujović. Ona je predstavljala mozak ukupne četničke propagande. Okupljala je i jezgro četničkih ideologa. Iako je starješina te *Trojke* bio Dragiša Vasić jedan od glavnih kreatora i u ideološkom i u propagandnom štabu je dr. Stevan Moljević. On je, u isto vrijeme, i usmjeravao tu djelatnost u cjelini, naravno u onoj cjelini što je bila moguća u praksi pokreta s obzirom na ustrojstvo i razuđenost, pa i samostalnost djelovanja jedinica i njihovih komandanata na terenu.

Dražino vodstvo i njegova ideološka potka nerazdvojni su od tvoraca programa i kreatora propagande, njenih usmjerenja i osnovnih orijentira i sadržaja. Njih nije moguće odvajati od ideološke konstitucije ličnosti koja ih je najvećma usmjeravala kroz cijelo ratno vrijeme. Taj kreator je, inače, doratni banjalučki advokat, predsjednik Srpskog kulturnog kluba u gradu na Vrbasu. Nezaobilazno je, stoga, predočiti i njegovu spisateljsku djelatnost kao osebujnu propagandu velikosrpske ideologije. Nužno je pozabaviti se bar onom koju je on u svojoj autorskoj izvedbi pisao i potpisivao. Zbog čega?

Kao idejni tvorac ukupnog programa i jedan od glavnih ideologa pokreta Stevan Moljević je rukovodio četničkom propagandom. Sve do proljeća 1945. godine određivao je njenu osnovnu liniju i parole. Sam je pisao mnoge proglase i koncipirao, da bi propagandistima olakšao praktičnu upotrebu, *nacrte* letaka. Neke od njih je Draža samo potpisivao kao, primjerice, poznati proglas od 1. decembra 1941. godine. Najvećma je i autor instrukcija za nacionalnu propagandu. Davao je izjave upućene narodu u zemlji i svjetskoj javnosti. Govorio na zborovima. Napisao veliki broj priloga u listovima *Ravna Gora* i *Ujedinjeno Srpstvo*. Od proljeća 1943. urednik je centralnog organa *Ravna Gora*.

333 Zbornik NOR-a, XIV, 2, str. 788; Uputstvo za akciju, tačka 5, koju je izradio Gorski štab br. 15, a napisao Rudolf Perhinek 3. maja 1943.; J. Tomasevich, n. dj., str. 139.

Urednicima listova i propagandistima na terenu davao je direktive i uputstva o tome kakva da bude sadržina listova, recimo *Glasa Cera*, *Glasa Topole* i dr. Organizovao je i kongres četničke štampe. Kongres je održan u septembru 1944. godine u selu Ježevići kod Čačka. Đuro Vilović je predsjedavao, a Moljević održao referat *Ideologija četničkog pokreta*. Rukovodiocima je davao direktive o mogućnostima jačanja propagande, koja je raspirivala bratoubilačku borbu i doprinosila prikrivanju pred domaćim i stranim javnim mnijenjem otvorene saradnje četničkog pokreta sa okupacionim trupama i kvislinškim vlastima. Te direktive slao je i nakon odlaska četnika iz Srbije u Bosnu.

Dugo je bio prvi politički savjetnik Mihailovića. U tom svojstvu je izradio direktivu za organizaciju ravnogorskih odbora, te uputstva za organizaciju i rad četničkih prijekih sudova. Primao je depeše i izvještaje četničkih organizacija, komandanata i drugih funkcionera i izdavao im konkretne upute za njihov rad.[334]

Strateške ciljeve četničkog pravca u ustanku istoričari nalaze u Memorandumu Stevana Moljevića iz juna i Instrukciji Mihailovića iz decembra 1941. Ti dokumenti sadrže osnove srpskog nacionalno-političkog programa.

MOLJEVIĆEVA OSNOVA VELIKE SRBIJE

Moljevićev prilog je poslužio kao programska osnova Velike Srbije u obnovljenoj i proširenoj monarhističkoj Jugoslaviji. Bio je to projekat poznat iz prijeratnog vremena. Potvrdio ga je Srpski kulturni klub. Sada ga je dr. Stevan Moljević dogradio i prilagodio izmijenjenim uslovima i vremenu.

Obnovio ga je u teritorijalnom prostiranju, granicama, društvenom uređenju, spoljnoj politici i drugim činiocima programskih vojno-političkih ci-

334 Dr. Stevan Moljević je rođen 1883. godine u Rudom, advokat u Banjoj Luci. U tom mjestu do izbijanja rata član Samostalne demokratske stranke Svetozara Pribićevića, osnivač Francuskog i Engleskog kluba i predsjednik Srpskog kulturnog kluba. Na dan proglašenja NDH 10. aprila 1941. godine pobjegao u Crnu Goru. Otuda je došao u štab četničke Vrhovne komande (VK) JVUO (Jugoslovenske vojske u otadžbini) i uključen u tzv. civilni politički dio te komande. S njim su se u tom svojstvu nalazili Dragiša Vasić (potpredsjednik Srpskog kulturnog kluba u Beogradu) i dr. Mladen Žujović (član Republikanske stranke). Član je četničkog CNK (Centralnog nacionalnog komiteta) od avgusta 1941. do kraja januara 1944. (VII, Ča, k. 3, reg. br. 27/1). Od juna 1944. do maja 1945. sekretar, pa predsjednik Izvršnog odbora CNK. Po povratku Vrhovne komande iz Crne Gore u Srbiju početkom ljeta 1943. preuzima ulogu političkog rukovodioca pokreta i Dražinog savjetnika za politička pitanja - do tada je to bio Dragiša Vasić. Sa Mihailovićem jedan od glavnih organizatora, krajem januara 1944., četničkog kongresa u selu Ba kod Valjeva. Autor je više političkih i programskih dokumenata - *Homogena Srbija, Deklaracija* od 1. XII 1943., *Poruka Hrvatima*, *Pred nama je jedan put* i dr. U Vrhovnoj komandi ostao sve do razbijanja četničkih formacija od strane NOVJ-a krajem aprila 1945. godine. Vlastima DFJ (Demokratske federativne Jugoslavije) predao se 3. septembra 1945. Osuđen na 20 godina robije i poslije pomilovan. Arhiv VII, Ča, k. 260, reg. br. 26-2/1 i 34-2/1.

ljeva sadržanih u planiranoj budućoj Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata. Inovirani projekat Moljević je dostavio Mihailoviću da ga razmotri. Već prve ratne godine, u jesen 1941., u njihovim međusobnim kontaktima projekat je u četničkom vodstvu značajno radikalizovan. Njegova aktuelizacija je rezultat i ustaškog genocida nad srpskim narodom. Moljevićeve postavke se čine jasnijim time što se nakon tih razmatranja pojavljuje pojam *čišćenje državne teritorije.*

Osim preseljenja naroda i razmjena teritorija, to je značilo uništenje čitavih naroda fizičkim istrebljenjem, ubijanjem ili klanjem *nenarodnih manjina i nenacionalnih elemenata.*[335] Metod klanja se naročito odnosi na Muslimane. Zaharije Ostojić je 1. januara 1943. pisao Mihailoviću: *Pitanje muslimana moramo rešavati na razne načine u raznim krajevima. Sandžaklije se moraju klati.*[336] *Čišćenje* Bosanske krajine rezervisano je za četnike pod komandom popa Đujića. Njegova taktika se svodila na to da se muslimanski živalj ne dira dok se četnici ne osnaže. U tom smislu trebalo je prema Muslimanima biti strpljiv, *ne ubijati ih tako da u četnike steknu poverenje.* Kad se steknu uslovi onda *ih u njihovim domovima uništiti.*[337] Pod udar je trebalo prvo da dođe *čišćenje Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa.* Smatralo se da je to potrebno zbog stvaranja koridora između Srbije, Crne Gore i srpskih krajeva u zapadnom dijelu Jugoslavije, do linije: Sušak-Karlovac-Zagreb.[338]

Do etnički čiste Velike Srbije došlo bi se preseljenjem stanovništva sa jedne na drugu teritoriju, *Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja.*

Prostim zbrajanjem planova ustaškog genocida nad Srbima i četničkog *čišćenja* nesrpskog stanovništva dobija se broj od 4,5 do pet miliona ljudi. Sve njih je trebalo uništiti ili protjerati iz onih dijelova Jugoslavije koji su spadali u Veliku Hrvatsku ili Veliku Srbiju.

U stvaranju projekta *Homogene Srbije,* osim Moljevića, učestvovalo je više političkih i vojnih ličnosti vodstva ravnogorskog pokreta. Projekat je bio u konspirativnim pripremama i mjerama sve do Konferencije *četničke intelektualne omladine Crne Gore, Boke i Sandžaka* u Šahovićima održane od 30. XI do 3. XII 1942. godine. Tada je i javno obznanjen. Rečeno je da će *na teritoriji buduće države živeti samo Srbi, Hrvati i Slovenci.* Izričito je naglašeno da *nacionalnih manjina ne može biti.* Četnička organizacija će na neograničeno vrijeme držati u svojim rukama cjelokupnu političku, zakonodavnu i izvršnu vlast u toj Jugoslaviji nakon rata. Zaključak je da će ta organizacija *sprovesti državno uređenje i biti jedini nosilac celokupne državne vlasti do ostvarenja četničkog programa.*[339] Drugim riječima, to bi bila vladavina totalitarnog ili militantnog sistema četničke organizacije kao vojne organizacije. U oficirima je a

335 Prvi dio, dokument br. 4 - Instrukcija Draže Mihailovića Pavlu Đurišiću.
336 Prvi dio, dokument br. 33.
337 Arhiv VII, Ča, k. 151, reg. br. 5/3.
338 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 423 i 545.
339 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 459-461.

manje u političarima pronađen oslonac za izvršenje projekta. Ni tada projekat nije publikovan ni predstavljen široj javnosti. Zamisao o budućem teritorijalnom uređenju i granicama federalnih jedinica u Jugoslaviji nije predočena ni jednoj od savezničkih zemalja članica antihitlerovske koalicije[340] Pitanje je koliko su i svi četnički komandanti, posebno oni u Srbiji, upućeni u te političke programe svoga vodstva. Na teritoriji NDH, govoreno je, četnici se bore protiv ustaša. Pravo stanje stvari je da su četnički komandanti ostvarivali saradnju sa italijanskim fašistima koji su bili protivnici *Velike Srbije*. Italijani su smatrali da bi stvaranje *Velike Jugoslavije predstavljalo "veliko zlo"*.

Stvaranje *Velike Srbije koja bi obuhvatala Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju, možda do Splita,* je *nešto povoljnije* dok bi *stvaranje jedne Velike Hrvatske* bilo *najmanje štetno* po italijanske interese.[341]

Četnici u Srbiji su, nakon sukoba sa partizanskim odredima u jesen 1941. godine, legalno, sa manjim izuzecima, bili pod kontrolom kvislinškog režima, a preko njega i pod uticajem njemačkog okupatora. Vremenom su stupili u direktnu saradnju sa njemačkim i bugarskim okupatorima, koji nisu bili za *Veliku Srbiju*. Izvan te saradnje Draža nije imao *slobodnih* snaga s kojima bi autonomno raspolagao pri ostvarivanju programskih ciljeva.

Svi programski dokumenti nastajali su od prvih dana organizovanja četnika na Ravnoj gori. Stvarani su u periodu dužem od godinu dana, od juna 1941. do decembra 1942. Pisale su ih razne ličnosti i grupe privrženika velikosrpskih teritorijalnih aspiracija. Svi oni se, bez obzira na način i vrijeme postanka, međusobno isprepliću i prožimaju. Jedinstveni su po osnovnim opredjeljenjima i orijentaciji. Kroz sve se provlače osnovne ideje. One su nedvosmislene i jasne. Tako se ideje sadržane u Moljevićevom elaboratu nalaze i u svim ostalim dokumentima uključivši i onaj nastao na konferenciji u Šahovićima.

Koja su glavna programska gledišta sadržana u tim dokumentima? Prije svega, to je ideja o velikoj i *homogenoj Srbiji*. Po Moljevićevom teritorijalnom planu, takva Srbija i njeni Srbi imaju pravo da budu vodeća nacija na Balkanu. Kako to postići? Okupljanjem u etnički homogenoj srpskoj državi. To znači da Srbi, kao preduvjet ostvarenja njihovog prava na položaj vodeće nacije na Balkanu, najprije moraju postati vodeća nacija u Jugoslaviji. Jugoslavija bi, nakon završetka rata, bila uređena na federativnoj osnovi, sa Srbijom, Hrvatskom i Slovenijom kao federalnim jedinicama, ali u njoj hegemoniju treba da imaju Srbi. Kako piše Moljević, Srbi se *ne mogu odreći svoga vodstva na Balkanu. Oni svoju istorijsku misiju moraju ispuniti, a moći će to učiniti samo ako budu okupljeni u homogenoj Srbiji u okviru Jugoslavije koju će zadahnuti svojim duhom i dati joj svoj pečat. Srbi moraju imati hegemoniju na Balkanu, a da imaju hegemoniju na Balkanu moraju prethodno imati hegemoniju u Jugo-*

340 Branko Latas, n. dj., 8.
341 Zb. NOR-a, XIII, 3, str. 439-461.

slaviji.[342] Po Moljeviću kao tvorcu toga elaborata, prva i osnovna dužnost Srba je *da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive i da joj osiguraju potrebne strateške i saobraćajne linije i čvorove, te privredna područja... Te strateške saobraćajne linije i čvorovi potrebni su za sigurnost, život i opstanak Srbije i ako gdegde danas ne bi imali srpsku većinu, imaju da posluže Srbiji i srpskom narodu.*

Preseljavanje i izmena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja, jedini je put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih, a time otkloni mogućnost da se ponove strašni zločini koji su se dešavali u prošlom ratu, a naročito u ovom sadanjem, na svemu području na kome su Srbi i Hrvati bili izmešani, a gde su Hrvati i Muslimani s planom išli na istrebljenje Srba.

Kartu koju je 23. I 1943. objavio *Hrvatski Narod* u Zagrebu Moljević je izradio i priložio svom elaboratu *Velike Srbije*. Ona uključuje glavninu teritorija i najveći dio Jugoslavije. Pridodata su joj i neka područja u susjedstvu Kraljevine Jugoslavije - sjeverni dio Albanije, po dva okruga u Bugarskoj i Rumuniji, te tri u Mađarskoj. Prostirala bi se na prostorima Makedonije, Kosova, Metohije, Crne Gore, Vojvodine, Bosne i Hercegovine, uključivši hrvatske zemlje, Dalmaciju s gradom Dubrovnikom koji bi dobio posebni status, pa područje Dalmacije od ušća Neretve do blizine Šibenika; neke općine s hrvatskom većinom u zapadnoj Hercegovini i Bosni činile bi posebno autonomno područje unutar Srbije. Velikoj Srbiji bi pripali, dakle, veći dio Like, cijeli Kordun i Banija, teritorij istočno od Pakraca, na sjever do mađarske granice, dio Slavonije sa Osijekom i Vinkovcima, sav Srijem, Baranja, Bačka i Banat. Slovenija bi postala Velika Slovenija. Njoj Moljević dodaje Istru, Slovensko primorje dio italijanskog teritorija, veliki dio Koruške u Austriji. Ta *Velika Srbija* bi imala 65 do 70 odsto ukupnog stanovništva i teritorija Jugoslavije. Hrvatska bi bila smanjena za više od polovine svoga područja i stanovništva upoređeno sa avnojevskim granicama i bila bi okružena Velikom Srbijom i Velikom Slovenijom.

Taj plan je predviđao vrlo opsežna, kako Moljević kaže, *na zakonu zasnovana proterivanja nesrpskog stanovništva iz raznih područja, kao i razmenu stanovništva*. U pogledu razgraničenja sa Hrvatskom Moljević piše Dragiši Vasiću u januaru 1942.: *Što se tiče našeg unutrašnjeg razgraničenja sa Hrvatima, tu držimo da treba odmah, čim se ukaže prilika, prikupiti sve snage i stvoriti svršen čin*: (a) *zaposesti na karti označenu prostoriju*; (b) *očistiti je pre nego li se iko pribere*. Evo kako on zamišlja *zaposedanje* i *čišćenje zaposednute prostorije: Zaposedanje bi se, mislimo, moglo izvesti samo tako ako bi se jakim odredima zaposela glavna čvorišta i to: Osijek, Vinkovci, Slav. Brod, Sunja, Karlovac, Knin i Šibenik, te Mostar i Metković, a onda iznutra pristupiti čišćenju zemlje od svih nesrpskih elemenata. Krivci bi imali da budu na mestu kažnjavani, a ostalima*

342 VII, Ča, k. 12, fas. 1, d. 32-2.

bi valjalo otvoriti put - Hrvatima u Hrvatsku, a muslimanima u Tursku (ili Albaniju).[343] Moljević smatra da bi se tako ispravila *osnovna greška koja je bila učinjena 1918. kada nisu bile udarene granice Srbije. Te se granice danas moraju udariti, i one moraju da obuhvate celo etničko područje na kome Srbi žive sa slobodnim izlazima na more za sve srpske oblasti koje su na domak mora.*

On je definisao i socijalno-ekonomsku organizaciju zamišljene Velike Srbije. Predviđao je i zagarantovanu slobodu ličnosti, inicijative, misli, štampe i vjeroispovijesti. *Prva funkcija štampe bila bi da služi narodu i državi i da unapređuje javni moral.* Valja reći da su Moljevićeve zamisli podudarne, ako nisu i direktni proizvod, onih prijedloga sa istim idejama koje je formulisao Beogradski četnički komitet u ljeto 1941. godine. U septembru ih je iznio iz zemlje i kasnije predao emigrantskoj vladi u Londonu dr. Miloš Sekulić.[344] Taj program je podijeljen u četiri dijela. Jedan se bavi radom u ratu, drugi u prelaznom periodu, pa pripremama za normalno stanje i pitanjem unutrašnje socijalne i političke organizacije. Posebno detaljno se izlažu velika preseljavanja stanovništva. U zamišljenoj Velikoj Srbiji trebalo je silom protjerati 2,675.000 ljudi, kako bi stanovništvo u srpskoj federalnoj jedinici postalo čisto srpsko. Među protjeranim je jedan milion Hrvata, dok bi se uselilo gotovo 1,5 miliona ljudi, od toga 300.000 Srba iz Hrvatske. Ti projekti su sastavni dijelovi programskih ciljeva u autorstvu dr. Stevana Moljevića, politike Dražinih četnika i njihove propagande.

METAMORFOZA PROPAGANDNE RETORIKE - OD ANTIOKUPATORSKE DO PROOKUPATORSKE

Sva ta suštinska politička obilježja, uz vojna, jasno su iskazana i u formiranju i djelovanju četničkih formacija. Podjednako se to može vidjeti na primjeru Dinarske četničke divizije osnovane na Tromeđi Dalmacije, Like i Bosne. Kroz tu diviziju, njene jedinice, njihove komande i borbene aktivnosti projicirane su sve metamorfoze kroz koje su prošli, manje ili više, i svi drugi dijelovi ravnogorskog pokreta. Te mijene je slijedila i četnička propaganda. One su izražene i u pisanim oblicima propagandne aktivnosti spomenute divizije u proglasu naslovljenom *Svoj svesnoj braći slavenskih plemena.*

Mi smo u drugim krajevima stvorili organizaciju vojne i civilne vlasti našeg naroda. Seoska i gradska vijeća koja predstavljaju našu civilnu vlast. Četničke odrede, bataljone i pukove koji predstavljaju našu vojnu vlast i narodno oslobo-

343 Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/1, 102.

344 Jovan Marjanović, *Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941.*, Institut društvenih nauka, Istorija XX veka - Zbornik radova I, Beograd, 1959., str. 153-233.

dilačku vojsku. Vaš predeo spada u delokrug rada naših pukova, naše Dinarske divizije. Otuda nastaje potreba da se i vaš kraj u tom duhu organizuje i priključi zajedničkoj akciji celokupnog našeg naroda. Naša organizacija ukratko sastoji se u ovom: civilnu vlast u jednom selu predstavlja seoski starešina sa još nekoliko ljudi. To se zove seosko vijeće. Oni su u selu sudije i kadije, oni se brinu o seoskim potrebama naroda i rešavaju sve sporove. Njihovim odlukama narod mora da se pokorava. Zatim u selu osim civilne vlasti ima i vojna vlast. Svako selo ima svoj četnički odred, odnosno četu. Ona je organizovana potpuno u vojničkom duhu: komandir čete, njegov zamjenik, vodnici, desetari i redovi. Četa jeste borbena jedinica koja za vreme borbe učestvuje u borbi, a inače pomoću straža i patrola održava red i mir u selu, sprečava krađu, svađu, pljačku, apsi sumnjiva lica i špijune, kažnjava nepokorne itd. Svaka četa pripada nadležnom bataljonu, bataljon puku a puk diviziji koja ima svoje sedište u Dinari planini. Ova divizija stoji u direktnoj vezi i pod naredbama našeg Ministra Draže Mihailovića, vojvode narodnooslobodilačkih odreda.[345]

Politička i vojna organizacija četničkog pokreta predstavljena je i u citiranom proglasu štaba puka *Petar Mrkonjić* u okviru Dinarske četničke divizije. Objavljen je 6. II 1942. godine. *Svoj svesnoj braći slavenskih plemena* naslov je proglasa kojim je 15. veljače te godine praćeno stvaranje Dinarske divizije na tromeđi Dalmacije, Like i Bosne. Ta organizacija, u koju su ušle i neke jedinice sa Korduna, Banije i Gorskog Kotara, začeta je u Kninskoj krajini. Njeni organizatori su pravoslavni sveštenik Momčilo Đujić i Pajo Popović, pod rukovodstvom Ilije Trifunovića - Birčanina i uz otvorenu pomoć Italijana. Osnovni akcenti u tom proglasu su: (1) *oružani ustanak koji je izbio protiv ustaškog režima označava se kao ustanak srpskog naroda. Osim borbe protiv NDH ističe se i borba protiv italijanskog i njemačkog okupatora. Digao se je srpski narod sa zavjetnom mišlju i odlukom: da za svagda uništi krvavu ustašku državu i nosioce njene vlasti, da protjera sa svojeg ognjišta drskog fašističkog okupatora... Digao se srpski narod da progna mrskoga Germana koji po drugi put raspinje na krst stradanja i muka našu majku Srbiju i staru našu postojbinu Veliku Slavensku Rusiju;* (2) Proglas ukazuje *na značenje četničkog pokreta kao vojne i političke snage koja je glavni nosilac otpora i borbe za oslobođenje. Mi smo organizovali našu narodno-oslobodilačku vojsku, vojnu i civilnu vlast. Naše čete svrstane u pukove već se nalaze na putu ostvarenja velikog dela oslobođenja. Po snežnim planinama, po razbacanim selima, povezani u jedinstven front, od Vardara do Jadrana, pod komandom već legendarnog vojvode Draže Mihailovića - kao izraz naše snage i najveća zaloga za slobodu naroda;* (3) Poziva se srpsko stanovništvo da *poštuje i izvršuje naredbe predstavnika svoje vojne i civilne vlasti i ne traži zaštite pred vlastima ustaša i okupatora.* Posebno se apeluje na *jedinstvo naroda i oslobađanje od svih onih elemenata koji rade na njegovu razbijanju;* (4) Ističe se da će se posebnim proglasom uputiti apel *poštenim Hrvatima,*

345 AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 5/1.

ukoliko ih ima i koliko ih ima, jer dalje oni snose *svu odgovornost za sudbinu hrvatskog naroda. Sramna izdaja Hrvata peta kolona i naša Srpska plemenita Slavenska velikodušnost, širokogrudost i slepo verovanje svakome - dovelo je do privremene propasti našu Otadžbinu i stavilo nas pod ropstva našeg starog dušmanina Nijemca i Latina u okviru povampirene crno-žute Austrije - današnje krvave ustaške države.* U proglasu se Hrvati pozivaju na uključivanje u borbu sa srpskim narodom.

Početna retorika zastupljena u četničkim glasilima o borbi protiv *mrskih okupatora* izražena je i u euforiji stvaranja Dinarske divizije. Uz borbu protiv NDH naglašava se *borba protiv italijanskog i njemačkog okupatora.* Srpski narod se digao sa odlukom *da za svagda uništi krvavu ustašku državu i nosioce njene vlasti, da protjera sa svojeg ognjišta drskog fašističkog okupatora... da progna mrskoga Germana koji po drugi put raspinje na krst stradanja i muka našu majku Srbiju i staru našu postojbinu Veliku slavensku Rusiju.*

U prvim mjesecima ratne kataklizme u toj propagandi je značajno zastupljen i vokabular o borbi *protiv talijanskog i nemačkog okupatora, drskog fašističkog okupatora, ropstva starom dušmaninu.* Nije pravljena razlika između Italijana i Nijemaca kao okupatora. U početnoj fazi rata evidentno je antiokupatorsko opredjeljenje te propagande. Ono je uočljivo i u prvobitnim dokumentima, u lecima i proglasima kao njenim javnim glasilima.

Ali je to, kako će pokazati nastupajuća kretanja, domalo napušteno kao usmjerenje četnika i njihovog pokreta. I njihova propaganda se pridržavala, poput komandi u jedinicama, učinjenog zaokreta. Retorika o borbi *protiv talijanskog i nemačkog okupatora* sve više je nestajala iz letaka, proglasa, listova i političkih govora četničkih funkcionera. Ustupala je mjesto, uz ustaše, borbi protiv komunista kako su nazivani partizani, Muslimana i Hrvata kao glavnih neprijatelja.

I vodstvo pokreta i njegove oružane formacije pridržavali su se naredbe Mihailovića da se *dok je to moguće izbegava borba i sa Nemcima i sa Italijanima.* Ubrzo je uspostavljena prisna saradnja četnika sa italijanskim okupacionim trupama. Prvi kontakti s njihovim predstavnicima pripali su Dobroslavu Jevđeviću i Iliji Trifunoviću - Birčaninu. Prve veze među njima datiraju od kraja septembra 1941. godine. Čelni ljudi Dinarske divizije smatrali su, kako piše Enver Redžić, da bi italijansku okupaciju trebalo proširiti na cijelu Bosnu i Hercegovinu. U njoj bi ta okupacija predstavljala najbolje rješenje za Srbe. Iskazivali su uvjerenje da bi takav korak podržalo 80 odsto bosanskohercegovačkog stanovništva.[346]

U toj saradnji s italijanske strane najznačajniju ulogu odigrao je general fašističke milicije Alesandro Lusana. *Situacija u južnoj Bosni i Hercegovini* je

346 Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu,* Oko, Sarajevo, 1998.

naslov njegovog izvještaja Mussoliniju. Na temelju svojih kontakata sa četničkim predstavnicima Lusana je zaključio da su četničke aktivnosti i djelovanje Jevđevića i Birčanina u strateškom smislu antikomunističke i antigermanske, neposredno antiustaške a u cjelini italofilske.[347]

Vojvoda Dobroslav Jevđević je javno govorio da su Italijani zainteresovani da svoje vojnike ne izlažu pogibeljnim rizicima u borbama protiv partizana. Opasnosti od borbi s njima prebacivali su na četnike, koji su i sami zainteresovani za uništenje partizanskog pokreta. Tako su postizali dvostruki cilj: čuvali su svoju živu vojnu silu, a podrškom četnicima i njihovim angažovanjem računali da slamaju NOP i njegove formacije, koje su i jedni i drugi smatrali svojim glavnim protivnikom. Italijanskim okupacionim pretenzijama koristilo je i četničko ratovanje protiv ustaša. Od njih su za takvu svoju ulogu naplaćivali oružjem, municijom, hranom i osiguravali svoje materijalne i ekonomske uslove za ostvarenje ratnih ciljeva.[348]

Baš zbog toga što su Talijani okupirali teritoriju na kojoj ima da operiše Dinarska divizija, gde su oni sproveli jaku vojničku organizaciju potpomognutu solidnim vazduhoplovstvom i što uvek mogu da upute kaznene ekspedicije, koje će u svakom slučaju da potpomažu Ustaše, Turci, pa i hrvatska vojska, prema Talijanima se mora zauzeti stav koji će biti u svakom slučaju povoljan za Dinarsku diviziju, a može se definisati u ovo nekoliko reči: 'Ne diraj me, jer te ne diram, a ne diram te iz razloga, što ti ne ometaš ostvarenje moje nacionalne zamisli'. U politici prema Nijemcima je *rečeno da 'na svakom mestu i u svim prilikama imaju da napadaju sve delove Nemaca na koje budu naišli'. Odnos prema partizanima, kao suprotnoj ideji 'koja dovodi do sudara i krvavog obračuna, definisan je kao rat do krajnjih mogućnosti života'.*

I elaborat o Dinarskoj diviziji je u osnovi dokumenat programskog karaktera. Projekat Velike Srbije primijenjen na konkretne uvjete djelovanja te četničke organizacije. U konačnoj izvedbi on značajno odudara od već citiranog proglasa *Svoj svesnoj braći slavenskih plemena*. I jedan i drugi dokumenat su objavljeni u razmaku od nepun mjesec dana - proglas 15. februara, a elaborat 12. marta 1942. U njima je potpuno različit odnos prema italijanskim i njemačkim okupacionim snagama. U proglasu su i jedan i drugi izjednačeni kao okupatori. Srpski narod je pozvan da ih uništi kao neprijatelje. U elaboratu, nastalom skoro mjesec dana kasnije, italijanski okupator je izuzet. Amnestiran je i ne spominje se kao neprijatelj. Izmijenjeno je i uljepšano njegovo dušmansko, kako ga nazivaju u proglasu, i neprijateljsko lice. Kako je to objašnjeno u tom programskom dokumentu?

NOP je u ciljevima izjednačen sa ustaškim režimom. Čak su im, po toj propagandi, i programski ciljevi istovjetni. Na toj paroli je zasnovana propa-

347 Rade Petrović, *Počeci saradnje Jevđevića i Birčanina sa italijanskim okupatorom 1941. godine*, Prilozi br. 19, Sarajevo, 1982., 203-204.

348 Šire o tome Enver Redžić, Isto, 224.

gandno-politička djelatnost četničkog pokreta. *Ustaše nalaze svoju najbolju zaštitu kod partizana i oni opet ubijaju Srbe, samo sada pod drugom formom. Dobro maskirani tom novom formom - partizanstva, a željni srpske krvi, ustaše se pretvaraju u partizane, da bi opet produžili pokolj Srba, koji su započeli po naređenju krvavog poglavnika.*

Za razliku od italijanskog okupatora, koji naprečac mijenja okupatorsku i neprijateljsku dobijajući pozitivnu ulogu, odnos prema Hrvatima i Muslimanima najuže se povezuje sa stavom prema NOP-u. Partizanski pokret je sve privlačniji za pripadnike hrvatske i muslimanske nacionalnosti. Da se partizanski pokret ne bi širio sve brojnijim pristupanjem Hrvata i Muslimana, zadatak četničkog pokreta je da onemogući taj proces. U hrvatskom stanovništvu treba glavnu pažnju *usmeriti prema 'nacionalnim Hrvatima' koje treba privlačiti i od njih formirati čisto nacionalne odrede 'u čisto hrvatskim predelima'. Ti odredi mogu delovati pod imenima 'Hrvatska zaštita' ili "Garda kralja Petra". Prema muslimanskom stanovništvu 'treba biti strpljiv, ne ubijati ga i nepljačkati ga'. To znači primeniti metode da Muslimani 'zaista steknu ubeđenje, da su im vojno-četnički odredi prijatelji'. Svaka preuranjena akcija protiv muslimanskog življa pojačala bi partizane. Zbog toga oni treba da sede kod svojih kuća, pa da ih na njihovim domovima uništimo.*

Dinarskoj diviziji i njenoj ulozi dat je čisto politički karakter. *Ona je izrazito nacionalnog elementa... Ponikla je na istoimenom polju, gde je nekada bilo groblje srpske slave i srpskog junaštva i ima da da izraza vaskrsnute Srbinove vojničke moći i da, kao jedan veliki gvozdeni malj, vaspostavi čisto nacionalni poredak u svim zemljama, gde žive Srbi, pa i u onima, na koje Srbi aspiriraju. Prema tome uloga ove divizije ima čisto politički karakter, jer ona za sada, dok rat još uvek traje ima da bude utočište svih nacionalnih elemenata srpskog karaktera, da širi i ostvaruje srpsku ideju u delovima Like, Severne Dalmacije, Hercegovine, Crne Gore i Bosne i da u danom momentu, blagodareći impozantnim snagama, sa kojima raspolaže, vaspostavi čisto nacionalni poredak, sa Kraljem Petrom na čelu. Eto, to je uloga ove divizije, izneta u najširim koncepcijama.*

Odluka, načela i elaborat - uz letke i proglase - određuju nacionalno obilježje Dinarske divizije kao izrazito srpske i time što se popunjava čisto Srbima. Na toj su osnovi formirane i stale da djeluju i sve druge jedinice ravnogorskog pokreta. Potencirana su i dva Kosova: ono u južnoj Srbiji - *gde je Srbin izgubio svoju državu,* te ono u sjevernoj Dalmaciji - *gde Srbin mora vaspostaviti svoju nacionalnu misao.* I tu je definisana zamisao o stvaranju Velike Srbije. To bi bila srpska jedinica u kojoj *ima isključivo živeti pravoslavno stanovništvo.*

Sva ta načela se izlažu u elaboratu koji je izrađen u Mostaru od 8. do 12. III 1942. Elaborat su načinili major Borivoje S. Radulović, kapetan I klase Radovan S. Ivanišević i kapetan II klase Mile Rakočević.[349]

349 Elaborat objavljen u: NOB u Dalmaciji 1941-1945, Zbornik dokumenata, knj. 2, 124-140.

U elaboratu se određuje *stvaralačka uloga ove divizije: Uspostavljanje vlasti u tim krajevima, presecanje ostupnice i ofanzivni mostobran za dalja iskrcavanja, koja se moraju kao verovatna pretpostaviti. Njeno nacionalno obilježje je u tome što je njena uloga izrazito srpska; ona se mora popunjavati čisto Srbima (kako borcima, tako i oficirima i podoficirima). Dva ista imena Kosovo u Južnoj Srbiji i Kosovo u Severnoj Dalmaciji te istorijska povezanost ovog imena, kako bi se mogla ostvariti Srbinova zamisao o stvaranju jedne Velike Srbije, koja bi obuhvatala: Srbiju, Vojvodinu, Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju (do Šibenika) i Liku. Pošto se završi stvaranje ovakve jedne srpske jedinice, tek onda može biti reči o nekim saveznim državama ili državnim savezima ili u najširem smislu te reči o Balkanskoj konfederaciji. U tako zamišljenoj srpskoj jedinici ima isključivo živeti pravoslavno stanovništvo.*

Time je, istovremeno, na ovom području izražen velikosrpski program četničkog pokreta. U elaboratu su utvrđeni zadaci divizije: *širenje nacionalne misli, pribiranje nacionalnih elemenata i čišćenje terena po Lici, severnoj Dalmaciji, Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori.* Osim podizanja vojne formacije, u zadacima divizije definisana je i propagandna djelatnost. *Odmah preduzeti najopsežnije mere propagande, kako bi se svaki uticaj štetne partizanske akcije, bar donekle sprečio.* U tom okviru je *širenje nacionalnih ideja po srpskim selima i kod srpskog življa po gradovima, zaštita srpskog življa od terora partizana, ustaša i Turaka, vaspostavljanje jednog nacionalnog koridora duž planine Dinare za vezu Hercegovine sa Severnom Dalmacijom i Likom i uspostavljanje jedne solidne baze u reonu Nevesinja, kako bi se održala veza sa Bosnom i Crnom Gorom, uspostavljanje čvrste i pouzdane veze sa odredima iz Srbije, Bosne i Hercegovine, pomaganje nacionalnog pokreta pukovnika Baje Stanišića u Crnoj Gori, ojačavanje svojih redova novim borcima* itd.

Kao *komandant pokrajine i Dinarske oblasti* Đujić je 12. prosinca 1942. godine objavio proglas *Srpskom narodu čitave Like i zapadne Bosne*. Najavio je i dolazak jedinica *srpske vojske* iz Bosne, Hercegovine i Crne Gore, te okupaciju čitave Like. Zainteresovan je za pojačanje četničkih snaga na svom području, jer su se počele voditi žešće oružane borbe s partizanskim snagama, a uz to je i dolazak proleterskih brigada na čelu s Vrhovnim štabom u Bosansku krajinu. To je imalo šireg odjeka za razvoj NOP-a u Dalmaciji i širem području. Četnici su preduzimali vojne operacije zajedno s Italijanima protiv partizanskih snaga s ciljem *da izvrše čišćenje podinarske oblasti od komunista.*

Osmi dio

STRATEGIJA NACIONALNE PROPAGANDE U RAVNOGORSKOM POKRETU

PROPAGANDNO-PSIHOLOŠKI RAT I NJEGOV UTICAJ NA BORBENO RASPOLOŽENJE NARODA

Rat na dva fronta: fizičkom (po oružju) i duhovnom (po idejama) i propagandom

Na dva velika fronta vodio se veliki svjetski rat za vojničku pobjedu i za budući mir. Ili bolje: u upotrebi je dvojako oružje. Fizičko: topovima, avionima, lađama, puškama i tenkovima. I duhovno - idejama ili tzv. propagandom. Ovo duhovno oružje nije ništa manje važno od fizičkog. Štaviše, duhovno upravlja fizičkim. U tom ratu se moglo vidjeti, kako i dobro oružane države, kako razne Mažino-linije padaju pod udarcima bolje opremljene propagande.

Za opredjeljenje ljudi u ratu veoma je značajan nivo saznanja, društvene svijesti, kulture. Taj faktor je bio bitan iako ne isključiv za polarisanje pripadnika raznih socijalnih grupacija prema NOP-u ili okupacionom sistemu i četništvu. Pripadnici nižih, još iz vremena Kraljevine ugnjetenih slojeva, shvatali su postojeću situaciju kako su je vidjeli, smatrajući je prisutnom i trajnom. Propaganda je išla za njihovim pridobijanjem. Ljudi dubljih saznanja i više društvene svijesti sagledavali su retrogradnost sistema čiji je nosilac bio fašistički okupator, uz vjerovanje da će u konačnom ratnom raspletu pobijediti antifašistička koalicija. Faktor svijesti na sociološko-psihološkom planu je vrlo važna odrednica za ponašanje, opredjeljenje ljudi i socijalnih grupacija.

Stoga je četnička propaganda, radi homogenosti svojih jedinica, nastojala da djeluje u dva pravca: unutar formacija i stanovništva, te prema protivnicima i vanjskom svijetu.

Po svojoj prirodi i po uslovima u kojima je vođen to je bio složen i zamršen rat. Sav u previranjima. Zamršen po ideološkim, političkim i vojnim svojstvima i protivrječnostima. Milija Stanišić[350] misli da je to bio najsloženiji rat do tada vođen na tlu Evrope. U njemu su sukobljeni različiti tabori. Izuzev okupacionih snaga, žestoko su suprotstavljena tri pokreta, tri ideologije sa oprečnim političkim i programskim ciljevima: ustaški, četnički i nopovski. Oružana je isprepletena i sa političkom borbom. Uspjesi na bojnom polju zavisili su od pobjede u političkim bitkama. Svi su težili da prošire svoj politički uticaj i protivniku preotmu dio pristalica i simpatizera. Dinamična su ratna zbivanja, sa naglim obrtima i smjenama plima i oseka, kriza i uspona u

350 M. Stanišić, Isto, str. 54.

ustaničkom raspoloženju naroda. Učestala su bila i prelaženja dijela stanovništva sa jedne na drugu ili treću stranu.

Grčevita i žestoka je borba za uticaj na mase, prvenstveno na seoske. Ona je preduslov razmaha ustanka i njegovog prerastanja u trajnu narodnu borbu. Iz toga je proisticala složenost vođenja političko-propagandnog rata na tlu okupirane Jugoslavije. Za ravnogorski pokret je najveću prepreku predstavljala NOP-ovska propaganda u vođenju političke borbe. NOP-u je, opet, jednu od najvećih teškoća predstavljala propagandna djelatnost četničkog i drugih protivnika - okupacionog i ona u rukama kvislinga. Tu je i propaganda zapadnih saveznika dugo vremena na strani ravnogoraca. Ona je NOP prešućivala i uzdizala četništvo.

Njemačka je ušla u Drugi svjetski rat sa najviše razvijenom sposobnošću za vođenje propagandno-psihološkog rata. Za nju je to predstavljalo bitan elemenat pobjede. Zato je odmah po okupaciji Jugoslavije konstituisala moćne propagandne centre. Podigla ih je u Beogradu i Zagrebu. Osposobljavala ih i usmjeravala kako svoju tako i kvislinšku. Državna mašinerija NDH prožeta je mrežom propagandnih organa od vrha do dna. Slično je učinjeno i sa propagandom marionetske vlade Milana Nedića u Srbiji. I četnički pokret Draže Mihailovića je od početka nastojao da organizuje razgranatu propagandnu mržu. To je postizao sve više kako je odmicao rat. Ona je stalno nastojala da odvraća narod od oružane borbe protiv okupatora. Napadala je NOP kao glavnog neprijatelja. Širila je šovinističku mržnju prema nesrpskim narodima.

Različito strukturirana od okupacionih vlasti, kvislinških režima i četničkog pokreta propaganda je imala jedinstven zadatak: gušenje narodnog ustanka i uništenje NOP-a. Prevashodno joj je valjalo slomiti volju kod naroda za otpor. Mobilisati stanovništvo protiv NOV-a i raspirivati vođenje bratoubilačke borbe. Usmjereni takvim ciljevima propaganda i njeni centri su relativno dobro opremljeni savremenim sredstvima informisanja - dnevnom i periodičnom štampom u većim gradovima, centrima, radiostanicama, lecima, proglasima, plakatama, filmovima, fototehnikama, pozorištima, muzičkim sastavima sa nemalim efektima koje su postizali.

Zastrašivanje naroda nije svrha samo propagande. Tom cilju su kao efikasno sredstvo uticaja na raspoloženje služile masovne odmazde okupatora i kvislinga nad stanovništvom. Činjena su u tom cilju masovna zvjerstva. Pustošene slobodne partizanske teritorije. Smanjivana je živa sila ustanika. I postizana demoralizacija naroda za bilo kakav vid otpora. To nije bez uticaja na smanjivanje borbene spremnosti ljudi. Splašnjavanje borbenog raspoloženja uz masovne odmazde podupirala je propaganda protiv partizana i komunista. Otuda i osipanja jedinica zbog kolebanja izazvanog različitim političkim i propagandnim uticajima.

NOP-u je jedino preostalo da osnovni strateški kurs svoje propagande i agitacije usmjeri ka svojim pripadnicima i simpatizerima, pa i neutralnom stanovništvu. Bitno je da oni shvate zašto ratuju, šta će im donijeti NOB-a, zbog

čega ta borba iziskuje žrtve. Tipovao je na patriotsku, političku i moralnu svijest i njen razvoj. Smatrao je da je to najubojitije oružje toga pokreta. Htio je da oni na taj način prihvate i usvoje programske i ratne ciljeve, pored ostalog, i dobrovoljnim stupanjem u borbu protiv okupatora i kvislinga. Narod se ne može dići na ustanak po komandi. Trebalo ga je postepeno pokretati. Stoga je uspostavljena mreža propagandnih i agitacionih organa i ustrojeno njihovo plansko djelovanje. Vrhovno rukovodstvo NOP-a je od prvih dana rukovodilo svojim organom za agitaciju i propagandu. Pokrenulo je svoja glasila. Agitaciono-propagandni organi su obrazovani u oružanim formacijama i pri pokrajinskim, okružnim, sreskim i mjesnim rukovodstvima. Za rad u njima su angažovani najuzdignutiji kadrovi. Težište u masovnoj političkoj borbi počivalo je na agitaciji živom riječju svih aktivista NOP-a.

NOP-ovska propagandno-politička djelatnost je postavila osnovne ciljeve i zadatke: prvo, popularisanje ratnih uspjeha Antifašističke koalicije, naročito Sovjetskog Saveza, drugo, razjašnjavanje ratnih ciljeva NOP-a, treće, pridobijanje i mobilisanje u borbu što većeg broja stanovništva, četvrto, podizanje političke, moralne i obrazovne svijesti svih pripadnika i simpatizera pokreta, peto, širenje u svijetu istine o NOR-u. Glavno geslo nopovske propagande je istinom protiv okupatora i njegovih slugu.

U Smederevu se štampa komunistički propagandni materijal: listovi, brošure, letci i dr. Zahvaljujući ovakvim vezama i polumerama naših nadležnih faktora za taj kraj ovaj srez je postao najvažniji komunistički centar u Okrugu beogradskom. Engleska propaganda i brzo napredovanje Sovjeta u Rumuniji ide im na ruku. Ovih noći Englezi su bacili letke u kojima takođe hvale partizane. Sve to i naša neaktivnost, koju oni tumače kao slabost, čini da u tim krajevima, gde je naš uticaj slab, broj njihovih boraca i pristalica raste.[351]

Major Svet. Trifković 22. aprila 1944. godine tako piše Mihailoviću o *stanju komunizma u susednom srezu Podunavskom.* Kaže da su *sela toga sreza potpuno organizovana u komunističkom duhu. Imaju svoje straže i svoju organizaciju u svim njenim vidovima. Omladina muška kao i ženska sva je komunizirana i na sve strane pevaju se komunističke pesme i širi propaganda, dele komunistički listovi i letci. Naši odredi ovde retko dolaze. U nekim selima nisu nikada bili.*

U prilogu Trifković kao ilustraciju razvijene *kom. propagande* šalje *Glas* jedinstvenog NOF-a Srbije, *Radio-vesti* od 1. IV do 6. IV 1944., Proglas KPJ Pokrajinskog komiteta za Srbiju *Živio nacionalni komitet...*, 3 komada angloameričkih letaka bačenih iz aviona.

Koliko se otkrivala nemoć četničkog pokreta, u vojnom smislu prema NOVJ-u, toliko se ispoljavala slabost njegove propagande naspram one u okviru NOP-a. Mnogo puta su javno isticali nedoraslost svoje prema partizanskoj propagandi.

351 Arhiv VII, Ča, k. 54, reg. br. 13/4 - S-V-6562.

Ravnogorci su često isticali kako se NOVJ bori samo protiv četnika. Svjesno su zaobilazili i skrivali borbu NOP-a i njegovih jedinica protiv svih okupatora i njihovih kvislinga. Odjek takve propagande gubio se u narodnim masama, koje su na djelu i u praksi vidjele borbu četnika samo protiv partizana i nesrpskog življa, a saradnju sa Italijanima, Nijemcima, ljotićevcima, nedićevcima, domobranima, pa i ustašama.

Četnicima je preostalo da plaše ljude partizanskom propagandom. *Kao propaganda koja masno laže. Ni o čemu ne govori istinu.* Predstavljali su je kao pokret koji primami sebi čovjeka slatkim i primamljivim riječima. *Kad je žrtva u njihovim rukama, kada više ne može pobjeći - jer ako bježi ne izostaje metak u glavu.*

PROPAGANDA ISTO ŠTO I ORUŽANA AKCIJA

Danas je propaganda od isto toliko velike važnosti koliko i oružana akcija.[352]

Te riječi Mihailović je napisao u svojstvu ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva u Kraljevskoj izbjegličkoj vladi u Londonu, te načelinka štaba Vrhovne komande i armijskog đenerala JVUO (Jugoslovenske vojske u otadžbinu). Upućene su u martu 1942. u pismu jednom od crnogorskih komandanata pukovniku Baji Stanišiću. Da bi pojačao utisak o značaju propagande, Mihailović je dopisao da *naši protivnici to vrlo dobro znaju i zato je razvijaju bez ikakva obzira na štetu morala našeg nesrećnog sveta i opštih interesa zemlje.*[353]

DRAŽINE DIREKTIVE O CILJEVIMA PROPAGANDE

Vodstvo ravnogorskog pokreta je od početka, shvativši ulogu propagande, postavljalo složene zahtjeve njenim djelatnicima. Ti zahtjevi su saglasni neizmjernoj važnosti koja je pridavana toj djelatnosti. Oni su u skladu i sa ukupnom strategijom četničkog pokreta i njegovog političkog djelovanja. Opredijeljeni su za pridobijanje aktivne podrške pokretu u masama. Draža je, u septembru 1942. i sam formulisao njene ciljeve. On ih je napisao u posebnoj direktivi u pet osnovnih tačaka:

---

352 Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, I, 27, dok. 7.

353 Nakon sloma u aprilskom ratu i okupacije zemlje Bajo Stanišić se povukao u pećinu kod sela Vinića i živio usamljenički sve do februara 1942. godine. Pošto se izvukao u javnost sazivao je zborove i držao govore po kojima je borba protiv okupatora uzaludna. Isticao je da treba s njima sklopiti savez za borbu protiv glavnih neprijatelja - partizana. Osnovao je i Komandu narodne vojske Crne Gore i Hercegovine i počeo da organizuje četničke jedinice na tim područjima.

a) *borba protiv komunista, koje treba napadati kao trockiste, kako se ne bi kvarili odnosi između vlade u izbjeglištvu i Sovjetskog Saveza;*

b) *iscrpna obrada masovnih zločina koje su počinili komunisti, ustaše i njemačke okupacione trupe;*

c) *razglašavanje masovnih streljanja talaca koje vrše njemačke okupacione trupe;*

d) *pomoć regrutaciji za Jugoslovensku vojsku u otadžbini;*

e) *jačati pouzdanje u konačnu pobedu Saveznika.*[354]

Usmjeravanje četničke propagande nije se završavalo samo Dražinim direktivama. Uz njega je prvih mjeseci u Vrhovnoj komandi i major Zaharije Ostojić. On je 30. jula 1942. godine uputio direktivno pismo četničkim komandantima. U tom pismu se od tih komandanata traži *da razvijaju što jaču usmenu i pismenu propagandu*. Narod se *mora uveriti* - piše Ostojić - *da su mu jedini prijatelji Ravnogorci i da od njih treba da očekuje slobodu i srećan život... Raditi danju i noću i održavati duh naroda; čas slobode je blizu. Pomoć Saveznika sigurna je za Ravnogorce i ceo svet im se divi.*[355] Uz Mihailovića i Zaharija Ostojića su ne samo vrhovna komanda nego i Centralni nacionalni komitet (CNK) kao ogranak političkog djelovanja vodstva ravnogorskog pokreta. Svi su propagandi pridavali veliki značaj. Svugdje i na svakom mjestu. Podjednako *kod kuće*, što će reći na jugoslovenskim prostorima koje su pokrivale četničke oružane formacije. Toliko isto i u inostranstvu. Naročito u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama kao saveznicama antihitlerovske koalicije sa Sovjetskim Savezom u Drugom svjetskom ratu. U vrhu četničkog pokreta propaganda je instalisana u okviru Centralnog nacionalnog komiteta, tačnije u Izvršnom odboru toga komiteta. Mozak propagande ravnogorskog pokreta ili, bolje rečeno, štab četničke propagande nalazio se upravo u tom Izvršnom odboru. Na njegovom čelu je u prve tri ratne godine bio Dragiša Vasić, a zatim Stevan Moljević.

Izvršni odbor je, u isto vrijeme, služio i kao savjetodavno političko tijelo štaba Vrhovne komande. U njemu su stolovali politički savjetnici Mihailovića

354 Mikrofilm, br. T-312, rola 470, snimci 8,060, 434-35; Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979., str. 171.

355 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Četnički dokumenti, reg. br. 14/2, kutija 1. Zaharije Ostojić (1907. Gluhi Do - Bar, 1945). Vazduhoplovni generalštabni major vojske KJ. Učesnik puča 27. marta 1941. godine kao bliski saradnik generala Borivoja Mirkovića. Iz zemlje avionom pobjegao nekoliko dana prije kapitulacije. U Jugoslaviju došao kao član jugoslovensko-britanske obavještajne grupe koja se 20/21. septembra 1941. iz podmornice iskrcala u blizini Petrovca n/m. Po dolasku u Dražin štab, postao je načelnik Operativnog odsjeka, a od kraja 1942. komandant Istaknutog dijela Vrhovne komande (IDVK) JVUO. Rukovodio je svim većim četničkim operacijama u proljeće i ljeto 1942., u Crnoj Gori, na Neretvi i Drini marta i aprila 1943. i na Limu početkom 1944. Oktobra 1944. došao u sukob sa Mihailovićem, okrivljujući ga za sve neuspjehe četničkog pokreta na vojnom i političkom planu. Aprila 1945. pokušao da se, sa dijelom potčinjenih jedinica, a u dogovoru sa više poznatih četničkih komandanata, prebaci do zapadnih saveznika. U tome nije uspio. Smatra se da je ubijen od ustaša u Lijevče polju krajem aprila 1945. godine.

i drugih lica iz vojnog dijela ravnogorskog vodstva. Stoga se nisu razdvajali. Stalno su, takoreći, i pri bivakovanju i u pokretima bili zajedno.

Vrhovna komanda i štab ravnogorskog centra su na teren, u štabove i komande četničkih jedinica, otpremali instrukcije, naredbe, zapovijesti, depeše i druge dokumente namijenjene vojnim operacijama. Isto tako je i Centralni nacionalni komitet, tačnije njegov propagandni štab, slao isturenim punktovima za propagandu na terenu tzv. *Instrukcije za nacionalnu propagandu*. Nazivane su instrukcijama a mogle su se zvati smjernicama, direktivama ili uputstvima. U saglasnosti s njima je dejstvovala četnička propagandna mašina. Uputstva su slata sukcesivno, prema dogovorenom tematskom planu, po pojedinim sadržajnim segmentima propagande. Zavisno od aktuelnosti neočekivano iskrslih događaja i aktuelnih zahtjeva vojno-političke situacije u zemlji i svijetu sačinjavane su i vanredne instrukcije. Sve je bilo sračunato da se pomogne referentima, šefovima ili odjelima za propagandu stacioniranim u štabovima, komandama i drugim organima četničkog vojnog i političkog ustrojstva. Instrukcije su izdavane serijski, obilježene po redu rimskim brojevima, štampane na ciklostilu. Na terenu su još bile i prekucavane, te ponovo umnožavane kako bi dospjele u ruke svih koji su se bavili njome.

Članovi Izvršnog odbora obavljali su i druge čisto operativne poslove u sferi propagande. Pokretali su pojedine listove, poglavito glavne organe ravnogorskog pokreta. Pojedinci iz toga sastava preuzimali su i funkcije glavnog i odgovornog urednika u tim organima. Oni su, osim toga, pisali skice ili nacrte za letke posvećene pojedinim temama, događajima, ili ličnostima. Slali su ih terenskim propagandistima koji su konceptima tako načinjenih letaka davali formu u smislu potpisa dotičnih jedinica na čijim su prostorima raspačavani. Eventualno su dodavali i kakvu poruku prilagođenu lokalnim prilikama područja na kojem su plasirani.

Instrukcije, za razliku od letaka, bile su nepromjenjive i obično su predstavljale ideološku okosnicu, u sadržajnom i orijentacionom smislu, propagandne aktivnosti u praksi. Te smjernice su, uostalom, praktična politička primjena strategije i utvrđenih političkih programa četničkog pokreta. One su izražavale trajne orijentire koji su morali biti poštovani u svim mogućim vidovima političkog djelovanja i propagandne aktivnosti na terenu - u govorima, proglasima, lecima, parolama, biltenima, listovima itd. Njihov temelj i osnovni pravac čini velikosrpska ideologija čiji je istorijski koncept i smisao u ostvarivanju državno-političkog jedinstva srpskog naroda u cjelini na južnoslovenskim prostorima.

Kako izgledaju, u sadržajnom smislu, ta uputstva ili instrukcije za nacionalnu propagandu ravnogorskog pokreta u cjelini?

PRIRUČNIK O TOME KAKVA TREBA BITI ČETNIČKA PROPAGANDA

U vodstvu ravnogorskog pokreta su 1942. godine izdali u obliku brošure politički priručnik. U njemu je poseban dio posvećen organizaciji propagande i obavještajne službe.

U tom priručniku se podrobno objašnjavaju principi organizacije propagande. Opisuje se i tip ljudi koji treba da budu angažovani u ovim poslovima. Primjerice, nosioci kao neposredni izvršioci propagande i oni koji je nadziru poučavaju se u tome kakav pristup se mora imati u pojedinim segmentima propagandnog rada. Recimo, objašnjava se vještina vođenja propagande među Hrvatima. Ili one propagande kojom se brani monarhija. Ili, kako pristupati objašnjavanju političke uloge Jugoslovenske vojske u otadžbini nakon završetka rata. Spomenuti priručnik se bavi i odgovorima na druga veoma delikatna pitanja koja se otvaraju u tom vremenu.[356]

Iz svega što je već rečeno o sadržaju propagandnih instrukcija nedvosmisleno proizlazi da su četničkoj propagandi postavljani veoma odgovorni zahtjevi. Oni su bili proizvod složenih ratnih okolnosti u kojima su bitisali i četnici i njihov pokret. Nisu slučajno iz Izvršnog odbora CNK osim o suštinskim programskim opredjeljenjima, u instrukcijama o organizaciji, ciljevima i pravcima djelovanja davane i pouke o tome kakva treba biti četnička propaganda. Šta o tome, u najkraćem obliku, propisuju instrukcije iz političkog centra ravnogorskog pokreta?

Propaganda mora biti organizovana - piše u direktivi. Šta to znači?

Propagandista se mora naći svuda i na svakom mestu, intervenisati u svakom nejasnom slučaju i od lica koja imaju propagandističke sklonosti stvoriti svoje organe, koje će sistematski poučavati u svim važnim pitanjima.

Direktive određuju i karakter parola. Navodi da *osnovne parole (krilatice) propagande moraju biti proste u toj meri da ih na prvi pogled shvati svaki prosečan čovek. Najveći deo propagandističke veštine sastoji se u svođenju čitavog jednog političkog programa na nekoliko prostih i u svakom momentu shvatljivih istina. (Primer: kad su Lenjinu prebacivali zakulisna savezništva, on je odgovorio: i sa crnim đavolom ako ti koristi u borbi protiv neprijatelja).*

Tako se Lenjin upotrijebi kao pokriće za vlastita zakulisna savezništva: četnika i Italijana, četnika i ustaša, četnika i Nijemaca. Htjeli bi da kažu kako cilj opravdava sredstva - sarađivati i sa crnim đavolom ako ti koristi protiv tvog neprijatelja.

356 Mikrofilm, br. T-511, rola 192, snimci 345-355; Jozo Tomasevich, Isto.

Pa se kaže: propaganda mora da bude **konkretna.** *Treba izbegavati praznu frazeologiju i tzv. opšta mesta, što više stvarnih podataka i ilustracija, iz kojih će na kraju logično proizlaziti opći zaključak parole, poklici, itd. Eto jedne od daljnjih zapovesti dobre propagande. Apstraktna izlaganja za mase ne dolaze u obzir.*

Priručnik insistira da propaganda, ako hoće da bude dobra, mora da **prisluškuje želje narodnih masa.** Ali, kako se kaže, ona **mora da uči** i same mase. Okrenuta seljaku, koji voli da uči, od propagandiste se očekuje da u svakom govoru, svakom proglasu itd. *seljaka nečem novom nauči, naročito ako se radi o lekovima protiv njegovih konkretnih i svakidašnjih nevolja.* Zatim se navodi da *propaganda mora da bude* **neprekidna, svestrana i po formi zanimljiva.**

Nalaže se da *ni za momenat ne ostavlja svoj objekat samom sebi. Ona mora nad njim neprestano bditi, kontrolisati ga, pomagati mu, učiti ga i idejno hraniti. Insistira se da ima svoje specijaliste, koji se isključivo bave propagandnim radom. Kada vodi računa da bude stalna, ako uz to raspolaže i ostalim osobinama u pogledu efikasnosti, onda ona može očekivati da će kod svojih ljudi razviti požrtvovanost kakvu obično ne srećemo kod običnih ljudi.*

Šta još mora da obuhvati četnička propaganda? Sve strane života – odgovara se u Direktivi. Života ljudi kojima se obraća. *Mora biti prisutna, intervenisati i onda kada se oni raduju, rade, igraju, a ne samo kada su spremni da politički misle i delaju.*

Direktiva zahtijeva *svestranost i stalnost* nacionalne propagande. *Ne sme biti jednolika po formi.* Insistira ne samo na živoj i pisanoj riječi. *Igra, pesma i gluma moraju biti njena oruđa. Njen jezik mora biti najbolji narodni jezik. Propagandista mora da bude naoružan pravim arsenalom narodnih poslovica, citatima iz narodne poezije itd., a mora se izvežbati i u govorništvu.*

Dobra nacionalna propaganda, po Direktivi, mora da vodi računa i o *momentanoj političkoj situaciji. Prema toj situaciji smenjuje svoje parole ističući u datoj situaciji jednu kao glavnu, naglašavajući je i specijalno obrađujući.*

I naredna još jedna Direktiva vrši edukaciju nosilaca propagandne djelatnosti na terenu. Ona insistira *da se stalno ima na umu i prati psihologija naših narodnih masa. Te mase su danas umorne i, očigledno, zadovoljne što ih je četnički pokret oslobodio žrtava koje im je nametao partizanski režim. Zbog toga su spremne da prime disciplinu nacionalnog pokreta bez roptanja. Međutim, sutra, kada bude trebalo, usled moguće akcije četničkog pokreta, moraju se podnositi nove žrtve. (Moramo verovati da će neprijatelj bivati sve svirepiji ukoliko se bude više približavao svome kraju. Dokaz: njegove sadašnje represalije u Srbiji, koje vrši često tražeći i provokatorski povod za njih). Kada se umešaju novi faktori (npr., pušteni zarobljenici i internirani) te iste mase tražiće sigurno radikalan* **socijalno-politički program za budućnost i iskrenu kritiku naše državne prošlosti,** *a poverovaće onome koji ih bude još iz ranije pripremio politički i duhovno za nova vremena.*

Propaganda mora biti **usmerena prema omladini.** Omladina još i sada vidno teži za novim socijalno-političkim programom i traži oštru kritiku

prošlosti - kaže se u Direktivi. *Mladi ljudi i u običnim vremenima uvek vide samo mane onih koji su radili pre njih. Sa osećanjem za čistoću nematerijalnosti, oni žele da izgrade budućnost prema zamisli svojih maštanja i da nagnaju život da se prikloni pravilima njihove doktrine. Utoliko više u današnje vreme, kome prethode režimi puni nepravde.*

U Direktivi se *priznaje da omladinu nisu zgrozila 'partizanska zverstva'.* Njen *dobar deo još ima naklonosti za bujne i požrtvovane njihove drugove u partizanskim redovima. Pred njihovim očima uvek stoje poroci bliske prošlosti: ogromna i brza bogatstva onih koji su se obogatili na zločinački način, preteranost njihovog luksuza i raskoš, koji su vređali bedu većine, koja je bila očevidac kako se prosipa ono što se je nepravedno zaradilo. I zaista ništa im nije opasnije od dve krajnosti: onih što zarađuju hleb svojim radom i onih koji se lako bogate.*

Pri tome se niukom slučaju ne dira i ne skrnavi monarhija pod dinastijom Karađorđevića, restauracija monarhije i konstituisanje Velike Srbije. Oni se odvajaju od bivših režima i korumpirane politike pokvarenih ljudi.

Upravo zbog toga se, ko zna koji put u ovim instrukcijama, govori o potrebi najoštrije kritike bivših jugoslovenskih režima. Na udaru moraju biti i njihove *nesavesne, korumpirane i sebične politike, koju su vodili većim delom pokvareni ljudi i avanturisti.* Može se pretpostaviti da je opetovana kritika *bivših jugoslovenskih režima*, i u instrukcijama za nacionalnu propagandu i u njihovoj praktičnoj primjeni na terenu, proistekla iz potrebe da se katalizira NOP-ovska agitacija i propaganda. Shvatili su da su komunisti i NOP na toj kritici, kako su rekli u centru ravnogorskog pokreta, *imali uspeha u masama.* Stoga je ni četnici nisu mogli ostaviti po strani. Tim prije što je u pitanju režim koji je doživio brzi slom u aprilskom ratu 1941. godine. Preuzimali su oni, silom prilika, i još neke druge segmente partizanske propagande obrćući ih u smjeru koji je njima i njihovom opredjeljenju ponajbolje odgovarao.

Govori o *kolonizatorskoj agrarnoj politici* prije Drugog svjetskog rata, o *najnemoralnijoj pljački u trgovini, u kojoj su stranci, podmitivši odlučujuće, postizavali i imali što su hteli.* Pominje se i *konkordatsko pitanje, kada je nekoliko silnika bivših jugoslovenskih režima htelo da baci ceo naš narod, crkvu Svetosavsku, školu i sve ustanove u duhovno ropstvo i potpunu zavisnost od neprijateljskog nam i latinskog Rima. Zato će biti jedan od prvih zadataka četničkog pokreta da se takvi režimi više ne ponove.*

Pokušavajući da definišu socijalno-politički poredak u Kraljevini Jugoslaviji nakon svršetka rata, autori instrukcije otvoreno priznaju *da još nije definitivno formulisan ovaj program za propagandu.* Da se ne bi predočavalo nešto čega nema ni u koncepcijama, zahtjev je da u četničkoj propagandi *dolazi u obzir popularisanje osnovnih socijalno-političkih načela toga programa: dosljedna agrarna reforma, kontrola i delimična etatizacija industrije, zadrugarstvo, unutrašnja kolonizacija i onemogućavanje besposlice.* Napominje se da se svim ovim pitanjima mora baviti nacionalna propaganda, braniti i objašnjavati (makar i nepostojeći) program socijalne pravde. *Uvek treba isticati da četnički pokret*

neće ispuštati oružja iz ruku sve dotle dok svome narodu ne osigura socijalne i političke uslove života. Pošto sam četnički pokret i nije ništa drugo nego oružani i organizovani ceo srpski narod, to je ovaj stav i najbolja garancija za narod da će četnički program socijalne pravde biti i ispunjen.

Instrukcija prva:
ISTORIJSKA MISIJA - MESIJANSTVO SRPSKOG NARODA

Instrukcija izdata u Izvršnom odboru Centralnog nacionalnog komiteta na Ravnoj gori tiče se *Istorijske misije srpskog naroda*. Obznanjena je kao prva i nizu što je zatim uslijedio. Ona sugeriše stvaranje čitavog kulta u pogledu te misije. *Treba dokazati na osnovu podataka iz naše istorije, kao i iz nedavne prošlosti, da je srpski narod superiorniji od bilo kojeg drugog naroda na Balkanu* - piše u prvoj instrukciji. Uz takvu izrazito rasističku postavku data je, doduše, napomena po kojoj se *pri tome treba čuvati i ne zapadati u mistiku rasizma.* Ta superiornost se, po tim uputstvima, ogleda *u visokom duhovnom svojstvu toga naroda, njegovom heroizmu, smislu za vojničku organizaciju* i dr., što sve *mora biti prosto opevano.* Ovo srpsko mesijanstvo mora biti glavni elemenat ideologije pokreta, vjeruju omladine, idejni pokretač akcije i žrtve. Njegova vodeća uloga među Južnim slavenima, kao i narodima Balkana, uslovljena je i izvršenjem jednog određenog zadatka - što će stvoriti organizacione, državno-pravne i socijalne uslove za buduću ravnopravnost i bratski život među narodima na Balkanu, u prvom redu među Južnim slavenima. *Da naš narod neće zloupotrebiti ovu vodeću ulogu, najbolja garancija za to su njegova visoka vojnička moralna i duhovna svojstva, koja je dokazao i sada dokazuje u praksi i koja ga izdižu iznad svih naroda na Balkanu. Nijedan proglas, nijedan govor, nijedan propagandni materijal ne sme biti parola koja neće u sažetom obliku izražavati ovu istorijsku misiju srpskog naroda.*

Ovu misiju treba obrađivati u čitavom nizu specijalnih pitanja: **srpsko etničko područje**, *specijalno njegove granice, potrebno je dokazati da je područje daleko prostranije nego što nam neprijatelji priznaju;* **srpska nacionalna kultura**, *obzirom na vrlo veliku umetničku i etičku vrednost naših narodnih umotvorina, kao i na postignuća naših umetničkih pojedinaca, neće biti teško dokazati da i u kulturnom pogledu, naročito što se tiče* **samoniklog** *razvitka kulture, srpski narod stoji na čelu svih balkanskih naroda;* **politička i vojna svojstva**: *pri obradi ove teme treba maksimalno iskoristiti istorijske podatke koji će pružiti dokaze da je* **državna misao** *kod Srba samonikla i uslovljena visokim političkim svojstvima srpskog naroda, koji, pored njegovog centralnog položaja na Balkanu, skorašnje borbe naročito protiv okupatora, pa čak i međusobno, pružaju dovoljno materijala za prikaz njegovih velikih vojničkih svojstava.*

Instrukcija druga: O ULOZI RUSIJE

Nazivi ove vrste dokumenata su mijenjani, premda su osnovni ideološki postulati ostali isti i nepromjenjivi. Jednom su nazivani instrukcijom, drugi put smjernicama, treći put uputstvima. Drugi koji se po redu pojavio u propagandnoj radionici Izvršnog odbora Centralnog nacionalnog komiteta na Ravnoj gori nazvan je direktivom, a odnosi se na položaj i ulogu Rusije. Sovjetski Savez je bio član antihitlerovske koalicije u istom frontu sa Velikom Britanijom i Amerikom. S njim je izbjeglička vlada u Londonu, koja se u cjelini oslanjala na ravnogorski pokret Mihailovića, još održavala zvanične diplomatske odnose. U Sovjetskom Savezu su komunisti na vlasti. A u Jugoslaviji Narodnooslobodilački pokret takođe predvode komunisti, koje su četnici smatrali svojim glavnim neprijateljem. Zato su se i vodstvo čitavog četničkog pokreta, ali i njegov propagandni aparat našli u nedoumici: kakav tretman dati komunističkoj Rusiji naspram komunističkog NOP-a u Jugoslaviji, a ne skrnaviti postojeće odnose ni među saveznicima ni između emigrantske vlade u Londonu i Sovjetskog Saveza. Imajući to u vidu, i sam Mihailović je u svojoj septembarskoj direktivi 1942. godine smatrao potrebnim da napomene da u četničkoj propagandi *komuniste treba napadati kao trockiste kako se ne bi kvarili odnosi između vlade u izbeglištvu i Sovjetskog Saveza.* Takva direktiva je *mogla dati ruke* u prvo vrijeme, ali to nije bilo dovoljno. Sve je to, uz tradicionalne simpatije Srba i Crnogoraca prema Rusiji, trebalo što je moguće prije dobrano razjasniti u jednoj od instrukcija za nacionalnu propagandu.

Najsloženije pitanje za tvorce propagandne orijentacije je kako opravdati odsustvo četničke borbe protiv okupatorskih vojnih formacija, pa i već do tada uspostavljene i znatno razvijene prve oblike kolaboracije s njima. Uz nedostatak te borbe i snažno prisustvo kolaboracije valjalo je objasniti, pa i naći prihvatljive razloge za opštu pojavu u četničkom pokretu - stav čekanja, odlaganje oružane borbe protiv okupatora. Proklamovani su i čvrsto zauzeti principi čekanja *najpogodnijeg momenta za tu borbu.* Čak i ako se eventualno upustio u borbu njegovo je pravo da je obustavi, jer je ona *u svojoj suštini samoubilačka.* To su razlozi zbog kojih su tvorci propagandnih instrukcija ubrzali donošenje direktive pod brojem dva. Njom će se obrazložiti vlastita pozicija, ali i olakšati snalaženje propagandista u svakodnevnom djelovanju, naročito u njihovim kontaktima sa ljudima koje i u takvim okolnostima treba pridobijati za sebe i svoju ideologiju.

Otuda je već u drugoj direktivi učinjen pokušaj da se objasni položaj i uloga Rusije. Autori direktive su na osnovu položaja Rusije, makar i u kontraverznim konstrukcijama, uvidjeli mogućnost da utvrde vlastiti položaj, ulogu i praksu u domaćim relacijama. Kako je u toj direktivi objašnjena uloga Rusije?

U njoj je najprije dato *polazno gledište*: Rusija je toliko nacionalna i skoro isto toliko egocentrična u svojoj politici koliko i Engleska. *Današnji rat koji ona vodi protiv Hitlerovske Nemačke nema revolucionarni nego otadžbinski ka-*

rakter. I sama činjenica što Rusija na svojoj teritoriji tolerira kominternu ide u prilog teze da ona vodi odbrambeni rat, služeći se pritom istim onim sredstvima kojima se služi Engleska vekovima. Danas mora svima biti jasno da Kominterna ima da razori neprijateljsku pozadinu i da na taj način, angažujući neprijateljske snage, olakša otadžbinski rat koji vodi Rusija. Kao i Engleska u mnogo slučajeva u svojoj imperijalnoj istoriji, tako ni Rusija ne vodi računa o onome što će ta razaranja Kominterne naneti nenadoknadivu štetu narodima koji se nalaze pod Hitlerovom vlašću. Što je razumljivo: ona na sve pojave u svetu gleda kroz prizmu sopstvenih nacionalnih interesa što je dosada priznavano kao jedno od osnovnih prava svake nacije. Međutim, isto pravo koje se danas priznaje Rusiji mora, logično, biti priznato i drugoj naciji, pa i onima koji su danas izgubili svoju nacionalnu slobodu. Polazeći sa gledišta svojih najbitnijih interesa kao nacije i imperije, sasvim je razumljivo što je Rusija čim je zaratila, pozvala porobljene narode na oružani ustanak protiv okupatora. S druge strane, isto je toliko razumljivo što su porobljeni narodi, opet s pravom, gledajući na ovaj ruski poziv sa gledišta svojih sadašnjih i budućih nacionalnih gledišta, zadržali sebi pravo da same odluče o momentu oružane borbe protiv okupatora. Ukoliko su pak neki narodi, kao što je to slučaj sa srpskim narodom, ušli neblagovremeno u ovu borbu, pravo je tih naroda da svim sredstvima pristupe obustavljanju ove borbe, samobilačke u svojoj suštini. Ni najisključiviji moralista u istoriografiji ne odriče ovo pravo ni jednoj naciji. Uostalom, u istoriji nema slučaja da se jedan narod žrtvovao do samouništenja radi interesa nekog drugog naroda ili nekih Opšte čovečanskih interesa, koji ne bi bili istovremeno i najkrupniji interesi tog naroda.

Cilj propagandne direktive je providan i očigledan: trebalo je opravdati do tada već izvršeno obustavljanje borbe koju su spočetka rata četnici započeli protiv okupatora. Umjesto te borbe promovisana je strategija čekanja opšteg ustanka u četničkoj izvedbi i odlaganja svog vlastitog doprinosa borbi antifašističke koalicije (AFK) u koju je taj pokret i sebe svrstavao. U prilog takvoj svojoj vojnoj orijentaciji iskonstruisana je *razarajuća uloga Kominterne*. Naglašena je i navodna istorijska analogija imperijalne politike Engleske i Rusije sa njihovom savremenom antifašističkom ulogom u Drugom svjetskom ratu. Tvorci direktive preuzimaju sebi isključivo pravo da govore u ime cijelog srpskog naroda. Oslobodilačke pokrete porobljenih naroda protiv nacističke i fašističke okupacione vlasti tumače kao *samoubilačke u svojoj suštini*. Oružani otpor tih naroda posmatra se kao njihovo žrtvovanje *radi interesa nekog drugog naroda* a ne kao borba za izvojevanje izgubljene nacionalne slobode. Borba tih naroda protiv okupatora u direktivi se ne posmatra kao podrška i pomoć državama članicama antihitlerovske koalicije i doprinos kako skraćenju rata i bržoj pobjedi Saveznika tako i izbavljenja vlastitih zemalja ispod okupacije i porobljivača.

Uputstvo se upušta i u prikazivanje unutrašnjeg socijalno-ekonomskog razvitka Sovjetskog Saveza. Za četničke propagandiste je to značilo objašnjenje razlika a dijelom i identifikacije između unutrašnjeg uređenja Rusije, odnosno onoga poretka koji je u osnovi strategije ravnogorskog pokreta. Propagandi se

nalaže da unutrašnji socijalno-ekonomski razvitak Sovjetskog Saveza prikazuje *u svetlosti istine sa gledišta koje je, uostalom, bar formalno Rusija prihvatila (između ostalog, u svojim sporazumima sa Engleskom - pristupanjem Atlantskoj platformi i njenim preuzimanjem obaveze da se 'neće mešati u unutrašnje stvari pojedinih naroda' da je u pitanjima za unutrašnje uređenje svaki narod suveren.* Sve dok nije poistovijećen ideal društvene pravde i ideal otadžbine u Rusiji koji je *danas i naš ideal.*

Propagandisti treba, pri obradi ovog pitanja, da imaju u vidu *sovjetski poredak od 1917. do 1923. godine (tj. od perioda ratnog komunizma koga karakteriše nastojanje ruskih vlastodržaca da dođe do privredne obnove zemlje) kao i promene do kojih je došlo u Rusiji posle uvođenja u život novog ustava, najzad i promene do kojih je došlo u unutrašnjem poretku Rusije za vreme onog rata mogu biti od interesa za nas. Vraćanje porodici kao osnovnoj ćeliji društvenog života, verska trpeljivost, borba protiv socijalnog izjednačenja (egalitarizma), poštovanje nacionalnih kultura, nadovezivanje savremene nacionalne kulture na kulturne vrednosti ruske prošlosti itd., sve ove pojave savremene ruske stvarnosti novijeg su datuma i predstavljaju vrlo krupna odstupanja od klasičnog komunizma ka jednoj novoj formi nacionalizma. Specijalno treba obraditi pristupanje Rusije Atlantskoj platformi i njeno obavezivanje da se neće mešati u unutrašnje stvari pojedinih naroda.*

Treba razbijati verovanje našeg sveta da postoji mogućnost spuštanja ruskih padobranaca, tenkova itd. kod nas. u vezi s time treba naglašavati da veličanstveni otpor koji danas pruža ruski narod ne dolazi toliko od vojničke snage Crvene Armije koliko od patriotizma ruskog naroda koga nikakav režim ne bi mogao uništiti. Pristanak na neizmerne žrtve u današnjoj, u istoriji najkrvavijoj borbi, jeste prvenstveno za ideju Otadžbine. Jer je pouzdano jedno: da za dvije decenije sovjetske vladavine ideja društvene pravde nije u toj meri ni primljena ni ostvarena da bi se samo za njezine tekovine prolilo onoliko more krvi. Ako je radnička klasa donekle u ovom zadovoljena, široke narodne mase nisu ni iz daleka tako zadovoljne da bi se moglo reći kako se one danas bore da bi očuvale, za protekle dve decenije stvoreno, blagostanje. Naprotiv, one su nam pružile samo dokaz o tome: da je ljubav prema otadžbini jedno instinktivno osećanje prema otadžbini, koje je mržnja zbog nepravdi ranijih vladavina učinila da privremeno utrne i koje se prirodno pojavilo istog trenutka kada se nacija kao takva osetila ugroženom.

Ideja otadžbine duboko je usađena u čoveka. Zato pristalica borbe za društvenu pravdu nikad nije iskren kad tvrdi da je ravnodušan prema otadžbini, da za njega nacionalno osećanje nije važno, navodeći da se bori za jedan mnogo širi i veći ideal. Zajednička prošlost, zajednički napori i patnje, zajedničke borbe i podvizi nacije, istovetna sudbina, običaji, vaspitanje, jednom reči zajedničko nasleđe... stvorili su i zajedničko osećanje koje neraskidivo vezuje ljude istog naroda.

Poznato je uostalom da ono što pokreće istoriju i nije i nikada razum sa smišljenim planovima i proračunima, već strast i osećanje. Onda je dopisana dopuna: *Ovo nije borba da se isključi socijalna pravda, nigde ne stoji da patriotizam*

ustaje protiv socijalne pravde. Radilo se samo o tome da se za račun neke svetske socijalne pravde ne žrtvuje jedna... nacija).

Tako je i Rusija postala pozornicom dveju velikih i moćnih ideja (ideja otadžbine i ideja društvene pravde) i za jedan period vremena značila jednu od najvećih revolucija u istoriji čovečanstva kojoj bi tačno bilo dati ime revolucije velikih traženja. Ovo traženje donelo je najveću, u istoriji, destrukciju, ali je imalo i drugih rezultata. Prvi zaključak dao je Lenjin kad je rekao: da ruski narod mora da voli onu mučeničku Rusiju. Ova misao je evoluirala sve dok ga Rusi javno i otvoreno nisu vratili na ljubav prema rodbini, tj. na ljubav prema otadžbini. Danas se nedvosmisleno može tvrditi da ako Rusija nije sasvim ravnodušna prema boljševizaciji Evrope i sveta, da ako ovaj ideal za nju nije baš sporedan, da je on ipak manje opija, nego što je opija ideal da samu sebe odbrani i čuva i samu sebe uredi. Ideja otadžbine, i da u njoj bude ostvaren ideal društvene pravde, to je danas i naš ideal.

Instrukcija treća: RAZVIJATI SVIJEST NARODA

Komanda JVUO sa *položaja* je 7. novembra 1941. godine razaslala komandama Uputstvo broj 3. o pitanjima propagande u ravnogorskom pokretu. *... Neophodno je potrebno da se odmah po svim odredima ustroji obaveštajno-propagandni otsek. Sastav odseka: potreban broj mlađih ljudi... dobri govornici...*

Razvijati nacionalnu svest naroda i pripremati za borbu protiv glavnih neprijatelja: Nemaca, Talijana i komunista. Savetovati narodu da se ostavi političkih trzavica i razmirica, jer Samo Sloga Srbina Spasava.

Stalno i stalno saopštavati i obaveštavati narod da jugoslovenska vojska postoji u Otadžbini i da istu priznaju i dalje naši saveznici Englezi, Rusi i Amerikanci, što je objavljeno od strane engleske vlade celom svetu preko radija. Isto tako objavljeno je preko radija da je komanda Jugoslovenske vojske u otadžbini poverena pukovniku Draži Mihailoviću. Saopštiti da je naš Vrhovni komandant Njegovo Veličanstvo Kralj preko Radio-Londona objavio celom svetu naređenje svim vojnim obveznicima da je komandant Jugoslovenske vojske u Otadžbini pukovnik Draža Mihailović, čijim se naređenjima moraju da povinuju svi vojni obveznici i ceo narod... Vođa našeg naroda je pukovnik Draža Mihailović...

... Zakletva poziva... Ukazivati na to da su sve partije, a napose komunistička, 20 godina podrivale našu Otadžbinu... Oni su bili i petokolonaši... čak i oružjem ubijali naše sinove.

- Ukazivati na to da se na čelu komunističke stranke nalaze stranci... Oni naoružavaju bosanske muslimane i arnaute iz Sandžaka... I pevaju čak i pesme 'Ne bojte se, braćo muslimani, u pomoć vam idu partizani'...

... Svaki odred treba da izdaje, na osnovu slušanja, radio-vesti i bilten pod nazivom 'Vidovdan'... Vesti umnožavati na šapirografu tako da se za svako selo izda više komada... U potpisu je komandant JVUO đeneralštabni pukovnik Draža Mihailović.

Instrukcija četvrta:
KRITIKA PROŠLOSTI U PRETHODNOM REŽIMU

Istoriju političke propagande čine ona pitanja koja propagandisti, u skladu sa aktuelnim trenutkom, obrađuju kako za rukovodeća lica i pripadnike i pristalice neke politike ili jednog pokreta, u ovom primjeru četničkog, tako i za same narodne mase. Čine to u različitim formama i na način koji zavisi od toga kome se ta propaganda obraća. Njihovu ulogu čine složenijom, a dostignuća relativizira postojanje i rasprostiranje propagandnih poruka suprotstavljenog usmjerenja.

I ravnogorski pokret sa svojom ukupnom propagandom je od svoga postanka sučeljen sa bitno drugačijim programskim opredjeljenjima NOP-a. Potonji se radikalno distancirao od prethodnog društvenog i državnog ustrojstva u Kraljevini Jugoslaviji. Ravnogorci su odmah mogli uvidjeti da je za mnoge ljude privlačan partizanski program, baš zbog temeljite kritike prethodnog društvenog sistema i zbog nuđenja posvemašnjih promjena u društveno-ekonomskoj i političkoj sferi. Bio je primamljiv za omladinu, dosta široke slojeve radnika, seljaštva, inteligenciju. Od početka je sve više sticao povjerenje i u širim narodnim masama. Ravnogorci su to pripisivali, kako su govorili i pisali, *supremaciji komunističke propagande*. Premda su u svojim programskim načelima sačuvali bitne komponente kontinuiteta sa državnom tvorevinom kakvu je predstavljala Kraljevina Jugoslavija, oni su bili primorani da u tom pogledu pariraju NOP-ovskoj orijentaciji. Shvativši rašireno nezadovoljstvo ljudi svojim socijalnim položajem u prethodnom društvenom sistemu, oni nisu smjeli potpuno upasti u apologetiku prethodnih režima. Kad bi nastavili tim pravcem ugrozili bi vlastite pozicije pri ostvarivanju utvrđenih ciljeva.

Zbog toga jedna od direktiva za nacionalnu propagandu postavlja zahtjev da se izvrši oštra kritika prošlosti. U toj direktivi piše da treba isticati načela socijalne pravde za budućnost. *Svakovrsnom propagandnom aktivnošću treba istaći da je omladina baš ta koja je u današnje vreme podnela najveće žrtve, ali koja je bila vođena avanturistima, strancima i zločincima svake vrste, koji su mrzili njen narod. Tako je moguće omladinu privoleti da sa istim elanom učestvuje u nacionalnom četničkom pokretu.*

Direktiva propisuje da četnička propaganda stalno ističe da *koren svega našeg zla leži u politici bivših jugoslovenskih režima.* Ovu kritiku, piše u direk-

tivi, prvi su ozbiljno započeli komunisti. Zato su imali uspeha i privremeno zadobili poverenje masa. *Naša propaganda treba objaviti borbu protiv starih političara, koji će se truditi da se ubace u nacionalni pokret da bi povampirili bivše naše žalosne političke prilike, dok bi vraćanje tih političkih prilika bilo katastrofalno po naš narod i našu sutrašnjicu. Stoga je neophodnost samokritike i čišćenja nacionalnog pokreta očigledna. Ona treba da ide uporedo sa antikomunističkim programom.*

Direktiva je naslovljena sa *Dvadeset godina pod Jugoslavijom*. Naročito se ističe socijalna politika tih režima kao nedosljedna, negativna i u suštini asocijalna. *Danas, kada je svakim danom sve više ratnih invalida, ratnih udovica i ratne siročadi, važno je isticati zapostavljenost pod Jugoslavijom onih koji su najviše u toku prošlog rata nastradali.*

Treba dokazati da je pod Jugoslavijom i ogromna većina Srba trpela često više od drugih jugoslovenskih plemena od šačice koruptivnih elemenata koji su se dočepali vlasti i tobož vodili velikosrpsku politiku, vodeći u stvari politiku svojih najsebičnijih interesa.

Niko nije tako ignorisan kao omladina pod Jugoslavijom. Na nju se gledalo kao na sredstvo politikantske borbe, koju treba sebi privući putem korupcionaških metoda, iskoristiti za momenat, a zatim opet ostaviti samoj sebi. Omladinu je trebalo skovati i od nje stvoriti telesnu gardu korupcionaških režima. I zbog toga nije ni čudo što je ona postala plen tuđe propagande, jer je za nju bilo očigledno da jugoslovenski režimi nisu bili rukovođeni velikim idejama, kojima se omladina, naročito intelektualna, svih vremena i naroda zanosila. Ovom pitanju mora se prići odlučno i sa velikom merom kriticizma prema bliskoj prošlosti, inače će omladina i dalje biti u opasnosti da postane odnosno da ostane plen tuđe propagande.

Spoljna politika, trgovačka politika, kolonizatorska politika prema nacionalnim manjinama, industrijska politika - sve te grane opšte politike bivših jugoslavenskih režima moraju postati predmet oštre i neumoljive kritike vršene od strane nacionalne propagande, jer sve one nose žig nedoslednosti i nesavesnosti, korumpiranosti i neveštine a čega su naše narodne mase više postale svesne, što ih je uostalom usled odsustva pravilno vršene nacionalne propagande i bacilo privremeno u naručje komunističke propagande.

Direktiva za nepovoljan položaj seljaštva u ujedinjenoj kraljevini optužuje *age i begove*. Svjesno ispušta iz vida da su zemljoposjednicima, bar u primjeru Bosne i Hercegovine, agrarnom reformom 1919. godine oduzeti zemljišni posjedi za koje im nikada nije isplaćena nikakva naknada. Time su oni prestali da igraju bilo kakvu ulogu u prethodnom režimu, a još manje su mogli da po osnovu vlasništva koje im je taj režim uskratio nad zemljom postanu *prvoklasna politička sila*, kako se to objašnjava u ovoj direktivi.

Agrarno pitanje i njegovo rešavanje bilo je jezičac na političkoj vazi jugoslovenskih režima, što je još više otežalo i inače sve teži položaj našeg seljaštva. Umesto da budu uništene u samom početku jugoslovenske age i begovi su postali

prvoklasna politička sila, sa kojim je morao računati svaki režim. Treba naglasiti da nema grane državne politike bivših političkih jugoslovenskih režima koje bi smele izmaći oštrici kritike nacionalne propagande, jer je narod postao svestan svih nedostataka te politike. Treba uvideti da je samo usled nedostatka nacionalne propagande u ovom pogledu i dobar deo nekomunističkih javnih radnika, pa čak i jedan broj mlađih oficira, podlegao komunističkoj propagandi koja je na vreme izvršila ovu kritiku i to bez ičije konkurencije.

Instrukcija peta:
STRATEGIJA "ČEKANJA" U PROPAGANDNIM DIREKTIVAMA

Čekanje kao strateški princip i orijentacija za odlaganje početka borbe protiv okupatora *kad za to dođe pogodan momenat* morali su biti objašnjeni u četničkoj propagandi. Uz to je u očima mnogih svojih pripadnika, ali i u narodu, valjalo opravdavati pojave otvorene i prikrivene kolaboracije ravnogorskog pokreta i njegovih oružanih formacija sa okupacionim trupama i kvislinškim režimima uspostavljenim na prostorima Jugoslavije. Čekanje, odlaganje borbe pa i svoju kolaboraciju ta propaganda je nastojala da od ozbiljne slabosti pretvori u prednost. Ta preimućstva je po svaku cijenu tražila naspram partizanskih jedinica koje su širom zemlje vodile žestoke bitke i sa okupacionim i sa oružanim snagama kvislinga.

Kako propagandna instrukcija iz ravnogorskog centra pokušava da objasni i opravda *čekanje* i *odlaganje* borbe protiv okupatora? Najrječitija je o tome jedna od direktiva namijenjenih političkim propagandistima i načinjena u Izvršnom odboru Centralnog nacionalnog komiteta.

U toj instrukciji se otvara ključno pitanje: istorijat borbe između četnika i partizana. Koji je prvi zahtjev propagandistima? Da se iz materijala *po ovom pitanju* valjano obrade i sistematizuju sljedeći zaljučci:

(1) *U početku borbe protiv okupatora i četnici su svim svojim snagama kao gerilci uzimali učešće u borbi.* Pa se nabrajaju mjesta tih borbi - kod Krupnja, Zavlake, Loznice, Zajače, Koviljače na pravcu Šapca kod Ravnja, na Mišaru, Šapcu, na Ceru, na frontu prema Zvorniku, na Goraždu, na Romaniji, kod Višegrada, na Palama kod Sarajeva, na frontu prema Sarajevu (opsada Sarajeva), zatim u opsadi Kraljeva, onda borbe prema Kragujevcu, Aranđelovcu (oko Rudnika), na pravcu Šatornje, na Kolubari, Čačku, Ovčarskoj klisuri, u Bosni između Višegrada i Romanije, na Srebrenici, Višegradu (na toj prostoriji), na Homolju, Kopaoniku, Goliji Mučnji i Suvoboru;

(2) *U zemlji agrarnoj industrijski nerazvijenoj sabotaža kao oblik akcije protiv neprijatelja ne može biti efikasna; primeri: da bi razorili jedan drveni most, malo čvršći, partizani su često ostavljali po nekoliko sati, dok je okupatorskoj*

vojsci trebalo najčešće po pola sata, pa da taj isti most osposobi za prevoz svojih trupa preko njega;

(3) *U zemlji relativno malih prostora, kao što je naša, ni gerilske akcije ne smiju biti stalne, inače zemlji i narodu prete ničim neisplative posledice;*

(4) *u zemlji agrarnoj, industrijski nerazvijenoj, zemlji malih prostora, kao što je naša, zemlji ustaničkih tradicija oružani ustanak je onda kada je blagovremen, jedino efikasna forma borbe protiv okupatora. Oružanom ustanku mogu prethoditi gerilske borbe, ali i to u velikim vremenskim razmacima;*

(5) komunisti, polazeći od svog internacionalističkog stanovišta, odlučili su se za oružani ustanak, pa makar i u nevreme. U daljoj konsekvenci oni su na odsječenim teritorijama organizovali neku vrstu državne vlasti i usled toga izgubili pravo da se više zovu partizani, a u želji da tu vlast osiguraju za sebe nego za budućnost, oni su počeli fizički da uništavaju ne samo svoje aktivne, nego čak i same potencijalne neprijatelje. Logično ovakav njihov rad morao je neizbežno dovesti do bratoubilačkog rata.

Antikomunistički program provlači se u suštini kroz sve Direktive, Uputstva, Instrukcije ili Smjernice za nacionalnu propagandu namijenjene edukaciji četničkih propagandista na terenu, tako i držanju ideološkog pravca kod komandi i jedinica. Program je formulisan u cjelokupnoj vojno-političkoj strategiji ravnogorskog centra i njegovog pokreta u zemlji. Direktive zahtijevaju da svi zborovi sa predavanjima budu u smislu rodoljubne (nacionalne) i antikomunističke propagande. Na tim zborovima naročito treba isticati i dokazivati da su četnici narodna vojska. *Ta vojska brani svoga Kralja i Otadžbinu i bori se za njih, čuva i štiti narod svoj od nasilja i pljačke, od tuđinskih nasrtanja i zuluma, od partizanskih i ustaških ubijanja, paljenja, pustošenja i drugih zverstava, kao i od svih drugih razornih i terorističkih elemenata. U dugoj i teškoj borbi protiv svih unutrašnjih i spoljnih neprijatelja četništvo je uvek bilo od svog postanka prožeto osećajima pravde i rodoljublja, čojstva i junaštva; vazda se pokazivalo kao zaštita i odbrana naroda svoga i njegovih svetinja u njegovim najtežim danima. Takvo je ono i danas i mora da ostane i sutra i uvek doklegod bude postojalo. Kad čovek upozna istoriju i upozna se sa herojskim podvizima naših četnika, postaje mu milo što je Srbin, jer su četnici osvetlali obraz srpski i preneli slavu srpskog imena daleko preko granica naše zemlje.* (U zagradi data napomena: *setiti se borbe protiv Turske i bugarskih nasilnika u Južnoj Srbiji i Makedoniji - kolevci srpstva, u Bosni i Hercegovini - Crni Potoci - protiv Austro-mađarskih okupatora i u I svetskom ratu naročito na Kajmakčalanu - vidi Srpsku Trilogiju od Jakovljevića).*

Instrukcija šesta: NOP I NJEGOVA PROPAGANDA

Instrukcije za nacionalnu propagandu su bez potpisa i datuma, bez mjesta izdanja i umnožavanja. U njima se veoma često priznaje organizovanost i širina i, kako pišu, *supremacija komunističke propagande*. Zato joj *podležu javni radnici, mlađi oficiri, omladina i dr.* Otuda je proistekla potreba četničkog vodstva da izvrši obračun sa propagandom svoga protivnika.

NOP-u, a naročito njegovoj propagandi, posvećena je šesta Direktiva za nacionalnu propagandu unutar četničkog pokreta. Kako su obmanjivanje i neistine među postulatima četničke propagande, u instrukciji se kaže da, u primjeru NOP-a i njegove propagande, *ne treba primenjivati neistine protiv njih*. Šta u stvari piše u Direktivi upravljenoj protiv partizana i partizanske propagande?

Najprije piše *da istina u tolikoj meri tereti i partizane i čitav njihov pokret, specijalno njihovo vođstvo, da uopšte nema potrebe da se primenjuje neistina u propagandi protiv njih. Ovo naročito važi kada se u ovoj propagandi dosledno polazi sa gledišta sadašnjih i budućih interesa srpskog naroda.* Na čemu je u toj direktivi oslonjeno težište te propagande?

Neosetljivost partizanskih odnosno komunističkih vođa prema žrtvama srpskog naroda. Neozbiljnost, lakomislenost i avanturizam tih vođa, njihov kukavičluk (uklanjanje vođa u pozadini i istovremeno nemilosrdno izvođenje naše najbolje omladine na klaonicu), njihovo **vlastodržačko besnilo**, *i njegove posledice (ubijanje, zverstva itd.), njihov internacionalizam, nemoral u partizanskim jedinicama (usled same činjenice neprestanog bliskog dodira partizana i partizanki, činjenica o kojoj vođstvo nije htelo da vodi računa, iako je ona bola oči),* **kriminalno** *(podvučeno u tekstu direktive - op.a.) vaspitanje omladine (osnovno pravilo: uvući omladinca u krv, pa on zatim nema kud nego da ostane sa partizanima do kraja), demagoško manevrisanje sa narodnooslobodilačkim parolama, podržavanje vere kod partizana o kratkotrajnosti rata, politička i vojnička nesposobnost partizanskih vođa naročito vojnička koja je često u najodlučnijim momentima pretvarala partizansku vojsku u neorganizovanu rulju itd. Sva ova tvrđenja moguće je potkrepiti i ilustrovati velikim brojem primera, slika, izjava itd., koje su narodu vrlo dobro poznate, ali o kojima on pod uticajem komunističke propagande još i sada nepovratno rasuđuje. U ovom pogledu cilj nacionalne propagande mora biti: na osnovu vlastitih iskustava našeg naroda, iskustava koja još nisu prešla u narodnu svest i dobila formu osude, treba pokazati ne samo nacionalni nihilizam partizanskih vođa, nego i* **potpuno razoriti veru naroda, naročito omladine, u tobožnju vojničku i političku sposobnost tih vođa**.

Potcjenjivački su govorili o partizanskim vojnim starješinama. Osporavali su im vojna znanja i vještine ratovanja i kad su četnici bivali poraženi u direktnim oružanim sukobima s njima. Minimizirana im je, čak, i politička sposobnost i pored toga što *narod pod uticajem njihove političke propagande još i sada nepovratno rasuđuje*. Po četničkoj propagandi taj narod ima negativna

iskustva sa partizanima, *ali ta iskustva još nisu prošla u narodnu svest i dobila formu osude.* Te osude od naroda nema čak ni sa iskustvom koje otkriva *bezobzirni i neumoljivi teror* partizana koji su *protiv vere, Boga, crkve i popova, narodnih običaja i istorijskih tradicija. Zaslužuju li partizani da im verujemo?* - postavljaju pitanja tvorci propagandnih instrukcija, ali i mnogobrojni autori letaka i drugih vidova koje je četnički pokret primjenjivao u praksi svoga sistema obavještavanja. *Bože sačuvaj* - sami odgovaraju na to pitanje koje pokušavaju da potvrde *saradnjom partizana sa ustašama, klanjem Srba i pljačkanjem srpske imovine,* pa i kad im je *na čelu naš zakleti neprijatelj - hrvatski pustolov Josip Broz zv. Tito, čime uspevaju da prevare i zavedu nekoje žalosne Srbe i Srpkinje.*

Kada sve to znaju kako Srbi i Srpkinje uopšte pristaju uz partizane? *Iz neobaveštenosti, neznanja ili pokvarenosti pristaju uz njih i pomažu im na razne načine.*

U svemu što je sa Ravne gore upućeno kao edukacija četničkih propagandista na terenu u najvećoj mjeri su instrukcije za antikomunističku propagandu. Komunizam se u tim dokumentima definiše kao sistem vladavine, koji *danas vlada u Rusiji, a po kome se ruši dosadanje društveno i državno uređenje i prisilno zavodi novo sa diktaturom proletarijata, tj. radnika. Sredstvo sa kojim se to postizava i održava jeste bezobzirni i neumoljivi teror, koji se provodi bez ikakvih obzira i milosrđa. Komunizam ne priznaje ni veru, ni Boga, ni besmrtnost duše, ni slobodu savesti, ni krsnu slavu, ni ostale svetkovine; ni nacionalnost, ni nacionalnu kulturu, ni istorijske tradicije, ni brak ni porodicu, ni privatnu svojinu. On zavodi najstrašnije ropstvo i duhovno i materijalno i sobom donosi najveću bedu i siromašenje, pustoš i očajanje stavljajući čoveka na stepen životinje.*

Mi se ne borimo za komunizam, nego protiv okupatora, a za slobodu sviju nas. Mi nismo ni protiv vere, ni protiv Boga, ni protiv crkve ni protiv popova, ni protiv narodnih običaja ni protiv istorijskih tradicija. Mi smo samo protiv narodnih izdajica i izroda. Tako nam govore na sva usta naročito u poslednje vreme naši crveni đavoli: partizani-komunisti i njihovi vođe i agitatori uspevajući na taj način da prevare i zavedu nekoje žalosne Srbe i Srpkinje, koji iz neobaveštenosti, neznanja ili pokvarenosti pristaju uz njih i pomažu im na razne načine navaljujući tako na sebe prezir i prokletstvo celog našeg naroda.

Za svakoga ko ih poznaje jasno je kao dan da je svaka njihova tvrdnja laž; a ovo govore samo zato da prevare narod pa da pođe za njima, a kad oni već jednom dobiju vlast u ruke, veruju da će lako obračunati sa svima i provesti svoj teroristički program do kraja, što bi zaista i bilo kad bi se njihove želje ostvarile.

Zaslužuju li oni da im verujemo? Bože sačuvaj! Ta ceo njihov život i rad pokazuje i dokazuje da celu njihovu organizaciju vodi komunistička partija i da je ona osnov svemu. Oni se dakle bore samo za vlast komunističke partije, računajući: sad ili nikada, pa u tu svrhu osnivaju nekakve svoje vlade; ubijaju najzaslužnije i najsvesnije sinove našeg naroda; izvršuju najstrašnija zverstva i za sobom ostavljaju samo groblja, pustoš i zgarišta.

Njihovo manevrisanje sa narodno-oslobodilačkim parolama takođe je laž i obmana, jer njihova vojska niti je narodna, niti oslobodilačka, niti se oni bore za narodno oslobođenje. Nije narodna zbog toga, što u svoju vojsku pozivaju i primaju i nenarodne elemente kao npr. Mađare, Arnaute i dr., a ni zbog toga što se oni ne bore za narod i njegovo oslobođenje, nego baš protiv, bore se samo za crvenu diktaturu proletarijata, a to znači: za mračnjaštvo, za teror i ropstvo naroda.

Permanentno su izjednačavani partizani sa ustašama i ustaškim zločincima. Dugo vremena i hrvatski narod u cjelini je identifikovan sa ustašama i njihovim režimima. Identifikujući partizane sa ustašama ona je pokolje izvršene od ustaša nad srpskim življem u NDH pripisivala NOP-u. U četničkim lecima je prepoznatljiva argumentacija i leksika preuzeta direktno iz propagandnih instrukcija.

Kad znamo da su nam se Hrvati pokazali najveći neprijatelji, da hrvatski ustaše sa svojim oficirima, popovima i drugim predstavnicima hrvatske vlasti sarađuju sa partizanima; da su i jedni i drugi pobili i poklali preko milion Srba i opljačkali na milijarde srpske imovine, zavivši u crno i uništivši sasvim bezbrojna naša sela i gradove: kad uzmemo u obzir da je i vrhovni komandant partizana naš zakleti neprijatelj - hrvatski pustolov Josip Broz zv. Tito, koji je i našem Kralju tobože zabranio povratak u ovu zemlju, a sve Srbe koji nisu s njim proglasio izdajicama; kad naposletku znamo za vlastodržačko besnilo partizansko i neosetljivost njihovih vođa naročito sa srpskim žrtvama, njihovu lakomislenost i neozbiljnost, njihovu laž i avanturizam, njihovo zločinačko vaspitanje naše omladine uvlačeći je u krv s verom da je kompromituje dotle da posle mora da ostane s njima izvodeći je na klaonicu, njihov nemoral koji se s partizankama sprovodi po njihovim jedinicama, političku i vojničku nesposobnost njihovih vođa, zar može biti i jednog Srbina ili Srpkinje, koji bi više verovali Hrvatu Josipu Brozu i voleli ga, nego svome čestitom Kralju Petru II i našim proslavljenim herojima i rodoljubima? Zar su nam bliži i miliji partizanski redovi koji seju smrt i pustoš na svakom koraku, nego naši četnički - narodni, koji se danas bore za naš novi i bolji život, za pravdu i istinsku slobodu? Osvesti se, brate Srbine i sestro Srpkinjo, jer ako to ne učiniš na vreme, teško tebi, i deci tvojoj!

NOP se optužuje za sve nedaće. Glavni je krivac za teror nad srpskim stanovništvom. Svrstan je i među krivce za kapitulaciju Kraljevine Jugoslavije pred naletom fašističkih okupacionih sila. Optuživši ga za teror nad srpskim žiteljstvom četnička propaganda govori o *partizansko-ustaškoj bandi*. Time je htjela da navuče gnjev srpskog naroda sa ustaša na NOP i partizane. Tvrdi da partizani i ustaše djeluju u *sporazumu sa Pavelićem* i da su *na partizanskim vođstvima sve sami Hrvati-ustaše*. I pozdrav *Smrt fašizmu - sloboda narodu*, koji je formulisao NOP još prije početka rata, četnička propaganda je preokrenula u *Smrt fašizmu i komunizmu - demokratska sloboda srpskom i svim slovenskim narodima*.

INSTRUKCIJA O KRALJU U ČETNIČKOJ DIOPTRIJI

Valja reći da su četničke parole o kralju i otadžbini bile prijemčive za znatan broj ustanika, pogotovo za ogrezle privrženike monarhije i ravnogorskog pokreta. Propaganda u praksi je slijedila i, u mnogo čemu, išla ponegdje ispred uputstava koja su propagandistima prispijevala iz ravnogorskog centra, u stvari iz Izvršnog odbora Centralnog nacionalnog komiteta (CNK). Kralj Petar II bio je ugrađen u njihovu osnovnu parolu: *S verom u Boga - za Kralja i Otadžbinu*. Četnička propaganda, i ona iz ravnogorskog centra i ona u praksi na terenu, nastojala je da objasni pojam i sadržaj termina sadržanih u toj paroli kao što su *Kralj, Otadžbina, Vera* i *Pobožnost*.

KRALJ - I u direktivi za nacionalnu propagandu kralj zauzima najistaknutije mjesto. *Kralj je Božji izabranik i pomazanik* - piše u toj direktivi potpisanoj sa *Slobodne srpske planine*. Zanimljivo je da ona potiče iz januara 1944. godine. *Što je otac u jednoj porodici, to je - pa i još više - Kralj u državi. Kao što se otac kao domaćin stara da mu kuća bude ugledna, jaka i napredna i da svak u kući bude miran i zadovoljan, tako se i Kralj stara da naša država bude ugledna, moćna i napredna, da svi budemo zaštićeni, mirni i zadovoljni. Naša je sveta dužnost da svog Kralja ljubimo i poštujemo, da Mu pomažemo i budemo vazda verni, odani i poslušni, da Ga branimo, pa ako ustreba i život svoj za njega položimo. To nam i sam Bog zapoveda, a to smo dužni učiniti tim pre što je naš Kralj Nj. V. Petar II, krv naša, ponos i nada Srbinova. On potiče iz slavne dinastije Karađorđevića, praprаunuk je besmrtnog Vožda Karađorđa, koji je oslobodio Srbiju od Turaka, unuk velikog Kralja Petra I Oslobodioca, koji je osvetio Kosovo i Slivnicu i oslobodio sve srpske zemlje pod turskim jarmom, a sin mučeničkog i Viteškog Kralja Aleksandra I Ujedinitelja, koji je oslobodio i ujedinio sve naše zemlje gde žive Srbi, Slovenci i nebraća Hrvati... Dinastija Karađorđevića narodna je dinastija, koja je uvek živela, radila i borila se za narod i njegove najsvetije ideale, pa je zato stekla neprocenjivih zasluga, a to nam daje pravo da verujemo da će i naš mladi kralj Petar II poći stopama svojih velikih i slavnih predaka i biti na diku i ponos celokupnog Srpstva, o čemu je dao neoborivih dokaza.*

S kraljem na usnama su počinjali i završavali zborovi i konferencije, kralju se polagala zakletva, otpočinjale vojne operacije i borbena dejstva; u njegovo ime je vršeno fizičko istrebljenje nesrpskih naroda, prije svega Muslimana i Hrvata sa prostora koji su uplanirani u Veliku Srbiju. Cjelokupna četnička propaganda, naročito ona u pisanim oblicima kao što su listovi, leci, proglasi, depeše, instrukcije, javni apeli i druge poruke pozivali su se na njega. Svako njegovo javno istupanje u izbjeglištvu praćeno je donošenjem njegovih govora u cjelini ili u citatima na razne načine i u sredstvima obavještavanja pripadnika ravnogorskog pokreta.

Tako je pod naslovom *Govor Njegovog Veličanstva Kralja prilikom posete kraljevske jugoslovenske mornarice* na Malti 17. juna 1944. godine objavljeno njegovo obraćanje oficirima, podoficirima i mornarima. Tada je on izrazio

zadovoljstvo što se, *obilazeći Vas i Vaše brodove, uverio o Vašoj nepokolebljivoj ljubavi i odanosti prema meni i Našoj zastavi koju ste tako odlučno vijali kroz oluje današnjice*. On je pohvalio njihovo vojničko držanje i pozvao da *i nadalje ustraju u teškim zadacima koji su još ispred njih za dobro mile nam Otadžbine*. Pohvalio je *svoje dične mornare u svim jedinicama kraljevske mornarice koje su aprila 1941. godine napustile zemlju da sa našim Saveznicima u Sredozemnom moru nastave borbu protiv neprijatelja*. Pohvalio je jugoslovensku mornaricu što je *na nedavno preuzetim jedinicama dodeljenim od strane Saveznika, ponovno smeono zaplovila morima i tako doprinela svoj udeo u borbi za oslobođenje Otadžbine*. Obećao je da će se jednom *kad uskoro budem ponovno na našoj oslobođenoj grudi sa ponosom i radošću sećati ovog lepog dana naše uzajamne ljubavi i bratske sloge*.

PROPAGANDNA INSTRUKCIJA O OTADŽBINI

Uz kralja je, u ravnogorskoj propagandi i osnovnoj četničkoj paroli, dominirala i otadžbina. Autori Instrukcije za nacionalnu propagandu, dakako, nisu mogli zaobići ni objašnjenje kojim bi se pothranila široka upotreba otadžbine u redovima četnika, u govorima i na zborovima, u lecima i biltenima, proglasima, naređenjima i pozdravima. Šta je po tom tumačenju otadžbina?

To je zemlja naših otaca (po čemu se tako i prozvala). To je zemlja naših dedova i pradedova; zemlja u kojoj smo prvi put ugledali sunce Božje i sve lepote ovoga sveta; zemlja u kojoj prebiva narod naš, gde se nalaze svetinje naše, pesme naše, običaji naši; zemlja u kojoj leže grobovi naših milih i dragih; zemlja za koju nas sve vezuje i od koje zavise sreća i zadovoljstvo naše, veličina i sloboda naša; Otadžbina je zajednička majka sviju nas i zato je prva i najglavnija dužnost naša da se s njom ponosimo, da je čuvamo i branimo, pa i život svoj za nju žrtvujemo da nam bude velika i slavna, napredna i slobodna.

Za otadžbinu kaže se još *da je to njiva, na kojoj se seje i žanje, mi žanjemo ono što su sejali naši pretci, a sejemo ono što će žeti naši potomci. Kakav bude naš rad, takav će biti njihov život.*

INSTRUKCIJA O VERI, POBOŽNOSTI I CRKVI

Direktive za nacionalnu propagandu definišu vjeru *kao najsvetiji i najplemenitiji osećaj u čoveku. Ona veže čoveka s Bogom i kazuje mu kakav je Bog i kakva je i kolika je ljubav Božja prema čoveku, dok s druge strane govori čoveku: kako treba da živi i šta treba da radi pa da ugodi Bogu, da spretno i zadovoljno*

poživi na ovome svetu, da bude koristan i drugim ljudima i da spase dušu svoju. Vera nas uči svemu što je lepo i uzvišeno, časno i pošteno i ko nju odbacuje, odbacuje najveću svoju sreću i zadovoljstvo i postaje gori i svirepiji i od divlje zveri, jadniji i očajniji od svih nesrećnika i stradalnika.

(...) Stoga radi našeg spasenja dužnost je svakoga od nas da svoju veru čuvamo i poštujemo, da je volimo i branimo, da se Boga uvek sećamo i da Mu kroz molitvu i dobra dela služimo. To su na prvom mestu Srbi i Srpkinje dužni da čine, jer su vera i Crkva kroz vekovno ropstvo i svakovrsne muke i patnje spasili srpstvo i ime i jezik i lepe narodne običaje i kulturu i njegovu čast i slobodu i dušu njegovu, pa i sam opstanak njegov. Radi toga sramota je da crkve naše budu prazne. To ne sme unapred da bude iako stariji ne mogu redovno da dolaze na bogosluženje, moraju bar decu svoju da upućuju da ne podivljaju i ne postanu danas-sutra najveći zločinci i nesrećnici.

INSTRUKCIJA O UNUTRAŠNJIM I SPOLJNIM NEPRIJATELJIMA

U jednoj od direktiva za nacionalnu propagandu objašnjava se *ko su naši unutrašnji a ko spoljni neprijatelji.* Navodi se da *borba protiv unutrašnjih neprijatelja mora biti onakva, kakvu upotrebljavaju i unutrašnji neprijatelji prema nama.* Prvo to su partizani i ustaše, a zatim i njihova savršena propaganda. *Pre svega, najjača snaga partizana i ustaša koju oni ispoljavaju protiv nas, sastoji se u njihovoj* **savršenoj propagandi**. *U njoj se ne biraju sredstva da pronađu ili izmisle i najmanju sitnicu kojom bi nas kod naroda zlonamerno mogli da kompromituju. Drugo njihovo oružje sastoji se u odličnoj obaveštajnoj službi koju su organizovali, a posle toga dolaze njihovi napadi i nemilosrdno uništavanje sviju i svakoga ko je protiv njih ili ko ne pristaje uz njih.*

U Direktivi se insistira na istovjetnosti *četničke borbe svuda i svakad. Danas više niko ne može ostati po strani kad se vodi borba za opstanak; ne mogu jedni ginuti, a drugi sedeti skrštenih ruku, mora se svako opredeliti za nas ili za njih. Opredeliti se za njih značilo bi postati najcrnji izdajnik i grobar svog vlastitog naroda i svojih najvećih svetinja. Stoga je dužnost svakog čestitog i poštenog Srbina i svake Srpkinje da svesno i složno, neustrašivo i smelo pristupi u redove četničke i da svi od deteta do starca budu zadahnuti jednim duhom i jednom ljubavlju prema Bogu i veri, prema narodu svom, Kralju i Otadžbini, prema četničkom pokretu i njegovoj borbi, pa da doprinesu kolikogod mogu za konačnu pobedu Pravde i Slobode. Svi mi bez razlike u savršenoj slozi moramo širiti propagandu svugde i na svakom mestu u korist pomenutih naših svetinja i obaveštavati četničke vlasti o svemu. Na taj način olakšaće se teška i krvava borba četnicima i ubrzaće se dan njihove konačne pobede i slobode narodne.*

UZ PISANE I - USMENE INSTRUKCIJE
Prenošenje informacija "od usta do usta"

Podrobniji prikaz sadržaja instrukcija za nacionalnu propagandu bio je neophodan iz više razloga. Riječ je, na prvom mjestu, o prvim dosad poznatim a posve malo obznanjivanim četničkim dokumentima te vrste i karaktera. Oni omogućavaju da se upoznaju početne etape, tok i dalji razvoj četničke propagande u Drugom svjetskom ratu. Dokumenti su zanimljivi i zbog toga što je u njima razrađivana i konkretno formulisana primjena u praktičnoj propagandi onih zadataka koji su usaglašeni sa ratnim i političkim velikosrpskim ideološkim ciljevima ravnogorskog pokreta i na određenim područjima i u cjelini.

Instrukcije, smjernice, uputstva ili direktive pokazuju da je vodstvo toga pokreta, posebno Izvršni odbor CNK, shvatilo značenje propagandnih aktivnosti za uspjeh pri ostvarivanju utvrđenih programskih ciljeva. Da to uoče i shvate nagnala ih je i dobro organizovana propaganda njihovih najdirektnijih protivnika u tom ratu. Mnogo puta su i sami isticali kako NOP ima odličnu propagandu. Naspram nje su se osjećali inferiornim. Zato su bili zainteresovani da se njihova propaganda brže razvija, kako bi mogla parirati protivničkoj odnosno neprijateljskoj.

Sve to je uočljivo i u planovima i u praktičnim koracima za stvaranjem čitave mreže propagandnih punktova. Oni su nicali u jedinicama, područjima i mjesnim vlastima formiranim na teritoriju koji su htjeli da drže pod vlastitom kontrolom. Shvatili su da je to jedan od osnovnih preduvjeta za ostvarivanje što većeg političkog uticaja na srpsko stanovništvo. Taj uticaj je važan i za sve druge faktore kojima su se obraćali propagandnim porukama izvan srpskog nacionalnog korpusa. Praksa će pokazati da taj pokret i njegova propaganda nisu mogli biti ostvareni onako kako su željeli njegovi kreatori i praktični izvođači. Ona će, onakva kakva je bila, postići stanovite rezultate iako daleko od mogućih a pogotovo od željenih.

Ono što je projicirano u instrukcijama ili uputstvima dobijalo je svoj epilog u bezbrojnim lecima, proglasima, listovima i drugim glasilima. U taj sistem propagande posebno spada interpersonalno prenošenje informacija *od usta do usta.* Tako je načelnik vrhovne komande nazivao one informacije koje se ne smiju pismeno širiti nego biti i ostati svojina samo određenih krugova, često i personalno naznačenih, unutar četničkog pokreta.

Iz ravnogorskog centra su intenzivno otpremane odgovarajuće smjernice. Njihovim odrednicama će se pokrivati potreba aktuelnog trenutka ili događaja koji iziskuje odgovarajuću pažnju. U tom centru su htjeli propagandi da daju sva obilježja i karakter regularne djelatnosti cjeline pokreta. Ta djelatnost, smatrali su, odvija se na području koje će sutra biti njihova država - Velika Srbija.

Instrukcije nisu obavezno morale imati samo pisanu formu. Mnogim kanalima su one oticale do krajnjeg korisnika na sastancima sa komandantima koji su ih prenosili do propagandnih punktova u svojim jedinicama. Održavani su i direktni kontakti sa referentima, šefovima ili rukovodiocima tih centara. Registrovani su sastanci posebno sa glavnim urednicima četničkih glasila i autorima priloga namijenjenih za objavljivanje. Osim pisanih, Mihailović i drugi vojni i politički funkcioneri su u neposrednim susretima sa svojim komandantima i drugim ljudima sa terena *izdavali* i usmene instrukcije. One su se često odnosile na sve ono što nije bilo moguće uvijek pismeno saopštavati. Ili što je skopčano sa nekontrolisanim raspačavanjem i korišćenjem. Usmene instrukcije, što je nosilo obilježja stroge tajnosti, ili finesa koje se odnose na saradnju s okupacionim njemačkim, italijanskim i kvislinškim jedinicama relativno su jednostavnije objašnjavani odnosi sa komunistima - partizanima kao glavnim neprijateljima s kojima ne može biti nikakve saradnje. Iako su usmene instrukcije, iz razloga tajnosti ali i brzine prenošenja na teren, davane u neposrednim susretima i pri dogovorima, one su, htio ne htio, postajale javne na četničkim skupovima. Do jedinica su najveće tajne dopirale u najšire krugove. Obznanjivale su ih često baš one ličnosti koje bi trebalo da ih čuvaju. Jer, jedna od raširenih pojava u ovim sredinama ticala se shvatanja da onaj ko raspolaže tajnim informacijama predstavlja važniju i uticajniju ličnost u četničkom vrhu. Bliži je Vrhovnoj komandi i Draži kao načelniku njenog štaba. Osim toga, činjenice i podatke dobijene u usmenim instrukcijama iznosili su i sami govornici na skupovima čiji su sudionici tražili da saznaju šta je sve rekao ili poručio general Mihailović ili neka druga ličnost iz vrha četničkog pokreta.

Pored instrukcija, bez obzira bile one pisane ili usmene, treba istaći i praksu obavještavanja o dodatnim materijalima što prate ta uputstva. Referenti za propagandu ili nacionalni povjerenici dobijali su iz ravnogorskog centra i upute o pratećem materijalu na osnovu kojih se mogu praviti propagandni sadržaji naznačeni u instrukciji.

Referenti za propagandu ili nacionalni povjerenici unutar pokreta dobijali su upute koji sve materijal i literaturu treba da imaju za obradu, primjerice, komunističkog pitanja. U tom raspisu, recimo, u 11 tačaka je nabrojano sve što moraju imati pri ruci da bi vodili uspješnu propagandu protiv NOP-a i njegovih oružanih formacija. Po tim zahtjevima se unaprijed sugeriše i fabrikovanje podataka kojim bi se ocrnio protivnik ne birajući sredstva: *izveštaji komandanata o izbijanju sukoba u toku operacija protiv partizana; podaci o komunističkim nedelima: lista ubijanja, progona, pljačke stoke i hrane, prinudnog mobilisanja, naročito zverstva o ubijanju žena, dece, staraca, četnika, oficira, intelektualaca, pustošenja sela, istrebljenja čitavih nacionalističkih porodica, glad i zaraza; podaci o kazni, komunističkim izveštajima o pobedonosnim bitkama, zauzećima mesta kao i o lažnim izveštajima o broju ubijenih neprijateljskih vojnika; izveštaji o suradnji i prelaženju hrvatskih trupa, oficira, političara, a naročito ustaša u komunističke redove; izveštaji o stupanju komunista u službu okupatora,*

ljotićevaca, ustaša, radi borbe protiv našeg pokreta; izveštaji i izjave očevidaca i posmatrača o načinu vladavine, metodama, sredstvima komunista u zauzetim krajevima; podmetanja i klevete komunističke propagande u borbi protiv našeg pokreta; pored slanja zaplenjene komunističke arhive i literature dostavljati stalno i izjave uhvaćenih ili razočaranih komunista; dostavljati sva dosadašnja štampana dokumenta o komunističkoj akciji, nedelima kao i niz brošura 'Pakao ili Komunizam u Crnoj Gori'; podaci o nedelima kaznenih ekspedicija kao represalija na komunističku vladavinu, štete, ubistva, odvođenje u koncentracione logore, paljevine itd. Naročito skupljati i dostavljati komunističku literaturu iz 1941. godine kada su istupali sa nacionalnim parolama i iz 1944. godine kada otvoreno istupaju protiv Kralja, Monarhije i Srpstva.

INSTRUKCIJA O TAKTICI DO KRAJNJEG CILJA ČETNIČKE BORBE

Izgradnja samo jednog srpskog mišljenja i prava - prostorno ili teritorijalno

Četnički program je predvidio da *sve srpske zemlje i svi Srbi imaju biti ujedinjeni u Srbiju, a svi Hrvati iz srpskih zemalja imaju iseliti u Hrvatsku. Onda će slobodno izabrana srpska narodna skupština imati da odluči da li hrvatski narod zaslužuje da se primi u širu jugoslovensku državu.* Taj program, međutim, ne otvara pitanje: da li bi hrvatski narod htio ući u tako zamišljenu državnu tvorevinu?

Programski ciljevi ravnogorskog pokreta definisani su još u prvoj godini rata. Time su određeni strateški pravci njegovog djelovanja. Toj strategiji je saobražena i taktika i propaganda četništva.

Jedna od direktiva za nacionalnu propagandu kratko objašnjava i krajnji cilj četničke borbe: *odbrana Kralja i Otadžbine i konačno izvojevanje Slobode; čišćenje zemlje od svih neprijatelja; uređenje zemljoradničkog, radničkog i svih ostalih pitanja; zavođenje socijalne pravde, pravde, mira i reda, blagostanja i sigurnosti narodne, širenje prosvete u nacionalnom duhu i stvaranje boljih uslova za držanje i čuvanje narodnog zdravlja; nacionalizacija kapitala, industrije, svih grana privredne proizvodnje itd. Itd.*

Taj krajnji cilj je određenije formulisan u *Homogenoj Srbiji* Stevana Moljevića, Instrukciji Mihailovića od 20. decembra 1941. godine i drugim programskim dokumentima. Iz tako postavljenih ciljeva proizlazi i taktika četništva. Ta taktika se objašnjava u jednoj od direktiva za nacionalnu propagandu. U čemu se ona sastoji? *Zašto smo kroz ove tri godine borbe izabrali ovakav način borbe, koji vam je poznat, a u kojem smo se okomili naročito na komuniste?*

I odgovor je nedvosmislen: zato što *smatramo da je komunizam najveći neprijatelj čovečanstva i naše nacije, koju oni u svojim avanturističkim pothvatima dovode do istrebljenja, a što je urodilo i takvim posledicama: da se po našim specijalno srpskim selima vide samo bezbrojna groblja, užasna zgarišta i pustoš. Radi toga životni interes našega naroda i zaštita njegovih života i njegove imovine rukovode nas da i dalje istrajemo na dosadašnjem putu naše borbe do konačne pobede.*

Ta *konačna pobeda* podrazumijeva Kraljevinu Jugoslaviju koja će biti obnovljena nakon rata. Ona bi *okupljala sve Srbe i unutar i izvan Srbije*. Ona podrazumijeva *opšti srpski narodni blok* organizovan *sa svrhom da se u svim nacionalnim pitanjima današnjice i sutrašnjice zauzme jedno opšte srpsko gledište i da se ujedinjenim srpskim snagama to gledište obezbedi, sprovede do kraja, pri rešavanju državnih pitanja, koja se tiču srpskog naroda. Tako bi i prostorno ili teritorijalno samo jedno srpsko mišljenje i jedno srpsko pravo bilo izgrađeno i ostvareno.*

Tako piše i u letku pronađenom u Mostaru i štampanom pod naslovom *Srpski nacionalni front*. Po njemu bi obnovljena Kraljevina isključila svako miješanje stranih sila *specijalno u pitanju odnosa između Srba i Hrvata. Hrvati su, prema tom letku, ne samo politički izdali svoju nacionalnu državu Jugoslaviju nego su izvršili i zločinastva nad Srbima. Moraju podneti odgovornost za to primernim i osetnim odmazdama odgovornih izvršilaca i podstrekača* i to pored kazni Srba i Slovenaca *za koje se utvrdi da su učinili zločine*.

Saglasno tako utvrđenoj orijentaciji zadatak prve vlade u oslobođenoj zemlji je da ukine Banovinu Hrvatsku. Sa Slovencima Srbi žele da ostanu u državnoj zajednici, a vladajući kralj sleduje primer kralja Petra I - kaže se u tom letku. Ta vlada će, naravno, utvrditi šta i kako treba da rade vlada i skupština, kakve socijalne mere da sprovodi. Program Srpskog nacionalnog fronta, međutim, predvidio je i to da *sve srpske zemlje i svi Srbi imaju biti ujedinjeni u Srbiju, a svi Hrvati iz srpskih zemalja imaju iseliti u Hrvatsku. Kad srpski narod bude ujedinjen u svim srpskim zemljama na svom narodnom teritoriju onda će slobodno izabrana srpska narodna skupština imati da odluči da li hrvatski narod zaslužuje da se primi u širu jugoslovensku državu, ili pak da se ostavi da sam stvara svoju posebnu državu. Još ako srpska skupština odluči svojom običnom većinom, da se zadrže Hrvati u državnoj zajednici ona će izgraditi i utvrditi jednovremeno i uslove pod kojima se ima nastaviti državni život sa hrvatskim narodom.* U tom letku se nigdje ne otvara pitanje: da li bi hrvatski narod htio ući u tako zamišljenu i državnu tvorevinu?[357]

357 VII, FNDH, k. 157, f. 11, d. 4.

TELEGRAFSKE INSTRUKCIJE: FRIZIRANIM INFORMACIJAMA ZAVARAVATI NAROD I VOJNIKE

Sav propagandni materijal primljen od komandanta korpusa komandant brigade odmah pomoću svojih propagandno-obaveštajnih organa rastura po svome reonu ili predaje licima kojima je upućen ovaj materijal.

Obaveze u organizaciji i vođenju propagande Draža je osobito vezao za komandante. Podjednako kao i funkcionisanje vojno-obavještajne službe. Propisivao im je da *prilikom obilaska svoga reona obaveštavaju narod o situaciji i ovaj upućuju na dužnosti i vršenje službe odgovorne prema Kralju i Otadžbini.* Slične funkcije odredio je i drugim javnim glasilima kojima je raspolagao. Njegov štab Vrhovne komande imao je stanicu za vezu sa Amerikom, novinske agencije i radiofonsku stanicu, koja je dobila naziv *Ravna gora*. Šef ove grupe stanica bio je Đura Đurović. On će preuzeti rukovođenje propagandom u 1944. U sklopu te propagande djelovale su i neke radiostanice u inostranstvu. Tako su putem radio-talasa i listova - *Ravna gora, Vidovdan, Ujedinjeno Srpstvo, Istok, Polet, Glas Beograda, Glas Cera, Glas Topole* i dr. - te proglasa popularisane sve četničke borbene i političke aktivnosti, naročito u suzbijanju partizanskog pokreta.

Instrukcije za nacionalnu propagandu često su rasprostirane i depešama. Telegrafska propagandna uputstva su otpremana sa Ravne gore u hitnim slučajevima koji ne dopuštaju nikakva odlaganja. Ona su bitno kraća od uobičajenih. Slata su na teren kada se od propagandista tražilo brzo reagovanje na pojedine unutrašnje i međunarodne događaje, vojne ili političke poteze protivnika. Jedna od tih instrukcija proizvod je potrebe da se naglasi značaj nekog cilja koji se postiže propagandom. *Početi odmah propagandom protiv komunista i svugde i na svakom mestu objasniti istinu da je do ovoga žalosnog stanja došlo zato što su oni u želji da preotmu vlast počeli borbu prerano.*

Frizirane informacije su prilagođavane ciljevima relativno snažno razvijene propagande koja je opravdavala politiku, rat i četničko ponašanje na način kako ih je vidio i vodio Mihailović. Te informacije su po pravilu bile dezinformacije, ali je iz njih svaki iole pažljiviji čitalac mogao dosta saznavati o stanju duha u tom pokretu. Računalo se, pogrešno dakako, da se time može da prevari i svjetska i domaća javnost. Zato propaganda, ne obazirući se na posljedice svoga djelovanja, produžava po starom i uhodanom. Primjerice, o Britancima i njihovoj politici. Oni su mnogo puta tražili da se pomire četnici i partizani, da objedine svoje snage i vode zajedničku borbu protiv sila Osovine. S takvim sugestijama istupao je na BBC-u i Antoni Idn, ministar inostranih poslova Velike Britanije. Na tu njegovu izjavu Mihailović 31. januara 1943. godine u R*aspisu svima* piše: *Izjava Idnova o mirenju ne važi. Čistiti komuniste do poslednjeg. Mi našu kuću uređujemo i niko drugi. Oni neka pregovaraju to se nas ništa ne tiče.*

Dražinim R*aspisom za sve* dati su ujedno neposredni orijentiri ne samo komandama i četnicima nego i njihovoj propagandi. Usmjerenost kampa-

nje protiv partizana, nakon toga, još čvršće je iskazivana i potvrđivana. Na sugestije Idna, britanske vlade i Londona Mihailović 28. januara 1943. otprema depešu majoru Zahariju Ostojiću: *O pokušaju Londona za mirenje nas sa komunistima razviti propagandu da je to naš i engleski marifetluk da komuniste malo uspavamo dok ih ne potučemo...* On traži da se *akcija ka Čajniču priprema obostrano, vi otuda, mi odovud, da tetkice (Talijane) ucenjuju komunističkom opasnošću iz istočne Bosne, a da akciju prema Čajniču pripreme politički kao da je protiv komunista.*[358]

U proglasima i lecima su, umjesto Idnove sugestije, sva nastojanja usredotočena u prvom redu na to da se likvidiraju domaći neprijatelji. Mihailović je 28. februara 1943. godine, na jednoj svečanosti u selu Gornje Lipovo, te domaće neprijatelje klasifikovao ovim redoslijedom: partizani, Hrvati, Muslimani i ustaše. *Tek posle toga, kada jednom obavi taj posao, povešće borbu protiv osovinskih sila.*[359]

Krah četničke strategije razbijanja NOP-a u saradnji s okupatorom i izgrađivanja vlastite vojne i političke organizacije otvorio je krizu međunarodnog aspekta i pozicije četničkog pokreta. Javile su se rezerve prema četnicima i u britanskoj vladi. Paralelno sa jačanjem takve rezerve jenjavala je propaganda savezničkih radiostanica i štampe u korist četnika. Na kraju su četnici ili kompromitovani u međunarodnoj javnosti zbog saradnje s okupatorom i kvislinzima.

Kao prepreka bilo kakvom obliku jugoslovenskog jedinstva u borbi protiv sila Osovine četnički pokret je prestao da bude od bilo kakve pomoći za savezničke zemlje. Zbog odsustva spremnosti za djelovanje u skladu sa zahtjevima antifašističke koalicije, te zbog saradnje sa okupatorima i kvislinzima, Saveznici su ga prepustili izolaciji i prihvatili da pomažu NOP i njegove oružane aktivnosti. Kako se u tim okolnostima ponaša četnička propaganda?

Mihailović i oni koji ga podržavaju šire i podgrijavaju lažnu predstavu da četnički pokret i njegovo vodstvo nisu toliko izolovani u svijetu. Naročito im je stalo da se širi uvjerenje u neprekinutu privrženost saveznika njima. Oni hoće da im većina u narodu i u vlastitim jedinicama poklanjaju vjeru da nisu bez saveznika, kao što jesu, da imaju njihovu podršku, kao što je nemaju. Htjeli su da sve druge *UČVRSTE* u sigurnosti baš u ono u čemu su i sami izgubili čvrsto tlo pod nogama. Taj oslonac i sigurnost je u propagandi da njihova politika i dalje uživa zaštitu od SAD-a, Velike Britanije, pa i SSSR-a. Čine to svjesno se držeći varljivog i krhkog uvjerenja kao jedne od najznačajnijih poluga za vlastito održanje i opstanak.

Kada će te *narodne većine* na koje se naslanjaju početi da otvaraju oči, kada će uvidjeti da su vođene pogrešnim i opasnim putem? Kada će se okrenuti,

358 VII, ČA, k. 299, f. 1, d. 18, knjiga depeša.
359 Elizabet Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1978., str. 336.

radi ostvarenja i osiguranja sopstvenih životnih interesa, interesa svoga naroda i svoje zemlje, onoj politici za koju se zalaže neko drugi? Baš taj drugi je krivac za sve. Propaganda se usredsredila da diskredituje NOP. Namjera da mu zada što teži udarac kao glavnom neprijatelju njihove politike, da još širi krug ljudi okrene protiv partizana kako bi ih potpuno vojno i politički uništila.

Vrijeme izmiče, kriza je iz dana u dan sve dublja i sve očiglednije bremenita velikim opasnostima. Na njih kao da se ne osvrće zvanična politika i propaganda zajedno sa ponašanjem vojnih i političkih krugova koji stoje uz tu politiku. Sada su u znaku žestokih napada na SAD, Veliku Britaniju i Rusiju. Optužuju ih za izdaju. Nadmeću se sa fašističkom propagandom u oštrini i glasnosti optužbe i osude svojih dojučerašnjih saveznika.

Držala se devize: ko nije s njima - protiv njih je, a ko nije protiv njih - za njih je. Trebalo je ratnom propagandom zavarati narod i vojnike. Tim zavođenjem je usporavano sazrijevanje svijesti o tome šta se stvarno događa na ratištu izvan onih područja koja su pod kontrolom četnika.

Zločini, ma koliko da ih je, zločini su, ma ko da ih je počinio.

NOP-u se pripisivalo ono što nije mislio, ni govorio, ni radio.

Sumorno i mračno je djelovala scena četničkog pokreta. Nigdje zračka optimizma i vjere u sutrašnjicu. Jedino je ta sutrašnjica svijetla i jasna u propagandi koja proizvodi optimizam i *svijetle perspektive* i toga pokreta, i Mihailovića.

Ispod površine političkog života četničkog pokreta nagomilava se nezadovoljstvo i ozlojeđenost običnog čovjeka.

U LAŽI SU KRATKE NOGE

Četnička propaganda je, i nakon jasno nagoviještenog zaokreta u britanskoj politici prema NOP-u i Titu, stalno isticala *da je javno mnenje u inostranstvu protiv komunista i svi zahtevaju da se likvidiraju komunisti. Saveznici jasno uviđaju da su komunisti izgubili bitku*[360] Posebno je bila grlata kada dobije bilo kakav povod da detronizira NOV i POJ. Za jedan od tih povoda poslužio je i desant njemačkih padobranaca na Drvar 25. maja 1944. godine. Da su komunisti izgubili bitku *najbolji dokaz je nesposobnost Titova da sačuva svoj štab koga je potukao jedan padobranski nemački bataljon.*

Danas se inostranstvo pita preko slobodne štampe gde je ta silna Titova vojska od tri stotine hiljada vojnika. Zar nisu sposobne da sačuvaju svoj štab i savezničke misije koje su stradale. Inostranstvo jasno vidi da su komunisti slabi i da je njihova moć izduvani mehur koji je prsnuo.

360 18. VI 1944. - VII, Ča, k. 61, reg. br. 35/1.

U proglasu štaba Kolubarskog četničkog korpusa piše da su *sada komunisti u vrlo teškom položaju, pa zato pristupaju intrigama i podvalama kao da će im to nešto pomoći. U laži su kratke noge. Mi poznajemo komuniste. Oni uvek kada su u teškom položaju otpočinju naročito jaku kampanju za lažima. To i sada počinju, ali mi znamo da im otkucavaju poslednji časovi. Komunizam je propao u celom svetu, a propašće i kod nas.*

Objavljeno je to u vrijeme kada je, krajem maja 1944. godine, britanska vlada povukla sve svoje vojne misije koje su bile stacionirane u četničkim štabovima. U junu 1944. godine obustavljena je i vojna podrška četnicima. Britanska vlada se okrenula partizanskim jedinicama i počela da im pruža materijalnu i vojnu pomoć. Sapletena u svojoj nemoći, ne znajući kuda će dalje, četnička propaganda je i dalje gacala utabanim stazama: NOP i Tito su ostali na pravcu njenog glavnog udara.

Uz emisije Londonskog radija u zemlji je na vatru četničkog gnjeva dolio ulje general Simović 20. februara 1944. godine. Tada je on na BBC-u podržao NOP i partizanske vojne formacije. U Dražin štab su stizale depeše pune ozlojeđenosti i na Simovića, i na britanskog premijera. U jednoj od njih, od 28. februara, piše:

General konj, ministar, idiot, Dušan Simović izdao je Kralja, narod, otadžbinu. Sada služi tuđinu u Londonu odakle vređa našu nacionalnu čast, ime, nas i obeščašćuje grobove naših najsvetlijih žrtava koje padoše za bolju budućnost naše nacije. On je za nas i naš narod pokojni. Radi toga tražimo od naše vlade da ga briše sa spiska živih, a prema tome iz spiska penzionera. Našu pomoć ne mogu uživati oni koji pljuju na nas. Istovremeno tražimo od naše vlade, da upozori mister Čerčila, da mi nismo njegovi kolonijalci, Afrikanci, Crnci, Indijanci i ostali. Mi smo slobodari, koji za poslednjih sedam vekova u temelje svoje slobode uziđujemo milione života svojih najboljih sinova ne želeći da nikom robujemo. Mi se i sada borimo protiv svih naših neprijatelja pa i protiv komunista koje smatramo neprijateljem čovečanstva, komunista koji ubijaju naše najbolje sinove i raskopavaju naša narodna ognjišta. U toj borbi mi smo nekompromisni i neustrašivi. Mi ćemo tu borbu nastaviti do kraja protiv njih i protiv svih onih koji ih pomažu makar to bili i Englezi, Englezi koji nanose uvrede našem Kralju i našoj naciji i koji su nas kao saveznici svojim nečovečnim držanjem razrešili svake obaveze savezništva. Englezi koji danas radi svojeg sramnog i izdajničkog držanja prema nama ni po čemu više ne liče na naše saveznike. Neka Englezi znaju i neka ne zaborave da smo mi vični prkositi carstvima i kraljevstvima i da nijesmo oklevali i ako mala nacija, i da udarimo velike šamare velikim narodima, onda kad je bila u pitanju naša sloboda i naša čast i naša budućnost. Neka prelistaju našu istoriju i neka se pouče dok im je na vreme. To će biti koliko u našem, još više u njihovom interesu.[361]

361 VII, Ča, k. 276, reg. br. 15/I-22/44.

"TAJMS" U ČETNIČKOM LETKU

U vrijeme kad je britanska vlada pomagala četnički pokret engleska štampa je uzdizala Mihailovića kao heroja. Uz njega i njegove četnike kao antifašističke borce. Time je jačala i Dražu i njegov položaj kao komandanta Jugoslovenske vojske u zemlji, ali i kao vojnog ministra u emigrantskoj vladi u Londonu. Promjena toga odnosa prema četnicima nastaće od sredine 1943. godine. Tada su Britanci konačno shvatili i utvrdili kolaboraciju četničkih komandanata i ravnogorskog pokreta sa okupacionim i kvislinškim vojnim formacijama. U oba ova perioda, prije i nakon te promjene, londonski *Times* se smatrao zvaničnim organom Ministarstva inostranih poslova Velike Britanije. Taj list je, ne sluteći ona saznanja do kojih će se tek nadoći, objavio iscrpan članak o zadacima britanske spoljne politike i političkim smjernicama Velike Britanije pri uređenju najvažnijih evropskih sektora. I pored toga što je veoma obiman, članak je prenijela i četnička propaganda u svojim lecima. U toj analizi situacije na evropskom kontinentu odgovarajuća pažnja je poklonjena Balkanu i, napose, Jugoslaviji. U četničkim lecima su podvlačenjem citata istaknuti oni dijelovi tog članka koji idu u prilog ravnogorskom pokretu. U *Tajmsu* piše: *U Jugoslaviji je potrebna jedna posrednička intervencija, slična intervenciji koja je sa tolikim uspehom postignuta u Severnoj Africi. Potrebno je da jedan spoljašnji autoritet savlada unutarnje razmirice i dovede do obrazovanja jednog unutrašnjeg autoriteta. Izgleda nam očigledno da čovek oko koga treba da se obrazuje unutrašnja vlast, kao što se to učinilo u Severnoj Africi pomoću generala Girauda i de Gaullea - jeste Draža Mihailović. Vođ one istinske Jugoslovenske revolucije koja je oborila vladu što je bila zaključila paktove sa Nemcima. Tim gestom on je založio sebe i svoju zemlju za stvar saveznika. Kad je on sa svojim četnicima otpočeo borbu protiv zavojevača, oni su bili napadnuti od partizana koji su na taj način poslužili stvari neprijatelja. I tek onda kad je Rusija bila napadnuta, partizani koji stoje pod uticajem komunizma, okrenuše se protiv zavojevača ne napuštajući ni tada borbu protiv četnika.*

Partizanski pokret koji je postao moćan na Balkanu i proširio se čak u Grčku, dok je nacionalna jedinstvenost izvesno vreme odolevala napadaču i počela da se raspada. Rusija potstrekava partizane, što je savršeno prirodna stvar, pošto kad bi imao da preovlada haos na Balkanu, ona bi morala, ako uzmogne, da nametne svoju vlast preko onih koji je već sada prihvataju. Po tome partizani, baš zbog činjenice što su oni odani jednoj stranoj sili, tj. Rusiji, nisu predstavnici ni nosioci jednog vitalnog principa nezavisnosti i imuniteta Balkana. Oni mogu da uspeju pomoću Rusije da utvrde svoju nadmoć, ali ta nadmoć ne bi mogla da bude trajna, pošto bi se balkanski nacionalizmi ponovo afirmisali, kao što se to uvek događalo protiv bilo kakvog poretka koji je dolazio iz inostranstva kad se to radilo u Turskoj, Austro-Ugarskoj ili Nemačkoj.

Engleska, međutim, koja nema nikakvih interesa na Balkanu, sem onoga da se utvrdi i održi načelo nezavisnosti i imuniteta, u stanju je da izvršava jedan autoritet, a da ne zavodi neku svoju dominaciju.

Bez ikakve sumnje, Jugoslavija će u budućnosti da bude jedna decentralizovana država, ili možda federativna, jer preterani centralizam pod Kraljem Aleksandrom služio je samo u tome da se pojačaju unutrašnje zategnutosti. Jugoslavija, ako će da se održi u životu, ne može da postane jednostavno jedna još veća Velika Srbija. Srbi, međutim, predstavljaju čvrsto jezgro jugoslovenske nacije i ma koje šire balkanske konfederacije, koja bi mogla da iskrsne. Samo dejstvom i radom Srba i njihovog sadašnjeg vođe Mihailovića biće mogućno da se učini kraj balkanskom haosu i da se postigne jedna trajna stabilnost... Jedna mnogo energičnija podrška Mihailoviću od strane britanske vlade, a u saradnji sa Rusijom koja ima gotovo apsolutnu vlast da drži na uzdi partizane, može samo da da Balkanu onu stabilnost koja predstavlja jednu balkansku, britansku, rusku i opšte evropsku potrebu.

ZAOKRET SAVEZNIKA PREMA ČETNICIMA I NOVA INSTRUKCIJA

Košmar koji je snašao ravnogorski pokret pojačavan je nesnalaženjem propagandista i neorganizovanošću političko-propagandnih aktivnosti. Iz toga se nametnula neophodnost donošenja aktuelnih smjernica. Duže zatišje u njihovom fabrikovanju proizvod je nepovoljnih kretanja na jugoslovenskim ratištima, te zaokreta u politici saveznika prema Mihailoviću i njegovom vodstvu. Zato su izrađene nove instrukcije za nacionalnu propagandu.

U njima se govori o najnovijoj situaciji u komunističkom pokretu i u Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini, u njihovom političkom i vojnom položaju u zemlji i inostranstvu. Dio je posvećen raspoloženju naroda prema komunistima. Zanimljivo je da se u tim uputstvima, kao i u nekim prijašnjim, ponovo iznose falsifikovane i neistinite činjenice i dezinformacije. Od propagande u praksi traži se da ih kao netačne maksimalno iskoristi. Drugim riječima, da obmanjuje čitaoce i slušaoce u lecima, proglasima, govorima na zborovima ili da se netačnosti *prenose od usta do usta*. U isto vrijeme, pojedine od tih instrukcija nose naslov, primjerice, *Kako komunisti varaju narod*.

One dosta opširno opisuju oružane snage koje se na tlu Jugoslavije bore protiv NOP-a i njegovih formacija. *Protiv komunista u akciji su osam Nemačkih divizija, hrvatsko domobranstvo u jačini od trideset hiljada, dve bugarske divizije, jedna hrvatska SS divizija, jedna hrvatska legija pod nemačkom komandom, tri legije italijanskih fašista koje su ostale sa Nemcima u Jugoslaviji, jedna kozačka divizija, ustaški odredi Hrvatske, u svemu oko stotinu i četrdeset hiljada ljudi. Tome treba dodati u Srbiji trideset hiljada vojnika nemačkog eksponenta u Beogradu generala Nedića i petnaest hiljada slovenskih domobranaca.*

Rusko-sovjetske, kako ih nazivaju, engleske i američke vojne misije *kod komunista* se, po tim objašnjenjima, više ograničavaju *na stav posmatrača nego na*

aktivno sudelovanje kod operacija. Njihovo aktivno učešće, inače, *ne dopuštaju ni ljubomorni a nesposobni novopečeni komunistički generali. Tome pridolazi i to što se Englezi, osetivši pravo raspoloženje komunista, drže vrlo distancirano. U krajevima pod neposrednom kontrolom Jugoslovenske vojske u otadžbini te u svim drugim delovima zemlje ima stajaće vojske generala Mihailovića oko četrdeset korpusa u ukupnoj snazi od sto i pedeset hiljada vojnika, koji u svako doba mogu biti dvostručno pojačani. Jugoslovenske trupe su svrstale komuniste* - kaže se u ovoj instrukciji - *u red svih ostalih neprijatelja Otadžbine i treba ih čistiti svugde gde se stave nasuprot vojsci ili je napadnu.*

Instrukcije za propagandu, kao i druge u raznim sferama djelovanja, preuveličavaju brojno stanje i ukupnu snagu svojih formacija. Ovdje se spominje 150.000 vojnika *koji u svako doba mogu biti dvostručno pojačani.* Tim brojkama se u raznim periodima manipulisalo. Još 1. decembra 1941. godine Mihailović je u svom proglasu srpskom narodu naveo da četnici u zemlji imaju *jednu jaku vojničku organizaciju koja broji preko 300.000 ljudi.* (Zbornik NOR-a, tom I, sv. 2, str. 377). Kasnije je u lecima, proglasima i usmenoj agitaciji *isticana brojka od 200.000 do 300.000 ljudi.* Ukupno ih je bilo 30.000 do 31.000 ljudi, o čemu će još biti riječi. (Izvještaj Nijemcima 31. XII 1943., Mikrofilm br. T-311, rola 189, snimci 232, 237)

U instrukciji se opet govori o odgađanju velikih četničkih vojnih pokreta i *čekanju momenta da se razorene komunističke snage same raspadnu.* Opet se komunistima pripisuje saradnja sa ustašama, umanjuje brojno stanje jedinica NOP-a, a preuveličava broj zarobljenih partizana dezertera. Rukovodstvo NOP-a je htjelo i postiglo punu pokretljivost svojih jedinica i izvan područja sa kojih potiču njegovi borci. Četnici su značajan broj svoga ljudstva držali kod njihovih kuća s tim da *budu spremni na poziv.* Takve su i sami zvali *pokućarima.* Pokretljivost partizanskih jedinica u instrukcijama se naziva *sakrivanjem teških gubitaka pred porodicama.* Stavljajući do znanja da te jedinice nemaju svojih *pokućara*, propaganda odvraća od NOP-a sve one koji su čekali kod kuće svršetak rata.

Velike vojne operacije četnika i dalje se odgađaju - kaže se u instrukcijama. Do tada je godinama najavljivani opšti ustanak u četničkoj izvedbi neprekidno odlagan do iskrcavanja Saveznika na Balkan. Invazija je bez prestanka označavana kao pravi trenutak širokog napada na *nemačku fašističku tvrđavu.* Čekanje je objašnjavano i strahom od represalija Nijemaca. Sada je na to dometnuto i *čekanje da se razorene komunističke snage same raspadnu.* Ili, štaviše, *da Nemci i Italijani... izvrše neki konačni udarac partizanstvu.* Kao da tom raspadu, konačnom udarcu ili uništenju protivnika uopšte ne treba doprinositi vlastitom borbom. Pokretljivost partizanskih jedinica kao stratešku prednost u borbi izvan zavičajnih područja odakle potiču njihovi borci u instrukcijama se objašnjava *sakrivanjem teških gubitaka poginulih pred porodicama.*

Teritorijalno su partizanske snage razmeštene vrlo nesretno i katastrofalno. Pojedine grupe nisu teritorijalno povezane, koncentracija je posve nemoguća i oni

se održavaju isključivo iz dva razloga. U odnosu na okupatora zato što su nemačke snage takođe razbacane po ogromnom jugoslovenskom teritoriju, pa nemaju ni vremena ni snaga za veliku akciju širih razmera, a i zato što i Nemci kao i Italijani iz nekih svojih razloga ne žele da izvrše neki konačni udarac partizanstvu. Drugi razlog u odnosu na Jugoslovensku vojsku leži u tom što đeneral Mihailović neće da počne sa velikim vojnim pokretima iz razloga *da poštedi narod u zemlji od fatalnih posledica koje nosi građanski rat sa sobom i što očekuje momenat da se razorene komunističke snage same raspadnu.* Ovim glavnim razlozima treba dodati sporedne kao *saradnju mnogih ustaških jedinica sa komunistima i jednim manjim delom Hrvatskih domobrana. Broj ranjenih, poginulih, nestalih komunista (zarobljeni i dezerteri) u prva četiri meseca devetstočetrdeset četvrte iznosi prema njihovim vlastitim podacima preko četrdeset hiljada ljudi. U stvari je taj broj mnogo veći. Kod pada Italije 8. IX 1943. godine nisu imali koristi saveznici nego jedino jugoslovenski komunisti koji su iskorišćujući odlično propagandističku situaciju prvih meseci posle pada utrostručili svoje trupe. Od tih trupa oni su apsolutno izgubili do danas polovinu celokupnih efektiva. Itd.*

Šta se još kaže u instrukcijama za nacionalnu propagandu? Prvo da *sredstva kojima se, još i pored svih nedaća, komunisti koriste su laž, propaganda i okrutno krvava disciplina i teror nad silom mobilisanim ljudstvom. Da bi sakrili teške gubitke pred porodicama poginulih, komunisti ne puštaju nikada svoje jedinice da se bore na terenu gde su regrutovani, nego ih prebacuju u najudaljenije krajeve, a povremeno preko svojih štabova izveštavaju rođake da su pobednički borci živi i zdravi i da šalju na dom pozdrave.*

Ono što su sami činili u svojoj propagandi pripisuju svom protivniku - NOP-u i partizanima: likvidacije bez suda i presude, prisilna mobilizacija ljudstva, rekvizicija hrane i drugih potrepština od naroda. Iz vlastitog iskustva su znali da se njihovi *pokućari*, čim stiže poziv za mobilizaciju, skrivaju u šumama, a žene im iznose hranu noću. Za dolazak engleskih i američkih trupa u Jugoslaviju stalno su predviđali čak i rokove tog iskrcavanja koje su bombastično najavljivali. Tim najavama su podgrijavali lažne iluzije u narodu u skori kraj rata. Kako do iskrcavanja nije dolazilo iznevjerena su očekivanja ljudi. Time je ta propaganda gubila povjerenje i među vojnicima i u narodu. Kad su shvatili da na taj način čine krupnu grešku sada tu grešku pripisuju partizanima. U instrukcijama se bezočno traži da četnička propaganda laže bez obzira što je i do tada zbog tih obmana gubila povjerenje ljudi. U instrukcijama se od nje traži da svoje grijehe pripisuje suprotnoj strani, da ističe imena nepostojećih tvrđava koje su osvojene, te bitaka kojih nije bilo. I pad morala u svojim jedinicama pripisivan je partizanima. *Isticati* - čitaj izmišljati - *ogromne cifre dezertera koji se predaju okupatoru.* Slobodu vjeroispovijedanja partizanskih boraca i naroda na oslobođenim teritorijama, uvođenje u službu sveštenika svih konfesija u jedinicama, slobodu vjerske nastave i obreda - izvrgavati ruglu. Zahtjev je da se izmišlja i promjena kursa britanske štampe, čak i liberalne i radničke koja u Engleskoj objavljuje planove o komuniziranju Balkana.

Dok četnici još ne stupaju u borbu protiv okupatora i dalje je odlažu - oni tu borbu u primjeru partizana predstavljaju da je *od sporednog značaja*. Do tada su isticali da partizani izmišljaju svoju tobožnju borbu protiv okupacionih trupa, a sada da je *od sporednog značaja*.

Na samo naslućivanje nezadovoljstva kod boraca odgovaraju odmah likvidaciom brez suda i presude. Politički u zemlji stoje komunisti gore nego ikada prisiljeni na rekvizicije, ogolili su narod do kože i izložili ga ovog proleća direktnoj gladi. Partizanska vojska je pojela dve trećine semena seljacima. Sve ovo izaziva prema njima strahovitu mržnju. Kao i pred raspad Austrougarske u svim terenima gde privremeno vladaju velike mase vojnih obveznika kriju se po šumama od njihovih regrutnih komisija i žene im iznose noću hranu. Ti se ljudi u Sloveniji zovu skricači, a u Hrvatskoj logosi. Ima ih na desetine hiljada. Svet prestaje da veruje i njihovoj savršenoj propagandi. Napravili su tešku psihološku grešku ustanovljujući sve iznova razne rokove kada će doći sovjetske ili savezničke trupe i kako ti rokovi prolaze, narod postaje sve nepoverljiviji. U našoj propagandi ukazivati naročito na taj momenat isto tako obzirom na teren koji lokalni narod poznaje. Isticati imena osvojenih tvrđava koje uopšte ne postoje i izveštaje o bitkama kojih nikada nije bilo a komunisti ih serviraju savezničkom svetu. Podvući da ih je strahovito ubo moral, fakat da nisu uspeli da provale u Srbiju, gde su ih do nogu potukle naše trupe. Od zauzimanja bilo koga kraja Srbije komunisti su očekivali jedini spas u odnosu na popravljanje raspoloženja vojske i naroda. Isticati ogromne cifre dezertera koji se predaju okupatoru. Ponovno naglasiti u svakom letku da su se apsolutno sve političke stranke izjasnile protiv njih. Izvrgavati ruglu njihovu najnoviju lažnu pobožnost i od vrhovnog štaba imenovane popove. Podvući naročito činjenicu da ih je iz Crne Gore koju su smatrali svojom najsigurnijom oblasti proterao i krvavo potukao vojvoda Pavle Đurišić. U odnosu na njihove fale da su priznati kao jedina zakonita vojska od saveznika istaći da sad liberalna i radnička engleska štampa objavljuje njihove planove o komuniziranju Balkana i pripojenju njegovom Sovjetskoj uniji.

U instrukciji se potanko daju teme i smjernice za nove letke: isticati *ogromne cifre dezertera* partizana, izvrgavati ruglu njihovu *najnoviju lažnu pobožnost i od vrhovnog štaba imenovane popove*. Instrukcija je pisana u aprilu 1944. godine. Dugo vremena prije njenog nastanka pri brigadama i bataljonima NOVJ-a ustanovljeno je zvanje vjerskih referenata. Referenti za kršćane u partizanima imali su na lijevoj ruci križ, a oni za muslimane polumjesec. Oni su vodili knjige *poginulih i umrlih drugova i drugarica*, obavljali vjerske obrede krštenja, pričesti, vjenčanja i sahrana. Sa širenjem NOP-a osnovan je i Vjerski odsjek pri Izvršnom odboru AVNOJ-a uz čiju pomoć je angažovan potreban broj vjerskih službenika. Postojala su i vjerska povjerenstva i komisije, slavljeni vjerski blagdani - božićni, uskršnji i bajramski. Vjerski odsjek se brinuo o organizaciji vjeronauka u školama na fakultativnoj osnovi, organizovao mise i druge vjerske obrede. Vjerske škole, mektebi i klosteri na oslobođenim područjima radili su u pitanjima vjere i nastave bez miješanja partizanskih vlasti.

Jedini uslov je bio da se *nastava vjere izučava u duhu vjerske trpeljivosti, vjerske discipline i dužnog poštovanja drugih vjeroispovijesti.* Održavane su i konferencije vjerskih službenika sve tri konfesije, a narodnooslobodilački odbori ostavljali pokretnu i nepokretnu imovinu u neprikosnovenoj svojini džamija, vakufa, manastira i samostana da njome upravljaju kao i do tada.

I instrukciji se četnička propaganda usmjerava ka razdoru Engleza i NOVJ-a, jer ih *komunisti smatraju svojim najvećim protivnicima.* U trenutku kad je američka javnost bila na strani NOVJ-a traži se isticanje *da je američka javnost zauzela otvoreni stav protiv komunista i Tita,* da su ih saveznici napustili, da Sovjeti u svojoj politici igraju na kartu prenošenja mržnje naroda na Engleze i Amerikance. Londonski radio sa emisijama za NOP i zaokret u stavu londonskog radija prema četnicima je samo *taktika Britanaca, koji o komunistima i njihovim zaštitnicima u duši imaju isto mišljenje kao i mi. Tom prilikom pomenuti da će se lagano Englezi uveriti i u ono drugo što mi tvrdimo, a to je da ih komunisti smatraju svojim najvećim protivnicima. Isticati stalno da je američka javnost zauzela otvoreni stav protiv komunista i Tita i za nacionalnu vojsku. Obraćati pažnju uvek na to da su jugoslovenski komunisti čitave pokrajine u kojima živi naš narod ustupili mađarima, italijanima i bugarskim šovinistima. Svaki letak mora da uokviri i jednu celinu, fakat da su komunisti vojnički tučeni, demoralisani, od saveznika napušteni, da je njihov način borbe protiv okupatora samoubilački, vojnički glup, a nacionalno zločinački.*

Skrenuti pažnju na činjenicu da se svi zločinački napadi na otvorene naše gradove od strane saveznika na Beograd, Nikšić i Podgoricu vrše, kako to uvek javlja 'Slobodna Jugoslavija', na direktni zahtev bandita Tita. U ponekom letku naglasiti da sovjeti, samo ako imaju dovoljno avijacije, ne bombarduju ni okupirane zemlje, ni Nemačku, a u potajnoj nameri da se predstave kao zastupnici svih naroda, a mržnju da prebace na Engleze i Amerikance. Povodom budalaste propagande londonskog radija upozoravati narod da je to taktika Britanaca, koji i o komunistima i o njihovim zaštitnicima u duši imaju isto mišljenje kao i mi. Naglašavati uvek da mi nećemo da budemo ničija hrana za topove i da Mihailović ne vodi Englesku ni rusku politiku nego da je on vođa i predstavnik slobodnog naroda, koji svoje odluke donosi samo u interesu svoga naroda i u ničijem drugom.

Na osnovu takve instrukcije promptno su u javnost odaslani novi leci sadržajno intonirani po zahtjevima uputstava prispjelih iz centra ravnogorskog pokreta. Pod naslovom *Istinski odnosi među našim komunistima i angloamerikancima* doslovno piše: *Zarobljeni komunistički komandant brigade Petar Brajović Crnogorac, Miho Mišić, komandant brigade, Ante Novak, bataljonski politički komesar, Fercid, bataljonski komandant i Lojze Grbec, bataljonski komesar, dali su pod svojim potpisom u zapisnik sledeće izjave: Engleska sve sabotira i nije naša zaštitnica, kako se predstavlja. Zapadne plutokratske države veći su neprijatelji radnog naroda nego li i sama Nemačka. Naš je cilj revolucija, a borba protiv okupatora sporednog je značaja. Angloamerički plutokratski sistem mora iščeznuti iz sveta. Jedino beskompromisni komunizam trijumfovaće posle rata. Na Balkanu*

smo mi gospodari i ako bi angloamerikanci pokušali invaziju na Balkan mogu to samo preko naših bajuneta. Svesni smo da nam je Britanija najveći neprijatelj, sada je samo iskorišćujemo. Naš je jedini iskreni saveznik Japan, koji se iskreno bori protiv zapadnih plutokratija.

U drugom letku se, takođe, ubacuje kamen smutnje između saveznika antihitlerovske koalicije i partizanskih snaga: *23. aprila nađeni su od naših patrola u zoni Idrije zajednički letci jugoslovenskih i italijanskih komunista, štampani na slovenačkom i talijanskom jeziku.* U letku se veli doslovno; *Eksploatatori radnog naroda žele da zavadom jugoslovenskih i italijanskih radnika i seljaka osiguraju ovaj naš siromašni teritorij za buduće isisavanje od strane svojih plutokratskih drugova angloamerikanaca. Radnom narodu je jednak neprijatelj slovenski buržuj i talijanski fašista, nemački okupator i angloamerički imperijalista.*

U zoni Medveje na primorju - piše u trećem letku - *bačeni su 15. aprila partizanski letci u kojima doslovno veli: Naše bi oslobođenje došlo davno, da nas ne izdaju zapadni saveznici. Radi odsustva njihove pomoći nije se mogla provesti nameravana ofanziva na Primorje, od Rijeke do Pulja. Da i crvena junačka vojska nosi na svojim leđima cijeli teret rata, angloamerikanci su kod Nettuna za tri meseca napredovali tri stotine metara.*

Izmišljotine su i u četničkom letku na čijem kraju se nalazi imprimatur *Objaviti* sa inicijalima lica koje odobrava njegovo umnožavanje. *Sve partizanske jedinice u primorskim zonama dobile su naređenje da u slučaju iskrcavanja saveznika postupe ovako: Na eventualno iskrcavanje saveznika jugoslovenski odredi dočekati iste oružjem kao neprijatelje. Prema iskrcavanju Engleza i Amerikanaca zauzeti stav rezerve i u najbližoj pozadini prihvatiti položaje u stavu pripravnosti, dok ne stignu radiografska naređenja Vrhovnog štaba. Trupe đenerala Badolja kao saveznika Moskve odmah primiti prijateljski i sa njima uspostaviti saradnju.*

Četnički pokret je nastojao da osmisli svoju propagandu saglasno svojim vojno-političkim ciljevima i načinu na koji te ciljeve ostvaruje. Mnogi njegovi leci kao najtiražnije i najmasovnije sredstvo informisanja posvećeni su ispovijedima pojedinaca. Recimo, *Kako sam postao četnik*. U njima apriori bez potpisa obznanjuju mnoge detalje u vezi sa svojim putem od kuće, a najčešće od partizanskih jedinica, do stupanja u četničke odrede. I, usput, ispričaju sve pogrde na račun komunista i partizana. Kroz njihova usta progovore propagandisti i to prenose u letke i u govore na zborovima. To je prilika da se nagodno obradi i objavi stav četničkog vodstva prema nekom od saveznika, ili da se saopšti ono što njemu odgovara s tim da se to - ako ustreba - pripiše u stavove svoga partizanskog protivnika.

Deveti dio

JAVNA GLASILA U FUNKCIJI ČETNIŠTVA, KVISLINŠKIH VLASTI I OKUPACIONOG SISTEMA

GLAVNI OBLIK PROPAGANDE NA TERENU

Leci su u ratnim prilikama bili najmasovnije sredstvo informisanja, najrasprostranjeniji pisani oblici obavještavanja i javne komunikacije među borcima i sa stanovništvom. Tim oblikom obavještavanja najčešće je obraćanje narodu, pisanje i govorenje u njegovo ime. Ponegdje su izlazili redovno ili u stanovitim intervalima. Smatrani su glasilima koja su imala svoje urednike i autore, pojedinačne ili grupne, veoma često nepotpisane i anonimne. Njima su se služile sve strane u ratnom sukobu na tlu Jugoslavije. Nošeni su od kuće do kuće, lijepljeni po stablima kraj puta, po ogradama seoskih i varoških dvorišta, dijeljeni na zborovima i drugim skupovima. Iz aviona ih je bačeno više miliona primjeraka. Oprema im skromna: kucani su pod indigo pisaćom mašinom, ili umnožavani na ciklostilu ako se njim raspolagalo u ratnim (ne)prilikama. Katkad su nosili ustaljene naslove, koji bi se gubili kad treba promptno reagovati na kakav važan, dnevni događaj ili uzvratiti protivniku na njegove propagandne poteze. Štampani su i raspačavani po selima, naseljima, pa i gradovima različitim kanalima, posebno kada ih je potrebno rasturiti na teritoriji koju drži protivnička strana.

Ustaške vlasti NDH su u njima pozivale *odmetnike* da polože oružje, da se vrate kućama, posvete obradi svoje zemlje i podizanju svoga imanja. Četnici su na njihovim stranicama, zaklinjući ih u majčino srpsko mlijeko, tražili da Srbi *zalutali* u partizanske jedinice pobiju komesare i komandante i da se s oružjem priključe četničkim formacijama, ili čak da se vrate kućama. Partizani su pozivali narod na oružani otpor fašističkim okupatorima i kvislinzima; široko su otvarali svoje redove iz suprotnog tabora za sve koji nisu zločinom okrvavili ruke. Letke su rasprostirali kvislinške vlasti, pa Nijemci i Italijani. Namjera njemačke okupacione vlasti je da se razbiju *komunističko-četnički banditi*; okupacione vlasti su u lecima otpremali pozive na predaju, pa su odmetnicima slali poruke da je svaki njihov otpor uzaludan itd.

U tim glasilima je, saglasno uklonu onog koji ih piše i umnožava, obrazlagana političko-vojna situacija na domaćim i svjetskim ratištima. Služile su i za odgovore određene strane protivniku na kakvu propagandnu podvalu ili za raskrinkavanje neprijatelja. Često su upotrebljavana i za političku polemiku. Na njima su *in memoriami* pisani povodom pogibije kakve istaknute vojne ili političke ličnosti. Iz njihovih redova izbijala su zastrašivanja i prijetnje stanovništvu zbog diverzija na željezničkim prugama, cestama, mostovima, električnim stubovima, privrednim objektima, ili zbog napada izvršenog na kakvu vojnu kolonu u prolazu kroz pojedina područja. Izricane su i presude. Brojčano su ili poimenično navođene *glave koje će biti strijeljane za jednog ubijenog njemačkog vojnika ili četnika* ili za izvršenu diverziju i sabotažu. Nuđene su nagrade za hvatanje ili ubistvo kojeg istaknutog dužnosnika. Objavljivani govori pojedinih funkcionera, apeli ljudima da se strogo pridržavaju izdatih naređenja, pisani uvodnici ili komentari o određenim događajima i ličnostima.

Najčešće su štampani na jednoj strani, ali to nije bilo pravilo. Mnoge poruke su zahtijevale veći prostor. Leci su u tom slučaju štampani i na dvije, tri, pet strana, pa i više listova. Najčešće su kucani pisaćom mašinom, umnožavani na ciklostilu, ili kucani pod indigom, raznošeni na područna mjesta gdje su ponovo prekucavani da bi se na što širem području učinili dostupnim onima kojima su namijenjeni. Ima ih, naravno, slaganih mašinskim ili ručnim slogom, štampanih na modernim strojevima. To su poglavito leci režimskih vlasti koje su raspolagale tehničkim mogućnostima za izdavanje i štampanje novina i časopisa u masovnim tiražima, letaka pogotovo. Ali, mnogi su i u četničkoj izvedbi tako umnožavani naročito kad su imali pri ruci kakvu lokalnu štampariju u kojoj je to moglo biti pripremljeno, štampano pa dalje distribuirano. To su koristili NOP i njegove oružane formacije koje su imale partizanske štamparije, ili su ih dobijale u mjestima i gradovima privremeno oslobođenim od okupatora

"LECI OKREPLJUJU I UJEDINJUJU NAROD"

Po važnosti Draža stavlja letke uz oružje, municiju i novac koji je primao avionima od zemalja saveznica antihitlerovske koalicije. Između 25. aprila i 3. maja 1942. godine on šalje telegram za *10003* (Mirka Lalatovića) u London: *Bacanje letaka i oružja silno krepi i ujedinjuje narod. U buduće novac dobaciti samo tamo gde budem naročito tražio. Automatsko oružje i municiju, sanitet, materijal i odeću samo na mesta pripremljena i označena za prijem. Municiju za našu pušku sedam devet dva i obično puške sa municijom zajedno sa letcima na cele prostorije koje označimo ali dalje od većih naselja.*[362]

Svjestan njihovog značaja za svoju propagandu Mihailović je i prije prvih letaka iz britanskih aviona već bio organizovao njihovu proizvodnju i rasturanje među borcima i u stanovništvo.

NOVINSKE AGENCIJE

Demokratska Jugoslavija. - Ravnogorski pokret i Štab Vrhovne komande osnovali su u Srbiji Novinsku agenciju Demokratska Jugoslavija. Za njenog rukovodioca postavljen je beogradski pravnik dr. Đuro Đurović. On je kasnije postao član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. Polovinom 1944. godine izabran je i za njegovog sekretara.[363]

---

362 VII, Ča, k. 299, reg. br. 2/1.

363 Zajedno sa Stevanom Moljevićem osuđen 1945. na 20 godina robije. Umro 1983.

Ta novinska agencija je bila jedan od četničkih propagandnih centara. Draža je i za njen rad takođe izdavao potrebna uputstva koja su Đuroviću kao rukovodiocu agencije nalagala konkretne obaveze. Neke od tih uputa date su njemu kao političkom funkcioneru. Prva je, naprimjer, *da poveže predstavnike nacionalnih muslimana, prvenstveno 'gajretovaca' i da ih dovede u vezu i tesnu saradnju sa predstavnicima nacionalnih muslimana koji aktivno rade u ravnogorskim organizacijama.* Istaknuto je u uputstvu da ta saradnja bude zasnovana na tome da *muslimani i manjine u povezanoj akciji*, u okviru ravnogorskog pokreta, *imaju sami da kažnjavaju svoje krivce i tako sami očišćeni, i borbom u našim redovima, dokažu privrženost njegovom Veličanstvu Kralju Petru i Jugoslaviji.*

Đurović se sa Dražom sastao u selu Brekovu. Taj sastanak je rezultirao prvim štampanim letkom *Neće biti kao što je bilo*. Letak je objašnjavao da će *na srpskoj zemlji živeti samo Srbi, i niko drugi, jer smo videli i celom svetu dokazali da kod nas samo Srbin zna da živi.*[364]

Agencija *Demokratska Jugoslavija* nalazila se u ljubićkom srezu. Kao jedan od njenih saradnika u početku je bio i Mustafa Mulalić. Radio je u redakciji do kraja septembra 1943. godine. Tada je Draža naložio Đuroviću da mu u njegov štab uputi Mulalića, naravno *ako mu nije preko potreban*. Mulalić je dakako bio potreban u agencijskom djelovanju, ali i Đuroviću, kome je pomogao da uspostavi saradnju sa *predstavnicima nacionalnih muslimana*, primjerice sa dr. Abdulahom Hodžićem. Ta saradnja je bila sračunata na to da se beogradski i drugi Muslimani priključe organizaciji Mihailovića. Mulalić je dva mjeseca kasnije bio u Mihailovićevom štabu Vrhovne komande.

Mustafa Mulalić je bio publicist između dva svjetska rata. Porijeklom je iz Livna i član JNS - Jugoslovenske nacionalne stranke.[365] Izabran je 1935. godine za poslanika gračanskog sreza. Inače poznat po svom velikosrpskom raspoloženju on se 1941. godine prebacio u Beograd. Tamo je sa onim beogradskim Muslimanima koji su bili sličnog usmjerenja ostao do prelaska na teritoriju pod četničkom kontrolom. U toj grupi su još bili imam Abdulah Hodžić, upravnik *Gajretovog* studentskog doma u Beogradu, Muhamed Ćemalović, pa profesor Beogradskog univerziteta dr. Mehmed Begović te Ahmet Kemura, činovnik Saveza činovničkih nabavljačkih zadruga. Oni su kao simpatizeri ravnogorskog pokreta izabrali Mustafu Mulalića da *u ime Muslimana bude u komandi generala Mihailovića na Ravnoj gori.* Smatrali su da će on izbliza moći doprinositi da četnički komandanti, kao što su to već činili do tada, ne vrše *masovno istrebljivanje muslimanskog življa u Bosni i Hercegovini, Sandžaku, bilo gdje.*

364 N. Milovanović, *Bio sam u Dražinoj Vrhovnoj komandi*, feljton, *Nin*, Beograd, 23. i 24. X 1970.

365 Rođen 1. 1. 1898., a umro u Sarajevu 28. XII 1984.

Kako je i zašto prišao Draži Mihailoviću Mustafa Mulalić je opisao u svom rukopisu na 244 strane pohranjenom u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Napisao ga je u Sarajevu gdje je boravio pošto je odležao robiju nakon Drugog svjetskog rata. Naslov rukopisa je *Hronika Drugog svjetskog rata iz aspekta mojih doživljaja i prosuđivanja* i čuva se pod reg. br. 20378. U Beogradu - piše Mulalić - na sastanku istaknutijih Srba-muslimana, osim Mulalića, bili su beogradski imam Abdulah-ef. Hodžić, direktor medrese kralja Aleksandra u Skopju Mehmedbašić, beogradski kadija Mustafa-ef. Kulinović, profesor na Pravnom fakultetu dr. Mehmed Begović, upravitelj internata *Osman Đikić* Beg Ćamalović, sekretar činovničkog zadrugarstva Ahmed Kemura i dr Zaključeno je da jedan od njih ode u štab Draže Mihailovića da bi *preduzeo nešto kako bi se obustavio bratoubilački rat na Drini. Izbor je jednoglasno pao na mene* - piše Mulalić. *Moje konačno sazrijevanje u srpskom nacionalizmu završeno je pod uticajem srpske književnosti, srpskih putujućih pozorišta, srpskih muzičkih kapela, te tako, kao izgrađen srpski nacionalista nisam imao dileme kako ću se onda u nastalim prilikama opredijeliti.Prema tome, ja nisam prišao Draži Mihailoviću, koga uopšte nisam ni poznavao, ja sam prišao ideji kojoj se Draža Mihailović prvi, poslije katastrofe, stavio u službu. Stavio sam se i ja i, mada sam doživljavao mnoga razočarenja, ostao sam do kraja da toj ideji poslužim, ako ne kakvom snagom, a ono bar čistim osjećanjem.*

I iz Sarajeva su, do Mulalića, stizale slične poruke antifašističkog pokreta. Računalo se na njegove usluge. U knjizi *Moja generacija*[366] Avdo Humo opisuje svoj razgovor u okupiranom Sarajevu u jesen 1942. godine sa Uzeiragom Hadžihasanovićem, koji je do rata bio desna ruka dr. Mehmeda Spahe, građanskog vođe Muslimana i predsjednika JMO (Jugoslavenske muslimanske organizacije). Uzeiraga je tada rekao Humi: *Poručio sam Mulaliću u Beograd da pređe u Dražin štab da bi otupio četničku oštricu u odnosu na Muslimane. Mi sada radimo na organizaciji i naoružavanju muslimanske milicije, i to će sa Muslimanima domobranima biti jedina realna snaga naše politike. Možda ćete i vi partizani biti neki faktor kad se bude stvarala nova država, ali nikad glavni. Ja bih volio da budete nešto, jer biste pomogli nama Muslimanima da dobijemo što veća prava u državi...*

O Mulaliću je pisao i Derviš Sušić u svom spisu *Parergon* (Bilješke uz roman o Talu) 1980. godine: *Mustafa Mulalić je ostao dosljedan predstavnik onih koji su, umjesto Paveliću, služili Draži, odnosno kraljevskoj jugoslovenskoj vladi u izbjeglištvu. Draža nije imao doglavnika ni poglavnika pobočnika, ali je imao Nacionalni komitet. Mustafa Mulalić je bio jedan od njegovih potpredsjednika.*

Tako se publicista i narodni poslanik Mustafa Mulalić pridružio ravnogorskom pokretu. A iz Novinske agencije *Demokratska Jugoslavija* prešao u štab

366 Avdo Humo, *Moja generacija,* Svjetlost, Sarajevo, Vojnoizdavački zavod, Beograd, Prosveta, Beograd, 1984., str. 787-789.

Dražine Vrhovne komande. Rasim Hurem[367] piše da je na taj način nagovijestio mogućnost da ravnogorski pokret i dalje istrajava u namjeri da u borbi protiv svojih protivnika angažuje i Muslimane i Hrvate, domobrane i ostale snage koje bi mu mogle poslužiti za ispunjenje njegovih radikalnih ciljeva.

Velebit Press. - Ravnogorski pokret je imao i novinsku agenciju pod imenom Velebit Press. Ona je pripremala vijesti i informacije iz četničkog pokreta u skladu sa instrukcijama za nacionalnu propagandu koje je pripremao Izvršni odbor Centralnog nacionalnog komiteta. Slala ih je u unutrašnjost zemlje i u inostranstvo.

Dešavalo se, s vremena na vrijeme, da neko četničko glasilo ne bude uvijek na liniji vodstva sa Ravne gore. To se dogodilo više puta i *Velebit Pressu.* Zato je iz Mihailovićevog štaba 1. februara 1945. godine poslata depeša koja upozorava na slabosti u koncepciji sadržaja koje emituje *Velebit Press* i odudaraju od četničke političke linije. Usput se daje direktiva. Draža u toj depeši kaže da *Velebit Press* govori u ime nas. *Međutim, jasno se vidi da nije u skladu sa našom politikom i ne drži pravac koji joj je dat. Pravi česte greške protiv Saveznika. Ne sme napadati Čerčila onako otvoreno. Ne sme govoriti o nekim divizijama za koje se javno vidi da su Ljotićeve. Dajte joj uputstva i pratite njen rad da se uskladi.*[368] Na kraju je dometnuta uputa: *U svim našim emisijama za inostranstvo i unutrašnjost, režim partizanski nazivati 'Titova okupacija'. Ovo dostavite Pavecu.*

Nisu samo *Velebit Press* i njegovi novinarski djelatnici pisali i puštali priloge *koji nisu u skladu sa našom politikom* ili ne drže pravac koji im je određen, kako to Mihailović upozorava ovu agenciju. Izjave suprotne toj politici davali su za javnost i pojedini četnički istaknuti funkcioneri. I na te propuste je upozoravao Draža i slao demantije putem Novinske agencije *Demokratska Jugoslavija*. Na jednu od tih izjava objavljenu u beogradskom *Novom Vremenu* on skreće pažnju u depeši od 24. maja 1944. godine. *U 'Novom Vremenu' od 21. i 22. maja izašla je Pavlova (*Pavla Đurišića, jednog od četničkih komandanata - op. a.) *slika sa ministrom Olćanom* (Mihailom - o.a.), kao i Pavlova izjava u *Vremenu. Hitno smo ovo demantovali preko Demokratske Jugoslavije. Pavlu preporučujem da nam ne pravi ovakve nezgode jer posle toga dolaze napadi preko Londona, koje nam škode u narodu.*[369]

---

367 *Koncepcija nekih muslimanskih građanskih političara o položaju BiH u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine,* Prilozi broj 4, Istorijske pretpostavke Republike BiH, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo 1968.

368 VII, Ča, k. 276, reg. br. 6/1.

369 VII, Ča, k. 276, reg. br. 5/1.

Mladen Žujović:
"LECIMA UDARAM PO PARTIZANIMA I USTAŠAMA I DONEKLE IH ZBUNJUJEM"

Mladen Žujović 17. i 18. VIII 1943. godine u svom pismu Draži pod naslovom *Dragi prijatelju...* piše o propagandi. *Lecima udaram po partizanima i ustašama i donekle ih zbunjujem. Pretim trupama iz Srbije i Hercegovine, hvalim se potajnim organizacijama naoružanim do zuba itd. To unekoliko i naš svet umiruje, ali to je samo kamforna inekcija.*[370]

U jesen 1942. godine Đuro Vilović je stupio u četničku organizaciju koja je u Splitu javno sarađivala sa italijanskim okupacionim vlastima. Vidio je kako Birčanin sa svojim štabom sjedi u Splitu pod zaštitom italijanskih karabinijera. Pisao je članke u lokalnim listovima splitskih četnika - *Krik iz jame,* naprimjer. U martu 1943. godine otišao je iz Splita u Vrhovnu komandu kod Draže. Tamo je pomagao Moljeviću na razvijanju propagande. I on je pisao članke u listovima *Ravna Gora* i *Ujedinjeno srpstvo.* Krajem juna 1944. godine izabran je u sastav CNK. Na sastanku 28-30. juna izabran je za predsjednika propagandnog odbora CNK. U tom svojstvu je do proljeća 1945. godine rukovodio propagandom. Urednicima listova je davao direktive u vezi sa sadržajima četničkih glasila. Zajedno sa Moljevićem organizovao je Kongres četničke štampe u septembru 1944. godine. Na kongresu je Moljević govorio o ideologiji ravnogorskog pokreta.[371]

Na suđenju ravnogorskom pokretu on je izjavio da je prvi članak bio polemika sa splitskim biskupom Bonefačićem u vezi sa pastirskim pismom koje se čitalo u novembru po svim parohijskim crkvama. Tvrdio je da su Srbi naselili Dalmaciju prije 520 godina i zagorsku Dalmaciju držali gotovo isključivo u svojim rukama 180 godina, ali katolička crkva sa široko razvijenom akcijom pokatoličila ih je. Ti članci su, rekao je Vilović, davani na redakciju posebnom odboru koji je iz teksta izbacio istorijske osvrte a dodavao svoje. Držao je kontakt sa Urukalom i Alfirevićem. U Splitu je ostao do marta 1943. u koje vrijeme je bio saradnik i šef propagande. Poslije je prešao u četničku vrhovnu komandu. Tamo je pisao članke za list *Ujedinjeno srpstvo* i u njima izjednačavao ustaše i partizane. U članku *Poslednja strofa ustaškog ciklusa* on piše:

370 Mladen Žujović je u maju 1943. godine otišao u Dalmaciju kao delegat Vrhovne komande za Dalmaciju, zapadnu Bosnu i Liku. Tamo je preuzeo poslove koje je do svoje smrti vodio Ilija Trifunović Birčanin. Podržavao je i provodio njegove sporazume sklopljene još od 1941. godine sa Italijanima. Postao je komandant svih četničkih odreda u Dalmaciji, zapadnoj Bosni i Lici sve do kapitulacije Italije u septembru 1943. godine kada je pobjegao iz zemlje.

371 Đuro Vilović je dvadeset godina bio katolički svećenik. Napisao knjigu *Majstor duše.* U jesen 1942. je stupio u četničku organizaciju u Splitu, u gradu u kojem je Ilija Trifunović - Birčanin sjedio sa svojim štabom pod zaštitom talijanskih karabinijera. Vilović je pisao članke u lokalnim listovima splitskih četnika, primjerice *Krik iz jame.* Iz Splita je u martu 1943. prešao u Vrhovnu komandu Mihailovića i zajedno s Moljevićem radio na usmjeravanju četničke propagande.

Komunisti sa Hrvatom Titom na čelu produžiše istrebljenje Srba i povećaše broj srpskih žrtava. Liniju *Ujedinjenom srpstvu* davao je Đuro Đurović, a u listu *Ravna gora* Stevan Moljević. Kao predsjednik propagandnog odbora Đurović je izabran i za člana CNK.

LISTOVI RAVNOGORSKOG POKRETA

U toku Drugog svjetskog rata ravnogorski pokret izdavao je više listova. Pojedini naslovi su slovili kao *centralni organ* tog pokreta i njegovog štaba Vrhovne komande. Takav je bio list *Ravna Gora*. Drugi su pokretani s pretenzijom da pokrivaju pojedina područja, srezove, regije ili zone djelovanja pojedinih četničkih formacija. Najviše ih je, ipak, izlazilo za potrebe četničkih jedinica, posebno pojedinih korpusa, grupa korpusa ili divizija.

Samo manji broj ih je štampan u klasičnoj štampi, negdje i sa kliširanim fotografijama. Ali to nije moglo da se održi u svim slučajevima. Zato su prvi ili prvih nekoliko brojeva štampani u malim lokalnim štamparijama koje su postojale na područjima pod kontrolom četnika. Ta područja i četnička kontrola nad njima podložni su mijenama. Morala su biti napuštana a jedinice premještene u druge krajeve. U skladu s tim se mijenjala i tehnika štampe listova. U tim primjerima su pokrenute novine, mijenjajući tehniku štamparske izrade, prelazili na umnožavanje pisaćom mašinom ili geštetnerom.

Jedna od karakteristika tih glasila je da su se pojavljivali sa vremenskim prekidima. Kontinuitet je nasilu uspostavljen po brojevima premda su proticali dugi intervali između prethodnog i narednog broja. To se događalo ukoliko bi se više uopšte pojavio bilo kakav naredni broj lista istog naziva, sadržaja i koncepcije započete u prvom ili prva dva ili tri broja. U tom slučaju bi čitalac teško mogao dovesti u vezu prethodne brojeve lista sa nekim surogatom od novine koji se pojavljivao s namjerom da eventualno sačuva kontinuitet jednog glasila.

Iz toga proizlazi još jedna karakteristika četničke štampe - kratak vijek postojanja listova. U tu štampu, po obliku, sadržaju i opremi, ne mogu se ubrojati neki drugi oblici pisane propagande. Primjerice, često je lecima davan naslov koji se javlja u više uzastopnih brojeva. Tako je umnožavanim šapirografom ili pisaćom mašinom na jednoj ili dvije strane A-4 formata davan naziv po kojem bi to trebalo da bude novina. Novinom ili listom su ti leci i nazivani. S druge strane, pojedini listovi su štampani na više strana, izrubricirani i znatno bogatiji sadržajima, u čitateljstvu i službenoj upotrebi nazivani biltenima.

Svi su gotovo po pravilu uz pojedinačne izuzetke bez potpisa glavnog ili odgovornog urednika. Kao mjesto njihovog izdavanja naznačavane su *Slobodne srpske planine* ili *Slobodne planine porobljene domovine* itd. Najveći broj au-

torskih priloga je takođe bez potpisa, iako ima podosta primjera da su tekstovi u tim listovima potpisani imenom i prezimenom autora.

Mnogi četnički listovi nisu uopšte sačuvani. Postoji tek po koji broj u pojedinim arhivima, ali i u tom slučaju najmanje u sarajevskim i zagrebačkim. Ukoliko ih ima onda su u Beogradu čiji arhivski fondovi u vrijeme rada na ovom djelu nisu bili dostupni. Do arhiva u Sarajevu ili Zagrebu nisu nikada dospjeli ne samo ovi listovi nego ni drugi propagandni materijali kojima su raspolagali bivši republički sekretarijati za unutrašnje poslove. Sve to je otežavalo namjeru da se sačini inventura četničkih listova makar po nazivima i osnovnim naznakama sadržaja koje su oni donosili.

LIST ZA BOSNU. - U cjelini četničkog pokreta u Bosni i Hercegovni nedovoljna je bila međusobna povezanost i koordinacija djelovanja jedinica u vojno-operativnom pogledu. Odsustvo te saradnje je pogotovo izraženo u propagandnim aktivnostima. Pisana propaganda je usitnjena, neorganizovana i nepovezana, u nekim područjima nije ni postojala, ponegdje se katkad nekontinuirano javljala. Četnici nisu imali svoga glasila za čitavu Bosnu i Hercegovinu. To osjeća kao veliki nedostatak i potpukovnik Zaharije Ostojić, koji 4. februara 1944. godine u depeši Mihailoviću piše: *U današnjim prilikama od ogromne je važnosti za opštu stvar, izlaženje bar jednog jedinog lista za Bosnu, a ovo bih pitanje mogao uspešno rešiti, ako mi se upute novinari Bosanci, kojima je dužnost da se sad ovamo nađu.*[372]

Novinari mu, naravno, nisu upućeni. Ni Bosanci, ni bilo koji drugi, koji bi pokrenuli jedinstveno četničko glasilo za Bosnu i Hercegovinu. Oni na koje je Ostojić mislio držali su se beogradskog asfalta ili drugih sigurnijih skrovišta izvan Beograda pod kišobranom redakcija kvislinških režima i kolaboracionista u Srbiji. Ono čime je taj potpukovnik od novinarskih snaga raspolagao pri podređenim četničkim komandama angažovano je na drugim poslovima ili su, kako-tako, otaljavali propagandne poslove u komandama manjih oružanih formacija.

Na odsustvo međusobnih veza kako u vojno-operativnom tako i u propagandnom pogledu upozoravali su četnički komandanti mnogo prije nego što je Zaharije Ostojić zavapio Draži za jednim listom za Bosnu. ... *Za naše borbe se ne zna, nemamo dobre međusobne veze. Tako slušajući, sa najvećom radošću, Radio London, čujemo da se objavljuju imena: odlikovanja, unapređenja i priznanja heroja iz svih krajeva, ali nikako ne i zaslužnih sa poprišta borbi na teritoriji srpske Bosne...* To *Sa položaja* piše Komanda bosanskih četničkih odreda komandantu Cerske brigade kapetanu Dragoslavu S. Račiću 15. septembra 1942. godine.

Ujedinjeno srpstvo. - Dr Đ. Đurović je uređivao i list *Ujedinjeno srpstvo.*

---

372 VII, Ča, k. 276, reg. br. 13/I.

Radio-informacije. - Kako je vodstvo pokreta poklanjalo izuzetnu pažnju svojoj redovnoj komunikaciji sa inostranstvom pokrenute su i *Radio-informacije*. Njihov redaktor bio je takođe dr. Đuro Đurović. To glasilo je bilo namijenjeno inostranim i unutrašnjim potrebama ravnogorskog pokreta.

RAVNA GORA. - *U slobodnim planinama porobljene zemlje, negde na Sinjajevini* u toku 1942. i 1943. godine, Draža je sa svojim štabom boravio u selu Lipovu poviše Kolašina u Crnoj Gori. Bio je pod zaštitom vojvode Pavla Đurišića i njegovih četnika. U štabu s njim su se nalazili Dragiša Vasić, predratni novinar Milan Šantić, dr. Andrić i dr. Oni su dali nalog da se u Kolašinu izdaje list *Ravna Gora*. Pripremama za pokretanje tog glasila od Đurišićevih ljudi rukovodili su književnik Dmitar Đukić, doratni novinar beogradskih dnevnika *Pravda* i *Politika*, Milo Vasović koji je inače objavljivao i literarne priloge u almanasima *Na krčidbi, Novi dani,* u književnim listovima *Venac, Zapisi, Južnoslovenska iskra, Mladost, Zeta* i *Slobodna misao*. U njihovoj redakciji su u to vrijeme, uz *Ravnu Goru*, izlazili humoristički listovi *Žaoka* i *Debela Pozadina*. Pripremani su i izdavani i bilteni za Mihailovićev štab Pavla Đurišića. Tu je pripreman i materijal za poznati četnički kongres koji je održan krajem novembra i početkom decembra 1942. godine u Šahovićima. Listovi su štampani u štampariji izvjesnog Rakočevića, koga su zvali *Genije*. On je donio štampariju iz Amerike, gdje je radio i svoju zaradu uložio u tu štampariju, koju su kasnije preuzeli partizani.

Ravnu Goru su zvali i biltenom. Njegov prvi broj izišao je 27. januara 1943. godine pod uredništvom dr. Stevana Moljevića. U jednoj depeši koja je predstavljala R*aspis za sve* emitovano je obavještenje: *Drugi broj Ravne Gore izlazi kroz koji dan. Odmah potom treći. Materijal imamo veliki samo je teškoća u tehnici štampanja.*[373]

Ravna Gora je bio centralni organ četničke Vrhovne komande.

ISTOK (MAŠRIK) - Zaharije Ostojić je tražio od Mihailovića da se pojača četnička propaganda u Bosni. Zahtijevao je osnivanje bosanskog lista i da dobije na raspolaganje novinare Bosance iz Beograda.[374]

Još prije tih zahtjeva startovao je list *Istok (Mašrik)* kao glas jugoslovenski orijentisanih muslimana. Njegov pokretač i urednik u *Slobodnim jugoslovenskim planinama* bio je Mustafa Mulalić, bivši doratni narodni poslanik. Na ravnogorskom četničkom kongresu u selu Ba, krajem januara 1944. godine, pripalo mu je jedno od potpredsjedničkih mjesta. U martovskom broju (1944.) *Istok* objavljuje P*oruku đenerala Draže Mihailovića Muslimanima širom Jugoslavije*. Načelnik Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini kaže da budući položaj u obnovljenoj državi *Muslimani stvaraju svojom saradnjom sa jugoslavenskom vojskom i borbom protiv zajedničkog neprijatelja udara-*

373 VII, Ča, k. 289, reg. br. 8/1.
374 Zbornik NOR-a, XIV-3, dok. br. 74, depeša od 7. II 1943.

ju temelje svome položaju. On kaže i ovo: *Muslimani ravnopravnost i jednakost pred svim zakonima, slobodu građansku, slobodu vjersku, slobodu imovinsku oni mogu ostvariti samo u zajedničkoj borbi sa jugoslovenskom vojskom.*[375]

Od Muslimana se traži da se opredijele za jugoslovensku federaciju koja je naznačena u programskoj koncepciji usvojenoj na četničkom kongresu u selu Ba. Muslimanima se odriče *izdvojena etnička zasebnost.* Oni su, navodno, Srbi ili Hrvati. Usljed toga *muslimanska federativna jedinica* nema neophodnih geografskih, demografskih, ni prirodno-političkih uslova. Postoji *samo jedna solucija* - da se *Muslimani priklone srpskoj federaciji.* Srbija, kako kaže Mihailović - ne ovisi o Bosni, *ali obnova i razvoj Bosne imaju sve pretpostavke u sastavu Srbije.* Tako je pisao glas jugoslovenskih Muslimana *Istok* poslije četničkog kongresa u selu Ba održanog krajem januara 1944. godine.

U maloj grupi muslimanskih političara na liniji ravnogorskog pokreta Mustafa Mulalić je jedan od najaktivnijih u propagiranju kongresnih i postkongresnih odluka o uređenju Kraljevine Jugoslavije i definisanju položaja Muslimana u njoj. Enver Redžić piše[376] da je to Mulalić činio u porukama svojim prijateljima, kojima je izražavao svoje priznanje za nacionalno-političko djelovanje u duhu ideja D. Mihailovića za *bratski sporazum između Srba i Muslimana.* U poruci Ibrahimu Pjaniću, komandantu *Legije-Soko,* Mulalić ga poziva da objavi svim Muslimanima da *đeneral Draža Mihailović, u ime njegovog veličanstva kralja, želi iskren bratski sporazum sa nama Muslimanima, osnovan na principima naše narodne etike i rešenje svih naših političkih, socijalnih, kulturnih i privrednih problema na osnovama bratske uzajamnosti.* Mihailović je *jedini faktor i garancija mira, poretka i državnosti... Jugoslavija samo kao kraljevina može da bude i naša i međunarodna stvarnost. Samo takav poredak može nama da jamči opstanak Islama dok 'komunistički poredak znači očitu propast Islama'.*[377] Nastojanja su bila usmjerena na to da muslimanske milicije i legije budu neutralizovane te da se pridobiju za borbenu saradnju sa četnicima. Zato je u propagandnim djelatnostima i agitaciji ukazivano Muslimanima da se ne zavaravaju iluzijama *koje stvara Titova propaganda jer partizanstvo vodi u komunistički poredak a ovaj u očitu propast Islama* - kako to kaže i Mustafa Mulalić. Njegove poruke prijateljima, kao i njegovo djelovanje u listu *Istok* motivirani podrškom ravnogorskom pokretu, od neznatnog su značaja za učešće Muslimana na njegovom pročetničkom opredjeljenju i angažovanju.[378]

Jednom prilikom, na sjednici CNK (Centralnog nacionalnog komiteta) u Rošcima, podijeljen je najnoviji broj lista *Istok (Mašrik)* - piše urednik tog četničkog glasila Mustafa Mulalić. *Jedni su smatrali da taj list, posvećen muslimanima, nema nikakve svrhe, jer, ako treba nešto da se poruči muslimanima da se to*

375 AVII-Ča-10/6, k. 26, *Istok*, glas jugoslovenskih Muslimana, br. 7, Slobodne srpske planine.
376 Enver Redžić, Isto, 204.
377 AVII, Ča-br. reg. 36/1, k. 15.
378 Enver Redžić, Isto, str. 284.

može učiniti preko glasila 'Ravna Gora'. Drugi su ga podržavali. Ideja da se list pokrene pripada dr. Đuroviću. On je zastupao mišljenje da se Sarajevo ubuduće mora izgrađivati kao islamski univerzitetski centar. Predložio je da se list nazove arapskim imenom Mašrik *i da se pored ćiriličnog pisma barem naslov napiše i arapskim slovima. On mi je pronašao i jednog seljaka koji u lipovini pravi odlične rezbarije, pa sam mu dao arapski crtež i on mi je izradio u lipovini odličan kliše* - piše Mulalić. *S tim se i Draža složio, a naročito je na sednici podržao list Adam Pribićević. On je iznio svoju konstataciju da je 'Istok' ili 'Mašrik' najuređeniji list u našoj ratnoj štampi* - navodi Mulalić u svojoj hronici, zapravo obimnijem rukopisu koji je pohranio u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

List namijenjen Muslimanima Jugoslavije pod imenom *Istok (Mašrik)* Mulalić je izdao u desetak brojeva. Na njegovim stranicama je objavljivao i članke u skladu sa utvrđenom programskom orijentacijom ovog glasila. U prilogu *Demokratija i muslimani* (8-15. maj 1944.) poručuje čitaocima da su *duh demokratije muslimani primili sa Islamom. ... Od islamizacije 1463. godine stalno izgrađuju njenu tradiciju. I današnji su 'idealni osnovi našeg islamskog društva principi disciplinovane demokratije'.*

Muslimane na slogu obavezuju uspomene *na narodni ustanak Srba pravoslavnih i muslimana iz 1882.* - koji je buknuo u Ulogu *silovitom snagom slobodarskog duha našeg naroda i koji se, brzinom poplave, proširio Nevesinjskim krajem, Konjičkom župom, zagorjem prema Drini i preko Trnova nadomak Sarajeva, ali koji se, uskraćenjem svake podrške Cetinja i Stambola, splahnuo i ugušio, jedan je od najsvetijih primera naše sloge.*

U članku se kaže da ustanak nije dokučio sebi pretpostavljenog cilja. Pa se tvrdi da je, ipak, postigao moralne rezultate od krupnog istorijskog značaja. Zatim se opisuju najupečatljiviji likovi ustanika iz srpske i muslimanske nacionalnosti: Salihaga Forta i Stojan Kovačević išli su kao dva rođena brata na čelu ustanka, a *za njim, rame uz rame, slijedili su ostali narodni prvaci*, pa *Peri Tunguzu i Vasi Buhi vjera nije smetala da idu pod ruku sa Čengićima iz Zagorja, sa Kurtovićima i Tanovićima iz Gacka, sa Šurkovićima iz Konjičke župe, Dedovićima iz Nevesinja, Murgama iz Trnova itd.*; svaki je borac *bio musliman ili pravoslavni, svjestan da naš narod nije uzalud skovao sebi poslovicu Brat je mio koje vjere bio; pred ovim junačkim odredima srpske sloge Lolić je nosio zajednički barjak, a na njemu je bilo ispisano zajedničko geslo borbe: 'Za krst časni i vjeru Muhamedovu'.*

Zar su Salihaga Forta i Stojan Kovačević bili u boljim prilikama? Zar je njihov vijek imao manje poteškoća? Zar je tadašnji okupator bio humaniji? Zar i u njihovo vrijeme nije bilo narodnih izdajnika koji su za novac i za aferim vršili kainska zločinstva protiv svog naroda? Ali ta dva čovjeka iz naroda umjela su da ta zločinstva prikažu da ih je paklenski podmetnuo naš narodni neprijatelj, da unese zabunu, da zametne zavadu i da braću baci u međusobno uništavanje.

Mladi Zlatiborac - List Ravnogorske omladine Zlatibora. Izlazio 1943./44. godine. Izdavač Propagandni odsek Omladinskog štaba 134 B.

Ravnogorski heroj - *Organ Požeškog korpusa. Pojavio se 6. januara 1944. godine.*

Vidovdan - Za list *Vidovdan* saznajemo iz izvještaja komandanta Rudničkog korpusa 26. jula 1944. godine. *Članice Ž.R.O.S. (Ženski ravnogorski omladinski savez) priređuju priredbe propagandnog karaktera po selima i varošicama. Listovi 'Vidovdan' i letci izdaju se u još većem broju. Poslali smo novac za štampariju i dobićemo je za koji dan. Hartije imam u dovoljnoj količini, te ćemo celokupni posao na pismenom obaveštavanju naroda uvećati. Stavio mi se na raspoloženje novinar Samardžić iz Beograda. Molim ako raspolažete kakvim podacima o njegovoj ispravnosti da budemo obavešteni.*[379]

SLOBODA ILI SMRT - *Pročitaj i daj drugima da čitaju* - moto je lista *Sloboda ili smrt*. Prvi broj se pojavio 3. oktobra 1941. godine sa naznakom da izlazi jednom nedjeljno. Mjesto izlaženja: *Šume i planine*. Na 8 strana A-4 formata donosi uvodnik *Braćo i sestre* koji govori o mučkom napadu nacističke Njemačke 6. aprila 1941. i poziva u borbu najbolje sinove našeg naroda iz svih društvenih redova *pod vođstvom najpoštenijih i najspremnijih oficira koji nisu hteli pasti u ropstvo*. U rubrici *Poslednje vesti* donosi informacije *Napadi engleske avijacije na Nemačku, Konferencija triju sila u Moskvi, Nemački gubici u dosadašnjem ratu, Opsadno stanje u Bugarskoj* i *Bombardovanje italijanskih gradova i aerodroma*.

Tu je i *Naš poziv - UJEDINIMO SE! u zajedničkoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja*. U tekstu se kaže da *mi nećemo dozvoliti da se srpski narod pocepa. Mi hoćemo jedinstven srpski narod. Put srpskog naroda u borbi za oslobođenje je put jedinstvene akcije svih Srba protiv neprijatelja i protiv svih onih koji ga cepkaju.*

Na trećoj strani je prilog *Stradanja našeg naroda i velika zverstva naših neprijatelja*. U njemu se pregledno iznose *zločini švaba po Bačkoj*, u južnim krajevima, po *turskom pašaluku kojim su u doba Prvog ustanka vladali narodu neraspoložene paše i janičari*. Posebno se iznose zločini počinjeni nad srpskim narodom na teritoriju NDH.

Naše narodno iskustvo - SAMO SLOGA SRBINA SPASAVA članak je objavljen na cijeloj četvrtoj strani. Prilog objašnjava kako *za sva zla koja je Srbin do danas u istoriji trpeo, niko mu nije kriv više nego on sam. Od svih nesreća koje su ga stigle, najteža je ona koju je sam sebi načinio. Krv, bedu, ropstvo, sram, glad - sve je to Srbin sam sebi nanosio.* Čime? Neslogom. *Nesloga je najveća bolest srpska. Ima li lek toj najopasnijoj boljci srpskog duhovnog organizma? Među mnogim uzrocima toga zla najglavnija su i najopasnija dva: otimanje o vlast i otimanje o bogatstvo?*. Otimanje o vlast i bogatstvo dolazi otuda što se *u našem duhovnom organizmu izgubio glavni sastojak prave duhovne snage: POŽRTVOVANJE, bez koga nema sloge, a bez sloge nema uspeha.*

---

379 XVII, Ča, k. 76, reg. br. 17/4, S-V-11097.

Petu i dio šeste strane zauzima opsežniji članak komandanta - majora Jezdimira Dangića. On piše iz *Gorskog štaba Bosanskog četničkog odreda, 2. septembra 1941. g. sa Romanije*. Nadnaslov je *Pismo iz Bosne* a naslov *Rešeni smo da se borimo do poslednje kapi krvi*. Pismo daje pregled ratnih pustošenja Bosne i počinjenih zločina nad Srbima. O pokoljima nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom ne govori. *Poveli smo svetu borbu - pomozite nam.* Govori i o propagandi: *Svaka neprijateljska jedinica ima radio emisionu stanicu, a naši se pešaci kuriri probijaju kroz maglu i kišu na stotinu kilometara. Odsečeni smo od sveta i ne znamo šta nam se na kom sektoru događa, ali nas sve veže jedinstveni duh i želja za pobedom i nepismene četovođe javljaju o uspesima.*

Osim što opisuje pogibiju potpukovnika Veselina Misite u Loznici, list piše o *Nemačkom prećutkivanju - KO DOBIJA OVAJ RAT?*

Donosi i poziv na saradnju sa upozorenjem dopisnicima: *Pišite kratko i šaljite samo tačne i strogo proverene podatke. Ne zaboravite da se i vi nalazite u velikom frontu borbe za slobodu našeg naroda. Povezujte i proveravajte podatke pronalazeći stalno nove i nove načine.*

Osim pregleda sabotaža po Evropi, u Rumuniji, Bugarskoj, Belgiji, Grčkoj, Africi list *Sloboda ili smrt* objavljuje i *Šta misli Kosta Pećanac?* u obliku razgovora vojvode i ratnika. Objavljuje i četničku pjesmu: *Ko ne žali mlađan umrijeti! Nek' se javi Ravne Gore četi. Ko ne želi život za slobodu/Nek' se javi Dražinome vodu. Draža ima kuću i imanje/To je junak od Užičke Banje.*[380]

Crnogorski vjesnik - 1943./44. godine. Iz Crne Gore gdje je jedno vrijeme izlazio u toku Drugog svjetskog rata kao njemački organ na srpskom jeziku taj list je dospijevao i u Bosnu i Hercegovinu. Na već do tada izraubovanu floskulu o komunistima i partizanima kao protivnicima *tri najveće svetinje u našem narodu: protiv Boga, protiv nacije i protiv porodice* na njegovim stranicama je mitropolit Joanikije dometnuo još i druge. Naime, 11. decembra 1943. godine *Crnogorski vjesnik* donosi njegov govor održan u Cetinju. Joanikije je

380 Prvi broj četničkog lista *Sloboda ili smrt* od 3. X 1941. godine snimljen je u Beogradu u Arhivu Vojno-istorijskog instituta (Četnička arhiva). Zbog različitih okolnosti nismo uspjeli pregledati i snimiti ostale četničke listove u Beogradu - *Ravnu Goru, Ujedinjeno srpstvo, Vidovdan, Istok (Mašrik)* - glas jugoslovenskih Muslimana pod uredništvom Mustafe Mulalića od 1944. godine. I u Beogradu i u Zagrebu postoje arhivski fondovi mnogih četničkih letaka, među njima više desetina s područja Bosne i Hercegovine, većinom upućeni Muslimanima, ili Srbima, Hrvatima i Muslimanima. Letak je bio najčešći i glavni oblik četničke propagande na terenu. Njihovi potpisnici, ukoliko su uopšte navedeni, uglavnom su pojedini komandanti četničkih jedinica, četnički politički povjerenici. Tekstovi su često puni mržnje i prijetnji, posebno prema Muslimanima. Mnogi se nalaze u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu i učinjeni su nam dostupnim dobrotom i predusretljivošću Mate Rupića. Područje Bosanske Krajine propagandno je pokriveno u izdanjima Dinarske četničke divizije i Dinarske četničke oblasti (1942-1943). U arhivima je sačuvan pokoji broj, dok većina tih materijala iz bivših RSUP-ova nije nikada došla do Arhiva u Zagrebu i Sarajevu. Dio četničkog propagandnog materijala nalazi se razasut u raznim fondovima vojnih jedinica i organa vlasti NDH, kao i u partizanskim jedinicama i organizacijama KPJ 1941-1945. godine u arhivima, muzejima, te drugim ustanovama Beograda, Zagreba a dijelom i Sarajeva. Oni nisu izdvojeni ni zabilježeni u registrima, zbog čega su za istraživače praktično nedostupni.

tom prilikom obznanio još neke svetinje *na koje se Srbinu odriču prava* ili se navodi na grijeh. To su po Joanikiju: *Komunističke parole: slobodna ljubav, odricanje Srbinu prava na gusle, narodne pesme, narodnu istoriju i književnost.*[381]

U božićnoj poslanici objavljenoj u tom listu 1. I 1944. godine Joanikije kaže: *Prošla su dve decenije kako agitatori komunizma revnosno obilaze sve naše krajeve gde naš narod živi i usmeno i pismeno ga uče da ostavi svoje stare ideale i uzme nove... Karl Marks nije umeo da raspolaže ni s najmanjom sumom novca a sastavio je teoriju o novcu.* Pa postavlja pitanje i daje odgovor: ... *A kakve je praktične rezultate dao marksizam, koji je vodio u bezbožni komunizam, boljševizam i partizanstvo, to i suviše dobro osjećamo.* Ta božićna poslanica štampana je uporedo sa čestitkom člana Resora prosvete, štampe i propagande dr. Obrada Novakovića: *Naročitu mi čast čini da mogu najslavnijoj vojsci svijeta iz svih vremena čestitati Novu godinu, u ime svoje vlade i svoga naroda: Sretna vam Nova 1944. godina.*

Glas Crnogorca - Politički list za Crnu Goru 1941-43. godine u izdanju Italijanskog centralnog komesarijata na Cetinju, što znači pod italijanskom okupacionom upravom. U jednom od njegovih brojeva Italijan Dj. Biadji piše članak pod naslovom *Plemenita figura Generala Blaža Đukanovića.* Taj Blažo je *po želji naroda i izboru komandanta* preuzeo dužnost glavnog komandanta nacionalnih trupa i Glavnog nacionalnog odbora Crne Gore. *To djelo (borbu protiv partizana) započeli su nacionalni elementi, kojima se između ostalih u zemlji stavio na čelo čovjek jake volje i zdrave neosporive vojničke i građanske spreme. Njegov ugled, njegovu ljubav prema zemlji i narodu, njegovo iskustvo, stavio je gospodin general Blažo Đukanović u službu svoga naroda, težeći da se povrati zemlji mir i red, dva glavna i neophodna uslova za svaki dalji konstruktivan razvitak i prosperitet - Crnogorcima treba savršene saradnje i prijateljstva sa svakim, pa i sa mravima na zemlji i pticama u zraku.* Tu potrebu g. *general Đukanović savršeno i ispravno shvaća, bez obzira da li se kosi s ovom ili onom ideologijom. Ideologije su luksuz usred ovakvog siromaštva. One mogu postojati u izvjesnim okolnostima, a nikako u ovoj zemlji koja nema ni elementarne uslove za sopstveni život. Kad čovjek zavisi o tuđem kruhu nema ni potrebite slobode ni dovoljno energije da svoje nazore ispolji i zagovara. Spas naroda vodi g. Đukanović, spas naroda vodi nacionaliste.*

A sa svoje strane Blažo Đukanović daje izjavu saradniku *Glasa Crnogorca*: *Prihvatajući sa zadovoljstvom ponudu saradnje upućenu mi sa strane njegove Ekselencije Guvernera Crne Gore, primio sam u potpunoj saglasnosti sa mojim saradnicima - Predsjedništvom Crnogorskog Nacionalnog Odbora, a time u vezi i dirigovanje svih nacionalnih dobrovoljačkih odreda. Razumije se da će svaka moja akcija biti preduzeta u potpunoj saglasnosti i sa odobrenjem Italijanskih vojnih i civilnih vlasti.*[382]

381 *Crnogorski vjesnik*, br. 13, 11. XII 1943.
382 *Glas Crnogorca*, br. 37, od 30. VII 1942.

Na te Đukanovićeve riječi odgovorio je Pircio - Biroli u *Glasu Crnogorca* (broj 39 od 4. VIII 1942.): *Rado sam prihvatio saradnju koju mi je predložio general Đukanović u cilju da se za najkraće vrijeme potpuno iskorijeni komunizam.*

Uzaludne želje rušilaca je članak Blaže Đukanovića u *Glasu Crnogorca* (broj 58): *Čuje se njihova (partizanska) prijetnja. A simpatizeri čule uši i pomaljaju svoje rogove kao puž iz koružbe, ali iz nje ne mogu da se izvuku, jer ih susrijeće na svakom koraku muška snaga nacionalne Crne Gore, koji ih vreba kao mačka miša. Njihovi rogovi ponekad prilično ispuze, ali se pri prvom potresu ponovo zavuku u svoju koružbu i tako čekaju momenat da im njihovi prijatelji pomognu da se iz ovoga ležišta izvuku, koje im svakoga dana postaje sve tjesnije.*

Of Lele - Pojedine veće vojne formacije pokretale su svoja glasila. Zabilježeno je da su neke grupe korpusa pokretale humorističke listove. Jedan od njih je satirični list *Of Lele* u izdanju grupe Posavsko-kolubarske grupe korpusa. Pisali su, pored ostalog, i o ljubavnicama oficira u štabovima četničkih jedinica.

Vidovdan - Izlazilo je više listova pod nazivom *Vidovdan*. Ovaj je list Komande Prve muške brigade Drugog ravnogorskog korpusa. Izlazio 1942./43. godine. Slobodne srpske planine.

RAZMJENA ČETNIČKIH LISTOVA - Pojedini listovi koje su izdavale neke četničke formacije a izlazili su za zone djelovanja tih jedinica dospijevali su, u simboličnom broju primjeraka, i u druga, uglavnom susjedna područja. Ta razmjena listova, kao i letaka i proglasa, vršena je, manje ili više, i u drugim dijelovima zemlje. Putem kurirske službe primjerci ovih glasila su redovno slati i štabu Vrhovne komande. To je uočljivo i iz izvještaja koje su niže komande slale nadređenim štabovima i Mihailovićevoj komandi.

Na razmjenu propagandnog materijala ukazuju i depeše četničkih komandanata. Tako štab Dinarske četničke oblasti 29. maja 1944. godine u izvještaju komandantu oblasti o akciji grupe *Konrad* piše: *Momčilo* (Đujić - o.a.) *šaljem Ti jedan primjerak 'Glasa naše Like' i radio-vesti od 27. maja, jer nove još nisu došle. Javi da li bi trebalo pisati kakav letak povodom uspeha postignutih u sadanjim operacijama po Bosni (Drvarska operacija) jer mislim da je vreme sad za to da naša propaganda iskoristi te dobre rezultate.*[383]

Prvi naš glas - Sedmo poglavlje materijala pripremljenog za četnički kongres u selu Ba krajem januara 1944. godine posvećeno je propagandi i štampi. *Prvi naš glas (koji se) čuo sa Ravne gore bio je list Sloboda ili smrt. Zatim su se javljali mali listovi u pojedinim krajevima sve dok nije, u zimu prošle godine, stala da izlazi Ravna Gora. Njeno izlaženje je prekinuto, ali je, nedavno, opet nastavljeno. Pored nje, javljaju se i drugi listovi koje izdaju pojedini korpusi ili*

383 Zbornik NOR-a, XIV/3, - ili: VII, Ča, k. 276, reg. br. 5/1.

grupe korpusa... U tom pogledu veliki je uspeh stvaranje Agencije Demokratska Jugoslavija preko koje danas imamo direktnu vezu sa slobodnom štampom slobodne Amerike.[384]

Bokeški vjesnik - 1944. godine

Durmitor - kulturna revija, mjesečno, 1943. godine.

Postojali su i sa kraćim ili dužim prekidima izlazili i drugi listovi kao organi Vrhovne komande. Osim već spomenutog *Ujedinjenog srpstva, Istoka (Mašrika), Vidovdana,* tu su *Polet, Glas Beograda, Glas Cera, Glas Topole* i dr

Lovćen - List profašističke provenijencije

Na Cetinju je izlazio i list *Lovćen.* U broju od 11. oktobra 1944. godine na prvoj strani donosi *Visoko odlikovanje potpukovnika P. Đurišića. Četnički komandant g. Pavle Đurišić, kojega je general Nedić nedavo promaknuo u čin potpukovnika i povjerio mu dužnost pomoćnika komandanta Dobrovoljačkog korpusa, dobio je od strane Vrhovne komande njemačkih oružanih snaga naročito priznanje za svoje vojničke vrline, te je odlikovan od Firera ordenom Željeznog krsta.* Tako se pokazuje da je Pavle Đurišić podjednako vjerno bio u službi Draže Mihailovića, generala Milana Nedića, Pircia Birolia, Badera kao i kralja Petra II, Musolinija i Hitlera. Zbog toga je, s jedne strane, odlikovan od kralja Petra *Karađorđevom zvezdom* i, s druge strane, lično od Hitlera visokim odlikovanjem *Ordenom gvozdenog krsta.*

Armee Zeintung - U najtiražnijim ilustrovanim listovima i časopisima pod nadzorom Gebelsovog propagandnog štaba u Njemačkoj objavljivani su snimci bliske saradnje četnika i Nijemaca na frontu. Isticana je Dražina saradnja sa Vermahtom u borbi protiv Tita i NOP-a. To se može vidjeti i na naslovnoj strani zvaničnog njemačkog vojnog lista pancirskih divizija *Armee Zeitung* br. 88 u 1943. godini. List donosi šest fotografija koje predstavljaju zajedničku borbu Nijemaca i četnika *nacionalista* protiv partizana u Crnoj Gori. Na prvoj četnik pretresa zarobljene partizane, na drugoj četnik sa kokardom na šubari daje njemačkom oficiru objašnjenja na geografskoj karti, na trećoj četnička zasjeda vreba pojavu partizana na drumu. Ostale tri su slike Dražinih četnika sa dobro znanim grbovima, kao kokardama.

Reporter lista ispod fotografije piše: *Oni su naročito ponosni što mogu da se bore zajedno sa nama protivu zajedničkog neprijatelja.*[385] Hitler je odlikovao Dražine najpovjerljivije komandante gvozdenim krstovima. Gebels je donosio u svojim najvećim ilustrovanim listovima i časopisima snimke Dražine vojske, ističući njenu iskrenu saradnju sa Vermahtom.

384 VII, Ča, k. 16, f. 2, d. 40/1.
385 Dok. br. 30.

ČETNIČKI PROPAGANDNI CENTAR U SPLITU

Vijesti za svakoga - Vojvoda Ilija Trifunović - Birčanin, u proljeće 1942. godine, osnovao je u Splitu Srpski nacionalni komitet za Dalmaciju. U njegovom sastavu su, uz Birčanina, bili *istaknuti nacionalni radnici* Niko Novaković Longo, Dobroslav Jevđević, novinar Radmilo Grđić. U julu te godine formiran je i Komitet crnogorskih nacionalista. Ni jedan ni drugi formalno nisu podređeni četničkom Centralnom nacionalnom komitetu na Ravnoj gori. Iz taktičkih razloga su tvrdili da kao organizacije nisu podređene Mihailoviću, premda su djelovale kao regionalni organi koji su podržavali Dražino vodstvo i ravnogorski pokret.

Nacionalni komitet za Dalmaciju kao splitsko vodstvo četničkog pokreta u Hrvatskoj nastojalo je da organizuje što uspješniju propagandnu službu. Pokrenut je povremeni bilten *Vijesti za svakoga* kao organ Komiteta. Urednik mu je bio novinar Ante Matekalo, koji je bio i rukovodilac propagandne službe.[386] Prvenstveno usmjerena protiv NOP-a u Splitu je četnička propaganda bila intenzivirana u julu i avgustu 1943. godine.

LECI U SPLITU - Objavljen je letak sa falsificiranom geografskom kartom *nacrta partizanskog projekta* buduće Hrvatske. Tom kartom je dokazivano da bi partizanska Hrvatska imala gotovo isti oblik kao i Pavelićeva Hrvatska sa dodatkom Istre.[387] Narodnooslobodilački odbor za Dalmaciju nazvan je u ovoj četničkoj propagandi *srboždерskim*, a proglas tog odbora *kao poziv hrvatskom narodu u borbu protiv Srba. Partizanski vođi u Dalmaciji pokazali su bez uvijanja, da između njih i ustaša nema baš nikakve razlike, bar što se tiče odnosa prema Srbima.*[388] U to vrijeme objavljen je i proglas članova sinjske organizacije HSS-a kojim je stanovništvo pozivano u NOP. I taj proglas četnička propaganda je protumačila da je usmjeren protiv srpskog naroda *izazivajući mrežom kleveta i laži zlu krv protiv onih koji su, pukim slučajem, dosada umakli njihovom ustaškom nožu.*[389]

LAŽNI LECI I FALSIFIKATI - Stvaranjem neizvjesnosti i straha od NOP-a četnička propaganda je htjela da zastraši stanovništvo. Objavila je i letak *Poslije poziva na pokolj u Splitu*. U tom glasilu je pisalo *da se u redovima komunista huška da se već danas izvrše ubistva prvaka Hrvatske seljačke stranke, pristalica gen. Draže Mihailovića i jugoslovenske vlade Kralja Petra. Komunisti otvoreno izjavljuju da ovo krvoprolića treba da izvrši 'hrvatski narod Dalmacije'.* U težnji da HSS okrene protiv NOP-a, splitski ravnogorski centar je zahtijevao da se pojača propaganda *lažnim lecima da bi se mačekovci*

---

386 AIHRPH, NG, kut. 428, f. 2, pismo Metekala Žujoviću 12. VII 1943; AIHRPH, Os-6/659, POC za Split, 24. VII 1943.

387 AIHRPH, NG, kut. 432, f. 2, Letak *Raspodjela Jugoslavije po partizanskom nacrtu.*

388 AIHRPH, NG, kut. 430, f. 6, letak *Novo vodstvo NOO Dalmacije.*

389 AIHRPH, NG, k. 430, f. 6, letak *Novo vodstvo NOO Dalmacije.*

čas pre naterali na saradnju pred komunističkom opasnošću.[390]Kontakti sa HSS-om nisu bili po želji Nacionalnog komiteta za Dalmaciju. Zato su u srpnju i kolovozu 1943. godine isfabrikovani falsifikati četničkih letaka u ime HSS-a. *Seljački i građanski narode Dalmacije* naslov je jednog od tih letaka sa potpisom *Odbora Seljačko Građanske Narodne Zaštite*. U njemu se partizani nazivaju *razbojnicima* i *izrodima hrvatskog naroda*, koji se poziva da partizanima *ne daje nikakvu moralnu ili materijalnu potporu*. Za Srbe kaže *da su svi bez razlike antikomunisti i složni sa Dražom Mihailovićem*. U jednom pismu Ante Matekalo, urednik *Vijesti za svakoga*, piše da je rasturio *jedan apokrifan letak, u cilju da se produbi jaz stvoren između komunista i mačekovaca. Situacija je takva da se u ovom pravcu mora stalno raditi* - piše Matekalo.[391] u četničkim krugovima su nastali i drugi leci sličnog sadržaja. Primjerice, *Tko se promijenio: Dr. Maček ili mi?* Ali ni HSS nije ostajao dužan: uzvraćala je vlastitim lecima i opovrgavala četničke.[392]

U SLUŽBI FAŠISTIČKIM SILAMA - O ta dva lista Niko Bartulović je izjavio: *Od 'Ujedinjenja' sam video slučajno samo jedan broj. Učinio mi se štetan i konfuzan. Izlazio je svakoga dana a nije davao nikakve pozitivne misli. Zbog naziva 'Ujedinjenja' ja sam verovao da to izdaje neki mladi sokolac. Raspitivao sam se kod Šimunića i Murata, a i oni sami su se raspitivali. Palo mi je u oči, međutim, da ga meni nisu slali kao ni 'Krik iz jame'.*

'Krik iz jame' sam viđao često, zato što je svaki njegov broj značio sablazan i poniženje za ceo Split pa su ga delili kao propagandu ne za četnike nego protiv njih. Napadao je Hrvate i partizane... Poznato mi je da su glavnu reč vodili Alfirović i Vilović. U njemu je, ukoliko se sećam, bilo i takvih izjava da je Srbija uvek bila tamo gde je Italija, što je izazvalo opšte zgražanje... Osim toga njegov duh je bio izričito velikosrpski i reakcionaran, uperen protiv SSSR ali i protiv zapadnih demokratija koje je nazivao trulim, protiv liberalizma i demokratije uopšte. Čist velikosrpski šovinizam u kome nije bilo teško otkriti službu fašističkim silama.

SLOBODA I SLAVENSKO BRATSTVO - U propagandi četničkog pokreta istovjetno su posmatrani Hrvati i ustaše, NOP i ustaški režim. Zbog toga se u njegovom vodstvu uviđalo da mu se time stalno sužava društveno-politička osnova. Zato je on nastojao da privuče u svoje redove ili među pristalice prijeratne prorežimske političare u Kraljevini Jugoslaviji tzv. *jugoslovenske nacionaliste*. Jugonacionalisti su u maju 1942. godine u Splitu objavili letak pročetnički po sadržaju. Nosio je potpis *Jugoslovenski nacionalisti*. Oni optužuju NOP kao pokret usmjeren protiv srpskog naroda. Kao odgovor na ocjene splitskih nacionalista u vezi sa borbom protiv okupatora i odnosom prema NOP- u i četnicima u Hrvatskom primorju se pojavio letak *Riječ jugoslovenskih nacionalista Primorja*. Optužuju komuniste za propast Jugoslavije

390 Zbornik NOR-a XIV/2, 732.

391 AIHRPH, NG, kut. 428, f. 2; AIHRPH, OS-6/659, POC za Split, 24. VII 1943.

392 F. J. Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, n. dj. 209 i d.

i tvrde da se u *nacionalno-oslobodilačkim redovima nalaze ustaše.* U letku se traži da prestane partizanska propaganda protiv *jugoslovenskih nacionalista i četnika. Ako nas ne budu pustili na miru mi ćemo za uzvrat objaviti njihova imena i adrese ali ne samo partizanskih boraca i njihovih agenata već imena i adrese raznih njihovih pomoćnika ustaša i frankovaca i imena onih nacionalista teroriziranih i prestrašenih koji im pružaju pomoć.* Mihailović se označava kao glavni politički predstavnik snaga koje se bore za oslobođenje. Jugoslovenski komunisti se nazivaju *trockistima,* njih vodi Kominterna čije je sjedište u Beču i nije *nikakav organ Rusije niti SSSR-a.*[393] Fikreta Jelić Bujtić kaže da je to bila akcija pročetnički orijentirane grupe koja je u Sušaku osnovala i Srpski nacionalni komitet. Riječ je, dakle, o postojanju posebnog pokreta u koji treba da se uključuju svi Hrvati koji su za ponovnu uspostavu Jugoslavije, da kao *pristaše HSS-a i Hrvati 'jugoslovenski nacionalisti' u ostvarivanju istog cilja što je na istim pozicijama.* NOP su okvalifikovali kao pokret uperen protiv srpskog naroda. Dokaz za to nalazi se u njegovoj propagandi protiv Mihailovića. Navode da *oko 70% četničkih odreda sačinjavaju dojučerašnji partizani* i kaže: *Prema tome, proces bi bio sledeći: Ustaše su potjerali srpski živalj u šume, a partizani iz šume.*

U sklopu te akcije formiran je Jugoslavenski revolucionarni pokret (JUREPO) sa ciljem da među Hrvatima i Srbima okuplja Jugoslovenske nacionaliste i druge pristaše i širi vlastitu političku akciju. Usvojili su i deklaraciju u kojoj sebe nazivaju *jugoslavenskim nacionalistima hrvatskog plemena.* Mihailoviću *kao vrhovnom komandantu jugoslovenske vojne snage i jedinom predstavniku naše legalne vlade u zemlji* obećavaju konkretne akcije koje će preuzeti: *osnivanje jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, vojnih jedinica pod nazivom 'jugoslovenske legije' za revolucionarnu borbu u hrvatskim krajevima, provođenje dalekosežnih reforama* i predlažu da Split bude sjedište planirane akcije.

JUREPO je organizovao i vlastitu propagandu. U Zagrebu je 1942. pokrenuo ilegalni list *Sloboda i slavensko bratstvo.* U ožujku 1943. taj njihov organ piše: *Kraljevina Jugoslavija u granicama od 6. IV 1941. nije prestala postojati. To je samo od neprijatelja okupirana država, kao što su i mnoge druge zemlje kao što je bila Srbija u prošlom svjetskom ratu. Bilo pa prošlo. Tako će biti i sada. Zakonitu jugoslovensku vladu priznaju i s njom imaju redovite diplomatske veze najjače države, sigurni pobjednici u ovom svjetskom hrvanju. Velika Britanija, Sovjeski Savez i Sjedinjene Države priznaju samo Kraljevinu Jugoslaviju.* List je potpisivao JUREPO, raspačavan je u Hrvatskom primorju a pretpostavlja se i u drugim nekim područjima NDH, npr. u Bosni i Hercegovini.

Otvorimo oči pred sutrašnjicom. I otvaraju se već. Istodobno sa više mjesta na našoj obali dižu se glasovi. Jest, mi Hrvati Jugoslaveni sa naših obala nismo se nikad ogriješili ni o hrvatstvo, ni o srpstvo, ni o jugoslovenstvo, ni mišlju, ni riječ-

393 F. J. Butić, *Četnici u Hrvatskoj.*

ju, ni djelom. Dajemo eto naš glas iz svega srca, dajemo ga tamo gdje se je uvijek najbolje procjenjivala naša narodna situacija, o čemu su nam uvijek događaji davali pravo. Neka se sjedine svi duhovi na našem moru u jedan snažni topli dah, da dune u našu pozadinu gdje je sada led, i odakle su nam oduvijek dolazili hladni vjetrovi.[394] Tako piše ilegalni list *Sloboda i slavensko društvo* osnovan u sred Zagreba.

SLAVENSKI JUG - I u Sušaku je, u veljači 1943. godine, pokrenut takođe ilegalni list *Slavenski Jug*. Predstavljao se kao organ Jugoslavenskog revolucionarnog pokreta Hrvatske. U prvom broju donosi rezoluciju JUREPO, sadržajno istovjetnu već citiranoj splitskoj *deklaraciji*. U njoj se dodaje uloga jugoslovenskih nacionalista koja se temelji na ispovijedanju *vjere u jedinstvo jugoslovenskog naroda sviju plemena, uključujući i Bugare.*

UJEDINJENJE - U Splitu je, osim ova dva ilegalna, pokrenut još jedan takođe ilegalni list *Ujedinjenje*. Taj organ je izražavao stavove i gledišta JUREPO. Zalagao se za okupljanje jugoslovenskih nacionalista. *Krenulo je spontano, povezani na više mjesta. Krenulo se u isto doba, neznajući jedni za druge. Sve nas nagnala jednaka, gola nevolja. Prve glasove o tome dobili smo na Božić. Bili su s više strana, mnogo ih je više bilo nego što smo se nadali (...). Mjesta ne spominjemo. Razumljivo u današnjim prilikama. Ima među njima i središnjih mjesta. ona se sada povezuju. Ni u pokrajinama ne miruje se...) I kad smo krenuli na taj put, nismo dvojili da ćemo, za revolucionisanje duhova, naći saradnika za naš pokret među jugoslavenskim nacionalistima, među onima koji su bili takvi prije sloma države kao i onima koji su takvi postali poučeni teškim događajima poslije sloma.*[395]

Mihailović je težio da proširi nacionalnu osnovu svoga pokreta. Zato je smatrao da *JUREPO treba što pre da uđe u našu organizaciju i da se to javno manifestuje*. S njegovom težnjom podudarni su i ciljevi *Jugo-nacionalista Gornjeg Jadrana*. Oni mu u ožujku 1943. godine pišu kako su *povezani* u djelatnosti s istomišljenicima *u Sloveniji, Dalmaciji i unutrašnjosti Hrvatske*. JUREPO je, međutim, sa razvojem događaja sve više iščezavao. U svojoj djelatnosti, pa i propagandnoj, uključivao se sve više u četnički pokret.

Ono što mu je, u proširivanju nacionalne osnove pokreta, pošlo za rukom kod Jugo-nacionalista nije kod Hrvatske seljačke stranke (HSS-a). Posredstvom svojih emisara Mihailović je pokušavao da uspostavi kontakte da bi pridobijao pristalice te stranke. Takvi pokušaji su činjeni i u Sloveniji. U tome je naišao na zatvorena vrata i odsustvo želje HSS-a za saradnjom sa četničkim pokretom. Taj pokret je u redovima ove stranke okvalifikovan *velikosrpskim čija se akcija ograničava samo na srpske krajeve*. HSS je tada imao i svoj organ

394 AIHROH, NG, kut. 432, r. 2.

395 X-AIHRPH, ZB-Per-63/730, *Ujedinjenje*, br. 3. Prema podatku obavještajnog centra NOP-a u Splitu, list su izdavali Beroš, Simunić i Tomo Mimica. (AIHRPH, OS-6/527); F.J. Butić, *Četnici u Hrvatskoj*, 169.

Pravica. Izlazila je u ilegalnosti. Taj list polovinom 1943. godine piše *da četnici djeluju pod okriljem Italijana*. Italijani ih ne samo *naoružavaju, hrane i plaćaju, već ih i inače pomažu u njihovom radu na istrebljenju svega što je hrvatsko*. List je donosio priloge u kojima se kaže da je *četnicima glavna misao osveta a cilj Velika Srbija*.[396]

VELIKOSRPSTVO I JUGOSLAVENSKI NACIONALISTI

Sa prvim četničko-partizanskim sukobima partijske organizacije komunista kao predvodnika NOP-a orijentisale su se na politički rad u samom stanovništvu. Glavni zadatak je razotkrivanje dvostruke uloge četništva: da Mihailović služi dvojici gospodara. Jedne u kojoj je londonskoj vladi davao lažne informacije, a dobio priznanje od kralja u funkciji načelnika Vrhovne komande četničkih formacija u Srbiji. I druge u kojoj je istodobno povezan sa Nijemcima i Italijanima od kojih je dobijao podršku za *boj protiv komunizma, odnosno oslobodilačkog pokreta*. Zato je pojačana propagandno-politička akcija protiv četnika u Dalmaciji, pa i u gradu Splitu. Krajem januara 1943. godine *Naš izvještaj* je objavio veći dio sadržaja obavještenja Vrhovnog štaba NOP-a o razlazu sa Mihailovićem. Taj organ Pokrajinskog komiteta KPJ za Hrvatsku je istakao da istu ulogu kao i u Srbiji vrše i četnici u Bosni, Lici, Dalmaciji, Hercegovini i drugim područjima. Navedena su imena četničkih vođa Novakovića Longa, Bogunovića, Đujića, Brkovića, Popovića. List je isticao da oni *javno surađuju s talijanskim okupatorima*, te su se po tome svrstali među one koji su izdali narodnooslobodilačku borbu. Kao konkretan primjer takvog držanja naveden je ulazak italijanske vojske bez otpora u Drvar, jer su *četnički vođe prema sporazumu s Italijanima napustili položaje koji brane prilaz k Drvaru*. Kao drugi primjer navodi se uloga Paje Popovića prilikom prebacivanja grupe boraca Šibenskog partizanskog odreda na područje Drvara.[397]

U listu je posebna pažnja posvećena razotkrivanju uloge *jugoslovenskih nacionalista*. Ukazano je na povezanost dijela te grupacije s četničkim pokretom. *Naš izvještaj* početkom februara 1942. godine ukazuje na njeno političko držanje. *Od postanka Jugoslavije nacionalisti su u toku 20 godina potpomagali sve velikosrpske režime. Jedni su to radili iz uvjerenja da je centralizam Beograda neophodan za održanje Jugoslavije; drugi, uglavnom gospodarski krugovi, da bi osigurali svoje interese i privilegije, koje su pokrivali idejom jugoslovenstva. Tokom godina su čas jedna, čas druga grupacija jug. nacionalista, odnosno njihovi predstavnici učestvovali u velikosrpskim vladama, koje su oslanjajući se na njih*

---

396 AIHRPH, ZB-Per-65/774.

397 NOB u Dalmaciji 1941-1945. *Zbornik dokumenata*, knj. 2, 48-51.

provodile svoju politiku u našim krajevima. Nacionalisti ne samo da nisu koračali zajedno sa hrvatskim narodom u njegovoj borbi za ravnopravnost protiv velikosrpske hegemonije, nego su podržavali stanje koje je odgovaralo interesima velikosrpske gospode i užeg kruga svojih pristaša. Njihov je stav prema borbi hrvatskog naroda bio negativan.

Naš izvještaj zatim ukazuje da *nacionalisti imaju i danas dodirnih tačaka sa velikosrpskim elementima, a jedan dio njih je u najtješnjim odnosima s četnicima.* List pokazuje da je to pitanje odnosa *od velikog značaja i zato je nužno stvar osvijetliti.* Navodi da *postoji idejno politička srodnost među jug. nacionalistima i četnicima.* Upozorava na karakter i ciljeve njihovih projekata uređenja druge Jugoslavije poslije rata. U tim projektima, kako navodi *Naš izvještaj, nema ni riječi o demokratskim pravima i samostalnosti pojedinih naroda Jugoslavije.* Kao drugi momenat navodi se *stav pojedinih predstavnika nacionalista napram Hrvatima i Hrvatskoj seljačkoj stranci.* Zaključuje *da je istovjetna sa stavom velikosrpskih reakcionara.* Riječ je o tome da ti *nacionalisti identifikuju sve pristaše HSS-a i Hrvate uopće sa razbojničkim ustaškim bandama Pavelića. Iz ovakvog shvatanja proizlazi da je isključena bratska saradnja srpskog i hrvatskog naroda za svoje oslobođenje. Ovakav stav prema Hrvatima izaziva šovinističku mržnju kod Srba.* Ukazano je, u vezi s tim, na ulogu onih pojedinaca koji nastupaju kao predstavnici te grupacije i kočnica su u procesu orijentacije prema NOP-u. Riječ je o onima *koji istina nisu htjeli da pođu putem saradnje s okupatorima i izdajstva svog vlastitog naroda, ali koji se s druge strane ni u najmanjoj mjeri nisu htjeli da založe i povedu svoje pristaše u narodnooslobodilačku borbu.*[398]

PROGLAS - S potpisom *Jugoslaveni* oni su izdavali i druge letke i proglase. Obraćaju se *Primorcima Jugoslavenima* ali i svim drugim *koji su zadojeni idejom jugoslavenstva izvan Jadranskog primorja.* Obznanjujući izjavu ministra predsjednika u engleskom parlamentu *da će naskoro na evropskom kontinentu biti otvoren drugi veći front* oni raspačavaju proglas po Primorju *koje je oduvijek odisalo jugoslavenstvom, onim pravim i konstruktivnim. Dokazali ste svoje Jugoslavenstvo kad ste bili pozvani da povedete borbu protiv okupatora od strane Narodnooslobodilačke fronte i u dobroj vjeri bili ste glavni stup te fronte. Tražite od te fronte da Vam vrati dug... Tražite da Vam se garantuje Jugoslavija i Jugoslavenstvo. Činite to dnevnim isticanjem vašeg nacionalnog vjerovanja na svakom mjestu i u svakoj prilici. Odbijte bratimljenje sa Frankovcima i ustašama. Zahtijevajte da se prestane sa napadajima na Dražu Mihailovića, prvog jugoslavenskog borca protiv okupatora i njegovih slugu ustaša.*

Na kraju njihovih letaka i proglasa, koji se završavaju *S verom u Boga za Kralja i Otadžbinu,* nalazi se i napomena: *U vezi sa rasturanjem lista 'Slavenski Jug': Svaku vezu koju držite, držite ju kao Jugoslaveni, šaljite u šume jugoslavenske poruke, šaljite 'Slavenski Jug' i s njime jugoslavenski duh u šume i pla-*

398 NOB u Dalmaciji 194ž-1945, *Zbornik dokumenata,* knj. 2, 55-57.

nine. U četničkoj propagandi "jugoslovenstvo" je bilo primamljiva meta za ostvarivanje velikosrpskog cilja. Davanje autonomije Hrvatima i Slovencima djeluje groteskno imajući u vidu cjelinu strategije ravnogoraca. "Jugoslovenstvo" je imalo da posluži kao prijelazna faza na putu ka Velikoj Srbiji. Takav metod se može uočiti i propagandi Miloševićevog aparata 90-tih godina. Bilo je to lažno jugoslovenstvo, zapravo anti-jugoslovnestvo.

U septembru 1944. godine objavljuju i proglas po kojem se *armije velikih saveznika Engleske i Amerike nalaze na pragu naše zemlje. Svakog momenta očekuje se, da će te armije sa Jugoslavenskom vojskom umarširati u našu porobljenu i krvlju natopljenu zemlju. Oni nam zajednički donose istinsku demokratsku slobodu i smirenje. Na svim nama je da ih prijateljski i bratski dočekamo.*

Dvanaesti je čas BRAĆO HRVATI da se otrgnete iz kandža narodnih krvnika i tlačitelja i da se vratite u Jugoslavenske nacionalne redove. Ne dozvolite, da Vas i dalje naši zajednički neprijatelji iskorišćavaju protiv Vaših vlastitih interesa. Čuvajte se omamljive komunističke propagande, koja hoće da Vam se sa svojom nastrašnijom diktaturom popne na grbaču. Ne nasjedajte lažima da Vam Srbi spremaju pokolj. To je samo oruđe neprijatelja koji Vas želi predobiti za svoje mračne ciljeve. Pravedni narodni sud sudit će svima krvnicima našeg naroda bili oni Srbi, Hrvati ili ma koji drugi, a štitit će pošteni i nedužni narod bez obzira na vjeru i narodnost. Ne dozvolite da Vas veliki događaji zateknu u neprijateljskim taborima. Trgnite se i razbudite se. Vreme je!

Armije Engleske i Amerike nisu ušle u prostore Jugoslavije ni u toku ni na kraju rata.

LISTOVI NA PODRUČJU DINARSKE ČETNIČKE DIVIZIJE - Nacionalno-prosvjetni odbor pri Dinarskoj četničkoj diviziji 9. IX 1944. godine zaključio je da se pokrenu četnički listovi.[399] Iz zapisnika je uočljivo da su na području djelovanja ove divizije, a to znači u NDH i u dijelu Bosne i Hercegovine osim već spomenutih, izlazili i drugi listovi. Neki samo u nekoliko brojeva, drugi su se gasili nakon prva dva ili tri pojavljivanja. U najvećem broju primjera su to, u stvari, leci koji su izlazili u vezi ili povodom određenih događaja. Nazivani su listovima koji to nisu bili. Najčešće su štampani ciklostilom, često su pisani i rukom. Da pobrojimo njihove nazive: *Četnik, Glas Srpstva, Dinarski Glasnik, Naša Vera, Jadranski Glasnik, Glas Tromeđe, Dinarski četnik, Vidovdan, Glas nove omladine, Naša Lika, Glas naše Like, Ličko-planinski četnik, Srpski četnik, Krajina u krvi* i dr.

399 AH, ČA, kut. 1, zapisnik sjednice toga odbora.

NARAP U IME RADNIČKOG POKRETA

Listovi Glas i Polet - Neposredno prije sazivanja kongresa u selu Ba pojavio se nacionalni radnički pokret pod skraćenim imenom **NARAP.** U njegovom vođstvu su bili Ljubomir Mitić i Andrija Miljković. Pokrenuo je najprije *Bilten* i nakon nekoliko brojeva osnovao i list *Glas ravnogorskog radničkog pokreta*. Draža je primio i delegaciju toga pokreta, te podržao da delegira i svoga predstavnika u CNK JDNZ (Jugoslovenska demokratska narodna zajednica). **NARAP** je štampao plakate i rasturao ih u Beogradu, organizovao konferencije a svoj organ *Glas* preimenovao u *Polet*, koji je štampan u istoj štampariji gdje i ilegalni *Glas Beograda* kao glasilo beogradske ravnogorske organizacije. Pojava ove organizacije izazvala je žive raspre, pa i političke svađe: zašto izdvajati jedino radnike iz kruga Centralnog nacionalnog komiteta, a to isto ne učiniti sa zemljoradnicima, zanatlijama, trgovcima, industrijalcima?

Koliko ste novina izdavali na teritorijama koje su bile pod vašim uticajem? - pitao je branilac Mihailovića na suđenju ravnogorskom pokretu u Beogradu. Draža je odgovorio da je izlazio veliki broj listova. Izdavani su u Beogradu, u Homolju, u Pomoravlju, Takovskom i Višegradskom srezu. *Imao sam štampariju kod Kosjerića i litografsku radionicu koju sam kupio u Beogradu. Imali smo štamparije na terenu, poneki put i skrivene pod zemljom. Radile su i litografije.* Saglasno izjavi Stevana Moljevića na suđenju ravnogorskom pokretu 1946. godine, *listovi su nicali kao pečurke. Bilo je 62 lista koji su izlazili u zemlji pod firmom ravnogorskog pokreta.*

Draža je na suđenju jednu vrstu svoje propagande nazvao misterioznom. *Po Beogradu su lepljene u izlozima, kafanama i bioskopima misteriozne plakate koje se mogu samo nožem skinuti stružući milimetar po milimetar.*[400]

TEHNIKA I PROPAGANDNI MATERIJAL U RANČEVIMA

Tehnički uvjeti za propagandu

Štamparija je sklonjena u s. Pešcima u blizini Berana. Za sada nije montirana, jer nije bilo mesta pogodnog i ja Vas molim da se ne dira bar za 10 dana dok se situacija ne razjasni. Nabavljeno je nešto hartije i jedan geštetner. Nalazi se sve u Podgorici, zbog mera preduzetih oko 1. maja nije se moglo izvući.[401]

U instrukcijama, usmenim i pisanim, nalaže se komandantima i štabovima četničkih vojnih formacija da za funkcionisanje propagande obezbjeđuju potrebne tehničke uslove. Na prvom mjestu insistirano je na obezbjeđenju

400 Dokument, III, 2239.
401 VII, Ča, k. 132, reg. br. 7/4 - Izveštaj majora Pavla Đurišića 1. maja 1943. Mihailoviću.

štamparije, štamparskih strojeva, pisaćih mašina, ciklostila, papira i drugog potrebnog kancelarijskog materijala.

Na ovakve zahtjeve komandama nije bilo teško odgovoriti. U nekim područjima dok su bila pod njihovom kontrolom postojale su male štamparije koje su dijelom mogle zadovoljiti propagandne potrebe - štampanje kakvog letka, proglasa, plakata, javne naredbe i dr.

Neke od njih su rekvirirane, demontirane i prenošene u slabije dostupne zabačene krajeve.

Pri komandovanju pokreta u naređenjima komandantima se redovno preporučuje da organizuju sve *da se nepotrebna arhiva, i uopšte sva nepotrebna prepiska može ostaviti kod poverljivih lica po selima na čuvanje. Nju spremiti u okovane sanduke i narediti sakrivanje. Isto tako ostavit će sve ostalo što bi bilo teško a nepotrebno. Najpotrebniji kancelarijski dio (pisaće mašine, mašine za umnožavanje letaka, spiskove četnika, artiju itd.) nositi u rančevima.*

Četnički odbori ostaju na svojim mestima i radit će i dalje tajno ili javno prema prilikama. Oni će nositi svu moralnu odgovornost za ispravan rad do povratka naših jedinica na svoja mesta. Tim odborima izdati instrukcije za rad tako da narod u potrebnom momentu dignu na opšti ustanak, te da olakšaju nama i Saveznicima prodiranje u zemlju. Sve ove pripreme smatrati najhitnijim radi skorog napuštanja ove zone od strane Italijana i radi skorog Engleskog pokreta prema Jugu.[402]

Gotovo svi četnički korpusi imali su radiostanice. One su služile za održavanje veze sa višim četničkim komandama, te slušanje londonskog radija i drugih stanica.

Obično ih je slušao manji broj odabranih. Ukoliko se radilo o kakvoj važnijoj vijesti ili poruci ta je umnožavana bilo kao letak ili objavljivana u četničkim listovima. Različite četničke listove kuriri su iz Dražinog štaba prenosili po nekoliko brojeva u svoje komande u Bosni i Hercegovini. Tu su čitani, ponekad umnožavani i dijeljeni štabovima nižih četničkih komandi i jedinica. Tako su se neki brojevi tih listova i sačuvali do danas. Nakon Drugog svjetskog rata većina ih je pokupljena i prenesena u Beograd.

Mihailovićevi oficiri pukovnik Dragoslav Pavlović, Milorad Mitić i Vojislav Andrić uputili su po agentu Gestapoa Antonu Švarcu iz Gašparićeve grupe pismenu molbu Gestapou u Beč da se *na njemačkoj teritoriji uspostavi ilegalna radiofonska stanica koja će vršiti emisije četničkih vesti, da Gestapo pošalje nekoliko instruktora u Dražinu školu za komandose, da Gestapo pošalje četnicima pet manjih radiostanica, sanitetski materijal i oružje.*

402 VII, Ča, k. 153, reg. br. 2/2.

ORGANIZACIJA ČETNIČKE PROPAGANDE
"Razvijajte propagandu!"

Četnička propaganda je osmišljavana u skladu sa programskim i vojno-političkim ciljevima definisanim u centru ravnogorskog pokreta. Ostvarenje tih ciljeva iziskivalo je izuzetnu pažnju koju su Mihailović, CNK i Vrhovna komanda poklanjali propagandnim aktivnostima u zemlji i inostranstvu. Načini na koje su praktično izvođene prilagođeni su mogućnostima postizanja utvrđenih ciljeva. Pri realizaciji nove podjele rada u Vrhovnoj komandi u julu 1941. propaganda je povjerena Dragiši Vasiću, s njim i Stevanu Moljeviću kao članovima *Grupe trojice* u Izvršnom odboru CNK. Za inostranstvo je postojala veza sa Amerikom, ali i agencijska i radiofonska stanica. Dobila je naziv *Ravna Gora*. Šef ove stanice bio je Đuro Đurović, koji će postati rukovodilac propagande Vrhovne komande u 1944. I putem radiostanica, putem listova i drugih glasila objavljivani su takvi sadržaji koji su govorili o ulozi četničke organizacije u zemlji i podršci koju ona uživa u inostranstvu.

Pokrenuta akcija kod savezničkih vlada donijela je podršku četnicima u oružju, municiji, ratnom materijalu i novcu. Pomoć je doturana vazdušnim putem. Dragocjena je i propagandna podrška ravnogorskom pokretu iz Velike Britanije i SAD-a. Organizovana je široka propaganda u javnosti savezničkih zemalja. Osim redovnih emisija na Radio-Londonu i u zemljama američkog kontinenta, uspostavljene su četničke radiostanice. One su emitovale političke programe iz Jerusalima, a zvale su se *Šumadija* i *Karađorđe* predstavljajući se da djeluju u Jugoslaviji.

Uputstva ili instrukcije za nacionalnu propagandu često su u zaglavljima nosila napomenu: *Za upotrebu funkcionera, komandanata i komandira kao nacrt za letak*. U tim, ali i u drugim slučajevima su izravno prenošeni u letke koji su umnožavani i rasturani. Na nekim instrukcijama je i napomena da su one sačinjene *na osnovu izveštaja vrhovnog štaba komunističke vojske, na osnovu vojnih izveštaja Nemaca, Hrvata, Bugara, na osnovu zvaničnih izveštaja Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVUO), te na osnovu protokolarnih iskaza očevidaca iz svih krajeva Jugoslavije*.

Ne samo iz tih instrukcija nego i iz svih drugih kanala komunikacije vodstva sa Ravne gore sa komandama i propagandistima na terenu neprekidno je, u svim smjerovima, kolala poruka: *Razvijte propagandu!*. To je bezbroj puta ponavljano i u depešama otposlatim prema inostranstvu, naročito izbjegličkoj vladi: *Razvijte propagandu! Narod je u masama uz nas. Naročito posle Kraljevog govora održanog 1. decembra 1941. na Radio-Londonu. On je u tom govoru sve one koji se u zemlji bore protiv neprijatelja pozvao da se stave pod komandu pukovnika Mihailovića.*[403] *Jaka propaganda Nedićeve vlade, a naročito Ljotićeva, služe se svim lažima i novcem radi zavođenja naroda. Razvijte propagandu!*

403 Taj govor je objavljen i u *Službenim novinama Kraljevine Jugoslavije* u Londonu br. 3 od decembra 1941; Arhiv VII, AEV, k. 11, reg. br. 3/1.

STEVAN MOLJEVIĆ I PROPAGANDA

U svojstvu člana CNK Stevan Moljević je rukovodio četničkom propagandom. Činio je to u dogovoru sa Mihailovićem. Od proljeća 1943. godine kada je potisnuo u drugi red Dagišu Vasića, postao je prvi saradnik Mihailovića u rukovođenju četničkom organizacijom. Sve do proljeća 1945. godine određivao je liniju i parole četničke propagande, koja je, pored ostalog, podstrekavala istrebljivanje Hrvata i Muslimana. Sam je pisao proglase od kojih je neke Draža samo potpisivao (primjerice, proglas od 1. decembra 1943.). Davao je izjave upućene narodu u zemlji i svjetskoj javnosti, govorio na zborovima. Napisao je veliki broj članaka u listovima *Ravna Gora* i *Ujedinjeno srpstvo*. Od proljeća 1943. je urednik centralnog četničkog organa *Ravna Gora*. Urednicima četničkih glasila, koji su dolazili kod njega radi prijema direktiva, davao je uputstva za rad o tome kakva treba da bude sadržina četničkih listova (primjerice, urednicima listova *Glas Cera, Glas Topole* i dr.).

Te odrednice iz svoje biografije on je u po nečemu izmijenio na suđenju ravnogorskom pokretu u Beogradu 1946. godine.

Poznato je da je on bio uz Dragišu Vasića kao šefa propagande do oktobra 1942. godine. Svako od njih ponaosob, i svi zajedno, pisali su letke što su otpremani na teren. Utvrđivali su osnovnu liniju propagande. Na suđenju ravnogorskom pokretu, međutim, Moljević je izjavio kako je Vasić izdavao direktive za propagandu u pet dijelova, ali da on - Stevan Moljević - navodno te direktive nikada nije vidio ni pročitao niti ih je imao u rukama. Nije, inače, priznavao da je rukovodio propagandom u vrhu ravnogorskog pokreta. Nije osporavao svoj uticaj na tu propagandu, pa i njene glavne pravce djelovanja. Onda se u svom iskazu pred sudom povukao. *Taj moj uticaj je bio prohibitivne prirode. Ja sam postavio linije i te sam linije branio. Kad su neki listovi počeli da prekoračuju liniju ja sam reagirao, branio i pozivao pojedine urednike da dođu kod mene da im, kako je Draža rekao, dam linije. Ja sam davao linije koje se sastoje u tome da ne smeju napadati linije koje sam postavio.*[404] Tako je ispravljao liniju pojedinih urednika u skladu sa određenom instrukcijom za štampu.

Jeste li vi pisali proglase? - pitao je Moljevića predsjedavajući sudskog vijeća na suđenju ravnogorskom pokretu.

Jesam - odgovorio je on. Ja sam *proglase sastavljao a Draža ih je samo potpisivao. Tako je bilo i sa proglasom kao programskom deklaracijom od 1. decembra 1943. godine.*

Moljević je davao izjave u zemlji i za svjetsku javnost. Pisao je članke za četničke listove *Ravna Gora* ali se nije sjećao je li pisao i u listu *Ujedinjeno srpstvo*. Osporavao je da je bio urednik *Ravne Gore*. Kaže da je jedan broj uredio u odsustvu Vasića. Kasnije je uredio još jedan broj, dok je treći broj, navodno

404 Dokumenta, str. 645.

uredio, ali taj nije štampan. Inače je učestvovao u donošenju rezolucije povodom obrazovanja vlade Tito-Šubašić. U radu CNK učestvovao je do marta 1945. godine. Nije priznao da je on organizator kongresa četničke štampe u selu Ježevici u avgustu ili septembru 1944. godine. U tom selu kod Čačka od 21. do 24. avgusta održan je kongres četničke podzemne štampe. Sudjelovali su predstavnici četničkih listova koji su izlazili u pojedinim područjima Jugoslavije. Đuro Đurović je predsjedavao skupom kao sekretar CNK.[405] Na kongresu je održao referat o ideologiji ravnogorskog pokreta. Pisao je i druge proglase: Hrvatima, pa muslimanima, te od 1. decembra, koje je sve Draža samo potpisao.

Moljević je u svom radu na propagandi u Banjoj Luci još prije Drugog svjetskog rata bio urednik *Otadžbine*. Docnije je, dokazujući svoje neprijateljstvo prema nacističkoj Njemačkoj, pričao kako je njemački generalni konzul uputio vrbaskom banu notu i rekao: *Zar se ovako piše onda, kada vlada dr Stojadinovića sve čini da uspostavi najintimnije, najprijateljskije veze sa velikim Rajhom?* Kad ga je pozvao ban i predočio mu tu notu i pitao šta da odgovori, Moljević je, navodno, rekao: *Kažite neka Nemci skinu Hitlera i promene režim, pa će i Otadžbina promeniti smer svog pisanja.* To je bilo 1937. godine - kako to kazuje Stevan Moljević.

Kongres četničke štampe - Sa insistiranjem na njegovom razvoju kadrovski je jačao propagandni centar ravnogorskog pokreta u licu Izvršnog odbora Centralnog nacionalnog komiteta. Ojačan je u martu 1943. godine kada je iz Splita u vrhovnu komandu došao Đuro Vilović. On je u jesen prethodne 1942. godine stupio u splitsku četničku organizaciju. Tada je i četnički komandant za Dalmaciju, Liku i zapadnu Bosnu Ilija Trifunović - Birčanin sjedio sa svojim štabom u Splitu pod zaštitom italijanskih karabinijera. Vilović je pisao članke u lokalnim listovima splitskih pristalica četnika, primjerice, u listu *Krik iz jame*. Po dolasku u vrhovnu komandu pomagao je Moljeviću na razvijanju propagande. Nastavio je i pisanje članaka u četničkim listovima *Ravna Gora*, čiji je glavni urednik bio Stevan Moljević, te u listu *Ujedinjeno srpstvo*. Angažovao se i na pripremanju kongresa u selu Ba posebno u pripremi rezolucije koju je taj kongres prihvatio. Krajem juna 1944. Vilović je ušao u CNK, a zatim je preuzeo dužnost predsjednika propagandnog odbora pri tom Komitetu. Od tada do proljeća 1945. godine rukovodio je tim sektorom. Kao i Moljević prije njega, ali i uporedo sa Moljevićem nakon preuzimanja čelne funkcije u propagandnom odboru, on je davao direktive urednicima četničkih listova.

Njih dvojica, Moljević i Vilović, organizatori su Kongresa četničke štampe u selu Ježevici kod Čačka. Tamo je došao najveći broj urednika listova koji su izlazili u okviru ravnogorskog pokreta. Vilović je predsjedavao, a Moljević

405 *Čačanski kraj u NOB, 1941-1945.*, str. 320.

održao govor o temi *Ideologija Ravnogorskog pokreta*. Rukovodiocima listova su obojica davali direktive da što više pojačaju propagandu u masama za pristupanje četničkoj organizaciji.

Na kongresu je Đuro Đurović govorio o propagandi, Josip Cvetić o redigovanju listova. Aca Pavlović je govorio o odnosima četništva prema njegovim protivnicima. Bilo je planirano da kapetan Lazarević održi predavanje o tehnici rada u štamparijama, ali nije došao na kongres.

Ta Moljevićeva djelatnost je nastavljena skoro do kraja rata. Učestvovali su na sjednicama CNK od 20. do 23. jula i od 6. do 10. septembra 1944. godine u selu Pranjanima, te na sjednicama u Okruglici, Srednjem i Kožuhama krajem 1944. i početkom 1945. godine nakon što su četničke formacije iz Srbije prešle u Bosnu.

Predratni novinar *Politike*, zvao se Pavlović, predlagao je da se pozovu svi četnički komandanti i da zabilježe interesantne anegdote iz četničkog pokreta. Pošto je Pavlović otišao iz Vrhovne komande zadatak sakupljanja anegdota pripao je Đuri Viloviću. On je pokušavao da iz prispjele pošte pronalazi anegdote koje pošalju komandanti da bi ih redigovao i pripremio za štampu. Na suđenju ravnogorskom pokretu izjavio je da je na taj način pronašao tridesetak anegdota, pa je prestao da ih sakuplja i obrađuje. Vilović je izjavio da njegovi spisi ukupno iznose dvanaestak knjiga o, kako kaže, socijalnom pravu i protiv katoličke crkve, koju je predstavljao kao tamnu instituciju. Napisao je i reportažu o sahrani Ilije Trifunovića - Birčanina.

NEKI OD "NACIONALNIH POVJERENIKA ZA PROPAGANDU" – Aleksandar Marković, poznat kao vojvoda Tularski, od aprila 1941. do sredine 1942. godine bio je komandant Tularskog četničkog odreda Koste Pećanca. Nakon raspada te organizacije, a time i njegovog odreda, Marković je pristupio Dražinom pokretu. Tamo je ostao do jeseni 1944. kada je prešao u jedinice NOP-a. Za sve vrijeme, dok je bio u Dražinim redovima, uređivao je četnički bilten *Šumski glasnik*. Rad na tom biltenu nije mu smetao da istovremeno učestvuje u borbenim akcijama protiv NOP-a samostalno, na čelu Tularskog odreda, ili u sadejstvu sa drugim četničkim, nedićevskim ili ljotićevskim odredima.

Vazduhoplovni poručnik Stevan Živanović bio je šef propagande Romanijskog korpusa. Šef četničkog propagandnog odsjeka bio je Borivoje Jevtić.

I rezervni potporučnik Dušan V. Spajić, oficir Obavještajnog odjeljenja Štaba Vrhovne komande, došao je sa Ravne gore na službu u Trebavski korpus. Tamo je bio nacionalni povjerenik za propagandu i autor letaka koje je izdavao taj korpus.[406]

Iz ovog centra, ma gdje on bio, rasprostirane su poruke: Razvijte propagandu! *Borac mora da bude vešt u rukovanju oružjem i sposoban da se snađe u*

406 VII, Ča, k. 239, reg. br. 1/10.

borbi, ali je isto tako važno da on zna zašto se bori - upozoravani su urednici štampe i povjerenici za nacionalnu propagandu. Još od prvog dana, takoreći od postanka pokreta i njegove propagande, isticano je da će nacionalno rukovodstvo otpočeti najintenzivniji rad na organizovanju te djelatnosti. Odmah je najavljeno i pokretanje lista ilegalnog karaktera u kojem će se tretirati sva politička pitanja koja se, inače, ne mogu javno objašnjavati. Isto tako, obećano je izdavanje letaka, brošura, manjih časopisa i slično. *Sve što bude namenjeno propagandi proturaće se kanalima preko poverljivih lica, ukoliko se to ne može javno rasturiti.*

Uz propagandu su organizirane i obavještajne službe.

ŠTAMPA U BEOGRADU I SRBIJI (1941-1943)

Pod okriljem kvislinške vlasti, četničkih grupacija i ravnogorskog pokreta u Beogradu i Srbiji je od 1941. do 1945. izlazilo više listova različite političke usmjerenosti. Dva su izdavali ljotićevci, dok je 14 listova i časopisa sačinjavalo srpsku štampu u neposrednoj ili indirektnoj službi okupatora.[407] I u to vrijeme glavno glasilo je dnevnik *Novo Vreme*. Izlazio je od 16. maja 1941. do 5. oktobra 1944. Njegove glavne urednike je postavljao i smjenjivao komandant njemačkih okupacionih snaga u Srbiji. *Novo Vreme* je nasljednik lista *Vreme* iz predratnog predokupacionog perioda. Taj list je preuzeo kapital, tehniku, organizaciju i veći broj novinarskih radnika koje je okupaciona uprava stavila u funkciju svoje propagande. Vlasnik i izdavač Srpsko izdavačko preduzeće a.d. u Beogradu. Glavni urednici su, jedan za drugim, Predrag Milojević, Miloš Mladenović i Stanislav Krakov.

Obnova - Uz *Novo Vreme* kao dnevnik je izlazila i *Obnova* kao tumač politike kvislinškog režima Milana Nedića. Taj dnevni list je, međutim, po svom značaju bio daleko ispod *Novog Vremena*.

Bodljikavo prase - Slovio je kao šaljivi list Nedićevog režima. Njegov vlasnik, izdavač i urednik je Svetomir Stojadinović. Prvi broj se pojavio 6. decembra 1941. godine. Od 1943. godine vlasnik i izdavač je Prosvetna zajednica a.d. Četvrtu godinu njegovog izlaženja označio je broj 146 i nosi datum od 2. septembra 1944. godine.

"Bekantmachungen und Veröpfentlichhungen der Deutsche Bevörden in Serbien" - Donosio obznane i objave njemačkih vlasti u Srbiji. Izlazio od 5. jula 1941. do broja decembra 1942. godine. Štampan uporedo na srpskom i njemačkom jeziku.

407 Miloš Mišović, *Novo Vreme, Srpska štampa* (1768-1995), Media centar Beograd, 1996.

Naša Borba - Nedjeljni list Dimitrija Ljotića i njegovih kvislinških jedinica u Srbiji. Spada među različite srpske ratne listove sličnog četničkog političkog programskog sadržaja. Neki od njih su donosili povremene podatke o četničkim zapovjednicima. U broju 55 ovog nedjeljnika od 13. januara 1945. godine III, štampanom u Ljubljani na trećoj strani objavljeni *Portreti nacionalnih boraca: Vojvode Momčila Đujića i Vojvode Dobroslava Jevđevića*. U okviru ovih priloga su fotografije ovih komandanata. Ovaj broj lista je imao 8 strana, štampan je na formatu A-2. Izdavač Vojislav Mandić, a glavni urednik Ratko Parežanin.

Signal - Njemačko glasilo štampano u koloru na srpskom jeziku.

KVISLINŠKA PROPAGANDA NEDIĆEVOG REŽIMA U SRBIJI

U borbi protiv komunizma nema kompromisa. Mi smo tu borbu počeli pre 25 godina i kao što smo i onda hteli hoćemo je i danas. Svuda na svakom mestu borba protiv jevrejsko-komunističkog delovanja je zapoved naše narodne budućnosti. Borba u kući, borba na ulici, borba u školi, borba u crkvi, borba u radionici, borba protiv komunizma do konačnog istrebljenja gde god se bude pojavio. Baš danas o godišnjici dana Crvene armije je momenat koji ima sve da nas učvrsti u odluci borbe bez kompromisa do definitivnog istrebljenja komunističko-boljševičkih ostataka.

Prednji citat potiče iz lista kvislinškog režima Milana Nedića *Obnova* u Beogradu. Na stranicama toga glasila je Dragomir Jovanović - Dragi pisao članke, a na Radio-Beogradu držao govore. Jedan od njih je posvećen 25-godišnjici Crvene armije u SSSR-u.

Nedićeva vlada je, inače, donosila odluke o organizaciji i praktičnom provođenju propagande u Srbiji putem radija, štampe, bioskopa, pozorišta, zborova, konferencija, predavanja, izložbi, letaka, proglasa, karikatura i drugih sredstava obavještavanja. Bila je to sveobuhvatna propaganda na liniji fašizacije zemlje i uključivanja Srbije u Hitlerov novi poredak.

U listu *Naša borba* je 14. XII 1941. godine objavljena *Obznana* potpisana od Dragomira Jovanovića. *Svaki građanin koji sazna da se u Beogradu nastanilo i došlo lice koje je učestvovalo u defetističko-partizanskoj akciji, smatra se jatakom sa kojim će se postupiti kao sa krivcem. Ova prijava vlastima ovakvih lica obavezuje u prvom redu domaćina porodice, nastojnika zgrade, stanodavca, odnosno sopstvenika... Propisi uredbe o prekim sudovima primenjivaće se na sve one za koje se utvrdi da su znali da je jedno lice učestvovalo u defetističko-komunističkoj akciji, a to ne prijavi vlastima...*

Dragomir Jovanović je održao i govor na beogradskom radiju povodom 26. godišnjice osnivanja crvene vojske, a štampan je u listu *Obnova* 23. II 1943. *Ali klica bolesti još postoji, žarišta zaraze počinju ponovo da kruže... Propagan-*

di crvene Moskve i njenih beskrupuloznih saveznika nije ništa dosta, treba još krvi...Svuda i na svakom mestu borba protiv jevrejsko-komunističkog delovanja je zapovest naše narodne budućnosti... Borba u kući, na ulici, u crkvi, u školi, u radionici, borba protiv komunista do konačnog istrebljenja...

Tanasije Dinić se često javljao u tadašnjoj beogradskoj štampi. On piše da je *kroz nacionalsocijalizam stvorena nova epoha u istoriji čovečanstva. To se kaže da je došla nova epoha preporoda koja je s velikim nemačkim narodom i sa nacionalsocijalističkom revolucijom počela i koja se danas s nadčovečanskim naporom bori da bi se izvojevao opšti spas i napredak sveta... Srpski narod u toj pobedi može dočekati spas i srećnu budućnost...* U uskršnjem broju istog lista on piše i o NOP-u. ... *Sve to nije oslobodilačka borba. To je izmećarska služba tuđinu koja mesto slobode samo sve veće stradanje srpskom narodu donosi. Veliki nemački narod koji je i sam kroz vekove od istih elemenata stradao i koji danas čini nadčovečanske napore da sačuva evropske narode i da ih vrati njihovoj nacionalnoj svesti i sreći, vidi stradanje srpskog naroda, vidi ga kako mu preti opasnost od jevrejskog razjedanja, ukazuje mu na put tražeći od njega samo da se vrati sebi, svojoj srpskoj nacionalnoj svesti i to sebe i svoga opstanka radi. Treba razlikovati šta znači saradnja sa velikim nemačkim narodom i šta ona jevrejskom imperijalizmu, Londonu, Vašingtonu ili Moskvi.*

Tanasije Dinić je bio počasni predsjednik nedićevsko-ljotićevskih novinara. Na toj osnovi je učestvovao na kongresu fašističkih novinara u Venedihu, gdje je održao govor veličajući Hitlera i nacional-socijalizam. U mnogim mjestima u Srbiji je na zborovima držao govore, a u Nedićevom listu *Novo vreme* objavljivao članke ispunjene mržnjom prema partizanima i NOP-u. Povodom desetogodišnjice stupanja nacionalsocijalizma na vlast u Njemačkoj, on je 30. januara 1943. godine u spomenutom listu objavio članak *Smisao nacionalsocijalizma i značaj njegove borbe.*

Na istim pozicijama djelovao je i Velibor Jonić. On je njemačkom propagandnom odjeljenju u Beogradu dostavio spisak imena javnih radnika i uglednih ličnosti i predložio da ih angažuju za predavanja na beogradskom radiju. Po njegovom prijedlogu napisan je i objavljen 1941. godine *Apel srpskom narodu.* Organizovao je konferenciju prosvjetnih radnika od kojih su mnogi potpisali taj apel kojim je pozvan narod na poslušnost i pokornost okupatoru - jedni povodeći se za prvim potpisnicima a mnogi iz straha od posljedica. Intenzivno je pisao u *Novom vremenu* i *Srpskom narodu* u listovima pod nedićevom vlašću u Beogradu. Bio je urednik *Srpskog naroda,* službenog organa Nedićeve vlade. U svakom broju toga lista pisao je po jedan članak šireći mržnju prema drugim narodima i na liniji nacizma.

Člankopisac Velibor Jonić zajedno sa Milošem Miloševićem bio je urednik *Srpskog glasa. Vi danas vidite kakvu oni sudbinu spremaju srpskom narodu... Na čelu tog balkanskog komunističkog partizanskog pokreta nalazi se Hrvat Josip Broz Tito, Hrvat Ivan Ribar, i šta ti ja znam ko se sve ne nalazi, samo Srba među njima nema. Među njima treba posle Miloša Obilića i Karađorđa da predstavlja*

Srbe Moša Pijade Jevrejin". Onda piše kako ima *tamo Kineza, Crnaca, Italijana i poneki Srbin se nađe, koji se za ljubav komunističke ideologije potpuno odrodio od svoga naroda.* Jonić je za svaki broj *Srpskog naroda* kao vladinog lista pisao članke što su obilovali parolama *komunističke bande, međunarodni ološ.* Teško je ustanoviti ko je od koga preuzimao tu vrstu parola koje su bile podudarne u Gebelsovoj, Nedićevoj, Ljotićevoj i ravnogorskoj propagandi.

Uništite crva koji nagriza srpsko telo. Ne zaboravite svaki onaj koji se usteže da pođe u ovu svetu borbu ubica je svoje dece i svoje otadžbine...

Nedićev režim je bio oprezan. Upozoravao je na sva izvorišta ljevičarsko -komunističke propagande. *Dešava se da se u putničke vozove uvlače Cigani kao pevači i muzikanti i time stvaraju nered, sakupljajući bakšiš i omogućavajući time sebi zaradu. Između ostalih pesama čuju se i pesme koje su daleko od toga da predstavljaju duševno stanje naroda i njegove rodoljubive osobine, čak i pesme koje nose levičarsko-komunistički karakter. Ovakve pesme ne pomažu moralnom vaspitanju naroda. Sve ovo vi sa vašim osobljem ravnodušno gledate. Krajnja je težnja da naš saobraćaj treba da pruži sliku dostojanstva reda i stvori utisak organizacije i duha koji vlada u našoj zemlji.*[408]

Slavoljub Vranješević u službi Nedićevog režima na suđenju ravnogorskom pokretu objasnio je kako su pripremani proglasi koji su štampani u režimskim listovima. Proglasi su bili rezultat zajedničkog rada više lica.[409]

FABRIKOVANJE BROŠURA U SLUŽBI OKUPACIONE I KVISLINŠKE PROPAGANDE

U istom propagandnom kolu je i Lazar Marković. Autor je brošure *Novo ili staro. I pošto građanske nekomunističke stranke nisu uopšte u mogućnosti da u današnjim prilikama razviju ma kakvu akciju ostaje jedino ravnogorski pokret kao brana protiv komunizma i kao zatočenik narodnih sloboda i narodnih prava* - pisao je Marković u toj brošuri.

408 Pov. br. 990 od 26. VI 1942. godine se zabranjuje pjesma i muzika u vozovima.

409 Parastosno rehabilitovanje kvislinga Milana Nedića, koje je činodejstvovao patrijarh Pavle u najpoznatijoj beogradskoj crkvi, prenošeno je i na TV Studiju B 6. II 1999. godine u 17 sati. Znači li to da narod treba da zaboravi da je pod rukovodstvom M. Nedića, zajedno sa okupatorom, pobijeno oko 80.000 antifašista samo u Jajincima kod Beograda. Tim žrtvama treba održati pomen, a ne izvršitelju ili nalogodavcu za te zločine.

Politika je 13. maja 1993. počela da objavljuje feljton pod naslovom *Ekskluzivni izbor iz knjige - 100 najznamenitijih Srba.* Ta izdavačka kuća bila je i jedan od sponzora te knjige. U knjigu je uvršten i Milan Nedić, a izostavljeni antifašistički velikani iz redova pripadnika srpskog naroda - počev od Marka - Aleksandra Rankovića, Koče Popovića, Miloša Minića i dr. Isti list je 12. IV 1997. najavio za 13. april održavanje pomena za Dimitrija Ljotića i Milana Nedića, *predsednika vlade nacionalnog spasa 1941-1944* kao i *svim izginulim i streljanim pripadnicima Srpskog dobrovoljačkog korpusa 1941-1945., kao i svim pomrlim u zemlji i inostranstvu.*

I zato sva pričanja, šaptanja, agitovanja i zagovaranja o novom treba dakle otkloniti i odbaciti kao čisto komunističku propagandu ili kao propagandu koja služi ciljevima komunizma makar da to neki naivni ljudi koji propagiraju novo i ne vide usled svoje zanesenosti i zaslepljenosti, u koju su upali veštim radom komunističkih agitatora. Tek kada narod bude slobodan i kad može da se osvrne na sve strane i osmotri situaciju, piše Marković u toj brošuri početkom 1944. godine, *tek onda će moći da kaže da li hoće nešto 'novo' i kako 'novo'. To je isključivo pravo naroda i krajnje je vreme da se prestane jedanput sa tutorisanjem i uzurpiranjem narodnih prava. Sam narod će izvesti sve radikalne reforme i u političkim i socijalnim pitanjima i to bez komunizma i bez ičije diktature pa dakle i diktature Komunističke partije neizmerna većina našeg naroda i to je put da se sa uspehom suzbije komunistička propaganda.*

Po Markoviću je *general Mihailović i njegova vojska i sav narod, koji daje tu vojsku i ide za vojskom, svi se oni ne bore za nešto neodređeno, neizvesno, nejasno ili novo nego se bore za kralja i otadžbinu, za svoju i nezavisnu državu.* U vezi sa novim u zemlji, za šta se bore komunisti, i sa novom Evropom koju hoće da stvaraju Nijemci, Marković je izjednačio sa Titom i njegovim, kako kaže, *ustaško-hrvatskim oslobodilačkim pokretom koji se vodi pod boljševičko-partizanskom firmom, jer se vidi da Tito i njegovi Hrvati traže novu Jugoslaviju zato da bi u takvoj Jugoslaviji srpski narod, iskasapljen od ustaša, imao da igra podređenu ulogu i da služi Hrvatima. Razumljivo je da Hrvati traže ovakvu novu Jugoslaviju, ali da Srbi imaju interesa da sami sebi odrežu glavu, to nijedan normalan čovek neće moći tvrditi.*

Na suđenju ravnogorskom pokretu 1946. godine[410] Lazar Marković je izjavio kako je on to napisao pod utiskom jednog govora koji je na londonskom radiju održao Rudolf Bičanić. Kako navodi Marković, Bičanić je u tom govoru pozivao sve Hrvate bez razlike da se svrstaju u redove partizana. Objašnjavao je da je interes Hrvata da pristanu uz partizane zato što je na čelu toga pokreta Hrvat Josip Broz Tito. Marković je i citirao navodne Bičanićeve riječi: *Mnogi Hrvati neće da priđu tome pokretu zato što se uz Josipa Broza Tita nalaze Srbi. Međutim, ja izjavljujem,* kaže Bičanić, *to nisu oni Srbi koji su upravljali Jugoslavijom 20 godina. To su drugačiji Srbi koji imaju na Hrvate drugačije poglede.* Marković nije mogao da shvati da postoje dvije vrste Srba kada je riječ o njihovoj usmjerenosti prema borbi protiv fašističkog okupatora.

U spomenutoj brošuri Marković se osvrće i na pozivanje na Rusiju. *Prema tome špekulisanje sa Rusijom i pozivanje na Rusiju spada u one zablude, koje se nepotrebno bacaju u narod, da bi se rastrojila i oslabila otporna snaga srpskog naroda. Protiv toga treba raditi svim sredstvima da se narod obavesti i da ima jasnu sliku o položaju... Komunistički agitatori trude se naprotiv da u tom pogledu stvore zabunu i odvrate narodnu pažnju od našeg glavnog cilja...*

410 Dokumenta, str. 1177

Pa se ponovo vraća na Dražu i ravnogorski pokret. *Ove nacionalne osnove daju snagu i autoritet Dražinom pokretu, i zato svi građani moraju da slušaju naredbe Dražine organizacije. To su zakonite naredbe naše države u borbi, u ratu sa jednim moćnim neprijateljem...* Danas je jedan od najbitnijih interesa naroda da *Dražin pokret bude toliko jak i snažan da smrvi svakoga koji se njemu suprotstavi* - piše Marković. *Ne treba se dakle boriti za nešto novo, nego za staro sjajno vreme u slobodi i nezavisnosti, u izobilju svega, kako je bilo u našoj zemlji pre rata* - kaže on valjda obuzet nostalgijom iz vremena Kraljevine Jugoslavije kada je, možda, samo njemu to staro vrijeme *bilo sjajno u slobodi i nezavisnosti*, pa i u *izobilju svega*.

I kada govori o teroru nad Srbima u NDH on krivicu za te zločine pripisuje svim Hrvatima. *Sa upravo životinjskim besom bacili su se Hrvati na nezaštićeno srpsko stanovništvo*. Ne kaže da su genocid nad Srbima počinili ustaše nego su ustaše identifikovane sa hrvatskim narodom. *Hrvati su tim svojim niskim zločinačkim instinktima izgubili pravo da se smatraju kao narod. Oni su pre jedna horda na koju bi trebalo primeniti posebne mere i poseban postupak.*

Marković je napisao više publikacija o srpsko-hrvatskim odnosima. Napisao je u ratu i brošuru *O Hrvatima*. Svojom tvrdnjom da su *svi Hrvati jedna horda na koju treba primeniti posebne mere i poseban postupak* autor te brošure izjednačio se sa Gebelsovom propagandom po kojoj pojedine narode treba istrijebiti i pobiti. Kao Jevreje, primjerice. Kao da je usvojio Gebelsovu antisemitsku liniju koju je *trebalo primijeniti na Hrvate. Sam Zagreb, glavni grad Hrvatske, smatran je kao polujevrejski grad, kao jevrejski centar za Balkan. Hrvatska inteligencija i srednji stalež, sa malim izuzetkom, bili su zatrovani jevrejskom krvi.* Uz naslov svoje brošure *Staro ili novo* Marković je dodao *Srbima na razmišljanje*, a htio je, kako je objašnjavao, da taj sadržaj posluži ljudima iz pokreta Draže Mihailovića. U Nacionalnom komitetu ravnogorskog pokreta Stevan Moljević je štampao Markovićevu brošuru *O Hrvatima*.

Pogledajmo istini u oči je naslov brošure koju je 1941/42. napisao T. Dinić kao ministar unutrašnjih poslova u vladi M. Nedića u Beogradu. Dijeli je po međunaslovima *Elementi bitnog razaranja Jugoslavije - Judomasonski London glavni nosilac rastrojstva i propasti Jugoslavije – Francusko-engleski odnosi - Englesko-srpski odnosi... Italija i njena akcija protiv Jugoslavije - Bugarska i njena akcija - Akcija iz bivše Austrije - Hrvatsko pitanje - Ubistvo kralja Aleksandra - Zaključak... Kad je Engleska u grčko-turskom ratu videla da se prevarila u računu i da je Grčka počela da trpi poraze u tom ratu, koji je bio poveden po intencijama Engleske, Engleska je tražila od regenta Aleksandra da uputi jednu srpsku armiju u pomoć Grčkoj. Kad ovaj nije pristao ona se bila okrenula.*

Za cjelinu četničkog pokreta u BiH nije postojao ni jedan list. Pokušavano je da se odsustvo lista nadoknadi, u pisanoj propagandi, lecima i proglasima. Izdavali su ih Dražini izaslanici na ovom području, komandanti i komande četničkih formacija.

U Bosni i Hercegovni u periodu od 1941. do 1945. godine četničke grupacije su širile štampu koju su im slali nedićevci i ljotićevci iz Beograda, te četničke organizacije Draže Mihailovića iz Srbije i Crne Gore.

U Sarajevu je registrovan četnički bilten koji je umnožavan na ciklostilu pod nazivom *Glas Romanije*. Četnici su u ovom slučaju preuzeli ime ustaničkog partizanskog lista koji je izlazio u Šekovićima 1941. godine.

BROŠURE Ako je bila siromašna u njihovoj izvedbi, onda je bila dosta obimna u dopremanju iz Srbije i Crne Gore. Među takvim materijalima najmanje je, doduše, listova i časopisa (čija doprema iz Beograda nije bila jednostavna), a najviše letaka, a posebno brošura najčešće iz Beograda. Evo samo nekih od njih.

Osnovi pravog srpskog rodoljuba je brošura povodom govora predsjednika srpske vlade Milana Nedića u Beogradu. U tom obliku su i *Reči generala Milana Nedića srpskom narodu i omladini*, pa opet *Govori generala Milana Nedića* sve iz 1941. godine. *Provokatori na delu* je ilustrovana brošura bez oznake izdavača, štampana u Beogradu odakle potiče i *Šta treba da zna srpski seljak. Za što nisam komunista; Krvava lista komunističkih zločina - ko su dželati srpskog naroda?* Slična je sadržina brošure *Ko su oni? Uzroci našeg poraza* situirani su u pet odlomaka: (1) Vojna komanda, (2) Radio-London, (3) Internacionala, (4) General Simović i (5) Ministar Konstantinović. Velibor Jonić je napisao *Srpski narod u kandžama Jevreja* - porazna svedočanstva iz Talmuda i Šulnai Aruha i primena njihova u sadašnjosti, a dr. Lazar Prokić *Jevreji u Srbiji*. Jedna od brošura je i *Slobodno zidarstvo i masonerija*, pa *Borba za oslobođenje Evrope* - govori fon Ribentropa, ministra inostranih poslova Rajha u Berlinu 26. novembra 1941. godine. *Oklopna kola prodiru; Govor vođe i kancelara Rajha Adolfa Hitlera* pred nemačkim Rajhstagom; *Zašto i kako je oslobođena žena u SSSR-u; Protokoli siamskih mudraca i jevrejska zavera; Jevrejsko pitanje; Selo i seljaci u današnjoj Rusiji; Industrija u SSSR-u* - iza kulisa sovjetske propagande. O Rusiji su još i neki drugi naslovi kao što su *Sovjetski radnik; Sovjetska unija i slavenstvo, Kroz Staljinovu liniju, Progoni pravoslavne vere i crkve u sovjetskoj Rusiji, Šta je u snu vidio seljak Jovan Petrović, a šta nas uči stvarnost; Komunisti protiv Srba i Srbije; SSSR nije radnička niti radna država; Duhovni život u SSSR-u; Saslušavanje uhvaćenog komesara; Komunizam u teoriji i praksi; Svedočanstvo iz Ukrajine; Deca u SSSR-u; Šta se zapravo dešava u nemačkoj industriji naoružanja; Položaj žene u sovjetskoj porodici i boljševičkom društvu; Selo i seljaci u Sovjetskom Savezu; Ruski narod pod jarmom komunizma; Evo šta je boljševizam; To je sovjetski raj* - šta nam pišu naši sinovi s istočnog bojišta. *To je Engleska* - jesu li Englezi prijatelji malih naroda; *Poruka jednog Engleza srpskom narodu; Profiti ratne industrije u SAD; Šta će biti; Ruzvelt želi pošto-poto da ne dođe do mira; Engleska u rukama Jevreja; Naši komunisti o sovjetskoj uniji; Đeneral Nedić čuva Srbiju; Komunisti protiv Srba i Srbije; Patrijarh Varnava protiv komunizma; Proglas vođe Rajha; U tvojoj ruci leži sudbina Srbije.*

Znatan broj naslova iz ovog oblika propagandnog djelovanja u Srbiji, ali i u Bosni i Hercegovini, posvećen je Adolfu Hitleru. *Adolf Hitler: U ovoj borbi pobediće istina. Istina je, međutim, kod nas*, pa *Govor vođe Rajha, Vođa Rajha pred starom gardom, Proklamacije vođe Rajha*. Tu je i *Zbirka pesama - protiv Moša i ološa, protiv Tita i bandita*. Objavljena je i brošura *Ravna Gora uskrsnuće nove Jugoslavije*.

GLASILA RATNIH ZAROBLJENIKA U LOGORIMA I ČETNIŠTVO

Kad bi se te 'Usmene novine' (zarobljenika u logorima) klasificirale - bilo ih je partijskih, novina pod uticajem partije kojoj je pripadao urednik, proengleskih, neutralnih, pročetničkih i pronacističkih.[411]

Oko 300.000 pripadnika kraljevske jugoslovenske vojske prikupljeno je u toku aprila i maja 1941. godine i odvedeno u njemačke logore rasute po cijelom Hitlerovom Trećem Rajhu. Zarobljenici su bili prosječni građani - seljaci, radnici, profesionalni vojnici i oficiri, generali, trgovci, činovnici, učitelji, nepismeni, pismeni, poluintelektualci, intelektualci, ljudi iz svih krajeva zemlje, najrazličitijih zanimanja, shvatanja, dijelom politički orijentisani, u ogromnoj većini politički dezorijentisani, zbunjeni i zaplašeni.

Za oko 15.000 aktivnih i rezervnih oficira zarobljeništvo je značilo gotovo potpunu izolaciju i otcijepljenost od svijeta, prekid veza sa porodicama, sa zemljom, sa svim što se zbivalo izvan žica. Nacisti su odlučili da *prevaspitaju* oficira, da bi oni *prevaspitani* prevaspitavali vojnike. Zarobljenicima je davano malo hrane i mnogo - propagande s ciljem da se izgladne, zaplaše, dezinformišu, demorališu. Nacistička štampa je ušla u logore. Čak su zarobljenike o događajima u Jugoslaviji i svijetu informisali na maternjem jeziku.

Već 15. juna - lipnja 1941. pojavio se u Berlinu prvi broj *Ilustrovanih novina*, namijenjenih samo zarobljenicima i dijeljenih po logorima, besplatno. Nisu naznačeni urednici ali se među korisnicima novina znalo ko ih uređuje - iz Beograda Siniša Timotijević i Bora Marković. Pored lista, u logorima i u logorskim barakama su instalirani zvučnici. I u novinama, i putem zvučnika je govoreno o pobjedama sila Osovine na kopnu, na moru, u vazduhu. Regrutovani su, iz redova zarobljenika, i urednici *Zidnih novina*. Logori su zatrpani beogradskom kvislinškom štampom: *Novo Vreme, Obnova, Kolo* i drugi listovi. Tako i iz Zagreba. Uticaj ove propagande, kombinovan metodama zastrašivanja i pritisaka, bio je vrlo veliki: ljudima je ovladala skepsa i uvjerenje

411 S. Karaoglanović, *Štampa ratnih zarobljenika u logorima, Novinar*, 157 i d., 3-4, 1968., Beograd.

da je njemačka ratna mašina nepobjediva. U takvom ambijentu je nastala tzv. *Nirnberška izjava* u oktobru 1941. godine u Oflag-u XIII/B u Nirnbergu gdje se nalazilo oko 9.000 aktivnih i rezervnih oficira (te gotovo svi zarobljeni generali). Više od 97 odsto njih je potpisalo izjavu u kojoj piše: *Najenergičnije osuđujemo komunističke monstrume kao i one individue zavedene i zabludele koji su im se pridružili, njihov izdajnički rad koji ima za cilj uništenje srpskog naroda i njegove budućnosti... Činimo apel za srpski narod da se stavi na stranu generala Nedića, jednodušno, kao jedan čovek i da ga pomogne energično u njegovoj borbi protivu komunističkih čudovišta.*

Kad se dovode u logore, zarobljenici su iscrpeni usljed gladovanja. Prve zarobljeničke novine imale su i zarobljeničku formu - bile su to *usmene novine*. Ali, prije njemačkih listova koji su, preko logorskih komandi, stizali legalnim kanalima, počele su da prispijevaju i ilegalno. Doturali su ih Francuzi, jer su u prolaznim logorima zarobljeni oficiri prebacivani iz logora u logor, u jednom stalnom logoru štampa je čitana individualno i grupno, ali i tumačena. Među poznavaocima njemačkog jezika počeli su u njemačkim novinama tražiti i ono što je *između redova*, jer su usmene novine imale antinjemačku notu. Usmene novine su opredjeljivale slušaoce s obzirom na urednike koji su izlagali blisko njihovim ubjeđenjima. Tako su pravljeni dnevni pregledi, nedjeljni pregledi novina, svi su koristili nacističku štampu i vijesti njemačkih radiostanica, pa nedićevsko-ljotićevsku štampu, informacije koje su stizale u logor preko zarobljenika-vojnika i njemačkih stražara.

U logorima za vojnike njemačke logorske vlasti su inicirale legalne listove-biltene. Kucani na matricama, šapirografisani i dijeljeni po logorima i radnim komandama - *Zarobljeničke novine, Srpski Glasnik, Naši Dani, Naše Ogledalo.* Donosili su poneku pjesmicu, poučan tekst, izvještaj o prispjelim paketima, pouke o ishrani, higijeni i sl. Logoraši su korumpirali i stražare, pa unijeli i radio prijemnik u logor i na osnovu emisija pravili biltene ilegalno. Osnovan je i ilegalni list *7* jer je izlazio jednom nedjeljno - imale su svog urednika, ilustratora, saradnika i tehničko osoblje koje se staralo o izradi lista i njegovom dijeljenju po barakama. Štampan je samo u jednom primjerku, dostupan organizovanim drugovima. Štampano je 14 brojeva a u njemu su sarađivali Oto Bihalji Merin, Sima Karaoglanović, Miroslav Vitorović, Milan Bogdanović, Stevan Jakovljević, Ljuba Maksimović, novinari, književnici, univerzitetski profesori i dr. Na list *7* nadovezao se i list *37*, pa časopis *Glasnik, Naše novine, Izraz,* pa humoristički logorski listovi *Galama, Novo vreme, Popara*. U *Vesniku* iz 1943. godine mogu se naći prilozi: *Na pragu 1944. godine, Razvoj ideje Narodnog fronta, logorska karikatura, Zloupotrebe nacionalne podvojenosti u Jugoslaviji, Vojnici u našem logoru, Vojni pregledi, Događaji u svetu, Kulturni rad, Sporazum Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i vlade dr Šubašića, Deklaracija predsednika Kraljevske vlade, Izjava Maršala Tita, Pariz je slobodan, Dva Ilindena, Logorska hronika.* Sima Kraoglanović piše da je najveći broj onih koji su 1941. potpisali *Nirnberšku izjavu* već 1944. godine 24 dana odbijali da prime hranu iz logorske kuhinje sve dok zahtjev većine nije prihvatila

logorska uprava a vezano za prava koja proističu iz Ženevske konvencije što je komanterisao i BBC. Štampana je i brošura u kojoj se obrazlaže kako svaki naš vojnik i radnik u Njemačkoj ima danas da bira: *ili da se opredeli za NOP, njegovu vojsku i velike saveznike Englesku, SAD i Sovjetski Savez, ili da pomaže izdajnike koji su upropastili zemlju i koji ne žele slobodu Jugoslaviji. Trećeg puta danas nema ni za koga.* U brošuri su *NOP i maršal Tito okvalifikovani kao predstavnici sutrašnje slobode, a predstavnici izdajničke politike - Nedić, Ljotić, Draža Mihailović, Pavelić. Opredeliti se za NOP znači opredeliti se za narod, a opredeliti se za izdajnike - znači onemogućiti sebi povratak u Jugoslaviju.*

Kako navodi Dragoljub Petrović (*Jugoslavija u antifašističkom ratu,* Bgd, 2001., str.165), bilo je pokušaja da se u zarobljeničkim logorima organizuje, kakav-takav, kulturno-zabavni život. U nekom od krugova zarobljenika nastali su stihovi sa arijom interpretiranom po okončanju Drugog svjetskog rata kada su se logoraši vratili u zemlju.

U zemlji raj nas čeka / u pismu pišem svom. / Kad mine ratna jeka / sagradićemo dom. / U bašti naše sreće / cvetaće crveni svet, / za bedu znati neće / budući novi svet.

Deseti dio

PROPAGANDNE INSTRUKCIJE U SUKOBU SA PRAKSOM

NJEMAČKI GENERAL LÜTERS O ČETNIČKOJ PROPAGANDI

Zanimljiva je ocjena njemačkog generala Lütersa o četničkoj propagandi. Tu ocjenu on iznosi u svom izvještaju upućenom Glavnom stanu 5. maja 1943. godine. Evo šta je on napisao u tom svom izvještaju:

PROPAGANDA

Smernice DM-a (Draže Mihailovića) iziskuju uspostavu nadmoćnosti srpske kulture nad svim balkanskim narodima. Mesijansko poslanje za vođenje Balkana mora se propagandistički rukovoditi. Usprkos priznanja da Rusija vodi rat iz nacionalnih pobuda, komunizam se u vlastitoj zemlji mora svim sredstvima pobijati. Kritika stare jugoslovenske vlade mora se energično dalje nastavljati kao vojna protiv podmitljivosti i lenosti. Težište nalazi se u duhovnoj borbi protiv komunizma.

Sredstva propagande *su radio, novine, letci i zborovi. Emisiona stanica 'Karađorđe', verovatno iz Egipta služi za propagandu.*

Lica *na koja se ta propaganda odnosi (osim radia) je uglavnom ograničena na hrvatske domobrance i na Muslimane. Domobranci su pozivom na Mačeka i Radića pozvani da prebegnu, ali bez uspjeha pomena vrednog. Ukoliko se letci odnose na ustaše, sadržavaju samo pretnje (kuršum i kamu).*

Sadržajno *se dele na oglašivanje neprijateljskih vojnih izveštaja, opšte vesti, govori članova emigrantske vlade u Londonu, pobijanje hrv. propagande 'Siva knjiga', izveštaji o vlastitim vojnim podvizima i njihov stav prema nemačkim govorima i publikacijama.*

Četničke redovne publikacije *pomena vredne sledeće su:*

1) VIDOVDAN, nekoliko stranica litografisanih. Sadržaj mu je radio-vesti, izveštaji o zvaničnom životu emigrantske vlade u Londonu i iskorišćavanje ustaških zverstava,

2. RAVNA GORA kao pod 1.

Propaganda sa 1918. godinom nije postigla nikakvog uspeha jer nije ni po opsegu ni po nametljivosti dovoljno širena. Jedino je na kraju mnogih letaka pominjana 1918.

Tim više mora se naglasiti da nacionalne i kršćanske ideje i simboli, ističu razliku od komunističke propagande, 'Čast i sloboda', 'Križni put Golgote', 'Svetlonosci' i 'Vaskrsenje' su izrazi koji se stalno ponavljaju, a koji uostalom ukazuju na jaki uticaj pravoslavnog svećenstva na političku borbu.

Ton propagande *je većinom preteći i hvalisav, a s druge strane opet kršćansko-patnički i zvuči često po tonu panslavističke carističke Rusije.*

U poređenju sa komunističkom propagandom, četnička je u svakom pogledu slabija. Po opsegu je upravo beznačajna (nema tiskara ni biroa za propagandu), sadržajno siromašna idejama, po formi jednostrana i dosledno skoro bez dejstva. Naročite prop. akcije su nepoznate, pojačanje se tek oseća kad politički položaj

daje naslutiti skorašnji prevrat. Važan razlog za slabi uspeh DM - propagande nesumljivo postoji u nepomirljivosti jezika i u doduše časnom ali sasvim nespretnom isticanju velikosrpskih misli i ciljeva.

Original cijelog teksta na njemačkom nalazio se u Saveznom SUP-u u Beogradu. Citirani tekst prijevoda o četničkoj propagandi uzet je iz Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, iz Fonda Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (ZKRZ), Glavni urudžbeni zapisnik (GUZ), br. 2.549/46. Tu je tek dio Lütersova teksta.

ČETNIČKA PROPAGANDA U URBANIM SREDINAMA

S ratnim i oružanim srasli su i propagandni sukobi

Osnovne zadatke što proističu iz suštine parole *Srbi na okup* formulisale su instrukcije za nacionalnu propagandu. Ta propaganda je imala specifične oblike u urbanim sredinama i gradovima. Izvan njih se odvijala otvoreno, dobijajući prilagodljive forme, a po sadržajima i u urbanim i u ruralnim sredinama je smišljena: razbiti NOP i njegovu propagandu. I ta su područja postala poprište sudara dviju ideologija. Urbane sredine su najčešće pod permanentnom okupacijom. U njima su žestoko suzbijani bilo kakvi pokušaji propagiranja ideja i politike suprotne interesima okupacionih vlasti. Raspačavana je, i pored toga, ilegalna partizanska štampa, bilteni, proglasi, leci koji su tajnim kanalima dospijevali u gradske centre. Tamo se sukobljavala i sa okupacionom, i sa kvislinškom i sa četničkom propagandom. Svaka je, zbog svojih potreba, nastojala da pobije i obezvrijedi lažnu propagandu svojih protivnika.

U gradovima, međutim, četnici nisu uspjeli da uspostave svoju jaču organizaciju. Razbijene snage režimske predratne politike i građanskih stranaka u vrijeme kapitulacije Kraljevine Jugoslavije nisu se mogle oporaviti i organizovanije ispoljavati. Nosioci te politike dijelom su prebjegli u Nedićevu Srbiju, dijelom likvidirani u prvim mjesecima ustaškog režima, koji je žestoko i frontalno udario protiv srpskog naroda. Oni su svojom profašističkom politikom iz posljednjih doratnih godina izgubili širu podršku napose omladine, radnika i inteligencije. I ustaški režim, čak i kad je otvoreno išao u akciju sa četnicima protiv NOP-a, i kad im je pružao pomoć, odlučno se suprotstavljao akcijama kojima bi se ispoljavalo velikosrpsko nacionalističko osjećanje. Četništvo se, s jedne strane sa okupatorom, kvislinzima za njihove potrebe ujedinjavalo protiv komunističke opasnosti. Na drugoj strani se, nošena šovinističkom mržnjom prema nesrpskim narodima, u brojnim kontroverzama kretala i četnička propaganda.

Ona je ponajviše vršena usmenim putem, podsticanjem konfesionalnih nacionalističkih i šovinističkih osjećanja u srpskom življu. U gradovima i na

prostorima koji su predstavljali oslobođeni teritorij pod vlašću NOP-a bila je zakamuflirana i prikrivena, da bi se izrazila tek kad su četnici počeli nedvosmisleno da napadaju partizanske borce deklarišući se istovremeno protiv otvorenog sukoba sa okupatorima. Polazilo im je za rukom da smišljenom agitacijom i potajnim djelovanjem unutar NOP-a i među stanovništvom srpske nacionalnosti pokolebaju dio boraca u partizanskim jedinicama.

Sve su strane u propagandnom ratu imale svoje pristaše i simpatizere u gradovima. Svaka od njih je negdje više, negdje manje potpomagana i u stanovništvu tih mjesta.

POKUŠAJI SA TAJNIM PROPAGANDNIM KOMITETIMA

U svom memorandumu, u trećem odjeljku, pod naslovom *Društveno uređenje* dr. Stevan Moljević piše *o slobodi ličnosti, lične inicijative i lične imovine, s tim da ta sloboda ne sme biti zloupotrebljavana.* U tom dijelu, posve uopšteno i šupljim frazetinama, piše da *sloboda misli, sloboda vere i sloboda štampe ima takođe biti obezbeđena, ali ne sme biti zloupotrebljavana.*

Štampa ima da služi narodu i državi, te podizanju javnog morala - piše Moljević u tom memorandumu.

Od takvih načela, pogotovo kad se tiču budućeg vremena i uređenja zemlje nakon završetka rata, nikakve koristi nije imala praksa četničke propagande pri djelovanju u ratnom košmaru. U vodstvu su uviđali da je neophodno brzo činiti nove iskorake u organizaciji i svakodnevnom podizanju praktične djelatnosti ove vrste. Polazeći od takve potrebe, Mihailović je 5. marta 1942. godine pisao Baji Stanišiću, jednom od svojih glavnih predstavnika u Crnoj Gori. On u tom pismu smatra, prvo, da treba ujednačiti *našu već postojeću propagandu.* Treba je, uz to, proširiti i dati joj što većeg zamaha. To su razlozi zbog kojih je *nameran da se obrati za saradnju najuglednijim ljudima Crne Gore, a prvenstveno intelektualcima.* On se, kako to pismo pokazuje, bavio mišlju i kao neposrednu potrebu isticao stvaranje *tajnih propagandnih komiteta. Bilo bi prema tome* - piše on - *od prešne potrebe da u glavnim mestima obrazujemo tajne propagandne komitete od ljudi koje bismo prethodno upoznali sa opštim smernicama naše akcije i sa kojima bismo utvrdili najbolje metode rada. Treba učiniti sve što se može da se zdrav duh koji uglavnom vlada, održi i još podigne, da se u klici ubiju još postojeća zarazna gnezda, i da se narod upućuje pravim putem kako bi se dan oslobođenja dočekao u što zdravijim prilikama.*

Iz ovih razloga ja Vas molim da proučite koji bi ljudi sa Vaše teritorije mogli doći u obzir i da mi njihov spisak sa eventualnim Vašim napomenama dostavite, kako bi se što pre moglo preći na rad.

Mihailović na kraju moli Baju Stanišića *da ovo smatra kao hitno. Čim me obavestite ja ću utvrditi plan i mesto sastanka mojih predstavnika sa njima.*[412]

Šahovićka konferencija - Dobrim dijelom i radi toga je, eto, održana šahovićka konferencija. Trajala je tri dana - od 30. XI do 2. XII 1942. godine. Na njoj su izabrani predstavnici koji su organizovali *propagandne komitete* sa *centralnom sekcijom* za Crnu Goru, Boku i Stari Ras. Uvedena je orijentacija za obrazovanje *sreskih odbora* pri četničkim sreskim komandama.

Sve to i mnogo šta drugo što je iskazano na toj konferenciji može se vidjeti i iz zapisnika *druge omladinske konferencije četničkih odreda Jugoslovenske vojske u Kolašinu 4. XII 1942.* U skladu sa zaključcima prvodecembarske konferencije intelektualne omladine u Šahovićima četnički intelektualni omladinci su osnovali omladinsku intelektualnu sekciju četničke organizacije na teritoriji Crne Gore, Boke i Sandžaka. Osim centralne sa sjedištem u Kolašinu, oni su obrazovali sreske pri sreskim komandama.[413]

Donesena je i posebna rezolucija. Iz nje, te iz stenograma ove konferencije, može se pročitati tačka 10 u kojoj piše *da je štampa slobodna u okviru četničke ideologije*. Naloženo je uništavanje *ostataka partizana*, a zatim da se *razvije propaganda i za nju stvori Ministarstvo da izvede nacionalnu revoluciju.* Istaknuto je da treba štampom *suzbijati uverenje da su partizani jaki, da će doći partizani*, treba *razbiti zebnju i sumnju naroda da se ne uvede u avanturu.*

U dokumentima konferencije se prepliću idealizovane, sasvim nerealne predodžbe o štampi u tadašnjim okolnostima ali i u onim koje su pretpostavljene za vrijeme nakon svršetka Drugog svjetskog rata. Zato što su zanimljive prenijećemo neka razmišljanja o štampi, njenom odnosu, ulozi u funkciji političke propagande i o četničkoj propagandi u tadašnjim ratnim prilikama. Govoreći o ulozi štampe, učitelj iz Berana Dmitar Đukić smatra da *kroz štampu treba da se formira javno mnenje. Dirigovana štampa je u totalitarnim režimima i slobodna u demokratskoj državi. Štampa treba da odgovara ciljevima četničke organizacije, ali da slobodna štampa nije preporučljiva*, te da *svaki pisac odgovara za svoj članak*. Milan Pantić, pravnik iz B. Polja, se zalaže *da se smije pisati istina*. Sloboda štampe onemogućava društvene potrese - smatra Pantić pa se zalaže *za slobodu štampe u okviru četničke ideologije.* Prof. Miloš Jovović je izvršio *podelu štampe na novinarsku dirigovanu i štampu privatnih izdanja knjiga i časopisa koji treba da budu cenzurisani*. Milan Bandović je tražio *štampu dirigovanu u pogledu četničkih ciljeva.*

U diskusiji je štampa odvojeno tretirana od propagande, ali je rečeno da je to mišljenje neodrživo, pošto je istovremeno prevlađujuća njena povezanost sa četničkom organizacijom i njenom ideologijom, u okviru koje i postoji. Milo Martinović, artiljerijski pitomac iz Andrijevice, tražio je *samo istinu iznositi a*

412 Dokumenti o izdajstvu..., dok. br. 7.
413 Dokumenti o izdajstvu..., dok. br. 8, str. 28.

ne propagandu. Milinko Radović je zahtijevao da se *unište ostaci partizana, kao i manjine, a zatim i propaganda*. Zalagao se za *jedan propagandni centar u Kolašinu, a formiranje pododbora u srezovima*. Tražio je *propagandu za kralja, Otadžbinu, veru i verske običaje*. Dušan Laušević smatra *da je propaganda velika sila u svim državama, da se vodi sada i posle. Privođenje borbe kraju, a sutra u novoj Jugoslaviji i Ministarstvo za propagandu kako bi se izvela nacionalna revolucija*.

Kod nas se ni dvojica ne slažu - mišljenje je koje je iskazao Gojko Grdinić iz Šahovića. Zato, po njemu, *treba ideološki omladinu pridobiti za četničku organizaciju i izjednačiti mišljenja*, a takođe *pridobiti i starije*. Vukašin Vračar je najprije ustanovio *da imamo veliki broj neprijatelja. Otimanje vlasti smo izvršili, čišćenje takođe i treba osvestiti zavedeni narod. Iznošenje neistine narod zove propagandom, a treba je nazvati - kulturni rad u narodu*. Tražio je stalni kontakt sa narodom. Štampa i radio izveštaji izazivaju sumnju kod naroda, da su neistiniti, *pominju se napredovanja Crvene armije, pa misle da su partizani jaki. Treba zaposliti intelektualce da rade temate iz četničke ideologije*. Blagoje Janković je zahtijevao *kulturno-prosvetni rad da se zove rad intelektualaca, a ne propaganda*. Podržao je stvaranje *šireg odbora u Kolašinu i u srezovima pododbora za propagandu s tim da gusle i narodne pesme ne izostanu*. Branko Drljević se zalagao za *sve građane da budu odgovorni, dovesti ih u službu da se u propagandnom radu poveća broj članova, koji će izgrađivati jednoobrazno gledište po svim četničkim pitanjima - idejni sistem izgraditi i na taj način ih idejno povezati*. Major Zaharije Ostojić je govorio o ravnogorskoj ideologiji, njenom postanku i razvoju, ranije i sadašnje zadatke i o Mihailoviću *kao tvorcu te ideologije*.

Vojislav Gojnić iz Brčela crmnička opština na saslušanju 8. decembra 1944. na Cetinju (dok. 88) kaže da je *propagandni odbor imao za zadatak da propagira za nacionalni pokret i da organizuje propagandu u nacionalni pokret*. Smisao propagande je *Borba protivu partizanskog pokreta i mobilizacija masa u nacionalni pokret*. Ovaj odbor dobio je od Glavnog akcionog odbora dva proglasa. U prvom su bila *žigosana partizanska djela počinjena na teritoriji Crne Gore u toku 1941/42. Tendencija ovog letka bila je da ta djela prikažu kao protunarodna i zločinačka. Pozvan je narod na opšti ustanak protivu partizana, da se učini kraj njihovoj borbi. Drugi je bio objašnjen u istom smislu i slične sadržine. Odbor je ove proglase pregledao, izvršio stilističke ispravke, a odobrio Akcionom odboru da se proglasi umnože i izdadu. Ovaj Odbor održao je svega tri sjednice poslije čega je prestao da funkcioniše*.

Zaključci sa ove konferencije su u vidu letka sa originalnim potpisima kružili po Crnoj Gori i Sandžaku, po Srbiji, Hercegovini i zapadnoj Bosni, Dalmaciji i drugim područjima. Ni jedna riječ, i to je indikativno, nije izgovorena o borbi protiv okupatora, kvislinga i njihovih oružanih formacija. Čak je rečeno da učesnici konferencije u Šahovićima *imaju na umu da su jedino došli na konferenciju radi dogovora za borbu protiv partizana*. U letku se o štampi kaže *da treba da bude glas pravde i istine, u službi nacionalne obnove; dnevna štampa - žurnalistika da bude rukovođena interesom naroda, a štamparska-izdavačka preduzeća moraju biti u državnim rukama*.

PROPAGANDA PO JEVĐEVIĆU I BAĆOVIĆU: "NE SPROVODIMO PROPAGANDU PO ŠABLONU"

Milan Šantić: "Naša propaganda je bedna i gotovo nikakva"

UNUTAR ravnogorskog pokreta nisu svugdje objeručke i bez zazora prihvatane instrukcije za nacionalnu propagandu, koje su na teren prispijevale iz propagandnog centra na Ravnoj gori. Ponegdje su prešutno ignorisane. U nekim štabovima ih jednostavno nisu uzimali kao putokaz za akciju. Imali su svoje poimanje te aktivnosti različito od instruktivne. To se može vidjeti i po odnosu u praksi prema zahtjevima u tim direktivama. Da ih ne prihvataju pojedinci su saopštavali višim komandama, pa i Mihailoviću lično.

U svojoj zoni ne sprovodimo propagandu po šabloni, koja nam je dostavljena.

Na Dražinu adresu to piše vojvoda Dobroslav Jevđević a s njim i major Petar Baćović. Jasno su mu to rekli u opsežnom izvještaju o problemima ishrane i odnosu prema Muslimanima i Italijanima. Izvještaj su otpremili na Ravnu goru u novembru 1942. godine.[414]

Nisu nevažni razlozi neslaganja sa instrukcijama za nacionalnu propagandu, koje su nazvali šablonima. Niti da svoje neslaganje saopšte onom istom centru iz kojeg su te direktive potekle.

Narod je primitivan i nepismen, to je samo u toliko što su prošli kroz osnovnu školu, ali niti čitaju niti za čitanje osećaju potrebu.

Odbacujući provođenje propagande po šablonu, *koja nam je dostavljena*, to jest po instrukcijama za nacionalnu propagandu prispjelim sa Ravne gore, Jevđević i Baćović pišu Mihailoviću da oni *preferiraju usmenu propagandu*. Nju pisana riječ, kako kažu, *ni izbliza ne može zameniti*.

Najteže je za narod pisati, a većina redaktora naših 'Vidovdana' nije tom poslu dorasla. Delovati mogu i biće čitani samo najkraći sastavi u kojima je sa malo reči sažeta neka velika misao jednostavnim narodnim jezikom, ili koja prigodna pesmica, koja se može i pevati.

U izvještaju upućenom Mihailoviću piše da za pisanje *Jevđević nema vremena, a pogodnih novinara uprkos obećanjima iz Beograda ne dobivamo.* Šantić (Milan, doratni novinar *Politike - o.a.) fizički je slab i komotan i od njega ne možemo drugo tražiti nego da piše svoju knjigu. Mislili smo da dovedemo Grđića, ali sad zbog Birčaninove bolesti neophodan je u onoj zoni. Pristupili smo radi toga u glavnom usmenoj propagandi šaljući povremeno na teren narodne intelektualce iz sreza u srez, koji obilaze sela, drže sastanke i nevezano razgovaraju*

414 VII, Ča, reg. br. 54/4, k. 170.

sa narodom o svim pitanjima koja ga zanimaju. Imamo stalno u pokretu desetak takvih ljudi od kojih su najglavniji doktor Tošo Perović (Todoro Perović Tošo, advokat iz Trebinja - op. a.), *doktor Ukropina (Vaso, sudija iz Trebinja), i bivši sreski načelnik Jojić (Milivoje, prije rata sreski načelnik u Bileći).*

Šta Jevđević i Baćović kažu o usmjerenosti četničke propagande u zoni njihovog dejstvovanja? *Agitacija je prvenstveno antikomunistička ali se narod također vrlo mnogo interesuje o budućem uređenju države. Poenta antikomunističke propagande nam je u tom, da bi formiranje komunističke Jugoslavije onemogućilo Srbima ne samo pravo na osvetu i naknadu žrtava, nego bi ih deklasiralo na građane drugog reda, pošto bi sve antisrpsko potražilo utočište u komunizmu. Ideju ravnogorske države narod prima sa oduševljenjem, a naročito se u narodu raširila krilatica, da se oružje neće polagati, dok se takva država ne ostvari. Najviše obrađujemo princip socijalne pravde u novoj državi, jer se tek sada vidi koliko je predratna zemljoradnička propaganda raspirila klasnu mržnju u narodu. Narod sa negodovanjem prima svako pominjanje imena Jugoslavije pa o njoj neće da čuje ni u konfederativnoj formi. Imamo također muku sa našom taktikom pomirljivosti prema poštenim Hrvatima i Muslimanima. Na pojedine hrvatske oficire koje smo rasporedili gleda se sa nepoverenjem, a još sumnjičavije se odnosi prema muslimanima koji metnu orla i kokardu. Biće težak problem zadržati mase pri konačnom obračunu, da ne plate i pravim i krivim. Prilikom operacija u Bosni svjedoci smo bili najbestijalnijeg klanja dece od godinu i dve dana i to ne od pojedinaca, nego i od celih grupa. (Te zločine su četnici izvršili na području Prozora prilikom učešća u italijanskoj operaciji "Alfa - v. dok. 174). Iskonski instinkti počinju da bivaju predominantni u narodnoj duši. Isto tako smo utvrdili niz slučajeva ordinarne pljačke, ali se na to moralo gledati malo blaže, jer je ceo kult naše prošlosti i nacionalna epopeja protkana sa tim pojavama. O pojavama komunista u Bosni govorimo u drugom izveštaju, u hercegovačkoj zoni ima ih u nevesinjskom srezu, nešto konjičkom srezu i u trebinjskoj šumskoj oblasti. Leteće brigade i njihove čete stalno su u akciji i svaku pojavu zagušuju u zametku. Najviše nam smetnja zadaje Petar Samardžić, koji je filokomunistički raspoložen, a ima nezajažljive ambicije, koje nisu ni u kakvom srazmeru ni sa njegovom sposobnosti, ni sa njegovom snagom u narodu. Da bi i tu akciju paralisali postavili smo po njegovom pristanku za komandanta nevesinjske brigade inženjera Zečevića Vladu sa tim, da na tom položaju ostane kratko vreme, dok sredi stvari. Ponavljamo iz prošlog izveštaja da ne postoji nikakva apsolutno opasnost od obnove komunista iznutra, ali da bi neka komunistička jaka invazija sa strane našla mali deo pristalica u krajevima, koje smo napomenuli. Nastojali smo da svakoj istaknutoj jedinici nabavimo radio-aparat, ali jedan deo aparata sad upotrebljujemo za radiostanice a sa druge strane netaktičnost londonskog spikera često nam više škodi, nego koristi. Mnogo uspeha imamo u Bosni sa rasturanjem fotografija naših vojnih manifestacija i pokreta. Sa tim operišemo i u neoslobođenim gradovima. Kada bi vi mogli da sa padobranom spustite jednog radiooperatora sa kamerom koji bi snimao naša popaljena i uništena sela, gradove u kojima smo*

apsolutni gospodari i revije naših trupa, pa kad bi se sa tim materijalom operator sa podmornicom vratio u Englesku to bi ogromno podiglo u svetu našu akciju a ostalo bi istorijski dokumenat i za budućnost pa vas molimo razmislite o tome.[415]

"LAGANJE I HVALISANJE U MANIRU ČETNIČKE PROPAGANDE"

Domalo nakon toga izvještaja Jevđevića i Baćovića dostavljenog generalu Mihailoviću u novembru 1942. godine uzvratiće doratni novinar *Politike* Milan Šantić. On je nakratko iz Hercegovine upućen na rad u područje Dinarske divizije pod komandom vojvode Ilije Trifunovića Birčanina. Šantić se na tom području suočio sa lažima i hvalisanjem kao manirom četničke propagande od vrha do dole. Shvatali su je kao sredstvo kojim po svaku cijenu, pa i po cijenu obmana, treba održavati moral. Koristeći se razbijenošću saobraćaja i nemogućnošću neposrednog obavještavanja, četnički komandanti su se međusobno obmanjivali. Širene su laži o jačini snaga, o veličini teritorije pod njihovom kontrolom, o nepostojećim vojnim operacijama protiv okupatora, o uništavanju komunista i NOP-a, saradnji četničkih jedinica. Skrivane su svađe, razmirice i surevnjivosti, razdor između jedinica i odreda. Šantić je na osnovu takvih zapažanja otuda poslao svoj izvještaj o stanju kod četnika Dinarske divizije. Adresirao ga je na majora Zaharija Ostojića, *komandanta Istaknutog dela Vrhovne komande (IDVK) Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVUO)*. Nije, doduše, direktno apostrofirao dio Jevđevićevog i Baćovićevog mišljenja o njemu kao *fizički slabom i komotnom* novinaru od koga se u dnevnoj propagandi *ne može drugo tražiti nego da piše svoju knjigu*. Mislio je na to kad je *našu propagandu* (Jevđevićevu i Baćovićevu) nazvao *bednom i gotovo nikakvom*. Piše da *nije u pitanju njegova dobra volja ni trud koji ulaže nego zle okolnosti u kojima se nalazi i Srbi koji to ne dozvoljavaju*.

Krenimo redom. Milan Šantić 27. januara 1943. godine, dva mjeseca nakon izvještaja Jevđevića i Baćovića upućenog Mihailoviću, piše majoru Zahariju Ostojiću o stanju među četnicima iz *Slobodnih srpskih planina* Dinarske divizije.[416]

Kao po pravilu svi lažu. I to mnogo i bezdušno. O sastavu svojih trupa, o borbenosti i junaštvu svaki će ispričati prava čuda, a kad dođeš ne teren lako ćeš se uveriti da od toga nema ništa. Vojvode čak priređuju demonstracije jedan protiv drugog. Pred svojom ličnošću i pred svojim sitnim, malim računicama bedni ljudi zaboravljaju najsvetije i najuzvišenije nacionalne interese. Različita politička mišljenja se međusobno glože i satiru, dok partizani nesmetano vrše svoj posao.

415 VII, Ča, reg. br. 54/4, k. 170.
416 Dok. br. 23, knj. 2, str. 115.

Milan Šantić piše Z. Ostojiću: *Partizani su razvili veliku aktivnost i otvorili strašnu kampanju protiv nas. Sada i oni traže anketnu komisiju.*[417] *Preko radia sam čuo da g. Idn Antoni* (u to vrijeme ministar inostranih poslova Velike Britanije o.a.) *vodi nekakve pregovore sa Moskvom o ujedinjenim snagama u Jugoslaviji koje bi trebale da vode borbu protiv neprijatelja. Mislim da bismo trebali našu politiku s Italijanima voditi nekako opreznije, sa manje huka i manje pričanja, jer se plašim da partizanska propaganda ne bude imala u inostranstvu više uspeha nego naša. Hrvati i partizani vode istovetnu propagandu protivu nas i ja te uveravam da će se oni brzo naći na zajedničkom frontu. Mi, međutim, čak ni sa domobranima ništa ne preduzimamo i to iz prostog razloga što je Jevđević monopolisao sve političke pregovore i izigrava nekakva ministra spoljnih poslova, a Ilija Birčanin u Splitu sa Hrvatima uopšte neće da razgovara. Našom neelastičnošću mi ćemo oterati sve Hrvate pod partizansku crvenu zastavu.*

Milan Šantić u tom planu razlaže i svoj stav prema četničkoj propagandi. *Naša propaganda je bedna i gotovo nikakva jer svak piše što mu padne na pamet najčešće vrlo hrđavo i nepismeno, upravo tako kako bi zadovoljio samoga sebe. Jednom rečju, periferiski šovinizam cveta. Prigovorićeš mi možda, da sam ja kriv što nemamo bolju propagandu. E, moj Zarija, bolje i o tome da ti usmeno govorim. Nije u pitanju ni moja dobra volja ni trud koji ulažem nego zle okolnosti u kojima se nalazim i Srbi koji to ne dozvoljavaju.*[418]

OTKUD "ZAČMALOST I MRTVILO U NARODU"

Ambicije nesrazmjerne sposobnostima

Narod je ostavljen sam sebi. Naši neprijatelji su vrlo stalni u propagandi, koja uspeva da izazove zabunu kod naših ljudi. Pitanje propagande mora se u najkraćem roku postaviti na zdravu osnovu.[419]

Razvijanje propagande podsticano je na sve načine iz vrha ravnogorskog pokreta, ali i nekih nižih komandi jedinica u raznim područjima zemlje. Sa Ravne gore je bezbroj *Strogo poverljivih* raspisa i *Raspisa za sve*, naredaba, radiograma i direktiva otpremano svim komandantima, a pojedinim četničkim vođama u konkretnim situacijama. U mnogima od njih su nedvosmisleni i vrlo česti nalozi kojima se aktivnosti na terenu usmjeravaju i u pravcu razvoja četničke propagande.

417 Riječ je o noti koju su Vrhovni štab NOVJ-a i Izvršni odbor AVNOJ-a uputili 17. januara 1943. vladama Sovjetskog Saveza, Velike Britanije i SAD-a o četnicima Draže Mihailovića. Tom notom se, pored ostalog, traži da saveznici upute komisiju koja će na terenu utvrditi ko radi sa okupatorom i ko prima pomoć od njega.

418 Dok. br. 23, knj. 2, str. 115.

419 Zbornik NOR-a, tom II, knj. 2, dok. br. 103, nap. 10.

Jedan od tih podsticaja je i referat majora Zaharija Ostojića od 4. IX 1942. godine. On iznosi zapažanja o nekim aktuelnim problemima rada štaba Vrhovne komande i potčinjenih sa prijedlozima rješenja.[420] On se ravno godinu dana prije tog svoga refereta, 21. septembra 1941. godine, u blizini Petrovca na moru (u rukavcu Rijeka kod sela Krsca) iskrcao iz podmornice *Triumf* (Triumph) zajedno sa jugoslovensko-britanskom misijom pod konspirativnim nazivom Bulzaj (Bullseye). Misiju su sačinjavali D. T. Hadson, britanski kapetan poznat i kao Bil Hadson, Zaharije Ostojić i Mirko Lalatović, generalštabni vazduhoplovni majori, te Veljko Dragičević, vazduhoplovni narednik inače radio-telegrafista. Misiju je uputio SOE - Centar britanske uprave za specijalne operacije iz Kaira. Nakon njenog iskrcavanja prihvatile su je partizanske jedinice i dopratile do Glavnog štaba Crne Gore, Boke i Sandžaka.[421]

Od tog iskrcavanja i dolaska u Mihailovićev štab protekla je godina dana do trenutka kada je Ostojić, pišući svoja zapažanja, predložio *da se uzmu aktuelna pitanja po naš pokret u razmatranje*. Njegova se zapažanja tiču funkcionisanja štaba Vrhovne komande, potčinjenih štabova i jedinica, organizacije jedinica JVUO, rada obavještajne, sanitetske i službe snabdijevanja. Tu su i zapažanja o nedostacima u četničkoj propagandi. On piše: *Od 6. septembra prošle godine do danas, mi nemamo svojih novina. Leci i predavanja su dosta retki i nepotpuni. Narod je ostavljen sam sebi i vestima Radio Londona, koje se slušaju vrlo nerado, jer su svi spikeri Hrvati. Posledica ovoga je začmalost i mrtvilo u narodu* - piše Ostojić iznoseći već gore citiranu ocjenu i poređenje četničke i neprijateljske propagande.

Ravnogorski pokret se od početka sučeljavao sa veoma ozbiljnim nedostacima u organizaciji i funkcionisanju svoje propagande. Upozorenja u tom smislu stizala su sa raznih strana. Na osnovu sugestija Zaharija Ostojića Mihailović je uputio raspis svim četničkim komandantima. U raspisu ih prekorijeva kako se *u mnogim našim krajevima oseća zastoj u aktivnom radu. Mnogi legalizovani delovi prešli su u mirnodopski život. Mnogi zaboravili da je rat, i da neprijatelja ima mnogo i svuda.*

Zaharije u tom referatu traži da *se pomoć naših saveznika koristi još više u propagandne svrhe. Treba je uveličavati, zbog dizanja morala naših ljudi, i bolje vere u što skoriju pobedu naše stvari. Samim tim, svim našim prijateljima se usta zatvaraju.*

U propagandi treba iskoristiti sve ovo kako bi se s jedne strane što više naškodilo našim neprijateljima, a s druge strane postigli što bolji rezultati na povezivanju i organizaciji naših jedinica.

To u prvoj polovini oktobra 1942. godine Mihailović piše Iliji Trifunoviću - Birčaninu povodom pregovora sa komandantima italijanske 2. armije o sa-

420 XIV. 2, dok. br. 164, str. 600. Ostojić je tada još bio na službi u štabu Vrhovne komande.
421 Zbornik NOR-a, tom II, knj. 2. dok. br. 103.

radnji u borbi protiv NOP-a.[422] Pa još dodaje: *Potrebno je da što više iskoristite sve intelektualce sa vaše zone, a one koji se ne budu hteli odazvati vašem pozivu predložite za lišenje čina odnosno izbacivanje iz državne službe za svagda.*

I u drugim svojim izvještajima Zaharije Ostojić govori o štampi. To je činio dok je bio na službi u Štabu vrhovne komande, ali i nakon što ga je Mihailović 11. decembra 1942. godine opunomoćio za rukovođenje operacijama protiv jedinica NOV-a i POJ-a u Bosni, Lici i Dalmaciji. Draža je time obavezao sve starješine i povjerenike da izvršavaju njegova naređenja. Za izvršenje od njega dobijenih zadataka Ostojić je obrazovao štab koji se, krajem maja 1943. godine, pojavljuje pod nazivom *Istaknuti deo štaba Vrhovne komande*, a on kao komandant toga štaba. Rukovodio je svim važnijim vojnim operacijama sve do 2. aprila 1945. godine, kada je, opet Dražinom naredbom, ukinut.[423] Dolaskom sa Ravne gore na teren, sa rada u štabu Vrhovne komande na položaj komandanta *Istaknutog dela komande jedinica istočne Bosne i Hercegovine*, Ostojić se suočio sa teškim problemima u četničkoj propagandnoj aktivnosti. *Molim da što pre počne izlaženje lista 'Sloboda ili smrt' i da se dostavlja što više propagandnog materijala.*[424]

Svijest i saznanje o slabostima te propagande proizvodila je *ambicije nesrazmjerne sposobnostima. Namjere su bile velike, ni za potcjenjivanje ni nastojanja, ali su rezultati u mnogo primjera izostajali* - pisao je dr. Nikola Kraljević u svojstvu šefa propagande Trebinjskog korpusa. S tim nedostacima se suočio i sam Ostojić po dolasku sa Ravne gore. Da su te praznine postojale i prije njegovog sudara sa vrelim terenom svjedoči prepiska četničkih komandanata vojvode Dobroslava Jevđevića i majora Petra Baćovića.

Dok propagandu komunista u istočnoj Bosni radi Beogradske blizine možemo uspešno suzbijati, akcija komunističkih snaga u zapadnoj Bosni je vrlo opasna, jer je narod neobavešten, a partizani mu dolaze direktno posle ustaške vladavine - piše Jevđević Baćoviću.[425]

O neobaviještenom narodu i akcijama komunističkih snaga u Hercegovini Dobroslav Jevđević obavještava Mihailovićevog izaslanika u ovom području Petra Baćovića u okviru izvještaja o vojno-političkoj i ekonomskoj situaciji. Izvještaj je poslao u julu 1942. godine, u vrijeme kada su se prije toga partizanske snage povukle iz Hercegovine. NOP i ustanak je tamo zapao u krizu. Skoro cijelu narednu godinu, do jula 1943., na hercegovačkim prostorima partizani su djelovali u teškim uslovima četničke vladavine. U Crnoj Gori također. Nosioci svih aktivnosti u tom periodu tamo su bili Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, sreska partijska rukovodstva, te ilegalni partijski radnici koji

422 Zb. NOR-a, tom. XIV, knj. 2, dok. 178, str. 665.
423 Arhiv VII, reg. br. 1/4, k. 79.
424 Dok. 215, izveštaj Z. Ostojića od 29. XII 1942. o vojno-političkoj situaciji na teritoriji svoga komandovanja u istočnoj Bosni i Hercegovini.
425 VII, Ča, k. 274, reg. br. 12/2.

su se tu zatekli ili su kasnije došli iz drugih krajeva. Od vojnih snaga NOP-a dejstvovali su bataljoni *Sloboda* (od kraja avgusta 1943.) i *Iskra* (od januara 1943.)[426] Zbog toga Jevđević i počinje izvještaj Baćoviću napomenom da u Hercegovini *ne postoji više nikakva organizovana komunistička vojna snaga. Ima tu i tamo hajdučkih grupica od 3 do 5 lica, ali ih naše patrole svakodnevno hvataju i uništavaju. Pošto usled oslobođenja Crne Gore ni sa strane nema vojnog ni propagandističkog pritiska sa apsolutnom sigurnošću mogu tvrditi da iz same Hercegovine ne može nikada doći do obnove komunističkog pokreta.* Jevđević priznaje da bi drugačija situacija nastala kad bi sa strane nastupila infiltracija jakih oružanih komunističkih snaga. Da bi se to riješilo, on piše da je *potrebna pored naših oružanih snaga i mog bosanskog odreda jedna jedinica regrutovana od stranaca koja bi stalno krstarila Hercegovinom.* Osim te pokretne jedinice, kao lijek protiv infiltracije komunističkih snaga, on smatra *da bi dobro došla ujedno i jedna propagandistička sekcija pri našem Glavnom štabu, čiji bi članovi redovno obilazili sve vojne jedinice i nacionalno ih vaspitavali. Nažalost, gro Hercegovačkih intelektualaca sedi po Beogradu i Splitu i svega su nam se četvorica stavili na raspolaganje.*

Stvarnost kao da se potrudila da uskoro demantuje samouvjerenost Dobroslava Jevđevića. Oživljavanje NOP-a u Hercegovini je registrovano već od kraja septembra 1942. godine. Jevđevića je uskoro opovrgnuo i dr. Nikola Kraljević iz Trebinjskog korpusa. Pošto je obišao nekoliko hercegovačkih srezova, Kraljević u svom izvještaju komandantu operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine uz ostalo piše:

... Najvažnije od svega je to da su komunisti uspeli da se održe i da se afirmiraju kao socijalni činilac koji se ne može uništiti i s kojim treba voditi računa. Nemojte se varati i gledati na pitanje komunizma mnogo drukčije nego ovako kako sam rezimirao ovaj problem... Komunisti su se pribrali. Imaju radio, pisaće mašine, i prete.. Što se tiče četničke organizacije ona je silom prilika labava. Nemamo ljudi... Ambicije su nesrazmerne sposobnostima... Ne pokreće na rad svest o vrhovnom zadatku nego pre svega sitne lične ambicije...[427]

Stojeći sa svojim jedinicama pod kišobranom italijanskih trupa, isparila se hitrinom mastila ispod njegovog pera *apsolutna sigurnost* vojvode Jevđevića da više *nikada u Hercegovini ne može doći do obnove komunističkog pokreta.* Nije mogao naslutiti, kada je tu prognozu objavio, da će prvu potvrdu demantija dočekati i od dr. Nikole Kraljevića, šefa četničke propagande u svojoj zoni odgovornosti. Pogotovo da će kratko vrijeme nakon toga dijelovi 10. hercegovačke brigade 11. i 12. aprila 1943. voditi žestoke borbe s njegovim, četničkim i italijanskim jedinicama u zoni Nevesinja.[428] Svoja zlosretna predviđanja lično će prebrisati vlastitim potpisom ispod nove zapovijesti datirane 13. apri-

426 Opširnije o tome: Arhiv SK BiH, tom III, knj. 2, str. 240-269; *Hercegovina u NOB*, 407-545.
427 VII, Ča, k. 237, reg. br. 43/8.
428 Tom IV, knj. 12, dok. br. 71.

la iste godine.[429] Bila je to, kako je glasila, *Dnevna zapovijest vojskovođe Jevđevića*, koji u prvim riječima kaže: *Po treći put u kratkom roku mi smo osramotili naše zastave i našu vojnu slavu i srpsko ime. Usprkos junaštva i herojskog držanja naročito bosanskog bataljona većina je trupa kurvanjski pobjegla sa bojnog polja ispred neprijatelja i brojno slabijeg i slabije naoružanog nezaustavivši se ni nakon trideset kilometara sve do Blagaja.*

Po treći put je Nevesinje noć ranije - 11/12. aprila 1943. godine - bilo oslobođeno od četničke strahovlade pred naletom 9. NOU divizije i uz sadejstvo 5. crnogorske i 10. hercegovačke NOU brigade.[430] Vojskovođa Jevđević je pripremao novi napad četnika za 13. april. On piše da su se *prilikom poslednje dve nedelje ispoljile gadosti i slabosti naših pojedinaca i pojedinih odreda, jedni su klevetali oficire, drugi su preuveličavali snagu neprijatelja, treći su siti i pijani begali ispred golih i bosih, gladnih i žednih Dalmatinskih kukavica, četvrti su zanovetali da neće ići u akciju bez pomoći talijanske vojske.*

Zato je vojskovođa i vojvoda Jevđević odlučio da već u toku 13. aprila *komandiri sazovu sve svoje pojedince i pozovu sve svoje vojnike da se izjave da će dobrovoljno sutra da učestvuju u novom pohodu na Nevesinje, koji će uslediti odmah. Svako ko uskrati poslušnost bit će suđen po ratnom sudu na licu mesta. Vojnicima neće biti davana nikakva predovoljstva niti ikakvo drugo priznanje dok se ne povrati Nevesinje.* Dobroslav Jevđević se na letku potpisao kao vojvoda i Delegat Ministra Vojske, inače komandant operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine.

Vapaj, takoreći, ili Jevđevićevo priželjkivanje propagandističke sekcije i *obilaženje vojnih jedinica* da bi se *nacionalno vaspitavali* pokušaće da ispuni Vladimir Zečević, komandant Nevesinjske brigade. On 24. avgusta 1942. godine izvještava Mihailovića o vojno-političkoj situaciji u Hercegovini, pa *o sektoru propagande* piše: *Danas idemo na put da obiđemo Nevesinje, Stolac, Trebinje, Bileću i Gacko. Na ovaj put kreće Baćović, kapetan Salatić, kapetan Risto Kovačević i ja. Potrebno je da se obiđu mnoge jedinice i da se dođe u lični kontakt sa najuglednijim i najuticajnijim nacionalnim radnicima ovoga kraja, koji mogu narodu danas da učine mnogo i pomognu našoj opštoj stvari. Treba rešiti na terenu mnoga pitanja i dati detaljna uputstva za organizaciju itd. Treba da se i vojska i narod upozna sa komandantom Baćovićem, jer njegov lični kontakt sa njima - neophodno je potreban.*[431]

I taj lični kontakt s ljudima i neposredni razgovori u narodu su propagandna djelatnost. Na to se neprestano ukazuje i u instrukcijama za nacionalnu propagandu. Mnoge komande četničkih jedinica i njihovi komandanti su nezainteresovani, pa i ravnodušni, prema organizovanijem naporu i za usmene i za pisane oblike komunikacije. Ni komandantu konjičke grupe četničkih

429 VII, Ča, k. 172, reg. br. 1/5.
430 Tom II, knj. 9, dok. br. 6.
431 VII, Ča, k. 222, reg. br. 50/5.

odreda ne pada na pamet da bi i sam, zajedno sa članovima komande, mogao sačiniti kratak letak i saopštiti borcima i narodu ono što treba da zna ili ono što on hoće da im saopšti u ime Komande. Umjesto toga on u izvještaju od 24. februara 1943. godine komandantu Istaknutog dela Dražinog štaba Zahariju Ostojiću o *borbenom rasporedu i namerama grupe* piše: *Prilažem ti jedan letak koji su Nemci juče bacili, dobro bi bilo kad bi i mi nešto slično uradili, samo inteligentnije.*[432] To on traži od Zaharija Ostojića, koji u isto vrijeme nižim komandama neprekidno spočitava kako i same mogu mnogo više uraditi na propagandi *naše opšte stvari u praksi.*

REPRESIJA KAO PROPAGANDNA DJELATNOST

Praksa u četničkim jedinicama i komandama u mnogim područjima je ostajala gluha i slijepa za vlastite i propagandne potrebe pokreta u cjelini. Ono što je izostajalo u političkom djelovanju za četničku javnost nadoknađeno je na represivnom planu. *Glavni štab smatra da je danas, kada se odlučujuća borba sa poslednjim ostacima narodnih ubica, strvinara i zlikovaca, vreme da 'svaka zverka svoj trag pokaže' kako ovamo na frontu tako i u pozadini - kod kuće. Stoga preporučuje svim nacionalističkim vlastima da budno paze na svačije kretanje i držanje, da obrate pažnju - preko svojih organa i izaslanika – seoskom stanovništvu pa sve pronosioce lažnih i alarmantnih vesti, kukavice i eventualne begunce sa fronta, larmadžije i kafanske 'junake' odmah, bez šire procedure i dosadašnjih formalnosti - strpa u zatvor a sa njihovim saslušanjem ne žure.*[433]

Tako Glavni štab Komande narodne vojske Crne Gore i Hercegovine 28. marta 1943. godine u svom izvještaju otkriva da ima *i svojih organa i izaslanika* koji će proganjati seosko stanovništvo za pronošenje *lažnih i alarmantnih vesti*, ali ih nema za organizaciju i funkcionisanje propagandne djelatnosti za javnost. *Trpanje u zatvor bez žurbe za saslušanje*, u odsustvu praktičnog djelovanja u sferi propagande, dopunjeno je porukom *da se izmišljaju razne vesti*. To čak naređuje Mihailović 11. aprila 1943. komandantu desnog odseka odbrane Drine za formiranje letećih brigada i dejstvo u pozadini jedinica NOVJ-a. *Da bi zadržali ljudstvo na okupu, pored kazni, izmišljajte i razne vesti, tako da ih ubedite da nemaju kud na drugu stranu jer u tom slučaju predstoji potpuna propast, pored toga što će se smatrati izdajnicima.*[434]

Birčanin u izvještaju Mihailoviću od 16. jula 1942. godine piše kako je nastala kritična situacija u četničkom pokretu Hercegovine nakon pogibije ma-

432 Dok. br. 52, str. 267-268. XIV/3.
433 VII, Ča, k. 134, reg. br. 22/1 - CG-V. 364.
434 VII, Ča, k. 2, reg. br. 2/1, VK-V-70/1.

jora Boška Todorovića. Četnička organizacija je dovedena u pitanje. U tako teškoj situaciji, piše Birčanin, bio mi je čovjek potreban *izvanrednih političkih i vojničkih sposobnosti, agilan, neumoran i velike energije.* Pronašao ga je u ličnosti Dobroslava Jevđevića. Birčanin navodi da je Jevđević, sa nekolicinom oficira, oporavio četnički pokret u Hercegovini. Bilo je to u vrijeme kada je ustanak u Hercegovini zapao u ozbiljnu krizu. U julu 1942. Birčanin je obišao četničke jedinice u nevesinjskom, gatačkom i bilećkom srezu. Na tom putu pratili su ga italijanski general Luzana (Lusana), Dobroslav Jevđević i još neki četnički komandanti iz ovih srezova. Četnicima u Bileći održao je govor i rekao: *Zahvaljujem vam se junaci, što ste u ovim krajevima slomili komunizam i uništili te krvave bande. Pozivam vas, da se pokoravate zakonima i ne nasjedate lažnim vijestima, te da se i dalje borite protiv komunizma, jer su boljševičke armije već na umoru. Danas je glavna borba uperena protiv komunizma, u kojoj se osim ostalih naroda Evrope bore i svi južni Sloveni, jednako Srbi, Hrvati i Slovenci, a iz koje će borbe izići nova Evropa, gde nas očekuje novi život, koji će sigurno biti bolji, te ćemo u miru moći podizati svoje razrušene domove i orati naša polja.*[435]

Prije tog njegovog puta po Hercegovini i govora u Bileći povedena je široka akcija protiv partizanske propagande, koju su četnici nazivali komunističkom.

Svako ono lice koje bude vodilo propagandu protivnu četničkoj vlasti i četničkoj organizaciji biće na licu mjesta streljano - kaže se u proglasu štaba bilećkog vojno-četničkog odreda objavljenog 5. jula 1942. godine. Koliko su nastojali da ojačaju i rasprostiru svoju, još više su činili da suzbiju propagandu svoga glavnog protivnika - NOP-a. Po tom proglasu biće strijeljano i *svako lice, koje napusti mesto stanovanja, a to mu bude zabranjeno od četničkih vlasti.* To se odnosi i na *svakog agenta, kurira ili lice koje raznosi propagandistički materijal protivan četničkoj organizaciji. Onaj, kod koga se pronađe propagandistički materijal, biće odmah ubijen.* Prijestupom koji se kažnjava smrću smatra se svaka radnja kad *svaki domaćin koji primi na hranu, stan ili ukaže ma kakvu pomoć partizanskim agentima, partizanskim kuririma itsl*, zbog čega će biti *odmah strijeljan.* Strijeljanje se odnosi na domaćina, dok će njegova porodica biti internirana, a imanje konfiskovano. Ti domaćini i ta lica su *dužna da prijave najbližoj četničkoj vlasti lica, partizane, agitatore, i uopšte sumnjive ljude.* Svaka četnička jedinica, patrola i svaki četnik dužni su *odmah stupiti u borbu protiv partizana čim ih primijete. Odmah obavještavaju susedne četničke čete, straže i posade, a ove su dužne odmah i najhitnije priteći u pomoć.* U proglasu se nalaže *starešinama četničkih jedinica da upoznaju o prednjim odredbama sve borce, a starešine sela narod.*[436]

435 VII, A NDH, k. 266, reg. br. 40/6 i 52/6.
436 VII, Ča, k. 197, reg. br. 15/2.

Kazne smrću propisao je i crnogorski general Blažo Đukanović. *Pronošenje neistinitih i alarmantnih vijesti, kao i svako potpomaganje komunističke akcije - kazniće se smrću.*[437]

Nije to karakteristično samo za mnoge komande crnogorskih i hercegovačkih jedinica. Slično je i sa znatnim njihovim brojem u Srbiji. Delegat Vrhovne komande 6. avgusta 1943. godine izvještava Mihailovića o stanju organizacije u varvarinskom, ivankovačkom i resavskom korpusu: *U samom korpusu i brigadama nije obraćana pažnja propagandi niti se ma šta u tome pravcu preduzelo. Celokupnu propagandu ovoga štaba i susednih štabova sprovodi omladinski štab 501, samo nedovoljno, jer je teritorija ogromna a sredstva za njegovo izdržavanje i rad mala, kako od strane Vrhovne komande, tako isto i od strane komandanata na čijim teritorijama borave.*[438]

Slično je sa propagandom i u ivankovačkom korpusu. *Ovome je problemu poklonjena minimalna pažnja. Narod, mada je u osnovi nama naklonjen, potpuno neizgrađen i ne obavešten. Ja sam preduzeo nekoliko sastanaka sa viđenijim ljudima, inžinjerima, sveštenicima, učiteljima, objašnjavajući im, u zajednici sa komandantom korpusa, i komandantom brigade, ciljeve i zadatke našeg pokreta. Narod je oduševljen. Hteo bi samo da se u tome duhu produži. Neaktivnost komandanata objašnjava se strahom od potera.*[439]

Delegat Vrhovne komande *nalazi da je zločin ne vaspitavati narod u duhu naše revolucije. Cilj našeg pokreta nije samo oslobođenje od okupatora, niti osiguranje života i egzistencije nekolicine komandanata, već prevaspitanje i moralni preporod u Vašim idejama, po cenu našeg života.*

Stanje sa propagandom u Resavskom korpusu: *Izuzimajući u ovom korpusu 10 sela pod komandom vojnika, g. Živlakovića, na propagandu se uopšte ne obraća pažnja, niti postoji. Narod je neobavešten, ne izgrađen, nezna za naše ideje, niti je ušao u smisao naše revolucije.*

Svoj izvještaj Mihailoviću delegat Vrhovne komande kruniše ovakvim zaključkom: *Narod je razočaran, organizacija slaba, na moralnom vaspitanju nije se ni pokušavalo da učini ma šta. A što se tiče žetve i plodova, oni se sistematski i s planom izvlače od strane neprijatelja, bez ikakvih otpora s naše strane... Narod je slabo upoznat sa idejama Ravne gore. Oslabljenost nerava nedaje mu mogućnost da čita i ono malo propagandnog materijala što dobije. Dok razgovori i sastanci sa našim ljudima njemu odgovaraju, on ih voli i očekuje.*[440]

Da *narod ne čita i ono što dobije*, da je *razočaran*, da je *organizacija slaba*, a da u svojoj propagandi *neprijatelji ubiru žetvu i plodove* uviđa i Komanda bosanskih četničkih odreda *Kočić*. Ona obavještava svoja četiri odreda - *Borja,*

437 VII, Ča, k. 134, reg. br. 13/4 - CG-V-457.
438 Arhiv VII, Ča, k. 55, reg. br. 25/1, S-V-6696/1.
439 VII, Ča, k. 55, reg. br. Z5/I, S-V-6616/1.
440 Arhiv VII, Ča, k. 55, reg. br. 25/1, S-V-6696/1.

Obilić, Manjača i *Kočić* - 4. aprila 1943. godine da namjerava da mijenja postojeće stanje nabolje.[441]

Ova komanda namerava da odpočne sa izdavanjem jednog lista 'Nedeljni pregled' događaja spolja i unutrašnjosti i da preko toga lista upozna sve naše četničke jedinice i narod sa prilikama u svijetu i našem radu u pojedinim četničkim jedinicama i odredima. Potrebno je da svaki odred odredi po jedno lice za prikupljanje ovih podataka i da nam svi odredi dostave istorijat ustanka i borbi u svom odredu, prikazati današnji rad, dostaviti što pre ovoj komandi. Svaki zgodan članak ili događaj iz borbe koji bi neko napisao molimo Vas da nam ga dostavite. Našem narodu prirođeno je da svoje borce i junake opjeva pjesmom, pa sve pjesme, crteže, kao i drugo podesno za ovaj list dostavljajte nam, a mi ćemo to da odštampamo u našem nedeljnom izveštaju. Samo na ovaj način moćemo da se upoznamo sa borbama, radom, i stanjem ovih naših četničkih odreda. U potpisu 'zastupa komandanta' Vasilije D. Lalić.

LECI U ODREDSKIM FIJOKAMA

Mjesec dana nakon ovog obavještenja o pokretanju *Nedeljnog pregleda* i pokušaja organizacije saradnje u tom pregledu iz četničkih jedinica učinjen je još jedan napor na propagandnom planu. Naime, Komanda bosanskih četničkih odreda sazvala je 2. i 3. maja u Kulašima kod Prnjavora vojno-političku konferenciju komandanata odreda i odredskih delegata. Na konferenciji su se okupili svi komandanti četničkih odreda *Borja, Trebava, Manjača, Motajica*, bataljona *Kralj Petar II*, *Obilić* i drugi.[442]

Učesnici konferencije razmatrali su, pored ostalih, i pitanje propagande. Izvještaj o tome je u ime Komande Bosanskih četničkih odreda podnio referent za propagandu Brane Lazičić. Prema zapisniku[443] *on ističe veliki značaj propagande u današnjem modernom životu, i naglašava da četničkoj propagandi nije posvećena dovoljna pažnja. Sav taj teret pao je na njega sama. On je do sada u nizu letaka koji predstavljaju čitavu knjigu obradio sva najvažnija pitanja koja dolaze u obzir. Obrađen je četnički stav prema Hrvatima, Muslimanima, okupatorima i partizanima. U propagandne svrhe eksploatisan je materijal zarobljen od partizana u namjeri da se partizani demorališu i da se podigne moral i borbeni duh kod četnika.*

441 VII, Ča, k. 204, reg. br. 38/2, BH-V-9609/1.

442 Bosanskohercegovačka istoriografija se dobrano bavila ovim skupom Komande i komandanata bosanskih četničkih odreda. Osvjetljavala ga je iz drugih uklona s obzirom na odluke koje su na njemu donesene. Niko, međutim, do danas nije pokušao da ga razmotri i u mjerama koje su tom prilikom preduzete na organizaciji i usmjeravanju četničke propagande. Stanje propagande je na toj konferenciji takođe došlo do izražaja iako je na dnevnom redu zauzimala posljednje mjesto ispred tačke *Razno*.

443 Arhiv VII, Ča, k. 233, reg. br. 3/11.

Međutim, kaže B. Lazičić, *sada su partizani prilično oslabljeni i razbijeni i sada bi trebalo da se pristupi stvaranju raspoloženja za borbu protiv Nemaca, naših najvećih neprijatelja, jer će do te borbe svakako doći pre ili posle. U tome pogledu već su izrađeni letci, samo smatram da još nije vreme da se rasture u vojsku i u narod jer bi na taj način lako mogli da dođu u ruke Njemačke špijunaže, koja je vrlo razgranata, pa čak i u svakom našem selu ta špijunaža ima bar po jednog svoga čoveka. Nama je još potreban mir, pa je potrebno da budemo oprezni, da nebi izazvali borbu sa Nemcima pre vremena. Nemci su, kako se po svemu vidi, slabi za Ruse, Engleze i Amerikance, ali su za nas još isuviše jaki i mogli bi da nam nanesu još mnogo više zla nego što su to do sada učinili. Za propagandu i njen uspeh treba sredstava i ljudi, a mi do sada nismo imali ni jedno ni drugo. Čitava naša komanda Bosanskih četničkih odreda, pa i propaganda ukoliko je ima živi od pomoći Borjanskog četničkog odreda. Samo odredi Obilić i Manjača dali su po 20.000 Din. za potrebe komande, a ostali odredi nisu dali ni pare. Pod ovim uslovima nemoguće je organizovati dobru i uspešnu propagandu. Novčana sredstva potrebna su kako za nabavku materijala tako i za rasturanje letaka i drugog propagandnog materijala. Naš težak je realan i veliki materijalista pa ako treba da trpi neki rizik da bi letke rasturio na nekom opasnom i osjetljivom mjestu, on želi da za taj rizik bude i nagrađen. Uostalom svuda se u svetu za propagandu daju velike sume novca, pa i mi ne možemo izbeći tome nužnom zlu. Ja sam pisao veliki broj letaka i slao ih pojedinim odredima da ih umnože i rasture među narod, među četnike, među partizane itd., kako su kome bili namenjeni, ali malo je odreda postupalo po tome naređenju, nego je većina tih letaka ostajala u odredskim fijokama.*

FOND ZA PROPAGANDU

Pod današnjim uslovima, kaže dalje B. Lazičić, *ja ne bih mogao da ostanem referent za propagandu, jer osećam da je s time skopčana velika odgovornost, a nemam sredstava pomoću kojih bi mogao svoju dužnost vršiti onako kao što želim i kao što bi trebalo da se vrši. U tome pogledu naređivano je sve što je bilo potrebno, ali ne verujem da su ta naređenja ozbiljno i pročitana, a kamoli izvršena. Da bi se stvar u pogledu propagande što pre popravila, predlažem i molim:*

1) da svaki odred dadne prema svojim mogućnostima izvesnu svotu novaca da bi se kod Komande Bosanskih četničkih odreda mogao osnovati fond za propagandu, i

2) da svaki odred imenuje po jedno podesno lice za svoga referenta za propagandu i obaveštajnu službu.

Četničke pljačke ometaju propagandu.

Pred nama stoje još veliki zadaci i burna vremena, pa zato i naša propaganda treba da bude snažna, ali i oprezna. Mi već imamo gotove letke za slučaj rata sa

Nemcima ali ih sada kao što sam rekao nemožemo rasturati, iz bojazni da Nemci ne bi vršili kakve represalije i pristupili masovnom ubijanju Srpskog naroda. Treba uvek imati na umu da se mi ne borimo za slobodu srpskih grobova nego za slobodu živih Srba. Naročito u Bosni treba da sačuvamo što veći broj živih Srba, jer će se posle rata svakako pitati i narod čija će Bosna da bude. U pogledu opštih prilika i političkih odnosa u svetu vreme sve više ide u našu korist, pa utoliko pre treba da budemo pametni i strpljivi i da čekamo svoj čas, a on će sigurno doći.

U zapisniku sa ove konferencije se, nadalje, kaže još i ovo:

Radošević misli da bi trebalo najpre ukloniti i iskoreniti pljačku koju vrše pojedini četnici po selima, jer to smeta razvijanju naše propagande među težacima i odbija ih od naših organizacija.

U zapisniku se kaže i to da se *predlozi brata B. Lazičića usvajaju jednoglasno. Kao prvu pomoć za propagandu, obavezuju se dati: Odred 'Borje' 30.000 Din, 'Trebava' 30.000 Din, 'Manjača' 10.000, 'Kralj Petar II' 10.000 i 'Motajica' 20.000 Din.*[444]

Četnički pokret je, prema tome, već uplovio u treću godinu rata. I dalje je vladajući moratorijum ili odlaganje početka njegove borbe sa okupacionim oružanim formacijama i njihovim kvislinzima. Stav *Čekanja* je definisan od prvih dana okupacije zemlje i održava se, evo, i krajem prve polovine 1943. godine. Tako je ostalo do kraja rata. Stalno *nije vreme* za početak te borbe. Kao što *nije vreme* ni da se leci izrađeni kao *poziv za borbu protiv Nemaca* rasture *u vojsku i u narod* kod kojih, kako je istaknuto i na ovoj konferenciji, *postoji raspoloženje za tu borbu.*

Referent za propagandu B. Lazičić je, veli, *napisao veliki broj letaka i slao ih pojedinim odredima da ih umnože i rasture među narod, među četnike, među partizane* ali je *većina tih letaka ostajala u odredskim fijokama*. Čak i naređenja *u vezi sa propagandom u četničkim odredima pod Komandom bosanskih četničkih odreda nisu ozbiljno ni pročitana, a kamoli izvršena.*

Četnička propaganda je po svemu bila troma, neefikasna, nepovezana. Instrukcijama za nacionalnu propagandu su činjeni pokušaji njenog objedinjavanja u konceptu i sadržaju i u usmjerenosti, i u organizaciji i efikasnosti. Iz vodstva ravnogorskog pokreta, ponajviše iz Izvršnog odbora Centralnog nacionalnog komiteta, kao propagandnog štaba, stalno je insistirano da se ona razvija u četničkim jedinicama. Ta nastojanja svim snagama podupire i Zaharije Ostojić kao komandant Istaknutog dijela štaba četničkih jedinica istočne Bosne i Hercegovine. On o tome piše Draži 6. XII 1943. godine govoreći o potrebi većeg angažovanja četnika s okupatorskim trupama radi sprečavanja prodora jedinica NOVJ-a u Srbiju:

444 Arhiv VII, Ča, k. 233, reg. br. 3/111.

Razviti najživlju propagandu živom reči, akcijama i pismenu, kojom se baciti na komuniste i narodu otvoriti oči kakvo mu zlo donose. Za ovo stvoriti neophodan intelektualni kadar.[445]

Bezbrojni apeli, poruke, depeše, pisma, pa i naređenja samo ponegdje su donosili kakav-takav rezultat. Ponegdje tek krajem treće ili na početku četvrte godine rata. U četničkoj arhivi je moguće naći više izvještaja komandanata koji ističu da su načinili (tek tada!) prve korake u propagandi. Komandant Kosmajskog korpusa 5. IX 1943. godine piše Mihailoviću o akcijama korpusa u prethodna dva mjeseca. *Posle velikih teškoća uspeo sam da izdajem bilten 'Vidovdan'. Brigade to nisu u mogućnosti jer nemaju prese i mašine pa ja to činim iz štaba korpusa za brigade. Bilten izlazi dva puta nedeljno i dobro je primljen kod naroda.*[446]

"*Radio-London se najviše sluša. Radio-Moskva bi se mnogo više slušala da nema smetnji....i radio Jugoslavija se sve više sluša.... Radio Šumadija, Zrinjski i druge slušale su se vrlo malo, a danas skoro nikako*" - to piše rezervni potporučnik Mihajlo Jelisavčić, koji je putova vozom kroz Srbiju do Carigrada i otpremio predsjedniku kraljevske vlade "Izvještaj o stanju u zemlji od početka rata do 1. novembra 1942.godine" (AVII, DM, VK Vrhovna komanda, dok.322). Na kraju 1942. i početkom 1943. godine formiran je Timočki korpus (komadant Ljubo Jovanović Patak), a u proljeće 1943. i Knjaževački korpus Bože Miladinovića. Taj Miladinović je pisao delegatu Vrhovne komande da je 16. decembra 1942. ranjen, a drug mu oficir Milanović poginuo od komunista (AVII, DM, SV, dok.16719). Na osnovu te informacije Vrhovna komanda obavještava depešom vladu u emigraciji da su Milanović i Miladinović "*stradali u borbi sa Nemcima i Bugarima*" (AVII, mikrofilm Bileća, rolna 15, br. snimka 36).

Izvještaj komandanta Avalskog korpusa od 19. oktobra 1943. Mihailoviću o stanju četničke organizacije protiv pripadnika NOP-a na teritoriji korpusa: *Što se tiče obaveštajne i propagandne službe ona je najbolje izvršena. Potpisati (major Svetislav Trifković) obilazi sva sela i drži zborove na kojima prisustvuje nekoliko stotina ljudi, što je obzirom na ovu okolinu veliki broj. Za šefa obaveštajno-propagandne službe određen je g. Raletić Jovan, koji svojim govorima i letcima ima takođe velike zasluge za uspešno sprovedenu organizaciju. Uspešno mu pri tome pomažu i omladinci.*[447]

Komandanti se pohvaljuju u onim područjima gdje su *organizovali intelektualce, štampariju i propagandni odbor.* Traže međusobnu razmjenu letaka i listova, te drugog propagandnog materijala *tako da vršimo kontrolu i nivelaciju naše propagande na jednoj liniji.*[448] *Mi smo sproveli usmenu i pismenu*

445 VII, Ča, k. 162, reg. br. 41/4, BH-V-233.
446 VII, Ča, k. 27, reg. br. 34/2 - S-V-1243/1.
447 VII, Ča, k. 54, reg. br. 2/4. (S-V-6549).
448 XIV, dok. br. 10 - str. 60, knj. 2.

propagandu. Obišli smo veći broj sela i održali veći broj konferencija i zborova. U prilogu vam šaljem jedan deo propagandnog materijala, koji smo ovde sastavili i u više hiljada primeraka rasturili.

Skoro u isto vrijeme, 24. XII 1943. godine, komandant Majevičkog korpusa obavještava komandante Semberske i Majevičke brigade o rezultatu borbe četnika i Nijemaca protiv 16. divizije NOVJ-a kod Gradačca i predaji zarobljenih partizana Nijemcima. *Uveravam Vas da ćemo i ubrzo imati našu šumsku tajnu emisionu radio stanicu, te da našu reč čuju ko god ima uši u celom svetu. Dakle samo ovo među nama tajno.*[449] U potpisu ovog obavještenja je ime Stevana Damjanovića - Leke sa dodatkom: *Sve što treba ubiti ubite, zapaliti zapalite, opljačkati u korist četnika opljačkajte. Ovo je rat, ovo je revolucija.*

Kao pozitivan doprinos razmahu i poboljšanju stanja propagande komandantu zapadnobosanskih i hercegovačkih vojnočetničkih odreda služi i jedna činjenica koju on ističe u pismu Mihailoviću 4. avgusta 1943. godine.[450] Obavještava generala o vojno-političkim prilikama na teritoriji Dalmacije, Like i dijela zapadne Bosne. *Pod uticajem naše propagande partizani veruju da su naše konspirativne formacije naoružane i veoma moćne kao i da je naš uticaj u Splitu predominantan. Možda imaju i kakvih instrukcija. Tek oni nas napadaju letcima preporučujući individualne atentate na svakog od nas kao i borbu protiv nas na celom našem području. Ali za to vreme oni traže vezu sa nama a ne sa političarima koji su u savezu sa nama već direktan kontakt sa četnicima. Njihovi emisari ističu potrebu za slogom i štetu od bratoubilačkog rata. Smatraju da se možemo pogoditi. Đujić ni po koju cenu ni pod kakvim uslovima neće nikakav sporazum.*

Velikim nedostacima u organizaciji i funkcionisanju četničke propagande koristili su se, dakako, NOP i njegove oružane formacije. One su imale neuporedivo bolje organizovanu, na jedinstvenim strateškim opredjeljenjima zasnovanu tu djelatnost na svim jugoslovenskim ratištima. Jedan od njenih kvaliteta je i potvrđena sposobnost ubacivanja u propagandne praznine, kako u prostornom tako i u sadržajnom pogledu. *Komunisti su uspeli da razviju vrlo živu propagandu svuda i na svakom mestu i da pribave veliki broj simpatizera i organizovanih članova. Zatim parole koje su servirane svima, a naročito radnicima, da se Rusija bori za slobodu svih naroda, a posebno kao i ranije za nas, da je komunizam moćan (nepobedivost boljševika), da su Rusi dobili Balkan za interesnu sferu, da smo braća sa Rusima i da nam je sa njima bolje nego sa ostalim saveznicima i milion drugih primamljivih parola.*[451]

449 VII, Ča, k. 210, reg. br. 36/3.

450 Arhiv VII, Ča, k. 157, reg. br. 12/3 - H-P-98.

451 VII, Ča, k. 127, reg. br. 1/12 - S-X-214. Izveštaj komandanta Beograda od 28. avgusta 1943. delegatu Mihailovića za Srbiju o stanju četničke organizacije u Beogradu.

U PROGLASIMA VOJNI PORAZI PRETVARANI U USPJEHE

Četničke poraze Jevđević u svojim proglasima pretvara u vojne uspjehe. Tako čini i povodom proboja partizanskih snaga u Nevesinjsko polje. On najavljuje *našu ofanzivu odmah u svim pravcima na svim frontovima.* U letku *namijenjenom stanovništvu Hercegovine tim povodom on piše da je taj proboj partizana učinjen iz očajanja.* Naime, *jedan deo komunističkih snaga opkoljenih i prikleštenih probija se očajničkim naporom i uz najstrašnije žrtve. Svi drumovi i prolazi su puni njihovih leševa. Od Jablanice prema Bijeloj i Glavatičevu duž puta leže leševi ranjenika i bolesnika koje su zveri ostavile da skapaju od zime i gladi.*

Leci i proglasi su za partizane krcati izrazima kao što su *zveri, zlikovci, horde, izmet ljudskog roda, divljaci, skitnice, najstrašnija kuga koju je upamtio svet, Partizanski ideal* - prema tim lecima i proglasima - je da ljudi *pobiju porodice i nejačad da bi se pridružili njima.* Prikaz četnika je, opet, posve idealizovan. Oni *zarobljenim domobranima poklanjaju slobodu,* oni su *plemenite srpske duše* koje neće *taknuti ni jedno čeljade, uništiti ni jednu kuću,* a *hranu zaplenjenu od partizana dele sirotom nesrpskom stanovništvu.* S takvim sadržajima je četnička propaganda izlazila u javnost. Gubeći koliko toliko bar na odmjerenosti, svjesno zaobilazi činjenično stanje, koje je u narodu vrlo dobro poznato, ona je postizala suprotan efekat od očekivanog. Najteži rezultat takvog klišea i pristupa propagandi je nepovjerenje onih kojima se obraća.

Propaganda mržnje i netolerancije - Ona skriva rasprostranjenu praksu da četnici zarobljene partizane najčešće likvidiraju ili ih predaju okupacionim trupama. Nisu bili osobito blagonakloni ni prema domobranima. Prema nesrpskom stanovništvu pogotovo. Neki zarobljeni su ostajali u četnicima kao što je bilo prebjega iz četničkih jedinica koji su se svrstavali u partizanske redove. *Stotine i stotine silom mobilisanih predaju se u masama našim trupama* - kaže se u četničkom letku stanovništvu Hercegovine. *Na partizanskim položajima ostali su samo profesionalni zlikovci i bludnice, izmet ljudskog roda, za kog nema drugog rešenja nego samo potpuno uništenje.* Njihov prolazak (partizana prema Nevesinjskom polju - op. a.) *znači uništenje i ono poslednjih ostataka sirotinjske imovine, što je ostalo od njihovih i ustaških prošlogodišnjih divljaka. Narodu oduzimaju i poslednje zrno semena i kolju poslednje marvinče ostavljajući na zgarištima gladnu i očajnu decu i žene i odvlačeći sa sobom devojke i mladiće.*

I u usmenoj, i u pisanoj propagandi je naročito insistirano na razaranju porodice kao partizanskom idealu. Usmjerena je ka patrijarhalnim sredinama u kojima nije prolazila bez znatnog odjeka i prihvatanja. Pogotovo kada se služi izmišljenim *zajedničkim kazanima, zajedničkim posteljama* očeva i ćerki, braće i sestara. Partizanskim idealom je proglašeno stanje u kojem pristalica komunista *pobije porodicu i nejačad* da bi se pridružio pokretu te *najstrašnije kuge koju je zapamtio svet.*

Ponovo se pruža prilika da vidi blagodat partizanske politike. Rat se oteže u nedogled, ne radi se o mesecima nego o godinama. Zahvaljujući njima svet ide u susret letu nezasijanih polja i njiva. Komunikacije koje mu mogu doneti hranu presečene su, ono što je uštedio pojedeno je. Sad podivljao i gladan treba da ostvari partizanski ideal da pobije porodicu i nejačad i da se pridruži njima, ravan njima, kao skitnice koje poput roja skakavaca pustoše Balkan sa jednog kraja na drugi. Zahvaljujući našoj nepobedivoj vojsci njihov plan se neće ostvariti. Mi smo u stanju dati narodu mir i red, hleb i rad. Mi imamo i snage i sposobnosti i odlučnost da protiv svakog očuvamo preostali srpski mučenički svet od najstrašnije kuge koju je upamtio svet. Naša ofanziva počinje odmah u svim pravcima na svim frontovima. Opominjemo sve one koji su se i ovom prilikom ludo nadali da će doći neko komunističko carstvo, da više neće biti naše srpske i domaćinske milosti i sažaljenja. Ovo su bili i dobri momenti da se vide vere i nevere. Ugušićemo u krvi i bez traga zatreti sve one koji su bežali iz vojske, pomagali neprijatelja ili čak i denuncirali naše prijatelje i braću. Posle ovog poslednjeg iskušenja u našoj slobodnoj Hercegovini ne može biti ni neutralnih ni nezainteresovanih. Pravo na život i budućnost imaće samo časni nacionalisti, odani Bogu, Kralju, Narodu i Otadžbini. Prionućemo na posao, ono što imamo delićemo bratski i pošteno i kunemo se da nećemo pustiti da umre nijedan Srbin od gladi, sve dotle dok Srbin ima da jede. Nema više pojedinačnih interesa, ni pojedinačnih imetaka, sve što imamo pripada srpskoj narodnoj zajednici, ognjem i mačem ugušićemo sve one koji drugačije misle, ali ćemo spasiti srpski narod. Tako nam bog pomogao!.

Jedanaesti dio

ČETNIČKA PROPAGANDA I KOLABORACIJA RAVNOGORSKOG POKRETA SA OKUPACIONIM I KVISLINŠKIM SNAGAMA

NJEMAČKO-ČETNIČKA SARADNJA U SRBIJI

Hod po oštrici: uz veze sa britanskom i izbjegličkom vladom ispod njihovog zaštitnog kišobrana Draža istovremeno nudi saradnju sa Nijemcima i kvislinzima u borbi protiv partizanskog antiokupatorskog pokreta.

Zašto bismo mi morali oklijevati da se koristimo četnicima i time uštedimo talijansku krv u obrani od ustanika partizana.

S četnicima su kalkulisale i okupacione sile. Na njih se naslanjale, s njima sarađivale, snabdijevale ih oružjem, hranom i drugim potrebama. Razloge za takvu računicu okupacionih vojnih i političkih vlasti najbolje obrazlaže general Zanussi iz štaba italijanske 2. okupacione armije. On, naime, u svojim sjećanjima na tu saradnju predočava šta su sve četnici dobili od Italijana. I riječima iz gornjeg citata odgovara na pitanje: zbog čega su oni to davali četnicima?

Saveznicima je bilo poznato oslanjanje četnika na snage svrstane na strani okupatora. Znali su i za snage koje su se oružano suprotstavile tom istom okupatoru i kvislinškim režimima. Britanci su, i pored toga, prihvatili četnike i pomagali ih. Tolerisanje četničke kolaboracije nasuprot antiosovinske koalicije proizvod je, po svemu, političkih razloga. Među njih se svrstava britansko uvjerenje da su četnici jedini politički saveznik koji će nakon rata u Jugoslaviju vratiti dinastiju. Preko nje i ustrojstvo vlasti za reafirmaciju prijeratnog britanskog uticaja u toj zemlji. Svaki drugi pokret izvan te orijentacije ignorisan je makar bio angažovan i u frontu antihitlerovske koalicije.

Sve više stičem uverenje da je ta javna saradnja naših komandanata sa italijanskim i nemačkim trupama glavni i osnovni razlog naših poraza u borbi sa partizanima, kako na bojnom tako i na političkom polju.

To su riječi Dragiše Vasića, jednog od najuticajnijih saradnika Mihailovića.[452]

Dražina organizacija nije stvorena s pretpostavkom da se bori protiv okupatora. Ona nije mogla ni opstati bez oslonca na okupacione sile. Rastuću snagu NOP-a nije bila ni u stanju da slijedi ni da dosegne. Ta nemoć ju je sve više činila zavisnom od sila Osovine i njihovih kvislinga. Pod njihovim okriljem imala je izglede da se održi. Pri tome je pothranjivala nadu da će NOP

452 Nikola Milovanović, *Ispovest Dragiše Vasića, Bio sam u Dražinoj Vrhovnoj komandi,* članci u *Ninu*, Beograd, 20. X 1968. do 2. III 1969.

napokon klonuti u otvorenoj i bespoštednoj borbi, a ona sačuvati snagu za konačni obračun. Tu nadu da će biti pobjednik izgubila je s vremenom u klonuću i na izmaku snaga.

Zato je nudila tješnju saradnju svakome i svima ko god je spreman da je prihvati od već postojeće saradnje s okupacionim trupama i kvislinzima do ideoloških protivnika i nesklonih mu vjerskih zajednica.[453]

HRONIKA POČETAKA DRAŽINE KOLABORACIJE

Čim se u maju 1941. godine pojavio na Ravnoj gori Draža je pobudio interesovanje Nijemaca. Od početka je stupao u kontakte, veze i saradnju sa kvislinškim liderima u Beogradu. Još u prvom mjesecu svoga djelovanja uspostavio je vezu sa Milanom Aćimovićem, predsjednikom Komesarske uprave i doratnim šefom jugoslovenske policije. Htio je da postigne trostruku korist: prvo, da kvislinška vlast izdejstvuje kod Nijemaca da ne progone njegovu organizaciju; drugo, da četničkoj organizaciji pruže finansijsku i materijalnu pomoć; treće, da mu se olakša i omogući da u žandarmerijskim kvislinškim snagama stvara svoja uporišta. Takvu saradnju je još uspješnije postizao sa novoimenovanom kvislinškom vladom generala Milana Nedića od 29. avgusta 1941. godine. Nijemci su o tome blagovremeno obavještavani. To je i razumljivo, jer su kvislinške vlasti izvršni organi okupacione vojne uprave. Gledali su s odobravanjem na te kontakte, cijeneći da i Dražu mogu pridobiti na svoju stranu.

Načelnik Upravnog štaba njemačkog komandanta Srbije general Harold Turner je, strogo povjerljivo, još 17. jula 1941. godine saopštio Milanu Aćimoviću da je stupio u vezu sa zvaničnim predstavnikom Dražinog štaba. Da budu njegovi saradnici Abver će privoljeti više oficira, koji će kasnije postati značajni četnički komandanti. U tim kontaktima je angažovano više predstavnika aktuelnog režima u Srbiji. Jedan od njih je pukovnik Jovan Trišić. U avgustu je te pregovore sa Mihailovićem, uz njemačku saglasnost, vodio Milan Aćimović. On je inače, kad su njemačke trupe htjele da *očiste šume od ostataka jugoslovenske vojske,* uvjeravao Nijemce da je bolje da ti ljudi budu pod kontrolom *jednog trezvenog čoveka* kao što je Mihailović nego da budu pod uticajem komunista. Još veće zanimanje Nijemaca za Mihailovića i njegovu organizaciju počelo je nakon što je Pećanac potpisao sporazum sa Nijemcima. U posao se uključila vojnoobavještajna i kontraobavještajna služba - Abver. Ustanak u Srbiji u avgustu i septembru 1941. godine je u snažnom usponu.

453 Vojmir Kljaković, *Predgovor za knjigu J. Tomasevich, Četnici u Drugom svjetskom ratu,* Zagreb, 1979., str. 12.

Partizanski pokret je nadjačavao četnički na tri ravni: u političkoj, vojnoj i u moralnoj sferi. Sve širi slojevi naroda, posebno seoskog, davali su mu sve jaču podršku. Nove snage su proklamovale ratne ciljeve bitno različite od četničkih. Taj suparnik je suviše opasan za četničku strategiju čekanja i odlaganja početka borbe protiv okupatora. Draža i njegovi najbliži saradnici nadograđuju svoju strategiju. Kako nadvladati partizanski pokret? Kako ga ukloniti sa ratne scene u Jugoslaviji? Odmah su uvidjeli da to ne mogu postići političkim putem. Spasonosna ideja, umjesto kretanja u susret, pronađena je u uništenju NOP-a oružanom silom. Za dostizanje takvog cilja, međutim, nisu bile dovoljne samo kvislinške i četničke snage. Uvidjeli su da se uništenje NOP-a može postići jedino u saradnji sa okupatorima. Od prvog dana septembra 1941. godine je već imao sklopljen sporazum sa Nedićem o zajedničkim dejstvima protiv partizana.

U septembru 1941. godine na Ravnu Goru je upućen Aleksandar Nikolajević Saša, pomoćnik direktora Bankferajna Georgija Zala. Trebalo je da utvrdi kakve su namjere Mihailovića, da li je spreman da se *zajedno sa njemačkim vlastima* brine za red i mir u zapadnom dijelu Srbije. Po dolasku sa Ravne Gore u Beograd Nikolajević je upoznao Zala da je Mihailović *kategorički protiv komunista*, da *neće ništa preduzeti protiv Nemaca*, ali da *zbog raspoloženja svojih trupa ne vidi nikakvu mogućnost da otvoreno radi sa Nemcima*.[454] Uporedo s tom Dražinom izjavom Nikolajeviću, predstavnik Feldkomandature 816 u Užicu počeo je pregovore sa komandantom Zlatiborskog vojno-četničkog odreda, vojvodom potpukovnikom Radomirom Đekićem. Rezultat: Nijemci su pri povlačenju iz Užica taj garnizon prepustili četnicima. Oni su ušli u grad 21. IX 1941. godine.[455]

Borbene aktivnosti partizanskih odreda ubrzavale su riješenost Mihailovića da Nijemcima ponudi svoje odrede za borbu protiv partizana. U Struganiku, u kući majora Aleksandra Mišića, tu svoju namjeru saopštio je Dragiši Vasiću, potpukovniku Dragoslavu Pavloviću, Branislavu Pantiću i Nenadu Mitroviću. Odlučeno je da se o svemu obavijesti Milan Nedić.[456] Dražinu ponudu Nijemaca u Beograd su odnijeli Pantić i Mitrović. U toj ponudi piše: *Moja akcija ima se posmatrati isključivo kao borba protiv komunista... Spremni smo*

454 B. Latas, *Draža Mihailović i Nemci u vreme Užičke republike*, Užička republika, knj. 2, Eksport pres, Beograd, 1978., str. 125-137.

455 Arhiv VII, Ča, k. 30, reg. br. 15/1; Vidjeti: Užice 1941., Vojno delo, Beograd, 1961., str. 143-149. Taj vojvoda Đekić se krajem 1941. godine povukao u Bosnu, pa sa četnicima pod komandom Baćovića otišao 1942. godine u sjevernu Dalmaciju. Tamo je sarađivao sa Italijanima. Čim su, nakon njihove kapitulacije, prodrle njemačke trupe, nastavio je saradnju sa Nijemcima. U razmiricama i sukobu trojice vojvoda: Đujića-Mane Rokvića i Đekića ovaj potonji je morao da, po naređenju Đujića, napusti teritoriju Dalmacije. Đekić je otišao u Crnu Goru, pa u Srbiju gdje je po Dražinom naređenju ubijen Zb. NOR-a, XIV, 2, str. 62; Arhiv VII, Ča, k. 153, reg. br. 19/5; NAV-N-T-314, f. 566/32.

456 Bor, M. Karapandžić, *Građanski rat u Srbiji 1941-1945.*, Clevenlad, 1958, str. 130-132.

da kooperišemo u svakoj borbi protiv komunista sa njemačkim Vermahtom.[457] Pregovarano je o tome kako da Draža dođe u Beograd i njemačkim predstavnicima objasni suštinu svoje ponude. Draža je bio zauzet borbama koje su četnici započeli 31. oktobra 1941. protiv partizanskih snaga, pa nije mogao da odredi tačan datum kada će doći u Beograd.[458]

Što se sve to odvijalo u tajnosti Draži nije smetalo. Čak mu je moglo goditi da se javno predstavlja kao antiokupatorski borac. Tako je počeo njegov hod po oštrici sablje: održavao je veze sa britanskom i izbjegličkom vladom smješten ispod njihovog zaštitnog kišobrana, na jednoj, i istovremeno nudio Nijemcima i kvislinzima saradnju u borbi protiv partizanskog antiokupatorskog pokreta. Dvostruka je igra beznadežna i, najčešće, nerealna: kad tad vojnopolitička situacija u Jugoslaviji i karakter Drugog svjetskog rata primoraće ga da se opredijeli za jednu stranu. Tu saradnju je nadogradio pri pripremanju Nijemaca za završnu operaciju uništenja Užičke republike. Draža je posredstvom svojih opunomoćenika pukovnika Branislava Pantića i kapetana Nenada Mitrovića otpremio poruku njemačkom komandantu Srbije da mu u toj operaciji stavlja na raspolaganje svoje odrede.[459] Vjerodostojnost te Dražine ponude potvrdile su četničke jedinice 1. novembra 1941. godine iznenadnim napadom na Užice, Čačak, Ivanjicu, Gornji Milanovac i druga mjesta u okviru partizanske slobodne teritorije. NOP je od četničkog vodstva proglašen neprijateljem broj 1. Njegovo uništenje je postalo strateški prioritet. U Užicu su pri tom napadu bili Vrhovni štab i CK KPJ. Time su četnici otpočeli svoju borbu.

Dok je Draža predlagao susrete i sporazume sa Nijemcima Radio-London je javljao suprotno da to savezništvo njemačkih trupa i ravnogoraca predlažu i traže Nijemci. Tu vijest demantuje general Milan Nedić lično. On to čini 11. novembra 1941. godine putem Radio-Beograda: *Sinoć je Radio London doneo vest da su nemačke vlasti pozvale Dražu Mihailovića na pregovore u cilju uspostavljanja mira u Srbiji. Ovo ne odgovara istini. Naprotiv, istina je da je Draža Mihailović slao emisare nemačkim vlastima i nudio saradnju, a nemačke vlasti su odbile svako pregovaranje s njim. Jer, kada sam nekada zvao Kostu Pećanca, zvao sam i njega pa se i on primio, kao i Pećanac, da sarađuje na uništenju destruktivnih komunističkih elemenata. Za ovaj rad on je primio od srpske vlade i velike sume novaca. Ali danas je on za nemačke vlasti, kao i za srpsku vladu, isto što i svaki komunist, čim radi za Englesku, demokratske zemlje, London i crvenu Moskvu...*

Istoričar Branko Petranović je opširno pisao i raspravljao o toj saradnji. *Zbog užih klasno-nacionalnih interesa, on je* (Mihailović - o.a.) *iznevjerio an-*

457 Peti dio, dokument broj 1.
458 Dok. br. 4.
459 Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb-Beograd, 1979., str. 267.

tifašističku borbu od jeseni 1941. godine i dozvolio saradnju svojih jedinica i komandanata sa neprijateljem.[460] *Zaokupljen antikomunističkom mržnjom, inspirisao kolaboraciju svojih jedinica sa okupatorom ratujući u biti protiv koalicije čiji je član bila i Vlada u kojoj je on bio ministar vojske.*[461]

Ta saradnja je bila bliska i javna. Može se to vidjeti iz ovih primjera: štab generala Blaža Đukanovića, komandanta četničkih snaga Crne Gore, legalno je djelovao na Cetinju 18 mjeseci; komandant četničkih snaga zapadnog dijela Jugoslavije Ilija Trifunović-Birčanin i njegov štab legalno su živjeli i djelovali u Splitu; istaknuti vođa četničkog pokreta dr. Radmilo Grđić je bio krajem 1942. četnički delegat pri štabu 2. italijanske armije (prije rata generalni sekretar Sokolskog saveza), a Dobroslav Jevđević opunomoćeni delegat Vrhovne komande za vođenje pregovora sa italijanskim komandama (prije rata narodni poslanik). Kasnije će taj isti B. Petranović izmijeniti svoja stanovišta, umanjujući opseg četničke kolaboracije.

Kako su borbe partizana dobijale na širini, Nijemci su izašli u susret Mihailoviću da ne dolazi u Beograd već da svi dođu u selo Divci i da se tamo susretnu. Sastanak je održan 11. novembra 1941. u selu Divci u blizini Valjeva.

S njemačke strane u pregovorima su sudjelovali potpukovnik Kogard Rudolf, zamjenik načelnika štaba komandanta Srbije, potpukovnik Kasel dr. Georg, vojnoupravni savjetnik, kapetan Matl dr. Jozef, u vojnoobavještajnom organu zadužen za četničku organizaciju D. Mihailovića, SS oberštrumfirer Vinike i štandertenfirer Matern. Sa četničke strane sastanku su, uz Dražu, prisustvovali pukovnik Branislav Pantić, major Aleksandar Mišić i kapetan Nenad Mitrović.[462]

Draža je u tim razgovorima rekao:

Nije moja namera da ratujem protiv okupatora. I: *Nećemo se boriti protiv Nemaca, pa ni onda ako nam ova borba bude nametnuta.* Major Aleksandar Mišić je dodao: *Mi vas nećemo izneveriti.*[463] Ono što je tom prilikom rečeno stenografski je bilježio dr. Kasel.[464] Po njegovom zapisniku, Draža je rekao i ovo: *Zahtevam da mi se omogući da nastavim borbu protiv komunizma koja je počela 31. oktobra. Mi znamo kako se vodi borba u šumi, naročito protiv elemenata koji žele da se sakriju.* Nastojao je da dobije pomoć od Nijemaca. *Molim još jednom da mi se još noćas isporuči određena količina municije.* Zahtijevao je najveću tajnost saradnje.

Za Nedićevu vladu je, u vezi sa tom tajnošću, rekao: *Ona je potpuno otvoreno nastupila i stavila se na stranu okupatora i to je bila njena greška.* Zbog

460 B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1992., str. 299.

461 B. Petranović, Isto, str. 313.

462 M. Minić, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945.*, Novi Sad, 1993., str. 97 i 98.

463 Peti dio, dok. br. 6.

464 Zb. NOR-a, t. XIV, Prilog II, str. 871-878.

otvorene saradnje sa okupatorom, rekao je Draža, *Kosta Pećanac izgubio je svaki ugled u narodu.* Zbog toga je *dobio oznaku izdajnika.* Upoređujući svoj način saradnje u najvećoj tajnosti sa Pećančevim, Draža je dometnuo: *Da sam sledio njegov primer, ostao bih također bez ugleda i uticaja.* Plašio se otvorene saradnje. Bio je svjestan njene pogibeljne opasnosti. Nije lako to skriti ni od naroda ni od antifašističke svjetske javnosti.[465]

Nijemci su tada odbili četničku ponudu za saradnju. Potpukovnik Kogard je objasnio da će njemački Vermaht *sam u najkraćem vremenu okončati sa komunizmom.* Time su iznevjerene četničke nade da će od njih dobiti oružje i municiju. Umjesto saradnje Nijemci su tražili bezuslovnu predaju četnika. Draža je to odbio. Nije došlo do sporazuma.[466]

Draža može sarađivati, ali tajno da narod ne sazna. Ubjeđuje Nijemce da od Nedića neće imati nikakve koristi. On izjavljuje: ... *Nedić se nije mogao probiti, jer se nije moglo delovati na otvoren način... Nedićeva vlada je potpuno otvoreno istupila i stavila se na stranu okupatora, i to je bila njena greška...* Slijedio je zaključak koji nije trebalo potvrđivati: ... *Samo po sebi je razumljivo da sve ovo sa obe strane treba da se zadrži u najvećoj tajnosti...* Njegov generalni stav o kolaboraciji provodili su Dražini komandanti. Svako na svom terenu, u skladu sa postojećim prilikama.[467]

Draža je u Beogradu imao *Gorski štab.* On je održavao vezu i sa Nijemcima i sa Nedićem. Tu su i njegovi opunomoćenici za kontakte sa generalom Vajksom, komandantom Jugoistoka i ličnim Hitlerovim izaslanikom Nojbaherom.

U hotelu *Mažestik* sačinili su platformu na osnovu koje su četnički komandanti potpisivali sporazume sa njemačkim krajskomandantima i sličnim časnicima.

Saglasno s tim sporazumima četnici su u vojnim akcijama bili podređeni najvišem njemačkom oficiru. Njihove aktivnosti su saobražavane potrebama oružanih akcija njemačkog, bugarskog i italijanskog okupatora. U praksi je to značilo da je komande davao onaj koji ih je snabdijevao naoružanjem,

---

465 Zb. NOR-a, XII, 1, str. 629; *Izdajnik i zločinac*, n. dj., 129-130.

466 Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, knj. I, Britanski štićenik, Globus, Zagreb, 1979., str. 157 i d.

467 Draža je izbjegavao neposredno učešće u tome da bi na suđenju rekao: *To su radili neposlušni komandanti.* I na suđenju članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije D. Mihailovića od 27. jula do 6. avgusta 1946. jedan od najistaknutijih Dražinih komandanata Vojislav Lukačević na pitanje predsjednika krivičnog vijeća da li je 1943. godine sarađivao sa okupatorom, odgovara: *Jesam. Ja sam to izjavio, i ne samo 1943. nego i 1942. i nijedan član organizacije ne može da kaže da nije sarađivao kad je to bilo naređenje.*

Ni kolaboracija koja se rabi kao termin za oznaku relacije četničko-okupatorskih odnosa nije adekvatna. To nije bila saradnja ili kolaboracija dva iole suverena partnera. Ravna gora je prema okupatoru izrazito podređena. Iz te podređenosti proizlazi da je u pitanju kvislinška kolaboracija. Otvoreni kolaboracionisti kao što su Nedić, Ljotić i Pećanac javno su izvršavali naloge njemačkog okupatora, dok je Draža to činio tajno ili manje javno da ne bi bio kompromitovan u narodu.

municijom, opremom, omogućavao liječenje u bolnicama. Tako je njemački narednik mogao da izdaje naređenja ravnogorskom pukovniku. Obaveza četničkih snaga bila je da čuvaju privredne objekte, rudnike, fabrike, komunikacije, koje su u funkciji okupacionog sistema. Svi ti objekti su u zemljama u kojima su djelovali pokreti otpora, pa i u Jugoslaviji, prvi na meti sabotaža i diverzija, pa i na nišanu savezničke avijacije. Prihvatajući obavezu da čuvaju te objekte, četnički komandanti i njihova propaganda su širili parole po kojima ih obezbjeđuju jer su potrebni srpskom narodu. Koliko je spočetka bila skrivana i tajnovita, ta saradnja je vremenom postajala sve otvorenija, a u mnogim područjima i posve javna.[468]

Treba reći da su pojedini četnički komandanti u zapadnoj Srbiji 1941. sa svojim odredima, kao proizvod antiokupacijskog raspoloženja i lokalnih inicijativa, stupali u borbu protiv okupacionih jedinica. To je ubrzo prestalo pošto je Draža oštro ukorio takve komandante. On je to ovako objasnio.

... Borba protiv okupatora bila je nužno zlo kako narodne mase ne bi prešle na stranu komunista... Zašto? Narodne mase su bile za oslobodilačku borbu koju su vodili partizani. Da narod ne bi masovno prešao na njihovu stranu, četnici su fingirali neke napade na Nijemce.[469]

ČETNICI SILAZE U OKUPIRANE GRADOVE

Od decembra 1941. godine pa sve do aprila 1942. godine krvave bitke vode valjevske grupe partizanskih odreda koje su ostale u Srbiji iza glavnine snaga na terenu Medvednika, Jablanika i Suvobora. Borile su se sa Nijemcima, ravnogorskim četnicima, nedićevcima i ljotićevcima. Tada je Draža odbio prijedlog Tita da sa partizanima brani oslobođenu teritoriju od njemačkih okupacionih jedinica, jer nije htio da vodi frontalnu borbu - kako je govorio. Umjesto bilo kakve borbe, četnici slobodno silaze u okupirane gradove,

468 Svojim sporazumima i kolaboracijom sa italijanskim i njemačkim okupacionim vlastima, kao i sa kvislinškim režimima u Srbiji i NDH, četnici su u potpunosti dobili sve atribute kvislinškog pokreta. Oni su se uklopili u okupacioni i kvislinški sistem nastojeći da predstavljaju srpski narod. Konačno rješenje su očekivali na svjetskim frontovima, naročito od invazije vojnih formacija zemalja saveznica antihitlerovske koalicije na Balkanu. Do tada su čuvali svoje vojne formacije i organizacije s namjerom da ih upotrijebe pri preuzimanju vlasti i provođenju konačnog obračuna. Do tada su se koristili svakom prigodom da izvrše čišćenje teritorija od nesrpskog življa za stvaranje Velike Srbije saglasno programskim ciljevima svoga pokreta. Šta je značio konačni obračun? Prvo, uvođenje četničke diktature, drugo, obračun sa političkim protivnicima, treće, obračun sa Hrvatima i Muslimanima, te nacionalnim manjinama koje bi uklonili fizičkim istrebljenjem i drugim oblicima čišćenja na onim prostorima na kojima su htjeli uspostaviti Veliku Srbiju.

469 Đuro V. Rodić, Knjiga *Sudija smrti - primitivni pamflet*, u publikaciji Osvrt na publikacije o rehabilitaciji saradnje četnika sa okupatorima, Društvo za istinu o NOB-u, Beograd, 2000.

dobijaju oružje i municiju, voze se njemačkim kamionima, hrane se hranom dobijenom od Nijemaca. Hvataju i zarobljavaju sve one koji su pomagali partizane i predaju ih Nijemcima. Ovi ih strijeljaju ako ih na terenu četnici već nisu poubijali. Sve te operacije izvođene su u saradnji sa Nijemcima, ljotićevcima i nedićevcima.

U sporazumima četnika sa Nijemcima redovno je predviđeno da će se ravnogorske *jedinice uzdržavati od svih borbi i sabotaža protiv nemačke vojske, njenih saveznika i domaćih jedinica koje se sa ovima zajedno bore.* Komandant ravaničke brigade kapetan Mihajlo Čačić se obavezao da će *zaštititi rudnike uglja Sisevac, Senjski rudnik, Ravnu reku i Bare od svake sabotaže i da će vraćanjem rudarskih radnika, koji su pobegli u šumu, doprineti da se proizvodnja poveća.*

Svi mostovi koji se nalaze u oblasti obuhvaćenoj sporazumom, železničke pruge, električne centrale, veštačke gradnje i drugi važni pogoni treba da imaju istu zaštitu.[470] I njemačka vojska se, po tim sporazumima, uzdržavala od borbenih akcija protiv četničkih jedinica. Neće se preduzimati ni hapšenja i akcije protiv pripadnika pokreta Draže Mihailovića, *sem u slučaju da su takve mere potrebne zbog kažnjivih postupaka pojedinih pripadnika. Neće se preduzimati ni streljanje talaca samo zbog toga što pripadaju pokretu DM.* Obavezna je i klauzula sporazuma da je *zaključeno primirje preduslov za zajedničku borbu protiv komunističkog neprijatelja.* Određuje se *i organ za vezu kod strana u sporazumu.* Taj sporazum je s njemačke strane potpisao komandant Jugoistoka First Vrede.

Ne treba da se plašite nemačkih oficira, jer su oni dobili direktive i obaveštenja u pogledu moga sporazuma sa njihovom Armijom - obavještava 25. XII 1943. godine Tomo Guzina, komandant 210 (brojčana oznaka za konjičku brigadu) komandanta 213. *Sa Nemcima možete stupiti u vezu. U svim osvrtima pozovite se na mene i ja ću Vas obaveštavati o onome što budem učinio a što je u vezi sa tom komandom. Kada se sporazumete sa tamošnjom nemačkom komandom, obavestite ih o kretanju komunista i njihovom radu te koristite do maksimuma kako bi što pre očistili komuniste.* To piše Guzina jer je *pre par dana bio u nemačkoj Armiji u Sarajevu.*[471]

Tamo gdje su pojedini četnički komandanti stupali u borbu protiv Nijemaca dobijali su ukore od Draže. Prekoren je i Voja Lukačević koji je napao Nijemce u Prijepolju prilikom kapitulacije italijanskih snaga. Draža je priznao da nije naredio taj napad. Pukovniku Radoslavu Đuriću naredio je da izvrši deblokadu Kraljeva. I oni koji su vršili sabotažu radili su to na svoju ruku bez Dražinih naređenja ili čak suprotno tim naređenjima.

470 Dokumenta, III, 2591.
471 Arhiv VII Vojno-istorijskog instituta Ča, k, 232, reg. br. 30/15 (BH-X-412).

Izbjeglička vlada je grčevito pobijala glasove o četničkoj saradnji sa okupatorima ili da oni ne vode borbu protiv njega. Nastojala je da dokaže da ne sarađuje nego da se bori protiv njega. Izmišljala je te borbe ili je partizanske borbene aktivnosti pripisivala četnicima. Tome su doprinosili donekle i Dražini lažni izvještaji.

KOLO VODE KOMANDANTI

Njemačke su vojne komande uključivale četnike u specijalne diverzantsko-terorističke akcije. Nijemci su ih sve više koristili kao snagu protiv NOP-a. Četnici su u njemačkim vojnim snagama vidjeli zaštitnika od ustaškog režima. Kako su Nijemci bili za što snošljiviji odnos između ustaša i četnika, oni su sve više reagovali i na postupke ustaških organa prema četnicima. Međusobna saradnja sve tri zainteresovane strane sve više je dolazila do izražaja - i Nijemaca, i ustaša, i četnika.

Parola *kad kucne čas* namijenjena je dijelu naroda zavedenom četničkom propagandom. Taj čas nije kucnuo ni u ljeto 1944. godine kada su se četnici, *rame uz rame* sa njemačkim snagama suprotstavili ofanzivnoj NOVJ-a. Primjeri borbe protiv ustaničkih snaga nalaze se u Toplici i Jablanici sredinom 1944. godine kada je 10.000 četnika bilo pod komandom njemačkog majora Vejela. Načelnik štaba te četničke formacije, visoki oficir Neško Nedić je obećao njemačkom generalu Felberu da će *posle likvidiranja partizanskih snaga u Srbiji krenuti da se pod nemačkom komandom bori na istočnom frontu.* Dokumenti pokazuju kako je u Kragujevcu početkom oktobra 1944. godine smješten zajednički njemačko-četnički štab.

Četnička komanda sa svojim oružanim snagama od meseca septembra prošle (1943. - o.a.) *godine, sarađuje sa nemačkom vojskom iskreno i lojalno... U ovoj borbi četnici su dali sve od sebe.*[472]

Svojom kolaboracijom su predstavljali faktor stabilnosti okupacionih sistema na tlu Jugoslavije. Saradnja je otpočela sa kvislinškim režimom u Srbiji, pa proširena na okupacione trupe uključivši i bugarske u toj zemlji. S njima je Vermaht (Wehrmacht - nacistička tajna služba), pa Superslode (Vrhovna komanda italijanskih oružanih snaga u okupiranoj Jugoslaviji). U italijanskoj okupacionoj zoni od Šar-planine do Triglava četničke formacije su stupile u otvorenu saradnju i borbeno sadejstvo sa njihovim snagama. Ta saradnja je naročito intenzivna sa Italijanima u Crnoj Gori i u italijanskim dijelovima NDH. U Bosni, u dijelu pod kontrolom Nijemaca, ustanovljena je saradnja

472 AVII; 254, 7/1.

sa Pavelićevim jedinicama - Nezavisnom državom Hrvatskom. Odvijala se i sa srpskim i crnogorskim kvislinzima. U prvoj polovini 1942. godine svi komandanti četničkih odreda na tom teritoriju sklopili su pismene sporazume sa vojnim i civilnim vlastima ustaške NDH o zajedničkoj borbi protiv NOP-a. Odmah nakon kapitulacije Italije oni su na istoj teritoriji i na isti način produžili kolaboraciju sa Nijemcima.

Tako je vojvoda Momčilo Đujić, zajedno sa drugim komandantima, izgubio jednog a svrstao se u službu drugog nalogodavca - njemačkog. On to čini neposredno nakon kapitulacije Italije (8. septembra 1943.). A godinu dana kasnije, 1. XII 1944., izvještava štab 15. njemačkog brdskog korpusa da su njegova komanda i četničke jedinice *iskreno i lojalno sarađivale sa njemačkom vojskom.* Njegovu tvrdnju taj isti štab njemačkog brdskog korpusa u izvještaju Sp. 1006 ovjerava *borbeno sadejstvo sa četničkim grupama duž glavne saobraćajnice Bihać-Gračac-Knin-Drniš-Šibenik gde su četnici okupljeni u posebnim uporištima oslonjenim na njemačke trupe.* Taj štab eksplicitno potvrđuje da *četničke vođe primaju naloge i uputstva o vršenju zadataka obezbjeđenja i izviđanja od nemačkih komandi.*[473]

Kolaboracija se kompletira djelatnošću istaknutih komandanata i rukovodilaca širom Jugoslavije. U Crnoj Gori svi su oni otvoreno sarađivali sa italijanskim okupatorom: Blažo Đukanović, Đorđije Lašić, Bajo Stanišić, Pavle Đurišić, Dušan Vlahovac, Miljan Radonjić, Vojislav Lukačević, Jakov Jovović, Blažo Gojnić, Nikola Bojović, Ivan Ružić, Boško Pavić i dr. Tako i u Srbiji: Miroslav Trifunović Dronja, Branislav Pantić, Jevrem Simić, Ljuba Jovanović Patak, Nikola Kalabić, Predrag Raković, Dragoslav Račić, Neško Nedić, Dragutin Keserović, Zvonko Vučković, Miloš Glišić, Vučko Ignjatović, Vojislav Tufegdžić, Velimir Piletić, Aleksandar Saša Mihailović, Miodrag Palošević, Siniša Ocokoljić, Vuk Kalaitović, Dušan U. Smiljanić, Živan O. Lazović, Živorad Andrić, Milan Stojanović i dr.

Svi istaknuti komandanti i rukovodioci toga pokreta u Bosni i Hercegovni takođe su registrovani kao privrženi saradnici njemačkog okupatora, ustaških formacija i vojnih jedinica NDH: Jezdimir Dangić, Gojko Borota, Rade Radić, Uroš Drenović, Lazar Tešanović, Slavoljub Vranješević, Kamenko Jevtić, Savo Derikonja, Vukašin Marčetić, Radivoje Kerović, Cvijetin Todić, Savo Božić, Aleksa Drašković, Boško Todorović, Danilo Salatić, Petar Baćović, Milorad Popović, Radojica Perišić, Petar Samardžić, Milan Šantić, Mutimir Petković, Vukašin Perović i dr.

U Dalmaciji i Lici: Ilija Trifunović Birčanin, Dobroslav Jevđević, Mladen Žujović, Momčilo Đujić, Radmilo Grđić, Niko Novaković, Mane Rokvić, Branko Bogunović, Radovan Ivanišević, Slavko Bjelajac, Stevo Rađenović, Novak Mijović i dr.

---

473 AVII; Mf-HAS-314566, 342-343.

Draža je znao za tu saradnju svojih vođa i njihovih jedinica sa okupatorom u italijanskoj zoni. On je, i pored toga, 5. septembra 1942. predložio izbjegličkoj vladi za odlikovanje Karađorđevom zvijezdom Baja Stanišića, Đorđija Lašića, Pavla Đurišića, popa Radojicu Perišića, popa Momčila Đujića i Dobroslava Jevđevića.[474]

Ni priređivači, kako su ga nazvali, *kapitalnog istorijskog dela Dragoljub M. Mihailović, Rat i mir đenerala* (istoričari Milan Vesović, Kosta Nikolić i Bojan B. Dimitrijević) zajedno sa izdavačem Danicom Drašković i recenzentom dr. Đokom Tripkovićem, te Institutom za savremenu istoriju u Beogradu, nisu mogli da prikriju činjenicu da se Draža sastajao sa predstavnicima Vermahta. To se nije dalo zaobići ni izostavljanjem dokumenata, ni sa tri tačke (...) Jedino što mijenjaju jeste to da se po njima Draža sastao sa Nijemcima *samo jednom* u novembru 1941. godine. Pri tome svjesno zaobilaze *viđenje* predstavnika Abvera kapetana Jozefa Matla sa Mihailovićem na Ravnoj Gori još sredinom ljeta 1941. godine. Priređivači *istorijskog prikaza Draže Mihailovića kao vojskovođe, političara i čoveka* svjesno su smetnuli da se, osim toga, Mihailović dva puta sastao sa Rudijem Šterkerom, izaslanikom Hermana Nojbahera - jednom u selu Rošci, drugi put u selu Draginju. Oba puta u septembru 1944. godine pri povlačenju četnika iz Srbije - kako piše dr. Branko Latas. Ima pisaca koji su otkrili da se Draža sastao i sa Hermanom Nojbaherom. Tih njegovih susreta sa predstavnicima njemačkih okupacionih trupa u istočnoj Bosni bilo je i 1945. godine.

Bezbroj dokumenata dokazuje da je upravo Mihailović u svojim rukama držao modalitete i obime četničke kolaboracije. Kako nisu mogli naći argumentaciju za antifašističku borbenu aktivnost Mihailovića priređivači knjige *Rat i mir đenerala* su krenuli drugim putem. Da originalna dokumenta proglase falsifikatima. Tako su učinili sa njegovom Instrukcijom majoru Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću od 20. decembra 1941. godine, te sa pismima upućenim Alojziju Stepincu i posredno Anti Paveliću od 15. aprila 1945. godine. Tobožnje falsifikate su pripisali *pobednicima*. Riječ je o Mihailovićevim *kapitalnim* dokumentima čija je sadržina političkog, nacionalnog i državnog karaktera. Riječ je o postupku i načinu kako *stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije-Crne Gore-Bosne i Hercegovine-Srema-Banata i Bačke*. To bi se po toj instrukciji postiglo putem *čišćenja državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata*. Pisma Stepincu i Paveliću tretiraju pitanja četničko-ustaških napora za borbu protiv Jugoslovenske armije kako bi ih spriječili u potpunom oslobođenju zemlje, kvislinga i četničkih formacija u njihovoj službi.[475] Ali, Draža se unaprijed

474 *Rat i mir đenerala Dragoljuba D. Mihailovića*, Beograd, 1998., knj. 2., str. 407, priredili Milan Vesović, Kosta Nikolić, Bojan B. Dimitrijević.

475 Priređivači sugerišu čitaocu da povjeruje u njihovo objašnjenje da je Mihailović u toku rata, na neki način, izgubio blanko potpisane papire, koje je partizanska vlast zloupotrijebila. Teško je

pripremao za to da ako nekada nekoga treba okriviti, onda će to biti drugi, a ne on sam. Zašto bi se pravili falsifikati da se nešto dokazuje što je samo po sebi dokazano. To su postupci po naređenjima, koja se u prvom redu odnose na *čišćenje* muslimana u Sandžaku i istočnoj Bosni. Za tu aktivnost postoji mnoštvo dokumenata mimo Instrukcije, izvještaja Mihailoviću, čiji su tvorci četnički komandanti (Zaharije Ostojić, Pavle Đurišić, Vojislav Lukačević i dr.). Ostojić je predlagao Draži metod kako da se likvidiraju muslimani. *Sandžaklije se moraju klati* - pisao mu je. O ponašanju četnika Mihailović je upoznao potčinjene: *U Sandžaku smo sve Turke po selima likvidirali sem onih po varošicama.*[476]

ZBLIŽAVANJE SA NIJEMCIMA

Nemci mirno prolaze po svome poslu našim drumovima. Srpski narod u Bosni je vidio i da naš nesrećni i napaćeni narod ne diraju. Ali opasnost još nije prošla. Nju mogu izazvati neobavešteni pojedinci pripucavanjem na nemačke vojnike, što se ni u kom slučaju ne bi smelo dogoditi, jer je moje naređenje u tom pogledu potpuno jasno: Treba ih pustiti da prođu kroz Bosnu.[477]

Kao izaslanik ravnogorskog pokreta major Jezdimir Dangić je uspostavljao kontakte i saradnju sa Nijemcima u istočnoj Bosni u isto vrijeme kada i Mihailović u Srbiji.

Isto onako kao što su četnici na teritoriji u italijanskim okupacionim zonama sklapali sporazume o saradnji sa Italijanima, tako su i jedinice ravnogorskog pokreta na njemačkom okupacionom području takve sporazume sklapali sa Nijemcima. Kako je major Boško Todorović u Hercegovini gradio odnose zbližavanja sa Italijanima, tako je major Jezdimir Dangić u istočnoj Bosni uspostavljao odnose saradnje sa Nijemcima. I jedan i drugi su Dražini izaslanici iz Srbije. Došli su da uspostavljaju i učvršćuju četničke odrede u Bosni i Hercegovini. Oni su među prvim ravnogorskim emisarima. Dangić je bio prvi sa Ravne gore: došao je 16. avgusta 1941. godine. Pretendovao je da bude najdominantnija četnička ličnost u ovom području. On je ovaj pokret u istočnoj Bosni vezao za ravnogorski centar još dok su jedinice u drugim područjima u vojno-operativnom smislu djelovale nezavisno od tog Dražinog centra. Do dolaska Dangića, Todorovića i drugih Dražinih oficira u graničnim područjima Srbije, Bosne, Crne Gore, Hercegovine, istočne Bo-

povjerovati u tu priču. Draža je iskusni obavještajac, bio je u vojno-diplomatskoj službi, iskusio je i zatvorsku kaznu, znao je šta znači izgovorena riječ, a kamoli blanko potpis. Ko hoće da vjeruje neka vjeruje.

476 *Rat i mir*, 1, str. 335.

477 Proglas majora Jezdimira Dangića *Srpskom narodu u Bosni.*

sne i istočne Hercegovine četnički pokret nije poznavao vojnu organizaciju i disciplinu, niti je imao razrađen nacionalno-politički program. Još je to bio ustanak u fazi stihijnog otpora srpskog seljaštva ustaškom nasilju. Bio je vezan za uticajne pojedince, domaće ljude, članove prijeratnih četničkih udruženja ili nacionalističkih stranaka velikosrpskog kursa, kojima je lični interes bio glavni motiv u njihovom djelovanju.[478]

Jedan od osnovnih zadataka tih izaslanika je razvijanje i vršenje propagande u korist četnika. Taj zadatak su izvršavali već na prvim koracima kada su počeli sređivati četničke jedinice u vojnom pogledu. Činili su sve da odvoje Srbe od partizanskog pokreta. Radili su to propagandom da se sačuva živa sila srpskog naroda. Govorili su da komunisti smišljeno izlažu pogibelji srpski živalj. Mogli bi Srbi biti uništeni u sukobima u koje ih uvlače komunisti sa Nijemcima i Italijanima kao okupacionim formacijama nadmoćnijim i u boračkom ljudstvu i u ratnoj tehnici. Bilo je to u skladu sa Dražinim upozorenjima iz avgusta 1941. *da se izbegavaju sukobi sa Nemcima dok god je to moguće.*

Premda se u četničkim dokumentima u avgustu te godine neprijateljima nazivaju i Nijemci i Italijani, u jesen 1941. godine ti emisari sklapaju prve sporazume sa Italijanima. Prema izvornim njemačkim dokumentima iz novembra-decembra 1941. i januara-februara 1942. godine takve sporazume sklapaju i sa Nijemcima. Todorović u pregovorima sa Italijanima, u istočnoj Bosni i Hercegovini - Dangić sa Nijemcima u istočnoj Bosni. U čemu je osnovna značajka tog sporazumijevanja? Dangićeva linija proizlazi iz temeljnog stava da će četnici, za razliku od partizana, izbjegavati oružane sukobe sa Nijemcima. Četničku borbu ne treba shvatati kao borbu protiv okupatora. Ta njihova borba je *samoodbrana od ustaša i osveta nad Hrvatima i Muslimanima.* I Aćim Babić, vojvoda i komandant štaba bosanskih četnika, protiveći se borbi protiv Nijemaca, izbjegavao je sporazume sa predstavnicima partizanskih štabova o združenim oružanim dejstvima i protiv njemačkih i protiv ustaških formacija NDH.

Dangićeva saradnja počinje maltene od kada je došao u taj dio Bosne sa Dražinim ovlaštenjem da organizuje četničke jedinice i stavi ih pod jedinstvenu komandu. Deklarativno je bio za saradnju sa rukovodstvom NOP-a na tom području, dok se istovremeno dogovarao sa ustaško-domobranskim jedinicama NDH i njemačkim okupacionim vlastima.

Nijemci su 14. XI 1941. godine ustanovili da je Dangić *prema komunistima zauzimao odlučniji stav nego Mihailović.* On je, čak, htio zajedno s njima da *nastupi protiv komunizma.* Nijemci su se osvjedočili da je ovaj Dražin major *češće demonstrativno pokazivao svoju želju da se sa Nijemcima složi.* Naređivao je svojim jedinicama da nastupaju *u cilju iskazivanja počasti nemačkim oficirima.*[479] Htio je valjda na taj način da stvori moćnu četničku organizaciju. Ta-

478 E. Redžić, Isto, 224.
479 Arhiv VII, NAV-N-T-77, r. 1934, s. 6506108; Zb. NOR-a, XII, 1, 628; opširnije Antun

kvu koju bi respektovale i vlasti NDH. Što agresivniji stav prema partizanskim jedinicama, računao je, put je za stvaranje njemačke naklonosti. Direktno je pregovarao o toj oružanoj saradnji. Najkonkretniji vidovi četničko-njemačke saradnje izraženi su početkom 1942. godine pri izvođenju njemačko-ustaških operacija u istočnoj Bosni.[480] U januaru te godine potpisao je ugovor sa njemačkim generalom Paulom Baderom u 17 tačaka o zajedničkoj borbi protiv *komunista u istočnobosanskoj zoni.* Četnicima je naređeno *da se Nemcima ne daje otpor.* Dangić je prije te operacije imao sastanak sa Nijemcima i o svemu izvijestio Mihailovića.[481] Htio je da s njima zajedno nastupi u pograničnoj staroj Srbiji i stvori *slobodno zaleđe* radi suzbijanja ustaških jedinica u srpskim oblastima Bosne. U svojstvu komandanta bosanskih četničkih odreda on se s početka citiranim proglasom obraća srpskom stanovništvu istočne Bosne. Obavještava ga o svojoj naredbi da Nijemcima treba omogućiti *slobodan prolaz kroz Bosnu.* Pozvao ga je da uništava ustaše i Hrvate kao i partizane.

Proglas je naslovljen *Srpskom narodu u Bosni.* Piše ga *Negde u planini* u ime Štaba bosanskih četničkih odreda. Dangić je prethodno postigao dogovor prema kojem će njemačke vojne formacije proći neometano od četničkih jedinica s planom da unište partizanske odrede na tom području. Zato srpskom narodu u Bosni skreće pažnju na *drugu i mnogo veću opasnost koja nam preti od dolaska naših zakletih neprijatelja, ustaša i Hrvata, ne dajte im da se prikupe i organizuju. Udrite ih gde god se pojave. Ne dajte im da u srpskim selima i planinama postavljaju svoju vlast. U tome ih naročito ometajte na svakom koraku. Ako ne dejstvujete kao organizovane jedinice, dejstvujte samostalno, okupljeni u manje grupe, pod vođstvom najboljih između vas. Čuvajte svoje domove, decu i žene.*

Naši neprijatelji, među kojima i komunisti, koji su nam poslednjih dana pobili mnoge naše drugove, šire lažne vesti i stvaraju zabunu. Ne verujte im, nego takve propagatore prijavljujte svojim starešinama ili ih sami uništavajte.[482]

Dangić taj narod ohrabruje: *Ja sam među vama. Uskoro ćete primiti ostala moja naređenja.* Bavio se mišlju da odvoji dijelove Bosne i pripoji ih Srbiji. U svemu se ugledao na svoje uzore - generala Milana Nedića i Blažu Đukanovića. Oni su voljom okupatora uspostavili svoju vladavinu. Prvi u Srbiji, drugi u Crnoj Gori. Da bi to postigao, u svom vrludanju i dogovorima sa vodstvom NOP-a, njemačkim okupacionim vlastima i jedinicama NDH, morao je izigrati sve tri strane - partizane i Nijemce i Pavelića. Nijemci su shvatili tu njegovu kombinatoriku i uklonili ga. Uhapsili i otpremili u zarobljeništvo. Do

---

Miletić, *O saradnji komandanata četničkih odreda u istočnoj Bosni Jezdimira Dangića sa Nemcima,* VIG, br. 2/1978; Latas-Dželebdžić, n. dj., 127-133.

480 Sa visokom delegacijom Vermahta poveo je i pregovore koji su prekinuti zbog otpora NDH. Tom prilikom je izrazio spremnost da *prizna hrvatsku suverenost,* te da se *sa svim svojim ljudstvom stavi pod nemačku komandu za potpuno uništenje komunista u istočnoj Bosni.* Tražio je *da se zemlja stavi pod nemačku vojnu upravu.*

481 Zb. NOR-a, XIV, 2, 773-774.

482 VII, Ča, k. 222, reg. br. 2/5.

tada ni jedan metak nije ispalio na njih. Uhapšen je u Rogatici 11/12. aprila 1942. godine. Prije toga je major Radoslav Đurić izvijestio Mihailovića da Dangić *preko mere i previše koketira sa Nemcima.*[483]

U ISTOM FRONTU NA ISTIM LINIJAMA

Stav pomirljivosti prema okupacionim i kvislinškim vojnim formacijama, uključivši i uzajamno potpomaganje i zajedničko dejstvovanje u istom frontu, ne završava se sa Dangićevim odlaskom iz Bosne u zarobljeništvo. Saradnja koja datira od njegovog dolaska produbljava se i proširuje tokom 1942., intenzivno nastavlja u narednoj 1943., pa 1944. godini i traje do kraja rata.

Da bi svaki naš borac bio tačno obavešten o pregovorima, koji su vođeni sa Nemcima, naređuje Vam se da se naš dogovor sa Nemcima pročita pred strojem, kao i ovo naše naređenje. Tom prilikom da se svim borcima objasni važnost zaključenog primirja za Srpski narod i četnike, kojeg moramo pametno da iskoristimo.[484]

Vojvoda Radivoje Kerović, komandant štaba Majevičke četničke brigade, obavještava komandante bataljona o pregovorima s predstavnicima njemačkih okupacionih vlasti u Loparama. Učinio je to 20. VIII 1942. godine povodom *pregovora o primirju*. Traži da svaki borac bude tačno obaviješten o tome, da bi preduprijedio glasine i govorkanja nepovoljna po četnike. Na obroncima Majevice i u drugim područjima sjeveroistočne Bosne u narodu se o toj četničko-njemačkoj saradnji znalo i govorilo još od 16. avgusta 1941. godine kada je ovdje stigao major Jezdimir Dangić.[485]

I vojvoda Kerović je produžio Dangićevu praksu. Sa zahtjevom da se njegovo obavještenje pročita pred strojem on četničkim bataljonima na Majevici javlja kako je *utvrđeno da se primirje* (sa Nijemcima - o.a.) *i dalje strogo održaje i da se patrole jedna drugoj ne smiju bliže da približuju od 500 koraka.* Zato naređuje komandama bataljona da se *strogo pridržavaju uslova primirja i da ne dozvole nikome da mir naruši. Onaj, koji bude svojim radom najmanje ili najmanjim delom mir narušio, biće najstrožije kažnjen, jer time svjesno radi protiv*

483 Zb. NOR-a, XIV, 1, 179. Dangić je u zarobljeništvu ostao do kraja 1943. godine, kada je pobjegao u Poljsku. U Krakovu se predao sovjetskim trupama koje su ga izručile vlastima Demokratske Federativne Jugoslavije. Vojni sud u Sarajevu osudio ga je kao ratnog zločinca u avgustu 1945. godine. S njim je na području istočne Bosne objedinjavao četničke akcije i kapetan Sergie Mihailović. Kao predstavnik četničkog štaba istočne Bosne taj kapetan je u novembru-decembru 1941. godine pregovarao s Italijanima o borbenoj saradnji. Kad su Italijani predali Goražde i Foču četnicima počinio je masovna ubistva i zločine nad muslimanskim stanovništvom u Foči i okolini.

484 VII, Ča, k. 210, reg. br. 25/2.

485 XIV/1, str. 31.

interesa Srpskog naroda - piše Kerović u obavještenju i dodaje: *U slučaju da bi neprijatelj sa svoje strane narušio uslove primirja, odmah da najhitnije o svakom takvom slučaju pismeno izvjestite, kako bi o tome mogli izvjestiti Komandanta Njemačke vojske u Tuzli i poduzeti potrebne mjere.*[486]

Odmah narediti svojim borcima da zauzmu miran stav prema neprijatelju, izuzev partizana, ali pored toga da svi naoružani ljudi i dalje budu na okupu i u strogoj pripravnosti, tj. da budu na svojim položajima. Ukoliko bi se naši ljudi sastavljali sa Švabama, pa ako bi ih Švabe pitale zašto su u pripravnosti neka odgovore da su u pripravnosti samo radi partizana; sa partizanima se ne smije niko živi više sastajati i ništa ne pregovarati. U potpisu je komandant Branko Tadić.[487] Završnica rata otvara pitanja šta, kako i kuda dalje? U glavama najvećeg broja četničkih komandanata ni tada se ništa bitno ne mijenja u odnosu na kolaboraciju i to sa onim snagama čiji je slom izvjestan u potpunosti. Štab 1. brigade Ozrenskog odreda i 29. IX 1944. godine naređuje miran stav prema neprijatelju *izuzev partizana.*

NJEMAČKI OFICIRI U ČETNIČKIM ŠTABOVIMA

Nakon kapitulacije Italije, početkom septembra 1943. godine, njemačke trupe su zaposjele bivše italijansko okupaciono područje. Četnici su im se legitimisali kao odlučni borci protiv partizanskih snaga. Saznanje da su oni bili lojalni prema Italijanima do kraja za Nijemce je bilo garancija da sa četnicima stupe u saradnju u Lici, Dalmaciji, Hercegovini i Crnoj Gori. Komanda Ličko-kordunaške četničke oblasti naredila je 6. IX 1943. godine potčinjenim komandama da četnici na dolazeće njemačke trupe *ne otvaraju vatru i da se drže pasivno.*[488] Đujić piše da ga Kapetanović moli da mu odobri *saradnju sa 11(Nemci) jer nema drugog spasa,* a da mu Nijemci nude *potpuno naoružanje i opremu.*[489] Draža je 27. XI 1943. odgovorio Đujiću: *Major Kapetanović neka postupi sabrazno situaciji i neka se što prije ojača da bi uskoro postao samostalan.*[490] I Đujić i Kapetanović su razumjeli šta im je Mihailović naredio.

Nijemci su u više četničke štabove delegirali svoje oficire koji su u komandno-operativnom smislu igrali značajnu ulogu. U štabu Vojislava Lukačevića, docnije i kod Pavla Đurišića, komandanta Crne Gore, nalazio se njemački poručnik Hojs. Kod popa Đujića, što znači u štabu Dinarske divizije, nje-

486 VII, Ča, k. 210, reg. br. 25/2.
487 XIV, knj. 1, dok. br. 189 i 117.
488 Prvi dio, dokument br. 61, Momčilo Đujić 22. XI 1943. izvještava Dražu da se razbijeni četnici u Lici *prikupljanju, pribiraju i da bi sebe i narod spasili oslanjaju se na 11 (Nemce)* a da se major Kapetanović održao i to *osloncem na domobrane u Gospiću.*
489 Zb. NOR-a, XIV, 3, 156.
490 Zb. NOR-a, XIV, 3, 156.

mački kapetan Volke Rozenhof, četnicima poznat kao Branko Lazarević. itd. Dobroslav Jevđević je Britancima izjavio: *Kapetan Rozhof, zvani Lazarević, i kapetan dr. Konrad su bili dodeljeni Đujićevom štabu kao oficiri za vezu.*[491]

Komandant operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine major Petar Baćović naredio je 17. IX 1943. potčinjenim: *Sa okupatorom održavati dobre odnose i ne napadati ga već po mogućnosti iskoristiti ga svugde i na svakom mestu do uništenja komunista.*[492] Ljubomir Lazarević, inženjer iz Kolašina, 27. I 1944. godine izvještava Mihailovića: *Svi komandanti u Crnoj Gori primili su saradnju sa Nemcima... Nema ni jedne grupe u šumi koja bi predstavljala našu borbu, oko koje bi se moglo okupljati.*[493]

Kolaboracija s Nijemcima nastavljena je i poslije teških poraza četničkog pokreta u proljeće 1943. godine. U tom savezništvu četnici su imali ulogu pomoćnih jedinica njemačke vojske, koja im, kao ni ustaše, nikad nije potpuno vjerovala.

"ONI SU SPREMNI DA U POTPUNOSTI SARAĐUJU S NAMA"

Nakon poraza u bici na Neretvi u operacijama *Vajs I* i *Vajs II* Draža i njegov štab su napustili Crnu Goru sredinom maja 1943. Otišli su u Srbiju da bi učvrstili pozicije i oporavljeni dočekali prodor Crvene armije na Balkan.

Baš u to vrijeme, u 1943. godini, jačao je i NOP u Srbiji. Posebno u južnoj i istočnoj Srbiji i Šumadiji. Kako četnicima tako i njemačkim i kvislinškim snagama je odgovaralo da se te formacije unište. S tim ciljem je ponovo uspostavljena njemačko-četnička saradnja. Feldmaršal Vajks, njemački komandant Jugoistoka, načinio je *Procjenu situacije 1. novembra 1943.* Ta je procjena dostavljena i Hitleru na uvid. U toj procjeni napisano je i ovo:

Do sada je sarađivao ravnogorski pokret sa Nemcima samo u pojedinačnim pitanjima. No obzirom na situaciju moralo bi doći do jednog celovitog rešenja. Političko zauzimanje stava Draže Mihailovića i njegovog pokreta potpuno se izmenilo. Oni su spremni da u potpunosti sarađuju s nama. Oni predlažu stvaranje jednog nacionalnog fronta koji bi obuhvatio Srpsku državnu stražu, Srpski dobrovoljački korpus, formacije Draže Mihailovića i sve nacionalne snage orijentisane protiv komunista. Pokret DM je spreman da ide u celosti u ovaj front. Osnovni zadatak je opšta mobilizacija i stvaranje jedne srpske armije za uništenje komunizma u Srbiji. Kada komunizam u Srbiji bude pobeđen, pokret DM spreman je da se uključi prema naređenju nemačkog rukovodstva na Balkanu i ma gde drugo.

491 Arhiv Jugoslavije, 110, 614, br. 76391.
492 Zb. NOR-a, XIV, 3, str. 10.
493 Prvi dio, dokument br. 71.

Tako se kaže u zabilješci obavještajnog odjeljenja komandanta Jugoistoka od 11. avgusta 1944. o razgovorima Mihailovićevih predstavnika o uslovima za njegov sastanak sa Nojbaherom.[494] U razgovoru za pripremu susreta Mihailovića i Nojbahera učestvovali su sa četničke strane major Dragoslav Račić, komandant 4. grupe jurišnih korpusa, Nesko Nedić, načelnik štaba 4. grupe jurišnih korpusa i Nikola Kalabić, komandant 2. jurišnog korpusa 4 grupe jurišnih korpusa. Sa njemačke strane prisutni Ritmajster princ Vrede (Fürst von Werede), Ritmajster von Hervart (von Herwarth) i vodnik Fidler *Egon* (Fiedler *Egon)*. Razgovor je završen 11. avgusta 1944. godine u Topoli.

Major Račić je rekao da *Bugari nisu nikakvi dostojni okupatori. Nemci su dali oružje Albancima, Hrvatima itd. jer oni umeju da laskaju Nemcima. Danas su Nemci sa njihove strane prevareni. Nemci nisu pravilno procenili ove ljude. Srbi, koje vi niste poznavali, ipak se bore za vas. Mi se obavezujemo našom časnom oficirskom rečju da ćemo biti verni. Pokret DM je spreman da da sve garancije koje Nemci budu zahtevali. Naše smrtno neprijateljstvo protiv komunizma je najbolja garancija naše vernosti. Nas ne interesuje budućnost, svejedno kako će se rat završiti, mi smo odlučili, ako tako mora biti, da viteški propadamo.*

Dogovorili su se da Draža želi da razgovara sa Firerovim opunomoćenikom Komandanta za Jugoistočni prostor, *da zahteva prikupljanje svih nacionalnih srpskih snaga, mobilizaciju i naoružanje svih borbeno sposobnih nacionalnih Srba za borbu protiv komunizma. Naoružanje i rukovodstvo obezbeđuje nemačka vojska, Draža moli da ostane ilegalan, njegovi pripadnici ne treba da oblače nemačke uniforme, Draža želi usmeni a ne pismeni sporazum i obećava obustavu svih mera uperenih protivu nemačkih vojnih vlasti i njihovu zaštitu.*

Dražine delegacije pregovaraju s Nijemcima u vrijeme kada njegovi emisari iz inostranstva u izvještajima, porukama i pismima poručuju *kao jedini spas da četnici krenu protiv Nemaca*, da bi *imali bezrezervnu pomoć američke vlade čim bi započeli vojnu akciju protiv Nemaca,* da bi sovjetska vlada poslala svoju misiju Mihailoviću *čim bi počeli borbu protiv Nemaca*. Takav je i izvještaj Miloja Smiljanića od 17. avgusta 1944. i drugih, a 11. avgusta te godine sastaju se delegacije četnika i Nijemaca u Topoli.

I prije toga sastanka saradnja je realizovana na osnovu pisanih sporazuma i usmenih dogovora. Trajalo je to naročito od 1943. godine pa do kraja rata. Ponudu za sporazum sa Nijemcima dao je Nikola Kalabić u maju 1943. godine.[495] U jesen iste godine u Beograd je stigao Hitlerov izaslanik Herman Nojbaher. Kao diplomatsko lice pridodat je Komandi Jugoistoka, pod komandom Maksimilijana von Vajksa. Vajks je 1. XI 1943. godine procijenio da najveću opasnost za okupatore, za kvislinge i kolaboracioniste, predstavljaju partizanske snage koje namjeravaju da prodru iz Bosne u Srbiju. Mihailović je zatražio *vezu sa nemačkim komandama, kako ne bi potpao pod komunističku*

494 VII, NAV-T-311, r. 286, s. 508-511.
495 Arhiv VII, NAV-N-T-501, r. 249, s. 372.

vlast.[496] Poslao je u Beograd i izaslanike kod Nojbahera i Vajksa. Trebalo je utvrditi platformu na kojoj bi njemačke trupe prihvatile saradnju sa njegovom vojskom. Radoslav Đurić je 13. XII 1943. rekao Draži da se u Beogradu nalazio Palošević kao *delegat za neke pregovore sa Nemcima u ime Vaše i da je Keserović prišao Nemcima i očekuje se njegov dolazak u Beogradu.*[497] Dušan Radović *Kondor* pisao je Mihailoviću da je Mitić viđen u Užicu sa Nemcima, posle čega je s njima otišao *za Beograd kamo ga Vi šaljete radi hvatanja neke veze i sporazuma.*[498] Sve te vijesti su bile tačne. Dražini pregovarači u Beogradu su bili Miodrag Palošević, Dragutin Keserović, Predrag Raković, Milorad Mitić, Kosta Košutić i još neki. Draži su obećani razgovori i potpuna diskrecija.

U sporazumima su Nijemci određivali četnicima precizne zadatke. Njima je dato da učestvuju u borbenim dejstvima protiv snaga NOP-a, da čuvaju saobraćajnice kojima su se služili Nijemci, da čuvaju rudnike i rudnička postrojenja, da pomažu u eksploataciji rudnog bogatstva, da Nijemcima predaju anglo-američko osoblje koje bi se našlo kod njih, da obavljaju i druge zadaće za potrebe Nijemaca. Prvi ugovor je potpisao Vojislav Lukačević, potom Nikola Kalabić i Jevrem Simić. Time su obuhvaćene sve četničke jedinice u jugozapadnom, sjevernom i sjeveroistočnom dijelu Srbije. Ugovor o potčinjavanju četnika njemačkim zahtjevima za dijelove istočne Srbije potpisao je Ljuba Jovanović Patak. Tako je bilo i sa Krajinskim, Topličkim i drugim korpusima. Nijemci su im isporučivali mitraljeze, municiju i minobacače. Nije bilo četničke jedinice koja nije stavljena pod kontrolu njemačkih komandi ili Abvera. Krajem 1943. i početkom 1944. godine u Srbiji je bilo oko 30.000 do 33.000 četnika, a to je približno dvije do tri njemačke divizije.

U toku njemačkih operacija četnici su potčinjeni njemačkom komandovanju. Zabilježena su i dva susreta Mihailovića sa Nojbaherovim izaslanikom Rudolfom Šterkerom u Srbiji. Bilo je to u vrijeme napora okupatora i četnika da suzbiju snage NOVJ-a.[499] Oba sastanka su održana u vrijeme povlačenja Mihailovića iz Srbije. Prvi je održan u selu Rošci a drugi u Draginju u septembru 1944. godine. Sa Šterkerom se sastao u aprilu 1945. godine na Vučjaku u Bosni.[500] Pri povlačenju njemačkih trupa i kvislinških jedinica iz Srbije u jesen 1944. s njima se povuklo oko 20.000 uglavnom na silu mobilisanih mladića iz Srbije. Oni su služili kao pobočnice, zaštitni dijelovi ili izviđački odredi za njemačke trupe u povlačenju. Svi su bezmalo izginuli u bosanskim gudurama.[501]

496 Peti dio, dokument br. 12.
497 Arhiv VII, Ča, k. 276, reg. br. 8/1 dep. br. 12327.
498 Arhiv VII, Ča, k. 127, reg. br. 2/5; k. 276, reg. br. 7/1, dep. br. 11095
499 Arhiv VII, Ča, k. 103, reg. br. 27/2; NAV-N-T-501, r. 236, s. 669.
500 Izdajnik i ratni zločinac, n. dj., 252-268; Tomasevich, n. dj. 295.
501 B. Latas, *Uništenje četnika u završnoj etapi rata*, VIG, br. 1/1986.

FAKTOR STABILNOSTI OKUPACIONIH SISTEMA

Sa kapitulacijom Italije Nijemci su četnike najotvorenije prihvatili kao kolaboracioniste na istom poslu protiv partizana kao njihovog zajedničkog neprijatelja. Odgovaralo im je da četnici drže partizane podalje od Srbije. To je bilo važno i za održavanje željezničkih pruga i snabdijevanje nemetalima i hranom.

Saradnja sa Nijemcima je odgovarala i četnicima. Oskudicu koja se pojavila u ljeto 1943. godine mogli su nadoknaditi jedino kod Nijemaca. Snabdijevanje oružjem, municijom i drugim potrebama oni su vršili i direktno od Nijemaca i posredstvom Nedićeve administracije. Za dva mjeseca, od novembra do decembra 1943. godine, sklopljena su četiri ugovora, a zatim i drugi, između njih. Potpisivali su ih s četničke strane najviši Dražini operativni komandanti. Jedino što ih je povezivalo i primoravalo na saradnju je sve veća opasnost od vojnih formacija NOP-a. Njihova međusobna saradnja nastavljena je i bez formalnih sporazuma. Ma koliko i jedni i drugi nastojali da se ta saradnja sačuva samo među njima konspiracija nije bila moguća jer su nastupali rame uz rame i srpski dobrovoljački korpus, i Mihailovićevi četnici i njemački i bugarski okupatori.

U maju 1944. godine beogradske novine na njemačkom jeziku *Dunau-Zeitung* objavile su članak kako se četnici bore pod njemačkom komandom. Četnici su, kao, imali zbog toga nekih političkih problema, ali je kolaboracija, i pored toga, nastavljena istim tempom.[502]

U odsustvu invazije Saveznika u Dalmaciji Dražine jedinice su tom saradnjom sa novim gospodarom izbjegavale da se nađu u sendviču između Nijemaca i partizana. Koliko su nalazile svoj interes u toj saradnji, toliko su i one bile potrebne Nijemcima. Osim za direktne oružane sukobe one su podmirivale važne potrebe okupacionih trupa: čuvali željezničke pruge i druge komunikacije, industrijska preduzeća i rudnike, vršile izviđanja, preduzimale akcije u pozadini jedinica NOVJ-a, doprinosile obavještajnom radu, služile kao vodiči, sakupljali stoku od naroda, odnosili hranu koju je narod sakrio u zemunice.[503] Otkako je od početka rata uspostavljena, kolaboracija se ispoljavala u različitim vidovima: ubistva partizanskih komandanata i komesara na spavanju, udarci partizanima iza leđa u svim ofanzivama, ubijanje ili izručenje okupatoru partizanskih ranjenika i zarobljenika, urote i denuncijacije vlastima, preuzimanje uloge prethodnica okupacionim jedinicama koje pale sela, otkrivaju skrivene partizanske bolnice itd.

502 Mikrofilm, br. T-501, rola 256, s. 647.

503 J. Tomasevich. *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945., Sveučilišna naklada, Zagreb, 1979.*

Četničkim jedinicama su davana konkretna akciona područja unutar zone njemačke divizije ili samostalne grupe. Zauzvrat su dobijale oružje, municiju, hranu, drugu opskrbu za vlastite potrebe. Njemačka naređenja su morala biti slušana i izvršavana.

UZAJAMNI INTERESI - OSNOVA KOLABORACIJE

Nijemcima su od početka bili jasni politički program i krajnji ciljevi četničkog pokreta. Oni su se oslanjali na četnike zato što su im oni mogli poslužiti u ostvarivanju okupacionih vojnih i strategijskih ciljeva. Određeni oblici saradnje njemačkih i četničkih komandanata na liniji zajedničke borbe protiv partizanskog pokreta počeli su potkraj 1941. godine u istočnoj Bosni. Ta saradnja je nastavljena i 1942. godine šireći se iz istočne Bosne u srednju i zapadnu Bosnu. Nakon kapitulacije Italije od septembra 1943. godine, proširila se na cijelu Bosnu i Hercegovinu i trajala do maja 1945. godine. Tu kolaboraciju s četnicima pod svojim zapovjedništvom Nijemci su čiili u nastojanju da objedine sve protivpartizanske i protivkomunističke snage na teritoriju NDH. U tome se sastojao jedan od njemačkih interesa za tu saradnju.

Za četnike je ona imala širi smisao. Osim što je tom saradnjom pomagana i njihova borba protiv NOP-a, oni su bili svjesni da sa svojim formacijama u Bosni i Hercegovini mogu opstati samo ako su oslonjeni na okupatore i ako sarađuju sa njemačkim postrojbama. I s jedne i s druge strane ta je saradnja, prema tome, bila rezultat obostrane *nužde* i mogla se održavati dok je zadovoljavala uzajamne interese obiju strana. Nijemci su se oslanjali na četnike u područjima sa pretežno srpskim žiteljstvom u kojima nije bilo jedinica ni organa vlasti NDH. Zapisano je da su mnogi njemački komandanti četnike smatrali pouzdanijim i borbenijim nego što su vojne snage NDH. Nijemcima je, osim toga, ta saradnja donosila i druge koristi. Uz bogatu nagradu u novcu, oružju, municiji, vojnoj opremi, četnički komandanti su za račun okupatora vršili opskrbu njemačke vojske stokom, voćem, žitom i drugim živežnim namirnicama. Pomagali su mu u eksploataciji drva i raznih ruda, osiguravali su mostove, saobraćajnice, privredne pogone. Uz to su im predavali zarobljene partizane i njihove saradnike. Time su se osobno bogatili četnički komandanti, koji su za uzvrat nagrađivali pojedine njemačke zapovjednike darovima - zlatninama, sagovima i dr., donoseći i jednima i drugima obostrane materijalne i druge koristi.

Osim direktne saradnje Nijemaca sa četničkim formacijama uspostavljena je i indirektna - putem vlasti NDH - saradnja sa svim četničkim jedinicama od Drine do Une. Dr. Zdravko Dizdar, pri istraživanju praktičnih vidova te saradnje, ustanovio je da je potkraj februara 1944. godine od oko 20.000 četnika na teritoriji Bosne i Hercegovine njih oko 15.500 kolaboriralo, krajem

aprila ih je od oko 26.000 oko 22.000 kolaboriralo. U ljeto 1944. godine gotovo svi četnici iz Bosne i Hercegovine uspostavili su saradnju sa Nijemcima i vlastima NDH. Tu kolaboraciju prihvatili su gotovo svi crnogorski i srbijanski četnici - njih oko 30.000 koji se u septembru 1944. prebacuju na područje istočne Bosne. To znači kolaboraciju ukupno oko 50.000 četnika.[504]

Koristeći se njemačkim pokroviteljstvom, četnici su u istočnoj Bosni počinili mnoga pojedinačna i masovna zločinstva, kako nad partizanima, njihovim ranjenicima i saradnicima, tako i nad Muslimanima i Hrvatima. Pred Nijemcima su ta zlodjela pravdali objašnjenjima kako su u pitanju bili partizani i komunisti. Nijemci su pred sobom imali svoje interese i nisu ni pomišljali na zaštitu četničkih žrtava.

OD PRITVORNE DO OTVORENE I AKTIVNE SARADNJE

Komunistima je potrebno da kompromituju generala Dražu Mihailovića, oko koga se okupio srpski narod, što je sasvim prirodno, jer taj namučeni narod u Draži Mihailoviću vidi jednu nadu i jedinu garanciju za vaspostavljanje svoje nove države. Titovi partizani i njega su proglasili izdajnikom i nemačkim plaćenikom, iako svako zna, da su Nemci ucenili glavu DM i da ga jure kao svog velikog neprijatelja. Zna to dobro drug Tito, ali je njemu potrebno da nestane DM i zato se pomoću svog propagandnog aparata trudi svim silama da kompromituje njega i njegove borce. Povucite paralelu između Titove i Pavelićeve propagande, pa će vam odmah biti sve jasno: Pavelić uverava Nemce da je DM londonsko-moskovski plaćenik i da postoji veza između njega i komunista. Drug Tito opet sa svoje strane želi da druga Mihailovića i njegove borce proglasi izdajnicima i okupatorovim plaćenicima. Drugim rečima, pošto su svi Srbi pristalice DM treba ih sve uništiti a savršeno je svejedno da li će to učiniti Nemci, Pavelićeve ustaše ili Titovi partizani. Eto, tu je čvor. Pavelić i Tito našli su se na istom poslu...

U zamršenim odnosima unutar ratnog pakla na prostorima Jugoslavije Draža je vodio dvostruku protivrječnu igru među sukobljenim stranama. U strategiji i taktici svoga pokreta ispočetka je proklamovao antiokupatorsku poziciju. Na toj osnovi je postao štićenik Velike Britanije kao jedne od država članica Antifašističke koalicije. I on kao ministar vojske i njegova izbjeglička vlada netačno su obavještavali Britance o ovošnjim zbivanjima. Nudio je Nijemcima saradnju, tražeći oružje i drugu opremu od njih, ali je pred njima skrivao svoje veze sa Britancima. Tajio je i svoje veze sa NOP-om u prva tri-četiri mjeseca ustanka u zemlji. U tim prvim ustaničkim danima pregovarao

504 Zdravko Dizdar, *Brojčani pokazatelji odnosa vojničkih postrojbi na teritoriju NDH 1941-1945. godine*, časopis za savremenu povijest br. 1-2, Zagreb, 1996., str. 180-187. Tu su pokazatelji broja četničkih formacija kroz cijeli rat na području NDH, te izvori podataka.

je s Titom o zajedničkoj borbenoj saradnji, a prethodno sklopio sporazum sa generalom Milanom Nedićem o uništenju partizanskih snaga. Zaplitao se u vrzinom kolu svojih obavještajnih kombinacija i nasušne potrebe ravnogorskog pokreta za osloncem na potporu kakvu su činile sile Osovine. Na tome se spoticala i ukupna strategija četničkog pokreta.

Uspostavljao je saradnju najprije sa vlastima generala Milana Nedića u Srbiji, pa sa italijanskim okupacionim formacijama, onda sa ustaškim režimom u NDH. Samim tim je posredno spočetka, a docnije i direktno, sarađivao i sa Nijemcima. To savezništvo i u italijanskoj i u njemačkoj okupacionoj zoni proizvod je njihove obostrane potrebe i zajedničkih interesa u borbi protiv zajedničkog neprijatelja - NOP-a i njegovih jedinica. Sve u jedinstvenom cilju - partizanskog poraza. Njihovo uništenje je predstavljalo i kratkoročni i dugoročni interes svih snaga koje su međusobno kolaborirale. Okupatorima je odgovaralo da se pri tome angažuje što više domaćeg stanovništva makar i u suprotstavljenim taborima. Tako su za uništavanje partizana kao vlastitog neprijatelja i respektabilne antiokupatorske snage prolili manje svoje krvi. Četnici su, usto, predstavljali njihov glavni oslonac baš u najtvrđim uporištima NOP-a na selu. I ravnogorcima je išla naruku ta saradnja. Oni su u njenom sklopu, uz pomoć i podršku okupacionih sila i kvislinških jedinica, očekivali uništenje partizanskog pokreta prije iskrcavanja zapadnih Saveznika na užareno tlo Jugoslavije.[505] Saradnja među njima je utoliko poželjnija i čvršća ukoliko su obje strane pripadale okorjelim antikomunistima. Na takvim njihovim nadanjima i ciljevima to savezništvo je trajalo sve do završetka rata. Njihovi zajednički interesi su ih upućivali jedne prema drugima u ratnom vremenu. Stoga su i stupali i neprestano održavali saradničke odnose među sobom.

Otuda su okupatori imali obzira prema četnicima. Obzire su ispoljavali kada su u njihovim međusobnim odnosima nailazili prolazni kratkotrajni trenuci kriza. Na Sutjesci, naprimjer, njemački general naredio je da se svaki zarobljeni partizan odmah strijelja na licu mjesta. Dao je uput i za postupak prema četnicima na tom području: *Četnike, suprotno od komunista, i drugih hapšenika, tretirati kao ratne zarobljenike i odvojeno smjestiti.*

Okupacione vlasti su prihvatile saradnju sa četnicima bez obzira što su državni i vojni vrhovi Njemačke i Italije znali da su oni instrument britanske politike. Nijemci su, štaviše, Mihailovića smatrali miljenikom Britanaca. Svakodnevno su pratili četničku propagandu. Oni su skoro redovno hvatali, dešifrovali i čitali njegove telegrafske poruke u kojima iskazuje sigurnost da će vojne formacije Velike Britanije izvršiti invaziju na Balkan. Tada će i četničke jedinice moguće udariti na njemačku nacističku tvrđavu. Dobrano su bili upoznati i sa definisanim programskim ciljevima vodstva ravnogorskog pokreta. Znali su i za mogućnost da će se četnici, u slučaju savezničkog iskrcavanja

505 Milija Stanišić, Isto, 275.

na Balkan, okrenuti protiv okupacionih snaga. Kako je očekivana invazija na jadransku obalu, drugo područje Jugoslavije ili Grčku, stalno odgađano produžavalo se i *čekanje* na odsudni čas u kojem će Mihailović ili izbjeglička vlada iz Londona dati znak za dizanje opšteg ustanka i početak borbe za istjerivanje okupatora iz zemlje. Uprkos kolaboracije s njima, na platformi zajedničke borbe protiv partizanskih formacija, Nijemci su s nepovjerenjem gledali na te svoje saveznike. Tim nepovjerenjem se može objasniti razoružavanje legalizovanih četnika u Srbiji izvršeno od strane Nijemaca. Ni saradnja između hrvatskih kvislinških vlasti i četnika u Bosni nije mimoilazila ni znanje ni podršku Nijemaca. I pored toga, oni su tražili i od Italijana da i oni razoružavaju četnike. U maju 1943. godine sami su razoružali dio četničkih snaga u Crnoj Gori i jugoistočnoj Bosni. Očekivali su opasnost s četničke strane kao potencijalnih protivnika. Sile Osovine i kvislinški režimi su znali za prozapadne četničke stavove. Pretpostavljali su da bi četnici okrenuli svoje oružje protiv njih u datom trenutku sa početkom najavljivane i očekivane invazije. Savezničke snage, međutim, umjesto na Balkan iskrcale su se na Siciliju i na italijansko kopno. Njemački je okupator smatrao četnike opasnim ne samo zbog njihove blizine sa Velikom Britanijom nego i zbog njihovih velikodržavnih nakana i stvaranja Velike Srbije. I četnici su, isto tako, shvatili da bi se nakon uništenja partizana Osovina mogla okrenuti protiv njih s namjerom da ih fizički uništi.

U martu 1943. Hitleru je javljeno da su *nemačke snage, koje su uspostavile dodir sa četnicima u gornjem toku Neretve, pristale da sarađuju sa njima i da su naoružale četnike metcima i ručnim bombama.*[506] Tako su četnici i s italijanske i s njemačke strane prihvaćeni za saradnju zbog vlastitih potreba u borbi protiv partizana. Nakon kapitulacije Italije Nijemci su četnicima dopustili i sudjelovanje u razoružavanju dijela italijanske vojske, naročito u Dalmaciji. Na njemačku okupatorsku vlast je djelovala bojazan od iskrcavanja saveznika na hrvatsku jadransku obalu. Na nju je, međutim, uticalo i postupno stečeno uvjerenje da su četnici, prevashodno u Dalmaciji, pouzdaniji i lojalniji od vojnih organa NDH. Zato se sve više stabilizuje saradnja Nijemaca i četnika u prvoj polovini 1944. posebno od januara do juna mjeseca. NOP je tu saradnju raskrinkavao i na unutrašnjem političkom i na vanjskopolitičkom planu.

Među četnicima je spočetka prevlađujuća strategija i strateško opredjeljenje da se izbjegavaju sukobi sa Nijemcima. To je podjednako stanovište i izbjegličke vlade i Mihailovića kao komandanta JVUO. Kasnije je to izbjegavanje sukoba preraslo u zbližavanje i aktivnu saradnju. I dok su izbjegavali sukobe, i kada su učestvovali u zajedničkim borbama protiv partizana, četnici su objektivno pomagali Nijemce u njihovim ofanzivama protiv NOP-a. Na takvoj zajedničkoj platformi su i jedni i drugi u partizanima vidjeli svoje glavne protivnike. U krajnjoj liniji moglo bi se reći da četnici i nisu u svemu imali

506 Tajna pisma Hitler-Musolini, Milano, 1946., prevedeno u Zagrebu 1958., str. 68-77.

razloga za nezadovoljstvo. Nijemci su borbom protiv partizana, u njihovom licu, uništavali glavnog četničkog protivnika. I jedni i drugi su partizane smatrali glavnim i pravim neprijateljem.

ŽITO ZA NIJEMCE: IZDAŠNI LIFERANTI ZA RAČUN OKUPATORA

Komunisti su se obavezali da garantuju sigurnost cesta i železnica i da se ne približuju na deset km objektima i garnizonima, dok Nemci garantiraju da neće ulaziti u teritoriju koju drže crveni.

Četnici su, za račun okupacione uprave, čuvali ceste, željezničke komunikacije, fabrike i rudnike. Partizani su rušili te objekte i na njima vršili sabotaže. U svojim lecima, međutim, svoju kolaboraciju sa kvislinzima i okupatorima ravnogorci prebacuju na teret partizanima. To čine i u letku *Kapitulacija komunističkih zločinaca pred nemačkim okupatorima*.

Vrhunac te konstrukcije četnička propaganda pravi kada i svoju obavezu o isporuci žita za Nijemce pripisuje partizanima.

Komunisti su dužni da liferuju hranu za gradove i Nemce, a Nemci će privremeno pustiti na slobodu grupe uhapšenih razbojnika - piše u jednom od mnogih letaka u kojima se vlastita praksa i odnos prema okupacionim formacijama stavljaju u grijeh NOP-u i partizanima.

Te tvrdnje nemaju uporišta u činjenicama. Pravu istinu otkrivaju izvorni dokumenti: njemački, italijanski, četnički i endehazijski.

Početkom juna 1943. Keserović i neki drugi oficiri upoznali su Mihailovića da *narod željno očekuje ustanak da skine jaram ropstva sa sebe, jer su pljačke i odnošenje žita prevršili svaku meru.*[507] Mihailoviću nije do ustanka. To pokazuje i njegov odgovor na ta upozorenja. *Ne možemo dići ustanak da bi spasili žetvu. Naša opšta akcija vezana je za invaziju, a invazija od nas ne zavisi.*[508] Taj pravac odlaganja četničke oružane akcije protiv okupatora zadržan je do kraja rata. Kao saradnik Abvera Keserović je naslutio odnos Mihailovića prema eventualnoj akciji za ubiranje ljetine i potrebi sklanjanja žita ispred okupatorskih jedinica. Njemački dokumenti ukazuju, štaviše, da je u toku 1943. i u 1944. tajnim kanalima isporučivano žito za potrebe *ishrane Velikog njemačkog Reicha*. Latas obznajuje dokument ministra Rajha za ishranu od 17. jula 1944. po kome će se Mihailović pobrinuti za isporuku 86.000 tona žita za Njemačku, te da je 1943. *bio izdašni liferant žita.*[509] Komanda Jugoistoka je

507 Arhiv VII, Ča, k. 278, reg. br. 18/1-55.
508 Arhiv VII, Ča, k. 292, reg. br. 32/2, dep. br. 2526.
509 Arhiv VII, NAV-N-T-120, r. 2908, s. 464538-4; Peti dio, dokument br. 28.

18. avgusta 1944., procjenjujući situaciju, ustanovila: *Prikupljanje žetve, seča stabala i eksploatacija visokovrednih minerala u sadašnje vreme moguće su samo pomoću četničkih bandi.*[510]

Dok je Draža liferovao žito njemačkim vojnim farmacijama Veljko Vlahović je u svom redovnom nedjeljnom komentaru na *Slobodnoj Jugoslaviji* 25. i 26. septembra 1942. godine govorio baš o tom žitu kojim je trebalo prehraniti okupatorske vojske. ... *Plaćenička štampa i radio govore o tome kako od našeg naroda oduzeti svo ovogodišnje žito i kukuruz radi prehrane nemačke vojske. Sada je jasno za svakog seljaka da je otpočela bitka između našeg naroda i okupatora za ovogodišnje žito... Mi smo već odavno govorili da su Nemci obični razbojnici i da oni do gole kože pljačkaju svaku okupiranu zemlju... Hoće i da mobilišu naše mladiće i da ih kao topovsku hranu pošalju na Istočni front... Pavelić je na Istočni front poslao tri pešadijska puka...*

Dok je Mihailović isporučivao žito okupatoru Radio-London je 16. avgusta 1942. obavještavajući slušaoce o privredi, objavio; *U podjarmljenim ili satelitskim zemljama seljaci neće da prodaju hranu čekajući bolje cene... Same nemačke vlasti priznaju da je sistem snabdevanja hranom iz Rumunije potpuno propao. U ovim zemljama seljaci skrivaju hranu... Život je mnogo poskupeo...*

Život je poskupio, zavladala je glad, NOP je sugerisao poljoprivrednicima da ne daju ni zrna žita okupatoru, četnici su žito uzimali od naroda i isporučivali okupacionim vlastima.

I sutradan, 17. avgusta, taj radio je govorio o žitu i sprečavanju snaga otpora da do njega dođu okupatorske snage u drugim zemljama Evrope... ... *U okolini Pariza osnovano je udruženje koje upravlja sabotažama po čitavoj Francuskoj... Da bi se obezbedili od sabotaže raznih vrsta i atentata u žitnim poljima, nemačke vlasti su postavile straže na poljima Mađarske, Hrvatske, Slovačke i Rumunije radi sigurnosti useva.*

Te straže, za račun Nijemaca, u mnogim područjima Jugoslavije čuvale su četničke jedinice.

U takvoj raboti oni nisu slušali ni Radio-London ni instrukcije izbjegličke vlade. Radio-London je 18. avgusta 1942. godine u redovnom komentaru Božidara Pepića, rekao da *nemačka propaganda širi krilaticu: U osvojenim prostorima nalaze se žitnice Evrope. Cela je Nemačka sada prebrinula brigu za snabdevanje žitom... Ustvari, ukupno uzev, osvojene teritorije su pasivne za 2 miliona tona žita godišnje. Ukrajina je imala šećera kao višak, ali Poljska i druge pokrajine u tom pogledu bile su pasivne. Što se stoke tiče... Pre rata u Ukrajini je radilo zemlju 150.000 traktora... Nemci nisu zatekli nijedan. Pepić upoznaje slušaoce da se zato, preko vlasti u Jugoslaviji, po nemačkom naređenju, nalaže narodu da se sva ovogodišnja žetva ima isporučiti vlastima. Zapamtite dobro, ova*

510 Arhiv VII, NAV-N-T-311, r. 192, s. 580-582; Peti dio, dokument br. 31.

hrana neće biti podeljena našem narodu. To se sprema za naše krvnike. To znajte i prema tome se upravljajte.

To su, dakle, znali i Draža i rukovodstvo ravnogorskog pokreta. Ali, oni su to žito ipak isporučivali baš *krvnicima naroda.*

PLAKATIRANA OBJAVA ZA UCJENU MIHAILOVIĆA

U toku 1943. Nijemci su preko plakata pozivali svakog ko im izruči živog ili mrtvog Tita, da će dobiti 100.000 njemačkih maraka u zlatu. Što su takve plakate isticali i za Dražu Mihailovića mnogi istoričari tumače težnjom okupatora da dovedu u *zabludu slobodarski narod Jugoslavije.*

Draža je u to vrijeme pisao saznavši za karikaturu objavljenu tim povodom u Beogradu: *U vreme V ofanzive izašla je nemačka ucena za maršala Tita i Mene od 100.000 i izašla je karikatura u Beogradu gde su u pesnici nemačkoj zgnječeni partizani, a ja sam se provukao kroz mali prst.*

Bojeći se akcija zapadnih saveznika i stranih agentura okupator je povremeno iz podozrenja vršio napade na pojedine četničke jedinice. Preduzimao je i akte odmazde što je doprinosilo pogrešnoj ocjeni o ovom ravnogorskom pokretu kao antifašističkom. Dragoljub Petrović piše da ni pojedini komandanti korpusa nisu znali za prave namjere Mihailovića vjerujući da će jednom dobiti naredbu za napad na okupatora. Veze sa njemačkim funkcionerima i formacijama, i pored toga, održavane su čitavo vrijeme rata i brižljivo sakrivane od javnosti. Najveći dio svojih potreba ravnogorci su namirivali od njemačkog i italijanskog okupatora. U Beogradu je postojao *Gorski* štab koji je tajno održavao vezu sa njemačkim vlastima. Preko njemačkih funkcionera u tom gradu obaviještene su centrale Gestapoa i Abvera do političkog vrha u Berlinu o stvarnom djelovanju svih nacionalnih formacija u Jugoslaviji, posebno u Srbiji, uključivši i ravnogorsko četništvo. U odgovarajućem smislu fašistički vrhovi su preduzimali, tajno ili javno, konkretne mjere.[511]

Radio-Beograd je još u prvoj ratnoj godini, 9. decembra 1941. u više emisija ponovio da je *Komanda nemačkih okupacionih trupa u Srbiji ucenila sa 200.000 dinara generala Dražu Mihailovića.* Rečeno je da su njegove trupe razbijene, a *on se nalazi u bekstvu.* Upravnik grada Beograda objavljuje da su *komunističke bande uništene, njihovo oružje zaplenjeno, slomljen je svaki otpor za izazivanje nereda i njihov vođa Draža Mihailović krije se negde u Bosni...*

O tome su izdati i posebni proglasi. I vijest o ucjeni Mihailovića, i vijest da se on kao vođa komunističkih bandi krije u Bosni uhvaćene su u prislušnim službama na raznim mjestima. Jovan Đonović o tome iz Jerusalima

511 Dragoljub Petrović, Isto.

obavještava izbjegličku vladu u Londonu. Odjeknule su senzacionalno i pokrenule pravu propagandnu lavinu. Na toj osnovi je Radio-Londonu upućen specijalni zahtjev *da se ustanici koje vodi pukovnik Mihailović i koji se sada bore u Jugoslaviji, što pre počnu nazivati 'Jugoslovenska vojska*, da se *delovanje ovih snaga predstavlja kao izvođenje regularnih vojnih operacija i prestati sa upotrebom termina 'gerilska borba'.*

Objašnjenje toga zahtjeva za propagandnim promjenama je što se očekuje da će *Nemci bolje postupati sa svojim zarobljenicima ako su od strane celog sveta priznati kao deo jugoslovenske regularne vojske... a i propagandni efekat je jači ako se borbe u Jugoslaviji predstavljaju kao ozbiljne vojne operacije.*

I Hitler osobno je ispoljavao velike rezerve i nepovjerenje prema Mihailoviću i četnicima. Kažu da mu nikada nije padalo na pamet da bi Britanci ikada podržali Tita i njegov partizanski pokret koji predvode komunisti. U ponečemu je rezonovao po kriterijima iz Prvog svjetskog rata. Pokazalo se da se od tih kriterija nije odmakao ni Mihailović. Njega je vođa Trećeg Rajha smatrao opasnim kao komuniste i partizane u Srbiji. Zna se da je to bio Hitlerov lični stav koji se tumači i njegovim austrijskim porijeklom, a to će reći protusrpskom usmjerenošću. Budući su britanski saveznici, četnici su i potencijalni neprijatelji Osovine. Zato je smatrao da ih treba razoružati. Nije bio sklon da se sa *bandama* uspostavljaju kontakti. Otuda i raspisivanje ucjene Mihailovića sa 100.000 dojč maraka u zlatu. Ili je to bila varka?

Za razliku od Hitlera, Benito Musolini je računao na usluge četnika. Njihovim angažovanjem čuva vlastitu živu silu.

Nijemci su procjenjivali da je Mihailović snažniji i opasniji nego što je u stvari bio. Stoga mnoge čak ni pozicija čekanja i borbene pasivnosti nije spasla hapšenja, pa i smrti. Kao što su Britanci relativno kasno saznali za snagu partizana, tako su i Nijemci tek poslije dosta vremena shvatili da su im partizani - glavni i najopasniji neprijatelj.[512]

Evo kako je plakatirana objava o ucjeni Mihailovića izdata od vrhovnog zapovjednika njemačkih trupa u Srbiji. *Nagradu od 100.000 rajhsmaraka u zlatu dobiće onaj ko dovede živog ili mrtvog vođu bandi Dražu Mihailovića. Ovaj zločinac bacio je zemlju u najveću nesreću. ... Kao engleski plaćenik ovaj smešni hvalisavac nije ništa drugo radio nego udario put boljševizmu i time pomogao da se unište nacionalna dobra koja su narodu od vajkada bila visoka i sveta... Stoga se ovaj bandit ucjenjuje sa 100.000 rajhsmaraka u zlatu. Onaj ko dokaže da je ovog zločinca učinio bezopasnim ili ga predao najbližoj nemačkoj vlasti ne samo što će dobiti nagradu od 100.000 rajhsmaraka nego će time izvršiti jedno nacionalno delo jer će osloboditi narod... Vrhovni zapovednik nemačkih trupa u Srbiji.*

Milan Nedić je poručio izbjegličkoj vladi u Londonu da ga može napadati preko radija, ali neka ga ne naziva izdajnikom, jer će *ti napadi učvrstiti moj*

512 Desimir Tošić, *Duga* br. 416, 3. - 16. II 1990.

položaj kod Nemaca. Pri tome je obećao da se neće boriti protiv Draže i kralja i vlade, da će se boriti protiv komunista. Na suđenju ravnogorskom pokretu ta je njemačka ucjena za Dražu protumačena kao *uistinu perfidan način na koji su Nemci hteli reklamirati Mihailovića kao borca protiv sebe, da bi mu pomogli da ojača svoj položaj kod saveznika. Nemci su od toga samo imali koristi, jer je to stvaralo kod narodnih masa misao da se on bori protiv okupatora, izvestan broj ljudi imao je poverenja, a Mihailović je u stvari sarađivao sa Nemcima u borbi protiv oslobodilačkog ustanka. Ja mislim, drugovi sudije, da je jedino takva istinska suština nemačke proklamacije ucene Mihailovića. Nemci ne uništavaju korisne saradnike, pa ni Mihailovića.*[513]

Mnogi su ucjenu Nijemaca za Dražu od 100.000 rajsmaraka u zlatu tumačili time što je Mihailović odbijao da formalno potpiše bilo kakvu saradnju sa okupatorom. Kažu da je morao zbog toga da napusti Ravnu goru i da se skriva po okolnim mjestima. Sve do aprila 1942. godine on se pod zaštitom Milana Kalabića, oca Nikole Kalabića, kretao uglavnom po mjestima takovskog sreza: Teočinu, Levanu, Lunjevici, Vujetincima, manastiru Vraćevšnici. Kao blizak saradnik generala Milana Nedića, Milan Kalabić je, osim zaštite, Draži pružao i hranu, novac i naoružanje. Draža je tako i zaštitu i naoružanje nalazio baš kod onih koji su tu saradnju sa okupatorom formalno prihvatili i ozvaničili.

NDH I ČETNIČKO-NJEMAČKO ZBLIŽAVANJE

Vlastima NDH je smetala njemačko-četnička saradnja. Bile su, međutim, nemoćne da učine bilo šta na njenom ograničavanju ili zaustavljanju. Endehazijske vlasti su smatrale da četnička borba protiv komunista na njemačkoj strani ugrožava hrvatstvo i hrvatsku državu. Zato su tu saradnju smatrale opasnijom za opstanak NDH od eventualne saradnje NDH sa partizanima. Te vlasti su njemačkoj strani dostavljale čitave elaborate tražeći da se riješi četničko pitanje. Zabilježeni su i mnogi protesti NDH vlasti naročito kada su četnici počinili pokolje ili pljačku hrvatsko-muslimanskog, pa i srpskog stanovništva koje nije pristajalo uz njih. Ti protesti su ostali mrtvo slovo na papiru. Zdravko Dizdar se osvjedočio u pojedinim dokumentima da se politika Nijemaca prema četničkom pokretu ne samo ne razlikuje od politike četničke zaštitnice fašističke Italije već da je u mnogo čemu i nadmašuje. Vlasti NDH su znale da se četničko pitanje ne može riješiti bez saglasnosti Nijemaca, koji to nisu htjeli. Vojne vlasti NDH, bez obzira na njemačko-četničku saradnju, imale su stalno u vidu razoružanje četničkih jedinica u pogodnom trenutku i uništenje četničkog pokreta u NDH, ali su tolerisale četničke formacije sve dok se one bore protiv partizana i NOP-a.

513 Dokumenta, III, 1941-42.

NDH je s podozrenjem gledala na tu saradnju ali je sama, pored toga, sklapala sporazume o kolaboraciji sa četnicima, jer su oni bili neophodni i vlastima NDH i njemačkim trupama. Niko se, od okupatora i kvislinga, nije mogao odreći četničkih usluga i njihovog savezništva. Njihova kolaboracija išla je naruku i partizanima: ona je potkopavala četničku snagu na svim područjima na kojima su oni djelovali. Uzrokovala je stalni gubitak njihovog ugleda u narodu. Pogotovo kada je svakom postalo jasno da Nijemci definitivno gube rat. I Saveznici su ih zbog toga napuštali, a svoju vojnu političku i diplomatsku podršku usmjeravali prema NOVJ.[514]

SVOJU SARADNJU SA FAŠISTIMA PRIPISUJU DRUGIMA

Kada je zvanična propaganda u zapadnim zemljama antifašističke koalicije veličala četnički pokret i Mihailovića predstavljala kao heroja antifašistu pojedini listovi su puštali i tekstove suprotne toj orijentaciji. *Đeneral Mihailović izdao partizane* - naslov je članka u listu švedske komunističke stranke objavljenog u julu 1942. godine. O tome Predsjedništvo izbjegličke vlade obavještava Mihailovića 23. jula 1942. godine.[515] U članku *kažu da je 75 lica Crne Gore potpisalo proglas gde tvrde da vodite oružanu borbu protiv naroda i da Vas neprijatelj pomaže. Među potpisnicima Marko Vujačić, Sima Milošević i Dragoljub Jovanović. Budite oprezni sa komunistima i ne puštajte ih do Vas.* U potpisu je ime predsjednika vlade Slobodana Jovanovića.[516]

Objavljen je proglas koji su potpisali Draža, te Moljević u ime CNK i Topalović za udruženje demokratskih stranaka. U njemu se kaže da je rastrojstvo nastalo u partizanskim jedinicama *zaustavljeno novim prilivom tuđih snaga u njihove redove. Partizanski pokret u Srbiji nije mogao privući nikoga drugoga do komuniste i zato je brzo iščezao. Borci za narodno oslobođenje grupisali su se oko generala Mihailovića iza koga stoji bezuslovno ogromna većina srpskog naroda... Komunisti su se tada, kada su od talijanskih fašista dobili oružje ne samo primili savez sa italijanskim oficirima i vojnicima nego su širom otvorili redove za ulazak hrvatskih fašista... Primili su kao svoju vojsku mnoštvo hrvatskih ustaša pa čak i njihove oficire a jednog su imenovali za ministra u svojoj vladi. Ova sramna sprega sa talijanskim osvajačima, njihovim saradnicima u Hratskoj samo je trenutno pojačala snage partizana. Ona već ima za posledicu da njihove redove napuštaju svi pošteni Srbi, Hrvati i Slovenci, koji su još verovali u komunističk kamuflažu nacionalne borbe za oslobođenje, a sada doživljavaju sramotu da sarađuju sa stranim*

514 Mf-HAS-T-314566, 342-343.

515 Telegram br. 68, knj. 2, dok. br. 6, str. 834.

516 Mišo Leković, *Značaj skupštine rodoljuba Crne Gore i Sandžaka,* održane 16. juna 1942. u Tjentištu, *u borbi za razobličavanje Draže Mihailovića u svetskoj javnosti i za međunarodnu afirmaciju NOP-a* - Istorijski zapisi, br. 14, Titograd, 1965.

i domaćim fašistima i njihovim dželatima svojih naroda. Komunistički blef sa iskorišćavanjem tuđih snaga je politika zasnovana na prevari i laži i ona se mora slomiti. To će uskoro postati jasno i inostranstvu koje ne poznaje naše prilike.

Tako je četnička saradnja sa Italijanima prebačena u grijeh partizanima. Kriju svoju saradnju s partizanima da sarađuju sa stranim i domaćim fašistima. Sada je pravdanje četničke saradnje obrnuto željom da se oružano sadejstvo ravnogoraca i okupacionih i kvislinških jedinica kao iskorišćavanje tuđih snaga pripisano partizanima i NOP-u.

Mihailović je spočetka rata u antifašističkom svijetu deklarisao svoju antiokupatorsku nastrojenost. Ravnogorska štampa, kao i niz javnih proglasa i akata, izražavali su takvo opredjeljenje. Mihailović čija je ličnost ostavila snažan pečat ravnogorskom pokretu smatrao je da može uspjeti kroz kolaboraciju sa njemačkim i italijanskim okupatorom. Nastojao je da taj odnos ostane u tajnosti, nepoznat domaćoj i svjetskoj javnosti. Izbjegavao je da potpisuje ugovore, a koristio je posrednike za dogovore. U nekoliko navrata je, međutim, i lično razgovarao sa njemačkim funkcionerima u Srbiji.

Ako Draža nije lično potpisivao sporazume sa okupatorima i kvislinzima to ne znači da nije sarađivao s njima. Čak i da ostavimo po strani ona njegova gledišta koja je o tome definisao, pa i ono što postoji u pisanim dokumentima, to njegovo gledište može se rekonstruisati na osnovu njegovih ponašanja, kao i iz toga što nedostaje u njegovim telegramima, naređenjima i pismima.

NY DAG: "MIHAILOVIĆ PRIZNAJE SVOJU IZDAJU"

Osim komunističkog *Ny Daga* u Stokholmu, londonskog radija i nekih britanskih listova, pa američkog časopisa *Tajm*, i švedska štampa je počela pisati o saradnji Mihailovića sa okupatorima.[517] O takvom pisanju je 20. aprila 1943. godine jugoslovenski kraljevski poslanik u Švedskoj A. G. Avakumović poslao izvještaj jugoslovenskom Ministarstvu inostranih poslova - političkom odjeljenju u Londonu.

Toga dana (20. aprila) *Dagens Nyheter* objavio je bez komentara sadržinu telegrama upućenog od đenerala Mihailovića novinskoj agenciji *United Press*. U tom telegramu se demantuju kao neistinita sva tvrđenja da on sarađuje sa Osovinom. Nije sve, međutim, završeno na tom demantiju. Reagovao je komunistički list *Ny Dag* koji je u broju istoga dana objavio izvještaj svoga londonskog dopisnika pod naslovom *Mihailović priznaje svoju izdaju*. U tom izvještaju se kaže:

517 Arhiv J., k. 103, reg. br. 25-165.

Mihailović se brani od optužba sa ruske strane da sarađuje sa Osovinom. Međutim, njega nisu optuživali samo Rusi. Jugoslovensko narodno veće (odnosi se na AVNOJ - op.a.) *optužilo ga je ne samo za saradnju sa Osovinom već i da, sporazumno sa Nemcima i Italijanima, aktivno učestvuje u borbama protiv jugoslovenske narodnooslobodilačke vojske.*

Mihailović izjavljuje da nikada nije sarađivao sa Italijanima, ali ne govori o onim dokumentima, koje su partizani našli i koji nepobitno dokazuju njegovu saradnju sa Italijanima.

List *Ny Dag* citira Mihailovićeve riječi: *Boriti se sada nekorisno je i skopčano je sa nepotrebnim prolivanjem krvi, ali ako sada štedimo naše snage u toliko efektivnije moći ćemo da se borimo docnije.* Dopisnik ovog lista iz Londona navodi da te riječi sadrže priznanje onoga za šta se Draža optužuje.

Ako Mihailović ne mora da se bije, znači da između njega i okupatora postoji faktičko primirje. Time je Mihailović u stvari priznao saradnju sa okupatorima. Dok se partizani bore, Mihailović se odmara (prema njegovim rečima), ili pomaže trupe Osovine (prema partizanskim optužbama). Prema tome može se smatrati da je on priznao svoju izdaju.

Četništvo i njegova kolaboracija sa Italijanima u italijanskoj okupacionoj zoni

ITALIJANSKO-ČETNIČKA SARADNJA I NA NJOJ ZASNOVANA PROPAGANDA

Teritorija Bosne i Hercegovine je 24. aprila 1941. podijeljena na dva okupaciona područja - njemačko i italijansko. Šest mjeseci kasnije čitavo područje NDH poprimilo je svoj konačni oblik. Do sredine oktobra 1941. podijeljena je u dvije cjeline. Jedna pod njemačkim, a druga pod italijanskim okupacionim trupama. Obje su se međusobno razlikovale u ekonomskom, administrativnom, vojnom i političkom smislu. U polovini ustaške države koju su držali Italijani vlada u Zagrebu gotovo ni formalno nije imala suvereniteta. Ni podjela na okupacione zone ni proširenje oblasti pod italijanskom okupacijom nisu riješili glavni problem - prisustvo i oslobodilačku borbu partizana. Treća njena zona obuhvatala je područja dinarskih planina sa klancima, gudurama i klimom koja je donosila veće probleme od oružanih akcija NOP-a i njegovih jedinica. Italijanski komandanti su stoga držali svoje posade u gradovima usredsređujući pažnju na čuvanje komunikacija koje su im bile neophodne.

Zonu koju su Italijani proširili nastanjivali su pravoslavni, katolici i muslimani. U njoj su permanentni sukobi partizana, četnika i ustaša. Italijani su nastojali da konflikt među njima iskoriste za manipulaciju raznim grupama. Njihovi komandanti su već krajem 1941. godine uvidjeli da su se zapleli u mrežu privremenih savezništava sa lokalnim srpskim vođama, koji su preferirali svoje nacionalne, regionalne i druge interese, mijenjajući svoj stav i prilagođavajući ga trenutnim raspoloženjima svojih boraca.

Oni nisu mogli računati na eventualne nove snage na Balkanu. Apsorbovala ih je nova britanska ofanziva u sjevernoj Africi, tzv. operacija *Krusader* Montgomerijevog prethodnika na položaju komandanta Osme armije Okinleka. U to vrijeme, u zimu 1941/42. godine, partizanske jedinice su potisnute iz Srbije i Crne Gore. Povlačeći se otuda one su sve više plavile italijansku okupacionu zonu u NDH. I Nijemci se na Istoku suočavaju sa velikom krizom prvom od izbijanja rata. Osovinske sile su označile ustaše kao glavne krivce za stanje koje je vladalo na bojištima. Četnici su bili nepouzdani i nepostojani, partizani odlučni u ostvarivanju svojih ciljeva, a italijanski komandanti se suočavaju sa svim nedostacima okupacionog sistema u Jugoslaviji.

Enver Redžić[518] piše da je odnos okupacionih sila prema Hrvatskoj postao izvor suprotnosti između Njemačke i Italije. Nijemci su nastojali da slome ustanak. Htjeli su da unište ustanike i četničkog i partizanskog pravca. Italijani su pružali podršku i zaštitu četnicima. Partizane su smatrali protivnicima koje treba uništiti. Bili su na strani četnika u svim dijelovima Bosne i Hercegovine i Hrvatske u svom okupacionom području. Pomagali su ih. Nisu preduzimali vojne operacije protiv njih iz dva razloga: da bi oslabili NDH i na što većem dijelu teritorije upostavili svoju vojnu i političku kontrolu. Tako je bilo u jugozapadnoj Bosni, istočnoj Hercegovini i na čitavoj italijanskoj okupacionoj teritoriji. Enver Redžić objašnjava da je ustanak srpskog naroda u istočnoj Hercegovini zbog ustaškog nasilja imao protivustaški, ali prevashodno protivmuslimanski i protivhrvatski pravac. On zaključuje da njemačko-ustaško i italijansko-četničko savezništvo nije moglo ni da zaustavi ustanak niti da spriječi ustaški genocid nad Srbima. Ovaj akademik dovodi u pitanje tezu istoriografije nopovskog obilježja koja tvrdi da je italijansko-četnička saradnja rezultat uspješne propagande na jednoj i na drugoj strani. Italijanska propaganda saradnje sa četnicima, u stvari, rukovodila se moralnim principima zaštite srpskog naroda od biološkog istrebljenja od ustaša. Zaobilazila je pri tome osnovnu motivaciju i svoj interes da učvrsti i proširi okupaciono područje Italije u Hrvatskoj, podjednako kao i u Bosni i Hercegovini. Četnička propaganda je povezivanje i saradnju sa talijanskim okupacionim organima naglašavala *prijateljski* odnos Italije prema Srbima. Isticala je njenu riješenost da učini kraj ustaškim zločinima nad srpskim narodom. U lecima

518 E. Redžić, Isto, 216.

i proglasima je izražavala i zahvalnost srpskog naroda Italijanima za tu zaštitu. Tumačila je to kao njihovu spremnost da pomognu pravednu nacionalnu borbu Srba. U stvari je četnička propaganda prijateljstvo sa Italijanima sračunala na produbljivanje neprijateljstva Italijana prema Hrvatima. Tvorac te linije i propagandne orijentacije u istočnoj Bosni i Hercegovini bio je major Boško Todorović.

ITALIJANSKA OKUPACIONA PROPAGANDA

Propagandne aktivnosti su razvijale i italijanske vojne vlasti. Nisu to činile samo na područjima koja su se nalazila pod njihovom kontrolom. Jednako intenzivno su se rasprostirale i na onim teritorijama koje su graničile sa italijanskom okupacionom zonom. I zbog te propagande, kao i zbog nekih drugih pitanja međusobnih odnosa, vlasti NDH su, uz proteste, vodile i razgovore sa Italijanima. Jedan od tih razgovora je registrovan u avgustu 1941. godine. Tom prilikom je komandant Druge italijanske armije general Vittorio Ambrosio izjavio da su italijanske okupacione vlasti *utvrdile da ta promičba s obzirom na prijateljske i savezničke veze između Hrvatske i Italije nije bila mnogo puta najsretnija.* Rekao je da je bilo slučajeva da su i najviši ustaški funkcioneri vodili protuitalijansku propagandu. U isto vrijeme, svjesni *opasnosti komunističkog uticaja,* tražili su što veće angažovanje ustaškog režima, posebno što efikasnije suzbijanje propagande komunističke partije. U potrebu takve protukomunističke akcije upozoravali su i upravnog povjerenika NDH pri Drugoj italijanskoj armji. Naveli su da po NDH kruži *opsežna pismena promičba širenjem i raspačavanjem raznih letaka komunističke promičbe pisanih u hrvatskom, srpskom i talijanskom jeziku.* General De Blasio iz Druge armije je ukazivao da bi ustaške vlasti *trebale da poduzmu organiziranu protupromičbu.*

Italijanska propaganda, slijedeći politiku okupacione vojno-političke uprave u svojim zonama, angažovana je prevashodno na pasivizaciji ustaničkih snaga. U njenoj taktici smirivanja napetosti u ustaničkim područjima je i smirivanje ustaničkog pokreta. U njoj je istovremeno sadržano i uklanjanje ili, bar, ublažavanje ustaškog uticaja u područjima i mjestima širom njenih okupacionih zona, uključivši i područja koja nisu ni zaposjednuta njenim snagama. Vršena je, drugim riječima, demontaža ustaške vladavine. Potiskujući ustašku vlast Italijani su uspostavljali sva prava koja su Srbima oduzeta poslije 10. aprila 1941. godine sa proglašenjem NDH. Kako bi ga odvratili od ustanka, oni primjenjuju taktiku svoga približavanja stanovništvu pojedinim ustupcima - izdavanjem većeg broja propusnica za kretanje, puštanjem pojedinaca koji su dospjeli u ustaške zatvore.

Tamo gdje je većina srpskog življa njihovi predstavnici su vraćeni na mjesta koja su ranije zauzimali u lokalnoj upravi. Konfiskovana imovina je vraćena

vlasnicima. Po primjeru Trebinja pravoslavne crkve su otvorene, uspostavljeni kontakti sa prvacima ustaničkih grupa. Iz straha od mogućeg povratka ustaša najveći broj Srba nije ostavljao oružje. U nekim mjestima kao što je Drvar i okolina, grupe pod uticajem komunista su odnosile prevagu nad *nacionalistima*. Mnoge lokalne ustaničke grupe preuzele su četničko ime.

Činjeno je sve što je moglo odvratiti žitelje od ustanka i izazvati kolebanja u partizanskim redovima. To im nije smetalo da već sa prvim oružanim sukobima započnu terorističke akcije nad narodom ustaničkih sela.

Inače su Italijani nastupali pomirljivo. U očima četnika i srpskog življa poprimili su ulogu spasilaca, zašitnika i hranilaca. Takvim nastupom su ubrzavali proces diferencijacije između komunista i nekomunista u redovima ustanika, naročito u Lici i sjevernoj Dalmaciji. Lokalni italijanski komandanti su na taj način znali ko je ko među ustanicima. S tim komandantima su stupali u vezu pojedine vođe srpskih ustanika i održavali kontakte. S kontaktima su širene i njihove izjave da se bore samo protiv ustaša, a da nemaju veze sa komunistima. Taj pravac je prevagnuo u sjevernoj Dalmaciji, pored ostalog i zbog radikalne komunističke struje koja tamo nije uspjela da stekne uporište skoro do kraja rata. Te pojave radikalizma jedno vrijeme nisu mimoišle ni Liku, zapadnu Bosnu i Hercegovinu. Time je ubrzan i proces stavljanja antipartizanskih nekomunističkih trupa pod zajednički četnički nadzor. I pored toga, ostajale su znatne razlike među četničkim formacijama na teritoriju NDH. Ne samo zbog odsustva jedinstvene komandne strukture, koja je dosta dugo, tek u 1942. počela uspostavljati veze sa Ravnom gorom. Lokalni srpski lideri, među njima Đujić, Jevđević, Baćević, Trifunović-Birčanin, nisu bili podvrgnuti kontroli vodstva ravnogorskog pokreta. Oni su kao čelnici i srpski predstavnici priznati od Italijana. Time su sticali nezavisnu bazu i autonomiju djelovanja i nakon formalnog priznavanja i prihvatanja Dražine Vrhovne komande. U prirodi četničkih vođa je, inače, nespremnost da svoju vlast i uticaj dijele s drugim te da sačuvaju autonomiju i samostalnost svoga djelovanja.

I PISMENI SPORAZUMI, I USMENI DOGOVORI

Različita su iskustva četnika u pregovorima sa Italijanima i Nijemcima.[519] Različita i po vremenu početka i po rezultatima koji se mogu iskazati na kraju januara 1942. godine. Četnički kontakti sa Italijanima datiraju od septembra, a sa Nijemcima od novembra 1941. godine. Te razlike se mogu objasniti različitim prirodama okupacionih sistema upravljanja ili kvislinških režima u nekim dijelovima raskomadane i okupirane Jugoslavije. Sistemi upravljanja

519 E. Redžić, Isto, 238.

u glavnim područjima zemlje, naročito u prvoj godini okupacije, imali su stanovitu ulogu i u razvoju četničkog pokreta.

U Crnoj Gori od sredine jula 1941. godine pa nadalje vojni komandant bio je u isto vrijeme nadležan i za vojnu i za civilnu vlast. U dijelovima NDH koje su najprije okupirali, zatim se iz njih povukli, i ponovno ih okupirali u razmaku od nekoliko mjeseci Italijani su upotrebljavali četnike kao pomoćnike i, u izvjesnoj mjeri, favorizovali srpski element u tim krajevima, vodeći istovremeno izrazito antihrvatsku politiku. To je dovodilo do brojnih protesta hrvatskih vlasti, kao i do njemačkog nezadovoljstva italijanskom politikom. Kao službeni razlog za ponovnu okupaciju navedena je potreba da se ponovo uspostavi red i mir nakon izbijanja ustanka krajem jula mjeseca, te zaštita ovog područja od mogućeg britanskog iskrcavanja na dalmatinskoj obali. Ipak se čini da je mnogo važniji razlog bila želja da se ojača položaj za eventualnu daljnju ekspanziju u bogati podunavski bazen, te da se hrvatske a naročito njemačke snage drže daleko od priobalnog područja.[520]

Četnici su smatrali partizane *svojim glavnim neprijateljem.* S Nijemcima se nisu mogli *ravnopravno nositi*, sa *Italijanima su dobro sarađivali, sa ustašama su imali sporazume za borbu protiv partizana,* dok su NOP i partizani osvajali nove teritorije. I politika britanske vlade okretala se postupno u korist partizana. Major Zaharije Ostojić obavještava krajem decembra 1942. godine Dražu o uspjehu partizanske propagande protiv četnika zbog toga što se potonji ne bore protiv okupatora. Ostojić kaže da bi četnička stvar bolje stajala i kod saveznika ako bi preduzeli jače borbe protiv okupatora. Draža, međutim, nije ni pomišljao da mijenja strategiju kolaboracije sa okupatorima u njihovom zajedničkom interesu - uništenju partizana.

Sa jačanjem partizanskih jedinica mijenjao se i odnos Italijana i NDH spram četnika. Promjena je iskazana i Zagrebačkim sporazumom od 19. lipnja 1941. godine kojim je ustaško vodstvo ublažilo svoje protivljenje italijanskoj podršci četnicima. Po tom sporazumu se dopušta mogućnost opskrbljivanja četnika različitim potrebama te djelovanje u otprije osnovanim jedinicama Dobrovoljačke antikomunističke milicije (Milizia Volontaria anticokumnista MVAC). Do novembra mjeseca organizovano je samo pet četa MVAC-a, tri sastavljene od Hrvata, a dvije od Srba sa ukupno 690 boraca. U Dalmaciji i drugim područjima zemlje te jedinice se nisu isticale u borbama s partizanima nego ponajviše u zločinima nad civilnim stanovništvom.

520 F. J. Butić, Isto, 210.

ČETNIČKI IZASLANICI KOD ITALIJANSKIH KOMANDI

Stanovništvo okupirane teritorije privremeno je povereno od strane naše vlade i vojske na čuvanje vojsci Kraljevine Italije. Radi izvršenja zadataka - zaštite srpskog življa od svakog nasilja odobreno je srpskim četnicima da sarađuju u neophodno potrebnoj meri sa italijanskim vojnim jedinicama.[521]

To je posebno obavještenje majora Boška Todorovića u ime Operativne komande kao i javni odgovor na mnoga pitanja iz četničkih odreda o karakteru četničko-italijanskih odnosa. Četnici i italijanske okupacione trupe sarađivale su, takoreći, od prvog dana javno i bez prekida sve do kapitulacije Italije 8. septembra 1943. godine. Praktično od izvršene okupacije, a formalno od septembra 1941. godine, pojedini četnički i komandanti raznih italijanskih formacija počeli su međusobne prve formalne kontakte, a potom i da sklapaju sporazume o vojnoj saradnji. Kako je počelo?

Bivši poslanik Jevđević, vatreni nacionalista, kandidat za četiri saziva Skupštine (Kraljevine Jugoslavije - op.a.) *kao predstavnik istočne Bosne, vođa 'Orjune' i vođa opozicije za vreme autoritarnog režima kralja Aleksandra, vidi u potpunoj okupaciji Bosne i Hercegovine od italijanskih jedinica jedinu mogućnost da otrgne Srbe ovih pokrajina od ustaških pokolja i denacionalizacije. Priželjkuje stvaranje Bosanskohercegovačke države, sa srpskom vladavinom, pod italijanskim pokroviteljstvom. U više prilika je pokazao da raspolaže značajnim uticajem na srpske i muslimanske mase istočne Bosne i volju da s nama sarađuje.*[522]

Tako o Dobroslavu Jevđeviću piše general Dalmazzo pošto je vojvoda već bio uspostavio kontakt i saradnju sa Italijanima u Splitu i pozvao ih da zbog ustaškog terora okupiraju područje istočne Bosne. Takav poziv njima prije Jevđevića, uputio je dr. Nikola Kraljević takođe tražeći da italijanska vojna sila okupira Hercegovinu. *Prije svega prilike u Hercegovini i u Dubrovniku (ovo dvoje čini cjelinu) iziskuju neophodnost da Italija okupira Hercegovinu i Dubrovnik i sve zemlje koje im pripadaju (najmanje Dalmaciju do ušća Neretve i Hercegovinu do Konjica).*[523]

U Splitu se nakon okupacije zemlje koncentrisao priličan broj srpskih izbjeglica s drugih područja manje ili više politički aktivnih do rata. Bilo je tu podosta oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske. U tom gradu se organizuju različite akcije i razmjenjuju informacije. U septembru 1941. godine tamo je došao istaknuti prvak četničkog pokreta prije rata. Dobroslav Jevđević je na izborima 1938. godine bio kandidat JNS u sklopu Udružene opozi-

521 Zb. NOR-a, XIV, 1, dok. br. 45, 126/7.

522 Zbornik NOR-a, XIII/2, 51-52, Izvještaj od 17. I 1942. komandi Druge italijanske armije.

523 Rade Petrović, *Počeci saradnje Jevđevića i Birčanina sa talijanskim okupatorom 1941. godine*, Prilog istoriji četničko-talijanske kolaboracije 1941., Prilozi, Institut za istoriju, Sarajevo, br. 19, 1982., 204.

cije u izbornim srezovima Rogatica i Čajniče u istočnoj Bosni. Prve mjesece nakon okupacije proveo je u Budvi, pošto prethodno nije uspio da pobjegne iz zemlje.

U Splitu se smjestio i Ilija Trifunović - Birčanin, doratni predsjednik Narodne odbrane, poznat i kao četnički vojvoda iz balkanskih ratova. *Pukovnik Trifunović, teški ratni invalid, od svog naroda smatran srpskim Garibaldijem, četnički vojvoda za balkanskih ratova i rukovodilac Narodne odbrane, stari je vojnik čija je jedina želja da spasi svoj narod u ovom burnom periodu njegove istorije... U našoj dobrodušnosti vidi jedini put spasavanja Srba.*[524] Spasonosnu dobrodušnost Birčanin je vidio u italijanskoj okupacionoj sili. To je opis italijanskog generala Dalmazza posvećen Birčaninu koji je prije rata bio povezan i sa britanskom obavještajnom službom. Baveći se istraživanjem istorijata i toka četničko-italijanske kolaboracije, Rade Petrović opisuje i bjekstvo Birčanina iz Beograda pred Nijemcima u selo Lipovo kod Kolašina u Crnoj Gori. Tamo je bio iznenađen izbijanjem masovnog oružanog ustanka. Taj ustanak je ocjenjivao kao *u osnovi komunističko-antiitalijanski.* Obznanjen je i podatak da je u Kolašinu, navodno, intervenisao da pobunjenici ne ubiju 15 italijanskih oficira. Italijanske vojne vlasti su ga, i pored toga, obavijestile da je nepoželjna osoba i savjetovale mu da ide u Split. Taj grad je bio jedan od italijanskih komandnih centara. U njemu se Birčanin susreo i sa Jevđevićem. A obojica njih su se 20. oktobra 1941. sastali sa šefom obavještajnog odjela Šestog armijskog korpusa italijanskim kapetanom Angelom de Matteisom. I Jevđević i Birčanin su u toj okupacionoj sili vidjeli faktor za suzbijanje ustaškog terora nad srpskim stanovništvom, ali i za uništenje oružanog ustanka u Crnoj Gori.

Obojica su smatrali da okupacija može *presjeći snažnu komunističku aktivnost, koja je predodređena, ako potraje sadašnje stanje stvari, da se širi u većoj mjeri iz dana u dan i to sve intenzivnije.*[525] Italijani su ih obojicu uključili u ostvarivanje svojih planova: da uz njihovu pomoć nastave jačanje svojih pozicija među naoružanim četničkim grupama i da prošire dodire s četničkim rukovodiocima na drugim područjima. U njima su dobili oslonac za vođenje svoje ukupne politike posebno prema četnicima.

Između Birčanina u četničkom centru u Splitu i Mihailovića na Ravnoj gori vezu je uspostavio Dražin emisar iz Srbije Boško Todorović, komandant operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine. Todorović piše Birčaninu kako je *sa najvećim zadovoljstvom i prijatnim uzbuđenjem saslušao izveštaj* o Trifunovićevom dosadašnjem radu *za srpstvo i Jugoslaviju u ovom ratu,* kao i o tome koliko je spreman dalje *raditi i služiti zajedničkom idealu.* Obavijestio ga je da će o tome pisati Mihailoviću i od njega tražiti instrukcije za Birčanina. Uputiće mu, kaže, četničkog oficira Mutimira Petkovića, koji je imenovan *za*

524 Zbornik NOR-a, XIII/2, 51-52.
525 R. Petrović, n. dj., 215 i d.

četničkog izaslanika kod italijanske komande. Do tada, piše Todorović, *ostanite u vezi sa mnom preko Grđića* (Radmila, novinara) i *Šantića* (Milana, takođe novinara). Birčanin je te instrukcije sa Ravne Gore dobio u aprilu 1942. godine. Iz Splita, u Dražino ime, djelovali su njegovi predstavnici okupljeni u splitskom srpskom odboru obrazovanom od *istaknutih nacionalnih radnika*, bivših narodnih poslanika, senatora, ministara, novinara i pravnika. Njihov zadatak je bio da uz pomoć Italijana zaštite srpsko stanovništvo od ustaškog terora na području Like, Dalmacije i Bosne i Hercegovine. I njegovom sastavu su djelovali Niko Novaković Longo, bivši ministar i senator, Dobroslav Jevđević, bivši narodni poslanik, Ilija Trifunović - Birčanin, predsjednik doratne Narodne odbrane i novinar Radmilo Grđić.[526] Iz Splita su, u saradnji sa italijanskim okupacionim vlastima, organizovane četničke jedinice u Dalmaciji, dijelu Hercegovine i u zapadnoj Bosni.[527]

Prvi preliminarni četničko-italijanski sporazum zaključen je 11. januara 1942. godine između predstavnika italijanskog Šestog armijskog korpusa kapetana Angela de Matteisa i četničkog izaslanika iz jugoistočne Bosne Mutimira Petkovića.[528] Petković je bio jedan od oficira koje je Draža iz Srbije poslao u Bosnu da rade na organizovanju bosanskih četnika.[529] Sporazum je trebalo da stupi na snagu nakon što ga potpišu italijanske i četničke komande područja, kao i major Boško Todorović, Dražin glavni predstavnik u Bosni i Hercegovini. Sporazum je naknadno potpisan, što pokazuju i naredni događaji. Sadrži sedam odredaba: (1) *ako bi Talijani okupirali istočnu Bosnu oni i četnici na tom području suzdržali bi se od međusobnog oružanog sukoba;* (2) *četničkim odredima u istočnoj Bosni biće dopušteno da zadrže oružje jer će im ono biti potrebno nakon italijanskog povlačenja sa tog područja (3) u svim područjima koja su 'oslobodili' četnici* (misli se vjerovatno od hrvatskih kvislinških snaga ili od partizana) *sve vojne i policijske formacije biće razoružane; (4) na svim područjima u kojima su katolici u manjini (Hrvati) lokalne vlasti NDH biće zamijenjene srpskim vlastima koje će funkcionisati paralelno s talijanskom vojnom administracijom; (5) na tim područjima srpskom stanovništvu biće zagarantovana osobna, nacionalna, vjerska sloboda, kao i pravo vlasništva; (6) Talijani trebaju pomoći da se puste Srbi iz tih područja koji su u ustaškim koncentracionim logorima, jer bi to pomoglo suzbijanju komunističke protivčetničke propagande; (7) sklopiće se ugovor o trgovini između Talijana i četnika.*

Na sastanku italijanskih, njemačkih i hrvatskih generala 28. marta 1942. godine, prije početka tzv. treće neprijateljske ofanzive, general Roatta je potvrdio da su svi komunisti neprijatelji, te da s njima neće biti pregovaranja. S

526 Dr. R. Petrović, isto, str. 203-204.

527 Birčanin je umro od srčanog udara 3. februara 1943. godine VII, Ča, k. 170, reg. br. 19/4.

528 Prema Jozi Tomasevichu, mikrofilm br. T-821, snimci 704-705.

529 The Trial of Draža Mihailović, v. Jugoslavija, Federativna Narodna Republika, pod Union of the Journalists Associations, str. 134.

njima se vodi *borba do ogorčenog svršetka*[530] Četnici su druga stvar: *Četnici su u stvari neprijatelji NDH, ali nisu neprijatelji Osovine i stoga je za sada korisno pregovarati s njima... borbu protiv četnika trebaće nužno poduzeti kasnije i zajednički.*[531] General Ambrosio Vittorio je 6. marta 1942. godine podnio Generalštabu kopnene vojske izvještaj u kojem stoji: *Podupirati četnike u dovoljnoj meri da se bore protiv komunista, ali ne toliko da bi im to dopustilo preveliku širinu akcije; zahtijevati i osigurati da se četnici ne bore protiv hrvatskih snaga i vlasti; dopustiti im da protiv komunista operiraju na svoj račun (tako da pokolju jedni druge); i, konačno, dopustiti četničkim grupama da djeluju paralelno s talijanskim i njemačkim snagama...*[532]

Četnička propaganda otkriva još jedan razlog kojim se pravda saradnja četnika sa okupatorima. *Vođstvo Četničkog pokreta pošlo je od gledišta, da mi našom borbom u ovim krajevima, pod sadašnjim uslovima na ratnim bojištima, ne bi mogli mnogo da doprinesemo pobedi naših saveznika, već bi samo ubrzali proces dušmanskog istrebljenja našeg ovdašnjeg življa. Drugim rečima, ne zavisi od nas ovde da li će naši saveznici pobediti ili ne, ali od nas mnogo zavisi da li će se u ovim krajevima naći još Srba da na dan primirja pozdrave sa ludim oduševljenjem pobedu saveznika.*[533]

ČETNIŠTVO KAO DIO OKUPACIONOG REŽIMA

Tako je najveći dio četničkih snaga u onim dijelovima hrvatske marionetske države koje su okupirali Italijani bio organizovan u italijanske pomoćne trupe, u formi dobrovoljačke antikomunističke milicije *(Milizia volontaria antikomunista ili MVAC)*. Ta kolaboracija je podrazumijevala zajedničke akcije ili samostalno četničko djelovanje protiv partizana. U oba slučaja Italijani su davali oružje, municiju i snabdijevali četničke jedinice drugim potrebama. Tako su postigli glavni cilj - da svedu na minimum gubitke svojih trupa.

Mnogi su polagali na pomoć četnika u operacijama za izbacivanje partizana iz Crne Gore i istočne Hercegovine. U proljeće 1942. godine preduzeli su, po partizanskoj terminologiji, treću neprijateljsku ofanzivu. Domalo, 24. jula, potpisan je i opšti sporazum između generala Blaža Đukanovića kao zapovjednika svih nacionalističkih snaga u Crnoj Gori i italijanskog generala Pirzia Birolia. Po tom sporazumu četnici beskompromisno nastavljaju borbu protiv komunista i sarađuju s italijanskim okupacionim vlastima u održavanju reda i mira u zemlji. Uzajamnim dogovorom treba urediti, kako je pred-

530 Mikrofilm br. T-820, snimak 1161.
531 Mikrofilm br. T-501, rola 257, snimak 1108.
532 Mikrofilm br. T-820, rola 53, snimak 106.
533 AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 27/1.

viđeno, plaćanje, hranu, oružje i pomoć porodicama četničkih dobrovoljaca itd. Nema drugih političkih ciljeva osim sloma komunizma i sprečavanja svake eventualne akcije uperene protiv italijanskih vlasti. Četnici su takoreći od početka okupacije postali važan dio italijanskog okupacionog režima. Kontrolisali su seoska područja, omogućavali Italijanima da se koncentrišu na održavanje svoje vlasti u gradovima i da osiguravaju komunikacije između njih.

Obilje dokumenata potvrđuje tu saradnju. Za nju su znali i Mihailović i izbjeglička vlada u Londonu. Opsežna je i korespondencija između raznih četničkih komandanata sa Italijanima na tim područjima.

U toj kolaboraciji četnici su neposredno i dugoročno imali svoje ciljeve. Osim borbe protiv partizana oni su se angažovali i u akcijama protiv hrvatskih kvislinških snaga i vlasti kao predstavnika one državne ideje koja je neprihvatljiva Srbima i kao neprijatelja srpskog naroda. Četnička kolaboracija je zbog toga bila jedan od glavnih kamena spoticanja u odnosima Italije i ustaške države. Mnoštvo je ustaških protesta, usmenih i pismenih, koji su upućivani italijanskoj Drugoj armiji, italijanskim predstavnicima u Zagrebu, a povremeno i najvišim vojnim i političkim vlastima u Rimu. Italijani su u svojim odgovorima na te proteste bagatelizirali tu kolaboraciju i naglašavali njen privremeni karakter - trajaće dok uz četničku pomoć ne budu likvidirani partizani, a tada će se i s četnicima izaći na kraj. Odvijala se na cjelokupnom području pod italijanskom okupacijom. To znači u Sloveniji, dijelu Hrvatske, dijelu Bosne i Hercegovine i u Crnoj Gori. Četnici su tog okupatora posmatrali kao izdašnog, odanog i darežljivog saradnika. Njihovi prvaci, među njima Ilija Trifunović-Birčanin, Dobroslav Jevđević, Radmilo Grđić, Mutimir Petković i drugi, gledali su na njih kao na snagu koja će zaštititi Srbe od ustaškog terora.[534]

Oni su se koristili i suparništvom između vlasti NDH i Italijana nastalim, uz ostalo, i zbog pretenzija Italijana ka teritorijama u zaleđu Jadrana. Italijanima su govorili da s njima *sarađuju isključivo zbog antikomunističke borbe*, ali i da *spasu srpski narod* koji će *kad završi rat moći da materijalizuje granice srpske države.*[535] Jevđević je tu saradnju kvalifikivao kao iskreno prijateljstvo. Ona je, po njegovim riječima, *od presudnog interesa za srpski narod i nikad Srbin neće ustati protiv italijanske vojske.* Kad bi to učinio bilo bi to *nezahvalnost i zločin*, a i velika ludost. *Bez obzira na ishod rata bratstvo u oružju i zajednički prolivena krv cementiraće srdačno prijateljstvo sa Italijom.*[536] Pregovori o saradnji su uvijek okupljali visoke vojne i političke ličnosti: general Mario Roata, komandant Druge armije sa italijanske, a Birčanin, komandant četnika u operativnom prostoru te armije, ili sa Jevđevićem kao Dražinim delegatom za

534 B. Latas, *Uništenje četnika u završnoj etapi rata*, VIG br. 1/1986.
535 Arhiv VII, NAV-I-T-821, r. 252, s. 309-312.
536 Zb. NOR-a, XIV, 1, 881-882, Šesti dio, dokument broj 2.

četničku organizaciju na području pod Birčaninovom komandom. Komandanti italijanskih korpusa sklapali su sporazume o saradnji sa regionalnim četničkim komandantima (u Sloveniji je to bio Karlo Novak, za Gorski kotar i Liku potpukovnik Ilija Mihić, za Dalmaciju pop Đujić, za istočnu Bosnu i Hercegovinu major Petar Baćović). U Crnoj Gori su ih potpisivali Pircio Biroli, s jedne, i general Blažo Đukanović, za četničke formacije i odred Krste Popovića, s druge strane. To ne znači da sa Birolijem nisu te sporazume sklapali i drugi četnički komandanti - Bajo Stanišić, Pavle Đurišić i dr.

Ako su četnici u Italijanima gledali *iskrene prijatelje*, Italijani su četnike smatrali svojim pomoćnim trupama nazvanim Antikomunističkom dobrovoljačkom milicijom (MVAC). Oni su ih naoružavali, opremali, hranili, liječili, davali platu. Slali su ih u borbu pod komandom ili kontrolom svojih oficira protiv partizanskih snaga.[537] *Od 1. jula 1941. rame uz rame borim se sa Italijanskom vojskom protiv zajedničkog neprijatelja - komunista u oblasti Dinare.*[538] Takva je ocjena Đujića o saradnji sa italijanskim okupacionim trupama. Izjava je data neposredno pred kapitulaciju Italije u septembru 1943. godine.

Đujićeva izjava se uklapala u četničku propagandu, koja se uz odbranu srpskog stanovništva temeljila i na otvorenom zagovaranju saradnje sa italijanskim okupacionim vlastima. U zonama pod njihovom kontrolom Italijani su glavni faktor koji je omogućavao aktivnosti okupljanja i organizovanja četničkih snaga. S njima su sticali jači i efikasniji front protiv oružanih formacija NOP-a. Tolerisali su, pri tome, njihove javne pozive na kralja Petra i Mihailovića kao glavnog komandanta i ministra u izbjegličkoj vladi. U tako uokvirenoj propagandi četnici su nalazili kompenzaciju za negativne posljedice s kojima su se suočavali u narodu zbog služenja okupatoru. Njihova propaganda se, sa ustaškog režima i njegova terora nad Srbima, vremenom sve više usmjerava na optužbe NOP-a kao antisrpskog pokreta. Komunisti, kako su nazivani partizani, podjednako prijete opstanku srpskog naroda. Što su njeno težište stavljali na te navodne prijetnje NOP-a Srbima na italijanskim okupacionim zonama odgovaralo je u osnovi i Italijanima. I u tim zonama, na pojedinim područjima, ravnogorski pokret je gubio pozicije u srpskom stanovništvu dolazeći u sve žešći sudar sa partizanskim formacijama.

Takav pravac njihove propagandne akcije pravdao je četničku saradnju sa okupatorom izjednačavanjem ustaškog režima i NOP-a. Ona objašnjava da su interesi četnika u ovom momentu identični sa interesima okupatorskih vlasti. A i šta vrijedi boriti se protiv vojske naoružane najmodernijim ubilačkim oružjem kad na ratnim bojištima ionako *četnici ne mogu doprineti pobedi saveznika*, tj. zemalja antihitlerovske koalicije. Ako i sarađuju s Italijanima

537 O statusu MVAC-a vidjeti: Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 542 i 644; knj. 2, str. 1040, 1050; XIII, 3, str. 23, O dodjeli oružja i opreme Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 636; knj. 2, str. 293, 1042. Za pitanja ishrane: Zb. NOR-a, XIV, 2, str. 436; za plate: Isto, XIV 1, str. 68.

538 Prvi dio, dokument broj 62.

onda to čine *da ih uspavaju u osećaju sigurnosti.* Ta saradnja je ocijenjena *kao veliki uspeh četničkog pokreta.*

U srpske redove su počeli da se uvlače i da ih razaraju 'neprijateljski elementi' - komunisti, 'pošteni Hrvati'. Takvi 'razorni elementi' optuženi su da 'nastavljaju politiku ustaša', a ta politika znači uništavanje srpskog naroda.

U jesen 1942. godine raspačavan je na području NDH, to znači i u Bosni i Hercegovini, letak *Ko koga vodi.* Letak je potpisao *Srpski nacionalni komitet.* U njemu se kaže da *partizane vode oni koji su klali Srbe prošle godine.* Svi rukovodioci NOP-a Hrvati označeni su kao ustaše, a Srbi u partizanima *kao izrodi srpskog naroda.* Srpski nacionalni komitet u letku apeluje na srpsko stanovništvo i pita ga: *Zar ti nije jasno kome treba da pokloniš svoje poverenje?* Onda se nudi ovakav odgovor: *Lažu te Srbine kad ti kažu da četnici sarađuju bilo s kim. To je laž. Četnici se samo bore za slobodu svog naroda. Tu borbu okupator ne brani niti joj se isprečava jer vidi da je na srpskoj strani pravda. Lažu te Srbine kad ti kažu da četnici sarađuju sa ustašama. Kako oni mogu sarađivati sa ustašama kad su ustaše na partizanskoj strani i kad ustaše šalju partizanima municiju, oružje, opremu i ljude.*[539]

"POMRAČENI VIDICI NARODA NA DUHOVNOJ STRANPUTICI"

Ilija Trifunović Birčanin i Italijani

Talas marksističkog socijalizma pod firmom komunizma ili socijalne demokratije zahvatio je široke narodne slojeve Bosne, Hercegovine, Crne Gore, Like i Dalmacije. Veštom propagandom, a naročito terorom i zločinima u masi uspelo je: da narod ovih krajeva zavede na duhovnu stranputicu, da mu tragično pomrači vidike, dovodeći ga u suton one legendarne vidovitosti, koja je uvek predstavljala jasnu odliku našeg naroda. Rezultat ovakvog rada poznat Vam je: dvostruko ropstvo i tiranija od strane okupatora i crvenih, snošenje teških udaraca i nanošenje ogromnih gubitaka, a iznad svega pojavila se strašna vizija gladi u ovim inače pasivnim krajevima.

Tako Ilija Trifunović - Birčanin u aprilu 1942. godine opisuje Mihailoviću vojno-političku situaciju u Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori, Lici i Dalmaciji. On je prva uputstva za rad dobio posredstvom majora Boška Todorovića, a neposredno poslije toga i instrukcije lično od Mihailovića. Žali se da prilike na tim područjima *nisu povoljne nego su čak veoma nepovoljne.*[540] Kaže da su komunisti ovdašnji narod zaveli na duhovnu stranputicu. On to objašnjava

539 X-AIHRPH, KP-220/4885, letak u prilogu dopisa KK KPH Slunj, 27. X 1942.
540 VII, Ča, k. 1, reg. br. 17/3.

kontradiktornim uzrocima: *veštom propagandom,* što se može shvatiti, ali i *terorom i zločinima u masi,* što međusobno isključuje zavođenje naroda na *duhovnu stranputicu.* Birčanin je optimista, i pored tog kontradiktornog objašnjenja. Uviđa da, ipak, *u poslednjem dvanaestom času narod kao da se trgao i počeo da se vraća: od internacionalizma - nacionalizmu, od ateizma i bezbožništva - etici i veri, od razbuktalog nemorala i strasti ka porodici i moralu, od kolektivizma ka slobodi i individualizmu, dakle našoj vekovnoj tradiciji; svemu onom što je predstavljalo žarište i ideju vodilju nacionalne svesti i misli.*[541]

Ako je narod tako brzo zaveden *veštom propagandom, terorom i zločinima* pa se odjednom *trgao i počeo da se vraća,* onda ta propaganda ne može biti vješta. Kao što ni *teror i zločini u masi* ako uistinu ne mogu *zavesti narod na duhovnu stranputicu* tj. na partizansku stranu ili je bila vješta propaganda bez terora i zločina ili nije bila *vešta propaganda*, koja ne može dugo zavoditi narod na duhovnu stranputicu samo *terorom i zločinima u masi.*

Poput kontradiktorne *vešte propagande* i *zločina i terora u masi* od strane komunista Birčanin kontraverzno piše i o situaciji u područjima svoga djelovanja, naročito u Crnoj Gori. On je, kao, antiokupatorski opredijeljen kad govori o dvostrukom ropstvu i tiraniji *od strane okupatora i crvenih. Crnogorci su se okupili oko ljudi kojima veruju i pregli su da spasu nacionalni obraz Crne Gore i da njen nacionalni lik vrate u prvobitno stanje. Međutim, jedna stvar me ipak brine. Ne mogu još da verujem u pun uspeh nacionalnih Crnogoraca zbog jednog čudnog paradoksa. Taj paradoks se sastoji u činjenici da potrebu nacionalnog okupljanja propagira kroz svoje stupce list crnogorskih separatista 'Glas Crnogorca', koji ujedno veliča i pobede Osovinskih sila. Mislim da bi bilo dobro da Vi najglavnijem među Crnogorcima, kome ste već ranije pisali, skrenete još jedared pažnju na potrebu krajnje obazrivosti i nepoverenja prema tim separatistički nastrojenim Crnogorcima.*[542]

Taj najglavniji među Crnogorcima je general Blažo Đukanović, A veličanje pobede osovinskih sila Birčanin je, osim u *Glasu Crnogorca,* nalazio i u saradnji Đukanovića sa italijanskim okupacionim vlastima u Crnoj Gori. Prekorijevajući *Glas Crnogorca* zbog veličanja osovinskih sila, Birčanin u istom izvještaju kaže da je *od neprocenjive važnosti* da Mihailović zna mišljenje ovdašnjeg naroda, specijalno Srba iz ovih krajeva *o kojima je reč* i shvatanju situacije u odnosu prema Italijanima s kojima i sam Birčanin od prvog dana veoma predano sarađuje. *Opšte je mišljenje u narodu da protiv njih* (Italijana - o.a.) *ne treba otpočinjati borbu, jer bi u tom slučaju, kako narod misli, Ustaše došli u mogućnost da se ponovo late svog krvavog posla i da istrebe Srbe do kraja. Četnici, kako bar meni izgleda, donekle uvažavaju i dele i sami ovo mišljenje, što je uostalom i logično. Međutim, komunisti, koji žele pobedu Rusije, pa ma Srba i*

541 VII, Ča, k. 1, reg. br. 17/3.
542 VII, Ča, k. 1, reg. br. 17/3.

ne bilo, ovo gledište naroda iskorišćuju u propagandističke svrhe, optužujući i narod i četnike da su u dosluhu s Italijanima. Potrebno mi je radi lične orijentacije da saznam kako Vi gledate na ovo pitanje, tj. trebali i do koje mere uvažavati ovo mišljenje naroda, sa gledišta opštih interesa.[543]

Njegova i saradnja jedinica pod njegovom komandom s Italijanima u anektiranim dijelovima Dalmacije i u dijelovima NDH koje su oni okupirali bila je po svemu slična onoj u Crnoj Gori. Razlika je u uslovima koji su ovdje brže nego u Crnoj Gori dovodili do nesporazuma između grupa predvođenih komunistima i srpskih nacionalističkih grupa koje su učestvovale u ustanku 1941. Partizani su u isti red svrstavali i hrvatske kvislinške snage i okupatore. Smatrali su ih fašističkim neprijateljima. Srpski nacionalisti su mrzili ustaše ali su se opirali napadima na Italijane. Pokušavali su da pridobiju Italijane u suprotstavljanju antisrpskim mjerama ustaša. Prvi njihovi dodiri s Italijanima opisani su u izvještaju komandanta italijanskog Šestog armijskog korpusa generala Renza Dalmazza od 17. januara 1942. [544] Dalmazzo je posebno zabilježio kontakte sa dvojicom četničkih vođa koji su u tom području igrali vodeću ulogu sa vojvodama Ilijom Trifunovićem - Birčaninom i Dobroslavom Jevđevićem. Obojica su naklonjena Italijanima. Vjerovali su da bi širenje italijanske okupacije na cijelo područje Bosne i Hercegovine bilo najbolje ratno rješenje za srpsko stanovništvo te pokrajine. Tražili su u Italijanima saveznike protiv ustaša i partizana. General Dalmazzo je u tim kontaktima imao dva cilja: da izbjegne svaku borbu s četnicima, te da njihovu većinu, ako ne i sve, navede da se pridruže borbi protiv partizana. Italijansko-četničku kolaboraciju u toku 1942. provodili su svi italijanski i četnički komandanti na anektiranim ili okupiranim područjima Hrvatske, Bosne i Hercegovine, kao i u Sloveniji.

Birčanin ispred sebe istura narod a svoj do tada praktično potvrđeni stav o *dosluhu s Talijanima* kao narodno mišljenje za koje i narod i četnike optužuje komunistička propaganda. Ono što prigovara generalu Đukanoviću i *Glasu Crnogorca* on je već duboko primijenio u praksi. Birčanin je u oktobru 1941. godine iz Crne Gore došao u Split. Komandu od Draže dobio je u proljeće 1942. godine.[545] Njegova uloga je od početka dvojaka: oficira za vezu između četnika i italijanske Druge armije te komanda nad četničkim formacijama i njemu podređenim komandantima: u sjevernoj Dalmaciji samozvanom vojvodi Momčilu Đujiću, u Lici potpukovniku Iliji Mihiću, i majoru Slavku N. Bjelajcu, u Hercegovini i jugoistočnoj Bosni potpukovniku Petru Baćoviću, te vojvodi Dobroslavu Jevđeviću, koji je tijesno sarađivao s Birčaninom u stvaranju veza sa Italijanima.

543 VII, Ča, k. 1, reg. br. 17/3.
544 Mikrofilm br. T-821, rola 53, snimci 697-702.
545 Đuro Stanisavljević, *Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941-1942. godine*, Institut društvenih nauka, Istorija XX veka - Zbornik radova IV, Beograd, 1962.

Italijani su čvrsto držali Birčanina u svojim rukama. Njegova porodica je živjela zajedno s njim u Splitu pod zaštitom karabinijera i uz potporu okupacionih vlasti Italije. Od 1941. do 1943. godine Birčanin je registrovan kao stalni gost splitskog hotela *Belvi*. Troškove tog njegovog boravka snosio je prefekt italijanske provincije *Di Spalato* Paolo Zarbini. Jevđevićev brat sa zaručnicom je interniran u Italiju.[546] Birčanin je dugo bio slabog zdravstvenog stanja. Nakon njegove smrti u februaru 1943. godine njegovi glavni pomoćnici (Jevđević, Đujić, Baćović, Radovan Ivanišević) obećali su Italijanima da će nastaviti njegovu politiku prisne saradnje s njima. Draža je na mjesto Birčanina imenovao potpukovnika Mladena Žujovića, poznatog pod imenom Aćimović, pravnika i člana Centralnog nacionalnog komiteta. Žujović je na tom mjestu ostao do kapitulacije Italije.

Saglasno sklopljenim sporazumima u toku 1942. i 1943. najveći dio četničkih snaga u dijelovima okupirane marionetske hrvatske države bile su organizovane kao italijanske pomoćne trupe, u stvari dobrovoljačke antikomunističke milicije - MVAC (Milizia volontaria anticomunista). Na tim područjima je u MVAC-u djelovalo 19.000 do 20.000 četnika koje su Italijani opskrbili: sa 30.000 pušaka, 500 mitraljeza, 100 bacača, 15 artiljerijskih oruđa, 250.000 ručnih bombi, 7.000,000 metaka, 7.000-8.000 pari obuće.[547] Pretpostavlja se da ta lista ne uključuje oružje, municiju i opremu isporučenu četnicima u tri faze operacije *WEISS* - tzv. četvrte neprijateljske ofanzive zimi 1942/43.

Jedinice MVAC-a su krajem februara 1943. godine brojale od dvadesetak do hiljadu vojnika na širokim područjima i podređene komandantima italijanske formacije. Vojvoda Birčanin je bio istovremeno komandant jedinica u okviru MVAC-a ali i ostalih četničkih formacija u Dalmaciji, Hercegovini, zapadnoj Bosni i jugozapadnoj Hrvatskoj.

"INTERESI IDENTIČNI SA OKUPATORSKIM"

Dok Draža Mihailović u epskoj borbi protiv Nemaca i njihovih saradnika afirmiše pred celim svetom visoku svest Srpskog naroda o državi i političkoj nezavisnosti i, u isto vreme, uspešno rehabilituje srpsku vojsku, Četnički pokret u ovim krajevima, pod vodstvom proslavljenog Četničkog vojvode Ilije Trifunovića - Birčanina, ima za cilj da sačuva srpski narod u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji od fizičkog istrebljenja. Ponavljamo, odbrana srpskog pravoslavnog življa je jedini cilj Četnika. Oni sada neće da se svete za ubistva stotine hiljada Srba. Za to momenat još nije došao. Osim toga, protivno je četničkoj časti da se ubijaju žene i

546 Mikrofilm br. T-821, rola 247, snimak 774, te rola 252, snimak 303.
547 Giacomo Zanussi, Guerra e catastrofe d'Italia, dva sveska, Roma, 1945.

nevina deca. Srpski narod je čekao 500 godina da se osveti Turcima za nabijanje na kolac, pa će moći čekati još desetinu meseci da kazni i to strahovito sve intelektualne i fizičke ubice Srba.

To su riječi napisane u elaboratu *Četnički pokret u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji* nastalom u oktobru 1942. godine. I u ovom dokumentu, kao i u ukupnoj propagandi četničkog pokreta, NOP je udružen sa ustašama glavni neprijatelj srpskog naroda. To čini glavni sadržaj u javnim i internim dokumentima četničke propagande. Saradnja između četnika i Italijana objašnjava se tim što su četnici *prinuđeni da reduciraju broj svojih neprijatelja i da dođu do nekog modus-vivendija sa okupatorskom vojskom, naoružanom najmodernijim ubilačkim oružjem*. Vođe četnika, kako se ističe, izabrali su takvo rješenje zato što su *interesi četnika u ovom momentu identični sa interesima okupatorskih vlasti: borba protiv ustaša i komunista.*

Politiku prema Italijanima objašnjava i Slavko Bjelajac 1944. godine, pošto je napustio zemlju i izradio elaborat *Četnička 'kolaboracija' s Italijanima* '(...) *uzeti pod svoju kontrolu srpske krajeve pod italijanskim okupacijom, privremeno ne napadajući otvoreno Italijane. Uspavati ih u osećaju sigurnosti, a za to vreme reorganizovati jedinice, prebaciti se sa glavninom u neokupiranu Hrvatsku radi oslobođenja srpskih krajeva od ustaša i Nemaca i zaštititi srpski narod u tim krajevima, gde su se još uvek vršila masovna klanja srpskog naroda.*[548]

Saradnja s Italijanima je ocijenjena kao veliki uspjeh četničkog pokreta. *Posle godinu dana ove kolaboracije mi imamo obnovljenu četničku organizaciju, bolje oružanu nego ikad* - piše Radmilo Grđić u septembru 1942. Mihailoviću. *Uspostavljamo jedinstvo srpskih zemalja i slobodan drum Beograd-Cetinje za sve srpske akcije i potrebe; neobično povoljan položaj srpskog naroda na italijanskoj zoni, upravo idealan u poređenju s onim u N.D.H.; mogućnost veze sa našim saveznicima; italijanski politički pritisak u Zagrebu u cilju zaštite Srba u N.D.H. kojima ne možemo ni na koji način priteći u pomoć.*[549]

Važno je da znate da imate da vodite borbu protiv okupatora, komunista i ustaša na isti način kao što to čini i Gospodin Ministar, samo po redu hitnosti i važnosti. Ne smete otvarati neprijateljstva pre vremena sa okupatorom dok ne likvidirate komuniste, Vi, pre nego bi se upustili u ma kakve kompromisne pregovore sa Hrvatima, morate prethodno izdejstvovati odobrenje od g. vojvode Birčanina.[550]

Smisao taktike u borbi četnika protiv pojedinih protivničkih strana Slavku Bjelajcu objašnjava kapetan Radovan Ivanišević (u avgustu 1942.) u svojstvu načelnika Birčaninova štaba. Iz tog objašnjenja proizlazi da četnički pokret svoje snage upotrebljava ponajviše u borbi protiv NOP-a, dok je ta borba

548 AVII, ČA, kut. 157, reg. br. 27/1.

549 Zbornik dokumenata NOR_a, XIV/1, 653.

550 Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/1, 547, Ivaniševićevo pismo Bjelajcu, 19. VIII 1942.

protiv ustaša, kao njegov prvobitno osnovni cilj, relativizirana stanovitim obzirima, kako pokazuje prethodni citat.

Četnička glasila teže da kompromituju NOP i da ga optuže za teror nad srpskim stanovništvom. Stoga se poistovjećuju partizani i ustaše (*partizansko-ustaške bande).* Tvrdi se da oni djeluju *u sporazumu s Pavelićem i da su na partizanskim vodstvima sve sami Hrvati-ustaše.*

Zbog porasta uticaja NOP-a u stanovništvu služe se s vremena na vrijeme posebnom taktikom. Svojim odredima dodaju naziv *narodno-oslobodilački,* a pozdrav *Smrt fašizmu - sloboda narodu* pretvorili su u *Smrt fašizmu i komunizmu - demokratska sloboda srpskom i svim slovenskim narodima.* Pod uticajem NOP-a Italijani se javno označavaju kao okupatori, a u četničkim dokumentima *otvoreno spominje njihova saradnja s talijanskim okupatorom.*[551]

Za potrebe izviđanja i propagande Italijani su četnicima stavljali na raspolaganje svoje avione.[552] Postojale su i jedinice MVAC-a, sastavljene od pripadnika srpske i u manjoj mjeri hrvatske nacionalnosti na teritoriji Dalmacije i Boke Kotorske koju je Italija anektirala. Na organizaciji tih jedinica po uputstvu Birčanina, radili su četnički komandanti ili četnički politički predstavnici.[553]

U lecima se otvoreno priznavalo da su četnici pristupili Italijanima. To su učinili, kako kažu, da *spasimo naš narod.* Od koga? Od narodnih boraca koji su pošli istim putem ustaša da prolivaju srpsku krv. To je bio način da se opravda kolaboracija četnika sa Italijanima, da se partizani tretiraju kao i ustaše, a ustaše izjednače sa Hrvatima kao partizanskim vođama. Prikrivajući činjenicu da partizanske snage u velikoj mjeri čine srpski seljaci, ta propaganda to minimizira, svodeći ih na neke *zalutale sinove srpske* koje poziva da *pređu u naše redove četničke.* Ako to neće, da se vrate svojim kućama *a mi Vam garantujemo za vaše živote.* U tom letku bez mjesta i datuma izdanja piše da su *braća Srbi, posle teških dana koji su ih snašli prilikom pada Jugoslavije, mi još koji smo se malo snašli i koji smo imali prilike odbjegli smo u šume, te smo se tako spasili. Napadali smo i otimali ustašama puške te smo počeli da se osvećujemo onim krvnicima koji su nas Srbe ubijali i klali... U naše redove pomalo su se počeli da uvlače partizanske vođe, Hrvati i Ustaše, predstavljajući se kao neki dobrovoljci iz Španjolskog rata, tako zvani Španjolci, te su ubacili među naš narod propagandu da su oni neki narodni borci za spas srpskog naroda, te da se bore za Ruski režim, odnosno komunizam. Kad su primili vlast u svoje ruke počeli su i dalje sa istim*

551 Zb. NOR-a, V/4, Izvještaj Glavnog štaba Hrvatske Glavnom štabu, 25. V 1942., 322 i d.

552 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 787.

553 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 425. Vidjeti i: Dušan Plenča, *Kninska ratna vremena,* n. dj., 303-306; Vinko Branica, *Formiranje antikomunističke dobrovoljačke milicije na anektiranom području Dalmacije i njena aktivnost protiv NOP-a,* VIG br. 1-2/1976. Svoditi MVAC na te formacije, nedopustivo je, jer ne uvažavaju istorijske činjenice. Latas-Dželebdžić, n. dj., str. 168-171.

putem Ustaša da prolivaju opet srpsku krv, odnosno da dovrše započeto djelo koje nisu dovršili u gradovima.

Mi Srbi, videći kuda nas vode naši narodni borci, pristupili smo Italijanima i osnovali četničke odrede da spasimo naš narod. Vaše vođe koje vam govore da su Talijani doveli Pavelića da izvrši pokolj nad srpskim narodom nije tačno, pošto svaka država koja se nalazi u ratu protiv druge upotrebljava sva moguća sredstva da je slomi.

Spas srpskom narodu je u četničkim redovima - tumačila je ta propaganda svoje pozive zalutalim srpskim sinovima. *Pokorite se* - sugeriše letak *u slučaju kakvih operacija od strane Talijana. Pohrlite što pre u četničke redove jer je u njima spas Srpskom narodu. U slučaju kakvih operacija od strane Talijana ostanite svi u svojim kućama i pokorite se, jer ćete time samo spasiti vaša mjesta od paljenja i pljačke. Najbolji Vam je primjer Ponikve. Kad su tamo došli Italijani u kojoj su kući koga našli nisu palili niti su mu šta učinili.*

VOJVODA UŽIVA GOSTOPRIMSTVO ITALIJANSKOG GENERALA

Na suđenju ravnogorskom pokretu od 10. juna do 15. jula 1946. godine u Beogradu Draži su predočeni mnogi dokumenti o saradnji četničkih jedinica sa okupatorskim njemačkim i italijanskim formacijama.[554]

Komandant Sušaka uputio je preko osamnaestog korpusa telegram ove sadržine: *Broj 18410 molim da se dade na znanje vojvodi Trifunoviću da ako odmah ne prestanu sa strane četnika nasilja prema Hrvatima i muslimanskom pučanstvu biće obustavljena prehrana i plaćanje ovim formacijama. Ako bi ta ilegalna situacija i nadalje trajala preduzeće se stroge mere. General Roata.*

Brojni su i dokumenti koji nedvosmisleno upućuju na uspostavljenu kolaboraciju Birčanina sa italijanskim generalima i drugim komandantima. General Spigo, u razgovoru o vojvodi Birčaninu, kaže da *vojvoda uživa poverenje kod nas Italijana. Ja smatram za čast što vojvoda stanuje na mojoj teritoriji i staraću se da dam dokaze o mome poštovanju.*[555] *Ja molim gospodina vojvodu da i ubuduće, kad idu kuriri, stavi do znanja našoj komandi i mi ćemo preduzeti mere kod policije da ih ne uznemiravaju... Štaviše, da bi gospodin vojvoda bio uveren da se nije sumnjalo u njih i misiju, ja ću narediti da se u svim slučajevima njegovim kuririma da pratnja od naše strane. To će biti redovno jedan podoficir i karabinjer.*

554 Vidjeti: knj. 2, str.1403. do 1560.
555 Dokumenta, str. 1549.

Tako kaže general Spigo vojvodi Birčaninu.[556] I tako je praktično i postupao. *I general Berardi dozvolio je da se u svim selima u okolini Knina viju srpske zastave, da nije pravio smetnje nacionalnim manifestacijama, da nije reagirao na usklike koju su četnici glasno pred Hrvatima i nama upućivali, kralju i velikoj Srbiji. Vaši četnici se voze našim kamionima i redovno, pored svoje četničke zastave, nose i srpsku dobro razvijenu da je svi vide.*[557]

ŠTA IH JE ZBLIŽAVALO A ŠTA RAZDVAJALO?

U ideološkom nacionalno-političkom pravcu četničkog pokreta primarno je antimuslimanstvo, antihrvatstvo i antikomunizam. Enver Redžić[558] razlaže šta je sa četnicima povezivalo Italijane, a šta Nijemce. Italijane i četnike je vezivao jednak stav u odnosu prema Hrvatima i komunistima, dok prema Muslimanima Italijani nisu ispoljavali tvrd i nepomirljiv stav kao četnici. Četnike i Nijemce je približavalo njihovo antikomunističko opredjeljenje, dok ih je razdvajalo i konfrontiralo stanovište četnika prema Hrvatima i Muslimanima, koji su od početka rata bili njemački saveznici i simpatizeri. Nijemci su svoj antisrpski odnos provodili i borbom protiv partizana, koje je podržavao isti srpski narod i srpsko seljaštvo. Ni četnici nisu imali razlog za nezadovoljstvo. Nijemci su borbom protiv partizana uništavali glavnog njihovog protivnika. Kako piše Enver Redžić, i jedni i drugi su NOP i njegove oružane jedinice smatrali svojim glavnim neprijateljem.

Širenje ustanka izaziva zabrinutost italijanskih faktora. U prvom redu zbog činjenice da značajna uloga u pokretanju i organizovanju ustaničkih snaga pripada komunistima. Zato je najvažnije usmjeravanje svake pa i propagandne akcije protiv te opasnosti.

Ustaše su se žalile na izdiferenciran odnos italijanskih snaga prema ustaničkim masama. Bore se protiv komunista, a tolerišu i dopuštaju djelatnost četnika, s kojima su ustaše izjednačavali partizane. Italijani su naročito široku propagandu razvili u srpskom stanovništvu. Njeno težište je na vlastitoj zaštitničkoj ulozi. Krajnji cilj trebalo je da bude slabljenje NOP-a i svih vidova oružanog otpora na italijanskom okupacionom području. Apelovano je na srpsko stanovništvo da se umiri a zauzvrat je obećavana sigurnost njegove dalj-

556 Vojvoda Ilija Trifunović-Birčanin, u proljeće 1942. godine, osnovao je u Splitu Srpski nacionalni komitet. U julu te godine osnovan je i Komitet crnogorskih nacionalista. Ni jedan ni drugi nije formalno bio podređen Centralnom nacionalnom komitetu na Ravnoj gori jer su iz taktičkih razloga tvrdili da kao organizacije nisu podređene Mihailoviću, iako su djelovali kao regionalna tijela koja su podržavala Mihailovića i Ravnogorski pokret.

557 Dokumenta, str. 1550.

558 E. Redžić, Isto, 239.

nje egzistencije.[559] To jamstvo trebalo je da se konkretno ogleda u ukidanju ustaške vlasti. To je povlačilo i prestanak njenog krvavog terora nad Srbima, pa se ustaše potiskuju a vlast zauzima tolerantniji odnos prema ustaničkim masama. Italijani su glavni oslonac našli među bivšim političarima i oficirima Srbima kao zastupnicima i nosiocima nacionalističkih velikosrpskih tendencija. Oni su na toj liniji vodili akciju i protiv NDH i protiv NOP-a. Ta saradnja posebno je izražena u Hercegovini, dijelu zapadne Bosne, sjevernoj Dalmaciji i južnoj Lici. Fikreta Jelić-Butić ističe da je naročito bila aktivna grupa u Splitu (Novaković-Longo, D. Jevđević, I. Trifunović-Birčanin, R. Grđić) koja je vodila akciju da se u okviru Italije formira posebna srpska autonomija koja bi obuhvatila Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu i Liku. U Hercegovini je sličnu akciju vodila i grupa bivših političara koji su emigrirali u Boku Kotorsku (N. Kraljević, V. Hamović, Lj, Trklja). Ta je akcija vođena u sklopu šireg plana Mihailovića s ciljem stvaranja Velike Srbije. Iz ustaničke mase počele su se izdvajati grupe ustanika koje su se razilazile s političkom linijom KPJ. Među njima su Italijani nalazili svoju polugu za razbijanje ustanka, a odgovaralo im je i formiranje četničkih jedinica. Da bi oslabili osnovicu NOP-a na tom području Italijani od NDH zahtijevaju tolerantniji odnos prema Srbima, vraćanje imetka i pretanak prekrštavanja, vraćanje ljudi kućama, otvaranje škola. Ustaše su takav odnos ocjenjivali kao politiku ustupaka prema Srbima. Vlada NDH je donijela odluku, okrivljujući agitatore komuniste, da se *aktom blagosti* oprosti svima koji *pokažu da su se pokajali.* Italijani su kompetencije organa i ustanova NDH svele na minimum na svom okupacionom području i slabile uticaj ustaškog režima. Dopustili su da se zavede i *srpska uprava* u Bos. Grahovu, Bos. Petrovcu i Donjem Lapcu.

Nastojali su da što više angažuju domaće potencijale u organizovanju borbe protiv NOP-a. Zato je njihova propaganda intenzivirana u situacijama koje nisu išle u prilog jačanja NOP-ovske pozicije - primjerice, pri pasivizaciji ustaničkih snaga. Ona je naišla na podršku nekih bivših oficira, žandara i službenika. Njihova akcija oživljava u pojedinim srpskim selima. Italijansku taktiku je obilježavalo približavanje stanovništva pojedinim oprobanim ustupcima. To je činjeno s glavnim ciljem da se izazovu kolebanja u partizanskim uporištima. Kolebanja su izazivana i propagandom, ali i terorističkim akcijama nad narodom ustaničkih sela, te slanjem oficira na okupljanje četničkih elemenata i njihovo organizovanje za borbu protiv partizana. Italijanska propaganda je pod parolom zaštite Srba zajedno sa istupanjima predstavnika ustaških organa našla određeno plodno tlo kod pojedinih građanskih političara koji su svoju poziciju temeljili na politici pomirljivog odnosa prema okupatoru i NDH. Pojave kolebanja osjetile su se i u seljačkim masama i u pojedinim partizanskim odredima.[560] Ozbiljniji oružani sukobi partizanskih

559 Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i NDH, 243.
560 Savo Zlatić Mićo, *Uz stranice partizanskog dnevnika 1941-1942.*, Prva godina NOR-a, 237.

odreda s italijanskom vojskom dovodili su do paljenja sela, odvođenja seljaka, pljačke, ubistava. Održavaju se i zborovi na kojima ponekad znatnije utiču parole pojedinih poznatijih građanskih političara, tako da komunisti i simpatizeri NOP-a ostaju u manjini. Traži se smjenjivanje Hrvata sa rukovodećih mjesta u odredima.[561]

Komandant Druge italijanske armije general Mario Roatta je isticao *da četnici, jedan njihov deo, nije zajednički neprijatelj i Hrvatima i Italijanima i Nijemcima. Oni su neprijatelji samo NDH. Potrebno je da NDH zaboravi ovog svog protivnika kako bi imali samo jednog neprijatelja, tj. komuniste. (...) Nakon toga, ako budu četnici mirni,* upozoravao je Roatta, *budite i vi mirni. Ako ne budu mirni, tek onda stupa u borbu protiv njih i njemačka i italijanska vojska.*[562]

Roatta i italijanska propaganda su polazili od stava da su četnici doduše hrvatski neprijatelji, ali nisu neprijatelji Osovine. Taj stav nije odgovarao hrvatskim vlastima. Ali i vlada NDH je započela akciju sporazumijevanja s četničkim grupama u Hercegovini. Njena nesaglasnost u pogledu sporazumijevanja s četnicima u istočnoj Bosni nije imala presudnije značenje. Četničko pitanje je, i pored toga, u odnosima s Italijanima sve više opterećivalo vladu NDH. Ustaško vodstvo je smatralo da italijanska politika vodi sve većoj legalizaciji četnika. To NDH nije željela.

Po ugledu na akciju koju su italijanski komandanti organizovali u Crnoj Gori, italijanski okupacioni faktori su zainteresovani i za stvaranje MVAC-a u anektiranom području Dalmacije. Pored zadaće da se time pojača borba protiv snaga NOP-a težilo se i popularizaciji osnivanja MVAC-a u Dalmaciji. U proglasu od 26. juna 1942. Guvernatorat je objavio stvaranje *Korpusa protukomunističkih dobrovoljaca Talijanske Dalmacije* koju je trebalo organizovati od dvije vrste jedinica: pokretnih oružanih četa i seljačkih oružanih odreda.[563] Da bi svim sredstvima eliminisali otpor partizanskih jedinica, italijanski okupatori su nastojali vrbovati što više srpskog i hrvatskog stanovništva radi organizovanja domaćih snaga i radi suprotstavljanja oružanom otporu.

U vezi sa stvaranjem novih oružanih jedinica i proglasom divizije *Sassari* u septembru mjesecu reagovao je Đujić. Uputio je pismo komandantu te divizije i istakao da je takva akcija nepotrebna. Kaže da je u više prilika do tada uvjeravao generala i njegove pretpostavljene da on ima dovoljno ljudi, da su oni organizovani u četničkim jedinicama, ali da nema dovoljno oružja. Reagovao je i na obećavanje plaća dobrovoljcima. Istakao je da je *učinjena velika greška i da je na ovaj način dat povod neprijateljskoj propagandi da i dalje četničke odrede naziva plaćeničkim.* Đujić kaže: *Dobijam utisak da se sa ovim proglasom pokuša-*

561 Milan Pešut, *Ustanak i stvaranje prvih partizanskih jedinica*, zbornik Plašćanska dolina i okolina u NOR-u 1941-1945, Karlovac, 1976., str. 143-158.

562 AVII, NDH, kut. 232, reg. br. 2/1-18.

563 NOB u Dalmaciji 1941-1945., zbornik dokumenata, knj. 2, 774.

lo da razori četničku nacionalnu organizaciju, koje je za godinu dana svoga rada pokazala kako ume da se bori i zašto se bori. Izgleda da se je namerno sa ovim manifestom pokušalo da se ja prikažem i pred narodom i pred neprijateljem kao obični sluga i plaćenik i ako Vi znate gospodine đenerale da pop Đujić i četnička organizacija nije ničiji sluga niti plaćenik, kao i da to neće nikad biti.[564]

ČETNIČKI LECI IZ ITALIJANSKIH AVIONA

Listovi u funkciji italijanske okupacione vlasti

Četnički leci u Hercegovini i Crnoj Gori bacani su i iz italijanskih aviona. Oni govore i o četničkim sporazumima sa italijanskom okupacionom upravom. Tako se *komandant nacionalnih odreda za Crnu Goru i Hercegovinu* pukovnik Bajo J. Stanišić obraća *Braći Hercegovcima*[565] Italijanskim avionima su širena i majska *Uputstva* članova *Štaba vojno-četničkih odreda Nevesinja i Gacka* Petra Samardžića i popa Radojice Perišića, te *nacionalističkog političkog poverenika* Dobroslava Jevđevića. Oni uvjeravaju svoje zemljake da su *sklopili sporazum sa Armijom Kraljevine Italije u svrhu zajedničkog pobijanja komunističkih zlikovaca, koji uništavaju živote i imanja srpskog naroda.* Pišu: *Odustanite od svakog sukoba sa italijanskim trupama... Italijanska armija vam garantuje da niko neće odgovarati za događaje iz doba ustanka...*[566]

Bilo je to vrijeme kada su vođene borbe na komunikacijama između opštinskih i sreskih mjesta s pojačanim dijelovima italijanskih divizija *Kačatori dela Alpi*, *Murdje* i *Marke*. Te borbe zajedno s Italijanima su vodile i četničke oružane grupe. Nastupale su iz Nevesinja, Gacka, Čapljine, Mostara i Trebinja u operaciji *Stolac*. Tada su ispresijecale partizanske teritorije. Motorizovane jedinice Italijana i četničke kolone razbile su partizanske bataljone i spalile mnoge kuće, sela i naselja. To se naziva agonijom hercegovačkih udarnih partizanskih bataljona. Spasio se samo svaki deseti ili petnaesti naoružani partizan, njih oko 360, koji su se okupili na Zelengori. I isto toliko boraca Konjičkog (Mostarskog) bataljona koji je desetkovan, na području Prenja, očekivao dalji rasplet događaja. Snažna protivnička ofanziva i glad rastrojili su vojsku i organe narodne vlasti, donoseći gubljenje slobodne teritorije.

Mihailović je težio da stvori četnički pokret kao jedinstvenu organizaciju s namjerom da obuhvati sve dijelove Jugoslavije. Kako se taj pokret oslanjao na zapadne Saveznike, ponajviše na Veliku Britaniju, u njemu su okupacione sile vidjele stanovitu opasnost za vlastite pozicije. Zato su nastojale da se što ak-

564 AVII, ČA, kut. 160, reg. br. 34/4.
565 ZB, IV/5, d. 139.
566 VII, ČA, k. 232, f. 2. d. 27.

tivnije postave prema toj pojavi.[567] U planovima za angažovanje što više snaga protiv NOP-a, koji je ocijenjen kao sve veća opasnost, četničke su jedinice mogle da odigraju određenu ulogu. Italijani su u Jevđeviću i Birčaninu dobili značajne poluge za vođenje svoje politike prema četnicima. Pojava tih prvaka četničkog pokreta otprije rata je važan momenat ne samo za organizovanje četničkog pokreta u Hrvatskoj nego i za uspostavljanje saradnje sa njim. Italijani su ih uključili u ostvarivanje svojih planova. Planovi su se ticali saradnje s četničkim snagama unutar i izvan svog okupacionog područja.

U funkciji politike italijanske okupacione vlasti izdavani su i odgovarajući listovi. Italijani su na teritoriji pod svojom kontrolom izdavali više naslova na italijanskom i srpsko-hrvatskom jeziku. Vojne i političke vlasti Italije su bile zainteresovane da ti naslovi dospijevaju i na područja izvan njihove okupacione zone.

U toku 1942. u Dubrovniku je izlazio list *La Sentinnella* (per a soldati).

Razvijena propagandna djelatnost odvijala se u Splitu. Od početka 1941. godine, sa dolaskom Italijana, organizovan je propagandni ured pod rukovodstvom obavještajnog oficira Senette. Odmah nakon okupacije toga područja obustavljeno je izlaženje dotadašnjeg lista *Novo Doba*. Umjesto njega pokrenut je dnevni fašistički list *San Marco*, koji je ostao pod rukovodstvom spomenutog propagandnog ureda. *San Marco* je jedva uspio da opstane šest mjeseci. Njegov glavni urednik bio je Italijan iz Zadra Antonio Just-Verdus, a urednici: Ante Beazić, Ćiro Čičinšajn i Šerif Šegović, te još nekoliko italijanskih novinara. Po prestanku *San Marca* u novembru 1941. godine pokrenut je *Popolo di Spalato*. Verdus je i u ovome glasilu bio glavni urednik do veljače 1943. godine, kada ga je zamijenio Italijan Silvio Maurano. Poslije kraćeg vremena, sve do kapitulacije Italije, položaj glavnog urednika zauzeo je Tomaseo, dok su stalni saradnici bili Aldo Lisicich, Manulli, Senetta, Ante Bezić i Ćiro Čičinšajn, šef administracije bio je Italijan Gallardi.

U Zadru je u vrijeme okupacije izlazilo više listova: dnevnik na italijanskom jeziku *Il Giornale di Dalmazia*, koji je pokrivao cijelu okupiranu Dalmaciju. Izlazio je od 1941. do kapitulacije Italije, kada je direktor lista Alberto Giovanini otišao u Italiju.

La Rivista Dalmatica po opredjeljenju je iredentistički časopis za književnost. Izlazio od 1899. do kapitulacije Italije 1943. godine. Pod italijanskim režimom glavni urednik je bio rođak poznatog iredentista i senatora Tacconija Ildebrando Tacconija, s kojim je u uredništvu radio još i prof. Amatto Filippi, zatim dr. Marco Perlini.

Dalmazia Rurale - treće glasilo koje je izdavano u Zadru na italijanskom i hrvatskom jeziku. Pojavio se u 11 brojeva 1942./43. godine pod uredničkom rukom dr. Rossija, Polija, dr. Raccamarija i drugih.

567 F. J. Butić, n. dj., 67.

U Zadru je takođe izlazio i službeni list *Giornal eufficiale del Governo della Dalmazia* od 1941. do 1943., dvojezično. Uređivali su ga Giovani Petrano i Poli.

Fašistički list *La voce dei volonteri* izlazio 1942. i dijeljen čitaocima besplatno.

U okviru lista *Il Giornale di Dalmazia* izlazio je prilog *Pravi Dalmatinac za radnike i sav dalmatinski puk*. Pojavio se u šest brojeva 1942.

U Rijeci je pod italijanskim režimom izlazilo više naslova. Prvi je dnevnik *La vedeta d'Italia*. U riječkom Institutu za italijansko-hrvatske veze izlazio je časopis *Termini* pod glavnim uredništvom Giuseppea Gerinija. U Sušaku je u martu 1944. pokrenut *Glas Primorja*. Izlazio dva puta sedmično.

L'azione je dnevnik u Puli. U tom gradu je izlazio *Coriera Istriano*, pa *Arena di Pola* i dr.

KAPITULACIJA ITALIJE I OSIPANJE ČETNIČKIH JEDINICA

U Ministarstvu inostranih poslova Trećeg Rajha u ličnosti Hermana Nojbahera, Ribentropovog specijalnog opunomoćenika, drugom polovinom 1943. godine javljala su se široka ovlašćenja. U okviru njih on je mogao da *organizuje nacionalne antikomunističke snage* na Balkanu i pri tom stupa u kontakte i sa ličnostima koje su dotad sa njemačkog stanovišta bile proskribovane. Nojbaher je težio da ovo ostvari vođenjem jedne izrazito prosrpske politike - što je predstavljalo novost za Nijemce.

Ogromnog uticaja na ishod svih tih planova imao je pad Italije. Time je duboko izmijenjen i strateški položaj NDH. Slom osovine RIM-Berlin ponovo je odgodio radikalno rješavanje i otvorio istovremeno put njemačkoj dominaciji i direktnoj kontroli nad ustaškom državom.

Moral i disciplina kod četnika posle kapitulacije Italije jako poljuljan i na vrlo niskom stepenu, tako da su počeli bez ičijeg odobrenja ostavljati svoje jedinice i odlaziti svojim kućama. U ovome ih niko nije mogao sprečiti. Pored toga, pojedine domaće starešine na položajima komandanata bataljona napuštali su nas bez pitanja komandanta i odlazili sa svojim jedinicama u rodna mesta. Jaka partizanska propaganda da smo mi oficiri jedini krivci i da bi nas trebalo streljati a da se četnicima neće ništa dogoditi ako se vrate svojom kućama, uticala je na izvestan broj nesvesnih četnika te su se predavali partizanima dok su drugi odlazili svojim kućama gde su se sakrivali ili po štalama ili u šumi ili u blizini svojih kuća.[568]

568 VII, Ča, k. 205, reg. br. 16/2 BH-V. 9681.

Kapitulacija Italije - 8. septembra 1943. godine - i nestanak italijanskih jedinica iz njihove okupacione zone u Jugoslaviji za četnike je značio gubitak dragocjenog izvora snabdijevanja, ali i gubitak vlasti nad velikim dijelom područja u Crnoj Gori, Hercegovini, sjevernoj Dalmaciji, zapadnoj Bosni i Lici, gdje su vršili vlast uz pristanak Italijana. Od toga sloma profitirali su partizani i NOP: stekli kontrolu nad novim velikim teritorijem, zaplijenili od Italijana velike količine oružja, municije i drugih vojnih zaliha, pristupile su im hiljade novih italijanskih vojnika dobrovoljaca, uspostavili veze sa savezničkim snagama u Italiji. Stekli i moralni polet: slom Italije predskazao je skorašnji slom Njemačke.

Uz ilegalne četnike, od kraja 1941. godine, postojale su i legalne četničke jedinice. One su kao pomoćne trupe služile italijanskom okupatoru u NDH i kvislinškoj vojsci u Srbiji. Nakon kapitulacije Italije većina tih jedinica počela je služiti Nijemcima opet kao pomoćne trupe. O tome su postojali formalni pismeni i neformalni usmeni sporazumi na osnovu kojih su te jedinice od Nijemaca dobijale oružje, municiju i ostalu opremu.

Kako su četnici na teritoriju pod italijanskom okupacijom sklapali sporazume sa Italijanima, tako su i četnici na njemačkom okupacionom dijelu Bosne i Hercegovine, ali i u drugim područjima Jugoslavije počeli postizati takve sporazume sa Nijemcima.

Dobroslav Jevđević kao spisatelj, prijeratni političar i ratni vojvoda

ŠOVINIZMOM ZATROVANA "PISMA PRIJATELJIMA"

Korijeni ili predistorija vjerskih i nacionalnih obračuna među stanovištvom Bosne i Hercegovine u toku Drugog svjetskog rata i njihovo razmatranje je van tematske strukture ovog rada. Oni se nalaze u političkoj istoriji predratne, ustvari Kraljevine Jugoslavije. Nusret Šehić smatra da ti korijeni leže još u dubljoj i daljoj prošlosti. Prije svega, u mnogim neriješenim društveno-ekonomskim pitanjima.[569] Još kad se u tako složenim društveno-političkim prilikama zadesi takva ličnost kao što je Dobroslav Jevđević, konkretno u području rogatičkog sreza, onda nije teško shvatiti kako se produbljuje jaz između inače zavađenog stanovništva. Jevđević je bio rukovodilac Organizacije

569 Nusret Šehić, *Četništvo u BiH, 1918-1941*, ANUBiH, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 27, Sarajevo, 1971.

jugoslovenskih nacionalista, urednik lista *Vidovdan*, te funkcioner Jugoslovenske nacionalne stranke u Bosni i Hercegovini i član Četničkog udruženja. U razdoblju između dva svjetska rata iza Jevđevića su već bili mnogi u njegovom autorstvu objavljeni članci koje Nusret Šehić označava *natopljenim nepomirljivim nacionalizmom i šovinizmom*. Muslimani su predstavljali najčešću metu njegovih otrovnih nasrtaja. Iz njegovih tekstova je izvirala mržnja prema muslimanskom nacionalnom korpusu u Bosni i Hercegovini. Budući ogorčeni protivnik izmirenja, međusobne tolerancije i razumijevanja pripadnika različitih vjera i nacija, Jevđević je Muslimane nazivao *šuckorima, kukoljem slavenstva*, raspaljujući nacionalnu mržnju. Okupljanjem pristalica na istoj liniji unosio je nemir i uzbuđenje među stanovništvo. On je u spomenutom srezu jedno vrijeme živio u izolaciji pod nadzorom vlasti. *Zbog stalnih napada i izgreda koje je inscenirao D. Jevđević je redovno donosio strah i zabrinutost u muslimanskom dijelu stanovništva Prače*. Kao zagovarač podjele Bosne i Hercegovine, on je prihvatio sporazum Cvetković-Maček od 26. avgusta 1939. godine, te bio protiv formiranja bosanskohercegovačke banovine kao četvrte jedinice pored triju srpske, hrvatske i slovenačke). Tu jedinicu je zagovarala JMO (Jugoslovenska muslimanska organizacija).[570] Jevđević je smatrao i tako pisao da ... *ideja Bosne ne postoji u narodnoj duši, njene tobožnje istorijske granice ne donose nam nikakvih naročitih koristi, ona ne predstavlja nikakvu privrednu jedinicu, ni saobraćajem povezanu celinu.*[571] One Muslimane što su se izvan JMO-a opredjeljivali za autonomiju Bosne i Hercegovine Jevđević je kvalifikovao kao pristalice *isključivog negativnog separatizma*. Taj separatizam, kako on piše, *kod većine Muslimana jači je i presudniji od svih idejnih i partijskih opredeljenja.*[572] Samo parcelizacijom Bosne i Hercegovine, kako piše Jevđević, može se ubrzati *amalgamisanje muslimana sa srpskim, odnosno hrvatskim nacionalnim elementima*. On je isticao da ... *apsolutna većina bosanskog islamskog elementa nema nikakve svesti o svom nacionalnom jedinstvu sa Srbima i Hrvatima...* Jevđevićeva je ocjena da su se bosanski Sloveni, *prihvatajući veru osvajača, ogradili kineskim zidom od svakog uticaja srpske i hrvatske kulture, a cio njihov kulturni i duhovni život ostao je u okviru islama...*[573] Nacionalna isključivost Dobroslava Jevđevića do krajnosti je iskazana u okviru četničkog pokreta u kojem je imao istaknutu ulogu u toku Drugog svjetskog rata.

Do početka toga rata dugo je živio u Novom Sadu, kao rukovodilac *ORJUNE* i u tom svojstvu napisao i objavio i ovo: *U interesu države i nacije svi patrioti moraju forsirati uništenje stranačkih formacija u Jugoslaviji sa svim sredstvima. Jedina snaga koja to može postići, jedini pokret kome je to vrhovna*

570 Izjava Džefera Kulenovića, čelnika JMO nakon ubistva Mehmeda Spahe, *Politika*, br. 11292, 7. XI 1939.

571 D. Jevđević, *56-to pismo prijateljima, Bosanski Srbi i autonomija Bosne*, Memoar o racionalnim i razornim elementima politike M. Spahe. Štampano kao brošura bez oznake mjesta i godine izdanja, str. 15.

572 Isto, str. 9.

573 Isto, str. 5.

dužnost jest naš nacionalistički pokret. Treba iskoreniti iz svakog čestitog jugoslovenskog građanina svaki stranački osećaj.[574]

BIRČANIN HVALI JEVĐEVIĆA. - Ilija Trifunović-Birčanin i Dobroslav Jevđević su djelovali i u istočnoj Hercegovini. Prvi u svojstvu komandanta zapadno-bosanskih, ličko-dalmatinskih i hercegovačkih vojno-četničkih odreda. On u jednom izvještaju Mihailoviću hvali Jevđevićev doprinos prevazilaženju krize četničkog pokreta u Hercegovini. Kriza je nastala nakon pogibije Boška Todorovića, komandanta operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine u februaru 1942. godine. Poginuo je pri napadu partizanske jedinice na njegov štab. U četničkoj arhivi pronađen je Todorovićev izvještaj Mihailoviću o sporazumu i saradnji sa Italijanima.[575] Na osnovu toga izvještaja napisan je letak[576] i distribuiran u javnost. U njemu piše kako je *Todorović zastupao majora Jezdimira Dangića, komandanta bosansko-hercegovačkih četničkih odreda, koji nije mogao doći. S italijanskim komandantom Nevesinja i sa obavještajnim oficirom njihove divizijske komande u Mostaru na sastanku održanom na poljoprivrednom imanju kod Nevesinja sklopljen je sporazum o saradnji lokalnih četničkih jedinica sa Komandom talijanske alpinske divizije 'Taurinenze' u Mostaru. U razgovoru su učestvovali Dobroslav Jevđević, M. Petković, kapetan D. Salatić, P. Samaradžić i još nekoliko lokalnih četničkih vođa.*[577]

Od pogibije Boška Todorovića, iza koga je broj četnika sveden na 350 boraca, do Birčaninove pohvale Jevđevića za zasluge u konsolidovanju hercegovačkih četnika protekla su nepuna dva mjeseca. Birčanin obavještava Dražu da je Hercegovina za to vrijeme, zahvaljujući Jevđeviću, *radikalno očišćena od partizana.* Dodaje da poslije izvršene smotre po srezovima može konstatovati da u Hercegovini *raspolaže sa impozantnom snagom od preko 8.000 dobro naoružanih, dobro komandovanih i disciplinovanih četnika.* Zbog izvanrednih zasluga za napredak četničkog pokreta Birčanin je unaprijedio Jevđevića u čin vojvode.[578] U taj čin unaprijedio je još i popa Perišića sa imenom Radojica, te seljake Savu Kovača i Petra Samardžića.

Taj pop Radojica Perišić i seljak Petar Samardžić kao vojvode potpisnici su - u ime štaba Vojno-četničkih odreda Nevesinje i Gacko - letka *Srpskim četnicima*. Uz njih je taj letak potpisao i *Nacionalistički politički poverenik* Dobroslav Jevđević.[579] Tekst toga letka, štampanog bez datuma i mjesta porijekla, glasi:

574 D. Jevđević, *Izabrani članci*, Novi Sad, 1925., članak *Orjuna i Partija*, str. 82 i 83.
575 VII, Ča, k. 238, reg. br. 3/10.
576 VII, A NOR, k. 1708, reg. br. 9/1-3.
577 Zbornik NOR-a, tom XIII, knj. 2, dok. br. 18.
578 Zbornik NOR-a, NOR-a-TXIV-1-dok. br. 120, 418-420.
579 Draža je na suđenju u Beogradu 1946. godine izjavio da je uz oružje od vlada saveznika dobijao i novac, koji je dijelio komandantima u Dalmaciji, Hercegovini i Crnoj Gori. Davao ga je i Jevđeviću, kako kaže, za nabavku hrane. *Ja sam živeo u uverenju da on ima magacine hrane, ali on je primljeni novac zadržavao za sebe da ga upotrebi za pripremanje izbora posle rata. Kad sam to saznao, nisam mu više davao novac. Dokumenta, III, 2220.*

Na osnovu sporazuma, koji smo sklopili sa armijom Kraljevine Italije u svrhu zajedničkog pobijanja komunističkih zlikovaca, koji uništavaju živote i imanje srpskoga naroda saopštavamo vam:

Odustanite od svakog sukoba sa italijanskim trupama, koje operiraju u zoni Čajniče, Goražde, Kalinovik i Foča.

Svi koji ste bili nasiljem ili terorom prisiljeni, da se pridružite partizanskim zlikovcima, likvidirajte tuđince komesare i na čelu sa svojim domaćim prvacima pod oružjem prijavite se najbližem talijanskom komandantu; vaši životi i imanja su vam zagarantovani, a vi ćete zajedno sa oružjem biti uvršteni u nevesinjsko-gatački štab vojničkih dobrovoljačkih četničkih odreda.

Italijanska armija vam garantuje, da niko neće odgovarati, za događaje iz doba ustanka, da vam ustaši i suckori ne mogu ništa učiniti a vi ste dužni sa svojim oružjem čuvati red, mir i poredak u svom kraju i uništavati partizanske zlikovce, koji su pregli da unište srpski narod.[580]

OBUZET MRŽNJOM PREMA MUSLIMANIMA

Kakva je uloga, u pripremi Četvrte ofanzive i u toku same ofanzive, vašeg delegata Dobroslava Jevđevića? - pita predsjednik suda Dražu Mihailovića na suđenju ravnogorskom pokretu u Beogradu 1946. godine.[581] *To je bio jedan nesređeni tip čoveka koga niko nije mogao obuzdati. Radio je šta je hteo. On odlazi u Sušak, podnosi izveštaj i njegovi su izveštaji često mogli biti korisni, ali celokupan rad bio je veoma štetan. U pogledu obaveštajne službe mogao je da bude koristan, ali u pogledu njegovog rada bio je vrlo nesrećan po organizaciju* - odgovorio je Draža.

Na pitanje predsjedavajućeg sudskog vijeća da li je Jevđević obavijestio Dražu o svojim pregovorima sa Italijanima da je izdejstvovao kod italijanskog generalštaba učešće četničkih jedinica u Četvrtoj ofanzivi, Draža je dopunio svoje negativno mišljenje o tom svom bliskom saradniku. *Njega sam smatrao*

580 Dobroslav Jevđević je rođen u Prači (Rogatica) 1898. godine. Kao član JNS (Jugoslovenske nacionalne stranke) i četničke organizacije prije rata više puta biran za poslanika za rogatički i novosadski srez. On je u više navrata svojim lecima sugerisao seljacima da po ugledu na Seljačku slogu u Hrvatskoj i sami stvaraju slične organizacije, te da stvaraju svoj poseban fond za pomoć u siromašnim godinama. Takođe ih je upozoravao kako treba da postupe u slučaju plijenjenja imovine na osnovama seljačkog dugovanja. Nakon aprilskog rata pobjegao u Budvu odakle je u jesen 1941. godine došao u Split, povezao se sa Ilijom Trifunovićem - Birčaninom i sa njim organizovao saradnju četničkih jedinica sa italijanskim okupacionim trupama. U proljeće 1942. godine Draža ga je imenovao za političkog delegata Vrhovne komande JVUO za saradnju sa Italijanima. Poslije kapitulacije Italije u tom svojstvu produžio rad sa njemačkim vojnim vlastima. ABH FDB, Pov. D. Z. br. 3884/36, od 10. VIII 1936. i Pov. D. Z. br. 1774/36, od 20. IV 1936.

581 Dokumenta, str. 307.

uopšte kao veoma rđavog čoveka koji radi svašta. Učinio sam najveću grešku što ga na neki način nisam uklonio. Ali nisam mogao. Trebalo je ipak na drugi način. On mi je napravio najviše malera celoj organizaciji u pogledu svega onoga što je radio.[582]

Jevđevićeva mržnja prema Muslimanima, netrpeljivost i nacionalna isključivost došli su do najpotpunijeg izražaja i četničkoj organizaciji. Kao jedan od najistaknutijih pripadnika prijeratnog četničkog udruženja u Bosni i Hercegovini on je kao visoki dužnosnik mogao još šire da ispolji neobuzdanu prirodu svoje štetočinske djelatnosti i za ravnogorski pokret - kako je to izjavio Draža Mihailović. Napose aroganciju i samovolju. Evo kako on u objavljenom proglasu govori o kukavičkom povlačenju četnika iz jedne oružane borbe sa partizanima. *Treći put u kratkom roku mi smo osramotili naše zastave i našu slavu i srpsko ime. Uprkos junaštvu, te herojskom držanju naročito bosanskog bataljona Rogatičke brigade i II. nevesinjskog bataljona, većina trupa je kurvanjski pobjegla sa bojnog polja ispred neprijatelja, brojno slabijeg, slabije naoružanog, ne zaustavivši se nakon 30 km sve do Blagaja. Tim smo u času, kada su partizani upućeni na sve strane, pomogli neprijatelju, a osramotili se pred Talijanima i hrvatima za sva vremena.*

Prilikom poslednjih nedelja ispoljile su sve gadosti i slabosti naših pojedinaca i pojedinih redova. Jedni su klevetali oficire, drugi su preuveličavali snage neprijatelja, treći su siti i pijani bježali ispred golih i bosih, gladnih i žednih dalmatinskih kukavica, četvrti su zanovijetali da neće ići u akciju bez talijanske vojske Što god im se više činilo oni su bili bezobrazniji. Davali smo dvostruke obroke, kupovali smo za posljednje novce odijelo i obuću, sve je to bilo uzalud.

Oni koji su bili junaci u pljački i klanju žena bili su kukavice čim je prva puška pukla. Kukavice upropašćuju sva ona divna dela junaštva koja počiniše Srbi heroji u dve godine rata, pa izazivaju da dođu Nemci i Ustaše u naše krajeve, da gone partizane i utru ime Srbinovo.

PERSONA GRATA KOD ITALIJANA

Još spočetka rata, odmah takoreći, Dobroslav Jevđević je uputio predstavku italijanskim okupacionim trupama s pozivom da okupiraju područje Istočne Bosne kako bi se onemogućio teror ustaškog režima nad Srbima.

Borbena neaktivnost ravnogorskih jedinica protiv okupatora i saradnja čelnih ličnosti četničkog pokreta sa okupacionim formacijama zaokuplja pažnju i u prepisci predsjednika izbjegličke vlade Slobodana Jovanovića sa ministrom inostranih poslova Ninčićem. Predsjednik svom ministru dostavlja

582 Dokumenta, 319.

17. I 1943. telegram koji je njemu stigao iz Madrida 25. XII 1942. od tamošnjeg jugoslovenskog poslanika. *Imam čast da vam dostavim poruku koju mi je Isak Koen dostavio od novinara i vođe Sokola Grđića. Od Koena dobio sam izvesna obaveštenja od kojih vam šaljem o bivšem narodnom poslaniku i nekada istaknutom radniku u pokretu ORJUNA Jevđeviću. Ta obaveštenja Grđić je dobio od samoga Jevđevića. Prema tim obaveštenjima, Jevđević je vođa jedne grupe četnika. On ga je video u Abaciji. On je persona grata kod Italijana, kreće se u italijanskim automobilima, prate ga italijanski motociklisti, otseda u najboljem hotelu 'Palma'. On je održavao konferencije, a pored njega nalazi se jedan pukovnik i jedan mlađi, čovek bez ruke, čije ime nisam mogao da saznam. Svi ga zovu vojvoda, to je Birčanin - izgleda da je posle Jevđevića najstariji. Prema istom obaveštenju Jevđevića podržavaju Italijani, daju mu novac, oružje, hranu, odeću, jednom rečju sve. Moj informator poslednji put video Jevđevića i razgovarao s njim u avgustu. Na pitanje moga informatora kako general Mihailović gleda na njegovu akciju, Jevđević je odgovorio da je sa Čičom, kako iz milošte naziva generala Mihailovića, imao više sastanaka i da je s njim u vrlo dobrim odnosima. Dodao je kako je general Mihailović kazao kako on ne gleda sredstva Jevđevića niti ko ga pomaže, jer je danas glavno boriti se protiv ustaša i partizana. Kad je moj informator zapitao Jevđevića ko ga snabdeva oružjem, odgovorio je da mu ga dostavljaju Englezi iz Kaira avionima. Jevđević se mome informatoru hvalio da bi za tri dana mogao da oslobodi Sarajevo kad ne bi morao da zazire od Nemaca. Govoreći o sektoru svojih operacija Jevđević je rekao da su sva brda oko Sarajeva u njegovim rukama i kazao je da svojim četama operiše samo na teritoriji ustaškoj, a ne i tamo gde su Nemci. Napomenuo je da je Foča oslobođena 11. februara. S obzirom na ova obaveštenja, u svetlosti obaveštenja koja vi imate, moći ćete proveriti njihovu tačnost i vrednost. Međutim, postoji jedna činjenica koja po mome mišljenju vredi vaše osobite pažnje. Kako mi moj informator reče, napred izraženi momenat da ga engleski avioni snabdevaju oružjem i da je Mihailović potpuno saglasan s njim, Jevđević obilno iskorišćava u svojoj propagandi po selima. Stoga ukoliko ove činjenice ne bi odgovarale pravom stanju stvari i ne bi bile u skladu sa interesima oslobodilačke borbe u zemlji, čini mi se da bi bilo celishodno da se preko naših službenih emisija u svetu i zemlji dostavi odgovarajuće obaveštenje.*

Pismo je upućeno na Ninčića dok je ovaj obnašao funkciju ministra spoljnih poslova Kraljevske izbjegličke vlade.

HRVATSKE VLASTI U - KASARNAMA

Četničkim odredima pod Dražinom komandom pružala je političku podršku izbjeglička kraljevska vlada u Londonu. Zalagala se i postizala kod britanske vlade da im se pruži pomoć u vojnoj opremi i naoružanju.

U odnosu prema katoličkim Hrvatima može se govoriti samo o predstavnicima Hrvatske Državne vlasti i vojske, jer katoličkog stanovništva u ovim krajevima i nema. Te predstavnike narod direktno omalovažava i ne obraća im se ni po kakvom pitanju. Hrvatska ima u Hercegovini pet garnizona regularne vojske sa svega hiljadu ljudi i desetak žandarmerijskih stanica. Ta trupa nikad ne napušta kasarnski krug i predaće se prvome ko to od nje zatraži.[583]

U depeši DM od 29. avgusta 1944. piše: *Mobilišite sve snage Hercegovine i nastavite svim silama da tučete 29. diviziju koja je sada usamljena. Vrlo je važno da što pre razbijete 29. diviziju... Zapamtite glavno je tući komuniste i to kod vas u prvom redu 29. diviziju, ponavljam 29. diviziju treba što pre razbiti i uništiti.*[584]

Riječ je o 29. hercegovačkoj NOU diviziji.

MOSTAR RASPOLUČEN NA DVA DIJELA

Došao je čas da se i vi oslobodite komunističke more i terora, da prestane tortura ološa koji naočigled nesposobnih hrvatskih vlasti tiranizira pošten svijet. Obračunavajući se sa njihovim bandama mi ćemo obračunati i sa njihovim intelektualnim pomagačima. Posle pobedonosne završne akcije, naše oružane snage će da stave pod svoju kontrolu komunističko kretanje u našim zonama.[585]

Hercegovina je za NDH predstavljala veoma važno ali i posve složeno i osjetljivo područje njenog djelovanja. Vlada te ustaške države nije tamo mogla ostvarivati punu upravnu kontrolu. Sve se prelamalo kroz život Mostara. Taj grad je bio raspolučen na dva dijela. Na desnoj zapadnoj obali Neretve ustaše su smatrali da imaju svoju vlast. Ali su se i sami morali ponašati po zahtjevima italijanske kontrole. Saglasno naredbi komande okupacione uprave ustaše nisu smjeli nositi oružje.

---

583 Ča, k. 274, reg. br. 12/2, izvj. P. Baćovića u julu 1942.
584 VII, ČA, k. 203, reg. br. 28/3.
585 Arhiv Hercegovine Mostar, ZUD, UD/K2-74.

Na lijevoj obali, opet, pod nadzorom Italijana, krstarili su četnički odredi. Proglasom okupacione uprave propisano je ponašanje Mostaraca: *Kuće iz kojih bi se pucalo na oružanu snagu ili građanske vlasti biće odmah porušene. Na slučaj pobune u Mostaru, bit će bezuvjetno streljano 300 osoba iz Mostara, a koji se nalaze u koncentracionim logorima.*

Vlada NDH je preduzela akciju radi postizanja dogovora sa četničkim grupama u Hercegovini.[586] Htjela je da izvrši penetraciju i u ovim područjima.

Dr. Vjekoslav Vrančić je bio Pavelićev povjerenik kod II italijanske armije. U tom svojstvu on je u ožujku 1942. godine preduzeo akciju za postizanje, poput onih u Bosni, sporazuma sa četničkim predstavnicima u Hercegovini. Ta inicijativa je vođena sa znanjem njemačkih i italijanskih vojnih vrhova u NDH. Za nju su znali opunomoćeni generali Edmund Glez i fon Horstenau, te komandant II italijanske armije general Mario Roatta. Pavelić je uputio Vrančića u italijansku okupacionu zonu. Dao mu je *dalekosežna punomoćja u korist srpskog stanovništva.* Uz njih i pravo da *u širokim razmjerima provede osnovna postavljenja i da ispravi pogreške.* Vrančić je u nekim krajevima uspio da pridobije *pojedine ustaničke vođe i njihove pristaše* da obustave akcije i priznaju NDH, ili je, kako se kaže u dokumentu, *barem uspio da nahuška jedne na druge.*

Još prije toga Vrančić se sastajao sa Dobroslavom Jevđevićem i Radmilom Grđićem u Splitu. Tamošnjim razgovorima je bio nazočan i italijanski obavještajni oficir Metais, pa je Jevđević zatražio razgovor sa Vrančićem *na samo.* Sada su, u ožuku 1942. ti kontakti nastavljeni u Mostaru. Uz Jevđevića i Grđića susretima se pridružio i četnički vođa u Hercegovini Nikola Kraljević.

Ubrzo je u građanstvu, u atmosferi neizvjesnosti, vladao strah od opšteg pokolja. O tome piše i pukovnik Šarnbek: *Kod pučanstva uzbuđenje i krajnja zabrinutost jer četnici proturaju vesti da im je od strane Italijana obećan Mostar i da će u njemu dobiti ista prava kao u istočnoj Hercegovini, pa čak preuzeti vlast. Tvrde da su samo pod tim uslovom pristali na borbu protiv partizana sjeverno od Mostara. Kod pučanstva ovo izaziva strah od opšteg pokolja pod lozinkom 'Krivi za krive' ali i 'Pravi za prave'.*[587] *Psihoza 'bolje partizani nego Italijani i ustaše', usled ovoga svuda naglo uzima maha.*[588]

Tih dana se u gradu i široj okolini razmjestilo, dolazilo i odlazilo kanjonom Neretve ka sjevernoj Hercegovini desetak hiljada hercegovačkih, crnogorskih i bosanskih četnika. U tom trenutku, 21. februara 1943. godine, vojvoda Dobroslav Jevđević se obratio već citiranim proglasom građanima Mostara. Naspram Jevđevićevog uspostavljanja kontrole *u našim zonama* Mostarcima se, dan kasnije, putem razglasne stanice obratio ministar u vladi NDH dr.

586 F. J. Butić, *Četnici u Hrvatskoj*, Zagreb, str. 248.
587 ZB, IV/10, dok. 348.
588 ZB, IV/10, dok. 349.

Vjekoslav Vrančić. Učinio je to mimo znanja Italijana. Iz njegove poruke su građani čuli da u Hercegovini neće biti četnička nego ustaška vlast. Za koji dan, rekao je on, u Mostar će ući njemačke i hrvatske oružane snage.

Na poruke ministra Vrančića sutradan se ponovo oglasio vojvoda D. Jevđević. U svojstvu delegata Vrhovne četničke komande, potpisao je letak upućen *Stanovništvu Hercegovine* povodom govora ministra u vladi NDH Vrančića. *Dok naše trupe ginu i vode borbu, ministar Vrančić u Mostaru govori gluposti. Utvrđujemo jednom za svagda, da je za Mostar i zonu jedini odgovorni faktor Italijanski đeneral Komandant mesta i samo njegove izjave imaju važnosti.*

Mi imamo jasan sporazum sa italijanskim carstvom, pa zato nema uopšte nesporazuma. Vojnici će i ubuduće vršiti svoju dužnost a građani mogu biti potpuno mirni. Gospodin Vrančić bi mnogo bolje uradio kad bi došao u komandu četnika da vidi masu partizana zarobljenih od kojih su 90% Hrvati, pre domobrani. Delegat komande četnika Jevđević.[589]

U toku rata mostarski antifašisti su izvodili atentate na četničke, ustaške i velikosrpske političke prvake Radmila Grđića, Stjepana Barbarića i Sulejmana Bašagića. Od ovih ilegalaca je napadnut i organizator hercegovačkih četnika Dobroslav Jevđević. On je uveče, 29. maja 1942. godine, sjedio sa dvojicom građana na terasi hotela *Neretva* u Mostaru. Za susjednim stolom su dežurala trojica karabinijera koja su mu dodijeljena kao pratnja. Na njih su, dva i po sata iza ponoći, bačene dvije ručne bombe. Kako je 6. juna pisao podžupan, *jedna od bačenih bombi je eksplodirala kod stola za kojim su sjedili italijanski karabinijeri, a druga kod točka italijanskog samovoza koji se nalazio baš pred stolom za kojim je sjedio Dobrosav Jevđević.* Od bombi, nekim čudom, *niko nije poginuo niti je bio ozlijeđen,* ali u pucnjavi pored hotela bio je ranjen jedan građanin. I dok se *sa italijanskim časnicima razgovaralo o mjerama koje bi trebalo žurno poduzeti na jednom je u neposrednoj blizini potpisanog eksplodirala još jedna, tj. treća bomba. Od njene eksplozije ranjen je Stjepan Sasa, koji je tokom noći umro u talijanskoj vojnoj bolnici.* Jevđević je opet sačuvao glavu.[590]

"CVEĆE I LJUBAV"
PREKRIVENI "STRAHOM I NEIZVESNOŠĆU"

U mostarskim previranjima je aktivni sudionik i vojvoda Dobroslav Jevđević. Bilo u svojstvu delegata Ministarstva Jugoslovenske vojske u otadžbini i njenog načelnika Draže Mihailovića ili delegata Vrhovne komande, kako se često potpisivao na lecima, proglasima i naredbama namijenjenim *stanovniš-*

589 Muzej Hercegovine, ZID/K 1-32.
590 Arhiv Hercegovine, Mostar, ZUD, UD/k. 39-2150.

tvu Hercegovine i Istočne Bosne. Njegovo javno obraćanje je upravljeno na žiteljstvo pojedinih gradova i njihove okoline, primjerice Mostara sa okolinom. Više puta se oglašavao užim dijelovima toga stanovništva, posebno *Srbima Hercegovine i Bosancima.*

Različiti su povodi te njegove komunikacije koja je najčešće štampana u obliku letaka i proglasa. Otpremana je na sva područja do kojih je mogla stići u istočnoj Hercegovini. Često je bila i u funkciji međusobnog ispomaganja jedinica koje su išle iz jednog područja u drugo, naročito tamo gdje je neophodno podstaknuti razmah pokreta, ili gdje ga je trebalo oporaviti nakon kriza u koje su njegove formacije zapadale. Tako je potkraj 1942. godine približno 3.200 hercegovačkih i istočnobosanskih četnika došlo u područje Kninske krajine i južne Like kako bi ojačali poljuljane četničke redove u Hrvatskoj.[591] Tamo su oni ostali do marta 1943. godine. U zajednici *sa 'domaćim' četnicima, a u saradnji sa italijanskim okupatorom, počinili su mnoge zločine, pa i masovne pokolje, najviše hrvatskog stanovništva, razarali njihove domove i kulturnu baštinu. Rastrojstvo većeg dijela četničkih formacija u Hrvatskoj nastaje odmah nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. godine. Još ranije, u prvoj polovini te godine, četnici su doživjeli takve vojne poraze od partizana da je rapidno opao njihov uticaj izvan Srbije.*

U Hrvatskoj će se četnici oporaviti tek krajem 1943. i u početku 1944. godine nakon uspostavljene saradnje s njemačkim formacijama. Stoga Dinarska četnička oblast reorganizuje oružane jedinice i pokriva cijelu oblast sa šest korpusa od kojih je samo u Hrvatskoj u dva dalmatinska i lička korpusa pripadalo 7.760 četnika.

Jedan od povoda za obraćanje vojvode Dobroslava Jevđevića stanovništvu Mostara i Hercegovine bio je *u pobedonosnom povratku naše kombinovane bosanskohercegovačke divizije sa tromesečnog pohoda, kakvim bi se mogle ponositi operativne vojske svih vremena i svih naroda.* Te su bile pod komandom majora Petra Baćovića, a sastavljene su, kako piše u tom letku, *iz brigada: trebinjske, ljubinjske, bilećske, rogatičke, nevesinjske, gatačke, srebreničke i stolačke.* Navodi da su ukupno brojale *tri hiljade junaka, koji će svoj pohod upisati uz srpske podvige iz balkanskih i svetskog rata, kao najlepši primer junaštva, požrtvovanosti, pregalaštva, izdržljivosti i svih ostalih vojničkih vrlina. Za dvadeset dana divizija je imala trideset i osam borbi i bitaka; nikad nije ustuknula i uvek je pobedila,*

591 *Većinom je to po hrvatskim selima s brda s dola skupljeni ljudski materijal najšarenije provenijencije. Bogatiji seljaci, koji vole uniformu ili od državnih vlasti trebaju neku pomoć i od svojih vođa kakvu intervenciju kod banaka i sudova, što naravno odmah u te redove privlači i siromašne seljake i seoske proletere, ukoliko se tu ne radi o najgorem seoskom ološu, što redovito također nije izuzetak nego možda još više pravilo... Danas su to pod firmom 'narodnog jedinstva i državne cjeline' plaćeni i svakojako privilegirani borbeni odredi... oboružana avangarda (režima) koja se samo po uniformama i nešto civilnijim uslovima života razlikuje od brahijalne državne sile u... kasarnama, iz čega ne slijedi da i avangarda nema svoje kasarne... Javna (je) tajna da režim tu svoju avangardu organizira i sprema za (i) za slučaj rata.* August Cesarec 1934. godine o četnicima u Hrvatskoj.

iako je neprijatelj uvek bio brojem nadmoćniji. Divizija je prevalila tri stotine kilometara, dok je stigla braći srpskim četnicima iz Dinare. Pošto je očistila celu severnu Dalmaciju, Liku i deo zapadne Bosne od ustaško-komunističkih bandi, ubeleživši zlatnim slovima u istoriju srpske vojničke slave imena: Gračac, Strmica, Tiškovac, Vrlika, Srb, Dinara na prvi glas, da je podmukli neprijatelj bežeći od njenih udaraca krenuo na Hercegovinu, divizija se forsiranim marševima od mora preko Šestanovca uputila Mostaru. Taj povratak je silna pesma izdržljivosti i junaštva naše revolucionarne narodne vojske. Pod neprestanim borbama divizija je za pet dana stigla do Širokog Brijega prevaljujući dnevno preko trideset kilometara. Partizanske horde okupljene u diviziji Vice Buljana uništene su u pet teških borbi, ostavivši na bojnom polju na stotine mrtvih zločinaca. Izginuli su mnogi politički komesari, zaplenjen ratni materijal i oružje, te divizijska zastava. Buljan se je spasao kukavnim bekstvom sa svega oko tri stotine partizana. Među mnogobrojnim zarobljenicima divizija je u partizanskim redovima pohvatala i sedam stotina hrvatskih domobrana, koji su se sa pukovnikom Binderom kod Teslića predali partizanima. Komandant divizije major Baćović, poklonio je slobodu svim hrvatskim vojnicima i uputio ih njihovim kućama. Da bi istakao razliku između plemenite srpske duše i krvničkih i prljavih ustaških hordi, koje poklaše nevini Srpski narod, komandant je prolazeći kroz čisto hrvatske krajeve koji su dali najviše ustaških razbojnika zabranio da se takne i jedno čeljade, da se uništi i jedna kuća, hranu zaplenjenu od partizana delio je sirotom stanovništvu... Time su naterali na poštovanje i svoje protivnike. Ceo narod im duguje večitu zahvalnost. Vojvoda Dobroslav Jevđević poziva *svu braću i sestre da ih na povratku kućama dočekaju cvećem i ljubavlju, koju su zaslužili.*

Umjesto *cveća i ljubavi* u većini stanovništva Hercegovine, napose Mostara i okoline, nastali su strah i neizvjesnost. Mnogi Srbi, ali gotovo i svi ljudi iz nesrpskog naroda, nisu vjerovali ovakvim lecima i proglasima. Pogotovo preuveličanim bojnim uspjesima i blagostima u postupanju prema hrvatskom žiteljstvu. Iako su među njima postojala suprotstavljena politička usmjerenja - proustaška, proitalijanska, pročetnička i antifašistička - kod njih su u živom sjećanju otprije iz prve polovine 1942. godine, ocjene i pisanja Gorskog štaba četničkih odreda Hercegovine kako *toj komandi pada u oči da je Mostar leglo razbojnika i ubica srpskog naroda.* Zaprijetio je, štaviše, da će sa svojim *hrabrim odredima skorih dana posetiti Mostar, razoriti razbojnička legla, i nijedan zlikovac, atentator ni palikuća neće nam izmaći makar se krili po mišjim rupama.*

Zato su građani bili uznemireni pred opasnošću koju donose četnici svojom pojavom i masovnim dolaskom na ove prostore. Znali su da svaki njihov dolazak donosi ubistva, paljevine, progone, pokolje i pljačku pod izgovorom *osvete za počinjene zločine prema Srbima.* Iz Vojnočetničke komande mostarskog sreza otpremaju i letak sa porukom *Stanovništvu grada Mostara i okoline.* U njemu se priznaje *da u poslednje vreme, naročito od pre nekoliko dana, kruže razne alarmantne vesti, koje su poremetile mir izvesnog dela građanstva.* U vezi sa dolaskom srpskih četnika *u našem gradu, kod izvesnog dela stanovništva,*

izazvan je strah i stvorene iluzije o nekakvom klanju mirnog i dobronamernog stanovništva. Šta više, imamo obaveštenja da pojedini građani i ne provode noći kod svojih kuća, već se sklanjaju kod svojih suseda da bi izbegli nekakav pokolj.

Zato se u letku opovrgavaju ove *vesti koje protura najzlonamerniji elemenat i neprijatelj ma kakve saradnje, tolerancije i pacifikacije ovog kraja. Ove vesti nemaju nikakvog oslona kako u samim faktima tako ni u osnovnoj ideji vojno-četničkog pokreta, niti se pojedini nerazboriti slučajevi smeju uzimati kao izraz raspoloženja srpskih četnika prema jednom delu naroda. Ove vesti zlonamerno protura onaj grešnik i izdajnik koji zaista u jakom četničkom pokretu vidi jedinog zakletog neprijatelja, koji nema milosti prema takvom elementu. Pojava četnika za takve izdajice znači najskorija smrt.*

Pa se objašnjavaju razlozi pojave srpskih četnika. *Ona je izazvana potrebom zaštite srpskog naroda u ovim krajevima Otadžbine gde je srpski elemenat nastanjen i gde je preživio i preživljava golgotu poznatu čitavom čovečanstvu pa je prema tome pojava srpskih četnika u gradu Mostaru i okolini izazvana potrebom koju nalažu srpski narodni interesi u ovom momentu. Nema razloga da zadire ma ko od pojave srpskih četnika... koji su organizovana vojska i kao svaka vojnička formacija prožeta je disciplinom i osećajem odgovornosti. Nema razloga da ma ko u njoj gleda neprijatelja verske ili nacionalne pripadnosti i osećaja, niti se sme zavoditi zlonamernim tendencijama, bez stvarnog obaveštenja o stanju stvari. SRPSKIM ČETNICIMA SE NE ŽURI DA ISKALE GNEV NAD KRIVCIMA, KOLIKO SE GREŠNICIMA ŽURI DA IZBEGNU ZASLUŽENU KAZNU. Pravedna i zaslužena kazna stići će svakog bez obzira na mesto ili vreme i neće je izbeći niko ko je zaslužuje ma kakvu odoru nosio, ma kako menjao mesta stanovanja i menjao svoje ime. Milosti za krivce neće biti.*

Prijetnja *zaslužnom kaznom* je u ovom letku izrečena i svima onima *kojima je danas ostalo jedino sramno oružje da stvaraju metež i zabunu da bi na taj način odgodili datum narodne osude, koja neće mimoići nijednog izroda bez obzira kojoj veri ili naciji pripadao.* Pozvano je stanovništvo grada Mostara i okoline *da bez trunke bojazni ili neizvesnosti gleda u sutrašnjicu. Jer srpski četnik neće nevinom krvlju krvaviti svoje ruke niti skvrnuti svoje sveto oružje. Niti će zaslepljen ma kakvim materijalnim dobrom zaboraviti na slavnu prošlost, srećniju budućnost i istorijsku odgovornost svoga naroda.*

ZAJEDNIČKI INTERESI ČETNIČKO-USTAŠKE SARADNJE

Postoji više činilaca značajnih po uticaju na promjene u četničkom pokretu i njegovo zbližavanje sa okupacionim formacijama i kvislinškim vlastima. Neki od njih tiču se zajedničkih interesa četničko-ustaške saradnje. Osim svih drugih, koji su iskazani u ovom radu, među primarnim je ideološki razlaz četničkog i partizanskog pokreta. Uz taj razlaz su neuspjeli pokušaji ravnogorskog vodstva da amputiraju istočnu Bosnu i istočnu Hercegovinu s većinskim srpskim stanovništvom i da ih sjedine sa Srbijom. Među bitne faktore toga zbližavanja i kolaboracije spadaju nastojanja njemačkih i italijanskih okupatora da povežu i organizuju sve antipartizanske snage u borbi protiv sve masovnijeg i jačeg NOP-a predvođenog komunistima. Otuda kontakti i prvi sporazumi između predstavnika vlasti NDH i četnika u Bosni i Hercegovini datiraju potkraj 1941. Naredne, naročito od proljeća 1942., oni su intenzivirani. Na taj način je do kraja 1942. preko 50 četničkih komandanata i političkih predstavnika u Bosni i Hercegovni, uglavnom iz njemačke zone od Drine do Une, u ime Glavnog štaba Bosanskih četničkih odreda potpisalo sporazume o saradnji s predstavnicima vojnih i civilnih vlasti NDH.[592]

Svaka od strana u toj saradnji, i četnička i ustaška, postizala je tim sporazumima vlastite konkretne interese. Najvažniji je vojni: i jedni i drugi su nakon sporazuma mogli osloboditi do tada među sobom suprotstavljene vojne snage i usmjeriti ih protiv zajedničkog neprijatelja - partizanskog pokreta. Četnici su, uz taj interes, postizali još i materijalni: pomoć NDH da bi ojačali svoje jedinice i političke organizacije. Dobijali su i izvjesnu autonomiju lokalne vlasti na teritorijama koje su držale četničke vojne snage pod svojom kontrolom. NDH je, osim vojnog, imala još jedan, takoreći osnovni interes - uspostavljen nadzor nad četničkim jedinicama kako bi ih, u pogodnom trenutku, mogla lakše razoružati. Četnici se, međutim, nisu striktno pridržavali sklopljenih sporazuma. Kršili su ih već i time što su se koristili svakom prilikom da počine zločine nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom, koje je pred naletom četničkog terora bježalo u područja pod nadzorom vlasti NDH ili partizana.

---

592 U knjizi *Tajna i javna suradnja četnika i okupatora 1941-1945,* str. 57-60 navedena su imena 49 četničkih komandanata i predstavnika kao i imena i prezimena predstavnika vlasti NDH s područja Bosne i Hercegovine koji su od 27. IV do 12. X 1942. godine potpisali sporazume, a nakon 12. X 1942. bilo je više novih sporazuma i dopuna postojećih. O saradnji u istočnoj Bosni vidjeti: Rasim Hurem, *Sporazumi o saradnji između državnih organa NDH i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine, Prilozi* Instituta za istoriju radničkog pokreta, br. 2, Sarajevo, 1966, str. 285-325.

TRI RAZLOGA ZA ZBLIŽAVANJE ČETNIKA I USTAŠA

Partizani su bili osnovna meta sporazuma između ustaša i četnika

U selu Javorinama, u dolini rijeke Vrbas, srez kotorvaroški, 7. juna 1942. godine održana je konferencija komandanata područnih četničkih odreda. Razmotrena je saradnja s vlastima Pavelićeve NDH. U zapisniku o toku tih razgovora četnički komandant Marčetić je ovako objašnjavao zašto je došlo do tog sporazuma sa vlastima NDH. *Proletos su komunisti napustili položaj koji su držali tokom zime i pošli da teraju naše četničke jedinice, a Hrvati su pošli da pale naša srpska sela; prva potreba je bila da se zaštiti narod. Predsednik vlade u Londonu g. Slobodan Jovanović je rekao PREKO RADIJA da treba čuvati živote naših ljudi. Drugi cilj bio nam je da izvučemo one mnogobrojne Srbe koji su trunuli po hrvatskim tamnicama. Treći razlog je bio pitanje hrane i najzad pored svega toga sada je za nas najvažnije pitanje dobavljanja municije. Ja sam do sada od Hrvata izvukao veliku količinu municije...*

"PARTIZANSKO PITANJE" U NOVOM SVJETLU

... *Druga činjenica koja je na prvi pogled uočljiva u situaciji u Hrvatskoj jeste pojava 'partizanskog pitanja' u novom svjetlu. U tom pogledu došlo je do odlučujućeg preokreta u poređenju sa situacijom od prošle zime: ustaško-četnički savez, javno objavljen u 'Obavijesti br. 4 Glavnog stana Poglavnika' razbio je osnovnu tezu ustaške propagande o istovjetnosti četnika i partizana, i zadao jedan od najtežih udaraca samom režimu i njegovom radikalnom 'hrvatstvu'...*[593]

Partizani su bili osnovna meta sporazuma između ustaša i četnika. Njihova borba protiv okupatora je nazivana - lažnom. Do tih sporazuma je došlo u vrijeme kada su partizani trpjeli poraze u svim dijelovima Bosne i Hercegovine. Akademik Enver Redžić[594] piše da su protiv njih preduzimane okupatorsko-ustaške ofanzive ne zbog svoje tadašnje nego zbog svoje buduće snage. Inicijatori i potpisnici sporazuma namjeravali su da zajedničkim snagama ustaša, domobrana i četnika dotuku NOP i njegove oružane formacije, ali ti ciljevi nisu mogli biti ostvareni. Ustaše i domobrani su držali zaleđe četnicima koji su nastavili nesmanjenu kampanju terora protiv Muslimana. Četnici su, budući kao državljani NDH, prestali da vrše nasilja nad hrvatskim stanovništvom, osim kad ono nije imalo zaštitu hrvatskih i oružanih jedinica, a ustaše im pružale otpor da produže progone i uništavanje Muslimana, da pale sela i uništavaju nezaštićeno muslimansko stanovništvo.

593 Lola Ribar 3. avgusta 1942. piše Titu kao vrhovnom komandantu.
594 E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, str. 254.

ZA DRAŽU SE ČETNIČKO-USTAŠKI SPORAZUMI "KAO TAKVI DAJU RAZUMETI"

Sporazum između četnika u Bosni, Hrvatskoj i Lici i Pavelićevih vlasti svakako je neželjena posledica nasrtaja na četnike i JVO (Jugoslovensku vojsku u otadžbini) i da se kao takva razumeti...[595]

Nerijetko se u četničkim glasilima, ponajviše u lecima, nailazi na tvrdnje kako se partizani sporazumijevaju sa ustašama. Čak su izmišljani podaci o jedinicama i područjima u kojima je, navodno, uspostavljena kolaboracija oružanih formacija NOP-a sa vojnim postrojbama NDH. Ta je propaganda provođena izvan njene osnovne postavke da su ustaše prevlađujući elemenat u partizanima, koje *vode frankovci, šokci i Hrvati razbojnici.*

Tvrdnje i vijesti o partizansko-ustaškoj saradnji svjesno i namjerno su proturane da bi se odvratilo srpsko stanovništvo od partizanskog pokreta. U isto vrijeme, mimo javne pažnje te propagande, postizani su i zaključivani sporazumi o saradnji četničkih odreda, brigada i korpusa sa domobranskim i ustaškim formacijama. Kao i u nizu drugih, i u ovom se primjeru potvrdilo da se protivniku pripisuje vlastita praksa. Pogotovo ona koja bi mogla naići na najširu osudu u narodu. Stoga se i nakon uspostavljanja četničko-ustaške saradnje iz svih oblika komuniciranja i dalje napada ustaški režim i NDH, naročito na područjima van domašaja kontrole jedinica potpisnika tih sporazuma.

Širenje i jačanje NOP-a na teritoriju NDH, uz sve krize i teškoće kroz koje je taj pokret prolazio, presudno su inicirali i uticali na približavanje interesa ustaša i četnika. Pri tome su, dakako, značajni i drugi činioci. Jedan od njih je u naporima četničkih grupa da i same prevladaju krizu koja ih je ozbiljno uzdrmala u proljeće 1942. godine.

Pristupajući zaključivanju sporazuma sa ustašama i uspostavljanju saradnje sa okupatorima četnici su iznevjeravali nacionalni interes srpskog naroda. To nije mogla da ospori ni njihova propaganda. Ona je tu kolaboraciju pravdala, pored ostalog, kao uvjetom nacionalnog opstanka srpstva. Nastojala je da širi uvjerenje da četnici koriste okupatore i kvislinge da bi uz njihovu pomoć uništili zajedničkog neprijatelja - partizane. O njima je u njihovim lecima govoreno kao o *provjerenim neprijateljima srpskog naroda.* U skladu sa sadržajima te propagande, uništavanje partizana služi osnovnom interesu - očuvanju nacionalnog opstanka.[596] Kakav je efekat postizala četnička propaganda takvim tvrdnjama najbolje pokazuje što ona nije prihvaćena u masama ili najširem krugu Srba koji su predstavljali glavnu borbenu snagu NOP-a.

595 Iz Dražine ocjene četničko-ustaških sporazuma.
596 E. Redžić, Isto.

Mihailović je podsticao i odobravao tu saradnju.[597]

Krajem aprila 1942. godine, rukovođeni postupcima generala Mihailovića, četnici su počeli potpisivanje sporazuma sa ustašama. Draža je u ocjeni tih sporazuma rekao da se ta saradnja da razumjeti. Njemu smeta i jedino što ne može odobriti *to je što su dotični četnici dopustili da bude formalan, zvaničan, javan, iskorišćen za ustašku propagandu.* Zato sugeriše da sporazum treba objašnjavati. Taj zadatak prepušta propagandi. Treba napasti ustaše da su *oni iskoristili krajnju nuždu pojedinih četničkih odreda za primirje sa njima i zato od toga naduvali sporazum.* Nije bila riječ o pojedinim odredima, kako on navodi, već o svim četničkim odredima u Bosni i Lici, koji su imali potpisane sporazume sa predstavnicima ustaša i vlasti NDH, u propagandi *Sporazumi se mogu i dezavuisati, u svakom slučaju smatrati učinjenim od neodgovornih, lokalnih ljudi i grupica...*

POMETNJA MEĐU ČETNICIMA PO LONDONSKOM RADIJU

Neprijateljska propaganda razvaljuje nikada veću slogu i nikada čvršće jedinstvo između naroda i odreda pod Dražinom komandom (major Ž. Knežević, Radio-London, 29. X 1942.)

Dugo vremena nakon što su Draža i mnogi njegovi komandanti uspostavili saradnju sa italijanskim i njemačkim okupacionim trupama, te ustašama, major Ž. Knežević se u vojnoj emisiji 29. oktobra 1942. godine obrušio na neprijateljsku propagandu. Pripisao je toj propagandi da razvaljuje *nikada veću slogu i nikada čvršće jedinstvo između naroda i odreda naše vojske pod komandom đenerala Draže.* Major kaže da ta propaganda *naročito nemačka, nastoji svim silama da unese pometnju među odrede jugoslovenske vojske kojima komanduje najverniji Kraljev prijatelj, armijski đeneral Draža. Prvo su pokušali da ga oglase da sarađuje sa Nemcima, ostalim okupatorima, pa čak i sa Ustašama, koji su srpski narod zavili u crno... sada D.N.B.* (njemačka novinska agencija - o.a.) *saopštava o tobožnjem nesporazumu đenerala Mihailovića sa svojim saradnicima i da je čak uputio naređenje da se ne ispunjavaju naredbe Londona i zahtevi engleskih agenata. Sve ovo je potpuno izmišljeno... Jer i neprijatelj zna da se ceo naš narod skupio oko Vrhovne komande Kralja Petra II.*

597 Dok. br. 1, knj. 2, str. 7., iz poglavlja *Nova Jugoslavija* koje je nazvano *Polazno stanovište* u knjizi *Rat i mir đenerala - izabrani spisi, istorijski prikaz Draže Mihailovića kao vojskovođe, političara i čoveka,* dvije knjige obima 1100 stranica, priređivači istoričari Milan Vesović, Kosta Nikolić i Bojan B. Dimitrijević, recenzent dr. Đoko Tripković, Beograd, 1999.

"PRIZNAJU VRNOVNIŠTVO NDH I NJEZINOG POGLAVNIKA"

Uroš Drenović je prvi četnički komandant koji je 27. aprila 1942. godine napravio sporazum sa ustašama. Draža mu nije zamjerio zbog toga. Nije zamjerio ni majoru Slavku Bjelajcu (u Lici) koji je 17. decembra 1942. potpisao sporazum sa ustaškim predstavnicima. Obavijestio je Draža 8. februara 1943. godine potčinjene: *Bjelajac ne može maknuti bez tetkića. Drenović ide zajedno sa Nemcima i ustašama i Lorković (*dr. Mladen Lorković, ministar spoljnih poslova NDH - op.a.) *ga hvali.*[598]

Citirana Dražina ocjena četničko-ustaškog sporazumijevanja izrečena je u Hercegovini. On je tamo došao na sastanak sa svojim komandantima. Sastanak je održan u Zimonjića kuli kod Avtovca 22. i 23. jula 1942. godine. Tada su komandanti dobili pisanu direktivu, osnove ravnogorskog pokreta, te program izbjegličke vlade i Vrhovne komande. U tom dokumentu iskazan je, maltene, cjelokupan vojno-politički program s posebnim akcentom na odnose sa okupatorima i stav prema *komunistima. Prema okupatoru za sada samo sabotaže i varanje. Prema ustašama borba svim sredstvima*, stav je Mihailovića. Prema pripadnicima NOP-a (on kaže prema *komunistima),* treba pripremiti *borbu kao prema najopasnijem unutrašnjem neprijatelju.* Ali, samo nekoliko redaka dalje to što je rečeno - porečeno je. Pojasnio je držanje prema ustašama i NDH. Piše da se *Sporazum između četnika u Bosni i Hercegovini i Lici i Pavelićevih vlasti mora razumeti.*

Ni Draža ni njegovi komandanti nisu mogli prešutno proći pored tih sporazumijevanja. Smetalo im je što su sporazumi formalni, javni i zvanični. Ustaške vlasti, također, nisu ih mogle skriti od najšire javnosti u NDH. Cjelokupni ustaški tisak i radio-postaje u NDH dale su im odgovarajući publicitet. Prvu vijest tamošnja javna glasila primila su direktno iz *Glavnog stana Poglavnika* pod brojem 4 naslovljenu kao *Obavijest o sporazumu organa vlasti NDH sa četnicima u velikoj župi Sana i Luka, te na ozrenskom području.* U obavijesti se navodi četničko *uvjerenje da njihovo četnikovanje može poslužiti i biti od koristi prije svakomu nego li samom pučanstvu, koje je snalazilo najveće zlo, kao posljedica nemira i neredovitog života.* Naglašeno je i četničko *uvjerenje* da su od takve situacije koristi imali *agenti Moskve.* Čitaoci štampe i slušaoci krugovala se obavještavaju kako su *oni četnici po svojim izlaznicama potpisivali zapisnike u kojima izjavljuju, da priznaju vrhovništvo Nezavisne Države Hrvatske i kao njezini državljani i pripadnici surađuju lojalno i odani su njezinom poglavaru Poglavniku, te privrženost Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Istog dana prekidaju sve neprijaeljske čine protiv njezinih vojnih i građanskih oblasti. Istodobno izjavljuju svoju pripravnost pobijati svim sredstvima partizansko-komunističke ispade i u svakom pravcu pomagati državne vlasti u sređivanju općih prilika. Državne vla-*

598 *Rat i mir,* knj. 1, str. 323.

sti zajamčuju njima prava, koja svi državljani u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj imaju, te će ih pomagati u obnovi onoga, što su uslijed dosadašnjih nesređenih prilika u svojim krajevima pretrpjeli. Nadalje će u svim krajevima sudjelovali u mjesnim upravnim oblastima i kao dobrovoljci u pobijanju partizanskih bandi uz vojne oblasti pod njihovim vodstvom.[599]

Slovom tih sporazuma je određeno da će oružane snage NDH zajedno sa četnicima *poništavati komunističke bande*. Pravoslavnim stanovnicima garantuje se vjerska ravnopravnost i jednakost pred zakonom. Sve akcije u cilju uništavanja *komunističkih bandi* sporazumno će naređivati zapovjednici hrvatskih i četničkih oružanih snaga, te da *pripadnici četničkih postrojbi na prostoru Ključ-Varcar Vakuf - r. Vrbas r. Sana izjavljuju privrženost i odanost Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i da na tom prostoru hrvatske državne vlasti uspostavljaju faktičku redovitu vlast i upravu.*[600] U tome je jednovremeno i kulminacija vođe i četnika ravnogorskog pokreta u njihovoj *borbi* protiv okupatora.[601]

"PRIDOBIVANJEM ČETNIKA SMANJUJEMO BROJ ONIH KOJI SE BORE PROTIV NAS"

Jačanje NOP-a je glavni faktor približavanja četnika i ustaša. Uništiti skupa s četnicima partizane - znači uništiti pomoću istih Srba - njihovu većinu, a pridobivanjem četnika smanjujemo broj onih koji se bore protiv nas.[602]

Ustaše je četnička propaganda, zbog terora nad srpskim narodom, od početka rata označavala kao svog glavnog neprijatelja. Poistovjećivala ih je sa partizanima i NOP-om. Ipak je i s tim ustaškim neprijateljem uspostavljena saradnja. Najčudnija od svih vrsta njihovog kolaboracionizma sa okupatorima i kvislinškim režimima. Kao i u mnogim drugim sferama djelovanja ravnogorskog pokreta, četnička propaganda je i u ovom pogledu skrivala stvarnost i praksu. Ona je neprestano isticala, u svim svojim glasilima, da se u NDH četničke jedinice bore protiv ustaša da bi spasile Srbe i srpstvo od genocida. Tvrdila je to dok se istovremeno odvijala saradnja četnika sa ustašama i drugim vojnim ili poluvojnim formacijama marionetske Pavelićeve države, kao i sa vlastima te državne tvorevine.

Pouzdano se zna za kontakte Dražinog izaslanika Dobroslava Jevđevića sa Pavelićevim predstavnikom Poljakom u Splitu 30. XII 1941. godine. Dva

599 Sarajevski *Novi List*, 4. VI 1942.

600 XIV, 2, dok. br. 112.

601 Dr. Pero Damjanović, *Knjiga protiv iskrivljavanja istorijskih istina*, časopis *Socijaldemokrat*, Sarajevo, br. 4, septembar 2000.

602 AVII, NDH, kut. 78, br. reg. 33/9, Sinčićev izvještaj 27. VI 1942.

izaslanika su razgovarala o sukobima i odnosima Srba i Hrvata. Nije zaobiđeno ni favorizovanje jednih ili drugih od strane Italijana. Poljak je pozvao Jevđevića da dođe u Zagreb radi razgovora sa Pavelićem, što je prihvaćeno od Dražinog predstavnika. *Doviđenja, dakle, u Zagrebu i pozdravite mi ministra dr. Artukovića* - bile su riječi oproštaja Jevđevića sa svojim sagovornikom Poljakom. Branko Latas[603] pretpostavlja da su taj sastanak upriličili Italijani. Organizovali su i prisluškivanje, jer ih je zanimalo šta će visoki ustaški predstavnik reći Jevđeviću o italijansko-endehazijskim odnosima, te o stavu ustaške vlasti prema italijansko-četničkom zbližavanju.[604]

Tako je počelo još u Splitu. Krajem 1941. i u prvoj polovini 1942. godine u partizanskim odredima u Bosni i Lici izvršeni su mnogi pučevi od četničkih pristalica. Pri tome su stanovitu ulogu odigrale obavještajne službe: italijanska, njemačka i ustaška. Pri toj diobi ustanika na dva smjera četnička propaganda je svim sredstvima nastojala da pridobije Srbe iz partizana na četničku stranu. Najčešće je isticala da se u partizanske redove sve više *uvlače* Hrvati i Muslimani. Ona je upravo pripadnike tih nacionalnih zajednica optuživala za masakre nad Srbima. Zvala ih je dželatima. Odbacivala bilo kakvu mogućnost da četnici budu s njima u istom stroju. To je bio jedan od važnih faktora koji je produbljivao sukobe među srpskim ustanicima. Na scenu su stupili pučisti i oni koji su se udaljavali ili odmetnuli od partizanskih odreda. Time je otvoren proces diobe na antifašistički oslobodilački smjer ustanka i četnički pravac. Neki komandanti vojno-četničkih odreda nisu mogli osigurati svoj opstanak bez oslonca na sporazumijevanje sa ustašama. Ti sporazumi, iako su postizani u tajnosti, dospijevali su do saznanja u narodu. Objašnjavanje i opravdavanje te saradnje prepušteni su propagandi. Za riješenost i orijentaciju ka zbližavanju sa Pavelićevim režimom, a time posredno i sa njemačkim okupatorom, ona je pronašla providno obrazloženje. Time se, naime, želi *da zaštiti narod od daljeg klanja i uništavanja narodne imovine pljačkom i paljevinom.*[605]

U praksi se četničko spasavanje Srba od ustaša svelo na saradnju četnika sa ustašama. Ta saradnja je značila otvaranje novog fronta borbe protiv onih Srba koji su se svrstali u antifašiste i borce u partizanskim redovima.[606] Sve češće kontakte pratili su četničko-ustaški sporazumi.

Potpisati izjavljujem, da sam uvijek priznavao Nezavisnu Državu Hrvatsku, ali da sam otišao u šumu, da spasim goli život naroda u ovom kraju, kao i sebe, koje su neodgovorni elementi počeli nemilice ubijati i pljačkati. Ujedno izjavljujem da ću zajedno sa svojim naoružanim ljudima, kada očistimo zajedno sa hrvatskom vojskom, prema naređenjima vojnog zapovjedništva čitav ovaj teritorij od komunističkih bandi, staviti se na potpuno raspoloženje sa svojim naoružanim

603 B. Latas, n. dj., 21
604 Zb. NOR-a, XIII, 2., 13-18.
605 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 312.
606 B. Latas, n. dj., 21.

ljudima domobranstvu.[607] Tako glasi pismena izjava jednog od četničkih komandanata Uroša Drenovića data 27. aprila 1942. u Varcar Vakufu.

Pored četničko-italijanske u opticaj je dospjela i četničko-ustaška saradnja. Prvi je Uroš Drenović, komandant četničkog odreda *Petar Kočić*, u Mrkonjić-Gradu (Varcar Vakufu) sklopio sporazum sa predstavnicima vlasti NDH 27. aprila 1942. godine.[608] Stavio je svoj potpis na sporazum kojim četnici priznaju ustrojstvo NDH. Učinio je to u istom području u kojem je on kao učitelj i rezervni poručnik vojske Kraljevine Jugoslavije u ljeto 1941. godine bio vođa dijela Srba koji su se suprotstavljali ustaškom teroru. Do decembra te godine kao komandant bataljona *Kočić* u sastavu 3. krajiškog NOPO - sarađivao je u borbi protiv ustaško-domobranskih i italijanskih snaga. Taj bataljon će se 10. decembra iste godine proglasiti četničkim na odredskoj konferenciji u selu Gerzovu. Četiri mjeseca kasnije uvući će se taj isti bataljon u mrežu četničko-ustaške saradnje.[609] U njegovom sporazumu sa predstavnicima NDH stoji da će četnici sa oružanim formacijama NDH *zaštićavati srpska sela* od napada *komunista odnosno tzv. partizana.* Osim svog potpisa, on je povodom sporazuma izjavio spremnost da nakon likvidacije partizanskih snaga sebe i svoje ljudstvo stavi na raspolaganje ustaško-domobranskoj komandi. Taj ugovor sklopljen sa predstavnicima NDH poslužiće po sadržaju kao ugledni obrazac i za sklapanje još i drugih sporazuma ostalih četničkih komandanata s ustašama. Sa ustaške strane potpisali su ga kotarski predstojnik Marko Jungić, domobranski bojnik Ervin Rataj i v.d. logornika K. Urumović.

Domalo nakon toga, 14. maja 1942. godine, sličan sporazum je potpisao i Vukašin Marčetić u ime četničkog puka *Manjača*. Bilo je to u kancelariji Velike Župe u Banjoj Luci.[610] Sedam dana kasnije, 22. maja 1942. godine, u selu Lipac sklopljen je takav sporazum Ozrenskog i Trebavskog odreda.[611] Odnosio se na dio istočne Bosne uz rijeku Bosnu i željezničku prugu Sarajevo-Brod.[612] Sporazumu je 9. juna te godine dodat amandman u vidu izjave da se njegove odredbe protežu takođe i na odnose dva četnička odreda s njemačkim i italijanskim snagama na teritoriju NDH. Sutradan, 23. maja 1942. godine, opet u Banjoj Luci postignut je taj sporazum sa četničkim bataljonima *Obilić* i potpisom Laze Tešanovića, komandanta četničkog bataljona *Mrkonjić*.[613] Sedam dana nakon toga stvoren je još jedan: 30. maja u Loparama sa Majevičkom četničkom grupom[614] 9. juna u Prnjavoru sa četničkim odredom *Borja*;

607 VII, Ča, k. 234, reg. br. 1/2.
608 Zb. NOR-a, TXIV-knj. 1, Dok. br. 74, str. 216-218.
609 Zb. NOR-a, tom IV, knj. 3, dok. br. 84 i 93; knj. 5, dok. br. 12 i 76.
610 XVII, Ča, k. 234, reg. br. 3/2; dr. Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd, 1967., str. 190-194.
611 VII, Ča, k. 235, reg. br. 1/13.
612 Mikrofilm br. T-314, rola 566, snimci 734-736.
613 Mikrofilm br. T-314, snimci 739, 359-361, 736; R. Hurem, Sporazum o saradnji između državnih organa NDH i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942., Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, Prilozi, II, 1966, str. 294-325.
614 VII, Ča, k. 233, reg. br. 1/6.

14. juna sa Zeničkim četničkim odredom u Zenici[615], 31. avgusta u selu Vraci sporazum predstavnika NDH sa Glavnim štabom bosanskih četničkih odreda[616] i u Crnjelovu kod Bijeljine sa Bijeljinskim četničkim bataljonom.[617]

U sporazumima se određuje da će oružane snage NDH zajedno sa četnicima *poništavati komunističke bande*. Predviđeno je, takođe, da se svim pravoslavnim stanovnicima garantuje vjerska ravnopravnost i jednakost pred zakonom; sve akcije u cilju uništavanja *komunističkih bandi* sporazumno će naređivati zapovjednici hrvatskih i četničkih oružanih snaga.[618] Dr. R. Hurem zaključuje da su ovim sporazumima četnici na svojim područjima priznali suverena prava NDH i kao njeni državljani izrazili joj privrženost, a njenom poglavaru lojalnost i odanost.[619]

Istovremeno, NDH se odrekla vlasti nad datim područjima pod kontrolom četnika. Zaključenim sporazumima prekinuta su uzajamna neprijateljstva između četnika, s jedne, i ustaša i domobrana, s druge strane. Na taj način njihove jedinice, oslobođene međusobnih sukoba, mogle su sve raspoložive snage okrenuti protiv partizanskih formacija. Obje su strane bile motivirane opasnošću *od naoružanih partizanskih bandi*. Nijemci su sa svoje strane, zbog svoje usmjerenosti protiv partizana, podržavali te ugovore kojim se smanjivalo angažovanje njihovih trupa. Sporazumi su bili dokaz neuspjeha politike NDH, njene vojne i političke nemoći da svojim snagama uguši ustanak, koji je rezultat njene protivsrpske politike. Srbi su podržavali sporazume ukoliko su im pružali zaštitu od ustaša.

Iako se u temelju četnici nisu slagali sa vlastima NDH, u partizanima su vidjeli zajedničkog neprijatelja. Sav bosanski teritorij na područjima pod njemačkom kontrolom između rijeke Save i demarkacione linije u oktobru 1942. godine postao je operativna zona pod njemačkom vrhovnom vlašću. Tako su sporazumi vođa mnogih četničkih jedinica i vojnih formacija NDH tada indirektno predstavljali i kolaboraciju četnika i sa Nijemcima.

Četnički komandanti su, potpisujući sporazume, priznali i suverenitet NDH. Oni i njihovi borci kao građani su izrazili svoju lojalnost državi i njenom poglavniku. Predviđen je prekid neprijateljstava prema vojnim i civilnim vlastima ustaške države. NDH je na tim područjima uspostavila redovnu upravu. Četnici su obećali pomoć u normalizaciji prilika. Dok traju izvanredne prilike četničke vođe će vršiti upravnu vlast na svojim područjima a pod nadzorom organa NDH. Član 5. glasi: *Tako dugo dok postoji opasnost od naoružanih partizanskih bandi, četničke će formacije dobrovoljno surađivati s hrvat-*

615 VII, Ča, k. 233, reg. br. 1/6.
616 VII, Ča, k. 232, reg. br. 6/6
617 VII, Ča, k. 233, reg. br. 43/2.
618 Zbornik NOR-a, XIV, knj. 1, Dok. br. 74, 216-218.; Dr. R. Hurem, ndj. 214-216.
619 Šire o toj saradnji Petar Kačavenda, *Saradnja četnika i ustaša u Bosni 1942. godine*, VIG, broj 5/1966.

skim oružanim snagama u borbi i uništavanju partizana i u tim će operacijama biti pod glavnom komandom hrvatskih oružanih snaga. U tim će operacijama četnički komandanti zapovijedati svojim odredima.

Četničke formacije mogu se angažirati u operacijama protiv partizana i na svoju ruku, ali to na vrijeme trebaju prijaviti hrvatskim vojnim zapovjednicima.

Potrebnom municijom opskrbljivaće ih vlasti NDH; četnički ranjenici će dobiti njegu u vojnim bolnicama te države; udovice i siročad četničkih vojnika poginulih u borbi protiv partizana dobijaće državnu novčanu pomoć ravnu onoj koju dobivaju udovice i siročad vojnika NDH. Vlasti NDH su obećale puštanje ljudi odvedenih u koncentracione logore, a dok se ne vrate njihovim porodicama će biti pružena novčana pomoć ako zatreba.

I Nijemci su bili za ove ugovore zato što su usmjereni protiv partizana. NOP je postao glavni njemački problem u dijelovima Bosne pod njemačkom kontrolom. Angažovanje četnika protiv partizana smanjuje njemačke trupe vezane za ovo područje, a doprinosi i pacifikaciji onih krajeva u kojima je Njemačka imala ekonomske interese (željezna ruda, drvo, teške kemikalije, čelik i važne željezničke pruge). Ugovorima je obuhvaćena većina četničkih snaga u Bosni istočno od demarkacione linije.[620]

Glavni stožer domobranstva pripremio je i kartu datiranu 17. januara 1943. godine. Ona na teritoriju NDH dijeli četnike u tri grupe: italijanske četnike, koncentrisane na području Otočca u Lici, na području Knina u sjevernoj Dalmaciji i u istočnoj Hercegovini, te kolaboracionističke četnike usredotočene u centralnom i istočnim dijelovima Bosne u blizini istoimene rijeke, te pobunjene četnike u manjim područjima sjeveroistočne Bosne i na području istočno od Sarajeva.

Četnici su zaokupljali pažnju vlade NDH kad se radilo o neposrednom dodiru i sklapanju sporazuma sa četničkim grupama u pojedinim krajevima. Takva vrsta politike prema njima smatrana je *državnom nuždom*. Kao taktika svodila je odnos prema njima na sporedni kolosijek za razliku od tretmana pitanja odnosa sa Italijanima. Vlasti NDH su i dalje pregovarale s pojedinim četničkim grupama osobito u područjima sjeverno od demarkacione linije. Taktika saradnje je odgovarala i pojedinim grupama četnika s tendencijom da se isposluje što veća autonomnost. Zazirali su od direktnog sklapanja ugovora s ustašama. Formalno su tražili neutralnija rješenja s pojedinim faktorima iz domobranstva ili nekim drugim ustanovama NDH. U praksi se pokazalo da oni većim dijelom ne ispunjavaju obaveze iz sklopljenih sporazuma. U pojedinim područjima toliko su se osamostalili da su stvarali vlastite ustanove kojim su zamjenjivali odgovarajuće institucije države. NDH je bila nemoćna da jačom intervencijom riješi problem četnika u svoju korist. Zato joj je jedino

620 Mikrofilm br. T-501, rola 267, snimak 585.

preostalo da se sporazumijeva sa četnicima. Od toga nisu zazirali ni Nijemci koji su u istočnoj Bosni dolazili do dodira s četnicima radi pacifikacije. I oni su zagovarali politiku sklapanja sporazuma upravnih i vojnih organa NDH s pojedinim četničkim grupama. I sami su, kad je to bilo u njihovom interesu, vodili pregovore s četnicima.

ČETNICI U USTAŠKOJ PROMIDŽBI

Zaslužuje pohvalu dio četnika koji su shvatili da je svaki daljnji pothvat besmislen, a nastavak ovog boljševiziranja Srbstva vodi u propast (...) i pristupili saradnji sa hrvatskim vlastima na suzbijanju i uništavanju boljševiziranih odmetnika.[621]

Ustaško-četničko savezništvo nije stišavalo promidžbu NDH usmjerenu protiv partizanskih bandi, kraljevske izbjegličke vlade i njihovih zapadnih pokrovitelja. Znatno je, doduše nakratko, ublažen stav prema četničkim formacijama s kojima je NDH sklopila sporazume o saradnji.

Kralj Petar II je 1. oktobra 1941. godine putem Londonskog radija uputio proglas srpskom narodu za dizanje ustanka. Smatrajući da to *dakako nije učinjeno bez znanja engleskog ratnog vodstva*, ustaški je tisak oštro napao *banditsko-pljačkaški značaj djelatnosti Draže Mihailovića bivših jugoslovenskih oficira sada srbijanskih oficira u četničkim jedinicama i 'razkralja Petra'.* Ni tada nije izostala pohvala ulozi dijela četnika koji su *shvatili da je svaki daljnji pothvat besmislen, a nastavak ovog boljševiziranja Srbstva, da vodi u propast (...) pristupio suradnji s hrvatskim vlastima na suzbijanju i uništavanju boljševiziranih odmetnika.*[622]

Ustaško-četnička kolaboracija uočljiva je i u *Sivoj knjizi* pod naslovom *Odmetnička zvjerstva i pustošenje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života hrvatske narodne države.* Ta *Siva knjiga* biće predata i Sarajevu u dvorani bioskopa *Dom* 11. lipnja-juna 1943. godine. Ovu knjigu je ustaški ministar vanjskih poslova Mladen Lorković 16. januara 1943. godine uručio diplomatskim predstavnicima i novinarima akreditovanim u Zagrebu. U broju od 24. januara *Novi list* u Sarajevu objavio je Lorkovićev govor povodom nastanka ove knjige. Tom prilikom je rečeno *da su u vrijeme trajanja aprilskog rata, prvih dana nakon proglašenja NDH, 13, 14. i 15. aprila u Hercegovini, posebno u Čapljini i okolini započeli četnički pokolji hrvatskog stanovištva i razaranje hrvatskih sela. Od tada djelatnost tih četnika ne prestaje,* kaže se u *Sivoj knjizi*, mada je krajem 1942. godine došlo do *razkola, te je jedan dio* - uvi-

621 *Novi list*, 15. IX 1942.
622 *Novi list*, NL, 15. IX 1942.

djevši svoj krivi put - *napustio zločinačku djelatnost pukovnika Mihailovića.*[623]

Novi list donosi i dio Lorkovićevog govora o jugoslovenskoj kraljevskoj vladi u Londonu. *Engleski krilaši* - rekao je on - *bacali su opetovano među četnike zlatnike, funte i dolare, ali su spuštali i engleske častnike, stručnjake za špijunažu i sabotažu od kojih su nekoji po našim domobrancima već zarobljeni. Emigrantska velikosrbska tzv. vlada u Londonu nosi političku i kriminalnu odgovornost za desetke tisuća poubijanih Hrvata, ponajviše žena i djece, te za stotine popaljenih i uništenih hrvatskih naselja i za druga golema uništavanja narodnog dobra izvršenog po četnicima. Po tom svom djelovanju ta emigrantska skupina u Londonu predstavlja samo produženje svega onoga, što je hrvatski narod kroz 22 godine iskusio od raznih beogradskih vlasti, te joj barem s toga gledišta pred očima hrvatskog naroda doista i pripada naziv 'jugoslvenska vlada'.*[624] Dodao je da je cilj četnika ponovno zarobljavanje hrvatskog naroda i još veće proširenje Srbije, nego što je bilo 1918. godine.

Novi list i druge ustaške novine (10. II 1943.) nalaze *otriežnjenje* kod četnika Draže Mihailovića. Prenose izjavu zarobljenog četničkog potpukovnika i jednog od Dražinih komandanata po kojoj su četnički oficiri imali vrlo malo volje za borbu pošto su svim silama nastojali da se iz nje izvuku, jer su vodili računa jedino o svojoj dobrobiti i vlastitom bogaćenju. Rekao je i to da su Draža i četnici potpuno zavisni od Londona i Moskve.[625] Na taj način je u ustaškoj propagandi i SSSR kao štićenik NOP-a predstavljen zaštitnikom četništva koje je *tajni saveznik Moskve.*

Ni jedan musliman neće ostati glasi jedan od naslova u *Spremnosti* (23. maja 1943.). Ovaj tekst *Novi list* prenosi na svojim stranicama pod naslovom *Dokumenti o ciljevima četnika Draže Mihailovića.* Uz tekst je i objašnjenje javnosti *kako bi četnici DM htjeli ostvariti etnički čistu veliku Srbiju u federativnoj Jugoslaviji.* Opisani su četnički pokolji muslimanskog stanovništva *u kotarevima čajničkom, fočanskom, višegradskom, pljevaljskom i priedorskom.* Opisane su i četničke torture nad Muslimanima u tim krajevima. Četnicima list prebacuje što u toku operacije *Vajs* nisu izdržali partizanske napade u kojima su razbijene njihove glavne formacije, tako da se njihova vojnička snaga nikad više nije oporavila do kraja rata. List ukazuje da četnici nisu održali obećanja data vojnim i civilnim vlastima NDH *da će pripomoći borbu protiv partizana* nego su *pobjegli glavom bez obzira pred partizanskim bandama.*[626]

Domalo iza toga, krajem septembra (28. IX 1943.), isti list piše da *četnici DM, u koliko ih još ima i u koliko nisu prišli partizanima, sada još jedini uništavaju katoličke crkve i džamije. Partizani to više ne čine.* Kako se u ovim ratnim

623 *Novi list*, 24. I 1943.
624 *Novi list*, 24. I 1943.
625 *Novi list*, 10. II 1943.
626 *Novi list*, 29. VI 1943.

prilikama štampa služila i poluistinama, neistinama i dezinformacijama,[627] objavljuje *da se Draža i Tito, da zametnu trag služničtvu istom gospodaru, prividno (...) grde i čarkaju, a da se ne bi njihovi sluganćići otvoreno potukli i da se oni sami ne bi ozbiljno posvađali o nagradu, plien i hlavnu rieč, podielili su po engleskom nalogu i planu uloge, područja i parole.*

U RASKORAKU SA STVARNOŠĆU

Ja sam odmah u početku prvi slao svoje kurire u Srbiju. Pošto su na mome sektoru bili Italijani, moja komanda mi je naredila da radim sporazumno sa fašistima, ja sam to i radio jer sam dobio takva uputstva.[628]

Tim riječima Uroš Drenović objašnjava četničko-endehazijske odnose koje je kao komandant uspostavio na svom području. Pa dodaje: *I Draža Mihailović je 1. marta 1942. napravio sporazum sa Hrvatima i Slovencima. Taj zapisnik nije daleko od ovoga našega.*[629]

Četnici i ustaše su zajedno čuvali okupatorske garnizone, zajedno se hranili, odijevali, snabdijevali oružjem iz okupatorskih skladišta. Ali, nema podataka da su se bosanskohercegovački četnici opredijelili na takav korak protiv volje vojnog ministra u jugoslovenskoj izbjegličkoj vladi. Učinili su to u vrijeme kada se uz propagandnu aktivnost britanskih zvaničnih faktora i javnosti o Draži stvarao mit heroja u protivovosinskom svijetu. Nema ni podataka da je Mihailović preduzimao praktične korake da bi natjerao bosanske četnike da odustanu od potpisanih sporazuma. Njegovi odredi su nastavili borbu protiv partizana u taktičkom savezništvu sa ustašama i domobranima. Draža je nastavio da traži mogućnost dodira i dogovora sa Nijemcima, te da podržava uspostavljenu saradnju sa Italijanima.[630]

Mihailović je, štaviše, opravdavao sporazume *četnika u Bosni i Hercegovini i Lici i Pavelićevih vlasti.* To piše u nedatiranom dokumentu iz 1942. godine. Jedino što mu se nije dopalo, jeste to što su sporazumi bili formalni, zvanični i javni i što ljaga za to pada na četnički vojno-politički vrh.[631] Branko Latas piše da se navodi da je dokument nastao u januaru 1942., a sporazumi su počeli da se potpisuju mnogo kasnije.[632] Kad su viši četnički funkcioneri upozorili Mihailovića na štetno, usto i pretjerano zajedništvo Drenovića i ustaša, Draža

627 *Novi list*, 8. X 1943.
628 Zb. NOR-a, XIV, 1, 315.
629 Zb. NOR-a, XIV, 1, 315.
630 E. Redžić, Isto, 252-253.
631 Dragoljub M. Mihailović, *Rat i mir, izabrani ratni spisi*, priređivači Milan Vesović, Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević, Srpska reč, Beograd, 1998, str. 7-9.
632 B. Latas, n.dj., 22.

nije ni prigovorio tom svom komandantu. Nadređeni starješina Uroša Drenovića major Vranješević kao komandant četnika u zapadnoj Bosni izvještava Mihailovića da je Drenović *bolesno amibiciozan* i *ne ustručava se da zapliva u Nemačke i Hrvatske vode.* To je *dovelo do propasti njegovog odreda.* Vranješević u tom pismu navodi za Drenovića: *Slao je poklonstvenu deputaciju u ime Bosanske Krajine da izjavi lojalnost poglavniku i vladici Germogenu u Zagreb. Večito je sa Hrvatima i Nemcima u B. Luci.*[633] Na to je Mihailoviću skrenuo pažnju i Petar Baćović 7. februara 1943.: *Drenović ide zajedno sa Hrvatima i Nemcima.*[634] Mihailović je Drenovićevo ponašanje shvatio kao način na koji četnici *spasavaju* Srbe. Odmah sutradan je obavijestio Zaharija Ostojića: *Drenović ide zajedno sa Nemcima i ustašama i Lorković ga hvali.*[635]

I u Lici su slične sporazume potpisali komandanti major Slavko Bjelajac i kapetan Miodrag Kapetanović. Momčilo Đujić je prednjačio. Sa ustašama je pregovarao o saradnji u decembru 1941. godine. Tada je David Sinčić stigao u Knin i preuzeo dužnost velikog ustaškog župana župe Birbir-Sidraga.[636] Sinčić je pri prvom kontaktu dao Đujiću veću sumu novca, pomoć u hrani i drugim ratnim potrebama. Đujić je tu saradnju sa ustašama proširio i na zajedničke borbene akcije. Čak su zajedno, pod njemačkom komandom, čuvali saobraćajne objekte u Dalmaciji.[637] Time je stekao veliko povjerenje i kod najviših vlasti NDH. Ministar inozemnih poslova Mladen Lorković odobrio je sporazum o saradnji i naredio da se četnicima pruži materijalna i finansijska pomoć. Ni Pavelić nije imao bojazni da će ih Đujić iznevjeriti. Veliki župan Sinčić je 10. juna 1942. godine (aktom VT/16/185) obavijestio poglavnika da je četničkim vojvodama Momčilu Đujiću, Branku Bogunoviću i Mani Rokviću *dao svakom po 100.000 kuna radi reorganizacije borbe protiv partizana.*[638]

Po tim dokumentima, Đujić je u ljeto 1942. vodio operacije *čišćenja srpskih sela od partizana.* Svoju saradnju sa ustašama i domobranima nastavio je sve do konačnog oslobođenja zemlje. Posebno se ističu *operacije čišćenja* krajem februara 1944. kojima su zajednički komandovali vojvoda Đujić i Vjekoslav Servatzy, komandant 7. ustaško-domobranskog zbora. Tada je ubijeno 100 Srba.[639]

Đujić je skrivao tu svoju saradnju. Tražio je da se *javno ne saopštava narodu.* Za razliku od skrivanja od javnosti saradnje sa ustašama, takvu kolaboraciju sa Italijanima smatrao je dostignućem svoje ratničke slave. *Od 1. jula 1941.*

633 Zb. NOR-a, XIV, 2, str. 147.
634 Zb. NOR-a, XIV, 2, str. 231.
635 Prvi dio, dokument br. 39.
636 F. J. Butić, *Četnici u NDH*, 109-111; Vojin Popović, *Velike igre sa Dražom Mihailovićem*, Beograd, 1971.; Branko Latas, n. dj., 68-77, posebno str. 73.
637 Zb. NOR-a, XIV, 1, 315.
638 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, 195, 12/6-1.
639 AVII; Mf-H-34/493; 83 B/1-19; AVII; Mf-H-801450, Itd.

godine rame uz rame sa italijanskom vojskom borim se protiv zajedničkog neprijatelja - partizana u oblasti Dinare - piše Đujić novoimenovanom italijanskom komandantu divizije *Zara*.[640]

Fikreta Jelić-Butić[641] piše da je i poglavnik dr. Ante Pavelić stajao iza dogovora vlasti NDH sa četničkim vođama. Podržavao je sklapanje sporazuma o borbenoj saradnji protiv partizana. To potvrđuje i činjenica da je u jesen 1942. godine u okviru MUP-a NDH formiran poseban *Četnički odsjek*. Rukovodilac mu je bio dr. Vjekoslav Vrančić, a zadatak da šalje izaslanike na teren, uspostavlja direktne veze sa četnicima i radi na njihovu pridobijanju za saradnju. Time je čitavoj akciji data i jedinstvena zvanična organizacija. Do tada su te pregovore vodili različiti funkcioneri, pa se i sporazumi razlikuju. Sada je to ujednačavano iz jednog centra.

I Pavelić je cijenio saradnju svojih vojnih formacija sa Đujićevom Dinarskom divizijom. Otkriva to i njegova naredba svim ustaškim i domobranskim jedinicama 21. prosinca 1944. godine.[642] Na osnovu toga naređenja osigurano je povlačenje *skupine popa Đujića... pravcem: Gospić-Ogulin-Zaprešić-Granica.* Tako je Đujić uspio da povuče svoje četnike u Istru i Slovenačko Primorje ispred naleta snaga NOVJ-a u završnici Drugog svjetskog rata.

U mjeri u kojoj tu saradnju nije mogla prešutiti četnička propaganda je to sporazumijevanje tumačila i pravdala spasavanjem srpskog naroda od ustaških pokolja. Uprkos tome, sporazumi nisu značili kraj ustaškim nasiljima nad Srbima, niti četničkim zlodjelima nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom. Pogotovo tamo gdje nije postignut sporazum ili tamo gdje je prevladavala vlast jednog od njihovih potpisnika.

Njihova međusobna saradnja je proizvod ugroženosti i jedne i druge strane od partizanskog pokreta. Ona je odobravana i sa vrha četničkog pokreta, a Pavelić je lično i posredstvom svog Glavnog stana i povjerenika inspirisao i diktirao zapisnike. Objema stranama je odgovaralo da se to sporazumijevanje zadrži u strogoj tajnosti. Otuda i naređenje da se kao vojnička tajna *drže pod ključem kako se nepozvana lica ne bi mogla upoznati sa sadržinom spisa, a da se spali čim bi se pojavila mogućnost da padnu pobunjenicima u ruke.*

Zbog toga se, valjda, osim u užim krugovima među četnicima, u propagandi šutjelo o tome da su u svim tim sporazumima Dražine jedinice priznale vlast NDH. Obavezale su se da neće voditi nikakvu borbu protiv njenih oružanih snaga. Sarađivaće u borbama protiv NOVJ-a s tim što će im vlasti NDH za te borbene aktivnosti obezbijediti potrebno naoružanje i materijalnu pomoć.

640 AVII; 160, 14/2.

641 *Četnici u Hrvatskoj*, str.108-114

642 Naredba Glavnog stana Poglavnika br. 11345, tajno, od 21. prosinca 1944., Arhiv Vojnoistorijskog instituta U-228/2.

Prešutkivanje sporazuma ustaša s četnicima, uz strogo pov. tajnovitost, nije mimoišlo saznanja u narodu. U stanovništvu je ta kolaboracija unijela strah i nespokojstvo. Podjednako među Hrvatima, Muslimanima i Srbima. Skrivanje od javnosti nije moglo mimoići saznanje ljudi o savezništvu dva krvna neprijatelja. Akademik Redžić kaže da su sporazumi još više kompromitovali ustašku politiku u hrvatskom žiteljstvu, podjednako kao i četničku politiku među Srbima. Doprinosili su i kompromitaciji četnika u inostranstvu: taj pokret je počeo da gubi oreol glavnog nosioca oružanog otpora okupatoru i oslobodilačke borbe u Jugoslaviji - kako kaže Enver Redžić. Izloženi četničkim nasiljima, i Muslimanima u istočnoj Bosni je njihovo zbližavanje razotkrivalo karakter *zaštitničke* uloge NDH nad *hrvatskim cvijećem* - kako je oslovljavano muslimansko stanovništvo.

Uz porast njegovog i neraspoloženja Hrvata prema toj politici i NDH je gubila obilježja onog upravno-političkog sistema koji je vodstvo ustaškog pokreta nastojalo da uspostavi kao izraz *nezavisne države.*[643]

Na *govorkanja* i *glasine* što su širene o tom sporazumijevanju četnička propaganda je energično reagovala. Ona je osporavala bilo kakvu mogućnost takve saradnje u vrijeme dok su Dražine jedinice sklapale sporazume sa vojnim formacijama Nezavisne države Hrvatske. Pogotovo je negirala mogućnost priznanja NDH kao države i njenog suvereniteta, koji su potpisani u tim sporazumima.

Kad iz nužde mora prešutiti činjenice propaganda obično krivotvori stvarnost. Katkad pronalazi izlaz u njihovom zaobilaženju: kao da ne postoje. Jednostavno ih ignoriše. Ona vrti svoju ploču uprkos tome što iskače iz zbivanja aktuelnog trenutka. Može se licemjerno baciti i prašina u oči javnom mnijenju. *Ako bi srpski narod priznao hrvatsku državu onda bi se solidarisao sa svim onim što su ustaše učinile 1941. godine i do danas uradile* - piše Enver Redžić. Može se i vlastiti odnos prema toj državnoj tvorevini prenijeti u tuđi grijeh - recimo Nijemaca. Evo kako ona pokušava da zataška ustaško-četničku saradnju.

Dok su četnički komandanti u sklopljenim sporazumima sa ustaškim vlastima priznavali suverenitet NDH, njihova propaganda je istovremeno drvlje i kamenje bacala na tu državnu tvorevinu.

Ona je identifikovala četnički pokret sa cijelim srpskim narodom. Ono što čine četnici *radi zapravo naš srpski narod* - javljala je u svojim glasilima. M*i smo tumači njegovog raspoloženja*. Pisala je da *srpski narod uopšte neće da prizna NDH iz osnovnih razloga što je ta država zasnovana na isključivoj mržnji protiv Srba. Njen politički program se svodi na politiku uništavanja Srba, proganjanje Srba, ili katoličenje Srba. Srpski narod je svestan toga da je Hrvatska država retka tvorevina koja će da živi dok rat traje a da će srpski narod da ostane u svim*

643 E. Redžić, Isto.

krajevima milion godina. Sa priznanjem hrvatske države bi se solidarisao sa svim onim što su ustaše u toku 1941. i do danas uradile.

Ta propaganda je vlastiti odnos četnika prema hrvatskoj državi i hrvatskom narodu pripisivala u pogreške Nijemaca. Tako je našla dežurnog krivca za svoje grijehove. Ona je, naime, dugo vremena ustaške zločine pripisivala hrvatskom narodu u cjelini, a NDH izjednačavala sa težnjama hrvatskog naroda. Vremenom, uporedo sa orijentacijom četničkog vodstva ka pridobijanju Hrvata u svoje jedinice, propaganda je okrenula list. U maju 1944. godine objavljuje da *protiv hrvatskog naroda mi nemamo ništa. Ali Nemci prave strašnu grešku. Oni identifikuju hrvatsku državu i hrvatski narod.*

I ta propaganda vrluda praveći nagle krivine. U skladu sa velikodržavnim projektom Velike Srbije govori o Bosni i Hercegovini kao srpskoj zemlji. Na toj osnovi ne preza da i sama preuzme stav koji Nijemcima pripisuje u počinjenu grešku: identifikuje ustašku državu i ustaše sa hrvatskim narodom. *Ta država je inkorporirala svojim granicama isključivo srpske krajeve na koje Hrvati nemaju ni istorijskog ni etničkog prava. Mi Hrvate u ovim krajevima smatramo okupatorima.* Nije nepoznato da je u tim srpskim krajevima i Bosna i Hercegovina.

Ako su Hrvati okupatori u srpskim krajevima onda su neprijatelji četnicima. Ustaše i partizani podjednako, jer i jedni i drugi hoće uništenje naše nacionalne celine.[644]

Ni ustaška promidžba nije bila u nimalo boljoj poziciji. Valjalo joj je, kao i četničkoj, znati šta se radi, a to predstavljati sasvim drugačije ili prešutiti. Dok je četnička poistovjećivala partizane sa ustašama, Muslimanima i Hrvatima kao svojim najljućim neprijateljima, ustaška je izjednačavala partizane sa četnicima, smatrajući ih najvećim dušmanima svoje države.

Nalik obrtu četničke propagande prema ustaškoj državi i hrvatskom narodu slične zaokrete činila je i ustaška promidžba. Ona je stalno pojačavana među srpskim stanovništvom. Dugo je izjednačavala partizane i četnike sa srpskim narodom koji je ustaška država podvrgnula biološkom istrebljenju. Sa jačanjem NOP-a i sa sve češćim prigovorima Nijemaca da su ustaški pokolji srpskog naroda uzrokovali masovne ustanke u zemlji endehazijska propaganda je, poput četničke, okrenula list. Ona je počela da otprema i upućuje poruke i apele Srbima da se vrate kućama. Obećavana im je sigurna i mirna egzistencija. Zla što su mu nanesena pripisana su partizanima. Optuživala je NOP i njegove oružane formacije kao glavne krivce za uništavanje srpskog stanovništva. Njima je počela da pripisuje i odgovornost čak i za ustaški teror i nasilje nad srpskim žiteljstvom. Cilj prve je da kod Hrvata suzbije tendencije pozitivnog odnosa prema partizanima, a druga da Srbe odvrati od pristupanja

644 XIV/3, Vukašin Perović, politički predstavnik Grupe četničkih odreda Nevesinja i njemački Obr-lajtnant Kurc Guske, šef mostarskog I/C odjeljenja *Vražje divizije.*

u redove partizanskih jedinica. Cilj im je istovjetan: da umanje udarnu moć NOP-a.[645] Takva propaganda mogla je da postigne relativno efektivan uticaj sve do ustaško-četničkih sporazuma. Nakon njihovog potpisivanja protivpartizanska propaganda ustaškog i četničkog porijekla drastično se sukobljavala sa stvarnošću. Ta stvarnost se nije dala baš u potpunosti skriti ni krivotvoriti. Narod je, bez obzira na propaganda usmjerenja, mogao da vidi da su tamo gdje su oni sklopljeni prekinuta neprijateljstva ustaša, odnosno domobrana, s jedne, i četnika, s druge strane. Na taj način su povećani i pojačani njihovi uzajamni vojni efektivi usredsređeni protiv NOVJ-a.[646]

645 Branko Petranović, *Istoriografija i revolucija*, Beograd, 1984., str. 227.

646 Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941-1945.*, I, Beograd, 1983., str. 362.

Dvanaesti dio

PROPAGANDA U FUNKCIJI PRIJETNJI KAO OBLIKA TERORA I PRIJETNJA KAO STRATEŠKA KOMPONENTA PROPAGANDE

OKUPACIONE SILE I TEROR

Da bi obezbijedili svoje interese u Jugoslaviji i osigurali stabilnost svojih okupacionih sistema nacistički i fašistički okupatori su svim sredstvima širili mržnju i podsticali sukobe među jugoslovenskim narodima. Na sve su strane rasplamsavali šovinističku netrpeljivost, revanšizam i međusobna satiranja. Okupatori su sve to držali pod kontrolom. U funkciji te mržnje, produbljivanja nacionalne krize i raspirivanja šovinizma i terora bilo je komadanje Jugoslavije i stvaranje kvislinških režima.

I ustaški i četnički masovni teror, u svim vidovima njegova ispoljavanja, mogle su spriječiti njemačke i italijanske okupacione vlasti da nisu smatrale da on ide u njihovu korist. Dokle god su razne grupacije u Jugoslaviji zaokupljene međusobnim ubijanjem neće biti u stanju da formiraju ujedinjeni front borbe protiv sila Osovine ili će taj front značajno oslabiti. Njihov teror i konteror olakšaće silama izvršenje njihovih osnovnih zadataka u okupiranoj zemlji. Obje sile Osovine su i same primjenjivale teror masovnih razmjera u svim područjima u kojima su vladale. Time su htjele da ojačaju svoju vlast, da se osvete za pobunjeničku aktivnost stanovništva i stvaranje snaga otpora protiv okupacionih snaga.[647] Produbljivanjem nesloge i netrpeljivosti, širenjem mržnje i netolerancije, te unošenjem unutrašnjih trvenja okupatori postižu svoje ciljeve štedeći krv svojih vojnika.

Srpsko stanovništvo, od početka rata izloženo ustaškim represalijama i teroru, krenulo je na ustanak. To je bio njegov odgovor na genocid koji su ustaše preduzele da bi u NDH riješile *srpsko pitanje* i osigurale etničko hrvatsko jedinstvo. Buntu su četnici, međutim, dali ne samo protivustaški, već prvenstveno protivmuslimanski, a potom i protivhrvatski pravac. Ustanak nije mogao spriječiti ni njemačko-ustaško, ni italijansko-četničko savezništvo. Kao što to savezništvo nije pomoglo u sprečavanju ustaškog nasilja nad Srbima, ali ni četničkih represalija nad Muslimanima i Hrvatima.[648]

Pokret Draže Mihailovića teži da uspostavi jugoslovenske države pod dinastijom Karađorđevića od Triglava do Crnog mora. Težište se nalazi u duhovnoj borbi protiv komunizma. Njemački pojmovi srčanosti, hrabrosti i viteštva ne mogu se primijeniti na četničke vrline.[649]

Svi pomagači okupatora, među njima i četnici, iskazali su izrazito nevojničko držanje. Uočavali su to i njihovi nalogodavci iz vojnog vrha sila Osovine. Za četnike je totalna nepoznanica pridržavanje normi međunarodnog ratnog prava. Oni su ga ignorisali. Svojim protivnicima su u najvećem stup-

647 RG 226, OSS-dosje, br. 140002.

648 Enver Redžić, *BiH u Drugom svjetskom ratu*, Oko, Sarajevo, 1998., str. 218.

649 Njemački stav o četnicima do kapitulacije Italije - izvod iz elaborata Komande njemačkih trupa u NDH iz svibnja 1943.

nju smatrali civile koji su od njih daleko najviše stradali. Zločini u njihovoj izvedbi sastavni su dio ratnih, političkih i vojnih ciljeva pokreta kojem pripadaju. Zato su i planirani u interesu realizacije velikodržavnog projekta zvanog Velika Srbija. Najveći broj su ih počinili pod okriljem i uz pomoć italijanskog okupatora. Odmah po kapitulaciji Italije (8. septembra 1943.) nastaje rastrojstvo znatnog dijela četničkih formacija. Rasulo je dijelom posljedica prestanka materijalne potpore koju su uživali kod Italijana. Rezultat je, dakako, i naglog jačanja partizanskog pokreta.[650]

Osnovni princip koji treba primjenjivati u borbi protiv neprijatelja jest taj da neprijateljske bande treba pronaći i uništiti u njihovim skrovištima. Ta njemačka naredba je odgovor na širenje ustanka i jačanje NOP-a, što je iziskivalo povećavanje okupatorskih oružanih formacija na ovom tlu prijeko potrebnih na drugim ratištima izvan Jugoslavije. Sve oštrije i brojnije represalije nisu usmjerene samo na vojne formacije koje su im suprotstavljene, nazivane *neprijateljskim bandama*. Masovna hapšenja, strijeljanja hiljada talaca, spaljivanje mnogobrojnih sela i domova upravljeno je i na civilno stanovništvo.

Teror se, svakako, mogao spriječiti - i ustaški, i četnički. To su mogle postići i njemačke i italijanske okupacione vlasti. Ali nisu. Njima su odgovarali razjedinjenost i međusobna trvenja naroda. U tom teroru, u njegovom raspirivanju i širenju okupatori su nalazili vlastito preimućstvo. Pogodovalo im je da se različite skupine, ideološki suprotstavljene, međusobno ubijaju i zatiru na tlu Jugoslavije. Sve dok su te grupacije među sobom zavađeni krvni neprijatelji skrnavi se i usporava mogućnost ujedinjavanja najšireg tabora okrenutog protiv okupacionih snaga. Na taj način se smanjuje potreba veće koncentracije tih snaga na lokalnim domicilnim ratištima i pojačava njihov udar na velikim frontovima u svijetu.

Njemački i italijanski oficiri su omogućavali četnicima da vrše pokolje na širokim prostorima. Četnička kama je ostavljala duboke tragove u mnogim mjestima do kojih je kročila njihova noga. Njihova orgijanja veoma dobro pamte mnoga sela, naselja i mjesta u Bosni i Hercegovini, Sandžaku, Crnoj Gori, Hrvatskoj, pa i Srbiji (Vranić kod Beograda, Boleč, Stragari, Jagodina, Paraćin, Ćuprija i dr.). U Srbiji su ravnogorci pobili više žrtava nego svi ostali kvislinzi i okupatori.

Okupacione sile nisu samo mirno posmatrale ustaška i četnička zlodjela. I same su, svaka iz svojih razloga i potreba, primjenjivale masovna nasilja nad stanovništvom u svim krajevima zemlje. Nisu to radile jedino zbog principa

650 Odgovornost za kršenje ratnog prava u toku Drugog svjetskog rata prestala se odnositi samo na države. Ona se u tom ratu prenijela i na pojedince. To je učinjeno Londonskom deklaracijom 1942., Moskovskom deklaracijom 1943., te odlukama saveznika u Teheranu 1943, u Jalti i Potsdamu 1945. godine. Od tada su zločinci mogli odgovarati pred različitim međunarodnim specijalnim i vojnim pa i nacionalnim sudovima država potpisnica Konvencije o ratnim zločinima. Po toj konvenciji zločini ne zastarijevaju.

Zavadi pa vladaj. Činile su to da bi ojačale svoje pozicije i svoju vlast, te da bi okrutno uzvratile na pobunjeničku oružanu aktivnost protiv okupacionih formacija.[651]

Teror je bio jedan od sastavnih dijelova četničkog programa. Podjednako tako i programa ustaškog pokreta. On se vidljivo predstavljao i pokazivao na svakom području pod nadzorom okupacionih formacija. Po njemu je obilježeno njihovo prisustvo. Teror i četništvo su sinonim. Poput ustaša i terora. I jedni i drugi su s njim u toliko čvrstoj simbiozi da su nerazdvojni.

Vršili su ga, i jedni i drugi, s osloncem i pod okriljem spočetka italijanskih, a kasnije i njemačkih okupacionih vlasti. Četnici su planski vršili genocidni pokolj Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini kao njemačkoj i italijanskoj okupacionoj zoni. U tome su domaće jedinice, uz blagonaklonost okupatora, dobijale i potporu svojih formacija iz Srbije, Crne Gore i Hrvatske. Isto onako kao što su i četničke jedinice iz Bosne i Hercegovine pružale podršku svojim prisustvom i snaženjem četnika u Hrvatskoj i Crnoj Gori. Sve zajedno su punu podršku uživale kod jugoslovenske izbjegličke vlade, a njenim posredstvom i kod zvaničnih organa Velike Britanije i SAD-a.

TERORISANJE LJUDI PRIJETNJAMA: "OGNJEM I MAČEM UGUŠIĆEMO ONE KOJI DRUGAČIJE MISLE"

Prijetnje su jedan od veoma rasprostranjenih oblika četničkog terorisanja ljudi. Gotovo sva obraćanja srpskom narodu, ili Srbima i Srpkinjama, ili jednostavno stanovništvu nekog područja završavana su prijetnjama. I usmena i pismena obraćanja. Kad je tako prema srpskom žiteljstvu može se zamisliti kako su te prijetnje iskazivane u odnosu na nesrpsko stanovništvo. Jedno od takvih obraćanja je umnoženo i rastureno pod naslovom *NA ZNANJE!!!*

Upućeno je *svim viđenijim Srbima, koji su bilo kakovi funkcioneri 'partizanstva' u Drežnici i okolini*. U tom letku se poimenično navode svi domaći Srbi *koji su na bilo koji način upleteni bilo u seoske N.O.O.* (narodnooslobodilačke odbore), *bilo u opštinske ili sreske izvršne i presudne vlasti, koje drže narod na lancima i na taj način gurate svoj vlastiti narod u neizbježivu propast. Mi vam danas po donesenom zaključku stavljamo do znanja da ćemo bez obzira ko to bio i pod kojim se okolnostima nalazio u tome kolu, svakoga na licu mesta gde ga uhvatimo STRELJATI, a njegoa imovina biće spaljena i do temelja uništena. Mi danas imamo svu moć. Prema tome, ne može nam niko i nikuda pobeći. Četnička puška govori širom cele naše Otadžbine Jugoslavije.*

651 RG 226, OSS-dosje, br. 140002.

Nećemo ostaviti ni mačku od onih, koji se budu usudili i dalje sarađivali sa 'crveno-ustaškim' bandama, koje su sve drugo, samo nisu 'narodno-oslobodilačka vojska', kakvo su oni ime sami sebi dali.

Obično na kraju letka ili proglasa, nakon svega što je rečeno, stanovništvu slijede prijetnje odmazdama, osvetama: *ugušićemo u krvi, zatraćemo, pravo na život i budućnost imaju samo časni nacionalisti, ognjem i mačem ugušićemo sve one koji drugačije misle.* Nije teško bilo koga označiti kao saradnika *crveno-ustaških* bandi, kao lica koja nisu *časni nacionalisti* pa *nemaju pravo na život i budućnost* ili *svakoga ko drugačije misli.*

Dajemo riječ, da ćemo vas u najkraćem roku likvidirati nemilosrdno budete li i dalje pleli tajne mreže iza naših leđa kao do sada, i da nas niko u ovom neće sprečiti. Ne zaboravite, imamo vas sve pred očima, konci su već odavno u našim rukama.

Narode, digni se i uništi smrad koji te dugo vremena mučio, jer partizani, naši propali sinovi, vođeni od jevrejskih gadova Tita, Moše i ostalih bjelosvjetskih pustolova - pljunuše na našu nacionalnu čast, na našu prošlost, vjeru i sve naše svetinje. Kao aveti oskrnaviše porodičnu čast i nalokaše se krvi svojih roditelja, braće i sestara. Prepuniše 'mješinu grijeha', a prosuta krv pade na njihove pogane glave. Narodna osveta progoni ih kao divlje zvijeri.[652]

Oni, koji se ne budu hteli da vrate na stari srpski put, upoznaće naše oružje i biće listom uništeni. Jer, upamti Srbine, šezdeseta sekunda dvanaestog časa izbija.[653]

Prijetnja je završnica najvećeg broja letaka i proglasa. Tako je i u tom glasilu namijenjenom hrvatskom narodu, katoličkim vjernicima i svećenicima. *Za dom spremna gospodo, nikada vas nismo tako dobro poznavali kao danas. Kazna koja vas stiže delo je srpskih četnika, delo je Onih koji su... svesni da kaznu vrše mačem...*

"KATOLIKE ĆEMO VJEŠATI A MUSLIMANE KLATI"

"Kazniti i to strahovito sve intelektualne i fizičke ubice Srba"

Teror je bio dominantan u vojno-političkom djelovanju četnika. Spočetka je pod parolom o biološkoj odbrani Srba bio usmjeren protiv ustaškog režima, Muslimana i Hrvata. Ubrzo potom je NOP svrstan u glavne neprijatelje srpskog naroda. Pripadnici i simpatizeri NOP-a srpske nacionalnosti, kao *izdajnici i otpadnici*, proširivali su krug onih koje treba uništiti. U svojim

652 U letku pod naslovom *Povodom ukidanja III. internacionale.*

653 Letak *Pravoslavnih sveštenika.*

vojnim akcijama četnici su ubijali, klali, palili sela, pljačkali, udarajući na muslimansko, hrvatsko stanovništvo, pripadnike NOP-a i njihove porodice a među Srbima i sve one koji su ispoljavali bilo kakav vid odbojnosti prema njihovom pokretu.

Uništiće do temelja sva naselja, srpska ili hrvatska, koja pruže otpor četničkim jedinicama. Sve je činjeno pod parolom pozivanja na osvetu. U proglasu iz decembra 1942. namijenjenom stanovništvu Like i zapadne Bosne, Momčilo Đujić naređuje svojim jedinicama da okupiraju sva sela i gradove i preuzmu svu vlast u svoje ruke - zavodeći preke vojničke sudove. U proglasu se prijeti dolaskom osamnaest hiljada naše braće četnika iz Crne Gore i Hercegovine, koji dolaze od Mostara, preko Konjica, Prozora, Livna, Glamoča, Rora i Grahova u pravcu vaših sela. Stanovništvo se upozorava da ove jedinice neće poštedeti sela i gradove na koje naiđu, a koji im budu dali otpor. Svi koji su zalutali pozivaju se da pristupe Dinarskoj četničkoj diviziji.654

Povodom toga terora u ovim i drugim područjima proglase su objavljivali NOP, narodnooslobodilački odbori i partijska rukovodstva. Njihovo težište je na razotkrivanju stvarne uloge četnika *koji su sluge okupatora i koji to dokazuju i terorom.*

Dok su četničke jedinice klale žene, djecu i starce u hrvatskom i muslimanskom stanovništvu njihova propaganda je u isto vrijeme govorila *da je protivno četničkoj časti da se ubijaju žene i nevina deca. Ako se čekalo 500 godina na osvetu Turcima za nabijanje na kolac moći će čekati još desetinu meseci da kazne i to strahovito sve intelektualne i fizičke ubice Srba.*

Obećavajte sve što god hoćete, a posle ćemo uraditi kako treba.[655]

Dozvoljavam sve moguće prevare.[656]

Oba citata su iz 1943. godine. Prvi je iz četničke agitacije januara te godine. Major Z. Ostojić daje uputstvo komandantu Romanijskog četničkog korpusa Miloradu Momčinoviću o tome kako vršiti propagandu prema muslimanskom stanovništvu.

U toj uputi piše: *Razvijte što jaču propagandu prema 7 i 8* (Muslimani i domobrani - op.a.) *u cilju privlačenja i korištenja. Obećavajte što god hoćete, a poslije ćemo uraditi kako treba. Glavno ih je privući i pridobiti za borbu protiv 2* (partizani - op.a.) *ili da bar ne priđu njima.*[657] Druga depeša je upućena 9. novembra 1943. godine Nikoli Kalabiću, komandantu *Gorske garde Nj. V. Kralja Petra II* i naređenja: *Produžite rad, dozvoljavam sve moguće prevare, samo pametno i bez kompromitovanja.*[658]

654 AIHRPH, NG, kut. 431, f. 2.
655 Major Zaharije Ostojić komandantu Romanijskog četničkog korpusa Miloradu Momčinoviću o propagandi prema Muslimanima.
656 Mihailović Nikoli Kalabiću.
657 Arhiv V.I.I., k. 231, reg. br. 1/2.
658 Arhiv SSUP, D-30-44.

Za jednog ubijenog četnika biće strijeljano 200 Hrvata i Muslimana.[659]

Za svaku srpsku glavu uništićemo sve što dođe pod ruku.[660]

Za jednog Srbina ubićemo 50 Hrvata. Katolike ćemo vješati, a muslimane klati.[661]

Hrvate treba sve poklati - u oktobru 1941. godine javno govori Branko Bogunović, komandant Bosansko-grahovskog četničkog puka *Gavrilo Princip*, jer *u njegovom kraju ne smije biti živo ni jedno hrvatsko lice.*

Gdje je četnika, tu muslimana neće biti, a idite vi i do Sarajeva, ali ćemo vas i tamo brzo naći - poruka je četničke čete u selu Bastazi kod Foče 28. VIII 1942. godine uz naređenje tamošnjim Muslimanima da moraju *svi odseliti u roku od tri dana, da ne smiju ništa ponijeti sa sobom, jer im se više za trag neće znati.*

Četnički glavni cilj je poklati sve muslimane, a katolike pročistiti - Obrad Mičić, apotekar iz Tuzle, na zboru ozrenskih četnika i naroda u selu Kakmuž u maju 1944. godine.

U ljeto iste godine četnici razmješteni na području planine Prenj, rijeke Neretve i Stoca prijete izjavama *da će u slučaju invazije* (zapadnih saveznika - op.a) *poklati sve muslimane i katolike.*

Bosnu ćemo počistiti, Baliju istrijebiti, sela tih pogana popaliti i posvetiti opet sveto tlo Bosne Srpske - piše u jednom četničkom letku krajem 1944. [662]

"HRVATSKE I HRVATA MORA NESTATI"

Naša sloboda je već na vratima. Fašistička gamad je do nogu potučena. Na okup! Svi muškarci od petnaeste do šezdesete godine neka se odazovu u našu oslobodilačku četničku vojsku. Hrvatske i Hrvata mora nestati, a osovinskoj vojsci daćemo osovinu u rebra i ekser u tabane.

Proglas od 9. maja 1943. godine, pisan *U planini*, nosi napomenu: *Ovaj proglas sme doći samo u pouzdane srpske ruke.* Apeluje na *braću Srbe i sestre Srpkinje da rastvore oči, podignu ponosne srpske glave.*

659 Kamenko Katić, komandant Višegradskog četničkog odreda.

660 Gojko Nadaždin, komandant Vojno-četničkog bataljona Prebilovci 27. VI 1942. mještanima sela Gnjilište.

661 Dr. Kostić i dr. Milošević, koji je ujedno i četnički liječnik, na više sastanaka u sjeveroistočnoj Bosni u septembru 1944. godine.

662 HDA, Fond: Četnici, dok. inv. br. 448; Fond: ZKRZ GUZ br. 2.362/4-1945., kut. 21; V. Dedijer-A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, Sarajevo, 1990., str. 203-204; Z. Dizdar-M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941-1945.*, Zagreb, 1999., str. 207-217.

Jedan je od onih proglasa u kojem fašistički okupator i borba protiv njega zauzima značajno mjesto. Do tada su u četničkim glasilima već značajno urjeđano apostrofirane sile Osovine. Njihovo smanjeno spominjanje otpočelo je još u prvoj ratnoj godini. Sa isticanjem okupatora sad je istovremeno zaprijećeno nestankom Hrvata i Hrvatske i stvaranjem velike i snažne Srbije. Spominje i dobijeno fašističko oružje.

Mnogo nas je i dobro smo naoružani iako fašističkim oružjem, kojeg su nam sami davali, da sami sebe koljemo, strijeljamo, ali Srbin se prevariti ne da. Srbin u šumi sa crvenom zvezdom, Srbin u četnicima sa mrtvačkom glavom, Srbin po hrvatskim uredima i među fašističkom vojskom, Srbin svugde i uvijek nije bio niti jeste, nit će biti ništa sem Srbina.

Mi možemo i moramo u svim pravcima ići, ali nas svaki pravac vodi i mora dovesti do jednog cilja. Stvoriti veliku i snažnu Srbiju, koja će uvijek štititi i jačati prijateljstvo Engleske i majke Rusije. Stoga svi na okup i slepo poslušni našim komandantima, koji će svakom Srbinu i Srpkinji odrediti specijalnu oslobodilačku dužnost. Tada ćemo moći slobodno zapevati onu poznatu: Musolini ćelavi, al' te Srbin prevari!

Proglas završava parolom: Smrt fašizmu - sloboda srpskom narodu.

"HRVATI KAO USTAŠE I USTAŠKI AGENTI SVRSTAVAJU SE U PARTIZANSKE JEDINICE"

Nepobitna je činjenica, koja je isto toliko živa koliko i žalosna, da smo se u paklenom vihoru ovoga rata jedan drugom zamjerili, da smo se ponekad jedan na drugog i teško ogriješili, da smo donekle naše čvrste veze, satkane na poštenju, čovječnosti i našoj čistoj zajedničkoj prošlosti, nesvjesno pokidali i oslabili. Ali, braćo, nepobitno je i to da se ove nesreće za koje smo uzajamno krivi, mogu danas ublažiti i popraviti.

Da smo bili svjesniji, čovječniji, postojaniji u duhu saradnje i bratskog razumijevanja naših predaka, mi bi mnogo manje posrtali, mi bi se mnogo manje gložili, mi bi mnogo manje svojim nepromišljenim radom nedaće prouzrokovali, od kojih su mnoge, to moramo istaknuti, bile skoro neizbježne, zato što nas je sudbina zakovitlala u ovoj prokletoj vjetrometini rata, koji je najsudbonosniji i najkrvaviji prelom istorije čovječanstva.

Ako nemate gde onda idite u Mihaljevićevu vojsku - citat je iz izvještaja Dragoslava Pavlovića, Dražinog delegata za Šumadiju, o organizaciji i stanju četničkih jedinica na tom području. Tim citatom Pavlović 25. aprila 1942. godine obavještava Ravnu goru o tome šta javlja *hrvatska stanica 'Zrinjski'.*

Sinoć (4-og, u 19,30 časova po sr. evr. vremenu) sa slobodne hrvatske stanice 'Zrinjski' - verovatno iz Kaira, između ostalog rečeno je Hrvatima: 'Hrvatske

majke, ne šaljite svoje ćerke u tu javnu kuću koja se zove nacistička Nemačka, i svoje sinove da kao radnici gladuju i trpe engleska bombardovanja, zbog Nemaca. Bežite, Hrvati, otuda u zeleni kadar, a ako nemate gde onda idite makar i u Mihaljevićevu vojsku'. Dakle, za njih Vi niste ni Ministar, ni đeneral pa čak ni gospodin, i Vaša vojska treba da bude poslednje pribežište Hrvata. Čak ni Vaše ime ne kaže pravilno, a koje izgovaraju pravilno i Englezi i Amerikanci i svako.[663]

Za Hrvate koji su se svrstavali u partizanske jedinice četnička propaganda je širila vijesti da je riječ o ustašama koji se kriju pod imenom partizana. Ako nisu čistokrvne ustaše dopuštala je mogućnost da su ustaški agenti. Što Hrvati od nje osumnjičeni kao ustaše ili njihovi agenti pristupaju partizanima tumačeno je da to čine kako bi lakše mogli provoditi teror nad srpskim stanovništvom.

STIHOVANE PRIJETNJE NESRPSKOM STANOVNIŠTVU

Četnička propaganda je obilovala prijetnjama pokoljima i uništenjem Hrvata i Muslimana u toku Drugog svjetskog rata. Time je stalno vršila psihološki pritisak na pripadnike ovih dvaju naroda u Bosni i Hercegovini. Iskazivane su u pismenom obliku u proglasima i lecima i u usmenoj agitaciji, često u govorima četničkih komandanata.

Mnogo puta su štampane pjesme sa nedvosmislenim porukama: *Oj Hrvati jadna vaša mati, kad vas budu Srbi klali; Sad što ćete Turci i Hrvati, Srbi će vas ako Bog da klati; Na vrh brda Romanije četnički se barjak vije, i na njemu crnim slovom piše da Hrvata nema više; Evo majka rodila je brata, koji će ubiti 500 Hrvata; Oj Todore mili brate, došlo vreme klat Hrvate; Golubinko moja širokijeh vrata, bićeš berzo prepuna Hrvata; Došli četnici u Ljubuško i poklali sve što je muško; Paveliću ti si stara svinja, tvoju vojsku odnaša Drina; Nema krsta su pet prsta, nema dina odnese ga Drina; Sve od Vrana do prozorskih vrata pobili smo hiljadu Hrvata; Kralj nam Petar iz Londona piše: katolika neće biti više.*[664]

Stihovane prijetnje, kao i drugi oblici pisanih poruka propagande, jasne su Hrvatima i Muslimanima: biće fizički uništeni ako se blagovremeno ne isele s onih područja koja se nalaze u zamišljenoj *Velikoj Srbiji*. Sistematski je zastrašivan muslimanski i hrvatski narod. Prijetnje su i praktično provođene u djelo pogotovo tamo gdje su četnici držali vlast u svojim rukama ili gdje su njihove jedinice vršile tzv. *čišćenje*. Pojavile su se od prvih ustaničkih dana i trajale do kraja rata. Na anektiranom području Dalmacije, pod zaštitom

663 XIV, knj. 2, dok. 71, str. 199.
664 HDA, Zagreb; A. NDH, dok. inv. br. 16.677, 22.710, 32.434, 33.170/11, 34.714 i 41.913; Fond: MUP RH, br. III/115-974/5 i MF br. 3/ sn 171; Z. Dizdar-M. Sobolevski, n. dj. str. 68, 293-295, 296-297, 323-327, 354, 356-357, 362-367 i 414-430.

italijanskog okupatora, prijetnja je glasila: *O Hrvati al ćemo vas klati, kad se Pero iz Londona vrati.* Tu pjesmu su pjevali pri prolazu kroz mjesta nastanjena Hrvatima. Obrtali su je kada su u blizini bili Muslimani: *Muslimani al ćemo vas klati, kad se Pero iz Londona vrati.*

U Srbiji su četnici pjevali: "Kralju Petre zlato naše / daleko te oteraše / oteraše avijonom / ti se javljaš radijonom". Pa: "Drma mi se trese mi se na šubari cveće / ubićemo, zaklaćemo, ko sa Dražom neće".

"OSVETITE SE U KRVI"

Prema svima koji su se ludo nadali da će doći neko komunističko carstvo neće biti naše srpske i domaćinske milosti i sažaljenja.

U jednom od tih glasila kaže se da je 27. juli *zatekao nas ujedinjene, snažne i složne, sem malog broja izroda... Neka ih, svi će oni osjetiti našu snagu i oštricu.* Kad god je prilika za prisjećanje onih koji *ostaviše svoje živote na vrhovima naših planina i na njihovim leševima se zaklinjemo, da ćemo ih osvetiti i da ćemo ostati verni svojoj svetoj borbi.* Sve muke i napori *će nas još više spotaći* (valjda podstaći - o.a.) *na borbu, koje nas opominju da moramo sve dugove vratiti.*

U propagandnoj instrukciji *O krajnjem cilju četničke borbe* tretira se odnos između Srba i Hrvata. Hrvati su, prema tom dokumentu, *ne samo politički izdali svoju nacionalnu državu Jugoslaviju nego su izvršili i zločinstvo nad Srbima. Moraju podneti odgovornost za to primernim i osetnim odmazdama odgovornih izvršilaca i podstrekača i to pored kazni Srba i Slovenaca za koje se utvrdi da su učinili zločine.*

Gotovo u svakom glasilu su nakon neumjerenih i neodmjerenih kuđenja protivnika - prijetnje. One su upravljene prema običnim ljudima, pa i pripadnicima srpskog naroda, ali naročito oštro i često prema nesrpskom stanovništvu. Poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu krajem novembra 1943. godine te prijetnje su u mnogim lecima namijenjene funkcionerima AVNOJ-a i novoformiranog NKOJ-a (Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije) kao privremene vlade u zemlji. *Nikome i nikako nema oprosta života ko se i dalje bude vezao uz propalu stvar Josipa Broza zv. 'Tito', Ribara, Nurije Pozderca, Moše Pijade i ostalih srboždera i istrebljivača Srpstva u Hrvatskoj.*

Upozorite svu našu braću Srbe. Neka se dobro paze šta rade i za kim se povode i neka budu uvjereni da će biti ugušen u krvi svaki pokret koji bude stajao izvan naše oslobodilačke akcije i organizacije. Svak je obavezan da radi u duhu naših naređenja - poručuje Momčilo Đujić glavnim povjerenicima u javnom pozivu srpskom stanovništvu da pruži materijalnu podršku četnicima.

Podjednako usmjerene prema svima koji nisu pristajali uz četnički pokret, ma koje nacionalnosti bili, stizale su poruke i sa Londonskog radija: *Pamtite*

i bilježite sve. Dan suda i pravde je na vratima - odjekivalo je sa talasa toga radija, ali i iz svih drugih glasila četničke propagande u zemlji.

Prijetnje su strateške komponente četničke propagande. To je u skladu i sa programsko-političkim i vojnim ciljevima cjeline ravnogorskog pokreta. Tako i pop Momčilo Đujić za područje Dinarske divizije u letku pod naslovom *Braćo Srbi i sestre Srpkinje* poziva Srbe koji su u partizanskim redovima *da priđu k nama*. Kaže da je to *njegova poslednja opomena i poslednja poruka koju čini u ime Srpskih četničkih odreda*. Nakon toga će, veli, *preduzeti represalije koje će konačno pogoditi smrtonosnim udarcem sve one koji se udružiše sa našim neprijateljem i služe razornoj ideji komunizma uništavajući sve ono što je naše, rasno i nacionalno.*[665]

Ta prijetnja je potvrda pojačanog terora u sjevernoj Dalmaciji, posebno nakon povlačenja partizanskih snaga. Sa slabljenjem NOP-a ojačale su četničke pozicije u nekim područjima. U izvještaju Štaba Četvrte operativne zone 12. VIII 1942. Štab sjevernodalmatinskog odreda konstatuje i ovo: *Raspoloženje naroda prema narodno-oslobodilačkoj borbi na bivšem sektoru ovoga odreda je potpuno smalaksalo izuzev Bukovice. Stanje naroda poslije povlačenja naših snaga sa ovoga sektora postalo je očajno iz razloga toga, što teror četničkih bandita raste iz dana u dan. Prisilno pojačavanje četničkih bandita proizlazi iz toga što neki strašljivci boje se da im ne propadne imovno stanje od gore navedenih, tako, da u pomenutim krajevima imaju dovoljan broj aktivnih simpatizera. Doznaje se i to, da banditski vođa pop Đujić hoće da vrši prisilnu mobilizaciju od 18-50 godina, govoreći narodu 'partizanski pokret je propao'. Izgleda da ova prisilna mobilizacija neće imati dovoljno uspjeha.*[666]

U funkciji prijetnji kao oblika terora veliku ulogu je odigrala propaganda. Ona je stalno, u toku čitavog rata, obznanjivala prijetnje Muslimanima i Hrvatima. Optuživala ih je da su izdajice srpskog naroda. Izmišljane su i širene laži o pripadnicima ta dva naroda. Te laži su služile za opravdanje direktnih oblika terora - razne načine fizičkog uništavanja ljudi - od pojedinaca do manjih i velikih skupina žiteljstva. Najčešće su to masovni pokolji i strijeljanje hrvatskog i muslimanskog stanovništva, pripadnika i simpatizera NOP-a, partizanskih zarobljenika i ranjenika. Teror i zločini su praćeni nezapamćenim pljačkama i otimanjem cjelokupne pokretne muslimanske i hrvatske imovine. Tu spada uništavanje, razaranje i paljenje njihove nepokretne imovine, napose kuća i gospodarskih zgrada, vjerskih i kulturno-istorijskih objekata i spomenika.

I komandant puka *Petar Mrkonjić*, što je dejstvovao u sklopu Dinarske divizije, naredbu od 9. III 1942. godine posvećuje *pitanju izdaje Hrvata* i *nebraći Hrvatima i Muslimanima. Ovo nesretno stanje koje vlada nad našom ze-*

665 Letak od 13. IX 1942. godine raspačavali četnici u Kninu i okolini. AVII, NDH, kut. 197, br. reg. 9/10.

666 *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 3, str. 112.

mljom došlo je usled izdajstva i podlosti nebraće Hrvata i onih kojima smo doneli slobodu na vrhovima naših bajuneta (...) Ne zaboravite izdajstva nebraće Hrvata i Muslimana, ne zaboravite mučenička srpska groblja koja je nebrat posejao sa vaših ognjišta. Osvetite se u krvi, vratite istom merom dušmanima i vekovnim neprijateljima srpskog naroda.[667]

Teror osvete "kao svete dužnosti svakog četnika"

VOJSKA PRAVDE I ODMAZDE

Mi smo vojska pravde i odmazde - kaže se u *Trećoj poruci Srbima Bosne i Hercegovine. Zagrajali su svi naši neprijatelji, a naročito ustaška hrvatska, kako su četnici izvršili razaranja i pokolje nezapamćene u istoriji sveta. Ovim klevetnicima poručujemo da smo mi vojska pravde i odmazde i da niko neće biti pošteđen ko se ogrešio o srpski narod.*

To četnički pokret u svojim glasilima odgovara na optužbe da su izvršili masovne zločine i genocid nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom. Uz prijetnju, i osveta je takođe ugrađena u njegove programske ciljeve. Ona je oblik njihovog terora kao načina ostvarenja tih ciljeva sračunatih na istrebljenje nesrpskih naroda i nacionalnih manjina na *državnom teritoriju Velike Srbije*, koju su zvali i *Četničkom zajednicom.*

U svim odredima, na svim razbojištima, gdje god je trebalo svetiti srpske mučenike Bosanci i Hercegovci bili su prvi na megdanu. Približava se čas njihovog odmora, već se pomalja naša država, četnička zajednica koja će obuhvatiti sve zemlje u kojim Srbi žive, njene granice biće obeležene grobovima četničkih junaka, a u njoj će odlučivati ne oni koji su je rušili već njeni graditelji i branitelji - piše u jednom od letaka namijenjenih Srbima Bosne i Hercegovine.

Istrijebiti gubu iz torine, da bi Srpski narod jednom našao mira i pravde pod ovim suncem.[668] Tako piše komandant jednog od pukova pod imenom *Petar Mrkonjić.* Taj komandant u sklopu Dinarske divizije u naredbi od 9. III 1942. godine glavnu pažnju posvećuje *pitanju izdaje Hrvata*. Ta naredba, uz letke i proglase obznanjene na području Dinarske divizije, vri od mržnje prema nesrpskom življu i pozivima na osvetu. *Ne zaboravite izdajstva nebraće Hrvata i Muslimana, ne zaboravite mučenička srpska groblja koja je nebrat posejao sa vaših ognjišta.*

---

667 AH, ČA, kut. 5.
668 AH, ČA, kut. 5.

Osvetite se u krvi, vratite istom merom dušmanima i vjekovnim neprijateljima srpskog naroda.[669]

PRIMJENA TERORA I OSVETE PLANIRANA U VRIJEME RATA, ALI I NAKON NJEGOVOG ZAVRŠETKA

Draža, njegovo vojno i političko vodstvo i ravnogorski pokret živjeli su u uvjerenju kako će kraj rata dočekati kao pobjednici. U tom vjerovanju su planirali ne samo primjenu terora u vrijeme rata, nego i nakon njegovog završetka. Pri tome je uočljiva i tendencija kako za odmazdu spram pojedinaca i skupina, tako i za kolektivnu odnosno državnu odmazdu.

Osveta je sveta dužnost svakog četnika i srpskog naroda prema svima onima koji su se, navodno, ogriješili bilo kada i bilo kako o interese srpskog naroda.

Četnici su se svetili i svome srpskom narodu. Obračunavali su se sa onim njegovim dijelom koji je pristupio partizanskom pokretu i bilo da je bio njegov simpatizer ili ravnodušan i neutralan naspram ravnogorskog pokreta.

Postavljanje novih granica srpske nacionalne jedinice - Velike Srbije unutar Jugoslavije četnički programi predviđaju *u toku završne faze rata i još neko vrijeme nakon završetka rata.* U to vrijeme bi se izvršilo definitivno čišćenje područja te jedinice od nesrpskog življa. Čišćenje pretpostavlja fizičko istrebljenje, ali i iseljavanje, te odmazdu prema svakome ko se i kada ogriješio o četnički pokret.

Dio spomenutog decembarskog programskog priručnika iz 1942. godine naslovljen je *Problem osvete.* Saglasno tom priručniku, *osveta je sveta dužnost srpskog naroda* prema svakome ko se o njega ogriješio u toku rata i okupacije zemlje. Za izvršenje takve dužnosti pretpostavka je, svakako, da će četnici završetak Drugog svjetskog rata dočekati kao pobjednici. Oni bi, u tom slučaju, bili ona snaga koja će uspostaviti svoju vlast u zemlji. Kako se u tom priručniku tumači pojam i rješenje problema osvete?

Prije svega nije dopuštena odmazda pojedinaca i grupa. U tom slučaju bi mogli da zavladaju bezakonje i samovolja. Ono što je nužno i dopušteno, to je kolektivna osveta. Drugim riječima kolektivna je zapravo državna odmazda. Ta osveta, zato što je državna, zasnovana je na zakonu. Kolektivnu odmazdu bi izricali posebni narodni sudovi. Njihove presude bi provodile specijalne vojne jedinice. Glavna meta tih kolektivnih ili državnih osveta su - komunisti. Uz njih i ustaše. Onda njihovi sljedbenici i pomagači, te dio hrvatske inteli-

669 AH, ČA, kut. 5.

gencije čak i ako nije među simpatizerima komunista i ustaša. Uništenje dijela te inteligencije u interesu je i hrvatskog i srpskog naroda. Baš tako smatraju autori i idejni tvorci tog priručnika. Likvidacijom tog segmenta hrvatskog stanovništva ojačalo bi se jedinstvo dva naroda - hrvatskog i srpskog. Uklanjanje inteligencije, ističe se u tom priručniku, uništilo bi ujedno svaki ostatak proaustrijskog osjećaja među Hrvatima. Na taj način bi se hrvatskom narodu pomoglo da otkrije svoju narodnu dušu.

Ne kaže se koliko bi to Hrvata bilo fizički likvidirano. Tako ni Muslimana. To i nije, uostalom, u domenu jednog priručnika. Prevashodno je u djelokrugu posebnih narodnih sudova, njihovih presuda i specijalnih četničkih jedinica kao egzekutora. Ako priručnik ne obznanjuje apsolutni broj onih u nesrpskom žiteljstvu nad kojima bi se izvršila odmazda, posredno se može i to doznati. *Ne treba se bojati da ovako izvršena odmazda neće biti potpuna što se tiče broja likvidiranih. Ako ih nema i više, tada ima barem toliko frankovaca i izvjesnih pripadnika inteligencije, koliko je bilo ubijenih Srba.*

Tako se zbori u priručniku o praktičnoj provedbi osvete kao jednog od programskih ciljeva ravnogorskog pokreta.

Šta se još kaže o problemu osvete u tom priručniku? Da će legalno i uredno provođenje odmazde prije povećati nego smanjiti kulturni i moralni ugled srpskog naroda. A taj ugled nije nevažan. Saglasno četničkim programskim ciljevima i priručniku načinjenom na njihovim osnovama, Srbi žele da budu vodeća nacija među balkanskim narodima. Za svakog ko želi da bude vodeći narod bitan je njegov kulturni i moralni ugled. Makar se taj ugled gradio na kolektivnoj, tojest državnoj osveti (čitaj: fizičkom istrebljenju pojedinaca, grupa (naroda) zasnovanoj na zakonu izrečenoj od posebnih narodnih sudova i po presudama koje bi izvodile specijalne vojne i policijske jedinice. Tako bi uvećani kulturni i moralni ugled poslužio srpskom narodu da postane vodeći među balkanskim narodima bez obzira je li s njima ili nije udružen u zajedničku državu.[670]

I to je put da se stvori i organizuje homogena Srbija *koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive* - kako piše Stevan Moljević u *Homogenoj Srbiji.*

670 Šire o tome J. Tomasevich, Isto; Mikrofilm br. T-311, rola 194, snimci 362-365, 370, 372, citat je iz snimka 372.

Propaganda pljačke kao "prirodne stvari" "predominantnog instinkta" ili prvog osnovnog motiva četničkih boraca

"ZMIJE I MESECA NEĆE UKRASTI, A SVE OSTALO HOĆE"
Kult pljačke na primjeru Foče i pljačka kao razarač borbenog morala boraca

Zmije i meseca neće ukrasti, a sve ostalo hoće. (Vukašin Marčetić, komandant četničkog puka *Manjača*).

Pljačkanje je jedan od onih faktora koji su stalno razarali borbeni moral četnika i njihovih jedinica. Bio je to, istodobno, jedan od prvih i osnovnih motiva njihovih boraca. Narod je bio živi svjedok njihove demoralizacije na toj osnovi. *Zmije i meseca neće ukrasti, a sve ostalo hoće.* To kaže Vukašin Marčetić, komandant četničkog puka *Manjača*.[671]

Vojvoda Dobroslav Jevđević u izvještaju Mihailoviću piše o zlodjelima koje vrše njegovi vojnici.[672] Pokolje prati pljačka koju Jevđević tumači *iskonskim instinktima (koji) počinju da bivaju predominantni u narodnoj duši.* Tim predominantnim instinktima on objašnjava *niz slučajeva ordinarne pljačke.* Onda dodaje: *Ali se to moralo gledati blaže.* Zbog čega? Tim predominantnim instinktima kojim objašnjava i opravdava ordinarnu pljačku dometnuo je *jer je ceo kult naše prošlosti i nacionalna epopeja protkana sa tim pojavama.*[673]

I nakon četničkog napada na Foču, pokolja i pljački izvršenih nad domicilnim žiteljstvom u tom području, inž. Vladimir Zečević 28. avgusta 1942. godine piše generalu Mihailoviću:

Napad na Foču i njeno zauzimanje primljeno je kod naše vojske i naroda sa neopisivim oduševljenjem. Narod veruje u svoju pobedu, jer već sada vidi stvarne rezultate patriotskog mudrog i smišljenog rada - Vrhovne komande. Moram, nažalost, da naglasim da je Foča ovog puta sva opljačkana i najveći broj zgrada demoliran. Bilo je slučajeva gde su i srpske porodice opljačkane. Pljačku su vršili i četnici i susedni seljaci, muško i žensko, staro i mlado. Mnogi oficiri nisu bili na visini jer nisu ništa preduzeli da pljačku spreče, naprotiv bilo ih je koji kažu da je to prirodna stvar i da ne treba sprečavati pljačku nad neprijateljem. Ova pojava baca vrlo lošu sliku na naš sveti zadatak i časno i viteško srpsko i četničko ime.

671 Zbornik NOR-a, XIV-2, dok. br. 145, 671.
672 VII, Ča, XIV, knj. 2, dok. 174.
673 VII, Ča, reg. br. 54/4, k. 170.

To što se desilo u Foči, čini se i na svim drugim mestima kuda četnici prolaze, tako da izgleda da je glavni četnički zadatak pljačkanje. U pljački nisu se pokazale nikakve razlike između Crnogoraca i Hercegovaca.[674]

"IZ PROZORA NOSE SVE ŠTO IM JE PLJAČKOM PALO U RUKE"

Neopisivo oduševljenje boraca Vladimira Zečevića iz fočanske akcije obuzelo je četnike i nakon pohoda na Prozor. Vojvoda Petar Baćović 23. oktobra 1942. godine telegramom javlja Draži da su *vojnici bili oduševljeni operacijama Prozor kada je zaklano preko 2.000 Šokaca i muslimana.*[675] Taj telegram Baćović je potpisao kao *Ištvan*. Njegovi naročito oduševljeni vojnici su išli u kolonama pretovareni opljačkanim *prozorskim trofejima*. U Bileću je vozom stiglo 680 četnika Gatačkog i Bilećkog bataljona. *Vodili su stoku i nosili raznu robu kao žito, pokućstvo, jorgane, posteljinu, bicikla itd. što im je tamo odakle su došli pljačkom palo u ruke.*[676]

Kotarska oblast iz Bileće 19. oktobra javlja da je na staničnom platou bilo *105 konja, 6 teških volova, 11 krava i nekoliko komada svinja razne težine... mnogo brašna, šećera, ćilima, biljaca, madraca i ostale robe. Jedan je čak nosio malu drvenu kolievku, koja je bila sva krvava, te se hvalio da je u njoj bilo jednogodišnje muško 'šokačko dijete, kojeg je zaklao i da kolievku nosi svome sinu za uspomenu'. Svi se četnici hvale kako su se napili ustaške krvi, silovali žene i djevojke i to njih po deset redom, a zatim su ih klali, djecu takođe klali, a starije mrcvarili, zatim pljačkali i konačno sve popalili.*[677] U toj pograničnoj varoši ostalo je samo 520 muslimana.[678]

UZ OTIMANJE POKRETNE UNIŠTAVANJE NEPOKRETNE IMOVINE

Svi četnički pokolji muslimanskog i hrvatskog stanovništva su, kako stoji u izvornim dokumentima, praćeni pljačkom. Počinioci zločina su kupili, tovarili i odvlačili sve što se moglo odnijeti. Iza toga je slijedilo paljenje kuća i gospodarskih zgrada, često i čitavih sela.[679]

674 VII, Ča, k. 222, reg. br. 50/5.
675 Dokumenti..., 276/58, d. 519.
676 VII, FNDH, f. 12, d. 22.
677 VII, FNHD, k. 228, f. 10, d. 4.
678 VII, FNDH, k. 228, f. 10, d. 13.
679 Dr. Smail Čekić, *Četnički zločini nad Muslimanima u jugoistočnoj Bosni i Sandžaku 1941-1945.*,

U područjima planiranim za državni teritorij Velike Srbije posljedice tih zločina su stravične po broju žrtava. U njima su jednovremeno najobimnije i pljačke. Da se i ne spominju uništena sela, naselja, mjesta i gradovi, te vjerski i kulturno-istorijski objekti, spomenici muslimanskog i hrvatskog naroda.

O tim pljačkama u toku Drugog svjetskog rata postoje hiljade autentičnih dokumenata različitog porijekla, te opsežna istoriografska literatura.[680] Dr. Zdravko Dizdar uočava kako su četnici svoje najveće pljačke vršili planski, najčešće u toku jeseni i zime. U to vrijeme su sakupljali najbogatiji plijen otimanjem jesenskih plodova prikupljenih i pripremljenih za zimu u domaćinstvima. Uz pljačku pokretne uništavali su nepokretnu imovinu. Time su, u isto vrijeme, postizali i krajnji cilj: onemogućavali su ostanak na zgarištima i ostacima od ognjišta onih Muslimana i Hrvata koji su preživjeli. Posljedice tako planiranih oblika njihovog terora su zastrašujuće. Još ih treba izdašnije istražiti i potpunije obraditi.

"KOD SVIJU JEDINICA CARUJE PLJAČKA - NIKO JE NE SPREČAVA"

Komandant Trebavskog korpusa pop Savo Božić je 28. maja 1942. sa nadležnim organima NDH sklopio pismeni sporazum o saradnji u borbi protiv NOP-a.[681] I on i njegovi komandanti su, i pored povremenih sukoba, uvijek kad se radilo o borbi protiv jedinica NOV-a i POJ-a održavali savezničke odnose kako sa ustašama tako i sa domobranima i muslimanskom legijom.

Savo Božić je komunizam smatrao za najveću opasnost po srpski narod. Taktizirao je i sporazumijevao se sa nesrpskim elementom, u prvom redu sa Muslimanima, odnosno muslimanskom milicijom koju je formirala NDH. Obavještajni oficir piše Draži da je Božić pokušao da slične sporazume postigne i sa Hrvatima, ali u tome nije uspio. Ta Božićeva nastojanja *ne nailaze na razumevanje kod mlađih boraca, koji su svojim postupcima prema Muslimanima porušili ono što je Božić uspeo da postigne. Četnici presreću trgovce Muslimane i pljačkaju ih do gole kože. Ni za jedan od ovih slučajeva pljačkaši nisu pozvani na odgovornost, te to ostavlja ružan i mučan utisak na Muslimane.*

Pretprošle subote, na pazarni dan, usred Kožuha, na ulici je ubijen jedan Musliman. Zna se ko ga je ubio i protivu krivaca ništa nije preduzeto. Istoga dana opljačkano je nekoliko Muslimana - trgovaca koji su dolazili na pijacu s

Naučni kolokvij, KDM Preporod, Sarajevo, novembra 1991.

680 Dio je objavljen u knjigama: V. Dedijer-A. Miletić, S. Ćekić i Z. Dizdar-M. Sobolevski, te Zbornik NOR-a sa mnogobrojnim izvornim dokumentima.

681 Zbornik NOR-a, tom, XIV, knj. 1, dok. br. 89.

onu stranu reke Bosne - iz Kotorskog. Zna se i ko je ove ljude opljačkao ali niko nije pozvan na odgovornost. Rezultat: evo već druga subota kako muslimanski trgovci, nedolaskom, bojkotuju kožušku pijacu. Ovaj kraj uglavnom se snabdevao isključivo preko muslimanskih trgovaca kojima je bilo omogućeno odlaženje u krajeve gde ima Hrvata i Nemaca i donošenje robe na ovu pijacu, posledice ovog bojkota vidno se osećaju naročito u nedostatku municije koju su uglavnom na pijac donosili Muslimani.

Četnici iz Kostajnice presreli su pre nekoliko dana nekoliko vojnika muslimanske legije, koja zajedno s našim vojnicima drži posade u Gradačcu i Modriči, i sutra će poći u zajedničku borbu protiv komunista, razoružali ih i svukli do gole kože.

Krajnje je vreme da se trgnemo jer smo u ovom času prepušteni sami sebi i narod očekuje reč i delo vodećih na koje još koji dan računa. U protivnom slučaju izgubićemo i tu legitimaciju. Kod naroda i kod vojske javlja se veliko neraspoloženje prema vodećim ličnostima često puta bez prava dok u sadanjem slučaju nismo u stanju da branimo našu neaktivnost koja može biti fatalna i po nas i po narod i pokret.

Trezvena upozorenja u pojedinim lecima nisu pomogla. Razuzdanost i osiono ponašanje, u njemu i pljačkanje naroda, postali su ozbiljna prijetnja opstanku pokreta i njegovih jedinica. Četnici su se pljačkali i međusobno. *Kolarevićevi su opljačkali jednog četnika, a posle ga ubili da ne priča. Pri povlačenju iz Štrbaca uzeli su noću za putovođu jednog dečka od 14 godina a posle ga zaklali. Mnogobrojne su ordinarne pljačke, otimačine, mlaćenje ispravnih ljudi, uništenja ispravnih ljudi, uništenje imovine i razna nasilja od Kolarevićevih i Radovićevih ljudi. Narod u ovim krajevima grozi se ovih postupaka.*[682]

Nije samo četnik pljačkao četnika. Nije samo zaklan vodič ili putovođa. *Kod sviju jedinica caruje pljačka, koju niko ne sprečava. Pljačka i krađa je često motiv za pristupanje četničkim jedinicama.*[683]

ČETNIČKU PLJAČKU PROPAGANDA PRIPISIVALA PARTIZANIMA

Permanentna pljačka je oblik četničkog terora. Taj vid terora u njihovoj izvedbi je primjenjivan od postanka ravnogorskog pokreta. Pljačkali su naročito nesrpski ali i srpski živalj. Njihova propaganda je, istovremeno, partizane proglašavala pljačkašima. Svojim protivnicima je pripisivala ono što su četnici izdašno činili. A onim što su činili olakšavali su posao propagandistima: ovoš-

682 XIV, knj. 1, dok. br. 122, 123, 134 i 139.
683 VII, Ča, k. 206, reg. br. 44/1.

nji su četnička zlodjela u lecima eksploatisali kao partizanska. Pa objavljuju: *Komunisti su po nekim selima izvršili i veće pokolje, zaveli su strahovit teror prema ljudima, koji bi inače prišli nama.*

Titova partizanska vojska je razularena gomila, bez časti i poštenja, koja od golorukih seljaka otima i poslednju ovcu, i poslednju mrvicu kruha, obećavajući mu kao uzdarje za to, poslije rata raj na zemlji, jednakost u tome raju, da tada kada više ništa ne bude imao, može i sam poći u pljačku. Ta skupina pljačkaša, kradljivaca i lopova koje predvodi evidentirani kradljivac, davno zapisan kao 'opasni tat i lopov, u zagrebačkoj policiji, Josip Broz - nazvan Tito, samozvani Maršal, nije vojska i ne zaslužuje da nosi časno ime v o j s k a.

Četnička propaganda se u haosu beznađa i bezizlaza zaplitala i saplitala u kontradikcijama. Priznaje da *najteža i zabrinjavajuća pojava u tim krajevima jeste što je dobar deo naroda potpuno ideološki obrađen u komunističkom duhu.* Taj *dobar deo naroda*, prema tome, pristaje uz one koji *vrše veće pokolje po selima*, zavode *strahoviti teror prema ljudima, otimaju od seljaka i poslednju ovcu, i poslednju mrvicu kruha.* I pored svih tih pokolja, pljački i otimačina su *mnogi seljaci postali pravi komunisti, ideolozi* - objavljuje jedan od četničkih letaka. Komandant Avalskog korpusa Svet. Sv. Trifković piše Mihailoviću 15. juna 1944. godine: *Primoran sam da iznesem da je držanje komunista i njihovog vodstva mnogo korektnije nego što je to slučaj sa vođstvom naše organizacije. U Smederevskom kraju četnici pljačkaju po odobrenju svojih starešina i to u srpskim selima.*[684] *Naši komandanti ne umeju niti da se bore protiv komunista niti da pridobiju i privežu narod za sebe u cilju sprovođenja organizacije. Oni narodu, sem u selima gde stalno borave, ne umeju da pruže ni jednu toplu reč. U sela zalaze retko i to kao kaznena ekspedicija.*

General Mihailović je sve to prešutno odobravao. Narod je vidio ono što je ta propaganda skrivala, što bi se reklo, kao guja noge. Vidjeli su to i znali komandanti jedinica. Ono što je vrlo dobro poznato i vojnicima njihova propaganda je prikrivala od tog istog naroda, od tih istih boraca. Cijelo ratno vrijeme, više ili manje intenzivno, neprekidno su bilježeni mnogobrojni primjeri četničke pljačke i nasilja nad stanovništvom. Svuda pa i u rejonu Vučjaka. O tome štab Vrhovne komande obavještava komandante Crne Gore i Starog Rasa 2. marta 1945. godine. Mihailović piše da je kod njega došla deputacija od naroda sa Vučjaka i žalila se na četnike. Njihove jedinice vrše nasilja. Bez ikakve milosti oduzimaju sve što nađu za ishranu. Jednoj ženi sa sedmoro djece pojeli su sve što je imala, a potom tražili kokoške. *Kad im nije mogla to da pruži, isterali su je iz kuće i posle zapalili Štalu; kapetan Dragoljub Dobrašinović kome je došla sa Vašim naređenjem da joj se vrate dva vola, nije hteo da joj vrati, psovao Vas i mene, izvadio pištolj i ubio oba vola.*[685]

---

684 VII, Ča, k. 54, reg. br. 24/1-L.
685 VII, Ča, k. 6, reg. br. 4/3.

POKUŠAJ OBJAŠNJENJA FENOMENA PLJAČKE "KAO NEGATIVNE POJAVE"

NEKI su se Mihailovićevi komandanti osamostalili i bili nasilni do te mere da su postali nesreća za narod. Njihovo proizvoljno i često krvavo delovanje narod je osudio i, premda su se služili zastrašivanjem, u narodu se moglo čuti da to neće poći na dobro.[686]

To su riječi iz jednog izvještaja dijelom posvećenog opisu četničkih komandanata. Napisala ga je i potpisala grupa antikomunistički nastrojenih političara, intelektualaca i ekonomista u maju 1945. godine. I u pojedinim od svojih programa za nacionalnu propagandu vodstvo ravnogorskog pokreta priznaje da u četničkom pokretu *ima izvesnih pojava koje narod osuđuje kao negativne.* U više navrata su učinjeni pokušaji da se objasni ta pojava. *Objašnjenja da su te pojave neizbežna posledica jednog revolucionarnog doba nije dovoljno* - kaže se u tom objašnjenju. *Potrebno je priznati da su mnoge od tih pojava posledica činjenice što su se u četnički pokret, usled nemogućnosti kontrole, uvukli korupcionaški i karijeristički elementi, kojih će se četnički pokret osloboditi, u čemu treba sav narod da mu pomogne.*

Rečeno je to još u prvoj ratnoj godini u instrukciji za nacionalnu propagandu.[687] *Naređeno je da se ne pljačka i ne zlostavlja - međutim naši vojnici idu toliko daleko da opustoše kuće baš onih najboljih naših prijatelja, jataka i saradnika.* Tako piše Dušan Radović, komandant Zlatiborskog korpusa poručniku Simi Mitroviću, komandantu leteće brigade *Tara*. Mnogi su među razboritim ljudima tražili lijeka toj pošasti. Neki su nalazili da se *oseća suviše odsustvo svih intelektualnih snaga u ovim krajevima* - riječ je o srezovima Nevesinje i Gacko. Pomišljalo se da intelektualci mogu doprinijeti suzbijanju te pojave.

U tom sklopu je indikativan opis vojske Trebavskog korpusa. *Borci su nedisciplinovani, ideološki neobrađeni za borbu koju treba da vode. Jedino im je pred očima njihov lični interes, pa tek onda opšta stvar. Ako ima izgleda na pljačku spremni su da idu u pokret i operacije. Ako za to nema nikakva izgleda, teško ih je pokrenuti. Nije redak slučaj da pođu pa da se sa pola puta vrate bez pitanja i odobrenja starešina. Veoma su podložni pljački. Gotovo svakodnevno vrše napade na Muslimane. Nema mogućnosti da ih u tome može ma ko sprečiti.*[688]

686 RG-226, OSS-dokument br. XL 13 504, str. 6.
687 VII, Ča, k. 206, reg. br. 44/1.
688 Zbornik NOR-a, tom XIV, knj. 1, dok. br. 12, 123, 124 i 139.

PROGONI LJUDI SA VJEKOVNIH OGNJIŠTA U MUHADŽIRLUK

Državotvorni program i programski dokumenti ravnogorskog pokreta definišu i politički okvir za zločine počinjene nad nesrpskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sandžaku. U isto vrijeme to je osnova genocidne politike protiv Muslimana i Hrvata u Drugom svjetskom ratu.

Pri njihovoj realizaciji su nastajali pogrom onih koji su tražili spas. Taj spas nisu mogli nalaziti u oružanom otporu, jer su bili nenaoružani. Četnici su svojim zločinima pokrenuli velike mase Muslimana i Hrvata s njihovih ognjišta. Bježeći od progona i pokolja, izbjeglice su napuštale svoje kuće i imanja, sa zavežljajima u rukama bježali kroz planine i bespuća ka većim gradovima i mjestima koja su izvan domašaja četničkih formacija - Sarajevo, Visoko, Bijeljina, Mostar, Gradačac, Banja Luka, Tuzla, Derventa, Brčko i druga mjesta u centralnoj Bosni i Posavini. U Bosni i Hercegovni je krajem 1941. godine bilo 50.000 izbjeglica; krajem 1942. - više od 100.000, a godinu dana kasnije više od 200.000. Dr. Zdravko Dizdar je, prema dostupnim dokumentima, ustanovio da ukupan broj izbjeglih i prognanih Hrvata u periodu od 1941. do 1945. godine u Bosni i Hercegovini iznosi oko 100.000. U muhadžirluk je krenulo preko 200.000 Muslimana.[689] Najviše su stradali srezovi Višegrad, Rogatica, Foča, Čajniče, Vlasenica, Srebrenica, Bileća, Gacko, a u Sandžaku pljevaljski, pribojski, bjelopoljski i prijepoljski srez.

U izbjeglištvu su te beskućnike masovno zahvatale epidemije tifusa; suočili su se sa neimaštinom, glađu, problemima smještaja, bombardovanjima, oskudnom ishranom, odijevanjem, odsustvom neophodne ljekarske zaštite. Više hiljada ih je u muhadžirluku izgubilo živote, a do danas nisu popisane kao žrtve. Mnoge od onih koji su dorasli za vojsku hvatale su razne vojne formacije NDH i okupatora, nasilno mobilisale i slale na razna ratišta. Da bi im pomogla, vlada NDH je 1943. osnovala Ministarstvo skrbi za postradale krajeve. Na čelu mu je bio dr. Mehmed Alajbegović (1943.), a zatim Meho Mehičić od 1943. do 1945. Objavljena je i *Siva knjiga* o četničkim zlodjelima u Bosni i Hercegovini. Za brigu o izbjeglicama u Sarajevu je formiran Odbor narodnog spasa, koji je zajedno sa *Merhametom* kao dobrotvornim društvom radio na zbrinjavanju muslimanskih muhadžira. Udruženje ilmije *El Hidaje* organizovalo je prikupljanje dokumentacionog materijala o četničkim i ustaškim zlodjelima. Izrađen je i elaborat o tome i tajno upućen u Kairo egipatskom premijeru Nahas-paši. U tom cilju je jedna muslimanska delegacija putovala 1943. godine u Rim. Nahas-paša je protestovao protiv četnika kod Britanaca, a egipatski Crveni polumjesec *Fuad I* je organizovao akciju za pomoć ugroženom muslimanskom stanovništvu Bosne i Hercegovine i Sandžaka. Javio se i *Al Ahram* 29. juna 1944. -8. redžeba 1363. po hidžri sa pisanjem o stradanju Muslimana.

689 HDA, Fond: Ministarstvo skrbi NDH br. 10.303, 10.361, 10.365. 10.947 i 11.634.

OTIMAČINA ZVANA REKVIZICIJA U NOVCU I NATURI

"Za uzeti novac, materijal, odjeću, opskrbljivanje četnika hranom i drugim potrebama izdavaće se priznanice ili potvrde koje će država isplatiti do poslednjeg marjaša"

Odlukom jugoslovenske vlade đeneral Mihailović, Ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva ovlašćen je da on i njegovi predstavnici, komandanti odreda ili druga ovlašćena lica, mogu od naroda na celoj teritoriji Jugoslavije uzimati novac, materijal, potrebe za ishranu i sve ostale druge potrebe - dajući priznanicu ili potvrdu koju će država po završetku rata isplatiti sve do poslednjeg marjaša...

Tako je u rubrici *Važna saopštenja i poruke,* ovog puta od strane kraljevske izbjegličke vlade, preko BBC-a 21. maja 1942. godine emitovana važna odluka. Narod u zemlji će je dobro osjetiti na vlastitoj grbači.

I prije njenog objavljivanja četnici su praktično uzimali sve što im je bilo potrebno. To uzimanje se zvalo rekvizicijom koja je od postanka njihovog pokreta najčešći način snabdijevanja jedinica. Postala je oblik četničkog terora. U početku su seljacima davani reversi i razne druge potvrde za preuzeta materijalna dobra. Kasnije je prestalo ostavljanje bilo kakvog pismenog traga toj otimačini. Intendanti su samovoljno oduzimali sve na što naiđu u domaćinstvima. Uzimanje hrane i snabdijevanje drugim potrebama pretvorilo se u najordinarniju otimačinu i pljačku. Rekvizicijom su nazivali ono što su hametice oduzimali posebno u domaćinstvima čiji su članovi pripadnici ili simpatizeri NOP-a. Otimanje su vršili gdje god su stigli. Hrana, novac, oružje i municija, dobrim dijelom su prispijevali od okupacionih vlasti, od Nedićevog, ondehazijskog snabdijevanja. Zlatnike, razni ratni i drugi materijal slala im je i izbjeglička vlada, ponajviše Britanci. Sve je transportovano engleskim vojnim avionima. Novac namijenjen Dražinom pokretu stizao je i putem kanala uspostavljenih u Švajcarskoj, Turskoj i Italiji.

Ono što je dopremano spolja i organizovanim kanalima unutar zemlje nikada nije bilo dovoljno. Zato su domaćinstva stalno u obavezi da četnicima daju i hranu, i odjeću, i konačenje. Oduzimanje od njih potrepština za ljudstvo u četničkim formacijama pretvoreno je i u svojevrsni šverc i obmanu onih koji su sve to davali. To je dojavljeno i Londonu. Zato major Knežević u emisiji 13. avgusta 1942. godine, nepuna tri mjeseca nakon vladine odluke o *uzimanju uz potvrde ili priznanice*, ponovo na BBC-u čita:

Saznali smo da izvesna lica u našem narodu lažno prikupljaju novac za đenerala Mihailovića. Đeneral Mihailović ovlašćen je sa svojim komandantima da na propisne priznanice uzima novac i materijal od naroda. Po ovim priznanicama naša država isplatiće ove do poslednje pare...

O davanju novca, hrane i opskrbljivanju četnika drugim potrebama vođene su šire propagandno-političke akcije. Ta potreba je isticana u lecima i proglasima. Njihovo podmirivanje kod naroda posmatrano je i kao podsticaj

na liniji neposrednog organizacionog i političkog uključivanja četničkih jedinica u narodnu zaštitu. Zato se rekvizicija materijalnih dobara od domaćinstava veoma često tretira u naredbama i javnim odlukama mnogih četničkih komandanata.

Konstantno obilježje propagandno-političke akcije predstavljali su pozivi srpskom stanovništvu da pruža političku i materijalnu podršku četnicima. Nesrpskom žiteljstvu takvi pozivi nisu upućivani. Od njega je listom otimano sve što se moglo opljačkati. I kod srpskog življa je, međutim, glavna metoda za obezbjeđenje te pomoći bila prinuda. To pokazuje naredba Momčila Đujića od 30. siječnja/januara 1942. godine. Vojvoda imenuje grupu ljudi još prije citirane odluke kraljevske vlade kao *glavnih povjerenika* štaba puka *Petar Mrkonjić. Upozorite svu našu braću Srbe* - poručuje Đujić glavnim povjerenicima - *neka se dobro paze šta rade i za kim se povode i neka budu uvjereni da će biti ugušen u krvi svaki pokret koji bude stajao izvan naše oslobodilačke akcije i organizacije. Svak je obavezan da radi u duhu naših naređenja. Mi stojimo pod komandom D. Mihailovića. Mi smo vojska Kralja Petra i zaloga za slobodu našega naroda. Zato radite nikoga se nebojte, mi smo ovamo u Dinari vaša garancija i vaša zaštita. Mi nevodimo narod putem avantura već sigurnim putevima ka konačnoj slobodi.*[690] Osim te Đujićeve naredbe izdata je i *Uredba* kojom se *od činovnika, nameštenika, penzionera, stručnih i običnih radnika te svih lica koja primaju mesečne plate traži da od 15 do 20 posto* od svojih mjesečnih prihoda odvajaju za potrebe Dinarske divizije.[691]

Decentralizirano ustrojstvo četničkih snaga olakšavalo je egzistenciju trupa. Ali je, isto tako, donosilo i širilo ogorčenost naroda na koji je padao teret takvog snabdijevanja jedinica. Dovodilo je to do razuzdanog ponašanja i samovolje komandanata i njihovih vojnika. Narod ih je prozvao *rasovima.*[692] U početku su domaćinstva davala dobrovoljne novčane priloge i podupirale redovnije snabdijevanje. Kako bi se podmirile sve veće potrebe jedinica, vremenom je to održavanje preraslo u prisilnu kontribuciju.[693] Seljaci su morali da unaprijed određenim nametima opskrbljuju četničke jedinice na svom području, da daju hranu i stoku, novac, ponekad u formi zajma *koji će se vratiti kad bude moguće.*

Posebnim direktivama razrađene su praktične mjere za uspostavljanje, rad i organizaciju ravnogorskih odbora po selima i gradovima. Ti odbori su postali prikladna forma za razrezivanje rekvizije domaćinstvima u naturi i novcu u korist četnika. Odbori su prikupljali i predavali jedinicama hranu, novac,

---

690 Zbornik NOR-a, XIV/1, 143.

691 AIHRPH, NG, kut. 424, 143.

692 Izvedenica od arapske riječi ras, što znači lokalni glavar u Etiopiji. Termin je postao popularan i u Jugoslaviji u vrijeme italijanske invazije na Etiopiju, ali je poprimio podrugljiv i prezriv smisao.

693 Mikrofilm br. 312, rola 4/70, snimci 8,060, 420-21.

odjevne i druge stvari; prikupljali su i podatke o ljudima koji pomažu NOP. Na osnovu njihovih izvještaja *crne trojke* su likvidirale simpatizere partizana i sve druge antifašiste i rodoljube.

Naređeno je da svaka kuća donese u Komandu sreza po jednu dobru vreću bijele kukuruzovine pa kako ovo sporo dolazi, to se na ovaj način pozivlju svi oni koji ovo nijesu učinili, da izvrše u roku od dva dana. Svi oni koji ovo ne izvrše, biće strogo kažnjeni. Ovo je od velike koristi za našu vojsku. S verom u Boga za Kralja i Otadžbinu!

Putem javnih oglasa su izdavana i naređenja. Tako i ovo potiče od Srpske teritorijalne komande 24. oktobra 1944. godine. Ona su direktna i nedvosmislena. Nisu poput letaka i proglasa u kojima svoje postupanje prema narodu pripisuju svom protivniku. Ako četničke komande vrše mobilizaciju ljudstva, njihova propaganda napada partizane. *Upadajući u četničke sektore, partizani odvode ljude, mladiće i devojke i decu da im služe i da ginu za Hrvate i Muslimane.* I kad vrše rekviziciju, prstom upiru u partizane. *Pljačkaju stoku i najbolje srpske konje. Zar je to oslobodilačka vojska? Jeste, ona oslobođava sve od dobra i srpskog ponosa i slobode.*

Nabavka oružja i municije je predstavljala posebnu brigu. Ona se često navodi kao glavni razlog za četničku saradnju sa Nijemcima i kvislinškim snagama. Tzv. *legalizovane* jedinice opskrbljivane su oružjem i snabdijevane, pa i plaćane od onih vojski kojima su pridodavane kao pomoćne. To je drugima omogućavalo da dobiju nešto materijala kradomice. Britanci su slali nešto opreme i novca. Nema dokaza da su četnici ikada pokušali sistematski primjenjivati partizansku tehniku ili metode, koju praktikuju sve gerilske grupacije pod okupacijom... Tako su činile i one predvođene komunistima u Jugoslaviji: da oružje i opremu dobijaju otimanjem od neprijatelja u vojnim akcijama. U svojoj direktivi o mobilizaciji, 7. januara 1942. godine, Mihailović naređuje da pozvani moraju ponijeti hranu za tri dana. Poslije toga formirane jedinice trebaju poslati po jednog ili dva čovjeka u sela po hranu.

U *Trećoj poruci Srbima Bosne i Hercegovine* letak nagovještava uspostavljanje komande delegata u srezovima. Konstituisaće se tamo gdje još nisu uspostavljene te komande. Oni neće potvrditi ili izmijeniti postojeće naredbe sreskih komandanata. *Svako se mora bezuslovno pokoravati. Naročito se moraju izvršavati naređenja koja budu izdana u pogledu pribiranja hrane, zajedničke obrade imanja i ishrane vojnih jedinica.*

ŽRTVE U ŽIVOTIMA I MATERIJALNIM DOBRIMA

Metode i oblici terora su raznolični. Glavni kojim su htjeli realizovati svoje programirane ciljeve bio je - rat. Trebalo je ratovanjem izvesti *oslobođenje i ujedinjenje srpskih zemalja i srpskog naroda*, postići *srpsku slobodu* i ostvariti konačni cilj - Veliku Srbiju u velikoj Jugoslaviji sa dominacijom srpskog naroda. Ostvarenje toga cilja trebalo je postići - saglasno Dražinoj Instrukciji i Moljevićevoj *Homogenoj Srbiji* - osvajanjem muslimanskog i hrvatskog prostora u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj uz pomoć četničkih formacija u zemlji i srbizacijom ga pretvoriti u *srpsku državnu teritoriju*. Pri tome ne postoje obziri na cijenu - na broj muslimanskih i hrvatskih žrtava u životima i materijalnim dobrima. S tim su usklađene i diplomatske aktivnosti kralja Petra, vlade u emigraciji uključivši i pomoć zapadnih saveznika.

Indirektni oblici njihovih zločina prema Muslimanima, Hrvatima, pripadnicima nacionalnih manjina i političkim protivnicima (partizanima i komunistima) u Bosni i Hercegovini su: prijetnje, osvete, pokolji, psihička i fizička zlostavljanja, te silovanja djevojaka i žena. Ti oblici zločina su završavali ubistvima i prisilnim masovnim napuštanjem kuća i imanja - progoni Muslimana i Hrvata sa njihovih vjekovnih ognjišta.[694]

Četnici su provodili fizička nasilja nad svojim žrtvama raznim načinima i sredstvima: batinanjem (drvenom batinom, specijalnim žilama, čeličnim lancima, mokrom užadi) i sl., gaženjem žrtve, otkidanjem pojedinih dijelova tijela - noktiju, ušiju, ruku, nogu, jezika, probadanjem tijela nožem, kamenovanjem, urezivanjem četničkih znakova na čelo, spaljivanjem živih ljudi i odsijecanjem glava žrtvama.

Četnički politički protivnici (u načelu samo Srbi) kažnjavani su i na druge načine: šišanje kose djevojkama, kažnjavanje na teški prisilni rad, kazna za *leb i vodu* (uglavnom se odnosilo na logoraše i zatvorenike), mučenje glađu i žeđu.

Pri fizičkom uništavanju ljudi primjenjivane su najokrutnije metode. Najčešće su žrtve likvidirane klanjem, bacanjem živih ljudi u kraške jame bez-

694 Metode i sredstva izvršavanja genocida nad Muslimanima i Hrvatima istraživao je dr. Smail Čekić. On u svom radu *Jugosloveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim logorima i pokretima otpora drugih zemalja* piše: *Metodi i sredstva izvršavanja zločina nad Muslimanima bili su različiti. Četnici su žrtve uglavnom klali; ubijali nožem, puškom, krampom, sjekirom i dr. predmetima; drali-zguljivali kožu sa živih ljudi; razapinjali i prikivali na stabla; u kućama ih spaljivali; vadili grkljane; pekli na ražnju; rezali uši i nos; vadili oči; nabijali na koce; potkivali konjskim grifovima i dr. Sve žrtve su prije ubistva mučene, zlostavljane, kasapljene i mrcvarene na najraznovrsnije načine. Žene, djeca i starci nisu bili pošteđeni. Mala djeca tj. ona ispod pet godina bila su prosto gažena...*

danice, ubijanjem maljem i kundakom puške, nabijanjem na ražanj i pečenjem, lomljenjem glave različitim tvrdim predmetima i raznovrsnim drugim sredstvima mučenja sve dok žrtva nije izdahnula. Sadističko iživljavanje na truplima - nakon što su žrtve usmrćene: boli su ih noževima, lomili ekstremitete, parali trbuhe, kopali oči, vadili srce, a ženama odrezivali dojke.

Metode i oblici terora i vršenja zločina provođeni su sistematski prema programima i smjernicama četničkog vodstva. To otkriva da su oni bili planirani.

MAJOR JEZDIMIR DANGIĆ I POKOLJI NA GORAŽDANSKOM MOSTU

(Iz izvješća Kotarske uprave Goražde Velikoj župi Vrhbosna)

Na potresan način opisani su zločini u Goraždu u izvješću Kotarske ispostave Goražde Velikoj župi Vrhbosna sa sjedištem u Sarajevu od 18. svibnja 1942. godine. U odjeljku pod naslovom *Krvava vlada četnika* može se doznati sljedeće: *Dne 30. studenog 1941. godine vlasti NDH i italijanska vojska napustili su Goražde, a 1. prosinca unišli su u Goražde krvavi odredi četničkih zlikovaca. Na samom mjestu u Goraždu sačekali su četnike mnogi građani Goražda, neki iz straha, neki iz zadovoljstva.* Uto je naišao krvavi major Dangić i nazvao Boga, na što je vodstvo te povorke odgovorilo sa: *Živila Velika Srbija* i *Živili četnici*. Na to je zloglasni major održao govor u kome je, među ostalim, rekao: *mi smo se digli Srbi s motikom i vilama u ruci, šta je ko imao protiv Hrvata i muslimana.* Na to je zloglasni Traparić dignute glave, plačući, odgovorio: *Hvala vam braćo četnici što ste nas oslobodili Hrvatske i turskoga zuluma. Mi smo svi unuci Nemanjića i svi četnici. Pod ovo malo vladavine Hrvatske, a nama 100 godina, pod njihovim terorom smo živili, ipak smo svi radili koji se osjećamo Srbi i pomagali četničku organizaciju.* Na te i druge riječi odgovorio je Dangić: *Nema više Hrvata, nema više Turaka, sada je Velika Srbija. Poslije toga se Dangić okrenuo Hrvatima i Muslimanima koji su bili zarobljeni i okupljeni tu i rekao oštrim tonom: Niste nam mogli umaći ni pobjeći, pa se okrene četnicima i rekne: 'Draga braćo četnici, ne ćemo više zajedno mi i balije.*

Te večeri počelo je krvavo klanje i pljačkanje.

Četnici su se podijelili u razne formacije, te se razišli na razne strane i počeli u masama dovoditi nesretne uhićenike, čija je sudbina bila da na najgrozniji način završe svoje živote na krvavom mostu. Tako su dovodili iz Čajniča, Rogatice, okolice Foče, Višegrada, kao i svih obližnjih kotarova iz okolice Goražda i teritorija ispostave koga su god uhvatili i znali za njega. Na most su dovodili čitave skupine ljudi od 50 do 300, pa i više. Tada bi na jednu stranu mosta donijeli harmoniku i svirali, a na drugu bi stranu postavili samovoz, te bi upalili motor i dali sav gas tako da su rad motora s jedne, a sviranje harmonike s druge strane eliminirali

vrisak nesretnih žrtava koje bi u to vrijeme klali na najgori način i mučili. Časne sestre koje su odvedene s Pala pošto je nad njima po svoj prilici izvršeno nasilje po tim zlikovcima zaklane su na kamenom mostu. Čitava sela u okolici Goražda ostala su bez kuća, a često i bez jedne muške glave.

Grad je imao 75 žrtava koje su poklane. Mnogi koji su ostali su isprebijani i prestrašeni tako da više ne liče normalnim ljudima. Na tri mosta u Goraždu poklano je oko 7000 ljudi, a na relaciji od Foče do Ustiprače Drina je progutala 20.000 ljudi. Da su preživjeli građani Goražda spasili barem gole živote može se zahvaliti nekim čestitim poštenim pravoslavcima građanima pravoslavne vjere, kao i to da Goražde s ovu stranu Drine nije do temelja izgorio.[695]

RAZDOBLJE LISTI FAMOZNOG SLOVA "Z"
Malerozno i misteriozno slovo koje "stvara zloslutnu atmosferu tajanstva"

Spiskovi sa imenima ljudi određenih za fizičku likvidaciju klanjem saopštavani su putem Radio-Londona - S njihovim emitovanjem uspostavljena široka mreža tajnih grupa od po trojice četnika u svakoj brigadi, u narodu poznate kao "crne trojke" koje su vršile pojedinačna i masovna klanja, počinivši zločine nad stanovništvom svih nacionalnosti naročito nad nesrpskim - Trojke su klanjem svirepo izvršavale smrtne presude, bezbroj puta i nad Srbima.

Ja sam u 1942. izmislio to slovo 'Z' tako kao jedno malerozno slovo koje bi moglo da se različito tumači. Zaplašiti, to je moje mišljenje bilo. I stvarno uspeli smo da u mnogo slučajeva zaplašimo.

U svojoj organizaciji Mihailović je stvorio *crne trojke* i *leteće brigade*. On je bio njihov šef. On im naređuje: *Trojke za primenu slova 'Z' nose sa sobom kao znak raspoznavanja detelinu sa četiri lista izrađenu od sivog kartona. Javite susedima. Čiča*[696] *Kome se jednom stavi slovo 'Z' više se ne skida. Pozdrav Čiča.*[697] Na suđenju ravnogorskom pokretu 1946. godine ustanovljeno je da nije bilo ni jedne četničke brigade koja nije imala po nekoliko *crnih trojki*. Te brigade su

---

695 Major Jezdimir Dangić rođen 1897. u Bratuncu - 1945, Sarajevo. Žandarmerijski major 1941. komandant Dvorske žandarmerije (poslije I svjetskog rata policijski činovnik u Beogradu, Subotici, Kratovu i Vlasenici). Od 1926. do 1940. žandarmerijski oficir u Skoplju, Tuzli, Virovitici i Zagrebu. Kao komandir Dvorske žandarmerije obezbjeđivao bjekstvo vlade Kraljevine Jugoslavije i kraljevske porodice do Nikšića. Po dolasku u Beograd u ljeto 1941. godine sa oko 50 žandarma povezao se sa kvislinškom upravom Milana Nedića. U dogovoru s njima, stavio se pod Dražinu komandu. Četnici Jezdimira Dangića pobili su preko 1.000 Muslimana iz srebreničkog sreza. U pismu koje je vojvoda Dangić uputio poslaniku JMO Ismetu Bektaševiću priznao je da se u tom srezu nijednom Srbinu od Muslimana nije dogodilo ni najmanje zlo.

696 Dražina depeša br. 640 od 21. IX 1942.

697 Dražina depeša br. 646 od 22. IX 1942.

organizovane u srezovima Srbije, Crne Gore, Sandžaka, Bosne, Hercegovine, Like i drugih poručja. Trojke su operisale i u mnogim gradovima Srbije.

Šef trojki u Jugoslaviji izdao je naredbu da se počne sa radom protiv izdajnika. Izdajnici su se odali sami svojim dosadašnjim radom. Znak: slovo Z., ponoviti: slovo Z.[698]

U depeši broj 142 Mihailović je 21. aprila 1942. zatražio od izbjegličke vlade u Londonu da objavi tu njegovu naredbu preko Londonskog radija.

Šef trojki u Jugosl. naređuje da se što više radi, a ništa ne priča, jer neprijatelj sluša i mnogo doznaje zbog lakovernosti našeg sveta.[699]

Tu poruku sa zahtjevom da se ona emituje na Radio-Londonu Mihailović je uputio predsjedniku izbjegličke vlade Slobodanu Jovanoviću 3. maja 1942. godine. Tada je prelazio Goliju na putu ka Crnoj Gori. Četiri dana kasnije, 7. maja, on opet pita Slobodana Jovanovića: *Šta je sa objavom naše depeše broj 142?* Predsjednik emigrantske vlade, zatečen, nije u prvi mah znao šta to znači. I on je 15. maja te godine radio-depešom pitao: *Šta znači šef trojki i slovo Z javite hitno.*[700] Odgovor je glasio: *Slovo Z je znak za izdajnike, čiji rad i kretanje treba da prate trojke, i da im strahom onemoguće izdajnički rad...*[701]

Iako Slobodan Jovanović spočetka nije znao, posredovanjem njegove vlade BBC je objavio poruku o trojkama i slovu "Z". Mirko Lalatović, nadležan za radio-veze štaba sa inostranstvom, kratko je obavijestio Mihailovića: *Juče u 17 časova objavljeno na radio-Londonu naređenje šefa trojki za čišćenje izdajnika i ćutanje.*[702]

Nakon kratkih Dražinih poruka, oglašen je i prvi spisak od 20 imena preko Radio-Londona. Onda su zaredali naredni spiskovi sa novim imenima. U London su prispijevali sve do 16. septembra 1942. godine. Prvo čitanje imena lica koja su na taj način žigosana u zemlji objavljeno je 2. juna, a posljednje 11. septembra 1942. godine. Saopštavanje je vršeno najčešće u večernjoj emisiji BBC-a.

Početak sa trojkama i slovom "Z", te njihovo emitovanje na Londonskom radiju, datira od proljeća 1942. Od tada je širena čitava mreža tajnih grupa obrazovanih od po trojice četnika u svakoj brigadi. Nazivane su trojkama, djelovale su u strogoj konspiraciji, a u narodu su poznate i kao *crne trojke*. Formirane su iz redova aktivnih četnika koji su, držeći se stare tradicije, nosili brade, mnogi šubare sa četničkim amblemom. Narod ih je stoga nazivao *Bradonje, Šubaraši, Čupavci*. Od takvog ljudstva sastavljene su crne trojke i leteće brigade koje su vršile pojedinačna i masovna klanja, počinivši zločine nad

698 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 353.
699 Arhiv VII, Ča, k. 302, reg. br. 1/3.
700 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 836.
701 Dep. br. 131.
702 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 386.

stanovništvom svih nacionalnosti, naročito nad nesrpskim. Izvršioci tih zlodjela, pripadnici crnih trojki, prozvani su i *Koljačima*. Oni su klanjem svirepo izvršavali smrtne presude bezbroj puta i nad Srbima.

Gdje god se pojave donose strah, besane noći i zle slutnje. Vršile su egzekutivne funkcije. Bezbroj porodica, ne samo iz nesrpskih nacionalnih zajednica nego i srpskih, prorijeđene su njihovom egzekucijom prema svakom licu koje se nalazilo na spiskovima pod slovom "Z". To "Z" je značilo *zaklati*. Klanje ljudi je osnovni zadatak tih trojki. Na dugim spiskovima za klanje nalazili su se Srbi i mnogi pripadnici nesrpskog stanovništva, ali i mnogobrojne druge osobe koje nisu pristajale uz ravnogorski pokret ili su iskazivale neslaganje sa četničkim postupcima. Zaklan je ili na drugi način ubijan svako čije se ime našlo na tim spiskovima. Što je najčudnije, ta imena su jedno vrijeme saopštavana putem Radio-Londona. Prvo javljanje spiska sa imenima ljudi određenih za fizičku likvidaciju klanjem Radio-London je saopštio 2. juna 1942. godine. A zadnje, kako je zabilježeno, obznanjeno je 11. septembra 1942. godine.[703] Radoje i Živan Knežević u svom djelu *Sloboda ili smrt*, objavljenom u Americi, tvrde da je slovo "Z" prvo slovo od riječi *zastrašiti*. Najbolje su znali oni što su bili uvedeni u te spiskove: nisu bili samo zaplašeni nego i zaklani. Putem Londonskog radija ukupno je objavljeno 75 imena pod oznakom slova "Z". Još 25 njih je dostavljeno toj radiostanici koja ih, međutim, nije učinila dostupnim javnosti.

Idejni tvorac i šef svih formiranih trojki bio je lično Mihailović. On je dao i uputstva za njihovo osnivanje u svakoj brigadi. Kao njihov vrhovni nalogodavac izdavao je i direktive o načinu djelovanja trojki. Broj onih što su obilježeni tim stravičnim slovom neuporedivo je veći od broja imena saopštenih na Radio-Londonu. Bor. Karapandžić, koji je u Klivlendu (Ohajo, SAD) 1958. godine objavio *Građanski rat u Srbiji 1941-1945* obznanjuje o tome *podatke prikupljene na terenu*. Piše da *broj zaklanih prelazi deset hiljada*.[704] To otkriva da je najveći broj ljudi podvrgnut egzekuciji klanja nakon što je Radio-London prekinuo emitovanje tih famoznih spiskova.

Cijelom zemljom, naročito Srbijom, na sve strane su špartali ešaloni smrti sa stravičnim trojkama. U toj funkciji su korpusi i brigade, te druge jedinice u svim krajevima gdje su boravili i kuda su prolazili. U četničkoj emigraciji poslije Drugog svjetskog rata mnogo je pisano o njima. Autori su uglavnom skloni ublažavanju užasnih efekata te krvave statistike u izvedbi i pod okriljem četništva. I tom slovu "Z" je davano mekše i blaže objašnjenje: da je značilo *zastrašiti* ili *zaplašiti* nekoga *ko srlja u izdaju i kolaboraciju*.

Uterivalo je strah u kosti i pamet u glavu. Stavljalo do znanja da se krivcima *ne daje imunitet i jemstvo za bezbednost u budućnosti*. I predstavljalo *pedagošku*

703 Radoje i Živan Knežević, *Sloboda ili smrt*, Sijetl, SAD, 1981., str. 66.
704 Bor. Karapandžić, *Građanski rat u Srbiji 1941-1945.*, Klivlend, SAD, 1958., str. 272.

meru.[705] Otkud je za *pedagošku meru* potrebno postojanje crnih trojki? Zbog čega su poklane sve osobe koje su bile na spiskovima sa slovom "Z", ali i mnoge druge što nisu žigosane tim slovom?

Izvan tih spiskova na udaru *trojki* našli su se i neki četnički komandanti. Uz njih i bliski Dražini saradnici: pukovnik Jevrem Ješa Simić, inspektor četničkih jedinica u Zapadnoj Srbiji, poručnici Ilija Pažina i Milutin Janković, potpukovnik i vojvoda Radomir Đekić Djeda, koji je komandovao Dražinom tjelesnom stražom, vojvode Mašan Đurović i Božo Ćosović, Javorski. Zaklani su i drugi komandanti: kapetan Dušan Radović, komandant Zlatiborskih korpusa i ćerka Petra Nedeljkovića. Bor. Karapandžić u spomenutom djelu[706] piše da su Dušanu Radoviću i ćerki Petra Nedeljkovića *ubice otsekli glave i odneli u Vrhovnu komandu.* Razlozi zbog kojih su Srbi stavljani na te spiskove ili likvidirani klanjem i bez tih spiskova nisu samo u njihovom eventualnom političkom neslaganju sa četništvom. Emilija Strugarević je označena slovom "Z" *radi toga što nije htela da bude ljubavnica četničkog komandanta u Vrnjcima.*[707] I učiteljica Vera Filipović iz Tometinog Brda zaklana je po naređenju Mihailovića samo zato što je on posumnjao u njenu odanost u funkciji njegove veze sa Milanom Aćimovićem i Ljotićem.[708]

Komandant brigade po prijemu naređenja da se izvesno lice stavi pod slovo "Z", dužan je u roku od 24 sata, pomoću trojki, tog likvidirati - ubiti. Ovo likvidiranje - ubijanje ima biti isključivo klanje kamom. Ona trojka koja ne izvrši zadatak osuđena je na smrt i odmah se mora likvidirati.[709]

Premda su najvećma klale po Srbiji crne trojke su dejstvovale i u svim drugim krajevima zemlje gdje god su se, kraće ili duže vrijeme, pojavljivali i boravili četnici. Naredbe za likvidacije metodama trojki izdavali su i komandanti na nižim razinama komandovanja. Tako je i major Petar Baćović, kao komandant u istočnoj Bosni i Hercegovini, izdao gore citiranu naredbu 8. avgusta 1942. godine. Konspirativnim sastavom trojki i podmuklom primjenom slova "Z" četnici su sijali smrt, zavodili strah i nespokojstvo u narodu. Slušanje Radio-Londona, tog moćnog i efikasnog medijskog sredstva u službi četnika, privlačilo je pažnju i zbog zloslutnih saopštenja o tome ko će te večeri, ili te noći na najsvirepiji način biti likvidiran.[710]

I sa slovom "Z" i bez njega izvršeni su mnogi pokolji nedužnih pripadnika srpskog naroda. Ove drastične mjere širih razmjera naročito su se ispoljile u vrijeme kada su oni i Nijemci počeli da otvoreno sarađuju. Jedan od motiva

---

705 Tako piše Radoje L. Knežević, *Jugoslovenska vlada i Draža Mihailović,* Organizovanje otpora, *Poruka,* London, br. 13, str. 16.

706 B. Karapandžić, Isto, str. 285.

707 B. Karapandžić, Isto, 279.

708 Radivoje Jovanović Bradonja, n. dj., 515-516.

709 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 515-516.

710 Dr. Branko Latas, *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama,* Društvo za istinu o antifašističkoj NOB-i, Beogard, 1999., str. 13.

za klanje bila je i šansa za unapređenje u viši čin. Unapređenje je dobijao onaj koji, u saradnji sa Nijemcima, pokolje što više partizanskih simpatizera i jataka. Branko Latas piše da je u Srbiji, bez povoda i razloga, bilo mnoštvo masovnih klanja nedužnih civila, žena, djece, staraca, silovanja kćeri, sestara i majki (selo Vranić, Boleč, Kopljari, Drugovac, Jagodina i dr.).

Tajno pomoću trojki ubijati sve istaknute komuniste. O ovom naređenju može znati samo komandant i trojka koja je posao izvršila. Po izvršenom ubistvu forme radi voditi istragu. O izvršenom izvestiti. Hitno je, Svima brigadama.

Na mnogim depešama s tim nalozima je potpis: *Čiča*. Takve naredbe su učestale i nakon obustavljanja "Z" listi na Londonskom radiju. One su samo dio najbrutalnijih sredstava borbe protiv pripadnika NOP-a i stanovništva naklonjenog antifašističkom oslobodilačkom pokretu, a naročito protiv hrvatskog i muslimanskog naroda. Dostiglo je to razmjere genocida. Četnici su brutalni i prema Srbima i Crnogorcima kao pripadnicima i simpatizerima partizana. Sistem *crnih trojki* i slova "Z" primjenjivan je na sve koji su im se suprotstavljali ili nisu bili s njima. U tome su dobijali moralnu i materijalnu podršku na zapadu i kod kraljevske izbjegličke vlade. Trojke nisu ni predviđene ni upotrebljavane protiv okupacionih vojnih jedinica. Služile su za likvidiranje nenaoružanih pojedinaca, prvenstveno simpatizera i pripadnika partizanskog pokreta, domoljuba patriota i antifašista. *Crnotrojkaši* su svoje poslove obavljali po mraku i na skrovitim mjestima. Jedino su oni međusobno poznavali ko je koga i kako likvidirao. Postale su glavna forma *borbe* ravnogorskog četništva. Djelovale su pod neposrednom komandom Mihailovića. Njegova izričita naredba je da se smrtne kazne nad označenim pojedincima vrše kamom. Kodeks dokumenata istoričara Branka Latasa, sabranih iz različitih izvora (njemačkih, italijanskih, engleskih, američkih, endehazijskih i četničkih) potvrđuje tvrdnju istoriografije: glavna svrha postojanja četništva i njegovih trojki jeste pokolj u sopstvenom narodu svih onih koji se nisu solidarisali sa njegovim pokretom i politikom. Fenomen bez komparativnog primjera u istoriji svijeta.[711]

Naknadno, po završetku rata, Radoje Knežević kao neposredni akter emisija londonskog radija je davao stanovita objašnjenja te famozne emisije. On ih objašnjava *jednom originalnom idejom Mihailovića, skoro pedagoškom merom.* I on i Draža su značenje toga slova svodili na *zastrašiti*, a ne *zaklati*. Dodaju da *nijedan od kvislinga koji je ubijen nije zaklan već su svi ubijeni puškom.* Još su tvrdili da to slovo nije primjenjivano ni na koga drugoga *samo na one koji su po spisku dostavljeni preko Radio-Londona i preko naše Vlade.* Major Knežević otkriva duhovna Dražina interesovanja kad objašnjava zašto je *izbor Mihailovićev pao baš na slovo "Z".* Draža je "Z" nazvao *malerozno i misteriozno*

711 Dragoljub S. Petrović, *Poplava pseudonauke i pseudosvedočanstava,* uz knjigu dr. Branka Latasa, *Saradnja Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama* 1941-1945., Društvo za istinu o NOB-i, Beograd, 1999., časopis Socijaldemokrat, Sarajevo, juli 2000.

slovo, koje stvara i *zloslutnu atmosferu tajanstva.* Major to smješta u kodeks crne mađije, te upućuje na to *kao na polje istraživanja za one koje zanima ta grana ljudske delatnosti.* Dok opovrgava da slovo "Z" *nije primenjivano ni na koga više,* osim na *one koji su po spisku dostavljeni preko Radio-Londona i naše vlade,* major Knežević i sam navodi više imena lica koja su ubijena od trojki, a da nisu pročitana na tim spiskovima.[712]

Predsjednik izbjegličke vlade u vrijeme emitovanja tih spiskova dr. Slobodan Jovanović uputio je pismo londonskom listu *The Times* 15. jula 1946. godine *da bi englesku javnost upoznao sa pravom istinom o toj stvari.* Da objavi to pismo, Jovanovića je nagnalo suđenje generalu Mihailoviću u Beogradu. Tamo se veoma mnogo govorilo o ubistvima izvršenim pod tzv. slovom "Z". *Kao zastupnik Ministra vojske od januara 1942. do juna 1943. imam da izjavim sledeće: (1) Z je prvo slovo reči* ***z a s t r a š i t i.*** *Licima stavljenim pod slovo Z davano je upozorenje da se za njihova nedela zna i izvan zemlje i da će ih posle rata sustići kazna. (2) Objavljivanje imena lica stavljenih pod slovo Z vršeno je preko Radija London, po predlozima koje je đeneral Mihailović dostavljao jugoslovenskoj vladi putem britanskih vlasti. (3) Ukupno je 75 osoba stavljeno pod slovo "Z".* Jovanović piše da je slovo "Z" *primenjivano samo na kvislinške elemente poznate po svojoj službi neprijatelju.* On ne govori o spiskovima koji su dospjeli do Londona pošto su Britanci obustavili njihovo emitovanje. Ne kaže ništa ni o egzekucijama izvršenim mimo bilo kakvih spiskova, a po nahođenju samovoljnih komandanata itd.

Bilo kako bilo, u toku više ljetnih mjeseci 1942. godine BBC je poslužio kao sredstvo za provođenje jednog od oblika četničkog terora. Bilo je to razdoblje "Z" listi. Te liste čitane su putem BBC-a u emisijama vijesti na srpsko-hrvatskom jeziku koje je u potpunosti kontrolisala izbjeglička vlada. To su bili spiskovi lica čija je imena slao Mihailović, a koja su bila označena za likvidaciju, ili ih je trebalo zastrašiti da bi udovoljili četničkim zahtjevima. Protivnici četnika tvrdili su da slovo "Z" stoji za riječ *zaklati,* dok su četnici govorili da stoji za riječ *zastrašiti.* Kako su partizani i svi antifašisti bili van *četničkog zakona,* oni nisu bili na tim listama, jer su takve likvidacije vršene mimo svake liste.[713] Emitovanje ovih listi naglo je obustavljeno kada su britanske vlasti otkrile njihovu namjenu. Ako su obustavljene emisije "Z" listi nije obustavljena nego nastavljena teroristička praksa. Na taj su način umoreni mnogobrojni pripadnici raznih nacionalnosti, pa i poznati Srbi među njima i Kosta Pećanac u junu 1944. godine.[714]

---

712 Dragutin Bulić u Čačku, 30. jula 1942., Ceka Đorđević, pod Avalom, 18. maja 1944., Vojko Čvrkić, ubijen u s. Rošci jula 1942. itd. a da nikad nisu bili oglašeni preko radija. *Duga,* br. 455, od 2. do 16. avgusta 1991.

713 Za 75 imena na "Z" listi emitovanoj na BBC-u i za još jednu listu od 25 imena koje je emigrantskoj vladi saopštio Mihailović, ali nije bila emitovana, vidjeti: R. L. Knežević, *Slovo Z,* str. 237-262.

714 The Trial of Draža Mihailović, 231, 252, a izvještaj o smaknuću Koste Pećanca, 6. jula 1944., vidjeti: RG 226, OSS-dosje br. L40002.

REPRESALIJE I PROPAGANDA

Mihailović nije pristajao uz oružani otpor silama Osovine i kvislinzima. Njegova propaganda je optuživala partizane da svojom borbom protiv okupatora izazivaju represalije i masovna stradanja srpskog naroda. Ratno iskustvo je potvrdilo da je baš masovni ustanak Srba onemogućio zatiranje srpskog naroda.

Za svakog nemačkog ili talijanskog vojnika kojega su partizani ubili, ne u poštenom boju, nego mučki i iza leđa, stradalo je deset puta toliko naših ljudi; za svaki oboreni telefonski ili telegrafski stup stradalo je ili je bilo zatvoreno mnogo seljaka ili građana, a za svaki mučki napadaj iz zasjede, uništeno je čitavo selo. Hiljade nedužnih ljudi je stradalo, a ***pravi krivac****, partizani, ostajali su redovno nekažnjeni. Partizani su se kukavički krili od otvorenog sukoba sa okupatorom i kazne, koje su trebale sustizati njih, padale su na leđa nedužnog naroda.* (Iz četničkog letka).

Četnici i kvislinzi koji su slijedili sile Osovine i pomagali im u održavanju vlasti u zemlji optuživali su partizane da borbom protiv okupatora izazivaju represalije i masovna stradanja naroda. Pri tome im nije smetalo da vrše masovna ubistva - Srba partizana i nesrpskog žiteljstva, pripadnika NOP-a i hiljada drugih patriota i antifašista sa parolom *spasavanja srpskog naroda*.

NOP i partizani su započeli ustanak i vodili borbu uz koju nije pristajao četnički pokret. Mihailović se, kako kaže Jozo Tomasevich, nije ni obavezao na oružani otpor silama Osovine. Čak je postao najogorčeniji protivnik partizanske borbe. U njoj je vidio opasnost za četničku poziciju kako u postojećim ratnim uslovima tako i u Jugoslaviji koja će biti ustrojena u vremenu nakon rata. Svojim statusom službenog vođe svih snaga otpora, sa podrškom izbjegličke i britanske vlade, pravdao je svoje protivljenje toj partizanskoj borbi. Obrazlagao je to mjerama represalija koje su njemačke okupacione vlasti primjenjivale da bi skršile ustanak. Vršena su masovna pogubljenja kako od prvih ustaničkih dana - od polovine jula 1941. tako i prije ustanka. I službena njemačka saopštenja putem letaka i plakata obogaćena statističkim podacima potvrđuju svu oštrinu represalija. One su preduzimane od fizičkih likvidacija preko paljenja kuća i hapšenja do uzimanja mnogobrojnih talaca. Time su činjeni pokušaji suzbijanja oružanih akcija protiv okupatora i kvislinga.

Okupaciona i kvislinška vlast je te akcije i sve druge oblike borbe primijenjene protiv njihovih režima u svojoj propagandi pripisivala komunistima i Židovima. U štampi, na radiju, u lecima i na plakatima isticano je kako je većina stanovništva lojalna prema Nijemcima i kvislinzima. Naglašavanje lojalnosti većine usredsređeno je na produbljivanje jaza prema onoj manjini koja je preduzimala te aktivnosti, iako je ta manjina sve više rasla po broju i snazi i produžavala tu borbu.

U stopu sa propagandom išla je praktična primjena Hitlerove naredbe posvećene *suzbijanju komunističkih pokreta oružanog otpora u okupiranim po-*

drućjima. Naredbu je potpisao feldmaršal Keitel. U njoj je propisano da će se za svakog ubijenog njemačkog vojnika pogubiti stotinu, za svakog ranjenog njemačkog vojnika - pedeset talaca.[715]

Prijetnje represalijama su pretvorene u praksu. Naročito od početka ustanka i sa njegovim širenjem i snaženjem. One su bile sve brojnije i oštrije: hapšenja, strijeljanja, odvođenja u koncentracione logore, spaljivanje kuća, naselja i sela, uzimanje talaca i otimanje imovine. Još krajem aprila 1941. godine njemački zapovjednik za Srbiju izdao je naredbu po kojoj će svako biti strijeljan kod koga se nađe oružje, ko vodi antinjemačku propagandu i ko izvodi sabotaže i diverzije.

Tim nasiljem ugrožen je opstanak naroda Jugoslavije. Svi su se našli pred opasnošću da budu upregnuti u fašistička kola.[716]

Vojna i ratnička ili privredna. Nacionalni interes i životni opstanak nije se mogao očuvati pokornošću. Otpor okupatorskim ciljevima je njihova istorijska i životna potreba. Na surovost i silu su morali odgovoriti snažnim i efikasnim oružanim otporom. Taj otpor su, uz potporu pripadnika svih naroda, organizovane i povele partizanske snage, a Radio-London ih je pripisivao Mihailoviću i njegovim četama. Četnička propaganda, a nakon rata i emigrantska literatura, pa i savremena istorijska nauka u SR Jugoslaviji, docnije Srbiji i Crnoj Gori, rasprostirale su tvrdnje da je taj otpor partizana prerastao u beskompromisnu borbu. Četnička propaganda ih je optuživala da se pri tome *ne obaziru na nacionalnu sudbinu srpskog naroda*. Ona je sračunata na kompromitaciju komunista koji su stajali na čelu toga otpora. Naročito je htjela strahom od nasilja fašističkog okupacionog sistema opravdati pasivnost četničkih snaga prema okupatorima i predstaviti nužnom njihovu kolaboraciju sa njemačkim, italijanskim, bugarskim okupacionim trupama i kvislinškim režimima. I pri tome svjesno zaobilazila bitnu *malenkost*: ratno iskustvo je potvrdilo da je ponajviše masovni ustanak Srba u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj onemogućio sile Osovine i NDH da u korijenu zatru srpski narod. Potiskivala je iz ljudskog saznanja oslobodilačku, slobodarsku tradiciju srpskog naroda. Svojim pogledima i tumačenjima putem javnih glasila gnjeva koji je izazvan partizanskom borbom ona je istovremeno umanjivala antifašistički doprinos, gazila po tradiciji i slobodarskom duhu naroda iz čijih je redova četnički pokret regrutovao svoje pristalice i pripadnike.

Obuzet propagandnom linijom određenom prema djelovanju BBC-a u ratnim prilikama Hjubert Harison je 12. aprila 1942. pisao o kukavičluku i barbarstvu nacista i njihovih pomagača. On je na Londonskom radiju govorio

715 International Military Tribunal, Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal, Nürmberg, 14 November 1945 - 1 october 1946., Nürnberg, 1948., sv. XV, str. 530-533.

716 Milija Stanišić, *Strategijske vertikale Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije 1941-1945.*, ISI, Institut za istoriju, Beograd, 1999.

o represalijama kao pokušaju da se *uništi Mihailović i njegove čete* za koje se vjerovalo da su suprotstavljeni okupatorima i kvislinzima. Kad nacisti u tome nisu uspjeli, *oni su odlučili da iskale svoj bes na njihovim ženama i decom.*

Mada je svet već otvrdnuo i navikao na okrutnosti nacista, na mučenja i ubijanja nevinih ljudi u koncentracionim logorima, na masovna ubistva u porobljenim zemljama, ipak pošteni ljudi nisu mogli a da se ne zgroze kad su doznali da se nezaštićena deca i žene drže kao taoci i da im se preti smrću zato što su im očevi i muževi svetli junaci. Zar nema kraja bestijalnosti i okrutnosti nacista i njihovih pomagača? Oni se sada osvećuju nad slabijim i nezaštićenim stvorenjima jer njihovi tenkovi i zrakoplovi ne koriste u borbi protiv junačkih neprijatelja. Takva dela nemilosrdnog barbarstva jasno dokazuju da se Nemci boje Mihailovića i njegovih četa i dokazuju njihovu nemoć da s njima iziđu na kraj. Nacisti imaju bezbrojne tenkove i zrakoplove, imaju topove i mnogobrojne divizije vojnika, dok se Mihailović i njegovi vojnici bore gotovo goloruki i imaju samo svoju veliku hrabrost, svoju veliku ljubav za domovinu i svoju nepokolebljivu veru u konačnu pobedu slobode i pravde nad ropstvom i nepravdom. Pa ipak su nacisti oni koji se boje i koji zato ubijaju žene i decu, jer nisu u stanju da se ogledaju sa muževima. Odmazda za ovakve zločine, rekao je g. Idn, jedan je od glavnih ciljeva u ovome ratu. Takva okrutnost nikada neće moći slomiti duh jugoslovenskih naroda, niti otpor njegove junačke vojske u planinama. Takva okrutnost može još više rasplamsati žarku želju celog naroda i njegovih moćnih saveznika da unište jednom za uvek zlo koje nadmašuje čak i sva zla srednjega veka...

Tako je i Hjubert Harison, ispod okrilja tada još važeće propagandne permutacije, partizansku oružanu borbu pripisivao drugima koji je nisu vodili, ali je adekvatno iskazao smisao narodnog otpora antifašističkim represalijama.

SILOVANJA ŽENA KAO OBLIK TERORISTIČKE AKTIVNOSTI

Regrutacija "milosnica" za starešine svih činova i položaja

Za razliku od gledanja na žene u ravnogorskom pokretu uloga žene u jugoslovenskom NOP-u bila je veoma značajna i čini karakteristiku toga rata. *Malo je pokreta, vojevanja i revolucija u svetskoj istoriji koje je u takvoj meri obeležilo učešće žena u aktuelnim zbivanjima. Žene borci su činile značajan procenat u jedinicama NOV-e, a jedan broj je dosegao do oficirskih činova. Učešće žena u terenskim organizacijama, u KPJ, SKOJ-u i raznim organima i tijelima bilo je srazmjerno još veće. Zapaženo je veće učešće žena u pokretu u razvijenijim područjima zemlje. Ta činjenica je u korelaciji sa procesom emancipacije žene uopšte.*[717]

717 D. Petrović, *Jugoslavija u antifašističkom ratu,* Isto, str. 152.

Na seoskim skupovima dogovaralo se o tome šta treba učiniti za pomoć partizanima i o svemu što je potrebno narodu. To su bila nova iskustva duboko ljudska. Ona su obuhvatala i majke, žene, sestre i kćeri partizana. I one su počele da učestvuju, da budu pitane, javno priznate i poštovane i to usred okupacije, užasnih patnji i stradanja.

U tom dubokom pokretanju i početnom ostvarivanju demokratskih težnji ka ljudskim odnosima nalazi se i dio odgovora zašto su žene tako široko pomagale oslobodilačku borbu. Na razne načine su učestvovale u njoj, dajući primjere požrtvovanja i junaštva.

Uz masovna ubistva, pljačke i paljenje sela vršena su i silovanja. *Miloš je silovao komunistkinju pa je ubio* - izvještava Mihailovića njegov komandant Luj[718] *Zatvorene žene komunistkinje se upotrebljavaju..., Komunističke žene se iskorišćuju seksualno...*[719]

Sve mlade žene, a naročito djevojke, četnici su, na očigled njihove djece, braće i roditelja, silovali, kako pojedinci, tako i čitave skupine. Nakon toga im zabijali kolce u stidna mjesta i na najzvjerskiji način ih unakaživali, kasapili, mrcvarili, bacali poluživе u zapaljene domove; zatim pržili na saču, trudnicama stavljali dasku na stomak i gazili ih, odsijecali im dojke, ruke, noge, polne organe i dr.

Na bajonetima su vadili djecu iz majčinih utroba; žive ih stavljali u kazane sa ključalom vodom; u zapaljenu vatru bacali ih, klali, pekli im glave i svojim vođama ih slali, kako stoji u dokumentima.[720]

Na desetine hiljada ljudi je ubijeno, stotine hiljada su prognane, izbjegle i raseljene, nebrojeno ljudi je trajno invalidirano. Pokušano je zatiranje cijelih naroda. U tu svrhu korišteno je sistematsko silovanje kao krajnje morbidno ratno sredstvo. Silovani su djeca, žene, muškarci, roditelji su prisiljavani na incest. U toj besprimjernoj paleti zla ljudi su mučeni i ubijani na najrazličitije načine. Nabijani na kolac, klani, derani, paljeni.

Odbojan stav četnika prema angažovanju žena u vojnim formacijama JVUO prenio se i u sferu njihove terorističke aktivnosti. Valja reći da su silovanja žena i djevojaka stalni pratilac mnogih ratova kroz istoriju. Taj zločin je sastavni dio i Drugog svjetskog rata na prostorima doratne Kraljevine Jugoslavije. Silovanja u masovnim razmjerama tema je ponajmanje istražena u istoriografiji Bosne i Hercegovine.[721] Pokazalo se da je prerasla u specifičan i vrlo bitan oblik terora. Četnici su ga primjenjivali na Muslimankama i Hrvaticama, kao i na partizankama koje su svrstavali u neprijateljski tabor. Žrtve silovanja kao posebnog oblika terora najbrojnije su na onim područjima

718 Dep. br. 10460, novembar 1943.

719 Iz bilježnice komandanta korpusa Miloša Glišića iz 1941.

720 Dr. Smail Čekić, *Četnički zločini nad Muslimanima u jugoistočnoj Bosni i Sandžaku 1941-1943.*, Naučni kolokvij, KUD "Preporod", Sarajevo, novembar 1991.

721 Inače omogućava razmatranja sa nacionalnog, političkog, socijalnog, medicinskog, pravnog, moralnog, psihološkog i drugih stanovišta.

koja su prema političkom programu ravnogorskog pokreta trebalo da budu etnički čisti prostori projektovane Velike Srbije. O tome, zbog delikatnosti toga pitanja i stanja svijesti, postoji tek fragmentarna izvorna građa u obliku izvještaja, iskaza i bez dodatne dokumentacije. U objavljenim dokumentima su konstatacije preživjelih Muslimana kako su *četnici najprije obeščastili naše najljepše ženskinje, a onda ih poubijali*; *skoro sve djevojke i mlade žene su silovali; djevojke su odvođene silovate i poslie na užasne načine kasapljene; sve mlade žene, a naročito djevojke, bile su redovito silovane, kako od pojedinaca, tako i od čitavih četa i skupina*. U jednom broju primjera su nabrojana imena silovanih žrtava. Navode se brojke kako su četnici *ubili 76 osoba i silovali 50 žena, ubili 36 osoba, zapalili 63 kuće i silovali 32 žene, među njima čak i djecu*. Što o tom vidu zločina nema dodatne dokumentacije može se objasniti time što su četnici najčešće likvidirali žrtve svog silovanja. Ubijali su i moguće svjedoke. Oni koji su preživjeli rijetko su silovanja prijavljivali vlastima NDH, okupatorskim (Italijanima i Nijemcima), partizanskim i četničkim. Osim toga, silovane Hrvatice i Muslimanke su poticale uglavnom iz seoskih sredina sa duboko ukorijenjenim patrijarhalnim moralom i načinom života. Iznošenje u javnost konkretnih pokazatelja o silovanim ženama nanosilo bi teške posljedice za njihovu budućnost, kako za njih tako i za njihove porodice. Pri svim većim poduhvatima *čišćenja* teritorija od nesrpskog stanovništva vršena su i masovna silovanja pogotovo kada su bili sigurni da neće biti napadnuti i da mogu još na miru pokupiti opljačkanu tuđu stečevinu i otpremiti je svojim kućama. Oružana snaga i sila kojom su raspolagali utvrđivala ih je u uvjerenju da mogu činiti šta hoće sa svojim žrtvama. Na njima su se iživljavali na razne načine. Često su ih nakon silovanja i mučenja klali ili ubijali.

Silovanja žena i djevojaka su dio općeg, pa i četničkog terora. Nacionalno i vjersko poniženje, katkad i političko, u osnovi je cilja silovanja Muslimanki i Hrvatica. Htjeli su time da ih potcijene kao ličnosti. Te metode terora su primjenjivali i prema pristalicama partizanske borbe i pokreta, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Silovanja partizanki su dio strategije. Taj zločin je, prema tome, primjenjivan i prema Srpkinjama, pripadnicama i simpatizerkama partizanskog pokreta. Te žrtve kao pripadnice srpskog naroda nisu sve ubijali. Najčešće su ih kratko šišali da bi ih izvrgli javnom ruglu.

SEKSUALNA NASILJA I NAD SRPKINJAMA

Odbojan stav četnika prema angažovanju žena u vlastitim vojnim formacijama JVUO prenio se i u sferu njihove terorističke djelatnosti, napose u sferu silovanja žena u nesrpskim narodima, ali i na seksualna nasilja nad ženama Srpkinjama.

Tako su i vojnici JVUO činili seksualna nasilja i nad ženama Srpkinjama. Za njihovim silovanjima posezali su oni što su ostrvljeni lokalnom vlašću i samovoljom. Podosta je takvih primjera od kojih su mnogi registrovani. Među njima, primjerice, konjički major Milutin Milovanović, prvi komandant Valjevske zone, pa dvojica komandanata u Valjevskom korpusu poručnici Stojko Filipović, opštinski kmet i četovođa u Kožuaru izvršili su silovanja u ljeto 1943. godine. Činili su to i prema ženama i kćerkama ravnogorskih boraca i simpatizera. Mnoge žene su primoravane na takav odnos ucjenama, podvrgavane su neosnovanim izmišljenim sumnjama i optužbama za špijunažu u korist Nijemaca ili kao partizanske simpatizerke, druge su označavane kao *ljotićevke*, ili kao one što održavaju veze sa Nedićevcima. Mnoge su doživjele tragične sudbine likvidiranih potvorenih komunističkih aktivistkinja.[722]

Osim izvrgavanja Srpkinja šišanjem raširena je i praksa batinanja žena. Izgovori su različiti za ta nasilja. ... *Čak ni žene ne smeju da mrdnu. Bilo je to da se mlada žena uputi s vojnikom. Otišli ljudi u ropstvo a žene ostale. Ali kad jedna dve dobiju batine i to se po selu razglasi, to joj je gore od smrti. Ona muža više živa čekati ne sme.* Ravnogorska vlast, tamo gdje se koliko-toliko mogla održati, branila se batinama i u takvim slučajevima.

PRISILNO PREVOĐENJE NA PRAVOSLAVLJE

Seljački svijet i isto tako sitni radni svijet poštediti i od njih ćemo napraviti prave Srbe, koje ćemo milom ili silom prevesti na pravoslavlje.[723]

Prevođenje na pravoslavlje Jovanović planira za sve katolike, dok za Muslimane dodaje: *Nijedan musliman neće među nama ostati. One koji su se ogrešili o naš narod... uništićemo bez milosti, a seljake i ostali svet sitni preselićemo u Tursku.*

Sve katolike, koji su se ogrešili o naš narod u njegovim tragičnim danima, kao i sve intelektualce i sve ekonomski jače, nemilosrdno ćemo uništiti. To piše Miloš N. Jovanović prenoseći Dražinu Instrukciju od 20. decembra 1941. godine sa definisanim ciljevima borbe četničkog pokreta na čelu s kraljem Petrom. Uz masovne pokolje i pogrome nesrpskih naroda i nacionalnih manjina, čišćenje državne teritorije i stvaranje Velike Srbije izvršilo bi se i pokrštavanjem. Planirano je da se prisilnim prelascima na pravoslavnu vjeru, fizičkim istrebljenjem

722 Šire o tome: *Žene ravnogorskog sela 1943-1944.*, Srbija o modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, Beograd, 1998. u izboru Milana Miloševića.

723 Miloš N. Jovanović, komandant Ozrenskog četničkog korpusa 13. II 1943. pri prenošenju Dražine naredbe Golubu Mitroviću, komandantu Zeničkog vojno-četničkog odreda. Z. Dizdar-M. Sobolevski, n. dj., str. 498.

i iseljavanjem pripadnika drugih naroda postigne *oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda i postizanje srpske slobode* kao konačnog cilja četničke borbe - stvaranje Velike Srbije.

Ja lično mislim da muslimanima u budućoj državi ne preostaje ništa drugo nego da konačno i definitivno prime srpsku nacionalnost i odreknu se špekulantskog taktiziranja između srpskog i hrvatskog naroda, tim pre što će svi krajevi u kojima žive muslimani biti neosporni i neprikosnoveni delovi srpske državne zajednice.[724]

U tako definisanim programskim okvirima nad Muslimanima je u toku Drugog svjetskog rata vršen i vjerski genocid. Najmasovnije u područjima u kojima su četničke formacije vršile njihovo fizičko istrebljenje. Prekrštavanja i prisilni prelasci u pravoslavnu vjeru vršeni su u više srezova jugoistočne Bosne i Sandžaka. V. Dedijer i A. Miletić u već spomenutom djelu pišu o tom genocidu. *Iz dokumenata je vidljiv i verski genocid kojeg su vršili četnici Draže Mihailovića, prekrštavajući Muslimane u pravoslavne silom, pa ih u dokumentima nazivaju muslimani - Srbi.*

Osim prisilnim prelascima Muslimana iz islamske u pravoslavnu vjeru jedan u nizu vjerskih genocidnih činova je i pokolj preko 300 imama i vjeroučitelja (mualima) u istočnoj i jugoistočnoj Bosni. Nad njima su vršene strahovite torture. Oni kao islamski svećenici nisu pripadali nikakvim ni političkim, pogotovo vojnim organizacijama, ali su i pored toga doživjeli pokolje.[725]

One Muslimane i Hrvate koji bi preostali na *očišćenim* područjima četnici su prisilno prevodili na srpsku pravoslavnu vjeru. Tako su nastojali da *od njih naprave prave Srbe*. Svojim pelascima na pravoslavnu vjeru i srbiziranjem Muslimani i Hrvati su u većini izbjegli sigurnu smrt.

U februaru 1943. godine četnički pogrom se usmjerio prema muslimanskim selima u pljevaljskom, čajničkom i fočanskom srezu. U selima fočanskog sreza su u to vrijeme prisilno pokršteni preživjeli Muslimani, kao u selu Potpeću (80 žena i djece). *Po završenom obredu morale su muslimanske djevojke obući pravoslavne haljine i igrati kolo* - piše pukovnik Koloman Bilić, dozapovjednik 5. oružničke pukovnije. *Izdali su zapovijest da se svi muslimanski izbjeglice vrate kući, gdje će se u najkraće vrijeme obaviti krštenje, a isto tako imadu se pokrstiti muslimani građani Foče. Svaki član pokrštene muslimanske porodice dobio je na ceduljici svoje novo ime i prezime, a na svakoj kući prikovan je drveni krst.*[726]

---

724 VII, ČA, k. 222, f.3, d. 54 - letak vojvode Dobroslava Jevđevića.

725 Mensur Seferović, *Krst i polumjesec u Božurovom Dolu*, izd. Četvrti jul, Beograd, 1986.; autor se u tom svom djelu bavi upravo prisilnim pokrštavanjem Muslimana od četnika u Drugom svjetskom ratu.

726 ZB, IV/11, d. 339; Fočanska partizanska republika, Muzej fočanskog perioda NOB, Foča, 1982.

PREOBRAĆANJE U KATOLIČKU VJERU SPASAVA IMOVINU I ŽIVOTE

A. Stepinac: "Lijepa prilika da u korist katoličke stvari u Bosni i Hercegovini, gdje smo manjina, postanemo većina"

U knjizi B. Krizmana *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941.-43.* navodi se da je Slobodanu Jovanoviću iz Ankare poslato pismo 24. srpnja 1942. godine. Jovanović je zamolio ambasadora Šumenkovića u Ankari da sazna, ako je ikako moguće, ime autora pisma. Pismo je Stepincu, 8. veljače 1942. godine, uputio dr. Prvislav Grasogongo, bivši ministar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. U literaturi se nailazi na različite *varijante* tog pisma. U onom tekstu prepisa što se čuva u Arhivu RSUP-a BiH, spominje se i taj letak. *"Sav je Srijem preplavljen lecima biskupa Akšamovića, tiskanim u njegovoj tiskari u Đakovu. U tim lecima su se pozivali Srbi koji su još ostali živi da spasu živote i imovinu prelaženjem u katoličku vjeru".*

U svom pismu Paveliću 29. studenog 1941. godine A. Stepinac piše: *Božjom milošću nam se danas pruža prigoda kao nikad u prošlosti da pomognemo hrvatsku stvar i da spasimo veliki broj duša, ljudi dobre volje, mirnih seljaka koji žive među katolicima. Oni poznaju katolike i oni njih poznaju. Njihovo preobraćanje je lako i prihvatljivo. Na žalost vlasti sa svojim uskim pogledima stavljaju zapreke hrvatskoj i katoličkoj stvari. U međuvremenu, izgubit ćemo lijepu priliku u korist hrvatske stvari i svete katoličke stvari da u Bosni i Hercegovini, gdje smo manjina, postanemo većina.*[727]

Ali, nisu svugdje slušali ni Stepinca, ni politiku ustaškog pokreta.

Među svećenike koji su izbjegli provoditi takvu politiku Vatikana i biskupskih konferencija spada i fra Zlatko Sivrić. *Jednoga lijepoga srpanjskog dana prije podne nađoše se pred župskim uredom jedno tridesetak postarijih ljudi, i sve pravoslavci, iz već ranije pomenutih sela moje župe.*

Bili su smrknuti, deprimirani, puni straha, brige i neizvjesnosti, što me se jako neugodno dojmilo.

"Šta je, braćo moja, ljudi moji, koje dobro vas vodi u tolikom broju dovde?", zapitao sam glasno, da predusretnem to loše i tmurno raspoloženje, a da s druge strane i samome sebi olakšam.

"Nikakvo dobro, oče, fra Zlate", povikaše svi kao u jedan glas. "Eto, hoće na silu da mijenjamo vjeru pod stare dane. Tko je to vidio i čuo danas u dvadesetom stoljeću?..." govorili su to kroz duboke uzdahe i suze, koje su im se kotrljale niz obraze.

Uviđam da ih golema nevolja i strašan udes pritišću. Sjetivši se da vjerovatno nitko od njih nije jutros ništa ni prezalogajio ni popio, pozvao sam ih da sjednemo u debelu hladovinu i rekao momku da donese nešto za mezu, rakije i vina. Za to

727 Prema dr. S. Vrcan, *Vjera i politika*, *Naše teme*, br. 12/72, str. 2016.

vrijeme sam intenzivno razmišljao i donio odluku - ovim ljudima se mora pomoći. Krivotvorit ću 'krsne listove'. Nekako mi je u tom momentu laknulo. Zadesio sam opet svoj mir i samouvjerenost.

Na čelu tih nesretnih ljudi nalazio se jedan od najstarijih u župi Lazar Ležebur. Svi su ga voljeli i cijenili kao razborita čovjeka, a osim toga i velikog veseljaka. Razumljivo da sada o ovoj njegovoj drugoj osobini nije moglo biti ni govora.

Kada smo se malo potkrijepili jelom i pićem, i kada je ona njihova napetost prilično popustila, obratio sam se direktno Lazaru, da su me i ostali mogli čuti:

"Odgovori mi, Lazare, jesi li rođen kao Srbin, pravoslavne vjere?"

"Jesam, oče fra Zlatko", odgovori kratko. Primijetio sam da me oslvoljavao s fra "Zlate" kao i većina župljana.

"A, da li živiš kao takav, Lazare?"

"Jeste, boga mi, fra Zlatko".

"E onda ćeš i umrijeti kao takav, Lazare. Nećeš mijenjati vjeru dok sam ja živ ovdje, a tako ni ostali..."

Ljudi podigoše glave. Svi pogledi se upriješe u mene. No, odmah se pojavi sumnja, pa i strah. Obasuše me pitanjima. Šta sada da rade. Razumljivo, bojali su se.

Objasnio sam im svoju odluku. U župskom uredu imao sam, na žalost, samo nekoliko formulara 'krsnih listova'. Rekao sam im da ću ih sutra nabaviti za sve. Ušao sam u kuću i odmah za neke počeo popunjavati. Prvo za Lazara.

"Hvala ti, fra Zlate", reče na kraju po starom običaju, što mi je bilo drago.

Kada sam još za neke, kojima je bilo najpreče, jer su se kretali po cijeloj okolini, popunio i onaj ostatak, obratio sam se svima:

"Svi, vi, moji dragi župljani, živite i dalje u svojoj vjeri, kao i do sada. Volite se i poštujte međusobno, a i drage župljane isto tako. Naročito živite dobro sa svojim komšijama - Hrvatima i Muslimanima.[728]

Mostarski biskup Mišić uputio je dva pisma nadbiskupu Stepincu. Jedno je datirano 18. kolovoza 1941. godine.[729]

Biskup u tom pismu piše nadbiskupu:

"Prilike, u kojima živimo, sa svake su strane nezgodne. Umiješalo se svašta: mlado, nespremno, beziskusno i mjesto pameti i razbora - vatra, sila. Nametnici izdaju odredbe - i dok su novoobraćenici još u crkvi kod sv. mise, hvataju ih, staro, mlado, muško i žensko gone kao roblje (...) do mala u masama u vječnost. Iza nekoliko godina svatko i svi osuđivat će ovakav nepromišljeni rad i djelovanje".

728 Branko Ignjac, *Crveni fratar*, August Cesarec, Zagreb 1979., str. 64-66.

729 Nalazi se u Akta i dokumenta Svete stolice koja se odnose na Drugi svjetski rat, Vatikanska izdavačka kuća 1974., god. 9, str. 223 - prema dr. I Cvitkoviću, n. dj. 148-149.

Drugo pismo je napisano 7. studenoga iste godine. *"Postavljeni za stožernike i logornike zloupotrebili su položaj, iskoristili nastrane instinkte masa, podržali slabe ljudske strane, da je strahota, što je iz toga proizišlo. Suprot lijeka nigdje. Došlo je napokon i raseljavanje masa u Srbiju. Jauk, plač, žalost - bježanje na sve strane, čak i Mussoliniju u Rim otišla deputacija. Posljedica bila nova okupacija Hercegovine. Katoličkoj crkvi nije do nasilja. Osuđuje ga i osudila i ovaj puta. Ali upadan je prelaz u krajnosti. Razumije se, razbježali su se na sve strane stožernici, logornici i silnici itd. Za silnike platila sirotinja".*

I katolički svećenik, Slovenac dr. Kuhar, pisao je:

"Mi katolici (...) imamo pravo i dužnost nam je da osudimo što žešće svako preobraćanje u našu vjeru nasilnim putem".[730]

730 *Katolički glasnik*, 20. II 1942., *Katoličko vrijeme* 22. II 1942.

Trinaesti dio

PROPAGANDA KAO PRETHODNICA I PRATILAC ZLOČINA I GENOCIDA

IZ DVA PRAVCA GENOCID NAD MUSLIMANIMA

Mjesto za mjestom gde živi većina muslimana napušta bežeći ispred naše oslobodilačke vojske. Do sada je morao da napušta sledeća mesta: Bratunac, Vlasenicu, Han Pijesak, Sokolac, Rogaticu, Višegrad, Foču, Kalinovik, Goražde, Olovo i nekoliko stotina sela. Borbe se vode oko Kladnja, koji je do sada možda pao u naše ruke.[731]

Onaj koji je zaveo narod *pobegao je a zavedeni narod je ostavio na milost i nemilost našim oslobodilačkim i osvetničkim četama. Koraju i Korajcima vratili smo šilo za ognjilo.*[732]

Najsurovijem genocidu u svojoj istoriji Muslimani su izloženi u Drugom svjetskom ratu. Prema njima je taj genocid vršen iz dva pravca. Prvi je poticao od strane ustaške NDH. Ona im je oduzimala i negirala kulturno-povijesni subjektivitet i narodni identitet. U ustaškoj zakonskoj odredbi o arijevskom rasnom karakteru pripadnika islamske vjeroispovijesti od 30. aprila 1941. godine Muslimani su jednostrano proglašeni za Hrvate. Ta država je, osim toga, veliki broj Muslimana otpremala i ubijala u svojim koncentracionim logorima (Gospić, Stara Gradiška, Jasenovac, Bosanska Dubica). Nemali broj ih je svirepo ubijen pod vodstvom ustaše Maksa Luburića u Sarajevu marta 1945. godine u završnoj fazi njegove strahovlade na ovim prostorima.

Srpsko pitanje se rješava evakuacijom, istrebljenjem, prinudnim iseljenjem znatnog broja muslimana i katolika.[733]

Drugi pravac toga genocida poticao je od Draže i njegovih četnika. Oni su vršili masovno fizičko uništavanje Muslimana. Sistematski njihov rad na fizičkoj likvidaciji trajao je od početka ratnog požara. Time je vršeno tzv. *čišćenje* budućeg državnog teritorija Velike Srbije od nesrpskog stanovništva.

Srpski narod u gatačkom i nevesinjskom srezu izložen je defetističkoj, antidržavnoj, antisocijalnoj, antimonarhističkoj, antibritanskoj i antičetničkoj propagandi, koju vode komunisti. Na ovom području su 'Turci agresivno raspoloženi', pale srpska sela. Todorović kaže da je naredio *'protivnapad na Turke'* i *'protivpropagandu'* za spasavanje Srba od *'denacionalizacije i građanskog rata*. Obavještava da su četnici zapalili više *'turskih sela'*, nastavili akcije kod Fazlagića kule i oko Stoca s planom da se okonča *bitka za Hercegovinu istočno od Neretve*. Cilj tih akcija je da se *'ovaj kraj oslobodi od Turaka'*, da se *'ovlada delom jadranske obale'* i da se vojničkim uspesima suzbije *'svaka neprijateljska i pogrešna propaganda'*.

---

731 Iz četničkog letka *Hrvatskom i muslimanskom narodu Tuzlanske oblasti* 25. XII 1941.

732 Isto.

733 Iz izvještaja majora Boška Todorovića Mihailoviću 26. I 1942. o situaciji u istočnoj Hercegovini.

U programske dokumente četnici su utkali metode okrutnog obračuna sa svim svojim protivnicima, s njima i Muslimanima. Provodili su zločine i teror u svim fazama Drugog svjetskog rata, ali su se najstravičniji desili u tri razdoblja, kad su izvršili masovne pokolje nad muslimanskim stanovništvom. Učinili su to u istočnoj Hercegovini, istočnoj i zapadnoj Bosni, te dijelovima Sandžaka. Prvi takav talas po broju žrtava najbrojniji i najintenzivniji zapljusnuo je Muslimane od juna 1941. do sredine ljeta 1942.; drugi je izbio u toku avgusta-decembra 1942., a treći od januara do jeseni 1943. godine. Pokolji su odnijeli desetine hiljada života i nanijeli masovna stradanja u područjima Ljubinja, Avtovca, Bileće, Kulen Vakufa, Koraja, Višegrada, Rogatice, Goražda, Čajniča, Vlasenice, Srebrenice, Nevesinja, Foče, Prozora, Jablanice, Pljevlja, Ustikoline, Gornjeg Birča itd.

Krajem 1941. i početkom 1942. godine iz Bijeljine, Višegrada, Foče, Srebrenice, Rogatice i drugih mjesta šire se izvještaji o masovnim četničkim zločinima nad Muslimanima i Hrvatima. Potpisnici izvještaja obraćaju se gradskim, kotarskim vlastima, velikim županima, komandama domobranskih postrojbi, Ministarstvu domobranstva, vjerskim zajednicama. Svi su tražili zaštitu od pokolja.

Zamašnije akcije *čišćenja* počele su u jugoistočnoj Bosni krajem 1941. i u drugoj polovini 1942. godine. Zatim u tom istom prostoru i u dijelu Sandžaka početkom 1943. godine. *Čišćenje* je bilo i u dolini Neretve u drugoj polovini 1942. godine.[734] Zdravko Antonić navodi da su četnici za nepuna dva mjeseca *ubili u fočanskom srezu oko 5000 muškaraca, žena i djece i spalili više stotina muslimanskih kuća*. Četnici pod komandom Pavla Đurišića su u januaru i februaru 1943. godine likvidirali hiljade Muslimana i spalili desetine sela.[735] Petar Baćović je početkom septembra 1942. godine izvijestio Mihailovića da je nekoliko četničkih bataljona izbilo kod Makarske i da je ta *kaznena ekspedicija zapalila i potpuno uništila 17 ustaških sela*. Zatim se navodi kako su u toj ekspediciji između Ljubuškog i Vrgorca *oderali živa tri katolička sveštenika*, kao i da su četnici ubijali *sve muškarce od 15 godina na više*.[736] *U predelu Biokova i Makarskog primorja četnici su ubili oko 1.000 muslimana i Hrvata.*[737]

Na domaćem terenu je četnička propaganda prethodila masovnim zlodjelima i ispraćala izvršioce sa opustošenih stratišta Muslimana i Hrvata. Ona u pravilu nije govorila o fizičkom istrebljenju tih naroda. Predstavljala je zlodjela kao borbu protiv ustaša, a pobijene i poklane žene, djecu i starce uračuna-

734 Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941.*, VIZ, Beograd, na str. 471.

735 Zb. NOR-a, XIV, 2, str. 49; Prvi dio, dokument br. 37; opširnije, Radoje Pajović, *Pokolj Muslimana u Sandžaku i dijelu istočne Bosne u januaru i februaru 1943. godine, Neretva-Sutjeska 1943., Beograd, 1969., str. 510-519.*

736 ZB. NOR-a, XIV, 1, str. 614-615.

737 Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1962., str. 152.

vala u bilanse likvidiranih ustaških postrojbi. Čitalac četničkih glasila kao što su leci i proglasi nalazio je podatke o broju pobijenih ustaša u muslimanskim ili hrvatskim područjima koja su bila na udaru četničkih pogromaških akcija. Takvu sliku su sticali i slušaoci četničkih emisija na radiostanicama iz inostranstva. Činjenice i istinski podaci o tome susreću se u depešama, izvještajima, naređenjima, drugim dokumentima i porukama koje su razmjenjivane između četničkih komandi. U njima se otvoreno govori o progonima i pokoljima, paljenju kuća i mnogobrojnih sela, silovanjima, pljačkama pokretne i uništavanju nepokretne imovine muslimanskog i hrvatskog stanovništva. U mjeri u kojoj su ta zlodjela dospijevala do javnosti prikazivana su kao *uspjesi četničkih jedinica u borbama protiv ustaša i jedinica NDH.* Na taj način su vijesti o tome dugo predstavljane i u emisijama Radio-Londona.

Narod je hametice zatiran. Fizičkim istrebljenjem Srba u ime *hrvatske Bosne*, a muslimansko i hrvatsko stanovništvo u ime *srpske Bosne*. I jedan i drugi genocid je vršen pod kišobranom okupacionih trupa.

U Prozoru radi pokolja, koji su naši izvršili, zaista su nas italijanske armijske vlasti ultimativno pozvale, da napustimo tu zonu, a u isto doba nemačke trupe krenule prema nama. Mi smo se morali povući ili zaratiti s njima. U to je vreme vojvoda Birčanin bio teško bolestan... U Dinari radi vojvodine bolesti stvari ramlju i izbija nezadovoljstvo...

Četnici su pokolje veoma često vršili baš pod kišobranom italijanskog okupatora. Bestijalnost i masovnost njihovih zločina je prisiljavala okupacione vojne i političke vlasti da ih spriječe u onoj širini kakvu su planirali u tim pokoljima.

Četnici su uživali podršku Italijana. Držali su se italijanskih garnizona u Glamoču, Bosanskom Grahovu, Drvaru, Bosanskom Petrovcu, Bosanskoj Krupi, Bosanskom Novom, Sanskom Mostu, Ribniku, Mrkonjić Gradu i Manjači. Za zločine ustaša protiv srpskog stanovništva oni su optuživali cijeli hrvatski i muslimanski narod. Prema njima su vodili akcije osvete. Htjeli su da istrijebe sve što nije srpsko. Podrška Italijana u okupacionim zonama Kraljevine Italije proširila se i na tolerisanje četničkih savezničkih operacija prema Hrvatima i Muslimanima. U pohodima u muslimanska i hrvatska sela, u kojima su vršili pokolje i druga nasilja, pljačkali i palili, u Italijanima su imali zaštitu od ustaških i domobranskih formacija.[738]

Četnici su Muslimane smatrali glavnim srpskim nacionalnim neprijateljima. I lokalne četničke vođe, i Dražini delegati sa Ravne gore, usmjeravali su borbu protiv partizana, ustaša, Muslimana i Hrvata. Nakon masovnih zločina

738 Zb. NOR-a, IV-1, Ustaško-domobranska dokumenta, Dokumenti 323, 737 otkrivaju da su srpski ustanici likvidirali veliku kolonu muslimanskog stanovništva. Kolona se uputila u izbjeglištvo iz Kulen Vakufa prema Bihaću. Vojni izvještaj NDH govori da su *četničko-komunističke snage tom prilikom poubijale preko 3000 našeg življa.* Zbornik *Bihać u novoj istoriji*, I, Banja Luka, 1987. Esad Bihanović navodi broj od 2000. Mr. Zdravko Dizdar u istom Zborniku, tom II, str. 32, piše da je tada pobijeno oko 900 Muslimana uglavnom žena i djece.

nad muslimanskim i hrvatskim življem u više bosanskih područja, 25. decembra 1941. godine, objavljen je proglas *Hrvatskom i muslimanskom narodu Tuzlanske oblasti.* U proglasu se govori o ustaškom zavođenju Hrvata i Muslimana. Kažu da su hrvatski i muslimanski narod *svedoci groznih zločina koje počiniše ustaše nad Srbima. Zločinci nisu to mogli sami počiniti, nego su zaveli jedan deo Hrvata i Muslimana koji im nesvesno pomažu. U odbrani golih života mi smo se digli na oružje. Pavelić je hteo da uništi Srpski narod, ali mu to neće nikada uspeti. Vas je upotrebio kao oružje protiv svoje srpske braće. Muslimane je nazvao kičmom Hrvatstva i hrvatskim cvećem. Sada se odriče toga cveća i ne pušta ga da se skloni u Hrvatsku. Što vam nije odbranio domove? Mjesto za mjestom gde živi većina muslimana napušta bježeći ispred naše oslobodilačke vojske.*

Pozivamo sve dobre i poštene Hrvate i Muslimane, da se osveste i stupe u borbu protiv zločinaca i tuđih plaćenika, kojima je do svega stalo samo ne do dobra svoga naroda. MI ĆEMO POBIJEDITI i u našoj domovini biće mjesta samo za one koji su doprineli njenom stvaranju.

Razmislite kako dobro ste uživali u ustaškoj Hrvatskoj? Gde su Vam sinovi i braća? Zašto i za koga se bore? Jeste li sigurni za svoju imovinu i živote? Da li ćete imati dovoljno hrane do nove žetve i gde ćete je nabaviti ako je nemate? Jeste li razmišljali zašto vas mobilišu i protiv koga? Mobilišu vas da bi vas poslali u Afriku ili Rusiju odakle se sigurno nećete vratiti, kao i dobrovoljci, koji su otišli prije par meseci.

U tom letku se licemjerno objašnjava jedan od tada izvršenih pokolja - onaj u Koraju u decembru 1941. godine. *U mnogim muslimanskim mjestima za vođe su postavljeni zlikovci koji zavode narod, raspiruju mržnju protiv Srba govoreći narodu DA SRBE MOGU PLJAČKATI I UBIJATI, DA ĆE DOBITI BLAGOSLOV POGLAVNIKA. Takav jedan je bio i Burhan Begić, predsjednik Korajske opštine. Po njegovom nagovoru Korajci su spalili mnoga srpska sela i pobili mnoge srpske žene, djecu i starce. Kada je došao čas obračuna Burhan je pobjegao a zavedeni narod je ostavio na milost i nemilost našim oslobodilačkim i osvetničkim četama. Koraju i Korajcima vratili smo šilo za ognjilo. Muslimanska sela koja nisu činila zulume i ubijala Srbe ne diramo, nego ih pozivamo da u svome vlastitom interesu ustanu protiv zločinaca, koji će ih upropastiti.*

BRAĆO MUSLIMANI I HRVATI JOŠ NIJE KASNO, DA SPERETE LJAGU SA SVOGA IMENA - POBIJTE USTAŠE, KOJI ĆE VAS AKO IH NE POBIJETE UPROPASTITI ZA VJEKE.

Nemojte ići u vojsku. Vi nemate šta da tražite u Africi i Rusiji.

SLOBODA JE NA VIDIKU I BLAGO ONOME KO JE DOPRINIO NJENOM DOLASKU. POBJEDA JE NAŠA! Živela SLOBODA SRPSKOG NARODA! Živeo KRALJ!

Korajci niti su spalili mnoga srpska sela, niti su pobili mnoge srpske žene, djecu i starce. Uprkos tome Koraju i Korajcima su četnici i osvetničke čete *vratili šilo za ognjilo time što su pobili 300 mještana*. Pozivaju ih da operu nepostojeću ljagu i obećavaju slobodu onome ko je doprinio njenom dolasku.

Neposredno pošto su počinili masovne pokolje u dolini Drine i sjeveroistočnoj Bosni, nakon mnogih krvoprolića je objavljena poruka hrvatskom i muslimanskom narodu. Proglas je uslijedio kao posljedica genocida ustaškog pokreta nad Srbima. Dok vrše pokolje muslimanskog i hrvatskog stanovništva Gorski štab četničkih odreda i njegova propaganda insistiraju na zločinima počinjenim nad Srbima. Inspirisana raspirivanjem mržnje prema tim narodima ona zaobilazi stradanja njihovog stanovništva. Izriče presude bez priziva. Ocjenjuje da nisu ostali *na potrebnoj visini*, niti su *zauzeli pravilan i čestit politički stav prema srpskom narodu i njegovim stradanjima.* Muslimanskim i hrvatskim masama neosnovano nameće osjećanje kolektivne krivnje i mržnje prema Srbima. Budući nezavisno od svoje volje proglašeni *najčistijom hrvatskom krvlju* optužuje Muslimane da su *pošli putem u krvave bitke za istrebljenje i uništenje srpskog naroda.* Evo šta, uostalom, pod naslovom *Poruka Muslimanima u Bosni* ističe Komanda četničkih odreda u letku objavljenom neutvrđenog datuma.

U vreme sloma Jugoslavije i posle u NDH kad su za srpski narod u Bosni i drugim krajevima nastali crni i preteški dani, muslimani u Bosni nisu ostali na potrebnoj visini, niti su uopšte zauzeli pravilan i čestit politički stav prema Srpskom narodu i njegovim nečuvenim stradanjima. Naprotiv, politički nesavesne muslimanske narodne mase povele su se olako za protivsrpskom propagandom i otvoreno zauzele do krajnosti borben stav protiv srpskog naroda, muslimanske političke vođe nisu preduzele ništa, da se taj borbeni stav ublaži i da se osećaj mržnje prema Srbima, naduvan propagandom, kanališe i svede do potrebne umerenosti. Tako se desilo da su mnogi muslimani, počevši od odgovornih političkih vođa, pa do neprosvećenih seljaka, ponesenih verskim fanatizmom, bacili pod noge sve obzire čovečnosti, zatvorili oči pred svim principima pravde i pravičnosti i spustili se do uloge svirepih ubica koji ne pitaju da li je šta kriva njihova žrtva. Pošto ih je ustaška propaganda proglasila 'najčistijom hrvatskom krvlju', oni su smatrali da treba da pođu ustaškim putem u krvave bitke za uništenje i istrebljenje srpskog naroda. Usled takvog njihovog stava, pale su mnoge nevine srpske žrtve, poklana su mnoga deca i nezaštićene žene a mnogobrojna srpska sela pretvorena u zgarišta. Sve to nije moralo da bude, da su se bosanski muslimani držali jednog ranijeg posve sudbonosnog vremena kada su Srbi u Bosni, posle 500-godišnjice ropstva, preuzimali vlast i stvarali državu. Da li se Srbi tada ponesoše tako nebratski i tako nečovečno? To pitanje trebalo je da lebdi pred očima muslimana pa bi verovatno bilo drukčije i njihovo ponašanje prema Srbima u najnovijem i najkrvavijem vremenu istorije.

U tom letku se, istovremeno, prešućuju pokolji koje su četnici izvršili nad muslimanskim stanovništvom. Podrazumijevaju da je taj narod bio ravnopravan kada su *Srbi preuzimali vlast i stvarali državu.* Ne priznaju da je taj narod u toj državi bio obespravljen i nepriznat. Ne spominju da ni sada ne zaslužuju da budu ubijane nevine muslimanske žrtve, da četnici krivce nalaze u nevinim, da budu poklana mnoga muslimanska djeca i nezaštićene žene, te da mnogobrojna muslimanska sela budu pretvorena u zgarišta. Znali su, daka-

ko, da poklani Muslimani nisu direktni krivci za nevolje koje je srpski narod doživio od ustaša. Ne kažu ni to da Muslimane uništavaju samo zato što su Muslimani; oni kao starosjedilački narod nastanjuju one teritorije koje su zacrtane za Veliku Srbiju, pa zbog toga mora biti očišćena od nesrpskih naroda. *Srpski narod, pod pritiskom sile i teretom nečuvenih i nezapamćenih krvavih nasilja i bezakonja, koja su pretila da ga iz korena iščupaju, nije klonuo duhom ni savio kičme. Ostavši goloruk, on je koljem počeo otimati oružje i braniti svoje gole živote. Srpski borci svrstali su po primeru svojih predaka, u četničke odrede čija je snaga u ljudstvu i oružju danas tolika, da predstavlja sigurnu zaštitu Srba u Bosni i o njoj moraju voditi računa i oni koji su sve Srbe hteli da prislone uza zid ili polože pod nož.*

Međutim, dok su se Srbi junački borili i muški prolivali svoju krv, u borbama protiv mnogo nadmoćnijeg neprijatelja, ogromna većina muslimana nalazila se na suprotnom frontu i borila se protiv Srba, a manjina se bespomoćno uklanjala ispred događaja i gladovanja, hraneći svoju 'najčistiju hrvatsku krv' počela da muti i uzburkava pod pritiskom događaja. U burnim istoriskim vremenima bespomoćno uklanjanje ispred događaja najsigurniji je put da se nepovratno propadne. Vremena se brzo menjaju, pa se počeše ta tamnička vrata otvarati i za muslimane, počeše se pretresati i njihovi domovi, pljačkati trgovine, odnositi vrednosti. Jednom rečju, kao da se pred vama, muslimani, otvara isti put trnovit i krvav kojim su, otvoreno treba reći, uz vašu stvarnu pomoć, ili makar blagonaklonu saradnju, Srbi bili gurnuti pre nešto više od godinu dana. Ali, u vašem današnjem položaju, najstrašnije je to, što vaši vlastodavci i pokrovitelji rade i pokušavaju da danas baš na vas svale svu političku i moralnu odgovornost za zverska nasilja zločinstva počinjena nad srpskim narodom.

Tako zbori Komanda četničkih odreda u Bosni. *Upućujući ovu iskrenu i otvorenu poruku, ona s punim pravom očekuje od vas, muslimana Bosne, da doprinesete otklanjanju opasnosti koja preti da ovu krivičnu, političku i moralnu odgovornost za zločine izvršene prema srpskom narodu u Bosni, svali na vaša leđa. Otvorite oči i pazite šta radite! Jer časovi suđenja primiču se sve bržim korakom, a do vas je i jedino do vas da li će tereti vaših greha da se povećaju ili smanje, a sa tim da se poveća ili smanji vaša odgovornost pred sudom, nego i pred Bogom, pred savešću kulturnog čovečanstva i pred istorijom.*

ODMAZDA KAO PRAVILO

Na zločine i genocid nad hrvatskim i muslimanskim žiteljstvom četnički pokret u svojim glasilima ovako odgovara: *U našem pohodu platili su oni koji poklaše cvet srpskog naroda u Herceg-Bosni dok niko prav i nedužan nije taknut. Sledeći naređenja našeg Vrhovnog komandanta mi smo pružili ruku pomirenja svima onima koji nisu prolevali srpsku krv i koji žele da sarađuju u borbi na*

uništenju ustaških i komunističkih zlikovaca. Dokaz takvog našeg držanja pružaju čete Srba-Muslimana, koji sa oružjem uruci vojuju protiv ustaških krvnika kao i mnogobrojni domobranski oficiri i vojnici koji se postideše službe u krvavoj ustaškoj hrvatskoj...

Propaganda je prethodila pokoljima i pogromima nedužnog stanovništva. Osim kada su te akcije pripremane u tajnosti, najprije leci i proglasi upozoravaju da su četnici *vojska pravde i odmazde*. Podsjećaju i na *osvetu kao svetu dužnost četnika i srpskog naroda*. U jednom od tih javnih glasila naslovljenom kao *Treća poruka Srbima Bosne i Hercegovine* nazivaju se klevetnicima oni što pričaju o njihovim pokoljima. *Zagrajali su svi naši neprijatelji, a naročito ustaška hrvatska, kako su četnici izvršili razaranja i pokolje nezapamćene u istoriji sveta.* Poruka tim klevetnicima je jasna i nedvosmislena: *Mi smo vojska pravde i odmazde. Niko neće biti pošteđen ko se ogrešio o srpski narod.*

Četnički odredi i vojne jedinice pružaće zaštitu svakom ispravnom Srbinu, a nemilosrdno kažnjavati smrću svaku samovolju, svaku nepokornost, svaku izdaju. Ne sme se nikada više ponoviti partizanska nesrećna politika... ne sme se iz straha ili radi svog olakšanja da se upušta u razgovore sa krvnicima ili čak da menja veru za ljubav života. Naši delegati uspostaviće svoje komande u srezovima, gdje još nisu uspostavljene i potvrditi ili izmeniti postojeće naredbe sreskih komandanata. Svako se mora bezuslovno pokoravati... Naše planine mogu odoleti svakom napadu i izdržati svako iskušenje... Svuda se vije četnička zastava, a dušmani i strani i domaći poštuju Srpsko oružje. Jedan veliki duh i jedan veliki sin vodi naš narod sigurnom uspehu. Odajući mu poštovanje i odanost, verujući u njegovo junaštvo, mudrost i rodoljublje mi Vas pozivamo sa poklikom: 'Sve za Kralja i Otadžbinu'!

NA IDEOLOŠKOJ I NACIONALNOJ OSNOVI

Srpsko četništvo je izjednačavalo nacionalno i državno pripadništvo sa verom. Srbin to je pripadnik pravoslavne crkve kome je svaki katolik Hrvat, a svaki Musliman Turčin. Njih u srpskoj državi valja kao neprijatelje iskoreniti ili proterati... Po ovoj primitivnoj političkoj ideologiji ni partizani nisu Srbi, već su isto što i Turci i Ustaše, još gore od toga - bezvernici. U partizanskim odredima bili su zajedno i pravoslavci i katolici i muslimani. To je za vođe četnika značilo izdaju srpstva, povezivanje sa neprijateljima svoje vere i svoga naroda.[739]

Teror je ugrađen u programske ciljeve ravnogorskog pokreta. Četnici su ga primjenjivali masovno i u različitim vidovima. Vršili su ga u toku cijelog rata od početka do kraja, posebno u 1942. i 1943. godini. Rasprostirali u najširim

739 Živko Topalović, *Pokreti narodnog otpora u Jugoslaviji 1941-1945.*, Paris, 1958., str. 52.

razmjerama i na područjima pod svojom i pod kontrolom i zaštitom italijanskog okupacionog sistema. Tamo gdje Srbi i Hrvati žive pomiješano masovni teror je najprije vršen protiv Hrvata. U tim područjima su i ustaše primjenjivale masovni teror nad srpskim stanovništvom. Ustaše prema Srbima, a četnici prema Hrvatima. I jednima i drugima su kao opravdanje za masovna fizička istrebljenja služile nacionalne i vjerske razlike. Tome je pridodata *osveta kao sveta dužnost svakog četnika i srpskog naroda* prema svima onima koji su se, navodno, ogriješili *bilo kada i bilo gde o interese srpskog naroda*. Hrvati su se ogriješili zato što su Hrvati, a Hrvati su ustaše, Muslimani zato što su Muslimani i što je jedan broj pripadnika njihovog naroda pristao uz ustaški pokret i režim NDH i uz zločine počinjene nad Srbima.

Neki srpski istraživači, istoričari i publicisti objašnjavaju četnički teror prirodom akcije i reakcije, odnosno terora i kontraterora. U tom smislu piše i Živko Topalović povodom četničkog kongresa u selu Ba. On kaže da je u ljeto 1941. godine nastalo masovno klanje Srba. Protiv njih je raspaljivana mržnja ne samo katolika nego i nazadnih muslimana. *Zlo je privlačilo za sobom drugo zlo. Srpski odredi su na teror odgovarali terorom i svetili se katolicima i muslimanima za izvršene pokolje.*

Da li je jedino u pitanju teror i kontrateror? U kojoj se mjeri antagonizam pravoslavlja i katolicizma, u ideološkom smislu, može uzeti kao eventualna osnova tih zlodjela? Pojedini prvenstveno sprski istraživači pokušavaju da objasne teror i zločine jedne strane terorom i zločinima drugih strana u sukobima u Bosni i Hercegovini u toku Drugog svjetskog rata. Pa se tumači da su četnički zločini nastali jedino kao reakcije na ustaške zločine i genocid nad srpskim narodom. Samo dijelom to može biti zasnovano. Mjeru te zasnovanosti određuje i ono što se *pri tome ispušta iz vida. Najnovija objavljena istraživačka građa*[740] i drugih autora otvara nova pitanja o tome koliko se motivi četničkog terora i zločina uopće mogu tražiti u zločinima nad srpskim stanovništvom. Upitno je i koliko se četnici mogu predstavljati kao istinski zaštitnici srpskog naroda. Dr. Zdravko Dizdar smatra bitnom činjenicu o glavnom četničkom političkom cilju - Velikoj Srbiji i zločinima na kojima bi se sazdala ta državna tvorevina. Na osnovu opsežnih istraživanja, on tvrdi da su teror i zločini četničkog pokreta protiv hrvatskog i muslimanskog naroda zasnovani na ideološkoj i nacionalnoj osnovi. Smatra da je taj pokret u cjelini bio antihrvatski i antimuslimanski. To pokazuje i citat iz rasprave Živka Topalovića, te Dražino naređenje iz decembra 1941. godine četničkim komandantima. Njima se nalaže *čišćenje Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa* (te Hrvata iz dijela Hrvatske od granice Bosne do granice sa Slovenijom). To je značilo uništenje i *nestanak više od 2,5 miliona pripadnika nesrpskog stanovništva, kako bi se na tim područjima stvorila etnički čista Velika Srbija.*

740 Z. Dizdara i M. Sobolevskog, S. Ćekića.

Otuda su Bosna i Hercegovina i Sandžak, sa naseljenim muslimanskim stanovništvom, postali jedna od glavnih žrtava četničkog terora. Počinjena zvjerstva nad Muslimanima i Hrvatima četnici i njihova propaganda su opravdavali čišćenjem pripadnika tih naroda sa područja uplaniranih u Veliku Srbiju. A u toj velikodržavnoj tvorevini ne može biti narodnih manjina, nenacionalnih elemenata i drugog nesrpskog življa. Takvo fizičko istrebljenje ljudi jeste, svakako, zlo, ali ne ono zlo koje je odgovor na neko prethodno zlo, o kojem piše Živko Topalović. Jeste teror, ali ne onaj koji odgovara na nekakav prethodni teror učinjen prema Srbima. To su pokolji i likvidacije katolika i muslimana samo zato što su katolici i muslimani i što se nalaze na onim područjima koja su ucrtana u velikodržavne planove Velike Srbije u kojoj ne smije živjeti niko drugi osim Srba.

KO NIJE S NAMA - PROTIV NAS JE

Zločini nad pripadnicima NOP-a, partizanskim zarobljenicima i ranjenicima

Za četnike nije bila ni od kakvog značaja vjerska, nacionalna i politička pripadnost kada su u pitanju borci, pristalice ili simpatizeri antifašističkog partizanskog pokreta. Uz Muslimane i Hrvate, ili prije njih, četnička propaganda je isticala i partizane kao svoje neprijatelje *broj 1.*

Nad njima je vršen politički genocid u cijelom periodu između 1941. i 1945. godine. Sve koje bi zarobili ubijali su gotovo bez izuzetka. Žrtve njihovog terora nisu bili samo partizanski borci pod oružjem. Antifašistički nastrojeni ljudi, koji nisu svrstani u borbene jedinice, sudionici, simpatizeri i pristalice NOP-a podvrgavani su stravičnim mučenjima, a zatim ubijani. Pod tu vrstu terora spadali su i članovi njihovih obitelji, ali i svi domoljubivi patrioti koji nisu pristajali uz četnički pa ni uz kakav pokret. Ilustruje to bezbroj primjera fizičke likvidacije svakog sa tim opredjeljenjem bez obzira na njegovu nacionalnu pripadnost. Sa parolom: *Ko nije s nama - protiv nas je* taj teror je primjenjivan prema svakome bez obzira kojoj naciji ili vjeri pripadao. Pa i prema mnogobrojnim Srbima. Pri tome je postojao izuzetak: mnoge pojedince i grupe zarobljenih partizana, aktivista ili simpatizera NOP-a četnici su predavali Italijanima i Nijemcima. Za to su dobijali i novčane nagrade. Veliki je broj antifašista i drugih rodoljuba - mjeri se na hiljade - koji su u toku rata na taj način izgubili život od četnika.

"SRPSKE ZEMLJE BIĆE OČIŠĆENE OD KATOLIKA I MUSLIMANA"

Šta je novinar Milan Šantić, nakon povratka sa Ravne gore, rekao na dogovoru četničkih prvaka u Trebinju?

Formirajući Muslimansku nacionalnu organizaciju u Hercegovini, dr. Ismet Popovac je tu aktivnost razvio i u trebinjskom kraju. Međutim, tamo mu nije pošlo za rukom da osnuje ni jednu borbenu grupu Muslimana koji bi se svrstali u pročetničku organizaciju. Njegova nastojanja su se sudarila sa dosta značajnim političkim uticajem antifašističkog pokreta. Popovčev boravak u tom području i okolini zbio se baš u vrijeme kada je održan četnički dogovor u Trebinju. O tom dogovoru može se doznati iz izvještaja koji je upućen *Zapovjedniku oružničkog voda u Trebinju.* Sačinila ga je neka *povjerljiva osoba* oružničke pukovnije, nazočna, kako piše, *sastanku i dogovoru pravoslavaca u Trebinju.* To je bio dogovor *prvaka protukomunističkih organizacija.* Održan je u stanu pravoslavnog svećenika Vladimira Dorića. *Prisustvovali su mu Ilija Trifunović zvani Birčanin, bivši predsjednik Narodne odbrane u Beogradu, Milan Šantić, novinar iz Mostara, Slobodan Kujačić, bivši lični sekretar dr. Laze Markovića i više zapovjednika protukomunističkih boraca.*[741] Na tom sastanku Milan Šantić je informisao *pravoslavce*, kako piše u izvještaju, da je cilj četničkog pokreta da se *vojnički organizira srpski narod.*

Šantić je rekao kako je neophodno da se po svaku cijenu pribavi *što više oružja*, da se narod moralno spremi i uputi *šta mu treba raditi i koga će slušati kada dođe dan obračuna.* Dotad su mnogi zadaci *izvedeni savršeno*, da su *međusobno povezani obeshrabreni redovi srpskog naroda* i da se već *sa četničkim propusnicama može slobodno putovati od sela do sela od Trebinja do Skoplja* - Štantićeve su riječi. U svakom srpskom selu postoje odbori i oružane snage, *a u svakom mjestu gdje žive dva Srbina postoji povjerenik.* Naprosto su svi prožeti jednom idejom i *čekaju svoj vaskrs - uzpostavu Velike Srbije...*

Govornik Šantić je ushićen i zagledan u svog *zajedničkog zapovjednika i genijalnog vođu Dražu Mihailovića.* Kaže da *vođa živi u Srbiji kao običan seljak i ide u opancima i srpskoj šubari*, dok *u seljačkoj torbi nosi generalštabnu kartu. Srbijanski seljaci čuvaju ga kao oči u glavi, odlučan je protivnik svake saradnje sa Nijemcima u Srbiji i krvni neprijatelj Nedića i Ljotića.*[742]

Taj izvjestilac i informator na skupu četničkih prvaka u Trebinju dotaknuo je i druge teme. Recimo;

---

741 O tom skupu u Trebinju i o govoru Milana Šantića na njemu piše Svetoj Stolici nadbiskup Alojz Stepinac 18. svibnja 1943. godine. To je bio Stepinčev odgovor na dva memoranduma Srpske pravoslavne crkve (SPC) razaslata, uz pomoć Nijemaca, po evropskim metropolama, pa i u London.

742 Doratni novinar *Politike* Milan Šantić je u ljeto 1941. godine radio u četničkoj organizaciji u Beogradu. Odatle je u jesen te godine prešao u Mostar radi organizovanja ravnogoraca u Hercegovini. Nakon rata je osuđen na kraću vremensku kaznu.

Srpske zemlje moraju biti očišćene od katolika i muslimana. U njima će živjeti samo Srbi. Čišćenje će se provesti temeljito. Sve ćemo ih potisnuti i uništiti. Bez izuzetka i bez ikakvog sažaljenja. To će biti polazna tačka našeg oslobođenja. Ono što su katolici i muslimani učinili od srpskog naroda daje nam za puno moralno opravdanje za sve što preduzimamo. To treba da se izvrši brzo i u jednom revolucionarnom zahvatu.

Mi Hrvatsku nećemo nikada ni formalno priznati. Sa Hrvatskom sarađivat ćemo samo na onim područjima gdje smo mi u apsolutnoj manjini, a ni tamo lojalno i iskreno. Mi za sada moramo imati dobre odnose sa nezadovljnicima katolicima i muslimanima, jer u slučaju potrebe napada na Italijane i kakove sabotaže koja bi bila potrebna, treba nastojati da to ovi vrše kako bi ih predstavili kao nevaljalce Talijanima, a time svoj položaj još bolje učvrstili...[743]

Muslimani u optici ravnogorske ideologije

"MUSLIMANSKO PITANJE" PO VIĐENJU VODSTVA RAVNOGORSKOG POKRETA

Pitanje muslimanskog stanovništva potrebno da reši vlada. Musl. st. je svojim držanjem dovelo do toga da ih naš svet više ne želi i neće da ima u svojoj sredini. Potrebno je još sad da se pripremi iseljavanje u Tursku ili ma gde van naše teritorije. Na dan ustanka oni će svi biti pokrenuti sa svojih naselja a što niko neće moći sprečiti. U danom momentu svi muslimani ima da budu pokrenuti sa svojih ognjišta. Oni koji su bliže hrvatskim oblastima tamo - glavno je da svi budu pokrenuti. Ovaj stav prema Muslimanima potiče iz Dražine *lične beležnice* 1941.[744]

Muslimani su, težinom problema svoga opstanka na ovim prostorima, činili stanovitu brigu Mihailoviću i vodstvu njegovog pokreta. I više od toga. Kao, bolje rečeno, naročito težak problem. U Programu kojeg je uputio i izbjegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije piše: *(d) u srpskoj jedinici kao naročito težak problem uzeti pitanje muslimana i po mogućnosti rešiti ga u ovoj fazi.*

Pitanje muslimana i njegovo *rešenje* pretvorilo se u određen stav. *Stav četničkog pokreta Draže Mihailovića prema Muslimanima bio je da ih treba sistematski fizički uništavati u toku rata, a one koji ne budu uništeni, iseliti u Tursku i na njihovu teritoriju naseliti srpsko stanovništvo...*[745]

743 VII, ČA, k. 171, f. 2, d. 26.
744 Pohranjena u Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, ČA, kut. 1, reg. br. 17/3-18.
745 Branko Vuković, priređivač i redaktor Zbornika četničkih dokumenata, Arhiv Vojnoistorijskog

U jeku ostvarivanja plana fizičkog uništenja Muslimana u istočnoj Hercegovini, jugoistočnoj i istočnoj Bosni pojavila se 20. decembra 1941. godine Dražina instrukcija komandantu četničkih odreda Jugoslovenske vojske u Crnoj Gori Đorđu Lašiću i komandantu limskih četničkih odreda Pavlu Đurišiću. Instrukcija je posvećena organizaciji, ciljevima i upotrebi četničkih odreda i *čišćenju teritorija*.

Čišćenje je, drugim riječima, značilo fizičko istrebljenje i progone.

Draža je u tom smislu izdavao naređenja svojim komandantima: da uništavaju muslimane koje je nazivao Turcima. Naređivao je, isto tako, da se uništavaju i Hrvati. Njih je izjednačavao sa ustašama. Tako je činila i četnička propaganda.

Nema više Hrvata, nema više Turaka, sada je velika Srbija... Draga braćo četnici nećemo više zajedno mi i balije. Nakon tih riječi majora Jezdimira Dangića izgovorenih sakupljenim građanima Goražda otpočelo je krvavo klanje i pljačkanje u tom gradu.[746]

Masovni pokolji desili su se upravo nakon sporazuma između italijanskih i četničkih komandi. Tada su Italijani, zbog napada partizana na Pljevlja, povukli svoje garnizone iz jugoistočne Bosne u Sandžak, a vlast preuzeli štabovi četničkih jedinica. U jugoistočnoj Bosni ubijeno je oko 8.000 Muslimana. Najveći broj ih je zaklan na pet mostova na Drini od Foče do Višegrada, te na obalama ove i rijeka Ćehotine i Lima.

Tragedija Muslimana na goraždanskom mostu opisana je februara 1942. u *Dnevniku* Rodoljuba Čolakovića: *Tu, na taj most, izvodili su pijani ljudi, po zapovijesti svojih pijanih komandanata, muslimane i klali ih tupim noževima i često nedoklane bacali s mosta u Drinu ili ih vješali na željeznu konstrukciju mosta. Tu bi oni visili danima, dok ih nečija ruka ne bi strmoglavila u rijeku. Svaku noć odjekivalo je u jezovitoj tišini varošice zapomaganje žrtava, ali pomoći nije bilo ni od kuda... I dizao se vapaj nesrećnika, i čulo se potmulo krkljanje, i šibala je po snijegu topla, ljepljiva ljudska krv. Na snijegu i po ogradi mosta ostajali su rumeni tragovi nečovještva i sramote. Svaka kaplja te nevino prolivene krvi ljaga je na velikoj zastavi slobode, koju izrodi srpski hoće da osramote.*

Uz vijest poslatu izbjegličkoj vladi da bi se objavila u emisijama Radio-Londona stavljena je napomena: *Ovo nam je potrebno a ne može nam škoditi, javite kad će se objaviti da saopštimo da svak sluša.*[747]

---

instituta, Beograd, ČA, kut. 1, reg. br. 17/3-18.

746 Opširnije o tome Z. Dizdar-M. Sobolevski, Isto, 113-114. Samo o Foči i Goraždu, po iskazu četničkog komandanta Sergeja Mihailovića, poklano je 5.000 Muslimana i nekoliko stotina Hrvata, uglavnom na drinskim mostovima.

747 Dokument br. 513, Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, knj. I, Beograd, 1945.

Četnici su do nogu potukli ustaške formacije u Foči. Ovo je nova pobeda nad marionetskom Hrvatskom, kojom prilikom je poginulo osam stotina ustaša. Zarobljeno mnoštvo oružja, municije i drugog ratnog materijala.

Novi pogromi Muslimana na tromeđi Crne Gore, Srbije i Bosne i Hercegovine desili su se u ljeto 1942.. Početkom te godine, krajem januara, pod pritiskom tzv. druge neprijateljske ofanzive, Tito i 1. proleterska brigada krenuli su prema jugu. Cilj je bio Foča koju su u međuvremenu crnogorski partizani očistili od četnika. Do njihovog dolaska i prvog oslobođenja Foče u januaru 1942. četnici su u fočanskom kraju ubili 2.123 Muslimana, među njima 280 djece do 10 godina života.[748] Tito je u Foči 1. marta formirao 2. proletersku brigadu od preostalih srpskih odreda. Partizanske snage su uspjele povratiti nešto od izgubljenih slobodnih teritorija u istočnoj Bosni, koja je smatrana važnom kao baza za skori povratak u Srbiju. Ali su to područje kratko držali. Već 15. aprila Nijemci, kvislinške trupe NDH i Italijani, uz nešto četničke pomoći, krenuli su u još jednu veliku ofanzivu - Treću neprijateljsku ofanzivu u jugoistočnoj Bosni, istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori. Do 15. juna partizani su praktično izgubili sav svoj slobodni teritorij na tom području.[749]

Kad su ustaše učvrstile svoj garnizon u Foči, u ljeto 1942., u selima u okolini su ubile 103 lica. Samo jedne noći, 11. avgusta, *u selu Gracu ubili su 59 Srba, među njima 20 djece ispod 10 godina*. Kad su ponovo zauzeli Foču 19. avgusta *ubili su 338 lica od toga 65 djece ispod 10 godina - najbrojnije žrtve registrovane su u gradu: 183.*[750]

U avgustu, u jugoistočnoj Bosni oko Ustikoline i Jahorine, opet na mostu u Foči, na obalama Drine i Ćehotine ubijeno je 3.500 do 5.000 Muslimana. Oni što su ovdje našli utočište pošto su izbjegli pokolje u drugim srezovima stradali su zajedno sa domaćim žiteljstvom. Prije toga pokolja fočanskog stanovništva Mihailović je 14. avgusta 1942. godine u depeši komandantu Petru Baćoviću upozoravao da je *odugovlačenjem napada na Foču stvar kompromitovana*. Major Baćović je tri dana potom, 17. avgusta, odgovorio: *Talijanski pukovnik razgovarao sa Jevđevićem i sa mnom. Duhovno je pripremljen za napad na Foču, poklonili smo mu jedan tepih... Po izvršenoj operaciji sledi izveštaj...* O rezultatu *čišćenja muslimana* major Zaharije Ostojić 23. avgusta 1942. izvještava Mihailovića: *Juče završio akciju od Ustikoline i grebena Jahorine... po dosadašnjim podacima 1.000 - 3.000 muslimana poklanih. Sve trupe dobri borci, ali još bolji pljačkaši... Muslimani u masama beže u Sarajevo...* Ostojiću se svojim izvještajem pridružio i major Petar Baćović, komandant četničkih odreda za

748 Komisija za utvrđivanje ratnih zločina Bosne i Hercegovine.

749 Morača, *Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata* 89-120.

750 M. Seferović, *Krst i polumjesec u Božurovom Dolu*, poglavlje ustaška i četnička politika istrebljenja i pokrštavanja, str. 49, 54-67; Luka Božović, *Fočanska republika*, govori o žrtvama u Foči, oslanjajući se na izvještaje Komisije za utvrđivanje ratnih zločina, što nije potpuno i posve tačno.

Hercegovinu. Javlja Draži *da je izvršio zadatak - pobijeno je oko 1.000 neprijatelja, od čega žena i dece 300.* Baćovića, veli, *i ovoga puta uverava, da je to bio najsrpskiji i najjugoslovenskiji narod u zemlji i kraj u kome Srbi nisu stradali.* Tako su pobijeni *žene i deca* proglašeni neprijateljima. Isto kao i oni Muslimani koji su se javno isticali kao srpski nacionalisti. Nekima od njih je data privilegija: umjesto da su mučeni u klani nožem - ubijani su iz pištolja.[751]

Po broju žrtava i spaljenih sela najveće stradanje Muslimana u jugoistočnoj Bosni i u Sandžaku zabilježeno je u januaru i februaru 1943. godine. Tada su se četničke formacije prikupljale u Crnoj Gori i Sandžaku radi odlaska u Bosnu i borbe protiv Titove *Sovjetske republike u Bihaću.* Ta operacija se uklopila u zajedničku njemačko-italijansku operaciju *Vajs (Weiss i 'Bianco')* i vođena je pod komandom italijanskih štabova i oficira. Italijani su dopustili četnicima da, prije odlaska na Neretvu u borbu s partizanima, izvrše stravičan pokolj i pljačku muslimanskog stanovništva u bjelopoljskom, pljevaljskom, čajničkom, pribojskom, fočanskom i dijelovima goraždanskog i višegradskog sreza.

Akcijama je komandovao Pavle Đurišić. Pokolji su počeli na Badnje veče - 6. januara i završeni 5., 6. i 7. februara 1943. godine. Nikad nije tačno utvrđeno koliko je u tim akcijama ubijeno Muslimana i Hrvata.

U oktobru 1943. veliki pokolj se dogodio na višegradskom mostu. Četnici Mačvanskog, Čačanskog, Zlatiborskog i Drinskog korpusa *čitava tri dana su bajonetama žene i decu nabijali i u brzake Drine bacali...* Učinjeno je to u sklopu *pohoda na Drinu* kojim je rukovodio lično Draža. Uz njega je bila i njegova Vrhovna komanda zajedno sa šefom britanske vojne misije brigadnim generalom C.D. Armstrongom. On je u Dražin štab stigao kada i general Maklejn u Titov štab (septembra 1943.). Armstrong je istinito obavijestio svoju Vrhovnu komandu o toj operaciji.

Ne znam koliko je pobijeno muslimanskog naroda. To niko ne zna. To niko nije ni popisivao, niko to ni u sebi ni sa najbližim ne sabira, niti preuveličava, niti smanjuje, jednostavno - šuti se. Možda dvije-tri hiljade, možda i pet-šest hiljada, a ja mislim, ne smijem ni sebi da kažem, mnogo više, ali od toga je još teža naša istina, da ni Višegrađani, ovakvi ili onakvi, bilo kakvi, o tom pokolju niko ni sa kim ni romori niti razgovara.[752]

Teror je utemeljen u programskim ciljevima četničkog i ustaškog pokreta. Podjednako je prožimao i prirodu i ideologiju četništva i ustaštva. Istrebljivanje, pokolji, protjerivanje, pokrštavanja i silovanja su u osnovi političkih i programskih usmjerenja od njihova postanka. I četnici, nalik usta-

751 Tako su na jednom od mostova u Foči ubijeni Omer Čengić, Salih Hasić u Foči, Nedžib-beg Prašo, Ibro Mušanović, Hajdar Velić - u Čajniču, kadija Pašić iz Rogatice koji se od Austro-Ugarske isticao kao Srbin. Salih Hasić je *uvijek srbujući*, pomogao mnogim Srbima prvih mjeseci nakon okupacije. Njemu je rečeno: *Što si bio Srbin, ti si samo kaljao srpsko ime, jer si Turčin. A zato što si nam pomagao, nećemo te mučiti.* Ubili su ga pištoljem.

752 Živojin Gavrilović, Višegrađanin, list *Borba*, 2-3. marta 1991.

šama, sljedbenici su *kulta noža*. Uz sve druge načine fizičke likvidacije ljudi, klanje nožem je uobičajeno svugdje tamo gdje su se kretali. Zato su i prozvani koljačima.

Gdje god je utemeljen u programskim ciljevima teror ne bira žrtve. One su i u srpskom življu. I prema njemu su četnici vršili pokolje, fizička nasilja i pljačke. Ti zločini su rasli međusobno. U stopu, ruku pod ruku, slijede jedno s drugim. Komandant Smederevskog korpusa Živan Lazović izvijestio je Mihailovića 27. XII 1943. godine da je samo u Boleču *likvidirao* 30 osoba. Od toga je zaklao 11 žena, djece i staraca.[753] O istom događaju Dražu izvještava i major Svetislav Trifković zvani *Kom-Kom*. On piše da je Lazović pri pokolju u Boleču opljačkao narod *u vrednosti preko milion dinara.*[754] *Od poklanih seljaka opljačkani su dukati i mnoge druge stvari.*[755] Draža je u martu 1944. godine primio izvještaj prema kojem taj isti Lazović *narod toliko tuče da pojedincima otpada meso sa tela.* Kapetan Božidar Lazović, potčinjeni tom Živanu Žiki Lazoviću, je *sadističkim nagonom lično sekao pojedincima uši, probadao ih kamom, naterivao ih da sede na žaru itd. i napokon polumrtve zaklao i jednostavno i češće bacao u Moravu.*[756]

UBIJANI POD IZLIKOM "BORBE PROTIV KOMUNIZMA"

U objavljenim zbirkama dokumenata nailazimo na mnoge primjere opisa tzv. ritualnih ubistava kao jednog od oblika četničkih zločina. Ona su vršena odsijecanjem glava žrtvama, nabijanjem na kolac i bacanjem živih ljudi u jame.

Istovremeno su četnici opljačkali, spalili i razorili na desetine hiljada hrvatskih i muslimanskih domova, potpuno uništili oko 300 sela i manjih gradova, veliki broj džamija i katoličkih crkava i drugih sakralnih, školskih, istorijskih i kulturnih spomenika.

Teror je bio sastavni dio četničkih vojnih i političkih ciljeva. Po svojim namjerama i razmjerama ti zločini su imali sva obilježja genocida prema Hrvatima i Muslimanima.

Njihove terorističke aktivnosti, provođene u različitim formama i u raznim dijelovima zemlje, date su ukratko u pregledu kojim se obrazlažu presude vojnog suda u ljeto 1946. godine generalu Mihailoviću i njegovim saradnicima. O tome već postoji opsežna istoriografska literatura.[757]

753 Zb. NOR-a, XIV, 3, str. 306, prvi dio, dok. br. 69.
754 Isto kao prethodno, 306.
755 Isto, 596.
756 Zb. NOR-a, XIV, 3, str. 596-597.
757 *The Trial of Draža Mihailović*, Union of the Journalists, Associations, Beograd, n. dj., 519-523.

Najraniji u nizu pokolja Muslimana izvršeni su već krajem 1941. godine u jugoistočnoj Bosni, a u januaru i avgustu 1942. na području Foče. Najteže su pogođeni cijela istočna, jugoistočna, dijelom i sjeveroistočna Bosna i njihovi Muslimani i Hrvati. Jugoistočna Bosna i Sandžak ponovo su masovno stradali u januaru i februaru 1943. godine. U *akcijama čišćenja* Muslimana u srezu Bijelo Polje i u Sandžaku, zatim u čajničkom, fočanskom i drugim srezovima su u planiranom *maršu na Bosnu* učestvovale i crnogorske četničke jedinice. Tada su izvršeni masovni pokolji žena, djece i staraca, opljačkana imovina Muslimana, popaljene su im kuće, njihova mjesta i sela i naselja, izvršena silovanja od djevojčica do starica. Najveći broj je protjeran sa svojih ognjišta, morao goloruk krenuti u izbjeglištvo i neizvjesnost muhadžirluka.

Sve veći teror radi očuvanja svojih pozicija i ostvarenja programom utvrđenih ciljeva vršen je pod parolom borbe protiv komunizma. Pored ubijanja zarobljenih partizana, zastrašivanja i teroriziranja stanovništva u svim, pa i srpskim selima i mjestima, taj teror je išao podruku sa bjesomučnom propagandnom hajkom. U četničkom letku pod naslovom *Braćo Srbi i sestre Srpkinje* krajem avgusta 1942. godine ističe se da četnici vode borbu *protiv partizana-komunista na život i smrt*. Piše da će je *voditi do njihovog konačnog istrebljenja*. Podrazumijeva se i obračun sa onim dijelom srpskog stanovništva koji pristupa partizanskom pokretu ili je njegov simpatizer. Srbima je namijenjena parola da je *zadaća četnika zaštita njihovih interesa*. Veliki broj njihovih pripadnika koji nisu imali nikakve odnose saradnje ili simpatija prema partizanima, ili su bili posve neutralni, stradao je od četničkog noža. Fizičko uništenje muslimanskih i hrvatskih sela, te pokolji žena, djece i staraca u njima, vršeni su pod izlikom da su u njima likvidirani ustaše i partizani.

"USTAŠKI ZLOČINI TUĐI HRVATSKOM NARODNOM KARAKTERU"

Ministri Hrvati u jugoslovenskoj izbjegličkoj vladi su odlučno odbijali optužbe da je za ustaška zlodjela prema Srbima kriv čitav hrvatski narod. O tome je na Radio-Londonu 14. avgusta 1941. govorio dr. Juraj Krnjević, potpredsjednik jugoslovenske kraljevske vlade. *S nedjelima, što ih izdajnička družba vrši nad Srbima i Hrvatima, narod nema ništa zajedničkoga. Narod u domovini ne može radi besprimernog terora otvoreno dići svoj glas. Zato to činim ja... iz slobodnog Londona... Najodlučnije protestiram, što se takvo nešto čini tobož u interesu hrvatske narodne stvari... Takvi su zločini tuđi hrvatskom narodnom karakteru, i najveću bi pogrešku učinio onaj, koji bi poistovjetio hrvatski narod s nedjelima šačice hrvatskih pokvarenih poluinteligenata... Mada smo strahovito trpjeli, nismo nikako htjeli dopustiti da se za naše patnje proglasi odgovornim srpski narod... Ja poznajem srpski narod... i siguran sam da će sada kada ga šačica*

izdajnika progoni, točno praviti razliku između tih neljudi i hrvatskog naroda, koji i sam trpi, i prema tome udesiti svoje držanje...

Srpski ministri su i dalje prigovarali dr. Juraju Krnjeviću kao potpredsjedniku vlade da je ostao nijem prema nedjelima ustaša u zemlji. Posebno prema progonima i pokoljima Srba. Ni ono što je dr. Krnjević javno govorio nije stišavalo njihove žučne kritike prema njemu. On je 27. septembra 1941. godine na Radio-Londonu izjavio:

... Hitler je nervozan... Milioni života nisu za njega ništa. On gura kao stoku na klanicu i same Nemce... a šta tek radi sa drugim narodima... Već se vidi propast krvavog ustaškog pokreta... Kakva je to zemlja u kojoj je Artuković ministar unutrašnjih dela?!.

Nastavljena su, i pored toga, prebacivanja srpskih ministara ovom potpredsjedniku kraljevske vlade da nije osudio ustaški genocid pri svom obraćanju Hrvatima putem Londonskog radija. Zločini ustaša pripisani su cijelom hrvatskom narodu. Te snage su osuđivale sve Hrvate za ustaški teror i njihov genocid nad Srbima. Ministri u izbjegličkoj vladi, inače Hrvati po nacionalnosti, odlučno su se protivili tako generalno iskazanom antihrvatskom stavu. I oni su osuđivali ustaške zločine, ali su činili potrebnu razliku između počinilaca terora i hrvatskog naroda.

Dr. Juraj Krnjević je u više navrata istupao u javnosti. On se 11. oktobra 1941. godine ponovo putem BBC-a obraća jugoslovenskoj javnosti. *Ja sam već u svom prvom govoru na radiju najodlučnije osudio zločine što ih 'ustaše' počinjaju nad nedužnim Srbima. Kao što sam i onda rekao, ponovno i sada velim cijelome svijetu da hrvatski narod nema ništa zajedničkog s tim zločinima i da ih najodlučnije osuđuje. Nikada u cijeloj svojoj prošlosti nije se on služio takovim sredstvima. Ti zločini su djelo šačice pojedinaca odgojene u nacističkoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji koji su s njemačkom vojskom ušli u Hrvatsku.*[758]

Oštru osudu ustaškog terora iskazao je i dr. Ivan Šubašić u Americi. On je 16. novembra 1941. godine govorio na zboru hrvatskih iseljenika u Pitsburgu, a Radio prenosio njegov glas protesta zbog ustaških zločina.

IZUZETAK SU ONI MUSLIMANI KOJI SUPO NARODNOSTI SRBI

Raspoloženje muslimana u istočnoj Bosni treba iskoristiti. Što se tiče Čajniča treba im objasniti da su oni nas napali, i da to nema nikakve veze sa ostalim muslimanima koji prilaze četnicima. Od tada će Draža u više navrata insistirati *da se produži rad prema muslimanima i domobranima što energičnije.* Oni se *mogu koristiti protiv ustaša i Nemaca ako pođu u naše zone.*

758 *Amerikanski Srbobran*, 23. X 1941.

Ukazivao je da treba organizovati *što jaču propagandu kod muslimana da ne idu putem Čajniča.* U svrhu te propagande on Ostojiću nagovještava *da će dobiti letke uskoro za muslimane.*

Po iskazanom mišljenju mnogih četničkih komandanata i propagandista, srpski narod je *neuk, nepismen, neobavešten.* Ne priznaju se *nikakvi posebni narodi nego samo srpski narod* makar bio *neuk, nepismen i neobavešten.* Kažu da se bore za bolju budućnost srpskog naroda *od bugarske granice do Jadranskog mora i od Soluna do Subotice.* I *ne priznaju,* osim srpskog, *nikakve druge narode, kao što su Crnogorci, Bosanski i Makedonci kako ih sve nazivaju komunisti,* ljude *koji nisu naše krvi srpskog imena, razne jevreje, Turke i Hrvate, koji se predstavljaju našim borcima kao Srbi.* Izuzimaju *one muslimane koji su po narodnosti Srbi.*

U Uputstvu broj 3 o pitanjima propagande u ravnogorskom pokretu spominju se i pravci propagandne djelatnosti prema Muslimanima. *Ukazivati na to da se na čelu komunističke stranke nalaze stranci... Oni naoružavaju bosanske muslimane i arnaute iz Sandžaka... I pevaju čak i pesme 'Ne bojte se, braćo muslimani, u pomoć vam idu partizani...'*

Time se oštrica propagande i mržnje koju ona razvija prema partizanskom pokretu okreće i prema Muslimanima. Oni kao i komunisti postaju krivci za sve srpske nedaće.

Propaganda je saobražena sa osnovnim ciljevima i opštom linijom četničke organizacije: velikosrpski hegemonizam i šovinizam. Druga komponenta te opšte linije je povratak monarhije u zemlju i starog socijalnog i političkog uređenja nakon rata. Ona potiče isključivost prema drugim narodima Jugoslavije. Ističe parolu da se bori za *spasavanje srpstva.* Ustaške zločine izvršene nad srpskim stanovništvom u mnogim mjestima i krajevima pripisivala je čitavom hrvatskom narodu. Zagovarala je borbu protiv Hrvata sve do istrebljenja. Raspirivanje nacionalne i vjerske mržnje privuklo im je najzaostalije elemente pokretane i raspaljivane šovinističkom mržnjom. Pokret je izvršio mnoge zločine klanja i uništavanja hrvatskog i muslimanskog stanovništva, ali su ta zlodjela vršena i prema srpskom žiteljstvu.

Zagovarana je priprema za akciju u vrijeme kad saveznička pobjeda bude osigurana. Dugo vremena su četnički vrhovi isticali i parolu stvaranja *Velike Srbije* po završetku rata. Pod uticajem izbjegličkih vlada u kojoj su bili i predstavnici Mačekove stranke i slovenačkih klerikalaca, četnički vodeći krugovi tu parolu kasnije nisu isticali, već su se izjašnjavali za Jugoslaviju, iako su i dalje, sve do kraja rata, na razne načine širili ideju *Velike Srbije.*

Zbog takvog šovinizma i hegemonizma u sastavu četničke organizacije su samo Srbi iz Srbije i Srbi iz ostalih krajeva zemlje.

Iz Dražinog štaba rasprostirane su instrukcije, proglasi, te naređenja po kojima su četnici poklali desetine hiljada hrvatskog i muslimanskog življa, golorukog i bespomoćnog. Istovremeno su sa ustašama, koji su ubijali i klali

nevine Srbe, zajedno pijančili, bratimili se, a zajedno sa okupacionim jedinicama hvatali partizane, ubijali ih ili predavali okupatorima. To su zvali borbom protiv komunista.

I zločini nad Hrvatima u Bosni i Hercegovini, s obzirom na namjere i praksu, imali su genocidni karakter. Baš kao i nad Muslimanima. To dokazuje objavljena i neobjavljena izvorna dostupna dokumentacija. U Bosni i Hercegovni su četnici u toku rata *očistili* mnoga područja od Hrvata kao i od Muslimana (istočna Hercegovina, jugozapadni dio Bosanske krajine, dijelovi srednje Bosne, dijelovi južne i srednje Dalmacije, južna Lika i druga područja BiH i susjedne Hrvatske).

Što ipak nisu u cijelosti proveli svoje genocidne namjere onemogućilo je samoorganizovanje odbrane i oružani otpor muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Tom borbom su se zaštitili od još tragičnijih planiranih posljedica. Otpor je iskazan i kroz sve veće pristajanje Hrvata i Muslimana uz antifašistički partizanski pokret, koji će dovesti do četničkog vojničkog sloma. Osim toga, četnici nisu raspolagali dovoljnim vojnim formacijama koje bi mogle provesti sve što je u vodstvu planirano na liniji likvidacije i progona nesrpskog življa na teritoriji buduće Velike Srbije. Zločine su vršili u područjima do kojih su dospijevali svojim djelovanjem. Ta su područja izložena najokrutnijim fizičkim uništenjima i protjerivanjima u okviru planskog *čišćenja* od Muslimana i Hrvata i to od Srbije i Crne Gore do Slovenije. Rijeka Drina je najveća grobnica Muslimana u Drugom svjetskom ratu, te rijeke Neretva, Rama, Bosna, Vrbas, Sana, Una i njihova okolina sa masovnim stratištima civilnog stanovništva.[759]

759 Oni četnici koji nisu htjeli preći u partizane po osnovi opće amnestije u septembru 1944. i mobilizacije 1944-1945. većinom su izbjegli na zapad, pod okrilje Saveznika, pretežno u Italiju. Među njima i 3.000 osumnjičenih i potraživanih za zločine nad Hrvatima i Muslimanima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Gotovo niko od njih nije izručen od Saveznika radi suđenja. Mnogi su tamo živjeli i umrli u miru. I vojvoda Dobroslav Jevđević je živio i umro u Rimu. Momčilo Đujić je dobio državljanstvo SAD-a gdje je nesmetano živio do smrti. Najveća četnička stratišta - drinski mostovi i Rama, ne nose nikakva obilježja. Tako su ubijeni Hrvati i Muslimani ostali zaboravljeni. U nekažnjavanju četničkih zločinaca nakon 1945. godine je jedan od razloga da se velikosrpske četničke ideje, a s njima i četnički zločini, ponovo jave nakon 50 godina u još stravičnijem obliku. Nekažnjeni zločini izvedeni u toku 1941.-1945. poslužili su kao osnova za nove zločine srpskih snaga u Bosni i Hercegovini 1991-1995. godine.

PROGLASNO DRAŽINO OBEĆANJE MUSLIMANIMA

"Odazovite se, pružena vam je ruka pomirenja!" - Pod kraj treće godine rata nastali su neki znaci varljivog i privremenog zaokreta u četničkoj politici prema Muslimanima

Proglasnu poruku Muslimanima je potpisao Draža Mihailović kao načelnik Vrhovne komande Jugoslovenske vojske, te ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva i armijski đeneral.

Iako od istog stabla, iako iste krvi, iako istog jezika, pa i običaja i pravoslavni i muslimani su u međusobnoj borbi prolili više krvi i po zajedničkoj nam grudi zasejali više grobova nego dva najkrvavija neprijatelja. Armijski đeneral ističe da je bilo *odmah plemenitih pokušaja da se ta borba obustavi: memorandum banjalučkih muslimana, upućen muslimanskim ministrima u Pavelićevoj vladi, još od avgusta 1941. godine, zatim rezolucije sarajevskih, mostarskih, prijedorskih, tuzlanskih prvaka, ali su svi ti pokušaji, na žalost, ostali glas vapijućeg.*

U tim rezolucijama predstavnici muslimanskih organizacija i istaknute ličnosti javnog života osuđuju ustaška ubijanja, pljačke srpske i židovske imovine, deportiranja i uopšte progone Srba i drugog nehrvatskog življa. U njima se ističe ideja bratstva i dobrog susjedstva. Nedvojbene su ograde od onih Muslimana koji su sudjelovali u zločinima. Protestuju protiv pokušaja da se na muslimanski narod kao cjelinu svali odgovornost za ustaške zločine. Navode se i podaci o progonima pripadnika muslimanskog naroda, a ustaški postupci kvalifikuju zločinima koje su *činili neke ustaše i drugi odgovorni i neodgovorni faktori.*

U glasilu jugoslovenskih muslimana u slobodnim jugoslovenskim planinama, u listu *Istok (Maštrik)* br. 7 na uvodnom mjestu je štampana spomenuta *Poruka đenerala Draže Mihailovića muslimanima širom Jugoslavije.*

Pod kraj treće godine rata počelo je opšte trežnjenje - kaže se u tom proglasu. U njemu se podsjeća da je u Bosanskoj krajini i u srednjoj Bosni, naročito u Sarajevu i u Posavni kao i u Starom Rasu - Sandžaku *došlo do toplih i bratskih veza i saradnje muslimana i pravoslavnih Srba, kao i između delova Jugoslovenske vojske i muslimanskih odreda za zajedničku borbu protiv zajedničkog neprijatelja.*

Primer za tu saradnju dala je i Hercegovina, pod vodstvom Mustafe Pašića, rahmetli dr. Ismeta Popovca, kao i Sarajevo sa herojem iz prošlih ratova, rahmetli Fehimom Musakadićem i Hamdijom Čengićem u istočnoj Bosni. Ali i sam narod, gde nije bilo vođa da ga izvedu na pravi put, tražio je put i sam za sebe, i našao ga je po svom zdravom razumu. Primeri pojedinih sela i opština gde su se seljaci i pravoslavni i muslimani sami sporazumevali za zajedničku odbranu svojih života, svojih porodica, svoje nejači i svoje imovine, ostaće potomstvu kao najlepši i kao trajan dokaz zdravih pogleda našeg seljačkog naroda i njegove uporne snage za samoodržanje. Ne sme se potcenjivati ni visoka uloga uleme, kao ni srednjeg

staleža, trgovaca i zanatlija, na ovom teškom ali po narod spasonosnom radu. Putevi su utvrveni, njima treba samo da se nastavi, i ja sam u tom smislu dao naređenje svima svojim komandantima na terenu. Oni će vas pozvati, odazovite se, oni će vam svugde pružiti ruku pomirenja, prihvatite je, bez straha i ustezanja.

Što se tiče budućeg položaja muslimana u obnovljenoj državi za koji se mnogi pitate, vi svojom današnjom saradnjom sa jugoslovenskom vojskom i borbom protiv zajedničkog neprijatelja udarate temelj tome svom položaju...[760]

UZDIZANJE ZLOČINA KAO JUNAŠTVA

Svedoci smo bili najbestijalnijeg klanja dece od godinu i dve dana i to ne od pojedinaca, nego i od celih grupa.[761] Tim riječima vojvoda Dobroslav Jevđević opisuje zločinstva svojih vojnika. Predstavlja ih u izvještaju Mihailoviću. Objašnjenja i pokolja i pljačke stavlja u istu ravan: kaže da su to *iskonski instinkti (koji) počinju da bivaju predominantni u narodnoj duši.*

Masovni zločini su jedna od karakteristika četničkog terora u Bosni i Hercegovini. Registrovani su od početka i provođeni do kraja rata. Vršile su ih četničke formacije iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore. Upadale su i u Hrvatsku, ubijale Hrvate i pljačkale njihovu imovinu. Masovne pokolje Muslimana i Hrvata izvršile su u mnogim mjestima ili u njihovoj neposrednoj okolini: Avtovcu, Berkovićima, Bileći, Bosanskoj Krupi, Bosanskom Šamcu, Bosanskom Grahovu, Bratuncu, Bukovici (kod Goražda), Cimu, Čajniču, Čapljini, Derventi, Drežnici, Drini, Drvaru, Foči, Gacku, Glamoču, Goraždu, Han Pijesku, Kalinoviku, Konjicu, Koraju, Krnjeuši, Kulen Vakufu, Ljubinju, Ljubuškom, Međeđi, Mostaru, Neretvi, Nevesinju, Olovu, Oštrelju, Prači, Prozoru, Rami, Ravnom, Rogatici, Stocu, Srebrenici, Širokom Brijegu, Ustikolini, Varcar Vakufu (Mrkonjić Gradu), Višegradu, Vlasenici, Vrtoču, Zenici, Zvorniku i dr. Mnogobrojni su primjeri bestijalnih pokolja žena, djece, staraca.[762]

Treba baš istaknuti kao osobinu četničkog vojevanja njihovo napadanje nenaoružanoga i slaboga neprijatelja... Klanje bespomoćnih žena i djece (muslimana)

760 VII, ČA, k. 13, f. 1, d. 1/1.

761 VII, Ča, XIV, knj. 2, dok. 174.

762 O svim tim zločinima dokumentovane podatke čitaoci mogu naći u knjigama V. Dedijera i A. Miletića, S. Čekića, Z. Dizdara i M. Sobolevskog i drugih autora. Župnik Juraj Gospodnetić je nakon okrutnog mučenja nabijen na ražanj i živ ispečen, a župniku Nestoru Waldemaru su odsjekli glavu i nosali na kocu. Bezbroj je primjera klanja, ubijanja i pljačkanja pokretne imovine, paljenja kuća, crkava i džamija, potpunog uništavanja sela, naselja i većih mjesta. O tome i Zbornik dokumenata o NOR-u jugoslovenskih naroda, tom IV i XIV.

za četnike je po sebi razumljivo, časno i hrabro djelo, a izvršioci se smatraju junacima.[763]

Stravični zločini u Foči ponovili su se u kolovozu 1942. te početkom 1943. Tada su četnici *očistili* od Muslimana i ostala okolna područja u istočnoj Bosni s desecima hiljada zaklanih i ubijenih, većinom žena i djece. Pavle Đurišić 13. II 1943. izvještava Dražu o *čišćenju* srezova Čajniče, Foča i Pljevlja:

Sva muslimanska sela u tri pomenuta sreza su potpuno spaljena tako da nijedan njihov dom nije ostao čitav... Za vreme operacija se pristupilo potpunom uništavanju muslimanskog življa bez obzira na pol i godine starosti. Naše ukupne žrtve su bile 22 mrtva, od kojih su dva nesretnim slučajem i 32 ranjena. Kod muslimana oko 1.200 boraca i do 8.000 ostalih žrtava: žena, staraca i dece.

U tzv. *Prozorskoj operaciji* četnici su zaklali 1.500 Hrvata i oko 500 Muslimana, dio su bacili u rječicu Ramu, od čega je 1.716 ubijenih samo na prozorskom području. Major Petar Baćović, koji je zapovijedao tom operacijom, brzojavom 23. X 1942. godine izvještava Mihailovića: *U operacijama Prozor zaklano je preko 2.000 Šokaca i Muslimana. Vojnici se vratili oduševljeni.* U oktobru 1943. pod direktnim Dražinim zapovjedništvom u Višegradu je zaklano i ubijeno najmanje 2.500 Muslimana i Hrvata. Njihovi zločini se odlikuju masovnošću i najužasnijim metodama. Slični metodi su primjenjivani nad glavnim političkim protivnicima četnika.

METODI I CILJEVI SRPSKE POLITIKE U TOKU RATA

Spomenuti pokolji su sastavni dio čišćenja državnog teritorija Velike Srbije u kojoj treba da žive samo Srbi. Taj vojno-politički program je krajem 1941. godine utvrđen u saradnji sa izbjegličkom vladom u inostranstvu. Time su jasno određeni metodi i ciljevi četnika i srpske politike u toku toga rata. U suštini toga poduhvata je potreba i zadatak da se na zacrtanom prostoru fizički iskorijene Hrvati i Muslimani, te nacionalne manjine. Promptno je i obznanjeno na području djelovanja Dinarske četničke divizije. Njen štab 25. III 1942. godine kao svoj glavni zadatak ističe: *Što jača organizacija srpskog naroda u ovim krajevima radi uspostavljanja srpske vlasti u danom momentu, radi obračuna sa Hrvatima i na koncu radi čišćenja Hrvata i Muslimana iz Like, Severne Dalmacije, Bosne i Hercegovine i stvaranja jedne homogene i čisto pravoslavne države, oslanjajući se na Srbiju i Crnu Goru.*[764]

---

763 General Rudolf Liters, zapovjednik njemačkih postrojbi u NDH, u svom izvještaju maja 1943. Glavnom stanu u Berlin. HDA, Fond: ZKRZ GUZ br. 2.549/1946., kut. 91 i 647.

764 Izdajničko i reakcionarno vodstvo HSS-a i Narodno-oslobodilačka borba, izdanje *Vjesnika*, JNOF Hrvatske, bez mjesta izdanja, prosinac 1942., str. 11.

Moji četnici samo znaju za svoga Kralja i veliku Srbiju uz jasan cilj: Velika, slobodna i čista (od nesrba - o.a.) *Srbija.*[765]

Tim riječima se oglašava major Jezdimir Dangić, komandant Bosanskog četničkog odreda (ubrzo i četničke komande istočne Bosne) u izvještaju Draži septembra 1941. godine sa Romanije. Za njega i njegove jedinice Dražina zapovijest utemeljena na ravnogorskom programu predstavlja jedinstven vojno-politički cilj. S njim u skladu nastupaju komandanti i politički djelatnici i u Bosni i Hercegovini.

U duhu direktive naše Vrhovne komande... srpsko pitanje se rešava evakuacijom, istrebljenjem i prinudnim iseljenjem znatnog broja muslimana i katolika.[766] Tako se oglašava Boško Todorović, komandant operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, u izvještaju Ravnoj gori 26. I 1942. godine.

Nijedan musliman neće među nama ostati. One muslimane koji su se ogrešili o naš narod, kao i one čaršijske politikaše, koji su menjali sve političke boje i godinama sisali krv našeg srpskog sveta iz Bosne i Hercegovine, dodvoravajući se našim zaslepljenim i pokvarenim političarima, uništićemo bez milosti... Seljake i ostali svet sitni preselićemo u Tursku... Sve katolike koji su se ogrešili o naš narod u njegovim tragičnim danima, kao i sve intelektualce i sve ekonomski jače, nemilosrdno ćemo uništiti. Seljački svet i isto tako sitni radni svet poštediti i od njih ćemo napraviti prave Srbe, koje ćemo milom ili silom prevesti u pravoslavlje.

Miloš N. Jovanović, komandant Ozrenskog četničkog korpusa, na taj način 13. II 1943. godine prenosi Dražino naređenje Golubu Mitroviću, komandantu Zeničkog vojno-četničkog odreda.

Eto to su ciljevi naše borbe i kad dođe odsudan čas mi ćemo ih ostvariti. Mi smo ih već u nekim delovima naše otadžbine i ostvarili.[767]

Uspostavu Velike Srbije, kako ju je odredio Draža 1941. godine, kataklizmatično je objašnjavao u svom govoru u Trebinju krajem jula 1942. godine jedan od četničkih vođa i propagandista, doratni novinar beogradske *Politike* Milan Šantić.

Srpske zemlje (tj. ona područja u granicama zamišljene Velike Srbije - o.a.) *moraju biti očišćene od katolika i muslimana. U njima će živjeti samo Srbi. Čišćenje će se provesti temeljito. Sve ćemo ih potisnuti i uništiti bez izuzetka i bez sažaljenja. To će biti polazna tačka našeg oslobođenja.* U zaključku svog govora u Trebinju Milan Šantić kaže: *Sve to treba da se svrši brzo i u jednom revolucionarnom zamahu.*[768]

765 *SLOBODA ili SMRT*, list četničkog pokreta Draže Mihailovića br. 1 od 3. X 1941. godine, str. 6.

766 Z. Dizdar - M. Sobolevski, n. dj., str. 266.

767 Zdravko Dizdar-M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941-1945.*, Zagreb, 1999., str. 498.

768 Ivan Košutić, *Hrvatsko domobranstvo u drugom svjetskom ratu*, II dio, Zagreb, 1994., str. 177-178.

Takve programske smjernice i na njima zasnovana naređenja činili su od četnika okrutne i nepomirljive neprijatelje Hrvata i Muslimana. Radili su na njihovom fizičkom uništenju kako bi stvorili čistu Veliku Srbiju u zamišljenim granicama. Raspirivali su nacionalnu i vjersku mržnju širom Bosne i Hercegovine. U istočnoj Hercegovini, istočnoj i jugozapadnoj i dijelovima srednje Bosne i u susjednim područjima Hrvatske počinili su od 1941. do 1945. godine najbrutalnije zločine klanja, ubijanja, silovanja i uništenja čitavog hrvatskog i muslimanskog stanovništva, uz pljačke pokretne i uništavanje njihove nepokretne imovine.

NESRPSKO ŽITELJSTVO "VELIKOSRPSKE ZEMLJE"

Svakome treba da bude jasno da ćemo mi posle rata ili u datom momentu izvršiti svoj zadatak i da u srpskim zemljama neće niko drugi živeti osim Srbina.[769]

U programskim osnovama četničkog pokreta su i dokumenti Štaba Dinarske četničke divizije. U njima je definisan glavni zadatak te divizije: *Što jača organizacija srpskog naroda u ovim krajevima radi uspostavljanja srpske vlasti u danom momentu, radi obračuna sa Hrvatima i na koncu radi čišćenja Hrvata i Muslimana iz Like, Severne Dalmacije, Bosne i Hercegovine i stvaranja jedne homogene i čisto pravoslavne srpske države, oslanjajući se na Srbiju i Crnu Goru.*[770] Taj dani momenat *obračuna sa Hrvatima i čišćenje Hrvata i Muslimana* situiran je od prvih ratnih dana i trajao do kraja rata što znači onoliko koliko su duga masovna zločinstva počinjena u tom periodu na tim prostorima. Međutim, ključno vrijeme toga konačnog obračuna nastaje u završnoj fazi i neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata.

Bilo je Dražinih instrukcija kojima je nalagano da se pojedine četničke akcije što više razglase i da dospiju do naroda u širim područjima. Ali među četničkim dokumentima postoje i oni u kojima se izričito napominje: *Ovo se ne može pisati niti javno govoriti, jer bi i turcima došlo do ušiju.*[771]

Teror nad Muslimanima nikada u tom ratu nije prestajao, ali je nešto smanjen 1943. godine. Ne treba gajiti iluzije: nije to rezultat eventualnog zaokreta u četničkom shvatanju netolerancije, mržnje i antimuslimanskog stava i raspoloženja. Nije posljedica ni politike koja bi eventualno odustajala od stvaranja Velike Srbije i čišćenja nesrpskog življa sa velikosrpske zemlje. Teror

769 Arhiv VII, Ča, k. 1, reg. br. 17/3-18.

770 *Izdajničko i reakcionarno vodstvo HSS-a i Narodno-oslobodilačka borba*, izd. *Vjesnika* JNOF Hrvatske, bez mjesta izdanja, prosinac 1942., str. 11.

771 Dok. br. 523, Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, knj. I, Beograd, 1945.

je ublažen iz potrebe da se Muslimani odvrate od pristupanja NOP-u. I u tadašnjoj propagandi, i u poslijeratnoj istoriografiji može se naći pojednostavljeno tumačenje po kojem su Muslimani pristupali partizanima, jer su se *bojali srpske osvete*. Četnicima je itekako stalo do toga da tim odvraćanjem muslimanskog i hrvatskog žiteljstva od NOP-a smanjuju udarnu moć partizanskih formacija kao svojih najljućih neprijatelja. Oni su htjeli, isto tako, da smanjenjem terora podmire narasle vlastite potrebe za živom silom time što bi se Muslimani i Hrvati svrstavali u njihove redove, pod četničke zastave i kokarde, u svrhu borbe za ravnogorske programske ciljeve. To neće smetati da četnici *posle rata ili u danom momentu izvrše svoj zadatak*. Jer ionako u *srpskim zemljama neće niko drugi živeti osim Srbina*. Premda je smanjen, teror nad tim narodom nikada nije obustavljen. Prije bi se moglo reći da je samo odgođen u onom intenzitetu u kojem je otpočeo u prvoj i trajao kroz sve ratne godine. Do kada?

Kratka zadrška načinjena je za likvidaciju i temeljito uklanjanje Muslimana *van naše teritorije*, tj. iz planirane Velike Srbije kao *celog etničkog područja na kome Srbi žive*. Uz pokolje i pogrome već izvršene u prvim ratnim godinama njihovo pokretanje je zakazano na dan ustanka. To je onaj dan na koji su Draža i četnički pokret stalno čekali odlažući pokretanje borbe protiv okupatora. Tada će svi Muslimani biti pokrenuti *sa svojih naselja. U danom momentu svi muslimani ima da budu pokrenuti sa svojih ognjišta* - piše Mihailović o svom stavu prema muslimanskom narodu.

Odlaganjem terora i konačnog obračuna bavi se i decembarski priručnik iz 1942. godine, kojim se pojašnjavaju programska načela i postavke četničkog pokreta. U njemu se navodi da su četnici spremni na teror u toku završne faze rata i *još neko vreme nakon rata*. Završna faza i prvo vrijeme nakon rata je odlučujuća etapa ostvarenja projekta Velike Srbije, zaokružene nacrtanim granicama na mapi Stevana Moljevića i njegove *Homogene Srbije*. Ta faza podrazumijeva postavljanje novih granica srpske nacionalne jedinice unutar Jugoslavije, čišćenje srpskog državnog teritorija i iseljavanje nesrpskog življa iz te jedinice. Istovremeno je to i trenutak odmazde prema svima onima koji su se do tada ogriješili o srpski narod.

Obračun četničkog pokreta sa okupatorom u Jugoslaviji Draža i četničko vodstvo su stalno odgađali i vezali sa iskrcavanjem trupa zemalja članica antihitlerovske koalicije. Ta invazija je, po njihovom tumačenju, bogomdani trenutak kada će krenuti opšta borba protiv okupatora. To je ujedno onaj Dražin *dan ustanka* ili *dani momenat kada muslimani ima da budu pokrenuti sa svojih ognjišta a što niko neće moći sprečiti*. Za taj trenutak Mihailović je vezao i *rešenje našeg spora i sa Turcima-muslimanima, i sa Hrvatima i sa svim manjinskim grupama*.

U programskim dokumentima taj obračun sa nesrpskim narodima se decidno povezuje sa završnom fazom rata, ali i sa izvjesnim vremenom nakon njegovog završetka.

Kapetan Radoslav Ivanišević piše: ... *Muslimani i ustaše odnosno Hrvati platiće ceh pre ili posle, za njih ima vremena, jer nemaju gde, ostaju nam jednako pod ruku...*[772]

ŠTA ZNAČI "DATI MOMENAT ZA KONAČNI OBRAČUN"? Autohtoni i starosjedilački narodi kao glavna smetnja stvaranju Velike Srbije

Muslimani su svojim postojanjem jedna od glavnih smetnji stvaranju Velike Srbije. Kao autohton i starosjedilački narod nastanjuje prostore državnog teritorija uplaniranog velikosrpskim projektom *ujedinjenja svih srpskih zemalja u kojima žive Srbi*. Prema njemu je propaganda godinama, decenijama takoreći, raspaljivala mržnju. Mržnja i neprijateljstvo nisu prestali sa blagim zaokretom četničkog vodstva radi pridobijanja Muslimana u jedinice JVUO i njihovog odvraćanja od NOP-a i partizana. Teror i nasilje, premda zamalo ublaženi tim zaokretom, nikada nisu obustavljeni i radikalno prekinuti. U punom intenzitetu su, ustvari, samo odgođeni *za dati momenat* i za vrijeme *neposredno posle rata*. To piše i jedan od hercegovačkih komandanata Danilo Salatić: *Svakom neka bude jasno da ćemo mi posle rata ili u datom momentu izvršiti svoj zadatak i da u srpskim zemljama neće niko drugi živeti osim Srbina*.

Četnički pokret je, u programskim ciljevima, predvidio i pripremao akcije kojima će se u *danima sloma* u završnici i neposredno nakon rata *kazniti svi koji su na zločinački način služili neprijatelju* na istrebljenju srpskog naroda. Imao je u vidu i radikalno čišćenje gradova, te njihovo popunjenje *svežim srpskim elementom*, a potom i *čišćenje ili pomeranje seoskog stanovništva s ciljem homogenosti srpske državne zajednice*. U tim planovima u srpskoj jedinici u Velikoj Srbiji u *budućoj Jugoslaviji*, predviđena je i treća faza koja nastaje poslije rata. U akcijama za koje se pripremao uzet je *kao naročito težak problem pitanje muslimana, po mogućnosti rešiti u ovoj fazi*, što će reći još u toku rata. Kako, kojim sredstvima? Taj stav prema Muslimanima bio je da ih treba sistematski fizički uništavati. One koji ne budu uništeni, iseliti u Tursku, te na njihovu teritoriju naseliti srpsko stanovništvo.

Time je određena, u četničkoj izvedbi, sudbina muslimanskog naroda. Nestao bi sa lica zemlje u toj četničkoj *Velikoj Srbiji* buduće *velike Jugoslavije* sa dominacijom srpskog naroda u njenom društveno-političkom i socijalnom uređenju, za koje je rečeno *da ga sada ne treba tretirati*. U ostvarivanju plana o istrebljenju Muslimana četnička propaganda je svesrdno prethodila masov-

772 Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941-1944., str. 49-50; M. Seferović, Isto, str. 46.

nim pokoljima izvršenim u Bosni i Hercegovini i na području Sandžaka. O tim pokoljima postoji mnoga i veoma obimna istoriografska literatura. Propaganda je te stavove rasprostirala na sva zvona. Doslovno je slijedila i Dražin stav zapisan 20. XII 1941. u Instrukciji majoru Đorđu Lašiću, komandantu četničkih odreda u Crnoj Gori i kapetanu Pavlu Đurišiću, komandantu sandžačko-limskih četničkih odreda. On piše da je jedan od ciljeva *naših odreda... čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata... U krajevima očišćenim od narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata izvršiti naseljavanje Crnogoraca (u obzir dolaze siromašne nacionalno ispravne i poštene porodice).* U tim čišćenjima vidio je način ostvarivanja osnovnog cilja *stvoriti Veliku Srbiju u velikoj Jugoslaviji i u njoj dominaciju srpskog naroda.* Granice etnički čiste Velike Srbije već su predočene u ovom radu. Uz precizne granice pomenut je i cilj *kazniti sve ustaše i Muslimane koji su u tragičnim danima nemilosrdno uništavali naš narod.*[773] Ako se zna da su ustaše poistovjećivane sa Hrvatima, a Muslimani sa ustašama onda se zna ko bi sve bio na udaru toga obračuna.

Nastojao je da iskoristi ozlojeđenost Srba ustaškim terorom da bi ih pridobio za sebe na antikomunističkoj osnovi. U isto vrijeme, obraćajući se Muslimanima, htio bi da ih odvrati od NOP-a i otrgne od mogućeg uticaja KPJ.

Mi smo dosta prolivali krvi, treba i drugi to isto da rade. Svakom neka bude jasno da ćemo mi posle rata ili u datom momentu izvršiti svoj zadatak i da u srpskim zemljama neće niko drugi živeti osim Srbina...[774]

Otpremajući tu poruku komandantu II sarajevske četničke brigade, kapetan Danilo Salatić tumači kako on i njegova vojska treba da prihvate i objasne eventualnu saradnju sa jednim dijelom Muslimana. Od propagande se traži da objasni ljudima *da ovo prime kao nužnu potrebu. Objasniti ljudima da je sada momenat da mi moramo sa njima sarađivati, da bi smanjili broj naših neprijatelja. Da ih zavadimo sa Hrvatima da se oni pobiju a mi da gledamo svoja posla.* Sve do *datog momenta kada ćemo izvršiti svoj zadatak prema kome u srpskim zemljama neće niko drugi živeti osim Srbina.*

Crnu neposredno predstojeću budućnost muslimanskog naroda vojvoda Dobroslav Jevđević u svojim lecima formuliše kao *definitivni prijem srpske nacionalnosti.* Tako i kapetan Danilo Salatić. Prvi je tom narodu stavio do znanja da će prostori na kojima živi *neosporno i neprikosnoveno* pripasti *srpskoj državnoj zajednici*, a drugi da u tim srpskim zemljama *neće niko drugi živeti osim Srbina.*

Ono što se po kapetanu Danilu Salatiću ne može pisati ili javno govoriti, *jer bi i Turcima došlo do ušiju*, zapisano je i prepričavano baš na području koje je u tom trenutku bilo pod nadzorom Salatićevog štaba - u nevesinjskom

773 Arhiv VII, Ča, k. 1 reg. br. 10/1.
774 Vlado Ivković, Nevesinje..., n. dj., str. 304-305.

srezu. Tamo su Muslimani i Srbi, predstavnici muslimanske milicije i civilne sekcije četničkog štaba, 8. jula 1942. godine potpisali dogovor o međusobnoj komšijskoj snošljivosti pravoslavnih i muslimana. Sporazum je zapisnički formulisan u šest tačaka: da se stane na stanovište izmirivanja zavađenih elemenata između muslimana i pravoslavnih; da se održavaju običajne komšijske veze i zabrani izazivanje i sa jedne i sa druge strane; da se što manje govori i tretira o prošlosti, jer *pošten narod, koji je zaveden od nepoštenih vođa, koji ne žive među svojim narodom nego su utekli neznano kuda, nije ništa kriv; da se vrati sva opljačkana stoka i da graditelji ovoga sporazuma Ćatić Salko i Draganić Jovan apeluju i mole sav narod kako pravoslavni i muslimanski da se pridržavaju gore potpisanog sporazuma.*

Što je dogovoreno i potpisano, javno se prenosilo u narodu, To nije smetalo zastupniku komandanta za Hercegovinu da otpremi dva telegrama *Komandantu 580*. U prvom telegramu je naređeno *da kapetan Glumac izradi plan napada na Turke u Čajničkom srezu.* Zatražio je *da se plan dostavi ovoj komandi*. U drugom je dat znak za akciju: *Odobrava se prvi napad na čajničke Turke... Da komandant korpusa uhvati vezu sa kapetanom Lukačevićem, kao i ostalim susednim komandantima i zajedno sa njima izvrše napad na čajničke Turke što pre...*[775]

Time je čajnički kraj dopao u karte i druge dokumente o istrebljenju muslimanskog stanovništva i drugih nacionalnih manjina, te prisilnom pokrštavanju na državnom teritoriju buduće homogene Srbije. To pokazuje i Memorandum Muslimana čajničkog sreza dostavljen italijanskom komandantu 5. alpske divizije *Pusteria*, vitezu Ordena zlatne medalje Đovaniju Ekspoziteu 20. maja 1942. U memorandumu su podaci o masakru četnika nad Muslimanima u srezovima Čajniče, Foča, Višegrad. Rečeno je da je - po *proksimativnoj procjeni* - za *ciglo dva mjeseca* ubijeno oko 10.000 Muslimana. Klanja su počela nakon *povlačenja Italijana decembra 1941.* Potpisnici ovog dokumenta pišu da su se Muslimani nalazili pod *skiptrom Italije* i Musoliniju predali '*Mač branioca islama'. Pokolje su izazvali i naredili Mihailovićevi oficiri.*

U memorandumu se još kaže da su na zborovima u Čajniču i Goraždu četnici proklamovali da su Muslimani bez izuzetka osuđeni na smrt. *Mi znamo da je prvo svjetlo zakonitosti i pravde preko Rimskog zakonika još prije 2.000 godina došlo iz Rima. Mi znamo da se prvi plamen čovječnosti, humanizma i renesanse na izmaku srednjeg vijeka pojavio iz Rima. Mi znamo da prema tim velikim tradicijama možemo i danas mirno stati pod okrilje zakonitosti, čovječnosti i humanosti tog istog velikog Rima.*[776]

Tim riječima se završava spomenuti muslimanski Memorandum upućen Đovaniju Ekspoziteu, komandantu 5. alpske divizije *Pusteria*. Javio se i vo-

775 Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, 295/16, d. 522; 312/34, d. 524.
776 Dr. Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija 1941-1945*, 491, Rad, Beograd, 1983.

jvoda Dobroslav Jevđević. Kao da je htio da upotpuni sa svoje strane ovu prepisku muslimanskog stanovništva sa svojim pokroviteljima italijanskom okupacionom upravom. On je nastojao da razjasni *najneobičnije verzije o stavu četnika prema muslimanima.* Obratio im se javnim letkom u namjeri da objasni stanovište četničkog pokreta *po toj stvari.* Stoga, valjda, napominje u tom letku da ne govori samo kao delegat Vrhovne komande *nego je to i njegovo najintimnije lično ubjeđenje.*

Vojvoda Jevđević skreće Muslimanima *pažnju na još jednu za njih tešku pojavu.* Koju pojavu? *Ogorčen i ojađen srpski seljački narod u svom bolu često puta ne može da razlikuje dobre i nevine od ustaških muslimana... U istoriji su nezapamćeni nad njim izvršeni zločini izazvali su u njegovoj duši sudbonosne preokrete i žalosna je istina koju ja neću da tajim, da dobar deo Srba misli da im nema više nikada ni pod kakvim uslovima zajedničkog života sa muslimanima.*

Potom on predskazuje šta se sve može dogoditi muslimanskom stanovništvu na kraju rata. *Ovo raspoloženje moglo bi prilikom formiranja i stvaranja nove države u prvim danima dovesti do tragičnih događaja. Njih može sprečiti isto tako zamašan i sudbonosni događaj kakav je bio pokolj srpskog naroda prošlog leta. Muslimani bi mogli da promene kolektivno raspoloženje Srba prema sebi samo tako, ako odmah što hitnije pristupe obrazovanju svojih nacionalnih srpskih jedinica borbene vrste, koje ne bi imale nikakve veze sa nama, nego iz vlastite pobude sa oružjem u ruci započele borbu protiv ustaških krvnika i muslimanske i ostalih vera. Krv se može samo krvlju sprati... Mislim da je bolje da ovo iskreno kažem nego da se zavaravamo i obmanjujemo, zlu treba tražiti leka za vremena.*[777]

Potpisnik ovog letka vojvoda Dobroslav Jevđević tvrdio je da su četnici u Foči vraćali imovinu otetu od Muslimana i *streljali osmoricu pljačkaša.* Takvu tvrdnju je porekao sam Jevđević, uz njega i Baćović, pri izvještaju svom generalu na Ravnoj Gori o napadu na Foču 19. avgusta 1942. godine. *Svi tragovi masakra odmah su uklonjeni a formalno smo objavili streljanje vojnika koji su ubijali i pljačkali.*

To što se desilo u Foči, čini se i na svim drugim mestima kuda četnici prolaze... Mihailoviću tako piše inž. Vladimir Zečević, komandant Nevesinjske četničke brigade, zadovoljan *što je upućen na dužnost u ovaj hercegovački kraj.*

Biće težak problem zadržati mase pri konačnom obračunu (podvukao autor) *da ne plate i pravi i krivi.*[778] To pišu Jevđević i Baćović načelniku svoje Vrhovne komande.

O tom konačnom obračunu, na ovaj ili onaj način, govori se i u mnogim drugim službenim aktima i propagandnim glasilima. Velika Srbija očišćena

777 VII, ČA, k. 222, f. 3, d. 54.
778 ZB, XIV/1, d. 199; VII, k. 170, f. 4, d. 54.

od nesrpskog žiteljstva u tim dokumentima je nazivana *idejom ravnogorske države.* Jedinu i najveću opasnost za tu državu predstavljala bi komunistička Jugoslavija. Tako Jevđević i Baćović ističu svoje gledanje na antikomunističku propagandu i odnos prema Muslimanima. Oni pišu da bi *formiranje komunističke Jugoslavije onemogućilo Srbima* ne samo *pravo na osvetu i naknadu žrtava nego bi ih deklarisalo kao građane drugog reda, pošto bi sve antisrpsko potražilo utočište u komunizmu.* Navode da *ideju ravnogorske države narod prima sa oduševljenjem i prihvata krilaticu da se oružje neće polagati, dok se takva država ne ostvari.*[779]

MANIPULACIJE BROJEM ŽRTAVA I STRADANJIMA

Nažalost, Srbi kvare svoj položaj lažnim klevetanjima i strašnim pretjerivanjima u broju žrtava. Srbski su emigranti namjerice te žrtve povećali da bi Draži Mihailoviću pripisali više zasluga nego što mu pripada, a to sa svrhom da istaknu vlastite zasluge u ovome ratu, da bi im saveznici dali slobodne ruke za vlastitu srbsku politiku poslije rata. Ipak je ta politika previše prozirna da bi nas mogla prevariti.[780]

Ustaše i partizani su poklali preko milion Srba. (Iz jednog od mnogih četničkih letaka).

Od 1941. godine pa nadalje četnička propaganda je stalno operisala sa brojem žrtava i stradanjima Srba. Trajnost kampanje, učestalost isticanja zastrašujućih brojeva i naglo uvećavanje podataka o ubijanim Srbima pretvorilo se u svojevrsnu manipulaciju ljudskim nevoljama. Na tim ciframa je zasnivala stalne prijetnje uništenjem hrvatskog i muslimanskog naroda. Na ta dva naroda u cjelini svaljivala je krivicu za sva zla nanesena srpskom stanovništvu u Drugom svjetskom ratu. U saglasnosti s njenim postavkama ustaše su glavni krivci, ali su sa ustašama identifikovani pripadnici dva naroda - Hrvati i Muslimani u NDH. Na njima je historijska odgovornost i za logor Jasenovac. Dugo vremena je na toj osnovi smišljeno vršena žustra kampanja putem letaka, proglasa, naredaba, skupova i govora.

Najprije je isticano 382.000 ubijenih 1941. godine. U februaru 1942. taj broj se povećao na 518.000, a u aprilu 1942. na 600.000 fizički likvidiranih Srba. U drugoj polovini 1942. godine skočio je na 800.000, a u novembru 1944. na preko 1,000.000. Krajem rata isticano je milion i pet stotina hiljada ubijenih pripadnika srpskog naroda u NDH. Manipulacija tim brojem je

779 VII, k. 170, f. 4, d. 54.
780 *The Spectator*, HDA, Zagreb, A NDH, Fond: Stampati, dok. inv. br. 1322 od 2. VIII 1943.

nastavljena i nakon rata zato što nisu publikovani zvanični podaci o ukupnim žrtvama, njihovoj nacionalnoj i političkoj pripadnosti i prostornom rasporedu. Sumarni rezultati ukupnog broja žrtava rata 1941.-1945. po republikama i pokrajinama, po nacionalnoj strukturi i po načinu stradanja objavljeni su u knjizi Željka Krušelja-Đure Zagorca *Sporna knjiga mrtvih. Aktuelne kontroverze u istraživanju broja poginulih i umrlih Jugoslovena u ratu naprosto tjeraju na ozbiljnu analizu zbivanja oko popisa iz 1964.*[781] Iz tog popisa žrtava prema kategoriji, mjestu, godini i načinu stradanja Mihael Sobolevski objavio je studiju *Prešućena istina - žrtve rata na području Jugoslavije 1941-1945. prema popisu iz 1964. godine.*[782]

U prilozima su poimenično iskazane sve žrtve s osnovnim podacima. Obuhvaćene su u Jugoslaviji sveukupno 597.323 žrtve rata (bez kolaboracionista). Od toga broja na teritoriju Bosne i Hercegovine je bilo 177.045, na području Hrvatske 194.749, u Srbiji sa Kosovom i Vojvodinom 147.205 žrtava rata. Od ukupnog broja poginulih Srba je bilo 346.740, Hrvata 83.257, Muslimana 32.300 i Židova 45.000. U ustaškom logoru Jasenovac bilo je 49.602 žrtve, od kojih je najviše Srba - 26.170, zatim 8.121 Židova, 5.900 Hrvata, 1.471 Roma i 789 Muslimana. U logoru Stara Gradiška registrovano je 9.586 žrtava, od kojih je najviše Srba (7.774), 923 Židova, 646 Hrvata i 160 Muslimana. Ukupno je u ta dva najveća ustaška logora prema tim podacima stradalo 59.118 žrtava. Sve te podatke je posebno preuveličavala i širila srpska propaganda u emigraciji.

U nekim zapadnim zemljama, u kojima su određeni politički krugovi podržavali četnički pokret, sotonizirani su Hrvati i Muslimani. Propaganda je prenosila i uvećavala podatke o broju srpskih žrtava u NDH bez obzira na upozorenja da nisu tačni. U *The Spectatoru* pod naslovom *Jugoslovenska tragedija* piše: *Mi znademo da je Mihailović svojom uskogrudom srbskom politikom od sebe potpuno udaljio Hrvate. Hrvati se danas bore protiv njega mjesto da s njime surađuju. Mihailović je učinio istu grešku s Londonom, te je ujedno on krivac zbog proširenja komunističke propagande između boraca (protiv) Osovine, jer je bilo jasno da će se ruski, odnosno komunistički utjecaj među borcima osjećati to više što će Mihailović biti manje Jugosloven.*[783]

Cilj propagande o visokom broju ubijenih Srba bio je da se u srpskom stanovništvu postigne propagandni pritisak kako bi se oni pridobili za četnike, kako bi postali borci za tzv. Veliku Srbiju. Izmišljene ili uveličane brojeve o srpskim žrtvama preuzimale su njemačka, italijanska i druge obavještajne službe, te okupacione trupe Nijemaca i Italijana u Hrvatskoj i Bosni i Hercego-

781 Danas, Zagreb, 1989., br. 405, str. 24-25.

782 *Časopis za suvremenu povijest* br. 2-3, Zagreb, 1993., te poimenični popis žrtava u logoru Jasenovac i Stara Gradiška 1941-1945. *Jasenovac - žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije.* Bošnjački institut Zurich-Sarajevo, 1998.

783 HDA, Zagreb, A NDH, Fond: Stampati, dok. inv. br. 1322 od 2. VIII 1943.

vini. Te su službe i postrojbe sarađivale s četnicima u progonima Hrvata i Muslimana. Tako se stvarao na raznim stranama mit o navodnoj genocidnosti ta dva nesrpska naroda.

U Bosni i Hercegovini nisu u međusobnom sukobu suprotstavljeni njeni narodi već politički i vojni pokreti. Ljudske gubitke prouzrokovale su vojske - okupacijske njemačke i italijanske, oružane postrojbe NDH, četničkog i antifašističkog NOP-a, pa i saveznički pri bombardovanju. Gubici su u redovima vojnih i političkih protivnika posebno u stanovništvu, u skupinama i pojedincima koji im po bilo kojem osnovu nisu odgovarali. Nakon rata nije objavljen stvarni popis svih žrtava prema prostornom rasporedu, nacionalnoj i političkoj pripadnosti. Bez toga se stvorila mogućnost njihove manipulacije.

Broj muslimanskih žrtava pogubljenih od četničkih ruku od 1941. do 1945. godine nije utvrđen. U dokumentima se pominju cifre od 36.000 do 50.000 ljudi. Nemoguće je ustanoviti koji je srez ili grad najviše stradao u tom genocidu. U Rogatici su spaljena 123 sela i zaseoka, a ubijeno je 5.478 Muslimana. U toj i u opštini Borik je u 1943. godini registrovano 3.000 udovica. U Čajniču je do februara 1943. godine ubijeno oko 4.000, u Foči 5.000, u Pljevljima, Priboju i Višegradu više hiljada, itd.

Osim što su u tim i drugim područjima posljedice počinjenih zločina stravične po broju žrtava, u njima su i najobimnije pljačke, uništena mjesta, naselja, sela i gradovi, kulturni, vjerski i istorijski objekti i spomenici muslimanskog, hrvatskog i srpskog naroda. Najtragičnije su izgubljeni ljudski životi. Trajne su posljedice ostale i na onim koji su preživjeli. A da se i ne govori o opljačkanoj, uništenoj imovini, kulturno-istorijskim i vjerskim spomenicima. Podaci o broju žrtava u pojedinim mjestima i krajevima Bosne i Hercegovine su preuveličavani. Narodni odbor iz Sarajeva u pismu Adolfu Hitleru 1. XI 1942. godine procjenjuje dotadašnje muslimanske gubitke na "oko 150.000 duša, i neprocjenjive gubitke u imovini".[784] Najveći predstavnici Trećeg rajha i NDH smatrali su ovu brojku višestruko preuveličanu. Zato su njemačke vlasti izvršile vlastitu istragu u 10 srezova-kotareva (Zvornik, Bijeljina, Srebrenica, Rogatica, Višegrad, Brčko, Tuzla, Kakanj, Sarajevo i Visoko) u svojoj okupacionoj zoni. U februaru 1943. godine, kada su završili tu istragu, utvrdili su da je tu ubijeno 24.400 Muslimana i 8.400 Hrvata, uglavnom od četnika.[785] U funkciji manipulacije ljudskim žrtvama bio je i Emin El Huseini, vrhovni Jerusalimski muftija, nakon povratka iz NDH. On u izvještaju od 12. IV 1943. godine H. Himleru ističe kako je Muslimane u NDH *zatekao u očajnom stanju zbog činjenice da su bande kojima rukovode Engleska i Rusija pobile preko 100.000 islamskih vjernika, a ostalo bez krova (njih) 200.000.*[786]

784 V. Dedijer-A. Miletić, c. dj., str. 252 i 255.

785 Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Musolinija*, Zagreb, 1980., str. 581-584.

786 Zdravko Dizdar, *Prva pobuna u nacističkoj vojsci: Pobuna Trinaestoga pionirskog bataljuna 13. SS divizije 'Croatia'* u Villefranche de Rouergueu 17. rujna 1943. godine, *Časopis za suvremenu*

Nakon četničkih pokolja krajem 1943. i početkom 1944. godine povećava se i procijenjeni broj muslimanskih žrtava. Tako se u februaru 1944. godine u letku Huske Miljkovića, zapovjednika Unskog operativnog sektora NOVJ-a *Muslimanima Krajine*, procjenjuju dotadašnje muslimanske žrtve od *200.000 duša*. Taj procijenjeni broj od *200.000* poklanih i ubijenih nalazimo i u podnesku Besim-bega Teskeredžića, *istambulskog poslanika bosanskih muslimana* podnijetom 24. IV 1944. godine ambasadoru Velike Britanije u Ankari, gdje je prilikom zaprimanja dokumenata zabilježeno kako to *sve zvuči potpuno preuveličano*.[787] Najveću procjenu *od 300.000 duša* muslimanskih žrtava u toku rata u Bosni i Hercegovini iznio je dr. Osman Kulenović na saslušanju kod UDBE za Hrvatsku 19. II 1947. godine.[788] Vlasti NDH su od sredine 1944. operisale sa procjenom kako su do tada *četnici razorili oko 30.000 domova i poubijali najmanje 150.000 hrvatskog življa*, od kojega *preko stotinu tisuća* muslimanskog.[789] Nažalost, do danas nije napravljen ni jedan cjelovit popis žrtava pobijednih od četničke ruke u periodu od 1941. do 1945. godine u Bosni i Hercegovini. Pitanje je koje postavljaju istoričari: da li će se ikad načiniti? Dr. Zdravko Dizdar smatra da se mogao napraviti bar približan popis nakon 1945. godine, te da to nije učinjeno iz političkih razloga. U međuvremenu su mnogi dokumenti s popisima četničkih žrtava najvjerovatnije namjerno nestali, kao i mnogi živi svjedoci. I popisi za neke srezove gdje se to donekle radilo ipak su ostali nepotpuni i neobjavljeni, dok za većinu srezova nema tih podataka. Zato se i sve gornje procijenjene brojke ne mogu ni približno popisima potvrditi, pa se navode da se ne bi shvatile kao manipulacija. Do sada broj žrtava palih od četnika nije utvrđen i objavljen. Nema ni jednog bosanskohercegovačkog sreza u kojem nisu stradali njegovi stanovnici Muslimani i Hrvati od četnika. Posebno u istočnoj Bosni, nekim dijelovima jugozapadne i srednje Bosne, *nestalo* je ili se prepolovio broj Hrvata i Muslimana. Tamo se bitno izmijenila nacionalna struktura u korist Srba (Bosansko Grahovo, Drvar, Kulen Vakuf, Glamoč, Ključ, Mrkonjić Grad, Bosanski Petrovac, Prozor, Mostar, Stolac, Ljubinje, Trebinje, Bileća, Nevesinje, Goražde, Čajniče, Višegrad, Srebrenica, Vlasenica, Zvornik, Bijeljina i Brčko).

U Bosni i Hercegovini je imenom i prezimenom identifikovano preko 20.000 žrtava. Daljnja će istraživanja donijeti nove podatke. Kako piše Zdravko Dizdar, dosadašnji rezultati ukazuju da su četnici u direktnom teroru ubili oko 45.000 Hrvata i Muslimana, te nekoliko hiljada pripadnika ostalih skupina (Srba, Židova, Poljaka, Čeha, Roma, Italijana, Nijemaca i dr.).

Tri četvrtine ubijenih od strane četnika bili su civili. Od ukupnog broja ljudi koje su četnici pobili u II svjetskom ratu svega je 22 odsto vojnika,

povijest, br. 2-3, Zagreb, 1993., str. 120-121.

787 *Hrvatska Revija*, god. XXVI, svezak 4 (104), München, prosinac 1976., str. 572-575.

788 V. Dedijer-A. Miletić, n. dj., str. 619.

789 HDA, Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/7-19, 2362/7-1945., kut. 21.

pretežno partizana. Analizom dobne strukture žrtava vidljivo je da je najviše stradalo stanovništvo između 16 i 40 godina, 9 odsto svih žrtava bila su djeca. Tri i po puta više stradalih je civila nego boraca (domobrani i ustaše, odnosno vojnici NDH, četnici, stadali od četnika, partizanski borci, aktivisti i simpatizeri NOP-a, te pripadnici stare jugoslovenske vojske). Civili su stradali u više od tri četvrtine (gotovo 78) a borci ni u jednoj četvrtini slučajeva (22 odsto). Među borcima je najviše partizana (17 odsto), potom vojnika NDH (4 odsto) i četnika stradalih od četnika (manje od jedan odsto) i pripadnika starojugoslovenske vojske (petorica ili 0,18 odsto). Partizana je od četnika stradalo tri puta više nego svih ostalih boraca zajedno; oni su stradali u više od tri četvrtine (76) a sve ostale vrste boraca (24 odsto) - ni u jednoj četvrtini.

Među stradalim borcima od četnika više od tri četvrtine ili 76 odsto su partizani (52 odsto boraca i 24 odsto partizanskih aktivista). U međusobnom omjeru to je 68 odsto partizanskih boraca spram 32 odsto partizanskih aktivista. Civilno stanovništvo je satirano kako zbog genocidnih namjera četnika prema pojedinim narodima ali i uništavani politički protivnici bez obzira na nacionalnu pripadnost, uključivši i Srbe.

Nosioci, žrtve, ciljevi, nalogodavci, ideolozi, inspiratori i izvršioci zločina još su izvan domašaja zakonodavne regulative i kaznenih sankcija u mnogim nacionalnim ali i u zakonodavstvima međunarodne zajednice. Još su nedefinisani stanoviti rasprostranjeni oblici zločina. Neko je i kvantitativnu dimenziju zločina sa stanovišta njene cjelovitosti nazvao pravom džunglom. Mnoge nepoznanice dovode do *licitiranja* brojevima stradalih jednoga, pa i više počinitelja. Te se manipulacije prenose tamo gdje ni po čemu ne spadaju - u znanost. Zločini ustaša ili četnika, ili bilo kojih drugih subjekata, ne mogu izgubiti na veličini zvjerstava ako se ne prikažu onakvim kakvim su bili. Umnožavanjem se postiže suprotan efekat učinka - na jednoj strani zbog neuvjerljivosti, na drugoj zbog poticanja još iracionalnije mržnje.[790]

790 Šire o tome dr. Zdravko Dizdar, Isto.

Četrnaesti dio

1943. GODINA: OPERACIJA "WEISS" I POČETAK KRAJA ČETNIČKIH FORMACIJA

POČETAK KRAJA: VOJNI PORAZ NA NERETVI

U američkoj štampi izišle vesti o ustavotvornoj Skupštini i obrazovanju vlade u Bihaću. Čak iz Moskve prenose pozdrave Bihaćke Vlade upućene šefovima stranih vlada. Javite ima li osnova ovim vestima.

U potpisu ove depeše od 17. decembra 1942. godine bilo je ime predsjednika jugoslovenske vlade u emigraciji Slobodana Jovanovića. Osnova tim vijestima je Prvo zasjedanje AVNOJ-a u Bihaću.

Štampa u savezničkim zemljama nije ih mogla mimoići ni u vrijeme kada za američku i britansku javnost praktično još nisu postojali NOP i njegove partizanske jedinice.

Sva je istina da je krajem 1941. godine Titov Vrhovni štab došao iz Srbije u istočnu Bosnu. Otuda je potisnut jakim njemačko-četničkim snagama. Njegov prelazak, potom, u Bosansku krajinu označiće prekretnicu u čitavom razvoju NOB-e. Već u jesen 1942. godine na prostoru Bihaćke krajine, Dalmacije i sjeverozapadne Hrvatske stvorena je prostrana slobodna teritorija sa centrom u Bihaću. Bilo je to vrijeme *Bihaćke republike* u kojoj je održano Prvo zasjedanje AVNOJ-a 26/27. novembra 1942. godine.

Njemački i italijanski okupatori i Pavelićeva NDH očekivali su iskrcavanje anglo-američkih trupa na Balkansko poluostrvo. Zato su krajem 1942. godine Hitler u dogovoru sa Musolinijem i Pavelićem odlučili da unište Titovu državu (Bihaćku republiku), gdje se nalazila glavnina NOVJ-a. U tom cilju su preduzete dvije krupne zimske operacije nazvane *Vajs I* i *Vajs II*. Već 20. januara 1943. godine otpočela je tzv. Četvrta neprijateljska ofanziva protiv 25.000 boraca NOV-a sa ranjeničkim ešalonima i zbjegovima izbjeglica. Ofanzivu je izvodilo pet njemačkih, tri italijanske, desetak ustaško-domobranskih bataljona, artiljerija, tenkovi: ukupno oko 90.000 vojnika podržavanih sa 14 eskadrila iz vazduha. S njima i uz njih su četnički korpusi i njihovi saveznici, sa po broju i opremi velikim snagama.[791]

791 Prethodnica bitke na Neretvi tzv. Treća neprijateljska ofanziva je u stvari njemačko-italijansko-domobransko-ustaška operacija protiv NOPO-a i DVJ-a u istočnoj Bosni i Hercegovini. Plan operacije je utvrđen na konferenciji vojnih predstavnika Njemačke, Italije i NDH 2. i 3. marta 1942. u Opatiji. Trebalo je da otpočnu 15. aprila 1942. u istočnoj Bosni, s tim da se izvedu u tri etape (*Trio I, Trio II i Trio III*). Operacije su, međutim, počele 31. marta napadom jedinica ustaške *Crne Legije* iz Han-Pijeska ka Vlasenici. Uslijedila su, zatim, dejstva njemačke 718. divizije, italijanskih divizija *Pusterija* (Pusteria), *Taurinenze* (Taurinense) i *Kačatori dele Alpi* (Cacciatore delle Alpi) i ustaško-domobranskih jedinica. Ta dejstva su izvođena od 22. aprila do 15. maja. Uspjela su da zauzmu područje u zahvatu Foča-Goražde-Kalinovik-Trnovo-Ulog i da deblokiraju Praču i Rogaticu. Pri planiranju ovih operacija razmatrano je i učešće četničkih

Iskrcavanje anglo-američkih trupa na Balkan očekivali su NOP i njegovo vodstvo. Još prije početka spomenutih vojnih operacija Vrhovni štab je donio odluku da sa glavnom operativnom grupom (GOG - peta divizija) pod svojom neposrednom komandom izvrši prodor u istočne krajeve zemlje prema južnoj Srbiji, Kosovu i Makedoniji. Pri tome je planirano razbijanje četničkih snaga u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku da bi tamo NOP dobio i nove borce. GOG je dejstvovao saglasno tom strategijskom planu. Ali se već krajem februara 1943. godine našao u nepovoljnoj situaciji. Stiješnjen je na uskom operativnom prostoru u dolini Neretve. Sa svih strana je okružen neprijateljskim trupama. Sobom je nosio 4.000 ranjenika i bolesnika Centralne bolnice.

Za NOP je nastala dramatična situacija. Glavnini borbenih jedinica je prijetila opasnost od potpunog uništenja. Bilo je neophodno osloboditi se pritiska njemačkih divizija. Akcija bi se u tom slučaju mogla usredsrediti na razbijanje četničkih snaga prije nego što se saveznici iskrcaju na jadranskoj obali. Da bi bar privremeno *neutralisali* Nijemce došlo je i do pregovora predstavnika Vrhovnog štaba sa predstavnicima njemačkih komandi. To su tzv. *Martovski pregovori* o kojima je posebnu knjigu načinio Mišo Leković. Delegaciju je predvodio Milovan Đilas, član VŠ i Politbiroa CK KPJ (pod pseudonimom *profesor Marković).* Ostala dva člana delegacije bili su Koča Popović, komandant Prve proleterske divizije i dr. Vladimir Velebit, šef vojno-sudskog odsjeka VŠ (pod pseudonimom Vladimir Petrović). Ovaj potonji je u novembru 1942. godine vodio pregovore sa Nijemcima o razmjeni zarobljenika.

Pregovori su počeli 11. marta 1943. godine u Gornjem Vakufu. Njemačkoj komandi su ponuđena tri pitanja za pregovore: (1) razmjena zarobljenika: (2) priznavanje NOVJ-a za zaraćenu stranu da bi se za njene zarobljene pripadnike i ranjenike primjenjivale odredbe međunarodnog prava; (3) obustavljanje neprijateljstava dok traju pregovori. Za ustupak je sa strane Vrhovnog štaba ponuđeno da partizanske jedinice obustave dejstva na željezničkoj pruzi Zagreb-Beograd. Nijemci su prihvatili samo prvi prijedlog. Hitler je, kad su ga obavijestili o dva preostala pitanja, prekinuo pregovore: *Sa pobunjenicima ne treba pregovarati, pobunjenike treba streljati.*[792] Utom je njemačka komanda mogla konstatovati da su se sve jedinice GOG-a sredinom marta izvukle iz neretvljanskog obruča i nastavile da dejstvuju na prostorima istočne Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka. Njemačke snage iz rejona Konjica i Sarajeva

jedinica. Međutim, iako je, zbog protivljenja NDH zauzet načelan stav da oni ne učestvuju, komandant italijanske 2. armije general Roata uspio je da za četničko učešće dobije saglasnost njemačkog opunomoćenog komandanta u Srbiji i predstavnika NDH, ali je kasnije ona stavljena van snage. Italijani se toga nisu pridržavali i sa četničkim jedinicama sklopili su sporazum, naoružali ih, snabdjeli ratnim materijalom tako da su i one učestvovale u toj operaciji u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku. Zbornik NOR-a, tom II, knj. 3, str. 272, tom VI, knj. 2, dok. br. 34; tom XIII, knj. 2, dok. br. 25, 33 i 39.

792 Mišo Leković, *Martovski pregovori 1943.*, Beograd, 1985., str. 220.

nisu ispoljavale aktivnosti prema jedinicama GOG-a u vrijeme vođenja pregovora. Njena vrhovna komanda je odlučila da preduzme ofanzivnu operaciju sa ciljem uništenja ove grupacije - *Švarc* - bitka na Sutjesci, tzv. Peta ofanziva.

U bici na Neretvi učestvovali su i četnici *(Vajs II)*. Iskrcavanje Anglo-Amerikanaca na Balkan očekivao je i Draža Mihailović. U dogovoru sa komandom italijanskih okupacionih trupa on je odlučio da učestvuje sa brojnim snagama - zajedno sa okupacionim i kvislinškim trupama. Četničke glavne snage sa 12.000 boraca koncentrisale su se na lijevoj obali Neretve i u rejonu Mostara. Dio snaga od 6.000 njegovih boraca nastupao je sa teritorije Like i sjeverne Dalmacije. Sve te snage su operativno potčinjene italijanskim komandama. Za taj svoj plan uništenja glavnine partizana Draža je imao saglasnost i šefa britanske Vojne misije u svom štabu (S. Bejli) kao i izbjegličke vlade u Londonu. Politici britanske vlade tada je odgovaralo da glavnina NOVJ-a bude uništena, jer bi time bio potisnut sovjetski uticaj na jugoslovenskom prostoru, a omogućio bi se i povratak kralja i njegove izbjegličke vlade u zemlju.[793]

Draža je rukovodio operacijom četničkih snaga. Razradio je osnovni plan učešća oko 20.000 četnika i naredio dodatnu mobilizaciju. Njegovi najbliži saradnici Pavle Đurišić i Dobroslav Jevđević su obezbijedili da se prebacivanje tih snaga vrši italijanskim transportnim sredstvima (željeznicom i kamionima). Komandovao je i četničkim snagama u završnoj fazi te bitke (mart 1943.) te u aprilu u bici na Drini. U obje te bitke NOVJ je potukla četničke formacije do nogu. Draža je tako bio svjedokom kako se osipa i ruši njegov pokret u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku.

Uzaludna je bila koncentracija četničkih snaga protiv komunista. Tako su oni nazivali vojne formacije NOV-a i POJ-a. Zaharije Ostojić obavještava generala da su *komunisti zauzeli Prozor, Drežnicu, Ostrožac i Gorance, a Italijani izgubili 2.000 ljudi*, da *komunisti napreduju ka Konjicu i Mostaru*, da je iz *Blagajskog bataljona pobeglo 50 ljudi i ceo muslimanski bataljon*. Dometnuo je *da se na liniji Bjelašnica - Konjic grupiše 400 muslimana i 400 četnika, na prostoru Konjic-Ostrožac 450 četnika i 400 muslimana*. Piše još da *sa muslimanima na otseku ima 1.300 ljudi... Fazlagića Kulu zavaravamo pregovorima dok se ovo završi a posle ćemo joj prirediti sudbinu Čajniča...*

Gorčinu svojih obavještenja Draži i nepovoljne ishode četničkih borbi s partizanima major Zaharije Ostojić je zasladio vedrim predskazanjem: *prelaze nam muslimani i domobrani, srušićemo najprije komuniste, a zatim i NDH sa ustašama*. Ali njegov neutemeljeni optimizam nije imao pokrića: isuviše je očigledna kriza njegovih jedinica na borbenim položajima.

793 Elizabet Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb, 1978., str. 464.

Četnici su računali da će zajedno sa okupacionim i ustaško-domobranskim jedinicama uništiti partizane u januaru 1943. godine kada je počela operacija *Vajs*. Već sredinom marta, međutim, doživjeli su takav poraz od koga se više nisu mogli oporaviti. U međuvremenu, od 7. marta do 10. maja, ponovo su pretrpjeli poraze od partizana u Hercegovni, jugoistočnoj Bosni i Crnoj Gori. Prelaz partizana preko Neretve kod Jablanice omogućio im je da razbiju glavne četničke formacije i da njihove ostatke progone do Sandžaka i Crne Gore. I sam Mihailović je prisiljen da se povlači ka Srbiji.[794]

Mihailović već traži vezu sa njemačkim komandama da ne bi potpao pod komunističku vlast.[795]

Neuspjeh osovinskih, hrvatskih, kvislinških i četničkih snaga da unište partizane u toku operacije *Weiss,* zimi 1943. godine označio je početak kraja četničkog pokreta u Jugoslaviji. U odlučnoj fazi te operacije u bici na Neretvi četnike su nadvladali njihovi najveći i najomraženiji neprijatelji - partizani. Oni su okruženje razbili na sektoru koji su držali četnici, potukli ih zatim u nizu uzastopnih bitaka i potisnuli u Sandžak i Crnu Goru. Tito, Britanci i Nijemci shvatili su da su partizanske pobjede u martu i aprilu te godine značile nepopravljiv vojni poraz četnika.

ZATAJIO KAO VOJNI KOMANDANT

Najpotpunija saradnja četnika sa okupacionim i kvislinškim trupama postignuta je u toku operacije *Vajs* u dolini Neretve u februaru i martu 1943. godine. U tim borbama je 12.000 do 13.000 četnika snabdijevano od okupacionih trupa hranom, municijom, ručnim bombama i drugim oružjem. Pod Dražinom komandom četnici su se naprezali da održe svoj dio zajedničkog okupatorsko-ustaškog fronta. Vojislav Lukačević je prvog marta zatražio municiju koju su Nijemci istog dana isporučili.[796] Lukačević je od Nijemaca

794 Jozo Tomasevich, n. dj., 265/6; Enver Redžić, Isto, str. 269.

795 Zbornik NOR-a, t. XII, knj. 3, str. 619-629.

796 Zb. NOR-a, XIV, 2, 434; Arhiv VII, Ča, k. 165, reg. br. 34/4-19. Vojislav Lukačević (1908 Beograd - 1945. Beograd). Privatni činovnik građevinskog društva *Batinjol*, rez. kapetan vojske KJ. U ljeto 1941. godine prišao ravnogorskom pokretu. Do jeseni 1944. na visokim vojnim dužnostima (komandant *Starog Rasa*, komandant Hercegovine, komandant korpusa). Kao komandant četničkih snaga u tom periodu rukovodio borbama protiv snaga NOP-a u Crnoj Gori i Sandžaku. Sarađivao sa okupacionim i kvislinškim formacijama u operacijama na Neretvi, Drini, kod Glavatičeva i Kalinovika (1943.). Februara 1944. otišao u Kairo, a zatim u London. U zemlju se vratio krajem maja te godine poslije više kontakata i dogovora sa izbjegličkom jugoslovenskom kraljevskom vladom i zvaničnim predstavnicima britanskih vojnih i političkih funkcionera. S njima u dogovoru po dolasku organizovao tzv. Nezavisnu grupu nacionalnog otpora JVUO koja je trebalo da obezbijedi povratak kralja Petra II u zemlju i obnovu monarhije u poslijeratnoj Jugoslaviji. U jesen 1944. godine je bio zarobljen od partizanskih jedinica. Zbog niza zločina nad muslimanskim stanovništvom i pripadnicima NOP-a koje su izvršile jedinice

primio *11 sanduka municije*, a general Ler bilježi da im je dodijelio 30.000 metaka.[797]

Četnički odredi učestvuju u borbi zajedno sa Nemcima, ali i na zasebnim sektorima.[798] Vranešević piše da su ranije Nijemci uspijevali da u borbu *uvode četnike tako da im ovi osiguravaju krila i da se mešaju u komandovanje.*[799]

Njemački general Liters dao je pohvalnu ocjenu učešća četnika u toj ofanzivi. *Četničko rukovodstvo potčinilo se naređenjima nemačkih oružanih snaga i osiguralo svoju lojalnost* - piše Liters.[800]

Nasuprot Literovsim pohvalama, general Ler je okrivio generala Mihailovića što snage NOP-a i njegovo rukovodstvo nisu uništeni u dolini Neretve. Prvog maja 1943. godine Ler je izvijestio njemačku Vrhovnu komandu *da je Mihailović kao vojni komandant zatajio*, da nije dobro cijenio vrijeme, prostor i zemljište, pa da snosi osnovnu krivicu za neuspjehe, pošto *nije iskoristio opšte date mogućnosti.*[801]

NI DOBAR POLITIČAR, NI VRSTAN STRATEG

Neki Mihailovića smatraju vrhunskim vojnim strategom. Za njega uobičajeno govore da je slab političar, ali vrstan strateg. Taj strateg, u sudaru sa snagama NOP-a, kao svoga jedinog borbenog protivnika, nije zabilježio ni jednu pobjedu. Rukovodio je sa dvije krupnije vojne operacije. Prva je bila u napadu na Užice 1941. godine, a druga u sklopu zajedničke njemačko-italijansko-ustaško-četničke ofanzive protiv NOP-a - poznate kao Bitka na Neretvi. Oba puta su njegove snage potučene do nogu. S tim u vezi su i neprestana rivalstva između vojnih rukovodilaca i civilnih političara. U cijelom ratnom vremenu on nije bio u stanju da priguši te surevnjivosti za račun prečih i bitnijih potreba svoga pokreta. Oni kojima su poznate te činjenice tvrde da Draža svojim vojnim vještinama ne dokazuje tezu o velikom vojnom strategu. Da je bio vještiji i pronicljiviji, da je dorastao situaciji i vremenu u kojem je djelovao, da je znao da cijeni prostor, vrijeme i snage ne bi zapao u situaciju da oko 20.000 srbijanskih mladića mobiliše i povede u Bosnu pri kraju rata - na svoj put u

pod njegovom komandom, osuđen na smrt i strijeljan u Beogradu 1945. godine. (Dokumenti, str. 206.).

797 Zb. NOR-a, XIV, 2, 404, 405; Arhiv VII, NAV-N-T-311, r. 175, s. 444.

798 Izvještaj Slavoljuba Vranešević Draži o toku operacije *Vajs* 3. februara 1943.

799 Zb. NOR-a, XIV, 2, 154.

800 Arhiv VII, NAV-N-T-314, r. 554, s. 365-372 - Analiza borbenih dejstava dostavljena Aleksandru Leru.

801 Arhiv VII, NAV, N-T-78, r. 332, s. 6290035. Opširnije Branko Latas, *Saradnja četnika i Nijemaca u borbama protiv Glavne operativne grupe divizija NOVJ u dolini Neretve*, februar-mart 1943. Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo, br. 17/1980.

golgotu. Tamo su, uglavnom njegovom krivicom, bezmalo svi izginuli. On ih je jednostavno žrtvovao spasavajući sebe i najodgovornije oficire oko sebe. Sve to, uz nezrelost njegovih glavnih savjetnika, dovelo je i do konačnog poraza čitavog ravnogorskog pokreta.[802]

PORAZI PROIZVEDENI U POBJEDE

Nakon što su duže vremena ugrožavali jedan dio bosanske Hrvatske, partizani su protjerani sa hrvatskog državnog i narodnog područja u područja Crne Gore. Ovdje kod nas ostale su još male, sporadične skupine, koje još uvek pokušavaju ometati rad, red i mir i ugrožavati naše građane i seljake. Ali, oni će redarstvom i upravnim mjerama biti do zadnjega uništeni. Te bande odnosno ostaci banda više ne predstavljaju nikakvu opasnost za naš unutrašnji život.[803]

Ratna situacija u NDH, napose u Bosni i Hercegovini, predstavljana je prikazima i ocjenama podaleko od stvarnog stanja na terenu. Ustaški tisak je poklanjao značajnu pažnju izvođenju i toku operacije *Vajs* prvih mjeseci 1943. godine. Na toj liniji je i gornja izjava Mile Starčevića, ministra prosvjete NDH. To pokazuje i letimičan pregled naslova *Novog lista* u Sarajevu: *Uništene bande u crnogorskim brdima* (23. VI 1943.), *Očaj razpršenih bandita* (7. VII 1943.); *Sumrak peterokrake zviezde (1. VII 1943.).* Time je podgrijavana *pobjednička* euforija kod ustaša i njihovih pristalica nakon završetka operacija planiranih pod nazivom *Švarc (Schwarz)* - bitka na Sutjesci. Naširoko se publikuju i prilozi njemačkih ratnih izvještača. Jedan od njih piše *da su partizani imali preko 30.000 mrtvih na bojnim poljima, koja se protežu od rieke Kupe, pa sve do Ibra (Novi list, 7. VII 1943.).*

Po izvještajima o izvedenim velikim operacijama okupacionih i kvislinških snaga partizani su bili uništeni. Kratko vrijeme nakon toga, pod pritiskom realnih zbivanja, štampa počinje ponovo da piše kako se *krvava banda okupila oko Tita i njegovih židovskih zapovjednika i političkih komesara,* koji zajedno s Titom i Mošom Pijade *mogu biti sigurni, da neće izmaći zasluženoj kazni i da će ih stići pravedna odmazda hrvatskog naroda za sve ono zlo što su ga učinili radnom narodu ovih krajeva.*

---

802 Draža je, inače, krio bitne činjenice. Dok je bio u Srbiji, naprimjer, on je izdavao saopštenja da se četnici u Bosni i Hercegovini bore protiv ustaša a tako nije bilo. U Bosni, sa Dražinim znanjem i odobrenjem, četnici su u to vrijeme sarađivali sa ustašama, priznavali *vrhovništvo NDH i kao njeni državljani,* te izražavali *odanost njenom poglavniku* Paveliću. Štaviše, četnički komandanti, poput Uroša Drenovića, iskazivali su spremnost da priznaju i Pavelićevu dekretom uspostavljenu Hrvatsku pravoslavnu crkvu sa zagrebačkim mitropolitom Germogenom na čelu.

803 *Novi List*, Sarajevo, 25. V 1943.

Kako je ustaška promidžba prijetila zasluženom kaznom i pravednom odmazdom hrvatskog naroda tako su iste prijetnje partizanima izricala četnička glasila. Ovošnja su te kazne i odmazde upućivala u ime srpskog naroda. Ustaški tisak ih je okrivljavao za sve zlo što su počinili hrvatskom narodu, a četnička propaganda za zlo koje su NOP i njegove formacije navodno počinili srpskom narodu. Tisak i radio u NDH su partizane oglasili velikosrbima i sa *srbskim podrietlom*, a četnička glasila su ih smještala u hrvatski nacionalni korpus, smatrajući ih ustašama i zaštitnicima Hrvata a na štetu srpskog stanovništva.

U međuvremenu je te prostore zapljusnuo talas prelazaka dijela italijanskih vojnika u partizanske redove poslije septembarske kapitulacije Italije 1943. godine. Nastalo je i osipanje domobranstva te prelazak njihovih pripadnika u NOP. Tako i četnika. Sve je očiglednije distanciranje hrvatskog i muslimanskog življa od ustaške politike i NDH, kao i srpskog od ravnogorskog pokreta i četničke politike. Sve to umnožava apele, i na jednoj i na drugoj strani, sračunate na suzbijanje po ustaški režim i četnički opstanak nepoželjnih pojava i kretanja.

Novi list, kao i neke druge bosanskohercegovačke novine, preuzimali su iz zagrebačke i njemačke štampe reportaže ratnih izvještača iz Njemačke. U tim tekstovima su uobičajeni hvalospjevi njemačkoj oružanoj sili i ustaško-domobranskim saveznicima. Jedan od izvještača piše kako partizani uvijek sa sobom odnose svoje ranjenike *(Novi list, 2. X 1943.)*, drugi piše o boljševičkim elementima svrstanim u *brigade, koje se žilavo bore za svaki obrambeni postav (Novi list, 12. II 1943.)*

Malodušnost i rastrojstvo četničkih formacija nakon vojnih poraza na Neretvi zaobilazi ravnogorska propaganda. Ona i dalje proizvodi iluzije u pobjedu.

Rat je ušao u svoju završnu fazu. Na pomolu pobeda, koja se dugo očekivala - piše u letku koji je Gorski štab br. 200 Komande JVO u avgustu 1943. godine uputio svim komandantima i ravnogorskim narodnim predstavnicima. Letak je naslovljen *Narodu istočne Bosne i Hercegovine*. Iz sadržaja proizlazi svrha letka: da savezničke komande uvjeri da je srpski narod jedinstven i okupljen oko JVO, posebno da se u njenim redovima sve više bore i Muslimani.

... U istorijskim časovima koji dolaze narod i vojsku istočne Bosne i Hercegovine čeka vrlo važna uloga. Naši krajevi su spona svih srpskih zemalja, naši prvi ciljevi su Sarajevo, Mostar, Dubrovnik. Oni će biti ostvareni bez mnogo žrtava i bez po muke samo onda... ako bude discipline.[804]

---

804 VII, ČA (BiH-P-119).

AVNOJ u četničkoj propagandi

PRELOMNE ODLUKE 1943. GODINE I SVJETSKA JAVNOST

Na ukupne odnose u Drugom svjetskom ratu, uključivši i implikacije na stanje nakon rata, uticali su neki ključni događaji u drugoj polovini 1943. godine. Među njima su odluke Saveznika antihitlerovske koalicije u Teheranu, poznate kao odluke *velike trojice*. One nisu ostale van velikog uticaja i na Jugoslaviju. Prva odluka je o pružanju pomoći partizanima. Premda donesena sa velikim zakašnjenjem, ona je prihvaćena kao priznanje koje su zaslužili NOP i njegove vojne formacije.

U te istorijski značajne događaje spada i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, te odluke koje su usvojene u Jajcu 29. novembra 1943. godine. Te odluke se tiču osnivanja partizanske *vlade i parlamenta,* Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ-a), pa Predsjedništva Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a). U tim odlukama je i konstituisanje partizanske federativne jugoslovenske državne zajednice. Na taj način su u okviru oslobodilačke borbe promjene institucionalizovane, NOP je dobio državna obilježja i sve to na onom raspoloženju masa koje je propagirano za stvaranje demokratske republike.

Svjetska javnost je sa velikom pažnjom dočekala vijesti o tim promjenama u Jugoslaviji. Na mnogo mjesta su one plasirane kao prvorazredna senzacija. Prezentirane su i senzacionalistički. U državnoj identifikaciji Jugoslavije nastao je paralelizam dva međusobno suprotstavljena činioca. S jedne strane, kraljevska izbjeglička vlada sa Božidarom Purićem na čelu, a s druge - NKOJ ili *Titova vlada*. Savezničke zemlje su još u pristupu tim subjektima identifikacije pristupale ponekad kompromisno pri iznalaženju rješenja jugoslovenskog pitanja.

I reakcije su na mnogim stranama bile neočekivano oštre. Naročito od strane izbjegličke vlade i ravnogorskog pokreta, koji je oružano suprotstavljen partizanskim snagama u zemlji. Partizane i odluke donesene u Jajcu izbjeglička vlada i njen predsjednik Purić su okarakterisali terorističkim. Za tu i druge neprimjerene kvalifikacije nailazile su na prigovore saveznika. Zapamćeno je da su i pojedini građanski političari, među njima i prethodni predsjednik vlade Slobodan Jovanović, smatrali neprimjerenim i izlagali ih čak i kritici.

NOP KVALIFIKOVAN KAO TERORISTIČKI POKRET

Ovaj nasilni teroristički pokret ne odgovara ni u čemu demokratskim i socijalnim shvatanjima našega naroda, niti njegovom narodnom duhu. Ovakvi pokreti unose samo konfuzije u redove jugoslavenskog naroda i mrve njegov ujedinjeni otpor protiv okupatora i sve više ga upućuju na međusobne borbe, što predstavlja osnovnu politiku samih neprijatelja. U Jugoslaviji je ovaj pokret delo neprijateljske propagande iz inostranstva, čijem su uspehu nažalost mnogo doprinele izvesne savezničke ustanove, dok jugoslavenska vlada nema ni jedno sredstvo dodira sa svojim narodom.

Ocjena o NOP-u kao *nasilnom terorističkom pokretu* koji je *delo neprijateljske propagande iz inostranstva* iskazana je u četničkoj propagandi povodom Drugog zasjedanja AVNOJ-a 29. XI 1943. u Jajcu. Do njegovog sazivanja došlo je kada se i na savezničkim frontovima i na ratištima u Jugoslaviji situacija uveliko povoljno razvijala za partizanski pokret. Jedinice Crvene armije su se primicale Balkanu. Fašistička Italija je kapitulirala 8. septembra 1943. godine. S tom kapitulacijom NOV i POJ su se dokopali velikih količina naoružanja. Porasli su na blizu 300.000 boraca. Oni su te godine nanijeli četnicima niz velikih poraza. Brigadni general Ficroj Meklejn je došao za šefa britanske misije za Jugoslaviju. Time je Velika Britanija de facto priznala NOV i POJ. Istina o jugoslovenskim zbivanjima otpočela je snažno da prodire u svijet, NOP je počeo da dobija podršku svjetskog antifašističkog javnog mnijenja.

U takvim uslovima održano je Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Njegovo pretvaranje u najviši organ države učinjeno je, uz sve druge ciljeve, i zato da se spriječe pokušaji izbjegličke vlade i kralja da povratkom u zemlju preotmu plodove NOB-a.[805] Zasjedanje je, pored ostalog, donijelo odluku da se izbjegličkoj vladi oduzimaju sva prava zakonite vlade Jugoslavije. Kralju Petru II Karađorđeviću zabranjen je povratak u zemlju do kraja rata. Prva reakcija sovjetskog državnog vrha na odluke AVNOJ-a je negativna. Sovjetski Savez je još održavao diplomatske odnose sa jugoslovenskom izbjegličkom vladom i sa kraljem. Dimitrij Z. Manuilski, član Izvršnog komiteta tada već ukinute Kominterne, prenio je rukovodiocima *Slobodne Jugoslavije* Veljku Vlahoviću i Đuri Salaju Staljinovu ljutitu reakciju da su odluke AVNOJ-a *udarac u leđa SSSR-u.*[806] Mnogi misle da je takvo Staljinovo reagovanje proizišlo iz bojazni da će britanska vlada optužiti SSSR kao inicijatora avnojevskih odluka. Međutim, čim su se vlade Velike Britanije i SAD-a povoljno izjasnile o tim odlukama i Sovjetski Savez je zvanično o njima objavio svoj stav. Njegova vlada je istakla da ih *posmatra kao pozitivne činjenice koje doprinose daljoj uspješnoj borbi naroda Jugoslavije protiv hitlerovske Njemačke.*

805 U septembru 1943. vlada i kralj su iz Londona prešli u Kairo.
806 B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978.*, Beograd, 1980., str. 331. Milija Stanišić, Isto, 102.

BJESOMUČNA KAMPANJA PROTIV AVNOJEVSKIH ODLUKA

U reakciji na Drugo zasjedanje AVNOJ-a i njegove odluke četnička propaganda je fabrikovala mnoštvo letaka i proglasa. Raspačavala ih je na svim područjima kojim su vladali četnici. Oglasili su se i neki prilozi u radio-emisijama iz inostranstva. Najprije je umnožena *Izjava za javnost kraljevske jugoslovenske vlade*. Potpisao ju je ondašnji predsjednik Božidar Purić. Izjava je data povodom *stvaranja komunističkog komiteta narodnog oslobođenja u Jugoslaviji, koji sebi pridaje važnost privremene vlade.* Iz toga je bilo jasno da je AVNOJ zadao težak udarac četničkom pokretu. Tim zasjedanjem NOP je formulisao i rješavanje nacionalnog pitanja. Navukao je na sebe bjesomučnu kampanju. Odsvakle je, u raznim područjima zemlje, nicalo bezbroj letaka i proglasa kojim je isticano da te odluke nisu u interesu srpskog naroda. One ne vode rješavanju srpskog nacionalnog pitanja i predstavljaju negaciju tekovina *srpske državne misli.* Federalne jedinice (Crna Gora, Makedonija i Bosna i Hercegovina), koje se inauguriraju u okviru federativne Jugoslavije, ocijenjene su kao namjera komunista *da istrgnu iz srpske zajednice te zemlje*, da ih *odvoji od srpstva.*[807]

Odlučnu izjavu kraljevske jugoslovenske vlade u Kairu podržao je četnički Centralni nacionalni komitet u Jugoslaviji. On je objavio posebnu *Izjavu povodom obrazovanja takozvanog vrhovnog zakonodavnog odbora privremene vlade pod predsjedništvom dra Ivana Ribara, Miže* (Moše - o.a.) *Pijade, Antuna Augustinčića, Josipa R...., kao i postavljanje Josipa Broza za 'maršala' tzv. Narodno oslobodilačke vojske u Jugoslaviji.* Taj komitet izjavljuje *da su svi Srbi, svi jugoslavenski orijentisani Hrvati, koji čine većinu hrvatskog naroda i svi Slovenci odani narodnoj dinastiji Karađorđevića, sa kojom su sudbinski povezani ušli u ovaj rat, isto onako kao što su Srbi pod prvim članom svoga doma, Voždom Karađorđem preblizu jednog i po stoleća poveli borbu za oslobođenje; da je pod njegovim unukom kraljem Petrom Karađorđevićem, jednim od najdemokratskijih sadanjih vladara u Europi, jugoslovenski narod završio oslobođenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca i da se ujedinio u jednu zajedničku državu; da su Srbi, Hrvati i Slovenci na dan 27. marta, na čelu sa svojim mladim kraljem Petrom II Karađorđevićem, verni svojoj prošlosti, stavljajući u pitanje i svoje živote i svoj opstanak, opredelili se za svoju slobodu i demokratiju, a protiv tiranije, terora i nasilja, i vezali svoju sudbinu sa sudbinom slobodno demokratskih naroda sveta; da Srbi, Hrvati i Slovenci priznaju samo jednog Vrhovnog komandanta Nj. V. Kralja Petra II. i samo onu vladu, što je on postavlja. Iako u odsustvu svog Vrhovnog Komandanta iz zemlje, Srbi, hrvati i Slovenci širom cele Jugoslavije i na svim njenim područjima svrstani u redove jugoslavenske vojske, a pod vođstvom*

807 AIHRPH, NG, kut. 431, f. 10.

legendarnog junaka đenerala Draže Mihailovića, već treću godinu vode tešku ali neprekidnu i uspešnu borbu protiv okupatora.

Jedan od letaka štampan je pod naslovom *'Maršal' Tito i 'Vlada' Ivana Ribara.* Letkom se uzvraća na vijest *komunističkog radija 'Slobodna Jugoslavija' koju je preneo i radio London da je Tito postao 'maršal' Josip Broz, a da je advokat dr. Ivan Ribar obrazovao 'Privremenu vladu' na oslobođenoj teritoriji Jugoslavije. Bože, ko li je Josipa Broza proizveo za maršala i ko li mu daje maršalsku palicu?* - pitanje je postavljeno na početku tog letka. Pa odgovara: *To svakako nije učinio kralj, jer oni kralja odavno ne priznaju, a nije mogao to pravo da mu da ni jugoslavenski narod, jer taj narod nema mogućnosti da dade izraza svojoj slobodnoj volji. Istina kaže da je obrazovanju vlade prethodila neka skupština, kojoj su prisustvovala 142 delegata iz svih krajeva zemlje. Koji su to delegati i iz koje zemlje? Veli se da je u ime Srbije Moša Pijade imenovan za potpredsjednika vlade, a to će reći da 15-godišnji robijaš, drug Moša, predstavlja vaskoliki srpski narod. Koji li to srpski narod posla Mošu Pijadu u 'Narodnu skupštinu' i dade mu podpredsjedničko mjesto u Ribarovoj 'vladi'? Mi u čudu pitamo se i nikako ne možemo da nađemo odgovor.*

Onda su u ovom tekstu primijenjeni metodi izmišljtoina i na njima proizvedene diskreditacije.

Moša Pijade - *robijaš 15 godina, novinarčić u redakciji Sokićeve 'Pravde', bivao kažnjavan zbog tuča i izgreda, sa današnjim Pavelićevim ministrom Milom Budakom napravio onaj čuveni politički sporazum u kaznenom zavodu u Sremskoj Mitrovici da komunisti i 'politički' Hrvati treba da se svim legalnim i ilegalnim sredstvima bore protiv Jugoslavije, da je ruše i pomažu sve separatističke pokrete;*

O Radi Pribičeviću - *u našem javnom životu nikada ništa nije značio, mezimče i rođa nesretnog fatalnog političara Svetozara Pribičevića koji je na Plitvičkim jezerima kazao: 'Ja se stidim što sam Srbin i majci nikada ne mogu oprostiti što me je rodila Srbinom;*

O Vladimiru (Vladislavu -o.a.) Ribnikaru - *nasledstvom postao direktor beogradske 'Politike' razmaženi sin bogatih roditelja, postao komunista iz čiste koketerije, primao mesečnu plaću 50.000 jugoslovenskih zlatnih dinara; promenio tri žene, a četvrtu doveo iz Moskve; pa je ostavio u Berlinu, jer je imao ženu u Beogradu, isplativši joj pola miliona dinara;*

O Ribaru - *njegova palata nalazi se na uglu Jevremove i Dositejeve ulice u Beogradu, bio advokat, poznati maher s liferacijama, sin ovog predsjednika današnje terorističke vlade Ivan je jedan od glavnih bukača na Beogradskom univerzitetu, jedan od glavnih krivaca za izazivanje nemačke kaznene ekspedicije u Kragujevcu kada je streljano 8.700 Srba;*

O Sulejmanu Filipoviću - *za tri godine pregazio dve zakletve, najpre kao jugoslovenski pukovnik zaklet kralju Petru II, a kad je došao slom Jugoslavije položio novu 'ustašku prisegu' krvniku srpskom, poglavniku Anti Paveliću, a treću položio 'maršalu' Josipu Brozu;*

O Vladimiru Nazoru - *stari zelenaš, predsednik antifašističkog veća Josipa Broza u 'Srpskom književnom glasniku' naći ćete njegovu himnu 'Kralju Oslobodiocu', naći ćete pesmu 'Sunce Jugoslavije', pa pesme u božićnim i uskrsnim brojevima 'Politike'* i *'Vremena' i drugim srpskim časopisima koji su plaćali dobre honorare, on ima dve kuće u Zagrebu i dva sestrića u Beogradu, Vladimira i Slavomira Butelina, koje je još kao decu izbacio iz kuće i pustio da se proturaju od nemila do nedraga, u sreskom sudu u Zagrebu možete naći stotine (!) tužba kada je tražio da se prodaju kućne stvari siromašnih njegovih kiradžija koji nisu u mogućnosti da plate kiriju; a u 'Spremnosti' naći ćete 'Himnu Poglavniku'.*

U letku pod naslovom *Velika Hrvatska od Zemuna do Kotora i pet srpskih republika* dat je osvrt na antifašističku rezoluciju usvojenu u Jajcu na Drugom zasjedanju AVNOJ-a. Po ovom letku, i rezolucija i Ante Pavelić traže granice velike Hrvatske, *od Zemuna do Kotora,* prisvojili su *'nevestu Jadrana' srpsku Boku, srpski Srem, srpsku Bosnu, srpsku Hercegovinu, ne spominje hrvatski narod koji je rodio zlikovce nad nevinim srpskim žrtvama, nego mu daje ono što tom narodu čak nije dao ni njegov veliki saveznik i okupator. A šta je sa Srbima?* - pita se autor letka. *Šta će biti sa Bosnom i njenim Srbima, šta li sa Hercegovinom, šta li sa Sremom? Obećavaju srpskom narodu pet sovjetskih republika - Srbiju, Bosnu, Makedoniju, Vojvodinu i Crnu Goru. Znači srpske zemlje treba raskomadati, Srbe razjediniti, raztočiti tkivo njegovog zajedničkog tela, pocepati pa ga dotući i uništiti. To je ono što želi maršal Tito, to je ono što želi poglavnik Ante Pavelić. To je ono što ne želi i neće srpski narod.*

AVNOJ I ZAVNOBIH U ČETNIČKOJ PROPAGANDI I USTAŠKOJ PROMIDŽBI

Obnavljanje Jugoslavije na potpuno novim osnovama, definisano u Jajcu, kosilo se i sa ustaškom i sa četničkom koncepcijom države. Za ustaški režim Bosna i Hercegovina predstavlja *srdce Hrvatske.* Za četnički pokret - srpsku zemlju bez koje je nezamisliva Velika Srbija. Sada je u Jajcu kao središtu NDH, baš u Bosni i Hercegovini, proklamovana nova jugoslovenska država suprotstavljena velikodržavnim koncepcijama i ustaša i četnika.

Na propagandne udare po *Titovim komesarima, njegovoj vladi i parlamentu, pa ustavu sovjetske republike* nadovezala su se i senzacionalna *otkrića.* Jedno od njih je 24. veljače 1944. godine objavio ustaški *Novi list: Mošo Pijade otrovan.* U vijesti se kaže da je *naprasno umro intelektualni vođa partizanskih odmetnika.* M. Pelesić[808] piše da je *smrt* značila, u stvari, formalni obračun

808 Muhidin Pelesić je magistrirao na istraživanju sadržaja sarajevskog *Novog lista* od 1941. do 1945.

ustaške promidžbe sa *ravnateljem cjelokupne partizanske promičbe* čije djelovanje okupatori i kvislinzi nisu nikako uspijevali eliminisati. To je bila samoobmana ustaške promidžbe. Predviđajući neosnovanost vlastite tvrdnje ona je gurala glavu u pijesak. To važi i za četničku propagandu. Obje su se zavaravale nadom da će lažima i dezinformacijama zaustaviti prodor istine o NOP-u. Za njih su nepovoljna saznanja te istine među dijelovima stanovništva koje su pokušavale držati u svojim ideološkim rezervatima. Jedna *novog*, a druga propalog poretka. Ovaj potez sarajevskog *Novog Lista* može se posmatrati i kao neumoljiv znak povlačenja ustaškog tiska u Bosni i Hercegovini pred sve širim prodorom te istine.

Ustaško vodstvo i njegova promidžba, te vodstvo ravnogorskog pokreta i njegova propaganda odlučno su negirali odluke AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. *Novi list* u vezi s tim piše: *Narodi Jugoslavije razišli su se za uvek, jer su od pamtivijeka živili svaki svojim zasebnim životom. Nasilne državne tvorevine Jugoslavije ne može protiv volje hrvatskog naroda uzkrstiti ni Moskva ni London, a kamo li njihove plaćene krvave sluge Tito i Draža. Narodima raspale Jugoslavije jedini je put mira i sigurnosti, da se drže svoga praga, da svaki čisti svoju kuću.*[809] *Međutim, moramo uvidjeti, da ih ima među nama dosta, koji još nemaju onu i onakvu državnu svijest o dužnostima prema državi uviek, a naročito u ovo sudbonosno vreme, kakovu bezuvjetno trebamo, ako hoćemo da živimo.*[810]

Postoje i druge sličnosti i jedne i druge propagande u tretmanu NOP-a, Tita, NOVJ, ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a. U ustaškoj promidžbi je ponavljana floskula prema kojoj je *partizanstvo zakukuljeni komunizam srpskog podrietla i u službi velikosrbske političke misli pod okriljem Moskve*. Takva je, po njima, i Jugoslavija projektovana na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu. Po ustaškom tisku partizani se bore za Veliku Srbiju. Po četničkoj propagandi - izjednačeni su ustaše i partizani, a NOP i AVNOJ stvaraju *veliku Hrvatsku od Zemuna do Kotora* koja će raskomadati *srpske zemlje*.

Ako su četnici u propagandi izjednačavali ustaše i partizane, ustaška promidžba je stavljala znak jednakosti između četnika i partizana. I jedni i drugi se bore za velikosrpsku državnu zamisao. Oni rade *pod stručnim vojničkim vodstvom srbijanskih i crnogorskih oficira. Ako gdje dođe do oružanih četničko-partizanskih sukoba - u pitanju je plijen i međusobna borba za njega.*

Djelovanju KPJ *Novi list* je, uz brojne dnevne komentare, posvetio i feljtonski prostor. Petar Pavić od 15. do 21. novembra 1944. godine objašnjava dualističku organizaciju NOV-a. U njoj postoje *domaći partizanski odredi* i *partijski odredi* koji svojim *jeftinim životima krče put i zaštićuju živote komunističkog vodstva. Poznato je iz nebrojenih dokumentarnih publikacija, da se je partizanstvo formiralo na području Srbije i Crne Gore pod političkim vodstvom*

809 *Novi list*, 11. III 1944.
810 *Novi list*, 10. III 1944.

komunista, a pod stručnim vojničkim vodstvom srbijanskih i crnogorskih oficira. Manje je poznato da se iza čitave odmetničke i četničko-partizanske akcije krije neprimjetna famozna velikosrpska i masonska tajna organizacija 'Crna ruka', koja je začetnik i promicatelj svih sukoba i nesreća na Balkanu od umorstva kralja Aleksandra Obrenovića i žene mu Drage 1903., što predstavlja prvo djelo ove tajne organizacije, pa sve do današnjih krvavih dana. Ona danas poravnava sporove između ljevičarskih i nacionalističkih velikosrpskih struja. Velikosrpska misao je onaj čarobni put, kojim je 'Crna ruka' ravna obadvima suprotnim strujama za skladnu djelatnost sve dotle, dok se ne ostvari velikosrbska državna zamisao, a koji će elementi i struje po tom doći do prevlasti, to pitanje po odredbi 'Crne ruke' ne smije danas biti otvoreno.[811]

Ako je došlo do krvavog sukoba između četnika i partizana, bio je po sriedi samo - plien, i sukobi su 'po višem naređenju' prekidani. Nakon izvršenih četničkih pokolja i pohara u jednom kraju, partizani su ih 'gonili' dalje, 'oslobađali' ostatke razbježanog naroda, svrstavali u svoje redove preostali ljudski ološ i maloumnike svih vjera, stičući na takav 'oslobodite1jski način' naklonost našeg naivnog, poštenog i prestravljenog naroda, kako bi mogli, praćeni simpatijom naroda prodirati sve dublje u Hrvatske zemlje.[812]

'Crna ruka' je bez dvojbe prešla u službu Komunističke partije i Sovjeta. 'Crna ruka' je ispisala mnogo crnih stranica u povijesti jednog nesretnog naroda. 'Crna ruka' je izručila taj narod boljševizmu, i ona će ga u crno zaviti. Crna ruka u službi masonske crvene internacionale pokreće usijane, fanatizirane glave na nova zlodjela nad hrvatskim narodom. Hrvatski će narod uz pomoć svog vjernog saveznika ostati na životu i živiti slobodan i nezavisan u svojoj republici Hrvatskoj.[813] Ovo sa 'republikom Hrvatskom' M. Pelesić tumači kao *'salto mortale ustaške politike u odnosu na rojalističku majsku euforiju iz 1941. godine s vojvodom od Spoleta kao glavnim sporednim akterom.*

I *Novi list*, slično ostalim ustaškim naslovima, skriva učešće Hrvata i Muslimana u NOP-u. *Glavninu partizana sačinjava kod nas isti onaj elemenat, koji je pripadao bivšoj socijal-demokratskoj stranki Bosne i Hercegovine, te kasnije komunističkoj partiji i ljevicama zemljoradnika, demokrata itd. Političko vodstvo sačinjavaju srbijanski i domaći pravoslavni intelektualci i političari. Častnički zbor sačinjavaju bivši jugoslavenski častnici pretežno srbijanskog i crnogorskog, a manje domaćeg ili slovenačkog podrietla. Glavno slovo promidžbe drži Židov Moša Pijade, dočim odgojno-prosvjetnu funkciju imaju - pravoslavni svećenici. Broj pravoslavnih svećenika u boljševičko-partizanskim borbenim odredima je veći, nego što se može zamisliti.*[814]

811 *Novi list*, 18. XI 1944.
812 *Novi list*, 20. XI 1944.
813 *Novi list*, 21. XI 1944.
814 *Novi list*, 25. XI 1944.

DVA SUPROTSTAVLJENA POKRETA I PODUDARNA PROPAGANDA USTAŠA I ČETNIKA

Nova država kontra velikodržavnim koncepcijama i ustaškog i četničkog pokreta

Četnici su tobožnjim odsustvom Srba u AVNOJ-u i njegovim tijelima osporavali legitimitet čitavog jajačkog skupa. I ustaški režim sa svojim listovima, časopisima i krugovalnim postajama je ignorisao i AVNOJ i Nacionalni komitet za oslobođenje Jugoslavije kao privremene vlade, jer u njima navodno nema ni jednog *istaknutijeg člana i jedne hrvatske strane*. Odluke AVNOJ-a su u temelju potirale nakane četničkog pokreta za stvaranje *Velike Srbije* i ustaškog za *Veliku Hrvatsku* do Drine. Obje propagande su komunistima pripisivale nepočinjena zločinstva - ovi nad *tisućama i tisućama pobijenih mirnih i čestitih seljaka i građana*, a četnička da *hoće da pocepaju Srbe, pa ih dotuku i unište*. AVNOJ je izbio tlo ispod nogu velikodržavnim projektima.

U reagovanjima četničke i ustaške propagande na Drugo zasjedanje AVNOJ-a i odluke donesene u Jajcu 29. novembra 1943. godine otkrivaju se stanovite podudarnosti. Na ovaj povijesni događaj obje su napale s podjednakom žestinom uz mnoge neistine i podmetanja pripisana glavnim akterima i događaju u cjelini.

Po bjesomučnosti nije zaostajala ni propaganda ustaškog režima NDH. Ona je AVNOJ nazvala *najnovijom boljševičkom smicalicom*. Rekla je da on za NDH *nema nikakva značenja*. Njen tisak sa krugovalnim postajama isticao je da *među Titovim komesarima nema ni jednog malo istaknutijeg člana i jedne hrvatske strane*. *Novi list* u Sarajevu u više brojeva (16. XII 1943., 24. I 1944.) piše da je *isto tako s njegovim 'savjetom' tj. parlamentom. Mi čak znamo i to, da se niti njegova 'vlada' niti njegov 'parlament' nisu nikada ni sastali. Tko bi ih mogao sakupiti iz raznih šuma. Isto je tako za nas više nego komedija 'ustav' što ga je 'donio' taj njegov 'parlament', a po kojem Jugoslavija postaje federalističkom državom (...) Mi bez svoje samostalne države nećemo da živimo, jer vrlo dobro znamo, što bi nas očekivalo pod boljševičkom knutom.*

Primijenjen je i metod zastrašivanja stanovništva. Komunisti *na njima svojstven način spremaju jugoslavensku sovjetsku republiku te su u tu svrhu na najbezobrazniji način poubijali tisuće i tisuće mirnih i čestitih seljaka i građana, koji bi trebali biti žrtve na ovoj jezovitoj klaonici, koju boljševici spremaju europskim narodima. Od važnosti je međutim istaknuti, da vodstvo, organizacija i financiranje partizanske akcije u Hrvatskoj leži u rukama tuđinaca, koji su za to posebno školovani na naročitim terorističkim školama u Sovjetskoj Rusiji ili pak u španjolskom građanskom ratu.*

AVNOJ 1943. GODINE I SVETOSAVSKI ČETNIČKI KONGRES U SELU BA 1944.

Mi moramo pozvati ljude iz naroda, održati kongres, pokazati celom svetu da smo izraz narodne volje. To Dragiša Vasić u svojstvu prvog Dražinog savjetodavca piše 11. decembra 1943. godine.[815] Ne samo Vasić i njegov komandant Mihailović nego i mnogi drugi u vodstvu ravnogorskog pokreta shvatili su da odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu ne smiju ostati bez četničkog odgovora. Među njima je zavladao i strah da bi avnojevske odluke mogle uticati na opredjeljivanja drugih naroda i nacionalnih manjina, uključivši i srpski narod, ka NOP-u i njegovim oružanim formacijama. To bi u isto vrijeme značilo još jače distanciranje od programskih usmjerenja ravnogoraca. Pomišljali su i na opasnost da njihov pokret izgubi i postojeće istomišljenike, moguće saradnike i privrženike u gradovima, selima i sredinama u kojima je imao kakav-takav uticaj.

Stoga su nastale ubrzane pripreme za sazivanje kongresa. *Pozvati ljude iz naroda,* kako kaže Dragiša Vasić, značilo je okupiti predstavnike ravnogorskog pokreta, političkih stranaka, nacionalnih organizacija, ustanova i javnih radnika. Sazivanju kongresa prethodio je Dražin proglas objavljen 1. januara 1944. godine. Naslovljen je *Muslimanima Bosne, Hercegovine i Starog Rasa - Sandžaka.* U proglasu nije naznačeno da se priprema sazivanje prvog kongresa u selu Ba podno Suvobora u Srbiji. Pretpostavljen je i termin: krajem januara 1944. godine. Osnova kongresa je okupljanje svih jugoslovenskih naroda i drugih građana. U programskom pogledu cilj je da se obnovi Kraljevina Jugoslavija i odredi razvoj demokratskog i federativnog društvenog ustrojstva Jugoslavije nakon završetka rata.

Kongres je sa 274 delegata radio tri dana - od 25. do 28. januara 1944. godine. Prihvatio je rezoluciju sa političkim i vojnim odlukama. Kongresni dokumenti su se prvenstveno obrušili na odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a. To zasjedanje je definisano kao djelo ustaško-komunističke manjine. Kontra AVNOJ-u koji se proglasio jedinim predstavnikom jugoslovenskog suvereniteta data je puna podrška izbjegličkoj vladi, Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini i vojnom vodstvu đenerala Mihailovića.

Sa oduševljenjem i naročitim priznanjem pozdravlja se Jugoslovenska narodna vojska, koja se, pod komandom đenerala Draže Mihailovića, organizovala u Otadžbini. Ova prava narodna vojska pod komandom narodnih starešina i pod stručnim vodstvom narodnih oficira jeste istiniti branilac narodnih sloboda i zaloga državne budućnosti Jugoslavije svih Jugoslovena.[816]

Potvrđeno je četničko neprijateljstvo prema njemačkom okupacionom sistemu i svim njegovim saveznicima. Iskazana je odlučnost da se izvrši mobi-

---

815 VII, ČA, k. 12, f. 4, d. 21.

816 *Knjiga o Draži,* II, 10-15; *Poruka,* London, br. 19, str. 18.

lizacija svih antikomunistički raspoloženih Srba u borbi za spas srpstva. Obznanjeni su i pogledi kongresa na buduće političko i socijalno-ekonomsko uređenje Jugoslavije. Na postojećoj i poznatoj propagandnoj liniji Srbi su upozoreni da su partizani i ustaše udružili svoje snage sa ciljem da istrijebe srpski narod. Na sličan način ustaški pokret i njegova promidžba su ukazivali na partizane kao na *Srbokomuniste,* koji su čvrsto odlučili da unište Hrvate. Nije, naravno, potrebno ni dokazivati da nije postojala ni ustaško-komunistička ni srbo-komunistička zavjera.[817] NOP i partizani su provodili istinski jugoslovenski program koji je suštinski i praktično bio koliko protiv ustaša toliko i protiv četnika.

Usvojeno je načelo federalizma kao osnova za buduće uređenje jugoslovenske države. Ali uz jednu napomenu. *Kongres smatra da je solidnost buduće Jugoslavije uslovljena stvaranjem, na demokratski način, jedne srpske jedinice, koja bi na demokratskim osnovama okupila ceo srpski narod na njegovoj teritoriji.* Isto načelo treba da važi za Hrvate i Slovence. Nije teško u tom citatu prepoznati ponešto modificirane ideje dr. Stevana Moljevića i drugih četničkih vođa iz 1941. o Velikoj Srbiji. Drugim riječima, to je značilo *svi Srbi u jednoj srpskoj jedinici - Velikoj Srbiji.* Da su pobijedili, piše Jozo Tomasevich, četnici bi najvjerovatnije sproveli svoj raniji program - to jest, definirali bi granice Srbije jednostrano i stavili bi Hrvate i Slovence pred gotov čin s obzirom na srpsku jedinicu.[818]

Nije priznato postojanje Makedonije i Crne Gore. Bosna i Hercegovina je u sastavu Velike Srbije, čiji bi privjesci, i teritorijalno i stanovništvom, postali Hrvatska i Slovenija.

Osnovana je Jugoslovensko-demokratska narodna zajednica, a postojeći četnički Centralni nacionalni komitet proširen predstavnicima svih snaga koje učestvuju u novoj političkoj organizaciji, te Konstantinom Fotićem i Jovanom Đonovićem koji su djelovali u inostranstvu. Mustafa Mulalić je izabran za potpredsjednika.

Plenarna sjednica CNK održana je 20-23. jula i na njoj osuđena Šubašićeva vlada. Zato što ne uključuje predstavnike političkih stranaka uključenih u Jugoslovensko-demokratskoj narodnoj zajednici ta vlada nije ovlaštena da govori i djeluje u ime Jugoslavije. Od jula 1944. do marta 1945. CNK sastao se dva puta. Topalović kao predsjednik je poslat u Italiju krajem maja 1944. da predstavlja Mihailovića kod Saveznika. Trebalo je da potpomogne četničku stvar kod savezničke vojne komande i političkih predstavnika britanske i američke vlade pridodatih toj komandi. U avgustu su još neki članovi CNK (Adam Pribićević, Vladimir Belajčić i Ivan Kovač) i jedan od komandanata major Vučković poslati da se pridruže Topaloviću.

817 J. Tomasevich, Isto, str. 355.
818 J. Tomasevich, Isto, 357.

KOLA KRENULA U SUNOVRAT

Četnička propaganda je, radi najšire afirmacije Kongresa u selu Ba, prežvakavala stavove iz usvojene rezolucije, vojnih i političkih odluka. Ona je ponavljala kako je *osuđen pokušaj Komunističkog veća u Jajcu da menja ustavni poredak Jugoslavije.* Isticala je da su *bez ikakve vrednosti odluke vlade Ribar-Broz-Pijade.* Sve je preduzeto da se kongresom ravnogorskog pokreta u selu Ba - i usvojenim dokumentima i pratećom propagandom - vrati povjerenje britanske vlade i javnosti savezničkih zemalja. One su krajem 1943. godine stale na stranu NOP-a i NOVJ-a. Sa gorčinom je i dalje osuđivan Radio-London što *želi da uništi naš pokret* i što engleski avioni *svakodnevno lete prema Bosni da bi pomagali komuniste.*

NOP je izvan Srbije stalno bio u usponu. Četnički pokret je slabio nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a i formiranja *partizanske vlade u Jajcu.* Mihailović je gubio pozicije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Njegov položaj je poljuljan i kod britanske vlade. Stav Britanaca se bitno mijenjao prema četnicima zbog njihove saradnje sa Italijanima, kvislinzima i odsustva njihove borbe protiv Nijemaca. Ni kongres u selu Ba, ni cijeli vojni i politički vrh pokreta nije bio u stanju da zaustavi afirmaciju Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Pogotovo da izmijeni britansku politiku prema sebi i svom pokretu. Saveznici su odlučno stali na stranu NOP-a. Na Teherenskoj konferenciji priznali su partizane - NOP i NOVJ - kao svog ratnog saveznika. Počeli su da im pružaju vojnu i političku pomoć.

Četnicima se izmicalo tlo pod nogama. Ponajviše u Bosni i Hercegovini. To će reći u zemlji koju su sa Srbijom i Crnom Gorom smatrali svojom vojnopolitičkom bazom.

Kola su krenula u sunovrat četništva.

REAGOVANJE NA UKINUĆE TREĆE INTERNACIONALE

Draža: "Posle ove Staljinove odluke međunarodni komunizam i ideologija su mrtvi"

I upamtite svi za svagda, da komunistička ruka ne postoji više, s njom nema nikakvih pregovora ni nagodbe - nje ima da nestane sa lica kugle zemaljske. Neka vas ne čudi ukidanje III. internacionale jer je to bilo neminovno.

Povodom ukidanja III. internacionale - kako piše u naslovu prvo četničko reagovanje na tu vijest je da je ona - lažna. *Kada naši komunisti tvrde da je Treća internacionala ukinuta, tada lažu, jer su oni sami na jednom svom sastanku doneli odluku da ukinuće treće internacionale za njih ne važi, jer je Staljin ovo ukinuće objavio samo za to da zavara Englesku i Ameriku, kako bi ga što više*

pomagali ratnim materijalom.[819] *Kao što je Kominterna bila smetnja Rusima za uspješno vođenje rata protiv neprijatelja, pa je morala da bude razjurena, tako su i vaši politički komesari najveća smetnja za uspešno vođenje naše srpske oslobodilačke borbe.*

Kad je primio vijest o raspuštanju Kominterne Mihailović je 30. juna 1943. godine poslao raspis svim komandantima o značaju tog svjetskog događaja. Objavio je potom i letak upućen *Srbima partizanima.* U njemu on piše da su *posle ove Staljinove odluke međunarodni komunizam i ideologija mrtvi.* Na kraju je uskliknuo:

Tresnite što pre o zemlju političke komesare i komandante, jer što pre, to bolje po vas... Pa Srbe partizane upozorava ovako: *Ukoliko Srbi partizani to ne učine i ne pridruže se svojoj srpskoj braći četnicima... istorija... će im ne samo udariti žig Brankovića već žig izdajnika srpskog naroda i srpstva.* Srbi će u tom slučaju *biti u isto vreme Juda i Efijalt, izdajice boga i izdajice srpskog naroda.* Narod će ih, kako se kaže u tom letku, *pregaziti i osuditi.*[820]

Za Dražinim letkom, kao po komandi, obrušila se lavina proglasa i drugih obavještnja o *propasti Kominterne* i o zlu koje je ona nanosila *komunističkim nedjelima u Jugoslaviji.* Jedan od njih se tiče Srba u partizanskim redovima. *Mi znamo da ste vi sticajem prilika i okolnosti ostali u partizansko-komunističkim redovima. Mi znamo da su vaši komandanti i politički komesari neki Osmani, Nurije, Franje, Vinteri, i mnogi drugi pod lažnim imenima srpskim, a vrlo mali broj srpskih izroda nacionalne Srbe. Mi znamo da ste vi Srbi, da vi poštujete svoje roditelje, svoje običaje, svoju veru, ali to morate tajiti pred vašim komesarima. Vas lažu vaši komandanti i politički komesari. Mi ne ubijamo ni jednog Srbina koji dođe iz partizanskih redova. Mi znamo da vam vaši komandanti i komesari nisu saopštili da je KOMUNISTIČKA INTERNACIONALA RASPUŠTENA, DA JE RUSIJA SKLOPILA SAVEZ SA ENGLESKOM I AMERIKOM O POSLERATNOM DEMOKRATSKOM UJEDINJENJU EVROPE. Vi ne znate da je Molotov izjavio da Rusija nema i neće da ima nikakve veze niti odgovornosti za komunistička nedela u Jugoslaviji. Vi ne znate da je Rusija naimenovala g. Bogomilova za ambasadora pri Kraljevskoj jugoslavenskoj vladi u Londonu.*

Napuštajte lažne oslobodioce svoje vođe i stupajte u četničke redove gde ćete zajedno sa nama zadati okupatoru i ustašama smrtni udarac i osvetiti prolivenu srpsku krv. Svrstavajte se u četničke odrede i redove, pa ćemo ujedinjeni krenuti u nove slave i pobede nad svim neprijateljima srpskog naroda.

U lecima često dominiraju konstrukcije, podmetanja, izokrenuti citati nečijeg govora ili pisanja, svejedno što su to često i povijesne ličnosti među-

819 U junu 1943. raspuštena je Kominterna. Tada je Dimitrov imenovan za načelnika odjeljenja međunarodnog informisanja CK SKP(b). Bio je zadužen da do početka septembra sa Titom komunicira putem radio-veze.

820 N. Milovanović, *Draža Mihailović,* Centar za informisanje i publicitet, Zagreb, 1983., str. 420-421.

narodnog ranga i ugleda. U ovom primjeru Staljina. Njemu su pripisane riječi koje nikad nije izgovorio. U njegovom govoru su involvirani politika i stavovi vodstva četničkog pokreta, a ne Staljina i Sovjetskog Saveza prema Titu i NOP-u u Jugoslaviji.

Pisani su i komentari povodom toga događaja. Tako i u letku *U slobodnim srpskim planinama* i sa sloganom *Samo sloga Srbina spasava! Odjeknula je širom cijelog svijeta; ali ne kao grom iz vedra neba, jer se ta vijest odavno očekivala i morala je doći ranije ili kasnije, pre ili poslije - i eto došla je.*

Svi svjetski komentari zabavljaju se ovim događajima kao jednim od najvažnijih za posljednjih dvadeset godina. Najkrupnije ličnosti svijeta daju izjave po ovom pitanju. Ruzvelt i Čerčil dali su izjave, kako je ukidanje kominterne posljedica razvoja događaja u posljednjih nekoliko godina, i da je tim uklonjena i posljednja prepreka za jedno pravednije i bolje uređenje svijeta.

Sam Staljin izjavio je: 'Mi se borimo za Rusiju. Morao sam raspustiti internacionalu, jer je ona, naročito na Balkanu, pala pod utjecaj tuđih interesa, te partizanski rad na Balkanu donio nesreću narodima i štetio opštoj stvari. S onima koje vode razne Moše i Tita i s njihovim zločinima Rusija niti je imala, niti ima šta zajedničkog, niti će imati. Raspuštanje III. internacionale neka posluži svima i svakome kao dokaz za ovo'.

Eto ti, narode, pa čuj i čitaj! Evo ti narode, pa pitaj, šta si radio godinu dana borbe za III. internacionalu. Bio si sramno iskorišćavan od klike Bečkih i Zagrebačkih Jevreja za neku bivšu Jugoslaviju pod vođstvom komunističke partije Hrvatske. Evo ti, narode, prilika da razmišljaš: Zašto ti kuća izgori, zašto narod pomrije od tifusa, zašto tvoja muška snaga - omladina tvoja - osta ispred njemačkih bunkera i na talijanskim žicama, zašto škole i crkve po srpskim selima izgoriše, zašto ti poubijaše najčestitije sinove, zašto ti je polje neobrađeno, zašto ti je svega nestalo?

Razmisli o interesima naroda i pogledaj svoj dosadašnji rad, pa ćeš viditi, ma i slijepac bio, da si dosad služio kao sredstvo za ispunjenje tuđih, a ne narodnih interesa.

I ako se čekalo dugo, narode, da se osvestiš - ipak ti se pruža i ova prilika s dobrom željom, da se uveriš da smo mi - ČETNICI na pravom putu, i da se ostvarenje socijalne pravde jedino od nas može očekivati, jer smo mi pravi predstavnici svih slojeva našeg naroda, jer nama je dobro naroda cilj, a tom dobru služi socijalna pravda.

U novoj Otadžbini biće svi problemi pravedno riješeni. Neće biti ni presitih, ni gladnih. Seljak i radnik, stup su naše države, a ona će biti prvo za njih. Znaj, narode, da su četnici ti koji iznad svega vole svoju zemlju, znaj da oni za tu zemlju krv liju, znaj i to da će u toj zemlji vladati red i pravda koju će opet stvoriti četnici.

N a r o d e, posljednji je čas. Vrati se od onih, koji te zavedoše. Još jednom vam upućujemo poziv da dođete k nama - ko nije zločinac, a ko je zločinac, došao ne

došao, kazna će ga stići prije ili poslije, jer ko se na vrijeme ne kaje, tom se oprostiti ne može.

Upamtite dobro i Srbi i Hrvati mjesta komunizmu na Balkanu nema. Vi, koji mislite da će vam petokraka crvena zvijezda pokriti prljavu prošlost - varate se. Mi smo rešeni da u nacionalnoj borbi istrajemo do posljednjeg.

N a r o d e, posljednji je čas, da se svi opametite, da svi nađu pravi put. Dođite svi još danas, jer će sutra biti kasno. Dođite, jer znajte da su četnici ti, koji će donijeti pravu socijalnu pravdu, da su četnici jedini i istinski zaštitnici naroda, koji vode narodnu politiku za spasenje našeg naroda, a ne politiku Tita i Moše kojoj je cilj uništenje srpskog naroda, koji je prepreka za ostvarenje njihovih ciljeva.

N a r o d e, dosta je laži pokvarenih partizana. Ukidanje III. internacionale jedan je dokaz više, da su partizani banda i ništa više...

ČETNIČKA PROPAGANDA I ZAGONETKA ZVANA TITO

Tajna Titovog identiteta

Titov identitet je tajna. Zna se da je čovjek iz naroda i da je radio ilegalno kao komunistički agent još od prošlog rata. On je vjerovatno zaista Josip Broz, zagrebački metalski radnik kojega je, nakon što je proveo nekoliko godina u Sovjetskom Savezu, Kominterna 1937. poslala u Jugoslaviju da reorganizira i preuzme vodstvo ilegalne KPJ. Njegova politika je da napada neprijatelja tamo gdje on najmanje očekuje napad i da izbjegava da bude natjeran u položaj gdje bi se morao skupo braniti.[821]

Za okupacionu i ustašku, britansku, tako i za četničku propagandu dugo vremena je Tito predstavljao veliku zagonetku. Svi su lutali, odgonetajući pojavu te ličnosti na različite načine. Katkad su podudarni u izmišljanjima i podmetanjima ko je on i kakva osoba, pripisujući mu atribute kojim bi ga, prije sticanja potrebnih saznanja, do kraja diskreditovali. Pripisivali su mu razbojničku biografiju i osobine koljača, neprekidno robijaško poznanstvo obijača sa policijskim dosijeima između dva svjetska rata i tadašnjim apsanama, ponekad su ga i mistificirali. Pravi identitet, biografiju, ko je Josip Broz Tito i šta je radio počeli su pouzdanije i parcijalno da obznanjuju tek u drugoj polovini Drugog svjetskog rata. To se može vidjeti kako po ustaškom tisku tako i po četničkim lecima i proglasima raspačavanim na teritorijama pod njihovim kontrolom, osim ako nisu bacani iz aviona.

Posebno omiljeni objekt napada onih ljudi kojima je kuknjava nad sudbinom *vaskolikog srpstva* postala profesija jeste Josip Broz Tito. On je optuži-

821 F. Maklein, šef britanske vojne misije koji se spustio u Vrhovni štab NOVJ-a i POJ-a 17.IX 1943.

van kao glavni krivac za razlaganje Srbije, za razbijanje srpstva, nametanje nepravičnih unutrašnjih granica, za nedozvoljivo mali uticaj Srba i Srbije u njegovoj državi itd.

Vrhovni zapovednik svih komunističkih snaga u zemlji je nekakav 'drug' T I T O, čije pravo ime niko ne zna, ali znamo samo toliko da je zagrebački jevrejin. Njegovi glavni saradnici su Moša Pijade (beogradski jevrejin), Franjo Vajner (madžarski jevrejin), Aziz Koluder (bosanski Turčin), Safet Mujić (Turčin iz Mostara), Vlada Šegrt (bivši robijaš) i mnogi drugi njima slični. Njihova imena najbolje govore ko su oni i koliko ih srce boli za našim narodom.

Najzad je otkriveno ko je 'TITO' - naslov je četničkog letka otpremljenog čitaocima nakon dvogodišnjeg odgonetanja ko je Tito i šta se krije iza tog imena. *Blizu dve godine krio se pod tim lažnim imenom Josip Broz, sin Franjin, Hrvat, rođen u selu Komanovcu, srez Klanjac u Hrvatskoj, bravarski pomoćnik, obijač, koji je 1928. godine bio uhvaćen u provalnoj krađi i zbog obijanja jedne crkve u zagrebačkoj policiji zaveden u kartoteku pod brojem 10434.*

Tako je predstavljen Tito u letku koji je pušten u četničku javnost u decembru 1942. godine sa *Slobodnih srpskih planina*. O Titu se govori u drugoj tački toga glasila sa naslovom *KO SU jugoslovenski komunisti?*

Tito je, po nosiocima te propagande, bio ono što nije bio i radio ono što nije činio: donosio pustoš, zgarišta *kud god je prošao*, a što nije on pobio i popalio učinio je okupator *koga je on vešto navlačio*; uzimao je u zaštitu ustaše, pobratio se sa Antom Pavelićem, koji ga je naoružao i, zamislite, *popunio partizanske redove svojim ustašama* - javljali su iz četničke propagandne radionice.

Blizu dve godine vodio je taj obijač komuniste kroz Srbiju, kroz Sandžak, kroz Crnu Goru, kroz Hercegovinu i Bosansku Krajinu i načinio zgarišta i pustoš kud god je prošao. Što nije pobio i popalio on i njegova razbojnička družina, to je učinio okupator, koga je on vrlo vešto navlačio.

Sad sve znamo i razumemo: Trebalo je pobiti najviđenije Srbe i po onim krajevima kuda nisu mogle doći Pavelićeve ustaše, po Srbiji i Crnoj Gori. Trebalo je popaliti i opustošiti i one srpske krajeve koji nisu pali pod 'Nezavisnu Hrvatsku' - Srbiju i Crnu Goru. To što nije mogao da učini Pavelić sa svojim ustašama, učinio je jedan drugi Hrvat - Josip Broz zvani 'TITO', sa svojim komunistima 'partizanima'. A kad ih je narod isterao i iz Srbije i iz Crne Gore, Josip Broz je dobio novi zadatak: da pobije po Hercegovini i Zapadnoj Bosni, ono Srba što je još preostalo, i pod italijanskom okupacijom bilo spašeno od ustaškog noža.

'TITO' je i taj zadatak izvršio koliko je mogao. Izvršio bi ga i u potpunosti, da nije bilo četnika i njihove akcije koja je omela račune i 'Titu' - Josipu Brozu, kao i njegovom bratu Anti Paveliću.

Sada je mnogima postalo jasno ono što smo mi od prvog dana znali zašto su 'partizani' prolazili samo kroz srpske krajeve, zašto su paljena samo srpska sela, zašto su pljačkani samo srpski domovi, zašto su ubijani samo Srbi.

Sad se zna zašto je 'drug Tito' uzimao u zaštitu ustaše.

Sada se zna zašto je Pavelićev komandant ustaške 'Crne legije' pukovnik Francetić išao na dogovor 'drugu Titu' i orušio se zbog kvara na motoru i poginuo, a 'drug Tito' preko 'Slobodne Jugoslavije' lažno javio da je avion oborio i Francetića zarobio.

Sad znate zašto je Pavelić naoružao 'druga Tita' i njegove redove popunio svojim ustašama, pa ga ponovo poslao na Hercegovinu i Crnu Goru.

Sad, najposlije, i Vi možete razumjeti zašto se Josip Broz, sin Franjin, obijač i provalnik, blizu dve godine krio pod lažnim imenom 'Drug Tito'.

Zato bi se valjda u komunističkim makinacijama i zaludjeloj omladini otvorile oči kad bi videli ko ih vodi i kuda ih vodi, da 'drug Tito' nije nego brat Pavelićev i krvnik srpskog naroda kao i Pavelić.

U proglasu Dinarske divizije *Srbima ne samo Kninske Krajine i Tromeđe, nego Srbima svih srpskih krajeva* priziva se *velika i slavna* njihova prošlost. Njima su u toj prošlosti ukazivali puteve Sveti Sava, Car Dušan Silni, Sveti Car Lazar i Karađorđe. Junaci te prošlosti Miloš Obilić, Hajduk Veljko, Birčanin Ilija, Stevan Sinđelić i Petar Mrkonjić. A sada? *Zar sada da vas vodi Moša Pijade, Španjolski Jevrejin, ili, što je još gore, Josip Broz nazvan Tito, kojega je hrvatska policija godinama proganjala radi krađe po crkvama i radi otimačine tuđeg dobra. Srbi, svaki savjet je suvišan, vi znate šta vam valja činiti.*

I u *Našoj poruci* nepotpisani četnički letak, bez datuma, bavi se uz ostalo i pitanjem upućenim *onim Srbima koji su zalutali u partizanske redove i prevareni od komunističke bande*. Uz sve to cilj i zadatak četničkog pokreta: stvaranje Velike Srbije u kojoj će biti očišćeni nesrpski narodi pripisuje Titu, NOP-u i partizanima kao cilj - stvaranje Velike Hrvatske i istrebljenje Srba iz nje. Tito je do tada, po tom letku, već poklao *pet stotina hiljada Srba i nevine dece i žena*.

Da li ste saznali ko je vaš vođa Tito? I šta je cilj i zadatak njegove borbe? Tajanstveni diktator Tito je Hrvat Josip Broz, rodom iz Klanjca kod Zagreba, po zanimanju bravar, inače skitnica i obijač i dugogodišnji robijaš iz Sremske Mitrovice. Cilj i zadatak njegove borbe jeste stvaranje Hrvatske Republike i istrebljenje Srba iz nje.

Zar vam nije dovoljno što znate ko je TITO i šta on želi, kad znate njegovu narodnost 'Hrvat', njegovo ime 'Josip Broz', njegovo zanimanje 'bravar', skitnica, obijač, robijaš i njegov krvavi dosadašnji rad u pokolju pet stotina hiljada Srba i nevine dece i žena?

Ako su NOP i partizanske vojne formacije neprijatelj broj 1 četničkog pokreta, onda je i Tito kao čelna ličnost partizana oličavao to četničko neprijateljstvo prema njima. *Josip Broz-Tito, po zlu čuveni neprijatelj srpskog naroda, drznuo se da srpskom narodu daje preko radija časove iz rodoljublja. On - Tito, koji je jedino ubijao naše najbolje narodne ljude, eto šta poručuje: Kralja Petra imamo da biramo posle rata, i za te izbore on - Tito garantuje punu slobodu. Mi*

mu poručujemo: Kralja Petra mi nemamo da biramo, jer je on naš Kralj od 27. marta 1941. godine. A što se tiče slobode, koju Tito garantuje, tu slobodu najbolje je iskusio narod iz svih pokrajina, kuda je on prošao Neka taj narod sam kaže svoju reč i to: svoje nebrojene žrtve, pustoši i paljevine, koje su Tito i njegove slobode ostavili za sobom. U 1941. godini Ustaše-naši krvni neprijatelji pobili su nam 850.000 ljudi, žena i dece, dodajmo tome još 200.000 streljanih u Srbiji. Samo među Srbima pretrpeli smo preko milion žrtava. Tito želi da jedino srpski narod strada. To je njegov cilj, a ne borba sa okupatorom, u koju stupa samo onda kad je prinuđen na nju. Sada, kad Titove horde napadaju na Srbiju da i nju unište, i kad je svoje redove popunio ustašama i drugim izrodima, koji su do juče klali naš narod, on se drznuo da oslabi naše redove nekim velikodušnim oproštajima svima, koji mu priđu i koji izdadu svoga Kralja i svoj narod.

Vrhovna komanda NOVJ-a stalno je držala otvorenom aboliciju kojom se oslobađaju odgovornosti svi četnici, izuzev zločinaca, koji napuste četničke jedinice, pređu u partizanske ili jednostavno odu svojim kućama. Četničko vodstvo je dobro znalo da se tim oproštajima slabe i razaraju njihove jedinice. Otuda i zastrašivanje ljudi.

Znamo mi njegove oproštaje. Oni se završavaju na groblju, jer Tito želi po svaku cenu da dovrši ubijanje Srba koje su ustaše započeli, nanoseći nam, ponavljamo opet, 850.000 grobova. Zato ponovo poziva i prima ustaše u svoje redove.

Sve su srpske žrtve, po tom letku, pripisane u grijeh Titu i partizanima: one koje su pale od ustaškog noža, u koncentracionim logorima NDH, *kad su nam naši krvni neprijatelji pobili 850.000 ljudi, žena i dece, dodajmo tome još 200.000 streljanih u Srbiji.* U žrtve stradale od partizana uključeni su i oni Srbi koje su poklale *crne trojke* i poubijali četnici zato što su antifašistički nastrojeni. Svi Srbi maltene, koji su pobijeni u tom ratu, pali su, vele, od partizanske ruke. Osim te povijesne neistine u letku se, potom, izvrće smisao avnojskih odluka. Posebno u vezi sa budućim federativnim ustrojstvom Jugoslavije. Kaže da će se uvećati Hrvatska. Umjesto samostalne i jednakopravne federalne jedinice, kako je utvrđeno odlukama AVNOJ-a, Bosna i Hercegovina treba da bude u sastavu Hrvatske, *koju je stvorio Pavelić 1941. godine.*

Koliko je veliki prijatelj srpskog naroda Josip Broz Tito, najbolje se vidi iz njegove izjave, da u budućoj federativnoj Jugoslaviji svi su hrvati ujedinjeni, a Srbi rasparčani na Srbiju prokumanovsku, Crnu Goru, Sandžak, Makedoniju; dok Bosna, Vojvodina i Hercegovina prirodno treba da budu Hrvatska, i to ona Hrvatska, koju je stvorio Pavelić svojom izdajom 1941. godine. To znači: raskomadati Srpstvo na šest pokrajina, od kojih dve dati Hrvatskoj, a samim tim uništiti plod sedmogodišnjeg rata za oslobođenje i ujedinjenje.

Da li znate šta bi bilo s vama u novoj državi Hrvatskoj koja bi se sutra osnovala od strane hrvata na čelu sa bravarom Josipom Brozom? Bili bi poklani i poubijani svi oni Srbi koji su utekli ispod ustaškog noža 1941. godine i na taj način ostvare kobni plan Ante Pavelića i Josipa Broza o istrebljenju Srba? Da li znate da se vaš vođa, bravar-robijaš Josip Broz proglasio za Maršala Jugoslavije?

Ako ne znate pročitajte odluku od AVNOJ-a na strani 53. **Drugo zasjedanje AVNOJ-a.**

Bravar robijaš prvi Maršal Jugoslavije. Žalosti!

Da li znate da je bravar Josip Broz obrazovao vladu belosvetskih probisveta, čiji je on predsednik, a poverenici (ministri) su sve Hrvati, sem tri srpska izroda i izdajnika? Pročitajte odluku na strani 54.

S Titovim imenom su, od tačke do tačke i od stranice do stranice, povezivali i sve odluke AVNOJ-a. Dakako, u izvrnutom smislu suprotnom duhu i slovu sadržaja avnojevskih poruka iz Jajca: poistovjećivanje s poglavnikom i NDH u istrebljenju Srba, samozvanom prohrvatskom vladom sastavljenom *od belosvetskih probisveta i srboždera itd.*

AVNOJ i njegove odluke poslužile su za posvemašnje napade na Tita. *Svuda u narod rasturiti* - Dražina je uputa koju otprema na teren. To znači praviti nove letke kojim će se i Tito i te odluke diskreditovati. Navodi se i primjer kako to učiniti. *Tito danas obećava Arnautima, slavno srpsko Kosovo, ponos naše istorije, a sutra će sigurno južnu Srbiju obećati Bugarima, a Bačku i Banat Mađarima, da bi Srbiju sveli na beogradski pašaluk.*[822]

Radiostanica *Slobodna Jugoslavija* prenijela je Titovu izjavu o obliku uređenja poslijeratne Jugoslavije, slobodnim demokratskim izborima i izjašnjavanju građana o obliku vladavine u zemlji i dr. Na to su sva glasila četničkog pokreta žestoko reagovala polemišući i sa Titom i sa *Slobodnom Jugoslavijom*. U lecima kao najbrojnijim i najrasprostranjenijim glasilima ispaljene su otrovne strijele. U polemičkim odgovorima nije više bilo važno šta je uistinu rečeno, jer činjenice nisu bitne, pa su u odgovoru zasnivani stavovi i na ponečemu što u toj izjavi uopšte nije moglo biti kazano, pred odlučnim događajima, koji se *sada odigravaju u celom svetu.*

Na Titov govor o odlukama AVNOJ-a i prvim poslijeratnim izborima u Jugoslaviji kojom prilikom će biti odlučeno i o sudbini monarhije i kralja u zemlji slijedio je žustar četnički odgovor.

Znate li da je predsednik AVNOJ-a Hrvat Ivan Ribar, potpredsednik Židov Moša Pijade, a članovi skoro sami Hrvati i židovi? Pročitajte njihova imena na strani 58.

Da li znate da je bravar Josip Broz sa svojom samozvanom vladom zabranio povratak u zemlju Kralju Petru II i zakonitoj jugoslovenskoj vladi? Zar da Kralja Petra II Karađorđevića zameni bravar-robijaš Josip Broz, a zakonitu narodnu vladu, teroristička samozvana vlada belosvetskih probisveta? Ne, dok bude Srba! Pročitajte odluku na strani 43.

Mi odgovaramo Josipu Brozu-Titu: Živeo Kralj Petar II, koji je na dan 27. marta 1941. godine stupio na presto. Živelo ujedinjeno Srpstvo u svima srpskim

822 VII, Ča, k. 237, reg. br. 37/4.

oblastima. Ne verujemo lažima Josipa Broza-Tita, čvrsto zbijamo naše redove pred odlučnim događajima, koji se sada odigravaju u celom svetu. Naš pokret sprovodi rad na narodnom oslobođenju. On nastoji da se sloboda postigne, a nepotrebne žrtve izbegnu, jer je svestan da su Srbi već do sad dali mnogo žrtava - tj. svaki sedmi Srbin već je u ovom ratu izgubio život.

Naša je borba poštena i časna. Mi se borimo za svoj narod. Nama ne trebaju puste srpske pokrajine bez Srba. A Josip Broz neka govori da će, ako ne bude bilo Srba, dovesti Kineze ili Crnce.

Srbi, braćo, ujedinimo se! Čas slobode, za koju živimo i mremo, blizu je. Nju ćemo imati samo ako smo složni i u borbi protivu svakoga i svih, koji nas ugrožavaju. Dole sa lažnim oslobodiocima, izrodima i izdajicama! Smrt tiraniji ma od kuda dolazila! U potpisu **Srpski četnici.**

"KO SE KRIJE POD IMENOM TITO I KOJI SU MU KONAČNI CILJEVI?"

U vrijeme kada su umnožavani i raspačavani leci sadržajem posvećeni Titovoj ličnosti u Vrhovnom štabu NOVJ-a i POJ-a su već bile stacionirane vojne misije zapadnih savezničkih zemalja. I visoki oficiri u tim misijama su zaokupljeni i odgonetanjem zagonetke zvane Tito. Tako je Vilijam Dikin, objašnjavajući propagandom stvorenu misteriju, odgonetao značenje pojma i smisla riječi TITO. On je 11. IX 1943. godine zapisao: .. *Upotrijebio je ime TITO da bi zaštitio obitelj u Hrvatskoj... Tito znači 'ti to', nadimak nastao jer je u ranije vrijeme imao naviku brzo određivati svakome zadatke, tj. ti napravi to, ti tamo napravi ono".*

Sve to nije razjasnilo cjelinu zagonetke. Zabilježeno je Titovo kazivanje da ga je Mihailović smatrao Rusom. Možda zato što govori poput Rusa. Ili zato što je na Mihailovićevo pitanje odakle je, pokazao rukom prema sjeveru. Nejasnoće su trajale dok četnička propaganda, kako kaže, najzad nije *strgnula masku* sa njegovog lika.

U letku *Drugu Titi malo je srpske krvi* piše da je *Tito najzad skinuo masku. Za one koji su poznavali sklop i suštinu ove zločinačke terorističke organizacije, koja se javila pod vidom takozvane narodnooslobodilačke vojske, još pre dve godine bilo je jasno, da nadimak 'Tito' dolazi od početnih slova Tajne Internacionalne Terorističke Organizacije. I kad smo još pre dve godine tvrdili da je drug Tito Hrvat, Josip Broz, komunistički agenti vešto su proturali laž kroz neobavešteni narod, da je Tito Srbijanac, bivši dobrovoljac sa Solunskog fronta, heroj iz čestite Šumadije, nosilac Karađorđeve zvezde, Obilićeve medalje itd. Cilj je bio jasan, jer je njima bilo potrebno ponovo obmanuti neustrašivog srpskog borca i seljaka.*

Drugu Titi malo je srpske krvi naslov je iz drugog letka koji se očigledno na-

slanja na prethodni. *Iz Srbije ni sada nisu pošli da zapale Hrvatsku, nego su se prebacili u Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu da dokusure ono što je izmaklo ispod noža Pavelićevih ustaša. 13. jula 1941. digli su oni ludačku revoluciju u Crnoj Gori i izazvali fašistički bes protiv srpskog seljaka. Rezultat je bio ovakav: 15% celokupnog stanovništva u Crnoj Gori našlo je smrt u toj revoluciji, a uništeno je i zapaljeno oko 10.000 srpskih kuća.*

NOP kao glavnog neprijatelja i Tita kao čelnika toga pokreta nije mogao mimoići ni četnički Kongres u selu Ba krajem januara 1944. godine. U odjeljku 6 kongresne rezolucije govori se o radu u pojedinim pokrajinama na organizovanju naroda. Uz ostalo je rečeno: *Niko tada nije mogao pomisliti ko se krije pod imenom Tito i koji su mu konačni ciljevi. Niko nije ni slutio da je to drugi Pavelić, a da su i jednom i drugom ciljevi isti - da u zemlji bude što manje Srba i da ih što manje ostane sposobnim i organizovanim za borbu kad dođe odlučni čas.*

I desant na Drvar kao privremeno stanište maršala Tita doveo je u istu ravan četničku i ustašku propagandu. I jedna i druga je likovala. Njihovi nosioci su indignirani neuspjehom te vojne operacije. I bez toga prognoziraju skoru propast komunizma u cijelom svijetu, *a propašće i kod nas.*

Četnička propaganda je, i nakon jasno nagoviještenog zaokreta u britanskoj politici, stalno isticala *da je javno mnjenje u inostranstvu protiv komunista i svi zahtevaju da se likvidiraju komunisti. Saveznici jasno uviđaju da su komunisti izgubili bitku.*[823] *Najbolji dokaz je nesposobnost Titova da sačuva svoj štab koga je potukao jedan padobranski nemački bataljon.* (Drvarska operacija).

Danas se inostranstvo pita preko slobodne štampe gde je ta silna Titova vojska od tri stotine hiljada vojnika. Zar nisu sposobne da sačuvaju svoj štab i savezničke misije koje su stradale. Inostranstvo jasno vidi da su komunisti slabi i da je njihova moć izduvani mehur koji je prsnuo.

Sada su komunisti u vrlo teškom položaju, pa zato pristupaju intrigama i podvalama kao da će im to nešto pomoći. U laži su kratke noge. Mi poznajemo komuniste. Oni uvek kada su u teškom položaju otpočinju naročito jaku kampanju sa lažima. To i sada počinju, ali mi znamo da im otkucavaju poslednji časovi. Komunizam je propao u celom svetu a propašće i kod nas.

Poginula 'Titova' tjelesna straža u mnogim dnevnicima, među njima i u sarajevskom *Novom listu*, osvanuo je naslov iznad priloga *Međunarodnog dojavnog ureda* povodom njemačkog desanta na Drvar. Već 11. lipnja objavljen je članak njemačkog ratnog izvještača s napomenom da će list *u najskorije vreme moći donieti daljnjih zanimljivih podataka.* Pet dana kasnije (16. VI 1944.) objavljen je bogato ilustrovan prilog o *rezidenciji šumskog maršala.*

Partizansko carstvo zla ubrzo će preći u pobjedničku prošlost snaga *novog poretka.* To je bila jedna od promidžbenih konstrukcija ustaških listova

823 18. jun 1944., VII, Ča, k. 61, reg. br. 35/1.

i časopisa. Već višekratno obećavano a nikad izvršeno uništenje NOV-e od oružanih snaga Trećeg Reicha i NDH nalazilo je i ovakva objašnjenja: *Usred grmečkog brloga nalazi se dvor šumskog cara. On je kao takav grad iz bajke okružen s ništa manje nego šesnaest pojaseva sigurnosti, živih pojaseva najodanijih i najokorjelijih ljudi šume. Oni žive s vukovima i medvjedima, snalaze se po mraku bolje od divljih mačaka, šulaju se tiše od lisice, a krvoločniji su i od risova, koji se još mogu naći u Grmeč planini.*

Stotine seljaka dovedenih iz Like namamljenih penslavenskom promidžbom, pričama o ugroženom pravoslavlju, legendama o Kosovu i Kraljeviću Marku, a najviše mistikom šume i njenog groznog svemoćnog cara - Bezimenog - te stotine teglile su danima kreč i balvane, sanduke čavala i mnogog drugog materiala. Oni su gradili fantastičnom brzinom konak 'vrhovnog komandanta' gonjeni mamcem u zlatnu bajoslovnu nagradu.

I kada je dvor bio gotov - plaćeno im je drvenim maljem po glavi. Jer, metak u zatiljak i malj po glavi - to su novčanice zahvalnosti, koje su u stalnom opticaju u carevini šume.[824]

Političke polemike i propagandna nadmetanja

SUKOBI NA POLITIČKO-PROPAGANDNOM PLANU

S ratnim i oružanim srasli su i političko-propagandni sukobi između četničkog i partizanskog pokreta. Uporedo i gotovo sinhronizovano pratili su jedni druge ili išli paralelno. Iz trenutne vojne i političke strategije svakog pokreta, koji su nastojali da se međusobno unište, izrastala je i nametana odgovarajuća propagandna djelatnost. S tim u skladu je vođena i politička polemika među njima. Ona je štampana u lecima i proglasima, apelima i biltenima, te listovima koji su izlazili u okviru svakog od njih. Za polemiku su služili i talasi radiostanica *BBC-a, Glasa Amerike, Slobodne Jugoslavije, Radio-Moskve,* kvislinških stanica u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu i drugim centrima. Međusobna polemička nadmetanja oštra su u govorima i drugim javnim istupanjima vojnih i političkih funkcionera na skupovima i konferencijama, mitinzima i zasjedanjima, razglasima svuda tamo gdje su postojali i organizovani.

Po osnovnom tonu i snazi argumenata, ili argumentima sile, po odsustvu bilo kakve želje da se pri tome sačuva dostojanstvo javnog dijaloga, a pogo-

824 *Novi list*, 28. VI 1944.

tovo da se poštuje ličnost protivnika, po niskom nivou, pa i psovačkom rječniku polemički sadržaji praktično ispunjavaju cjelokupnu četničku, ali i drugu propagandu ostalih sudionika u ratnim sudarima. To se najpotpunije može sagledati iz pregleda mnogobrojnih polemičkih tekstova obrađenih u cjelini ovog rada. I pored toga, zanimljivo je izdvojiti neke segmente propagandnih sukoba da bi se bar djelimično sagledali kako su se te polemike odvijale, povodom čega su pokretane, kako su izgledale i na kojim su se pitanjima iscrpljivale.

Iz propagandnog centra ravnogorskog pokreta na teren je otposlat *Nacrt za letak* koji će jedinstveno za čitavu zemlju biti raspačavan na područjima pod četničkom kontrolom. Povod za taj *nacrt*, koji je zapravo završni tekst za umnožavanje najmasovnijeg četničkog glasila, jeste *komunistička propaganda*. Ona narodu predstavlja *našu vladu i njene organe u inostranstvu kao neku siročad i nesnosne uljeze, koje nitko ne sluša koji su svakom na teretu i koji su savršeno bez ikakvog uticaja.*

U letku se odgovara da je istina posve drugačija. *U svima savezničkim i svim neutralnim zemljama Kralj, vlada i naše diplomatske misije uživaju sva prava i ugled koji pripada Suverenu i zakonitom državnom predstavništvu. Obična je komunistička laž tvrdnja da su naši predstavnici negativni koji ništa ne radeći troše narodni novac. U svim savezničkim zemljama naše vojne misije vrše vojne pozive i mobilišu jugoslovenske građane na način kako to rade i druge savezničke zemlje. Kako vlada, tako i naša poslanstva na strani razvijaju najživlju diplomatsku, propagandističku i političku aktivnost u korist naše stvari. Vlada je svakodnevno obaveštena od strane našeg Ministra vojske o svakom i najmanjem događaju u zemlji. Njoj se kako vazdušnim putem tako i preko neutralnih zemalja redovno dostavljaju podaci, dokumenti i materijali za potkrepljenje njene akcije.*

Nabrajaju se, nadalje, aktivnosti tih poslanstava Jugoslovenske vojske u otadžbini. Poslanstvo u Bernu u Švajcarskoj, tvrdi se u letku, *izvršilo je veliki posao oko smeštaja naših izbeglica, što preko Italije ulaze u Švajcarsku, kojih ima na hiljade, od čega više stotina oficira.* Slične aktivnosti vrše i poslanstva u Ankari, Lisabonu. Sva ona *priređuju povremeno na svim svetskim jezicima naročita izdanja u kojima se prikazuje naša borba i opravdanost našeg stava.* Pojedini poslanici *imaju veliki ugled u zemljama gde su akreditirani - g. Fotić kod Ruzvelta, g. Šimenković u Ankari, Simić i Lozić u Moskvi.*

Lažna je komunistička propaganda kako svaki čas naši poslanici na strani napuštaju Kralja i vladu i izjavljuju se solidarni sa Titom. To je rašireno u narod. Komunisti isto tako mnogo paradiraju sa Milanom Martinovićem, koga sada u letacima proizvode svojim ministrom finansija u inostranstvu i čija tobožnja otkrića objavljuju. Milan Martinović je bio neznatan sarajevski advokat i u inostranstvo je otišao kao sekretar ministra financija dra Šuteja. Pre rata je u Bosni najoštrije kao mačekovac istupao protiv komunista. Čim mu je vlada oduzela položaj koji je privremeno zauzimao on je požurio komunistima iz čisto ličnih računa i ambicija. On ima isto toliko uticaja na strani koliko i Titov ministar

spoljnih poslova žalosni Smodlaka, koji je pošao za London i Vašington, ali su ga saveznici zadržali u Bariju ne dajući mu ulaznu vizu u svoje zemlje. Po nalogu Moskve on se sada akreditovao kod Badolja i služi tamo za poteze Moskve protiv saveznika. Vlada je poslala posebno vrlo dobro sastavljene misije u Ameriku, koje kod američkog javnog mnijenja i kod naših iseljenika tako uspešno zastupaju našu stvar. To se najbolje vidi iz komunističkih letaka u kojima prete plutokratskim i profašističkim klikama u Americi. Isto su i u Hrvatskoj rašireni komunistički letci lažni u kojima tvrde da su nekakve njihove svećeničke delegacije poslale apel Vatikanu u Titovu korist. Iako je razbojnik Pavelić sa jednim delom zavedenog katoličkog svećenstva pokušao da zloupotrebi katoličku crkvu u svoje mračne svrhe ni Vatikan, ni Papa nisu priznali ni Pavelića ni nezavisnu Hrvatsku, niti su primili njihovog poslanika kod Svete Stolice, naprotiv tamo je jedino akreditovano jugoslovensko poslanstvo. Tim manje je moguće da bi se Vatikan upuštao sa banditima Titovog kova. Isti je slučaj sa Titovim odborom (Petrović, Bičanić i Furlan) u Londonu. Naš je predstavnik u Londonu g. Bogoljub Jevtić koji ima odlične veze sa svim engleskim državnicima i sa puno takta i veštine vodi našu politiku. Komunistički odbor u Kairu sastavljen je od tako neozbiljnih lica da se o njemu ne treba ni govoriti.

Na polemičkoj osnovi četnički letak s potpisom *Nacionalisti*, naravno bez datuma i mjesta njegova izdanja, objavljuje *Odgovor Josipu Brozu Titu.*

Po našim selima nailazite na mnoge letke koji svojom sadržinom hoće da unesu pometnju među srpskim narodom, a naročito u proslavljenim redovima naše braće četnika - piše u ovom četničkom odgovoru Titu. *Od Josipa Broza upućen je 'Posljednji poziv' zavedenim četnicima da do 15. IX-oga moraju napustiti četničke redove i preći u Titinu vojsku.*

Na taj partizanski poziv u letku se *Titu i njegovim partizanima svečano odgovara: žalimo što ne možemo izvršiti njegovo naređenje niti se odazvati pozivu, pošto smo naučili da slušamo naređenja samo svojih starešina i milog nam Kralja Petra II koji je jedino nadležan da nam zapovjeda kao naš Vrhovni komandant. Izvršavati naređenja i odazivati se pozivu samozvanog 'Maršala', vrhovnog komandanta NOV, kojoj ne pripadamo niti želimo pripasti, značilo bi iznevjeriti zakletvu na vjernost Kralju a to mi, Srpski četnici, nećemo nikada učiniti, jer smo toliko karakterni i časni da svoga Kralja i srpski narod nikada izneveriti i napustiti nećemo. Neka se Tito mnogo ne uznemirava radi ratnog suda pred kojeg nas misli izvesti, pošto je on i bez ratnog suda već sudio mnogim hiljadama čestitih i ispravnih Srba, koji se nisu mogli odreći Kralja i srpskih narodnih interesa.*

... Nećemo se dat više prevariti, nećemo više nasjesti ničijim obećanjima, ni pokleknuti pred ničijim pretnjama, jer danas smo ujedinjeni u jedinstveni nacionalni front, oružani i uvijek spremni da se branimo od svakog onog koji misli da nas napadne i razoruža. Mi znamo svoj put i sa njega nećemo nikad skrenuti. Letak se završava parolom*: 'SLOBODA ili SMRT - to je naše geslo, BOG, KRALJ I SRBIJA - to je naše 'Vjeruju'.*

Ovaj polemički letak se, potom, obraća Srpskom narodu sa pitanjem: *Zašto se Tito i razni njegovi odbori najednom toliko zabrinuše oko sudbine srpskih četnika? Od kada nas toliko zavoliše da već sada žale što ćemo 'svršiti' pred ratni sud?*

Ali, znamo mi što njih boli i gde ih tišti! Boje se oni monarhističkog srpskog naroda koji iz dna duše voli i nježno očekuje svog ljubljenog Kralja pa bi htjeli da imaju sve pod svoju kontrolu i u svojim redovima da u datom momentu budu oni ti, koji će sa pištoljem u ruci diktirati raspetom srpskom narodu ono što oni budu hteli. Ali grdno se varaju, jer je srpski narod na svome trnovitom putu zbio svoje redove, sakupio energiju i pripremio se u svemu da on bude kovač svoje sreće, graditelj svoje budućnosti, a ne tuđinci, izdajnici i plaćenici.

KRALJ NAM DOLAZI, jer ga hoće srpski narod i mi ćemo ga dočekati samo kao četnici. A onda ćemo videti ko je Janko, a ko Marko! Zato poručujemo cijelom srpskom narodu u ovim krajevima da vedra čela i uzdignute glave korača i dalje putem svojih predaka, da voli svoga Kralja, da ga uvijek nosi u svom srcu i da u danom momentu prihvati to dijete Šumadije u svoj topli zagrljaj.

Srpskim četnicima možemo mirne savjesti reći da se nemaju čega bojati, jer idu onim putem kojim korača cijeli srpski narod, oružan, jedinstven i čvrsto svrstan u falange nacionalnog fronta.

I četnici, dakako, na razne načine, pa i svojim lecima, pozivaju *preostale Srbe u partizanskim redovima* da napuste *Titinu vojsku* i pređu među *svoju četničku braću Srbe. Mi njima možemo ukazati na svjetle primjere braće njihove koji napustiše Titine redove, jer se lično osvjedočiše kud vodi politika brozovih sljedbenika, pa dođoše svojoj braći da u četničkim redovima stvaraju bolju i sretniju budućnost svom napaćenom rodu.*

Polemičan je i apel namijenjen *Preostalim Srbima u partizanskim redovima: Pođite, zalutali, primjerom Šandića, Vujasinovića, Pokrajca, Vuksa, Travica i bezbrojne braće vaše po Lici, Baniji, i Kordunu, koji masama napustiše Titove horde i danas puni ponosa nose kokarde na svojoj glavi... Ne osvrćite se na gnjusne laži partizana koji govore i pišu sve, samo ne ono što je istinito. Proći će njihov teror, doći će dan kada će narod moći slobodno da diše, a onda ćemo vidjeti Brozovići čija će biti SRPSKA BUKOVICA. Pišu i govore kako stradaše četnici kod Lozovca, a što ne pišu i ne kažu vam kako prođoše partizani kod Drvara, Gračaca, na Kozjaku i po drugim krajevima naše srpske grude?! To šute jer ne smiju svoju bruku da iznose narodu pred oči, već uvijek varaju i lažu, a u laži su kratke noge.*

Leci se najčešće završavaju, a često i počinju, parolom *S verom u Boga za Kralja i Otadžbinu*, ali u mnogim od njih se niže više parola: *da živi ljubljeni Kralj Petar II, da živi napaćeni srpski narod, majka Srbija, srpski četnici i nacionalni front, pa i slogan 'Samo Sloga Srbina Spasava!'*

Iz *Slobodnih srpskih planina*, u septembru 1944. godine, s potpisom *MI VAS ČEKAMO* i *Srpski četnici* takođe je upućen jedan od bezbrojnih odgo-

vora *partizanima na njihove pozive na predaju. Srpski četnici* kao potpisnici pišu: *Pozivate nas da se raziđemo kućama. Da stupimo u vaše redove, jer da tako hoće Nj. V. Kralj i vaš 'maršal' Tito. Pozivate nas da zbacimo sa sebe kukasti krst Hitlerov, kome tobože služimo i za koga se borimo.*

Koliko zablude u svemu ovome, jadna i zalutala braćo naša! Pre svega treba da znate da srpski četnici ne nose nikakav kukasti krst, nego svoju proslavljenu i časnu četničku kokardu i da se oni ne bore za interese ni nemačke, ni sovjetske, ni engleske, nego samo za interese naroda svoga, za njegovu istinsku slobodu i najveće svetinje kao što su: vera, Kralj, porodica i ostalo, protiv čega se naročito okomio vođa balkanskih komunista - vaš 'maršal' Tito. Zar ne vidite da je on pobio na hiljade i hiljade najboljih i najzaslužnijih srpskih sinova; da se udružio sa najvećim neprijateljima srpskog naroda: Madžarima, Arnautima, Makedonstvujuščim, ustašama itd. sa jednim jedinim ciljem da istrebi srpski narod; zar ne znate da on od saveznika traži bombardovanje samo srpskih sela i gradova; da je Srbe rasparčao na nekoliko pokrajina, a Hrvate sve ujedinio, pa se svim silama bori za veliku hrvatsku republiku, u kojoj po svršetku rata ne bi bilo opstanka Srbima i koju bi on poslije uredio po sistemu komunističkom kao u Sovjetskoj Rusiji? Zar zaboravljate da je on komunist i još k tome jedan od onih Hrvata, koji su uvek Srbe prezirali, pa čemu dobrom mogu Srbi da se nadaju od njega i njegovih planova? Da li ste zaboravili kako su školjari odnosno blitvari i ustaše pod Titovom komandom palili Grahovo kao istaknuto srpsko mesto i pobili 30 nevinih i nemoćnih staraca, a još više žena i dece, da i ne spominjemo bezbrojne druge zločine?

Ako sve to znate, a trebalo bi da znate, recite nam onda: može li častan i pošten Srbin da stupi u njegove redove i da se bori za njegove paklene planove, a za svoju vlastitu propast.

Posle svega što vama preostaje? - pitaju četnici partizane i kako oni nazivaju *jadnu i zalutalu braću Srbe u partizanskim redovima. Jedino to: da se vratite svom narodu i priđete srpskim četnicima, pa zajednički s njima da se borite protiv najvećeg neprijatelja čovečanstva - komunizma.*

POLEMIČKA PODMETANJA

Kad u političkoj polemici nedostaju činjenice onda se fabrikuju argumenti. To se naziva polemičkim podmetanjem. Protivniku se navode i nepostojeći citati kao njegovi pa se s njima naširoko obračunava predstavljajući ga najvećim krivcem ili grešnikom. Podmetnu se citati i u njima izmišljeni stavovi, pa se s njima polemiše kao stvarnim i istinitim.

Jeste li slušali onaj satanski glas iz Londona? Je li to srpski glas? Vi znate čiji je. Na Londonskoj radio-stanici ima svega i svačega, samo nema Srba. Beogradska stanica četiri dana kasnije poručuje slušaocima: *Treba da budemo uvek sledbe-*

nici dobro poznatih mudrih reči đenerala Nedića: 'Nemci nisu naši neprijatelji i, zavisi od nas, hoće li nam biti prijatelji...'

U polemičke duele upuštao se i predsjednik kvislinške vlade u Beogradu general Milan Nedić. Na talasima Radio-Beograda on je 9. marta 1942. otpremio pitanje slušaocima, a preko njih Londonskom radiju, i njegovim emisijama namijenjenim Jugoslovenima. Uzvratio je Radio-Beograd tražeći *sledbenike mudrih riječi đenerala Nedića*. Beogradski radio širio je informacije sastavljene od nacističkih parola. Pred kraj 1942. one su na Radio-Londonu i drugim antifašističkim radio-talasima dobile drugačija sazvučja. I parolama je širen optimizam u Evropi. Radio-talasi su izrastali u moćno oružje i u rukama saveznika, i u rukama okupatora i kvislinških režima. Pojedine od njih, pod okriljem saveznika, pratile su metamorfozu nacističkih parola na njemačkom radiju.

1939. - Mi ćemo pobijediti!

1940. - Mi pobjeđujemo!

1941. - Mi smo pobijedili!

1942. - Mi moramo pobijediti!

1943. - Ako izgubimo...

1944. - Ako Britanci pobijede...

RASPIRIVANJA MRŽNJE PREMA NESRPSKIM NARODIMA

"Srpska komunistička kominterna": Odbrana srpstva nije na strani antifašističke koalicije - Odbrana srpstva nije u borbi protiv onih sila protiv kojih se bore Sovjetski Savez, Velika Britanija i Amerika. Borba na strani njihove Antihitlerovske koalicije znači nestanak srpskog naroda

Četnička glasila i ukupna propaganda pratili su u stopu i slijedili ideološki, nacionalno-politički pravac i ratne ciljeve ravnogorskog pokreta. Oni pri tome nisu birali sredstva: ni po rječniku, ni po sadržaju. Služili su se, što je karakteristično za propagandu u ratnim (ne)prilikama, podmetanjima, izvrtanjem činjenica, falsifikovanjem događaja, klevetanjem ličnosti, izmišljotinama za protivnika, a glorifikacijom vlastitog programa i na njemu zasnovanih praktičnih vojnih i političkih aktivnosti.

To dijelom otkriva i letak *Srpskog komunističkog komiteta* ili, kako je drugačije sam sebe nazvao, *Srpske komunističke kominterne*. Preuzevši ulogu centralnog i usto direktivnog organa, ova samozvana *Srpska Komunistička Kominterna* nalaže *da se smesta prekine rad i svaka veza sa Hrvatskom komunističkom partijom, koja je u stvari nastavak borbe protiv srpstva, da se do daljnjeg nare-*

đenja obustavi svaka borba protiv okupatora, svaka samostalna akcija partizanskih odreda u srpskim krajevima, te da se prizna Draža Mihailović kao Vrhovni komandant vojne sile. Letku je dat naslov: *Drugovi i drugarice, partizani i partizanke, Srbi i Srpkinje. Opisuje početak oružanog ustanka srpskog naroda. Napustismo naša sela, napustismo naše kuće i naša ognjišta i odrekosmo se porodice, vere, naše slavne tradicije i istorije, odrekosmo se srpskog imena, odrekosmo se majki, otaca, sestara i braće, prihvatismo puške, kuke i motike i odosmo u šume, da bi prihvatili borbu za slobodu, borbu protiv okupatora, borbu protiv nasilnika i borbu protiv izroda i plaćenika.*

Sva vlast u KPJ pripada Hrvatskoj komunističkoj partiji, koja je protivnik srpstva. U opisima ustaničkih dana letak govori o Srbima koji su napustili svoja sela, kuće i ognjišta, odrekli se porodice i vjere, tradicije i istorije, srpskog imena i očeva i majki - sve kao iz ljubavi prema borbi za slobodu a protiv okupatorskog nasilnika. Pa su se borili godinu dana, u sredini koja ne razlikuje ljude po nacionalnoj pripadnosti, borili se rame uz rame sa Hrvatima, Turcima, Jevrejima. Pustili su da se pale sela i razaraju ognjišta, borili se i protiv *naše braće Srba-četnika*, smatrajući ih plaćenicima okupatora. Smišljena i dobro skovana partizanska propaganda ih je, kao, uvjerila da je cijela zemlja u partizanskim rukama. Podvodili su, vele, sestre i kćeri Turcima i ćifutima, dok nisu uvidjeli da su prevareni: hrvatska sela su ostala netaknuta, hrvatske djevojke nedirnute, hrvatska vojska svježa i bez gubitaka usto još postrijeljala masu Srba partizana pod izgovorom da su sarađivali s četnicima. Ta prevara je potekla od ustaša u partizanima, jer su ti Hrvati ustaše koji *mučki udariše nož u leđa*. Sve to znači da su Srbi u partizanima obmanuti i izloženi lažima i intrigama. Ne kažu da je taj četnički letak ispunjen bezočnim podvalama i lažima od početka do kraja. Prešutkuju da je njegov sadržaj najvećma usmjeren ka raspirivanju mržnje prema Hrvatima, ali i pripadnicima drugih nesrpskih naroda. Pouka je da *oni koji mogu da prihvate pušku treba odmah da se svrstaju u vojno-četničke odrede.* Oni što su prestari ili bolesni treba da se posvete pomaganju četničke akcije. Evo, uostalom, kako taj letak izgleda u cjelini.

Obrt je, po sadržaju toga letka, nastao godinu dana kasnije. Evo kako: *Godinu dana trunusmo u šumama, godinu dana gladovasmo i oskudevasmo u svemu, umiremo od rana i bolesti, ali borismo se časno kao pravi sledbenici socijalne ideologije, ne praveći razlike između Hrvata, Turaka, Jevreja, borismo se rame uz rame sa njima, verujući da za svu našu akciju zna i London i Moskva, te odobrava naš stav i našu akciju, bar kako su nam to naši komesari stalno govorili i naređenjima jamčili. Pustismo da se pale naša sela, da se razaraju naša ognjišta, pucasmo na svakoga ko nije sledio našim primerom, pregoresmo i borbu sa našom braćom Srbima-četnicima, smatrajući ih plaćenicima okupatora, verujući da iste žrtve podnose i naša braća Hrvati, verujući da i hrvatska sela gore, i nestaju, da i preko njih prelazi talas smrti, talas plamena i da i njih preorava ubitačna okupatorska artiljerija. Verovasmo propagandi dobro smišljenoj i dobro skovanoj, verovasmo da je cela Crna Gora u našim partizanskim rukama, cela Bosna i Hercegovina, Lika i druge pokrajine naše zemlje takođe 'oslobođene',*

verovasmo da u Hrvatskoj besni borba protiv Pavelića i njegove klike, da su ruske trupe u Beogradu, saveznici Englezi i Amerikanci u Splitu, da je čas slobode blizu, a kad tamo...

Drugovi i drugarice... Dok mi vodimo iskrenu i časnu borbu rame uz rame sa 'drugovima' Hrvatima, dok mi žrtvovasmo naša sela i naša ognjišta, podvedosmo naše sestre i kćeri Turcima i čifutima, drugovi, hrvatska sela ostaše netaknuta, hrvatske devojke nedirnute, hrvatska vojska sveža i bez gubitaka, postreljaše masu Srba partizana pod izgovorom saradnje sa četnicima, dakle drugovi, i ovoga puta ustaše nam mučki udariše nož u leđa.

Potom se u letku objašnjava konstrukcija postanka *Srpskog komunističkog komiteta: Srpski komunistički komitet, tajno obrazovan, snabdeven instrukcijama iz Moskve i Centralnog komiteta iz Beograda, uputio je kurire, odaslao ih diljem cele bivše Jugoslavije da prikupe podatke o stanju u zemlji, rezultati zapanjiše, razderaše naša već iskidana srca, i probudi se savest nama, koji iskreno mislimo i iskreno borbu vodimo.*

U Crnoj Gori nema partizana. Nesavestan postupak i uništenje Srba izazvao je revolt naroda, revolt baš onih za koje mislimo da se borimo. Hrvatske i jevrejske vođe upropastiše partizansku akciju, hiljade grobova, potoci i reke srpske krvi, hiljade razorenih ognjišta i zgarišta bio je rezultat te borbe.

Hercegovina isto, Bosna, Lika, Kordun isto, krv, grobovi, zgarišta. A drugovi, sve krv srpska, krv naroda mučenika, koji kao da je proklet ili osuđen da u ovom ratu doprinese najveću žrtvu.

Dosta je laži, dosta je intriga, dosta je žrtava! London i Moskva odlikuju Karađorđevim zvezdama najvišeg stepena četničke vojvode i oficire, te borce četnike, za koje nam govoriše da su plaćenici i u službi okupatora. London, Moskva i Vašington priznaju jedino Dražu Mihailovića. Ceo svet osuđuje dela ustaša i ustaških plaćenika. Partizanske novine, vesnici i letci govore samo o borbi hrvatskog naroda protiv okupatora; komesari su samo Hrvati, Turci ili Jevreji, siluju se samo srpske devojke, pale se samo srpska sela, proliva se samo srpska krv i u borbi i u pozadini. I stoga, Srpska Kominterna ustaje u odbranu Srpstva i srpskog naroda sa devizom: Što će nam pobeda Moskve, Londona i Vašingtona kada ne bude srpskog naroda. Hrvati znadu da kada nestane Srba da neće biti svedoka o njihovim zlodelima, njihovim krvavim zločinima počinjenim na srpskom narodu i na taj način misle da umaknu kazni.

Odbrana srpstva i srpskog naroda nije na strani Antifašističke koalicije - Sovjetskog Saveza, Velike Britanije i Amerike. Pogotovo nije u borbi protiv onih sila protiv kojih se bori i ta koalicija. Borba na njenoj strani znači nestanak srpskog naroda: što će nam pobjeda Moskve, Londona i Vašingtona kada ne bude toga naroda. Nije izlaz ni u zajedničkoj borbi sa Hrvatima i pripadnicima drugih naroda u zemlji. Uništenjem Srba za Hrvate nestaje svjedoka za njihove krvave zločine. Nestankom srpskog naroda Hrvati misle da umaknu kazni. Srbi kao svjedoci protiv Hrvata opstaju ako četnici pomažu okupatoru i ako se bore protiv Hrvata, Turaka ili Jevreja.

U potpisu narednih letaka *Srpsku Kominternu* je zamijenio *Srpski nacionalni komitet.* Upućeni su isključivo Srbima i Srpkinjama. Poziva se na spas srpstva srpskom solidarnošću i bratstvom. Obraća se pripadnicima srpskog naroda ma gde se nalazili i *ma kom društvenom sloju pripadali. U najtežem času istorije govore oni koji su ostali živi posle teške nesreće koja nas je zadesila. Ko misli da ikad izvrši svoju dužnost prema narodu... mora danas sačuvati srpstvo da bi sutra vidilo velike i sretne dane. Ko to danas ne učini, nikad se više neće moći pojaviti u srpskoj zajednici nego samo sa žigom izdajnika i nevernika. Samo ako dadu krajnju meru požrtvovanosti... može sa verom i nadom gledati u budućnost. Danas se stiče bukvica patriote sa kojom će se jedino moći ući u sutrašnju srpsku domovinu.*

Sve to znači da *oni koji mogu da prihvate pušku treba odmah da se svrstaju u vojno-četničke odrede. Neka ne zaborave vojni obveznici, naročito oficiri i podoficiri da ih još i sad veže zakletva prema kralju i Otadžbini i da se toj zakletvi odgovara samo u vojno-četničkim odredima pod komandom Draže Mihailovića. Oni kojima iz kog razloga ili što su prestari, bolesni ili što u njihovom kraju nema četničkih odreda, treba da se posvete pomaganju četničke akcije, očuvanju srpskog naroda. Treba naći način da se siročad poginulih ili interniranih Srba pomažu i održe u životu. Neka se radi prema prilikama. Negdje će biti moguće samo tajno pomaganje, negdje će se to moći činiti organizovano, kao npr. u Mostaru, gdje je organizovana i kuhinja koja daje Srbima 800 ručaka dnevno besplatno, u selima neka se srpska solidarnost pokaže u uzajamnom obrađivanju zemlje...*

Naročito se obraćamo imućnijim Srbima. Oni su mogli da vide kako u ovim istorijskim potresima malo predstavlja imanje i bogatstvo. Oni treba da priteknu u pomoć, ali ne milostinjom ni dobrovoljnim prilozima nego dobrovoljnim odvajanjem jednog dobrog dijela imetka za spas naroda. Danas oni zidaju sebi spomenik za života ili crne obraz do života. Stid nas je što to moramo reći da se i danas nađe Srba privrednika koji su očuvali svoje bogatstvo i sad su se savili nad njim i ne okrećući glave na užasnu nevolju koja tare toliku srpsku decu, srpske udovice i opustošena ognjišta. Za takva kurjačka srca četnici neće imati samilosti i za izdajstvo takve vrste naći će se odgovarajuća kazna.

Sutrašnja srpska sloboda izvršiće najprije prozivku onih koji su živjeli u ovom nezaboravnom istorijskom času da pregleda kako je ko izvršio svoju dužnost. Sutrašnja srpska zajednica, neka se to zna dobro, počivaće sva na ideji solidarnosti i u socijalnoj i ekonomskoj organizaciji zemlje, a društvenim kurjacima koji su se bogatili na neznanju neorganizovanosti i ekonomskoj slabosti naroda biće zauvijek zatvorena vrata srpske zajednice. Jer, četnički pokret ne misli da ijednog sekunda dozvoli da se nastavi 23-godišnja nenarodna socijalno-ekonomska hajdučija iz Jugoslavije. Četnički pokret nastavlja nacionalnu i seljačku revoluciju koju je otpočeo Karađorđe i hoće da stvori nacionalnu državu za čitav narod a ni za kakve klike i grupe egoista i privrednih hajduka.

Omladina i svi vojni obveznici treba da se prijave komandama vojno-četničkih odreda na službu, a one će odrediti ko će ići u borbene odrede a

ko organizaciji četničke rezerve. Svaki Srbin i Srpkinja mora izvršiti svoju dužnost i prinijeti krupnu žrtvu na oltar nacije. Ko danas ne izvrši dužnost neće sutra imati ni prava.

TRI CILJA PROPAGANDNOG TRIKA VLASTI NDH

U kolopletu zamršenih odnosa na relaciji Hrvati, Muslimani, NDH, Nijemci, Italijani, četnici i partizani, napose u italijansko-četničkoj kolaboraciji, svako je pronalazio svoj interes, pa i određeni organi NDH. Oni su zaigrali jednim propagandnim trikom kojim je trebalo postići tri cilja: dokaz odanosti ustaša i njihove države prema Nijemcima, potrebe približavanja Nijemaca i NDH, te navući odijum njemačkih okupacionih vlasti na italijansko-četničko savezništvo. Najvažnije je bilo predstaviti da je ta kolaboracija upravljena protiv Nijemaca.

Učinili su to letkom, navodno, *srbskih četnika u Hercegovini i južnoj Bosni.* Letak je proslijeđen *Zapovjedništvu 4. pješačke divizije* 29. maja 1943. godine. Dostavilo ga je *Zapovjedništvo II. domobranskog zbora* u *prievodu sa njemačkog* kao *proglas četnika za davanje otpora.* Sadržaj toga letka što je upućen *Srpskim četnicima rodoljubima* glasi:

Vi nazirate po osjećajima i nazorima istu opasnost od njemačkih krvopija, od luđaka Hitlera i od Njegovih vjernih Pavelićevih ustaških ubojica. Čujte i sliedite naše savjete:

Talijani su nas u borbi protiv naših doživotnih neprijatelja - Nijemaca i ustaša - toliko pomogli, da smo mogli nesmetano izvršiti nad Hrvatima masovna ubojstva bez posljedica i odgovornosti. Bez Talijanske pomoći to nam nebi bilo moguće, to cijeli pravoslavni narod sa osjećajem zahvale priznaje talijanskim vojničkim vlastima. Održavanje srdačne veze sa talijanskim vojničkim vlastima omogućeno nam je naoružanje i opskrbu streljivom, bez čega uspjeh naše djelatnosti nebi bio moguć. Mi smo Talijanima uviek vjerovali i vjerujemo i danas, ali događaji u zadnje vreme ukazuju na to da Talijani to ne mogu više činiti pod pritiskom omrznutih Njemaca, što više ono treba da nas razoružavaju. Na taj način žele se domoći oružja onog koje su nam već dali i za koje strahujemo, da bi dopalo ruku Njemaca i ustaša.

Mi smo sebi svjesni toga, što ima značiti, da se nas razoruža.

Bezuvjetnu kapitulaciju i smrt, sa čime se nećemo nikada pomiriti, već ćemo nastaviti borbu na život i smrt. Zato Vas pozivamo, da ne predajete oružje, već da ostanete i dalje vjerni svojoj zakletvi za uništenje naših doživotnih neprijatelja Njemaca, Hrvata i Talijana, koji su se izjasnili solidarni s njima.

Jedina je želja Izvršnog odbora nastaviti beskompromisnu borbu i uništavanje svih neprijatelja, s toga pozivamo sve naše četnike na savjestno izvršenje svoje

službe domovini, kralju Petru II. i vođi Draži. Mi nastavljamo borbu sa žarkom željom uništiti sve naše neprijatelje osobito Njemce i ustaše, kao i Talijane, koji nam hoće oteti oružje.

Naša se borba ne smije ograničiti samo na područje srpskih planina nego moramo i hoćemo pokazati svoju snagu i na našem Jadranu. Za taj smo pothvat odlučili za Srbsku Atenu naš Dubrovnik, preko kojeg ćemo imati vezu sa velikim saveznicima srbskog naroda i koji će nam pomoći ponovo doći do stare slave i veličine.

Naša borba mora biti bezobzirna protiv sviju, ali u glavnom protiv predstavnika i nosioca inozemnih i tuđih vlasti, kao i protiv njihovih pomagača.

Ovo je srpska zemlja u kojoj mora zapoviedati samo Srbija koju će srpski Bog tek onda blagosloviti, ako nastavimo kroz vatru krv i suze do konačne pobede s vjerom u veliku Srbiju i s vjerom u Boga i u sretniju budućnost Srbskih naroda.

Naša borba, nemilosrdna borba ima biti uvod skorog dolaska prijateljskih i savezničkih vojski na ovo područje, a sa čijom pomoći ćemo jednom za svagda obračunati sa omrznutim Njemcima, Ustaškim krvopijama i jadnim kukavićkim Talijanima. Shvatite ovo kao zadnji poziv na borbu! Živila Velika Srbija! Živio Kralj Petar! Živio naš Draža!

U potpisu ovog navodno četničkog letka je *Izvršni četnički odbor*. Tu je i popratni akt *Zapovjedništva I. domobranskog zbora* sa napomenom: *Gornje se dostavlja, s tim, da se proglas promidžbeno iskoristi da se vidi što četnici namjeravaju,* te da *prosvjetnici protumače na svojim predavanjima borbu koju sada vodimo i koji su ciljevi četnika.* U potpisu akta je zapovjednik pukovnik Ivan Šulentić, a *za točnost* je potpisan pobočnik nadporučnik Nikola Vuković.

Nije poznato kakvu je sudbinu imao ovaj letak očigledno u izvedbi vojno-obavještajnih službi NDH. Kakve je efekte mogao imati u dotadašnjem iskustvu saradnje četnika sa Italijanima i Nijemcima, te u sklopu odnosa između Nijemaca i Italijana, njemačkih i italijanskih okupacionih vlasti i NDH. Ta iskustva su bogata, ali i različita kako po vremenu početka tako i po dotadašnjim rezultatima koji se mogu iskazati u vrijeme postanka toga letka. Te razlike se objašnjavaju različitim odnosima Italijana prema NDH. Četnički kontakti a potom i saradnja sa Italijanima datiraju od septembra 1941. godine, a njemački od decembra te godine. Objašnjavajući odnose na tim relacijama Enver Redžić[825] to posmatra u više dimenzija. Koliko su Italijani otvorenije ispoljavali negativan odnos prema Hrvatskoj, toliko su bile povoljnije mogućnosti četničko-italijanske saradnje. Koliko su njemačko-srpske suprotnosti bile dublje, utoliko su slabije bile pretpostavke za približavanje Nijemaca i četnika. Sa četnicima je Italijane povezivao i zbližavao jednak stav u odnosu prema Hrvatima i komunistima, dok prema Muslima-

825 E. Redžić, *BiH u Drugom svjetskom ratu*, 238.

nima Italijani nisu ispoljavali tako tvrd i nepomirljiv stav kao četnici. Četnike i Nijemce je približavalo njihovo antikomunističko opredjeljenje, dok ih je razdvajalo i konfrontiralo stanovište prema Hrvatima i Muslimanima, koji su od početka rata bili njemački saveznici i simpatizeri. Enver Redžić piše da su Nijemci s pravom tvrdili da su ustaše svojim zločinima prema Srbima izazvali srpski ustanak, zbog čega su osuđivali ustaše. Oni su, i pored toga, podržavali generalnu politiku NDH, jer su u njenoj Vladi, po obostranom uvjerenju, imali najčvršćeg saveznika na prostoru evropskog jugoistoka. Zato Redžić tvrdi da se Nijemci, zbog četničkog antikomunizma, nisu mogli preobratiti u prijatelje Srba, niti su se četnici, kao nosioci srpskog nacionalnog interesa, mogli transformisati u političkog saveznika Nijemaca. Istorijski protivnici nisu mogli da trenutne taktičke interese postave ispred i iznad nacionalne tradicije. Pogotovo to nisu mogli u ratu koji su Nijemci poveli da za sva vremena pokore srpske pokretače ustanka i izazivače ratova, po drugi put protiv Njemačke u koji su srpski nacionalni ratnici pošli sa ambicijom da ponovo osvoje ime pobjednika. Istorijski formirani, kako piše Redžić, njemački i srpski nacionalni interesi nisu mogli biti napušteni, ma koliko da su bili izloženi zahtjevima rata sa modificiranjem i korigovanjem. Ipak, slijedeći opredjeljenje da se izbjegavaju sukobi sa Nijemcima, što je bilo i stanovište jugoslovenske vlade u izbjeglištvu i komandanta Jugoslovenske vojske u otadžbini Draže Mihailovića, četnici su objektivno pomagali Nijemce u njihovim ofanzivama protiv partizana, u kojima su, s razlogom, i jedni i drugi vidjeli svoje glavne protivnike... U krajnjoj liniji moglo bi se reći da četnici nisu u svemu imali razloga za nezadovoljstvo, jer su Nijemci protiv partizana, u njihovom licu, uništavali glavnog četničkog protivnika, jer su i jedni i drugi smatrali partizane svojim glavnim i pravim neprijateljem.

PODMETANJA VOJVODI DOBROSLAVU JEVĐEVIĆU

U tako složenim odnosima na jugoslovenskim ratištima jedan letak pa ni više njih poput onoga *Srpskim četnicima rodoljubima* ne mora bitno uticati na stanje u taborima međusobno krvavih protivnika. Može, međutim, biti važan propagandni adut u pregovaračkim nadmudrivanjima sukobljenih strana. Sve te strane su se, valjda zbog toga, služile propagandnim podmetanjima na tlu Bosne i Hercegovine: Nijemci, Italijani, ustaše, četnici i partizani. Takva propagandna ujdurma načinjena je vojvodi Dobroslavu Jevđeviću od propagandista NOP-a u Hercegovini, tačnije u Trebinju i okolini u aprilu 1943. godine. Tih dana se u tom području pojavio navodno četnički letak naslovljen *Komandantima, komandirima i vojnicima vojske u zoni Nevesinja.* Četnički pokret i njegova propaganda u principu i u praksi, treba napomenuti, u svojim glasilima nisu javno priznavali bilo kakav poraz svoje *pobedonosne vojske*

na bojnom polju. Čak i kad su to morali priznati činili su to u zatvorenim krugovima, a ne u javnosti osim u mjeri u kojoj su takvi njihovi vojni porazi postajali bukvalno očigledni. Sadržaj ovog letka je potpuni izuzetak od tog pravila nacionalne propagande ravnogorskog pokreta.

On upućuje na primisao da bi letak u nekim segmentima mogao poniknuti u četničkoj komandi, ali u po nečemu da nije četnički. Smišljen je s namjerom da unese demoralizaciju u četničke redove. Bezbroj je bježanija *sitih i pijanih junaka u pljački i klanju žena* ispred prve partizanske puške. Tu svoju sramotu i kukavičluk četnička propaganda nije obznanjivala. Uz otvoreno pitanje njegove četničke autentičnosti letak naveden kao ilustracija mogućih propagandnih igara, jedne s ustaške, druge s partizanske strane. Igara koje su vjerovatno u postojećim okolnostima postizale kakav-takav efekat.

ČETNIČKA ZAPOVIJEST USTAŠAMA

Na jednom od poginulih četničkih komandanata pripadnici vojnih formacija NOP-a našli su torbu sa raznim spisima i dokumentima. Među njima i operacijsku zapovijest jednog komandanta korpusa i jednog komandanta brigade. U toj zapovijesti je, uz odredbe o četničkim jedinicama, naglašeno da u toj vojnoj operaciji protiv partizanskih jedinica sa četnicima učestvuju i Nijemci. Zbog zajedničkog sudjelovanja njemačkih i četničkih jedinica u borbi protiv NOVJ-a *skreće se pažnja da četničke jedinice međusobno održavaju vezu* kako se ne bi uzajamno tukli u oružanoj borbi. Komandant četničkog korpusa je u tom dokumentu odredio *šta ima da rade bataljoni Muslimana koji su pod četničkom komandom.*

Partizani su ovu četničku zapovijest pronađenu u dokumentima poginulog komandanta upotrijebili u propagandne svrhe. Oni su je prepisali uz krivotvorenje potpisa četničkih komandanata koji su izdali dotičnu zapovijest. U njoj su umjesto *muslimani* upisali *ustaše*. Time se htjelo reći da četnici osim sa Nijemcima sarađuju i sa ustašama što i nije netačno. I to objavili. Zbog toga je štab Trebinjskog korpusa 9. juna 1944. godine izdao naređenje komandantu Stolačke brigade da bi se prikrila četničko-njemačka saradnja Komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine.[826] Stoga se naređuje komandantima da *prilikom izdavanja zapovesti za operacije u odredbe iste nikad ne unose i odredbe o nemačkim trupama ako se operacije vode u zajednici s njima. Ovo isto važi i za sva ostala naređenja u kojima nikada ne smije biti pominjano ime Nemaca.* U naredbi piše da se *svi podaci o nemačkim trupama izdaju komandantima usmeno.* Ako to nije mogućno iz bilo kakvih razloga

826 VII, Ča, k. 232, reg. br. 3/12.

onda na zasebnoj zapovesti dati ove podatke s tim da ih komandanti pocepaju odnosno spale čim uzmu potrebne podatke za rad. Komandantima i komandirima se, isto tako, nalaže da *prilikom odlaska u borbu ne nose sa sobom nikakva dokumenta, štambilje i ostale stvari, koji bi mogli doći do ruku neprijatelja, a koje bi ovaj mogao zloupotrebljavati čak i u diplomatske svrhe.* U naređenju je rečeno da *sve stvari odnosno arhive povremeno zakopavati na sigurna mesta kako ne bi padale u ruke neprijatelja.* U potpisu načelnik štaba Radomir Pejanović. Slično naređenje izdao je 15. juna 1944. i Štab Nevesinjskog korpusa svojim štabovima brigada.[827]

KRIVICA JE UVIJEK NA PROTIVNIKU

Svaka ratujuća strana nastoji da u svojoj propagandi učini krivcem drugu stranu. Primjera takvih je bezbroj u svakom ratu. Hitler je, napadajući Poljsku 1939. godine, ili Jugoslaviju 1941. prebacivao krivicu na te države.

Tim podmetanjima u propagandi služile su se i okupacione vlasti, kvislinški režimi, partizanske formacije i četnički pokret. *Srpski narod nije odobravao sto procentnu saradnju sa Nemcima... Ovde kod nas se priča da su ovo* (četnici - op.a.) *plaćenici Nemačke* - piše Mihailoviću komandant Aleksandar Đ. Nikolić pošto je pokušao, ko zna koji put neuspješno, da organizuje četnike na području Slavonije. On javlja da je došao do letka pod naslovom *Za sve Srbe u Hrvatskoj i kod Partizana.* Kaže da se iz stilizacije letka vidi *da ga je pisala Nemačka komanda, te nemam potrebu da navodim stavove, glavno je da neće biti nikakve Jugoslavije više a da će se Nemci pobrinuti da Srbi žive u jednoj Srbiji ili kao narodna manjina u Hrvatskoj itd. I završava da se Srbi jave kod nemačkih mesnih zapovedništava ili kod Zapovednika Srpskih dobrovoljaca majora Janjića.*[828]

U depeši *Raspis svima* Draža piše:

Ako su komunisti aktivni vi budite još aktivniji. Ako oni rade u svim društvenim slojevima radite i vi kontra. Ako oni rade precizno i vešto vi radite preciznije i veštije. Ako je naša propaganda slaba vi je pojačajte u vašem kraju. Ako komunisti upotrebljavaju lažne vesti kažite istinu a u laži je plitko dno. Kod vas je dovoljna jedna lažna vest da napravi nesreću a mi se bijemo sa njima pa ne smatramo to za nesreću. Komunistički agenti gmižu kroz narod a zašto ne uputite naše agente da i oni gmižu i ubijaju ih. Očekujem od vas vesti i aktivnosti. Ne busajte se u grudi situacije će biti i teže. Odgovorite mi po vašem običaju da vi

827 VII, Ča, k. 232, reg. br. 34/10.
828 VII, Ča, k. 160, reg. br. 7/3.

govorite istinu a ja ne volim istinu. Odgovaram da volim istinu ali i prisebnost u vezi sa stalnom radljivošću. Naređujem da uništavate komuniste gde god za njih čujete. Vi komandujete vojnicima a ne ženama.

Ja lično pišem sve odgovore svima kao i vama. Što ih niste dobili verovatno je krivica do rđavih veza koje još ne funkcionišu potpuno.[829]

ŠTA SU HTJELI DA KAŽU?

Četnička komanda potpisana na letku umnožavanom *na položaju* polemiše sa partizanskim listom *Napred*. Primjer je to takođe propagandnog podmetanja protivniku. *U partizanskom listu 'Napred' članak 'Kad lađa tone' piše između ostalog: 'Da se Vlasi ne dosete njihove vođe se samo kriju pod Dražinom maskom'.* U letku se autor najprije uhvati za riječ 'Vlasi'. U vezi s njom se onda izvan svakog konteksta citira Mile Budak koga prednapadnuti članak uopšte ne spominje, a Budakove riječi izvan sadržaja lista pripisuju glasilu *'Napred'. Reč 'Vlasi' od koga i odakle potiče? Mi svi dobro znamo da je to izraz frankovačke klike, izraz Pavelića, Budaka, Lorkovića, izraz ustaške države. Svi se Srbi dobro sećaju reči Mile Budaka: 'Bešte Vlasi, Pavelić dolazi!' itd.*

Pošto se sve to pripiše članku onda se iznosi na koga se te Budakove riječi odnose, a koga se ne tiču. *Ovaj se izraz nije odnosio na Srbe koji se nalaze u četničkim redovima, već na Srbe koji su u partizanima. Bedni Srbi partizani, ove novine čitaju i ne mogu da uvide što tim hoće, ne vide da su frankovački zlikovci i da njihove vođe vole podjednako Srbe i u četničkim i u partizanskim redovima.*

Partizanskom glasilu se podmetne citat koji ne postoji u napadnutom članku. Pa se polemiše sa izmišljenim citatom a ne sa onim što je uistinu rečeno u spornom prilogu. Tako autori letka dolaze do iskonstruisanih stavova i s njima polemišu kao da su to stavovi članka *Kad lađa tone* u listu *Napred*. A nisu. Potom se u tom letku polemiše sa drugim člankom u istom listu ali na sličan način. *U partizanskom listu 'Napred' članak 'Ciljevi i smisao narodno-oslobodilačke vojske' između ostalog kažu: 'I ustanak 1848, Kvaternikov 1871, ustanak 1918-1921 godine kao i današnji ustanak i borba hrvatskog naroda mora da reši stoljetno hrvatsko pitanje. Srbi, da li vam je jasno? O tome vam nećemo više ništa govoriti. U partizanskom listu 'Napred' članak 'Pojačajmo budnost, životni interesi borbe' između ostalog se kaže: 'KPH mora da likvidira sa svojim ne komunističkim elementima' - ovde misle na Srbe, koji su protivnici Hrvatskoj i posleratnom opstanku NDH dok su svi Hrvati za ovo voljni da se bore zajednički u šumi, u gradu i na selu.*

---

829 Draža u *Raspisu svima*, 12. I 1943.

Konstruisani su i citati izdvojeni radi polemike, pa im se daju tumačenja kakva odgovaraju ideološkoj i političkoj opciji četništva. Onda bez najnužnijih objašnjenja podmetnuti četnički letak zaključuje: *Ovakvih primera imade i previše mnogo, te se ne mogu svi da navode, ali je dosta ovo gore navedeno. Sve što je navedeno prava je istina. Zato kad čitaš otvori dobro oči i napregni mozak da dobro rastumačiš 'cilj borbe KPH'. Ovo pročitajte i dajte da pročitaju i vaši sinovi i braća Srbi partizani, da znaju za koga se bore, a u drugom letku iznećemo još nekoliko primera koji jasno ocrtavaju cilj borbe KPH - samo na istini, iskrenosti, poštenju i pravdi počiva četnička organizacija.*

Šta su pisci letka htjeli da kažu? Ako su htjeli da shvate morali su i njegovi čitaoci da *otvore dobro oči* i *napregnu mozak* da bi rastumačili ne samo taj nego i druge letke *sa još nekoliko primera* da bi shvatili istinu, poštenje, iskrenost i pravdu na kojima počiva kako četnička organizacija, tako i njena propaganda.

Tri pokreta - tri pristupa nacionalnom pitanju u Jugoslaviji

SUDARI VELIKODRŽAVNIH IDEOLOGIJA

Koliko je velikosrpska ideologija neprihvatljiva u nesrpskim toliko je velikohrvatska ideologija tuđa nehrvatskim narodima

Antihrvatstvo, antimuslimanstvo i antijugoslovenstvo, to je ideologija srpskog četništva... Iskustvo je, međutim, pokazalo da je, mimo uzajamnih uništavanja, versko-šovinistička ideologija imala za jedinu posledicu da i Srbe i Hrvate i Muslimane goni u zavisnost i u potčinjavanje tuđem osvajaču. Samo se tako mogao sačuvati svoj narod i izboriti se sa domaćim inovercima. Komunisti su, međutim, udarili i drugim putem, putem zajednice svih južnih Slovena i verske snošljivosti. Oni su uspeli da za to nađu razumevanja kod mlađih generacija Srba, Hrvata i Muslimana, upravo u ovim mešanim krajevima.[830]

Nedugo iza završetka Drugog svjetskog rata dr. Živko Topalović je izvršio analizu četničke politike u nacionalnom pitanju. Od januara 1944. godine sve do kraja rata i četničkog sloma on je bio jedna od vodećih figura političkog krila ravnogorskog pokreta.[831] Izabran je za predsjednika Jugoslovenske nacionalne demokratske zajednice osnovane na četničkom kongresu u selu Ba u januaru 1944. godine. Analizu o nacionalnom pitanju i četnicima izvršio je

830 Dr. Živko Topalović, *Pokreti narodnog otpora u Jugoslaviji 1941-1945.*, Paris 1958, str. 52-53, 16-17, 103, glava 7 i biljeska 172.

831 J. Tomasevich, isto, str. 176 i d.

pošto je najprije izišao iz zemlje kao jedan od Dražinih misionara za propagandu u inostranstvu gdje je i ostao nakon rata u emigraciji. Ističe razliku između četničke i partizanske ideologije u tom pogledu. Imao je naročito u vidu višenacionalne sredine i područja u kojima egzistiraju pripadnici različitih vjera. Posmatrao je područja pod italijanskom okupacijom, u koje spadaju dijelovi Sandžaka i Bosne i Hercegovine. Čim su se pojavila njegova tumačenja nacionalnog pitanja u srpskom četništvu izložena su oštrim napadima. Privrženici Mihailovića, autori rasprava i drugih publikacija apologetskih prema četništvu i Mihailoviću, kritikovali su cijelu Topalovićevu knjigu.[832] Iz njihovih kritika Topalovićeve knjige proističe da oni shvataju kako je velikosrpska ideologija glavni uzrok ili jedan od uzroka neprihvatljivosti četničkog pokreta u većini južnoslovenskih naroda. Koliko su spremni da to shvate i prihvate toliko se opiru da u tome sagledaju ako ne osnovni onda jedan od osnovnih uzroka propasti četništva i njegova pokreta. Dok shvataju odbojnost drugih naroda da prihvate četništvo, uzroke propasti ravnogorskog pokreta prebacuju na navodni *ekstremni savez Velike Britanije, Sovjetskog Saveza i njihovih jugoslovenskih pomagača, Tita i Šubašića.* Za njih jedno očigledno ne isključuje drugo jer svjesno uzroke zamjenjuju posljedicama.

Nacionalno pitanje u Jugoslaviji nije pogrešno sagledavano i neadekvatno rješavano samo u vodstvu četničkog pokreta. Nije jedino ni u knjigama i drugim publikacijama Mihailovićevih privrženika u emigraciji nakon Drugog svjetskog rata. Još u vrtlogu ratnog pakla gloženja o tom pitanju raspaljivana su između Srba i Hrvata ministara u jugoslovenskoj izbjegličkoj vladi. Ni u tom krugu i njegovom okruženju nije prihvatan federalistički oblik državne organizacije. U njemu bi to značilo da svi jugoslovenski narodi - Srbi, Hrvati, Muslimani, Slovenci, Makedonci i Crnogorci, uključivši podjednako i jednakopravno i Bosnu i Hercegovinu, budu organizovani u zasebne države ujedinjene u federalnu zajednicu. U toj zajednici bi bila osigurana i nacionalna prava svih nacionalnih manjina u zemlji. Takva federalna organizacija nije mogla biti ni shvaćena ni prihvaćena od predstavnika srpskih vladajućih grupa, računajući i Kraljevsku vladu u emigraciji. Od takvog koncepta državnog ustrojstva još dalje je bilo četničko vodstvo u zemlji Ni jedni ni drugi nisu shvatali i prihvatali epohalne promjene koje u vojnom i političkom smislu inaugurišu Drugi svjetski rat i zbivanja u Jugoslaviji. Ministri u vladi su lomili koplja oko sporazuma Cvetković-Maček potpisanog neposredno uoči rata. Razmirice su nepomirljive. Hrvati su htjeli da taj sporazum ponovo aktuelizuju i reafirmišu. U njemu su vidjeli kakvu-takvu garanciju za čuvanje pozicija svojih stranaka poslije svršetka rata. U tome su nalazili rješenje za reafirmaciju autonomije Hrvatske stečenu tim sporazumom iz avgusta 1939. godine. Srbi u emigrantskoj vladi su ga napadali. Odbijali su ga i nisu prihvatali kao način i

832 Među njima su Radoje L. Knežević, *Poruka* br. 50-51, London, str. 17-18; Radoje Vukčević, Glasnik SIKD, *Njegoš*, decembar 1958, str. 113-125, 120-122.

koncept poslijeratnog ustrojstva države. Oni su u ratnoj kataklizmi, podupрti četništvom u zemlji, pronalazili šansu za konačno ostvarenje velikodržavnog projekta sadržanog u velikosrpskoj politici i emigrantske vlade, i vodstva ravnogorskog pokreta.

Nisu ni Mihailović ni njegovi privrženici u inostranstvu jedini zastupnici velikosrpskog projekta i politike zasnovane na njemu. Taj projekat datira dugo vremena prije njihovog dolaska na javnu scenu iz XIX stoljeća. Stoga Jozo Tomasevich kaže da ni Draža, ni Nikola Pašić, ni kralj Aleksandar, a ni svi ostali srpski političari i visoki oficiri u periodu između dva svjetska rata nikada nisu razumjeli da jaka i funkcionalna Jugoslavija mora biti nešto potpuno drugo od proširene Srbije. I u Drugom svjetskom ratu, nakon kapitulacije i okupacije, u zemlji su se odigrale velike promjene. Veličinu tih promjena nisu shvatili ni Mihailović ni njegovi savjetnici, kao ni vodstvo ravnogorskog pokreta u cjelini. Naročito nisu razumjeli, niti su htjeli i željeli da razumiju, oružanu borbu i revoluciju koju predvode komunisti. Označivši ih kao svoje glavne neprijatelje, četnički pokret je težio povratku na staro, nepovratno prevaziđeno i odbačeno, usto dograđeno teritorijalnim proširenjem Velike Srbije, genocidom nad čitavim narodima sa restauracijom monarhije i ustrojstvom državne vlasti i njenog aparata pod srpskom kontrolom. Velikosrpski hegemonizam u međuratnom periodu štitila je vojska, policija i cjelokupni aparat državne prinude i birokratije. Dosezanje nedostižnog u programu ravnogorskog pokreta palo je udio labavo organizovanoj, loše vođenoj, pljačkom motivisanoj četničkoj vojsci. Da sve bude još nepovoljnije, tu vojsku su sačinjavali jedino Srbi i Crnogorci koji su se osjećali Srbima. Svoju političku akciju i oružane formacije usmjerili su protiv nesrpskih naroda ili, kako kaže Jozo Tomasevich, zemljaka Jugoslovena, a ne protiv tuđinskih okupacionih fašističkih sila koje su dovele zemlju do katastrofe.[833]

RJEŠENJE "SRPSKOG PITANJA" NA USTAŠKI NAČIN

Politika nacionalno čiste države u "novom poretku" i opstanak starosjedilačkih naroda u ovdašnjim prostorima

Dramatične i konkretne refleksije dioba među ministrima u izbjegličkoj vladi u Londonu odražavale su se i na gledanja na nacionalno pitanje unutar zemlje. Njegovo rješenje se u osnovi izražavalo u tri međusobno suprotstavljena pokreta - ustaškom, četničkom i NOP-ovskom. Kako je, primjerice, ustaški pokret gledao na rješenje *srpskog pitanja* i na četnički pokret?

833 Šire o tome: Jozo Tomasevich, n. dj., Enver Redžić, Isto.

Svoje gledanje na *srpsko pitanje* i program njegovog rješavanja ustaški pokret je formulisao još prije dolaska na vlast u NDH. Na osnovu toga je sa proglašenjem nove države 10. travnja 1941. godine otpočela bjesomučna kampanja za biološko uništenje Srba, Jevreja i Roma. Time bi se omogućilo *stvaranje čistog hrvatskog prostora*. Ustaška propaganda je, nipodaštavajući vojničke vrijednosti jugoslovenske kraljevske vojske u srpskoj vojnoj tradiciji, slavila oficire hrvatske nacionalnosti. Oni su u aprilskom ratu, jedinice jugoslovenske vojske umjesto na front, upućivali u pozadinu.[834] Kako su i sami krenuli u pokolje srpskog življa, ustaše su u svojoj propagandi široko pisale o pljačkama, razaranjima, progonima i pokoljima Hrvata od strane četnika nakon aprilskog rata.[835] Iseljavanje, prekrštavanje i fizičko uništavanje Srba pravdano je *čišćenjem prostora* koji pripada isključivo hrvatskom narodu, uključivši i Muslimane, kao Hrvate islamske vjeroispovijesti. Bezbroj puta je ponavljana floskula da su oni Srbi strani elemenat na ovom tlu. Njihov opstanak je nemoguć u novom poretku. Uz fizičko istrebljenje i pokatoličavanje, iseljavanje i progoni srpskog življa u Srbiju je takođe predstavljalo rješavanje *srpskog pitanja* na ustaški način. Politika nacionalno čiste države bila je suštinski suprotna stvarnosti i višenacionalnom karakteru života na prostorima NDH. Način rješavanja *srpskog pitanja* ustaše su našli i u prinudnom pokatoličavanju pravoslavnih, kao svojevrsnoj psihološkoj prinudi da se promjenom vjere spasi život. Naročito je podstican prelaz Srba na katoličanstvo, siromašnih seljaka, koji su, kao što se smatralo, najčvršće vezani za zemlju.[836]

Na liniji ustaškog pogroma srpskog naroda među mnogima je i izjava Mladena Lorkovića objavljena u ustaškom tisku[837] Po toj izjavi, *pravoslavno stanovništvo iz Like, Bosne i Srijema šalje delegacije Poglavniku da ga uvjere o svojoj vjernosti. Također, ovo dokazuje držanje mnogih pravoslavnih općina, koje su hrvatskim vlastima ponudile suradnju prilikom čišćenja zemlje od četničkih bandi. Prelazi na katolicizam u masama su jasni znakovi povratka hrvatstvu. Bijes četnika u najvećoj mjeri uperen je protiv pravoslavnih Hrvata, koji su se vratili u dom svoga naroda. (...) Pravih Srba prema tome u Hrvatskoj ima mnogo manje nego što se često govorilo na temelju neopravdanog izjednačavanja pravoslavnih i Srba. Aktivni srpski element je većim dijelom došao preko granice tek od srpske, a poslije jugoslavenske države, ili zato, što se tu bolje živjelo, ili kao činovnik i funkcioner iz Beograda.*

Što se tiče mnogo spominjanih četnika, tu se ne radi o nekoj pobuni srpskog naroda, kojoj bi pripadala aureola borbe za slobodu. Četnici su zapravo jedan anahronizam, naime neki vrst milicije jugoslavenske vojske, koja više ne po-

834 *Sarajevski Novi list*, 18. V 1941.

835 *Sarajevski Novi list*, 11. VI i 12. VII 1941.

836 B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji* (1941-1945), knj. I, Rad, Beograd, 1983., 63-64.

837 *Sarajevski Novi list*, 10. IX 1941.

stoji... Četnici potiču iz svih dijelova bivše jugoslavenske države. Činjenica, da su mnogi od njih uhvaćeni imali opanke s kljunovima, pokazuje, da se među ovim zadnjim partizanima jugoslavenske vojske nalazi mnogo njih, koji potiču iz unutrašnojsti Srbije.

Svoju politiku prema Srbima u NDH ustaše su u stanovitoj mjeri revidirale početkom 1942. godine pod pritiskom Nijemaca, koji su smatrali da je teror prema tom narodu omogućio razvoj ustanka. Tada je formirana HPC (Hrvatska pravoslavna crkva).

Jedino što je zajedničko između ideologije četništva i programa vodstva ustaškog pokreta je neprijateljstvo prema partizanstvu. NOP i njegove oružane formacije su njihov najveći neprijatelj.

Rješenje srpskog pitanja ustaški pokret je nalazio u čišćenju prostora NDH od nehrvatskog stanovništva. U metodima tog čišćenja je primjenjivao uništavanje supstance srpskog naroda - masovnim pokoljima, transportovanjem u koncentracione logore, iseljavanjem u Srbiju i pokatoličavanjem, te doseljavanjem hrvatskog življa.

Dakle, ustaški režim je, nakon proglašenja NDH, pokrenuo sistematske progone srpskog stanovništva. Srbi su u okviru ucrtane granice marionetske države činili oko jednu trećinu ukupnog stanovništva koje je naseljavalo 65-75 odsto teritorije. Njima režim nije priznavao pravo na postojanje. Stavio ih je, zajedno s Jevrejima i Romima, van zakona. Prema njima je postupao na najsuroviji način.

Režim je srpsko pitanje rješavao po formuli tri trećine: jednu trećinu prognati u Srbiju, jednu trećinu prekrstiti na rimokatoličku vjeru, a preostale fizički istrijebiti. Pri provođenju takvog programa po toj formuli više od 120.000 Srba je iseljeno u Srbiju, već u prvih šest mjeseci ustaške vlasti, blizu četvrt miliona je prekršteno i preuzelo rimokatoličku vjeru uz pomoć dijela katoličkog klera a više desetina hiljada ih je pobijeno ili umrlo u koncentracionim logorima.[838]

Tim progonima je izazvano izbijanje oružanog ustanka srpskog stanovništva. Najprije u Hercegovini, krajem juna 1941. godine. Kao prvi izraz nezadovoljstva i borbe za goli život to je bila spontana a ne organizovana manifestacija otpora i pobune. Njemački napad na Sovjetski Savez 22. juna te godine doveo je do poziva Kominterne evropskim komunističkim partijama na borbu protiv Nijemaca. Izbijanjem ustanka smanjio bi se i pritisak oku-

838 Postoji obimna literatura o prekrštavanju i fizičkom istrebljenju srpskog življa u NDH. U provođenju svog programa uništenja biološke supstance srpskog naroda ustaški režim je nailazio na najveće smetnje u partizanskom oružanom otporu, u manjoj mjeri i četničkom. Mnogi Srbi posebno mladi suočeni sa alternativom: ili pod ustaški nož ili u šumu opredijelili su se za šumu. Tamo su se pridružili četnicima ili partizanima. Sve do 1943. godine većinu partizana na teritoriju NDH činili su Srbi sa tih područja, iako su i mnogi drugi Srbi u isto vrijeme odlazili u četničke redove.

pacionih trupa na Sovjetski Savez. KPJ je u raznim područjima zemlje skoro istovremeno pozvala na oružani ustanak protiv okupatora i kvislinških vlasti.[839] Prvih nekoliko mjeseci ustaničke snage osim u Srbiji gdje su odvojene od početka su pretežno iz srpskih sredina sastavljene i od komunista, njihovih simpatizera i privrženika i od srpskih nacionalističkih grupa.

Iz tih dioba je nastalo uzajamno nepovjerenje koje je onemogućilo uspješniju vojnu saradnju među ustanicima. Četnici ni dalje nisu bili spremni da ulaze u sukobe sa Nijemcima već samo sa ustašama. Ni u vodstvu partizana nije bilo saglasnosti naročito o stvaranju organa vlasti. Uskoro je došlo do otvorenog sukoba među njima i do razlaza među ustanicima na partizane i četnike.

Četničko-partizanski kontakti radi dogovora tekli su uporedo sa inicijativama četnika da uspostave kontakte sa Italijanima i Nijemcima.

"SRPSKO PITANJE" PO ČETNICIMA

Rješavanje srpskog pitanja etničkim čišćenjem nesrpskog žiteljstva u svim onim prostorima koji su u četničkim programskim ciljevima označeni kao buduća Velika Srbija

Po receptu sličnom ustaškom projektu djelovao je i četnički pokret. On je *srpsko pitanje* rješavao etničkim čišćenjem nesrpskog žiteljstva u svim onim prostorima koji su u četničkim programskim ciljevima označeni kao teritorija buduće Velike Srbije sa čistim srpskim stanovništvom. Ta državna tvorevina će biti stvorena četničkom pobjedom nakon završetka Drugog svjetskog rata. Čišćenje je, isto tako, vršeno masovnim fizičkim likvidacijama i pokoljima muslimanskog i hrvatskog stanovništva, pljačkama, silovanjima, protjerivanjem ljudi sa njihovih ognjišta, pokrštavanjem preostalog nesrpskog življa u pravoslavne, te doseljavanjem srpskog stanovništva.

Ratni ciljevi četničkog pokreta formulisani su u *Homogenoj Srbiji* Stevana Moljevića (jun 1941.), koči Instrukciji Draže Mihailovića izdatoj u decembru 1941. godine.[840] Njegovi politički ciljevi formulisani su u još nekim dokumentima programskog karaktera. Jednu od okosnica Dražine Instrukcije

839 KPJ je 4. jula 1941. godine na sastanku svog rukovodstva u Beogradu odlučila da od sabotaža i diverzija pređe na opšti ustanak, da već ranije formirane udarne grupe uputi na teren, da organizuje partizanske odrede i otpočne borbene akcije, te da narode Jugoslavije pozove na ustanak protiv neprijatelja. Prvi put su Nijemci od ulaska u zemlju postali ranjivi, jer su sve svoje operativne snage povukli za operacije protiv SSSR-a. Činjenica da je Sovjetski Savez sada bio dio antihitlerovskog saveza činila je povoljnom i psihološku situaciju za komuniste, njihovu ilegalnu mrežu vojnih komiteta s Titom kao vrhovnim komandantom.

840 Zbornik NOR-a - TXIV-1-Dok. br. 34, 93-100. (Šire o tome u poglavlju o programskim osnovama ravnogorskog pokreta u ovom radu).

čini *čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nesrpskih elemenata, čišćenje Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne i Hercegovine od muslimanskog i hrvatskog stanovništva* itd.

Enver Redžić[841] piše da je nacionalni program srpskih četnika sabrao i izrazio stogodišnje iskustvo i opredjeljenje u borbi za *nacionalno oslobođenje i ujedinjenje* srpskog naroda. Ako su ratovi bili metod *oslobođenja i ujedinjenja* srpskog naroda, onda je *Muslimanima uvijek bilo suđeno da svojim životima i imovinom plaćaju cijenu 'srpske slobode'.* Ta *sloboda* se postizala osvajanjem muslimanskog i hrvatskog prostora i njegovom srbizacijom, tj. pretvaranjem u *srpsku državnu teritoriju*, bilo u Bosni i Hercegovini, bilo u Hrvatskoj. Što je uništavanje nesrpskih ili anacionalnih elemenata bilo temeljitije, to je *srpska sloboda imala trajniju budućnost.* Po Mihailoviću *Velika Srbija u Velikoj Jugoslaviji* imala je da joj osigura vječno postojanje. Pri tome se nije postavljalo pitanje kolika će cijena muslimanska i hrvatska biti za to plaćena. Oni su bili istorijski protivnici među kojima se u Drugom svjetskom ratu pojavio i treći u licu *komunističkih partizana* koji su suprotstavljeni četničkom pokretu.

Četnički program rješavanja *srpskog pitanja* na tlu Bosne i Hercegovine indirektno je suprotstavljen takvom programu ustaškog režima. Taj program objašnjava Ivo Bogdan[842] U opsežnom tekstu *Pravo lice Bosne ponosne - Dojmovi i razmišljanja s puta po Bosni.* U tim dojmovima su komunistički i srpski sinonimi. Da su potpuno izbrisane granice između četnika i komunista, Bogdan nalazi različite riječi - Velikosrbin, četnički boljševik, za isti pojam. U dijelu ovog članka sa međunaslovom *Kako se rješava srpsko pitanje* on polazi od citata iz pisma Dimitrija Ljotića upućenog Pavlu Karađorđeviću, tada *knezu Namjesniku.* To pismo je objavljeno u Beogradu 7. rujna/septembra 1941. godine u prvom broju tek pokrenutog lista *Naša Borba* glasilu skupine Dimitrija Ljotića. Ljotić za Srbe piše: *Boljševiziramo se na veliko... Danas srpski svet luduje za 'Rusijom'... Staljin je danas popularniji od kralja pa i od samog ruskog cara Aleksandra I. za vreme Karađorđa... Ali mi se ne boljševiziramo samo ideološki, boljševiziramo se organski. Čitavi krajevi naše zemlje idu rasulu, neradu, otmici, lenjstvovanju, nepoštenju - kao zolja na med.*

Srpsko pitanje Bogdan sagledava ovako: *Srbi su se u Hrvatsku, Hercegovinu i Bosansku krajinu doselili tek u vrijeme turske vlasti. K tome ni svi oni koji se smatraju Srbima, nisu srpskog podrietla. U tim krajevima su brojni potomci balkanskih Romana, tzv. Vlaha i srodnika današnjih Rumunja i posrbljeni su pod uticajem crkve. U tim krajevima ima čitavih grko-istočnih sela koja su bila rimokatolička i da su silom prevođena na pravoslavlje i to uz pomoć turskih vlasti. S druge strane Srbi su stoljećima bili ili bezopasan ili lojalan elemenat, koji je u vjerskom pogledu ovisio o srpskoj i grčkoj crkvi. Radi toga nije čudno što se*

841 *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, str. 234.
842 *Polet*, Hrvatski slikovni časopis, Zagreb, 1. listopada 1941. godine, br. 2, str. 8-9.

baš u tim krajevima osjeća veliki pokret za prelaz na rimokatoličku vjeru. Srpsko pitanje se prema tome rješava ne samo selidbom Srba, a doseljavanjem hrvatskog življa nego i na taj način.

Ustaški teror i genocid nad srpskim narodom Ivo Bogdan obrazlaže: *Time se iz srca Hrvatske, a to znači iz jedne izrazito europske zemlje, uklanjaju elementi nereda i divljaštva. Opet ćemo citirati spomenuti Ljotićev list, u kojem sam Velikosrbin Ljotić kaže, da su Srbi danas bez životne orijentacije i da ništa nemaju osim 'razbuktale sebičnosti' i da radi toga kod njih susrećemo 'rastuću anarhiju komunista i razbojnika'. Sve su to bolesne pojave,* veli Bogdan, *koje nisu svojstvene europskim narodima. Radi toga, kada ustaška Hrvatska, čisti Bosnu, tada je to veliko djelo ne samo u korist Hrvatske, nego je to i veliko europsko djelo. Hrvatska je uvijek bila pogranična europska zemlja, granica između kulture i zaostalosti. Posljednja stoljeća su donijela to, da je u hrvatskoj zemlji divlji balkanski elemenat izvršio snažan prodor. Danas je granica postavljena na Drini. Ustaška Hrvatska ima zadatak da od Drine učini ne samo političku granicu, nego da to doista bude granica gdje počinje i svršava Europa u najboljem značenju te riječi. Time Hrvatska i opet nastavlja vršenjem svoje misije. Time Poglavnik i njegovi ustaše ne samo osiguravaju budućnost Hrvatske, nego se granica europske kulture pomiče, koju stotinu kilometara prema istoku. I zato svaki onaj ustaša, svaki onaj hrvatski domobranac, koji se bori protiv zadnje provale balkanskog četničko-komunističke anarhije i divljaštva ujedno predstavlja ne samo junaka, koji se bori za svoju Hrvatsku, nego je svaki od njih i veliki Europejac, novovjeki vitez, koji prenosi međaše europske kulture tamo odakle je ona bila potisnuta.*

Nisu oblici te borbe katkada u skladu s uzvišenošću ustaške i hrvatske i europske misije. Na divljaštvo i okrutnost očajnika nije moguće odgovarati propovijedima. Na ljutu ranu ljutu travu. Dok su Draža i vodstvo četničkog pokreta crtali granice Velike Srbije sa Slovenijom dotle su Ivo Bogdan i ustaški pokret granicu Velike Hrvatske pomjerali koju stotinu kilometara ka istoku - na rijeci Drini. *Tamo odakle je ona potisnuta.*

Istovjetni su, eto, programski ciljevi i ustaškog i četničkog pokreta, dakako u suprotnim i međusobno žestoko suprotstavljenim smjerovima. Dok je Draža htio i tražio proširenje granice Srbije daleko preko Drine na zapad, Ivo Bogdan govori o granici Hrvatske na Drini. Jedan je u svojim programskim ciljevima htio ostvarenje velikodržavnog sna o Velikoj Srbiji, a drugi istog takvog sna o Velikoj Hrvatskoj.

Jasno je po kome to puca i na čiji račun bi se to postizalo.

Predočavajući postojeća gledišta o četničkom programu Jozo Tomasevich smatra da je ideja o Velikoj Srbiji u velikoj Jugoslaviji u suprotnosti sa idejom jugoslovenstva. Zato četnici nisu željeli da postanu svejugoslovenski pokret. I njihove snage su gotovo isključivo bile srpske, osim Crnogoraca koji su se osjećali Srbima. Ciljevi pokreta definisani u programskim dokumentima nisu mogli biti privlačni za druge narode u Jugoslaviji. A nisu se mogli, tek tako, ni ignorisati svi ti narodi kao da ne postoje.

To nikako ne znači da četnička propaganda nije izdašno raubovala političku misao i ideju jugoslovenstva. Kao da je time pravdala pridjev *Jugoslovenska* u nazivu svoje vojske. Pozivala se i na jugoslovensku državu, rjeđe doduše, i jugoslovensku ideju. Kao da je htjela da izbriše dojam i ocjenu da ni Mihailović, ni vojne i političke ličnosti u njegovom okruženju nisu bili privrženi ni jugoslovenskoj ideji ni jugoslovenskoj državi. Jozo Tomasevich piše da je njihovo jugoslovenstvo bilo ljuska ispunjena velikosrpskim sadržajem.[843] Jugoslovenstvo u njihovom poimanju predodređeno je da služi velikosrpskom hegemonizmu i velikodržavnim interesima. Oni nisu mogli računati, iz mnogih razloga, na podršku nesrpskog žiteljstva u kojem su stvarali i imali svoje žestoke protivnike.

Četničko vodstvo nikada nije shvatilo suštinu nacionalnog pitanja. Niti je nudilo njegovo razrješenje na južnoslovenskim prostoroma. Nije uvažavalo ni interese drugih naroda. Posebno je u neravnopravan položaj stavilo sve nesrpske narode. Nekima od njih je namijenilo da nestanu s lica zemlje fizičkim istrebljenjem, iseljavanjem i prisilnom asimilacijom. Te je narode ne samo ignorisala nego ih je unaprijed osudilo da nestanu - Muslimani, primjerice, tako Makedonci, Albanci, ali je i drugim nesrpskim narodima pisalo crnu sudbinu.

NACIONALNA POLITIKA I PROPAGANDA MRŽNJE

Nacionalna politika Draže Mihailovića u suštini je nacionalističko-šovinistička: zasnivala se na konceptu homogene i etnički čiste Velike Srbije. Ona bi obuhvatala Bosnu i Hercegovinu, Vojvodinu, Crnu Goru, Kosmet, Makedoniju, Dalmaciju i srpske krajeve Like, Korduna, Banije i Slavonije. Njena nacionalna strategija je nadahnuta mržnjom prema drugim narodima. Smatrala je da svi Hrvati i Muslimani moraju snositi odgovornost za zločine njihovih kvislinških jedinica nad Srbima. Planirano je da se još u toku rata naplati od njih taj dug revanšizmom i kolektivnom odmazdom. Suština četničke nacionalne politike sadržana je u projektu Stevana Moljevića *Homogena Srbija* od 30. juna 1941. godine,[844] te Instrukciji Draže Mihailovića četničkim komandantima Lašiću i Đurišiću od 20. decembra 1941. godine.[845]

Ne postoji nikakva razdaljina od čišćenja određenih u Dražinim instrukcijama preko čišćenja u lecima i usmenoj agitaciji do kama, noža, jama i pokolja Muslimana i Hrvata. Taj korak je učinjen najprije u propagandi mržnje.

843 J. Tomasevich, Isto, 179.
844 Zbornik NOR-a, t. XIV, knj. 1, dok. 1.
845 Zbornik NOR-a, t. XIV, knj. 1, dok. 34.

Jezik unutrašnje i vanjske četničke propagande podjednako je - jezik mržnje. On sotonizira čitave narode, prvenstveno hrvatski i muslimanski, tako i nacionalne manjine. Prijeti pokoljima, ubistvima i općim uništenjem Hrvata i Muslimana. Oni koji izbjegnu te kazne biće protjerani sa svojih vjekovnih ognjišta i iz područja koja treba da budu sastavni dio četničke etničke zamišljene Velike Srbije. U najfrekventnijoj upotrebi je *Srpska Bosna, Borba protiv Turaka*, s kojima su identifikovani Muslimani. Sa Hrvatima su poistovijećeni Šokci, a i Muslimani i Hrvati sa - ustašama. Hrvatima se odriču nacionalne i civilizacijske tekovine i atributi. Raširene su tvrdnje da oni nemaju svog *čistog jezika*, da su izgubili *svoje rasne i slovenske osobine*, da ih je *upropastilo katoličanstvo*, da su hrvatski vojnici kukavice koje se mogu savladati golim rukama, pa *jedan četnik može ubiti 500 Hrvata*.

I Muslimani su podjednako na udaru. Četnička propaganda ih je proglasila *nenacionalnim elementima, unutrašnjim neprijateljem, skotom balinskim, Turcima*. Njihovo uništenje se oglašavalo kao *četnička najsvetija dužnost*. Oprobani i često primjenjivan metod je da četnici svoje zločine nad Hrvatima i Muslimanima lažno prikazuju kao hrvatske, odnosno ustaške i partizanske. To potkrepljuju slikom i dokumentima. Rječit je primjer Foče iz avgusta 1942. i u višegradskom području iz novembra 1942. godine. Dr. Zdravko Dizdar piše da su se pri tome znali oblačiti u ustaška odijela i nositi partizanska znamenja.[846]

Nalazite se u partizanskim odredima i brigadama gde vas lažu Hrvati i Muslimani, kojima služite da bi oni mogli postići svoje ciljeve osnivajući veliku i novu hrvatsku državu u kojoj državi Srbi ne bi imali nikakvo pravo.[847]

Dražino vodstvo je znalo za multinacionalni sastav partizanskih oružanih formacija. Jedan od orijentira njegove propagande je privlačenje Srba iz partizanskih jedinica u četničke redove. Pokušaji njihovog pridobijanja zasnivani su i na raspirivanju mržnje srpskih partizana prema Muslimanima i Hrvatima kao njihovim saborcima pod istim znamenjima.

Koliko je stavljen znak jednakosti između Hrvata i Muslimana s jedne, i ustaša, s druge strane, tako su izjednačeni partizani i ustaše. Svi oni imaju cilj da unište srpski narod. Evo kako se to povezuje u četničkim lecima i proglasima, kada se obraćaju direktno partizanskim borcima Srbima u pojedinim jedinicama. Na primjer, Slavonskom partizanskom odredu Psunj.

Partizani odvode ljude, mladiće, devojke i decu da im služe i da ginu za Hrvate i Muslimane. Višenacionalni sastav partizanskih jedinica bio je kolac u grlu Mihailovića i četničkog vodstva. Priželjkivali su razdor u NOP-u na nacionalnoj osnovi. Otuda podjarivanje mržnje Srba protiv partizana pripadnika drugih naroda, prvenstveno muslimanskog i hrvatskog. Ni tada nisu mogli

846 Z. Dizdar, M. Sobolevski, n.d.j. 305-311, 320-327, 396-397 i 635.
847 Letak Slavonskog četničkog odreda, 7. VIII 1943.

da Srbe partizane ne okvalifikuju *nekolicinom odrođenih bednika i izdajnika naroda srpskog.*

Svaki od tih letaka završava se parolom: *Napuštajte redove partizana i sa oružjem dolazite nama gde ćemo vas bratski primiti, pa da se s nama borite protiv neprijatelja za pravu srpsku slobodu, bez Tita, Gašpara, Šoša, Rukavina, Adema i ostalih krvnika srpskog naroda.*

U drugom letku, opet, potpisanom od *Komande Slavonskih četnika* (6. IX 1943.) kaže se da *srpski izrodi među partizanskim šumskim razbojnicima* zauzimaju položaje redova, kaplara, narednika i nižeg oficira, *a visoke položaje pukovnika i generala zauzimaju Tito, Štajneri, Vajneri, Pijade, Šoše, Mažari, Ademi, Idrizi, Osmani, Karabegovići, Sulje, Muje itd.* Partizane ne vodi *ni jedan Srbin već međunarodni ološ sa nekoliko odrođenih bednika i izdajnika naroda srpskog. Parole kojom se vi* (Srbi - op.a.) *zavaravate stalno vam se dobacuje, kako je brat mio ma koje vere bio. A istina ona drukčije izgleda jer nam je znano da nema brata dok ne rodi majka.* Uz to su i stihovi: *Čuj Srbine mili brate / Srpsko srce za Srbina bije / Srpska krvca za tebe se lije / Srpska slava potamnela nije / Srpsko ime nestati nesmije.*

I pitaju partizane: *gde su pojedini poimenično nabrojani borci, najbolji junaci, Srbi?* Pa odmah odgovaraju: *Ubijen je od strane vaših komandanata i političkih komesara. Ubijanjem odličnih srpskih boraca postižu to da ostali Srbi čak i u partizanskim redovima postaju samo mašine koje slepo rade za račun Hrvata i Muslimana.* Ti su *odlični srpski borci naneli više zla neprijatelju nego svi Hrvati partizani zajedno.*

U letku se kaže da *Hrvati partizani streljaju svakog Srbina najboljeg borca i onoga koji je prvi digao ustanak kad Hrvata nije bilo u šumi.* Zašto ih ubijaju? *Zato što bi oni svojim junaštvom bili među vama vođe - a njima* (komandantima i komesarima - op. a.) *to nije po volji. Zapamtite, braćo Srbi i sestre Srpkinje: Ustaše i partizani dišu jednim duhom i zajedno nastoje da nas unište. Napuštajte partizanske redove i prilazite nama da zajedno s nama uništavamo ustaše i zločince koji su naneli zlo našem narodu.*

Evo samo jednog od mnogih četničkih letaka mržnje.

"PSETO I SKOTE BALINSKI!

Kad Ti velim *pseto* i kad hraknem na te *skote* - najbolje se onda razumemo: Znamo se već bukader godina, nekoliko stoljeća. Znamo se od junačkog Kosova polja kad je oštri nož u svoje pogane škembe dobio od Miloša Tvoj padišah, tvoj Sultan sa Deletin, tvoj emir miminin, tvoj Murat prvi hudavendikja - znamo se kroz vekove srbske patnje, stradanja i robstva u pandžama tvojih izvišenih Sultana, paša i emira, aga i begova, valija, i spahija, delija i svih zulumčara - znamo se od onda, kada si dedove naše u roblje odvodio, decu našu u janjičare oblačio, majkama našim dojke cepao, devojke i sestre naše u hareme vodio, kada si u manastire naše konje uterivao, a sveštenike na kolac nabijao znamo se od vremena, kad je srbski narod digao ustanka poveden

nadahnućem silom duha i voljom Božjom, od Crnoga Đorđa, šumadijskog vuka, da ili časno izgine, ili se robstva balinskog oslobodi. I onda si zakukao: *Naman - aman - poseče nas srpska raja. Ostadoše pusti dvori cara i padišaha.*

Eto kako se dugo znamo! Stoljeća, vekovi, koji Srbin nikada zaboraviti neće, neće tako mu grobova Miloša i Stevana Sinđelića.

Pa ipak se prevari Srbin! Ko brata te je grlio punih 23 godine u prvoj Jugoslaviji, ko braću primao tvoje ministre u svoju prestonicu, ko s braćom išao rame uz rame kroz život prve Velike Srbije. A ti, pseto i skote balinski nisi zaboravio ko što je Srbin, nisi otvoreno i iskreno mislio ko Srbin! Nisi zaboravio, jer kad je Srbin digao, da se krvlju i puščanim prahom brani čast otadžbine, brani krunu večnoga svog Karađorđeva imena, kad je Srbin na jačega neprijatelja zarezao i skočio ko povređena zverka - ti si pseto i Skote Balinski, ugledao Boga u Hitleru i doboga u Paveliću! Zagraktao Švaba: 'Es lebe Kroatin!' - odgraktao Ante: *Teraj psine preko Drine*, a sve ilmija, svi hodže i mualimi, svi merhameti i čaršijski turovi, svi s otloga islama fesovi, svi pravoverni balijske vere zaškripaše zubima, turiše handžare u usta pa između zuba i noževa zapevaše pesmu merhameti i pesmu što je sastavio Ante a uglazbiše hodže na dersovima: *Drumovi će poželiti Srba, ali Srba biti više neće.* Pa si pesmu tu na tebi doličan način pronosao kroz srbska sela, kroz srbsku Bosnu, počeli su nas dobro vaspitani sinovi tvoji žicom vezati, kundacima terati i mlatiti, u jame i vatru bacati. Eto, kako na bratstvo vrati, eto, kak nam vernost plati, pseto i skote balinski! A što se je više dizao na obranu srbski narod, sve je više i tvoj bes jenjavao, sve više si uviđao, da je lakše lišće u gori pozobati nego srbski narod potamaniti. Onda si stao i opet zarečao: *Aman-aman-diže se raja vlaška!* Jest se Srbin digao, jest te Srbin klao. - Srbin i nitko drugi! Ta nisu valjda dusi leteli višegradskim i Fojničkim, Fočanskim i Goraždanskim kotarom! Srbin ti se svetio za sve ono, što su mu u 1941. godini jada zadao, Srbin se toga i ne stidi!

A Ti, pseto i skote Balinski, danas se izmotavaš, danas se stidiš dela i zlodela Tvojih, danas nam poručuješ da bi se opet s nama bratio, danas veliš da su ustaše klale u Tvoje ime, a Ti, da nisi klao, nisi ubijao brata Srbina, brata koji ti je mio, koje vere bio, Ti danas poričeš, da si od 1941. godine bio i ostao cveće Ante advokata, danas kad si video, što uradi čestiti i časni turski narod danas kad vidiš da nemaš više nikud majci ni kud djeveru danas kad te nisu u Stambulu ne zovu drugačije nego ciganom i kotlarom bosanskim, danas kad se neće i ne može više povratiti 1941. kad je na vidiku zora srbske slobode, kad se već čuje kliktanje probuđenog srbskog orla sa Avale - danas Ti, pseto i skote Balinski, opet vičeš: *Aman-aman-brate Srbine!* Ali jedared se Srbin prevario! Jedared se je Srbin zaboravio - pa nikad više! Jer da je žalosna nam majka, 1944., kao što je bila 1941., ne bi se ti odricao svojih zlodela, već bi klao i palio ni uva srbskog ne bi ostavio - znamo mi to - ta znamo se bre već vekove od slavnog Kosova polja i junačkog cara Lazara. Jednom je Srbin prebario-a Tebi, pseto i skote Balinski, eto sada Tvoj Ante, eto ti džamija u Zagrebu, eto ti švaba i Nova Europa, eto ti ustaške postrojbe i rastrojbe sa

svim doglavnicima, postrojnicima i bezglavnicima, eto ti senilni mozak Ademage Mešića i naduhana glava Džafera Kulenovića, eto ti Šarić nadbiskup, što se grli s Tvojim prvacima, i pesme peva turskim dukatima, eto ti sve što si prihvatio-a nama, našoj majci Srbiji, našem kralju i našoj prestonici ostati će Bosna, večno srbska Bosna, bez bosanskog balije, bez aga i begova, bez čaršije i sifilističkog sela balinskoga, jer ćemo Bosnu pročistiti, Baliju istrebiti, sela Ti pogana popaliti i posvetiti opet sveto tlo Bosne srpske!

Kako sam mogao da ti ovo ne napišem!? Zar se je kad Srbin bojao reći dušmaninu u lice i stati na megdana? Ako se je kad i pritajo danas je srbstvo jako da može otvoreno i muški navesti rat i osvetu svakome komu je ikada dužan ostao.

Svima ćemo dugove uzvratiti, a ponajprije tebi, pseto i skote balinski!

Bosanski Srbin"

NOPOVSKA POLITIKA NASPRAM FIZIČKOG ISTREBLJENJA ČITAVIH NARODA

Ugaoni temeljci drugačije nacionalne politike suprotstavljene pošasti uništenja

Ugaoni temeljac nacionalne politike NOP-a je princip bratstva i jedinstva. Pod tim znamenjem i sa otvorenom perspektivom rješenja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji sužavana je i sprečavana bratoubilačka borba u nacionalno mješovitim krajevima. Principi antifašističke usmjerenosti bili su trn u oku okupatorima, kvislinzima i njihovim saradnicima, što znači i četnicima.

U Drugom svjetskom ratu je inače Južnim Slovenima pa i Slavenima uopšte prijetilo fizičko istrebljenje. Zato je ideja jugoslovenstva nastala kao ujedinjujuća odbrambena ideologija. Josip Broz Tito i KPJ su toj ideji dali novu formu i sredstva za njeno ostvarenje. Ta je ideja postala moćna snaga u kombinaciji patriotizma pojedinih jugoslovenskih naroda i opšteg jugoslovenskog patriotizma. Ona se okrenula kako protiv stranih zavojevača tako i protiv domaćih neprijatelja: ustaša, četnika. Prvi su računali da su je razbili za sva vremena, drugi potonji su je htjeli obnoviti u službi interesa samo jednog naroda - srpskog ili hrvatskog.

U svemu tome je Bosna i Hercegovina uvijek bila područje posebnog interesovanja nacionalističkih krugova i velikodržavnih pretenzija u Srbiji i Hrvatskoj. I prvaci četničkih udruženja između dva svjetska rata smatrali su da je ona *srpska zemlja*. S druge strane su isticali da je *hrvatska zemlja*. Registrovano je to i pri potpisivanju sporazuma Cvetković-Maček uoči Drugog svjetskog rata. Tada je JMO (Jugoslovenska muslimanska organizacija) postavila zahtjev da se Bosna i Hercegovina obrazuje kao posebna, četvrta bosanskoher-

cegovačka teritorijalno-politička jedinica. Tome su se odlučno suprotstavili Srpski kulturni klub, Narodna odbrana, zajedno sa organizacijama Demokratske, Radikalne, Zemljoradničke i Jugoslovenske nacionalne stranke. Po njima, Bosna i Hercegovina ima srpsko nacionalno obilježje. Bosanski Muslimani su tretirani kao srpsko stanovništvo islamske vjeroispovijesti, govore najčistijim srpskim jezikom i istog su rasnog *dinarskog* tipa kao i Srbi.

Još mnogo dalje će odmaći četnički pokret u svojatanju Bosne i Hercegovine i u planovima za uništenje muslimanskog naroda u periodu od 1941. do 1945. godine.

Tretman Jevreja u četničkoj propagandi

O RASNOM ODNOSU I ČETNIČKOM PRISTUPU ZLOČINU PREMA JEVREJIMA

Četnički komandanti istočne Bosne, Hercegovine, Dalmacije i Like Ilija Mihić, Momčilo Đujić, Petar Baćović i Radovan Ivanišević potpisali su proglas narodu Bosne, Like i Dalmacije 10. II 1943. godine. *Pošto smo očistili Srbiju, Crnu Goru i Hercegovinu, došli smo Vam u pomoć da razbijemo žalosne ostatke komunističke međunarodne, zlikovačke bande Tita, Moše Pijade, Levi Vajnerta (valjda Slaviše Vajnera Čiče) i drugih plaćenih Jevreja.*

Zar ne znate Srbi šta hoće Tito i njegova jevrejska kompanija? Zar verujete da oni vole srpski narod?

Titu i Jevrejima stalo je do svetske revolucije iz koje će jevreji izaći kao pobednici. Nije njima stalo do spasa srpskog naroda. Ne plaču oni zato što se nevina srpska krv lije, već sa potsmehom kažu: Ako nestane Srba biće Kineza... Avaj, braćo, Srbi, zar nama nije do toga da spasimo ove ostatke srpskoga naroda! Zar da slušamo Tita i jevreje i da još veću nesreću sebi stvorimo.

Tvorci četničkih letaka i proglasa, apela i poruka pripadnicima svojih vojnih formacija i srpskom stanovništvu prihvatili su i trajno održavali tipičnu floskulu ustaške i nacističke propagande usmjerenu ka svojim vojnim i političkim protivnicima. Ustaški tisak i krugovalne postaje u Nezavisnoj državi Hrvatskoj svoje otpužbe NOP-a adresirali su na *velikosrbe, Jevreje i masone.* Njih su proglasili glavnim krivcima *za vođenje komunističkih bandi,* kako su govorili i pisali. Iz toga, po ustaškom tisku, trojnog vodstva partizanskih oružanih formacija četnički pokret i njegova propaganda su izdvojili Jevreje i

masone. Njih su stalno označavali kao sukrivce i glavno zlo koje se stavilo na čelo NOP-a. Uz izjednačavanje partizana sa ustašama četnička propaganda u mnogobrojnim lecima i proglasima je nazivala *slepcima* sve one koji vjeruju Jevrejima. Slijepi su i oni što pristaju s njima *svrstavajući se u partizanske jedinice koje predvode Jevreji.*

S Titom i njegovim vodstvom obavezno su Jevreji. Oni su izvor sveg zla i po ustaškoj i po četničkoj propagandi. U tome je frapantna sličnost onoga što je o njima pisano u ustaškom tisku i četničkim lecima i proglasima. Kao da su propagandisti pozajmljivali jedni od drugih floskule kojima su se uzajamno služili pišući o Jevrejima. Izvori su, po svemu, u isprobanoj antijevrejskoj hajci koja je otpočela u nacističkoj Njemačkoj radi biološkog uništenja jevrejskog naroda. A pojam termina Tito podjednako su istovjetno rabili sve dok nisu otkrili njegov identitet. Tito po njima početnim slovima označava Tajnu Internacionalnu Terorističku Organizaciju.

Najveći broj njihovih sredstava informisanja je nepotpisan, ili je potpisan sa *Slobodne srpske planine*. Tako je potpisan i letak upućen *Srpskom narodu Bosanske krajine* a upravljen je prema onima koji se još drže po strani od četnika ili su neutralni. Još na početku je postavljeno pitanje: *Dokle će među nama biti takvih koji će skrštenih ruku sve ovo posmatrati? Dokle će među nama biti slepaca, koji će služiti jevrejskom Moši Pijaci, Titi, Leviju i ostalima?*

Pa se dodaje: *Srbi Krajišnici! Dvanajesti je čas da se opametimo, da se složimo, da ne budemo više slepo oružje jevrejskih agitatora. Mi verujemo da će sinovi Bosanske krajine nastaviti delo svojih predaka. Krv Ilije Desnice, Mile Stevančevića, Nikole Dabića i mnogih drugih nije potekla uzaludno. Stupajte svi u redove slavnih srpskih četnika. Svi, svi dođite i bacite se braći svojoj u zagrljaj. Primamo vas kao braću. Garantujemo Vam za živote i imanja. Dosta je bilo naše krvi. Vreme je da se opametimo, udružimo, te zajednički da udarimo na one koji htedoše uništiti nas. Sve one koji se još nisu javili u četničke redove pozivamo da to odmah učine.*

Slični pozivi upravljeni na Jevreje, opet sa *Slobodnih srpskih planina*, upućivani su bezbroj puta u toku Drugog svjetskog rata *srpskom narodu krvave Krajine, Borcima Srbima u partizanskim redovima*, ili pripadnicima NOP-a u drugim područjima zemlje. U proglasu *Srpskom narodu zapadne Bosne* sa potpisom komandanta Dinarske četničke divizije Momčila R. Đujića iz *Slobodnih srpskih planina* - osim komunista i partizanskih jedinica - na udaru su i Jevreji.

Čuj reči naše tako ti mleka srpskoga! Obraćamo Ti se u ovim najsudbonosnijim danima, rukovođeni ljubavlju prema narodu svome i zemlji svojoj. Ta ljubav nas tera u ovu veliku borbu za spas roda našega. Upamtite braćo i sestre: Vodi Vas ljuta i krvava borba za BITI ILI NE BITI SRPSKOGA NARODA. Strašna Jevrejsko-komunistička rulja, u najtežim momentima naše istorije, učinila je bezumni pokušaj da srpski narod uvuče u krvavu revoluciju, koja nas je koštala

mnogo i mnogo žrtava. Ista ta rulja ugnezdila se u vašim planinama i pokušala među Vama da izvede satanske planove jevrejsko-komunističkih propagatora. Vreme je da pogledamo istini u oči i da se zapitamo što je zapravo taj komunizam dao našem narodu.

Pojedini leci su potpisani imenom autora. Tako Božo Dragičević potpisuje opširan tekst štampan na tri stranice pod naslovom *O rode lukavi, još je tvoje carstvo...* Upućen je *rodu jevrejskom, koji još pakost i mržnju svoju otrovnu širi svetom. Seme razdora, seme bogoborstva i hristoborstva posejao si na plodnoj i 'kulturnoj' njivi Evrope. Hoćeš da pobediš Hrista. Kao što si ga na krst raspeo pre dvadeset vekova, tako da ga opet raspinješ u dušama hrišćanskih naroda. Ali, da li ćeš uspeti? Pakleni su tvoji planovi i genijalno su spremljeni, lukavi Izrailju, ali opet ja vjerujem da će te hod svjetske istorije vratiti na put Božijeg promisla. Kako da verujem kad si ti, Izrailju, tako spleo ovu svetsku igru*

... Vekovni cilj je svetska revolucija. Tri moćne sile su u njegovoj ruci: Boljševička Rusija, Demokratska Amerika i demokratska Engleska. Ali postoji prepreka svetskoj revoluciji. Jedno značajno pitanje u ovoj drami nameće se: Da li će Engleska do kraja ostati poslušno oružje te revolucije? Neće li ona sklopiti sporazum sa Nemačkom? Neće li u Engleskoj nadvladati nacionalni osećaj nad Jevrejskim masonskim interesima. Ali, jevrejski uticaj još prevlađuje nacionalni engleski osećaj. Engleska otvara front, i to na Zapadu, a ne na Balkanu, da bi na Balkanu imao odrešene ruke verni Staljin. Engleska se izvlači iz drugog fronta, ona je Balkan predala boljševicima i sovjetsko-balkanskom maršalu Titu pružila moralnu i materijalnu pomoć.

Dvije države ističu se danas u borbi protiv jevrejstva i komunizma. Jedna spasava Evropu, a druga Balkan. Jedna je slobodna i velika zemaljska sila Nemačke, a druga je MALA I POROBLJENA ALI HRISTONOSNA SRBIJA. *Nemačkoj se dadoše svi materijalno-tehnički uslovi u borbi protiv komunizma. Porobljenim Srbima dade se to u vrlo maloj meri. Njihovo najjače oružje to je duh Hristovski i Svetosavski. Taj duh se ne može pobediti. Tvoje čedo Tito naći će svoj grob u srpskim planinama. Zar ne čuješ na sve strane borbu? Ono Srbi svoju zemlju brane. Ono Srbi ćeraju pobesnele horde Moše i Tita. Neće oni Hrista pobediti. Neće uspeti.* VAN HRISTA NEMA SPASENJA.

I četnički pokret i njegova propaganda stavljala je svakome do znanja da *ko nije s nama taj je protiv nas*. Takve će *četnička čizma zgaziti*. Oni će socijalno pitanje *rešiti na nacionalnoj osnovi*.

Svestan narod neće dozvoliti da se naše društvene nevolje rešavaju na osnovu ideja koje su nikle iz jevrejskog semena, a odrasle na đubrištu zapada i potom kao dotrajale prebačene preko raznih protunarodnih agenata na našu narodnu njivu. Mi ćemo s malo dobre vere rešiti sve ono što ne vredi, ali ne na internacionalnim načelima već na nacionalnim Treba da smo svesni svih žrtava što su ih dali naši prvoborci boreći se goli, bosi, gladni i žedni. Neka svako upamti da ćemo mi četnici našu neobrađenu njivu uzorati i mačem ako ustreba.

Leci odvraćaju svoje čitaoce da *ne pomažu svoje neprijatelje - čivutske sluge. Doskora će rat završiti. Do sada ste sačuvali glavu, a zar želite poginuti baš*

u zadnje dane rata? Ne zaboravite, da se ne borite za Srbiju, nego za mrskoga dušmanina. Srbija je u nevolji, a vas čivutske sluge šalju da ludo gubite glavu u Hrvatskoj. Dok vaša braća ginu i junački se bore na Kopaoniku, na Rudniku u borbi protiv komunističke tuđinske gamadi, vi pomažete svoje neprijatelje.

I u lecima upućenim seljacima ne izostaju Jevreji i njihove sluge. Oni su seljacima *sisali telo i trovali dušu* - piše u četničkom letku. To seljakovo telo i njegovu dušu sisani su i trovani za vreme nenarodne Jugoslavije. Autori letka, napadajući nenarodnu predratnu Jugoslaviju, neposredno primjenjuju jednu od instrukcija za nacionalnu propagandu sa Ravne gore. U toj instrukciji se sugeriše distanciranje od predratnih režima. I daje, kako se kaže u tom dokumentu *kritika prošlosti* naravno najbliže prošlosti nipošto ne dirajući u monarhiju i dinastiju Karađorđevića. Tu kritiku je najlakše izvršiti na doratnom životu seljaka kao najmasovnije populacije u toj zemlji.

Šta je dužnost srpskog seljaka? Prvo da čuje četnike, koji ga još ne napustiše. Da posveti pažnju svojoj zemlji. *Posije i obradi svaku stopu njenu, ne radi sebe, nego radi Tebe i celoga srpskog naroda.* Savjetuje mu se to zbog toga što je *mnogo nesretnih i zabludelih sinova naroda našega, koji ga odvlače od ognjišta i polja Tvoga. Oni Te upućuju na borbu protiv rođene braće, koja pod slavnom četničkom zastavom danas spasavaju poslednje ostatke srpskoga naroda. A za koga? Za Jevreje i njihove sluge, za Moše Pijade i Tite... Za one iste koji su sisali telo Tvoje, i trovali dušu tvoju za vreme nenarodne Jugoslavije. Za one koji Ti nikada nisu dali da uživaš plodove svoga rada i znoja. Za one koji su Te hristovskim mukama mučili u prošloj tvojoj državi, koji su na Tvojoj grbači, na Tvojim mukama, na Tvojim naporima, zidali sebi bogatstvo, kojim danas finansiraju i pomažu sve one koji idu protiv Tebe i srpskog naroda. Zašto to, brate naš tužni? Zato što je najveći deo Tvoga bogatstva bio u rukama tih prokletih jevrejskih Moša i Tita. Tih koji Te i danas upropašćuju, učeći Te da ne radiš svoje polje, da ne siješ svoje useve, da napuštaš svoju porodicu i da ideš sa njima u šumu.*

Ne slušaj ih! Nisu jevreji Tvoji prijatelji! Osvesti se jednom. Što ćeš jesti ako ih poslušaš, pa ne obradiš svoju zemlju. Propašćeš i Ti i mi sa Tobom. Lažu oni koji Ti govore da će rat biti brzo završen. Pogledajmo jednom samo srpskim očima. Razmislimo samo srpskom glavom. Poruči zavedenoj braći da se povrate kući svojoj i polju svome da ga obrade, jer time se najviše koristi Otadžbini u ovom vremenu. (Četnički proglas seljaku).

Na Jevreje kao tobožnje glavne krivce za srpsku nesreću sručili su se i mnogi drugi leci od početka pa do kraja rata. Jedan je potpisan *Srpski četnici* i potiče iz prvih ustaničkih dana. *Komunističke razbesenele horde, predvođene Jevrejima, odvojiše vas od nas, a što je najgore zavedoše vas i uvukoše u strašnu borbu protiv rođene braće vaše - protiv SRPSKIH ČETNIKA. Danas nam je jasno da ova partizanska borba od početka do kraja imala je svoj tajanstveni cilj: Upropastiti Srpstvo i lomiti kičmu srpskog nacionalizma.*

Jevrejima je pripisivano *predvođenje komunističkih hordi*. Slično ostalim pomagačima okupatorima četnici su imali i rasni pristup zločinu. To otkriva i

dr. Igor Graovac, koji je istraživao nacionalnu strukturu stradalih od četnika u Drugom svjetskom ratu. Osim što su kao civilno stanovništvo stradali u holokaustu, Jevreji su i kao partizani bespoštedno na udaru četničke kame. Od četnika su stradali u partizanima čak 94 odsto. Četnička zločinstva su činjena prema pripadnicima svih nacionalnih manjina, posebno prema Jevrejima, Romima, Ukrajincima i Poljacima. Naročito je njihova masovnija likvidacija karakteristična na onim područjima koja su planirana da uđu u sastav Velike Srbije. I nacionalne manjine su morale nestati sa onih teritorija što su uplanirane i velikodržavnu tvorevinu *svih Srba u jednoj državi*.

Žestoko je četnička propaganda usmjerena prema Jevrejima. Svi židovi koji su mogli uvijek su izbjegli glavom bez obzira sa teritorija na koje su nastupali ravnogorci ili su ih nadzirali. Sve uhvaćene ili zarobljene Jevreje četnici su u načelu ubijali. Na primjer, od 34 uhvaćena i zarobljena Jevreja u Bosni i Hercegovini, pripadnika NOP-a, četnici su 32 odmah ubili i zaklali, a dvojicu su predali Nijemcima koji su ih potom strijeljali.[848] Na isti način je postupano i prema Romima. U Gornjem Kamenu kod Foče četnici su uhvatili 43 Roma (Cigana) čergaša iz Velčeva krajem decembra 1941. Sve su ih poklali.[849]

Srpska pravoslavna crkva i njeno sveštenstvo u četničkoj propagandi

SVEŠTENICI I RAVNOGORSKI POKRET

Četnički pokret u Jugoslaviji 1941-1945. u osnovi je bio velikosrpski, pored ostalog, i zbog toga što nije priznavao druge nacije osim srpske, hrvatske i slovenačke, niti potrebu bilo kakve autonomije Bosne i Hercegovine, ili Crne Gore u njihovim istorijskim granicama u okviru Jugoslavije. Crkva mu je bila snažan oslonac. O tome svjedoči sljedeći podatak: Kad je četnička grupacija od 7.000 vojnika i starješina počela povlačenje iz Podgorice 6. decembra 1944. godine pod komandom Pavla Đurišića pridružili su im se mitropolit cetinjski Joanikije sa 56 sveštenika.[850]

848 Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, 1980:, str. 307-511, Spisak učesnika NOR-a.

849 Dio objavljen u knjigama: V. Dedijer-A. Miletić, S. Čekić, Z. Dizdar-M. Sobolevski.

850 Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori*, 1977., str. 594.

Bilo je sveštenika pravih rodoljuba. Mnogi su se uključili u NOP. Neki od njih su junački poginuli kao borci partizanskih jedinica ili su strijeljani od okupatora i kvislinga, ili rat proveli u internaciji. Ipak, bilo ih je znatno manje od onih koji su do kraja rata ostali uz četnike.

Slično prosvjetnim radnicima i njihovom okupljanju na liniji propagande vojno-političkih ciljeva četničkog pokreta ta akcija zborovanja nije mogla mimoići ni pravoslavno sveštenstvo. Sakupljeno ih je 35 iz zapadne Bosne, Like, Dalmacije, Korduna, Banije takođe na Kosovu 17 dana nakon skupa prosvjetnih radnika - 31. avgusta 1944. godine. F. J. Butić je, uvidom u arhivske fondove, posebno pozive i odgovore pozvanih na taj sastanak, dovela u sumnju broj sveštenika na tom skupu. Mnogi pozvani se nisu odazvali. Zbog toga je falsifikat navođenje 35 imena sveštenika kao potpisnika Izjave objavljene na konfederaciji.[851]

I na toj konferenciji je donesena Izjava usvojena i potpisana od svakog učesnika. Po sadržaju tog dokumenta, sveštenstvo Tromeđe je pozdravilo izjavu prosvjetnih radnika. Polazi se od konstatacije *sa bolom u duši i srcu da su ustaše, a po tom i komunisti izazvali bratoubilačku borbu i poubijali dvije trećine pravoslavnog srpskog naroda.*

U vojnoj emisiji BBC-a 24. septembra 1942. major Živan Knežević obavještava jugoslovensku javnost da je *u nedelju Velika Britanija, Amerika i ceo slobodni svet uputio molitve Sevišnjem za Jugoslaviju. Prenos službe iz Vestminsterske katedrale čuli ste u nedelju uveče* - čita major Knežević, a major Rožđalovski kao drugi spiker nastavlja o nedostojnim sinovima Svetosavskog pravoslavlja. *Saznajemo da su 18. avgusta u Nikšiću organizovali blagodarenje sveštenici Bogdan Burić i Arso Jakšić i da su sa amvoma srpske pravoslavne crkve držali anacionalnu propoved. Ovom prilikom hoćemo da ukažemo celom našem narodu na držanje poglavara Svetosavske crkve Patrijarha Gavrila 14. aprila prošle godine. Kada mu je jedan visoki dvorski funkcioner ponudio da avionom iziđe iz zemlje, sedi patrijarh je odgovorio: 'Ja neću da iziđem iz zemlje, jer ako mi sveštenici napustimo narod danas taj isti narod može se upitati, a šta ćemo sutra'. Tako se držao sedi Patrijarh... Mi ukazujemo našem narodu pažnju na sveštenike Burića i Jakšića i verujemo da će narod da ih prezre kao nedostojne sinove Svetosavskog pravoslavlja.*

Od početka rata sklonjeni u zatišju londonskog BBC-a, majori, dakako, ne govore zašto su oni, vlada s kraljem i Vrhovna komanda pobjegli iz zemlje u aprilu 1941. godine predajući taj narod u ruke silama Osovine. Nisu se, pri tome, upitali: *A šta će narod reći sutra? Hoće li nas prezreti kao nedostojne svoje sinove?* Kad je riječ o SPC-u (Srpskoj pravoslavnoj crkvi) i pravoslavnom sveštenstvu, naročito o njihovom mjestu u četničkoj propagandi, od početka su oni u partizanima pronalazili dežurne krivce za sve ratne nedaće.

851 AH, ČA, kut. 1, 31. VIII 1944.

Komunisti su uspeli svojom razornom propagandom da potpuno odvoje narod od crkve i unesu pometnju u religioznim shvatanjima naroda. Bilo je dosta popova koji su sa oltara govorili protiv crkve i hulili sve svetinje. Tučenjem komunista narod je očekivao da će ispravni sveštenici pohrliti crkvi i objasniti zabunu nastalu komunističkom propagandom. Međutim se dešava da posle 3 meseca još pojedine crkve ne rade, a popovi beže iz parohija. Neophodno je da se narod vrati crkvi, i da se sveštenici nateraju na vršenje službe predanije i savesnije nego ikada dosada.[852]

U ostvarivanju utvrđenih političkih i ratnih ciljeva Draža i četnički pokret su imali podršku vrhova Srpske pravoslavne crkve (SPC). Ona se tradicionalno identifikovala sa snagama iza kojih je stajala monarhija sa vladajućom dinastijom i izbjeglička vlada koju su vodili Srbi. *Tri četvrtine pravoslavnog sveštenstva bilo je privrženo pokretu Draže Mihailovića* - ustvrdio je dr. Đura Đurović na suđenju u ljeto 1946. godine. On je od juna do septembra 1944. godine bio generalni sekretar (Centralnog nacionalnog komiteta) CNK (Suđenje članovima rukovodstva organizacije Draže Mihailovića, 80-82). Ta podrška nije bila uvijek transparentna, dok je znatan broj otvoreno iskazivao svoju podršku četničkom pokretu.

Šezdeseta sekunda dvanaestog sata izbija - Ko ima uši da sluša, neka čuje: 'Umesto da si našao pravi lek i izabrao pravi put - ti si, Srbine, uzeo smrtonosni otrov i pošao putem koji vodi pravo u ambis. Cela Srbinova istorija je u znaku borbe za Krst časni i kada je trebalo da gine, on je u tom znaku, u Hristu, i ginuo da večno živi. Kakva je kob naterala ovog puta Srbe da se odreknu crkve i Boga, čak i posle nesreće?

I crkvi su nametana stanovita ograničenja - od sumnjičavog gledanja Nijemaca koji su internirali svakog, pa i najvišeg crkvenog dostojanstvenika ako nije htio da sarađuje s okupacionim i kvislinškim vlastima, SPC je uključivala crkvu, osim u Makedoniji, Srbiji i Crnoj Gori, i na onom području ili teritoriju koji je od aprila 1941. godine postao dijelom NDH. Imala je i više episkopa u inostranstvu. Na područjima u sastavu NDH pravoslavno pučanstvo je sistematski proganjano. Mnogi sveštenici su ubijeni, brojne crkve i manastiri razoreni, a masovno je ubijano pravoslavno stanovništvo, prisilno prekrštavano i preobraćano na katolicizam ili protjerivano u Srbiju. U junu 1942. je pravoslavna crkva u Hrvatskoj izdvojena i dekretom konstituisana kao samostalna Hrvatska pravoslavna crkva. Pavelić je imenovao Germogena zagrebačkim mitropolitom i poglavarom nove crkve ali su i pored toga nastavljeni progoni srpskog stanovništva.

Uz pravoslavne sveštenike koji su u Crnoj Gori i u NDH bili na četničkoj strani, neki su (pop Momčilo Đujić i pop Savo Božić) bili poznati četnički komandanti.

852 Četnički letak o slabom korišćenju crkve i sveštenstva.

Na svim tim područjima je, s druge strane, izvjestan broj pravoslavnih sveštenika prešao u partizane. NOP je ublažavao antiklerikalnu doktrinu komunističke ideologije. U partizanima i na oslobođenoj teritoriji su dopuštani regularni vojni sveštenici i obavljanje vjerskih obreda. Različite su procjene o broju poginulih pravoslavnih sveštenika. Dušan Kašić u *Srpskoj crkvi u tzv. NDH* iznosi podatak o 515 poginulih sveštenika. Navodi se i broj od 219 pravoslavnih sveštenika ubijenih u marionetskoj hrvatskoj državi tokom rata. Drugdje izvori upućuju na spisak od 171 sveštenika uključivši i tri episkopa.[853]

Stani za trenutak i razmisli. Čuj: Dvanaesti čas tek što nije otkucao! Još malo i biće kasno! Kad to već ranije nisi učino, trgni se u nesreći strašnoj, digni oči nebu i Bogu, velikom izbavitelju svome kroz prohujale vekove i u Bogu traži saveznika. Tu ima milosti za svakoga i ako su te vođe ostavile, čobani bi se u njih pretvorili, jer je velika i neizmerna milost Božja.

Dvanaesti je čas.

U poslednjem trenutku trgni se, Srbine, i vrati se veri svojoj otačeskoj, rodu svome i porodici svojoj. Odbaci bezbožništvo i pogane jevrejsko-komunističke komesare, koji hoće robom da te učine, a onda i zemlju da ti uzmu.

Vredni srpski domaćine i deco slavnih srpskih praotaca! Vratite se vekovnom načelu svete vere pravoslavne i veličanstvene prošlosti narodne.

Bog - domaćin u vasioni,

Vladar - Domaćin u državi,

Otac - Domaćin u porodici.

Srpski Krstaški Odredi pozivaju te u sveti krstaški rat protiv svih neprijatelja Srpstva i Svetosavske pravoslavne crkve. Oni će ti uz pomoć Božju omogućiti mir u domu tvom i bditi nad životom i imovinom tvojom i tvojih milih i dragih. Oni, koji se ne budu hteli da vrate na stari srpski put, upoznaće kroz borbu naše oružje i biće listom uništeni. Jer, upamti Srbine, šezdeseta sekunda dvanaestog časa izbija!.

Sveštenstvo sakupljeno na svom sastanku *kod zavetne crkve sv. Lazarice na dalmatinskom Kosovu* (31. avgusta 1944.) *raspravljalo je razna verska, crkvena i nacionalna pitanja, a zasebno pitanje verske nastave u zapadnoj Bosni, Lici, Dalmaciji, Kordunu i Baniji.* Putem letaka umnožena je *pravoslavnoj javnosti* Izjava u kojoj srpsko sveštenstvo pozdravlja odluku srpskog učiteljstva o otvaranju osnovnih škola. Izjavljuje *svoju gotovost da po svim školama na teritoriji Dinarske Četničke Oblasti predaje nauku vere i da samo otvara škole.*

853 Šire o tome, Dušan Kašić u studiji *Srpska crkva u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Srpska pravoslavna crkva, Sveti sinod,* izd. SPC 1900-1970., Beograd 1971., str. 183-184; vidjeti i *Srpska crkva pod okupacijom,* Srpska pravoslavna crkva, Sveti sinod, izd. SPC 1900-1970, str. 225-236.

Zgraža se nad bezbrojnim zločinima ustaško-partizanskim, srednjo-vekovnim mučenjima i ubistvima najboljih srpskih sinova i kćeri, nad paljevinama, zgarištima i pljačkanjima srpskih kulturnih tekovina i srpske imovine.

Sa Tromeđe kao područja dejstava Dinarske četničke divizije, osim prosvjetnih radnika i srednjoškolaca, oglasilo se i srpsko pravoslavno sveštenstvo. I ono se, ne jednom, oglašavalo lecima i proglasima. I u autorstvu sveštenika ovi oblici propagande, potpuno nalik četničkoj, izjednačuju ustaše i partizane. *Sa bolom u duši i srcu konstatujemo* da su ustaše a potom i komunisti izazvali bratoubilačku borbu i poubijali dvije trećine pravoslavnog srpskog sveštenstva i na stotine hiljada srpskog naroda.[854] NOP i partizani se, uz ustaše, optužuju za zločine nad srpskim narodom, za paljevine, zgarišta i pljačke srpskih kulturnih tekovina i srpske imovine. Priznaju svrstavanje pravoslavnih sveštenika *neznatnog broja* - kako kažu, među *komunističko-partizanske* borce. Odlučno traže da se u budućoj Jugoslaviji *formira jedna jedina srpska jedinica, sastavljena iz svih srpskih krajeva zajedno sa Srbijom...*

Zavetuju se da će u službi Bogu, Kralju i narodu svome ostati verno Carevom zavetu, ne skretajući ni desno ni levo sa puta Hristovog i puta Svetosavskog. U to ime stavlja sve svoje sile i umne i moralne i materijalne na raspoloženje narodnom četničkom pokretu kao jedinom spasonosnom, koji se bori za najveće svetinje i najčistije ideale naroda svoga.

Pozdravljaju četničke borce, komandire i komandante. Osuđuju nečasni postupak komunističko-partizanski sa našim sveštenicima, koje su na raznim skupštinama prisiljavali na izdavanje nepotrebnih proglasa, a zatim posle njihovog razilaska falsifikovali te proglase na svoju ruku bez njihovog znanja i odobrenja i tako falsifikovane objavljivali za svoje propagandističke svrhe, htijući na taj način da kompromituju naše sveštenstvo i da ga prikažu kao svog pristalicu. Oni priznaju da postoji *nažalost samo veoma neznatni broj pravoslavnih sveštenika koji su se dali zavesti od neprijatelja srpskog naroda i stupili u redove komunističko-partizanske (...) i mi se takvih odričemo.* Žale što su u pokolju srpskog sveštenstva i naroda, u rušenju i skrnavljenju svetih hramova uzeli vidnog učešća sveštenici rimo-katoličke crkve i hrvatske narodnosti. *Taj zločinački čin nije još ni do danas osuđen ni od predstavnika rimokatoličke crkve, niti od predstavnika hrvatskog naroda.* Pozdravljaju Hrvate koji se nisu ogrešili o srpski narod i rimokatolike, koji se nisu solidarisali sa ustaškim klanjem i komunizmom, koji *preko partizanstva i dalje vrši strašne pokolje nad srpskim narodom.* Svoje divljenje izražavaju *onoj braći Hrvatima, koji se svrstaše u četničke redove da s nama podele tešku sudbinu.* Osuđuju pokušaje i planove, koji se stvaraju da bi u *budućnosti pocepali jedinstvenost zemlje i nacije srpske.* Žele da *naš glas čuje sav srpski narod i njegovi prijatelji, a naročito naš omiljeni episkop dr. Irinej Đorđević, koji se posle mnogo stradanja i muka nalazi živ i zdrav u Italiji: pa*

854 AH, ČA, k kut. 1, 31. VIII 1944.

ako po teškoj sudbini srpskog naroda izginemo na ovom sudbonosnom klancu i jadikovcu, Srpskoj Otadžbini ostavljamo pozdrav Termopilskih junaka.[855]

KATOLIČKI SVEĆENICI SU - PO ČETNIČKOJ PROPAGANDI - ISTOVREMENO U SLUŽBI USTAŠA I KOMUNIZMA

Srpsko pravoslavno sveštenstvo je javno izricalo *prigovore, žaljenje* i *osude* zbog postupaka katoličke crkve i njenih svećenika. Iskazivalo je žaljenje što predstavnici rimokatoličke crkve, pa ni hrvatskog naroda, nisu osudili ustaška zlodjela počinjena nad srpskim stanovništvom. Ni od srpskog sveštenstva, međutim, ni u jednoj prilici nije zabilježena osuda masovnih pokolja i zločina počinjenih od četnika nad hrvatskim i muslimanskim narodom. Četnički pokret je u svojim glasilima otišao još dalje: svrstao je katoličke svećenike istovremeno u službu i ustaša i komunizma. Stavilo ih je, štaviše, i na čelo partizanskog pokreta u Jugoslaviji. Bezbroj je letaka o tome. U njima se, kao dokazni materijal, često povlači istorija. Falsifikovanim povijesnim činjenicama iskrivljeno se predstavljaju pojedine ličnosti iz političke i kulturne prošlosti hrvatskog naroda. Najčešći su, ipak, četnički leci posvećeni 1941. godini *kada su Hrvati izdali zemlju, proglasili Srbiju jedino odgovornom za rat, Srbe mučki poubijali i napravili kasapnicu od srpskog naroda.* Tako je - veli Ravnogorski pokret - bilo 1941. A već 1943. godine ti isti Hrvati su *postali borci protiv svojih nemačkih zaštitnika, da bi postali partizani, da bi nam nametnuli 'maršala' Josipa Broza, da bi nam naturili 'predsednika vlade' Ivana Ribara i naterali Srbe da se bore pod njihovom zastavom i za njihov račun.*

Znamo mi ko vodi sve te mračne poslove - poručuju u lecima. *To su oni isti katolički svećenici, hrvatski sveštenici, koji su 1914. godine blagosiljali Potjorekovu vojsku kada je pošla na Srbiju. 'Blagosiljem vas, junaci, blagosiljem svaku puščanu cev i svaki puščani metak, kojim ćete ubiti srpskog vraga'* - kazao je, kako se navodi, *sa praga katoličke katedrale u Sarajevu nadbiskup Šarić uoči pohoda na Srbiju.* Po četničkom letku *toga istoga Šarića zajedno sa cijelim njegovim aparatom, vidimo docnije umešana u marseljski atentat na kralja Aleksandra i neuspeli sarajevski pokušaj atentata na mladog kralja Petra II.*

Četnička propaganda je katoličke svećenike predstavljala *stubovima ustaškog pokreta, a njihove manastire kao stovarišta oružja i municije i sedišta tajnih radio-stanica.* U njihovim lecima se tvrdi da *četnici znaju da je Ante Pavelić kao emigrant u Italiji prije rata dolazio u manastire na Krku i na Hvaru, da su preko manastira išli kuriri, sva ilegalna propaganda i literatura.* Citira se i članak *Hrvatski svećenici i ustaštvo* objavljen u *Katoličkom tjedniku* neposredno poslije sloma Jugoslavije.

855 AH, ČA, k. 1, 31. VIII 1944.

Katolički svećenici su u tim sredstvima obavještavanja javnosti proglašeni najopasnijim neprijateljima srpskog naroda. *Oni* (hrvatski svećenici - n.a.) *od početka do kraja rukovode i današnjim partizanskim pokretom u Jugoslaviji, koji je ustvari samo protivsrpski pokret. U samostanu Male Braće u Dubrovniku štampaju se partizanski ilegalni letci i proglasi, brošure i sve ono što je potrebno da unese što veću zabunu u naš narod. To se radi u onom istom samostanu Male Braće, odakle je dirigovano kada su ustaše klali dubrovačke Srbe. Tako je i sa svim drugim manastirima. Splitski biskup za vreme italijanske okupacije bio je jedan od najvatrenijih pobornika i zaštitnika partizanstva. Kada su partizani upali u Split, razume se, oni nisu ubili ni jednog katoličkog sveštenika, nego su pronašli i ubili srpskog protu Sergia Urukalo. A kada su docnije Nemci osvojili Split od partizana ustaški poglavnik Ante Pavelić odlikovao je splitskog biskupa za specijalne zasluge i hrabro držanje.*

U četničkim javnim glasilima, uz tekstove o katoličkim svećenicima, ustašama i komunizmu, uvijek se podrazumijevalo i pitanje upućeno *braći Srbima: da li ćete dopustiti da vas vodi katolička i hrvatska perfidija ili večno Svetosavlje?* Uobičajen je bio i zaključak*: 'Dosta više! Mi danas vidimo da smo zaista dva sveta i dva naroda'*. Ali, između ta *dva sveta i dva naroda* - prema tim glasilima - postoji bitna razlika. Kakva? *Mi danas tražimo međunarodnu pravdu, u koju nepokolebljivo verujemo, mi smo uvek bili nosioci istinske državnosti i istinske demokratije.* A oni? *Uvek su bili licemeri, lažovi, izdajnici i tuđi plaćenici. Mi više nećemo izvlačiti kestenje iz vatre za njih, a oni su tako bezobzirno preorali našu mučeničku grudu svojim zločinima i našim grobovima.* Zato se, po ovim iskazanim shvatanjima *može sve dogoditi, ali se ne može nikada dogoditi da nam vi ponovno nametnete svoju volju i uvučete nas u zajednicu koju mi ne želimo i nećemo. Jugoslavija mora postojati, ali u toj Jugoslaviji moraju biti ujedinjene sve srpske zemlje i strogo omeđene od hrvatske jedinice.*

NA UDARU KATOLIČKI VJERNICI, SVEĆENICI I CIJELI HRVATSKI NAROD

Ujedinjenje svih srpskih zemalja ili *svih zemalja u kojima žive Srbi* u lecima i proglasima se, kao refren, provlačila Velika Srbija iz Dražine instrukcije i Moljevićeve *Homogene Srbije* iz 1941. godine. Takva tvorevina je pretpostavljala očišćen od nesrpskih naroda državni teritorij koji ulazi u sastav toga velikosrpskog projekta.

Otuda i otrov mržnje prema cjelokupnom hrvatskom narodu. Između tog naroda i ustaša stavljen je znak jednakosti. Kao što je mržnja podsticana prema svim katoličkim vjernicima i svećenicima u cjelini, ona je širena i u drugim lecima i proglasima. Jedan od njih objavljen pod naslovom *Ko je imao uši čuo je, ko je imao oči video je* vrvi od *fra-konopaša i njihovih sledbenika koji nam jednom pa i danas ponavljaju: 'Vi ste zla djeca Božija', 'Vi ste nevjernici', jer*

u Boga ne vjerujete, 'Vi ste otpadnici naše svete vjere', 'Vi ste neprijatelji Isusa'. U letku potpisanom *Pravo-Srb* podsjećaju se katolički vjernici *kad fra-konopaši 'predikaše' blizu oltara i na katedrama hrvatskih škola: 'Prava istinska, najveća i jedina sveta i svemoguća je naša vjera, vjera katolička. Onima koji od nje otpadoše suđeno je da osjete kaznu Božiju. Ona će biti velika, jer su postali neposlušna djeca svoje majke - Crkve Katoličke'. Tako je bilo nekada, no danas mi reci: zar baš ti sinovi ćeri svete, najveće i jedine prave Crkve Isusove ne pogaziše i ne ispljuvaše sve ono što je Hristos propovedao, čovekova spasa radi? Danas im ti isti konopaši, glavom isti, gurnuše u ruke nož i narediše: 'Ubijajte, koljite, mučite Srbe. Ubijte neprijatelje hrvatskog (ustaškog) naroda'. Konopaševa krvava ruka 'za dom spremna' pružila mu je nož. I otpoče najužasnije klanje u ime svete ustaške crkve, otpočeše nezapamćena zverstva nad golorukim srpskim narodom. Nekada fra-konopaš propovedaše sa 'predikaonice': 'Draga djeco, svete katoličke majke ponizna srca primite svetu poruku: ne ubij! Ne ukradi! ne učini preljube! A danas ti nosioci 'konopa čistote' na čelu horde - vjernika fratarske svete crkve, opljačkaše iznemogli srpski narod do gole kože, sa leševa mrtvih Srba svukoše krvave košulje i odela, da bi time popalili i poslednje ostatke srpskih sinova i obeščašćene kuće.*

Uslijedila je, po običaju, na kraju, i prijetnja: *Za dom spremna gospodo, nikada vas nismo tako dobro poznavali kao danas! Kazna koja vas stiže delo je srpskih četnika, delo je Onih koji su... svesni da kaznu vrše mačem...*

U GROTLU RAZMIRICA GLAS RAZBORITOSTI I TOLERANCIJE

Naspram takvih javnih poruka onog dijela pravoslavnog sveštenstva koje je bilo privrženo četničkom pokretu, što je iskazano u ravnogorskoj propagandi, javljao se u toku Drugog svjetskog rata - iz redova pravoslavnih sveštenika - i bitno drugačiji glas razboritosti i tolerancije, razuma i sloge. Pozivao je na suživot i uvažavanje među narodima, protiv mržnje i razmirica otpremljena je poruka-letak pod naslovom *Uskršnja poslanica narodu i sveštenstvu srpske vjere Bosne, Hercegovine, Sandžaka, Crne Gore i Srbije.* U letku je izražena želja *da praznik vaskrsenja bude praznik vaskrsa naše slobode* i na kraju napisana parola: *S vjerom u Boga - pobjeda je naša!*. Potpisali su ga prota Jev. J. Karamatijević, Nova Varoš - Sandžak, prota Vasilije Jovičić, Foča-Bosna, prota Jovan Radović, Crkvice (Pivska) - Crna Gora, sveštenik Vlado Zečević, Krupanj - Srbija, sinđel Amvrosije Veselinović, Cetinje - Crna Gora, jeromonah Dementijan Pavlović, Cetinje - Crna Gora i sveštenik Milan Radović Gacko - Hercegovina.

Obraćamo vam se u dane kada su sotona Hitler i njegove sluge uprli sve snage da zatru ne samo Srbe, već i sve Slovene. Obraćamo vam se u dane kada hiljade i hiljade slovenskih naroda svakodnevno strada od ruke Germana i Latina, od ruke izmeta naših naroda, pokvarene bezbožničke gospode Pavelića, Nedića, Ljotića,

Draže Mihailovića, Dangića, Lašića i svih onih koji su s njima. Ti plaćeni izmećari koriste našu slabost, narodnu neobaviještenost, koriste one razmirice između naših naroda, koje su baš ta gospoda punih 20 godina potpirivali, da bi mogli narod gaziti i pljačkati. Koriste to i guraju Srbina protiv Srbina, Hrvata protiv Hrvata, Hrvata protiv Srbina, Srbina na Muslimana. Dok se krvca našeg čestitog ali zavedenog naroda lije u međusobnoj borbi, dok nam najveći narodni i vjerski praznici prolaze u bijedi i sirotinji, na popaljenim ognjištima, na neopojanim grobovima, dotle se gospoda Pavelić i Nedić, siti i pijani iz prikrajka sotonski cere što sirotinja i raja umire i gine za račun Hitlera i narodnih Juda i izdajica. Obraćamo vam se, jer je naša svetinja u - opasnosti, narodna vjera koja je duboko urezana u narodnu dušu. I nju hoće da uništi sotona Hitler, kao što je prognao Hrista iz Njemačke i zaveo najcrnje idolopoklonstvo, klanjanje SOTONI - ČOVJEKU, klanjanje njemu samom, jer je sebe proglasio Bogom Njemačke. Taj antihrist i kod nas u potpunosti sprovodi svoju zamisao uništenja vjera i bogomolja. On je u sadejstvu Nedića i Ljotića digao ruke na najveću svetinju srpskog naroda, starodrevnu Žiču i ostale manastire i crkve u Srbiji, koje su vjekovima bili čuvari vjere i narodne slobode. On je u sadejstvu Latina bacio bombe na svetinje Crne Gore, na ostrožni manastir svetog Vasilija. On je u sadejstvu Pavelića uništio saborni hram u Banjoj Luci i poklao na stotine sveštenika. Sotona je uništio sve narodne svetinje, koje su uvijek u danima teškim i mračnim svijetlile kao buktinje i narodu pokazivale put slobode.

Silne su nevolje navalile na tebe, narode srpski! Ali, ti koji si uvijek u svojoj istoriji znao da se preneš, da se uzdigneš na patnjama i stradanjima i da odabereš pravi put - put slobode - našeg najvećeg blaga, i danas imaš pred sobom buktinju istine, koja ti pokazuje tvoj jedini put k spasenju, a to je put jedinstva i sloge. Ni Hitlerovi strašni tenkovi, ni avioni, ni topovi nisu mogli da nas goloruke unište u onim danima kada smo mu suprotstavili naše jedino i najjače oružje jedinstvo koje je rodilo NEPOBJEDIVOST. A jedina snaga koja je pozivala na to jedinstvo, okupljala narod na borbu, i ostala tome dosledna, bili su partizanski odredi divjunaka, odredi prožeti duhom naših največih boraca prošlosti: Hadži Ruvima, vladike Rada, Marka Miljanića, pop Luke Lazarevića, i popa Bogdana Zimovića, odredi koji su svojom krvlju ispisali najljepšu najplemenitiju crtu našeg naroda - bolje smrt nego ropstvo! Uz partizane diže se čitav narod, niču novi odredi dobrovoljačke vojske i time se dokazuje jedinstvo našeg naroda, jedinstvo naše borbe. Sotona osjeća da je pogođen u najosjetljivije mjesto, da mu se iz ruke istrzava najubitačnije oružje po naš narod, naše svađe i gloženje - pa sipa otrovne laži na račun barjaktara naše borbe, na partizanske odrede, kako oni uništavaju vjeru i crkvu. A narod vidi i zna ko uništava vjeru i sve ono što je narodu sveto i drago.

Iz Foče, u ovoj uskršnjoj poslanici, upućen je i poziv narodu i sveštenicima *bez obzira na vjeru i ispovijed* da priđu *stadu svome, da se ujedine za očuvanje našeg naroda i naše vjere.*

VJERSKI BLAGDANI I NJIHOVO JAVNO OBILJEŽAVANJE U RATNIM USLOVIMA

Još jedan Božić junaci dočekuju na položajima u svetoj borbi za svoju pradedovsku veru, za svoje domove, svoja sela i rodnu zemlju. Braćo četnici, budite uvereni i sigurni da je ovo poslednji danak u krvi koji daje srpski narod za bolju i srećniju budućnost.

U propagandno-političkim akcijama nisu izostavljeni ni vjerski blagdani. Od njih naročito proslava pravoslavnog Božića i Uskrsa. Tom prilikom se objavljuju posebni proglasi srpskom stanovništvu, borcima i komandnom kadru u jedinicama. Njihovo glavno obilježje su pozivi na jedinstvo srpskog naroda. Isticana je potreba prevladavanja svih unutrašnjih sukoba. Objašnjavan je značaj borbe protiv NDH i ustaškog režima. Podsjećano je i na kralja Petra II Karađorđevića. U božićnim proglasima u 1941. i 1942. godini su i pozivi na borbu protiv okupatora. U narednim godinama su iščezli takvi pozivi na oružanu konfrontaciju sa njemačkim trupama. Italijani kao okupatori su potpuno zaobilaženi. Četnici su posmatrani kao vojska koja se bori za oslobođenje naroda od komunizma. Pri slavljenju badnjaka kod crkve sv. Lazarice u govorima je istaknuto da je u prijašnjim godinama tom slavlju uvijek prisustvovala *naša vojska*.

Uz božićne i uskršnje blagdane propagandni odsjeci četničkih korpusa, nacionalni povjerenici i referenti za propagandu su pojačavali aktivnosti. Osim redovnih, političkih pisali su i umnožavali i raspačavali i prigodne letke. I komandant operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine major Petar Baćović iz *Slobodnih srpskih planina* izdaje u decembru 1942. godine i specijalnu naredbu. Ona je u obliku citiranog letka pod naslovom *Junaci!* Rasturana je na području njegove vojno-političke zone aktivnosti.

Obećanje je da nakon najtežeg dolazi - sloboda, blagostanje i socijalna pravda.

Prebrodili smo najteža iskušenja, dali smo najsvetije žrtve koje jedan narod može da položi na oltar svoje Otadžbine. Biće još borbi, teških i krvavih, ali prvi vesnici slobode već se pojavljuju. U novoj Otadžbini za koju se borimo, u Otadžbini koja će biti sazidana na kostima i krvlju najboljih srpskih sinova, nastaće lepši i srećniji dani. U njoj više nikada nijedan Srbin neće biti gladan, u njoj više neće biti nepravde, u njoj će carovati blagostanje, ljubav, bratstvo i socijalna pravda.

Major Baćović, umjesto božićnog dara, isporučuje četničkim junacima *i čestitku našeg Vrhovnog Komandanta, našeg Mladog Kralja II, pa pozdrave i tople želje našeg hrabrog ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, armijskog đenerala Draže Mihailovića za potpun uspeh naše svete borbe.* Umjesto božićnjeg dara, komandant operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine šalje četničkim borcima *bogatiji, lepši i svetiji nego ma koji drugi, koji bi u ovom*

momentu morao da im pošalje, a to je njegova poruka: *Daleko ste od crkava da čujete odjek božićnih zvona. Ali vi ćete, tamo na položajima, čuti otkucaje srpskih srca, čućete šapat toplih i iskrenih molitava koje vaše majke, vaše sestre i vaša deca zajedno sa vaskolikim srpskim narodom, upućuju Svevišnjem za pobedu našeg oružja, za spas i sreću srpskog naroda i veličinu Otadžbine.*

Ove godine na Božić na isti način to činimo. Naša vojska je i ove godine prisustvovala, ali ne pod imenom vojske već četnika, a to je naša vojska koja brani našu slobodu i koja se bori za slobodu našega naroda. Naš narod je uvidio šta znači Četnik, i njegova vojska.[856]

Vaskrsenje i spas obećava četničkim borcima Prvog bosanskog korpusa njihov propagandni odsjek. Upućuje im i poziv na stradanje. U posebnom letku *Braći Bosancima* čestita *sveti dan, dan Hristova vaskrsenja, dan kad ga svi Srbi širom cijelog svijeta proslavljaju.* U uskršnjoj čestitci se *braća Bosanci* pozivaju da *ustraju u svojoj svetoj borbi, u mukama i patnjama, jer je i Hristos patio. Hristos je išao na Golgotu, a mi ga slijedimo. Mi smo na vrhu Golgote, dolazi Vaskrsenje, dolazi spas, Hristos je stradao da bi nas spasio 'Praroditeljskog grijeha'. Zato i mi stradajmo da bi naša buduća pokoljenja bila spašena.*

Četnički junaci se, na kraju, pozivaju da *dan Hristova Vaskrsenja provedu u veselju i sreći.* Jer *znamo zašto se borimo, znamo zašto stradamo. Nadajmo se da budući dan Hristova Vaskrsenja proslavimo kod svojih kuća, kod porodica u našoj ponosnoj Bosni.*

Lecima i proglasima četnički komandanti i kuriri pridavali su odgovarajući značaj. Zbog toga su težili organizaciji njihove što šire distribucije. Često su letak ili proglas pratili dopisi kojim je zahtijevano od nižih komandi da se oni umnože tako *da dospiju u svaku kuću - u svako selo najmanje po 50 primjeraka.*[857] U tim dopisima i porukama koje su prenošene kaže se *da proglas označuje naš jedini put kojim moramo ići, te u duhu istog sve jedinice i svaki pojedinac ima da uskladi svoj rad i stavi se aktivno na raspoloženje našoj akciji.*[858]

856 AH, Ča, kut. 5, 15. I. 1942.
857 AH, ČA, kut. 1.
858 AH, ČA, k. 1.

Petnaesti dio

PROČETNIČKA INICIJATIVA MEĐU MUSLIMANIMA KAO PROMUSLIMANSKA ČETNIČKA POLITIKA

ANTIFAŠISTIČKE REZOLUCIJE MUSLIMANA PROTIV TERORA NAD SRBIMA

Memorandum banjalučkih Muslimana, upućen muslimanskim ministrima u Pavelićevoj vladi još u avgustu 1941. godine, zatim rezolucije sarajevskih, prijedorskih, tuzlanskih muslimanskih prvaka primeri su svesti i građanske hrabrosti.[859]

U četničkim lecima i proglasima je krivica za ustaške zločine nad Srbima svaljivana na teret cjeline muslimanskog naroda. U njima se veoma često prigovara Muslimanima da nisu protestovali protiv pogroma srpskog naroda. Poistovijetili su ih sa ustašama. Time su pravdali četničke masovne pokolje i progone muslimanskog stanovništva.

Fizičko istrebljenje muslimanskog stanovništva nije vršeno zbog toga što je ono listom bilo za ustaški pokret i režim NDH. I četnici su dobro znali da daleko najpretežniji broj Muslimana nije pristajao za ustašama. Četnici su ih, i pored toga, masovno klali. Klanjima i progonima toga naroda četničko vodstvo je htjelo da odstrani jednu od glavnih smetnji koju su Muslimani svojim opstankom činili na područjima predviđenim za Veliku Srbiju.

U toku rata od 1941. do 1945. godine svi Muslimani nisu imali jedinstveno političko mišljenje. Nisu ga, uostalom, imali ni svi pripadnici drugih naroda na prostorima doratne Kraljevine Jugoslavije. Bilo je među njima i prosrpski orijentisanih, i prohrvatski nastrojenih građanskih političara. Neki su se zalagali za autonomiju Bosne i Hercegovine, jedan broj ih je pristajao uz ljevičarske ideje. Političko opredjeljenje pripadnika toga naroda, kao i kod svih drugih, zavisio je od čitavoga niza okolnosti. Zato se ne može govoriti o političkom držanju Muslimana kao cjeline. Svaku okolnost, ili bolje rečeno, fenomen u političkom životu bosanskohercegovačkih Muslimana u razdoblju od 1941. do 1945. godine potrebno je posebno ispitivati, ocjenjujući njegove društveno-političke i istorijske dimenzije.[860]

Brojni su političari i javni radnici koji su odmah u početku iznijeli rezerve prema ustaškom pokretu i NDH. Oni su smatrali da se povoljnije rješenje položaja Bosne i Hercegovine u smislu njihove veće samostalnosti, a možda i pune autonomije, ne može postići u okviru NDH. Jednu grupu u musliman-

859 Draža Mihailović u proglasu od 1. januara 1944. godine *Muslimanima Bosne, Hercegovine i Starog Rasa Sandžaka.*

860 R. Hurem, *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira NDH*, godišnjak Društva istoričara BiH, godina XVI, Sarajevo, 1965., 208-211.

skom stanovništvu predstavljali su političari i javni radnici koji su sa blagonaklonošću i simpatijama gledali na proglašenje NDH u uvjerenju da ona neće pokazati netrpeljivost prema Muslimanima.

Jedan njihov broj, uglavnom prohrvatski nastrojenih, prišao je 1941. godine ustaškom pokretu. Uvrstio se na taj način u red jugoslovenskih kvislinga. Pojedinci su zauzeli visoke političke i državne funkcije u upravnom aparatu ustaške države. Muslimani su, mimo svoje volje i bez svoga izjašnjenja, od uspostavljanja NDH u zvaničnoj politici proglašeni Hrvatima. Pripadnicima islamske vjeroispovijesti poglavnik je priznao i arijevski rasni karakter.

U skladu s tim je i njihov tretman u ustaškoj štampi. Sijedila su *zaštitnička* i *braniteljska* obećanja poglavnika i *njegovih suradnika* koja nisu potvrđivana na djelu ne samo u zapošljavanju nego i u drugim sferama ljudskih prava. U njima je učvršćivano uvjerenje da je jedan od ciljeva politike ustaškog režima prema srpskom narodu, ustvari, raspirivanje mržnje Srba prema Muslimanima. To je unosilo strah i nespokojstvo u bosanskomuslimanskome narodu. Neće li ustaški režim, pošto se obračuna sa Srbima, oštricu svoga udara i istrebljenja usmjeriti ka bošnjačkome nacionalnom korpusu? Ta strahovanja su se pokazala opravdanima kada su uslijedili četnički pokolji muslimanskog stanovništva, koje inače nije odobravalo ustašku politiku prema srpskome narodu. U muslimanskom narodu su snažna negodovanja i nezadovoljstva izazvali masovni pokolji nad Srbima u kojima su sudjelovali i Muslimani ustaše. Time je povratno raslo i nespokojstvo muslimanskoga stanovništva za vlastitu sigurnost života i imovine. U sklopu tih previranja su i otvoreni protesti protiv terora nad Srbima, *drugim progonjenim* i progonima *nehrvatskog življa*. Donošene su i rezolucije koje su širom Bosne i Hercegovine potpisivali najugledniji predstavnici muslimanskih organizacija i istaknute ličnosti njihovog javnog života.[861]

Već krajem ljeta i u jesen 1941. godine najveći dio muslimanskog građanstva se ogradio i distancirao od ustaške politike masovnog progona i istrebljenja Srba, Jevreja i Roma. Ogradio se i od onih u muslimanskom stanovništvu deklasiranih elemenata koji su se hvatali na ustašku propagandu kao tobožnji rasno najčistiji dio hrvatskog naroda. Kao protest protiv zločina i nasilja nad Srbima i drugim progonjenim najprije je donesena Sarajevska rezolucija u obliku zaključka ilmije (svećenstva) *El Hidaje* od 14. avgusta/kolovoza 1941. godine. Ispod njenog teksta su potpisi 97 potpisnika.

Od septembra do decembra te godine slijede i drugi protesti objavljeni u Prijedoru, Mostaru, Banjoj Luci, Bijeljini, Tuzli i još nekim mjestima. Potpisao ih je veliki broj uglednih muslimanskih građana. Prijedorsku rezoluciju 23. rujna/septembra 1941. potpisalo je 100 predstavnika i istaknuti-

861 Opširnije o tome Muhamed Hadžijahić, *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine, Zbornik, 1941. u istoriji naroda BiH*, 276 i d.; Enver Redžić, *BiH u II svjetskom ratu*, Oko, Sarajevo, 1998.

jih ličnosti javnoga života. Zatim su takav dokument 21. oktobra/listopada donijeli rodoljubivi građani Mostara. Povod bijeljinskoj i tuzlanskoj dao je četnički pokolj nad 300 Muslimana u selu Koraj (28. XI 1941.). U njima su osuđeni ustaški zločini nad nehrvatskim življem, unesena je visoka ograda prema onim Muslimanima koji su učestvovali u tim zločinima i teroru. Citat spočetka ovog priloga je iz proglasa Draže Mihailovića od 1. januara 1944. godine objavljenog pod naslovom *Muslimanima Bosne, Hercegovine i Starog Rasa Sandžaka.*

Za zaštitu od progona i deportacija Roma ustalo je muslimansko stanovništvo u više mjesta Bosne i Hercegovine. U predstavkama ustaškim i njemačkim vlastima pogromi tzv. *bijelih Cigana (Arlija)* tumačen je kao teror nad Muslimanima. Zbog bojazni od daljih protesta Muslimana vlasti su obustavile deportiranje *bijelih Cigana* iz Bosne i Hercegovine. Društvo *El Hidaje* se javno ogradilo od djelovanja Akifa Handžića, *ustaškog muftije* u činu pukovnika i jednog broja tabor-imama u oružanim formacijama NDH. Mnogobrojni Muslimani su se priključili NOP-u koji je štitio muslimansko stanovništvo od progona i terora.

Postoje indicije da su antifašističke muslimanske rezolucije donesene i u Bosanskoj Dubici, Visokom i još nekim gradovima i područjima Bosne i Hercegovine. U tim se dokumentima osuđuju ustaška ubijanja, pljačke, deportiranja i uopće progoni Srba *i drugog nehrvatskog* življa, odnosno *i drugih progonjenih.* Ističu ideju bratstva i dobroga susjedstva. Ograđuju se od onih Muslimana koji su sudjelovali u zločinima i njihovi počinitelji *mogu biti samo ološ i kriminalni tipovi, koga ima u svakoj zajednici.* Protestuju protiv pokušaja da se na muslimanski narod kao cjelinu svali odgovornost za ustaške zločine. Navode se i podaci o progonima pripadnika muslimanskog pučanstva. Ustaški postupci su otvoreno kvalificirani zločinima koje su *činili neke ustaše i drugi odgovorni i neodgovorni faktori.* Osuđuje se pljačka srpske i židovske imovine. Muslimanima se poručuje da žive *u slozi i ljubavi sa svojim komšijama i sugrađanima te da su svjesni da nas u ovim teškim vremenima može spasiti samo potpuna sloga te čvrstina naših redova.* Pod naslovom *Riječ muslimana grada i kotara Bijeljine* ističe se da je *u ovim krajevima bilo isto toliko srpskog koliko i hrvatskog utjecaja; govori se isti jezik, isti su običaji i jednaka je ljubav prema rodnoj grudi.* Zahtijeva se, potom, da *svi budemo jednakopravni pred zakonom, da nam svima bude obezbijeđen i osiguran miran porodični i vjerski život i privatna imovina,* te da se *pruži dovoljna zaštita života i imetka državljanima u ovim krajevima.* Navode da u našim krajevima *možemo i trebamo da živimo jedni pored drugih i jedni s drugima kao braća koju je zla sudbina i neprijateljska promidžba krvno zavadila.* I u drugim rezolucijama piše da iz redova pripadnika muslimanskoga naroda među počiniteljima raznih zlodjela ima i takvih koji nose muslimanska imena. Uz takvo priznanje redovno je isticano da ti počinitelji mogu biti *naoružani ološ.* Od njih se donose oštre ograde. Rezolucije nagovještavaju i krah nakana ustaškoga režima sa Muslimanima kao *hrvatskim cvijećem* i *Hrvatima islamske vjeroispovijesti.* One su označile i po-

litičko buđenje muslimanskog pučanstva. Njihovu pojavu Muhamed Hadžijahić objašnjava nezadovoljstvom fašističkim sistemom nacionalne, vjerske i rasne diskriminacije. U njima se iskazuju osjećanja sudbinske povezanosti sa ostalim narodima Bosne i Hercegovine. One su, u neku ruku, i zaokret u njegovome političkom osvješćivanju, otvarajući procese izlaska iz početne dezorijentiranosti i pasivnosti ka oružanoj borbi NOP-a. Oni nisu mogli stati samo na pisanju rezolucija. Mnogi od potpisnika tih dokumenata, uključivši još šire slojeve toga naroda, počeli su da se svrstavaju u redove pripadnika NOB-e. Na takav put ih je pozvao i proglas Pokrajinskoga komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu krajem 1941. godine. Upućen je *poštenim i rodoljubivim Muslimanima Bosne i Hercegovine. Za zločine i grijehe muslimanskih izroda koji su se predali ustašama plaća i nedužan muslimanski živalj. Pored svih nastojanja ljudi koji su svjesni da za izrode i njihova zlodjela nije kriv svaki Musliman, žrtava će biti svaki dan sve više, ako čestiti Muslimani Bosne i Hercegovine budu i dalje skrštenih ruku posmatrali borbu koja se sve više širi ili se budu zadovoljili pisanjem rezolucija.*

ZLOČINI ČETNIKA POD ZELENIM BARJAKOM I USTAŠA SA FESOVIMA NA GLAVAMA

U tefteru jednog trgovca u Avtovcu ustanovljena je proknjižena stavka u godini 1941. o prodatih 350 komada fesova za Široki Brijeg. A iz faksimila Ministarstva domobranstva, koji nam je došao do ruku, utvrdili smo da je Sarajevska fabrika fesova prodala u godini 1941. Bjelovarskoj pukovniji 5.000 komada fesova. Noseći te fesove za vrijeme dok su vršili zločinstva, ustaški dželati vikali su 'Udri Haso, udri Huso!'[862]

U nastojanju da privuku muslimansko žiteljstvo u svoje redove, četničko vodstvo i njegova propaganda upiru prstom na ustaše. Kažu da su oni nosili fesove dok su vršili pokolje u srpskim selima i dozivali se među sobom muslimanskim imenima. Isto kao što su i četnički koljači, istrebljujući muslimansko stanovništvo u Bjelimićima i okolini, nosili vjerski zeleni barjak u svojim rukama.

Sa fesovima na glavi ustaše iz zapadne Hercegovine ubijali su, pljačkali i progonili Srbe. U tome im je pomagao i jedan broj onih Muslimana, koji su u antifašističkim rezolucijama muslimanskog stanovništva 1941. godine nazvani ološem. Ubrzo nakon toga otpočeli su četnički pokolji muslimanskog i hrvatskog stanovništva, paljenje njihovih sela i naselja. Na udar ustanika

---

862 Članak Mustafe Mulalića *Demokratija i Muslimani*, objavljen u listu jugoslovenski orijentisanih muslimana *Istok - Mašrik*.

najprije su došla muslimanska i hrvatska sela i njihovo stanovništvo u Hercegovini, Bosanskoj krajini i istočnoj Bosni. Ljudi su bacani u jame bezdanice u okolini Ključa, Bosanskog Petrovca, Sanskog Mosta, u Čavkaricu u Hercegovini, Kulen Vakufu, izvršeni masakri u Koraju kod Brčkog i mnogim drugim područjima.

OTPOR MUSLIMANA NASILJU

Ustaše kukavički pod muslimanskim imenima i u muslimanskoj nošnji ubijaju nevine Srbe i bacaju ih u jame

Muslimani! Strahovita stradanja ne smiju nas obezglaviti. Svi koji ste u redovima domobranstva i drugih oružanih sastava svrstajte se u redove Muslimanskog oslobodilačkog pokreta i borite se za dobro svoje napaćene zajednice i domovine. U svim mjestima zajednički se borimo, osnivajte kotarske narodne odbore i preuzmite vlast čvrstom rukom da bi održali red i narodu pružili punu životnu sigurnost. S vjerom u Boga i njegovu pomoć hrabro i neustrašivo u borbu za svoje životno održanje.

Mladi ljudi dorasli za pušku, ili njihov najveći broj, nisu htjeli da stupaju u borbene ustaške i domobranske jedinice. Izbjegavali su to na različite načine kad god su mogli i kad god im je to polazilo za rukom.

Izbjegavajući služenje u kvislinškim jedinicama oni su često pomagali partizanskim oružanim formacijama. Ali se oni nisu odazivali pozivima vojnih vlasti za regrutacije. Od tih odlazaka u ustaše ili domobrane spasavali su se javljanjem u lokalne milicijske snage. Posebno je to bilo rasprostranjeno u muslimanskim gradskim ali i u seoskim sredinama. U Sarajevu i njegovoj okolini, prema dosadašnjim saznanjima[863] formirano je pet muslimanskih milicija. Prva je Vratnička (oko 400 milicionera), sa značajnim uticajem NOP-a, zatim Hrasnička osnovana u svrhu odbrane od četnika, takođe sa uticajem NOP-a, pa Nahorevska (oko 100 milicionera) uglavnom pod četničkim uticajem.

Starješine ove milicije održali su u Nahorevu sastanak sa četničkim oficirom Borotom, da bi *utvrdili da postoje uslovi i potreba saradnje Srba i Muslimana.* Hasan Ljubunčić[864] piše da se nekoliko dana nakon toga sastanka saznalo šta su četnički oficiri odgovorili domobranskom oficiru, inače Slovencu, na njegovo pitanje šta će biti sa Muslimanima, jer su i oni Sloveni. *S muslimanima je svršeno* - odgovorili su oni. *Sto puta da su Sloveni, nećemo dušmana za kućnim*

863 M. Seferović, *Vojska za jedno ljeto,* Isto, 170.
864 Hasan Ljubunčić, *Dani nevolja i previranja,*614-617, Sarajevo u revoluciji, knj. 3, Istorijski arhiv Sarajevo, 1979.

vratima. Bila je još Jarčedolska (oko 200 milicionera) donekle bliža domobranstvu, te Kotoračka (oko 2.000 milicionera), takođe bliža domobranstvu.

Ljubunčić, isto tako, piše da su neki muslimanski političari u poznatom Memorandumu Hitleru tražili da se osnuje Bosanska legija koja bi branila granice Bosne i prostor unutar ove zemlje sa zavičajima i porodicama. Nijemci su odgovorili osnivanjem 13 SS *Handžar* divizije. Nijemci nisu ništa postigli osloncem na muslimansku miliciju. U Sarajevu je osnovan odbor *Narodnog spasa* za pitanja odbrane Muslimana i njihove zaštite od četnika i drugih neprijatelja.

Spočetka ovog priloga je citat iz letka muslimanskog vjerskog i političkog građanskog prvaka hafiza Muhameda Pandže iz Sarajeva, člana Uleme Medžlisa. Tako se on potpisao i na ovom letku namijenjenom i naslovljenom *Braći Muslimanima* krajem oktobra 1943. godine u ime *muslimanskog oslobodilačkog pokreta.* U letku se Muslimani podsjećaju na dvije zadnje godine u kojima *preživljavamo najstrašnije dane svoga dugovjekog opstanka u ovoj svojoj lijepoj domovini Bosni... Ustaška zločinačka neman je po Bosni razvila barjak hrvatskog narodnog šovinizma kako bi Bosni u kojoj stanuje jedna petina Hrvata dala hrvatski pečat.* Hafiz Muhamed Pandža javno podsjeća da su *ustaše kukavički pod muslimanskim imenima i u muslimanskoj nošnji ubijali nevine Srbe i bacali ih u jame.* S njima se *našao i opaki izrod Bošnjak, njihov najamnik koji se dao upregnuti u ustaško zločinačko kolo... Djelovanjem ustaškog i četničkog banditizma poklano je i poubijano 150.000 Bošnjaka muslimana, pored nastradalih u ustaškim koncentracionim logorima.* Izloženo najvećim nevoljama i nečuvenom stradanju *250.000 naše braće ostalo je bez krova.* Zato se Muhamed Pandža zalaže za *zajednički međuvjerski mir i međuvjersku slogu.*

Pandžin proglas dospio je u ruke i velikog župana Velike Župe Vrhbosne.[865] Veliki župan je jedino mogao ustanoviti da je Muhamed Pandža *odbjegao*, ali nije tada još mogao saznati da je već toga časa *odbjegli* bio u Štabu Druge krajiške brigade 27. divizije NOVJ-a. Četvrti bataljon spomenute brigade 10. novembra 1943. godine *zarobio je muslimanskog vođu Muhameda Pandžu i bandita Čebu sa još pet milicionera* pored još sedam četnika uhvaćenih istog dana sa kompletnim naoružanjem. O tome je Štab Trećeg korpusa NOVJ-a 23. novembra obavijestio i Vrhovni štab ističući jako diferenciranje unutar legionarskog tabora i pristupanje legionara u redove vojnih formacija NOP-a.

Muslimanska reakcija, koja se danas vezuje za Nijemce, a odvaja se od ustaša, nastoji svim silama da spriječi masovno pristupanje muslimana u redove NOV-a. U tom cilju pristupa organizaciji svoje vojske pod firmom 'Zeleni kadar'. Jedan od prvaka te reakcije - Pandža - uhvaćen je od naših jedinica na poslu okupljanja muslimana pod zelenim barjakom. Kao najuticajniji i najpopularniji te grupe, bio je poslat na teren. Na teritoriji I. Bosne tog 'zelenog kadra' ima danas 400-

865 VII, FNDH, k. 154, f. 5, d. 13/15.

500. Pandža je, odmah po dolasku kod nas bio spreman da da izjavu da pristupa narodnooslobodilačkom pokretu, da izda proglas za Muslimane u kojem bi ih pozvao da odmah pristupe u naše redove, jer je to, kako on danas kaže, jedini spas za njih. Spreman je da da izjavu u kojoj bi osudio svoje ranije postupke, tj. služenje Nijemcima, koje su, po njegovim riječima, muslimani skupo platili.

U tom izvještaju Vrhovnom štabu navodi se mišljenje da Muhamed Pandža ne daje danas takve izjave što se boji za svoj život, već *što se uvjerio da Hitler gubi rat neminovno i skoro, da su pozicije reakcije u našoj zemlji kod svih naših naroda uzdrmane do te mjere, da im prijeti konačni i brzi slom, da je NOV postala moćan i odlučujući faktor u našoj zemlji, a možda i zbog toga što će se u sklopu narodnooslobodilačkog pokreta kao opštenarodnog pokreta riješiti i sva goruća pitanja muslimana...*[866]

Stvaranje SS-divizije bilo je jedno od 13 pitanja na koje je hafiz Muhamed Pandža odgovorio pri saslušanju u Štabu 27. divizije. Šta je on tada rekao o ovoj vojnoj formaciji za borbu protiv NOVJ-a?

Kod osnivanja muslimanske SS-divizije predstavljeno nam je da će ta divizija biti samo kao čuvar reda i mira na području Bosne i Hercegovine i da sa toga područja neće odlaziti. Radi toga Muslimani su prihvatili ovakav način osnivanja ove divizije i vjerovali su da je ova divizija uistinu za održavanje reda i mira. Ja sam bio uvjeren, jer su mi data najveća obećanja od strane palestinskog Muftije El-Huseinija, da će ova divizija svakako ostati u Bosni i Hercegovini, da će se tu formirati i izvježbati i da će joj biti zadatak da samo čuva Muslimane od onih koji budu Muslimane napadali. Tom prilikom je obećano da će se i milicije pojačati i da će se na taj način pružiti potpuna zaštita muslimanskom življu koje je stradalo od ustaša i četnika. Još je rečeno da će ta divizija omogućiti i isključenje Bosne i Hercegovine iz NDH i stvaranje autonomne Bosne i Hercegovine koja bi se uključila u novi poredak Njemačke. Ja sam u prvo doba preporučivao da muslimanski svijet, naročito onaj koji je ostao bez ikakvih sredstava za život, stupi tamo, jer su obećane i dobre potpore za porodice, dok u hrvatskom domobranstvu ovih potpora nije bilo. Osim toga, ja lično sam nastojao da razbijem ustaške formacije i da se što više iz ustaša upiše ljudi u tu diviziju, kako bi se ustaško divljanje ograničilo ili omelo. Ja se sa ustaškim predstavnicima uopšte nisam slagao i nijesam htio da sarađujem, odnosno preporučujem Muslimanima upisivanje u ovu diviziju dok se ove ustaše nijesu odstranile...

Kad je vođen ovaj razgovor u partizanskom Štabu 17. divizije SS-divizija je već bila u okolini Beča. Hafiz je istakao da je *stvoreno takvo raspoloženje da, ako ona dođe, okupatoru neće poslužiti, nego će poslužiti narodu.* Dometnuo je još i to da se on sa travničkim podžupanom Muhamedom Suđukom sporazumio da se otisnu u šumu, a tako isto i sa saradnikom NOP-a Hasanom Ljubunčićem, koga je zamolio da mu omogući susret sa članovima Vrhovnog štaba.

866 ZB, IV/19, dok. 71.

Muhamed Pandža je rekao da smatra da je borba protiv okupatora *moguća jedino u sastavu onih formacija koje dvije i po godine vode borbu protiv Nijemaca i svih onih koji su se stavili u njegovu službu.* On je objavio i *Proglas braći Muslimanima Kalesije, Prnjavora, Vukovije, Jeginova Luga i bratu Nešadu Topčiću.*

Situacija je jasna - kaže hafiz M. Pandža u tom proglasu. *Okupator kamen smutnje ubacuje među sve nas. Hoće da uništi Srbe i muslimane i Hrvate. Krajnje je vrijeme da se osvijestimo i da mu više ne dopustimo da se igra sa našom narodnom sudbinom. Vrijeme je da svi moramo ustati protiv narodnih neprijatelja: okupatora, ustaša i četnika. To su rušilački elementi, čije smo djelovanje kroz ove dvije i po godine dana na svojoj koži prebolno osjetili. Jedini koji su narod branili od četničkog i ustaškog klanja bili su, jesu i biće Narodnooslobodilačka vojska. Kad je muslimanski živalj strahovito krvavio pod četničkim kamama jedini su partizani bili koji su narod sačuvali od potpunog uništenja. Ova se Narodnooslobodilačka vojska bori za slobodu naše Bosne u moćnoj slobodnoj Jugoslaviji u kojoj će svi narodi imati jednako pravo da odlučuju o svojoj sudbini...*[867]

Pet političkih opcija u muslimanskom žiteljstvu

PROUSTAŠKA, PROČETNIČKA, NOPOVSKA, PROITALIJANSKA I AUTONOMAŠKA

... Mi iz istorije znamo da naša uža domovina Herceg-Bosna iz davnih i pradavnih vremena teži svojoj samostalnosti, da je pod Kulinom u punoj mjeri manifestovala tu svoju misao, da je pod Ninoslavom nakon teških i krvavih borbi s Arpadovićima i Nemanjićima, bila rasparčana i podjarmljena, da je pod Kotromanom ponovo uspostavljena u svoje prvobitne granice - da je na koncu konca nadživjela sve državne tvorevine južnih Slavena, naime, državne tvorevine Krešimirovića i Zvonimirovića, kao i Nemanjića, Mrnjavčevića, Trebljanovića i Brankovića i tutikvanti, da je i pod dugotrajnom osmanskom vladavinom uvijek živjela posebnim životom kao posebna administrativna jedinica. Ona je kao takova uljegla i u sklop Nezavisne Države Hrvatske, a to naši neprijatelji iz Zagreba ne smiju smetnuti s uma.

867 VII, ANOR, k. 1111, f. 4, d. 9. Pisac i publicista Mensur Seferović je istraživao sudbinu hafiza Muhameda Pandže. Kaže da je Hafiz ostao među istočnobosanskim partizanima, da bi ubrzo u novoj, dramatičnoj zimskoj šestoj neprijateljskoj ofanzivi, u vlastitoj muci, dospio u njemačko zarobljeništvo i u sarajevski zatvor.

Političke specifičnosti u organizovanju mostarskih Muslimana još složenijim je činila pojava i pokrenuta akcija još jednog jezgra u muslimanskom stanovništvu. Mensur Seferović je pronašao dva dokumenta - Zaključak i Pismo *Akcionog odbora za autonomiju Bosne i Hercegovine.* Ti dokumenti su raspačavani potencijalnim istomišljenicima, pa su dospjeli i u Glavni ustaški stan u Zagrebu (GUS). Naslovljen *Dragom prijatelju* taj *Akcioni odbor* je uputio *Zaključak viđenih Muslimana grada Mostara,* tražeći da se o njemu obavijeste *svi Muslimani širom Hercegovine i Bosne.* Odbor je izrazio očekivanja od građana i seljaka Muslimana da više *ne smiju prepustiti inicijativu u našim javnim poslovima ljudima koji s tradicijom i istorijom naše uže otadžbine nemaju nikakva dodira.* Ističe potrebu da se organizuju *kao Bosanci, odnosno bosanski autonomisti i nikako drugačiji, jer smo uvjereni da u tome znaku možemo okupiti pod svoj barjak sve one slojeve ispaćene domovine.*[868]

GUS je, kako piše M. Seferović, uzalud tragao za osnivačima toga *Akcionog odbora za autonomiju Bosne i Hercegovine.* Nije otkrio autore spomenutog pisma i Zaključka, kojim se Hercegovci i Bosanci podsjećaju da *nisu ničija prćija i nikom neće(mo) priznati pravo da nas maltretira.* Ukoliko braća u Zagrebu ne žele pristati na naše zahtjeve *tražit ćemo zaštitu naših interesa kod koje druge velesile iz redova naših saveznika, od koje ćemo sigurno naći razumijevanje za naša muslimanska pitanja u Herceg-Bosni.*

Oglasila se i *proitalijanska* jezgra mostarskih Muslimana. Oni su se 6. oktobra 1942. godine okupili (njih oko 120) u vakufskom povjereništvu na inicijativu *El Hidaje* i usvojili rezoluciju koju su dostavili komandantu italijanskog 6. armijskog korpusa generalu Santovitu. Izrazili su lojalnost italijanskim vojnim vlastima te zatražili zaštitu. Smatrali su da *hrvatske vlasti nisu u stanju da ih zaštite.* Tražili su da se naoruža muslimanski živalj u Hercegovini kako bi se odbranio od četnika. General Santovito je donosiocima te rezolucije rekao da *nema ništa protiv naoružanja muslimana, ali da naoružanje ne može biti odmah izvršeno,* te da *ne mogu Talijani razvrgnuti odnose sa četnicima jer su isti doprinieli mnogo u krvi za njihovu stvar.*

Na pokušaj Talijana da naoružaju Turke Mihailovićeva uputstva ističu zahtjev da im se *odvrati ultimatumom da će napasti Turke i Italijane.* Treba *Turke polako likvidirati, oduzimati im oružje za naše ljude.*[869] Vojvoda Jevđević priložio je, uz svoj izvještaj, novo pismo dr Ismeta Popovca upućeno Mihailoviću. U odgovoru na Dražin stav o *pokušaju Talijana da naoružavaju Turke,* vojvoda navodi nastojanja da se spriječi naoružavanje muslimana. *Kad smo saznali pre njih, da je to intencija Italije, pozvali smo ih da zatraže naoružanje u sporazumu sa nama, a Italijanima su drugi predočili opasnost od te zajedničke akcije i oni su odustali od naoružavanja, dok smo mi u očima muslimana pravi u tom pitanju. Da su ih oni naoružali, uvukla bi se masa nekontrolisanih elemenata, ovako*

868 VII, SUP-BiH, film 1, str. 127-128; M. Seferović, Isto, 64-65.
869 Dokumenti..., 422, 523, 524.

onim koji su sigurni možemo i mi dati oružje... Njihove hodže po našem savetu su primile poziv da u Rimu posete jerusalimskog muftiju i u Italiji su govorili protiv hrvatske države. Prema lokalnim prilikama prilagođavaćemo tu taktiku saradnje negdje otvorenije, negdje slabije. Tačno je apsolutno, da su u Stolačkom srezu zajedno sa nama pobili hrvatske ustaše.[870]

Na posebnoj konferenciji okupilo se 200 Muslimana tražeći uspostavljanje saradnje sa onim iz svojih redova koji su sarađivali sa vojvodom Jevđevićem. Izabrali su i *uži odbor* u kojem su bili Pašić i Kalajdžić i zahtijevali da se od Italijana dobije oružje.

Oko 150 Muslimana što su proustaški usmjereni i bili lojalni hrvatskim vlastima također su progovorili. Sakupili su se u Gradskom kupatilu. Rečeno im je da njihovi neprijatelji *žele da naprave jaz između katolika i muslimana.* Oni su osuđivali Muslimane koji sarađuju sa četnicima. Time je, kako je rečeno, *odgovoreno na pokušaj da muslimani traže zaštitu na drugoj strani izvan svoje državne vlasti.* Šestočlanu delegaciju su uputili da bi *izrazili lojalnost Poglavniku i osudili izrode.*[871]

Vrstan poznavalac ratnih (ne)prilika i političkih odnosa u Mostaru Mensur Seferović opisuje kako je iz Mostara jedna delegacija mostarskih Muslimana bila u Zagrebu, a druga u Rimu. Ova potonja je *na poticaj italijanskih vojnih vlasti... navodno imala izjaviti da je postupak italijanskih vojnih vlasti prema muslimanima sasvim korektan. Time se željelo dokazati da je bila suvišna intervencija Turske i Bugarske zbog progona muslimana u okupacionim zonama italijanske armije.*

U takvim okolnostima i ilegalna antifašistička organizacija Mostara obznanila se lecima i proglasima. U gradu su posebno djelovali narodnooslobodilački odbori za Srbe, Muslimane i Hrvate. Time je antifašistički otpor dobijao na širini u okupiranom gradu. U kolopletu koji je nastao u gradu na Neretvi sada se oglasio Muslimanski narodni odbor. On je objavio proglas naslovljen *Braćo Muslimani*! Najprije je raskrinkavao *najnoviju politiku okupatora prema Muslimanima, predstavljajući se kao zaštitnik u trenutku kada su muslimanske mase poslije iskustva koje su skupo platile* počele da shvataju da je njihovo *životno opredjeljenje program narodnooslobodilačkog pokreta.* Dokazao je to *i stotinama svojih sinova i kćeri koji su bili u partizanima i koncentracionim logorima.* Muslimanski narodni odbor je svoje tumačenje formiranja muslimanske milicije dr. Ismeta Popovca sveo u zaključak da je njen cilj da se uludo krene u obračun protiv *naše braće i djece, protiv našeg uzdanja, protiv onoga što još jedino predstavlja naš ponos i obraz, protiv partizana.*

870 ZB, XIV/1, d. 199; VII, k. 170, f. 4, d. 54.

871 Muzej Hercegovine, Mostar, C/17-949; VII, FNDH, k. 78, f. 4, d. 24/12; VII, FNHD, k. 215, f. 3, d. 43/3. Posebno vidjeti: Mensur Seferović, Isto. Ustrajna i temeljita istraživačka praksa Mensura Seferovića, obrađena u više njegovih autorskih priloga i publikacija, posebno u knjizi *Vojska za jedno ljeto*, dobrano je i značajno olakšala obradu pročetničke inicijative među Muslimanima kao promuslimanske četničke politike.

Ne, nipošto, i po stoti put - ne! - upozorio je Odbor u svom proglasu. Osudio je i *avionski izlet u Rim muslimanskih vjerskih predstavnika iz Mostara radi razgovora sa palestinskim muftijom.*

AKCIJA AUTONOMAŠA ZA IZDVAJANJE BiH IZ NDH

Veliki jerusalimski muftija i stvaranje "Handžar-divizije"

Nijemci su nešto vidljivije uzimali u obzir već izražene autonomaške tendencije jedne skupine muslimanskih građanskih političara. Te su tendencije počele jače dolaziti do izražaja još od sredine 1942. godine. Temeljile su se na stajalištu tih krugova da ustaški režim svojom politikom ne jamči sigurnost muslimanskom stanovništvu. U tome su izraženi i posebni interesi i ambicije muslimanskih građanskih političara koji su težili da učvrste svoje pozicije u Bosni i Hercegovini i čvršćim definisanjem njenog državno-pravnog statusa. Takvo rješenje se tražilo uz pomoć Nijemaca i Italijana, pa je istovremeno značilo i konkretnu akciju protiv NDH.

Uporedo sa akcijom za izdvajanje Bosne i Hercegovine iz NDH vođena je i akcija za stvaranje vlastitih oružanih formacija. Bila je to tendencija da se vlastitom oružanom silom zadobije jači uticaj u daljnjem razvoju događaja radi ostvarenja zamišljenih ciljeva. Muslimanski političari su sačinili i poseban memorandum koji su uputili Hitleru, nakon osude ustaške politike i ukazivanja na specifičan politički položaj Muslimana. Iznijeli su i prijedlog da se pod okriljem Nijemaca pristupi osnivanju bosanske muslimanske legije (Bosanska straža) i da se u okviru NDH stvori posebna jedinica *Župa Bosna*, čijeg bi poglavara imenovao Hitler. Težilo se apsolutnoj muslimanskoj većini u toj jedinici. Taj memorandum nije izazvao neku vidljiviju pažnju Nijemaca, ali im je postala interesantna ideja o mobilizaciji i naoružavanju Muslimana, jer se poklopila sa Himlerovom idejom da se stvori jedinica SS-a na području NDH. Himler je dobio Hitlerovu saglasnost da pristupi formiranju SS divizije u kojoj bi bili regrutovani bosanski Muslimani s glavninom njemačkog komandnog kadra. Pavelić je tražio da ta novoosnovana divizija ne bude čisto muslimanska nego da nju popunjavaju i Hrvati kako bi ta formacija dobila ustaški pečat. Obećao je Nijemcima da za nju regrutuje do 20.000 ustaša, ali se mora prikloniti provođenju Himlerove zamisli. Nijemci su doveli u NDH sebi naklonjenog jeruzalemskog velikog muftiju Muhameda Emina el. Huseinija da im pomogne u agitaciji oko regrutovanja Muslimana u SS diviziju. Odziv je bio ispod očekivanja, ali su Nijemci za takvom jedinicom od domaćeg muslimanskog ljudstva do ljeta 1943. regrutovali polovinu od predviđenog sastava od 20-25.000 vojnika. Regrutovanje se temeljilo na vrbovanju i prisili, te izdvajanju Muslimana iz domobranskih i ustaških jedinica. Time je pojačano dezertiranje iz tih SS jedinica. Divizija je osnovana u svibnju 1943.

godine pod nazivom *13. SS dobrovoljačka bosansko-hercegovačka divizija (Hrvatska)* poznatija kao SS *Handžar divizija*. Nijemci su ovu formaciju osnovali zbog svojih vojnih interesa a ne kao instrument dalje akcije o izdvajanju Bosne i Hercegovine iz NDH. Zato nosioci autonomističkih tendencija pristupaju formiranju manjih lokalnih formacija naoružanih Muslimana u BiH u Cazinskoj krajini - Muslimanska milicija vođe Huske Miljkovića (*Huskina milicija)*, a u istočnoj Bosni *Zeleni kadar* okuplja Muslimane koji su dezertirali iz domobranskih jedinica. Nosioci autonomističkih tendencija bili su premalo politički uticajni u situaciji kad NOP u Bosni i Hercegovini raste i širi svoju političku osnovicu.

DVOJNI ARŠINI I DVOSTRUKA IGRA PREMA MUSLIMANIMA

Vidim da ste Vi i kr(aljevska) Vlada stali u pogledu Muslimana na jedno ispravno stanovište, što zaključujem da je posljedica dobrog informisanja o stanju stvari i brige za nas na čemu će Vam svi ispravni Muslimani biti zahvalni.

U redovima građanskih političara, naročito intelektualaca *jugoslovenskog* opredjeljenja, mnogi su zaštitu Muslimana od četničkog terora i odmazde vidjeli u saradnji muslimanskog stanovništva sa četnicima.

NOP je uz Srbe okupljao i Muslimane. Na širini svoje političke platforme on je od početka privlačio i pripadnike nesrpskih naroda u svoje jedinice. Nijemci i Italijani su zahtijevali od vlasti NDH da sklapaju sporazume sa četničkim komandantima. Računali su da bi se obustavljanjem pogroma i nasilja nad Srbima smanjilo odlaženje srpskog stanovništva sa partizanskim vojnim formacijama. S tim u skladu je i usmjerenost četničkih komandi da sarađuju s muslimanskim milicijama. Ta saradnja datira od ljeta 1942. godine. Tada su počeli kontakti Muslimana sa predstavnicima četničkog pokreta na Majevici u krajevima Trebave, Ozrena i Zenice kako bi se tamo uspostavio red i mir. Ljekar iz Nevesinja dr. Ismet Popovac obraćao se Mihailoviću hvaleći njegovo *ispravno stanovište u pogledu Muslimana*. Obećavao je svoje šire angažovanje među Muslimanima na području Konjica, Nevesinja, Stoca i Mostara.

Dr. Ismet Popovac u svom pismu Draži pozdravlja njegov i stav kraljevske vlade prema Muslimanima. Taj stav je već bio formulisan u proglasu majora Jezdimira Dangića Muslimanima od 1. septembra 1941. i u proglasu vojvode Dobroslava Jevđevića s kraja avgusta 1942. godine. Popovac u pismu Mihailoviću od 21. jula 1942. godine kaže da je taj stav *višekratno objavljen preko radia*.[872] Kotarski predstojnik M. Tanović iz Nevesinja pisao je Ravnateljstvu

872 Šire o odnosu četnika prema Muslimanima u dok. br. 6, nap. 7, br. 34, 130, 161 i 175. Proglas majora Dangića Muslimanima 1. septembra 1941. - VII, Ča, k. 222, reg. br. 3/4 i Proglas Do-

za javni red i sigurnost u Zagrebu da bi ga obavijestio o političkoj i drugoj aktivnosti dr. Ismeta Popovca. *Popovac je pred rat kao častnik bio na položaju Crni Vrh kod Stambolčića. Sa položaja je prebjegao četnicima. Stavljajući im se na službu, došao je u Nevesinje, gdje mu je povjereno organizovanje muslimanske narodne vojske.* Tanović je pisao i o prebjeglom domobranskom poručniku Hamdiji Čengiću koji je zatim postao prvi oficir muslimanske nacionalne vojne organizacije pod komandom Mihailovića.

Česte i masovne odmazde vršene su i u vrijeme nastojanja da se zaustavi pristajanje Muslimana sa oružanim jedinicama NOP-a. Time je usporavana njihova akcija da ih privuku pod kokardu i svoju zastavu. U njihovom odnosu prema tom žiteljstvu vođena je lukava i dvostruka igra. U dvojnim aršinima najviše im je odgovarala postavka iz *Elaborata o Dinarskoj diviziji*. Po njoj je najprihvatljivije da Muslimani, da ne bi ojačali partizane, *treba da sede kod svojih kuća, pa da ih uništimo na njihovim domovima.*

Muslimani Bosne! u ime srpskih četničkih organizacija u Bosni, u ime Srpskog naroda i njegove oružane snage, smatramo potrebnim da vam u današnjim prilikama poručimo: (1) da ne nasjedate propagandi komunista i drugih intriganata, koji vam govore da će četnici sve muslimane uništiti i istrebiti, koja propaganda, nažalost, ima velikog odjeka u vašim redovima; (2) da mi pitanje političke i moralne odgovornosti za zločine izvršene prema Srpskom narodu postavljamo drukčije nego što to žele vaši vlastodršci i pokrovitelji, jer smo potpuno svesni na koga pada glavna krivica; (3) da smo mi svesni da među vama ima lep broj ljudi koji se ničim nisu ogrešili o interese srpskog naroda, nego su pomagali i zaštićavali mnogu našu braću u teškim časovima, pa za takav svoj rad zaslužuju puno priznanje svakog čestitog Srbina; (4) da svaki musliman, koji nije ubij(a)o Srbina, ili zapalio srpskog doma, ili se nije ni na koji drugi grub način ogrešio o interese srpskog naroda može sa punim pouzdanjem pratiti našu oslobodilačku vojsku; (5) da srpski narod i njegova vojska ostaju i danas u ovom krvavom vremenu verni svome osećanju čovečnosti i pravičnosti, dosljedni junačkom i plemenitom karakteru svog naroda, pa će sa svim svesnim osećanjem svoje dužnosti tražiti zasluženu kaznu i kazniti samo one pojedince koji su svojim nedelima dokazali da treba da budu kažnjeni, ali i za takve slučajeve nastojaćemo da se osigura mogućnost stvarnog dokazivanja i najpunija objektivnost sudjelovanja.[873]

Muslimani vam šalju pozdravni telegram. Još su kod mene i pišu rezoluciju. Pored ovog prijateljstva ja istovremeno radim detaljan plan za uništenje Turaka u Čajničkom srezu. Ovo bi bila vrlo interesantna i složena operacija i trajala bi četiri dana. Molim da je odobrite, snage juče javljene. Branko.[874]

Branko u potpisu te depeše upućene Draži 1. januara 1943. godine je major Zaharije Ostojić. On se često potpisivao *Čika Branko* ili šifrom *222*. Sada

broslava Jevđevića s kraja avgusta 1942. - VII, k. 222, reg. br. 54/5.

873 Četnički letak u Tuzlanskoj oblasti.

874 ZB, XIV/2, d. 5, str. 31.

traži odobrenje za uništenje Muslimana u čajničkom srezu. Muslimani kod Ostojića u štabu su dr. Ismet Popovac i sudija Mustafa Pašić. Razmjena tih depeša je izvršena baš u danima kada oni u komandi kod Zaharija Ostojića u Kalinoviku pišu proglas koji objavljuju 2. januara 1943. godine. Upućen je *Braći muslimanima Čajničkog i okolnih srezova.* Pozivaju muslimansko stanovništvo da se svrsta u redove muslimanske četničke organizacije pod četničku zastavu. Kao glavni njen cilj je naznačena *pametna i poštena zaštita muslimanskih interesa, obezbjeđenje sigurne budućnosti našem narodu na principima uzvišenog islama, a ti su: sloboda vjere, svetinja porodice, poštovanje privatne imovine, socijalna pravda i demokratske političke slobode.*[875] A plan za uništenje Turaka u čajničkom srezu trebalo je da bude izveden *odmah posle Božića, čim se prikupi najmanje 3.000 ljudi za siguran uspeh*, te da treba *bar tri dana za likvidaciju Turaka.*

Već 3. januara 1943. godine Mihailović je odgovorio komandantu Istaknutog dijela Vrhovne komande *čika Branku.* Izdao je naredbu da se za *čišćenje Čajničkog sreza od ustaško-muslimanskih organizacija preduzme brza i energična akcija.* Naložio je da se borba vodi *dok se ne postigne potpuno čišćenje Čajničkog sreza od ustaških muslimana.*[876]

Strategija ravnogorskog pokreta izražena je u permanentnom teroru i zločinima prema Muslimanima i Hrvatima. Ona, ni u kom slučaju, nije mogla računati na podršku muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Promjenu njihovog stava i odnosa prema četnicima, naročito podršku, nisu mogli izdejstvovati ni pokušaji formiranja nacionalnih vojnih organizacija od pripadnika dva naroda pod četničkom zastavom.

Dok je Popovac izvještavao Dražu o nepostojećim muslimanskim četničkim formacijama, dok je sa četničkim vojvodama obilazio teren i pozivao Muslimane da stvaraju četničke jedinice, stizale su vijesti o novim četničkim zločinima nad Muslimanima. Odbori Muslimanske vojne organizacije u Stocu i Nevesinju tražili su od Popovca da *glavna četnička komanda naredi četničkoj komandi u Ljubinju da egzemplarno kazni četnike* koji su 25. novembra 1942. *na Aranđelov dan* poubijali sedamnaestoro djece, žena i staraca u selima Žabica i Grablje. *Molićemo i našeg dušmanina da se dočepamo oružja, jer će nas na drugi način biološki nestati* - pišu predsjednik i sekretar mjesne Muslimanske vojne organizacije u Stocu.[877]

Kako za sebe pridobiti što veći broj Muslimana? To pitanje je postavljeno u vrhovima, komandama i jedinicama četničkog pokreta na terenu. Otvarali su ga pojedini komandanti. Major Slavoljub Vranešević tražio je da se izuči kako da četnici svojom politikom zaustave pristupanje hrvatskih i muslimanskih

875 AVII, Ča, br. reg. 3/6-1, kut. 226. *Muslimani istočne Bosne i Sandžaka* - Kalinovik, 1943. januara *Braći Muslimanima čajničkog sreza*, 2. I 1943.

876 ZB, XIV/2, d. 2, str. 16.

877 AVII-Ča-Br. reg. 6/7; kut. 226.

vojnika u komunističke partizanske jedinice.[878] To se svakako nije moglo postići mjerama majora Pavla Đurišića, koji je izvijestio Vrhovnu komandu da je sa svojim četnicima pristupio *uništenju muslimanskog življa bez obzira na godine u pljevaljskom, čajničkom i fočanskom rezu.*[879] U Instrukciji za opšti napad na partizanske snage u dolini Neretve (18. II 1943.) traženo je da *za vreme akcije odnos prema Muslimanima ima u svemu biti najkorektniji,* da muslimanski živalj *veštom propagandom* treba pokrenuti u borbu protiv komunista.[880] Kao da je *korektan odnos* za vrijeme jedne akcije dovoljan da Muslimani zaborave četničke zločine. Ne mogu se *veštom propagandom* privući u četnički tabor, čiji je komandni vrh inicijator i tvorac strategije istrebljenja ovog naroda.[881]

ANGAŽOVANJE U DVA PRAVCA: SVRSTAVANJE MUSLIMANA POD ČETNIČKU ZASTAVU I ČETNIČKO "HUŠKANJE PROTIV TURAKA"

Nalozi propagandi da zavađa Muslimane i Hrvate, te da se sumnjiče oni Muslimani koji metnu orla i kokardu

Ni Draža ni četničke vođe nisu imali povjerenje u obećanja dr. Ismeta Popovca i njegovih istomišljenika. To otkrivaju i sumnjičenja komandanta Nevesinjske četničke brigade inž. Vladimira Zečevića. On piše Mihailoviću o svom poznanstvu sa dr. Ismetom Popovcem. *On me je pitao da li znam o njegovom pismu upućenom Vama. Ja sam mu rekao da ne znam ništa. Iz daljeg razgovora sa njim došao sam do zaključka da je njegov glavni cilj da zaštiti muslimane, a ne borba za srpski narod i srpsku stvar. Mi ćemo sve učiniti da muslimane međusobno zavadimo i iskoristimo za našu stvar, ali izgledi nisu povoljni. Za dr. Popovca mnogi tvrde da je blizak komunistima. Njegov brat je vrlo sumnjiv. Zato ćemo biti vrlo oprezni. Ništa nećemo učiniti što bi kompromitovalo našu svetu borbu za Srpstvo...*[882]

U ljeto 13. jula 1942. godine Draža je iz Podgore pod Durmitorom u blizini Žabljaka otišao u Zimonjića Kulu (Avtovac) u Hercegovini. Tamo je održao sastanak sa komandantima i rukovodiocima svojih odreda Ilijom Trifunovićem Birčaninom, Petrom Baćovićem, Dobroslavom Jevđevićem, Pavlom Đurišićem, popom Radojicom Perišićem, Miloradom Popovićem, kapetanom Radovanom Ivaniševićem, Milanom Šantićem i Zaharijem Ostojićem. Draža je Birčanina tada postavio za komandanta Dalmacije, Like i Za-

878 Zbornik NOR-a XIV-2, Dok. br. 27, 155.
879 Zbornik NOR-a XIV-2, Dok. br. 34, 182-185.
880 Isto, Dok. br. 40, 179.
881 E. Redžić, Isto.
882 VII, ČA, 222, f. 5, d. 50; V. Dedijer i A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, str. 179.

padne Bosne, kapetana Ivaniševića za načelnika njegovog štaba, Petra Baćevića za komandanta Hercegovine i Istočne Bosne, Pavla Đurišića za komandanta Crne Gore do Nikšića, Baju Stanišića za komandanta Stare Crne Gore, a Đurišića i Stanišića stavio pod komandu generala Blaže Đukanovića koga je već ranije postavio za komandanta Crne Gore. Pri tome je znao da su se svi ovi komandanti već stavili u službu italijanskog okupatora.

U već spomenutoj Zimonjića kuli, kada se Draža sastao sa više svojih komandanata, uz njih su bila i dva italijanska karabinijera iz pratnje Ilije Trifunovića - Birčanina. Pošto je saslušao izvještaje komandanata, Mihailović je dao direktive za organizovanje dalje borbe protiv NOP-a. Naložio im je da što bolje *iskoriste talijanske okupatore u borbi protiv komunista.*[883] *Nikakve iluzije u odnosu na njih. Po prirodi stvari oni su nam neprijatelj broj 1...* Rekao je da za takvog neprijatelja *treba okupiti sve nacionalne i konzervativne snage Srba, Hrvata i Slovenaca. Konzervativne (npr., katolički kler) izlučiti tek kada komunisti budu savladani.*

Saopštavajući da je vojvoda Birčanin u pregovorima sa Štabom II italijanske armije u Sušaku isposlovao više hiljada pušaka, kapetan Radoslav-Raša Ivanišević piše: *Uslov da sve ovo realizujemo je da se obustavi akcija protiv muslimana i Hrvata, jer oni protestuju preko Nemačke, koja opet vrši presiju na Rim. Visoki interesi opšte stvari nalažu da ne kidamo sada kada toliko očekujemo od njih. Muslimani i ustaše odnosno Hrvati platiće ceh pre ili posle...*[884]

Istomišljenik Raše Ivaniševića bio je i prvi Dražin pomoćnik major Zaharije Ostojić. Na toj liniji je i kapetan Danilo Salatić. Njegov štab je bio u Nevesinju, u području u kojem su djelovali dr. Ismet Popovac i sudija Mustafa Pašić. Salatić je taktizirao: htio je da u muslimanima dobije privremene saveznike, pa je prihvatio saradnju dvojice mostarskih intelektualaca i poručnika Husnije Čengića i još nekih Muslimana. Četnički komandanti su tražili kontakte s predstavnicima muslimanskih organizacija dok su u isto vrijeme *srpskim masama govorili da su svi muslimani ustaše i da ih treba likvidirati.*[885]

Uporedo sa angažovanjem svoje propagande na pridobijanju Muslimana u četničke jedinice Draža 28. marta 1943. godine piše majoru Zahariju Ostojiću o potrebi sadejstva italijanskih i četničkih jedinica u odbrani položaja na Drini. On propagandi nalaže *huškanje protiv Turaka. Preduzeti najenergičniju propagandu kod ljudstva a naročito da su komunisti u vezi sa Turcima i da među njima ima malo Srba ostalo Turci i ustaše. Udariti i na njihovu vezu sa Nemcima.*[886]

883 Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, Rad, Beograd, 1984.

884 *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941-1944.*, str. 49-50. M. Seferović, *Vojska za jedno ljeto*, 46.

885 Vlado Ivković, *Nevesinje...*, knj. 1, 304-305, Prva književna komuna Mostar 1980.; Dokumenta o izdajstvu Draže Mihailovića - 306/34, d. 524.

886 Dok. 106, VII, Ča, k. 18, reg. br. 4/6 - VK-X-23.

Veštom propagandom treba se starati da se zavade muslimani i Hrvati da bi mi bili posmatrači.[887]

Zajedno sa *veštom propagandom* Draža traži saznanja *o novim momentima u držanju muslimana i Hrvata*. Te zahtjeve svoga generala komandanti iz Bosne i Hercegovine ne zaobilaze u svojim izvještajima kao ni svoj odnos prema pripadnicima ova dva naroda. Njima donosi nevolje taktika pomirljive politike prema *poštenim Hrvatima i Muslimanima.* Zato Jevđević i Baćović odgovaraju svom načelniku Vrhovne komande: *Imamo takođe muku sa našom taktikom pomirljivosti prema poštenim Hrvatima i muslimanima. Pojedine hrvatske oficire koje smo rasporedili (narod) gleda sa nepoverenjem, a još sumnjičavije se odnosi prema muslimanima koji metnu orla i kokardu...*

Iako mi iz razloga političke taktike propagiramo u ovom momentu politiku snošljivih odnosa, u narodnoj duši postoji neizmenjiva svest, da više nema zajedničkog života sa njima i treba mnogo napora i autoriteta, da ne dođe do erupcije tih raspoloženja. U srpskom delu Hercegovine na levoj obali Neretve postoje još tri muslimanske baze, Fazlagića kula, Nevesinjsko polje i Konjička župa. Ja sam sa njima vodio pregovore da se u slučaju našeg sukoba sa Hrvatima drže po strani i oni bi to i pristali, ali teško da naša vojska to usvoji. U Mostaru i drugim većim centrima postoje grupice muslimana intelektualaca, čistih Srba, koji su se vrlo korektno držali i koji su nam mnogo pomogli u političkoj taktici, izjavivši u više mahova rezolucijama, da se identifikuju sa Srbima i solidarišu sa svakim njihovim potezom.[888]

Dvostruki odnos ravnogorskog pokreta prema Muslimanima otkrivaju i mnogi izvorni dokumenti. Nepovjerenje prema onima koji su se svrstavali u četničke redove i okrutno neprijateljstvo i mržnja prema svim drugim koje su zvali Turcima.

Nepovjerenje se izražava u mnogim izvornim dokumentima četničkih komandanata. Ono je *u narodnoj duši, neizmjenjivoj svijesti kod Srba* da *nema zajedničkog života s njima* te *nepristajanju vojske na snošljive odnose sa Muslimanima* - piše vojvoda Dobroslav Jevđević predstavljajući odnos četničkog pokreta prema Muslimanima.

POKUŠAJI PRIDOBIJANJA MUSLIMANA ZA ČETNIKE

Meni je i kao Srbinu i kao Muslimanu stalo do toga, da se što više Muslimana za koje sam osvjedočen da su ispravni, privede našoj nacionalnoj zajednici, i upotrebi za naše nacionalno ozdravljenje i vaskrs naše države i slobode.

887 ZB, XIV/1, d. 112.
888 VII, Ča, k. 274, reg. br. 12/2.

Dr. Ismet Popovac hoće *da podvuče jednu važnu činjenicu, a ta je da Muslimani nikada nisu kao cjelina i putem svog nekog kvalifikovanog foruma priznali hrvatsku državu. Što su učinili pojedinci, pa i neki istaknuti, učinili su to na svoju ruku, i bez konsultovanja naroda, bilo svojih političkih istaknutih istomišljenika. To priznanje i ta saradnja, makar i pojedinaca, uskoro su izgubili svaki stvarni dublji značaj, jer je demantovano poznatim rezolucijama istaknutih Muslimana iz gotovo svih mjesta Bosne i Hercegovine, koji potpisaše rezoluciju ne samo istaknuti Srbi Muslimani, već i velika većina onih Muslimana koji su se u Jugoslaviji isticali kao Hrvati - Muslimani.*[889] Popovac smatra da ne treba stati samo na objavljivanju stava prema Muslimanima *već rad među Muslimanima treba nastaviti u željenom pravcu, jer druga strana ne miruje, već se svim dozvoljenim i nedozvoljenim sredstvima trudi da Muslimane održi u svojim rukama i upotrebi za svoje paklene ciljeve.*

Zato se zalaže da se u tome pravcu učini dosta predradnji *od kojih je ona dobrog postupka četnika prema Muslimanima u novije vrijeme već pokazala dobre rezultate i dobar odjek u našem svijetu.* Potrebno bi bilo, piše Popovac, *uzimati Muslimane bilo u zajedničke bilo u posebne čentičke odrede.*[890] *Stvar s ovim naime iznosim s rezervom zato što su se u postupcima četnika, odnosno možda tuđih provokatora među njima, po mnogim mjestima u Bosni, a naročito u Foči i Goraždu (pokolji od strane četnika za vrijeme njihove vladavine u tim mjestima) odnosi između pravoslavnih i Muslimana dosta poremetili. Gornji incidenti i propaganda Hrvata i komunista, stvorile su među Muslimanima dosta mučnu situaciju i nepovjerenje prema Srbima (četnicima), koja se ipak dobrom voljom i planskim radom može ukloniti.*

Popovac je prihvatio da svi *ispravni Muslimani priznaju s bolom u duši i gnušanjem, da su se mnogi Muslimani odrekli ne samo svojih bratskih nego i čovječanskih obzira i počinili zločine koje mi najodlučnije osuđujemo. Mi smo svi za to jednodušno, da se svi ovi zločinci privedu zasluženoj kazni kad za to dođe momenat. Mi idemo još i dalje i kažemo da ćemo privesti kazni i one koji su u momentu srpske tragedije bili pasivni, a mogli su nešto pomoći.* On misli *da time pogađa intimna osjećanja i raspoloženja Draže Mihailovića.*

To je izvod iz prvog pisma koje je dr. Ismet Popovac 21. jula 1942. sročio generalu Mihailoviću. *Uvaženom gospodinu ministru* on je iskazao da će mu biti drago *ako nisam ja prvi od muslimana koji sam sa Vama direktno stupio u kontakt. Ukoliko ja budem prvi, to je vjerovatno zato, što drugi nisu imali ove mogućnosti.*[891] Pismo je napisano u Nevesinju 21. jula 1942. godine. Sutra-

889 Misli na skupove održane u ljeto i jesen 1941. godine u većim gradovima Bosne i Hercegovine uz učešće viđenijih Muslimana, uglednih građana, istaknutih kulturnih i javnih radnika. Na njima su donesene antifašističke rezolucije protiv ustaškog terora i pokolja nad srpskim stanovništvom i ostalim nehrvatskim žiteljstvom.

890 Te jedinice sastavljene od Muslimana tada još nisu postojale. Bilo je u 1942. samo pokušaja od Popovca da ih formira na području stolačkog sreza (dok. br. 194).

891 VII, Ča, k. 171, f. 2, dok. 26.

dan, 22. i 23. jula, Draža je držao sastanak sa četničkim vođama u Zimonjića kuli u neposrednoj blizini Avtovca. Mensur Seferović piše da Popovac nije znao za taj sastanak.[892] Zato je pismo poslao na Ravnu goru, ali je ono dospjelo do adresanta možda istoga dana, najkasnije sutradan. General nije udostojio Popovca svojim odgovorom. Ono što treba saopštiti muslimanskom vojnom i političkom jezgru u ravnogorskom pokretu on je prenosio svojim komandantima. Mihailović je na margini Popovčevog pisma dopisao crvenom olovkom: *Naređeno Baćoviću da preduzme potrebno.* Tako je i do Popovca dospijevao očekivani odgovor posredstvom političkog povjerenika Vrhovne komande za Hercegovinu i istočnu Bosnu Dobroslava Jevđevića, komandanta istočne Bosne i Hercegovine Petra Baćovića, komandanta *Istaknutog dela Vrhovne komande* Zaharija Ostojića, te Vojislava Lukačevića.

"ŠKODLJIVI EKSPERIMENT" SA MUSLIMANIMA

Tako je pročetnička inicijativa među Muslimanima postala promuslimanska četnička politika koja će se izdašno izraziti i u propagandi. Da prihvati i podrži tu inicijativu i politiku grupe hercegovačkih Muslimana dr. Ismeta Popovca, Mustafe Pašića i Fehima Musakadića, Dražu je nagnao razmah NOP-a i jačanje njegovih oružanih formacija. To je četničko vodstvo i njihovu propagandu primoralo da se povezuju i sa određenim krugovima muslimanskih građanskih političara. Promjeni je doprinijelo i formiranje AVNOJ-a (Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije) u Bihaću 26. i 27. novembra 1942. godine. U njegovo rukovodstvo su izabrani i doratni istaknuti građanski političari kao što su dr. Ivan Ribar i Nurija Pozderac. Osim toga, već u jesen te godine na prostoru Bosanske krajine, Dalmacije i sjeverozapadne Hrvatske od okupatora i kvislinga je oslobođena teritorija, sa centrom u Bihaću, veličine Švajcarske ili Belgije, dok su jedinice NOV-e brojale 150.000 boraca.

Od početka 1943. godine javljaju se znaci pomirljivijeg gledanja. Po tim gledanjima četnici treba da traže uporište za svoju politiku i među Muslimanima. Očekujući njihovu aktivnu podršku, traže od Muslimana SARADNJU U ZAJEDNIČKOJ BORBI PROTIV KOMUNISTA - partizana. Time je uspostavljen privid saradnje sa osnovnom namjenom da se obmanu Muslimani i povjeruju kako je četnička praksa pogroma muslimanskog stanovništva prestala i da se više neće ponavljati.

892 M. Seferović, *Vojska za jedno ljeto*, Bosanski kulturni centar Sarajevo, 1999.

Draža je odobrio i stvaranje Muslimanske nacionalne vojne organizacije (MNVO) u sastavu četničke Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVUO). Inicijatori su s tim ciljem razvili široku političku aktivnost među Muslimanima u konjičkom, nevesinjskom, mostarskom i stolačkom srezu. Tamo je od postojećih *muslimanskih antikomunističkih milicija* formirano sedam četničkih bataljona MNVO, koji su uvršteni u sastav JVUO pod Dražinom komandom.

Vodite računa da se prijateljski ophodite prema muslimanima. Miliciju katoličku i muslimansku treba što pre prevlačiti na našu stranu i nama - upozoravao je Draža svoje komandante, a ovi tu promjenu u odnosu prema Muslimanima nazivaju eksperimentom *koji nam škodi kod našeg naroda*. Baš tako mu u svom izvještaju pišu Jevđević i Baćović novembra 1942. godine. *Sa četama* (muslimana - o. a.) *ćemo morati obustaviti eksperimenat, jer nam to kod našeg naroda više škodi nego li kod njih koristi. Inače je apsolutno tačno, da se muslimani sve više osvešćuju i da bi hteli u velikom broju biti uz nas, ali samo bez direktne akcije. Sa obzirom na nezgodne posledice stvaranja muslimanske milicije u Sandžaku, mi smo za sad sprečili naoružanje muslimana.*[893]

Muslimani su zajedno sa Srbima pozivani da se naoružaju *kao što su to činili u šumi kod sela Kovačića, njih oko dvije stotine* - naredba je vojvode Petra Samardžića, koji takođe poziva muslimane da se svrstaju sa četnicima vojvode Novice Glogovca iz Dramiševa. Pod njegovim vodstvom je bio i Halil Čolakhodžić iz Presjeka kod Nevesinja.[894]

U četničkim brigadama i korpusima našli su se i pročetnički muslimanski bataljoni. U Bijelom Polju kod Mostara, uz ranije okupljene četnike, stiglo je i 100 Muslimana pripadnika Dobrovoljačke milicije dr. Ismeta Popovca. Bila je to prva grupa od 400 očekivanih milicionera. U Mostaru je već bilo 2.000 nevesinjskih i drugih hercegovačkih četnika.[895]

SLJEDBENICI PROČETNIČKE POLITIKE U MUSLIMANA

Zabijte glogov kolac ovome demonu - ustašama. Suprotstavite se Pavelićevoj mašineriji koja je svesno i nesvesno uništila već preko 100.000 života. Rasturite u nepovrat ovaj žalosni cirkus u kojem su Muslimani bili i toreadori i bikovi. Krenite putem Hadži Loje, Saliha Forte i Ali-paše Rizvanbegovića. Dvanaesti je čas da spašavate što se spasti da, jer je kucnuo čas prečišćavanja, ispravljanja istorijskih grešaka i stvaranja novih pojmova i nazora...

893 VII, Ča, reg. br. 54/4, k. 170.
894 VII, FNDH, k. 157, f. 10, d. 29.
895 M. Seferović, Isto, str. 110.

U sučeljavanju partizana i četnika Muslimani su pozivani da se priklone i pridruže jednoj ili drugoj strani. U ovom letku četnici ih pozivaju da se suprotstave ustašama.

Kao *Srbi islamske vjeroispovijesti* Popovac i Pašić su dobijali nove sljedbenike. Njihove političke portrete i mentalne konstitucije dobrano je istražio Mensur Seferović i predstavio u svojoj knjizi *Vojska za jedno ljeto*. Seferović je otkrio kako je Pašić došao u sukob sa ustaškom vlašću. Dopisom Ministarstvu pravosuđa u Zagrebu tražio je da se pusti iz zatvora podvornik Suda, Srbin Kulaš i vrati na posao. Javno je izvrijeđao ustašu Viska Barišića *čitavom bujicom pogrdnih riječi protiv ustaša*. Povrijedio je *i samog Poglavnika omalovažavajući ustašku vlast*. Uhapsili su ga i tukli, ali su ga pustili pod pritiskom uglednih građana. Pašić je boravište našao u Nevesinju, u italijansko-domobransko-četničkom garnizonu. Tu mu se pridružio i dr. Ismet Popovac. Obojica su javno prihvatili saradnju sa četnicima i Italijanima.

Kao ljekar i opozicioni politički prvak Popovac je uživao stanoviti ugled među građanima Konjica i Ostrošca. Taj ugled je povećao isticanjem optužbe državnog tužilaštva u Mostaru iz februara 1940. godine zbog predaje i rasturanja *deset komada letaka*. Tim lecima su *braća Muslimani* pozivani da glasaju za *nosioce autonomne liste za izbore u konjićkoj općini, dr. Ismeta Popovca, predsjednika Odbora za autonomiju Bosne i Hercegovine, za koju se cijelog života borio naš nezaboravni vođa rahmetli dr. Mehmed Spaho, kako je to biračima poručio i naš sadašnji vođa Džafer Kulenović.*

Aprilski rat je stranačke istomišljenike odnio na suprotne političke frontove i oružane formacije - Džafera Kulenovića Zagrebu i poglavniku NDH dr. Anti Paveliću, a dr. Ismeta Popovca, odranije prosrpski orijentisanog, prema saradnji sa Dobroslavom Jevđevićem, političkim predstavnikom Vrhovne komande generala Mihailovića i italijanskim generalom Lusanom. Sastavljao je prve letke kojima se četnički pokret obraća Muslimanima. I on i Pašić su pisali letke, pisma i proglase kojim ubjeđuju Muslimane da se priklone četnicima.

Domobranski poručnik Husnija Čengić postao je prvi Musliman u četničkoj oficirskoj uniformi. Pridružio se Popovcu i Pašiću. Oni su zajedno sa Mostarcem Smajom Čemalovićem *svim silama nastojali da muslimane nevesinjskog kotara pridobiju za svoju srbofilsku politiku i učlane ih u srpsko-četničko udruženje u Nevesinju*. Pridobili su i Husniju Bašagića, *šumskog izvjestitelja kotarske oblasti, pa kotarskog sudca Puzića i još neke ugledne građane*. Traženo je i od Salke Ćatića, zapovjednika 300 (hrvatskih) muslimanskih milicionera u selu Knjunu, da i sebe i svoje milicionere, učlani *u četničko udruženje*. Ovaj to nije htio prihvatiti pa mu je italijansko zapovjedništvo obustavilo prehranu milicionera.[896] Tako su četničke vojvode i italijanska okupaciona

896 Vojnoistorijski institut (VII) u Beogradu, SUP-BiH, ustaše i domobrani, film 1, str. 125, 127, 128.

uprava okupili političko i vojno jezgro *Srba islamske vjeroispovijesti* iz seoskih i varoških sredina, te nekoliko lokalnih predstavnika (Mustafa Berberović iz Blagaja) koji će postati komandant muslimanskog četničkog (antikomunističkog) bataljona.

I Italijani su nastojali da za sebe pridobiju Muslimane. Sve nedaće koje su preživljavali muslimani i katolici činjene su sa znanjem italijanskih vlasti kako bi došlo do što većih zategnutih odnosa između njih, te četnika. To piše predstojnik sreske vlasti NDH velikom županu. I petorica nevesinjskih Muslimana napisala su molbu komandantu italijanskog garnizona u Nevesinju moleći ga da uzme u zaštitu muslimanski živalj iz toga kraja i njihov imetak, ispoljavajući svoju lojalnost i pripravnost da italijanskom komandantu pomognu u svim njegovim *plemenitim nastojanjima oko pacifikacije ovih krajeva te zavođenja snošljivog međusobnog stanja među narodom raznih vjera.*[897] General Lusana je sa Omerom Kalajdžićem i dr. Ismetom Popovcem boravio u Gacku i *tražio da ovdašnji milicioneri dođu pod neposrednu upravu italijanske komande kao i četnici, ali da milicija nije dala pristanak.*

Radi pridobijanja svojih novih sljedbenika u muslimanskom stanovništvu Popovac i Pašić su putovali po Hercegovini, posebno u njenom istočnom dijelu. Tamo je često boravio i mostarski Musliman Smajo Ćemalović. Sva trojica su *svim silama nastojali da Muslimane Nevesinjskog kotara učlanjuju u srpsko-nacionalno četničko udruženje.*

Ahmet Đonlagić u svom tekstu *Muslimanska četnička organizacija*[898] piše i ovo: *U januaru 1942. godine u nekim krajevima istočne Bosne pojavio se letak s potpisom Srbi muslimani. Letkom su Muslimani pozivani 'da stvaraju muslimanske četničke odrede i da se bore protiv ustaša i partizana'. Nešto kasnije, u februaru, i četnički kapetan Račić je uputio pismo Muji Hodžiću, komandantu Muslimanskog partizanskog bataljona s predlogom da se priključi četnicima. Obećao mu je da će dobiti titule i položaje. Pozivi su bili prvi nagovještaji o izmjeni taktike - ali ne i politike - izbjegličke kraljevske vlade i četničkog rukovodstva u zemlji prema Muslimanima...* Mustafa Pašić je jedan od potpisnika rezolucije mostarskih muslimana protiv genocida nad srpskim narodom. On je u oktobru 1941. umnožio rezoluciju i razaslao u više stotina primjeraka. Prva rečenica prve tačke rezolucije piše: *Nebrojeni zločini, nepravde, bezakonja i nasilna prevjeravanja koja su učinjena i koja se čine prema pravoslavnim Srbima i drugim sugrađanima strane su potpuno duši svakoga muslimana... Šaka onih nazovi muslimana, koji su se o to ogriješili, samim tim su se ogriješili o izvjesne propise islama, pa će ih neminovno stignuti božja kazna i ljudska pravda.* [899]

897 VII, Fond NDH, k. 191, f. 3. d. 21/8.
898 *Narodna Armija*, 28. IV 1970.
899 Muzej Hercegovine u Mostaru, br. 144.

Okupator je počeo da naoružava Muslimane i jasno je da će to oružanje ići brže, ukoliko se okupator ne bude mogao osloniti na četnike. U Stocu postoji bataljon od 600 naoružanih ljudi. Komandant je učitelj. On je kandidat Partije... U selu Borci, svi su seljaci dobri i prijateljski raspoloženi prema našoj borbi. Komandir je Ćirić Stevan naš čovjek je... U selima Prebilovci i Tasovčići ima četnička četa. Komandant je partijac Ćuk, ima još sedam partijaca...[900]

Uz dr. Popovca pristajali su i drugi prvaci muslimanske pročetničke organizacije. U Stocu predsjednik i sekretar Mahmut Mehmedbašić i Avdo Mehmedbašić. U ime *Odbora Muslimanske vojne organizacije Stolac* oni su obavijestili Popovca da se u Dubravama formiraju privremene čete nove muslimanske vojske. Bataljon u Aladinićima sa tri čete, bataljon muslimanske milicije na području između Mostara, Čapljine i Stoca, te u Blagaju Blagajski muslimanski milicijski bataljon. Italijani su podržavali njihovo formiranje zbog jačanja NOP-a u ovim krajevima, kako bi se i oni, isto onako kao i četnici, okrenuli protiv partizanskih vojnih formacija.[901]

Pročetnička protukomunistička milicija formirana je u Konjicu na čelu sa imamom - Muderisom Džemalom Kršlakovićem. U sela iznad Konjica je sa 90 četnika-Muslimana došao iz Nevesinja Hamdija Čengić. U narodnoj odbrambenoj vojsci takvog sastava mogle su se čuti i pjesme: *da ta vojska nije od hajduka / zato neće tuđe ni trunka / već od loze sve junačke / to ne želi tuđe muke.* Pjevali su i: *Kralju Petre diko naša / pozdravlja te vojska naša.* Organizator ovih bataljona koji su imali preko 3000 pušaka bila je italijanska Druga armija, koja im je davala naoružanje, hranu i platu. Popovac je o tome izvijestio i Mihailovića pravdajući ovu vojsku jer *na taj način muslimane odvajamo od Hrvatske države*.[902]

U Bjelimićima je organizovan stalni centar MNVO (Muslimanska nacionalna vojna organizacija) pa formiran županski pročetnički muslimanski bataljon.[903] Neposredno prije toga je solunski borac i rezervni žandarmerijski major Fehim Musakadić od Mihailovića imenovan za komandanta svekolike muslimanske organizacije u sastavu Jugoslovenske vojske u otadžbini. U Bjelimićima je Musakadić raspolagao sa 100 Muslimana četnika, 150 Muslimana koje je vodio bivši opštinski načelnik u Ostrošcu Jusuf Uzunović, te 50 boraca potporučnika Husnije Čengića.

I u mostarskoj kotlini je kasnije formiran bataljon Muslimanske nacionalne vojne organizacije. Formirali su je Italijani zajedno sa muslimanskim prvacima iz ravnogorskog pokreta i vojvodama Jevđevićem i Petrom Samardžićem.

900 Arhiv III CK SKJ, BiH, 1942. god., reg. br. 51/769. Muhamed Grebo - Hama 20. IX 1942. u izvještaju Desetoj hercegovačkoj NOU brigadi.

901 Džemil Šarac i Pero Jelčić, *Rad partijske organizacije u čapljinskom srezu*, Hercegovina u NOB, str. 233; VII, FNDH, k. 191, f. 1, do 53/13.

902 ZB, XIV/1, d. 186.

903 VII, ČA, k. 202, f. 6, dok. 1.

U Blagaju je održana i smotra dviju vojsci - četničke sa 400 ljudi i bataljona muslimanskih milicionera sa 200 pušaka s komandantom Mustafom Berberovićem. Govorio im je italijanski potpukovnik.

Volfgang Hopken u knjizi *Muslimani u Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji* (štampanoj u Njemačkoj) govori i o učešću Muslimana u toku Drugog svjetskog rata na strani četnika Draže Mihailovića. On piše da je to *relativno mali broj i to većinom drugorazrednih muslimanskih političara.* U *egzilnoj vladi u Londonu Muslimani nisu bili zastupljeni.*[904]

Time je i dr. Ismet Popovac uspio da donekle uvjeri i Mihailovića i njegove vojvode Jevđevića i Baćovića da okupljanje Muslimana u muslimansku četničku vojsku nije bez rezultata, pošto su bila začeta ili formirana četiri bataljona.

U prozorskom kraju, na zapadnoj obali Neretve, nije uspio da okupi ni jednu grupu Muslimana i stavi ih u službu četničkih ciljeva. Takvo uvjerenje naroda pomogle su proleterske partizanske brigade iz Srbije, Crne Gore i Sandžaka koje su se kretale od Zelengore ka zapadnoj Bosni. Na tom prostoru je, osim toga, djelovao Prozorski partizanski bataljon, *gotovo svi Muslimani - omladinci, koji su dobrovoljno došli u partizane.* Muslimani su inače sve masovnije pristupali vojnim formacijama NOP-a, pogotovo nakon četničkih pokolja izvršenih u 1942. i krajem te godine.[905]

Slično prozorskom kraju, nije ni u Mostaru pridobio gotovo ni jednog za vojsku dorasloga građanina. Radio je na okupljanju Muslimana i njihovom pridobijanju za svoju svrhu zajedno sa svojim političkim predstavnikom Abidom Prgudom u Gacku.[906]

DALJE "UBIJANJE TURAKA ODVELO BI IH KOMUNISTIMA"

Preko muslimanskih jugoslovenski orijentisanih prvaka predočiti Muslimanima da jedino organizovani pod komandom naših starešina i borbom protiv Ustaša i komunista, a potpuno lojalnim držanjem prema Srpskom življu, mogu da poprave onu sramnu ulogu koju su odigrali od kapitulacije Jugoslavije do danas. No s tim su dužni da i sami učestvuju u likvidiranju onih muslimana, koji i danas rade protivu srpskog naroda.[907]

U Uputstvu za dalje akcije od 8. X 1942. godine namijenjene Dobroslavu Jevđeviću Draža određuje kao najvažniji zadatak *da se definitivno pročisti sa komunistima.* Dok se prema njima izvode operacije *što više taktizirati sa*

904 Prema članku S. Avdića *Muslimansko pitanje*, Vjesnik, 19. V 1990.
905 ZB, VI/9, dok. 77.
906 Mensur Seferović, Isto, str. 108.
907 VII, Ča, k. 12, reg. br. 45/2.

Muslimanima i Hrvatima. On je tada vjerovao u skori ulazak Turske u rat na strani *naših saveznika.* Stoga pojačava težište rada sa Muslimanima. To treba *što veštije iskoristiti u propagandi kod Muslimana u cilju njihovog odvajanja od ustaša, komunista i okupatora.*

Musa mora postati najveća veličina, jer je Jugosloven i Srbin od glave do pete.[908]

Odgovarajući na jedan izvještaj svog saradnika Zaharija Ostojića, Draža prihvata prijedlog da se Musa (Fehim Musakadić) postavi za komandanta muslimanskih četničkih jedinica Jugoslovenske vojske u otadžbini. Uslijedila je i njegova naredba iz Vrhovne komande da se uspostavlja tolerantan odnos prema Muslimanima da bi se pridobili za četničku organizaciju. Na pridobijanju Muslimana insistira se i u depeši koja je u februaru 1943. godine upućena iz Dražinog štaba. Naročito se polagalo na aktivnost Muse (Fehima Musakadića). Ponovo se tražilo da se *najoštrije zabrani ubijanje Turaka*, jer bi ih to odvelo komunistima. Isticano je da od prestanka njihovog ubijanja *zavisi ukupan naš rad u Bosni.*[909] Četnički komandanti su, svakako, dobro znali da neće snositi nikakvu odgovornost svom vodstvu za ubijanje *Turaka.* Enver Redžić s pravom kaže da se antimuslimanska stihija nije mogla zaustaviti depešama, pa ni pristupanje Muslimana partizanima.

Naredbu Vrhovne komande i depešu iz Dražinog štaba pratio je letak pod naslovom *Braćo Muslimani u Jugoslaviji. Vrijeme je, braćo muslimani, da progledate, da realno vidite kuda vas vode Hitler, Pavelić, drug Tito i ostali. Još nije kasno! Otresite se! Spasite sebe i svoje, jer je već dvanaesti čas.*

Jugoslovenska vojska u otadžbini se direktno obraćala Muslimanima. Jedno od tih obraćanja je i letak koji se pri kraju 1943. godine pojavio u Sarajevu i njegovoj široj okolini. Datiran je 14. septembra 1943. godine. Potpisao ga je *Štab muslimanske vojne organizacije pri komandi operativnih jedinica istočne Bosne, Hercegovine i Boke.* U letku se skriva četnički teror nad muslimanskim i hrvatskim žiteljstvom kao i patriotama svih nacionalnosti, uključivši i Srbe. Ako ih je i bilo, pogromi prema tom življu se objašnjavaju sitnim zađevicama. Oni su posljedica rovarenja ustaša i pojedinaca među muslimanima koji su prišli Paveliću *zbog apetita na unosne položaje.*

---

908 Zbornik NOR-a XIV-2-Dok. br. 25, 28. I 1943., 139.
909 Zbornik NOR-a, XIV-2-Dok. br. 74, 334, 335, 338.

OKUPLJANJE MUSLIMANA U NOVU NACIONALNU RAVNOGORSKU VOJSKU

Muslimani Bosne i Hercegovine nijesu nikada doživjeli teže dane nego što su od osnivanja takozvane Nezavisne Države Hrvatske. Ustaše su ih iskoristili za uspostavljanje svoje vlasti, za uništenje Srba pravoslavne vjere... Među Muslimanima se našao izvjestan broj ološa, koji pristupiše ustašama i počiniše pokolj nad Srbima... Muslimani su izdali, istina, nekoliko rezolucija, ali su one došle kasno.

Poruke u obliku letaka umnožavane su i raspačavane među muslimanskim stanovništvom. Ova što je citirana potpisana je *Srbi muslimani*. Radi približavanja četnika Muslimanima i njihovog odvajanja od NDH i Hrvata jedan letak upozorava *Braću muslimane* na nove opasnosti koje im prijete. S koje strane?

Hrvati vam spremaju isto što i Srbima pravoslavne vjere... Rimokatolička crkva pomoću katoličkog mračnjačkog sveštenstva i ostalih katolika želi da stvori isto katoličku državu. Izgradnja džamije u Zagrebu je hrvatski jezuitizam... Oni će muslimane lagati i iskorišćavati dok im trebaju a kad crnac svrši svoj posao onda će i za njih doći crni dani... Od osnivanja NDH do tih dana stradalo je najmanje 150.000 ljudi, žena i djece muslimana, a za račun ustaša i ostalih katolika. Otuda je i razumljivo što danas Srbi misle samo na osvetu nad muslimanima.

U letku se kaže šta se od njih očekuje i šta bi valjalo da čine. Šta se očekuje? Da daju *svoj prilog borbi Srba protiv ustaša i ostale hrvatske razbojničke bande*. Šta treba da čine?

Vi ste dužni da odmah osnujete svoje muslimanske četničke organizacije po uzoru Srba četnika. Sa svojim četama štitite srpski živalj od poludjele hrvatske horde i pomažite četničke akcije protiv svih neprijatelja srpskog naroda. Samostalno napadajte ustaše i partizane - komuniste. Kažnjavajte, čak i smrću, sve muslimane koji su okrvavili ruke u srpskoj krvi, kao što Srbi pravoslavni kažnjavaju svoje izrode i razbojnike, koji su kao partizani poubijali veliki broj nevinih i nacionalnih Srba. Kad se na djelima pokažemo, moći ćemo sa Srbima početi razgovarati i svoju očajnu situaciju donekle popraviti...[910]

Italijanski general Lusana, dr. Ismet Popovac, profesor Omer Kalajdžić i posjednik Abid Prguda u Gacku insistirali su da muslimansku miliciju stave pod italijansku komandu kao antikomunističku. Tako bi postala slična četničkoj i muslimanskoj miliciji u nekim dijelovima konjičkog i nevesinjskog sreza. Milicioneri to nisu prihvatali u iščekivanju uputstva hrvatskih vlasti. Ako prihvate ponuđene uslove, kako je rekao italijanski general, biće potpomognuti hranom i oružjem, biće zaštićeni i od partizana i od četnika, a spasiće se i od opšte gladi.[911]

910 VII, ČA, 226, f. 8, d. 5.
911 VII, FNDH, k. 227, f. 12, d. 22/12.

Ono što je bilo otežano u Gacku, nije u Nevesinju. Tamo su naišli na veće razumijevanje među varoškim i seoskim Muslimanima. Odlučeno je da se formira i u zgradu mekteba smjesti štab milicije, te da milicija nosi naziv *Muslimanska narodna vojska.* Organizovana su dva bataljona od po 400 ljudi koji bi se upotrijebili u borbi protiv partizana. Utvrđeno je da bataljoni budu neovisni od četničkih i pod italijanskom komandom. Dogovoreno je da se odmah formira jedan bataljon (bojnica) muslimana koji bi trebalo ići odmah prema Prozoru protiv partizana. U tom pravcu će biti upućena i četiri bataljona ovdašnjih četnika.[912]

Na novu fazu italijanske politike prema organizovanju posebnih muslimanskih i katoličkih dobrovoljačkih jedinica biće skrenuta pažnja Vrhovnom komandantu Mihailoviću još u avgustu 1942. godine. Vojvode Petar Baćović i Dobroslav Jevđević u izvještaju *Opšta politička situacija* kažu da *Talijani po malo sa rezervom gledaju na našu snagu. Počeli su u Hercegovini u čisto muslimanskim i katoličkim krajevima da organizuju i posebne muslimanske i katoličke dobrovoljačke jedinice, koje i naoružavaju sada u Ljubuškom i Konjicu. Pratimo pažljivo ovu novu fazu njihove politike.* Vojvode u tom izvještaju pišu i *o pitanju muslimana*:

Pitanje muslimana vrlo je delikatno. Narod neće da čuje za saradnju sa njima i već je formirao uvjerenje u duši da njih mora da nestane. Sa druge strane politička taktika iziskuje prividnu saradnju u zonama gde su oni još jači i gde ih Nemci favorizuju. Mi tim srpski orijentisanim muslimanima poručujemo da je jedini put da se izmeni raspoloženje naroda u tom, da oni sami za svoj račun formiraju muslimanske nacionalne jedinice, da se te jedinice upuštaju u borbu sa ustašama, muslimanima i katolicima, da ih uništavaju i time daju uverenja o svom pravom raspoloženju. Oportunizam i neutralnost ne mogu nikoga da ubede.[913]

Tako je određena uloga srpski orijentisanim muslimanima, muslimanskim nacionalnim jedinicama, te muslimanskoj antikomunističkoj miliciji. Iskazana je i u letku 1. oktobra 1942. godine. Izdala ga je *Muslimanska nacionalna vojna organizacija kao antikomunistička i pročetnička vojska* a obraća se *braći Srbima muslimanima koji se nalaze još u partizanima.* U letku se *Braća Srbi muslimani* u partizanima savjetuju da uvide svoju zabludu i komunističku prevaru. Tu *zalutalu braću* od kuća je odvojila *nemoralna tvorevina kao što je tzv. Nezavisna Država Hrvatska i ustaški poredak.*

...Zar do sada niste uvidjeli šta hoće vaše partizansko komunističko vodstvo? Zar se niste osvjedočili da je to nešto drugo nego što su vas u početku privukli u svoje redove? Zar ne osjećate da svi dosadašnji postupci su slabili vašu nacionalnu i vjersku zajednicu i da su vas od nje potpuno odvojili. Zadnji je čas, spremite

912 VII, FNDH, k. 165, f. 7, d. 22 - izvještaj kotarske oblasti Nevesinja 16. septembra 1942. godine Velikoj župi Hum.

913 VII, ČA, BH - P 173.

se. Val nacionalnog četničkog pokreta nemilosrdno će u najskorije vrijeme slistiti sve ono što stoji na putu našoj nacionalnoj stvari i ostvarenju naših nacionalnih težnji... Pozivamo vas da prije povratka svojim kućama likvidirate sve svoje vođe, jer će te na taj način učiniti velike usluge srpskoj stvari i nama muslimanima. Tako ćete dokazati da ste bili zavedeni, pa ćete na taj način popraviti mnoge svoje greške i zablude...[914]

Okupljanje Muslimana u novu nacionalnu muslimansku ravnogorsku vojnu organizaciju bilo je osnovna tema novog pisma dr. Ismeta Popovca *uvaženom gospodinu ministru* - Mihailoviću. Popovac kaže da se to okupljanje primjenjuje uz prethodni pristanak u sporazumu sa vojvodama. Tako je radio i kad je tražio naoružanje. Najavio je da će ubrzo poslati *nacrt i plan naše buduće akcije na uništenja zajedničkog neprijatelja.* Obavještava ga da već u *gradu govorimo otvoreno da su teško zgriješili i da je posljednji čas da se oduže Otadžbini i da to mogu samo ako se otvoreno sudare sa Pavelićevom Hrvatskom. S vjerom u Boga za Kralja i Otadžbinu.*[915]

NEPOVJERENJE PREMA MUSLIMANIMA POD ČETNIČKOM ZASTAVOM

Da ih zavadimo sa Hrvatima da se oni pobiju, a mi da gledamo svoja posla

Može biti - piše komandant Salatić iz Hercegovine - *da će saradnja sa Muslimanima kod naših ljudi izazvati neraspoloženje prema našoj organizaciji. Objasniti ljudima da je sada momenat da mi moramo sa njima sarađivati da bi smanjili broj naših neprijatelja. Da ih zavadimo sa Hrvatima da se oni pobiju a mi da gledamo svoja posla. Mi smo dosta prolivali krvi treba i drugi to isto da radi. Svakom neka bude jasno da ćemo mi posle rata ili u datom momentu izvršiti svoj zadatak i da u srpskim zemljama neće niko drugi živeti osim srbina. Ovo objasnite ljudima i da ovo prime kao nužnu potrebu. To treba širiti od usta do usta.*

Enver Redžić piše kako je četničko vodstvo ocjenjivalo da je glavni cilj Popovca i njegovih saradnika da zaštite Muslimane od odgovornosti koju su im četnici pripisivali za ustaške pogrome Srba, a ne borba za srpski narod. U tom pokretu je u toku cijelog rata dominiralo opredjeljenje da Muslimane treba biološki uništiti. Poput njegove dotadašnje propagande, on je smatrao da treba učiniti sve da se Muslimani i Hrvati međusobno zavade i na taj način iskoriste za četničku stvar. U svojim pismima Popovac je uvjeravao Dražu da je njegov i cilj njegovih istomišljenika i prijatelja da odvoje Muslimane od

914 VII, ČA, 226, f. 7, d. 2.
915 VII, ČA, k. 226, f. 7, d. 7.

NDH i da ih okrenu ka borbi protiv ustaša. U te ciljeve Popovac i njegovi saradnici su uvrstili i stvaranje sloge između muslimana i pravoslavnih, a posebno formiranje muslimanskih četničkih jedinica. Četničke vođe, uključivši i njihova propagandna glasila, zahtijevali su da se oni prethodno obračunaju sa muslimanskim ustašama.

PODANIČKA VJERNOST ZA - POKLANJE

Umjesto za zaštitu vizit-karte kao ulaznice u klaonicu

Popovac, s njim i svi njegovi sljedbenici, trudili su se da potvrde vjernost ravnogorskom pokretu. Njihova vjernost, ma koliko dokazivana, nikad nije stekla povjerenje četničkog vodstva. Komandanti to potvrđuju u svojim pismima Mihailoviću. Tako piše i vojvoda Petar Baćović javljajući Vrhovnoj komandi o angažovanju Muslimana. *Zaslugom vojvode Jevđevića došli smo u kontakt sa nacionalnim muslimanima koji sebe smatraju Srbima i poveli razgovor za zajedničku saradnju.* Bačević piše da *između Srba i njih postoji tako veliki jaz da može svakog momenta doći do poklanja. Muslimani su pristali da uspostave saradnju na taj način što će se organizovati u zasebne ustaničke muslimanske organizacije pod komandom četnika i s njima javno... napadati Pavelića i njegove ustaše.*[916]

Vjernost četničkom pokretu Popovca i njegove nacionalne muslimanske ravnogorske organizacije procjenjivana je i učešćem u italijansko-četničkoj operaciji *Alfa* preduzetoj protiv partizana. Tada su se italijanske motorizovane kolone u pratnji 3.000 hercegovačkih četnika probile do Prozora. *Centralnu kolonu sačinjavali su uglavnom Italijani, dok su bočne kolone pretežno sačinjavali četnici.* Tako piše Operativni štab 10. hercegovačke i 5. crnogorske brigade Vrhovnom štabu NOP-a i DVJ 18. oktobra 1942. godine. *Četnici su kroz obadva pravca izvršili najveća zvjerstva i pljačku nad hrvatskim i muslimanskim narodom ubijajući hrvatski narod gotovo odreda, a muslimanski djelimično, a pljačkajući sve i svakoga kuda su se kretali... Među četnicima se nalazi kao rukovodilac neki Musliman Popovac, ljekar iz Mostara, koji poziva muslimanske mase odbjegle od svojih kuća da se vraćaju a da im četnici neće ništa učiniti. Na području Prozorskog i Konjičkog sreza ima stotinama poklanih i poubijanih žena i djece kao i popaljenih kuća...*[917]

Dr. Ismet Popovac je još prije nailaska četnika u Konjicu i Ostrošcu dijelio *pojedinim Muslimanima svoje vizit-karte kao neku vrstu propusnica za slučaj*

916 VII, ČA, 170, f. 3, d. 53.
917 ZB, IV/2, d. 142.

nailaska četnika. Advan Hozić[918] piše da su četnici doista naišli već poslije nekoliko dana *i to s očitim ubilačkim namjerama prema muslimanskom življu. Više je nego sigurno da je Popovac znao za pripremu te četničke akcije i da je, dijeleći svoje vizit-karte, želio da se iskaže kao zaštitnik Muslimana.*

Međutim, četnike u ubijanju nisu mogle spriječiti nikakve Popovčeve posjetnice. *Sait Delalić i Nijazijah Niza Šarić u selima Neretvice naišli su na nekoliko zaklanih ljudi, koji su u šakama držali posjetnicu dr. Popovca, kojom su pokušavali da spasavaju svoje živote. I u selima na prozorskom području četnici su činili iste takve zločine i ubili ukupno 849 lica raznog uzrasta.* Vojvoda Baćović javlja 23. oktobra 1942. godine telegramom Vrhovnoj komandi da je *u operacijama Prozor zaklano preko 2.000 Šokaca i muslimana. Vojnici su se vratili oduševljeni. Ištvan.*[919]

SVJESNO SAMOUNIŠTENJE NACIONALNOG DOSTOJANSTVA

Nepovjerenje komandanata prema prvacima muslimanskih ravnogoraca

Valja Muslimane pridobiti u četničke redove. Zaharije Ostojić 5. januara 1943. godine[920] predlaže Draži da se objavi rezolucija o stavu Muslimana prema četničkoj organizaciji. Drugi izlaz je da Draža da izjavu za Muslimane. Može se to učiniti preko Londona, Ankare ili radiostanice *Karađorđe* (četnička radiostanica na Srednjem istoku - o.a.). Ostojić ističe potrebu da se vlada iz Londona direktno obrati Muslimanima i da ih pozove da pristupe četničkom pokretu. Predložio je da London počev od 15. januara 1943. godine u više radio-emisija objavi sljedeće: *Muslimane pozdravlja br. 2002.*[921] Izjavu za Muslimane trebalo je da da sam Ostojić. Ali, on kaže da je *Dražina izjava bolja od moje zbog naših ljudi* - piše on u depeši (222 6-500), naglašava da je *rad na pridobijanju Muslimana vrlo važan.*

Muslimani, iako ne svi, pomogli su Hrvatima da poubijaju 700.000 Srba. Zato su dužni da odmah osnuju svoje muslimanske četničke akcije protiv svih neprijatelja srpskog naroda.

Uz *velike aktivnosti* svoje grupe Popovac je predočavao Draži svoje planove i programe *borbe za uništenje zajedničkog neprijatelja - Pavelićeve Hrvatske.* Uvjeravao ga je da su pripreme za formiranje jedinica dobro odmakle. Javno

918 *Jablanica u revolucionarnom radničkom pokretu i u NOB-u,* Opštinski odbor SUBNOR-a Jablanica, 1990, str. 96.

919 Dokumenti..., 276/58, d. 519.

920 Depeše br. 131, 132 i 133

921 Arhiv VII, Ča, k. 289, reg. br. 5/1.

se obraćao Muslimanima. Od njih je tražio da uvide kako su *teško zgriješili. Posljednji je čas da se oduže domovini* svojim sudarom sa ustaškom NDH. Namijenio im je i *Proglas Muslimanima Bosne i Hercegovine*. U njemu okrivljuju Muslimane što nisu spriječili stradanje Srba od ustaša.

Uputstva za rad, te leci i proglasi tzv. Glavnog štaba MNVO, otkrivaju svjesno samouništenje nacionalnog dostojanstva u primjeru muslimanskog četničkog fenomena.[922] Muslimani su masovno ginuli pod četničkom kamom dok su Uputstva proklamovala kako *temelj* muslimanske četničke politike *treba da bude ujedinjenje svih poštenih Muslimana, izmirenje i puna saradnja Srba pravoslavnih i Muslimana u cilju zajedničkog ravnopravnog učešća u stvaranju slobodne narodne države*. Da bi uistinu sačuvali nacionalnu egzistenciju i istorijsku afirmaciju Muslimani su tražili i nalazili spas izvan i protiv četničkog korpusa. Kako piše akademik Enver Redžić, grupa oko dr. Ismeta Popovca nastavila je službu u korist ravnogorskog, antimuslimanskog četničkog pokreta pod rukovodstvom Mihailovića. Ona je 31. decembra 1942. godine u Kalinoviku donijela Rezoluciju u kojoj se daju podaničke izjave o vjernosti kralju Petru II i generalu Mihailoviću. Po tom dokumentu *Muslimani su nerazdvojni dio srpstva*, a MNVO *sastavni dio četničkog pokreta pod komandom g. ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, generala Draže Mihailovića*.

Nikakva zaklinjanja pročetničke grupe dr. Popovca nisu mogla izmijeniti odnos četničkog pokreta prema Muslimanima. Neprijateljstvo je bilo i ostalo glavno obilježje muslimansko-četničkih odnosa.

U Kalinoviku je nikla Muslimanska nacionalna vojna organizacija koja se od početka priklonila *komandantu i narodnom vođi* Mihailoviću. Telegram upućen štabu ravnogorskog pokreta sa njenog skupa krajem 1942. godine potpisali su dr. Ismet Popovac i Fehim Musakadić - Musa.[923]

Musa i Popovac su još ovdje. Pišu deklaraciju i letke. Popovac je Jevđa br. dva. Samo plićina, ima ambicije da bude Spaho (politički prvak bosanskohercegovačkih Muslimana između dva svjetska rata). Mislim da je cilj ove organizacije samo da se sačuvaju muslimani i da što više izvuku od Vas sada i ubuduće, a za neko zalaganje i zajedničku borbu ne misle. Jedini pošteni ljudi su Musa i Pašić. Moraćemo se zadovoljiti samo razdvajanjem muslimana. Ako se uspe nešto više, to će biti zasluga Muse i Pašića.

Iz četničkog štaba u Kalinoviku, gdje su trojica muslimanskih ravnogoraca pisala deklaraciju i letke, Ostojić je iskazao nepovjerenje i prema onim Muslimanima koji su se svrstali u redove njegovih jedinica. Obuzeti antimuslimanskim usmjerenjem i svi drugi četnički komandanti su nepovjer-

922 E. Redžić, str. 264. *BiH u Drugom svjetskom ratu*.

923 Musakadić je pred Drugi svjetski rat bio upravnik sarajevske policije, a rukovodio je specijalnim odsjekom za borbu protiv rušitelja državnog poretka Kraljevine Jugoslavije, naročito protiv komunista. Među četničkim komandantima je prihvaćen kao komandant muslimanske pročetničke vojske i major Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVUO).

ljivi prema vojnim i političkim muslimanskim prvacima i u vrijeme kada su formirali jedinice MNVO. Ne odustaju od nakana da taj narod međusobno zavade i da ih suprotstave Hrvatima, a i jedne i druge partizanima.

SRBI OBIJU VJERA
"Jednokrvna braća Srba pravoslavne i muslimanske vjere"

Muslimani Bosne i Hercegovine i svih krajeva naše zemlje sastavni su i nerazdvojni dio Srpstva. Oni se kao takvi smatraju porobljenim u ustaškoj Hrvatskoj i pod drugim okupatorima... Najoštrije osuđuju nečuvene postupke ustaških zlikovaca. Ti zlikovci su uzrok svakog zla u našem narodu i početak svih nesporazuma i zala među jednokrvnom braćom Srbima pravoslavne i muslimanske vjere.[924]

Paralelno sa pripremama četnika za istrebljenje čajničkih *Turaka*, kako su nazivali Muslimane, Popovac, Pašić i Musakadić koncipirali su programsku rezoluciju pod naslovom *Braći muslimanima istočne Bosne i Sandžaka.* Time su odredili glavne ciljeve muslimanske pročetničke vojske kao vojnog i političkog organa ravnogorskog pokreta. Njih trojica su je i potpisali. Uz nju su objavili i letak o novoj muslimanskoj organizaciji, u koju se primaju svi rodoljubi i pošteni građani *a koji nisu bili u Pavelićevoj Hrvatskoj ili u partizanskim odredima i lično ili posredno uprljali svoje ruke srbskom krvlju.*

Najodlučnije su osuđeni i *svi muslimanski otpadnici koji su pristupili ustaškom pokretu i time pokušali uprljati uzvišenu tradiciju snošljivosti i suradnje među jednokrvnom braćom.* Među one koji se osuđuju tim javnim dokumentom svrstani su oni muslimani, oficiri i podoficiri koji su *prekršili zakletvu datu za vjernost NJEGOVOM VELIČANSTVU KRALJU PETRU II KARAĐORĐEVIĆU.* Umjesto da se *u narodnim redovima bore za slobodu, oni služe izdajniku i krvopiji Paveliću.* MNVO (Muslimanska nacionalna vojna organizacija) - piše u objavljenoj rezoluciji - *sastavni je dio četničkog pokreta pod Vrhovnom komandom Gospodina Ministra vojske, Mornarice i Vazduhoplovstva, armijskog đenerala Draže Mihailovića.* Ta organizacija za sebe kaže da je jedini i pravi predstavnik muslimana u Bosni, Hercegovini i drugim krajevima naše zemlje. Kakav je njen cilj? Rezolucija odgovara da je to *čvrsta saradnja Srba obiju vjera udruženih u borbi za Kralja, oslobođenje porobljene otadžbine* za stvaranje *Narodne države organizovane na principima demokratije i socijalne pravde, u kojoj će muslimani biti ravnopravni građani.* Iskazana je i želja da to *bude srećan početak kako bi se jednom za svagda spriječilo uzaludno prolijevanje krvi koja je srpskom narodu tako dragocjena.*

924 Iz programske rezolucije muslimanske pročetničke vojske.

Tekst rezolucije nije raspačavan samo u Kalinoviku i okolini. On je umnožavan u četničkim štabovima i iz njih distribuiran u raznim krajevima Bosne i Hercegovine. Prekucavan je i rasturan takoreći na sve strane. Četnički komandanti su uz njih dometali i svoje komentare. *Kao što vidimo i muslimani imaju svoje ljude od vrednosti koji su videli i vide: Kuda je muslimane poveo Pavelić i šta bi i njih same snašlo da se je uspelo u pokolju Srba. Za pokolj Srba, Pavelić je kao što znamo upotrebio muslimane, a i Hrvati ustaše prilikom pokolja nosili su fesove i pozivali se muslimanskim imenima. Oni sad sve svaljuju na muslimane. Pokolj je prestao, bratska krv za račun drugih neće se više proljevati, a krivci će biti kažnjeni od strane muslimana i od strane Srba.*

Uputstva za rad i taktiku opunomoćenicima naše organizacije - slao je tročlani Izvršni odbor kao najuže rukovodstvo muslimanske pročetničke organizacije. Gotovo u svakom, ili najvećem broju njegovih javnih obraćanja stajala je i napomena *da je dužnost svakog pismenog muslimana da ovo prepiše i uputi povjerljivim ljudima, naročito u naša sela.* U spomenutom uputstvu za rad i taktiku piše: *Temelj naše politike treba da bude ujedinjenje svih poštenih muslimana, izmirenje i puna saradnja Srba pravoslavnih i muslimana u cilju zajedničkog ravnopravnog učešća u stvaranju naše slobodne narodne države, a poslije toga i u njenoj izgradnji i njenom uređenju. Taj rad ne mora biti s puškom u ruci. On se može prema mjesnim prilikama manifestovati u svim oblicima i vidovima zajedničke saradnje (druženje, posjećivanje, obavještavanje, zdogovaranje o postupcima i slično). Muslimani ne smiju ni časa dalje čekati skrštenih ruku već se moraju krenuti naprijed u susret događaju i u borbi za slobodu, opstanak i bolji život...*[925]

POLEMIČKA PISMA "MUJEZINA"

"Onima koji ponižavaju muslimane da budu plaćenici tuđih plaćenika"

Čak se drznuše da u ime svih nas izdaju neku rezoluciju u kojoj ni manje ni više tvrde da su 'muslimani Bosne i Hercegovine sastavni i nerazdvojni dio srbstva' i da je ta njihova organizacija sastavni dio četničkog pokreta pod vrhovnom komandom g. ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva đenerala Draže Mihailovića, koji je jedini predstavnik muslimana u ostalim krajevima naše zemlje.

Na opšta usmjerenja *svih* Muslimana data u *Uputstvima za rad i taktiku*, te njihovim autorima (Popovcu, Musakadiću, Pašiću i ostalima) žestoko je uzvratio u obliku pisma koje je potpisao kao *Mujezin.* On autore te rezolucije i opštih usmjerenja Muslimana naziva *šačicom ljudi.* Oni su *kukavički uplašeni, vođeni ličnom ambicijom, nedorasli da ispravno ocijene i razumiju*

925 VII, ČA, k. 226, f. 8, d. 19.

današnje događaje. Kaže da su dr. Popovac, Musakadić, Pašić i ostali *otvoreno pristupili u srpske redove.* Oni zavode Muslimane *u četničke redove* pod nazivom *'muslimanske nacionalne vojne organizacije' ponizivši se da budu plaćenici tuđih plaćenika.*

Mujezin se čudi takvoj drskosti što *ovi odrodi otvoreno priznaju za svoju braću krvoloke i ubojice naše braće muslimana iz istočnih krajeva, a svojim vođom i predstavnikom muslimana onog Dražu Mihailovića, koji je izdao nalog za masovna ubistva našeg svijeta..., onog Dražu koji je istovremeno, dok Popovca i ostale izrode k sebi privlači, izdaje svojim ljudima 'instrukcije'.*[926] *u kojima otvoreno nagovješćuje potpuno uništavanje svega što je muslimansko po istom uzoru i na isti način kako je to već u Srbiji učinjeno. (Misli* na izgon Muslimana iz Srbije 1862. - o.a.).

Glavni štab Muslimanske nacionalne vojne organizacije je politička strana suprotstavljena spomenutom *Mujezinu.* Ona autora tih polemičkih pisama kvalifikuje *izdajicom, nekim hodžom - šarlatanom.* Davala mu je i druge kvalifikacije i nazivala *anonimnim 'mujezinom' koji stidljivo potpisuje neka pisma iza kojih se krije ustaško-Hitlerovska propaganda sva krcata lažima.* Po toj ocjeni *mujezin predosjeća svoju propast i svojih poslodavaca.* Za njega Glavni štab MNVO piše da *mujezin* iznosi laž kako Srbi neće sa muslimanima, *kao da su muslimani gluvi i slijepi pa nisu slušali ni čitali toliko poziva u kojima ih Srbi i Vlada i sam Kralj pozivaju u narodno kolo, samo bez izdajica.*

Ni *Mujezin,* međutim, ne ostaje dužan svojim protivnicima. Pokazalo se da on nije neki hodža, nedoučen i sa sela, već veoma vješt propagandist i vrstan polemičar. Pogotovo mu nije strana vještina ratne propagande i političke polemike. Iza *Mujezinovih* tekstova kao da se nije nalazio pojedinac već, čak, grupa ljudi koji svoje tekstove za javnost upućuju muslimanskom uglavnom seoskom stanovništvu. *Mujezinovi* prilozi su utemeljeni na pouzdanim saznanjima do kojih se moglo doći jedino iz zaplijenjenih četničkih izvornih dokumenata. Jedna od njegovih tema kojom se obraća javnosti je četnički generalni plan o uništenju Muslimana. Posebno su podvrgnuti kritici opšti pogledi ravnogorskog pokreta o toku rata i poslijeratnom uređenju jugoslovenske države. Tako su obznanjeni *ciljevi... borbe kako ih je Mihailović formulisao u 10 tačaka 1941. godine. Mujezin* komentariše tačku 4 u kojoj se kao cilj ističe *čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata.* S njim je u neposrednom odnosu i naredna, tačka 5 gdje se utvrđuje: *Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i između Srbije i Slovenačke, čišćenje Sandžaka od muslimanskog življa, a Bosne i Hercegovine od katoličkog i muslimanskog življa. Mujezin* to čini na osnovu *lista kapetana Jovanovića* koji se obraća nekom pomalo sumnjičavom istomišljeniku u mogućnost i šansu ostvarenja tako velikog plana datog u

926 VII, ČA, k. 226, f. 8, d. 22...

Dražinoj *Instrukciji* iz decembra 1941. godine. Saglasno tom programu treba ratovanjem izvesti *oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda*, postići *srpsku slobodu i ostvariti konačni cilj - Veliku Srbiju u Velikoj Jugoslaviji*. Ostvarenje toga cilja treba postići *osvajanjem muslimanskog i hrvatskog prostora u BiH i Hrvatskoj uz pomoć četničkih postrojbi u zemlji i srbizacijom pretvoriti ga u 'srpsku državnu teritoriju' bez obzira na broj muslimanskih i hrvatskih žrtava*. Na toj osnovi Miloš N. Jovanović, komandant Ozrenskog četničkog korpusa 13. II 1943. prenoseći Dražinu naredbu Golubu Mitroviću, komandantu Zeničkog vojno-četničkog odreda, dodaje: *Nijedan musliman neće među nama ostati.*[927]

To je, eto, ta *lista kapetana Jovanovića o ciljevima naše velike borbe i kad dođe odsudan čas mi ćemo ih ostvariti*. Dospjela je u *Mujezinove* ruke i postala predmetom njegovih polemičkih opservacija.

Možda tebi i tvojim borcima izgledaju ovi ciljevi veliki i neizvodljivi? Setite se velike borbe za oslobođenje pod vodstvom velikog vožda Karađorđa, Srbija je bila puna Turaka. U Beogradu i ostalim srpskim varošima stršile su muslimanske munare, a pred džamijama su Turci vršili svoja smrdljiva pranja, kao što i sada rade u srpskoj Bosni i Hercegovini. Na stotine hiljada muslimana bilo je tada preplavilo našu otadžbinu. A prođite danas kroz Srbiju nigdje nećete naći niti jednog Turčina. Nećete naći čak nijednog njihovog groba (mezara), nijednog šiljka (nišana), jer svesni srpski narod još davno je zbrisao sa lica zemlje žive vekovne neprijatelje srpskog naroda, a isto tako dosledno i potpuno uništio i poslednji trag na mrskog Turčina, te je ostao čist i sposoban za velika dela balkanskog i svetskog rata, za oslobođenje i ujedinjenje svih srpskih zemalja.

To je najbolji dokaz i najveće jamstvo da ćemo uspeti i u ovoj današnjoj svetoj borbi, i da ćemo istrebiti sve Turke iz ovih naših srpskih zemalja. One koji su se ili ogrešili o naš narod, kao i one čaršijske politikaše, koji su menjali sve političke boje i godinama sisali krv našeg srpskog sveta iz Bosne i Hercegovine dodvoravajući se našim zaslepljenim i pokvarenim beogradskim političarima, uništićemo bez milosti. Seljake i ostali sitni svet preselićemo u Tursku. Naša vlada u Londonu posredovanjem Engleske savezničke i prijateljske vlade nastoji da postigne u tom smislu pristanak turske vlade, pa je o tome Čerčil govorio u... (nejasno u originalu) s Inenijem. Sve katolike koji su se ogrešili o naš narod, u njegovim tragičnim danima, kao i sve intelektualce i sve ekonomski jače, uništićemo nemilosrdno. Seljački svet i isto tako sitni radni svet poštediti i od njih ćemo napraviti prave Srbe, koje ćemo milom ili silom prevesti u pravoslavlje.

Eto, to su ciljevi naše borbe, i kad dođe odsudni čas mi ćemo ih ostvariti. Mi smo ih već u nekim delovima naše otadžbine i ostvarili.

U propagandnom ratu koji je vođen svim raspoloživim sredstvima svedeni su Mihailovićevi ciljevi formulisani 1941. godine na tlo Bosne i Hercegovine.

927 Z. Dizdar-M. Sobolevski, n. dj., str. 498; O toj listi Miloša N. Jovanovića govori se u dijelu ovog rada posvećenog programskim osnovama četničkog pokreta.

Polemišući sa izvršiocima toga programa, *'Mujezin'* objašnjava šta bi Muslimani ubuduće trebalo da čine i kako da se orijentišu. *I dok ovo rade nad našim muslimanskim svijetom, dotle vrše propagandu da im taj isti svijet priđe, da s njima sarađuje, da 'okaje' neke navodne zločine koje je nad njim izvršio. Ima li veće podlosti od ove? Ima li krvavijeg ponižavanja od ovoga?*

Otvarajući takva pitanja *Mujezin* podsjeća na najsvježije i konkretne četničke zločine nad Muslimanima. Tako piše da su *23. I 1943. u 3 sata poslije podne četničke horde izvršile napad na muslimanska sela Ljuta i Bjelimiće, gdje su skupa sa pripadnicima i saradnicima dr. Popovca i drugih potukli našu muslimansku miliciju koja je branila ta sela. Da cinizam bude još veći nakon pokolja milicije ušli su u Bjelimiće pod našim vjerskim zelenim barjakom, a taj barjak ispred njih nosio je najveći krvolok muslimanskog svijeta ovih krajeva, na čijoj duši leži na desetine muslimanskog življa - Dušan Veljković.*

Vjerskom zelenom barjaku u rukama Dušana Veljkovića prethodila je posebna lukavo smišljena poruka *Braći muslimanima bjelimićkog kraja.*

Mi smo više puta pokušavali da vas okrenemo na pravi put muslimanske sloge i bratske saradnje sa braćom Srbima Pravoslavne vjere. Mi znamo da je većina muslimana toga kraja za bratsku slogu i da većina muslimana živi pod pritiskom malog broja zlikovaca i Hrvatskih žandarma, koji su svojim postupcima ocrnili sve Vas. Pozivajući Vas u redove naše organizacije, mi smo imali namjeru da Vas oslobodimo zla i opasnosti, koja bi i Vas i sve okolne muslimane mogla svaki čas snaći.

Operativni štab četničko-muslimanske komande za oslobođenje Bjelimića je početkom 1943. pokrenuo *5.000 četnika Pravoslavnih i Muslimana* da bi zauzeli taj kraj i uspostavili svoju vlast. Tom prilikom je *Braći muslimanima bjelimićkog kraja* upućena poruka putem letka kucanog na pisaćoj mašini.

Kako vi sa svojim vlastitim snagama niste uspjeli da se oslobodite zlikovaca koji smetaju da se pokaže prava narodna volja i narodno raspoloženje, to je odlučeno, pošto se takvo stanje više ne može trpiti, da sa vojskom od 5000 četnika Pravoslavnih i Muslimana zauzmemo taj kraj koji spada u našu zonu i tamo uspostavimo našu vlast, a to će biti i vlast svih poštenih Bjelimićana. U koliko ne budete davali nikakva otpora i odazovete se ovom našem bratskom pozivu i stupite u našu bratsku organizaciju, mi vam garantujemo sa svojom časnom riječju a i učestvovanjem naše i vaše braće muslimana u ovoj operaciji, da se neće nikome ništa dogoditi i da će vaša imovina ostati netaknuta i da će se braća pravoslavni povući iz vašeg kraja, a da će tamo ostati muslimanska vlast u kojoj ćete i vi učestvovati.

Mi molimo stanovništvo da ostane mirno kod svojih kuća i ne pokušava bježati, jer nema čega da se boji, a ne može ni pobjeći, jer su svi prolazi zaposjednuti.

Žandari muslimani neka ne napuštaju svoja mjesta, jer će opet biti zadržani u službi i nemaju se čega bojati.

Mi ne dolazimo da vas ubijamo i palimo, već da oslobodimo i sačuvamo vaš kraj od propasti. Mi vam pružamo ruku, prihvatite je u vašem i bratske sloge interesu.

U potpisu je: Komanda operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, te pečat MNVO, štab bataljona Kalinovik, sve ovjereno pečatima.

UZAJAMNA RAZMJENA OPTUŽBI I KONTRAOPTUŽBI

Tako je i muslimanski vjerski službenik *Mujezin* kolao u potpisima na polemičkim lecima i pismima koja su rasprostirana u Bosni i Hercegovini. Pokazalo se da je postojala zaplijenjena *lista kapetana Jovanovića* te geografska karta *Velike homogene Srbije* na koje je *Mujezin* ukazivao u svojim polemičkim pismima. Članovi štaba MNVO (Muslimanske nacionalne vojne organizacije) da bi mu odgovorili na tvrdnje o zločinima nad Muslimanima pod vjerskim zelenim barjakom u rukama četničkog zlikovca, obraćaju se proglasom *Braći muslimanima Bosne i Hercegovine.*

Mi znamo da su muslimani u nekim krajevima ni krivi ni dužni stradali i bili ubijani i pljačkani od pravoslavne braće, ali tako je istina, da ima krajeva gdje su to radili muslimani prema pravoslavnim i to nažalost prije nego što su to oni počeli prema nama raditi. Teško bi bilo danas u tom pogledu voditi raspravu i pronaći pravu istinu, ali svakako nam nije do toga da branimo razbojnike i pljačkaše bilo sa jedne ili druge strane...

Bilo ili ne bilo teško *danas u tom pogledu voditi raspravu* da bi se otkrilo ko je prvi počeo *oni prema nama ili mi prema njima,* Izvršni odbor Muslimanske narodne vojne organizacije morao se, nuždom okolnosti, upustiti i u polemiku sa svojim pokroviteljima da bi *pronašao pravu istinu.* Upustio se i u polemiku sa jednim četničkim proglasom u tekstu *Jedna poruka Muslimanima.* Polemika je unijela uzavrelost i u komandi štaba 430 i njegovog komandanta Milorada Momčilovića koji je tu poruku odmah uputio višem četničkom štabu 800. Milorad, uz poruku, dostavlja i *odgovor koji sam dostavio na njega. Mišljenja sam da bi ovo pismo moglo biti sudbonosno na definitivnu orijentaciju muslimana u Bosni te bi trebalo što brže odgovoriti od strane te komande i od strane Muslimanske vojne organizacije.* Momčilović zahtijeva da se odgovor više komande na proglas *dostavi preko ove komande i kanalom 401.*

Jednu poruku Muslimanima je, očigledno, uputila grupa političkih istomišljenika koji su se kritički odnosili prema dotadašnjem učešću Muslimana u aktuelnim zbivanjima. Valjda zato i tekst naslovljen *Jedna poruka Muslimanima* počinje polemičkim odgovorom. *Pod potpisom Komande četničkih odreda u Bosni i Hercegovini upućena je jedna značajna 'Poruka muslimanima Bosne'. Ova poruka zaslužuje našu naročitu pažnju i ne smije ostati*

nazapažena, bez odgovora, iako je pisana tako neobjektivno da se može nazvati punim pravom deplasiranom.

Autori tog odgovora pišu da se *svaljuje sva odgovornost za strašna nedjela koje su počinjale ustaše nad pravoslavnim Srbima, na nas Muslimane.* Muslimanima se *prebacuje da se nisu pokazali na visini u ovim teškim vremenima, da nisu zauzeli čestit stav prema srpskom narodu u doba njegovog najvećeg stradanja.* Rečeno je da su *nošeni vjerskim fanatizmom bacili pod noge sve obzire čovječnosti, zatvorili oči pred principima pravde i spustili se do uloge svirepih ubica.* Sastavljači odgovora navode da autori *Poruke muslimanima Bosne* spadaju *u onu grupu naših pravoslavaca koji se nikada nisu mogli da dignu na dostojnu visinu s koje bi mogli da sagledaju čitav naš komplicirani nacionalni problem, pa da prema nama muslimanima bude objektivan.*

Jer da su Muslimani 'nošeni vjerskim fanatizmom', da su 'bacili pod noge sve obzire čovječnosti' i da su 'zatvorili oči pred principom Pravde, da su se spustili na uloge svirepih ubica...' danas ne bi bilo ni jednog Srbina, ni uopšte hrišćanina u Bosni, pa ni na čitavom Balkanskom poluostrvu. Nismo mi Muslimani trebali čekati na današnje ustaško doba da uništimo Srbe, mi smo to mogli učiniti prije 500 godina i kasnije, kada je vladao vjerski fanatizam u čitavom svijetu i kada smo imali čitavu vlast u svojim rukama. U ta vremena i prije toga su pali žrtvom muslimani Španije, Mađarske, Like i drugih krajeva, koje su Turci i Arapi napuštali.

Oni što su pisali ovaj odgovor priznali su u tekstu *također da je jedan dio Muslimana vjerovao da će hrvatska država, odnosno njena uprava biti bolja, odnosno objektivnija naročito u ovim teškim danima.* Ali su *neposredni događaji brzo i potpuno uvjerili i taj dio Muslimana o protivnome, i duboko se razočarali.* Zatim se podsjeća da je to negodovanje našlo snažnog odjeka u *poznatim rezolucijama Prijedorskoj, Sarajevskoj, Banjalučkoj i Mostarskoj.* Upravo te rezolucije *predstavljaju najjači potez protiv ustaških zločina.* Zbog toga su *ustaški Hrvati nazvali ove rezolucije 'nož u leđa hrvatskoj državi' i da je bila izdana parola 'Uza zid s inicijatorima i potpisnicima...'* Kada se shvatilo da *potpisnici tih rezolucija predstavljaju mišljenje 989 Muslimana BiH, preovladalo je obrazloženje onih razboritih koji su znali da bi proganjanjem potpisnika rezolucije bilo pogođeno i izazvano cjelokupno muslimansko stanovništvo BiH.*

U komentaru ili odgovoru na *Jednu poruku muslimanima Bosne* sa potpisom Komande četničkih odreda u Bosni zatim se kaže: *Istina je doista da se je našao koji musliman neuravnotežen ili kriminalni tip, nahuškan od ustaša, koji su mu turili oružje u šake i koji je vršio nasilja i zločine zajedno sa ustašama, a bilo je i po koja manja skupina takvih, ali smo mi takve neljude javno osudili i iz naše zajednice isključili. Mi želimo da oni iskuse zasluženu kaznu bez obzira s koje strane dolazila. Ali ta kazna nije smjela da pogađa nevine i nenaoružane muslimanske mase, jer ste bar vi osjetili na svojoj koži šta znači takav postupak, takvo bezakonje i nasilje.*

Izvršni odbor MNVO (Muslimanske nacionalne vojne organizacije) uzvraća i na četničku poruku da Muslimani ne nasjedaju *komunističkoj propa-*

gandi tvrdeći da ta propaganda ima velikog odjeka u muslimanskim redovima. Većina Muslimana koji su otišli u šumu - kaže se u tom odgovoru - *nisu komunisti i priključili su se komunistima najviše radi vašeg četničkog krvološtva nad muslimanskim življem, jer dok su komunisti ubijali samo ustaše i stvarne krivce dotle su tzv. četnici ubijali i posve nedužne naše ljude, pa i žene i nejaku djecu...*[928]

Izvršni odbor MNVO odbacio je na taj način optužbe da su svi Muslimani krivi za zlo pojedinih muslimanskih ustaša. On uvjerava komandu četničkih odreda u Bosni da ne bi mogla razviti uspješnu četničku akciju da su svi Muslimani pošli putem ustaša. Pri tome se ukazuje na masovne ustaške zločine nad Srbima u Hrvatskoj - Kordunu, Lici, Slavoniji, Srijemu, gdje uopšte nema Muslimana.[929]

U proglasu Muslimanima istočne Bosne i Sandžaka MNVO ističe da su već formirane njene organizacije u srezovima Mostar, Stolac, Konjic, Nevesinje, Trebinje, Čapljina, Gacko i okolina Kalinovika, da su *Muslimani krvlju i zemljom povezani sa braćom pravoslavne vjere* i da Muslimani *moraju da vode politiku koju im diktira krv i zemlja.*[930]

MUSTAFA MULALIĆ U DRAŽINOM ŠTABU

Pri suđenju nakon završetka Drugog svjetskog rata u pretresu je Mustafa Mulalić govorio o svom dolasku iz Beograda u Štab Vrhovne komande Draže Mihailovića. Tamo je on došao početkom oktobra 1943. godine.

Stražar me je priveo dr. Moljeviću koji je bio šef civilnog štaba Draže Mihailovića. Dr. Moljević je bio obavešten da ja treba da dođem, i ja sam sa njim kratko vreme razgovarao. On me je sutradan odveo kod Draže Mihailovića. Posle toga određeno je da radim zajedno sa dr. Moljevićem. Međutim, sve do kongresa u Ba nisam imao šta da radim. Zajedno su bili Vilović, dr. Predavec, Miša Popović i jedan omladinac, mislim Obradović. Poznato mi je da su Moljević i Vilović odlazili u štab i prisustvovali konferencijama na kojima su referentima davali uputstva vojno-političke prirode, koja su imala biti dostavljena terenskim komandantima. Jedanput i ja sam prisustvovao jednoj takvoj sednici, na koju sam došao po pozivu iz štaba, da se vidim sa jednim prijateljem. Na stolu pred Dražom Mihailovićem stajala je hrpa depeša iz inostranstva i zemlje. Draža ih je čitao i naređivao načelnicima šta da odgovore. Međutim, kad je bila stvar političke prirode tada bi se Draža obraćao za mišljenje dr. Moljeviću, a ovaj je davao sugestije šta i kako treba odgovoriti.

928 VII, ČA, k. 226, dok. 4, f. 2, dok. 1/6.

929 XX-AVII-Ča-br. reg. 1/6-18, k. 226. *Jedna poruka Muslimanima* - 26. I 1943.

930 AVII-Ča-br. reg. 3/6-1, k. 226, Kalinovik krajem jan. 1943. *Muslimanima istočne Bosne i Sandžaka* - Za Izvršni odbor MNVO dr. Ismet Popovac, Fehim Musakadić.

Mulalić je rekao da je tim sjednicama prisustvovao i Vilović *ali izgleda samo za pribiranje materijala za buduću istoriju DM. Oni su prisustvovali stalno sve do kongresa u selu Ba. Posle kongresa stalno su prisustvovali Dragiša Vasić i Živko Topalović, koji su bili kao neko vrhovno političko telo, koji su davali političke sugestije Draži. Poznato mi je da je Moljević bio jako agilan i ekspeditivan, primao pojedine delegacije, davao sugestije za ustanovu vojnih sudova itd. Čitao je svu štampu i davao prisutnima uput u kome pravcu da se piše. Koliko ja znam izlazilo je oko 60 raznih četničkih listova, koje štampanih koje litografisanih.* Moljević je uređivao list *Ravna Gora* koji je bio službeni organ Draže Mihailovića. I sam je pisao članke. Između Vasića i Moljevića vodila se borba oko prestiža te je Draža poveravao uređivanje lista čas jednome čas drugome...

Sve intervencije kod Moskve u vezi sa saradnjom četnika i partizana traženo je da se *partizani potčine pod Dražinu komandu* - izjavio je Mihailović na sudu.

PRIVATNA PISMA I PREPISKA KAO PROPAGANDA

Muslimani se ne mogu radovati crvenom poretku, jer se on ne slaže sa principima islama, već jedino Kraljevini Jugoslaviji, koja će biti, kako je već odlučeno, federalistička i to na bazi triju plemenskih komponenti, tako da Muslimani ne dolaze u obzir kao nacionalna skupina ali da oni sa svojim životnim prostorom pripadaju srpskoj federaciji. Za drugačiji ishod stvari nema ni indicije, niti argumenata - s tim treba da se svi još sada pomire.[931]

Depešama i naređenjima usmjerena je djelatnost četnika među Muslimanima Cazinske krajine. Komandant Majevičkog korpusa kapetan Stevo Damjanović - Leko susreo se i dogovarao sa muslimanskim predstavnicima opštine Kozluk (Safetom Imamovićem, Nurijom Hasanbegovićem, Omerbegom Osmanbegovićem, Mustafom Latifovićem i još šesnaestoricom drugih Muslimana). Dogovorene su zajedničke četničke i muslimanske patrole, formiran srpsko-muslimanski odbor za suzbijanje bezakonja, zajednička odbrana protiv svake neprijateljske najezde, isključen je bilo kakav napad, bilo s koje strane na muslimanska i srpska sela. Dozvoljeno je Muslimanima da drže oružje kod kuće s tim što će *za njegov nestanak i zloupotrebu odgovarati glavom,* da se poštuju naredbe zajedničkog odbora i da se *na dati znak pomognu braća četnici*; muslimanska sela su obavezna da, pored izdržavanja svoje vojske, pomognu u tome braći četnicima, da *šalju izvještaje o kretanju svih neprijatelja u opštini Kozluk.*[932]

931 Iz pisma Mustafe Mulalića Muhamedbegu Preljuboviću u Bijeljinu.
932 VII, ČA, k. 210, f. 1, d. 17/3.

Otvoreni su i pregovori sa muslimanskim političkim i vojnim predstavnicima u Semberiji i na Majevici. Paralelno sa ovim, u isto vrijeme, Stevo Damjanović Leko je pregovarao sa njemačkim komandama o zajedničkoj borbi protiv jedinica NOV-a. Taj komandant Majevičkog četničkog korpusa krajem decembra 1943. godine šalje Mihailoviću depešu: ... *Politikom uspeo sam da uvedem Turke u borbu protiv partizana rame uz rame sa našim četnicima. Turci me nazivaju 'Car Leko'. Niko ih ne može pomiriti sa partizanima.*[933]

Car Leko će predložiti da Mustafa Mulalić napiše pismo Nešadu Topčiću. Pismo bi on lično predao adresantu. Jer, kako on piše, *zeleni kadar* ima svog *vođu Nešada Topčića,* koji se odmetnuo od Hrvata i Nemaca. *Zeleni kadar u zajednici sa četnicima vodi borbu protiv komunista i zaštićuju muslimanski živalj od komunističkih i muslimanskih bandi.*

Prije nego što je primio Mulalićevu poruku za Topčića, *Car Leko* je, kao sveštenik a ne kao vođa četnika, boravio u Sarajevu. Tamo je od Nijemaca dobio 100.000 metaka, 500 bombi i 2 automatska oružja.[934]

Mihailović i četničko vodstvo su pokušavali da pridobiju one političke prvake koji su uticajni u muslimanskom stanovništvu, na vjerskom ili prosvjetnom planu, a uz to nisu kompromitovani. U tome im je pomagao i Mustafa Mulalić odmah po prelasku iz Novinske agencije *Demokratska Jugoslavija* u štab Vrhovne komande ravnogorskog pokreta. Tako se Mulalić obraća pismom Muhamedbegu Preljuboviću, posjedniku i predratnom narodnom poslaniku iz Bijeljine.

Od organizacije ravnogorskog pokreta u Beogradu Draža je zahtijevao *da poveže predstavnike nacionalnih muslimana u našoj zemlji, prvenstveno 'Gajretovce'.* U tom sklopu je u ljeto 1943. godine iz Beograda u Štab Vrhovne komande JVUO upućen Mustafa Mulalić, publicist, doratni poslanik, koji je na Svetosavskom kongresu u selu Ba (krajem januara 1944.) izabran za člana CNK i jednog od potpredsjednika.[935]

---

933 Stevan Stevo Damjanović (Leko), major, komandant Majevičkog korpusa. Korpus formiran avgusta 1943. a obuhvatao je teritorije srezova Brčko, Bijeljina, Tuzla i Zvornik. Prilikom formiranja u svom sastavu je imao: Majevičku, Sembersku, Tuzlansku i Podrinjsku brigadu. Kasnije su bile formirane još neke tako da je u septembru 1944. Majevički korpus imao četiri grupe brigada: 1. grupa - komandant Miroje Jovanović, kap. I klase, Papračka, Birčanska, Sprečanska brigada; 2. grupa - komandant Radivoje Kerović sastava: 1, 2, 3. i 4. majevička brigada; 3. grupa - komandant Jeremije Lazić Zeka, potporučnik, sastava Semberska, Brčanska, te Semberska leteća brigada i 4. grupa - komandant Sima Matavulj, poručnik, sastava: Podrinjska, Zvornička i Jurišna brigada.

934 ZB, XIV/3, d. 67, depeša 881.

935 Mustafa Mulalić je rođen u Livnu, publicist i pjesnik, član JNS - Jugoslovenske nacionalne stranke i poslanik gračaničkog sreza. Po izbijanju rata 1941. prebacio se u Beograd. U julu 1943. godine u 'ravnogorskom jezgru' beogradskih muslimana održan je skup uz učešće imama Abdulaha Hodžića, upravnika *Gajretovog* studentskog doma u Beogradu Muhameda Čemalovića, te Mehmeda Begovića, profesora Beogradskog univerziteta i Ahmeta Kemure, službenika. Na tom skupu je odlučeno da se u Štab generala Mihailovića uputi Mustafa Mulalić. Njemu je namijenjeno da u Dražinoj *blizini utiče da četnički komandanti ne vrše masovno istrebljenje muslimanskog življa* u Bosni, Hercegovini i Sandžaku. Mensur Seferović, list *Borba*, 4. II 1992.

Stvarne razloge svog pristajanja uz ravnogorski pokret Mihailovića najbolje objašnjava Mustafa Mulalić u svom rukopisu *Hronika Drugog svjetskog rata iz aspekta mojih doživljaja i rasuđivanja*. Rukopis je pohranjen u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu (reg. br. 20378). Mulalić piše: *Moje konačno sazrijevanje u srpskom nacionalizmu završeno je pod uticajem srpske književnosti, srpskih putujućih pozorišta, srpskih muzičkih kapela, te tako, kao izgrađen srpski nacionalista nisam imao dileme kako ću se onda, u nastalim prilikama opredijeliti. Prema tome, ja nisam prišao Draži Mihailoviću, koga uopšte nisam ni poznavao, ja sam prišao ideji kojoj se on prvi, poslije katastrofe, stavio u službu. Stavio sam se i ja i, mada sam doživljavao mnoga razočarenja, ostao sam do kraja da toj ideji poslužim, ako ne kakvom snagom, ono bar čistim osjećanjem. Toj ideji se stavila u službu ne mal' čitava Srbija.*

Prepiska Mustafe Mulalića, makar i u obliku obraćanja privatnim pismima poznanicima, prevazilazi uske okvire privatnosti. Pisma su bila u funkciji propagande. Nailazila su na znatan odjek u sredinama u koje su dospijevala. Posebno su imale uticaja među istomišljenicima onih kojima su upućene. Šta Mulalić piše Muhamedbegu Preljuboviću u Bijeljini?

Treba malo riskirati, ali taj rizik nije tako velik, da bi se trebao bojati. Mulalić zna da Preljubović *raspolaže sa toliko spretnosti da svoj rad sačuva u tajnosti*. Pogotovo što su mu *dodeljene dužnosti od najviših faktora*, ali ga te dužnosti *neće mobilisati izvan zavičaja i porodice, mada ga očekuju velike obaveze.* Prva obaveza je da *majora Hažiefendića, komandanta muslimanske milicije (legije) u tuzlanskoj oblasti*, privoli da *potraži kontakt sa Jugoslovenskom vojskom i njenim komandantom Dražom Mihailovićem.*

Mulalić piše da je imao i sreću da dođe u Vrhovnu komandu D. Mihailovića i da *sa tog položaja deluje(m) i priprema(m) srpsko javno mišljenje za bratska pomirenja.* Pri tome pita *i svoga prijatelja i svakoga ko ume da politički misli: da li bi imalo smisla pomirenje sa Srbima, ili bi bolje pogodovalo islamskim interesima ako do kraja, do istrebljenja teramo s njima inat.* On kao *musliman je smatrao, za svoju islamsku dužnost da se bori(m) za pobedu Ravnogorske misli među Srbima, jer ta misao pruža muslimanima jedino sigurnu garanciju za njihov siguran opstanak, za njihovo održanje i za njihov razvitak.*

Mustafa Mulalić smatra da je njegova aktivnost do tada bila blagotvorna. General Mihailović mu je rekao *da je dosta besmislenog prolevanja krvi, za tuđ račun... I kad bi hteli jedan drugog ne možemo iz korena uništiti, ni muslimani Srbe, ni Srbi muslimane... Jednog dana će se doći do duvara, pa će neko reći: dosta je više. Otuda generalovo naređenje da njegovi komandanti prema braći muslimanima obustave svako neprijateljstvo i da svim silama nastoje približiti im se i pripraviti psihološki za naše potpuno bratsko pomirenje.*

U aluziji na ustašku propagandu o Muslimanima u NDH Mulalić kaže da *Srbi od njih nisu zahtevali deklaracije da budu 'cveće, 'kičme' i 'srčika'.* Oni žele samo sa njima dostojanstven, ozbiljan, prijateljski i bratski odnos, kako se dostoji našem narodnom karakteru. Sve to valjalo je na neki način potvr-

diti. Čime i kako? Prisustvom Muslimana u Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini - kaže Mulalić. Tako je *kocka pala na majora Hadžiefendića.* Njegovo angažovanje bi bilo blagotvorno, *a i za njega lično makar majorovo pristupanje generalu Mihailoviću bilo izvedeno 'u tajnosti', kako bi se izbegle sve represalije okupatora i ustaša protiv njegovog kraja.* Od majora se ne traži nikakva borbena aktivnost, *osim za dane momente.* Zapravo, tražila se samo *izjava vernosti Kralju Petru II i Jugoslaviji.*

Mulalić potom ohrabruje Muhameda Preljubovića uvjeravanjem da *ni za tebe i za g. majora nema preteške dužnosti.* Najavljuje *za koji dan* proglas generala Mihailovića Muslimanima. Po Mulaliću je general *oborio teoriju o kolektivnoj odgovornosti muslimana za ratni zločin za koji se zalagao Ljotić i neki krugovi bliski Nedićevom režimu. Odgovornost je samo individualna i muslimanima biće dato pravo da sami uspostave svoj narodni sud koji će osuditi svoje ratne zločince.*

Mulalić je u cjelini podržavao velikosrpski koncept uređenja poslijeratne Jugoslavije. Nije ga dovodio u pitanje ni u projektovanoj poziciji muslimanskog naroda, ni u pogledu položaja Bosne i Hercegovine. Muslimani sa svojim prostorom pripadaju srpskoj jedinici. O tome je on pisao u svojim pismima prijateljima i poznanicima. Davao je i izjave za javnost. U štab četničke Vrhovne komande 22. januara 1945. godine je stigla depeša da je on *dao izjavu u ime muslimana da su za Federativnu Jugoslaviju i dinastiju Karađorđevića. Bosna i Hercegovina da naprave jednu samoupravnu jedinicu s tim da joj se priključe neki zapadni delovi srpskih krajeva i neki srezovi Sandžaka koji gravitiraju ovoj jedinici. Traži dva izlaza na more od kojih jedan u jugozapadnom pravcu. Muslimani da imaju kulturno-versku autonomiju. Ova izjava dostavljena Mlađi i Senegalcu da se objavi.* U potpisu te depeše Lalatović.[936]

Mulalić je bio u Civilnom štabu sa *oduševljenim Jugoslovenima* dr. Zvonkom Begićem i inž. Josipom Predavecom. Otac toga Predaveca *poginuo je u Narodnoj skupštini prilikom ekscesa Puniše Račića.* Mulalić piše da nisu imali *nikakvog zaduženja, bili su samo inventarisani pri Glavnom štabu* i *kretali su se kao politički nužni privjesci.*

Dr. Đuro Vilović imao je privilegiju da jaše konja, da sa dr. Stevanom Moljevićem prisustvuje sjednicama Štaba Vrhovne komande, da čita depeše i daje savjete kao poznati hrvatski književnik. Bio je župnik u Međumurju ali ga je papa zbog afere sa ženama izopćio iz crkve, pa je prešao na protestantizam. Napisao je knjigu *Dalmatinski djedovi* u kojoj je iz osvete katoličkoj crkvi tvrdio da Dalmatinci pripadaju srpskom plemenu, a da ih je apostolska Austrija pohrvatila. Uživao je veliko Mihailovićevo povjerenje. Dobio je zadatak da prati događaje i piše istoriju ravnogorskog pokreta. Imao je uvid u sva dokumenta, a i idejno je bio istomišljenik sa Moljevićem. Na jednom putu u

936 VII, Ča, k. 276, reg. br. 16/1.

pozadinu da se sklone od opasnosti Vilović i Mulalić su se zdrpili, pa više nisu ni govorili - piše Mulalić u svom rukopisu.

Mulalić je u jednom letku koji je naslovio *Dragi brate* partizane i komuniste označavao kao najveće neprijatelje srpskog naroda.

Da se partizanstvo bori za oslobođenje naroda i demokratskih načela, to je lukava laž komunističke propagande - piše on u tom letku. *Partizanstvo se bori za novo ropstvo, a to ropstvo spremaju naročito nama muslimanima. Ne postoji nikakva narodnooslobodilačka vojska, nego horda propagandom i terorom najmljenih slepaca koji liju krv za nešto što ni sami ne znaju šta je, za crveni poredak...*[937]

Njegov antikomunizam je iskazivan i na stranicama lista *Istok (Mašrik).* Taj njegov stav bio je u skladu sa postavljenim ciljem ovog lista *da odvraća muslimane od okupatora i ustaša i da poziva da se ideološki bore protiv komunizma*, te da ih pridobija za Dražin pokret.

Jedan od vidova Mulalićeve propagande na liniji ravnogorskog pokreta bilo je slanje pisama prijateljima i potencijalnim svojim istomišljenicima. Iz Štaba Vrhovne komande uputio je 2. maja 1944. godine depešu kapetanu Manojlu Pejiću - Komanda zapadne Bosne, sa zahtjevom da je preda Mehmedu - Aliji Tarabaru iz Zenice. U toj depeši on šalje poruku Tarabaru: *Srećan sam što čujem za tebe, sudiju Imamovića i Konjhodžića i želim da vas na patriotskom delu prati junačka sreća. Za Islamsku stvar ne vodite brigu, ona je pod zaštitom najvećeg sina srpskog naroda generala Draže Mihailovića. On vas bratski pozdravlja i preko vas sve čestite Muslimane. Stavite se u vezu sa Sarajevom radi organizovanja Muslimanskog narodnog komiteta, jer su tamo poslata uputstva. Javite se Kara-Mehi i nastojte da vam adresa bude jaka. Produžite sa organizovanjem Muslimanskih odreda. Svaki neka se javi gospodinu Ministru. Žurite jer vreme žuri. Događaji su na pomolu. Bratski vas voli i pozdravlja sa željom skorog viđenja u slobodi. Mustafa.*[938]

U junu iste godine Mulalić je uputio novu poruku bosanskohercegovačkim Muslimanima. Piše da saradnja Muslimana *sa nemačkim okupatorom i ustašama nije dala zadovoljavajuće rezultate. Poziva ih da se uključe u pokret Draže Mihailovića. Ne mogu tražiti rešenje u saradnji sa partizanima... Muslimani treba da se pomire i sarađuju sa Srbima.*

937 Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića, str. 59, stenografske beleške, Beograd, 1945.

938 ZB, XIV/3, d. 165, depeša 625, 626.

DRAŽINA ZAŠTITA MULALIĆA NA SVETOSAVSKOM KONGRESU U SELU BA

Kongresu u selu Ba nazočan je bio i Mustafa Mulalić.[939] Na tom filmu je i pismo koje je poslao 28. decembra 1943. Huseinu Rovčaninu, komandantu muslimanske milicije u Sandžaku. Izgleda da je to bila okružnica, koja je vjerovatno upućena i drugim muslimanskim vođama. U tom pismu Mulalić istupa protiv ustaša i partizana u korist četnika. Preporučuje da se sandžački (i bosanski) Muslimani, osobito Muslimanska milicija, svrstaju uz Mihailovića.[940]

Na kongresu u selu Ba je govorio i Mustafa Mulalić. Pozvao je delegate da porade u narodu da trezvenije rasuđuje o ratnim događajima i da ne nasjedaju neprijateljevoj propagandi, da ne idu za tim da se naruši snaga i jedinstvo, slabi pozadinska organizovanost. *Pred sobom narod ima samo nacionalne interese za koje se bori, a da politikantske račune ostave za kasnije kad se oslobodimo.* Istakao je *da neprijatelj najpre želi da stvori jaz između pravoslavnih i muslimana podgrevajući mržnju koju je prošlost stvarala.... Ustaška propaganda nastoji da sve ustaške zločine svali na muslimane, da bi se prema njima izazvalo neprijateljstvo i bratoubilačko krvoproliće... Kad ustaše vrše zločine nad nezaštićenim srpskim življem oblače fesove na glave i dozivaju se: 'Udri Aso (Haso), udri Uso (Huso)' ustaše muslimanima ne prebacuju ni Zrinjskog, ni Siget, ni dugotrajno ratovanje Turaka po Lici, Dalmaciji, Krbavi, Sloveniji itd., već muslimane nazivaju 'hrvatskim cvijećem', ali u odnosu muslimana i pravoslavnih nastoje da produbе kosovske uspomene.*

Rekao je da se *ni jedna konfesionalna skupina, međutim, ne može pohvaliti da u ovom ratu nije dala po kojeg zločinca, ali su to pojedinci i njihove zločine ne treba generalizovati, jer nije sirota majka kriva, što je rodila zločinca sina... Ni hrvatski narod se nije identifikovao sa Antom Pavelićem i ustašama... Muslimani kao konfesionalna skupina, dokazali su da se ne saglašavaju sa pogromima protiv Srba i Jevreja svojim rezolucijama, u kojima su se ujedno ogradili od svojih pojedinaca zločinaca koji su nosili muslimansko ime.*

Tada su, kako Mulalić piše u neobjavljenim sjećanjima njegove riječi popraćene upadicama: *Ne trebamo mi ovde turskih advokata!* Na to je Draža uzeo riječ i ljutito izjavio *da sve ono što sam ja izgovorio, izgovorio sam po njegovoj želji, sa svim tim se saglasio i upozorio delegate na dužnost koju nameću nacionalni interesi, da svi nesporazumi koje je neprijatelj posijao čiste bratskom ljubavlju i slogom. Rane prošlosti su zacijelile odavno i ne treba da se za volju naših neprija-*

939 Mikrofilm br. T-311, rola 196, snimci 244-249.

940 Za četničko otvaranje prema Muslimanima od kraja 1943. godine na dalje i za nastojanje nekih muslimanskih vođa, uključujući i Mulalića, da muslimanske prvake i oružane grupe svrstaju uz Mihailovića R. Hurem, *Koncepcija nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944.*, 536-538, 542-545.

telja ponovo potvrđuju. Jedina garancija za uspeh naše borbe i za naše oslobođenje može nam dati sloga. Tako je general smirio usijanu atmosferu na kongresu.

LINIJA RAZDVAJANJA KATOLIKA I MUSLIMANA I IZAZIVANJE SUKOBA MEĐU NJIMA

Pokazalo se ubrzo da nije posve nestala MNVO, iako je ostala bez svojih političkih i vojnih prvaka. Njen Glavni štab se oglasio *Uputstvima za rad i taktiku* i razaslao ih svojim opunomoćenicima. Nadao se da će njegova uputstva dospjeti i do širih muslimanskih masa. Zato ih ponovo podsjeća da je ova organizacija sastavni dio Jugoslovenske vojske u otadžbini pod vrhovnom komandom kralja i đenerala Draže. *Glavni cilj organizacije* - piše u uputstvima - *povezati sve muslimane, neustaše i poštene snage, radi njihovoga upućivanja pravim i spasonosnim putem.* Uputstva su i na liniji razdvajanja katolika i muslimana, te njihove međusobne zavade.

Mnogi katolici, a i njihovi popovi - kaže se u tom uputstvu - *svim silama nastoje da uvjere braću pravoslavne da su za sve zločine nad njima krivi samo Muslimani i niko više.* Glavni štab ne zaobilazi ni *Mujezina. Od velike brige za Muslimane pojavila se i neka pisma, koja stidljivo potpisuje nekakav 'mujezin'.* Uz *Mujezina* se ovaj dokumenat osvrće na još jednog propagandistu, *čuvenog hrvatskog pukovnika J., koji se pravi veliki prijatelj muslimana, a sada veliki propagator SS trupa u koje zavode samo muslimane, dok katolike ostavljaju po strani, prije više od pola godine imao je sastanak sa nekim četničkim glavarima i tada im je priznao da im je predao muslimanske krajeve i gradove Višegrad, Goražde, Čajniče, iako ih je mogao održati i braniti.*[941]

Pri Komandi operativnih jedinica istočne Bosne, Hercegovine i Boke bio je i *delegat za muslimane.* I on se oglasio sa sugestijama da je *jedino grupisanje muslimana i saradnja sa braćom pravoslavnim Srbima* pravi put kojim treba ići. *Svaki onaj pojedinac ili organizacija koja ima drugi cilj je na krivom putu, miriše separatizmom i vodi do propasti.* Obraćajući se svim muslimanskim lokalnim organizacijama, koje nisu u vezi sa MNVO-om, poziva ih *da se prilagode gornjem principu, da stupe u vezu sa jedinicama MNVO-a radi zajedničke saradnje u primanju instrukcija.*

Iz Štaba Vrhovne četničke komande su politički usmjeravane aktivnosti na pridobijanju Muslimana u svoje redove. Dobrano ih je pratila četnička propaganda koja je usmjeravana iz CNK i njegovog propagandnog aparata.

---

941 VII, Četnička arhiva (ČA), k. 226, f. 6, d. 6.

To nije ostajalo bez stanovitog praktičnog odjeka i rezultata. Na području djelovanja Štaba Majevičkog korpusa formirana je (sa pedesetak muslimana boraca) Muslimanska brigada čiji je komandant bio narednik-vodnik Huso Mutić. Komandant četničkog Majevičkog korpusa Stevo Damjanović-Leko u izvještaju od 28. jula 1944. godine govori *o formiranju Sprečanske brigade.* Kooptirani član CNK Radoslav Radić javlja komandantu Zapadne Bosne 14. septembra 1944. godine *o prvoj u ovom kraju muslimanskoj četničkoj četi u kojoj su muslimani iz Kotor Varoši, Lišnje i Vrbanje* kao pristalice ravnogorskog pokreta, dok 16. avgusta te godine jedan izvještaj Vrhovnoj komandi spominje *Stuparski bataljon i muslimane koji kliču Nj. V. Kralju i Demokratskoj Jugoslaviji. Od Kladanjske milicije odvojilo se 300 boraca i osnovali 'zeleni kadar' radi toga što su ih ustaše hteli oterati u ustaše.*

Musliman Huska Miljković je stari neprijatelj Nurije Pozderca. Dobro je sa njime uspostaviti što čvršću vezu i upotrebiti ga za borbu protiv komunista, što bolje ih zavaditi. Ako u tome uspete tamo učiniće se veliko delo. Muslimanima obećati da se nikakve kolektivne odmazde neće vršiti, u budućoj državi njima je mesto uz Srbe. Kažite im da u Štabu Vrhovne komande sedi jedan musliman, bivši narodni poslanik i da smo obrazovali muslimanski nacionalni komitet u Sarajevu i stvorili smo solidnu bazu za njihov budući položaj u zemlji, za njihovu punu versku i prosvetnu autonomiju. Dakle, sa muslimanom Huskom Miljkovićem hvatajte što čvršće veze.[942]

Dražina depeša završava naređenjem šefu propagandnog odjeljenja zapadne Bosne i komandantima korpusa da *izrade ovo naređenje u vidu letka i rasture ga među muslimanski svet.* Potpis da bude *i to sa leve strane 'Slobodne srpske planine', a sa desne strane 'Komanda Zapadne Bosne'. U buduće sve letke koje izdaju pojedina propagandna odelenja izdavaće se sa napred propisanim potpisom.*[943]

Što je više odmicao Drugi svjetski rat, a ravnogorski pokret sve očiglednije zapadao u stanje rasula, NOP i njegove oružane formacije su jačale, oslobađale i zaposjedale sve prostranije teritorije. To je kod Mihailovića i četničkog vodstva podsticalo i snažilo nastojanja da oko sebe i u svojim jedinicama okupe što više Hrvata i Muslimana. Da bi to postigli, koristili su se svakom osekom, krizom ili razdorom i neslaganjem unutar NOP-a i među njegovim pristalicama, ma u kom području se to događalo. Otuda i težnja da se pridobije Huska Miljković sa svojom muslimanskom vojskom u Cazinskoj krajini. O toj težnji se govori u Dražinim depešama komandantima 1. i 2. korpusa u zapadnoj Bosni.

Na tu Mihailovićevu nadovezaće se i depeša Mustafe Mulalića. Na Mulalićevu se poziva vojvoda Momčilo Đujić javljajući da je radi *uspostavljanja*

942 Dokumenti o izdajstvu D. Mihailovića, knj. 1, dok. 181, Beograd, 1945.
943 XIV, dok. 131, 23. XII 1943.

veze sa muslimanskim Hrvatima u Krajini (Bihać) poslao svoja dva delegata kako bi sa njima organizovali zajedničke akcije protiv komunista.[944]

KOKARDE POD ZELENIM BARJACIMA

Što se tiče Turaka oni sede na tri stolice, jedni su za nas, drugi za partizane, a treći za ustaše; oni ni jednima definitivno ne prilaze već samo pokazuju izraze svojih simpatija. Sa njima protiv partizana ne može se za sada ništa učiniti kao i sa našima, jer ih većina veruje u pobedu partizana zato što partizani stalno krstare po ovim krajevima.[945]

U sudaru njemačko-ustaških i italijansko-četničkih jedinica sa formacijama Operativne grupe Vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a pod komandom Josipa Broza Tita našla se i kolona pod zelenim barjacima i ponekom zastavom Kraljevine Jugoslavije. Bile su to slabo naoružane čete muslimanske pročetničke vojske. Njihovi bataljoni u okviru Muslimanske nacionalne vojne organizacije (MNVO) krenuli su u četničkim kolonama duž željezničke pruge Sarajevo - Mostar ka dolini Neretve i Ivan Planini.[946] Na njih je računala Vrhovna komanda ravnogorskog pokreta. Mihailović nije na njih zaboravljao ni uoči velike bitke. On majoru Zahariju Ostojiću poručuje da *muslimane i domobrane još više pridobijaju.* Piše da je *vrlo zadovoljan sa Fehimom Musakadićem Musom,* da *umesto Muse u sarajevsko područje kod Milorada Momčilovića ide Husnija Čengić.* Musa, veli Draža, mora ostati pored njega.

Nije od pomoći, međutim, ni Musa ni njegovi bataljoni. Rasulo je zahvatilo i neveliku Muslimansku nacionalnu vojnu organizaciju majora Fehima Musakadića. Ta vojska je precijenjena. Ni opšta linija u prvobitno utvrđenoj strategiji četničkog pokreta prema Muslimanima nije promijenjena. Vladimir Dedijer piše kako je u vrijeme velikih borbi na Neretvi do Titovog štaba dospjela zaplijenjena naredba.

Postupajte i dalje već prema izdatom naređenju, Hvatajte i ubijajte sve muslimane, žene i decu... Hvatajte tu gubu i sve ubijajte, to je naređenje najviših starešina i to moramo izvršavati. Radite i samo radite ovih dana, to je naša svetinja ovih dana. Radite i držite zasede i ubijajte sve što vam dođe do ruke. Sada nastaje čišćenje do kraja. S verom u Boga za Kralja i Otadžbinu.[947]

Prije bitke na Neretvi i nakon njenog završetka formirano je ali i nestalo više bataljona MNVO. Događaji koji su slijedili sve više su ukazivali da na

944 ZB, XIV/3, d. 48, fusnota 8.
945 ZB, XIV/2, d. 196, d. 199.
946 M. Seferović, Isto.
947 Naredba Gorskog štaba br. 457 od 10. februara 1943. otpremljena komandantu IV bataljona *Bajo Pivljanin.*

političko usmjerenje Muslimana značajno utiče i NOP. Ne može se, isto tako, zanemariti ni uticaj ustaškog režima, njemačkog i italijanskog okupacionog sistema upravljanja, te starih i novih političkih stranaka. Bilo je i tzv. neutralnih, koji su se borili samo za sebe, čuvajući svoja ognjišta i iščekujući što skoriji svršetak rata. Sve su slabije uspijevale mobilizacije za četničke jedinice. Na područjima na kojima su bile vojne formacije NOP-a, pa i u njihovoj blizini, ljudi *nisu htjeli da čuju za četnike.*[948] U tom smislu i potporučnik Mil. Vučković, komandant Četničke goraždanske brigade, obavještava komandanta Drinskog korpusa o *Turcima koji sede na tri stolice*, pa kaže: *Cela čaršija u Goraždu i Srbi i muslimani su naprosto partizani. Oni pronose paniku kroz sela o nekim velikim partizanskim snagama, pa se i naši seljaci uplašili.*

Mihailović zahtijeva: *Muslimane upotrebiti protiv komunista da polože ispit. Pavle poučava svoje da budu ljubazni prema muslimanima, a i Vi nastavite na vaspitavanju. Kažite im da se glavom ne šale da naprave kakav skandal.*[949]

Pa pita Ostojića: *Da li su to muslimani koji su se odmetnuli?* Ostojić je odmah odgovorio da su odmetnuti Muslimani iz MNVO, ali i to da su se *Bjelimići dobro pokazali* i da im *dobro vrede*. On kapetanu Poleksiću depešom zabranjuje da na pravcu kretanja ne pljačkaju i ne ubijaju Muslimane, da se prema njima treba drugačije postupati *jer i oni učestvuju s nama protiv komunista i ustaša.* Onda otprema novu depešu Mihailoviću: *Crnogorci opet ubijaju Turke pri kretanju ovamo.* Javlja da *Pavle Đurišić i njegovi komandanti nisu shvatili da se na Neretvi brani Crna Gora.* To što čine Crnogorci, žali se Ostojić, njemu će *pokvariti ceo trud na pridobijanju muslimana.* Navodi i da je *stvar sa Čajničem uređena sa Musakadićem,* ubijedio ga je *da su muslimani krivi i da je izvršio komparaciju sa Bjelimićima,* a sa *Hercegovcima protiv komunista uputiti 300 muslimana.*

U svom odnosu prema Muslimanima ravnogorski pokret je neprestano sve više u raskoraku. Nastavio je dvostruku igru i međusobno suprotstavljene orijentacije: pokušaje njihovog pridobijanja, s jedne, i fizičko zatiranje toga naroda, s druge strane. Množili su se mržnja prema njegovim pripadnicima i njegovo uništavanje. Zaobilazeći tu praksu pogroma od svojih komandanata Mihailović u depešama zahtijeva da se *sa muslimanima stupi u vezu, prime na saradnju i odmah pošalju na položaj kao zasebne jedinice.* U jednoj se traži da se *muslimani uzmu iz Konjičke župe i da se u Hercegovini odmah mobiliše 1.000 ljudi (mostarske, stolačke, trebinjske, bilećke i nevesinjske),* koji *moraju u svakom slučaju poći.* Angažovanjem dr. Ismeta Popovca *muslimani se moraju naterati po svaku cenu u borbu i zapretiti im preko radio-stanice,* da *Musakadić ode u Bjelimiće da pokrene sve muslimane na položaje oko Konjica* itd.[950]

948 M. Seferović, Isto, 163.
949 VII, ČA, kut. 299, f. 1, d. 19.
950 Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, knj. 1, 13. februar 1943.

Popovac neka poruči muslimanima iz Hercegovine da se povedu primerom Bjelimića i Planine koji su zajedno sa četnicima na položaju. Neka počne pregovore sa Kulom Fazlagića za pristupanje sa nama kao Bjelimići i neka ih zamajava dok mi svršimo posao sa boljševicima a posle ćemo im prirediti Čajniče. Samo ovo Popovac ne mora znati.[951]

Voditi pregovore o izmirenju sa onima u Fazlagića Kuli, da se oni zavaraju dok se glavni posao ne svrši, pošto je njihova sudbina rešena, a dani odbrojani.[952]

Kako je četnički pokret sve dublje zapadao u glib, stalna osipanja i krize sve su češća očekivanja njegovih komandanata da se *hitno produži skupljanje muslimana u tim jedinicama.* Ne smije se zaboraviti *da ovamo imamo najveću krizu i da od brzine dolaska pojačanja zavisi da li ćemo održati front.*[953] Zaharije Ostojić vojvodi Jevđeviću: *Što mi ne odgovaraš na depeše? Ja još nemam pregled situacije... Spalite koju kuću onih koji su pobegli u šumu i pozovi Hercegovce da održe i odbrane se od crvenih. Sad polažu ispite za svoje domove, Kralja i Otadžbinu takođe. Priteži Popovca neka dokaže bratsku saradnju kao Bjelimići i Planina koji su dobri... Vojo Lukačević... doveo je 2.000 Bosanaca, ali ima i 1.200 muslimana.*[954]

Depeše Mihailovića njegovim komandantima su poručivale stupanje *u vezu sa Turcima preko pogodnih ljudi*, vođenje *pregovora o izmirenju*, sa onima u Fazlagića Kuli, da se oni *zavaraju dok se glavni posao ne svrši*, pošto je *njihova sudbina rešena, a dani odbrojani.* Te pregovore je Mihailović nazivao lažnim[955]. Musakadiću je, uz bataljone u konjičkom kraju i u Kalinoviku, pošlo za rukom da i na području Nevesinja formira muslimanski bataljon, koji je bio pod komandom generalštabnog majora Borivoja Radulovića.

U pokretu protiv antifašističkog NOP-a zbog agonije četničke vojske na Neretvi ravnogorski komandanti su računali i na vojne snage muslimanskih bataljona. Zato je u depešama koje su slate tim komandantima istican zahtjev da *odnos prema muslimanima za vreme akcije ima biti u svemu najkorektniji. Muslimanski živalj ne dirati i veštom propagandom okrenuti muslimane u borbu protiv komunista. Muslimane iz Muslimanske nacionalne vojne organizacije, kao i druge koji se dovedu ili prijave dobrovoljno za borbu protiv komunista, iskorišćavati odmah u borbi. Pri prolazu kroz muslimanska sela najstrožije se zabranjuje svako zlostavljanje stanovništva ili ma kakve pljačke.*[956]

Oni (Muslimani) zajedno sa četnicima vodili borbu protiv Prve dalmatinske i Desete hercegovačke NOU brigade. Njihovu borbenost odmjeravali su i četnici, ali i saveznici drugih boja ujedinjeni s četnicima protiv NOVJ-a i POJ-a. Tako

951 Dokumenti o izdajstvu..., knj. 1, 509-224.
952 Dokumenti o izdajstvu..., dok. 327.
953 Dokumenti o izdajstvu..., knj. 1, 509/214.
954 Dokumenti o izdajstvu..., knj. 1, 509/214.
955 Dokumenti o izdajstvu..., dok. 32, 327.
956 VII, k. 2, f. 19, d. 18 (VK-V-57).

Zaharije Ostojić javlja vojvodi Jevđeviću: *Lukačević na levoj obali ima svega 700 pravoslavnih i 700 muslimana. Muslimani se razbegli posle prve borbe, te ostali samo naši.*[957]

U isto vrijeme oružnički pukovnik NDH Jakovljević i satnik Ilić pišu o *400 muslimana - protukomunističke milicije organizirane po Talijanima - pod vodstvom Uzunovića iz Ostrošca i Bektaševića Zije iz Konjica, koji su svojedobno razoružali oružnike u Bjelimiću. U Konjicu, iščekujući napad partizana, opkolili oružnike sa puškama i uperenim strojnicama sa zahtjevom da oružnici polože oružje.* Zapovjednik italijanske posade u Konjicu je naredio da se oružnicima vrati oružje nakon što je posumnjao da će Uzunovićevi vojnici *pomoću četnika da zauzmu vlast u Konjicu.*

Nije pomogla, ma kakva bila, borbenost ni muslimanske pročetničke, ni četničke, ni ustaško-domobranske vojske, čak ni njemačke, ni italijanske. One su nanijele velike muke jedinicama NOV-a. Najveće nevolje su na nekim sektorima zadale baš četničke snage. *Na sektoru Mostar-Konjic četničke snage su brojale oko 12.000 i zaposjele sve visove sa lijeve strane Neretve, tako da smo bili sa sviju strana opkoljeni u dolini rijeke i samo blagodareći neviđenom u historiji ratnom herojstvu naših boraca mi smo strahovito razbili Nijemce kod Vakufa, Talijane, Nijemce i ustaše i četnike kod Konjica i spasili 4.000 naših ranjenika.*[958]

Svi bataljoni MNVO razbijeni su.

U poznatoj bici na Neretvi u martu 1943. godine razbijeni su svi ti bataljoni pred naletom partizanskih snaga. Zajedno s njima razbijena je tada i glavnina operativnih četničkih formacija koje su stigle iz Crne Gore, Hercegovine, Sandžaka i jugoistočne Bosne.

SVJEDOČENJE JUSUFA UZUNOVIĆA

Slučaj konjičke milicije i njezinog držanja prilikom napada na Konjic diskreditirao nas je kod Talijana potpuno. Sada nam više ni oni ne vjeruju nego misle da smo svi komunisti... Mene je juče vidio poručnik Titi pa mi je sa velikim negodovanjem rekao da je razočaran držanjem muslimana i da je naredio da se od sve milicije pokupi oružje...

Zanimljivu epizodu sa saradnikom dr. Ismeta Popovca iz Hadžića opisuje Mensur Seferović u svom djelu *Vojska za jedno ljeto.* Ime mu je Jusuf Uzunović. On se, pravdajući rasulo pročetničke muslimanske vojske na Neretvi, obrušava na Italijane *što su slabo naoružali miliciju, što u nju nisu izmiješali*

957 Dokumenti..., br. 537/241.
958 ZB, tom II/8, dok. 216.

i svoje vojnike. Kako se sa malo metaka i starim puškama nije ni moglo oprijeti partizanima koji su imali svaki ručni mitraljez. Uz to su bili iznenađeni i partizanskim varkama...[959]

To pismo Uzunovića Popovcu jasno oslikava borbeni moral pročetničke muslimanske vojske nakon bitke za Konjic. Pri napadu na taj grad na Neretvi 19. februara 1943. godine muslimansko-pročetnička vojska nije *opalila nijednog naboja protiv partizana, već su se razbjegli, a dijelom priključili partizanima s povikom: 'Zdravo drugovi, mi smo saveznici...' a umjesto njih borbu su prihvatili domobrani, oružnici i Talijani 'kojima će se radi obrane Konjica pridružiti njemačke i četničke jedinice.*[960]

Sam komandant MNVO-a Jusuf Uzunović, kad je dospio u partizane, svjedočio je da je njegov bataljon imao 400 boraca, a 200 naoružanih. Oružje su kupovali sami seljaci i plaćali svaku pušku 3 do 5 hiljada kuna. Kupovali su i municiju jer su od četnika dobijali samo po tri, a od Italijana po pet metaka, uz nešto hrane. Uzunović je ostao u partizanima i sa političkim komesarom Konjičkog (Mostarskog) i Prozorskog partizanskog bataljona Ibrom Šatorom *prikupljao odbjegle muslimane iz njihovog bataljona, da eventualno nešto ljudstva mobiliše i da ga uklopi u naše redove...*[961]

Jusuf Uzunović je pristupio Mostarskom partizanskom bataljonu, a 10. marta 1945. poginuo kao načelnik štaba 17. krajiške NOU brigade.[962]

Nisu se, svakako, razbježali samo pripadnici MNVO-a. I kod Konjica, i na drugim položajima bježali su i četnici i bili, takoreći, u panici i rasulu. Vojvoda Vojislav Lukačević kod Konjica je sreo *celu Bojovićevu brigadu u paničnom bekstvu.* Pa piše Zahariju Ostojiću: *Jedva sam ih zadržao, možeš misliti šta sam im sve radio. Pokrenuti ih napred nisam mogao. Oko 9 h u Ostrošcu sam zatekao samog Kasalovića, uopšte nije umeo da nam objasni šta se događa. Sa kose gledao sam kako grupice četnika beže bezobzirce prema Konjicu...*[963]

Osam bataljona sa oko 2.500 boraca predstavljali su cjelokupnu snagu Fehima Musakadića. Vojska rastrojena, slabo naoružana i nemotivisana da se bori za ciljeve koje je četnički pokret okrenuo direktno protiv njihovog naroda. To je pokazalo i njihovo borbeno sučeljavanje sa vojnim formacijama NOV-a i POJ-a. Donijelo im je potpuni poraz - neki su zarobljeni, drugi se pobunili i otkazali poslušnost, a najveći broj se predao partizanima, osuli se ili otišli kućama, kao što su to činili i *srpski osvetnici*, kako se kaže u telegramu kojim je Mihailović obaviješten o tome.[964]

959 VII, ČA, kut. 172, f. 2, d. 30.
960 ZB, IV/11, d. 329 i 343.
961 ZB, IV/11, d. 91.
962 Inž. Fazlija Alikalfić, *Moj prvi susret sa drugom Titom*, Zbornik sjećanja o Mostarskom bataljonu, Skupština opštine Mostar, 1989., 339-340.
963 ZB, XIV/2, d. 81.
964 ZB, XIV/2, d. 75, depeše 193, 202, 243, tajna i javna saradnja četnika i okupatora, 1941-1944, str. 62.

Nastalo je opšte rasulo četničke vojske.

Njihove brigade povlačile su se prema Crnoj Gori, Drini, Pivi i Tari. Pri borbenim nastupanjima prethodnicu su im činili propaganda i njeni nosioci i djelatnici. Propagandna djelatnost je ispraćala borbene jedinice i još ostajala u njihovoj pozadini. *Pošteni Srbi pravoslavci* potpisali su u Gacku letak upućen *Muslimanima Bosne i Hercegovine.* Muslimani se u tom letku pozivaju u zajedničku borbu. U gatačkom samom gradu i gatačkom kraju se nakon toga pojavio još jedan letak - Odbora MNVO-a. Namijenjen je Muslimanima gatačkog sreza. U tom letku taj Odbor kritikuje *muslimane Kule Falzagića, što su odbili da pristupe organizaciji dr. Ismeta Popovca.*

U toj aktivnosti je i vojvoda Dobroslav Jevđević. I njegov letak je upućen Muslimanima. On u Trebinju poziva pripadnike muslimanskog stanovništva da *prime srpsku nacionalnost* i da organizuju svoje nacionalne borbene jedinice. Na vidnim mjestima u ovom gradu isticani su i drugi leci četničkog pokreta. Na ulaznim vratima mnogih kuća pričvršćena je rezolucija MNVO-a te četnički polumjesečni glasnik za istočnu Bosnu i Hercegovinu *Vidovdan br. 2.*

Poruke na ovim lecima i listovima su jasne i nedvosmislene. *Svi oni krajevi koji su naseljeni muslimanskim življem biće pripojeni srpskoj jedinici buduće jugoslovenske države.* Slijedi i pouka prema kojoj *na ovu činjenicu muslimani treba da računaju i da prema tome podešavaju svoje držanje.* Na ukazivanje i upozorenje naslanja se utjeha ili ohrabrenje: Muslimani *nemaju nikakva stvarnog razloga da strahuju zbog ove činjenice.* A i što bi se bojali *kad je borba za sve krajeve kao srpske i sa srpskom tradicijom vrhovni cilj srpskog nacionalnog pokreta kojem na čelu stoji general Draža Mihailović.* Muslimanima Trebinja se zatim najkraće objašnjava njihov položaj u srpskoj jedinici buduće jugoslovenske države. Pozivaju se Muslimani da *sami za navek likvidiraju sa idejom autonomističkog uređenja buduće države.* Jer, ta *država će biti uređena po plemenima Južnih Slavena.* To znači da *muslimani ne čine posebno pleme.* Nije nepoznato *da je srpskoj tradiciji i državnoj ideji strana misao o autonomističkom organizovanju države.*[965]

SUDBINA I KRAJ VOJNIH I POLITIČKIH PRVAKA MUSLIMANSKIH ČETNIKA

Kada su u Mostaru 4. juna 1943. godine italijansku komandu i njenu upravu nadomjestile njemačke trupe Nijemci su rasturili MNVO. Jedan broj njenih pripadnika, sa Mustafom Pašićem, uhapsili su i otpremili u zaroblje-

965 VII, FNDH, kut. 259, f. 3, d. 13/4.

nički logor u Zenici, a nakon mjesec dana vratili u Mostar s tim da stupe u SS diviziju. Nijemci su Pašića ponovo uhapsili i predali ustašama, a ovi otpremili u koncentracioni logor gdje su ga ubili.

Ustaše su ubile 19. maja 1943. godine i poručnika Hamdiju Čengića, odbjeglog domobranskog i prvog oficira muslimanske vojno-četničke organizacije. Četrdeset i nekoliko partizana boraca Petog bataljona Desete hercegovačke NOU brigade u jednoj pojati u zaseoku Piskavice kod Uloga zarobili su 12 članova četničkog štaba i prvih saradnika vojvode i komandanta Petra Baćovića. Među njima i Fehima Musakadića, komandanta nekoliko muslimanskih vojnočetničkih bataljona i jednog od trojice prvih muslimanskih prvaka koji su organizovali MNVO. Strijeljan je istog dana.

Dr. Ismet Popovac je ubijen 21. avgusta 1943. godine na putu Trebinje-Dubrovnik. Stradao je od napadača *mladih ljudi obučenih u građanska odijela.* Tako su završila četvorica vojnih i političkih prvaka i organizatora MNVO-a.

Domalo je, iz Gorskog štaba Majevičkog korpusa, sa potpisom *Naše slobodne jugoslovenske planine*, bez datuma, objavljen još jedan letak namijenjen braći Muslimanima. *U kratkom razmaku vremena* - piše u tom letku - *izgubili ste dva vaša čovjeka, koji su jasno i realno gledali na današnje događaje i koji su svim svojim silama nastojali da vas izvedu iz lavirinta u koji ste spali blagodareći Hitleru, drugu Titu i Paveliću i povedu jedino mogućim i pravednim putem. Taj put poznat Vam je i on je tačno određen Jugoslovenskom idejom.*

Ova dva čovjeka, braćo po krvi Jugosloveni, su poručnik Hamdija Čengić i Fehim Musakadić.

MUSAKADIĆ-a nosioca najvišeg priznanja za hrabrost KARAĐORĐEVE ZVIJEZDE iz prošloga svjetskog rata, ubili su nedavno komunisti, a sa njima su ubili još i majora Pantića i nekoliko neustrašivih boraca za slobodu jugoslovenskog naroda i vas muslimana.

Poručnika Hamdiju Čengića, dičnog izdanka familije Herceg-Bosne, ubili su i zakopali na đubrištu u Mostaru na prevaru i mučki način Pavelićeve ustaše, ti din-dušmani svakoga, koji teži za slobodom i pravičnošću.

Jasno se vidi po tim događajima ko vam je prijatelj i da je predvedeni pakt sklopljen između doglavnika Mile Budaka i jevrejina Moše Pijade u kaznionici u Sremskoj Mitrovici još uvijek u punoj važnosti i da ga kako ustaše tako i komunisti sprovađaju dosljedno i u potpunosti.

Četnički list *Istok (Mašrik),* koji je uređivao Mustafa Mulalić, objavio je vijest da je osnovan *Fond Fehima Musakadića*. Obavještava čitaoce da je kralj Petar II po drugi put odlikovao toga rezervnog majora *Karađorđevom zvezdom sa mačevima*, a *istim ukazom počastvovan je Karađorđevom zvezdom i dr. Ismet Popovac.*

Jedinice pristigle iz Srbije su se moralno i borbeno rastrojile. Mulalić se izdvojio od CNK i predao jedinicama NOV-a u Lukavici 12. marta 1945. godine. I Muhamedbeg Preljubović kao komandant Grupe muslimanskih korpusa Jugoslovenske vojske u otadžbini ostao je usamljen. Formiranje njegovog štaba naredila je četnička Vrhovna komanda u decembru 1944. godine. Učešće muslimanskih milicija i legija u zajedničkoj borbi prisutno samo u izvještajima četničkih komandi jedino u propagandne svrhe. Na Lijevče Polju kod Bosanske Gradiške razbijena je četnička vojska u povlačenju iz Crne Gore, Boke i Sandžaka. Njeni komandanti i politički prvaci Pavle Đurišić, Zaharije Ostojić, Petar Baćović, Dragiša Vasić i drugih sa oko 150 starješina i političara, i pored dogovora sa crnogorskim separatistom Sekulom Drljevićem i njegovim ustaškim pokroviteljima da se ponovo uključe u borbu protiv komunista, odvedeni su u koncentracioni logor u Jasenovcu u kojem im se gubi dalji životni trag.

Šesnaesti dio

POKUŠAJ STRATEGIJSKE INOVACIJE RAVNOGORSKOG POKRETA I POSLIJERATNOG UREĐENJA JUGOSLAVIJE

Nedostajući program društvenog preobražaja zemlje nakon rata

ODSUSTVO ZAOKRUŽENOG SOCIJALNO-POLITIČKOG PROGRAMA U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI NAKON ZAVRŠETKA RATA

Nedostatak cjelovitog pogleda na društveno uređenje i cjelovitog programa o ustrojstvu zemlje u novoj državi

Dovršimo našu borbu ne samo protiv komunizma, već i borbu za novu i lepšu otadžbinu, u kojoj će nestati kobnog zla nenarodnog duha Jugoslavije, otadžbinu reda, rada, pravde, onu i onakvu koja će biti dostojna ovih naših žrtava, koje padoše za nju do današnjeg dana. Borimo se za otadžbinu, gdje će naš radnički i seljački narod imati svoja stvarna i potpuna prava, gdje će on sam povesti računa o svojoj sudbini, a ne više da ga vode kojekakve trbonje i probisvjeti. Naša je borba za novog čovjeka, za novo vreme, za novu otadžbinu.[966]

Četničko vodstvo nije imalo bilo šta da ponudi u odsustvu bilo kakvog iole zaokruženog pogleda na Kraljevinu Jugoslaviju kakva će biti po završetku rata u socijalno-političkom ustrojstvu. Ni u vojnom ni u političkom vodstvu nije postojala vizija takvog programa. Propagandnom aparatu je ostavljena jedina mogućnost da prežvakava dio Moljevićevog teksta *Homogena Srbija*. Zato se dvije godine nakon nastanka Moljevićevog memoranduma u avgustu 1943. godine doslovce prenose četiri poznata stava objavljena pod naslovom *Radnicima i službenicima - širom otadžbine.*[967] Ta četiri stava iz *Homogene Srbije* Stevana Moljevića data su u javnom proglasu radnicima i službenicima širom otadžbine i glase:

Rad ima da bude osnov, cilj i smisao života svakog čoveka te da bude pravedno nagrađen prema kvalitetu i kvantitetu.

Kapital ima da bude sredstvo kojim će srpski narod da ostvaruje svoju istorisku misiju na polju narodne odbrane, narodne privrede i narodne kulture, te obezbedi svoj narodni opstanak, ali nosilac kapitala i kapitalizma ima da bude u prvom redu država.

I privatni kapital je narodna svojina, i ima da bude pod zaštitom, ali i pod nadzorom države, te da i on posluži dobru naroda i zajednice.

Država ima da stvori svakom svom državljaninu mogućnost rada i zarade, te da svakog osigura za slučaj bolesti, starosti i iznemoglosti.

966 Četnički letak o programu budućeg ure|enja srpske države po završetku rata.
967 VII, Ča, k. 2, reg. br. 22/3.

Sloboda ličnosti, lične inicijative i lične imovine ima biti svakom državljaninu obezbeđena zakonom; samo ta sloboda ne sme biti zloupotrebljavana i iskorišćavana ni na štetu drugog čoveka ili na štetu zajednice.

Njihovi ideolozi su stalno očekivali da će narodne mase zasigurno tražiti radikalan socijalno-politički program za budućnost. Tražiće i kritiku državne prošlosti. U jednoj od propagandnih instrukcija kažu da će te mase povjerovati onome koji ih bude pripremao politički i duhovno za nova vremena. U zahtjevima za novi program i kritiku prošlosti prednjači omladina. Tražilo se popularisanje osnovnih socijalno-političkih načela toga programa.

KRITIKA PROŠLOSTI U RAVNOGORSKOJ IZVEDBI

Za razliku od četničke organizacije, KPJ je promovisala strategiju NOB-a kao jedinstvo borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje i za pravedniji društveni poredak. Težište je na antifašističkoj oslobodilačkoj borbi uz otvaranje perspektive socijalnog oslobođenja. Široki narodni slojevi pozvani su u borbu *protiv povratka na staro,* za *bolju budućnost* i za *vladavinu naroda.* Smišljeno je aktivirana socijalna energija masa. I time se širio i jačao front borbe protiv okupatora i kvislinga. Postepenom izgradnjom organa nove vlasti, od osnove do vrha piramide, socijalna komponenta borbe je dobijala jasnije državnopravne oblike i bivala sve značajnija.

Poučeni negativnim stavom i političkim odnosom KPJ i NOP-a prema doratnim režimima u zemlji, i tvorci direktiva od četničkih propagandista traže oštru kritiku prošlosti. Kažu da sve više treba isticati načela socijalne pravde za budućnost. Traže propagandu *borbe protiv starih političara* u trenutku kada su političari iz prijeratnih građanskih stranaka već zauzeli ključne pozicije u četničkom pokretu. Ističu neophodnost samokritike na vraćanje *žalosnih političkih prilika* onda kada su se te prilike, i prisustvom tih starih političara, uz ostalo, *ubacile* i *povampirile* u nacionalnom pokretu Mihailovića.

Svakovrsnom propagandnom aktivnošću treba istaći da je omladina baš ta koja je u današnje vreme podnela najveće žrtve, ali koja je vođena avanturistima i strancima, koji su mrzili njen narod i zločincima svake vrste. Tako je moguće omladinu privoleti da sa istim elanom učestvuje u nacionalnom četničkom pokretu.

Direktiva propisuje da četnička propaganda ističe da koren *svega našeg zla leži u politici bivših jugoslovenskih režima.* Ovu kritiku, piše u Direktivi, prvi su ozbiljno započeli komunisti. *Zato su imali uspeha i privremeno zadobili poverenje masa. Naša propaganda treba objaviti borbu protiv starih političara, koji će se truditi da se ubace u nacionalni pokret da bi povampirili bivše naše žalosne političke prilike, dok bi vraćanje tih političkih prilika bilo katastrofalno po naš narod i našu sutrašnjicu. Stoga je neophodnost samokritike i čišćenja nacionalnog pokreta očigledna. Ona treba da ide uporedo sa antikomunističkim programom.*

Formirana je petočlana komisija za izradu socijalno-političkog programa. Program je trebalo da bude podjednako upotrebljiv i u novoj državi nakon rata, i u propagandi u toku rata. Njegova izrada je trebalo da parira onom koji su komunisti formulisali na početku svoje borbe. U tom slučaju bi se mogao iskoristiti i za to da odagna bojazan četničkog vodstva da mase mogu radikalizovati svoje zahtjeve za otvaranjem bliske perspektive u neposrednoj predstojećoj budućnosti. Tom radikalizacijom ne bi se izvršila samo kritika prošlosti. Više od puke kritike mogle bi tražiti primjenu posve novog programa u ustrojstvu zemlje i njenom društvenom uređenju. U Dražinom okruženju je evidentan strah da će te mase povjerovati onome ko ih prije politički i duhovno pripremi za predstojeća nova vremena koja nadolaze. Posebno su strahovali da su to već, na odgovarajući način, učinili komunisti i NOP.

Zato su odlučili da se izvrši kritika prošlosti.

Na socijalno-političkom planu nisu mogli, ni u usvojenom programu ni u instrukcijama, ponuditi nešto ozbiljnije čime bi zaokupili pažnju i interes ljudi. Zato su odlučili da formiraju petočalnu komisiju koja će pripremiti taj program. To je posebno aktuelizovao Kongres u selu Ba u januaru 1944.

NAPADI NA NOPOVSKU VIZIJU BUDUĆNOSTI

Odbor stručnjaka nije izvršio postavljeni zadatak. Opet su, kao i do tada, odložena rješenja *svih aspekata društvenog, socijalnog i ekonomskog karaktera buduće federativne Jugoslavije.* Ono što nisu uradili stručnjaci nadoknadiće propaganda. Ako nije u stanju da predloži poželjna rješenja može osporiti i diskreditovati programe partizanskog pokreta. Kako je ona to uradila?

Na letak u kojem se govori o partizanskim viđenjima neposredne budućnosti naroda i zemlje nakon završetka rata slijedio je četnički odgovor pod naslovom *Komunistički raj.* Pisan je u *Slobodnim srpskim planinama.* Moto je *Ko još želi komunistički raj neka požuri*, a upozorenje: *Jadni narode srpski, zar još ne uviđaš čemu te vode komunisti? Zar ne uviđaš da je komunistički raj - tvoja sigurna smrt?*

Komunistički agitatori, kaže se u ovom četničkom glasilu, *govore narodu da se bore za nešto novo - bolje, za raj - kako su govorili neuki i zatucani komesari, a sami ne znaju zašto se bore i šta hoće... Čuli su da treba da se bore i otpočeše borbu, ali borbu protiv srpskog naroda. Povedoše borbu za ostvarenje raja, ma nema danas raja, a komunisti rekoše da će ga oni stvoriti.*

Nisu u tim glasilima rijetke ni priče u kojima se Srbi borci u partizanskim redovima uvjeravaju kako se partizani bore protiv Srba. Mnogo puta u konstrukcijama. Česti su pokušaji raskrinkavanja agitacije i propagande suprotnog partizanskog tabora. Kao krunski dokaz navodnom komunističkom raju

uzeta je *priča jedne siromašne žene sa Korduna, koja je, navodno, po nagovoru komunista pošla da traži obećanu zemlju, a našla je pakao još gori od pakla.*

Ta *siromašna žena priža kako je još na sv. Jovana krenula iz sela, a rekli su joj da će se poslije dva dana vratiti. A od dva dana stvoriše se tri mjeseca. Nigdje nismo dvije noći prenoćili. Stalno nam kažu: Hajte još samo do ovog mjesta, pa onda opet do ovoga i tako ja sa moje petero djece ugledah i Prozor. U putu su s nama loše postupali; ako smo imali nešto za jelo, otimali su od nas. O nama niko nije vodio računa. Pustili su nas na milost i nemilost. Snijeg, studen, kako je ići preko bosanskih planina, golo i boso, ali partizani ne popuštaju. Nisu nam nikako dali da se vratimo kući. Silan se svijet bio slegao. Ja mislim, kaže jedna sirota da nas je bilo 40.000 sve žena, djece i staraca. Sve su to partizani sobom gonili. Kad smo došli do Prozora, onda nam rekoše: 'Neka svak ide kuda zna, sa nama nemate ništa'. I šta će jadni narod. Okrenuli smo se nazad svojim kućama, pa nek nas ubije ko god hoće. Išli smo preko planine. Nigdje ništa jesti, glad, golotinja, plač djece, jauk i piska uz cijeli svijet. Vjeruj mi, brate moj, da sam svojim očima vidjela od Prozora do Grahova najmanje 5.000 mrtvih ljudi. Imala sam petero djece, a evo vidiš sad imam samo ovo jedino i ono će skoro da umre od gladi. Brate, strašno je, bolje da ti ne pričam.*

Zaključak letka: *Eto komunističkog raja. Eto to je izgleda taj komunistički raj koji su obećali narodu.*

Publikovanje ovakvih priča bilo je sračunato na odvraćanje naroda, posebno Srba, od partizana. Nevažna je pri tome snaga argumenta. Činjenice su nebitne. Leci su fabrikovani, ali istina za njih nije ono što bi bio moralni kodeks pisane riječi. Polazili su od toga da je sve dopušteno: izmišljati, podmetati, omraziti protivnika, a kozmetički našminkati ono što se iznosi iz vlastitih redova. Jedan od takvih letaka štampan je pod naslovom *Da li pobeđuje sunce ili mrak?* Dat je u obliku međusobno isključivih tvrdnji o četničkom i partizanskom pokretu. Evo kako:

Četnički pokret je javan, otvoren, jasan. Partizanski pokret je podzeman, tajan, mračan. Četničke vođe poznate su svima i svakome, partizanske vođe se kriju. Ni u vrhovnom vođstvu niko ne zna ko mu je pravi gospodar, jer oni koji naređuju i govore nisu ni vođe ni gospodari, moraju slepo izvršavati naloge nepoznatih. Politički komesari poznaju samo onog ko njima daje zapovesti. Onog ko njihovom starešini zapoveda ne poznaje niko. Ako slučajno sazna, kažnjava se smrću. Četnički vođe stoje vazda na biljezi, spremni da izađu pred narod i snose odgovornost za svoja dela. Partizanske vođe nisu odgovorne nikome, kriju se pod lažnim imenima.

Četnici se bore za najbolji božji dar na svetu - za slobodu. ,O lijepa, o draga, o slatka slobodo. Dar u kom sva blaga Višnji nam je do'. Partizani se bore za crno ropstvo. U partizanskom komunističkom carstvu vlada nekolicina tirana, a sav narod robuje, kao u doba egipatskih faraona.

Četnici rade na stvaranju nove države u kojoj će biti slobodan seljak, zadovoljan i poštovan radnik, miran i srećan građanin u pravednoj raspodeli svih

dobara. Partizani rade na izgradnji jedne države u kojoj ne smije da bude lične svojine, u kojoj čovek neće imati ni svoje kućice, svoje njive, ni bašte ni vinograda, nego bi sve to moralo da bude svojina države, kojom vlada nekoliko nepoznatih stranih nasilnika, koji bi tada delili svakom milostinju.

Četnike vode narodni ljudi, kojima na srcu leži dobro naroda. Partizane vode pokvarena, propala gospoda, propali političari, nedovršeni đaci, koji nikada nisu valjali ni sebi ni drugima a evidentirani su lopovi i zločinci.

Četnicima vazda lebdi pred očima slika mladog Kralja, seljačkog potomka, koji nam je najveća garancija za sretnu i naprednu budućnost. Partizani uvlače među nas nauku tuđina, Jevrejina Marksa i međunarodnih propalica komunista, kojima nije stalo do doma i otadžbine.

Ako zapitate četnike borce da li bi ostavili četničke redove i vratili se svojim kućama, dobićete odgovor: 'Ni jedan, nikada'. Ako to isto upitate partizane, dobićete odgovor: 'Svi. Odmah!' 'Osim političkih komesara, koji su za biblijsku zdelu sočiva - za prividnu vlast nad svojim bratom, prodali svoju čast i svoj obraz'.

Tako bi, po ovom letku, trebalo da izgledaju četnici i partizani, države i njihovo uređenje nakon Drugog svjetskog rata. Letku, naravno, ne nedostaje udarna zaključna poruka. Ona glasi: *,Kao što mrak ustukne pred prvim sunčanim zracima, tako se partizanski pokret rastapa, kopni i nestaje pred žarkim sunčanim zrakama četničkog pokreta.*

Mnogi leci počinju i završavaju *S verom u Boga - za Kralja i otadžbinu!* ili sa *Samo sloga Srbina spasava*. Na jednom je nacrtano četiri *S* i postavljeno pitanje: *Srbine! Znaš li šta znače ova četiri slova? Samo sloga Srbina spasava! To je narod izrekao na osnovu iskustva iz svoje prošlosti. A neki nenarodni ljudi danas govore da je spas Srbina u neslozi i cijepanju, u partizanstvu. Zamislite snagu od sedam miliona Srba kad bi se složili u dobru! Šta si Ti učinio da se slože? Pomozi Bože - da se Srbi slože!*

Za razliku od partizana koji bježe iz svojih jedinica, po letku nikada ni jedan borac ne ostavlja četničke redove. Da to, ipak, nije tako može se vidjeti iz primjera mnogih drugih letaka i proglasa protiv prebjega u partizane i sračunatih na pridobijanje novih boraca: *Požurite braćo u redove naše!*

Letak kao najmasovnije i najčešće, tehnički najjednostavnije, glasilo donosi stihove: *A kad vam četnik uđe u trag/ neće vam biti ko srna blad/ jer četnik moli dok nekog voli/ i kada jednom molit prestane/ Teško onome sa suprotne strane.* U dnu je parola: *Brže braćo u redove naše*. U skladu s njenim sadržajem *Poruka Srbima Bosne i Hercegovine* objavljuje: *Konac rata se bliži. U zimu već ste ušli. Sneg je već počeo da pada. Ali kao da vas je i on hteo prethodno samo opomenuti: da se trgnete, da se porazmislite, pa je samo olako malo zapršio... I već čitavi mesec dana nestrpljivo čeka na Vašu odluku. On vam poručuje i kaže: ,Požurite tamo gde vam je mesto i gde će vam biti mnogo sigurnije i bolje, jer kad se ja spustim na polje, gore i dubrave nećete moći umaći Vašim čuvarima koji će Vas na onim daskama obilaziti i čuvati da im koji ne umakne! A može Vam se desiti i nešto*

drugo. Ali, o tome govorićemo kada se malo više budete opametili, jer sada mnogi od vas, a naročito mladi proleteri, nisu svesni ove nastupajuće zime, jer ne pada sneg da pomori svet, već svaka zverka svoj trag da pokaže.

IZNEVJERENA OČEKIVANJA SLIKE BUDUĆE DRŽAVE

Nejasne predstave o unutrašnjem razvoju zemlje

Nosioci propagandne djelatnosti su shvatili da narod traži objašnjenja o budućoj, poslijeratnoj vlasti. Kakvo će biti to novo uređenje? Umjesto odgovora, propaganda sugeriše da će se to vidjeti nakon rata kada će se *prepustiti da narod odluči svojom voljom'.* Ali se ni to nije moglo odlagati u beskraj. Dražino vodstvo nije imalo jasne predstave o unutrašnjem razvoju buduće države. Ono nije formulisalo ni svoj program u tom pogledu. Ni njegova propaganda, stoga, nije pružala poželjne odgovore svojim korisnicima. Jedino je mogla da vrti u krugu samo natuknice iz projekata, novinskih priloga i propagandnih instrukcija u autorstvu Stevana Moljevića, koji je i sam bio svjestan zaostajanja ravnogorskog pokreta u odnosu na partizanski u tom pogledu. Zato su i glasila u obradi tih tema bila šuplja i prazna, sa naslaganim opštim pogledima nejasnim i onima koji ih kreiraju.

Potrajalo je to do četvrte ratne godine. Već su zategnuti odnosi četničkog pokreta sa Britancima. Vojne misije su napuštale štabove njegovih jedinica. Inostrana propaganda je okretala leđa Mihailoviću, kada je on u drugoj polovini 1944. formirao Odbor stručnjaka. Dao mu je zadatak da razmotri i predloži rješenja svih aspekata društvenog, socijalnog i ekonomskog karaktera buduće federativne Jugoslavije u kojoj se kao nacije priznaju samo Srbi, Hrvati i Slovenci.[968] Taj odbor je načelniku štaba vrhovne komande 22. avgusta 1944. dostavio izvještaj o svom razgovoru sa američkim poručnikom Džordžom Misulinom (George Musulin). Misulin se spustio padobranom zajedno sa brigadirom Armstrongom (C.D. Armstrong) i potpukovnikom Sajcom (Albert B. Seitz) krajem septembra 1943. Štab Mihailovića je napustio krajem maja 1944. sa oficirima britanskih misija. U Jugoslaviju je ponovo došao 2. avgusta 1944. spustivši se padobranom, navodno, radi rukovođenja organizacijom evakuacije američkih avijatičara.[969]

Osim o karakteru misije razgovor sa Misulinom je vođen i o *situaciji Pokreta u inostranstvu* i o četničkoj propagandi u zemljama antihitlerovske koalicije.

Misulin je rekao, kako izvještavaju članovi Dražinog odbora, da je do sadašnje situacije ravnogorskog pokreta u inostranstvu došlo ne samo zbog pritiska koji Sovjeti vrše na Englesku već i zbog izvanredno jake i organizovane

968 VII, Ča, k. 20, reg. br. 13/6.
969 VII, Ča, k. 20, reg. br. 13/6.

partizanske propagande. *Sa Vaše strane, međutim, nije bilo ništa učinjeno da se ova propaganda parira. Pored svega danas je situacija znatno izmenjena u našu korist. Mnogi ljudi u S.A.D.-u uviđaju da se pomaganjem Titovog pokreta ide ka boljševizaciji celog Balkana i da je Engleska politika u ovom pitanju bila pogrešna. Napomenuo je da se u poslednje vreme to mišljenje naročito širi među američkim senatorima, koji su, kao što je poznato, politički vrlo uticajni. Ima i dosta Engleza, koji dele ovo mišljenje, ali taj proces kod njih ide sporije. Njihovo mišljenje može se intenzivnije promeniti sa evolucijom prilika na terenu. Po mišljenju G. M. (Misulina), Englezi su računali s tim da će naš pokret biti likvidiran. Partizani su polagali velike nade na njihovu ofanzivu kod Toplice i trebalo je da Stojan Pribićević dođe tamo da bi slao dopise o operacijama za zauzimanje Srbije. Poraz komunista u Toplici promenio je kod Engleza mišljenje o snazi našeg Pokreta, naročito zato što je ovaj uspeh izvojevan bez Nemaca i Bugara.*

Članovi Odbora izvještavaju Mihailovića i o drugom razlogu zbog koga je došlo do poboljšanja *naše situacije u inostranstvu.* Taj razlog se nalazi *u prikupljanju palih američkih avijatičara i njihovom vraćanju u američke komande. Partizanska propaganda je tvrdila da četnici iz srušenih aviona pale američke avijatičare ili ubijaju ili predaju Nemcima. Njihovo vraćanje pokazuje da su ova tvrđenja bila netačna na jedan način koji se nikakvom propagandom ne da opovrgnuti. M. G. kaže da je repatriranje dvanaest Rusa koje je on učinio napravilo dobar utisak, i da bi bilo korisno, ako ih još ima na našem terenu da se oni sakupe i otprate u inostranstvo.*

Dr. Slavko Stojković u svojstvu člana Odbora stručnjaka upitao je Musulina da li su Englezi *svesni toga ,da partizani upotrebljavaju oružje koje im oni daju isključivo u cilju vođenja građanskog rata'. Odgovorio mi je da misli da to Englezima postaje sve jasnije. U poslednje vreme engleski oficiri za vezu su konstatovali da partizani poslato oružje i materijal zakopavaju. Iz toga su Englezi izvukli dva zaključka: 1. da partizani imaju više oružja nego ljudi koje bi mogli neposredno naoružati; 2. da partizani ne upotrebljavaju sve oružje koje im se daje za borbu protiv Nemaca već da ga čuvaju za posleratno doba kada bi ga eventualno upotrebili za vođenje građanskog rata. Iz ovoga razloga, tvrdi G. M., partizanima u Sandžaku nije u poslednje vreme dostavljeno oružje već samo namirnice. U vezi sa ovim trebalo bi prikupiti radi naše propagande u inostranstvu tačne podatke o količini oružja i municije koji su nađeni zakopani na terenima osvojenim od komunista.*

Razgovor Odbora stručnjaka sa poručnikom Misulinom obavljen je, približno, u vrijeme kada se u novoj ulozi oglasio Živko Topalović, predsjednik četničkog CNK. On je napustio jugoslovensku teritoriju posljednjeg dana mjeseca maja 1944. i u Italiji pripremio svoj Memorandum namijenjen savezničkim vladama.[970] Sačinio ga je o stanju u Jugoslaviji i otpremio 4. avgusta

970 VII, Ča, k. 14, reg. br. 29/1.

te godine. I taj se dokument, poput razgovora s Misulinom, dotiče oružja koje saveznici u vidu pomoći isporučuju partizanima.

Veliki saveznici su pošli obrnutim putem - piše Ž. Topalović u spomenutom Memorandumu. *Oni su priznali Tita, ali se nisu starali da i Mihailoviću dadnu nužne preduslove za uspešnu borbu, već su ga odbacili i dali veliku jednostranu pomoć Titu. Njemu su pre dali ogromnu količinu italijanskog oružja, a zatim mu vršili veliku liferaciju oružja. Sav saveznički propagandni aparat stavio se na stranu Tita: rezultat ogromno pojačanje građanskog rata i katastrofalno smanjenje borbene snage protiv okupatora. Ovo je stanje koje sam ostavio u zemlji kad sam ovamo krenuo.*

U propagandne svrhe zlorabljene su *ogromne količine oružja koje se Titu liferuju* od zapadnih saveznika ali da se to oružje ne upotrebljava u prave svrhe: protiv njemačkog okupatora nego jedino protiv četnika. Partizani, štaviše, dio te opreme i ne koriste nego kriju i zakopavaju, čuvajući je za *postizanje partijskih ciljeva.* Na tome je zasnovana česta manipulacija: više puta, kroz duže vrijeme, obznanjeno je da su saveznici obustavili isporuku oružja partizanima i da im je ukinuta svaka saveznička pomoć. Uvjerljivosti radi, to će se stavljati u usta i Mak Daulu kao šefu američke vojne misije. Time su zavaravani oni kojima je ta propaganda namijenjena: da se saveznici ponovo vraćaju svojim starim štićenicima. Najčešće vojni misionari nisu tako govorili. Poneki od njih koji su i mogli to iskazati nisu time tumačili zvaničnu politiku vlade svoje zemlje ni saveznika.

Odbor stručnjaka je uskratio četničko vodstvo za svoje prijedloge rješenja budućeg karaktera federativne Jugoslavije. Umjesto izvještaja sa tim rješenjima dostavio je opširnu informaciju o svom razgovoru sa američkim poručnikom Džordžom Misulinom. Njegove ocjene u interpretaciji Odbora stručnjaka liče na pripovijedanje bajke: što je babi milo, to joj se i snilo. U tom svjetlu su Draža i vojno-politički rukovodioci oko njega zasipani tih dana i mjeseci i drugim izvještajima iz zemlje i inostranstva. Najprije od Živka Topalovića[971] zatim i od grupe delegata CNK koje je Mihailović uputio u Italiju da kod savezničke vojne komande i političkih predstavnika britanske i američke vlade obezbijede ravnopravan tretman Mihailovića i NOP-a. Grupu su sačinjavali Adam Pribićević, Vladimir Belajčić, Ivan Kovač, Radoje Vukčević i major Zvonko Vučković.

Koliko se otvara pitanje da li su svi iz stranih vojnih misija tumačili zvaničnu politiku svoje vlade, toliko je u pitanju štošta od svega čime Dražini politički predstavnici u svojim analizama i izvještajima sugerišu ravnogorskom vodstvu kao proizvod ocjena britanske ili američke strane i njihovih izaslanika. Neki od njihovih nalaza su mogli da posluže u propagandne svrhe, doduše prolazne i neutemeljene, ali upotrebljive u trenutku kada se oglase.

971 Dok. br. 5, 108 i 139.

U tu svrhu je izdašno eksploatisan i američki pukovnik Robert Mak Daul (Robert H. McDowell). On se 26. avgusta 1944. spustio padobranom i u Dražinom štabu imao status šefa američke vojne misije.[972] Sa njim su još došli kapetan Milidragović, poručnik Elsvort Kramer (Ellswort Kramer), podoficir Rajačić i jedan radio-telegrafista. Mak Daulovoj grupi se kasnije pridružio i Nikola Lalić, a Kramer je boravio u Štabu Rasinsko-topličke grupe korpusa kod Keserovića.[973]

Kad je stigao šef američke vojne misije u Dražin štab nastao je letak - službeno saopštenje Vrhovne komande JVUO. U njemu je riječ o Mak Daulu. O njegovom dolasku Mihailović je depešom obavijestio sve potčinjene 6. septembra 1944. godine.[974] Dokumenat je bez datuma ali se po depeši može pretpostaviti da je objavljen početkom septembra mjeseca. *Šef američke misije kod Vrhovne komande Kraljevske Jugoslovenske vojske u otadžbini pukovnik Mak Daul službeno je saopštio sledeće:*

1) Partizanima u Jugoslaviji je ukinuta svaka saveznička pomoć, jer je nisu upotrebili protivu okupatora već za postizavanje svojih partiskih ciljeva;

2) U Kraljevini Jugoslaviji uskoro iskrcaće se samo Američke trupe, koje će omogućiti narodu da bez ičijeg pritiska izrazi svoja demokratska načela; i

3) Saveznici su doneli rešenje da se odmah razoružaju i raspuste partizanski odredi u Francuskoj i Italiji, a da oružane snage mogu biti samo redovna vojska.

Draža je naročito insistirao na razoružavanju i raspuštanju partizanskih odreda. On 7. novembra 1944. godine naređuje: *Iskoristite u propagandne svrhe vest radio Londona da su Saveznici u Grčkoj raspustili partizanske odrede, pošto pod komandom jednog savezničkog đenerala formiraju redovnu vojsku.* Valjda je mislio da ni u Jugoslaviji ne treba da opstanu partizanski odredi, da je toj zemlji potrebna redovna vojska pod komandom jednog - generala, makar i savezničkog.

Šta je donio Svetosavski kongres 1944. godine

SELO BA NASPRAM JAJCA

Neposredno pred zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu, polovinom novembra 1943. godine, do izbjegličke vlade je stigla vijest da su se sve opozicione poli-

972 Dok. br. 52 i 60, knj. 4.
973 Dok. str. 147, knj. 4.
974 Letak je u Arhivu VII, Ča, k. 16, reg. br. 15/2.

tičke partije prijeratne Jugoslavije udružile, među njima i socijalisti. Vlada je doznala da su sve one pristajale uz JVUO. Na britansku propagandu je svaljena krivica što tom udruživanju nisu pristupili i svi Hrvati neuključivši ustaše. Vladi je dostavljena i zvanična informacija o tome datirana 12. decembra 1943. godine. Operisalo se i sa formiranjem Izvršnog komiteta Centralnog nacionalnog komiteta, iako je taj komitet osnovan još 1941. godine. Da se organizuju političke ličnosti iz prijeratnih stranaka zasluga pripada Mihailoviću. On je time htio da proširi političku osnovu svoga pokreta. Računao je, osim toga, da se približava čas početka borbe *od presudnog istorijskog karaktera*. Ta je borba odlagana od početka ustanka i neprestano taj početak bio vezan za savezničku invaziju. Tu invaziju je očekivao u proljeće 1944. godine. I dalje je ostalo na snazi važeće pravilo da se JVUO sačuvaju od *preuranjenih akcija*. Vrijeme do toga očekivanog proljeća i iskrcavanja saveznika na Balkan iskoristiće se za lokalne tajne sporazume sklopljene sa njemačkim okupacionim formacijama, kvislinškim režimima i komandantima za udruženu borbu protiv komunista. U osnovi te inicijative u vezi sa udruživanjem opozicionih partija je namjera da se, naspram AVNOJ-a, stvori političko tijelo koje će donijeti politički program za najširu jugoslovensku akciju, ali koje će ofanzivnije krenuti u određene mjere i aktivnosti u svjetskim razmjerama.

Sve te akcije i inicijative su došle sa velikim zakašnjenjem. Događaji i unutar zemlje i na međunarodnom planu su ubrzano odmicali ispred tih njihovih aktivnosti, ne samo Mihailovića i udruženih opozicionih stranaka nego i predsjednika izbjegličke vlade Božidara Purića. Slobodan Branković piše kako je Purić tek u februaru 1944. godine podsjećao kraljicu Mariju kako je nakon kapitulacije Italije *ceo zvaničan svet bio oduševljen Titom*. On je savjetovao da kralj Petar obavezno ode kod Tita ukoliko ima namjeru da sačuva krunu i prijesto.[975] Zbog toga su mnogi spomenutu Dražinu i Purićevu inicijativu unaprijed shvatali kao nastojanje da se spasava propala stvar, premda je u vodstvu ravnogoraca, pa i kod Draže lično, te kod mnogih političara, još postojalo uvjerenje da se nada i realni izgledi sačuvaju ostvarivanjem tih inicijativa. Za njihovu realizaciju i ravnogorsko vodstvo i Purićeva vlada su htjeli da vojne slabosti svoga pokreta nadomjeste političkom potporom na što široj osnovi. Povezivanje sa uglednijim ljudima iz javnog života donosilo je političko rivalstvo, bitno različite pristupe i gledanje na moguća rješenja. Produbljene su i odranije postojeće razlike između oficira i političara, kao i jaz između Mihailovića i Dragiše Vasića. Različiti interesi među političkim ličnostima iz građanskih stranaka izražavani su i time što su oni predstavljali sami sebe ili vrlo uske grupe ljudi bez ikakve podloge u vojnoj snazi.

Da se sazove, organizuje i održi skup koji bi okupio iole impozantniji broj delegata sa područja izvan onih u kojima su djelovali centri ravnogorskog

975 Slobodan Branković, *Svetosavska socijalistička federativna monarhija, Duga*, Beograd, avgust, 1991.

pokreta odlučujuće su doprinijeli i pomogli četničko-njemački sporazumi. Kako je njemački okupator znao za Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu, ali nije bio u stanju da preduzme bilo šta čime bi spriječio njegovo održavanje, tako je znao i za sazivanje i održavanje Svetosavskog kongresa u selu Ba dva mjeseca nakon jajačkog skupa, ali je blagonaklono odškrinuo vrata za kretanje i dolazak delegata na taj skup.

Kongres je održan od 25. do 28. januara 1944. godine u selu Ba pod Suvoborom u neposrednoj blizini Dražinog štaba na Ravnoj gori. U četničkoj propagandi je do tada veoma mnogo upotrebljavana floskula *U slobodnim srpskim planinama*. Takve potpise nosi najveći broj letaka i proglasa obznanjenih u okviru te propagande. Kratko vrijeme pred taj skup za tu propagandu je pronađena konjunkturnija četnička terminologija - *U slobodnim jugoslovenskim planinama*. U tim *jugoslovenskim slobodnim planinama* održan je i taj kongres na dan Svetog Save, u vrijeme velikog srpskog praznika, po čemu je poznat još i kao *Svetosavski kongres*. Osim svetosavskim kongres je nazvan i narodnim. Različiti su podaci o broju prisutnih delegata: 274, i *preko 300*, predstavnika četnika, komandanata i političara, iz CNK i Beogradskog četničkog komiteta. Građanske stranke su predstavljali: dr. Živko Topalović (vođa socijalista), Adam Pribičević (Demokratska stranka), Mustafa Mulalić, bosanski musliman i prijeratni narodni poslanik, inž. Vladimir Predavec (HSS), sin pokojnog Josipa Predaveca, Anton Krejči, izbjeglica iz Maribora, također bivši narodni poslanik, Velimir Jojić, raniji narodni poslanik iz Demokratske stranke iz Andrijavice, Dimitrije Lazarević, član Glavnog odbora Radikalne stranke, a uz njih i američki kapetan član savezničke misije Valter Mansfield.

Razdor je još spočetka nastao između političara iz vrha pokreta i političara iz stranaka. Od vođa iz CNK i Beogradskog komiteta obrazovao se tabor koji je osporavao pravo predstavnicima stranaka da sudjeluju u radu kongresa. Organizacioni komitet sastavljen je od dr. Živka Topalovića (predsjednik), te Dragiše Vasića i dr. Stevana Moljevića. Topalović je dobio funkciju predsjedavajućeg kongresom, Draža ga je ustoličio savladavši prethodno veliki otpor političara iz vrha pokreta. Kažu da je on očekivao od Topalovića korist na međunarodnom planu jer je bio vođa Socijalističke stranke i imao poznanstva sa članovima britanskog parlamenta, posebno laburistima i Klimentom Atlijem kao čelnom ličnošću Laburističke partije u Velikoj Britaniji. Uzdizanjem Topalovića Draža je istovremeno postigao da svoj sukob sa Dragišom Vasićem, koga su zvali još i *srpskim Hemingvejem*, prevaziđe tako što će ga još više udaljiti u stranu. Prvoborci pokreta, s njima i delegati četničke omladinske organizacije tzv. *štab 501 ravnogorske omladine*, protivili su se da pridošlice, usto drugorazredni političari, članovi građanskih stranaka zaposjednu vodstvo pokreta. U tim političarima su vidjeli prvu smetnju poslijeratnog napretka.

Kongres je otvorio Dragiša Vasić. Na početku je Draža dao izjavu kao riječ komandanta JVUO ali i kao vojni ministar u izbjegličkoj vladi. Zatim su s referatima nastupili Stevan Moljević, Živko Topalović i drugi.

Najvažniji zaključak kongresa bio je o osnivanju Jugoslovenske demokratske narodne zajednice (JDNZ) Topalovićev referat o programu JDNZ, odluke i Rezolucija značili su stanovite nove poglede i ideje u vezi sa odnosom četničkog pokreta prema uređeju Jugoslavije u budućnosti. O radu kongresa objavljena je brošura u čijem predgovoru je nagoviješteno kako će o tome biti objavljena i posebna knjiga.

ŠTA JE REČENO U REFERATU I KONGRESNOJ REZOLUCIJI

Na AVNOJ i njegove odluke, pa i na strategijsku usmjerenost Saveznika nakon sastanka *velike trojice* u Teheranu, izbjeglička vlada, vodstvo ravnogorskog pokreta zajedno sa predstavnicima doratnih političkih stranaka, uzvratili su sazivanjem svoga kongresa. Taj kongres, poznat po tome što je sazvan u selu Ba i što je nazvan i svetosavskim, pokušao je da olakša četničku poziciju koju su dotle u zemlji obilježavale dvije kapitalne slabosti: prvo, bila je velikosrpski orijentisana od početka. Zbog toga nije mogla računati ni na kakvu podršku u redovima pripadnika ostalih, posebno nesrpskih naroda u zemlji, izuzev u Crnoj Gori. Druga slabost ravnogorske pozicije širom zemlje ispoljavala se u rasprostranjenoj kolaboraciji četničkog pokreta sa okupatorima i kvislinškim vojnim formacijama i vlastima. Stoga su neposredno nakon Kongresa organizovani narodni zborovi sa osnovnim ciljem da se narod u najširem mogućem smislu obavijesti o tom skupu i zaključcima što su doneseni na njemu.[976]

No, najprije o Kongresu, onome što mu je neposredno prethodilo, te o njegovom toku krajem januara 1944. godine.

Vijesti o novoj Jugoslaviji eksponirane su senzacionalistički u svjetskoj javnosti. Izbjeglička, Purićeva vlada u Londonu, i *Titova vlada* u zemlji, dva su međusobna suprotstavljena subjekta identifikacije Jugoslavije. Nastupio je period paralelizma vlada. Saveznici su nastojali da politikom kompromisa pronađu rješenja *jugoslovenskog problema*. Reakcije onih koji su bili direktno pogođeni avnojskim činom bile su oštre. Emigrantska vlada i sukobljene strane u zemlji reagovale su čak i nekontrolisano, pa i politički samokompromitujuće. Predsjednik Božidar Purić je pokušavao da diskredituje partizane i

976 *Kongres u Ba o AVNOJ-u u Jajcu.* Naspram avnojskih odluka u Jajcu o kralju Petru, kongres u selu Ba utvr|uje da je kralj Petar narodni kralj po ustavu i zakonima Jugoslavije i smatra da je on obavezan na vršenje kraljevske dužnosti. Stoga *kongres odlučno protestuje protiv poznate odluke ustaško-komunističke manjine, koja je u težnji da nametne svoje prevratničke ideje i ostvari politiku svršenog čina zloupotrebom narodske volje i prejudiciranjem narodne volje.*

Kongres se služio istom leksikom kao i četnička propaganda - *ustaško-komunistička banda*, primjerice. NOP je nazvao komunističkom akcijom *koja ruši ustavni poredak* i koja *izaziva gra|anski rat, slabi otpor snaga naroda protiv okupatora. Ta stranka vrši nasilno mobilisanje naroda i u svoje redove prima ratne zločince.*

njihove akte kao terorističke. Time je na sebe navukao kritiku i savezničkih predstavnika i pojedinih dobronamjernih građanskih političara, naročito Slobodana Jovanovića.

Vlada u izbjeglištvu je bila upoznata da su se sredinom novembra 1943. godine sve opozicione partije udružile, uključujući i socijaliste. Stale su uz JVUO. Draža je uvjeravao Purića da bi mu prišli i svi Hrvati, osim ustaša, da nije britanske propagande. Predsjednik te vlade je 12. XII 1943. upoznat da je obrazovan Izvršni odbor Centralnog nacionalnog komiteta (CNK) koji postoji od avgusta 1941. Bio je to pokušaj Mihailovića da okupi političke ličnosti iz stranaka, proširi političku osnovu četničkog pokreta u smjeru pragmatičnije politike izbjegličke vlade. Četnička borba protiv okupatora je i dalje odlagana za proljeće 1944. To je opet značlo za vrijeme očekivane savezničke invazije. Do tada je trebalo da se JVUO sačuva od *preuranjenih akcija*, iskoriste lokalni tajni sporazumi sa njemačkim komandantima, za zajedničku borbu protiv komunista. Trebalo je stvoriti nešto kao protutežu AVNOJ-u, organizovati političku akciju u jugoslovenskim razmjerama i na svjetskoj sceni.

Božidar Purić kao predsjednik izbjegličke vlade, tako i njegov vojni ministar u Dražinom licu, kasnili su za događajima. U takvoj atmosferi Purićeva i Mihailovićeva inicijativa svodila se na pokušaj spasavanja propale stvari, mada vođa četnika i prozapadno orijentisani političari nisu gubili nadu u uspjeh.

Po Purićevim uputama Dražino vodstvo je htjelo da se poveže sa što uglednijim ljudima iz javnog života. Vojne slabosti bi se, kako je računao, prevazišle političkom potporom na široj osnovi. Pri tome je dolazilo do surevnjivosti i sukobljavanja između političara i oficira u Dražinom štabu, pa i između Draže i Dragiše Vasića. Političke ličnosti iz građanskih stranaka za svoje aktiviranje pretpostavljale su vojnu snagu, pogotovo onu čiji je komandant član izbjegličke vlade, ali ni u tome im nisu bili podudarni interesi.

U četničkoj propagandnoj terminologiji skup u selu Ba održan je u slobodnim srpskim, odnosno u slobodnim jugoslovenskim planinama, od 25. do 28. januara 1944. godine. Skup je nazvan kongresom, usto narodnim i svetosavskim, jer je to vrijeme srpskog praznika svetog Save. Okupilo se oko 274, po nekima i preko 300 delegata: predstavnika četnika, komandanata i političara, iz CNK i Beogradskog komiteta, građanskih stranaka. Odmah su iskazana neslaganja između političara u vrhu četničkog pokreta i političara iz stranaka. Vođe iz CNK i Beogradskog četničkog komiteta protivili su se sudjelovanju predstavnika stranaka na kongresu. Organizacioni komitet činili su Živko Topalović, kao predsjednik, Dragiša Vasić i dr. Stevan Moljević. Otpočela je i borba za vodeću ulogu. Dražin lični sukob sa Vasićem poslužio je vođi ravnogoraca da *srpskog Hemingveja*, kako su ga nazvali, potisne u stranu. Tome se usprotivio Topalović premda mu je to išlo u prilog. Četnički prvoborci u pokretu nisu se mirili s tim da pridošlice iz stranke kao *drugorazredni političari* zaposjednu čelne pozicije. U tome su prednjačili delegati četničke omladinske organizacije *štab 501 ravnogorske omladine*.

Bilo kako bilo, najznačajniji zaključak je osnivanje JDNZ-a - Jugoslovenske demokratske narodne zajednice. Topalovićev referat i Rezolucija trebalo je da inoviraju koncept pokreta i uređenja Jugoslavije u budućnosti. O radu kongresa objavljena je i brošura Izvršnog odbora Nacionalnog komiteta KJ. U njenom predgovoru se kaže da će o tome biti objavljena i knjiga, a odbor se predstavio kao vodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta.

I kongres i program JDNZ-a su se izjasnili protiv obnavljanja starog oblika Jugoslavije i za pretvaranje starog državnog ustrojstva u federativnu zajednicu. Zajedno sa hrvatskim i slovenačkim na bazi etničkih cjelina, sa samoupravama u njenim okvirima. Da bi se u budućnosti Jugoslavija izgradila bez kriza potrebno je osloboditi se zablude nikle iz tradicije homogene Srbije o njenom uređenju kao centralističke države. Ne vještačka nacionalna većina, nasilje državnog centralizma da bi se održao režim, niti formiranje vještačkih političkih stranaka, jer bi učinili zlo još gorim. Državni i društveni poredak podrazumijeva reforme i reorganizovanje s istodobnim stvaranjem odbora JDNZ-a i nezavisnog sudstva. Dražina vojska je predstavljena kao *narodna demokratija pod oružjem* sastavljena od seljaka, sposobnih za hajdukovanje, s malo varošana na njihovu sramotu, i od rezervista koji se poslije odsluženja obaveze vraćaju u selo.

Najavljujući reforme najdublje u socijalnoj oblasti, Topalović se u ime socijalista izjasnio protiv diktature komunista, njihove partijske vojske, nedemokratske politike i skrivenih ciljeva osvajanja vlasti iskorišćavanjem ugroženih, naročito srpskih masa. Velika moć Titovih formacija krajem 1943. objašnjena je naređenjem o predaji njima italijanske vojske na jugoslovenskom tlu u vrijeme njene kapitulacije. Odluke AVNOJ-a donesene u Jajcu označene su komunističkim političkim pučem. Saveznici su upozoreni da ih ne mogu priznati zbog postojanja legitimnog i međunarodno-pravnog priznatog nosioca državne nezavisnosti i suverenosti. Komunisti plebiscitom o monarhiji u oslobođenim krajevima ne mogu da dobiju glavnu političku bitku nego je potrebno da prihvate bratski poziv i pristupe JDNZ-u, da se okrenu narodnoj demokratiji, da se odreknu svoje organizacije političkog i vojnog revolucionarnog preduzeća.

Topalović je tumačio da pod vodstvom komunista postoje dvije vojske: partizani i Narodnooslobodilačka vojska; NOP i AVNOJ nemaju demokratski karakter, da su oni od građanskih političara okupili nekoliko beznačajnih ličnosti (*prišipetlji*). Objašnjavao je da su odlukama u Jajcu zbačeni kralj i vlada, ustav, a proglašena nova vlada, te stvorene, pored ujedinjene Slovenije i Hrvatske, još i šest posebnih srpskih država: Bosna, Hercegovina, Crna Gora, Sandžak, Makedonija, Srbija, država sa osam federalnih jedinica. Iza toga ne stoji narod nego komunistička manjina. On je osporavao legitimni smisao toga postupka s ciljem da odbrani međunarodno priznatu vladu i kralja, svodeći odluke AVNOJ-a na lijevi i desni totalitarni ekstrem, bez analize njihovog smisla, mogućnosti i volje snaga koje su predvođene komunistima

izražavale većinu. Da se stav kongresa ne bi protumačio kao protivsovjetski, pojasnio je da je on protivtitovski. Odnosi snaga i projektovano rješenje nisu davali velike izglede takvim političkim željama.

Donesena Rezolucija kongresa u selu Ba podijeljena je u sedam tačaka: za budućnost Srba, Hrvata i Slovenaca sudbinski je važno da se snage naroda složno i bratski povežu; da se stranke potčine narodnoj disciplini i da zajedno sa ravnogorskim pokretom čine JDNZ; da usvoje program JDNZ kao opštenarodni; da se Jugoslavija obnovi i proširi kao demokratska i federativna država, s tri federalne jedinice u obliku ustavne i parlamentarne nasljedne monarhije, s dinastijom Karađorđevića i kraljem Petrom Drugim na čelu; da se narodu dadne mogućnost zadovoljenja ekonomskih, kulturnih i socijalnih interesa kroz široke narodne, samoupravne, uz političke slobode i prava i obezbjeđenje od državne organizacije korjenitih privrednih, socijalnih i opštekulturnih reformi.

Izbjeglička vlada je iskazala zadovoljstvo zbog održavanja kongresa. To se kaže i u pismu Bogoljuba Jevtića. Naročito je smatran politički važnim stav o tome da vlada i njene snage u zemlji nisu protiv Moskve, da su one sa saveznicima, za federativnu Jugoslaviju, a protiv nasilja i terora. Jevtić dijeli uvjerenje da je dobro što je Draža ne samo uspio da održi nacionalni kongres nego i što se ne upušta u borbu od *strategijskog presudnog karaktera.*

Perspektiva JDNZ-a oslonjenog na zapadne saveznike pokazala se lažnom iluzijom, a program samo inspirativna zamisao na papiru. S povlačenjem britanskih misija iz četničkih štabova i ispadanjem Mihailovića iz novog, Šubašićevog vladinog sastava, nije bilo mogućnosti da se program JDNZ-a promoviše u zapadnosavezničkoj režiji. Raslojavanje je nastalo unutar četničkog pokreta kada je kralj pozvao sve snage u zemlji pod Titovu zastavu.[977]

977 Živko Topalović sa Aleksandrom Popovićem-[acom i Branom Ivkovićem otišao iz Beograda kod Mihailovića. Sastali su se u selu Orovići (srez azbukovački) i sporazumjeli da se sazove kongres delegata četničke organizacije i jednog broja ljudi iz vodstva bivših političkih partija. Cilj kongresa je da se paralizuje veliki uticaj na javno mnijenje u zemlji i inostranstvu zasjedanja AVNOJ-a održanog 29. novembra 1943. u Jajcu. Tako je došlo do kongresa u selu Ba krajem januara 1944. godine. Glavni referat podnio je Topalović. Izabran je za člana *odbora trojice* koji je do juna 1944. godine bio vrhovno političko rukovodstvo četničke organizacije. Od 28. do 30. juna te godine organizovan je prošireni CNK, u koji je ušla polovina predstavnika četničke organizacije, a druga polovina iz vodstava bivših političkih partija. Izabran je Izvršni odbor, a predsjednik je postao Stevan Moljević.
Žujović i Topalović su krajem 1944. godine u inostranstvu organizovali CNK i rukovodili njegovim radom. Glavna funkcija komiteta je propaganda protiv NOVJ-a i nastojanja da steknu podršku za Dražine četnike u inostranstvu.

POLITIČKO OKUPLJANJE U SLOBODNIM SRPSKIM PLANINAMA

Po završetku četničkog kongresa u selu Ba napisana je i objavljena brošura posvećena Jugoslovenskoj demokratskoj narodnoj zajednici. U njoj se donose odluke Svetosavskog kongresa u slobodnim srpskim planinama. *Od 25. do 28. januara 1944. godine pod planinom Suvoborom održan je veliki narodni kongres... U ime vlade Kraljevine Jugoslavije kongresu je prisustvovao ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva, načelnik štaba Vrhovne komande, armijski general Draža Mihailović. On je pred kongresom dao izjavu u ime svoje i vojske pod njegovom komandom. Najvažniji zaključak kongresa je osnivanje ,Jugoslovenske demokratske narodne zajednice' i utvrđivanje njenog programa. Politiku narodne zajednice i njen program protumačio je u svom referatu dr. Živko Topalović. O celokupnom radu ovog znamenitog kongresa objaviće se posebna knjiga. Ova brošura služi isključivo tome da se objasne osnovna načela narodnog oslobodilačkog pokreta i namenjena je u prvom redu našim propagandistima. - Izvršni odbor centralnog komiteta Kraljevine Jugoslavije.*

Donesena je i Dražina izjava na kongresu. *Zahvaljujući vam svima na pozivu u ime kraljevske vlade i jugoslovenske vojske, pozdravljam vas kao predstavnike organizacija demokratskog naroda Jugoslavije i želim vam srećan rad na ovom velikom narodnom državnom poslu. Najenergičnije sa gnušanjem odbijam tendenciozne glasove ma sa koje strane dolazili, da vojska i ja lično imamo ma kakve diktatorske težnje i namere... Najenergičnije sa gnušanjem odbijam zlonamerne glasove o kolektivnoj odmazdi prema masama.*

Živko Topalović je obrazložio program Jugoslovenske demokratske narodne zajednice (JDNZ). Na kongresu su sa srpske strane bili *predstavnici i pripadnici radikala, demokrata, samostalnih demokrata, zemljoradnika, nacionalista, socijaldemokrata, republikanaca i neopredeljenih. Nedostaju samo komunisti. I sa slovenačke strane imamo predstavnike i pripadnike sve tri velike narodne stranke slovenačke ljudske, jugoslovenske, nacionalne i socijalističke. Nedostaju samo komunisti... Komunistička stranka Jugoslavije danas nije sa nama i mi ćemo prema njoj i njenoj vojnoj političkoj akciji opredeliti vrlo jasno stanovište i njoj će, pod uslovima koje ćemo postaviti, biti otvorena vrata jugoslovenske zajednice. Zavisi samo od nje hoće li ili ne prići toj zajednici. Ova opšta narodna sloga koja je još od samog postanka težnja ravnogorskog pokreta omogućiće da i on pristupi zajednici. Tako je opštom slogom stvorena jedna nova celina koja će se zvati jugoslovenska narodna zajednica... Zato je naš narodni pokret čvrst, nesalomljiv kao ove planine, kao grmlje u planinama, dok su komunistički pokušaji slični suhom lišću koje je jedan vetar doneo, a drugi će odneti sa planine... Nama se prigovara da nedemokratski postupamo kada naš narodni pokret vezujemo za vojnu formaciju pod komandom generala Mihailovića i za njegovu ličnost. Komunistička propaganda u inostranstvu raširila je tvrđenje kako je ravnogorski pokret, stvoren oko generala Mihailovića, fašistički, kako teži diktaturi, obnovi monarhističkih i*

drugih nasilničkih i nemoralnih režima koji su zadnjih godina odveli Jugoslaviju moralnom, političkom i vojničkom slomu. Da to nije istina dokazuje i ovaj naš kongres. Vi ste čuli potpuno jasnu i potpuno određenu izjavu generala Mihailovića, koja je njegova ispovest i zakletva pred licem naroda. Neće biti nikakvih vojničkih diktatura i nikakvih veštačkih režima.

Komunisti se nisu ograničili na ono što mi činimo, da suzbiju rasplamtelu mržnju zemlje, da gase želju za osvetom, da mire zavađenu braću, da unesu mir u pitanju odgovornosti, da štite nevine, a onima koji su krivi za ratne zločine da spreče vršenje zločina, prepuštajući kaznu nad njima sudovima Oni su širom otvorili svoje redove krvolocima u Hrvatskoj da se sklone od odgovornosti, već su dali prilike da sada kao partizani, vojnici Narodnooslobodilačke vojske, produže svoje zločine. U komunističkom vodstvu stalno raste mržnja na Srbe. Razlozi su potpuni slom u Srbiji. Komunisti su imali sreće da pod vidom borbe protiv fašizma ne samo popunjavaju svoje redove ljudstvom i materijalom iz fašističke sredine već da od fašista dobijaju vrlo velike količine oružja i municije.

Na četničkom kongresu u selu Ba od 25. do 28. januara 1944. godine usvojen je i Statut JDNZ koja *obuhvata sve građane Jugoslavije koji u celosti prihvataju opšti narodni program koji je utvrdio narodni kongres. JDNZ, po tom statutu, uz kongres ima Centralni nacionalni komitet i izvršni odbor, oblasne nacionalne komitete, sreske i opštinske odbore, gradske, mjesne i seoske odbore. Od pet odbora na koje se dijeli uvršten je i Odbor za propagandu. Njegov zadatak je da organizuje i upravlja celokupnom propagandom u zemlji i inostranstvu.*

SVETOSAVSKI KONGRES I PRATEĆA PROPAGANDA

Na Svetosavskom kongresu u selu Ba dr. Živko Topalović izjasnio se protiv *diktature komunista, njihove partijske vojske, nedemokratske politike i skrivenih ciljeva osvajanja vlasti, iskorišćavanjem ugroženih, naročito srpskih masa, bez obzira na žrtve.* On je obrazložio da su komunisti *zbog neuspjeha političke akcije među Srbima, proglasili srpski narod kontrarevolucionarnim.* Moć nopovskih formacija krajem 1943. godine objasnio je naređenjem po kojem je *italijanska vojska partizanima predala oružje u vrijeme kapitulacije.*

Topalović je govorio i o odlukama AVNOJ-a. Označio ih je komunističkim političkim pučem. Saveznike je, pri tome, upozorio da NOP i njegove formacije ne mogu priznati zbog postojanja legitimnog i međunarodno pravno priznatog nosioca državne nezavisnosti i suverenosti. Komunisti plebiscitom o monarhiji, kako je rekao Topalović, u oslobođenim krajevima ne mogu dobiti glavnu političku bitku. Zato im je stavio do znanja potrebu da prihvate bratski poziv i pristupe JDNZ-u, da se okrenu narodnoj demokratiji, da se odreknu svoje političke organizacije i vojnog revolucionarnog preduzeća.

I u ekspozeu Topalovića, i u drugim stavovima iskazanim u selu Ba objašnjeno je da pod vodstvom komunista postoje dvije vojske: partizani i Narodnooslobodilačka vojska. Po tom tumačenju NOP i AVNOJ nemaju demokratski karakter. Što se tiče građanskih političara, rečeno je da je skup u Jajcu okupio nekoliko prišipetlji - beznačajnih ličnosti. Posebno se Topalović u referatu bavio AVNOJ-em i njegovim odlukama. Objasnio je da su odlukama AVNOJ-a zbačeni kralj i vlada, ustav a proglašena nova vlada. Stvorene su, pored ujedinjenja Slovenije i Hrvatske, još i šest posebnih srpskih državica. To znači državu sa osam federalnih jedinica. *Otkrio* je da iza toga ne stoji narod nego komunistička manjina. Osporavajući legitimni smisao odluke o tome i braneći međunarodno priznatu vladu i kralja, Topalović je okarakterisao odluke AVNOJ-a kao *levi i desni totalitarni ekstrem.* U kritici AVNOJ-a i njegovih odluka Svetosavski kongres se čuvao da se ne shvati kako je on usmjeren protiv Sovjetskog Saveza. Zato je jasno rečeno da su stavovi kongresa u selu Ba protivtitovski.

Istoričari, inače, komparacijom sadržaja dokumenata AVNOJ-a i JDNZ-a pronalaze razlike i istovjetnosti, ali i sličnosti. Istovjetni su po tome što se sve definiše i izvodi iz naroda: pokret, vojska, država, poštovanje saveznika i pozivanje na Atlantsku povelju, federativno uređenje, ali s različitim brojem federalnih jedinica: AVNOJ - šest, JDNZ - obnovu tri. Državno-pravno konstituisanje nacija je jedna od bitnih razlika među ovim skupovima i dokumentima: AVNOJ - pet, a JDNZ - priznaje tri nacije. JDNZ uz to uvodi federaciju na etničkom principu. AVNOJ, za razliku od Svetosavskog kongresa, zalaže se za novu Jugoslaviju kao demokratsku republiku, a JDNZ kao monarhiju. Najbitnija razlika je u tome što program AVNOJ-a nameće radikalne promjene u svim sferama života, dok to nije slučaj i sa JDNZ-om. JDNZ i AVNOJ u osnovi svojih programa i odluka pozivaju se na demokratsku Jugoslaviju. Suština koja se pod tim terminima i pojmovima demokratska Jugoslavija podrazumijevala je bitno različita - po tome šta se pod tim podrazumijevalo, način kako da se to ostvari; ispred i iza tih programa stajale su suprotstavljene snage neprijateljski nastrojene jedna prema drugoj. Privlačno definisane zamisli su određene i njihovo ostvarenje je određeno tim međusobno suočenim neprijateljstvima.

U propagandi Svetosavskog kongresa i u redovnoj četničkoj popularizaciji kongresnih odluka JDNZ-a i njegov program su predstavljeni savremenim političkim i socijalnim ustrojstvom. Kongres u selu Ba, koji se smatrao osnivačkim, uzdignut je visoko kao izuzetno veliki događaj. I dr. Živko Topalović je, 10 dana nakon kongresa, dao izjavu kojoj je dat najveći publicitet, a kongres okarakterisan kao jugoslovenski. Taj skup će ostati upamćen još po jednoj epizodi. Draža je, naime, zatražio od Britanaca kao saveznika posredovanje u eventualnom sporazumijevanju četnika i partizana. On je to zahtijevao nakon što je britanski saveznik bezbroj puta od početka toga rata do Svetosavskog kongresa insistirao na tom ujedinjenju snaga NOP-a i ravnogorskog pokreta

i njihovo jedinstveno dejstvovanje protiv okupacionih i kvislinških formacija. Ti zahtjevi nisu nailazili na razumijevanje ni Draže ni cjeline vodstva ravnogoraca. Kongresnu Dražinu izjavu i poziv Forin ofis je odbio uz komentar da sada ne vidi razloga za tim posredovanjem. Za sve misleće ljude to je ukazivalo kako su četnici odbačeni od zvanične Velike Britanije kao saveznici.

VOJSKA KAO "NARODNA DEMOKRATIJA POD ORUŽJEM"

Stvaranje „novog duha žrtve prema celini" - Prvi petogodišnji plan

Tu prazninu s kojom su muku mučili nacionalni povjerenici za propagandu pokušaće, makar usputno i djelimično, da upotpune krajem januara 1944. godine. Tek je na Svetosavskom kongresu u selu Ba dr. Živko Topalović progovorio nešto i najavio moguće reforme u budućoj državi nakon rata praveći iskorak naspram prvobitnih Moljevićevih fraza iskazanih o tome u *Homogenoj Srbiji*, ali i u drugim programskim dokumentima. U svom ekspozeu *Oslobodilačka borba i građanski rat u Jugoslaviji* on je u ime socijalista najavljivao reforme, najdublje u socijalnoj sferi. Govoreći o izgradnji Dražine Jugoslavije, on je rekao da je sloboda naroda mogla da se izrazi u postojanju samostalne države i to na demokratski način. Srbi su, po Topaloviću, *prvi na Balkanu počeli narodnu revluciju za socijalno i nacionalno oslobođenje. Srbija je žarište demokratske revolucije u 19. i 20. veku, s dugom tradicijom nezavisne države. U samom obliku države morao se otvoriti proces pretvaranja starog državnog ustrojstva u federativnu zajednicu. Srbi su postali najodlučniji federalisti. Oni hoće dovršenje svoje narodne revolucije stvaranjem federativne Jugoslavije i svoje državne zajednice, zajedno sa hrvatskom i slovenačkom na bazi etničkih cjelina sa samoupravama u njenim okvirima. Jugoslavija nije stvorena po diktatu,* rekao je Topalović, *nego osvojenjem slobode od strane srpske vojske i voljom njenih naroda; Jugoslavija je ušla u Drugi svetski rat kao prijatelj i saveznik velikih zapadnih demokratija i Sovjetskog Saveza kada je Velika Britanija bila jedina u ratu. Rat u Jugoslaviji je koristio velikim evropskim saveznicima, ali je nacifašistički napad prekinuo mogućnost demokratskih promena podstaknutim dvadesetsedmomartovskim događajima. Da bi se Jugoslavija izgradila bez krize, potrebno je osloboditi se zablude nikle iz tradicije homogene Srbije o njenom uređenju kao centralističke države; ne veštačka nacionalna većina, nasilje državnog centralizma da bi se održao režim, niti formiranje veštačkih političkih stranaka, jer bi učinilo zlo još gorim, ne cepanje naroda kao što je slučaj sa srpskim, ne njegovo klanje radi stvaranja homogene velike hrvatske države, s granicom na Drini, nego njegovo ujedinjenje bez 'pokrajinizma' i verske podvojenosti. Mora se promeniti položaj sela koje je ostavljeno samom sebi, radništvo da prihvati moderna demokratska načela organizovanja i rada.*

Topalović smatra da država mora da služi narodu, da se zasniva na političkoj demokratiji; stranke pod narodnom kontrolom, radi ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvitka. *Država i društveni poredak podrazumeva reforme i reorganizovanje i odmah stvaranje odbora JDNZ i nezavisnog sudstva.* Mihailovićevu vojsku je predstavio *kao narodnu demokratiju pod oružjem, sastavljenu od seljaka, sposobnih za hajdukovanje, s malo varošana, na njihovu sramotu, i od rezervista koji se posle odsluženja obaveza vraćaju u selo; ideologija vojske je ona koja stoji u dušama naroda, demokratska oslobodilačka, revolucionarna, socijalno napredna.*

Topalovićeva gledišta o novoj državi, prihvaćena i na kongresu, počivala su na pretpostavkama i mogućnostima uređenja života naroda u njenim jedinstvenim okvirima: s tim da Srbi stvaraju svoju državu u etnografskim i istorijskim granicama i da Hrvati moraju da *krvavom jugoslovenskom revolucijom stvore moralne i političke uslove' kao jamstvo za obnovu Jugoslavije; da Srbi smišljenom i radikalnom, moralnom i političkom revolucijom zamene stari duh bivše Jugoslavije novim duhom žrtve prema celini, gledanju na svet; demokratija umesto autoritarnog režima, narodna vladavina, s načelima slobode, istine i pravde; da red bez slobode znači ropstvo čoveka (nacional-socijalizam, boljševizam), da sloboda bez reda dovodi do anarhije, rasula države i ropstva naroda; da se sloboda pojedinca postiže samo kroz jaku državu, koja snagu dobija od državljana s ograničenom slobodom kao žrtvom prema celini.*

Gledištu o državi Topalović pretpostavlja potrebu prelaznog perioda obnove od najmanje pet godina, parlamentarnih izbora, kako bi se preduhitrilo falsifikovanje narodne volje.

Da bi četnička organizacija mogla da postane osnova oružane sile nove države, bilo je potrebno *prevaspitanje njenih pripadnika i izbor starešina, da se onemogući stvaranje opasnog političkog elementa.*

Sve to kako bi se spremno dočekao *konac rata s Vladom, Skupštinom, organizacijom, propagandom, konkretnim programom mera.*

Tako je do tada nedostajući program u četničkoj propagandi mogao biti upotpunjen ovim gledištima dr. Živka Topalovića. Ne upuštajući se u analizu tih njegovih gledišta, ipak se otvara pitanje: *šta sa Hrvatima i komunistima u toj 'Svetosavskoj Jugoslaviji'.* Ta rezonovanja o ciljevima i programu data su u formi zamišljenog dijaloga Hrvata-Jugoslovena i Srbina. *Prvi* je obrazlagao potrebu Jugoslavije i Srbima i Hrvatima i Slovencima, malih naroda s velikom zajedničkom državom, radi opstanka na Balkanu. *Drugi* je tezu o velikoj teritorijalnoj državi kao garantu sudbine malih naroda doveo u pitanje njenim konfrontiranjem s istorijskim činjenicama. *Male države, iznutra moralno čvrste, dobro uklopljene u zdrav međunarodni sistem, mogu da obezbede narodu dobru sudbinu. Jugoslavija nije brzo pala samo što je srušen versajski sistem, čiji je ona bila deo. Predviđeno je da će posle rata države biti usko povezane u blokove. Ne samo teritorijalno velika Jugoslavija nego i jaka njena država, zasnovana*

na jednoj državnoj volji i jednoj nacionalnoj misli.[978] *Pokolji Srba na tlu NDH (preko šest stotina hiljada), pozdravljanje NDH od strane 80 odsto Hrvata koji su živeli u mešovitim nacionalnim sredinama, bez protesta protiv NDH, govorili su i o njihovom duhu i mentalitetu, potisnutim slavenskim etničkim i duhovnim elementima (običaji, narodne tradicije), naročito pod uticajem Katoličke ckrve. Ne samo da Srbi dobiju garancije novim sistemom Evrope nego i novim duhom Hrvata u budućoj zajedničkoj državnoj zajednici. Od političko-mentalne revolucije u hrvatskom narodu i sila pobjednica svakako zavisi i pitanje ostvarenja Jugoslavije kao federacije ili konfederacije.*

Slobodan Branković piše da je definisanju ciljeva borbe prethodilo razmatranje o pitanjima državnim, nacionalnim, političkim, i sa stanovišta komparirania interesa Srba i Hrvata za i protiv Jugoslavije. Okupatori, ustaštvo, Katolička crkva, komunizam, smatrani su velikim neprijateljima srpskog naroda, inače glavnog na Balkanu, i to ne samo zbog geopolitičkog položaja.

Za budućnost uređenja života na jugoslovenskim prostorima spoljna situacija je od prvorazrednog značaja. U vrijeme održavanja Svetosavskog kongresa saveznici su pomagali partizane, *ali se oni ne mogu odreći kralja radi federativne nove Jugoslavije pod vodstvom komunista* - stav je kongresa u selu Ba. Za Srbe je potrebna pouka na sopstvenom primjeru. U Prvom svjetskom ratu oni su bili protiv federativne Jugoslavije, jer je to, po njima, slabilo državu. Sada su oni ZA s tim da budu jaki u svojoj federalnoj jedinici da ih niko ne iznenadi. Kad bude jako srpstvo, kao srž Jugoslavije, biće i ona jaka. Samo će tako Slovenija i Hrvatska znati da nema nikakve hegemonije ni ugnjetavanja od strane srpskog naroda.

Kongres je prihvatio kao mjerodavne sve statistike koje su navodno potvrđivlae da su Srbi ekonomski bili iskorišćavani od Hrvata i Slovenaca i da je srazmjerno bilo više njihovih ljudi u činovničkom aparatu nego Srba. Mnogi učesnici skupa su smatrali da usvojeni program predviđa uspostavljanje jugoslovenske države kao zajedničke države južnih Slovena po ugledu na demokratsko ujedinjenje Amerikanaca.

978 Slobodan Branković, *Svetosavska socijalistička federativna monarhija*, *Duga*, Beograd, avgust 1991.

Pozivi pripadnicima muslimanskog i hrvatskog naroda da se svrstavaju pod Dražinu zastavu

APEL DA MUSLIMANI BUDU UZ KRALJA!
Došao čas „nepomućenom zajedničkom životu“

U nastojanju da pridobije pripadnike hrvatskog naroda pod svoju zastavu propaganda je angažovala *Hrvate u četničkim redovima*. Izmišljeni, tobožnji ili stvarni su u potpisima letaka i proglasa. Oni su, navodno, ustrojeni u samostalne hrvatske jedinice ili zajedničke formacije sa četnicima. Otpremali su poruke-apele hrvatskom pučanstvu. Dugo prije toga su postignuti sporazumi između ustaša i vlasti NDH, s jedne, i četnika, s druge strane o zajedničkim oružanim akcijama protiv partizana. Ti sporazumi, tako ni apeli-poruke Hrvatima, nisu sprečavali četnike da i dalje pale hrvatska sela i ubijaju nezaštićeno hrvatsko stanovništvo tamo gdje nije imalo zaštite oružanih jedinica NDH ili ako nije živjelo na slobodnim područjima pod zaštitom NOP-a i njegovih formacija.

Slično je bilo i sa Muslimanima. Vojvode su obilazili teren, zalazili u muslimanska sela i naselja i pozivali muslimansko stanovništvo da stvara jedinice pod Dražinom zastavom. Prema tom nacionalnom korpusu upravljene su i sadržajno srodne propagandne poruke. U isto vrijeme su se četničke jedinice zalijetale u muslimanska sela i krajeve, palile kuće, ubijale nejač i progonile žiteljstvo sa vjekovnih ognjišta. Uporedo s tim je Draža donio i objavio posebnu odluku i plan o formiranju Grupe muslimanskih četničkih korpusa, zajedno sa Srpskom, Hrvatskom i Slovenačkom armijom. Postojala je, doduše, i mala grupa muslimanskih političara na liniji ravnogorskog pokreta.[979] Oni su propagirali stavove o uređenju Kraljevine Jugoslavije po završetku Drugog svjetskog rata i definisanju položaja Muslimana u njoj. Pri tome kao da su zaboravljali na odbojnost Muslimana prema genocidnom četništvu i njihovo protivčetničko opredjeljenje. Zajedno sa čelnicima četničkog pokreta nastojali su da privuku Muslimane da pristupe četničkim redovima u isto vrijeme kada su sa svih strana mogli saznati o sve češćim četničkim zločinima nad Muslimanima. Tim povodom Enver Redžić piše da bi *jedva u drugom svjetskom ratu mogao da se nađe primjer takve nacionalne hipokrizije i svjesnog samouništenja nacionalnog dostojanstva kao što je primjer muslimanskog četničkog fenomena. Bilo je prirodno što je stvarnost onemogućila da se on u životu ostvari.*

979 E. Redžić, Isto, 284.

Muslimani su tražili i nalazili spas izvan i protiv monstruoznog četničkog korpusa, na pravcu očuvanja nacionalne egzistencije i historijske afirmacije.[980]

Četnički pokret i četničke vođe su Muslimanima odredile sudbinu prognanih i osuđenih, pa takva nastojanja nisu mogla izmijeniti svijest i volju Muslimana da im nema mjeta u redovima četnika ako hoće da nacionalno opstanu i životno egzistiraju. Neprijateljstvo je bilo glavno obilježje muslimansko-četničkih odnosa.

U tako surovoj zbilji u Slobodnim jugoslovenskim planinama nastao je i jedan od više letaka s potpisom Vaš Mustafa s. r. i s porukom na kraju: Brate, pročitaj ovo pažljivo i podaj drugom da čita. Ako imaš mogućnosti umnoži ovo pismo u više primeraka i rasturi. U tom letku, pismu ili poruci doslovno piše: Mogu Vam reći da mi Muslimani nismo imali boljeg i sigurnijeg zastupnika od ČIČA DRAŽE. Ni u vrijeme Turskih namjesnika, među kojima bijaše zulumćara nenarodnih prijatelja, ni za vrijeme Austrijsko i Jugoslovensko, mi nismo imali sigurnije garancije, da će biti poštovana naša prava, i da će sva naša socijalna, kulturna i privredna pitanja biti rješavana u bratskoj i prijateljskoj atmosferi. Muslimansko pitanje - ovaj naš istinski prijatelj i zastupnik - ne postavlja osnove partijskog posmatranja, pregovaranja i sporazumijevanja, nagodaba i kompromisa koji se prema našem iskustvu ili uopšte ne ispunjavaju ili vrlo kratko ispunjavaju. On ne želi da se to pitanje rešava slatkorječivim nadmudrivanjem i političkim zaskakivanjem, nego ga postavlja samo na nacionalnu osnovu i kao takvo, kao svojinu svega naroda, želi ga i rješavati bez postavljanja uslova, da snosimo naziv ma kakvoga cvijeća, ma kakve srčike i ma kakve kičme. Ono što Čiča-Draža reče, u to sam se i na sitnim i na krupnim stvarima sa divljenjem uvjerio, ono što obeća, našto se obaveže, kako se sporazumi i kako zaključi ono mora da se iskupi, pa makar i mrtvom glavom. U ovoga čovjeka riječ je skuplja i čast je viša od života. U takve osobine ovoga plemenitog čovjeka možemo mi Muslimani verovati, a Vi na terenu uskoro ćete se uveriti, kad ga u svojoj sredini pobliže upoznate.

GENOCID KAO "LOKALNI SLUČAJEVI NEPOMIRLJIVOSTI"
Poziv da Muslimani "sa svojim životnim prostorom dobrovoljno uđu u Veliku Srbiju"

Genocid izvršen od četnika nad muslimanskim narodom nazvan je *lokalnim slučajevima nepomirljivosti*. Opšti interes naroda iziskuje da se prelazi preko toga i da dobrovoljno prelazi u srpsku federaciju. Muslimanima koji su pristajali uz četnički pokret nije na um padalo da postave pitanje nacionalog identiteta Muslimana. Umjesto toga oni vide najboljeg i najsigurnijeg

980 E. Redžić, Isto, 264.

zastupnika svoga naroda u Mihailoviću. I to u čitavoj povijesti svoga naroda. Nikada, vele, nismo imali sigurnije garancije da će biti poštovana naša prava, da će sva naša socijalna, kulturna i privredna pitanja biti rješavana u bratskoj i prijateljskoj atmosferi. Da će se ta pitanja rješavati, bez nagodaba i kompromisa, nadmudrivanjima i zaskakivanjima garancija je Dražina riječ i njegova čast koja je skuplja od života. Njegovo gledanje na buduće uređenje države je istinski demokratsko - kaže se u tom letku. Jugoslavija će biti obnovljena kao federativna kraljevina triju plemenskih federacija. Njima je prirodno da Bosna i Hercegovina zajedno sa Muslimanima ulazi u okvir Srpske federacije. Apeluju na psihičko i političko spremanje Muslimana (Bosnu i Hercegovinu i ne spominju) za ulazak u Srpsku *da za to izdajemo svoju saglasnost i dobru volju,* što znači da dobrovoljno prelaze u Srpsku federaciju. Ako prelaze dobrovoljno onda je to i pozitivno. Samo u tom slučaju će islam u toj Velikoj Srbiji imati punu slobodu a Muslimani - vjersku autonomiju. Njihov kulturni, socijalni i privredni nivo biće, u najskorije vrijeme, izjednačen sa ostalim. Apel je da i Muslimani budu uz Kralja, jer je uz njega Srbija, a i ostale srpske pokrajine. Beznadežna su bilo kakva nastojanja ili borba za drugačija rješenja.

Vas će još interesovati i njegovo gledanje na buduće uređenje Države. Mogu Vam reći da on sve postavlja na načela istinske demokratije. Jedno je samo osnovno pitanje riješeno i uz ingerenciju naših saveznika, da se Jugoslavija obnavlja kao federativna Kraljevina. Prema tome, njeno uređenje je definitivno utvrđeno na osnovu triju plemenskih federacija, Srpske, Hrvatske i Slovenačke. Mi Muslimani sa našim životnim prostorom ulazimo u okvir Srpske federacije.

Kad je to neopozivo, i kad nas sudbina i društvo savezničkih naroda definitivno povezuje sa Srbima, mi treba da smo u zajednici sa Srbima i psihički i politički se spremamo. Mi treba da za ulazak u Srpsku izdajemo svoju saglasnost i dobru volju. Nikako na to ne bi smeli biti prinuđivani. Nije potrebno da istaknem kakovi nas životni uslovi čekaju u jednom ili drugom slučaju. Mi treba da budemo rukovođeni političkom mudrošću i zrelošću. Sve zadjevice i sve besmislene tvrdoglavosti u časovima kada nam se kroji sudbina treba da odbacimo. Srbi će sa svoje strane učiniti sve da dođe do bratskog sporazuma. Čiča-Draža izdao je odmah naređenja svim svojim Komandantima. U svemu što je učinjeno preduzeto nije ni moglo bolje biti izražena dobra volja Srba. Za to i mi moramo prelaziti preko svih lokalnih slučajeva nepomirljivosti pred opštim interesom našega grada. Sreća naše budućnosti nalaže svima Muslimanima prvacima i intelektualcima, da ovu svijest u narodu probuđuju. Sav naš Muslimanski narod treba da u danom času manifestuje DA DOBROVOLJNO PRELAZIMO U SRPSKU FEDERACIJU.

Ako prelaze i to dobrovoljno onda je to pozitivno. U pozitivnom slučaju i naše tretiranje u Srpskoj federaciji biće potpuno ravnopravno. Islam u Srbiji imaće punu slobodu, a Muslimani u njoj punu vjersku autonomiju. Vjerskoj autonomiji biti će data mnogo šira kompetencija, mnogo veće mogućnosti i puna državna podpora, da Muslimanima, u najskorije vrijeme, izjednači kulturni, socijalni i privredni nivo sa ostalim Srpskim građanima i obnovi ovo naše ratno stradanje. Iz

ovoga svega, dragi Brate, izvuci za sebe potrebno uputstvo za rad i daj se na posao sa osećajem i sigurnošću, da smo mi najodgovorniji za sudbinu naših muslimana. Treba da smo svijesni činjenice, da će se najpre ispuniti želja onih koji su uz Kralja, jer je za Kralja sva Srbija, a u ogromnoj većini i ostale Srpske pokrajine. U Srbiji Ljotić ima samo 2-3.000 plaćenika (dobrovoljaca), koji su također za Kralja, a General Nedić nema uza se ni one koje plaća, jer je njegova poljska straža i čitavi činovnički aparat uz Čiča Dražu. Zato boriti se protivu Srbije i Srpskog naroda, koji ima svoje jasne istorijske perspektive, kako ih je i uvijek imao, bilo bi s naše Muslimanske strane zaista bezumno i odvelo bi nas u najsigurniju propast. Gospodin Ministar Draža Mihailović naredio mi je da Ti izručim njegov najtopliji i najbratskiji pozdrav.

MIHAILOVIĆ: "MORAMO POTPUNO ZGRABITI BOSNU"

Sporazum dvojice na račun trećeg - Sporazumi Beograda i Zagreba su na račun trećeg Bosne i Hercegovine - Ravnogorski pokret je Bosnu i Hercegovinu posmatrao kao sastavni i nerazdvojni dio projekta Velike Srbije

Pitanje Bosne je jedno od veoma krupnih pitanja. To je kako nam izgleda i po podacima sa druge strane složen problem, jer će Hrvati svima silama težiti da Bosna njima pripadne. Stoga je mi moramo u naše ruke potpuno da zgrabimo. Ako to uspemo onda je ona naša, u protivnom neizvjesno je kakvo bi se rešenje moglo doneti. Imajte ovo u vidu, i gledajte da za odlučne događaje tamo budemo jaki kako bismo zgrabili svu upravu u svoje ruke.[981]

U primjeru Bosne i Hercegovine sporazum dvojice uvijek je išao na račun trećeg. U svakom slučaju i neizbježno je okrenut protiv Bosne i Hercegovine. Tako je bilo s ustaško-muslimanskom kolaboracijom. Ona je donijela tragediju Srbima. Ovim potonjim je, opet, ustanak pod četničkim vodstvom predstavljao ne samo odbranu nego i priliku za osvetu i odmazdu. Jedan zločin proizvodio je drugi. *Samoodbrana* se pretvorila u nasilje i genocid. Da bi dobili Muslimane u savezništvo ustaše su ih proglasili *cvijećem hrvatskog naroda*. Namjera im je bila da ih svrstaju u prve koljačke redove. Takva ustaška nakana je, s druge strane, poslužila četnicima kao motivacija *za krst časni i slobodu zlatnu, za kralja i otadžbinu.* Ustaško-četnički sporazumi takođe su bili na račun trećeg. Muslimani su od ustaša prepušteni četničkom nožu.

I sporazumi Beograda i Zagreba su, opet, na račun trećeg - Bosne i Hercegovine. Oni vode podjeli ove zemlje između Srbije i Hrvatske. Tako je bilo

981 VII, Ča, k. 5, reg. br. 4/1.

mnogo puta u prošlosti. Dioba je u pitanju i pri sporazumu Cvetković-Maček. Te diobe dovode i do podjela među ljudima. Veliki broj ih je protiv podjele Bosne i Hercegovine. Nasuprot njima su oni koji smatraju da je cijela ta pokrajina sastavni dio hrvatske države. Brojni su i oni koji tvrde da je Bosna i Hercegovina srpska zemlja. Mnogi su zastupnici stava da je ne bi uopće trebalo pripajati nikome. Treba joj omogućiti da živi svojim vlastitim specifičnim političkim životom. Protiveći se sporazumu Cvetković-Maček, zastupali su mišljenje da ona treba da bude zasebna federalna jedinica u okviru jugoslovenske države.

Važnost Bosne i Hercegovine je shvaćena i u vodstvu ravnogorskog pokreta. Ona je sastavni i nerazdvojni dio programa Velike Srbije. To pokazuje i citirana Dražina poruka Zahariju Ostojiću 3. VII 1944. godine. Još prije toga, od prvog ratnog dana, uvijek je istican značaj akcije u Bosni i Hercegovini. Bezbroj je Dražinih pisama o tome četničkim komandantima. Uvijek se podsjeća na *odlučne događaje*. Oni predstoje u skoroj budućnosti - kad počne iskrcavanje saveznika, kad četnici krenu u opšti pohod da podižu granice Velike Srbije. Do tada treba biti u pripravnosti: moramo potpuno zgrabiti Bosnu.

Akcija u Bosni. Sada je važno da sve naše jedinice u Bosni pokrenu akciju, te da sa te strane pritiskuju komuniste što je moguće više. Na taj način olakšaće nam akcije koje imamo u planu da izvodimo uskoro. Komandanti iz Bosne gledajte da što više uputite na međusobnu saradnju, i da stalno održavaju međusobnu vezu, da se navikavaju da izvršavaju naređenja pretpostavljenih starešina i komandi. Znam teškoće u tom pogledu, ali moramo sve činiti da ih nateramo jednom na poslušnost i međusobnu slogu, jer bez toga nema uspeha.[982]

ČETNIČKI VRH POD VLAŠĆU ILUZIJA

Zlodjela prema Muslimanima tumačena kao "izmišljotina nacionalističko-ustaško-partizanske propagande"

Propagandne poruke su bile prethodnica praktičnih mjera i akcija. One su usmjerene na to da se svugdje gdje ima hrvatskog i muslimanskog življa, pored srpskog, obrazuju hrvatske i muslimanske jedinice u sklopu Jugoslovenske vojske u otadžbini. Te aktivnosti forsira i naredba načelnika Vrhovne komande za 18. oktobar 1944. godine. Njen cilj je da te jedinice postanu privlačna snaga za Hrvate i Muslimane koji žele da pristupe četničkim redovima.[983] Tu naredbu akademik Enver Redžić kvalifikuje irealnom. Donesena je nakon trogodišnje četničke kampanje, najžešće usmjerene protiv Hrvata i Muslimana.

982 VII, Ča, k. 5, reg. br. 7/1. - Dražino pismo Z. Ostojiću od 1. VII 1944. godine.
983 AVII-Ča-br. reg. 36/3, k. 5.

Ne samo propagandne nego i stravične u praksi - pokolja, pljačke, silovanja, paljevina, progona i drugih oblika terora. Kampanja je vođena u znaku etničkog čišćenja i genocida da bi se stvorila etnički homogena teritorija velikosrpske države. Spomenuta Dražina naredba je i rječito svjedočanstvo da se četnički vrh nalazio pod vlašću iluzija da fikcijama može ovladati stvarnošću.[984]

Baš pod vlašću takvih iluzija su i nosioci četničke propagande. Oni su proizvodili i širili letke i proglase kojim se insistira na preobražaju četničke oružane sile u jedinstvenu vojsku Srba, Hrvata, Slovenaca i Muslimana. Proglasi i leci su namijenjeni *braći Hrvatima i Muslimanima* na raznim područjima pod četničkom, ali i na teritorijama koje su izvan njihove kontrole. Jedan je naslovljen *Hrvatima i Muslimanima ‚domobranima'.* Objavljen je 7. februara 1945. godine *u slobodnim Jugoslovenskim planinama* a potpisan od komandanta *Hrvatskih jedinica JVUD generala Dragutina M. Kuzmića i artiljerijskog poručnika* (čiji je potpis nečitak). Napisao ga je anonimni autor. On je, veli, *imao prilike da se najvjerodostojnije uvjeri koliko je lažna i zlonamjerna strana i neslovenska propaganda okupatora, ustaša i komunista, koja radi svim silama, da u redovima poštenih Hrvata i Muslimana - Domobrana stvori mržnju protiv boraca Jugoslovenske vojske u Domovini kao i protiv našeg komandanta velikog heroja i najvećeg poštenog Jugoslovena armijskog generala Draže Mihailovića. Najvjerodostojniji* autor teksta piše *da se domobranima zlonamjerno laži proturaju da su pred desetak dana dva vaša protivavionska oficira i nekoliko Hrvata i Muslimana Domobrana napustili svoje jedinice u Sarajevu i prišli partizansko-komunističkim odredima.*

Ali nije tako! Ovi oficiri i domobrani se nalaze od 29. januara 1945. godine na službi u svojim HRVATSKIM JEDINICAMA JUGOSLOVENSKE VOJSKE U DOMOVINI POD SVOJIM STARIM JUGOSLAVENSKIM ZASTAVAMA NA KOJE SU POLAGALI ZAKLETVU, A OD KOJE NIJE NIKO IH DO DANAS RAZRIJEŠIO. NA TAJ NAČIN SU SVOJU POČINJENU GREŠKU ISPRAVILI I LIČNO SE REHABILITOVALI.

Eto, Braćo Hrvati Muslimani Domobrani, vidite u laži su kratke noge, pa tako isto i ustaško-partizanskoj propagandi.

OSPORAVANJE POČINJENIH ZLODJELA

„Neopisiva zverstva" pripisuju „crvenoj nemani"

U pisanim oblicima propagande sada se osporavaju zlodjela koja su počinili četnici. Ta *neopisiva zvjerstva* se ne mogu pripisati Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini - piše. *Svaki takav pokušaj je izmišljotina nacionalističko-ustaško-*

984 E. Redžić, Isto, 282.

partizanske propagande - kako su je nazvali. *Ako su i počinjena, tim zlodjelima su kažnjeni samo oni koji su svoje ruke okaljali ‚bratskom krvlju'.* Četnička propaganda tvrdi da su *najstrašnija zvjerstva* počinili okrutni okupator, ustaški bezglavnici i crvena neman, a ne JVUO odnosno četnici.

DOMOBRANI, znajte da se Jugoslavenska vojska u domovini ne bori i neće se boriti protiv onih Jugoslavena, koji svoje ruke nisu okaljali bratskom krvlju, ni svoje svijesti opteretili zločinom. Ne nasjedajte onim provokatorima, koji su pokušali pripisati neopisiva zvjerstva i nedjela jugoslavenskoj vojsci u Domovini, da bi se stvorio što veći jaz i mržnja među poštenim HRVATIMA I MUSLIMANIMA i nepokorenim HRVATSKIM JEDINICAMA JUGOSLAVENSKE VOJSKE U DOMOVINI. Međutim, naša djela i naš rad su dokaz kolika je lažna nacionalističko-ustaško-komunistička propaganda. Najstrašnija zvjerstva okrutnog okupatora ustaških bezglavnika i crvene nemani ne mogu se i neće nikada pripisati Jugoslavenskoj vojsci u Domovini.

Vi ste čitali ovih dana o događajima o zvjerskim i nečovječanskim postupcima crvenih partizansko-komunističkih horda prilikom njihovog ulaska u Dubrovnik, split i Travnik. Svi ovi popaljeni domovi i pljačke, sve one hiljade nevinih grobova, cviljenje djece, silovanje majki i kćerki, jauk ranjenika u bolnicama i vapaj milosrdnih sestrica jedino su djelo zvjerskih, bezdušnih i obezglavljenih crvenih nemani.

Eto vam jednog od najboljih dokaza, što je napravila tuđinska propaganda i zlonamjerni ljudi. To vam je jedan od hiljade i hiljade primjera neprijateljskog i bezumnog rada u našoj zemlji.

DOMOBRANI HRVATI I MUSLIMANI!

Ne dajte se više zavoditi od ovih najvećih neprijatelja Hrvatskog naroda, ne dozvolite da Vas oni vode u propast i nesreću već bez kolebanja i razmišljanja ZBIJAJTE SE I STUPAJTE U NAŠE REDOVE, PRILAZITE BEZ STRAHA PONOSNA ČELA U REDOVE HRVATSKIH JEDINICA JUGOSLAVENSKE VOJSKE U DOMOVINI JER VAM JE TU SAMO MJESTO I SLOBODA. Ne podležite žučnoj i lažnoj ustaško-komunističkoj propagandi i ne prilazite partizanima. Dvanaesti sat je kucnuo! Spasavajte se od crvenog terora dok ne bude kasno. Jer partizani prijete istrebljenjem svega narodnog i vjerskog i kod Srba i kod HRVATA pa i kod MUSLIMANA. Oni hoće da obezglave narod, jer znaju da samo obezglavljenog mogu pobediti i lako sprovesti komunističku diktaturu, ali mi smo prema njima bezkompromisni i taj njihov poduhvat će se potpuno izjaloviti. Jer mi se borimo samo za slobodu da ih ropstva u koje upadosmo uzrokom okupatora i ugnjetavanjem naših svih milih i dragih borbom donesemo željenu slobodu. Da ih izbavimo iz mučeništva.

Borimo se da ni mi, ni naša djeca ne budemo roblje neke zamišljene 'NOVE EVROPE', nego da budemo slobodni sinovi naše slobodne zemlje, kovači svoje sreće, da budemo opet braća sa braćom u svojoj DEMOKRATSKOJ, SAMOSTALNOJ I FEDERATIVNOJ DRŽAVI, A NA MONARHISTIČKOJ

OSNOVI SA NJ. V. KRALJEM PETROM II. IZ DINASTIJE KARAĐORĐEVIJA NA PRIJESTOLJU.

Borimo se protiv svih onih koji žele da nam nametnu tiraniju, borimo se protiv diktature proletarijata, komunizma, našem narodu nedostojnog nepojmljivog i nepristupačnog režima. Borimo se za SLOBODU VJERE I NARODNOSTI, ZA SLOBODU ČISTOG, KRISTALIZOVANOG I NAPAJENOG SELJAKA I SVAKOG POŠTENOG GRAĐANINA. Ako ustrajemo u toj našoj svetoj, pravednoj i časnoj borbi onda ćemo u kratkom vremenu potpuno skinuti jaram četverogodišnjeg ropstva i osigurati sebi i budućim pokoljenjima, Kralju i Domovini VJEČNU I ZLATNU SLOBODU. Još jednom Vam naglašavam da borci JUGOSLAVENSKE VOJSKE U DOMOVINI NE POZNAJU OSVETU I KOLEKTIVNU ODMAZDU. DRAŽA NAS VODI VELIČINI I SLOBODI!

Naredbe, proglasi, depeše i leci s pozivima hrvatskom i muslimanskom življu pa i domobranima Hrvatima i Muslimanima da pristupe Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini stigle su suviše kasno. Sada se umjesto četnika u lecima sve češće piše JVUO da bi se bar u nazivu istakla razlika među njima, a četnička zlodjela umanjila ili izbrisala iz prtljaga te Jugoslovenske vojske u otadžbini. Tri godine nakon početka višegodišnjeg sistematskog istrebljenja tog istog življa od strane četničkog pokreta ne mogu se izbrisati samo promjenom imena jednih te istih počinitelja.

Htjeli su da privuku Hrvate i Muslimane u četničke redove. Podržali su i apsurdnu ideju o preobražaju četničke oružane sile u jedinstvenu vojsku Srba, Hrvata, Slovenaca i Muslimana.[985]

MUSLIMANSKA AUTONOMAŠKA TRADICIJA KAO PROTIVTEŽA VELIKOSRPSKOM DRŽAVNOM PROGRAMU

U decembru 1944. godine Draža objavljuje posebnu Uredbu o formiranju Srpske, Hrvatske i Slovenačke armije i grupe Muslimanskih korpusa, a u januaru 1945. godine za komandanta te grupe u Bosni imenuje *brata* Muhameda Preljubovića. Od njega se očekivalo da *prikupi i organizuje sve Muslimanske jedinice* koje su postojale na papiru.[986] Uz Muhameda Preljubovića angažovali su se muslimanski prvaci pročetničke orijentacije. Javio se proglasom *Braći Muslimanima grada Bijeljine* poručnik Abdulah Osmanović, potpisan kao *zamjenik komandanta VI Muslimanskog korpusa JVUO*. Osmanović kaže u tom apelu da je *obrazovanje grupe Muslimanskih korpusa za Muslimane najbolji put*

985 VII-Ča-br. reg. 36/3, k. 5.

986 AVII-Ča-br. reg. 26/1, k. 6. Naredba načelnika Vrhovne komande za 20. januar 1945.; E. Redžić, Isto, 282.

u pravcu postizanja i osiguranja ravnopravnosti Muslimana pod rukovodstvom generala Draže Mihailovića. JVUO će, prema riječima toga poručnika, *na kraju donijeti slobodu svim poštenim Jugoslovenima bez obzira na vjeru.* On od građana Bijeljine traži *da budu svjesni teškog boja za novu i srećniju kraljevinu Jugoslaviju.*[987] U svom Centralnom nacionalnom komitetu (CNK) Draža je imao potpredsjednika Mustafu Mulalića, koji se krajem januara 1945. godine takođe oglasio u javnosti. On *u ime Muslimana* objašnjava opredjeljenje za *Federativnu Jugoslaviju i dinastiju Karađorđevića.* Mulalić kaže da je interes Muslimana *da Bosna i Hercegovina čini jednu samoupravnu jedinicu, kojoj bi trebalo da se priključe zapadni dijelovi srpskih krajeva*[988] i neki srezovi Sandžaka koji gravitiraju Bosni. U takvoj BiH, u sklopu monarhističke Jugoslavenske federacije tj. u sklopu srpske federativne jedinice, Muslimani bi trebalo da imaju kulturno-vjersku autonomiju.[989] E. Redžić kaže da je u Mulalićevoj koncepciji o položaju Bosne i Hercegovine došla dijelom do izražaja muslimanska autonomaška tradicija. Ta tradicija se izvorno protivila velikosrpskom državnom programu. Svjestan da je za srpsko stanovište neprihvatljiva amputacija Sandžaka i integracija određenih njegovih dijelova u sastav Bosne i Hercegovine, Mulalić je svakako kalkulisao sa autonomističkom tradicijom kod Muslimana kao elementom podrške obrazovanju Muslimanskih korpusa u okviru i pod komandom JVUO.

PODSJEĆANJE NA „ČISTU ZAJEDNIČKU PROŠLOST I UZAJAMNU KRIVICU ZA NESREĆU"

Radi pristupanja pripadnika nesrpskih naroda četnicima oglasila se 21. juna 1944. godne i *Četnička komanda - Trebinje.* Ona se u proglasu obraća Srbima, Muslimanima i Hrvatima. U objavljenom prilogu sa motom *Bol poučava i izgrađuje čovjeka* prvo se navodi zapažanje kako se u posljednje vrijeme *sve više u našoj sredini javljaju međusobne netrpeljivosti. Sve češće mržnje oživljavaju umjesto da se zatiru. Razboritost ustupa mjesto razdoru i strastima.*

Na takav uvod *Četnička komanda Trebinje* naslanja *našu poruku od 3. decembra 1943. godine koju ovdje doslovno donosimo sa istim iskrenim željama koje su nas podstakle prije skoro punih 6 mjeseci.*

Mržnja i međusobna netrpeljivosti ne datira samo *u posljednje vrijeme.* Prisutni su od prvih ratnih dana iz 1941. godine. Inspirisani su i podsticani i od četničke komande Trebinje, koja se potpisala pod taj oglas. Polovinom četvrte

987 AVII-Ča-br. reg. 2/51, k. 27.

988 Iz sastava Hrvatske - pr. E. Redžića.

989 AV-Ča-br. 602 od 242, br. 233 od 22. I 1945.

ratne godine htjela bi da stiša strasti razdora koje bi svoje mjesto ustupilo razboritosti. Poziv na potiskivanje razdora, mržnje i međusobne netrpeljivosti ta komanda je uputila i šest mjeseci ranije, u sličnom proglasu datiranom 3. decembra 1943. godine. Svoje decembarske poruke iz 1943. ponavlja i u junu 1944. godine. Poziva se na mogućnost i potrebu zajedničkog života, zaboravljanje nekadašnjih međusobnih zamjerki, podsjeća *na čistu zajedničku prošlost. Za nesreću smo uzajamno krivi, ona se može ublažiti, ako u duhu saradnje i bratskog razumijevanja naših predaka budemo svjesniji, čovječniji i postojaniji.* Nedaće su *bile neizbježne* jer nas je *sudbina zakovitlala u ovoj prokletoj vetrometini rata.* Gigantski obračun je stvar svjetskih sila. *Mi pod Leotarom ne možemo izmijeniti tok istorijskih događaja današnjice.* Po tom proglasu *mi ne možemo niukoliko doprinijeti tom raspletu, mi smo kovači svojih trvenja i žalosnih stradanja.* Traži se *da se trijeznimo*, da počinjene grijehove praštamo jedni drugima.

Imajmo na umu da je ovaj gigantski obračun bio i ostao stvar velikih i moćnih svjetskih sila i da mi ovdje, pod našim gordim Leotarom, ne možemo niukoliko izmijeniti tok istorijskih događaja današnjice, koji se vrtoglavo sustižu, i da ne možemo ni u kom slučaju na to doprinijeti njihovom konačnom raspletu. Kad god smo se ludački upinjali da i mi nešto kažemo ili učinimo u tom smislu, mi smo uvijek bili kovači svojih žalosnih trvenja i neizbježnih stradanja.

Došao je, čas, braćo, da se trijeznimo, da se osvijestimo, da greške i grijehove počinjene u ovom olujnom vremenu, jednih prema drugima, praštamo i da nastojimo svim silama kako bi se sklad, čovječno razumijevanje, dostojanstvo čovjeka i plemenito potpomaganje, što je sve bilo svojstveno našem nepomućenom zajedničkom životu, pred ovaj rat, opet zacarili. Jedino tako možemo da prebrodimo sve nesreće naše prošlosti, u kojoj smo se više nesvesno nego svesno lomili i mrzili, i da stanemo u kraj svim nedaćama i olujama, ma s koje strane naš kraj zapljuskuju. Ne gubimo iz vida da će tegobe još na pretek biti, jer je trnovit put kroz đavolji splet naših tmurnih dana. BOLJEG BEDEMA PROTIV SVIH UDARA SUDBINE I DUŠAMA NEMA I NEJE NIKAD JAČEG POSTOJATI OD NAŠEG MEĐUSOBNOG DUBOKO ČOVJEČNOG RAZUMIJEVANJA RAZBORITOSTI I PONOVO BRATSKI UDRUŽENIH SNAGA.

Stalo nam je da sa zadovoljstvom istaknemo poboljšanje odnosa u duhu svih naših želja, koje se neosporno sve više zapaža na svakom mjestu. I nedavni, iznenadni događaji svjetskog značaja, koje smo mi u miru i dostojanstvu dočekali i preživjeli, dokazali su nepobitno da nam se pamet snaži, a srce blagoslovljava i da je teška patnja mnogo doprinijela sazrijevanju spasonosnih pogleda na našu bolnu stvarnost, koji su se izgradili u jadu i čemeru.

Bogu se molimo da nam podari snage srca i razuma da na tom putu mirenja i duhovnog pribiranja istrajemo, kako bi što uspješnije dokončali to, srećno započeto, djelo smirenja u Trebinjskom kraju.

To su naše želje iz čista srca i misli iz zdravog razuma, koje jedino mogu, kad se oživotvore pošteno, da zatru trag gruboj sili, podlostima, neslozi, podozrenju, te da tako plodonosno urode po dobro napaćenog svijeta ove naše čestite Krajine,

koja je prije rata po slozi pitomosti odnosa čovjeka sa čovjekom i čestitosti bila zavidno svijetla.

Po tvorcima toga proglasa, došao je čas *nepomućenom zajedničkom životu, međusobnom duboko čovječnom razumijevanju.* Najvažnije je da bratski udružimo snage. Pomirljiv po tonu, širok po smislu poruka proglas je sračunat na to da se jedinice četnika pojačaju novim borcima iz redova pripadnika hrvatskog i muslimanskog stanovništva.

Novo ustrojstvo vojnih formacija sa hrvatskim i muslimanskim jedinicama

ČETIRI VOJSKE U JEDNOJ
I Stevan Moljević okrenuo list

Svugde gde ima hrvatskog i muslimanskog življa pored srpskih treba obrazovati i zasebne hrvatske i muslimanske jedinice pod komandom jugoslovenske vojske u otadžbini.[990] Tako glasi jedna od naredaba generala Mihailovića komandantu Majevice, Trebave, zapadne Bosne, te Istaknutog dela Štaba Vrhovne komande poslata 18. oktobra 1944. godine. Komandanti su očekivali čudo: *velike gestove s kojim mogu izaći pred narod a ne sa lažima kao do sada.* Umjesto *velikih gestova* od *velikog čoveka* kao što je Mihailović, mjesec dana nakon poruke kojom komandanti Zaharije Ostojić i Petar Baćović traže *velike gestove u očajnim momentima,* stiže, eto, naredba da se obrazuju hrvatske i muslimanske jedinice koje bi bile *privlačna snaga za sve one Hrvate i muslimane, koji žele da pristupe našim redovima.* U njih se mogu primati *svi ispravni Hrvati i muslimani,* koji se svojim postupcima *nisu ogrešili o jugoslovenski orijentisani narod.* U toj naredbi je taj kriterij ublažen: *Mogu se primiti i oni Hrvati i muslimani koji su prividno uzeli naziv 'Ustaše': sa ciljem da izbegnu služenje vojske pod okupatorom, no s tim da se do sada nisu ni u čemu kompromitovali.* To sve treba *shvatiti vrlo hitno i pristupiti izvršenju odmah.*[991]

U duhu odluke Narodnog kongresa u selu Ba donesena je Uredba o novom ustrojstvu JVUO pod jedinstvenom komandom Štaba Vrhovne komande. Propisano je, kako je već rečeno, da se komandant srpske armije potpisuje kao 'Đeneral Marko', hrvatske - 'Đeneral Gubec', slovenačke - 'Đeneral Andrej' a Grupe

990 VII, ČA, kut. 5, f. 3, d. 36.
991 VII, ČA, kut. 5, f. 3, d. 36.

muslimanskih korpusa 'Đeneral Đerzelez'. Određen je izgled njihove zastave a komandantima naloženo da okupe naoružano ljudstvo, formiraju čete, vodove i desetine, komoru, da bi svi zajedno sprali ljagu koju su nam naneli Pavelić i njegove ustaške bande, kao i Tito - svetski probisvet sa svojim ološem.[992]

Svugde gde ima hrvatskog i muslimanskog življa, pored srpskih treba obrazovati i zasebne hrvatske i muslimanske jedinice pod komandom Jugoslovenske vojske u otadžbini.

U skladu sa tako planiranim promjenama u organizaciji vojnih formacija dejstvovala je i četnička propaganda. Ona je i otprije nastojala da pridobije bar znatniji dio Hrvata za ravnogorski pokret, posebno za njihovo stupanje u četničke redove u Hrvatskom primorju u području Splita i Šibenika. Među Hrvatima je postojala manja grupa sljedbenika Mihailovića. To su uglavnom bivši članovi projugoslovenskih organizacija (ORJUNA).

Još u spomenutom četničkom priručniku iz 1942. godine zastupljena je propagandna linija približavanja Hrvatima. Od huškačke kampanje protiv cijelog hrvatskog naroda zaokret je izražen i u mnogim lecima i proglasima. Sada je - nakon Kongresa u selu Ba - isticana teza da hrvatski narod nije neprijatelj Srba. Tu se srpskim neprijateljima smatraju samo frankovci, odnosno ustaše. Čak se četnici pozivaju da na hrvatski narod gledaju kao i na srpski. Na saradnju su pozivani osobito svi Hrvati *ispravnog ponašanja*. Od njih se očekivalo da formiraju hrvatske vojne jedinice pod četničkom zastavom. U priručniku se navodi da na svoju stranu treba pozivati i domobrane ustrojene u oružanim formacijama NDH. Za razliku od domobranstva i Hrvata *ispravnog ponašanja*, kojima su otvorena vrata četničkih jedinica, za ustaše što pružaju oružni otpor unaprijed je izrečena presuda: po kratkom postupku likvidirati na licu mjesta.

Insistirano je na *postupnom i pametnom, ali čvrstom* provođenju programa novih odnosa sa Hrvatima. U tim prilikama smatralo se da programska opredjeljenja ravnogorskog pokreta za *Veliku Srbiju*, koja podrazumijeva nove granice i masovno preseljavanje hrvatskog stanovništva, ne treba zasad pokretati ni u diskusijama. Preporučeno je da se u tome sačeka sve dok se, nakon rata, ne odluči o granicama raznih nacionalnih zajednica. U priručniku je sugerisano da se ne pokreće ni tzv. vjersko pitanje.[993] Sva važna nacionalna pitanja, drugim riječima, treba ostaviti za rješavanje nakon što četnici postignu svoj cilj iz treće faze - dok ne ostvare potpunu kontrolu u zemlji i dok ne odrede granice srpske jedinice, to jest Velike Srbije.

992 VI, kut. 173, f. 5, d. 13, 15, 30; f. 31, d. 15.
993 Mikrofilm T-311, rola 192, snimci 368, 371-372.

U provođenju novog programa odnosa ravnogorskog pokreta sa Hrvatima četnička propaganda je odigrala značajnu ulogu. Ona se pri tome izdašno služila i dodvoravanjem. Kao da do tada nije fabrikovala sadržaje po kojima *četnici priznaju samo srpski narod*. Njeni inspiratori i tvorci su zaboravili na letke i proglase po kojima *nas Srbe, ma gde živeli, ne sme deliti reka i planina, kao što nas od braće u Americi ne deli ni more ni okean*. Naglo je, kao po komandi, promijenila ploču.

Valja da budemo složni i povezani - brat uz brata, selo uz selo, oblast naslonjena jedna na drugu... Valja da gledamo đenerala Dražu Mihailovića koji stoji pred nama. Tu nam se sloga sa Muslimanima i Hrvatima pokazuje kao prvi uslov za sređivanje prilika.[994]

Stevan Moljević je oblikovao programske dokumente ravnogorskog pokreta. Pisao je instrukcije za nacionalnu propagandu u područjima pod četničkom kontrolom. Pripremao je letke i proglase, a bio i urednik lista *Ravna Gora*. Kako u tom tako i u drugim četničkim listovima objavljivao je članke, slao pisma na teren, pisao proglase što su otpremani širom zemlje. Neki od njegovih proglasa nazivani su porukom ili apelom. Jedan od tih apela uputio je 9. septembra 1944. godine *Narodu Bosanske Krajine*. Poruka, dakako, nije namijenjena samo Srbima. Upućena je Hrvatima i Muslimanima na tom području. Baš onim koji do tada kao nesrbi nisu posve istrijebljeni saglasno njegovim programskim projekcijama u *Homogenoj Srbiji*. Oni kojima se obraćao još su živjeli na teritorijama koje spadaju u državne prostore od njega i četničkog vodstva planirane Velike Srbije. I pored toga, potiskujući programe koje je formulisao 1941. godine, sada pokušava da *Apelom narodu Bosanske krajine* postigne cilj po kome bi se Hrvati i Muslimani *ujedinili u borbi protiv NOV*.

S jedne strane, Moljević poziva pripadnike svih naroda da *budu brat uz brata*. Čini to u isto vrijeme dok još, s druge strane, nisu obustavljeni pokolji činjeni od ustaša nad srpskim žiteljstvom, te od četnika nad hrvatskim i muslimanskim. I 4. oktobra 1944.godine komandant Mostarske četničke brigade obavještava Gorski štab br. 212 o naletu ustaša u sela Ortiješ i Lakiševine 30. septembra. U tim selima su ubili 92 osobe. *A kad su došli u selo Malo Polje i kad su pokušali likvidirati tamošnje pravoslavno stanovništvo, suprotstavila su im se dva brata Muslimana iz istog sela i to Mustafa i Avdija Berberović. Čim su im se suprotstavili, od ustaša su bili likvidirani na licu mjesta. Tada je nastala u selu uzbuna među Muslimanima, te je tako svim našima uspelo da izbegnu i da se sklone, a ustaše su se morale vratiti iz ovog sela čičava repa, jer nisu postigli nikakav uspeh. Preti se otvoreno svakom ko je Srbin, kako od Hrvata tako i od Nemaca...*[995]

994 VII, ČA, k. 14, f. 2, d. 50.
995 VII, ČA, kut. 203, f. 5, d. 24.

Nisu samo ustaše klale srpski živalj. I pored Moljevićevih poziva na slogu i povezanosti klali su i četnici hrvatsko i muslimansko stanovništvo. *Istaknuti deo Vrhovne komande* u Bosni primio je 23. septembra 1944. godine depešu kojom Četnički romanijski korpus javlja da su *muslimani prišli crvenima definitivno. Izgleda da su Zeničani napali na muslimane pa je bilo klanja žena i dece* - piše u depeši i upozorava da sve to što se događa *šteti nama*. Dok se priprema *napad na Švabe oni rade samovoljno i bore se protiv Turaka.*

Nema nama Hrvatima većeg dušmana i protivnika od onih ljudi koji hoće da mi Hrvati budemo samo Hrvati, tj. da ništa nemamo i nećemo da nikad imamo sa Srbima. Ovo zapamtite kao Sveto pismo naše narodne sreće, časti i pameti.[996]

Četnička iluzija kao da je i dalje plamsala: ravnogorski pokret još računa da može na programskim ciljevima preseljavanja i fizičkog uništavanja čitavih naroda *okupiti sve građane u poslijeratnoj preporođenoj Jugoslaviji.* Osim prema pridobijanju muslimanskog stanovništva, četnička propaganda svoju pažnju usmjerava i prema dodvoravanju Hrvatima. Čini to u posebnoj brošuri namijenjenoj hrvatskom pučanstvu pod naslovom *Ravna Gora - uskrsnuće nove Jugoslavije* sa gornjim citatom zapisa dr. Ante Radića još na naslovnoj stranici. Njegovi zapisi su objavljeni u listu *Dom* br. 15 u maju 1904. godine.

Iz tog lista spočetka XX stoljeća u ovoj brošuri se koriste još dva citata dr. Ante Radića. *A nama, koji smo svoji, - nama je dosta da se pogledamo pa razumijemo. Naš je i Anto i Mujo i Tanasije - jedan bolji od drugoga, ali i jedan nesretniji od drugog. Nas to boli, jer su naši...*

Još jedan Radićev zapis upotrijebljen je u četničke propagandne svrhe i za namjenu koju je imala spomenuta brošura. *Znam ja za ove naše ljude koji govore da narod treba učiniti slavnu njegovu prošlost, neka vide šta je bilo. A znate li šta je bilo? Bio je rob i sužanj - to je bio ‚dragi' i ‚mili' i dobri! - i još k tome naš narod...*[997]

Na podlozi Radićevih riječi i poruka pružena je ruka izmirenja. Ta ruka se stalno nalazila u obliku parole koja je imala zapaženo mjesto u listu *Ravnogorska misao.* Parola glasi: *Pružimo ruku izmirenja svima onima čije ruke nisu uprskane bratskom krvlju, da otpočnu sada ono što ranije nisu mogli.* I ta parola je sada prenesena i u brošuru *koju su Hrvati Ravnogorci namijenili našoj braći u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Pripremili su je *Hrvati Ravnogorci* tako što su stavili na znanje svima da je *prvi i najvažniji zadatak oslobođenje zemlje od okupatora i stvaranje uslova za PRELAZ IZ KAOSA koji su na našem narodnom području stvorili neprijatelji i njegove sluge, u obnovljenu Jugoslaviju.* Taj prelaz treba da bude *što mirniji, da nam donese što manje trzavica i nesporazuma i što manje novih žrtava!* Pa o pokretu *Ravnogoraca* i njegovom cilju.

996 *Dom*, br. 15, maj 1904.
997 *Dom*, br. 14, maj 1904.

Taj pokret obilježava *zasad samo jedan cilj: sreća i blagostanje svih ispravnih Srba, Hrvata i Slovenaca u obnovljenoj Kraljevini Jugoslaviji na čelu sa Kraljem Petrom II Karađorđevićem.* U brošuri se ističu i Mihailovićeve poruke hrvatskom narodu. On i u ovoj prilici poziva *posebno da se bivši oficiri, podoficiri, kaplari i vojnici Jugoslovenske vojske, koji su u hrvatskom domobranstvu, jave njegovim (Mihailovićevim) komandantima i delegatima na terenu.* Širi tekst objavljen pod naslovom *Naš odnos prema partizanima* je težište ustremio prema partizanskoj vojsci kao najvećem neprijatelju ravnogorskog pokreta. Iz toga priloga se saznaje da se *saradnja sa partizanima pokazala u praksi nemoguća*, da se vodi *borba za demokraciju a ne za partijsku revoluciju*, da je *vrhovni zakon borbe narodni interes a ne tuđe simpatije.* Ta partizanska vojska kao ljuti protivnik ravnogoraca *izmišlja naše protivnike sa ciljem da razbiju i spriječe saradnju demokratskih snaga i njihovo okupljanje oko Draže Mihailovića.*

Korisnicima brošure nudi se i poseban prilog *Komunisti o nama Hrvatima* sa uputstvima kako da se sa strane hrvatskog naroda pomogne borba Jugoslovenske vojske u otadžbini.[998]

Preko Jugo i Balkanpresa uputite čestitke svim katolicima širom cele Jugoslavije povodom praznika H. R. (Hristova rođenja) i N. G. (Nove godine). Ovo izvršiti odmah i putem letaka i u Sarajevu.[999]

Prije te Dražine naredbe depešom, u vrijeme kada su ustaše vršili masovne pokolje i fizičko istrebljenje Srba, četnička propaganda je Hrvate nazivala šokcima. Do čestitanja božićnih i novogodišnjih blagdana cjelokupno hrvatsko žiteljstvo je okvalifikovano ustašama. Tako su nazivani žene, djeca i starci koji su masovno dospijevali pod četničke kame. Takav je odnos i prema Muslimanima. Ta naredba je ličila na zaokret: Draža i njegovo vođstvo su otpočeli stanovita nastojanja da Hrvate, tako muslimanske milicije i zelenokadrovce pridobiju pod svoju zastavu. Zaokret koji to nije bio u praksi: u mnogim područjima su i dalje nastavljeni pokolji hrvatskog, a naročito muslimanskog stanovništva.

Time nagnan Draža u depeši 3. septembra 1944. ponavlja *da je vrlo važno da se politički postigne nenapadanje između nas, muslimana i Hrvata. Ako se može što više postići sa domobranima u toliko bolje.* I 12. decembra te godine on opet poručuje komandantima: *Prema muslimanima i domobranima postići bar sporazum o nenapadanju, a ako je moguće sugerisati im da ne odu u crvene nego ostanu kod kuće do dolaska saveznika. U ovom pravcu učinite što možete.*[1000]

Doskora su ti isti njegovi komandanti primali bitno drugačija naređenja: da uništavaju muslimane (koje je on nazivao Turcima) i Hrvate (koje je nazivao šokcima i izjednačavao sa ustašama).

---

998 Arhiv Jugoslavije, Beograd.
999 XIV-4, dok. 623.
1000 VII, Ča, k. 281, reg. br. 3/1.

Dvostruka igra nastavljena je na još jednom području: u to vrijeme četnici su još primali avione sa savezničkim oružjem, materijalom i novcem dok su svoje jedinice naoružavali njemačkim šarcima dobijenim u kolaboraciji sa okupacionim trupama: oružje, municiju i hranu preuzimali su i iz italijanskih magazina, paktirali sa ustašama i drugim oružanim formacijama NDH, održavali veze i sa kvislinzima u Srbiji.

Bitka svim raspoloživim sredstvima propagande za privođenje duša iz protivničkih tabora rasplamsala se na sve strane. Sopstveni redovi se prorjeđuju a treba svrstati nove borce pod oružje. Četnici su davali i obećanja: *Ne gladujte, jer kod nas ima hleba i svega u izobilju za svu braću koja dođu sa oružjem u naše redove. Ko ne želi da se bori može slobodno da živi u našoj pozadini, ili da se uputi tamo gde bi želeo, a po mogućnosti i kući.*

Obećanjima prethode zastrašivanja. *Prema tačnim izveštajima vi ćete ovih dana otići na klanicu Istočnog fronta ili negde na obale tako zvane ‚Evropske tvrđave' gde ćete pod udarcima savezničkih avionskih bombi izgubiti svoje živote.* Tako *Braći domobranima* poručuje *Srpski centralni komitet - Centrala za sve krajeve* i *bratski poziva da dođu u četničke redove Jugoslovenske vojske i da zajedno sa nama sačekate naše saveznike i slobodu koju nam oni donose.* U proglasu se kaže da je *Vrhovna komanda Jugoslovenske vojske u Otadžbini izdala naredbu svima četničkim jedinicama da vas bratski primimo i da se ni jednom domobranu ne smije ništa dogoditi nego da se istima izda pohvalnica, a svako njihovo ime dostavi Vrhovnoj komandi radi unapređenja i odlikovanja.*

Pavelićeva država propada iz dana u dan i postoji još samo na papiru. Naši i vaši neprijatelji koje ste vi do sada silom prilika služili i primili za gospodare sada izbezumljeno žele da izbegnu tešku sudbinu koja će ih skorih dana zadesiti. Braćo domobrani, ne dozvolite da u poslednjem času kada se neprijatelj topi odete zajedno s njim u smrt koja je neizbeživa. Ne dozvolite da ukaljate ime hrvatskog naroda i Mačeka. Istrgnite se iz čeljusti neprijatelja srpskog i hrvatskog naroda. Pođite u šume putem časti pobede i slobode. Dođite u šume i oslobođena sela da sa nama, vašom braćom, oslobodimo naš narod i zbacimo sramne okove vekovnih neprijatelja srpskog i hrvatskog naroda.

Ne dozvolite da vas i dalje zavaravaju vaše pojedine starešine sa lažima i obmanama da mi ubijamo i koljemo. To je laž sa kojom oni pokušavaju da vas i dalje drže u svojim kandžama kao sluge naših zajedničkih neprijatelja. Dođite kod nas i videćete vašu braću Hrvate kako idu s nama rame uz rame i kako svakog dana dolaze sa puškama i mitraljezima. Dođite, mi vas bratski primamo svagde i na svakom mestu. Sve pretnje vaših starešina ne mogu vas sprečiti da se sa nama zajedno borite za slobodu svih Srba i Hrvata i Slovenaca. Pograbite vaše oružje i bežite iz rovova i žica u šumu iz koje dolazi sloboda srpskom i hrvatskom narodu.

Pridobijanje domobrana i domobranskih oficira vršeno je direktno ili posredstvom letaka, proglasa i pisama prijateljima. Pisma su slata na adrese komandanata domobranskih posada (garnizona). Računalo se da će oni

kao starješine, u korist četničkog pokreta, uticati na svoje mlađe i potčinjene kolege. Takva pisma i pozivi su upućeni pojedinim starješinama u mnogim garnizonima širom Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slavonije i Srema. Rasturali su ih povjerljivi ljudi koji su imali poznanike i prijatelje u domobranskim postajama. Pojedinci su, kako izvještava Mihailovića i general Matija Parec[1001] rasturali na desetine takvih pisama - poziva da se pridruže četničkim jedinicama. Računalo se da će domobranski časnici uticati i na domobrane u tom pravcu. Uz ta pisma slata je i brošura *Ravna Gora - uskrsnuće nove Jugoslavije.*

Osim pisanom propagandom Uredbe o tri armije i grupi muslimanskih korpusa JVUO, pojedinim Hrvatima koji su uza se imali i postrojbe obraćao se lično Mihailović. On šalje pismo i ustaškom poručniku Mati Matičeviću *zapovedniku ustaške milicije u Varešu.* Javlja mu da je zadovoljan uspostavljenom saradnjom.

Mi Vas, brate Mato, već sada smatramo u tajnoj saradnji sa nama a ako uspijemo da naša saradnja bude javna biti će to od najvećeg značaja za cijeli naš narod. Na našem sastanku riješiće se pitanje o Vašem pozivu i Vašem činu u vojsci onako kako Vam to po zasluzi Vašeg dosadašnjeg rada pripada - kaže se u nastavku Dražinog pisma Mati Matičeviću. Pismo je slijedila i naredba od 1. decembra 1944. povodom unapređenja Mate Matičevića u čin *pešadijskog kapetana II klase.*[1002]

Mato Matičević, kome se obraća Mihailović pismom 29. novembra 1944. godine, postao je još 1942. *zapovjednik vijačke milicije u sastavu ustaške bojne u Varešu.* (U 1941. bio na službi u domobranskim jedinicama). Istakao se kao organizator ustaške milicije u okolnim selima i u borbi protiv ustanika. Komandant ustaške *Crne legije* Jure Francetić postavio ga je za *zapovjednika ustaške milicije u Varešu.* U tom svojstvu učestvovao je u svim borbama protiv partizanskih jedinica oko Vareša, naročito u tzv. četvrtoj ofanzivi. Tada je sa svojim pomagačima vršio i zločine. Vezu sa njim Mihailović je uspostavio uz pomoć Živana Lazovića, kapetana, komandanta Smederevskog korpusa i inž. Predavca, člana četničkog CNK. Matičević je poslije rata ubijen kao odmetnik. Među dokumentima koji su tom prilikom nađeni kod njega nalazile su se i naredbe Draže Mihailovića o njegovom unapređenju i odlikovanju *Ordenom belog orla V reda sa mačevima.*[1003]

Zajedno sa tim Matinim unapređenjem Draža je objavio i proglas Hrvatima sa pozivom da stupaju u redove JVUO.[1004]

Proglas je pisan na mašini ćirilicom. Novi naslov *Braćo Hrvati!* Mihailović braći Hrvatima saopštava da se rat približava kraju. *Njemačka je tučena i povlači se iz Jugoslavije. Sa njenim odlaskom nestaće i ustaša i njihove vlasti. Tada*

1001 VII, Ča, k. 18, reg. br. 31/7.
1002 VII, Ča, k. 18, f. 7, d. 39; ZB, XIV/4, d. 109.
1003 Dok. br. 76 i Arhiv VII, Ča, k. 18, reg. br. 40/7-1.
1004 VII, Ča, k. 14, reg. br. 10/3.

ćemo opet na ovoj napaćenoj i krvlju natopljenoj grudi zemlje Mi Srbi i Vi Hrvati, da slobodno živimo i da zajednički riješavamo svoju sudbinu.

POZIVAJU SE NA ISKUSTVA TITA I PARTIZANA

Za zajedničkog neprijatelja hrvatskog i srpskog naroda su proglašeni ustaše podjednako kao i Titovi partizani. Partizani zato *što hoće da im oduzmu Boga, domovinu i porodicu.* Za njih kaže da nemaju domovine i da hoće da unište porodicu. Oni su, doduše, *samo mali i zalutali* narodni dio, ali su *dobro organizovani i međusobno povezani.* Da bi priskrbio svoju komandu i nad eventualno formiranim novim četničkim jedinicama i odredima sastavljenim od Hrvata, Mihailović se poziva na iskustvo Tita i partizana. Kaže u proglasu da se kod njih svi bore pod jednom komandom *bez obzira na to jesu li Srbi ili Hrvati. Istim putem moramo poći i mi* - piše on u tom proglasu Hrvatima. Obećava im hrvatske oficire, koji će se *rame uz rame sa srpskim odredima boriti protiv zajedničkog neprijatelja,* iako takvi zajednički odredi još nisu postojali ni kao samostalne jedinice ni u sastavu bilo kojih četničkih jedinica.

U proglasu Mihailović podsjeća na gubitke koji su u ovom ratu *već do sada suviše veliki i premašuju gubitke svih ostalih naroda u svijetu. Svaka daljnja nepotrebna žrtva pala bi kao prokletstvo na nas i našu djecu. Dužnost je naša da učinimo sve da jednom zauvijek prekinemo bratoubilački rat, koji su naši narodni neprijatelji izazvali u svome interesu i za svoje ciljeve. To nam nalaže budućnost našega naroda, a nameću nam tu dužnost i zajednički neprijatelj, koji se je pojavio najprije u vidu ustaša, a kasnije u vidu Titovih partizana.*

Partizani prijete istrebljenjem svega narodnog i kod Srba i kod Hrvata. Oni hoće da narod obezglave, jer znaju da ga samo obezglavljenog mogu pobijediti.

Naša je borba sveta i pravedna. Mi se borimo za Boga i za narod, za domovinu i za porodicu.

Borimo se za Boga zato da ga svaki može slobodno slaviti i hvaliti onako kako ga propisi njegove vjere uče. Partizani hoće da nam oduzmu vjeru naših otaca, djedova i pradjedova.

Borimo se za narod zato da može slobodno da izrazi svoju volju i da svoju državu organizira onako, kako on želi. Partizani hoće da narodu nametnu diktaturu jedne neznatne i protivnarodne manjine.

Borimo se za domovinu zato da ovaj nesretni komadić zemlje na kome živimo i koji su naši stari natapali krvlju i svojim znojem, budu opet slobodni i služi nama, našoj djeci i unucima. Partizani nemaju domovine.

Borimo se za porodicu, zato što samo ona može da bude osnova naše narodne sreće i časti. Samo otac i majka mogu svojoj djeci udahnuti sve ono što je dobro i plemenito, samo oni mogu od djece svoje učiniti poštene ljude. Porodica je djelo

Božije, jer Njegova četvrta zapovijed kaže: ‚Poštuj oca i mater ako hoćeš biti dugovječan i čestit na zemlji'. Partizani hoće da unište porodicu.

Naš narod neće partizane. Oni predstavljaju samo mali i zalutali njegov dio. Ali oni imaju prednost pred narodom; dobro su organizovani i međusobno povezani.

Svi oni koji su za Tita i za partizane bore se zajednički pod jednom komandom, bez obzira na to jesu li Srbi ili Hrvati. Istim putem moraćemo poći i mi, koji se borimo za narod i njegova demokratska prava. Ne učinimo li tako, izložićemo narod strašnoj opasnosti poraza, a sebe same najstrašnijoj narodnoj osudi.

Nova demokratska i federativna Jugoslavija u kojoj će narod, po obećanju i pod kontrolom naših velikih saveznika, na potpuno slobodnim izborima moći da odluči o svojoj sudbini i svaki posebno da organizira svoju užu domovinu, biće dovoljna garancija za sretnu budućnost svih čestitih Hrvata, kao i svih čestitih Srba i Slovenaca. A naši zakoni dovoljna su garancija da će svi oni koji su se ogriješili o narod i njegova prava biti pravedno kažnjeni za svoja nedela, kao i da niko ko nije kriv ne smije da strada.

U redovima JVU Domovini obrazovani su hrvatski odredi, koji se bore pod komandom svojih hrvatskih oficira, rame uz rame sa srpskim odredima, protiv zajedničkog neprijatelja.

Stupajte i Vi u slobodne hrvatske odrede u sastavu JVU Domovini.

Slobodne hrvatske odrede na području uže Hrvatske okuplja general Matija Parac, na području Bosne i Hercegovine brat general Dragutin Kuzmić, a na području Slovenije brat pukovnik Luka Sarić. Svaki od njih ima svoje povjerenike na cijeloj teritoriji gdje žive Hrvati.

Okupite se oko ovih čestitih hrvatskih oficira, da svi zajedno združeni i čvrsto povezani, dočekamo naše velike saveznike, koji su već prešli prag naše domovine.

Živjela nova demokratska i federativna Jugoslavija.

Živjela JVU Domovini.[1005]

Draža je odranije, doduše, tražio od potčinjenih da se *što više taktizira sa Muslimanima i Hrvatima*. Taktiziranje traži i u uputstvu od 8. X 1942. godine upućenom Dobroslavu Jevđeviću. Uz određene uslove: da se oni lojalno drže prema srpskom življu, da sami učestvuju u likvidiranju onih koji *danas rade protiv srpskog naroda*. Za one koji bi se svrstali u četničke jedinice zahtijevao je njihovu *čistu prošlost*. Dvije godine kasnije će dopustiti da se u te jedinice mogu *primiti i oni Hrvati i muslimani koji su prividno uzeli naziv 'ustaša' sa ciljem da izbegnu služenje vojske pod okupatorom...*

Prije Kongresa u selu Ba i promjena u ustrojstvu svojih formacija Draža je u drugoj ratnoj godini naložio da *preko pukovnika Bosnića i majora Srnetića treba preuzeti što jače bušenje Hrvatske vojske, sa ciljem da se čitave jedinice*

1005 U potpisu Draža Mihailović, VII Ča, k. 14, reg. br. 10/3.

STAVLJAJU NAMA NA RASPOLOŽENJE, DA NAS POMAŽU U DAVANJU oružja i spreme i da se upotrebe u borbi protiv komunista i ustaša. Svakome je jasno da će opet biti Jugoslavija, i da u toj Jugoslaviji moraju živeti i Hrvati, ali kakve će biti granice hrvatske jedinice i kakva će prava imati u budućoj novoj državi zavisiće jedino od njih samih, tj. od toga da li će Hrvati jugoslovenski orijentisani stupiti u naše redove i sami pristupiti likvidiranju Hrvata izdajnika, koji su 23 godine radili protivu Jugoslavije i koji nam poklaše 600.000 Srba od aprila meseca prošle godine do danas. Moja je želja, a takođe i želja našeg Vrhovnog komandanta i želja naše vlade, da Hrvati Jugosloveni već jednom shvate da je dvanaesti čas da se dignu na oružje, i da tako i delom pokažu da su voljni da ulože svoj deo i na stvarnaju nove Jugoslavije. Ako Hrvati i dalje ostanu neaktivni, nema te sile koja će moći da ih spase od odmazde srpskog naroda, pa prema tome neka se i upravljaju. U opštenju Vašem sa Hrvatima vešto iskoristite navedene direktive, a takođe u ovome pravcu podesite i vaš propagandni materijal namenjen Hrvatima. U ovome pravcu dao sam direktive mojim saradnicima koji rade sa Hrvatima i na drugim krajevima.[1006]

OD POKOLJA I PROGONA DO POZIVA "SLUŽENJU BRATSTVU SRBA I HRVATA"

Bušenje hrvatske vojske Draža nalaže *preko pukovnika Bosnića i majora Srnetića.* Poput jugoslovenskih Muslimana koje upućuje na *jugoslovenski orijentisane Hrvate.* Kao i kod Muslimana traži obračun s onim Hrvatima koji su se ogriješili o srpski narod. Što će reći - likvidiranje Hrvata izdajnika. Kakve će biti granice hrvatske jedinice u budućoj Jugoslaviji zavisi od samih Hrvata - veli Draža, iako je dobro znao da su te granice određene u četničkim programskim dokumentima utvrđenim još polovinom 1941. godine. Traži i podešavanje propagandnog materijala sa njegovim direktivama namijenjenim radu sa Hrvatima. *Bušenje hrvatske vojske* pretpostavlja snažnu propagandu protiv ustaša na način kojim bi se pravio što veći razdor između njih i domobranaca, Likvidiranju ustaša pristupiti poslije likvidiranja komunista.

Sve veća potreba četničkih formacija za novim borcima suštinski mijenja sadržaje u tretmanu Hrvata u lecima i proglasima.[1007]

1006 VII, Ča, k. 12, reg. br. 45/2.

1007 Na kongresu u selu Ba bili su Hrvati Vladimir Predavec, \uro Vilović i Niko Bartulović. Predavec je u četničkom pokretu imao neki status. Bio je jedan od prvih Hrvata koji je prišao četnicima, a dijelom i stoga što je bio sin Josipa Predaveca, bivšeg potpredsjednika HSS-a ubijenog 1931. godine. On sam nije imao nikakve veze sa HSS-om. Upućivao je Hrvatima pozive da pri|u četnicima u septembru 1943. godine (na mikrofilmu br. T-501, rola 257, snimci 1030-1031), ali s vidljivim neuspjehom. Pod kraj rata pokušao je da do|e do kontakta izme|u Mihailovića, te Mačeka i Pavelića.

Najveća je laž, kad se priča, da četnici vode borbu protiv hrvatskog naroda. Danas u četničkim redovima ima veliki broj Hrvata, koji zajedno sa Srbima vode borbu protiv ustaša i komunista ili zajedničkom riječi - partizana, jer su i jedni i drugi jedno te isto.

Položaj četnika u Bosni i drugdje bio je sve slabiji naročito nakon njihovih poraza u martu i aprilu 1943. na Neretvi. Pogoršavanju njihovog položaja doprinijeli su napredovanje i jačanje pozicija partizanskih snaga. Da bi se to stanje koliko-toliko poboljšalo pokrenuta je akcija da se svugdje gdje ima muslimanskog i hrvatskog življa, pored srpskih, organizuju muslimanske i hrvatske jedinice u sklopu JVUO-a. Na to su sračunate i naredbe načelnika štaba Vrhovne komande.

Uz takve naredbe i aktivnosti na terenu je i propaganda. Pojavili su se i leci sa naslovima *Naša poruka* potpisani *Hrvati u četničkim redovima*. Oni opovrgavaju, vele, ono što se priča: *da se četnici bore protiv hrvatskog naroda, da se bore samo za Veliku Srbiju i da im je cilj da unište Hrvate*. Potvrđuju da su ustaše, *udružene sa partizanima*, kako kažu, punili jame bezdanke srpskom krvlju. Istina je da su to ustaše činili s tim što u zlodjelima s njima nisu bili udruženi partizani. *Hrvati u četničkim redovima*, međutim, ni jednom riječju ne kažu da su i četnici te jame bezdanke punili hrvatskom krvlju, izvršili pokolje hrvatskog stanovništva, a od njihovih domova napravili pepelišta i zgarišta. Da se četnici bore protiv hrvatskog naroda - *tako pričaju komunisti* - kažu oni svojim lecima namijenjenim Hrvatima. Onda pobijaju priče da se četnici bore samo za Veliku Srbiju i da im je cilj da unište Hrvate. *Da vidimo koliko tu ima istine* - vele oni. *Dužnost je nas Hrvata u četničkim redovima da kažemo pravu istinu, da kažemo što nas je dovelo u četničku organizaciju, što nas vodi i što će nas do same smrti voditi. Ustaše su pokušali klanjem da istrijebe Srbe, zaboli im nož u leđa i napunili jame bezdanke srpskom nevinom krvlju, nejači i staraca. Svaki pošteni i čestiti Hrvat mora to da osudi i da se suprotstavi tome zlu.* Zaobišli su zahtjev da bi i svaki pošteni i čestiti Srbin morao da osudi zločinstva počinjena prema Hrvatima i da se suprotstavi tome zlu.

Krivci su među komunistima kako nazivaju partizane - poruka je potpisnika toga letka. Kako?

Komunisti su i među Srbima (prvo među Srbima, a potom i među Hrvatima) i među Hrvatima pošli da povedu svoju komunističku revoluciju, vješto taktizirajući i mijenjajući boje i načela, a uvijek s ciljem da se komunistička partija u danom momentu dočepa vlasti. Komunisti nisu birali sredstva. Poveli su svoju lažnu borbu protiv okupatora i gdje su god došli napravili su pepelišta i zgarišta. Srbi su se odmah digli protiv te 'narodno-oslobodilačke' vojske, jer ne mogu dozvoliti da svjetski hohštapleri unište im istoriju, tradiciju, porodicu i što je najstrašnije nisu Srbi dozvolili da im ljudi skupljeni iz bijela svijeta, razbojnici bez otadžbine unište Otadžbinu i zatru staru Kosovsku slavu.

Borba partizana protiv okupatora je nazivana lažnom. Oni su se, po toj propagandi, udružili sa ustašama, da bi punili jame bezdanke srpskom krvlju, a gdje god su došli napravili su pepelišta i zgarišta. Velikani kao što su Zrinski, Frankopani, Štrosmajer, Jelačić, Ilirci i drugi, iz povijesti hrvatskog naroda, koji su ranije nipodaštavani, *sad su zaštitni znak domovine, istorijske prošlosti i naše slavenske misli. Ustaše i komunisti su se udružili da bi srušili sve što je nacionalno, časno i pošteno.* Obrt je napravljen i u vezi sa protivnikom sa kojim se bore četnici. Ranije su ustaše poistovjećivani sa hrvatskim narodom. Sada se četnici ne bore protiv hrvatskog naroda već protiv ustaša i partizana. Glavna Titova krivica je prije bila u tome što se bori za veliku Hrvatsku kao i Pavelić. I krivica KPJ je u tome što je bila samo hrvatska. Sada propovijeda da *pobjedom Tita nema Hrvatske, nema naše nacionalnosti.*

Isto tako i mi Hrvati nećemo dozvoliti da neka komunistička partija, pa bar ona bila i ‚hrvatska', uništi naše ognjište, našu domovinu, našu istorijsku prošlost i našu slavensku misao. Mi smo ustali u zajedničku borbu sa našom braćom Srbima protiv prljavog komunizma, ničim obmanuti, već vođeni duhom slavnih Iliraca, Jelačića, Štrosmajera, Šenoe, Račkog i drugih koji su hrvatsko ime i hrvatsku zastavu visoko digli. Mi danas među četnicima borimo se za istinu za našu nacionalnu hrvatsku stvar. Borimo se protiv onog stranog, tuđeg, izvodimo našu nacionalnu revoluciju, boreći se protiv ustaša i komunista koji su se udružili da bi zajednički lakše ostvarili svoje ciljeve. Cilj im je da sruše sve što je nacionalno što je časno i pošteno. Oni neće uspjeti, jer se danas protiv njih bore: i Srbi, i Hrvati, i Slovenci. Veliki broj muslimana nalazi se danas u četničkim redovima, a o Hrvatima-Mačekovcima da i ne govorimo, koji su muški i otvoreno stupili u borbu protiv komunističko-ustaške bande. Otkrila se maska 'narodnooslobodilačke' vojske. Niko joj više ne vjeruje. Nisu četnici uperili borbu protiv hrvatskog naroda - ne! Oni su je uperili protiv ustaša i komunista, a svaki Hrvat, koji diše i osjeća u sebi čovjeka, mora tu borbu pomoći, jer će mu ona omogućiti da se i dalje zove čovjek, a ne rob komunističke partije Hrvatske.

Napravili su komunisti i plan buduće Jugoslavije. Čine račun bez krčmara. Zavode naš dobronamjerni svijet svojim lažima.

"PUSTIMO VELIKE NEKA SE TUKU"

Četnici se ne bore za interese srpskog naroda time što su stupili u službu okupatorima

Pošli smo u borbu istine radi. Služimo svom narodu i istini. Stog je dužnost nas Hrvata u četničkim redovima da obavijestimo sve ispravne Hrvate i Hrvatice.

Pustimo velike neka se tuku. Mi ne možemo ništa da utičemo. Vidićemo kako će se rat završiti. Ali kako završio da završio ustašama i komunistima nema mjesta. Ako dođe Jugoslavija, doći će nacionalna sa Kraljem Petrom na čelu, doći će s njom i nacionalna Hrvatska za koju mi sad krv lijemo. Doći će Hrvatska Štrosmajera i Račkog.

S tog mi pozivamo sve Hrvate, koji se nijesu ogriješili o našu nacionalnu borbu, da ustanu i da se bore protiv ustaša i komunista. Nećemo dozvoliti da prljaju naše lijepo hrvatsko ime svojim nedjelima. Nećemo dozvoliti ,Titu' da sa probisvjetima govori u ime hrvatskog naroda. Istinu na srijedu. Pobjedom Tita nema Hrvatske, nema naše nacionalnosti. Tad će postojati samo komunistička partija. Pomozimo nacionalnu borbu, koja se danas vodi širom Jugoslavije, jer nas zove naša istorija, jer nas zovu: Zrinski, Frankopani, Štrosmajer, Gaj, Jelačić i drugi, koji su bili istinski, veliki Hrvati, čije duše plaču kad vide da su ih se njihovi potomci odrekli, odrekli se svoje prošlosti, svoje istorije, za račun prljavog komunizma i uprljali svoje ruke nevinom krvi rođene braće Srba.

U borbu, Hrvati! Rasudite, gdje je istina. Dobro pazite šta je danas, a šta će sutra biti. Naša je nacionalna stvar i borba već uspjela, jer je ona istina. Svaki pošteni Hrvat neka pristupi gradnji svoje domovine, čuvanju svog doma, svog ognjišta i svog obraza.

S tim ciljem došli smo u četničke redove. Kao takvi ćemo živjeti i umrijeti. Ni 'Tito', ni Pavelić neće moći pobijediti istinu, neće u hrvatskom narodu ubiti ono što je lijepo i veliko.

Služimo istini, služimo našoj nacionalnoj stvari, služimo bratstvu Srba i Hrvata - svih slavena, služimo novoj nacionalnoj Jugoslaviji u kojoj će vladati red, rad i svi nacionalno-socijalni problemi biti pravedno riješeni, služimo Bogu, narodu i Kralju.

O tu našu borbu razbiće se sve laži, svi podli planovi Ustaša i komunista. To je naš apel i naša poruka - poruka nas Hrvata iz četničkih redova.

Akcija uključivanja Hrvata u četnički pokret pod vidom JVUO (Jugoslovenske vojske u otadžbini) vođena je i na području Hrvatskog primorja. Naslanjala se na sličnu akciju otprije preduzetu od sušačke grupe JUREPO. Iz priloga objavljenih u *Slavenskom jugu* u srpnju 1944. godine može se vidjeti da je održan sastanak *jugoslavenskih delegata Hrvatskog primorja, otoka i Gorskog kotara*. Usvojena je rezolucija prema kojoj je ustaški režim *jedini unutarnji neprijatelj*. Apeluje za koncentraciju svih snaga na zajedničkoj *platformi: Savjesnim proučavanjem svih činioca došli smo do zaključka da je ta platforma*

priznanje državnog kontinuiteta Kraljevine Jugoslavije i demokracije. U Kralju, modernom i demokratskom, vidimo simbol državnosti i jednu empirijsku instituciju koja jedina u ovakvim teškim vanjsko-političkim i unutarnjim prilikama može poslužiti kao instrument za koncentraciju svih snaga. Slavenski jug piše da su u vezi s ostvarenjem ideja rezolucije *dana naređenja i instrukcije svim radnicima na terenu*, te da se *pristupi stvaranju jugoslovenskih propagandnih jedinica* koje *nemaju borbenog karaktera.*[1008]

U letku *Ustaškim partizanima grada Sušaka i okolice* početkom rujna četnici su se obraćali vojnicima Srbima s pozivom da stupe u JVO. Ta vojska ima osnovne zadaće: *a) narodno jedinstvo, b) Kraljevina Jugoslavija, c) dinastija Karađorđevića, Kralj Petar II i Draža Mihailović.*

Uspjesi snaga NOVJ-a u borbama protiv italijanskih vojnih snaga, te oružanih snaga NDH i četnika, odlučujuće su slabili sve dotadašnje pozicije ravnogorskog pokreta. Uporedo sa oružanim borbama u likvidaciji četničkih oružanih snaga organizirana je politička akcija protiv njih. *Bez političkog razbijanja četničkog uticaja ne možemo govoriti o razbijanju njihovih bandi. Njihov je korijen ostao, iako smo njih same istjerali s terena. Bez toga se uticaja niti silom ne bi dale stvoriti one formacije koje okupator danas ima u četnicima. Tumačenje kako četnici služe talijanskom i njemačkom okupatoru, te da su zbog toga izdajnici, imao je uspjeha na međunarodnom planu, jer se u znatnoj mjeri uspjelo ušutkati laži naše londonske reakcionarne emigracije o Draži Mihailoviću kao i njegovom tobožnjem heroizmu, ali u samom narodu takva politička akcija nije bila dovoljna. Istražen je novi pravac u tom radu. Strah od represalija i četnička propaganda da je saradnja s Italijanima u interesu srpskog naroda učinili su da se u svijesti naroda izbrisalo sramno značenje riječi izdaja. Mobilizirani četnik i njegova okolina znaju da on služi okupatoru, ali ne smatraju do izdajom. Zbog toga u daljnoj političkoj akciji treba neumorno dokazivati kako četnici ne služe srpskom narodu, kako ga ne spasavaju time što su stupili u službu okupatoru. Treba objašnjavati kako bi položaj okupatora u našoj zemlji bez četničke podrške bio mnogo jadniji, da oni ne bi mogli bez četnika držati niti one položaje koje imaju. Treba koristiti sva ona priznanja koja nam je učinila Velika Britanija i dokazivati kako je vezivanje uz okupatore vezanje za propalu stvar, koje vezanje neće odobriti ni jedna saveznička sila.*

Tako je intenzivna politička akcija bila usmjerena na privlačenje onoga dijela stanovništva koje je bilo pod uticajem četnika i iz čijih redova su vrbovani pripadnici u četničke jedinice.

1008 AH, ČA, kut. 1, *Slavenski jug*, br. 8, kolovoz 1943.

OBRAĆANJE DOMOBRANIMA I HRVATIMA SELJACIMA
Podsjećajući na zločine počinjene nad Srbima, propaganda zaobilazi osudu onih zločina koji su počinjeni od četnika nad pripadnicima nesrpskih naroda, u prvom redu hrvatskog i muslimanskog

U izmijenjenoj retorici četnička propaganda se ponajprije obraćala cijelom hrvatskom narodu. Nastojala je da katalizira, koliko je to mogućno, dojučerašnje posvemašnje raspirivanje mržnje prema njemu. Kako to nije bilo dostatno za stvaranje glavnog cilja toga zaokreta i promjene u politici, a to je pridobijanje Hrvata za nove četničke jedinice, ona je svoja glasila usmjeravala ka užim ciljevima ili populacijama unutar toga naroda. Na toj osnovi su objavljeni mnogobrojni leci i proglasi upućeni samo domobranima sa pozivima da napuste svoje postrojbe te da se sa oružjem svrstaju u četnike. Potom je otpočela kampanju prema tadašnjoj najbrojnijoj populaciji u svim nacionalnim korpusima - Hrvatima seljacima.

Braćo hrvatski seljaci! Pogledajte istini u oči i budite toliko hrabri da sagledate nevolju u kojoj sad živite. Da li su sve vaše glave na broju? Da li ste gospodari svoje imovine? Da li imate kruha i svega drugog što vam je potrebno za težački život? Setite se koliko je vaših sinova i braće poginulo u borbama na istočnom frontu? U nečovečnim borbama protiv braće Srba koji su se morali braniti, jer su bili napadnuti. Imajte na umu, da ustaška vlast i država nije nanela toliko štete Srbima, koje je htela potpuno da uništi, koliko samim vama Hrvatima. Vaše žrtve mnogo su veće... Vi ste pod ustaškom državom izgubili u očima čitavog kulturnog sveta glas čestitih i plemenitih ljudi, glas kojim ste se ranije toliko ponosili.

Pozivi da pristupe četničkim redovima upućivani su Hrvatima, među njima i *Braći hrvatskim seljacima* s potpisom *Srbi, patrioti i četnici u Bosni.* U letku se Hrvati najprije podsjećaju na ustaška zvjerstva izvršena nad srpskim narodom, na rušenje crkava i manastira, na vrijeđanje pravoslavne vjere, progone i masovne pokolje. U mnogim se prigovara Hrvatima što nisu osudili te ustaške zločine. Ni u jednom od tih letaka i proglasa, niti u drugim oblicima četničke propagande, međutim, ne može se pronaći osuda zločina počinjenih od četnika nad hrvatskim narodom, pa i nad pripadnicima drugih nesrpskih naroda, u prvom redu muslimanskog. Tako je i u ovom letku najprije *braći hrvatskim seljacima* spočitano da su i oni, *pored ostalog kulturnog sveta, živi svedoci, svedoci očevici svih zverstava i divljaštva, koja su pod režimim ustaša i okupatora izvršena nad srpskim narodom. U Pavelićevoj državi za Srbe nije bilo zakona i pravde. Uzimane su nam bez suđenja glava i imetci, proglašavani smo psima koji prljaju vodu pa nam se čak branilo da se okupamo, na razbojnički način udarilo se i još se udara na obraz i čast naših majki i sestara, zločinački su rušene naše crkve i manastiri, gadno vređana naša svetosavska pravoslavna vera, bezbroj naše nevine dečice nezaštićenih žena i iznemoglih staraca ispustilo je svoju dušu pod ustaškim nožem. Metnite ruku na svoja poštena seljačka srca i zapitajte se, misleći na Boga i božji strašni sud, da li je ikada iko počinio toliko*

krvava nasilja svirepa bezakonja nad jednim narodom kao što ih u ime čitavog hrvatstva, počiniše ustaše nad srpskim narodom? Da li postoji bilo koji zakon ljudski u Božjoj pravdi koji nije do sada pogažen i poprskan nevinom krvlju u ime hrvatstva, u ime vaše, jer mi dobro znamo da nema hrvatstva i Hrvatske bez seljačkog naroda.

Kako ste istinski pravi sledbenici i politički učenici svoga velikog vođe i učitelja pok. Stepana Radića treba da se baš danas setite da vas je, pored ostalog, učio i to da je jugoslavenska misao duboka kao naše plavo Jadransko more i visoka kao Himalaji. U toj misli koja treba da nas sve ujedini i sudbinski poveže u našoj budućnosti ni od Srba ni od Hrvata niko ne reče lepše reči. Uz ovu misao treba da pomislite i na to u čijim se rukama danas nalazi naše plavo Jadransko more, More slavjansko, kako su ga pesnici nazivali, u čijim se rukama nalazi naša sunčana Dalmacija? Pitajte danas vaše vlastodršce... gde je naše Jadransko more i sunčana Dalmacija vinorodno Međumurje? Zašto zakrvaviste i u crno zaviste našu Bosnu ponosnu? Zašto počiniste sve te zločine, krvoločne i jezive prema srpskom narodu, sa kojim smo ranije živeli u slozi i ljubavi?

Braćo hrvatski seljaci! Srpski narod u Bosni i njegovi sinovi naoružani četnici poručuju vam otvoreno i jasno: (1) da se mi borimo i tražimo od vas da nas na svaki mogući način pomognete u borbi, da budete svesni toga da ćete u budućoj jugoslavenskoj jedinstvenoj državi na Balkanu imati samo toliko prava koliko za nju budete podneli žrtava; (2) da se mi Srbi borimo, u prvom redu, za zaštitu svoga Srpstva a zatim za stvaranje jedinstvene zajedničke države svih balkanskih Slavena u kojoj će morati da vlada stroga zakonitost a ne samo volja niti pojedinaca ili grupa' (3) da seljaka ne smatramo krivim za sva zverstva koja su pod hrvatskim imenom počinjena prema Srbima nego ćemo svaku krivicu koja je počinjena ispitati pojedinačno i kazniti samo onoga koji je to počinio; (4) da što pre kidate sve odnose sa ustaškim vlastima da odgovornost za zločinstva koja su ustaše izvršile prema srpskom narodu pred Bogom i pred ljudima ne bi pale na vas.

Srbi, patrioti i četnici u Bosni upućuju *braći hrvatskim seljacima* poruku da sa bratskim osećajima *prime svome čestitome seljačkom srcu što će biti korisno i po vas i po nas: mislite svojom glavom kako vas Bog uči, jer i sami znate da pored odgovornosti zemaljskim zakonima, postoji i odgovornost i pred Božjim zakonom.*

GENERALI BEZ VOJSKE

Posebne nacionalne vojske objedinjene u JVUO i pod jedinstvenom Dražinom komandom - Tri vojske: srpska, hrvatska i slovenačka, te muslimanske trupe

Poruke iz gornjeg citata četničkog letka namijenjene su Hrvatima seljacima. Nastale su već u rasulu ravnogoraca, takoreći, nakon niza vojnih poraza,

u beznadnosti vojničkog i političkog položaja čitavog njihovog pokreta. U tom sklopu je Draža u januaru 1945. godine skicirao plan za reorganizaciju Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVUO). Odranije, još 1. decembra 1944. godine, Vrhovna komanda je izdala Uredbu o sastavu te vojske od srpske, hrvatske i slovenačke armije i grupe muslimanskih korpusa.[1009]

Uredba je donesena na osnovu odluka Narodnog kongresa u selu Ba od 28. januara 1944. godine. Po tim odlukama, uredbi i skiciranom planu predviđeno je da u okviru četničkog pokreta postoje zasebne nacionalne vojske objedinjene u JVUO i pod jedinstvenom komandom Štaba Vrhovne komande sa načelnikom toga štaba na čelu. Plan je postojao uglavnom na papiru ili, u najboljem slučaju, u imenovanju samo nekih štabova.[1010] Zasebna *hrvatska, slovenska* vojska, te *grupa muslimanskih korpusa* imali bi svoje komandante. Data su im nacionalna simbolična imena: srpske armije - *đeneral Marko,* hrvatske armije - *đeneral Gubec,* slovenačke armije - *đeneral Andrej,* a Grupe muslimanskih korpusa - *đeneral Đerzelez.* Za sve vojske su predviđene ili državne ili narodne federalne zastave. Za tri armije zastave bi u gornjem uglu uz koplje, na obje strane, u kvadratnoj formi nosile jugoslovensku državnu trobojku. Izuzete su muslimanske trupe, kojima je dopušteno nošenje zastava sa bijelim polumjesecom i zvijezdom u sredini, a sa obje strane, u gornjem uglu, uz koplje, jugoslovenske državne boje. Rečeno je da te boje simboliziraju zajednicu, federativnu demokratsku Kraljevinu Jugoslaviju. Za sve armije propisan je i jednoobrazan pečat sa natpisom *Komanda JVUO* - hrvatske i slovenačke JVU Domovini na hrvatskom i slovenačkom jeziku.

Uredba objašnjava da je JVUO produžila svoje dejstvo u aprilu 1941. godine pod ovim nazivom. Ona niti je nosila, niti nosi nazive ni četničkih, ni milicijskih komandi. *Do pogrešnog pojma četničkih odreda došlo je po tome što je u našoj ratnoj službi odeljak o gerilskom ratovanju nosio naziv ‚Četnička akcija'. Zato se sve jedinice koje i sada odvojeno rade pod nazivom četničkih odreda ili raznih milicija, pozivaju da se podvrgnu vojničkoj disciplini i uđu u sastav JVUO i da izvršavaju naređenja Vrhovne komande JVUO. Uredba je doneta u saglasnosti sa Izvršnim odborom CNK KJ.*[1011]

Propaganda je snažno podupirala realizaciju nove koncepcije Jugoslovenske vojske u otadžbini. Uzaludne su odluke, uredbe i planovi za formiranje zasebnih nacionalnih armija u okviru JVUO-a ako izostane podrška nesrpskih naroda cjelini četničkog pokreta. Trebalo je stoga pod četničku zastavu postrojiti i prevashodno pripadnike hrvatskog i muslimanskog naroda.

I seljake i sve druge Hrvate leci i proglasi pozivaju da se svrstaju u *svoje hrvatske jedinice.* One nose nazive velikana iz hrvatske povijesti, sa svojim

1009 VII, Ča, k. 5, reg. br. 4/4.
1010 J. Tomasevich, Isto, 386.
1011 VII, Ča, k. 5, reg. br. 4/4.

nacionalnim znamenjima i pod zapovjedništvom hrvatskih zapovjednika pod jedinstvenom kontrolom načelnika Vrhovne komande Draže Mihailovića. U okviru toga preustroja i promjena u vojnoj organizaciji ispostavilo se da je pukovnik Matija Parac, Hrvat, najprikladniji za položaj *Generala Gubeca.*

Draža je imao i oficira Slovenaca u svom okruženju: major Ivan Fregl, kapetan, četnički potpukovnik Rudolf Perhinek, alijas Rade Perišin, Dražin delegat za Crnu Goru, poručnik Tugomir Prekoršek, rukovodilac centra veze u Dražinom štabu. Fregl i major Aleksandar Mišić streljani su. Mihailović je pukovniku Jakobu Avšiču Jaku ponudio položaj komandanta Slovenije. Ovaj to nije prihvatio jer je pristupio partizanima.[1012] Tu funkciju prihvatio je major Karlo Novak, koji je komandovao sa nekoliko odreda u sastavu od oko 300 četnika.[1013] Pukovnik Slovenac Ivan Prezelj pod nazivom *General Andrej* postao je komandant Slovenačke armije. Ovaj potonji je već bio na čelu skupine četnika u Sloveniji. I Parac, i Prezelj su, za tu prigodu, unaprijeđeni u čin generala. Generala bez vojske. Parac je raspolagao sa nekolicinom vojnika Hrvata koji su služili u Srpskom dobrovoljačkom korpusu pod komandom Ljotića.[1014] Boško N. Kostić piše da je Parca i njegove vojnike u potpunosti naoružavao i opskrbljivao Srpski dobrovoljački korpus kojeg su održavale njemačke okupacione jedinice. Jozo Tomasevich[1015] navodi da je komandant slovenskih domobrana general Leon Rupnik, koji je najprije kolaborirao sa Italijanima, a zatim i sa Nijemcima, bio voljan da svoje snage od 10.000 do 12.000 boraca stavi pod komandu Ivana Prezelja kao *Generala Andreja* ukoliko bi došlo do iskrcavanja zapadnih saveznika na slovenačku teritoriju.[1016]

I pored veoma opsežnih istraživanja u inostranstvu i bivšoj SFRJ za svoje djelo *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*[1017] Jozo Tomasevich nije uspio da identifikuje *Generala Đerzeleza*. Pretpostavlja da, možda, niko nije bio određen za tu dužnost. Četnici su u januaru 1945. godine imali samo jedan muslimanski korpus u cijeloj sjeveroistočnoj Bosni, poglavito na području Majevice. Dražina grupa muslimanskih korpusa, baš kao hrvatska i slovenačka armija, bili su samo san i smalaksala vizija čovjeka u ambisu beznađa. Borbeni duh četničkih snaga, zahvaćenih bezizlazom, naglo je slabio na putu u provaliju. Od svih kongresnih odluka u selu Ba, uredbi i skiciranih planova malo je šta, ili skoro ništa, postignuto. Nepostojeće muslimanske brigade i korpusi razbijeni su još pri formiranju u skiciranim planovima od jedinica NOVJ-a.

1012 Arhiv VII, Ča, k. 246a, reg. br. 1/3-1.
1013 B. Latas, *Četnici Draže Mihailovića u Sloveniji - Plava garda 1941. - 1945.*, VIG, br. 3/83.
1014 Bor. M. Karapandžić, *Gra|anski rat u Srbiji 1941-1945.*, Cleveland, 1958, 235-236; Boško N. Kostić, *Za istoriju naših dana*, Lille, Francuska, 1949, 240;
1015 N. dj., 386
1016 B. M. Karapandžić, Isto, 402-403.
1017 Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1979.

Beznadan položaj ravnogoraca se skriva u njihovoj propagandi u cjelini, pa i u letku namijenjenom Hrvatima seljacima. Najvažnije je da oni četnike *na svaki mogući način pomognu u borbi*. U jugoslovenskoj državi nakon rata imaće onoliko prava koliko su za tu državu podnijeli žrtava. Ističe da *Srbi, patrioti i četnici u Bosni* ne smatraju seljake krivim *za sva zverstva koja su počinjena pod hrvatskim imenom nad Srbima*. Svaka krivica će se *pojedinačno ispitati i kazniće se samo oni koji su to počinili.*

Sedamnaesti dio:

ANTIPROPAGANDA ČETNIŠTVA I NJEGOVE IDEOLOGIJE: TAKO SE KRUNIO UGLED ČETNIKA U NARODU

"VOJNIČKI SITUACIJU NE MOŽEMO POPRAVITI"

Ustaška promidžba: "Draža i četnici - čardak ni na nebu ni na zemlji" - Nastavljena kampanja za zaštitu kralja i srpstva, a diskreditaciju partizana i Tita

Da li znate da Kralja Petra II i našu zakonitu narodnu vladu u Kairu priznaju saveznici i pružaju im gostoprimstvo i svaku pomoć, dok bravara Josipa Broza i njegovu samozvanu vladu niko ne priznaje.

Četnička propaganda je najprije nastojala da ublaži ozlojeđenost kraljevom izjavom među borcima i njihovim simpatizerima. Spočetka ga nije izlagala javnim napadima. Svaki udar na kralja značio bi skrnavljenje jednog od temelja ravnogorskog pokreta. Zato nastoji da neutralizira naraslo nezadovoljstvo.

Daleko negdje sjedi tužan i zamišljen mladi Kralj. Zarobljen, okružen ljudima koji mu ne govore istinu. Do njega ne dopire naš vapaj. Do njega ne dopire istina.

'Da li će me moj narod razumeti?', pita se Kralj.

'Tvoj narod Te je razumeo, mladi naš Kralju, Tvoj narod je samo za te i uza te. I kada progovoriš, ma kada i ma gde, tvoj narod će razumeti ono što misliš, a ne ono što rečima kazuješ.

Kralju naš, imaj poverenja u nas! Braneći našu Otadžbinu od najvećeg njenog neprijatelja - Tita - branićemo ujedno i tebe.

Kralju naš, budi spokojan. Tvoj narod je uza te!

Tako se kralju nudi spokojstvo od onih koji ga ni sami nisu imali. Kažu da ga je razumio narod. Najveći broj ljudi razumije, vele, ono što on misli, a nije razumio ono što govori. Ili nije htio da ga razumije. Tješe ga da ima *poverenja u nas*, a to povjerenje je rapidno nestajalo. Nisu ga razumjeli, niti htjeli da shvate ni čelnici ravnogoraca, ni štabovi i četničke jedinice, pogotovo njihovi propagandisti. Naročito otkad je sve pozvao da se stave pod Titovu komandu.

Potom se, van vremena, prostora i aktuelnih zbivanja, u toj propagandi govori o kralju i njegovoj misiji. Kao da se ništa nije dogodilo. U povjerljivom nacrtu za letak funkcionerima i komandirima (o radu naših predstavnika u inostranstvu) za Kraljevu misiju se kaže ovo: *Kraljeva misija u inostranstvu je vrlo važna i značajna. Kralj ima svoju vojnu i civilnu kuću sastavljenu od naših najboljih ljudi i po sposobnosti i po karakteru. Njegov ugled u savezničkim zemljama je ogroman. Njegov put po Americi bio je trijumfalan, a njegova ženidba politički je sankcionisala grčko-jugoslovensku uniju i legalizovala od engleskog*

dvora političke ciljeve uz nju vezane. Kralj veliki deo svojih ličnih sredstava daje kako za izbjeglice, tako za vojsku u Otadžbini, Kraljeva majka, iako je mnogo obolela čini velike usluge našoj stvari u Kanadi i u Americi. Kralj se svakodnevno usavršava u svom obrazovanju za vršenje kraljevskih poslova i u svom poznavanju zemlje i naroda kojim će vladati. U svim kritičnim momentima Kralj lično zastupa interese svog naroda u pregovorima sa šefovima savezničkih zemalja.

Pošto su se otrijeznili od prvog šoka tvorci četničke propagande krenuli su u novu kampanju protiv NOP-a i Tita. U burno vrijeme, ispunjeno previranjima, opasno je ostavljati zatišje na tom planu. Nastavljeno je fabrikovanje letaka sračunato na zaštitu kralja i srpstva, a diskreditaciju partizana i Tita.

Partizani su neiscrpni u svojim prevrtljivim metodama za postizavanje svoga cilja. Kada su, u poslednje vrijeme, primijetili da su otkriveni u svojim najtajnijim namjerama da kod Srba ni pod koju cijenu nemaju uspjeha - a Srbi su im potrebni bezuvjetno da bi se pokazali pred Angloamerikancima kao gospodari situacije u Jugoslaviji - tada su počeli lagati na drugi način.

Sad partizani okreću list - prema tom pisanju. Traže od svojih propagatora da se više ne psuje kralj Petar, te da na zborovima napadaju ustaše radi izvršenog pokolja nad Srbima. *Da zavaraju Srbe poslali su povjerljive dopise svim svojim propagatorima i terenskim radnicima da više ne psuju Kralja i neka na svim zborovima napadaju ustaše radi pokolja koji je nad Srbima izvršen. A kada im ni to nije pomoglo, počeli su da šire vijesti kako sam Kralj poručuje Srbima da se stave pod Titovu komandu.*

Tito, koji je našeg mladog Kralja nazivao izdajnikom, koji je objavio da našem Kralju zabranjuje zauvijek povratak u Jugoslaviju, taj isti Tito sada iz petnih žila nagovara nas da poslušamo tog istog našeg kralja i da kao pokajničke ovčice priđemo njemu, Titu, oslobodite lju.

Da nije stvar ovako užasno satanski pripremljena, grohotom bi se smijali. Ali, ovako ostavljamo smijeh za poslije. Ko se posljednji smije - smije se najbolje. A mi uvjeravamo Tita da će ga od našeg posljednjeg smijeha sasvim nestati. Nikakva misao oslobođenja ne vodi Tita i njegove partizane u njihovom poslu, nego želja da prigrabe vlast u svoje ruke i da tada vladaju na onakav krvav način kako su, odmah poslije svjetskog rata, samo za kratko vrijeme vladali u Mađarskoj, a poslije, jedno vrijeme, u Španiji. Zar da budemo manji rodoljubi nego Madžari i Španjolci? Zar da nas Srbe, ponosan, slobodan i zreo narod uče partizani, međunarodni probisvijeti i tuđi plaćenici - šta je pravo rodoljublje?

Bitno drugačije od četničke taj kraljev govor na londonskom radiju tumačila je ustaška promidžba u NDH. *Čardak ni na nebu ni na zemlji* - naslov je prvog priloga posvećenog kraljevom govoru u sarajevskom *Novom listu*.

Tog čardaka su se odrekli - da li milom ili silom, to je svejedno - čak i oni, za čiji je račun i na čiji je poticaj postao. Odrekli su ga se Petar Karađorđević i njegova dvorska kamarila, odrekli su ga se mnogi njegovi prvoborci, a mnogo 'boraca' prešlo je jednostavno komunističkim banditima... (...) Od četničke zamisli,

da će ugodno živjeti od pljačke i krateći vrieme ubijanjem hrvatskih žena i djece, 'triumfalno' dočekati novu 'Jugoslaviju', ne bi ništa.[1018]

U ustaškom tisku je nakon toga splasnulo pisanje o četnicima. Posljednja vijest o njima u Drugom svjetskom ratu objavljena je u *Novom listu* 30. X 1944. godine. Govorila je o toku borbe s četnicima kod Gračanice, Gradačca i Breze, pošto su *četnici u tom području zauzeli neprijateljsko držanje*. To ne znači da je taj list, slično cjelokupnom tisku u NDH, zaobilazio propagandne napade na NOP i njegove formacije sve do kraja rata i do prestanka izlaženja ustaške i endehazijske štampe.

NAGOVJEŠTAJI DEMORALIZACIJE, ANARHIJE I RASULA

"Bjekstvo u grupicama, nečujno i neviđeno" - Dezerteri usput pljačkaju: "od seljaka odvode konje, goveda i ovce, nose sve što nađu da valja, volove ispregnu, kolju ih i peku naočigled domaćina koji to bespomoćno posmatraju"

Četnička propaganda je, radi homogenosti jedinica, djelovala u dva pravca: unutar formacija i stanovništva, te prema protivnicima u vanjskom svijetu. Jedan od osnovnih njenih zadataka je pridobijanje novih boraca. Nastojala je da to postigne na dva načina: čuvanjem na okupu postojećih snaga i privlačenjem novih iz redova onih koji se još nisu opredijelili ili kod svojih protivnika, ponajviše partizana, domobranskih i drugih postrojbi. Zbijanje vojnika koji su pod kokardom ona je vršila i širenjem straha da će biti ubijeni ako se odvoje od četničkih jedinica. Naročito ih je plašila *komunističkim banditima*. O njima je govorila da istrebljuju srpski narod, da svakog koji napusti četničke redove i pređe u partizanske komunisti ubijaju na licu mjesta, kolju Srbe, uništavaju srpska sela, obeščašćuju Srpkinje itd.

Širenje straha od komunista i partizana, međutim, nije donosilo željene plodove. Redovni borci su uviđali moralno rasulo u četničkim jedinicama i među komandnim kadrom. Mnogi koji su nosili četničku kokardu i borili se pod Dražinom zastavom nastojali su da se sklone, skriju, odvoje i udalje, ili pređu u partizanske jedinice. Ne samo vodstvo nego i Mihailović lično obavještavali su o svim tim pojavama koje su četnicima krunile ugled u narodu među čestitim vojnicima. Iz mnogih dokumenata je uočljivo da su rukovodstva nemoćna da ih suzbiju ili svedu u manje okvire. Umjesto praktičnih mjera kojima će disciplinovati komandante, štabove i jedinice, sam Mihailović šalje depešu *Raspis za sve* i poručuje:

1018 *Novi list* Sarajevo, 7. X 1944.

Da bi zadržali ljudstvo na okupu, pored kazni, izmišljajte i razne vesti, tako da ih ubedite da nemaju kud na drugu stranu, jer im u tom slučaju predstoji potpuna propast, pored toga što će se smatrati izdajnicima.

Ni lažne vijesti, ni prijetnje najstrožim kaznama nisu uspijevale da *zadrže ljudstvo na okupu*. Vojnici su se žalili na komandante, a ovi prigovarali pripadnicima, redovima svojih jedinica. Nije samo vojska Dobroslava Jevđevića muku mučila *sa slabostima i gadostima i kukavičkim držanjem pojedinaca i pojedinih odreda u Hercegovini* piše sam Jevđević koji je sebe u lecima i proglasima potpisivao vojskovođom. Takvi primjeri su zabilježeni i u mnogim drugim područjima. Neposredno nakon što je NOVJ razbila četničke jedinice kod Goranskog i, primoravši ih da se povuku ka Nikšiću, komandant Danilovgradskog odreda 20. aprila 1943. piše komandantu Zetskog četničkog odreda:

Tvrdim da su sve vojske koje operišu na Vašim sektorima gore od moje, a moja ama ne valja baš ništa.[1019]

Novostvorena situacija u Crnoj Gori iziskivala je da komandant Glavne komande general Blažo Đukanović izda naređenje o preformiranju jedinica. Tako je Zetski četnički odred preformiran u tri bataljona. Tim povodom Jakov J. Jovović piše da je *prilikom preformiranja masa njih pobegla svojim kućama, a pre preformiranja tri puta više. Prošli su nekažnjeno.*[1020]

Vojnici su dezertirali pri najmanjoj reorganizaciji vojničke strukture, a još češće kad nema tih promjena. Dezerteri, najčešće, ostaju nekažnjeni. Pri napuštanju jedinica, usputno, pljačkaju: od seljaka odvode konje, goveda i ovce, nose djevojačko ruho i sve što nađu da valja. Volove ispregnu, kolju ih i peku naočigled domaćina koji to bespomoćno posmatraju.

Preksinoć je pobegla čitava zagoračka četa sa komandirom na čelu aktivnim narednikom Nikolić Radovanom i to sa stražarskog mjesta i ne obavestivši nikoga.[1021] *Tako mi je levo krilo koje su oni osiguravali cele noći ostalo otkriveno.*

Onda su produžili bjekstvo u grupicama, *nečujno i neviđeno. Od 500 momaka na svom mestu je ostalo oko 100 momaka iz II bataljona, dok se sva ostala vojska, tj. I i III bataljon, bez moga naređenja povukla... a da komandanti tih bataljona nisu mogli da učine ništa i ako su uložili sve napore da vojsku zaustave.*[1022] *Stavljeno mi je do znanja i djelom i riječima da će me vojska ostaviti samoga. Sa ovom i ovakvom vojskom koja je izmrcvarena i demoralisana više ne može upotrebiti niti sa njom ići napred, jer će porazi biti sve veći i teži.* Jakov J. Jovović nastavlja: *O fizičkom i psihološkom stanju moje vojske: u Bjeloplavlićima niko nikoga ne sluša. Vlada neka vrsta anarhije... a uskoro će nastati 'totalna*

1019 VII, XIV, knj. 3, dok. br. 133.
1020 VII, Ča, k. 134, reg. br. 30/2.
1021 VII, Ča, k. 134, reg. br. 30/2.
1022 VII, Ča, k. 134, reg. br. 30/2.

anarhija'.[1023] *Svi moji odbjegli vojnici u Bjelopavlićima postaju neprijatelji iako to u duši nijesu. Od njih i od onih koji onamo već mjesecima razuzdano žive ne mogu niti ja niti iko drugi išta valjano stvoriti.* Tako piše svom pretpostavljenom Jakov J. Jovović, kapetan bojnog broda I klase.

"KOMANDANTI SVI LAŽU, PO PRAVILU I TO MNOGO I BEZDUŠNO"

Zloba, pakost, nezajažljive ambicije - Surevnjivost zbog činova

Kritičnija situacija nego što se može pretpostaviti; kod tamošnjeg naroda nije dovoljno razvijena nacionalna svest; komunističke ideje naišle na plodno zemljište; dosta veliki broj ljudi nije načisto ko će pobediti - četnici ili komunisti, pa pokušavaju da budu u dobrim odnosima i sa jednima i sa drugima; već je oko 1.500 ljudi pobeglo na stranu komunista, tek što su primili puške, pa je bilo prilično streljanja i batinjanja.[1024]

Draži su u tom trenutku od njegovih komandanata stizale obeshrabrujuće vijesti. Vojvoda Petar Baćović, komandant operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, javljao je o nepovoljnoj situaciji u Dinarskoj četničkoj oblasti. Njegovu mutnu sliku toga stanja posve je zatamnio vojvoda Dobroslav Jevđević. On izvještava Mihailovića o *strahovitom antagonizmu između pokrajinskih vođa Like i Bosne s jedne i Dalmacije sa druge strane: izgleda da su svi ti ljudi ili manijaci ili žive u svetu iluzija. Greh bi bio ne reći vam istinu kako su bolest Birčaninovu iskoristili nesavesni ljudi, da prave komedije, koje nam se mogu krvavo osvetiti, kako Birčanin svakih petnaest dana obećaje drugom čoveku da će mu biti naslednik i tretira svoj položaj kao nasledno suvereno pravo, itd.*

Tom horu sumornih horovođa pridružio se i Milan Šantić, član Četničkog nacionalnog komiteta u Mostaru, propagandista, nekadašnji novinar i urednik beogradske *Politike*, rođeni Mostarac. On *u preteškoj srpskoj današnjici* javlja generalu i upozorava na *lične zlobe i pakosti, nemoguće suete, bolesne ambicije, nezajažljive pretenzije i mnoga druga zla koja nas dave, koja nas satiru i ne daju da slobodno gledamo u daljinu.* Piše da su *dalmatinski Srbi, po svom tipu mediteranci, laki i kolebljivi, kompromisni i spremni da se mire sa svakim mogućim stanjem.* Otuda *ovi naši mediteranci liče na pjenušave talase morske, koji svakog časa menjaju boju i oblik.* Po Šantiću, komandanti *svi lažu kao po pravilu, i to mnogo i bezdušno.* Svaki od njih će *o borbenosti i junaštvu ispričati prava čuda, a kad dođeš na teren lako se uveriti da od toga nema ni pomena, da čovek i ne sluti kakvu mržnju i kakve surevnjivosti izazivaju vojvodski činovi,*

1023 VII, Ča, k. 134, reg. br. 30/2.
1024 VII, ČA, k. 170, f. 1, dok. 57.

koje je široke ruke mnogima obećavao vojvoda Birčanin (tih dana, računije 5. februara 1943. godine Ilija Trifunović - Birčanin umro u Splitu). Šantić piše da *možda zbog toga što svaki Srbin smatra da i sam treba da bude vojvoda, a kad on to ne može da bude onda ne ostaje ništa drugo do izliv jedne žučne mržnje i pakosti prema drugima.*[1025]

Za razliku od horovođa Baćovića, Jevđevića i Šantića major Zaharije Ostojić je otpremio Draži vedriju novost. Upisao je četnicima jedan propagandni plus koji su im priredile ustaške novine. Naime, ovaj komandant *Istaknutog dela Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini* javljao se štabu ravnogorskog pokreta pod šifrom *Čika Branko* ili *222.* Tog 2. februara 1943. godine s potpisom *Branko* on generalu Mihailoviću šalje depešu o pisanju ustaškog dnevnika *Hrvatski Narod* od 23. januara 1943. godine povodom članka i karte Stevana Moljevića o Velikoj Srbiji. *Među Srbima zapadne i istočne Bosne napravili su nam ogromnu propagandu.*

OSIONO PONAŠANJE PREMA NEMOĆNIMA I STANOVNIŠTVU

"Sa vezanim kerom lov se ne lovi" - Ljudstvo se kukavički krije u mrtvom prostoru iza borbene linije - "To što čine svojim nasiljem predstavlja antipropagandu četništva i njegove ideologije i neizmernu uslugu za propagandu protiv nas"

Ljudstvo se kukavički krilo pozadi borbene linije. Bio sam primoran kako ja tako i moj štab sa pištoljima u ruci da ih teram u borbenu liniju. Ali po onom našem narodnom: sa vezanim kerom lov se ne lovi. Privremeno usled straha od pištolja pokazali su volju da će se boriti! Ali čim sam otišao da intervenišem kod dobrovoljaca, da nas pomognu bacačima i artiljerijom, ostavljeni nekontrolisani od moga oka oni su sabotirali borbu, kukavički krijući se u mrtvome prostoru. Tako Mihailoviću 5. avgusta 1944. godine piše komandant južnomoravske grupe korpusa.[1026]

Četničke jedinice su se osipale. Mnogima su opustošena sela uskratila pljačku kao motivaciju ostanka u četnicima.

U borbama protiv jedinica NOVJ-a tokom septembra 1944. Valjevski korpus se toliko osuo da je komandant te formacije 29. IX 1944. naredio da se od *celokupnog ljudstva* formiraju tri bataljona, a Đački bataljon da se rasformira i

1025 VII, ČA, k. 225, f. 9, dok. 8; ZB, XIV/2, dok. 23.
1026 VII, Ča, k. 100, reg. br. 43/3.

upotrijebi za obrazovanje štabne čete korpusa i pratnju štabova bataljona.[1027] Da bi preduprijedio dalja bjekstva vojnika iz jedinica, on je istog dana ovlastio komandanta bataljona da sve vojnike koji pokušavaju da prebjegnu *strelja na licu mesta bez prethodnog stavljanja pod preki vojni sud.* To se odnosilo i na svakog starješinu *koji ne bude izvršio naređenje i dobijeni zadatak.*[1028]

U drugoj polovini septembra 1944. godine Gatačka i Nevesinjska brigada nalazile su se u sastavu jedinica Komande operacija u Hercegovini i južnoj Dalmaciji. Dejstvovale su na području Bileća-Ljubinje-Trebinje. Sve su ih razbile jedinice 29. hercegovačke divizije NOVJ-a. Početkom oktobra te godine ostaci spomenutih brigada vratili su se na svoju teritoriju. Bili su rastureni. Njihovo okupljanje naredio je pomoćnik komandanta operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine 3. oktobra 1944. godine.[1029] On u tom naređenju piše da je, *idući od sela D. Zimlje ka Hanskom Polju saznao da je ljudstvo Gatačke brigade napustilo jedinicu i otišlo po partijama samovoljno svojim kućama. Ne znam, ali pretpostavljam da će ovako uraditi i ljudstvo nevesinjske brigade. Svo ovo ljudstvo neće otići u komuniste već će da se krije kod svojih kuća izvesno vreme i ako ga mi pustimo na milost i nemilost ono će potpasti pod uticaj komunističke propagande i stupiti u redove partizana. Zato komandanti brigada treba odmah sa svojim štabnim četama da krenu na svoj teren i organizuju održavanje ljudstva po trojkama i desetinama oko svojih kuća uvek sa težnjom da budu spremni da se na poziv odazovu.*

Na mnoge četnike koji su provodili vrijeme oko svojih kuća *uvek sa težnjom da budu spremni da se na poziv odazovu* nije se moglo računati kao na borce. *Borbeno sadejstvo njihovo je neiskreno* - žale se komandanti u depešama višim komandama. Takve su zvali pokućarima. *Pokućari se bore samo za svoj mal i bez ikakvih su ideala.*[1030]

Ko u takvim uvjetima misli na organizovanu propagandu? Osim što je ponašanje četničkih jedinica i njihovih komandanata samo po sebi kontrapropaganda ravnogorskog pokreta i njegove ideologije. Mirko Topić, s tim u vezi, piše Mihailoviću:

Propagande nemamo nikakve a neprijatelj samo buši. Kapetan Ivanović (Bogdan, rezervni kapetan, šef propagandne i obavještajne službe Ozrenskog korpusa) *koji nam je ranije došao i kome je dodeljena propaganda dosad nije ništa učinio, kao da ga i nema.*

Na sve se nadovezuje zloupotreba ili nenamjensko korišćenje raspoloživih sredstava. *Od novca koji ste mi Vi dali dobio sam dva puta po 500.000 srp. dinara, a ostalo su zadržali za štab korpusa* - piše dalje Mirko Topić Mihailoviću.

1027 VII, Ča, k. 69, reg. br. 41/2.
1028 VII, Ča, k. 69, reg. br. 40/2, naredba komandanta Valjevskog korpusa od 29. IX 1944.
1029 VII, Ča, k. 173, reg. br. 38/4.
1030 Zbornik NOR-a, tom. XIV, knj. 1, dok. br. 122, 123, 124 i 139.

Što će njima novac, kad je vojska i snaga naša razvrstana u brigade. A skoro ni metka ne mogu dobiti od njih pa ni jednog zavoja. Zlatnike čuvaju, kako kažu, a tražio sam da se raspodele na brigade, ali ne daju. Brigada je igračka u njihovim rukama.

Tako piše Mirko Topić, komandant III brigade Ozrenskog korpusa, Draži Mihailoviću 18. januara 1945. godine. On *moli za dejstvo, da se to promeni, kako bi se počelo dalje, pa bilo po naređenju Vrhovne komande bilo po nekoj sili, koja bi nas odavde isterala, a do čega je već skoro došlo.*[1031]

Ovako se dalje ne može je slogan koji se među četnicima i njihovim komandantima mogao čuti, takoreći, od nastanka ravnogorskog pokreta. Vrijeme ratno je promicalo, rat se približavao kraju, a taj slogan jednako snažno odzvanja u porukama koje se upućuju četničkom vodstvu. Mnogi su željeli da se bolje radi i u propagandnim djelatnostima, ali se tapkalo u mjestu ili se stanje, štaviše, pogoršavalo.

S terena istrajno traže naređenja Vrhovne komande *kako bi se krenulo dalje.* Draži se obraća delegacija seljaka sa Vučijaka. Ali i u toj komandi su nemoćni da preokrenu nepovoljna kretanja u drugom smjeru. I njima jedino preostaje da jadikuju. Tako se i Draža 2. marta 1945. godine žali komandantu Crne Gore i Rasa. Podsjeća da je *poznato da sam naredio da se sve bolnice prebace na levu obalu Bosne i odredio prostoriju gde iste treba da se smeste.*[1032] *Vaši vojnici pa i starešine izbacili su iz kuća bolesnike i ostavljeni na putu na milost i nemilost sami sebi, a zdravi se uselili po kućama i razbaškarili, kao da nije rat, dok bolesnici umiru na putu. Kada im se kaže da treba da ustupe domove za smeštaj bolesnika i da je naređeno da se prvo smeste bolesnici, onda kažu da oni ne priznaju ničije naređenje sem njihovog vojvode, odnosno Vaše; vrlo težak utisak ostavljaju pojedinci na ranjene i bolesne koji leže na putu umesto u kući, gledajući kako se pojedinci šetaju putem sa devojkama pod ruku i zabavljaju na svoj način; izbacili su iz kuće jednog teškog bolesnika bez očiju, a drugog bez noge, i ostavili ih da leže na drumu umesto da su ovim ustupili svoje sobe. To je strahovito delovalo kako na meštane tako i na ostale bolesnike, da su protestovali i grdili sve odreda. Delegacija je istakla da dok se Vučijačka brigada nalazi sa svojim borcima na položaju i tuku se Vaši ljudi zalaze po kućama gde nema muške glave, pljačkaju i oduzimaju sve što nađu za hranu. Pojedini idu tako daleko da iz svoga ličnog oružja ubijaju domaćinima ili po putu svinje, kokoške i ostalu živinu i upotrebljavaju to za svoju ishranu dok ranjenici i bolesnici nemaju ni najpotrebniju hranu. Oni što su se smestili po kućama od domaćina zahtevaju da im svakoga jutra pripremi belu kafu, inače ako im se to ne spremi prete da će sve živo pobiti.*

1031 VII, Ča, k. 196, reg. br. 3/2, Topić Mihailoviću 18. I 1945.
1032 VII, Ča, k. 6, reg. br. 4/3, dok. br. 152, nap. 6.

Osiono ponašanje prema nemoćnima i prema stanovništvu je karakteristična crta velikog broja četnika. Mnogi njihovi komandanti ničim nisu sprečavali takvo ponašanje. Čak su ga ne samo prešutno odobravali već ponekad i podsticali. Nikakva propaganda nije mogla nijekati ono što se široko događalo u njihovom odnosu prema seljacima i ostalim žiteljima u naseljima i većim mjestima. Čak i da nije bila vješta i organizovana, partizanska propaganda je time postizala velike poene u narodu. To što su svojim nasiljem činili ne samo prema nesrpskom stanovništvu nego i prema vlastitom srpskom narodu predstavlja antipropagandu četničkog pokreta i njegove ideologije uopšte.

Baš na tome insistira i Draža: ovo što ne ide u prilog četničkim jedinicama *neizmerna je usluga za propagandu protiv nas.* On u pismu komandantu Crne Gore i Rasa otkriva saznanja do kojih je došao od članova delegacije sa Vučijaka o tome kako se ponašaju i šta sve govore crnogorski četnici.

Otvoreno živom rečju i delima propagiraju protivu Draže i naše organizacije, a naročito protivu srbijanskih jedinica zato što ovi nisu hteli da dođu u Crnu Goru da ih pomognu u borbi protiv komunista. Dalje, okrivljuju srbijanske jedinice da su one krive ne samo za ulazak komunista u Srbiju nego i za ovladivanje Crnom Gorom. Delegacija tvrdi da ovo što oni iznose u ovim Vašim ljudima ne ide u prilog ni jedinicama Crne Gore i Staroga Rasa ni Šumadijskim jedinicama već ide u prilog našim neprijateljima - komunistima, kojima se ovim čini neizmerna usluga za propagandu protiv nas.

On upozorava komandanta jedinica iz Crne Gore i Starog Rasa da njegovi borci otimaju konje, volove, kola i sve ostalo. Kada mještani odu kod komandanta za intervenciju i da se žale, komandant im odgovara *da njegovi vojnici znaju šta rade. Ovo može navući samo mržnju braće bosanaca prema braći crnogorcima, a ja sam mišljenja, da ako je ikada bilo vreme da se braća slože, ono je danas došlo.*

Svuda i na svakom mestu ogorčeno govore da su oni lepo mogli iz Crne Gore preko Albanije da odu za Grčku, ali ih je zvao Draža, i eto sad se ovde mučimo i patimo. Međutim, Vi najbolje znate kako je stvar tekla (Poslednju rečenicu ovog stava Draža je dopisao mastilom pošto je precrtao naredni stav, koji je glasio: 'Međutim, to je skroz netačno, jer vas ja nisam pozvao i baš naprotiv verovao sam da ćete ostati u Crnoj Gori'.[1033]

1033 VII, Ča, k. 6, reg. br. 4/3.

NIKO NIKOGA NE SLUŠA

"Caruje neznanje među starešinama koje nemaju upliva na svoje vojnike" - Česte pojave pijančenja i kockanja - Batinaju narod, samovoljno naređuju kontribucije, ubijaju bez suda i presude

Ima jedna stvar zbog koje mi nikako ne uspevamo da tučemo komuniste ma da smo od njih brojno jači i sa boljim starešinskim kadrom, a to je što su naše starešine dosta samovoljne, što nema sloge ili uzajamnog razumevanja i uzajamnog potpomaganja. Mnogi se čak i boje da rade u zajednici, mnogi misle da sada treba da teču slavu i karijeru za budućnost, pa s toga teže da budu samostalni. Zbilja je više nego čudnovato da ljudi ne shvataju ozbiljnost vremena u kome se nalazimo, da ne shvataju da se danas rešava sudbina Srpskog naroda, a kako će biti rešena ta sudbina zavisi od nas sviju i jedino od nas. Prema tome lična slava nikome neće vredeti ništa, ako upustimo situaciju, i obratno ako uspemo biće slave i položaja za sve.[1034] Tim riječima Draža odslikava situaciju u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni u pismu od 3. avgusta 1944. godine upućenom Zahariju Ostojiću, komandantu Istaknutog dijela štaba Vrhovne komande.

Nesloga je jedna od osnovnih karakteristika odnosa među starješinama. Uočljiva je i između vojvoda i starješina. Prvi ne priznaju druge, a drugi ove prve. Podmetanja i ogovaranja među njima ne prestaju. Intrige se šire. Dospijevaju čak i do viših komandi, pa i do Mihailovića. Na to su kao na nepoželjnu pojavu četničke komande upozoravali italijanski komandanti, među njima i general Spigo, komandant XVIII italijanskog armijskog korpusa.

Sve su češće i razmirice između oficira i političara. Antagonizam je i između pokrajinskih vođa i komandanata. U četničkim dokumentima se ukazuje da kod ovih vođa vlada puno odsustvo širine pogleda. *Gotovo svim borbenim akcijama dominiraju lični prestiž, lokalni interesi i kaprisi, lične ambicije, sujete, netrpeljivost, podmetanja i uhođenja. Vojvodina titula u ovim krajevima nije na velikoj ceni* - piše jedan od komandanata svom pretpostavljenom. *Izgleda da su svi ti ljudi ili manijaci ili žive u svetu iluzija.* Sve je kod njih u superlativima: svi su genijalne vojskovođe, veliki vojvode, umni komandanti.

U više komande stižu pritužbe da *svi vode trgovinu sa velikom zaradom. U kancelarijama se radi kao za vreme mira. Ljudstvo je nepouzdano, sve su partizanski petokolonaši, starešine nemaju upliva na svoje četnike.* U tom smislu su u originalnim dokumentima[1035] mnogobrojne žalbe i pritužbe nižih starješina i komandi u kojima je stanje na koje se žale gotovo identično na raznim stranama. O tome se javlja i direktno generalu Mihailoviću. U takvim okolnostima su beznačajni efekti onih naređenja za vojne operacije u kojima je posebna

---

1034 VII, Ča, k. 5, reg. br. 47/1, VK-V-342.

1035 Vojnoistorijski institut, Beograd, 1981., tom XIV, knj. 1, 2, 3, 4.

tačka posvećena propagandi. *Svi komandanti svaki u svome delokrugu razviće što jaču propagandu, da se javi što veći broj dobrovoljaca.*

Mnogo puta su ta naređenja i zahtjevi da se *razvije što jača propaganda* veoma često posve ignorisani. Ne samo zbog toga što je vremenom uočavan sve manji priliv novih dobrovoljaca. I mnoge druge pojave među četnicima odbijale su ljude prirasle za pušku da se svrstaju u njihove oružane formacije.

Primećeno je da mnogi vuku po terenu ženske radi bluda... Zatim mnogo se pije, opija, banči i mnoge starešine traže da im se spremaju posebna jela.[1036] *Neki komandanti okupljaju oko sebe pokvarene žene, sa njima provode blud javno, pred borcima i narodom, a ovo isto dozvoljavaju i svojim potčinjenim. Neki komandanti i njihovi potčinjeni priređuju raskošne gozbe kakve se ni u mirno doba nisu priređivale. Pijančenje, opijanje i kockanje česte su pojave kod njihovih starešina. Pojedine starešine batinaju narod gde god stignu, naređuju samovoljno kontribucije, ubijaju bez suda i presuda.*[1037]

U ustrojstvu i djelovanju četničkih formacija i njihovih najodgovornijih starješina bile su, i politički i vojno neobrazovanom posmatraču, uočljive mnoge nepravilnosti. Na te slabosti ukazivano je u brojnim naređenjima komandi različitih nivoa potčinjenim komandantima od vrha do dna. Veoma često je, pored ostalog, kritikovana nepokretnost jedinica i njihova vezanost za ona područja sa kojih su popunjavana ljudstvom. Tako se nailazi na dokumente komandi zapadne Bosne, Bosanskokrajiškog i Srednjebosanskog četničkog korpusa koje objašnjavaju potčinjenim komandantima da krivica za to nije do vojnika već do njihovih starješina. *Mnoge starješine odale su se lično uživanju zapostavljajući svoju najosnovniju dužnost prema vojsci. Napuštaju svoje jedinice baš u najkritičnijim momentima - kada se vode borbe, a vojnici se ostavljaju da je vode kako znaju i umeju. Često se viđaju vodnici, komandiri četa, komandanti bataljona pa i brigada u šetanju van svojih jedinica, ili se kockaju... Nekada se desi da jedinica koja ode u selo na ručak bude zbog nedovoljnog osiguranja iznenađena i pretrpi teške gubitke. Ne izvršavaju ni naređenja pretpostavljenih. Među njima caruje neznanje.*

Oni iz neznanja među vojnike ubacuju paniku izmišljanjem veličine snaga i opremljenosti neprijateljskih formacija. Mnogi su i kukavice... Samovolja je česta pojava. Jedinice se međusobno ne potpomažu. Dok se jedni bore ostali posmatraju mirno umjesto da im pomognu. U teškim i ozbiljnim vremenima, koja traže slogu i jedinstvo, ispoljavaju se bolesne ambicije koje hoće svoju državu i vladavinu narodom i vojskom.[1038]

Draža se 7. avgusta 1944. godine žali na *pojedine naše organizacije na terenu koje prave hrđave postupke prema narodu. Sve ovo može se pretvoriti u veće stvari*

1036 XIV, Dok. 530, 25. IV 1944., knj. 4.
1037 XIV, Dok. 532, 21. V 1944., knj. 4.
1038 VII, Ča, k. 206, reg. br. 44/1.

koje su nekorisne. Komunisti ovo koriste za svoju propagandu. Dešavaju se ubistva na terenu koja liče na međusobne političke netrpeljivosti. Ima mnogo samovolje pojedinaca i malo gde i malokad postupanje prema svima i svakome. Treba jedanput biti svestan koliko je ovo veliki greh prema našoj stvari za koju se borimo.[1039]

"JEDNA NAŠA GORKA ISTINA"

"Zaklan naočigled vojnika i građana" - "Rasipaju novac za potporu sirotinji"

Načelnik Vrhovne komande obavještavan je kontinuirano o neodgovornosti i moralnom rasulu u četničkim jedinicama u drugim područjima. O tome mu piše komandant Knjaževačkog korpusa. *Ne mogu da propustim, a da Vam ne kažem (u opštem interesu) jednu našu gorku istinu. Za vreme ove akcije, k-dant Deligradskog korpusa stalno je bio sa svojim štabom u Soko-Banji, gde se vodio život kao i pre rata: starešine i vojnici šetali su se sa devojkama i ženama na korzo-u sa puškomitraljezima u rukama, pili po kafanama, stanovali po vilama. Ceo teren prepušten je sudbini i - partizanima! Pasivnost organizacije dozvolila je partizanima da uzmu maha.*[1040]

Da partizani sve više *uzimaju maha* pomogli su im i sami četnici svojim postupcima i ponašanjem. I seljaci su se sve masovnije okretali protiv takvih četničkih starješina i vojnika. To tako tumači i komandant Knjaževačkog korpusa. *U borbama kod Bukovika iz pojedinih sela, kao: Mozgova, Crnog Kala, Trubarevca, Vrbovca, Milušinaca i Čitluka - seljaci su aktivno i sa puškama učestvovali u borbama na strani partizana (pucali su na moje vojnike iz kuća), a da ne govorim o obaveštajnoj službi ovčara i ostalih meštana koji su moje brigade vodili na zasede partizana.*[1041] *Sve telefonske linije su nesigurne i formalno u partizanskim rukama, jer ih partizani prisluškivanjem i slanjem lažnih izvještaja potpuno iskorišćuju u svoje svrhe.*[1042]

Na *ružne osobine kod starešina* upozorava i Siniša Ocokoljić u telegramu Mihailoviću 12. XII 1942. godine. *Zapaža se u našem pokretu veoma ružna osobina kod starešina. Ogovaranje, otimanje o položaj, podmetanja i neistinitih stvari kod pretpostavljenih. Ovo je produžetak onog starog života iz stare Otadžbine koje kazuje da je većina, nažalost, sadašnjeg starešinskog kadra nedorasla za posao koji obavljamo, i da ulazimo u novu Otadžbinu sa starim navikama. Sprečite ovo vaspitanje.*

1039 VII, Ča, k. 100, reg. br. 43/3.
1040 VII, Ča, k. 95, reg. br. 28/6-1.
1041 VII, Ča, k. 95, reg. br. 28/6-1.
1042 VII, Ča, k. 95., reg. br. 28/6-1.

To *vaspitanje* nije spriječeno. Uzimalo je, naprotiv, sve veći razmah. Pretvaralo se u kontinuirane svađe, tuče, pa i ubistva u četničkim jedinicama.

Međusobne svađe, tuče i ubistva bila su opšta pojava u četničkim jedinicama. Sukobi i međusobni obračuni između komandanata Gorske kraljeve garde (Nikole Kalabića) i komandanta Valjevskog korpusa imali su za posljedicu niz ubistava, s jedne i s druge strane. Prema zapisniku od 14. jula 1943. godine o ubistvu narednika Milana Pantića, pratioca komandanta Valjevskog korpusa, Kalabić se ponašao kao svemoćni i od Kralja Petra II postavljeni komandant sa svim ovlašćenjima. Prema tom zapisniku, komandant Valjevskog korpusa došao je sa svojom pratnjom na poziv Kalabića u selo Stave na sastanak. Pošto mu se 'vojnički' javio u kafani, gdje se Kalabić nalazio sa svojom pratnjom, Kalabić je 'pripit' potegao pištolj da ubije komandanta Valjevskog korpusa. Kasnije je od toga odustao, ali je naredio svom pratiocu naredniku Mišiću da zakolje narednika Milana Pantića, ali prije toga da mu se izvade oči. Molbe da se to ne učini nisu uvažene i Pantić je naočigled grupe četnika i građana zaklan.[1043]

I potpukovnik Zaharije Ostojić obavještava Vrhovnu komandu da su četničke jedinice *u bednom stanju*, da u njihovim redovima vladaju *glad i zamor*, a kod komunista *odmor i sitost, kod nas bez municije kod njih sa municijom*, neke jedinice ponašaju se *krajnje kukavički.*[1044]

Ova se naredba dostavlja malom broju starešina na ličnost a njihova je stvar kako će je i kome saopštiti i kako izvršiti - piše u obavještenju komandanta Ličke oblasti 24. II 1943. godine potčinjenim starješinama o njegovom povlačenju sa položaja komandanta zbog loših odnosa među vojno-političkim rukovodiocima u Lici. Da bi ilustrovao razloge zbog kojih se povlači *i od danas nemam nikakve veze niti sa četnicima u Lici niti sa njihovim starešinama* navodi primjer bolesne ambicije iz austrijske vojske. Tamo je *jedan slušalac Ratne akademije deveti u rangu, pokušao da otruje osam svojih drugova koji su bili ispred njega kako bi on bio prvi.* On prikazuje više osoba *iz naših redova koji bez obzira u kakovim se prilikama nalazimo liče na iznete primere.* Obavještava starješine *o moralnoj strani postupaka* a ostavlja na slobodu svakom da ih *osudi ili da se sa njima solidariše.* Za Radmila Grđića kaže da je po zanimanju novinar, sada u Opatiji. *Došao tamo na lečenje od rana koje je zadobio po njegovom iskazu od partizana ili ustaša (sada se međutim čuje da neki ljudi pričaju, da je on stradao tamo od naših ljudi zbog intriga i rovarenja i da se za to ne sme da vrati u Mostar). Birčanin ga odredio za nacionalnog poverenika Ličke oblasti. On je pisao nekoliko letaka, prikupljao priloge četnika. A sada? Priča da je organizaciju i sve ostalo što je urađeno u Lici učinio on, a ja i svi ostali niti smo što radili niti valjamo šta.*[1045] *Grđić priča da je on naoružao Liku. Porodica Bjelajac živi u pansionu*

1043 Arhiv VII, Ča, k. 62, reg. br. 46 i 47/2.
1044 Zbornik NOR-a, XIV-2, dok. br. 671.
1045 VII, Ča, k. 152, reg. br. 10/4.

kao da je mir i kao da je na letovanju, ona ima svega: kafe, vina i ostalog. Slično je i sa porodicom Grđić. Poverenici prodaju cokule, kafu, namirnice i drugo, a starješine imaju koristi od toga. Novac namenjen za potpore sirotinji, nabavke za četnike, potpore četničkim porodicama, udovicama i sirotinji rasipaju za svoje potrebe i za potkupljivanje onih ljudi koji će im pomagati.[1046]

"SA STAREŠINA MALODUŠNOST SE PRENOSI NA VOJNIKE"

"Ljudstvo očajava - nastaju bolna razočarenja" - "Ruši se moral i slabi borbena sposobnost" - "Svi sad traže spasa, a njega nema niotkuda"

Ni Moljević u svom apelu, ni Mihailović u svojoj naredbi ne vide mnogo šta što su drugi, pa i njihovi potčinjeni vidjeli.

Komandanti su upozoravali da se sudbonosni momenti ne koriste. Pružaju im se mnogi podaci o saveznicima i onome što će oni *lako i brzo* da ostvaruju, ali rezultati ne dolaze. *Razlozi neuspeha se ne saopštavaju. Nastaju bolna razočarenja. Ljudstvo očajava. Traži spasa na sve strane. Ne prezaju ni od napuštanja jedinica.* Tako govori i *đeneral SUK (Srpskog udarnog korpusa) 26. novembra 1944.*[1047] Borivoje K. Jonić iz sela Luke kod Čajniča.

U raspisu od 24. novembra iste godine Štab SUK-a obavještava potčinjene da je od komandanta Srbije primio dopis br. 584 od 22. XI 1944. godine u kome se konstatuje da je *kod mnogih starešina zavladala malodušnost. Ona se prenosi i na vojnike. Slabi se borbena sposobnost i ruši moral. Iako nerado, moram da navedem primer komunista. Oni nisu nikada klonuli, iako su bili u mnogo težim situacijama nego mi. Oni nikada nisu prestali da budu borbeni i zato nisu propali iako su bili svi uslovi da propadnu* - piše komandant Srbije. *Svi sad traže spasa, a njega nema niotkuda. Vojnici (pripadnici SUK-a nemaju opreme, naoružanja, municije, komore, novaca ni za duvan ni za voće, sanitetskog materijala, hrana je oskudna, većinom jedared dnevno se jede sa 1/4 hleba na dan ili sa 1-2 krompira mesto hleba; štabovi potčinjenih jedinica obraćaju se pretpostavljenim komandama i traže materijalna sredstva, a te komande ne raspolažu nikakvim, pa ni novčanim sredstvima i saopštavaju jedinicama 'neka se više ne obraćaju'.*[1048] *Porodice vojnika nezbrinute, izložene gladi, smrzavanju. Očajanje raste. Maršal Tito svakodnevno objavljuje amnestiju za sve četnike i nacionaliste. Rok je 15. januar 1945. godine. Ljudi se kolebaju, broje dane i boje se da ih vreme i kilometarske udaljenosti ne izdadu i onemoguće ni od Tita pruženu kotvu spasa za njih i njihove porodice. U SUK-u ima veliki broj Bosanaca, Hercegovaca, Crnogoraca*

1046 VII, Ča, k. 152, reg. br. 10/4.
1047 VII, Ča, k. 102, reg. br. 14/5.
1048 VII, Ča, k. 21, reg. br. 41/3.

i Ličana. Magnetskom snagom ih privlače njihovi zavičaji. Mnogi se spremaju da idu u zavičaj. Onda će SUK ostati sa malim brojem Srbijanaca, koji će sledovati primeru njihove braće iz ovih krajeva. Pripadnici SUK-a žele da vide i čuju Vrhovnu komandu i Saveznike.

ČETNIŠTVO PROTIV ČETNIKA

Nedjela i prema Srbima - "Narod kad čuje da četnici dolaze u selo više se plaši nego kada dolaze Nemci, Bugari, Arnauti i svaka druga vera" - "Uz nemačke okupacione i - četničke kaznene ekspedicije donose strah dolazeći u srpska sela"

Lažu vas da mi ubijamo Srbe i koljemo srpsku decu. Lažu vas pogano, jer mi samo štitimo srpski narod. Na našim sektorima vlada sloboda za Srbe i sve one koji nisu krivi srpskom narodu. Obiđite četničke slobodne sektore u Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji pa se o tome uverite. Priđite svakom odredu četnika kao Srbi, pa ćete biti svuda bratski primljeni i dočekani.

Demant kojim se opovrgavaju *partizanske laži* dobija zaokret u četničkoj izvedbi: komunisti ubijaju Srbe, kolju srpsku decu i uništavaju srpski narod. Za partizane se u četničkim lecima kaže da su *ubice i grobari srpskog naroda*. Partizani *dižu mostove, oštećuju železničke pruge, miniraju vlakove, razoružavaju straže Kod vaših srpskih sela. Zašto? Zato da bi upropašćivanjem srpskih sela upropastili i zadnjeg Srbina. Zašto baš u srpskim selima? Zato da bi mnogi Srbi bili pobiveni, a preostali oterani da po raznim strašnim logorima ostave svoje izmučene kosti. Zašto ovi oslobodioci uništiše na hiljade srpskih sela i upropastiše na stotine hiljada nevinih Srba, zašto Srbe žive u vatru bacaju, zašto gone srpski narod na klanicu, ubijaju najuglednije srpske domaćine i kolju decu srpsku?*

Zašto se onda srpski seljaci plaše četnika kada dolaze u njihova sela?

Narod kada čuje da četnici dolaze u selo, više se plaši nego kada dolaze Nemci, Bugari, Arnauti i svaka druga vera. To 3. XI 1943. godine piše jedan od članova štaba Gorske garde i dodaje: *Četnici, posle improvizovanih borbi protiv partizana, zađu po selima i pokolju onaj nevini narod*, a Mihailoviću podnose izvještaj *kako su u borbi naneli gubitke partizanima.* O raspoloženju naroda prema četnicima u pismu piše: *Mogu samo Vam reći da narod psuje majku Kralju, vama, Draži i svima redom.*[1049]

Ni Mihailović, ni četničko vodstvo u cjelini, nisu sprečavali četnička nedjela prema Srbima. A znali su dobro za njih.

1049 Zb. NOR-a, XIV, 3, 78.

Srpska sela su strahovala od njemačkih kaznenih ekspedicija. Dejstvovale su, osim okupacionih, i četničke kaznene ekspedicije. Jedinice Dinarske divizije, provodeći Đujićeva naređenja, donosile su strah dolazeći u srpska sela. Streljale su ili klale zarobljene partizane, zdravstveno osoblje partizanskih bolnica (u Krečani kod Udbine, na primjer), među njima i pripadnike srpskog naroda. Uz to su pljačkali, silovali i spaljivali njihove kuće i sela sa srpskim življem. Samo u prvih *devet meseci 1943. kaznene ekspedicije Dinarske četničke divizije ubile su 628 osoba, od kojih 391 srpske narodnosti.*

Pri raslojavanju što je nastalo u četničkim formacijama mnogi su pokušavali da pređu partizanima. Od samih četnika je stradalo osam odsto četnika unutar četničkih političkih žrtava (55 odsto ili više od polovine tih stradalih su oni što su pokušali da se prebace partizanskom pokretu, da im se pridruže ili da sarađuju s njim).

Četnici su klali i - četnike. Na Bukoviku u jednoj borbi jedan broj četnika se predao partizanima. Ovi su im, postupajući prema konvencijama o statusu zarobljenika, pružili mogućnost da ostanu u partizanima, ili da odu svojim kućama. Domalo, 16. VII 1944. godine, komandant Timočkog korpusa Ljuba Jovanović Patak saopštava: *Streljao sam 75 vojnika radi toga što su se predali partizanima.* Učinio je to, veli, da ih oni ne bi pustili *da podrivaju naše redove i šire defetizam.*

Raslojavanje unutar pokreta uočeno je još od juna 1942. godine. Otkriva ga i učestalo stradanje nemalog broja četnika u međusobnim obračunima. Najveći broj stradalih četnika od samih četnika je u 1942. godini. Broj tako ubijenih od tada opada, posebno nakon kapitulacije Italije. Odlazak sa scene tog njihovog snabdjevača oružjem, municijom, hranom, novcem i drugim sredstvima i potrebama uticalo je na stanovitu homogenizaciju izvršenu među njima u nastojanju da izbjegnu vojni slom istovremeno sa Italijanima.

Saradnju Đujićevih četnika sa silama Osovine i njenim kvislinzima nisu mimoilazila ni mnoga teška zlodjela. Državna komisija vlade FNRJ je 1947. godine proglasila stvarnim zločinima masovna ubistva, *pokolje, mučenja, interniranja građana, pljačke, silovanja, kao i organizaciju i vođenje vojnih formacija u službi italijanskog i njemačkog okupatora.* Đujića su za mnoge zločine optužili i brojni oficiri *jugoslovenske vojske u otadžbini* - poručnici Vanduka i Stefanović, Nikolić, Pupovac, kapetani Popović, Jeftić, i Stratimirović, majori Palošević i Vranješević, pa i vojvode Mane Rokviđ i Đekić. Vojvoda Rokvić, primjerice, 15. maja 1944. pismenim putem optužuje Đujića da je otrovao svog pretpostavljenog Iliju Trifunovića, ubio pukovnika Nikolu Uzunčevića i *srpskog junaka Tromeđe Živka Brkovića.* Vojvoda Rokvić još dodaje da je Đujić *streljao i povešao 500 Srba, među kojima je bilo žena i dece,* da je *proneverio 63 miliona italijanskih lira,* ali i *pet stotina zlatnih funti sterlinga.*[1050]

1050 VII; 153, 15/6.

Ne samo u pamćenju naroda onih područja na kojima su dejstvovale Đujićeve jedinice, nego i u arhivskim originalnim dokumentima čuvaju se zlodjela Dinarske četničke divizije i njenog komandanta. U opštini Donji Lapac je 16. IV 1942. *zapalio sve srpske kuće u selima Zavlaka i Lička Kaldrma*, a 21. juna lično potpisuje smrtnu presudu nad Davidom Bajićem i Iljom Hrnjakom; naređuje egzekutorima da se *osuđenici izopšte iz prava na pobožnu sahranu*, to jest da se *njihova tijela izlože javnoj poruzi na ulicama Knina*. Krajem 1942. i početkom 1943. Đujić je krenuo u pokolje po selima Gata, Tigare, Čista, Gornji Dolac, Zvečanje, Dugopolje, Štikovo, Maovice, Otavice, Vinalić, Kijevo i Gorjak. Tamo je ubijeno *230 stanovnika, tako da su im vadili oči, probadali ih mnogostruko nožem, a neke žrtve bacali u vatru zapaljenih kuća.*[1051]

Svoja zlodjela nisu široko publikovali u svojim lecima i proglasima. Ali su iskazani u Đujićevim radio-depešama Draži Mihailoviću. Depeša od 19. XII 1943.: *Za vrijeme uspješne borbe na Velebitu, kada je uhapšeno 140 osoba, naši borci su pustili tri Srbina da idu kućama, a ostalo je zaklano i bačeno u jame.*[1052] U drugoj depeši piše da su *u Livnu moji tako mnogo i redom klali da su ih Nemci prisilili da napuste Livno.*

Četnici su vršili masovne pokolje Muslimana, Hrvata i drugog nesrpskog življa. Ali, oni su pokoljima podvrgavali i srpsko stanovištvo. Činili su to i pod znamenjem slova *Z* i bez spiskova sa tom oznakom. I u vrijeme pritajene konspirativne saradnje i u doba otvorene kolaboracije sa Nijemcima i drugim okupatorima i kvislinzima. I sa crnim trojkama i bez trojki. U njihovim redovima se uvijek nalazilo dovoljno egzekutora za odmazde i prema pripadnicima sopstvenog srpskog naroda. Motivi za fizičku likvidaciju Srba su vrlo različiti. U njima se nalazi antifašističko, patriotsko opredjeljenje, pripadništvo NOP-u, saradnja u bilo kojem vidu sa partizanima, pa i neutralnost u odnosu na četništvo, ili neslaganje sa njihovim postupcima i ponašanjem. Nije lako ni nabrojati sve motive što su u osnovi nasrtaja na život mnogih Srba u prostorima Jugoslavije. Jedan od motiva za klanje je van ljudske pameti. A tiče se šanse za unapređenje u viši čin. Napredovanje na hijerarhijskoj vojnoj ljestvici je postizao onaj četnik koji u saradnji sa Nijemcima pokolje što više partizana, partizanskih simpatizera i jataka.[1053] Na taj način su bez ikakva učinjenog djela, bez istrage, suda i presude, na pravdi Boga, poklani mnogi civili, žene, djeca, starci, silovane kćeri, sestre i majke.[1054] Jedan od stravičnih pokolja izvršen je u selu Vraniću 20/21. decembra

1051 AVII; 8, 3/143, AVII; 201, 11/16; AVII, 230, 29/7-1; AVII, 201, 11/10-18; AVII, 271, 2/25; AVII, 138, 6/5, itd..

1052 AVII, 276, 9/1.

1053 Prvi dio, dokument br. 78, NAV-N-T-315, r. 64, s. 663-665, Prvi dio - dokument br. 78.

1054 B. Latas, n. dj., 13.

1943. godine. Za jednu noć je u tom selu zaklano 70 osoba od jedne do 93 godine starosti. Nestale su cijele porodice. Silovane su djevojčice i žene.[1055]

I komandant Gorske garde Nj. V. Kralja Petra II, Nikola Kalabić izvještava Mihailovića 29. XII 1943. godine da je *u Kopljarima uhvaćeno na spavanju i poklato 24 aktivna komunista, od kojih su 20 cigani.*[1056] Jevrem Simić, 15. I 1944. godine izvještava Dražu da je poručnik Tihomir Jovanović, komandant Oplenačke brigade, *u selu Banji zaklao 18 istaknutih i okorelih crvenih.*[1057] Četnici su u selu Drugovac zaklali 24 Srbina, 41 streljali, dok je nekoliko Srba izgorjelo, a nekoliko umrlo od posljedica četničkog batinanja.[1058] Pokolj u Pomoravlju izvršen je noću 1/2. februara 1944. Pukovnik Ljubomir Mihailović (*Long*), komandant grupe korpusa, izvještava 17. II 1944. Mihailovića da je izvršio *čišćenje* - pokolj po varošima: *u Jagodini 17 muškaraca i 7 ženskih, u Ćupriji 9 muškaraca i 1 ženska, u Paraćinu 11 muškaraca i jedna ženska.* Taj pukovnik kaže u izvještaju: *Narod je ovim zadovoljan. Načinom izvršenja pokazali smo prijateljima i neprijateljima našu snagu i jedinstvo i organizatorske sposobnosti.*[1059]

Partizanske zarobljenike su klali po pravilu. Major Radomir Cvetić (*AJbih, Bi-Bi)*, komandant Javorskog korpusa, izvještava Mihailovića 21. I 1944. godine o zarobljenim partizanima. *Mnogo ranjenih pomrlo na putu. Mi smo zarobili 16 i zaklali bez prekog suda.*[1060]

Razlozi za ubijanje Srba su različiti. Jedne su klali zato što nisu htjeli da odaju prikrivene partizane u zemunici. Gardisti Nikole Kalabića su seljaka Živana Đurđevića iz Balinovića kod Valjeva zajedno sa sinovima mučili. Zaklali mu sina, a Živana su vezali za ražanj i živa pekli.[1061] Kalabićevi vojnici su *zapalili varošicu Strugare zato što su od prvog do poslednjeg bili svi pijani. Od celokupnog brojnog stanja koje su poklali 50% su nevine žrtve.*

Na nasilje četnika nad Srbima reagovao je i vojvoda Kosta Pećanac. Potpisao se kao *Komandant svih četničkih odreda u zemlji.* Nije mogao da ne osudi neodgovorne *elemente koji ruše i pale naše domove, ubijaju i ono malo Srba što nam još u životu ostade, pljačke na sve strane, silovanja kćeri i naših žena. Sve to čine pod svetim imenom srpskih četnika,* koji *nam kaljaju obraz i časno ime.* Pećančev letak je otpremljen *Sa položaja*, a žig na njemu pripada *Udruženju*

1055 Imena poklanih, način izvršenja, postupak pri silovanju djece pred roditeljima, braćom i sestrama, iživljavanje nad mrtvim vidjeti: Dragoljub Pantić, *Noć kame - pokolj nevinih u selu Vraniću*, SUBNOR Beograd, Beograd, 1996.; Branko Latas - Milovan Đelebdžić, *Četnički pokret Draže Mihailovića,* 1941-1945., BIGZ, Beograd, 1979., 297-300; Jovan Radovanović, *Dragoljub Draža Mihailović u ogledalu istorijskih dokumenata,* Sova, Beograd, 1966., predočava spisak imena 72 zaklane osobe.

1056 Zb. NOR-a, XIV, 3, str. 213.

1057 Zb. NOR-a, XIV, 3, str. 278.

1058 Radovanović, n. dj. Branko Latas, Isto, uvod, 220-221.

1059 Zb. NOR-a, XIV, 3, 423.

1060 Zb. NOR-a, XIV, 3, 291.

1061 Latas-Dželebdžić, n. dj. 294-295

četnika - Glavnom odboru u Beogradu. To je zapravo *Proglas dragom srpskom narodu.* U njemu vojvoda Pećanac kaže da *iz svih krajeva naše namučene zemlje svakodnevno dobija tužne vesti. Neodgovorni elementi ruše i pale naše domove, ubijaju i ono malo Srba što nam još u životu ostade. Pljačke na sve strane. Siluju male kćeri i naše žene. Sve to čine pod svetim imenom Srpskih četnika, na čijem čelu stojim ja. Kaljaju nam obraz i časno ime živih i mrtvih četnika, koji ni u prošlosti ni u sadašnjosti nikada nisu imali veze sa pljačkašima i razbojnicima.*

Kosta Pećanac, takođe, završava prijetnjom. *Na posao braćo! Trebite gubu iz svojih torova! Branite imovinu i živote svoje! Uništavajmo svoje zlotvore, koji hoće da pod svetim četničkim imenom ruše, pale, pljačkaju, siluju i ubijaju naš narod.*

ŽALE SE NA NAROD: "U NARODU JE RAZORENA DUŠA I BOLESTAN MOZAK"

"Hrana se otimlje od seljaka. Vojsku moram hraniti bez obzira ko je kakve vere i šta se sa tim oduzimanjem hrane gubilo"

Nagla promjena u narodu. U narodu je razorena duša i bolestan mozak.

Četničkim komandantima je još jedino preostalo da se žale na narod. *U ovom nesrećnom narodu se ne može ništa učiniti da valja. Sve je klonulo duhom, prividno se nalazi na licu mesta, a za borbu nije, sve se oseća usamljenim i nejakim i samo razmišlja kuda da se sklone* - Spasoje Radonjić piše Baji Stanišiću.

Svugdje gdje su boravili i kuda su se kretali narod je počeo da im okreće leđa. Obistinila se davnašnja Dražina slutnja da svojim ponašanjem mogu *navući samo mržnju naroda* prema sebi. Da ih je žiteljstvo omrznulo, naročito u mjesecima neposredno pred završetak Drugog svjetskog rata, pokazuje i odnos prema ishrani četničkih jedinica. *U toku pokreta imao sam velikih nezgoda u pogledu ishrane. Narod ne da ništa, čak ni za bolesnike i ranjenike. Srpski narod je u ovom pogledu mnogo gori od muslimanskog i katoličkog življa. Nigde ni na jednom mestu ni reči o Ravnogorskim odborima, a kada se traže beže u šumu. Stoga su prinuđene jedinice da same putem intendanata vrše rekviziciju. Vojsku moram hraniti i to dobro hraniti bez obzira ko je kakve vere i što se sa tim oduzimanjem hrane gubilo. Sejem leševe po Bosni, a da sejem zbog gladi to ne mogu dozvoliti. Borci su bez municije, goli i bosi, a hrana se formalno otimlje od seljaka. Uskoro će i seljak biti protivu nas. Za koji dan biće sve ovo bos i bez hleba, narod ovde već umire od gladi.*[1062]

1062 Depeše upućene Mihailoviću 15. i 18. februara 1945. - VII, Ča, k. 276, reg. br. 16/1.

IMA LI SPASENJA U BEZIZLAZU?
Pokušaji da se autentični dokumenti proglase za falsifikate

Đeneral Mihailović - biografija naslov je knjige koja je objavljena u Beogradu u autorastvu Koste Nikolića i Bojana Dimitrijevića. Izdala ju je *Srpska reč.* Autori spomenute knjige načinili su od njenih sadržaja feljton i objavili u beogradskoj *Borbi* pod naslovom *Zašto je žrtvovan Draža Mihailović.* I u knjizi i u feljtonu se oni suprotstavljaju istorijskim činjenicama, a autentične dokumente proglašavaju falsifikatima. U osnovi tih pokušaja je njihova tvrdnja da su Britanci i Amerikanci izdali i žrtvovali četničkog vođu. Nastoje da istorijski potvrđene dokumente proglase za falsifikate. Tako čine i sa Dražinim pismima koje je Draža u završnici rata uputio poglavniku NDH Anti Paveliću i nadbiskupu Alojziju Stepincu. Ta pisma su njegov posljednji pokušaj izlaska iz beznađa! Tragao je i predlagao sporazume o ujedinjenju svih oružanih snaga protiv NOVJ-a. Već je bio, 12. avgusta 1944, u selu Raža kod Kosjerića takav sporazum postigao sa Milanom Nedićem. Upućen je i zajednički zahtjev Nijemcima za pomoć u oružju i municiji za 50.000 boraca.

Na te pokušaje reagovao je dr. Branko Latas i redakciji *Borbe* dostavio istorijsko viđenje te istine, ali to reagovanje list nije objavio.[1063] Dr. Latas navodi kako je od kraja avgusta 1944. godine Draža i za kralja Petra Drugog Karađorđevića postao beznačajna politička i vojna ličnost. Kralj je, naime, 25. avgusta 1944. godine u svojstvu vrhovnog komandanta ukinuo Vrhovnu komandu JVUO, a četiri dana kasnije razriješio Dražu dužnosti načelnika štaba te komande. Potom je, 12. septembra 1944. godine, pozvao *sve Srbe, Hrvate i Slovence da se ujedine i pristupe Narodnooslobodilačkoj vojsci pod maršalom Titom. Oni koji se ne bi odazvali ovom pozivu, neće uspeti da se oslobode izdajničkog žiga ni pred narodom, ni pred istorijom*, naglasio je kralj osudivši zloupotrebu svoga imena i krune.

Ta zloupotreba tiče se i upravo Mihailovića. On je lagao svoje potčinjene, kako piše Branko Latas, nastavljao da zlupotrebljava ime monarha, te i dalje koristio memorandum ranije Vrhovne komande potpisujući se *po zapovesti vrhovnog komandanta* kao *načelnika štaba* tada po kraljevom ukazu već nepostojeće komande.[1064]

1063 Donio ga je, u skraćenom obliku, *Glas istine*, list Društva za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945., br. 12, jul 2001., Beograd.

1064 Sve nade su naglo kopnile poslije kraljevog govora na Radio-Londonu u septembru 1944. go-

PRIŽELJKIVANJE MEĐUSOBNOG OBRAČUNA UNUTAR ANTIHITLEROVSKE KOALICIJE

Nade za taj odsudni četiri godine čekani i nedočekani trenutak, osim u iskrcavanje, polagane su i u konačni obračun Angloamerikanaca, s jedne, Sovjeta i Titovih partizana, s druge strane. Sukob bi nastao, po tim tumačenjima, zbog nemirenja prvih da prepuste Jugoslaviju komunističkoj vlasti. Četnička propaganda je u pisanim vidovima svoje djelatnosti često insistirala baš na tome da će Englezi i Amerikanci, odmah po iskrcavanju, razoružati partizane i učiniti kraj njihovom pokretu. Tom partizanskom pokretu ni okupatoru, ni kvislinške vlasti, ni četnici za četiri godine nisu uspjeli da dođu glave. Ona je na toj osnovi pravila različite konstrukcije: priče prebjega, primjerice. Ili neistine - kako su nazivali emisije Radio-Londona o borbenim uspjesima partizanskih jedinica. Pri svemu se nikad ne ispušta napomena da *iza našeg kralja i iza srpskih četnika stoje veliki saveznici.*

Rječit je u tom smislu letak o dolasku saveznika koji donose slobodu time što će uništiti partizane. Jedan od takvih letaka, inače rijedak po opremi, crtežom predstavlja bradate četnike s puškom i sabljom u rukama, sa šubarom i kokardom na glavi i rukom ispisanim stihovima: *Srpske gore zapevaše/Jer sa njima četnik vlada/Srbiju, majku, Otadžbinu/Srbin-četnik brani sada.*

Katkad su ti crteži predstavljali portrete pojedinih ličnosti - najčešće kralja Petra. U nepotpisanom tekstu anonimnog prebjega iz partizana u četnike ovako se opisuje situacija u partizanima: *Svi mi se čude što sam baš sad došao iz partizana; ne trebaju se čuditi, da su tamo bili zaista mi se ne bi čudili. U partizanskim redovima mora doći do podvojenosti. Tamo Srbi ne mogu više opstati. Partizani sad ponovo propagiraju da će se tući sa Englezima i Amerikancima, jer da su ovi razoružali njihove drugove u Francuskoj, Španiji, a sad i u Grčkoj, da oni javno potpomažu nacionaliste. To je istina, to zna svaki partizan u Titovoj vojsci da će skoro doći momenat njihovog razoružavanja. Dolaskom saveznika dolazi kraj partizanima. Mi to u partizanima vrlo dobro znamo. I pored sve propagande Radio Londona i 'Slobodne Jugoslavije' mi znamo šta je prava istina. Vidi i slepac baš ovih poslednjih dana da saveznici svojim slavopojkama guraju komuniste sve do poslednjeg momenta u provaliju. Znamo mi borci u partizanima šta znače riječi polit. komesara: Moramo se probijati prema Sovjetima, ovdje će doći Amerikanci. To je svakom jasno, a kad još vidim i ovo: do juče najveći koljači*

---

dine kada je pozvao JVUO da se svrsta pod komandu maršala Tita.

Za nas je Srbija izgubljena - poručuju komandanti Draži. *Vojnički situaciju ne možemo popraviti. Raspadanje mnogih jedinica. Ubrzano slamanje četničkih snaga. Niko nema pravo da zloupotrebljava krunu zaklanjajući se za nju. Nikakav autoritet više ne može održati narod na okupu. Ne možemo se boriti protiv partizana i celog sveta* - to su telegrafski sažete poruke koje su sa terena dospijevale na Dražin radni sto. Tu je i zahtjev da se četnici stave pod komandu Saveznika. U istorijskim dokumentima sa tim porukama komandanata bilo je i onih koji su vidjeli *Jedini izlaz u aktivnoj borbi protiv Nemaca.*

ustaše zajedno sa mnom jedu. Svi su sad oni 'pošteni'. Misle došao je momenat. Tita prizna i Kralj Petar, Tito i Šubašić su pobedili to je gotovo. Tako govore, a ja sam se borio 4 godine, za ove ustaše. Sad sam vidio da su četnici nosioci srpstva, jer su se svi složili da unište njih. Ja sam razmišljao: Vidim ovo je sve politika, četnička stvar bolje stoji od partizanske i pored sve propagande. Vidim da svi srpski političari odoše s četnicima. Vidim da je ova vlada samo strašilo - sprdnja (misli na Šubašićevu vladu - op.a.). *Vidim da će uskoro sve da se promijeni, jer zaista Engleska i Amerika neće komuniste, a njih dvije dobijaju ovaj rat. Kad to znam, znam da je i moja borba uzalud, a kad tome dodam da svojom borbom pomažem ustaše, da u ovim danima pokolju što više Srba - onda sam se odlučio i došao, braćo, vama, da mi oprostite i dozvolite da se s vama bratski borimo kao pokajnik. Braćo izdržite još samo malo, vjerujte mi, vi ste pobjednici!*

Ko ovo da razumije? Tito preko radija zauzeo sve. Svi mu čestitaju, svi ga hvale, a njegovi dojučerašnji borci, kad treba slavu da poberu, prelaze u četnike. Ko ima oči vidi, ko ima uši čuje. Osjeća naš narod gdje je istina. Zna narod da ne bi stotine i stotine srpskih političara i najuglednijih ljudi u inostranstvu radilo i ćutalo da nisu obješeni da će biti onako kako treba, a partizani će vidit kako treba. Zna naš narod da je sve ovo samo politika - igra. Zna naš narod da ni mladi Kralj neće iznevjeriti svoj narod, svoju vojsku - srpske četnike. Isto tako zna naš narod da iza našeg kralja i iza srpskih četnika stoje veliki saveznici. I zna naš narod da će četnička stvar pobijediti. Mi smo u to sigurni; u pitanju je samo momenat kad će to biti.

To piše navodni prebjeg iz partizanskih u četničke redove 31. avgusta 1944. godine. Letak uvjerava da će kralj doći i reći svoju pravu riječ. Politička igra s Titom je u interesu velikih sila, koje će likvidirati partizane. Objašnjava i tadašnju političku situaciju. Takav naslov nosi i tekst u njemu - *SITUACIJA*. Kakva je situacija? *Situacija je riječ koja se ovih dana najviše izgovara. Neki viču: 'Situacija slaba'. Drugi opet: 'Situacija je dobra'. Treći: Bog zna ko živ, a ko mrtav'. Svuda se osjeća velika radoznalost; svi osjećaju da treba nešto da se desi. Igrajmo otvorenih karata. Zapitajmo se istinski kakva je situacija.*

Uzvrpoljili su se oni koji sjede na dvije stolice i slušaju samo ono što reče radio London. Uzvrpoljili su se oni koji nikada muški i junački nisu pogledali opasnosti u oči.

Kakva je situacija? Odlična - odgovara stotine hiljada neustrašivih četnika. Znamo da je naša stvar pravedna, znamo da će nacionalna ideja pobijediti komunističku. Znamo da će skoro doći naš mili Kralj i reći svoju pravu riječ. Znamo da je igra sa Titom u interesu velikih sila, a znamo i to da će uskoro biti partizani likvidirani, znamo da će do te likvidacije komunisti ustaše učiniti sve da pobiju što više Srba i ostalih nacionalista. Znamo da do te likvidacije predstoji naša borba, koje se mi ne odričemo. Eto, takva je situacija. Ne pada snijeg da pomori svijet, već da svaka zvjerka pokaže svoj trag. Dobro nam je došla današnja situacija da vidimo ko je vjera, a ko nevjera - završava ovaj letak s pokličom: *Živila neustrašiva četnička Armija!*.

NADA U INVAZIJU SAVEZNIKA NA BALKAN

Uz tu nadu je obećani nikad ostvareni napad na okupatore

Još prije nego što je izvršeno povezivanje četničkih grupa u jednu, ravnogorsku organizaciju prevladavao je stav čekanja u raznim dijelovima zemlje. Prve ratne godine (1941.) te grupe u Crnoj Gori, Hercegovini, Bosni, Dalmaciji, Lici i Kordunu, u prvim ustaničkim danima, razilazile su se s partizanima i na pitanju *čekanja* na borbu za koju *još nije došlo vreme*. Stav čekanja i nenapadanja okupatora pogotovo se ukorijenio pošto su četničke grupe izvan Srbije stavljene pod Dražinu komandu. On je doveo i do Dražinog sastanka sa visokim funkcionerima njemačke okupacione vlasti. To su i prvi koraci uspostavljanja *saradnje sa njemačkim Vermahtom*.

Naši saveznici preko radia ukazuju na važne i velike odluke ovih dana. Nemcima se bliži kraj. Pripremajte se za odsudnu akciju. Stoga, rad i red na prvom mestu. Raščistite teren svuda od komunista da bismo imali odrešene ruke za odsudni momenat.

Iščekivanje invazije na momente je dovedeno do usijanja. Izdavane su i naredbe o pokretima trupa u susret saveznicima na pretpostavljenom mjestu njihovog iskrcavanja.

Nade u invaziju engleskih i američkih trupa nikad se nisu obistinile. One nisu došle ni u Jugoslaviju ni na prostore Balkana. Time su propala neprekidna obećanja opšteg ustanka i napada ravnogoraca na okupatore.

Od tada pa nadalje Draža je stalno izdavao uputstva i naloge vojnoorganizacione prirode. U njima se kategorički naređuje da se okupatori ne smiju izazivati, niti oružano napadati. Za taj opšti napad doći će, ko zna kad - nekakav trenutak i dan koji treba čekati. Čekati dok Draža ne dadne znak za taj napad. Spočetka rata on se u propagandi koju je vodio unutar zemlje deklarisao antifašistički. Na riječima se izjašnjavao za borbu protiv okupatora. Kada? Kad za to *dođe vreme*. Strategija, taktika i politika četničkog pokreta koji je Draža predvodio svodila se na stavove: *još nije vreme za borbu protiv okupatora; ne stupati u borbu protiv okupatora dok ne dođe vreme; ne podizati narod na ustanak preuranjeno; organizovati se, čekati i udariti protiv okupatora kada budu poraženi od savezničkih sila i počnu odstupati iz Jugoslavije.* U njegovoj i u strategiji ravnogorskog pokreta, koji je on predvodio u toku rata, borba protiv okupatora nije bila glavni ratni cilj. Strategija je u njihovom opredjeljenju za *čekanje*. Dokle i na šta da se čeka? Čekanje dok velike savezničke sile (Engleska, SAD i SSSR) poraze sile Osovine. Tek tada bi četnici nastupili kao *oslobodioci* i uzeli vlast u svoje ruke. A do tada? Do tada je za njih najvažnije svim sredstvima i načinima uništiti partizane. Zašto? Da im se oni, po svršetku rata ne isprijeće na tom putu ka zaposjedanju vlasti u Jugoslaviji.[1065]

1065 M. Minić, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945.*, Agencija Mir i IP Cvetnik

U tako definisanoj strategiji, taktici i politici Draža i njegov štab nisu sami. Oni su u tome na istim talasima sa svim kraljevskim vladama u izbjeglištvu. Na toj liniji je i prva poruka generala Simovića, dok je u Londonu bio u svojstvu predsjednika te vlade. To je, u isto vrijeme, i stav Britanaca, odnosno britanske vlade. Iz britanske vlade takve poruke su stizale Draži dok je za britanske vojne interese rat u Jugoslaviji bio od male i nebitne važnosti. Tako je potrajalo dok se anglo-američke snage nisu iskrcale na Siciliju i u Italiju. To iskrcavanje je povećalo značaj jugoslovenskog ratišta. Tada se i njihova politika prema pokretima u Jugoslaviji, posebno četničkom i NOP-ovskom, počela da mijenja. Strategija *čekanja* i odgađanja borbe protiv okupatora suština je i stavova većine vodećih političara iz prijeratnih političkih stranaka. Saglasno s tim stavom ponašali su se i lokalni političari tih stranaka. S njima na istoj poziciji bili su i mnogi visoki činovnici iz vrhova doratne jugoslovenske države do onih iz lokalnih organa te vlasti Kraljevine Jugoslavije, a zatim i većine doratnih oficira, onih sa visokim i nižim činovima, koji nisu zapali u zarobljeništvo okupacionih trupa.

Uporedo sa raskorakom što je nastajao u odnosima između četnika i Britanaca Mihailović je proširivao svoje odnose sa Nijemcima. Izdao je i naređenje svim komandantima korpusa u Srbiji: *U odnosu na okupatore mi imamo utvrđenu liniju od koje nećemo odstupiti sve dok ne dođe do invazije Balkana.*[1066]

Ta *utvrđena linija* značila je da nema borbe protiv okupatora. Odgađana je i u četvrtoj godini rata. Osim što je saradnja sa Italijanima još od početka rata postala javna, sad je kolaboracija sa njemačkim trupama i u Srbiji i drugdje i javna i značajno proširena. I nakon kongresa u selu Ba (25-28. januara 1944. godine) Nijemci su uhvatili i dešifrovali više telegrama upućenih od Mihailovića istaknutim državnicima u svijetu. *Za sada neće počinjati borbu protiv okupatora* - piše u depeši predsjedniku emigrantske vlade Božidaru Puriću u Kairu.[1067] Najpovjerljiviji Dražin komandant Predrag Raković 25. marta 1944. godine prenio je njemačkim predstavnicima Mihailovićev stav koji su Nijemci zapisali: *Po nalogu D. M. Raković je ponovo precizirao: 1. Sigurne (pismene) garancije da ne postoje ni najmanje namere da se planira opšti ustanak ili da se sprovode sabotažne akcije.*[1068]

U slučaju invazije (savezničkih snaga - o.a.) *nema borbe protiv Nemaca. Borba protiv komunista će se produžiti.* Mihailović piše u tački 2. prijedloga svoje ponude pregovora o saradnji sa Nijemcima podnesenog 18. avgusta 1944.

novi Sad, 1993. str. 43.

1066 Raspis svima od 10. decembra 1943. - Arhiv VII, Ča, k. 278, reg. br. 18/1-55.

1067 Arhiv VII, Ča, k. 276, reg. br. 13/1, dep. br. 1824. Kongres se zove i *Svetosavski*. Na njemu je bio nazočan i američki poručnik Džordž Musulin (Georg Maslin), a britanski brigadni general Čarls David Armstrong, šef britanskih vojnih misija, kod četnika, demonstrativno odbio poziv da prisustvuje tom skupu. Arhiv VII, Ča, k. 226, reg. br. 11/1-3; k. 275, reg. br. 2/1.

1068 Arhiv VII, NAV-N-T-311, r. 286, reg. br. 1/1-3, k. 275, reg. br. 2/1.

Četnici hoće da spreče vezu partizana sa invazionim trupama - objašnjava razloge zbog kojih nema borbe protiv Nijemaca, a ima protiv partizana.[1069]

Rat se bližio kraju. I dalje se odgađala četnička akcija protiv okupatora. Bez kraja. I dalje se po svemu nije ni postajala takva namjera. U jesen 1944. godine četnici su, zajedno sa Nijemcima, morali napustiti Srbiju. Od svog glavnokomandujućeg za četiri godine četnici nisu zapamtili ni jedno naređenje koje bi ih okrenulo u napad na njemačke trupe.

Oružana borba protiv okupatora i dalje je ostala preuranjena.

U OČEKIVANJU INVAZIJE SAVEZNIKA

Dinarska četnička oblast po svim znacima i izgledima imaće tu čast da prva uhvati vezu sa našim velikim saveznicima koji se svakog časa očekuju.

Radi pripreme za invaziju Saveznika na dalmatinsku obalu vojvoda Momčilo Đujić je uputio jedinice Prvog bosanskog korpusa pod komandom Cvjetićanina u područje Lozovca i Konjevrata. I gornji citat potiče iz naredbe od 1. oktobra 1944. godine.[1070] Psihoza skorašnje invazije anglo-američkih trupa zahvatila je i druge četničke formacije u raznim područjima zemlje.

U isto je vrijeme organizirana i propaganda na području Dubrovnika o iskrcavanju Saveznika. Šireni su leci u kojima se poziva stanovništvo dubrovačkog područja da dočeka i podrži jedinice JVUO, koje vodi major Vojislav Lukačević.[1071] Takođe je kapetan Svilokos objavio letak *Dubrovčanima grada i sreza*. U njemu apeluje da se *bezuvjetno izvršavaju naređenja komandanta operacija Hercegovine i južnog primorja L*ukačevića.[1072] Lukačevića je u to vrijeme poslao Mihailović da razvije četničku akciju, među ostalim, i zbog eventualnog iskrcavanja Saveznika. Taj četnički komandant je uputio poseban letak domobranima pozivajući ih da stupaju u JVUO. U povodu te akcije i raspačavanja tih letaka Gradski NOO (Narodnooslobodilački odbor) Dubrovnika objavio je svoj letak stanovništvu pod naslovom *Posljednji pokušaji odbačenih*, u kojem se razotkrivaju ciljevi četničke propagande.[1073] Dugo prije akcije Lukačevića i polemike lecima u području Dubrovnika, i Nijemci su očekivali invaziju na tom dijelu jadranske obale. Oni nisu raspolagali potrebnim formacijama za

1069 Arhiv VII, NAV-N-T-311, r. 192, s. 565-582; Peti dio, dokument broj 31.

1070 Branica, *Razvoj četničkog pokreta*, str. 925.

1071 AIHRPH, NG, inv. br. 22821, letak *Hrvati i Srbi Dubrovnika i sreza dubrovačkog*. Potpisao ga je *Pokrajinski nacionalni komitet za Hercegovinu, Boku i Dubrovnik*, dijeljen u Dubrovniku, u rujnu 1944.

1072 AIHRPH, NG, inv. br. 22821.

1073 Isto, inv. br. 22820. B. Latas-M. Dželebdžić (n.dj.404) navode podatak da se Lukačeić trebao kod Dubrovnika spojiti s jednim britanskim odredom.

preduprеđivanje takvog koraka Saveznika. Zato su računali i na usluge svojih kvislinga i kolaboracionista. Ispoljavali su i određene obzire prema njima. Ti obziri su pokazani i u julu mjesecu 1944. godine na području Dubrovačke župe.

Takvi obziri su ispoljavani i u drugim prilikama. Župa u Dubrovniku, naime, izvijestila je 10. VII 1944. godine Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH da ne može izvršiti *odstranjenje pripadnika četničkih organizacija i četničkih zapovjednika koji nisu hrvatski državljani.* Jer, *njemačke se vojne vlasti najenergičnije protive stvaranju neraspoloženja u četničkim redovima, koje oni sada trebaju u borbi protiv partizana, jer ovi sve više ugrožavaju područje ove Velike Župe a Nijemci ne raspolažu dovoljnim postrojbama, o čemu se je i ranije izvijestilo.* Također je Župska redarstvena oblast u Dubrovniku, u srpnju 1944. godine, pokušala da *odkaže gostoprimstvo petorici četnika sa područja van Dubrovnika, jer su bili nepoćudni a neki su se bavili i krijumčarenjem,* ali njemački generalni konzul i zapovjednik mjesta obavijestili su župana da *dotični uživaju zaštitu Njemačkog Reicha da opoziva.*[1074]

Umjesto iskrcavanja na području jadranske obale Saveznici su već 1. oktobra 1944. godine bili u Napulju.

U Beogradu i Srbiji se mislilo da će se iskrcati u Dalmaciji i Crnoj Gori, a ne u Sloveniji. Bilo kako bilo, očito je da Nijemci gube rat. Milan Nedić je 4. oktobra te godine raspustio svoju vladu, te pred približavanjem Crvene armije i NOVJ-a napustio Beograd na putu prema Beču i u pokušaju da formira sprsku vladu sa Ljotićem i Mihailovićem. Dvadesetog oktobra oslobođen je Beograd i nastavljene borbe u Sremu na Sremskom frontu. Povodom oslobođenja Beograda kralj Petar je dao još jednu izjavu u prilog NOP-a.

Vojni i politički prvaci ravnogorskog pokreta više puta su iščitavali taj kraljev govor u nadi da u njemu otkriju nešto za što se i oni i njihova propaganda u tim okolnostima mogu uhvatiti kao za slamku spasa, ili osloniti u traženju izlaza iz beznađa. Onespokojeni su kraljevim riječima: *Ispunjen radošću i srećom ja vas, na ovaj veliki dan, pozivam i molim da se svi ugledate na hrabre oslobodioce naše prestonice i da ujedinjeni u Narodnooslobodilačkoj vojsci doprinesete poslednjoj žrtvi na oltar slobode naše otadžbine. Živela Narodnooslobodilačka vojska i junačka Crvena armija! Živeli Srbi, Hrvati i Slovenci! Živela slobodna i narodna Jugoslavija.*[1075]

1074 AIHRPH, NG, inv. br. 22484.
1075 ZB, XIV/4, str. 1046.

KO JE KOGA ODBACIO - ČETNICI SAVEZNIKE ILI SAVEZNICI ČETNIKE?

Saveznici vas samo podstrekavaju na borbu da što više ginete i olakšate njihovu borbu. Oni žele da sa jednim udarom ubiju dve muve: Njihov je cilj da se drugi bore i ginu za njihov račun. A kad im više ne budete potrebni likvidiraće vas kao neprijatelje.

Do iskrcavanja trupa Saveznika u Jugoslaviju Draža i vodstvo četničkog pokreta odlažu opšti ustanak i početak borbe protiv okupatora. Sada bi, prema njihovom letku, dolazak savezničkih formacija u zemlju predstavljao njihovo mešanje u naše unutrašnje pitanje.

Mi nismo odbačeni od saveznika. Nijedan od saveznika nije nikada zvanično rekao da ne priznaje snage generala Mihailovića kao borbene grupe, iako su nam prigovarali slabije angažovanje. I danas to oni ne izjavljuju. Iako nam ne šalju pomoć, oni to ne čine ni komunistima, koliko mi vidimo tamo gde nisu u borbi.

Naši politički organi u inostranstvu rade na tome da budemo prihvaćeni onako kako to neće biti poniženje za nas. I rešenje toga se uskoro očekuje. Što se to ne objavljuje i ne propagira, razlog je u našem načinu rada i obaveštavanja, tj. da ono što saopštimo bude definitivno, sigurno i tačno.[1076]

Da četnici nisu odbačeni od saveznika piše i u njihovim lecima a ne samo u dopisima štaba Komande Srbije. Kaže da se to ne objavljuje i ne propagira zato što još nije *definitivno, sigurno i tačno.* Ono što je definitivno i sigurno četnički pokret je sve karte stavio na dolazak zapadnih saveznika i iskrcavanje njihovih trupa u Jugoslaviji. Do njihove invazije Draža i vodstvo toga pokreta od prvih dana rata odlažu opšti ustanak i početak borbe protiv okupatora. Sada bi, prema jednom letku, dolazak savezničkih formacija u Jugoslaviju predstavljao njihovo *mešanje u naše unutrašnje pitanje*. Takvo miješanje značio bi i dolazak Crvene armije na tlo Jugoslavije. Zato odbijaju mogućnost da sovjetske trupe dođu na jugoslovensku granicu, a pogotovo da uđu u Jugoslaviju. Čak i kada te trupe budu već stupile na jugoslovenske prostore u potjeri za Nijemcima sa istočnog fronta i kada to partizanska propaganda

1076 VII, Ča, k. 102, reg. br. 13/5. Ravnogorsko vodstvo je u završnici rata polagalo stanovite nade i u svoje misionare u inostranstvu, gdje je djelovao i dio Centralnog nacionalnog komiteta (CNK). U depeši br. 128 od 24. II 1944. godine upućenoj preko Vila Resta predsjedniku vlade u izbjeglištvu: *Centralni nacionalni komitet Kraljevine Jugoslavije i Vrhovna komanda Jugoslovenske vojske smatraju za korisno i potrebno da upute jednu vojno-političku delegaciju, koja bi u Kairu i Londonu došla u dodir sa jugoslovenskim i savezničkim vladama. Ona bi se sastojala iz političkih ličnosti i dvojice oficira.* Od vlade se moli saglasnost i traži da kod vlade *njegovog veličanstva britanskog sprovedete našu molbu i umolite da se omogući ostvarenje ove želje.*
Tako su se Živko Topalović i Mladen Žujović krajem 1944. godine našli u inostranstvu gdje su organizovali Centralni nacionalni komitet. Preko njega su vršili propagandu protiv oslobodilačke borbe u Jugoslaviji, a od inostranog javnog mnijenja skrivali četničku saradnju sa okupatorima i kvislinzima. Nastojali su da steknu podršku kod određeni krugova u inostranstvu naročito nekih savezničkih zemalja.

otpočne najšire da publikuje četnički leci će pobijati tu tvrdnju kao neistinitu.

Kad se Engleska i Amerika neće mešati u naša unutrašnja pitanja, valjda se i boljševici neće smeti mešati, te nas partizansko trubljenje o dolasku Sovjetskih trupa na jugoslovensku granicu ne uznemirava niti uzbuđuje.

Mi čekamo svoga Kralja! On će doći, Kralj mora doći, pa Tito posjedio, oglodao prste od bjesa, prevrnuo brda i doline... KRALJ DOLAZI!

Ubrzo su, uprkos tome, prethodnice Crvene armije prešle Dunav i stupile na tlo Jugoslavije. Njihov dolazak je i uznemirio i uzbudio kako generala Mihailovića, tako i njegov Vrhovni štab zajedno sa članovima CNK. Za njih su nastali teški dani. Obuzela ih je pometnja. Bezizlaz je narastao još više kad je *sa punim znanjem Kralja Petra II Kraljevksa vlada dr. Ivana Šubašića zaključila važne i korisne sporazume sa tom našom narodnom vojskom, koja je jednodušno priznata i od naših velikih saveznika.* Nakon kraljevog govora putem radioemisije BBC-a 12. septembra 1944. godine, kojim su Srbi, Hrvati i Slovenci pozvani da pristupe vojsci maršala Tita, više članova CNK se počelo spasavati i sklanjati u Beograd. Paniku je izazvalo i saznanje iz kraljevih riječi *da u sudbonosnim i za Jugoslaviju velikim danima, pobedonosne armije Sovjetskog saveza stoje na našoj granici, a američke i britanske s druge strane.* Uz Mihailovića su ostali dr. Stevan Moljević, Aleksandar Aksentijević, Mustafa Mulalić i još nekoliko političara. Među njima je još vladalo uvjerenje da će *anglo-američke trupe svakako doći u Jugoslaviju, da će se kurs zapadne politike svakako promijeniti, da će doći do sukoba sa Rusima i konačnog obračuna zapadnog kapitalizma sa komunizmom.*[1077]

Njihova nada u promjenu zapadne politike je slijepa pred neumitnim činjenicama. I propaganda u tom smislu, bez obzira na stvarnost u okruženju, podgrijava iluzije. *Srpski osvetnici* potpisani su u letku pod naslovom *Da li znate.* Oni i dalje govore: *Kad nastupi vrijeme i čas našeg vaskrsnuća, doći će zaista ovamo velike armije naših saveznika Engleza i Amerikanaca, ali ne da uspostave vlast komunista Josipa Broza i Pijade - nego vlast srpskog kralja Petra i njegove vojske koja se bori za svoj narod, svoju slobodu i Otadžbinu, demokratsku i nacionalnu, uređenu onako kao što su naši saveznici Englezi i Amerikanci uredili svoje zemlje, kao što će isto tako urediti i veliku slavensku Rusiju u kojoj neće biti ni traga Staljinu osim samo gadna uspomena na diktaturu društvenog ološa, koja je 26 godina gušila našu braću Ruse.*

U tom letku su odstupili od do tada isticane razlike između komunista u Rusiji i komunista u Jugoslaviji. Ovi potonji su do tada bili trockisti. Sad se i Staljinov režim, u koji se ta propaganda zaklinjala kao u saveznika u antihitlerovskoj koaliciji naziva *diktaturom društvenog ološa.* Da ispuste iz vida spomenutu razliku između jednih i drugih komunista i da već vide pregaženog

1077 M. Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije,* IV dopunjeno i prošireno izdanje, Beograd, 1982., str. 454.

Staljina *od naših saveznika Engleza i Amerikanaca* tvorcima toga letka pomogla je činjenica da su saveznici već bili okrenuli list - umjesto Draži i četnicima svoju podršku su prenijeli na Tita i NOVJ.

U tim javnim glasilima dugo vremena protivnicima i svima u neprijateljskim redovima na koje se računa kao na svoje sutrašnje pripadnike prijećeno je *osvetničkom rukom i gaženjem od strane armija naših saveznika*. Uz te armije su uvijek i nepostojeće - *divizije naše, koje dolaze s njima.*

Draža i četničko vodstvo su se uljuljkivali u zabludama: da će se saveznici raspasti i time ravnogorci dobiti istorijsku šansu. Ili - da neće dozvoliti komunizam na ovim prostorima, što bi opet otvorilo perspektivu njihovom pokretu. Da se Srbi u partizanima bore protiv okupatora podstrekavaju ih saveznici - *da što više ginete i olakšate njihovu borbu.* Ne kažu pri tome da je četnička kolaboracija sa Italijanima, Nijemcima i kvislinzima sračunata na čuvanje italijanskih i njemačkih vojnika. To znači upravljena na cilj da se četnici bore i ginu za njihov račun i da time olakšaju borbu okupatorima. Dok to prešutkuju, ne zaobilaze napomenu da partizani *zakulisnom politikom saveznika* olakšavaju njihovu borbu i tako ubijaju *dve muve*: da drugi ginu za njih i da će ih likvidirati kao neprijatelje kad im više ne budu potrebni.

Zar vam još nije jasna mračna zakulisna politika saveznika i zar mislite da će hrišćanske demokratske države ikad dozvoliti stvaranje komunizma u Evropi? Nikad! Saveznici vas samo podstrekavaju na borbi da što više brinete i olakšate njihovu borbu. Oni žele da sa jednim udarom ubiju dve muve. Njihov je cilj da se drugi bore i ginu za njihov račun. A kad im više ne budete potrebni likvidirat će vas kao neprijatelje.

Da odvrati Srbe od učešća i borbe u partizanskim redovima plaše ih *da ginu za njih*, što će reći za saveznike u antihitlerovskoj koaliciji. Saveznici će ih, štaviše, *likvidirati kad im više ne budu potrebni.* Time su pojačani pritisci na Srbe partizane primjenjivani odranije. Arsenalu izmišljenih argumenata otprije se četnička propaganda služila isticanjem Titovog cilja *da srpski narod strada.* Njegov cilj *nije borba sa okupatorom, u koju on stupa samo onda kad je prinuđen na nju.* U funkciji toga odvraćanja srpskog stanovništva, ogorčenog na ustaške zločine u NDH, od pristupanja NOP-u služile su i tvrdnje da *treba znati da se na čelu partizana nalaze Hrvatske Ustaše.*

Takve propagandne konstrukcije, pogotovo u završnici rata, nisu više nalazile plodno tlo. Ostale su jalove.

U komande četničkih jedinica su još prije kraljevog govora stizale depeše pune gorčine. U jednoj od njih Draža obavještava komandante o obrazovanju nove jugoslovenske vlade u Londonu. Kaže da je on i dalje zadržao svoje staro mjesto, da su *političke prilike naterale kralja Petra II da prilagodi svoj poslednji govor,* da *Rusija ucenjuje i Engleze* itd.

Neće dugo nakon te depeše ostati na svom starom mjestu: 29. avgusta 1944. godine u Londonu je objavljen Ukaz kralja Petra II da se *razreši dužno-*

sti Načelnika Štaba Vrhovne komande u okupiranoj Otadžbini armijski đeneral Mihailović Dragoljub i stavi na raspoloženje Našem ministru vojske, mornarice i vazduhoplovstva.[1078]

U lecima se ne opisuje Dražina rezignacija zbog te smjene. Ne objavljuje se ni ono što ljudstvo, na svim stranama po jedinicama u rapidnom osipanju, rezignirano i u očajanju govori u porukama Dražinom štabu: *Predajte nas saveznicima odmah pa makar i kao zarobljenike a ne dozvoljavajte da dani prolaze a mi se topimo kao sneg bez odela, obuće, hrane, oružja, municije, sanitetskog materijala i bez prijatelja saveznika i zaštitnika. I zbilja, ako drugog izlaza nema neka postanemo zarobljenici onih koje smo do sada smatrali saveznicima. Neka nas naš ljubljeni Kralj jedared već jednom vidi pa makar i kao savezničke zarobljenike.*

Posljednji časovi se približavaju. Htjeli bi da ih iskoriste makar kao zarobljenici.

Dio političke aktivnosti i propagande ravnogorskog pokreta ticao se i kontakata sa antikomunističkim političkim grupama i snagama otpora u drugim zemljama jugoistočne Evrope (u Albaniji, Bugarskoj, Grčkoj, Mađarskoj i Rumuniji). Bilo je to sračunato na postizanje zajedničke politike protiv snaga koje u tim zemljama predvode komunisti, uključivši i Jugoslaviju.[1079] Nacionalističkim snagama jedina spona bila je antikomunizam, usto su bile šovinističke i hegemonističke. Za razliku od njih partizanske snage otpora povezivala je zajednička internacionalistička ideologija, borba protiv okupacionih i kvislinških vlasti, za slobodu i novi poredak.

Kad su zapadni Saveznici svoju podršku sa četnika i Mihailovića prenijeli na NOP i Tita kao savezničku vojnu silu, otpali su i svi četnički planovi za saradnju sa sličnim grupama u susjednim zemljama. Antikomunističke snage su živjele u uzaludnim nadama da će ih spasiti angloameričko iskrcavanje na Balkan. Mislili su da će time biti zaustavljeno jačanje partizanskog pokreta i komunističke ekspanzije. Te nade su bile neutemeljene i kratkotrajne.

1078 ZB, XIV/4, str. 1038.

1079 (The Trial of Draža Mihailović, str. 420-423, 470-480, 497-499). Prema J. Tomashevicu, Isto. O uspostavljanju kontakta između četnika i Bugara u režiji potpukovnika Jovanović-Patak, četničkog komandanta u istočnoj Srbiji: Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Četnički dokumenti, reg. br. 49/2, kutija 129, mikrofilm br. T-312, rola 470, snimak 8,060, 326.

SA KAKVOM PAROLOM IZAĆI PRED NAROD? ZAR SA LAŽIMA KAO DO SADA?

"Narod će nas terati motkama od svojih kuća"

Pošli ste obrnutim putem - priznali ste Tita ali se niste starali da i Mihailoviću dadnete nužne preduslove za uspešnu borbu već ste ga odbacili i dali veliku jednostranu pomoć Titu. To bi bila suština poruke koju je Živko Topalović u memorandumu od 4. avgusta 1944. godine uputio savezničkim vladama. Uprkos svemu, borci generala Mihailovića će se i ovoga ljeta *braniti kao lavovi protiv novog osvajača, mnogo krvi će morati da prospe onaj ko hoće da pokori Srbiju.* Taj novi osvajač, po Topaloviću, jeste Tito *koji u sadašnjem obliku dolazi samo kao osvajač.* U memorandumu se kaže da *tamo gde vlada Titizam to je upravo vlast dece nad roditeljima.* Zato Topalović kao autor memoranduma *sa ogromnim bolom u duši* savjetuje i moli saveznike da *srpskom narodu ne nameću Tita savezničkim oružjem. U dušama te mase vlada nacionalno osećanje i istorijske tradicije; vladaju vere: pravoslavna, katolička, muslimanska i jevrejska, vlada želja i potreba za svojom nacionalnom državom.*[1080]

U vrijeme kada je taj memorandum od Topalovića upućen Saveznicima mogao se naslutiti i rasplet bitke za Srbiju. Finiš te borbe se mogao i znati - vojne formacije NOVJ-a rasprostiru svoju vlast na sve širim prostorima. Dan prije nego što je otpremljen Topalovićev memorandum savezničkim vladama general Mihailović, 3. avgusta 1944. godine, javlja Zahariju Ostojiću u Bosnu o porazima partizanske vojske. *Komunistički delovi u Toplici i Jablanici su razbijeni;* dok se *u istočnoj Srbiji završava razbijanje komunističke grupe, koja je tamo bila upala.* Po toj poruci u Srbiji *će uskoro situacija biti dobra, ali se mora još vršiti čišćenje terena koji je bio zagađen komunistima.*

Na taj način Draža uzvraća Zahariju Ostojiću, komandantu Isturenog dijela svoje komande u Bosni, i to pismo potpisuje sa *Čika Đoka.*

I za vodstvo Jugoslovenske vojske u otadžbini, podjednako kao i za tu vojsku, sve nepovoljnije stanje otkrivaju vijesti što su stizale iz svih dijelova zemlje. Svugdje je NOVJ ne samo jača nego i sve brojnija. Svoju vlast uspostavlja na sve širem slobodnom teritoriju. Na to se nadovezalo i konačno saznanje da savezničke trupe neće doći. To opet javlja Živko Topalović iz Barija tačno mjesec dana nakon što je otpremio i već spomenuti memorandum savezničkim vladama - 4. septembra 1944. godine. On, naravno, nudi rješenje: *Izlaz, nažalost, mora se tražiti samo pod stalnom borbom u zemlji. Ako se iz ove situacije, tragičnije od Kosovske, uspete izvući biće to pravo čudo.*

Jedan od uzroka spoljnih uspeha Titovih jeste to (pored ruske pomoći i spretnog ubacivanja u demokratsku frazeologiju koja gospodari anglosaksonskim svetom - i

1080 VII, ČA, kut. 14, f. 1, d. 29.

o kojoj, na žalost, nije kod nas vođeno dovoljno računa) jeste to što je on stvorio jugoslovensku kombinaciju dok smo mi u oskudici.[1081]

Čuda se ne dešavaju često. Prava pogotovo. Najmanje u situaciji *tragičnijoj od kosovske* Dražine i nevolje četničkog vodstva sa *oskudicom u jugoslovenskoj kombinaciji* umnožavaju istaknuti komandanti Zaharije Ostojić, uz njega i Petar Baćović. *Narod, borci i starešine, posle Kraljevog govora, pa i zbog stalnog uveravanja da su Kralj i saveznici sa nama, ne veruju više ništa ni nama ni Vama* - pišu oni Mihailoviću 19. septembra 1944. godine. Sad i oni, osim Topalovića, nude jedino rješenje i vide ga u nemogućem. *U očajnim momentima veliki ljudi prave velike gestove. To od Vas očekuje srpski narod, koji je od Vrhovne komande bačen u jedan od najtežih položaja u svojoj istoriji. Zar ne vidite da će nas narod ostaviti, a možda i motkama terati od svojih kuća? Sa kakvom parolom mi možemo danas izaći pred narod? Zar sa lažima kao do sada? Molimo Vaš jasan i precizan odgovor koji ćemo saopštiti narodu, borcima i starešinama, a što će posle toga nastupiti zato ćete snositi odgovornost pred istorijom Vi i Centralni komitet...*[1082]

Valjalo je izbaviti ravnogorski pokret iz stanja kolapsa. Topalović izlaz nalazi *u stalnoj borbi u zemlji*, a komandanti Ostojić i Baćović, ne znajući šta i kako da saopšte borcima, starešinama i narodu, rješenje očekuju *u velikim gestovima* među parolama velikog čovjeka kao što su mislili da je to Mihailović. Očekivali su da taj *veliki gest* iz njega iznudi *očajna situacija* u koju su zapali, a onda bi se rodile i nove parole, a ne *laži kao do sada*.

Zahtjevi Ostojića i Baćovića da se *narodu kaže istina* o stanju u kojem se nalazi četnički pokret ostajali su bez ikakva odziva. Draža i njegovo vodstvo nisu dorasli istorijskim odlukama koje padaju na raznim vojištima Evrope. Govorili su da svi narodi svijeta oštre glogov kolac da njime probiju Hitlerov Treći Rajh. Na vrata toga Rajha kucaju nepobjedive ruske armije. Nedirnute armije naših velikih svežih saveznika Velike Britanije i Amerike, opremljene najboljim i najskupljim oružjem *koje je svet ikada video*, sa desetinama hiljada aviona, koji bez prestanka danju i noću lete iznad cele Evrope donoseći pokorenim narodima vaskrs slobode. One su sa flotama prekrile svetska mora i okeane.

Propagandni aparat četničkog pokreta, od CNK, kao vrha do *poverenika* i referenata u štabovima, komandama i četničkim oblastima, sve više je gubio tlo pod nogama kako se bližio kraj rata i u njemu sve očigledniji krah vojnih i političkih snaga ravnogorskog centra.

Borbom protiv okupatora održaćemo ljude na okupu i doći do plena. Mnoga su upozorenja stizala sa terena u Mihailovićev štab. Sada u depeši na to upozoravaju ppuk. Ostojić i ppuk. Baćović. Oni kažu: *Ako se sa saveznicima ne*

1081 VII, ČA, k. 14, f. 2, d. 28; ZB, XIV/4, d. 57.
1082 ZB, XIV/4, d. 92, depeša 506.

nađe najhitnije političko rešenje za našu stvar i to se javno objavi, svi Muslimani i Hrvati će listom prići Titu. Posle toga naše jedinice u Bosni i Hercegovini bez municije i hrane neće se moći održati. Zato smatramo da je potrebno zatražiti od saveznika da nas okupiraju i spreče građanski rat, u protivnom mi smo izgubili bitku i politički i vojnički. Slične zahtjeve postavljali su i mnogi drugi četnički komandanti.[1083] *Oduševljenje za borbu crvenih je sve manje pored svih njihovih zločina, jer narod oseća da njih podržavaju sva tri velika saveznika, dok su nas sva tri ostavila. Ponovo molimo da se najhitnije ovamo spusti jedan američki oficir sa stanicom, jer bi to imalo prilično odjeka u narodu i ujedno bio jedini dokaz da nismo napušteni.*[1084]

"NAROD ĆE NAS OSTAVITI"

U glasilima se i dalje trubilo *da su kralj i Saveznici sa nama.* Po tome je ta propaganda potpuno odudarala od vladajućeg raspoloženja. Kraljev govor ih je uznemirio. U temelju poljuljao jedinice. Onespokojio njihove borce. I narod na koji se pozivala, zajedno sa vojnicima, sve učestalije je napuštao četnički pokret. U narodu je provalio vulkan koji se nije dao smiriti. Nije pomogla ni Ostojićeva direktiva o *izlasku pred narod* da bi mu se objasnila borba protiv partizana - *da se samo branimo od njihovih napada.* Drugih četničkih bitaka, osim protiv NOP-a i njegovih jedinica, narod do sada nije mogao vidjeti. Okupacione trupe su i dalje daleko od nišanskih linija na četničkom oružju. Izlaza, pa ni sada, nije bilo. Ili ih je sve manje. To kažu Ostojić i Baćović u svojim depešama Mihailoviću. Draža je, naime, uzvratio na njihova prijašnja pitanja. Oni mu 19. septembra 1944. godine otpremaju svoj novi odgovor: *Sa Vašim odgovorom u depeši broj 832 na naše depeše 503 i 504 nisu zadovoljni ni borci ni starešine, jer ne vide ni jedan zračak nade za izlaz iz naše očajne situacije, u koju nas je dovela isključivo V.(rhovna) komanda. Narod, borci i starešine, posle Kraljevog govora, a zbog stalnog uveravanja da su Kralj i saveznici sa nama, ne veruju više ništa ni nama ni Vama. Zbog ovoga je već kod većine jedinica nastupilo pravo rasulo, a svakim danom to će biti sve veće. Zar ne uviđate da će nas narod ostaviti, a možda i motkama terati od svojih kuća?*[1085]

Propaganda je ostala bez ikakva argumenta. Na najvećem broju četničkih područja potpuno je zanijemila. Ostala je bez teksta i riječi, što bi se reklo. Bilo kakav glas joj je zastajao u grlu. Zato Ostojić i Baćović pitaju Mihailovića: *Sa kakvom parolom mi možemo danas izaći pred narod? Zar sa lažima kao*

1083 Dok. br. 74. Depeša poslata 12. IX 1944. Na to se naslanja pismo članova CNK šefu američke misije.
1084 Ostojić-Baćović, VII, Ča, k. 280, reg. br. 61/1.
1085 VII, Ča, k. 280, reg. br. 61/1.

do sada? U očajnim momentima veliki ljudi prave velike gestove. To danas od Vas očekuje srpski narod, koji je od V. K. doveden u jedan od najtežih položaja u svojoj istoriji.[1086]

Ne postoji čarobni štap ni u Dražinim rukama. Pogotovo *veliki gestovi koje prave veliki ljudi u očajnim momentima.* U očekivanju genijalnih poteza s Dražine strane Ostojić i Baćović su uporni. Oni ponovo u depeši od 29. septembra 1944. godine traže detaljna obavještenja i jasne odgovore na postavljena pitanja. Šta im je Mihailović mogao odgovoriti? *Obavestili ste nas da ste poslali delegaciju kod Rusa. Kakav je rezultat donijela ta delegacija*? - pitali su u trenutku kad se znalo da je taj rezultat porazan. Draža je, naime, uputio delegaciju u susret Crvenoj armiji, koja se približavala jugoslovenskoj granici. Predvodio ju je pukovnik Velimir Piletić. Delegacija je prešla Dunav 10. septembra 1944. godine. I u Krajovi (Craiova) u Rumuniji stupila u kontakt sa predstavnicima Crvene armije. Članovi Dražinog izaslanstva su se zadržali do 1. oktobra. Pod sumnjom da su britanski špijuni toga dana su avionom prebačeni u Moskvu. Tako se završio Dražin pokušaj da se nagodi sa Crvenom armijom kako bi izbjegao sukobe sa njom, a da istovremeno nastavi borbu protiv NOVJ-a.

Sa kakvom parolom izaći pred narod? Zar sa lažima kao do sada? Ta pitanja Ostojića i Baćovića ostala su bez Dražinog odgovora. Najbolji odgovor je pružila četnička propaganda. U vezi sa Crvenom armijom, njenim ulaskom u Jugoslaviju, Dražinom delegacijom i njenom sudbinom u Krajovi ona je nastavila da laže. Dogodilo se ono što četničko vodstvo nije željelo. Uz odobrenje Vrhovnog štaba NOVJ-a pri kraju rata su ušle trupe Crvene armije u zemlju. Četnički leci to odlučno demantuju. I stanje u svojim jedinicama preslikavaju na partizane - svi ih napuštaju, vele.

Partizani proturaju vesti da je Crvena Armija ušla u Jugoslaviju. To nije istina, jer Crvena Armija niti je ušla, niti će ući u Jugoslaviju iz dva razloga: (1) Zato što Jugoslavija nije u ratu sa saveznicima i (2) Zato što se saveznici po njihovim izjavama neće mešati u unutrašnje stvari ni jedne države.

Partizane svi napuštaju, štaviše i veliki broj njihovih saradnika ustaša u poslednje vreme prelazi u domobrane, da se bore protiv komunizma. Zato partizani pokušavaju da lažima nešto dobiju, nadajući se da će tako predobiti narod za sebe. NE VERUJTE IM! - Četnička komanda.?

I posredstvom američke vojne misije Draža je grčevito tražio izlaz iz beznađa. Izlaz su tražili i članovi CNK. Šefu te misije Mek Daulu uputili su i posebno pismo. I taj pokušaj je utvrđivao Ostojića i Baćovića u stavu, koji su poručili: *Prema svim znacima ne vidimo nikakvog boljitka.*[1087]

1086 VII, Ča, k. 280, reg. br. 61/1.
1087 VII, Ča, k. 280, reg. br. 61/1.

Mek Daul (Robert H. McDowell) se u to vrijeme nalazio u Dražinom štabu. Ostojić i Baćović su u depeši 30. septembra 1944. godine tražili od svog ministra vojske da kod američkog pukovnika postigne nešto *za našu stvar*. Od Mek Daula je trebalo, prema tom prijedlogu, *izdejstvovati hitno upućivanje savezničkih oficira koji će utvrditi da dok se mi borimo protivu okupatora, komunisti isključivo napadaju nas s leđa, a ne okupatora i to oružjem i municijom koje dobijaju od naših velikih saveznika.*[1088]

Taj svoj zahtjev prema Draži i Mek Daulu *za našu stvar* oni temelje na prethodnom obavještenju od 6. septembra upućenom od štaba ravnogorskog pokreta komandantima korpusa i jednom broju drugih starješina. *Šef američke vojne misije pukovnik Mek Daul je stigao u moj štab 26. avgusta i ima široka politička ovlašćenja. Sa njim sam izradio detaljan savveznički vojnički i politički plan. Sad je potrebno da svaki starešina vrši samo ono što mu ja naredim. Svaka lična inicijativa može sve da nam pokvari. Zato naređujem da se nikakva akcija bez moga naređenja, osim protiv komunista, nesme preduzimati. Ovo što smo s mukom i tolikim žrtvama stvorili tri i po godine ne smemo nepromišljenim, samovoljnim postupcima pojedinih starešina da dovedemo u pitanje. Više nego ikad sad nam je potrebna disciplina i savesno izvršavanje naređenja koje izdajem. Zahtevam da komandanti shvate ozbiljnost situacije i težinu odgovornosti koja leži na njima.*

Umjesto da od Mek Daula traži savezničke oficire da utvrđuju kako komunisti *nas napadaju s leđa, a ne okupatora, i to oružjem i municijom koju primaju od saveznika,* Draža je skratio postupak: *Dobili smo jedno obaveštenje iz inostranstva da će Anglo-Amerikanci prestati dalje slanje pomoći Titu, da će povući svoju misiju i iz Vrhovnog Titovog štaba, da je Tito otišao nekud ruskim avionom sa ostrva Vis bez odobrenja Saveznika.*[1089] Telegrafski je Draža izbrisao potrebu za savezničkim oficirima i njihovim ispitivanjem napadaju li komunisti s leđa oružjem koje dobijaju od velikih saveznika. Anglo-Amerikanci će obustaviti slanje pomoći Titu. Slanje pomoći, naravno, nije obustavljeno. Pogotovo nije prekinuto zbog Titovog odlaska bez odobrenja Saveznika. Tito je u svojstvu vrhovnog komandanta NOV-a i POJ-a 19/20. septembra 1944. sa Visa odletio avionom sovjetskog ratnog vazduhoplovstva u Krajovu, a odatle 21. septembra u Moskvu. Cilj: dogovor sa sovjetskim predstavnicima o koordinaciji dejstava NOVJ-a i jedinica Crvene armije u Jugoslaviji.

Razmjena depeša je ličila na igru mačke i miša. Otvarala je mogućnost međusobnog obmanjivanja. Novom depešom je zaključen septembar 1944. godine još jednom obmanom komandanata na terenu. *Od naših predstavnika u inostranstvu obavešteni smo ponovo da Rusi neće prodirati dublje u Jugoslaviju.*

1088 VII, Ča, k. 280, reg. br. 61/1.
1089 VII, Ča, k. 301, reg. br. 5/I.

Isto tako javljaju nam ponovo da je tačno da su Englezi obustavili i davanje pomoći komunistima, i da su jako pogođeni Titovim poslednjim postupcima. Tito namerava da konsultuje narod kako bi dobio saglasnost za svoj pokret. U vezi sa ovim vrlo je važno da narod bude svestan i odlučan ako bi došlo do izjašnjavanja koji režim želi. Kralj i Šubašić su stigli u Italiju. Šubašić je takođe zbunjen i nezadovoljan Titovim držanjem. Šubašić očekuje neke rezultate pregovora u Moskvi. (Vjerovatno se radi o konferenciji u Moskvi 9-18. oktobar 1944. između Staljina, Čerčila i predstavnika SAD-a Averala Harimana (Averel William Harriman) na kojoj je raspravljano o poslijeratnom uređenju Evrope)... *Puk. Daul nam je izjavio da je Čerčil u paničnom strahu da u Evropi Engleska ne ostane jedina monarhija iz toga razloga i našu će monarhiju podržavati kao i ostale monarhije.*

Na depešu je lako dometnuti Čerčilov panični strah, njegovu podršku monarhiji, obustavljanje pomoći partizanima i prekid ulaska crvenoarmejaca u zemlju, zbunjenost Šubašića Titovim držanjem. I na sve to još i narod treba pripremati da bude svestan i odlučan u izjašnjavanju koji režim želi. Glavna pitanja Ostojića i Baćovića su ostala bez odgovora.

U ZAVRŠNICI RATA: BITI ILI NE BITI?

I propaganda je insistirala na prekretnici: umno misliti i razumno raditi - Pogledati stvarnosti u oči - Da li vrijeme donosi bolje dane? - Trupe nesposobne za velike zadatke - "Šta da očekujemo od Saveznika?" - Političko ili vojničko rješenje ili i političko i vojničko?

U kolopletu bježanije, poraza, rasula, nedoumica u bezizlazu i beznađu četničkog vodstva i njegovih vojnih formacija isticala je 1944. i nastupila 1945. godina. Mnoge komande su vršile provjeru stanja jedinica, sagledavale situaciju i šta treba raditi na početku završne godine Drugog svjetskog rata. Shvatile su da se *nalaze na istorijskoj prekretnici: biti ili ne biti*? Sami sebi su sugerisali da ta prekretnica znači: *umno misliti i razumno raditi*. Na tome je insistirala i propaganda. Upozoravala je da *jedna, ma i mala greška, može imati široke posledice po trupe ili sve snage*. Da bi na tim principima donosili najbolja rješenja, morali su znati: koji je u tim okolnostima njihov stvarni zadatak? Osnovni elemenat - živa sila - vojnik, trupa, kakve su duhovne i fizičke moći vojnika? Bez odgovora na ta pitanja sva rješenja će biti prazna ili, kako je rečeno, *filmska slika na platnu*.

Vojnik, trupa: *Rđavo hranjen, go, bos, vođen na duge marševe pod teškim vremenskim prilikama. Prestao je biti jak, izdržljiv i bodar. Nije sposoban za velike poduhvate. Rđavo fizičko stanje umanjuje moral. Deluje još i ono protiv čega se ne možemo boriti: čežnja za svojim zavičajem. Pod živu silu se podvodi* i ne-

prijateljsko držanje stanovištva Bosne. Inertnost bosanskih vojnih jedinica ubila je kod srbijanskih trupa ljubav prema opštem Ravnogorstvu i polet za zajedničku borbu. Ovo je dalje nepopravivo. Rezime: za duže vreme trupe nam nisu sposobne za velike zadatke.

Drugi presudni faktor je sagledavan u političkim okolnostima u vezi sa Saveznicima. U toj procjeni 1. Šumadijskog korpusa se, u vezi s tim, kaže da *ne smemo ni u kom slučaju biti politički gerilci, jer se politika moćne Britanije i Amerike ne vozi nemačkim kamionima već u glavi jednog Čerčila i Ruzvelta.*[1090]

Ako se stvarnosti pogleda u oči, ako *odemo k najbližim savezičkim trupama, šta da očekujemo? Zar će Britanija za račun 15000 četnika u nevreme, bez svoga plana, kvariti političke odnose sa milionskim Sovjetskim Savezom? Sigurno da neće. Kad bi nas i prihvatili, to bi bilo iz samilosti prema ljudima, no šta bi onda mogli činiti sa nama? Sigurno ne naoružati nas i opremiti, već (1) ili staviti pod komandu Tita koga jedino priznaju ili (2) uzeti kao svoju najamničku vojsku (3) ili da ne bi sebi stvarali teškoće oko naših trvenja sa Titovcima - prebaciti nas u Italiju kao 'rekonvalescente' do promene političkog kursa na Balkanu.*

Svaka primisao da bi Saveznici mogli povoljnije riješiti četničko pitanje u Jugoslaviji povezivana je sa cijenom Ravnogorstva koje je trebalo napustiti i odricanje od Čiče odnosno Mihailovića. *A kud bismo da nas Saveznici uopšte ne prime! Sa svim što bi se imalo izdržati u probijanju do njih, mi bi tada postali napoleonska vojska posle Moskve - dakle izgubljeni.*[1091]

Treći elemenat je zima i, najzad, vreme potrebno za izvođenje planova i vojno-političkih promena koje će nastati i koje se očekuju. Insistirano je da odluke donose samo forumi a ne pojedinci. Forumi su sagledavani kao zaduženi komandanti i politički znalci, ali uz punu saglasnost Mihailovića. Zima u najpasivnijim krajevima je dvostruko teža. Kako je izdržati? Vojska se tamo ne može ishraniti, a još manje doći do kakve vojničke opreme. *Čak i u eventualnom pokretu prema Saveznicima znači borbu sa snežnim besputnim i nenastanjenim planinama Bosne i Hercegovine. U rđavoj i tankoj odeći, i u obući, ophrvani bolestima i bez sredstava za liječenje i prenos bolesnika i ranjenika, uz to pod borbom, onemogućen je dug i uspešan marš sa ovakvim trupama.*

Vrijeme - *Uzdanje u vreme koje će doneti bolje dane. Dakle, opet: čekanje. Vreme će doneti promene, izmenjene političke i vojne prilike u Srbiji, a mi ćemo tada, u najpotrebnijem času, biti odeljeni prostorom i nemoćni za najglavnije: za oslobođenje i buđenje Majke Srbije!*

Iz svega što je komandant 1. Šumadijskog korpusa Marko Lj. Muzikanović procjenjivao nametao mu se opšti zaključak: neisplativo je i, možda, katastrofalno vojničkom snagom vršiti ma kakve političke opite. Normalno

1090 VII, Ča, k. 45, reg. br. 7/6.
1091 VII, Ča, k. 45, reg. br. 5/1.

je da politika pripremi vojnički teren, a ne vojska - pogotovo naša vojska - politički.

Šta preduzeti, kuda i kako dalje? Kako opstati? Na to pitanje, sa čisto vojničkog aspekta, kapetan Muzikanović je odgovarao: stvoriti mogućnost da se vojnik oporavi i opremi. Za to su potrebne bogatije prostorije na kojoj se može duže opstati. Ne tražiti borbu, primati je samo u nuždi. Razviti propagandu u trupi i širiti našu ideologiju. Bližiti se Srbiji *'koja jedino treba da je naš cilj'* sa razvijanjem vojno-političke situacije, tražiti načine i sa Srbijom uspostaviti kurirsku vezu. Najviše mogućnosti da se ti uslovi zadovolje, po Muzikanoviću, pruža Bosna *'severno od linije Višegrad-Sarajevo'.*

Pisana propaganda nije mogla sve to reći u javnosti.

Kako je 10. januara 1945. procjenjivao situaciju komandant 1. Šumadijskog korpusa dok je boravio u Bosni, tako je tog istog dana, 10. januara 1945. godine, napisao i oficir obavještajnog odjeljenja Štaba vrhovne komande na službi u Trebavskom korpusu o situaciji u istočnoj i zapadnoj Bosni. On je svoja zapažanja u tri mjeseca, koliko je proveo u Trebavskom korpusu, proširio *na opšte prilike u celome kraju tako i u pogledu prilika u samome korpusu.*[1092] Komandant korpusa bio je otac-prota Sava Božić. *Čovek od najvećega autoriteta kod ovdašnjeg naroda a naročito kod domaćina starijih godišta. Uživa veliki ugled i autoritet i kod nesrpskog elementa, specijalno kod Muslimana. Demokrata je po ubeđenju, nedostaje mu odlučnosti u čisto vojničkim stvarima i pitanjima, jer u korpusu postoji stručno vojno lice, komandant operacija, pukovnik Đura Popović. Iz ovih razloga delatnost Save Božića usmerena je uglavnom u političkim akcijama.*

ŠTA DALJE ČINITI?

Živko Topalović: "Nama sada jedino ostaje: da prekinemo borbu i spasemo komandno osoblje i intelektualce i izvučemo iz zemlje"

Živan Knežević: "Mislim da Draža i vojska treba bezuslovno da ostanu u planinama kao i do sada. Da se ne biju protiv Rusa i Saveznika, ali da partizane uništavaju do poslednjeg. Da štite narod od zuluma i pokolja. Ako Tito pristupi čišćenju inteligencije i viđenijih ljudi - da ima ko da ih prihvati u planinama i vodi."

I intelektualci su predmet opservacija Živka Topalovića, predsjednika četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. On je napustio zemlju u maju 1944. godine, a 4. avgusta napisao Memorandum o stanju u Jugoslaviji. I u

1092 VII, Ča, k. 239, reg. br. 1/10.

novembru te godine, za boravka u Italiji, piše o mogućim izlazima iz tadašnje situacije. O borbi koju četnički pokret do tada nije ni započeo protiv okupatora, Topalović sugeriše: da se ona prekine. Tako bi obustavio borbu koja nije ni počela. *Nama sada jedino ostaje: da prekinemo borbu i spasemo komandno osoblje i intelektualce, pa ćemo posle sloma Nemačke videti da li se može šta popraviti u cilju zavođenja demokratskog režima u Jugoslaviji.* Slom Njemačke on vidi u izvedbi nekog drugog a ne i vlastitih snaga. O tom stavu Živka Topalovića Živan Knežević piše Konstantinu Fotiću u Vašingtonu u svom izvještaju od 21. novembra 1944. godine. On smatra da Draža i vojska treba da ostanu u zemlji, da se ne biju protiv Rusa i Saveznika, borbu protiv okupatora ne spominje, *ali da partizane uništavaju do poslednjeg.* Prepričavajući stavove Topalovića, Knežević kaže da *niko od šefova stranaka, niti on lično, ne misli da sada ulazi ni u kakve kombinacije kako bi poslužile samo ciljevima komunističke stranke.* Naglasio je da je Kralj i Šubašić *zakuvao celu stvar i sada neka gledaju šta će i kuda će: on neće da uvlači Jugoslovensku demokratsku uniju u ovaj Kraljev posao.*

Knežević se nije saglasio sa stavom Topalovića u vezi sa mogućim izlazom i raspletom sudbine četničkog pokreta u Jugoslaviji. On saopštava Fotiću da je u pismu od 7. novembra 1944. godine napisao Topaloviću svoje gledanje na to što se on *nosi mišlju da izvuče komandno osoblje i intelektualce iz zemlje. Uzimam slobodu g. Predsedniče da Vam izložim svoj lični pogled na budući rad đenerala Mihailovića. Mislim da Draža i vojska treba bezuslovno da ostanu po planinama kao i do sada. Da se ne biju protiv Rusa i Saveznika ali da partizane uništavaju do poslednjeg. Da štite narod od zuluma i pokolja. Ako Tito pristupi čišćenju inteligencije i viđenijih ljudi - da ima ko da ih prihvati u planinama i vodi. Da postojanje nacionalne vojske bude stalna opomena Saveznicima da rat nije završen i da 7,000.000 Srba nije slobodno. Danas zbog rata narodne mase ne znaju istinu. Kad padne Nemačka teško će se od naroda sakriti istina. Izvući samo intelektualce, ugledne i nacionalno apsolutno sigurne, da vode našu stvar u inostranstvu, i to ne hiljade već nekoliko desetina ili stotinu. Ostalo sve: da vodi narod! Ovo stanje primoralo bi Ruse na sporazum, da i ne govorim o našim Saveznicima. Čerčil će pasti čim Nemačku pobedi. On se i do sada držao samo 'svojim govorima'. Njegov pad znači će i promenu engleske politike prema nama.*

SUDBINA ISPUŠTENA IZ RUKU

Na pitanje: BITI ILI NE BITI? - Moljević odgovara: BITI, izdržati po svaku cenu. A izdržati, po njemu, znači: pobediti - On još poručuje da su teškoće pri kraju - Smatra da je "sada sloga sa muslimanima i Hrvatima prvi uslov za sređenje prilika"

I Stevan Moljević je, pobuđen teškim prilikama u kojima se našao četnički pokret, 9. novembra 1944. godine uputio apel narodu Bosanske krajine. Tražio je da se ujedini u borbi protiv NOP-a. Otpremio je apel iz *Slobodnih srpskih planina*, svjestan - kako kaže - da *draga braća očekuju vesti od njega kao i on od njih.* U teškoćama se *svaka nedaća lakše snosi kada se braća jedan na drugog oslone, kad izmene misli i dogovore se.*[1093]

Moljević takođe apeluje *da izdržimo pod svaku cenu.* Izdržati, po njemu, *znači pobediti.* Kaže da je *teška bila i sva naša narodna prošlost, pa su se naši pretci rvali sa svim poteškoćama i othrvali se.* On misli da je *za nas to danas utoliko lakše što već može da se dogleda kraj našim mukama i stradanjima.* On ohrabruje narod Bosanske krajine da se *pokaže dostojnim naše prošlosti, da budemo dorasli svim poteškoćama koje nas još očekuju, ali koje su, kako svi znaci govore, pri kraju.* Kao da taj narod nije znao i vidio dokle su četnici dospjeli i šta su i sebi i narodu donijeli. To je mogao vidjeti iz depeša koje su stizale od komandanata Mihailoviću. Moljević uvjerava narod Bosanske krajine *da bi vrlo nezgodno bilo i po nas i po našu narodnu budućnost da sad, pred kraj rata, malakšemo, posle tolikih muka i stradanja, posle tolikih herojskih napora. Valja da budemo svesni da je u našim rukama sudbina ne samo naša, već i našeg potomstva, da budemo svesni naše moći da ostvarimo svoj istorijski zadatak.*

Baš kad je ta sudbina ispuštena iz ruku on uvjerava narod da je ta *sudbina u našim rukama.* Samo treba izdržati do kraja. Da bi izdržali do kraja *valja da budemo složni i povezani - brat uz brata, selo uza selo, oblast oslonjena jedna na drugu, Srpstvo ujedinjeno u stradanju i bolu valja da bude ujedinjeno i u borbi. Ako tako bude, ono će biti ujedinjeno i u pobedi.* Da bi došli do pobjede, piše Moljević u tom svom apelu, treba *da izdržimo do kraja.* Valja da gledamo na đenerala Dražu Mihailovića koji stoji pred nama. Sva je naša sreća, u ovoj velikoj narodnoj nesreći, što se u ovim teškim danima našao jedan neosporan autoritet, *koji predstavlja našu borbu, naš otpor i sve naše narodne težnje. Taj autoritet oličen u đeneralu Mihailoviću valja po svaku cenu da očuvamo. Danas, ako ikad, valja da održimo opštu narodnu disciplinu. Samo tako ćemo moći da se odupremo, i mi i narod bezobzirnom uticaju neprijateljske propagande i da očuvamo veru, koja je prvi uslov za pobedu naše stvari.*

Znam da je invazija Titovaca u Srbiju delovala na vaše duše. Ali svi su znaci da stojimo pred promenom situacije, najpre u ostalim zemljama koje su u položa-

1093 VII, Ča, k. 14, reg. br. 50/2.

ju sličnom našem, a onda neminovno i kod nas. Čuli ste izjave g. Ruzvelta pred Čerčilov odlazak u Moskvu, smenu američkog generala kod Čan-Kaj-Šeka, odbijanje pomoći od strane amer. komun. stranke pri pret. izborima. Nije bez interesa ni smena g. Kordela Hala i dolazak g. Stetiniusa i njegova izjava od juče.

U pogledu držanja Engleske značajan je odlazak g. Vilsona, komandanta za Srednji Istok, koji je bio skloniji Titu i više ga pomagao nego li je bila intencija engleske vlade i dolazak g. Aleksandra na njegovo mesto. Najinteresantnija je debata u Donjem domu povodom događaja u Grčkoj, kojom prilikom se g. Čerčil svom snagom oborio na levičare i jasno izjavio kako on zamišlja slobodno glasanje i demokratiju.

U personalnim promjenama i pojedinim izjavama protumačenim na način saglasan vlastitim željama, ne vodeći računa o stvarnom odnosu snaga na jugoslovenskim ratištima, Moljević je u tom apelu prosuo maglu i pokušao da proizvede nove iluzije. Za razliku od ranijih tvrdnji o čišćenju zemlje od komunista, sada govori o čišćenju okupatora. To čišćenje okupatora ne zavisi i od njihove borbe protiv okupacionih trupa. *Spoljna će se situacija izmeniti nezavisno od nas, čim zemlja bude očišćena od okupatora. Ali mi moramo nezavisno od toga, da izdržimo i da izmenjenu situaciju dočekamo spremni.* On i dalje govori o čekanju da neko drugi izmijeni situaciju, samo je potrebno da budemo spremni - složni i ujedinjeni. *Spoljna će se situacija izmeniti nezavisno od nas* - piše Moljević - *s jasnim pogledima u budućnost, da znamo šta hoćemo.* On to govori u trenutku kad vođstvo nije znalo šta hoće ili je htjelo ono što nije bilo ostvarljivo. *Mi već sad moramo da pokažemo saveznicima da smo dorasli da u zemlji obezbedimo red i poredak i da je uredimo na demokratskim načelima u duhu sadašnjeg vremena. Tu nam se sloga sa muslimanima i Hrvatima pokazuje kao prvi uslov za sređenje prilika.*

Eto, to je, braćo, što sam imao da vam ovom priliom kažem i da vas zamolim da istrajete i da održite veru u narodu, kako bi Krajina i u ovoj završnoj fazi naše narodne borbe dokazala da nije izostala ni iza jedne srpske oblasti. U to ime Moljević narodu Bosanske krajine *šalje svoje tople bratske pozdrave, uvek u mislima s Krajinom.*

Na istoj liniji da svi Srbi budu složni i zajedno je i naredba 13 dana kasnije.

Od velikih poteza velikih ličnosti, za koje su se zalagali Ostojić i Baćović, Mihailović je 23. novembra 1944. izabrao rješenje u naredbi *svima oficirima, podoficirima, redovima i ostalim saradnicima Ravnogorskog pokreta.* Naređuje im *da sve svoje sile i sve svoje moći ulože u službu Srpskog naroda, njegovog jedinstva i slobode.* U toj naredbi Mihailović *poziva sve one zalutale, koji misle da će kroz separatizam i šovinizam postići svoje ciljeve, da se vrate velikoj ideji naših otaca Snažnog i ujedinjenog srpstva, jer je Srpskom narodu u tome jedini spas.*

Takvom naredbom Mihailović je još jednom potvrdio stav prema kojem *država koja se stvara treba da bude na federativnoj bazi. Pored Hrvatske i Slovenačke u novoj Jugoslaviji, po njemu, mora postojati i Srpska jedinica koja će okupiti sve Srbe. Kako će se ona zvati, to nije aktuelno* - piše on u toj naredbi.

No za nas je najvažnije da svi Srbi budu zajedno i da su složni. U svojoj novoj državi svaki Srbin imaće ista prava i dužnosti ma odakle bio, i prema svom radu srpski mu narod neće zaboraviti dati dužnu nagradu. Ovo je cilj i 'veruju' Ravnogorskog pokreta.

Što se tiče zalutalih koje spominje u naredbi, on kaže da je *primetio da ima, nažalost, no srećom mali broj, koji ne misle ovako. To su oni zalutali kojima je na srcu separatizam i šovinizam svoga užeg kraja. Oni ne vide dalje od granice svoga sreza i pokrajine. Takvima ne leži na srcu jedinstvo celog srpskog naroda.* Stoga je, veli, i prinuđen da izda spomenutu naredbu.

HOD PO MUKAMA U GLIBU TOTALNOG PORAZA

Ni u izvještajima koje je Mihailović slao svojim inostranim predstavnicima isto kao ni njegova propaganda iz svojih razloga ne spominju vojne poraze, pa i bježanje četnika iz oružanih sukoba sa NOV-om. Nije spominjano ni uspostavljanje partizanske vlasti u područjima koja su četnici milom ili silom napuštali povlačeći svoje snage. Ni svojim prijateljima u inostranstvu, ni domaćoj javnosti nisu htjeli priznati šta se zaista događa sa često kukavičkim držanjem četničkih trupa, njihovim razoružavanjima, moralnoj nagriženosti, rasulu i porazima. Bojali su se da bi širenje saznanja o tome moglo naškoditi njihovoj djelotvornosti u zemlji, ali i smanjivanju podrške u široj javnosti četničkoj stvari koja je tonula u glibu i sve brže gubila tlo pod nogama.

Povjerenje je već odavno bilo poljuljano ako ne i izgubljeno. Ali to se nije moglo vidjeti iz sadržaja propagande ni u zemlji ni u inostranstvu. Uzdrmano je i povjerenje između Mihailovića, četničkih komandanata i njihovih vojnika koji su panično spasavali glavu. Kod njih su vojni uspjesi NOVJ-a, Titovi uspješni potezi na spoljnopolitičkom planu povećavali osjećaj manje vrijednosti. Njihovo rapidno brojčano smanjivanje rezultat je teških gubitaka s NOVJ-om ali i sve većeg dezertiranja.

Bilo je to kretanje po mukama. Hod po žici je iziskivao balansiranje i teško održivu ravnotežu. Tražio je kretanje kao po oštrom sječivu a pri tome ne rasjeći gole tabane i ne proliti krv iz njih. Stalno u raskoraku sa životnom stvarnošću. Ako je četnička propaganda htjela drumom život se kretao šumom. Ujedinjeni su jedino u kukavičluku. Isticati Nijemce kao ljute neprijatelje koji su porobili otadžbinu a ne biti nikad u mogućnosti zabilježiti i objelodaniti, osim ako ne bi izmislili, bilo kakvu borbu protiv okupacionih jedinica. *Objektivni istoričari dosad nisu mogli da otkriju i da opišu bitke Mihailovićevih četnika protiv oružane snage Nemačke i ostalih okupatora.*[1094] Narod je mogao

1094 M. Minić, *Četnici D. M. za vreme NOR-a*, str. 20. izdavački centar *Komunist*, Beograd, 1982.

vidjeti njihovu kolaboraciju sa Italijanima, sa vlastima hrvatske marionetske vlade, kvislinškim jedinicama Nedića i Ljotića, a posebno sa Nijemcima. Pred tim činjenicama propaganda je morala da zatvara oči. N*ije bilo Mihailovićevog komandanta koji nije sarađivao s okupatorom.*[1095]

Ako nisu mogli vidjeti četničke borbe protiv okupatora, mogli su svim sredstvima i oblicima podsticati njihove borbe protiv partizanskog pokreta. Propaganda je podsticala četnike i na genocidne akcije protiv Muslimana i Hrvata. Svim raspoloživim sredstvima usmene agitacije i pisanim oblicima promidžbe potpirivali su, a ovi i vršili, teške i velike zločine genocida. *Vodili su rat protiv Muslimana samo zato što su Muslimani, protiv Hrvata samo zato što su Hrvati.*[1096] Obmana i laž su postulati te propagande. U svojim *Zabeleškama uz ratovanje*[1097] Koča Popović piše o tim obmanama. *O nekoliko prostih istina, o četničkim lažima - velika Srbija: odnos prema ostalim narodima najubedljiviji je dokaz o fašističkom obeležju čitave ideologije.*

Propaganda je bila u procijepu: od četnika je trebalo načiniti heroje iako su bili kukavice. *Otkuda bi četnik mogao biti hrabar?* - pita se Koča Popović. *Kukavičluk, priznanje nemoći pred snagom okupatora. Jedine pobude koje mogu da vezuju kukavičluk: pohlepnost, pljačkanje, razbojništvo.*[1098]

Iz sadržaja te propagande ne može se vidjeti da je taj pokret pretrpio poraz i slom. Po njima je četnički pokret stalno jačao. S njim i njegov nacionalni program *homogene Velike Srbije* u *velikoj Jugoslaviji pod hegemonijom 'Velike Srbije'.* Što znači, pod dominacijom srpskog naroda u *velikoj Jugoslaviji. Ko god je imao oči da vidi i glavu sposobnu da misli mogao je bez teškoća da vidi kako taj isti pokret i taj isti program s približavanjem kraju Drugoga svetskog rata nestaju i tope se na licu zemlje* (Miloš Minić). Samo to nije mogla, nije htjela, nije željela ni smjela vidjeti propagandna mašinerija upregnuta u kola toga pokreta i programa na izdisaju. Njeni izvršioci, nosioci i nalogodavci žmirili su pred tom gorkom istinom. Zatvarali su oči kako pred činjenicom da četnici nisu vodili borbu protiv okupatora nego isključivo protiv partizanskog pokreta i pripadnika nesrpskih naroda. Nisu htjeli da vide ni to kako su četnici pobili na desetine hiljada Srba antifašističkih boraca i patriota koji su bili protivnici okupatora i domaćih kvislinga u Drugom svjetskom ratu.

Gajili su naivnu nadu, kad su kola krenula u sunovrat - da se mogu istovremeno dodvoriti Rusima i nastaviti borbu protiv partizana kad su ovi pripremali operacije protiv Nijemaca u Srbiji i Vojvodini. Htjeli su tako od Rusa da priskrbe status savezničke vojske što su prethodno izgubili od zapadnih Saveznika. Nisu shvatali domašaj britanskog uticaja na Saveznike. Ispoljavali su znakove negodovanja prema britanskoj politici čak i kad je uvela politiku

1095 M. Minić, Isto, 36.
1096 M. Minić, Isto, 33.
1097 Koča Popović, BIGZ, Beograd, 45, 46.
1098 Isto, 45-46.

jednake pomoći i jednakog tretmana četnika i partizana. Očekivali su pomoć od SAD-a u obliku iskrcavanja američkih snaga na jadransku obalu. Razbilo se i to očekivanje.

Propale su i nade u spas od *američkog pa ruskog đenerala* čak i od *okupacije i zarobljavanja četnika*. Jedna po jedna nada se topila.

Optimizam na krivim temeljima se izražavao i u optimističkim izvještajima Mihailovića svojim zastupnicima u inostranstvu od ljeta 1944. godine. Isto kao i u izvještajima tih inostranih zastupnika Mihailoviću.

Potcjenjivali su partizansku političku pronicljivost, vojno rukovođenje i elastičnost. Tu grešku su obilježavali u okružnicama iz maja 1944. poslatim kao instrukcije komandantima korpusa, čak i onda kad im je prijetilo rasulo.

Riskirajući saradnju sa osovinskim, hrvatskim i drugim kvislinškim snagama gubili su podršku svojih Saveznika, Britanaca, ali i perspektivu da budu na kraju na pobjedničkoj strani.

Lažne nade su imali i kad su izgubili Srbiju gdje su započeli s grandioznim očekivanjima formirajući svoju vojnu i političku strategiju prema okupacionim trupama, kvislinškim režimima i svojim suparnicima partizanima. I kad je NOP privlačio narod uza se. Ni Mihailović, ni njegovi komandanti, ni njihova propaganda nisu shvatili veličinu i implikacije svoga poraza.

Nikad ih nije karakteriziralo jedinstvo nego privid jedinstva. Pa i taj privid je nestajao jer su komandanti težili da djeluju na svoju ruku kako su im okolnosti i njihovo vlastito prosuđivanje nalagali. Širile su se pukotine u komandnom kadru kad nisu znali šta da rade i šta da očekuju pod obeshrabrujućim događajima koji su se nizali jedan za drugim. Mihailović je vjerovao u spasenje sa zapada. Čvrsto se držao toga vjerovanja siguran da će doći do kavge između zapadnih Saveznika i Sovjetskog Saveza u završnoj fazi rata. Tada će, mislio je, među njima doći do suprotstavljenosti njihovih međusobno protivrječnih interesa i političkih ciljeva. Iz toga će proisteći sudar u njegovu korist.

Uzaludna su i čekanja na pretpostavljenu promjenu politike zapadnih Saveznika u prilog četnicima. Ako izdrže u međuvremenu, ta je promjena zasigurna.

U toj fazi nije želio ni neprilike s Nijemcima. Nastavio je saradnju s njima da bi pribavio oružje i municiju za borbu protiv NOVJ-a. Ta saradnja s četnicima je bila u interesu i Nijemcima zbog pomoći koju su u njima dobijali protiv partizana, jer su ovi što jači postajali opasniji Nijemcima ali i zbog četničke pomoći u održavanju komunikacija na pravcu njihovog povlačenja između Sarajeva i Bos. Broda. Gotovo sve njemačke trupe na povlačenju iz Grčke, Albanije, jugoslovenske Makedonije i Crne Gore, tokom jeseni i zime 1944/45. do aprila prošle su kroz komunikacijsko čvorište Sarajevo prema sjeveru do Bosanskog Broda.

I dok su nastavljali borbu samostalno ili u saradnji s Nijemcima protiv NOVJ-a četnici su sarađivali s Nijemcima, posredno preko svojih koman-

danata, a ponekad i Mihailović neposredno. Vodio je, međutim, i drugu politiku, pokušavajući steći priznanje zapadnih Saveznika kako bi svoje jedinice preveo pod njihovu komandu, dobio njihovu vojnu i političku zaštitu pa započeo borbu s Nijemcima. Saveznici se nisu ni pomučili da uzvrate na njegove poruke i ponude. Saradnja s četnicima nije dolazila u obzir. Samo je Mihailović ustrajavao u nadi da će Saveznici preispitati svoju politiku.

Mihailovićev optimizam počeo je splašnjavati. Neuspjeh njegovih apela savezničkim komandantima na Sredozemlju Wilsonu i Aleksanderu iskazuje se u njegovoj poruci od 5. decembra 1944. njegovim predstavnicima u inostranstvu: *U narodu vlada veliki strah da će komunisti zavladati cijelom Jugoslavijom. Jedini spas očekuje se od Amerikanaca i Engleza. Međutim, oni se ne iskrcavaju i to stvara u narodu veliku depresiju.*[1099]

BEZNAĐE I OČAJANJE U SUNOVRATU

Ostojić i Baćović su nastavljali depešama kao rafalima. Tako 4. oktobra 1944. godine obavještavaju Mihailovića: *Narod go, bos, gladan, bez municije.* Pa ga pitaju: *Pitamo Vas odakle da im sve to damo? Opšte je mišljenje da se Englezi i Amerikanci uopšte neće iskrcati kod nas i da je to sve prepušteno Titu, da su Engleska i Amerika slabe prema Rusiji. Sve neprijateljske zemlje našle su nekog izlaza iz situacije, pa i ustaše će ga naći. Grčka je rešila svoje pitanje stavljanjem svojih grupa pod savezničku komandu i spasila narod. Jedini smo mi Srbi na svetu u bezizlaznom položaju. Narod, starešine i borci smatraju da je to isključiva greška Vrh. komande i C. I. komiteta. Nemojte misliti da smo se mi uplašili za naše glave, jer ćemo mi ostati sa narodom do poslednjega, ali tražimo od Vas da nađete izlaz iz ove bezizlazne situacije, u najkraćem roku. Molim Vas da me po ovome hitno obavestite, kako bi obavestili narod i borce.*

I 7. oktobra predmet prepiske depešama između Vrhovne komande i komandanata u istočnoj Bosni i Hercegovini je bezizlazna situacija. *Na našoj konferenciji sa starešinama koje smo upoznali sa Vašom depešom odlučeno je da se traži najhitniji sastanak sa Vama i američkom misijom, kojom prilikom bi zajednički doneli radikalne odluke za dalji rad u vezi sadašnje situacije. Najpogodnije mesto za sastanak bi bilo u rogatičkom srezu. Molimo najhitnije potvrdite i precizirajte vreme sastanka.*

Nije došlo do toga sastanka. Kao što nisu *donete radikalne odluke za dalji rad u vezi sadašnje situacije.* U odsustvu odgovora Ostojić i Baćović, naglasivši da su ostali *sa po pet metaka na pušku i 20 na automatsko oružje,* 12. oktobra 1944. pitaju: *Da li ima kakvih novosti u pogledu naše situacije? Narod i vojska se stalno interesuju i očekuju iskrcavanje koga još nema.*

1099 Jovan Đonović, *Izvještaji generala Mihailovića na kraju 1943. i 1944. godine, str. 66.*

Priča je nastavljena i 16. oktobra iste godine. Njen početak kao da je već zaboravljen, a kraj se ne nazire. Draža kao da je živio na nebu. Bio je van vremena. Zahtijeva grupisanje snaga. I dobija ovakav odgovor: *Ne razumem kako vam nisu jasne prilike u kojima živimo. Treba biti na čisto da nema govora o ma kakvom grupisanju snaga a još manje o nekoj akciji. Sve su jedinice ostale bez municije, obuće, odeće i hrane. Osipanje je redovna pojava i u najkraćem roku mi ćemo ostati bez jedinica. Ako se saveznici ne iskrcaju kod nas, kao što izgleda i neće, nas će nestati. Molim nestati.*

Uzalud su molbe i zahtjevi Ostojića i Baćovića *za obaveštenje Mihailovića da li ima ikakvih znakova za poboljšanje naše situacije. Kakve su Vaše namere?* - pitali su i ostali bez odgovora. *Svi pitaju kakva je uloga američke misije kod Vas, kad do sada ne dobismo ni jedan avion niti dođe ma koji njihov oficir kod nas.*

Pogledi su upravljeni prema zapadu. *Da li ima mogućnosti probijanja ka Slovenačkoj pred Saveznike? Molim hitan odgovor, jer bih sa svim snagama krenuo tamo.* Ostojić 18. oktobra 1944. godine telegramom obavještava Dražu kako je *saznao da je Keserović sačekao Ruse u Kruševcu i da su mu dozvolili i dalje da drži vlast i da se bije protivu partizana ako ga napadnu.* Što takođe nije bilo tačno. Ostojić pita šta je *sa delegacijom koju ste uputili Rusima.* On nije znao da su članovi te Mihailovićeve delegacije bili zadržani u Krajovi u Rumuniji pa prebačeni avionom u Moskvu pod sumnjom da su britanski špijuni. Tada je već pripremana Moskovska konferencija vlada SSSR-a i Velike Britanije, uz učešće predstavnika SAD-a od 9. do 18. oktobra 1944. godine. Predmet razgovora je poslijeratno uređenje Evrope sa težištem na rješavanju toga uređenja na Balkanu. Konferencija je već bila i završena kad je Ostojić otpremio Mihailoviću depešu sa pitanjem: *Da li će se naše pitanje rešavati na sastanku u Moskvi? Kakav je stav Amerikanaca? Da li će se uopšte saveznici iskrcavati kod nas? Ako neće treba doneti najhitnije rešenje za probijanje svim raspoloživim snagama bilo za Albaniju bilo za Istru i tom odmah pristupiti. Ako bi nam Amerikanci bacili bar nekoliko transporta municije ovo bi se moglo izvesti.*

Depeše, s njima i pitanja, množile su se iz sata u sat. Mihailovića su zatrpavali pitanjima poput Ostojićevog od 20. oktobra: *Da li postoji ikakva mogućnost da dobijemo municiju od Amerike, pa makar to bilo upućeno crvenima a kao slučajno da padne nama? Možda bi se to moglo urediti, a time bi se mogla učiniti ogromna usluga. Pitanje odeće, obuće i hrane takođe treba rešiti, kao i negu ranjenika. Sve su ovo neophodni preduslovi za mogućnost produženja borbe, jer će inače naši ljudi preći crvenim ili pobeći kućama kao što se to već dešava kod velikog broja jedinica naročito iz pasivnih krajeva. Ima li odgovora na Vašu ponudu da se potčinimo jednom američkom đeneralu?*

Odgovorima nisu udostojena ni Dražina pitanja. Izbjeglička vlada je bespomoćna. Ostajala je nijema za sve što je Dražu, u odsudnim trenucima, životno interesovalo. Ni on nije mogao poslati svoje odgovore Ostojiću, Baćoviću i drugim komandantima. On jednostavno nije znao šta da odgovori na velika pitanja biti ili ne biti. Potčinjavanje *jednom američkom đeneralu* su

pusti snovi. To osjeća i Ostojić koji piše da *ima dosta starešina koji slute da smo potpuno ostavljeni od naših saveznika Engleza i Amerikanaca.* Zato preokreću kocku: *Ima dosta starešina koji predlažu da Vi zatražite da se cela naša vojska potčini jednom ruskom đeneralu i da Rusi reše pitanje građanskog rata u zemlji. Opšte je mišljenje da se mi ne možemo održati ako Tito bude postavio vlast, a ne bude iskrcavanje Engleza i Amerikanaca kao i da će pobediti u plebiscitu ako ga on bude sprovodio bez kontrole saveznika. Svi pak borci, starešine i narod koji ne smeju prići crvenima uporno zahtevaju da V.(rhovna) K.(omanda) najhitnije nađe koji bilo izlaz iz ove situacije.*

Šaljući ovu depešu, Ostojić je *zamolio hitan odgovor.* A odgovora nije bilo. Niotkle. To je uvećavalo očajanje. I u štabu ravnogorskog pokreta i u štabovima četničkih jedinica u rasulu.

Pritisnut vapajima s terena, a i sam obuzet crnim slutnjama bezizlaza, Mihailović čini nov pokušaj (samo)zavaravanja da *podigne duhovnu klonulost ljudstva u svojim vojnim formacijama.* Prepušten sam sebi od saveznika koje je dugo obmanjivao o svom tobožnjem angažovanju protiv okupacionih trupa, on radiogramom od 30. oktobra 1944. godine potčinjenim komandantima u Srbiji nalaže koncentraciju jedinica u Sandžaku.[1100] Ni traga *velikim gestovima velikih ličnosti u očajnim situacijama. Po izveštajima kojima raspolažemo oseća se duhovna klonulost kod Vašeg ljudstva i jednog velikog broja starešina* - piše Mihailović potčinjenim komandantima. Još odranije saveznici, a dugo vremena prije i mnogi četnički komandanti, tražili su, najzad, prekid *dugog iščekivanja* odsudnog časa za akciju protiv okupatora i početak borbe. Mjesecima je u tom smislu primao izvještaje, pisma i depeše takvog sadržaja. On, međutim, u tom radiogramu kaže da *mnogi još nikako ne mogu da se odlepe od Nemaca.* Priznaje da su *vremena zaista teška, kao i prilike pod kojima vodimo borbu.* Preporučuje da se *izdrži do kraja* i *čekanje na iskrcavanje saveznika*, da se *što čvršće zbiju svoji redovi, jer je naš cilj borba do kraja a ne begstvo. Zato moramo raditi po planu. Potrebno je da se naše jedinice potpuno odvoje od Nemaca i da se ovlada određenom prostorijom u Sandžaku odakle možemo preuzeti akciju prema situaciji: bilo ka najverovatnijem mestu iskrcavanja saveznika bilo u pravcu zapada ili ka Severu.*

NA POPRIŠTU IZGUBLJENIH ILUZIJA

Razumem glad, razumem zimu, mogu razumeti sve nedaće, ali da Srbin svoje oružje proda ili čak pokloni ustaši to ne mogu pravdati ničim. Verovali ili ne, ali je istina da su u Zavidovićima vojnici proslavljenog Kalabića (!) skupa sa onima koji su smatrali da su u današnjem ratu dali svoj dovoljan obol na taj način

1100 VII, Ča, k. 14, reg. br. 48/2.

što su po Beogradskim ulicama vršili racije, dobar deo svoga oružja prodali ili poklonili ustašama i muslimanskim milicijama, dok su jedan deo dobrovoljno ustupili Nemcima.[1101] To Mihailoviću 8. januara 1945. godine piše šef propagandno-obavještajne službe i sudstva Zeničkog korpusa. Oružje su prodavali Kalabićevi, Keserovićevi, Pazarčevi i ini četnici i to *na stotine pušaka, pištolja, bombi, zbrojovke i municiju.*

Četnički korpusi su se prorjeđivali a i muslimanske pročetničke jedinice još brže. Zabilježeno je[1102] kako je Draža na narodnim zborovima početkom 1945. godine na Trebavi i u Posavini naređivao mobilizaciju Muslimana i Hrvata. Govorio je da su Muslimani *dio srpskog naroda i treba da stave kokarde.* Političko djelovanje se zasnivalo na odlukama Svetosavskog kongresa. Po njima su osnivani, nakratko i prolazno, *lokalni nacionalni komiteti i odbori ravnogorske omladine.* Tadašnji komandant Četničkog Muslimanskog korpusa Muhamedbeg Preljubović imao je svega dva vojnika. Mihailović je nastojao da stvori višenacionalni front borbe protiv partizana uspostavljanjem saradnje muslimanske i katoličke milicije. Komandanti i politički prvaci ponajviše bez vojske na okupu ili sa vojskom rasutom oko kućnih ognjišta, po brdima u kojima su se krili dezerteri i Muslimani, i Hrvati i Srbi. Partizanski bilteni i radio-vijesti *kruže oko brda,* čitaju ih i jedni, i drugi, treći, koji su postepeno, sa popuštanjem straha od partizanske vojske, prilazili jedinicama NOVJ-a.

Priliva novih boraca, međutim, nije bilo u *Muslimanske trupe,* bataljone i brigade pod četničkom zastavom. Rasulo je zahvatilo i mnoge srpske jedinice. Zacarila je pljačka od četnika na sve strane. Rukovodstvo muslimanskih trupa nije uspijevalo ni da okupi makar jezgra najavljenih brigada. Mustafa Mulalić je u takvom haosu 21. januara 1945. godine napisao izjavu *u ime muslimana da su za Federativnu Jugoslaviju i dinastiju Karađorđevića.* Bosna i Hercegovina, po njegovom viđenju, biće *jedna samoupravna jedinica s tim da joj se priključe neki zapadni delovi srpskih krajeva i neki srezovi Sandžaka koji gravitiraju ovoj jedinici. Muslimani bi imali kulturno-versku autonomiju.* Mulalićeva izjava je poslata komandantima da je umnože i rasture.[1103]

Pri kraju Drugog svjetskog rata NOV i POJ su preimenovani u Jugoslovensku armiju. Kraljevi namjesnici su povjerili mandat za sastav nove vlade maršalu Josipu Brozu Titu. Savezničke armije su već bile na tlu Hitlerove Njemačke u završnim operacijama. U Beograd su stizali prvi saveznički ambasadori, dok su Mihailovića njegovi predstavnici u inostranstvu i dalje zasipali depešama kao što je ova od 13. marta 1945. godine: *Jednu stvar u koju smo sigurni jeste ta da Tito ne predstavlja Srbiju ni Srbe. Sve dok srpski narod*

1101 VII, Ča, k. 238, reg. br. 1/9.
1102 M. Seferović, Isto, 223.
1103 ZB, XIV/4, d. 156, depeše 233.

ne bude kazao svoju poslednju reč, Titovu dominaciju treba smatrati kao prolaznu bolest...[1104]

Mihailović je i dalje insistirao da njegove jedinice u istočnoj Bosni *objedine sve narodne snage bez obzira na veru*, da hvataju *vezu sa svim milicijama muslimanskim i katoličkim u cilju bratske saradnje i povezivanja i pridobijanja za našu stvar.* Pripadnicima domobranstva je obećavao *da će razumno shvatiti njihov položaj i da će u budućoj državi zauzimati odgovarajuća mesta*, a neće 'en bloc' biti smatrani izdajnicima i kolaboracionistima.

Mihailović je, začudo, i dalje polagao nade da će svoje jedinice, obuzete rasulom, osvježiti dobrovoljcima, mobilisanim Muslimanima, Hrvatima, posebno domobranima. On i dalje šalje depeše i naredbama traži od komandanata da ne odstupaju od proklamovane politike na osnovama Svetosavskog kongresa Jugoslovenske demokratske zajednice (u selu Ba 28. januara 1944. godine). Zabranjivao je svaki sukob sa Muslimanima, jer u njegovim trupama *idu i muslimani i ginu u našim redovima, a isto tako i katolici.* Uvjeren je da će *u 1945. godini ostvariti sve naše ideale i slobodu naroda i svakog pojedinca.*[1105]

On i 15. juna 1945. godine šalje *Opšte direktive* komandantu Prve Rogatičke brigade s porukom da se prenese i drugim komandantima svim susjedima. Uvjerava da je *opšta akcija protiv komunista u Srbiji već otpočela*, da se *prema sadašnjoj situaciji u Jugoslaviji i svetu mora nastaviti borba za oslobođenjem naroda od komunističke tiranije*, da *dobar deo savezničke - i američke štampe žestoko napada Tita, što je dokaz da će one preduzeti sve da ga sruše*, radi čega se mora biti što aktivniji. Zahtijeva da se odmah nastavi *rad na buđenju nacionalne svesti u narodu - uglavnom noću i po selima, sa viđenijim domaćinima*, da povjerenici narodu objašnjavaju da *saveznici Englezi i Amerikanci neće dozvoliti da Jugoslavija ostane pod krvavim terorom Tita i da će saveznici upotrebiti sve da ojačaju ravnogorski pokret.* Može se očekivati *da će saveznici eventualno i svojim oružanim snagama intervenisati u Jugoslaviji, kako su to svojevremeno činili u Grčkoj.*

DRAŽA AKTUELIZUJE I TRAŽI GERILSKE AKCIJE

Posebna uputstva za propagandu

Dan nakon svog pokušaja da golom depešom otkloni *duhovnu klonulost ljudstva*, 31. oktobra 1944., Mihailović naređuje potčinjenim jedinicama da organizuju gerilske akcije od strane četnika zaostalih na terenu.[1106] Pošao je od

1104 ZB, XIV/4, d. 163, str. 858.
1105 VII, ČA, kut. 18, f. 8, d. 7.
1106 VII, Ča, k. 21, reg. br. 36/3.

saznanja da je ostalo dosta naoružanog ljudstva. Potrebno je, kaže on, *da se od ovoga ljudstva oživi gerilska akcija na celom našem terenu.* Nalaže da se za te potrebe *odrede i upute pogodna lica.*

U tom naređenju je i njegov kopernikanski obrt. Mnoge je i zbunio time što je odstupio od onih postulata kojih se godinama čvrsto pridržavao. Traži da se partizani više ne nazivaju komunistima niti ološem. Taj ološ nije sastavljen od Hrvata, Madžara, Arnauta, Jevreja - kako se dotada govorilo i pisalo. Sad više ni partizani nisu neprijatelji broj 1. Najzad su Nijemci kvalifikovani *kao najveći neprijatelji.*

Draža je smatrao da će organizovanje gerilskih akcija od četnika biti *pogodno i za propagandu.* Kako će u tim uslovima izgledati četnička propaganda? Izdao je, u tom smislu, posebna uputstva. Prvi je zahtjev da se nigdje ne dozvoli oružani sukob četnika sa Rusima. Treba uzimati u zaštitu narod od partizanskog terora, a Ruse tretirati kao naše saveznike i prijatelje. U eventualnom dodiru sa Rusima apsolutno *izbegavati svako politiziranje.* Partizane *ne nazivati komunistima niti ološem koji je sastavljen od Hrvata, Madžara, Jevreja, itd. Nemce uvek tretirati kao naše najveće neprijatelje, ne vršiti nikakav teror nad narodom nego kao pravi prijatelj i zaštitnik naroda, na terenu oživeti Ravnogorske odbore sa funkcijom koju su i ranije imali. Radi lakšeg kretanja, prikrivanja i rada na terenu narediti da se ljudstvo obrije i ošiša.*

Koje su još instrukcije za propagandu u tom uputstvu? Prvo se traži *što jača propaganda na terenu.* Njen cilj je *da utire anacionalnu propagandu partizana, a isto tako da podiže moral kod naših ljudi.* U toj propagandi, zbog Rusa, ne napadati komunizam, već rad naših partizana. *Ukoliko dođe do toga, borbu sa partizanima pred Rusima tumačiti kao nacionalnu tragediju, kao i da svu nadu polažemo u Ruse, da oni reše ovo pitanje.*

Tako su vodstvo četničkog pokreta i njihova propaganda fabrikovali onu stvarnost koja im ponajbolje odgovara. Oni su je uljepšavali u vrijeme kriza kroz koje su prolazili. Nisu se trudili da je poboljšaju kada im je sve išlo na ruku i po volji. U razdoblju između 31. oktobra 1944. godine, od kada datiraju nova Dražina uputstva za propagandu, i 4. februara 1943. godine kada je letak *po želji naroda i izboru komandanta* oglasio da su partizani uništeni, zgusnuta su istorijska zbivanja bitna za četničko-partizanske odnose. *Partizani su uništeni* - sa svoje strane Blažo Đukanović, glavni komandant nacionalnog odbora Crne Gore, objavio je nestanak NOP-a i partizana sa ratne scene. Obznanio je da se *partizani u masama predaju*, a da su *partizanske vođe pobegle od vojnika.*

Nije to bilo samo po oprobanom principu prema kojem se zbilo ono što se babi snilo.

21. III 45.: Ja ovde ostajem sa srbijanskim i bosanskim snagama dokle god okupator drži Sarajevo, Bijeljinu, Brčko i sve ostale gradove u Bosni, iskorišćujući vreme za organizaciju gerile u Bosni i Srbiji.

Svi zajednički ubacujte letke komunistima da beže u šumu i da spasavaju svoje kuće od ustaša i komunista. Hvatajte što čvršće veze sa svima vrstama milicija i objedinite ih u zajedničkoj borbi.

Koristite nezadovoljstvo muslimana prema ustašama da bi ih što jače privezali uz nas. Činite sve da komunisti beže kućama.

Dokle god se okupator nalazi u vašem kraju vi dobijate na vremenu da organizujete gerilu koja ima da ostane. U isto vreme organizujte i pokretne snage koje će nam se pridružiti.

Narod ubeđujte u našu pobedu (26. III 45.). Vojska se nije rasprsla nego je uskupna. Predaju nam se mnogi nasilno mobilisani.

Kad se prebacimo u Srbiju mi ćemo svi u gerilu.

Narod u Srbiji nas željno očekuje i kad olista šuma prepuniće se šume i planine.

Gerila mora ostati svuda posađena.

Ukida se Istaknuti deo štaba Vrhovne komande koji je do sada bio pod komandom Zaharija Ostojića.[1107] Ukida se i štab Istočne Bosne i Hercegovine pod komandom pukovnika Petra Baćovića, te samim tim i njegova funkcija.[1108]

Istaknuti dio Štaba Vrhovne komande sa Zaharijem Ostojićem na čelu Draža je ukinuo 2. aprila 1945. godine posebnom naredbom.[1109]

PLANOVI SA KOMANDOSIMA

Da bežimo ispred slabijih komunista. Time im podižemo moral i to je najbolja propaganda u narodu. U čiju korist i na čiji račun?

Komandanti i jedinice na terenu su obuzeti očajanjem. Od njih ka Draži pljušte bezbrojna sudbinska pitanja dok se njihov načelnik Vrhovne komande bavi bitno drugačijim planovima daleko od života i stanja u kojem se nalazi njegova desetkovana vojska.

On je u završnici rata težio da vrati svoje jedinice u Srbiju. Planirao je da ih razmjesti po terenu. Kombinovao je i formiranje jedinica komandosa. Smatrao je da će mu to olakšati, kako je rekao na suđenju 1946. godine (str. 509), rad u narodu i steći širu podršku u masama. Time je, veli, namjeravao da prinudi partizane da kompromisno rješavaju pitanje uređenja zemlje. Po

1107 Domalo će Draža u depešama sugerisati komandantima da se čuvaju Ostojića. Za vas lično ovo važi: Čuvajte se Ostojića! (23. I 1945.). To je komandant bez vojske koji gleda na svaki način da dođe do vojske. Prema Ravnogorskom pokretu, istupio je vrlo rđavo i separatistički rušeći ga. Na pogodan način o ovome obavestite i Račića. Petar Baćović prije rata advokat i rezervni major. Do dolaska u istočnu Bosnu šef kabineta ministra unutrašnjih poslova srpske kvislinške vlade (VII, Ča, k. 171, reg. br. 6/11). Od avgusta 1942. do kraja rata komandant Komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine. Od januara do juna 1944. sa majorom Lukačevićem boravio u specijalnoj Mihailovićevoj misiji u Kairu. Aprila 1945. pridružio se grupi komandanata koji su otkazali poslušnost Mihailoviću. U pokušaju da se sa njima prebaci na teritoriju pod kontrolom zapadnih saveznika uhvaćen od ustaša i ubijen u Lijevče Polju kod Banje Luke.

1108 VII, Ča, k. 276, r. br. 6/1.

1109 Arhiv VII, reg. br. 1/4, k. 79.

tom planu, komandosi bi ušli u Srbiju kao prethodnica da bi pripremili narod da prihvati četničke trupe koje se vraćaju. Druga uloga komandosa je da ne dozvole samovolju četničkim komandantima. Trebalo je uz to da vrše propagandu, da okupljaju narodne mase da se pripreme za glasanje kojim će nakon rata odlučiti o obliku vladavine u zemlji.[1110]

POKUŠAJI UDRUŽIVANJA ČETNIČKIH I USTAŠKIH SNAGA NA KRAJU RATA

U nepotpisanim lecima *Poruka braći Srbima* objavljuju da je *đeneral Draža Mihailović jedini pravi pouzdanik kralja Petra bio ovih dana u Zagrebu. Potpisan je sporazum između srpske i hrvatske vojske o zajedničkoj borbi protiv neprijatelja. U Zagrebu su bili i delegati Crne Gore na čelu sa cetinjskim Mitropolitom. Više desetaka hiljada srpskih nacionalnih boraca spremaju se na hrvatskom teritoriju na odlučan obračun sa dušmanima Srbije.*

Rat je na izmaku. Taj trenutak je blizu. Kad nastupi mir u Evropi tada će nacionalne snage uz pomoć Engleske i Amerike očistiti našu zemlju od boljševičke komunističke-čivutske gamadi. Umesto Josipa Broza vladaće u beogradskom dvoru opet srpski kralj.

Nemojte ginuti za dušmanina! Spasite glavu! Napustite borbu i pređite k nama. Kad im stane anglo-američka pomoć bežaće komunisti u Aziju odkud su i došli.

Sa Hrvata kao ustaša i neprijatelja srpskog naroda, sa ustaškog režima kao srboždérske države kao što su do tada tvrdili četnički pokret i njegova propaganda sada smatraju da *Hrvatska nije neprijateljska zemlja. Draža Mihailović i hiljade srpskih boraca nalaze se u Hrvatskoj. Doskora ćemo, skupa nacionalni Srbi i Hrvati, poterati neprijatelja iz naše zemlje. Kad svrši svetski rat, a to će biti doskora, sve nacionalne snage će uz pomoć Engleza i Amerikanaca udarati na mrske boljševičke zločince.*

Ne gubite ludo glavu! Pređite u Hrvatsku i pridružite se srpskoj kraljevskoj vojsci, koja se sprema za oslobođenje Srbije.

Živela Hrvatska! Živela Srbija!

Uništenje NOP-a je zajednički cilj podjednako i četničkog i ustaškog pokreta i njihovih vodstava. Taj cilj ih je međusobno zbližio. Kad je morao napustiti Srbiju i prepustiti je NOVJ-u Draža je prešao u Bosnu. Insistirao je na privlačenju Hrvata i ustaša u četničke redove ili stvaranju hrvatskih jedinica pod četničkom zastavom. Tada je u ime kralja unapređivao ustaške

1110 Dokumenta, 509-510.

oficire, dijelio im činove i odlikovanja, nastojao da objedini četničko-ustaške borbene aktivnosti.[1111]

U završnici rata događaji su se prestizali i smjenjivali filmskom brzinom. Krajem marta 1945. godine, u pregledu opšte sitaucije i direktivama za dalji rad, Draža *kao naš zadatak* definiše: *Objediniti sve snage bez obzira na veru. Hvatati vezu sa svima milicijama, muslimanskim i katoličkim u cilju bratske saradnje i povezivanja i pridobijanja za našu stvar.*

U svrhu toga *pridobijanja za našu stvar* služilo je i njegovo pismo od 15. aprila/travnja advokatu Ranku Brašiću sa porukom Anti Paveliću. S njom su i instrukcije za pregovore sa poglavnikom o zajedničkoj borbi protiv NOP-a.[1112] Beogradski advokat Ranko Brašić bio je opunomoćenik Mihailovića za te pregovore. Dražinu misiju sačinjavali su Svetomir Đukić, divizijski general, major Žika Andrić, Matija Parac i član CNK inž. Vladimir Predavec, koji je otprije opunomoćen za rad u Zagrebu i vezu sa nadbiskupom Alojzijem Stepincem, takođe, uputio svoju poruku.[1113]

Preplavivši Srbiju i druge srpske pokrajine, komunistički val od nekoga vremena zapljuskuje i one pokrajine, koje nastanjuje hrvatski narod. On se sve više širi i, naročito, poslednjih dana, preti da preplavi i te krajeve, onako isto kako je bio slučaj u minuloj godini sa srpskim krajevima... Osećajući u ovom času potrebu da, pored ostalih, i Vašoj Preuzvišenosti kao duhovnom vođi hrvatskog naroda skrenem pažnju na sve strahote eventualnog komunističkog osvajanja hrvatskog prostora meni je čast da u prilogu dostavim Vašoj Preuzvišenosti jedan memoar u kome su izložena moja gledišta na sadašnji vojni i politički položaj. Donosilac ovog pisma biće Vašoj Ekselenciji na raspoloženju za eventualna dalja obaveštenja.[1114]

Mihailović je želio sarađivati sa snagama NDH *jer je zajednički cilj uništenje komunista.*[1115] Zato je poslao svoje emisare poglavniku Paveliću i poglavaru Katoličke crkve Alojziju Stepincu. Radi nužnosti ujedinavanja snaga i zajedničke borbe protiv NOP-a četnički izaslanici su 27. aprila završne ratne godine uputili memorandum i predsjedniku HSS-a Vladku Mačeku. Njemu se obratila delegacija četničkog CNK. Po svaku cijenu je tražila samo jedno: slogu i suradnju - piše u tom dokumentu. Ta saradnja ne može biti potpuna ako u njoj ne učestvuje i Maček koji, po njihovom uvjerenju, predstavlja hrvatski narod pred inozemstvom. Stoga je zamoljen da u konačnu borbu za narodni opstanak *na život i smrt* uloži svoj *ogromni kapital vezan za njegovo ime pred savezičkim inozemstvom. Delegacija je isticala potrebu brze i efikasne akcije,*

1111 Zb. NOR-a, XIV, 4, 426-429, 432-433; Prvi dio, dokument br. 89 i 90.

1112 VII, Ča, k. 18, reg. br. 7/8.

1113 Zb. NOR-a, XIV, 4, 984-993.

1114 VII, Ča, k. 15, reg. br. 3/3.

1115 Izvještaj opunomoćenog generala za Hrvatsku od 24. decembra 1944. u kojem se poziva na izjavu svog pouzdanog agenta. Mikrofilm br. T-211, rola 196, snimak 427; J. Tomasevich, Isto, 399.

čiji je cilj poboljšanje političkog položaja protukomunističkih snaga u zemlji.[1116] Bila je zainteresovana za što neposrednije dodire sa Mačekom. Sastala se sa Pavelićem i delegacijom ustaškog vodstva: Andrija Artuković, ustaški general Ante Maškov, Đorđe Gruić, Vjekoslav Luburić te pukovnik Jozo Rukavina.[1117] Na prijedloge i planove namijenjene Mačeku Pavelić je odgovorio vlastitim inicijativama i sam prožet težnjom za ispitivanje i korišćenje svih mogućnosti organizovanja snaga suprotstavljenih njihovom glavnom neprijatelju.[1118]

Neposredno pred slom četničkog pokreta leci su, kao što je rečeno, obznanili da je *đeneral Draža Mihailović jedini pravi pouzdanik kralja Petra bio ovih dana u Zagrebu.* Isticali su da je potpisan i *sporazum između srpske i hrvatske vojske o zajedničkoj borbi protiv neprijatelja.* Može se, dakako, postaviti pitanje pouzdanosti te tvrdnje kao i mnogih drugih u četničkim glasilima. Dugo vremena kasnije u Beogradu je objavljena publikacija *Dragoljub M. Mihailović, RAT I MIR ĐENERALA- izabrani spisi.* Štampana je u dvije knjige u obimu od 1100 stranica. Izdavač je *Srpska reč* a za izdavača je potpisana Danica Drašković. Priređivači su svi iz Instituta za savremenu istoriju (Milan Vesović, Kosta Nikolić i Bojan B. Dimitrijević). Oni pokušavaju da ospore i posredni pismeni kontakt i susret Dražinih emisara sa Pavelićem i njegovim saradnicima. Opovrgavaju to na taj način što tvrde *da Mihailović nije išao u Zagreb sa ustaškom propusnicom i pod nemačkom zaštitom.* Dr. Branko Latas misli da bi on možda i proputovao kroz Zagreb za Sloveniju i dalje na zapad. U tom smislu se obraćao Paveliću i Stepincu. Samo opravdan strah od ustaša nadvladao je nad njegovom takvom nakanom. Kako nije otišao gdje je namjeravao, priređivači *Rata i mira đenerala* pišu da Draža *nije hteo da napusti otadžbinu iako je već bio sagledao 'svoju sudbinu'. Mihailović se kretao u pravcu zapada.* Od Pavelića je tražio *propuštanje* četničkih *snaga* preko teritorije pod kontrolom ustaša. Ali su ga razdirale nedoumice: kako stići do anglo-američkih snaga u Italiji? Na putu do tamo bi bio pod pratnjom Nijemaca, a onda bi postao britanski zarobljenik. Drugog načina nije bilo. On je mnogo

---

1116 Arhiv VII, Ča, k. 15, reg. br. 5/3 - VK-P-642/2.

1117 Bor. M. Karapandžić, *Građanski rat u Srbiji,* 1941-1945. Cleveland, 1958., 436-439.

1118 Kosta Nikolić i Bojan Dimitrijević su knjigu *Đeneral Mihailović-biografija* dijelom na stranicama beogradske *Borbe* objavili u obliku feljtona pod naslovom *Zašto je žrtvovan Draža Mihailović.* Oni, pri tome, pokušavaju da istorijske dokumente proglase falsifikatima. Tako i pisma koja je Draža pisao poglavniku Paveliću i nadbiskupu Stepincu neposredno pred kraj rata pobijaju kao autentična, jer *nema oznaka koje bi potvrdile autentičnost.* Nedostaju *zaglavlje, memorandum, pečat* kao i funkcija načelnika štaba Vrhovne komande JVUO.
Tih oznaka nemaju ni mnoga druga Dražina pisma. Pa ni ono koje je pisao ustaškom poručniku oficiru zloglasne Francetićeve *crne legije* poznate po zločinima počinjenim nad Srbima. *Bratu Mati Matićeviću* s molbom za saradnju i *sa srdačnim pozdravom* pisao je Draža latinicom. Latinicom, koju spomenuti autori osporavaju kao njegov potpis, potpisao se kao *general Draža Mihailović.* Isti potpis je i na navodnim ukazima kralja Petra kojim je on, na prijedlog Mihailovića, *unapredio* Matu Matićevića u čin kapetana i ovog ustaškog oficira odlikovao Ordenom belog orla V reda sa mačevima. Matićević je tako kao ustaša dobio samo za stepen manje odlikovanje od onog koje je dodijeljeno Mihailoviću 1918. godine za zasluge u borbama za oslobođenje Srbije. Branko Latas, *Draža je znao latinicu, Glas istine,* Beograd, br. 12, jul 2001.

ranije sam tvrdio, a tako je razglasila i četnička propaganda, da su kralj Petar i emigrantska vlada u Londonu, u stvari, britanski zarobljenici. Za Britance je tvrdio: *Da nije Nemaca Englezi bi bili najgori narod na svetu*.

Četnici i dijelovi Srpskog udarnog i Srpskog dobrovoljačkog korpusa povlačili su se paralelnim i izmiješanim kolonama sa Nijemcima prema Istri i Slovenačkom primorju. Početkom maja 1945. godine prešli su u Italiju. I tamo - uistinu postali britanski zarobljenici. S njima i sa četničkim generalima (Đukićem, koji je prije toga pregovarao sa Pavelićem i Damjanovićem, kojega su Nijemci doveli iz zarobljeništva i dali ga Mihailoviću za pomoćnika) korektno se postupalo. Ni jedan nije vraćen jugoslovenskim vlastima. Pušteni su da odu pa su rasijani po cijeloj zapadnoj hemisferi. Dio ih se nastanio u Velikoj Britaniji. Kasnije su neki od njih istupili sa tvrdnjama kako su ih Čerčil i Englezi izdali. Mihailović kao da je shvatio svoju sudbinu. Kao da se odlučio na samoubistvo ili na samožrtvovanje. I to je njegovo pravo. Ali nije pravo, humano ni patriotski što je tada u smrt odveo hiljade srpske mladeži. Tako stoji sa tvrdokornim činjenicama.[1119]

Svakome ostaje da rasuđuje prema svojoj savjesti.[1120]

U emigraciji, nakon rata, Pavelić je pisao kako je imao samilosti prema Mihailoviću, koji nije bio više u stanju da se bori. Bio je spreman da mu pomogne u otpremanju četnika pod njegovom komandom iz Bosne u Istru.[1121] Dao je advokatu Brašiću određenu količinu lijekova protiv tifusa, koji je bio zahvatio mnoge pripadnike četničkih trupa u Bosni. Karapandžić piše da je, osim dr. Brašića, i major Žika Andrić posljednjih mjeseci rata imao neku vrstu stalnog dodira s vojnim vlastima NDH u Zagrebu.[1122]

1119 Dr. Branko Latas, *Osvrt na publikacije o rehabilitaciji saradnje četnika sa okupatorima*, Društvo za istinu o antifašističkoj NOB-i, Beograd, 2000., prilog *Kolaboracija skrivena pomoću tri tačke (...)* 10-15.

1120 Mihailović je na svom suđenju izjavio da je Brašić bio opunomoćen za kontakt samo sa predstavnicima HSS-a. Dokazano je, međutim, da je Brašić vidio Pavelića i Stepinca (The Trial of Draža Mihailović, 289-296, 453-456). Mihailović je napokon sredinom aprila 1945. poslao generala Svetomira Đukića, navodno u misiju da uspostavi kontakt sa savezničkim armijama koje su napredovale u sjevernoj Italiji, ali da istovremeno u prolazu kroz Zagreb vidi Pavelića i raspravi s njim mogućnost saradnje četničkih i kvislinških hrvatskih trupa. U Zagreb je s njim poslao i Vladimira Predaveca, člana Centralnog nacionalnog komiteta. Đukić je, praćen Predavecem, Brašićem i Andrićem, imao dva sastanka sa Pavelićem 17. i 22. aprila.

1121 Bor, M. Karapandžić, Isto, 442-443.

1122 Bor, M. Karapandžić, Isto, str. 437.

Osamnaesti dio

STRATEGIJSKE PROTIVRJEČNOSTI DRAŽE MIHAILOVIĆA I RAVNOGORSKOG POKRETA

I ŽENE NJEMAČKI ŠPIJUNI PROTIV RAVNOGORACA

Dragi i poštovani moj Čiča. Jevđa će vam dati sliku opšteg stanja stvari. On zna i pojedinosti pregovora i razgovora koje smo vodili, a koji nisu urodili plodom, iz razloga koje će vam on usmeno saopštiti. Za vaša naređenja znaju pre vaših komandanata. Otkuda izdajstvo, mislim, prokljuvićemo. Što je još gore, mislim da je 11 (to jest Nemci - o.a.*) u toku svih naših namera i poduhvata...*[1123]

Dražu i njegovu komandu na Ravnoj gori okruživale su i žene njemački agenti. O tome ga je obavijestio Siniša Ocokoljić - Pazarac, komandant mlavskog četničkog korpusa. Upozorio je na krug žena agenata koje su radile za njemačku obavještajnu službu. Navodi u tom radiogramu Ocokoljića pokazaće se tačnim. Pazarac je imenovao Dobrilu Glavinić kao šefa njemačkih ženskih agenata u Beogradu. Uz nju još i Veru Pešić i Veru Vlašić iz Beograda, te na Bobu Stanišić iz Požarevca. O tim ženama kao agentima postoje potvrde i u nekim britanskim dokumentima. Nije razjašnjeno zašto Draža nije ništa preduzimao nakon tih Pazarčevih upozorenja, ali su o tim ženama kao agentima kasnije potvrditi i neki britanski izvori. Te žene su dugo zadavale velike muke i nevolje. Jedna od njih, Vera Pešić, napraviće pravu pometnju ne samo među Dražinim snagama u jugoistočnoj Srbiji, već i kod britanskih oficira za vezu koji su boravili u Dražinom štabu. Za Veru je znala i kairski SOE.[1124]

U njemu piše: *Vera Pešić, bivša prijateljica generala Badera i agent Gestapoa, uhvaćena je i sada je u rukama Đurića... Molim tražite od Mihailovića da naredi Đuriću neka pusti Britance da ispituju Veru a posle neka je strelja.*

Major Radoslav Đurić bio je Dražin komandant za jugoistočnu Srbiju. Početkom septembra 1943. on je obavijestio britanske oficire da je uspio da otme Veru Pešić iz kuće njene majke i da namjerava da je stavi pred prijeki sud i bez daljnjeg izvrši smrtnu presudu. Umjesto pred prijeki sud Đurić je Veru odveo u krevet. Vera mu je postala intimna prijateljica. Major britanske misije Rupert Rau piše da mu je ona postala presudni činilac pri donošenju svih njegovih odluka.[1125]

Iako je bio, uz ostalo, i iskusan obavještajac, Draža je i u ovom primjeru kasnio. Punih 10 mjeseci on je znao za ljubavnu avanturu između svog komandata Đurića i agenta Gestapoa Vere Pešić. Dobro je znao i kakvu ulogu igra Vera, koja je za to vrijeme za svoje nalogodavce završila mnoge korisne

1123 Mladen Žujović 15. VIII 1943., pa 17. i 18. avgusta te godine, pisma Draži iz Splita.
1124 Taj se dokumenat čuva pod brojem 202/145, list br. 30 u britanskom Ministarstvu rata.
1125 *Duga*, Beograd, br. 453, 5. do 29. jula 1991.

poslove. Tek u junu 1944. godine on šalje jedan odred četnika da uhapse Đurića i Pešićku. Prema izvještaju toga odreda, Pešićka je poginula pri jednom partizanskom napadu, dok je Đurić uhapšen ali je uspio da pobjegne u partizane i o tome događaju ispričao partizanima kod kojih je postavljen za komandanta u VOP-ovom glavnom štabu za jugoistočnu Srbiju. Pojedini istraživači smatraju da je Vera bila dupli agent: istovremeno je radila i za Gestapo i za partizane, što je pod velikim znakom pitanja. Zvonimir Vučković je uz pomoć pukovnika Alberta Sajca, koji je za vrijeme rata bio član američke vojne misije u četničkom štabu, uspio da se domogne Amerike. Sa četničkog aerodroma Pranjani kod Gornjeg Milanovca odletio je sa američkim pilotima, koje su četnici spasavali, prema Italiji. Kaže da Draža nikada nije umio da obuzda *naše kabadahije, zahvaljujući kojima je naš pokret u istoriji izvrgnut ruglu. Kakve su samo prepotentne budale bili Nikola Kalabić i druge seljačke jajare, kojim je bilo najvažnije da provale u nečiju kuću, nasrnu na domaćinovu ženu i kćerku, otmu i posljednje jagnje koje se čuvalo za slavu.*[1126]

NIJEMCI I DRAŽINE ŠIFROVANE PORUKE

Zna se, i to iz najmanje dvaju neoborivih i odvojenih izvora, da je Nijemcima pošlo za rukom razbiti Mihailovićeve unutrašnje i vanjske šifre. U nekim slučajevima dogodilo se to zato što su se Nijemci na ovaj ili onaj način domogli tih šifara, a u nekim slučajevima zbog toga što su one bile nedovoljno sigurne i pouzdane.

Iz toga je slijedio zaključak:

Neprijatelj odmah sazna za svaku zapovijed koju Mihailović pošalje svojim komandantima o bilo kakvoj vojnoj operaciji ili o bilo kakvom sabotažnom napadu.

U autorstvu kairskog SOE ili MO4 britanskog Zapovjedništva za Sredozemlje načinjen je izvještaj koji je otvarao šire probleme britanske politike, tadašnje i buduće, u prostorima jugoistočne Evrope. Forin ofisu je dopremljen 19. oktobra 1943. godine. Dio toga opsežnog dokumenta ticao se Mihailovićevih unutrašnjih i vanjskih komunikacija. U njemu piše i prethodni citat naznačen na početku.

Nijemci su hvatali maltene sve Dražine šifrovane poruke bilo usmjerene kako komandantima njegovih jedinica tako i izbjegličkoj vladi tamo gdje se ona nalazila - u Kairu ili u Londonu. Tako su saznavali sve o čemu je povjerljivo izvještavao ili ono što smjera da čini. Za hvatanje tih poruka postojala

1126 *Duga*, br. 426, 23. jun - 6. jul 1991.

je posebna stanica u Beogradu. Tehničke poslove u toj stanici obavljao je njemački tehničar porijeklom iz jugozapadne Afrike (William Deakin).

Britanci su se pribojavali ruskog uticaja i komunizma u jugoistočnoj Evropi. U isto vrijeme oni su znali da Nijemci hvataju i dešifruju četničke bezične brzojavke. Obavještenja do kojih su tako dolazili bila su na najvišem stupnju pouzdana i vjerodostojna i imala neprocjenjivu vrijednost. Njihov izvor se morao zaštititi od svake opasnosti da bude razotkriven jer bi neprijatelj u tom slučaju promijenio svoje šifre pa bi ostali u mraku u pogledu njihovih namjera.

Draža i četničko vodstvo su brinuli brigu o strogoj konspiraciji određenih vojnih i političkih poteza, akcija i dokumenata. Tajnost je bila privid, takoreći. Otkrivana je najčešće od onih koji su pozvani da je čuvaju. To više nisu bile tajne ni u trenutku kada su otpremane na teren. Među onima koji su ih proizvodili, u samom vrhu, bilo je ljudi koji su ih otkrivali suprotnoj strani - vojnoobavještajnim organima okupacionih trupa, kvislinga ili partizana. Saznanja o dvostrukim nosiocima uloga u Dražinom okruženju dospijevala su i do Britanaca.

Britanska saznanja o dvostrukoj igri pojedinaca iz Dražinog neposrednog okruženja potiču iz njihovog praćenja i analize svrsishodnosti pomoći Velike Britanije ravnogorskom pokretu. Podrška četnicima je trajala dok Britanci nisu uvidjeli da ta pomoć predstavlja strateški promašaj. Taj njihov zaključak je proizvod dobro pripremljene analize britanskih odgovornih službi. Analiza je otkrivala da Mihailović nije *niti planirao niti želeo ustanak* protiv okupatora. Njega je strana propaganda uzdigla na *položaj vođe tobožnjeg otpora*, a on *niti je vodio niti je verovao u trenutačnu korist otpora.*[1127] Taj analitički dokument je sastavljen na bazi različitih izvještaja britanskih oficira kod četnika, izjava četničkih oficira i naređenja koja se tiču saradnje sa okupacionim formacijama. Kao izvor podataka za spomenutu analizu poslužio je zagonetni dnevnik izvjesnog *H. C. Milera*, a nosi naslov *The Chetniks.*[1128] Nije utvrđeno ko se krije iza imena *H. C. Miler.* U pitanju je neko lice u četničkoj Vrhovnoj komandi. Pukovnik Stenli Bejli na indirektan način ga dovodi u vezu sa njemačkim špijunom - u Mihailovićevom štabu.[1129] Dobroslav Jevđević je skrenuo pažnju na to da Nijemci tvrde kako imaju svog špijuna u Mihailovićevom štabu[1130] Što se u toj analizi Mihailović uzdiže kao *vođa otpora* a znalo se da to on nije pripisuje se stranoj propagandi u stvari je u najvećoj mjeri to činila engleska propaganda. Dr. Branko Latas kaže da su se Britanci, očigledno, pravili Englezi. Da to Draža nije bio potvrđivali su i pojedini četnički komandanti.

1127 Dr. Branko Latas, n.dj., 9.

1128 Arhiv VII, Ča, k. 240, reg. br. 2/1.

1129 Arhiv VII, Public Record Office (PRO) - Državni arhiv Velike Britanije, Foreign Office (FO) 371/44282.

1130 Zb. NOR-a, XIV, 4, str. 87.

Prilikom pregovora sa Nijemcima u Kolašinu Pavle Đurišić je *nazvao Dražu Mihailovića nestalnim lutajućim fantastom koga je propaganda uzdigla u nebesa i precenila. Jedini ozbiljni protivnik je Tito.*[1131]

Njemačka vojnoobavještajna i kontraobavještajna služba Abver od prvog dana se zainteresovala za Ravnu goru, Mihailovića i njegovo okruženje. Ona je u ljeto 1941. godine privoljela više Dražinih oficira da budu njeni saradnici. Oni će kasnije postati značajni četnički komandanti. S njemačke strane za kontakte sa Dražom najznačajniju ulogu je imao njemački obavještajni oficir Jozef Matl. On je još u prvoj polovini avgusta 1941. godine boravio na Ravnoj gori.[1132]

Među oficirima koji su prihvatili tu saradnju sa njemačkim obavještajcima su general Ljubo Novaković, pukovnik Branislav Pantić, član četničkog štaba u Beogradu, potpukovnik Milutin Radojević, Dražin delegat za četnike na području Jablanice i Toplice, majori Dragutin Keserović, komandant Rasinskog korpusa, Velimir Piletić, komandant Krajinskog korpusa, kapetani Nenad Mitrović, Dražin oficir za vezu sa Nijemcima, Milorad Mitić takođe povjerljiv oficir za Dražinu vezu sa Nijemcima.

U pregovorima sa Nijemcima u selu Divci 11. novembra 1941. Draža je izjavio: *Nije moja namera da se borim protiv okupatora, jer kao generalštabni oficir poznajem snagu obeju strana.* Branislav Pantić, pukovnik i član četničke delegacije u Divcima, za koga se zna da je saradnik Abvera, ovako je objasnio taj Dražin stav Nijemcima: *Komunisti su prvi poveli borbu, dok je Mihailović stajao potpuno po strani i pripremao se za borbu u pravcu Bosne i Sandžaka.*[1133]

Već je citirano saznanje Joze Tomasevicha o sudbini četničkog priručnika u vrijeme dok je predstavljao najveću tajnu. U tom dokumentu se objašnjava četnička organizacija, njeni strateški ciljevi sa direktivama o načinima postizanja tih ciljeva. Jozo Tomasevich je u posjedu mikrofilma toga dokumenta u njemačkom prijevodu iz dana kada je oblikovan na konferenciji mladih četnika Crne Gore, Boke i Sandžaka skraja 1942. Original je dospio u ruke agenata njemačke tajne policije i Sicherbeitsdiensta. Oni su ga preveli a potom vratili tamo odakle je nestao a da u četničkom vodstvu nisu primijetili šta se zbivalo. Taj prijevod ima obim od 75 gusto kucanih stranica. Uz jedno uvodno pismo, prevedeni materijal je 15. juna 1943. dostavljen svim njemačkim komandama na jugoslovenskom teritoriju. Podaci što proizlaze iz samog sadržaja nagovještavaju da je pripremljen u novembru i decembru 1942. uz autorsku pomoć Stevana Moljevića. Nijemci, dakako, nisu

---

1131 P. Đurišić je to rekao 10. maja 1943. godine - Original u Nacionalnom arhivu u Vašingtonu - NAV-N-T-315, r. 64, s. 665-666. Peti dio, dokument br. 9.

1132 Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, n. dj., str. 124. Matl je inače bio profesor slavistike na Univerzitetu u Gracu.

1133 Peti dio, dokument br. 6.

mogli doći do njega bez bliske saradnje s nekim iz najužeg rukovodećeg vrha kojem je bio dostupan taj tada još tajni dokumenat.[1134]

Major Jezdimir Dangić je od svog dolaska u Bosnu održavao kontakte s Nedićevom administracijom u Beogradu. U izvještaju beogradske jedinice Abwehra (Abvera) - njemačke vojne obavještajne službe - od 29. IX 1941. godine kaže se da je *on imao dobre odnose sa Nemcima i da je činio sve kako bi izbegao sukobe svojih jedinica i Nemaca.*[1135]

On je istovremeno uspostavljao kontakte s Nijemcima i pregovarao o uslovima saradnje njegovih jedinica protiv partizana *u istočnobosanskoj zoni.* Da bi produbili jaz između partizana i četnika Nijemci su pozvali Dangića u Beograd na dogovore sa generalom Paulom Baderom i generalom Nedićem. Bader i Dangić su, 1. februara 1942., postigli i sporazum u 17 tačaka. Nisu ga, međutim, potpisali.[1136] Usprotivile su se vlasti NDH, njemački poslanik u Zagrebu Kasche i predstavnik vanjskih poslova Njemačke pri glavnom komandantu Srbije Benzler. Bader zbog toga nije potpisao sporazum. Zainteresovane strane su, uprkos tome, nastavile kolaboraciju. Nijemci su po tom modelu neko vrijeme nakon toga nepotpisanog sporazuma Dangića s Baderom uspostavljali kontakte s nekim drugim četničkim komandantima. Zato je njemački komandant jugoistočne Evrope svojom direktivom od 15. aprila 1942. godine zabranio jedinicama Wehrmachta da pregovaraju s pobunjeničkim grupama. Takvi pregovori mogli su se tumačiti kao slabost njemačke vojske i davanje nekog legalnog statusa tim grupama. Održavanje kontakta s komandantima tih grupa u svrhu nadzora, što je smatrao potrebnim, rezervirano je tada isključivo za Abwehr i policijske organe sa povjerljivim ljudima i tajnim agentima.

Još prije već spomenutog nepotpisanog sporazuma majora Dangića i generala Badera Abver nije mirovao. Infiltrirao se gdje god je mogao i pridobijao ljude da rade za njega. Tako je učinio i u Dražinoj Vrhovnoj komandi.

Srbin iz Hrvatske Zvonimir Vučković jedan je od omiljenijih Dražinih saradnika iz Drugog svjetskog rata. Bio je komandant I ravnogorskog korpusa i krajem rata pobjegao u inostranstvo. Nakon 30 godina provedenih u emigraciji napisao je dvije knjige - *Sećanje iz rata* i *Od otpora do građanskog rata.*[1137]

Vučković nastoji da ozvaniči kako je pokret kojem je pripadao predstavljao pokret otpora okupatoru. Taj Vučković je imao ilegalno ime Feliks. To ime

1134 Za prijevod vidjeti mikrofilm br. 311, rola 192, snimci 312-390, osobito snimci 317, 319 i 320.

1135 Mikrofilm br. T-314, rola 1457, snimci 702-704, 711-712, mikrofilm br. T-501, rola 256, snimak 1138 i rola 257, snimak 1223.

1136 Mikrofilm br. T-501, rola 256, snimci 1098, 1105, 1111, 1130, a tekst neuspjelog sporazuma od 1. februara 1942. na snimku 1123.

1137 Obje su objavljene u Čikagu 1979., a u Beogradu u produkciji izdavačke kuće *Čiča*, preštampane 1990. godine. Predgovor je napisao Ivan Pajić.

jedino nije bilo ilegalno za vojnoobavještajne službe okupatora i kvislinga. Zvonimir je, u stvari, rođen Prkić i usvojen od uglednog oficira Vučkovića i sa ilegalnim imenom Feliks.

TAJNOST I *"STROGO POV. TAJNA"* KOJA TO NIJE

U četništvu je verbalno bila rasprostranjena propagandna parola *Što više raditi, a što manje pričati.* Ona je bila proizvod upozoravajuće činjenice kako neprijatelj *sluša svuda i na svakom mestu i saznaje mnoge stvari od lakovernog sveta.* Međutim, ta parola je praktično nestajala i gubila se u širokoj praksi najpovjerljivijih komandanata i posjednika vojničkih tajni koje se ubrzano *prenose u javnost i komentarišu po kafanama i drugim javnim mestima.* Najveća ili najstrožija tajna brzo je postajala javna svojina širokog kruga ljudi kako u boračkim redovima tako i u stanovništvu.

U četničkom pokretu se veoma mnogo i često operisalo sa *strogo pov. tajnama.* Za njihovo otkrivanje je prijećeno najstrožim kaznama. Završne riječi raspisa, naredaba, radiograma, direktiva gotovo redovno upućuju na čuvanje *kao najveće tajne.* Često se nalaže da se *čuva na sigurnom mestu te da po cenu života ne padne u ruke neprijatelju.* Često se komandatnima nalaže da *od ovoga samo potrebno saopšte svesnim ljudima,* a sve drugo čuvaju. Propisivana je i odgovornost za njihovo probijanje, širenje pogotovo.

Ne postoji iole važniji dokument, zvanični pogotovo, u kojem se ne određuje stepen njegove tajnosti. Daju se uputstva kako da se sačuvaju strogo povjerljive tajne i naredbe o postupanjima prema svakoj činjenici koja mora biti daleko od očiju javnosti.

Po uzimanju potrebnih podataka ovo uputstvo uništiti spaljivanjem. Ili: *Ovo saopštite samo starešinama i susedima. Tretirati ga kao političko pitanje koje se može javno objašnjavati.*

Jedna od poruka: *Dužnost je svakog pismenog da ovo prepiše i uputi poverljivim ljudima, naročito u naša sela.*

Prednje uputstvo dostavlja se lično vama. Izvadite potrebno za vaše naredbe i vaša uputstva za dalji rad, pa uput uništite. Bićete mi lično odgovorni ako ovo uputstvo bude palo u tuđe ruke. Zainteresovanim saopštavajte samo ono što oni moraju da znaju. Tajnost u potpunosti mora da je zastupljena. Intrige, prepričavanja i t.s.l. u korenu sprečiti.

Za ovo naređenje mogu znati samo komandanti i držati ga u najvećoj tajnosti, a po prijemu naređenje uništiti o čemu mi podneti izveštaj usmeno ili pismeno.

Molim komandante odreda da samo potrebno saopšte od ovoga svesnim ljudima dok sve drugo čuvaju kao najveću tajnu. Ovaj izveštaj čuvati na sigurnom

mestu te da po cenu života ne padne u ruke neprijatelju za šta će odgovarati lično komandanti odreda.

Po uzimanju potrebnih podataka ovo uputstvo uništiti spaljivanjem. Riječ je o Dražinom Uputstvu (br. 5 dok. 59) od 14. februara 1942. godine o organizaciji i zadacima vojnih jedinica sa naređenjem o formiranju pojedinih jedinica, podjeli uloga i zadataka. Pod *Ostale odredbe* kaže se: *Propagandni odsek sekcije, odmah će, ukoliko to do sada nisu, pristupiti izdavanju radio dnevnika 'Vidovdan' i izdavati ga samo četovođama koji će dalje usmeno saopštavati pouzdanim licima.*[1138]

Budite oprezni, ćutite i radite! - poručuje Radio-London u vojnoj emisiji 21. maja 1942. godine u 20,45 sati slušaocima u zemlji. *I đeneral Mihailaović i mi odavde iz Londona molimo svu braću Srbe, Hrvate i Slovence, da što više rade, a što manje pričaju, jer neprijatelj sluša svuda i na svakome mestu i saznaje mnoge stvari od lakovernog sveta. I najmanji detalji dati o akciji ili o kretanju odreda đenerala Mihailovića dragoceni su podaci neprijatelju koji ih koristi i zbog čega stotine i stotine oficira i vojnika đenerala Mihailovića gubi živote.*

U prepisci biti vrlo obazriv i ovu voditi u šiframa i ugovorenim znacima. Sve što se može svršavati usmeno, izuzev onih poslova koji se moraju obavljati pismenim putem.

Pripadnici četničkih jedinica i drugi iz naroda kao primaoci informacija, koje su obavijene tajnovitošću, nalazili su se u procijepu: dodvoravali su im se kada je trebalo saopštiti nešto što oni treba da znaju. *Proširiti glas u narodu* - kada to odgovara davaocu te informacije. A kada su glasovi nepovoljni, ili kada nešto treba sačuvati u najužim krugovima, ili posve skriti - onda *za širenje u narodu njihove pronositelje treba strogo kazniti.* Tako je i sa dokumentima o saradnji četnika sa okupatorima ili kvislinškim vlastima. U strogoj tajnosti se naređuje ili odobrava ta saradnja, ali se istovremeno puštaju u narod druge informacije kojim se priče i fama o toj kolaboraciji u korijenu sprečava i demantuje.

Ovo pismo treba spaliti i nikome ne čitati.

Ovo naređenje ne sme niukom slučaju znati niko drugi do opštinski i seoski komandiri. Sav naš dalji rad mora biti potpuno tajan.[1139]

1138 Dokumenti, str. 162, br. 1/5; na primerku *Vidovdan* - VII, Ča, k. 240, reg. br. 1/5 - piše da je prvi broj izdat *Za Blagovest 1942. g.*, što znači 7. aprila.

1139 Dok. br. 33 - Naređenje štaba 1. valjevskog četničkog odreda od 13. XII 1941. za saradnju sa vlastima srpske kvislinške vlade

VOJNO-OBAVJEŠTAJNA I PROPAGANDNA SLUŽBA

U sporazumu sa svojim komandantima bataljona formirati bataljonsko-obaveštajne odseke, koji stoje neposredno pod komandom komandanta bataljona i pod komandom šefa propagandno-obaveštajnog odseka.[1140]

Uz propagandu su organizovane i obavještajne službe. Naročito se priljежno i predano Draža bavio organizacijom i djelovanjem vojno-obavještajne službe.

U četničkom vodstvu, pod Dražinim uticajem poglavito, podjednaka pažnja je poklanjana propagandi i vojno-obavještajnom radu. U nastojanju da se uvede što je moguće efikasnija organizacija pokreta na terenu uvijek je naglašavano da štabovi, pored operativnog i ekonomskog, imaju propagandna i obavještajna odjeljenja. Tim službama i njihovom radu je pridavan jednak tretman. I sam Mihailović, a tako i članovi Izvršnog odbora pri Centralnom nacionalnom komitetu, polazili su od opredjeljenja da je propagandno i obavještajno djelovanje međusobno usko i neposredno povezano u ratnim prilikama. Njihov je istovjetan tretman i u već spomenutoj brošuri - političkom priručniku koji je izdat 1942. godine.

Tako su ove službe postavljene i u praksi njihove organizacije. Obje, i propagandna i obavještajna, imale su svoj djelokrug kako unutar zemlje tako i u inostranstvu. U pojedinim segmentima crpile su iste izvore informacija.

U mnogo slučajeva, u terenskim uslovima rada, ove djelatnosti su čak i personalno objedinjene u rukama jednog lica. Propaganda, osim u praktičnoj izvedbi, ne može biti posao samo jednog djelatnika. Ona je rezultat sticaja napora više ljudi iz komande i njenog okruženja. U jednoj - vojno-obavještajnoj, neprestano je isticana tajnost, a u drugoj - propagandnoj preferirana je javnost određenih informacija.

Razlika među njima je pravljena u samom centru pokreta. Mihailović je isključivo u svojim rukama držao obavještajne podatke. Svi drugi, posebno propagandni, koji su pristizali iz štabova jedinica, dostupni su širem krugu ljudi angažovanih u Izvršnom odboru kao propagandnom centru. Kažu da Mihailović nije bio sklon da uvlači bilo koga kome bi učinio dostupnim vojno-obavještajne činjenice. U jednoj depeši, šta više,[1141] on izričito kaže da sve iz te sfere sam čita i na sve sam odgovara. U jednom rukopisnom pismu[1142] piše da se ništa ne radi bez njegova znanja i svim akcijama on lično rukovodi.

Četnička organizacija je imala razgranatu obavještajnu mrežu. Njom je lično rukovodio Draža Mihailović i to nikom drugom nije povjeravao. On

1140 Dok. 68, Uputstvo od 15. aprila 1942. za rad na organizaciji i formiranju jedinica prije objave mobilizacije, str. 187.
1141 Br. 449, dok. 66, XIV, knj.
1142 Dok. 66.

je relativno dobro poznavao vojno obavještajni rad. Posvećivao je posebnu pažnju organizaciji službe veze koju su sačinjavale mnogobrojne radiostanice. Bila je dobro opremljena uz pomoć izbjegličke vlade i engleskih vojnih misija. Veliki broj svezaka radiograma i telegrama pronađenih i zaplijenjenih u selu Lipovo kod Kolašina spada u izvornu građu za istoriju četnika u Drugom svjetskom ratu.

Na konferenciji komande bosanskih četničkih odreda u Kulašima 2. i 3. maja 1943. okupili su se svi komandanti odreda *Borje, Trebava,* puka *Manjača, Motajica,* bataljona *Kralj Petar II, Obilić* i dr. Bilo je govora i o vojno-obavještajnoj službi. Uz propagandu, o tome je govorio Brane Lazičić, istovremeno i referent za propagandu.

Isto kao sa propagandom, stoji stvar i sa našom obaveštajnom službom, ili bolje reći još i gore, jer ona zapravo do sada i ne postoji, a ne postoje ni sredstva pomoću kojih bi se ona mogla organizovati - rekao je B. Lazičić. *Da bi mogli da valjano radimo i donosimo korisne zaključke i rešenja, mi bi morali da budemo obavešteni o svemu što se oko nas događa, a prvenstveno morali bi da budemo svestrano obavešteni o našim neprijateljima i njihovim namerama. Zato bi u svakom našem gradu trebali da imamo bar po nekoliko poverljivih ljudi koji bi nas o svemu i na vreme obaveštavali. Naravno ti ljudi uspešnije bi obavljali svoj posao ako bi bili s naše strane na bilo koji način nagrađeni.*

Mnogi komandanti se žale da su komunisti, pored propagande, *odlično organizovali i obaveštajnu službu. I pored naše najveće obazrivosti uvek su bili obaveštavani o našim lokalnim operacijama, ali su sa nama učestvovali i ovdašnji četnici.*

Što znači bez sumnje, da su iz redova *ovdašnjih četnika* curili obavještajni povjerljivi podaci do njihovog protivnika.

TAJNE SE ŠIRE U KRUGOVIMA

Ovo se dostavlja malom broju starešina na ličnost a njihova je stvar kako će je i kome saopštiti i kako izvršiti.

Sadržaj ovog akta je poverljiv, lično za vas i za Vašu ličnu orijentaciju.

I pored takvih upozorenja malo ko od komandanata je vodio računa o povjerljivosti službenih stvari, pa i najvećih vojnih tajni. Stroge tajne su brzo izlazile na vidjelo u širi krug ljudi. *Jevđević iako odličan taktičar i političar neume da čuva tajne. Sve Čičine depeše pokazuje svima* - zapisano je 22. II 1945. godine.

Za tajne saznaju svi u jedinicama, pa i u njihovom okruženju, među stanovništvom. Tajne depeše brzo prelaze u svojinu širokog kruga ljudi na područjima gdje su stacionirani četnici. Što je depeša poslata sa višeg hijerarhijskog

nivoa utoliko se njeni primaoci napadnije predstavljaju kao ljudi od većeg povjerenja kod onih sa najvišeg mjesta. *Zato se o njima govori i na mestima gde to zbog neprijateljske špijunaže nije smelo da se čini* - piše u dokumentima.

U Dinari ne postoji nikakav ozbiljan rad. Nema nikakvog ni reda. Četnici su se podelili na Đujivce i Rokvićce, njihovi rasovi isto tako. I jedni i drugi se svakodnevno glože i svađaju pa se potom ta svađa prenosi na ulici i po kafanama. Prepričavanja i ogovaranja su bezobzirna. U tome se toliko daleko otišlo da se nikakva četnička tajna ne krije. Sve ono što se kao najveća vojnička tajna mora čuvati u Dinari nije nikakva tajna. Sve što se desi bilo sa jedne ili druge strane za tili čas se prenese u javnost i to se na veliko komentariše po kafanama i na drugim javnim mestima.[1143]

Da bi se sačuvala tajna nije se mogao pronaći efikasan lijek ni u Vrhovnoj komandi, ni u štabovima četničkih formacija na terenu. Smišljene su zamke za protivnika kojem je stalo do njihovog otkrivanja i saznavanja. Tako je naloženo da se o tajno zamišljenoj akciji Mihailovića *po potrebi rasturaju lažni glasovi o svojim namerama,* kako bi se neprijatelj zaveo i prevario. *Ovo se dostavlja malom broju starešina na ličnost i njihova je stvar kako će je i kome saopštiti i kako izvršiti.*

Nisu, dakako, izostajala stroga upozorenja za čuvanje tajni.

Tajnost u potpunosti mora biti zastupljena uz dodatak: *Intrige, prepričavanja i tome slično u korenu sprečiti.* Ili: *Prednje uputstvo dostavlja Vam se lično i strogo vodite računa da ono ne padne u tuđe ruke, jer ćete odgovarati odmah bez milosti Prekom Vojnom Sudu. Za vezu sa mnom i međusobno, kao i postojećim Gorskim Štabovima Jugoslovenske vojske, obraćam vam naročitu pažnju.*

Hoće li tajna ostati tajnom zavisilo je od mnogo čega. Pored ostalog, i od prirode i mentaliteta četničkih komandanata i drugih vojnih starješina. Posebno kada se tajna otprema na teren od Vrhovne komande. Svaki od komandanata htio je da se među borcima i u narodu predstavi kao osoba od naročitog *Čičinog* povjerenja. Draža je, kao, samo njemu to povjerio. Tako je tajna vrlo bzo postajala javna u širokom krugu ljudi i u boračkim redovima i u stanovništvu.

Strogo pov. tajne šire se u krugovima. Postaju svojina cjelokupnog boračkog sastava i mještana u područjima na kojima je stacionirana jedinica.

Kad se od komandanata prenese u borački sastav onda dospijeva i do zadnje kuće na planinskim vrletima. Pa i do protivničkih strana. Izdavane su stoga i posebne naredbe kakav odnos potčinjenih treba da bude prema Nijemcima, koji su s lakoćom saznavali četničke tajne. Komandant zapadne Bosne 22. II 1944. upozorava: *Tako često puta Nemci obećavaju da će četnicima dati sve što traže, a naši ljudi lakomi na sve to govore Nemcima sve što ih ovi pitaju.*

1143 Izveštaj kap. Ilije Jevtića od 20. II 1944. komandantu zapadne Bosne o svom radu u Dalmaciji i Lici, VII, Ča, k. 153, reg. br. 14/4 (H-V-506).

Mi svi Srbi čuveni smo po tome da neumemo čuvati tajne, ali danas u ovim teškim vremenima trebamo biti svi svesni i da imamo samo jedno pred očima, a to je Kralj i Otadžbina i da za njih samo živimo, radimo i ginemo. Naređuje zatim oduzimanje dozvola i punomoćja od četničkih oficira koji se šetaju po Banjoj Luci i sastaju sa Nijemcima.[1144]

Bezmalo u isto vrijeme, 10. maja 1944. godine, slično naređenje o odavanju tajni Nijemcima izdaje i četnički komandant azbukovačkog sreza. *Prolazeći kroz srezove primetio sam, da kroz narod bruji vest kako su četnici sa Nemcima i njihovim slugama. Ovo je došlo sada zbog toga što su pojedini bezumnici i samovoljni petljali neke stvari sa Švabama. Da se ovo dalje ne bi širilo naređujem da komandanti srezova živom rečju obaveste narod da mi sa Nemcima nemamo nikakav sporazum niti ćemo ikada imati. Svaki komandant sreza mora u ovome smislu izdati po jedan letak i održati više govora. Mi za sada ne vodimo borbu sa Nemcima već samo sa komunistima ali sa njima nemamo niti smo imali ma kakve mešavine.* I dodaje *da se niko nesme mešati niti činiti ma kakve razgovore sa okupatorom bez znanja i odobrenja ovog štaba. Prilažem 'ideološke osnove i 'Omladinski glasnik' koji uglavnom služe kao materijal za rad omladinaca u jedinicama.*[1145]

Međusobna saradnja se produbljivala do te mjere da je u drugoj polovini rata njemački okupator JVUO (Jugoslovensku vojsku u otadžbini) smatrao svojom vojskom. Hitler je, štaviše, odlikovao najpovjerljivije Dražine komandante. Recimo, kralj Petar II je odlikovao Pavla Đurišića Karađorđevom zvezdom. Tome Đurišiću je i Hitler dodijelio visoko odlikovanje gvozdenog krsta.

Tajnost te saradnje primorala je četničku propagandu da zatvori oči i prešutno prelazi preko svega, što je narod znao i vidio u tom savezništvu. Ona je vrtila jednu istu ploču o srpskom ponosu. Napadala je sve koji pristaju uz partizane. Pristaše toga pokreta naziva ustašama, a Hrvate u partizanima krvolocima srpskog naroda. Za Hrvate koji su stizali u partizanske jedinice govorila je da je riječ o ustašama koji se kriju pod imenom partizana kako bi lakše mogli provoditi teror nad srpskim stanovništvom. U krajnjem su ih sumnjičili da su srpski agenti. U lecima se Srbi pozivaju da napuste partizane i vrate svojim kućama.

Mi četnici gledamo ponosno svakom Srbinu u oči pošto se u našim redovima ne nalaze niti jedan koji nije dostojan da nosi Srpsko ime, a u Vašim partizanskim redovima nalaze se ne samo ti pošteni Hrvati kako ih vaše vođe nazivaju nego ima i najvećih ustaša krvoloka Srpskog naroda, koji i dalje kolju Srpski ispaćeni narod.

I u ovom letku, kao i u mnogim drugim, braća Srbi se pozivaju *da se osveste, da se trgnu, da progledaju, da vide ko ih vodi u partizanima,* da *priđu u*

1144 VII, Ča, k. 233, reg. br. 6/12, BH-X-640.
1145 VII, Ča, k. 77, reg. br. 16/2.

naše redove Četničke. U ovom letku se još predviđa i mogućnost da neko od *zalutalih sinova srpskih neće da stupi u naše redove pozivaju se da se vrate svojim kućama, a mi Vam garantujemo za vaše živote. Svima vam javljamo: povratite se i priđite u naše redove.*

Braća Srbi se pozivaju da pripaze: *Ako vas partizani teraju iz kuće pošto je njima u interesu da je kuća što više popaljeno kako bi oni mogli kazati kako su to učinili okupatori i da mogu širiti svoju propagandu vi kroz jedna vrata izađite a na druga uđite i tako kada budete u kućama svoje ćete kuće sačuvati.*

Činjenica da postoji i ono što se *ne može javno rasturati* ili pitanja *koja se ne mogu javno objašnjavati* upućivala je na problem tajne i njene zaštite. Na njeno strogo čuvanje ukazivano je i u instrukcijama za nacionalnu propagandu, kao i u vojnim naređenjima četničkih komandanata i štabova. Dokumenti vrve od saznanja mjera koje su u tom pravcu preduzimane. Mnogi lokalni komandiri i komandanti su ograničavali svako kretanje po selima za račun zaštite tajne ili suzbijanja, kako su je zvali, komunističke propagande. Tako je za vršenje kurirske službe za račun partizana presuđivano po kratkom postupku - smrću je kažnjavano i *udaljavanje od svojih domova od pada mraka do svanuća.* Oglasi su upozoravali *svako lice koje se u međuvremenu nađe van svoje kuće biće bez poziva ubijeno.*

Za sve počinjene usluge partizanskim jedinicama propisivane su od četnika najstrože kazne: pojedinačna ili masovna hapšenja, strijeljanja, konfiskacije pokretne imovine i nepokretnih dobara za opšte nacionalne svrhe, paljenje katuna - stambenih zgrada po selima.

Propisane su kazne za sve: za sabotaže, zlonamjerne greške, izdajstvo tajne, veze sa komunistima ili njihovo spasavanje, zaštita komunističkih simpatizera i jataka. *Za sve to postoji samo jedna kazna - Smrt.*

I mnogi komandanti su tajili od Draže stvarno stanje i odnose u svojoj sredini. Skrivali su ih šaljući netačne izvještaje na Ravnu goru. Svi su htjeli da donose odluke na svoju ruku. Uljepšavali su svoje izvještaje nadređenim komandama, naročito generalu Mihailoviću. U nastojanju da steknu simpatije privrženosti načelnika Vrhovne komande oni su pravili samohvalisave, u osnovi netačne, laskave izvještaje u kojima nisu vjerno predstavljali pravo stanje u svome domenu nadležnosti i djelovanja. Na tim osnovama su izbijale međusobne svađe. Česta su ogovaranja, potkazivanja, laži koje se unose u te izvještaje. Zbog toga su izbijale i tuče, pa i ubistva u nekim jedinicama. Česte su denuncijacije povodom iskrivljenog predstavljanja stvarnosti. Drugi su, opet iz svojih razloga, pisali višim komandama, pobijajući ono što je navedeno u zvaničnim izvještajima o vojnoj i političkoj situaciji u zoni djelovanja štaba ili komande koja ih šalje. Među pojedinim komandantima nisu bili rijetki ni međusobni obračuni i sukobi koji su imali za posljedicu niz ubistava bilo s jedne ili s druge strane.

OZNA U VRHU DRAŽINE KOMANDE

Nevidljivi konci suptilne izdaje unutar četničkog pokreta

U redovima pripadnika ravnogorskog pokreta, osim neposlušnosti, samovolje i raskola među komandantima, započela je i jedna krajnje suptilna izdaja čiji su konci bili potpuno nevidljivi. I NOP-ovska OZNA je, poput Nijemaca, imala na raspolaganju mnoge obavještajne izvore u vrhu Dražine komande. Ona je imala na raspolaganju mnoge zarobljene četnike, ali i one koji su u toku rata radili za partizane, boraveći u neposrednoj Dražinoj blizini. Do danas još nisu rasvijetljene mnoge tajne u vezi sa špijuniranjem čitavog ravnogorskog pokreta, komandanta i njegovog štaba.

I dok su vodili borbe po Bosni, jedva spasavajući žive glave, četnici prvaci Draža, Kalabić, Račić i Keserović nisu ni slutili šta im je pripremljeno. Otpočela je realizacija dobro smišljenog scenarija koji će im na kraju svima zajedno i svakom ponaosob zapečatiti sudbinu i domalo lišiti života. Još krajem 1944. i početkom 1945. godine Draža je počeo da dobija radiograme koje je u ime zarobljenog majora Trifuna Ćosića slala OZN-a. Njihov sadržaj je bio usmjeren na to da se prati kretanje Dražinih jedinica, da se sam Draža zadrži u zemlji, te da se preostali njegovi odredi namame u Srbiju, kako bi lakše bili pohvatani. Zato je OZN-a veoma uspješno dezinformisala Dražu o stanju u Srbiji i raspoloženju naroda. *Narod je u iščekivanju i pita gde ste vi, da prekratite ove patnje.* Tako je glasila jedna u nizu rečenica iz tih radiograma otpremljenih sa ciljem da kod Draže stvore utisak da ga Srbija s nestrpljenjem očekuje i da su sve pripreme za njegov doček i dolazak već završene. Eto zašto su Draža i Kalabić, nakon preživljenog pakla Jezerice i Zelengore, sa toliko nade i optimizma krenuli u Srbiju. Utopljenici se hvataju za one slamke koje mogu da stvore snažnu iluziju da će izaći na sigurnu obalu spasa. Nakon obračuna sa ustašama Modriče i zauzimanja ove varošice lažnim radiogramima je povjerovao i Kalabić, komandant kraljevske garde. Godine 1945., 18. februara, on javlja Ćosiću, to jest OZN-i: *Dragi brate Ćosiću, ja se nalazim u oblasti Doboja, u ogorčenoj borbi sa crvenima. Gde si ti? Gde su tvoje snage? Koliko imaš ljudi? Molim te kao brata uhvati vezu sa Slavkom na mome terenu i da se javi preko vas radi prijema materijala. Molim te javi mi opširno situaciju kod tebe, kako se narod drži i stanje na mom terenu. Održavaj redovno vezu. Pozdrav svima tvojim hrabrim vojnicima a tebe bratski pozdravlja major Kalabić.*

Draža je u početku sumnjao u depeše koje mu je u Ćosićevo ime slala OZN-a. Zato je tražio legitimisanje koje kod pripadnika roda veze predstavlja jednu od najvažnijih radnji. Tablice za legitimisanje, kao i šifre za radio vezu sa komandantom vojske, izrađuju uglavnom sami komandanti veze. Major Ćosić niti je bio radio telegrafista niti se bog zna kako razumijevao u sistem veze. Umjesto njega taj posao mora uraditi neko drugi ko je odlično poznavao funkcionisanje sistema veze pri Vrhovnoj komandi četničke vojske. Ne zna se još ko je taj neko. On je uglavnom uspješno izveo legitimisanje i od tada Dra-

ža je prestao da sumnja u autentičnost *Ćosićevih* radiograma. Od tada počinje najmasovnije, a istovremeno i najlakše, hvatanje veoma važnih pripadnika Dražinog pokreta, njegovih najbližih saradnika i vojnih operativaca. Organi OZN-e su bukvalno naručivali vrijeme i mjesto na kome će pohvatati Dražine vojnike i saradnike.

Kolaboracija kao centralno pitanje ratne politike i uloge četničkog pokreta

SAPLITANJA U PROTIVRJEČNOSTIMA

Draža sa četničkim vodstvom i ravnogorski pokret u cjelini kretali su se u velikim strategijskim protivrječnostima. Deklarisali su se kao patriotski i antiokupatorski, a prešli na pozicije saradnje sa okupatorima i kvislinzima. U ratnom programu su proklamovali obnovu Jugoslavije. U praksi je njihova nacionalna politika ustrojena kao šovinističko-revanšistička prema Hrvatima i Muslimanima, a prema Makedoncima i Crnogorcima kao nacionalističko-unitaristička. U izvještaju šefa britanske Vojne misije brigadira F. Maklejna od 6. novembra 1943. godine navodi se da je politika četničkog pokreta nacionalistička i da je *izrazito velikosrpska i antihrvatska.*[1146] Dugo je uživao snažnu podršku Saveznika da bi je sopstvenom krivicom izgubio u drugoj polovini rata.

Kolaboracija sa okupatorima i kvislinzima je centralno pitanje ratne politike i uloge četničkog pokreta. Politička i vojna strategija i njeno ostvarenje je ključ za rasvjetljavanje te složene pojave. Kako je oblikovana i u čemu je njena suština?

Draža je srpski nacionalista i ultramonarhista. Do rata je pripadao građanskoj grupaciji prozapadne političke orijentacije. Sljedbenici te orijentacije u uslovima okupacije nakon aprilskog rata 1941. bili su zaplašeni okupatorskom snagom, čak i dezorijentisani. Glavnina vodstva političkih stranaka, sa kraljem na čelu, izbjegla je iz zemlje. Njihove pristaše koji su ostali u zemlji izgubili su samopouzdanje, obezglavljeni te nezadovoljni načinom vođenja i ishodom aprilskog rata.[1147] Usto su šokirani saznanjem o genocidu nad Srbima u NDH. Jedan broj predratnih političara, privrednika i činovnika, osim

1146 *Tito-Churchill, Strogo tajno*, izabrao i pripremio Dušan Biber, Beograd-Zagreb, 198.1, str. 34.
1147 Milija Stanišić, *Strategijske vertikale Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije, 1941-1945.*, ISI, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1999., str. 270.

toga, stupio je u službu okupatorima. Postali su dio okupacionog sistema. Neki su krajčili od bilo kakvog angažmana čuvajući neutralnu poziciju. U prozapadnoj građanskoj grupaciji snažan je bio i konzervativizam njene elite. Ona više nije imala sposobnosti da iskaže opšti nacionalni interes. Nije imala ni političku volju da vodi borbu protiv okupatora. Svim silama je htjela da očuva stari društveni poredak i monarhiju. Daleko je od mogućnosti da organizuje i povede oslobodilačku borbu protiv okupatora. Iz takvih uslova je, eto, izrasla strategija četničkog pokreta.

Draža je na Ravnoj gori stvorio vojno-četničku organizaciju. Proglasio ju je antiokupatorskom snagom. Pri tome se oslanjao na aktivne oficire. Ovi potonji su, opet, prilježno prihvatili taj zadatak. Htjeli su da time povrate izgubljeni ugled u narodu zbog sloma jugoslovenske vojske u aprilskom ratu. Tim nastojanjima je pomogla tradicija četništva u Srbiji, te popularnost dinastije Karađorđevića. Već u ljeto 1941. godine Draži su pristupili neki političari iz Zemljoradničke, Demokratske, Radikalne i Republikanske stranke, te pojedinci iz doratnog Kulturnog kluba u Beogradu (Dragiša Vasić, Stevan Moljević, Đuro Đurović, dr. Mladen Žujović, dr. Miloš Sekulić, Lazar Trkulja i drugi). Zahvaljujući njihovoj djelatnosti četnička vojna organizacija je sticala i karakter pokreta.

Nekoliko mjeseci prije invazije okupatora, Mihailović je postao zamjenik načelnika Štaba armijske oblasti u Mostaru. Njegov ratni raspored je nosio oznake pomoćnika načelnika Štaba Druge armije s kojom se u vrijeme sloma nalazio u sjevernoj Bosni. Do aprila 1941. godine on se ni po čemu nije izdvajao od mnogih drugih jugoslovenskih generalštabnih oficira - ponešto natprosječno, odgojen u tradicionalnom vojnom načinu razmišljanja, iako je pokazivao izvjesnu nezavisnost mišljenja.[1148] Od jezika je govorio francuski i

1148 Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu, 1941-1945*, Liber, Zagreb, 1979., str. 126. Draža Mihailović je rođen 1893. godine u Ivanjici. Bio je generalštabni pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Učestvovao u balkanskim ratovima i u I svjetskom ratu. Do II svjetskog rata bio na službi u trupi, Kraljevoj gardi, vojni izaslanik u Sofiji i Pragu (1935-1937) i pred sam rat pomoćnik načelnika Đeneralštaba Primorske armijske oblasti. U aprilskom ratu 1941. bio načelnik Operativnog odjeljenja Štaba 2. armije. U momentu kapitulacije (17. aprila 1941. godine) našao se u okolini Doboja odakle se sa oko 30 ljudi (oficira, podoficira, žandarma i nešto vojnika) prebacio 11. maja na Ravnu goru (sjeverozapadne padine planine Suvobora). Tu je formirao štab pod nazivom Komanda četničkih odreda jugoslovenske vojske. Njegov cilj je da organizuje vojne snage koje će, u momentu savezničke invazije na Balkan, stupiti u dejstvo radi uspostavljanja monarhije. Sa izbjegličkom kraljevskom vladom povezao se krajem septembra 1941. godine. Ona ga prihvata kao svog legitimnog predstavnika u zemlji. U izbjegličkoj vladi dr. Slobodana Jovanovića kao premijera imenovan je 11. januara 1942. godine za ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva. Na tom položaju je ostao do 28. avgusta 1944. godine. Ukazima kralja Petra II unaprijeđen je u čin brigadnog (7. decembra 1941), divizijskog (19. januara 1942.) i armijskog generala (17. juna 1942.). Desetog juna 1942. njegov štab je pretvoren u Komandu JVUO, a on imenovan za načelnika štaba. Proklamovani ustanak u tzv. *datom momentu* nikada nije ostvario. Sve vrijeme II svjetskog rata, u saradnji sa okupatorima i kvislinzima, vodio je borbu samo protiv NOP-a koji je organizovala KPJ. Poslije rata se kao odmetnik skrivao u istočnoj Bosni. Početkom marta 1946. godine pao je u ruke organa bezbjednosti u FNRJ. Kao izdajnika i ratnog zločinca, Vrhovno vijeće Vrnovnog suda FNRJ osudilo ga je na smrt strijeljanjem; strijeljan u julu 1946. godine. Suđenje Draži i grupi još 23 pripadnika

bugarski, a samo izdaleka je poznavao međunarodna zbivanja. Vrlo malo je imao vojne i političke pronicljivosti i fleksibilnosti za čovjeka koji je slučajem postao vođa jednog pokreta u zemlji. Duboko je bio odan dinastiji i političkom poretku srpske dominacije u Jugoslaviji kao zemlji duboko podvojenoj starim nacionalnim i vjerskim svađama, sada rastrzanoj okupacijom od sila Osovine, te socijalnom i političkom revolucijom.

"ISKRENI PATRIOTA", "TRAGIČNI IDEALISTA" ILI "ŽRTVA FANATIZMA"

Šurovao sa okupatorima - službovao kvislinzima

Doratni novinar *Politike* i publicista Milo Vasović načinio je 18. septembra 1942. godine intervju sa Mihailovićem. Bilo je to na Sinjajevini, u selu Lipovu, kod Kolašina. Vasović taj intervju, namijenjen inostranim medijima, završava ushićenjem nesvojstvenim profesionalcu. Njegovo ushićenje je, kako kaže, proizvod saznanja da Dražu *sve radio-stanice sveta zovu najvećim vojskovođom pokorenih naroda Evrope.*

Draža je bio školovani oficir. Kažu da je Stendala čitao na francuskom jeziku. Premda ličnost vična obavještajnom radu i diplomatskim igrama, mnogi ga smatraju *žrtvom fanatizma.* Tu ocjenu zasnivaju na činjenicama da on do posljednjeg trenutka nije shvatio da je njegov pokret u Jugoslaviji izgubio sve bitke i rat u cjelini. Nije bio u stanju da se pomiri s tim da su poraženi i njegov program Velike Srbije i svekolika ideja njegovih istomišljenika u svijetu.

Oni koji pokušavaju da ga rehabilituju za sebe kažu da nisu idejno-politički opterećeni. Nazivaju ga *iskrenim patriotom, brižnim za narod i tragičnim idealistom.*

Želio je da prevari sve da bi, najzad, prevario i samog sebe. Postupno su ga, što nije neobično, svi odbacivali: i *njegov* srpski narod, i zapadni saveznici, i Rusi, i njegova izbjeglička vlada sa kraljem Petrom II na čelu. Ostavili su ga i njegovi najvjerniji saborci kao što je Nikola Kalabić. Rođena njegova djeca su ga iznevjerila: ostavila su ga i otišla u Titove partizane. Učinila su ono što nije htio njihov otac - da se bori protiv fašističkog okupatora. Četiri godine je šurovao sa okupatorima i službovao kvislinzima. Obećavao da će *zabiti nož u leđa okupatoru kad dođe vreme* i odustao. Na kraju ratnog puta, umjesto noža u leđa, njemačkih trupa u sjevernoj Bosni, da bi preživio iza leđa Sremskog fronta stao je pod zaštitu okupatora. Na švabe ni da pljucne, a kamo li metak da opali. Ništa od toga. Još šalje izaslanike kod Pavelića u aprilu 1945.,

četničkog pokreta, ljotićevaca i funkcionerima okupatorske uprave grada Beograda održano je od 10. juna do 10. jula 1946. pred Vojnim vijećem Vrhovnog suda FNRJ u Beogradu.

petnaestak dana prije dana Pobjede. Nudi mu savezništvo za borbu protiv nadolazeće *komunističke opasnosti* - kako je govorio.

Možda i neosporni autoritet do kraja rata, i kao autoritativni vođa pokreta, imao je stanovitih teškoća pri uspostavljanju svoje neprikosnovenosti među saradnicima i potčinjenima. Kreator i neposredni utemeljitelj vojne organizacije na prostorima cijele Jugoslavije. Tvorac je strategije *čekanja* i odlaganja borbe protiv okupatora, a za uništenje NOP-a. Odabirao je i postavljao glavne četničke rukovodioce. Čvrsto je držao veze sa izbjegličkom vladom i sa zapadnim saveznicima.

Od dolaska na Ravnu goru počeo je da uspostavlja veze sa vođama crnogorskih četnika. Ta veza je profunkcionisala tek u oktobru 1941. godine. Do tada su već prohujali julski ustanak i početak nove partizanske plime skraja septembra te godine. Dok je uspostavio čvršće veze sa Dalmacijom, Likom, Kordunom i zapadnom Bosnom u 1942. godini, KPJ je već stajala na čelu tamošnjih srpskih ustaničkih masa. Njihov spontani oružani otpor ustaškom genocidu ta partija je prevela na put borbe protiv okupatora i kvislinga. Punih pet mjeseci Draža i njegovo vodstvo nisu imali kontakta sa kraljevskom izbjegličkom vladom u Londonu.

Kao pomoćnik načelnika štaba 2. armije u aprilskom rasulu države i vojske 1941. godine Draža se nije, poput većine oficira njegovog ranga, predao okupatoru. Iz Bosne gdje ga je zatekla okupacija došao je na Ravnu goru na obroncima Suvobora 11. maja 1941. Bio je na čelu grupe od 26 oficira, podoficira i vojnika. Tamo se samoinicijativno latio stvaranja vojnočetničke organizacije kao glavne nacionalne snage u okupiranoj zemlji. Nije imao političkog obrazovanja, širinu pogleda i sposobnost predviđanja razvoja događanja. Zato od početka nije shvatio karakter Drugog svjetskog rata i njegovu antifašističku suštinu. Nije uviđao da poraz fašizma u svjetskim razmjerama neizbježno vodi ka društvenim promjenama predratnog stanja. Nije uočavao ni neminovnost društvenih promjena na tlu Jugoslavije. Nije razumijevao ni odnose među Saveznicima u vođenju balkanske politike: potcjenjivao je ulogu SSSR-a na Balkanu. Istrajavao na uvjerenju da će ga britanska vlada zbog ideoloških razloga bezuslovno podržavati nezavisno od stvarnog odnosa snaga četničkih i NOP-a. U jesen 1941. godine proglašava partizanski pokret za neprijatelja broj 1. Da bi ga uništila četnička vojska sve do kraja rata je sarađivala sa okupatorima i kvislinzima.

FRANCUSKI DRAŽA KAO DE GOL (?!)

... Francuski Draža - veliki sin tog plemenitog naroda... - general De Gol nije ni jednog dana prestajao - kao i general Mihailović - da se bori za čast svoje Otadžbine, slobodu i veličinu Francuske... Poređenje Mihailovića sa De Go-

lom dato je u vojnoj emisiji Londonskog radija 30. novembra 1942. godine. Imajući u vidu tvrdnju kako su Šarl De Gol i Draža Mihailović bili u istoj klasi francuske vojne akademije, iako se nikada nisu sreli, Predrag Matvejević je istražio i načinio studiju *Šarl De Gol spram Draže Mihailovića i Josipa Broza*. Ne samo takva tvrdnja nego i pokušaji srpske istorije da četništvo prikaže kao nacionalni i oslobodilački pokret izlažu javno mnijenje obmanama. Slično je i sa hrvatskom poviješću koja se, kako piše Matvejević, nije usudila reći sve što je bila dužna o ustaškim zločinima. Ta studija je objavljena u knjizi Predraga Mavejevića *Svijet ex* u Francuskoj, Italiji i Njemačkoj. On je u Institutu *Charles de Gaulle* u Parizu istraživao dokumente koji su mu omogućili da utvrdi činjenice u vezi sa pitanjem je li tačno da su De Gol i Draža bili u istoj klasi francuske vojne akademije.

Matvejević je ustanovio da Draža i De Gol nisu bili zajedno u francuskoj vojnoj akademiji. Nikad se nisu ni susreli. On je pogledao popise pitomaca Saint-Cyra - Mihailovićeva imena nema ni prije ni poslije De Golove klase. Arhivi bilježe da je Draža 1930. godine bio na šestomjesečnom artiljerijskom tečaju u Francuskoj, a u De Golovom dosjeu stoji da je on u to doba bio na Bliskom istoku, u Libanonu i Siriji.

U samoj Francuskoj, poniženoj i pregaženoj u Drugom svjetskom ratu, koji su nazivali *čudnim ratom,* čak su i komunisti sve do kraja 1942. godine veličali primjer *smionoga srpskog generala Mihailovića.* Taj stav je podržavan i tradicionalnim simpatijama prema Srbiji. U februaru 1943. godine De Gol je odlikovao Dražu Mihailovića ordenom *Francuskih slobodnih snaga.* Matvejević piše da je on istaknuo primjer *legendarnog heroja, simbola najčistijeg rodoljublja i najvećih jugoslovenskih vojnih vrlina generala koji se uz podršku rodoljuba ne prestaje boriti na zaposjednutom nacionalnom teritoriju gdje stalno izaziva okupatorsku vojsku pripremajući konačan napad koji će voditi oslobođenju domovine i cijelog svijeta zajedno s onima koji nisu nikada prihvatili potčinjavanje jedne velike zemlje brutalnom osvajaču.* To obrazloženje odlikovanja Matvejević kaže da je preuzeo od profesora Stevana K. Pavlovića na Sveučilištu na Southamptonu. Saradnici spomenutog instituta u Parizu nisu uspjeli naći taj citat među aktima *Slobodne Francuske.* Po tome bi se moglo zaključiti, kako sa rezervom iznosi Matvejević, da je taj akt završio među odlukama koje komisija za odlikovanja nije prihvatila. U svojim memoarima sam je De Gol zapisao: *Dodelio sam Mihailoviću ratni križ u veljači 1944. godine (bilo je to godinu ranije, 1943.). Dao sam javno saopćenje u vezi sa tim kako bih ga (Mihailovića) ohrabrio u trenutku kada mu je tlo izmicalo pod nogama* (Tom II, str. 203). Kažu da je i sam Staljin zamjerio De Golu što je odlikovao Mihailovića, iako je sve do Teheranske konferencije i sam održavao stanovite veze sa jugoslovenskom izbjegličkom vladom.

Dražina nastojanja da se sporazumije s Nijemcima o uzajamnom nenapadanju mogla su se shvatiti na početku kao neka vrsta taktike prema nadmoćnoj sili. To se moglo tumačiti i željom da se, pred okupatorima, olakša položaj

srpskog naroda izloženog najvećem stradanju. Ali četnički pokret nije samo prekinuo svaku saradnju sa partizanima nego je započeo napad na njih oružjem i opskrbom koju su im stavili na raspolaganje prvo Italijani, a zatim, u Četvrtoj i Petoj ofanzivi i Nijemci. To se pretvorilo u kolaboraciju. Komunisti i partizani su postali veći neprijatelji za četnike nego okupatori i kvislinzi. Oni su čak provodili akciju *odmazde* nad civilnim stanovništvom.

Matvejević smatra da je nacionalistička izmišljotina o zajedničkom školovanju i prijateljstvu iz mladosti Draže i De Gola.

Taj De Golov primjer sa Dražom je već zaboravljen, a pitanje je koliko je ostalo naklonosti francuskih rodoljuba prema Srbiji što je potamnjela u minulim ratovima 1991-1995. godine.

Još se potkraj Drugog svjetskog rata prosrpski stav Francuske teško mirio sa svjedočenjima sa Balkana i optužbama Draže za izdaju. De Gol je zauzeo stav prema Mihailoviću na početku rata kada još nije bilo riječi o *četničkoj izdaji*. Po svom običaju i karakteru nije bio sklon odstupanju od svojih stavova.

Tako i branitelji četništa gube tlo ispod nogu u pokušajima stvaranja mita o odnosu De Gola i Mihailovića. Matvejević o tome piše: *Pogotovo kasnije, u doba rata devedesetih godina, kad su mi prijatelji iz Beograda pokazali filmske zapise o skupovima na Ravnoj gori, praćene razularenim terevenkama, bjesomučnim besjedama, poklicima, puškaranjem, četničkim uniformama, kokardama, redenicima, ocilima, barjacima s mrtvačkom lubanjom, pretpostavljao sam da nitko u to neće povjerovati. To su izmislile ustaše*, reći će.[1149]

Nije suvišno napomenuti na kraju da *Rječnik djela De Gaullea s komentarom* (izd. Rion, 1975.), koji su s odanošću i stručnošću priredili suradnici Instituta koji nosi De Golovo ime, potvrđuje da je Draža Mihailović *prihvatio pomoć Talijana*, te da je *poslije rata suđen zbog izdaje*. (Str. 547). Sama *izdaja* se pritom ne dovodi u pitanje i ne komentira, piše Predrag Matejević.

RASCJEP U DRAŽINOM POKRETU

Četvorica najistaknutijih komandanata i jedan publicista odlučili su da narodu kažu *pravu istinu o značaju događaja koji se primiču sve bliže*. Smatrali su za svoju *svetu dužnost prema Kralju i narodu* da objave i proglas, koji potpisuju kao *Nezavisna grupa nacionalnog otpora JVUO*. Tu grupu su sačinjavali đeneralštabni potpukovnik Zaharije Ostojić, rezervni potpukovnik Petar Baćović,

1149 Predrag Matvejević, *Šarl de Gol spram Draže Mihailovića i Josipa Broza*, feljton, *Oslobođenje*, Sarajevo, 2. - 14. IV 2004.

đeneralštabni potpukovnik Pavle Novaković i major Vojislav Lukačević, te publicista Velimir Krivošić.[1150]

Uvidjeli su da svi narodi svijeta oštre glogov kolac da njime probiju Hitlerov Treći Rajh, koji je *celu Evropu pretvorio u nepregledno roblje i zgarište*, te *svojom poganom nogom krenuo u dubine svete ruske zemlje. Svježe armije Saveznika Velike Britanije i Amerike donose Hitleru užas i stravu, a pokorenim narodima vaskrs i slobodu. Porobljeni narodi od Norveške do Francuske i Italije, od Poljske do Grčke i Albanije dižu glave i stupaju u borbu sa nekada silnim Hitlerovim vojskama. Sad te vojske u bjekstvu traže spas. U tim istorijskim časovima samo se ne čuje glas vojske koja je jedina u svetu stala hrabro pred Hitlerove razbojničke horde.* Po potpisnicima je ta vojska *u bezbroj bitaka po celoj našoj zemlji nemilosrdno tukla 1941., 1942. i 1943. godine Hitlerove horde.* Nazvali su tu vojsku hrabrom vojskom. Kažu da je stekla *najveće divljenje svih velikih saveznika i celog kulturnog sveta, ali se njen glas danas nigde ne čuje.* Zašto? *Krivicom našeg vojnog i političkog vodstva* - odgovara ta Grupa nacionalnog otpora. To vodstvo okrivljuju što su *prekinute veze sa našim velikim i moćnim saveznicima, čijoj smo strani stali istorijskog 27. marta 1941. godine, a sa kojom smo neizmenjivo i neporecivo povezali svoju sudbinu na život i smrt. Time je prestala i veza između NJ. V. Kralja Petra II i JVUO. Između Kralja kao vrhovnog komandanta i JVUO nema više posrednika.* Onda citiraju kraljev govor 12. IX 1944. godine preko Radio-Londona. Oni su taj govor shvatili kao naredbu koju oni kao potpisnici proglasa hoće *da ispune do kraja* da bi zemlju izvukli iz ćorsokaka *u koji su dovedeni kratkovidom, kolebljivom i nedoslednom politikom.* U tom cilju su obrazovali Nezavisnu grupu nacionalnog otpora JVUO sa zadacima: *odmah obustaviti građanski rat, otvoriti svim raspoloživim snagama borbu protiv okupatora, da se sva politička pitanja rešavaju posle rata u punoj slobodi sredstvima demokratije; svaki pokušaj posle pobede nasilnog menjanja političkih ustanova u zemlji onemogućiće silom. Grupa će postojati do povratka kralja i obrazovanja vlade u zemlji.* Zato su *rešili da vaspostave veze sa kraljem, sa velikim Saveznicima, da sklope sporazum sa partizanskim odredima (NOV) o međusobnom nenapadanju. O rezultatu tih napora 'izvestićemo vas blagovremeno'.*

Vojislav Lukačević je 11. IX 1944. godine uputio pismo komandantu 29. hercegovačke NOU divizije. Molio ga je da naredi potčinjenim jedinicama da obustave napad na četničke jedinice i da odredi predstavnike, mesto i vreme sastanka sa njegovim predstavnicima radi dogovora o *zajedničkim operacijama protiv Nemaca, ustaša i drugih saradnika okupatora.* Na to pismo Lukačević nije dobio nikakav odgovor.

1150 Objavili su ga *Preobraženje* 1944. godine, što po pravoslavnom crkvenom kalendaru svake godine pada 19. avgusta.

Ako po ovome predlogu izostane sa Vaše strane volja da se spreči uzaludno prolivanje krvi i povede opšta akcija protiv okupatora, posle ovoga, mi nećemo moći zato da primimo odgovornost ni pred narodom ni pred našim saveznicima za dalje posledice dosadašnje borbe.[1151]

Nezavisna grupa nacionalnog otpora (JVUO), objavljujući svoje odluke, stavlja do znanja da je riješila da *ponovo otpočne sa ofanzivnim operacijama protivu okupatora i svih onih koji se nalaze u njihovoj službi, da bi se vratili zajedničkoj borbi naših Saveznika.* Na kraju su pozvali sve Srbe, Hrvate i Muslimane da pristupaju u jedinice *Nezavisne grupe Nacionalnog otpora JVUO.*[1152]

OŠTAR RAZDOR U VODSTVU

Krajem marta 1945. došlo je do definitivnog raskida između Draže i grupacije oko potpukovnika Pavla Đurišića. Draža je već bio donio odluku da se četničke snage preformišu u gerilske grupe i da se iz Bosne vrate u svoje krajeve. Đurišić se tome odlučno usprotivio. Odlučio je da se sa svojom grupacijom probija južno od Save ka Sloveniji. Sa njim su se saglasili prvi titularni Dražin zamjenik Dragiša Vasić, Zaharije Ostojić, Mirko Lalatović, Luka Baletić, Petar Baćović i svi crnogorski, hercegovački i sandžački komandanti. Od srbijanskih čelnih ljudi prišli su mu komandant istaknutog dijela Vrhovne komande general Miodrag Damjanović, komandant Četvrte grupe jurišnih korpusa kapetan Dragoslav Račić, komandant Rudničkog korpusa kapetan Dragomir Topalović, komandant Mlavskog korpusa kapetan Jagoš Živković, komandant Kosovskog korpusa major Blažo Brajović.[1153]

U nastalom rascjepu Đurišiću u odlasku na put prema zapadu pridružio se sandžački četnički vođa Vuk Kalaitović, ali je ubrzo promijenio mišljenje i sa oko 200 svojih boraca krenuo natrag prema Sandžaku.[1154]

Glavnina bosanskih četnika nije prišla ni Đurišiću ni Mihailoviću - jednostavno se razišla. Utonula je u masu pravoslavnog stanovništva Bosne otkud je i došla; drugi su otišli u bosanske šume i tamo ostali još dugo nakon završetka rata. Tako su u završnici postojale četiri grupe četnika. Svaka je išla svojim putem u nadi da izbjegne nadolazeću propast: grupa vjerna Mihailoviću, gru-

1151 Arhiv VII, Ča, k. 142, reg. br. 24/1.

1152 Original (pisan na mašini, ćirilicom, umnožen na šapirografu) u Arhivu VII, Ča, k. 222, reg. br. 16/3 (BH-P-13). Dokument je na pojedinim mjestima nečitak zbog slabog otiska na šapirografu.

1153 Dr. Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori 1941-1945.*, Cetinje, 1977., str. 528-536.

1154 Gojko Banović, Kosta Stepanović, *Kako je uhvaćen Draža Mihailović*, *Politika*, od 5. VII do 17. IX 1962. Zadnju fazu putovanja Đurišićeve grupe vidjeti: Predrag Lj. Cemović, *Od Podgorice do Gradiške,* Glasnik SIKD, Srpsko istorijsko-kulturno društvo, *Njegoš,* Chicago, jun 1961., str. 44-88.

pa uz Đurišića, Bosanski četnici koji su se povukli. Đurišićeva grupa u kojoj su bili političke vođe i sveštenici, te četnički komandanti Ostojić, Baćović, Vasić, pala je u ruke ustaša. Svi su poubijani. Od vojske onih koji su s Đurišićem krenuli iz Crne Gore, te onih koji su mu se pridružili na putu za Zapad, preživjelo je možda manje od četvrtine. Osim spomenutih, postojala je grupa bosanskih četnika koji su se povukli u šume.

Još jedna grupa poznata kao Đujićevi i Jevđevićevi četnici krenula je put Slovenije u nadi da se dočepa zapadnih saveznika antihitlerovske koalicije. U trasiranju njihovog prolaza kroz Sloveniju stanovitu ulogu odigrao je svojom propagandom vojvoda Dobroslav Jevđević. Dok su se Đujićeve jedinice približavale Sloveniji on se posebnim proglasom obratio slovenačkoj javnosti. Javno je tražio pomoć u transportu i zbrinjavanju boraca i civila koji su u bjekstvu ispred NOVJ-a pri kraju Drugog svjetskog rata.[1155]

Jevđeviću to nije bila prvina u susretima sa Slovenijom i boravkom u tom dijelu Jugoslavije. I ranije je on po Dražinom nalogu dolazio u tu sredinu, koja ga od početka nije prihvatala zbog njegovog poniznog klanjanja pred okupacionim i kvislinškim vlastima. Četništvo i *četnička stvar* nisu dobro stajali u Sloveniji. Jevđević je od prvih dolazaka uočio neveselo stanje među Dražinim pristalicama. Razjedeni inače iznutra, rastrzani su i zbog odsustva bilo kakve vojne aktivnosti osim u saradnji sa kvislinškim režimom generala Leona Rupnika i sa okupacionim formacijama. Bili su marginalni dio *Jugoslovenske vojske u otadžbini...*

1155 Momčilo Đujić, četnički vojvoda u rangu majora. Organizator četničkog pokreta u Dalmaciji, komandant tzv. Dinarske četničke divizije i Dinarske vojno-četničke oblasti. I ta četnička grupacija i taj vojvoda su počinili brojne zločine nad pripadnicima srpskog i hrvatskog naroda podjednako kao i nad antifašistima i njihovim porodicama. U neke jame - masovne grobnice bacili su čak više Srba nego Hrvata.

Brojni su dokumenti o saradnji ove četničke grupe sa njemačkim i italijanskim okupacionim trupama i sa ustašama NDH. Ponudio je saradnju Italijanima pod uslovom da mu daju oružje i obezbijede vlast u srpskim selima i naseljima, što su oni i odobrili.

- 8. avgusta 1943. pop Đujić izvještava komandanta italijanske divizije *Zora* o uspješnoj saradnji četnika i Italijana u borbi protiv NOV-a.

- Četnički komandant Jevđević, valjda iz ljubomore, optužio je svog kolegu Đujića da se bavio švercom i da je *četničkim parama* kupio kuću u Zadru.

- Otpravnik poslova kraljevske vlade u Bernu Jurišić, u svom telegramu vladi u Londonu, optužuje Đujićeve četnike za saradnju sa italijanskim okupatorom u borbi protiv partizana. Jurišić tvrdi da borbu protiv Italijana vode isključivo partizani, u kojima učestvuju i Srbi i Hrvati i oni, za razliku od četnika, beskompromisno istupaju protiv ustaša.

- Svjedočanstvo o kolaboraciji popa Đujića jeste zapovijest poglavnika NDH od 21. XII 1944. hrvatskim postrojbama da neometano propuste i obezbijede prolaz Dinarskoj četničkoj diviziji do njemačke granice. U naredbi stoji: *Na temelju sporazuma između vlade NDH i vlade Njemačke otpremit će se četnička skupina popa Đujića, ukupne jakosti oko 6.000 ljudi, iz područja južnog Bihaća i južne Like prema sjeveru u Njemačku. Zapovijedam: 1. da sve oružane postrojbe... nesmetano propuste ovu četničku skupinu. Tko se ogriješi o ovoj zapovijedi, stavit će se pred Ratni sud... 2. da četničku skupinu popa Đujića... prati popratna postrojba hrvatskih oružanih snaga, koja se u sporazumu s njemačkim zapovjedništvom ima brinuti za uredan i nesmetan prolaz skupine. 3. Ukoliko pomenuta četnička skupina bude prolazila područje pojedinih hrvatskih zapovjedništava, odgovorni zapovjednici izvijestit će odmah i najažurnije Minors-Operod.* Potpis poglavnika A. Pavelića.

Slovenskoj nacionalnoj javnosti - obratio se posebnim proglasom štab Dobroslava Jevđevića decembra 1944. U bezizlaznoj situaciji u kojoj se našao četnički pokret u cjelini zapali su i četnici Dinarske divizije. Oni su u to vrijeme jedini spas vidjeli u prebacivanju u Sloveniju a odatle dalje na zapad.[1156]

Situacija je kod nas kritična - najprije Jevđević citira telegram vojvode Đujića. *U sklopu operacije 8. korpusa NOVJ-a za oslobođenje Dalmacije*[1157] *cela 16. divizija zvana 373 'Tigar' danas u selu Žagroviću kod Knina pred partizanima kapitulirala sa svim ljudstvom, spremom i oružjem.*[1158] *Partizani zauzeli Knin i došli do ogromnog ratnog materijala. Sada se ubrzano manji Njemački garnizoni iz Gračaca, Otočca, Srba i Lapca povlače prema Bihaću. Mi smo pretrpeli velike gubitke razbijajući blokadu. Danas smo imali 800 mrtvih i ranjenih. Sa 6000 boraca i 1000 izbeglica povlače se prema Lapcu. Naše pitanje odmah treba rešiti. Jedini je izlaz da nas transportuju za Sloveniju, barem privremeno a odatle bi oporavljeni i pripravni mogli da krenemo na liniju Kupe, koju Ti tražiš. Drugog rešenja ne može biti. Sve borce i narod treba spasiti. I mi smo danas krenuli kroz borbu, krv i sneg u neizvesnost. Rešavajte odmah ovo i izvestite me. Za naš transport kao i transport izbeglica treba rešiti u višoj nemačkoj komandi, tako da ovamo ova dobije naređenje i sredstva za naše prebacivanje. Inače mi ostadosmo u snegu izvrgnuti smrtonosnim udarcima udruženih ustaša i partizana. Preko Hrvatske ne može nitko da putuje bez zaštite Nemaca ko se Srbinom zove, jer ustaše sve kolju.*[1159] *Komandant ovdašnje Nemačke divizije zove se pukovnik Graffenstein (Joakim Grafenštajn general-major, komandant 373. legionarske divizije od 14. novembra 1944. do kraja rata.*[1160]

I on je poginuo. Komanda njegovog korpusa nalazi se u Ostrošcu između Bihaća i Krupe. Rešite ovo odmah i izvestite me dok ne bude kasno. Naše golgotske muke počele su. Čekam hitno rešenje i odgovor.

Vojvoda Jevđević u vezi sa ovom depešom vojvode Đujića *Izveštava slovensku nacionalnu javnost* da za smeštanje u Sloveniji u obzir dolazi oko 1000 izbjeglica iz Dalmacije i po prilici isto toliko iz Like. *Najveći deo tih za vojsku nesposobnih lica, žena i dece voljan je da se odmah zaposli na javnim radovima ili u privatnoj aktivnosti. Može se računati da maksimalno dvadeset procenata od sviju neće biti sposobno za privređivanje. U ime naroda i izbeglica apelujem na Vas da se konstituiše neki odbor koji bi prihvatio i rasporedio te izbeglice po Sloveniji i po Primorskoj. Mi smo izvestili narod u Lici i Dalmaciji da ta akcija*

1156 VII, Ča, k. 150, reg. br. 26/2.

1157 Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 4, dok. br. 177 i 178.

1158 To je zapravo 373 legionarska divizija 'Tigar' 15. brdskog armijskog korpusa. Divizija je nastradala zajedno sa 264. i 392. divizijom braneći garnizon Knin, koji je oslobođen 3. decembra 1944.

1159 Poglavnik NDH Ante Pavelić je upravo omogućio četnicima Dinarske divizije da nesmetano prolaze kroz teritoriju koja je bila pod kontrolom ustaša naredivši potčinjenim da joj obezbede prebacivanje za Sloveniju. (Prilog IV, dok. br. 1.).

1160 Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 2.

stoji pod zaštitom Nj. Ekselencije Biskupa Ljubljanskog (Dr Gregorije Rožman). Molim da me se izvesti o osnivanju takvog odbora i da mi dade adresa kojoj bih mogao javljati pravovremeno dolazak izbeglica.

Neće se postupiti po Đujićevoj želji da vojska dođe u Sloveniju nego će se cela divizija zadržati zajedno sa snagama naše Ličke komande na liniji Brlog - Kupa te će time štititi i svako nadiranje komunista u Slovenački prostor.

Ne upućene izveštavam da je Nemačka 373 divizija koja je se predala sastavljena isključivo od hrvatskog elementa koji je dobio vojnu obuku u Nemačkoj i kojom su komandovali Nemački oficiri. Ta jedinica smatrala se najsigurnijom Hrvatskom vojskom a sada je i ona prešla komunistima.

U Ilirskoj Bistrici svečano je proslavljen dan 'Ujedinjenja'. Blagodarenje su vršili katolički i pravoslavni svećenici istodobno na istom mestu. Kod defilea trupa sudelovali su Srpski Dobrovoljci i naše jedinice. Bilo je veliko mnoštvo naroda. Položena je zakletva zajedničke borbe protiv komunizma do potpune pobede. U pevanju i deklamaciji nacionalnih pesama učestvovalo je oko 100 školske dece iz seoskih škola u Primorskoj koje su otvorile naše jedinice i u kojima predaju naši oficiri Slovenci. Nastava je iz sledećih predmeta: Slovenska istorija, Srpska istorija, čitanje, pisanje, računanje, te razlike između nacionalističke i komunističke ideologije. Versku nastavu daju sveštenici.

S verom u Boga za Kralja i otadžbinu.

Vojvoda Jevđević"[1161]

RAČUNAO JE I VJEROVAO U ČUDO KAO SPAS!

Kad su raspršene sve iluzije o konačnoj pobjedi i savezničkoj pomoći Draži je ostalo jedino čudo kao spas iz bezizlaza

Kada su trupe Crvene armije prešle na teritoriju Srbije postalo je svima, pa i najvećim laicima, jasno kakav će biti ishod rata. Dražina Vrhovna komanda krenula je preko Drine, put Bosne, 24. septembra 1944. godine. Iz sela Badovinci u Mačvi počelo je povlačenje po ešalonima u Bosnu. Započeo je, u stvari, posljednji čin vojne drame u Dražinoj vojsci. Na čelu sa svojim komandantom ravnogorci su krenuli na svoje gubilište, na posljednju etapu svog dramatičnog kraja. U Bosni će ih čekati glad, bijeda, oskudica, napadi sa svih strana i masovne grobnice. U trenutku prelaska preko Drine Vrhovna komanda Dražine vojske morala je imati na umu i takav epilog: sve iluzije o

1161 Vojvoda Jevđević umro je u Rimu u oktobru 1962. godine, a vojvoda Đujić je dospio u SAD gdje je živio uživajući gostoprimstvo domaćih vlasti.

pobjedi i o savezničkoj pomoći već su raspršene. Samo je čudo moglo da spasi Čičinu vojsku - ispostaviće se da je on baš na to čudo i računao.

U svom povlačenju u pravcu zapadne Srbije ostaci Dražinih korpusa, u drugoj polovini oktobra 1944. godine, približili su se Ivanjici. Komandant te operacije, major Dragiša Račić, sazvao je konferenciju svih komandanata grupa korpusa i korpusa. Na toj konferenciji su neki komandanti bili bez svojih jedinica. Konferencija je održana 21. X 1944. i na njoj je okupljeno 14 komandanata, neuključivši i Dragišu Vasića. Ključno pitanje je - kuda dalje?

Komandanti su znali: ostanak u Srbiji značio je, neminovno, osipanje u gerilu. Povlačenje pred sovjetskim trupama, kako je naredio Draža, otvorilo je dvije mogućnosti. Jedna - da se prihvati poziv Pavla Đurišića, s kojim je Račić bio lično u vezi, i da sve srbijanske snage krenu u Crnu Goru, gdje bi dočekale eventualno iskrcavanje saveznika. Druga mogućnost svodila se na izvršavanje Dražinih naređenja i prebacivanje u Bosnu. Već na toj konferenciji postalo je jasno da mnogi komandanti sumnjaju u ispravnost Dražinih naređenja i da su pokolebani Đurišićevim pozivom. Sve dileme je, međutim, prekinuo Dragiša Vasić. Postigao je to nadahnutim izlaganjem o Dražinoj ličnosti, iako je s njim već dugo bio u sukobu. Vasić je tvrdio da u crnogorskim krševima neće odjeknuti sirene engleskih i američkih ratnih brodova. Englezi i Amerikanci će doći u Crnu Goru tek nakon rata kao turisti - rekao je Vasić. *Oni su nas izručili partizanima kao gomilu bezvrednog zelja i nama u ovoj sitauciji ne ostaje ništa drugo nego da odmah, bez kolebanja, krenemo za Čičom. Naš Čiča nas zove u Bosnu i mi moramo da se odazovemo njegovom pozivu. U Bosnu a ne u crnogorska brda!*

Bosna je takođe puna brda - uzviknuo je Račić.

Znam da je puna, ali u Bosni, u Čičinom zagrljaju, nama će biti mnogo toplije nego u Crnoj Gori.

Odagnavši sumnje i nevjericu Dražini komandanti su počeli prebacivanje vojske u Bosnu, ne u *zagrljaj* svog komandanta, nego u pakleni zagrljaj svog posljednjeg ratničkog iskušenja. S Dragišom Vasićem i 2.773 svojih vojnika i oficira Nikola Kalabić je krenuo u Bosnu. Četnička vojska doživjela je u bosanskim planinama 1945. godine pravu katastrofu. Politički je već bila poražena. Kroz ratom opustošenu Bosnu ona je stupala i ka svojoj vojnoj konačnoj fizičkoj likvidaciji. Jedinice su iscrpljene i demoralisane. Dražine su jedinice 13. aprila 1945. preduzele posljednji pokret ka zapadu sa planine Vučjak. Do tada su svom vrhovnom komandantu okrenuli leđa mnogi komandanti: prvi - Pavle Đurišić u nakani da se dokopa granice sa Italijom. S njim su krenuli Zaharije Ostojić, Petar Baćović, Luka Baletić, Mirko Talatović, Dražu je napustio i Dragiša Vasić, pa i drugi - Blaža Brajević i Dragomir Gaga Topalović. Komandant Drugog kosovskog korpusa Žika Marković nikada nije ni krenuo za Dražom. Nikola Kalabić je ostao uz svog komandanta. Na tom putu svog posljednjeg vojničkog iskušenja kroz Bosnu najveći dio Dražinog ljudstva zauvijek je ostavio kosti na Jezerici i Zelengori. Raspored Dražinih jedinica bio

je dobro poznat partizanima koji su uvidjeli da je kucnuo čas za zadnji odlučujući vojnički udarac četničkim snagama. U tim okršajima izginuće ili biti zarobljeni mnogi četnički komandanti.

HOD KA GUBILIŠTU

Dolaskom trupa Crvene armije na teritoriju Srbije svakome je moglo biti jasno kakav ishod rata može očekivati. Dražina Vrhovna komanda krenula je preko Drine, prema Bosni, i 24. septembra 1944. godine skelom u Badovincima počela je prebacivanje ešalona na drugu bosansku stranu rijeke. Radovan Kalabić to naziva *početkom poslednjeg čina vojne drame u Dražinoj vojsci.* Na čelu sa svojim komandantom ravnogorci su krenuli na svoje gubilište. Ta etapa je nazvana posljednjim činom dramatičnog kraja: u Bosni ih je čekala glad, bijeda, oskudica, neprestani napadi partizana na svakom koraku, takoreći. Njihovi napadi su Dražinu vojsku pretvarali u masovnu grobnicu. Izgleda da i u trenucima prelaska Drine i dolaska u Bosnu tinja u Draži iluzija o pobjedi, pomoći saveznika. Nada u čudo koje će ih ipak spasiti.

Posljednja ratna, 1945. godina, značila je konačnu katastrofu četničke vojske. Otprije politički poražena, Dražina vojska je išla kroz Bosnu. Bosna je bila razrušena i opustošena, a jedinice iscrpljene glađu i svakodnevnim desetkovanjem. Hitala je ka svojoj konačnoj propasti. Njihov posljednji pokret zabilježen je 13. aprila 1945. godine kada su krenule ka zapadu - na planinu Vučjak.

Rasulo i beznađe, nastalo u Dražinim jedinicama, Radovan Kalabić poredi sa topljenjem kockica leda razbacanog na tropskoj vrelini. *Neki vojnici su pomračili umom, druge je izdalo strpljenje, i nervi, mnogi su bježali glavom bez obzira.*[1162] Najviše je bilo onih koji su ginuli. Uz pomoć Sekule Drljevića, vođe crnogorskih federalista, ustaše su uhapsile Pavla Đurišića i sve oficire koji su se nakon Lijevča polja našli uz njega. Njih oko 150 prebačeno je u Jasenovac i poubijano. Pretpostavlja se da je u Jasenovcu završio i Dragiša Vasić. Na putu kroz Bosnu Dražino ljudstvo je u najvećem dijelu ostavilo kosti na Jezerici i Zelengori. Tu su im partizani zadali posljednji odlučujući vojnički udarac. Oni što nisu izginuli zarobljeni su. Među njima i mnogi komandanti. Dražin mlađi sin Vojislav izdahnuo je na očevim rukama.

1162 R. Kalabić, *Duga*, Isto.

NA PUTU KROZ BOSNU

Potisnut iz Srbije u septembru 1944. godine, Draža je najprije prešao preko Drine u Semberiju i Posavinu. Važno je bilo da muslimanska milicija ne napada članove Vrhovne komande i CNK s njihovom pratnjom na putu kroz Bosnu. Kad su se iz Bijeljine povukle jedinice 13. SS divizije i prije ulaska u grad trupa 1. brdske njemačke divizije četnici su za kratko zavladali tim gradom. U neposrednoj blizini Bijeljine u Dvorovima je 4. septembra 1944. godine održan sastanak sa bijeljinskim muslimanskim prvacima Muratbegom Pašićem, Alijom i Hasanom Muratbegovićem. I Mustafa Mulalić je u Dvorovima razgovarao o tome sa bijeljinskim političkim prvakom Muhamedom Preljubovićem i njegovim istomišljenicima. Njihova je želja bila da se sastanu sa Dražom, što je upriličeno na ručku u Dvorovima. Tamo su, pored Mihailovića i američkog pukovnika Mak Daula, bili Mulalić, Murat Pašić, Muhamed i Ibrahim Preljubović i još neki Muslimani iz Bijeljine.

Sastanku četničkih vođa s Majevice i Semberije sa muslimanskim građanskim političarima nazočan je bio i komandant četničkog Majevičkog korpusa Stevan Damjanović - Leko, te njegovi saradnici Radivoje Banjčić i Srđan Bakajlić. Razmatrana je *situacija u svijetu i u Bosni i Hercegovini.* Usvojeno je više zaključaka usmjerenih na borbu *udruženih srpskih i muslimanskih snaga protiv Tita i njegovih bandi kao i svih drugih neprijatelja našega naroda.* Rečeno je da te snage *rade kao jedna celina a ne na parče i svako na svoju ruku*, da *se naše vojske mogu (od tada) kao jedna celina slobodno kretati po celoj teritoriji pomenutog korpusa.* U zauzetim *mestima organizovati civilnu političku upravnu vlast i to proporcionalno u odnosu na vere, uz ravnopravnu podelu plena i kažnjavanje krivaca. Bez ikakve sentimentalnosti likvidiraće Srbi sa Srbima a Muslimani sa Muslimanima. Narodna imovina će zajednički biti štićena i zaštićena,* te da će *predstavnici Muslimana ostati verni ovome zaključku po cenu svojih života sve dotle dok se četnici bore protiv Tita i njegovih bandi i žele da se izjasnimo da nepriznajemo Šubašićevu vladu - što i činimo.*[1163]

CNK i štab vrhovne komande sastali su se sa bijeljinskim muslimanskim građanskim predstavnicima.[1164]

Na putu iz Semberije Mihailoviću i njegovoj pratnji bio je domaćin komandant trebavskih četnika prota Savo Božić. Nakon dugih marševa, stigli su sa Ozrena i Krivaje na planinu Zvijezdu. U Okruglici, Kleku i Srednjem

---

1163 VII, Ča, k. 27, f. 1, d. 35.

1164 Od tih prvaka koji su prisustvovali tom sastanku sa Mihailovićem, Muradbeg Pašić je uhvaćen i strijeljan. Alija Muratbegović Topuka kao đak je prišao ustaškoj mladeži, kasnije sarađivao i sa četnicima, da bi pri svršetku rata izbjegao u Argentinu. Hasan Muratbegović Haso je kao *zelenokadrovac* uhvaćen i strijeljan nakon rata. Potpukovnik Stevan Damjanović Leko, komandant četničkog Majevičkog korpusa, i poručnik Radivoje Banjičić, svojevremeno komandant bijeljinskog sreza, ubijeni su u ljeto 1945. godine od suparničke četničke grupe vojvode Radivoja Kerovića.

su članovi CNK ostali skoro četiri mjeseca - od novembra 1944. do februara 1945. godine. U Okruglici je mjesec dana bio smješten i štab četničke Vrhovne komande. Istovremeno prota Savo Božić, poznat po najboljoj saradnji sa Muslimanima javlja, da se u Trebavi vode borbe na liniji Gračanica - Modriča protiv jedinica 38. divizije NOV-a. U tim se borbama *muslimanska legija Pjanića uspešno bori već tri dana* te da su *crveni odlično naoružani.* Javlja i o *srdačnom dočeku jedinica NOV od naroda,* da mladi uzimaju oružje i stavljaju *kape sa petokrakom. Kod sela Maoče 28. oktobra 1944. godine predalo se Osamnaestoj hrvatskoj brigadi oko 700 esesovaca - pripadnika 28. puka 13. - SS Handžar divizije, od kojih je za popunu svojih jedinica zadržala 180 vojnika sa 8 mitraljeza, a ostale uputila Štabu 38. divizije NOV.*[1165]

U VRTLOGU TEŠKIH ZABLUDA

Jedno od posljednjih Dražinih naređenja

Draža je 6. septembra 1945. godine, iz *Slobodnih jugoslovenskih planina,* u ime nepostojećeg ranije od kralja ukinutog štaba Vrhovne komande JVUO objavio jedno od posljednjih naređenja. U njemu on piše i o propagandi u inostranstvu. *Inostrana štampa, engleska, američka, francuska, turska i svih drugih demokratskih zemalja otvoreno piše protiv Tita, Čerčil je izjavio da je držanje Srednje Evrope gde spada Jugoslavija sada zaklonjene čeličnom zavesom i ništa se ne zna šta se tamo događa. Jedan engleski list piše da Tito u Jugoslaviji uvodi jednopartijski sistem.*

Pošto je dao pregled situacije, on izdaje i opšta uputstva. Prvo uputstvo glasi: *U Jugoslaviji obavezno ima da se sprovede plebiscit. Ovaj plebiscit vrši se kao uslov postavljen od naših saveznika. Plebiscit će se izvršiti pod najstrožom kontrolom Amerike i engleske komisije. Prilikom glasanja biće onemogućena ma koja vrsta prevare. Glasanje će biti tajno. Ogromna većina Srba, Hrvata i Slovenaca slobodno će se izjasniti za kralja.*

Drugo uputstvo se tiče ravnogorske organizacije. Ona *ima da se ponovo uspostavi tajno po svim selima i varošima. Neka se svuda organizuju ravnogorski odbori za svako naselje ili u nedostatku snaga neka se postave poverenici. Svi odbori i poverenici ima da služe za vezu između odreda JVUO i naroda.*

1165 Esad Tihić, *Posavsko-trebavski NOP odred,* str. 254.

POSLJEDNJA INSTRUKCIJA ZA PROPAGANDU

Mihailović: Nastaviti rad na buđenju nacionalne svesti. Ovaj rad vršiti uglavnom noću, održavajući po selima ili u njihovim neposrednim blizinama sastanke i konferencije sa istaknutijim i viđenijim domaćinima. To će raditi naši poverenici. U svakom selu, gde eventualno ne postoje naši poverenici, iste odmah organizovati i ubuduće njihov broj povećavati

(Opšta direktiva od 15. VI 1945.)

Ako bi Draža izašao iz zemlje sa vojskom - sve će biti roblje Engleza u dogledno vreme. A dotle, narod će ostati bez vođa i potčiniti nepopravime greške pod pritiskom i terorom, da i ne govorim o masovnim pokoljima koje će Tito izvesti. Samo nastavak borbe protiv Tita može spasti naš narod i naterati Saveznike: da se nađe kompromis. Ako sve prestane sa nama je svršeno: svet će imati utisak da je sve rešeno na demokratskoj osnovi i da je narod zadovoljan. Stvaranje vojske i novih vođa biće nemoguće docnije. Sada bi dosadašnji vođi samo nastavili posao. A i ruska okupacija neće trajati godinama.

Knežević je zamolio Topalovića da ovo mišljenje dostavi izvorno đen. Mihailoviću.[1166] Eho ovih Kneževićevih riječi *ostati u planinama kao i do sada, partizane uništavati do poslednjeg, samo nastavak borbe protiv Tita* nalazi se u *Opštoj direktivi* Draže Mihailovića od 15. juna 1945. godine. U toj direktivi nije teško prepoznati ponešto od stavova iz citiranih pisama. I zadnjih dana svoga bitisanja Draža je prihvatio i pokušao da primijeni savjete tih svojih inostranih misionara. Sve do pada u ruke organa bezbjednosti, marta 1946. godine. On i neki od preostalih članova njegovog štaba nastojali su da okupe, organizuju i povedu svoje sljedbenike u borbu protiv nove Jugoslavije. Mihailović je načinio plan borbe pod nazivom *Opšta direktiva* br. 400 od 15. juna 1945. godine. On u toj direktivi vidi da li je u to vrijeme, kada je zemlja bila oslobođena od okupatora, *opšta akcija protiv komunista u Srbiji već otpočela. Prema sadašnjoj sitauciji u Jugoslaviji i u svetu, mi moramo nastaviti borbu za oslobođenje naroda od komunističke tiranije.*

Dobar deo savezničke - američke i engleske - štampe žestoko napada Tita, što je dokaz da će one preduzeti sve da ga sruše, te zbog toga mi moramo biti što aktivniji.

Za takav rad u toj direktivi on[1167] priziva u pomoć i četničku propagandu. Kako je on vidi u postojećim društvenim okolnostima? *Odmah otpočeti* - naređuje Mihailović. Šta to znači? *Nastaviti rad na buđenju nacionalne svesti u narodu.* A kako raditi? *Ovaj rad vršiti uglavnom noću, održavajući po selima ili u njihovim neposrednim blizinama sastanke i konferencije sa istaknutijim i viđe-*

1166 Arhiv VII, AEV, k. 163, reg. br. 36/3-3.
1167 VII, Ča, k. 6, reg. br. 19/6

nijim domaćinima. Ko će to da radi? *Naši poverenici* - odgovor je u direktivi. *U svakom selu, gde eventualno ne postoje naši poverenici, iste odmah organizovati i ubuduće njihov broj povećavati.* Šta da narodu govore i objašnjavaju ti povjerenici? *Narodu objašnjavati na skupovima i preko poverenika, da naši saveznici Englezi i Amerikanci neće dozvoliti da Jugoslavija ostane pod krvavim terorom Tita i da će saveznici sve upotrebiti da ojačaju naš pokret i da ga pomognu. Možemo očekivati, da će saveznici eventualno i svojim oružanim snagama intervenisati u Jugoslaviji, kako su to svojevremeno učinili u Grčkoj. Ali u svakom slučaju Savezničke će komisije biti prisutne za vreme plebiscita u našoj zemlji. Za vreme plebiscita, glasanje će biti tajno, pa narodu objasniti, da nema ničega da se plaši, da svoj glas dade tamo, gde treba.*

Pa i u ovoj njegovoj direktivi opet: *Treba izdržati. Mi moramo sve izdržati, pošto smo i posle sloma nacizma i fašizma u Evropi, ostali pod okupacijom crvenog terora.*

Baš kao da se ništa nije promijenilo u njegovoj poziciji, u neposrednom i najširem okruženju, u toj direktivi on nastavlja: *Odmah sve preduzeti, da se komunističke milicije i odbori pridobiju i da rade za nas, ili u najgorem slučaju pridobiti pojedine članove ovih. U buduće ne dozvoliti formiranje novih komunističkih milicija.*

Osim službenom milicijom, u direktivi se bavio i Muslimanima. *Muslimanima ne dozvoljavati povratak u njihova napuštena sela, pošto su nesigurni, i što se i sada ponašaju prema nama kao i pod ustašama 1941. godine.*

A Hrvati? *Gde se god može, organizovati za našu stvar i Hrvatske i samo potpuno iskrene muslimanske mase.*

Ono što je četiri godine propuštao da čini protiv okupatora on kao da hoće sada da nadoknadi. Opet ne prema okupacionim trupama nego prema *komunističkim manjim posadama, patrolama, kuririma, simpatizerima a sklanjati se ispred jakih komunističkih snaga.*

U svojoj junskoj direktivi iz 1945. godine piše potom o sabotažama i diverzijama. Ne spominje da su ga u minule četiri godine Britanci stalno navodili da te akcije izvodi protiv okupacionih i kvislinških vlasti. Tolerišući kod njega odsustvo oružanih operacija prema njima, Britanci su vršili pritisak da bi ga primorali bar na sabotažne aktivnosti. Sve je bilo uzalud. Sada on reafirmiše taj oblik borbenog angažovanja koje nije bilo poznato u praksi njegovih jedinica u toku cijelog rata. U to vrijeme je propuštao činjenje prema nacističkim i fašističkim okupatorima i njihovim pomagačima - sada, mjesec dana po završetku Drugog svjetskog rata - traži djelotvorno činjenje sabotaža i diverzija *pod okupacijom crvenog terora.*

Napade treba odmah otpočeti i vršiti ih na sve saobraćajne veze (drumove, železničke pruge, telefonske linije itd.), uništavati komunističke manje posade, patrole, kurire itd. Prema komunističkim simpatizerima biti nemilosrdan, pošto

su nam oni naneli velikog zla. Pri tome se *sklanjati ispred jakih komunističkih snaga, a samo napadati slabije i gde je samo siguran uspeh.*

U direktivi je upotrijebio svoja znanja iz gerilskog ratovanja koja je formulisao još u prijeratnom generalštabu Jugoslovenske kraljevske vojske, a propustio da ih aktivira protiv fašističkih porobljivača i kvislinga.[1168]

I tako redom u - nedogled.

Ako za mnoge četničke privrženike i propagandne misionare u inostranstvu, uključivši i vodstvo njihovog pokreta u zemlji, ni u primisli ne postoji potreba borbe protiv okupatora, samo kod pojedinih Dražinih izaslanika u svijetu je i ta borba sa *sporazumom između nacionalnog i partizanskog fronta* glavno *rešenje naše krize.* Takvo se stanovište može naći i kod pojedinaca njegovih komandanata, te onih koje su Draža i njegov štab slali u svijet. Opet su i te poruke bile uzaludne.

Stigle su suviše kasno. Više nije imao ko da ih posluša i - prihvati.

1168 VII, Ča, k. 6, reg. br. 19/6.

Devetnaesti dio

IZDAVAČKA PRODUKCIJA I PROPAGANDA NAMIJENJENA REHABILITACIJI SARADNJE ČETNIKA I DRAŽE MIHAILOVIĆA SA OKUPATORIMA I KVISLINZIMA

PREKRAJANJE I FALSIFIKOVANJE ČINJENICA

Trebalo je biti vrlo hrabar i vrlo jak čovek te udariti na sve idole i legende, objaviti da nauka ima jedan cilj i to je istina, da istorija ne sme da bude splet lepih basana, i da jedan narod ne sme da osniva svoj život na poetskim lažima.

Kao svojevrsna opomena te riječi Jovana Skerlića, napisane s početka XX vijeka - 1905. godine - djeluju onespokojavajuće i upozoravajuće. One su izuzetno značajne za savremena kretanja u istoriografiji Srbije i Crne Gore, pa i Republike Srpske. Utoliko više što je u tim područjima široko rasprostranjeno prekrajanje i falsifikovanje činjenica iz dalje i bliske prošlosti. Tamo je već dugo vremena aktuelan revizionizam istorijske nauke. Još prije Skerlića i njegovog iskaza o funkciji te znanosti na istom talasu pojavio se Ilarion Ruvarac. On je danas jedan od najviše osporavanih srpskih ljudi XIX vijeka. Negira se baš zato što se smatra utemeljivačem srpske kritičke istoriografije. Za njega se piše da je *prevratnik u nauci*, jer je pisao da se istoričar prema istorijskim izvorima ne može odnositi *kao svako dete i prosti narod*. Uspostavljao je distancu prema prošlosti. Zbog toga je, i onda i sada, označavan kao *izdajnik srpstva, neprijatelj zavetne misli, razoritelj narodnih svetinja. Ničega se tradicionalisti nisu bojali kao kritičke misli. Jaša Tomić počeo je panično upozoravati kako je Ruvarčev način pisanja počeo dosta da osvaja. Trebalo ga je, dakle, sprečiti pretvaranjem izdaje u neprikosnoveno merilo patriotizma i u nauci. Kritički duhovi su tu totalnost mišljenja osećali kao veliku opasnost za razvitak srpskog naroda.*[1169]

Takva gledanja nisu neobična. Pogotovo u zemlji u kojoj je kritička istoriografija oduvijek bila manjinska da bi na kraju XX stoljeća postala marginalizovana ili sasvim potisnuta. Njeno potiskivanje bilo je *logična konsekvenca opšteg civilizacijskog pada srpskog naroda* - piše Latinka Perović. *Nacionalistička istoriografija, koja je dominirala, da bi na kraju XX veka dostigla svoj epogej, u biti je totalitarna.* Revizionizam istorijske istine situiran na javnoj sceni te zemlje, u isto vrijeme, otvorio je proces povratka kritičkoj istoriografiji ma koliko ona bila u velikoj manjini. Jednu od veoma značajnih ilustracija takvih pristupa, ne samo u nagovještajima, predstavlja pojava najnovije studije dr. Olivere Milosavljević. Objavljena je pod naslovom *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o 'nama' i 'drugima'.*[1170] Tu studiju Latinka Perović smatra izuzetnim naučnim poduhvatom. Njen rezultat je u

1169 Latinka Perović, *Helsinška povelja*, br. 57, Beograd, oktobar 2002.
1170 Izd. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002.

osnovi od strateškog značaja u dva pravca: prvo, za proučavanje srpske političke misli i, drugo, za razvoj javnog mišljenja u Srbiji. Proučavajući istoriju srpskog naroda u XIX i XX vijeku, Olivera Milosavljević se našla pred suštinskim pitanjem: ako je nacionalizam konstanta istorije srpskog naroda - da li je dovoljna samo njegova osuda? Utoliko prije što se ta nacionalistička konstanta u tom razdoblju iskazuje u odnosima toga naroda sa drugim balkanskim narodima. To se dešava u iskustvu na tri pravca: prvo, u odnosima srpskog naroda sa drugim balkanskim narodima, drugo, u iskustvu sa jugoslovenskom državom, i, treće, u odnosu prema Evropi. Osuda toga nacionalizma je neminovna i neizbježna u razdobljima ratova, kao što je bilo minulo vrijeme ratnih požara u zadnjoj deceniji XX vijeka na tlu bivše SFRJ. Osuda, međutim, nije dovoljna. Ona ne doseže dalje od pojavnog. Tek ako se on podvrgne analizi počinje dešifrovanje nacionalizma kao istorijske konstante srpskog naroda. Samim tim što je Olivera Milosavljević, sa jednim veoma uskim krugom, počela da je proučava, nacionalizam gubi *sakralnost i nivo dogme* - kako je to Latinka Perović rekla na promociji spomenute studije u Beogradu. Dešifrovanje nacionalizma proučavanjem i analizom, prema tome, bitni su uslovi njegovog prevladavanja.

To proučavanje je, zacijelo, značilo analizu djela različitih srpskih autora u XIX i XX stoljeću. I to onih što su pisali o srpskom narodu, o njegovom samorazumijevanju, koje se ticalo i drugih naroda. Autorka je na to proučavanje utrošila punih pet godina. Kroz njene ruke je prošla vrlo opsežna bibliografija djela kao glavnih izvora istraživanja. Bez toga se nisu mogle utvrditi konstante srpskog nacionalizma, a ne bi se postigla ni uvjerljivost. Predmet istraživanja i stanje u srpskoj istoriografiji odredili su njen istraživački postupak. I sama autorka kaže da u njenoj studiji nije riječ o istoriji kao nauci saznanja i poznavanja prošlosti. Njeno težište je na *odbranaškoj* istoriji. To je ona istorija koja ima samo pozitivne odgovore za *sebe* a samo negativne za *druge*. Valja napomenuti da je uporedo sa tom *odbranaškom* istorijom, srpska intelektualna elita uvijek imala svoje kritičko krilo. Ono se protivilo nenaučnom, proizvoljnom, što znači nacionalističkom pisanju. Od tako ustrojenih i različitih pravaca u istoriografiji neodvojive su različite koncepcije i različite mogućnosti razvoja srpskog društva i države.

U okrilju kritičke srpske istoriografije ta studija u svom središtu posjeduje ispitivanje *organskog* shvatanja nacije i iz njega izvedenog shvatanja o državi kao etnički čistoj državi. Takvo shvatanje je pustilo duboke korijene u tradiciji, a kao shvatanje nacije utemeljeno je u dalekoj prošlosti. Po njemu je nacija vječna i identifikovana je sa *srodstvom*. Takva definicija je totalitarna, kolektivistička i centralistička. *Organsko* shvatanje nacije negiralo je individuu, socijalnu raslojenost, suprotnost interesa, a time i različitost mišljenja. Srpstvo je ideologija, vjera - i u različitim vremenima podrazumijevalo je sabiranje, zgušnjavanje nacije. Svoj apogej - kako Latinka Perović označava od Zemlje najudaljeniju tačku Mjesečeve putanje - to shvatanje je dostiglo na kraju XX vijeka. Zašto baš tada? - otvara autorka pitanje i ovako odgovara. Epohalne

promjene u svijetu postale su za srpsku nacionalističku elitu pitanje života i smrti. Nikakav tehnološki napredak, moderne ideologije i obaviještenost ne mogu da znače progres ako se mitska svijest održava kao poželjno stanje *nacionalnog bića*. Odgovor srpske nacionalističke elite na tu antinomiju, koja se u srpskoj modernoj istoriji ne javlja prvi put, bio je u ključu one duboke i uvijek dominantne tradicije. U krajnjem rezultatu, zaključak je Olivere Milosavljević, *Srbija ulazi u XXI vek sa pozicija sličnijih kraju XIX nego čitavom XX veku*. Latinka Perović je na promociji studije, međutim, dometnula kako ta involucija nije došla kao rezultat nepredvidivih istorijskih procesa. Ona je bila imanentna programu srpske nacionalističke intelektualne elite. Taj program je polazio od procjene da je *nastupio period stezanja i sabiranja srpskog naroda*, zaokruživanja njegovog životnog prostora *koji dobija etničke granice, moramo se koncentrisati, spojiti, priljubiti*.

Takav program je otvorio pitanje: kako to postići u višenacionalnoj Jugoslaviji, na Balkanu i u svijetu koji se tako brzo mijenja? Odgovori su nedvosmisleni: *možda uz razmenu stanovništva dvosmernim preseljenjem; planska preseljenja i razmena stanovništva što je najteže, najbolnije, ali i to je bolje od života u mržnji i međusobnom ubijanju;* između manjeg i većeg zla treba birati manje, a manje zlo od rata je *sporazum o dobrovoljnoj i mirnoj deobi teritorija i dobrovoljnom mirnom preseljenju*.

Tako se na kraju XX Srbija vraćala svojoj tradiciji XIX stoljeća. Ignorisala je pri tome onu paralelnu tradiciju koja se iskazivala u kritičkom krilu intelektualne elite, onom što se nije mirilo sa nacionalističkim pisanjem i na njemu zasnovanom djelovanju. Otuda i tako dubok njen nazadak. Još u XIX vijeku Stojan Novaković je pisao: *Čista etnografija nikad se nije postavljala niti se može postaviti za temelj državama (...) granice se moraju udešavati više po ravnoteži snaga i zemalja, nego po etnografiji*. Politiku diktiraju interesi, a ne prošlost: *više vlada račun nego junaštvo i... onaj ide u sigurnu propast, koji neće da računa*.

Na opasne sukobe sa duhom vremena i sa svijetom - upozoravali su i u ta davna vremena mnogi ljudi u srpskoj intelektualnoj eliti. *Mi hoćemo da se gložimo sa celim svetom i ako je sasvim blizu pameti, da, kad se već naiđe na gloženje, da je celom svetu svakako lakše i prirodnije da nas samo saglode, nego da mi sami sve njih saglodemo. I mi onda, kao mala deca, bacakamo se i nogama i rukama, vrištimo da uši zaglunu; kako je ceo svet dušmanski raspoložen prema nama, kako nam ne da ni da živimo, a kamoli da se razvijamo i jačamo. Kao da je neko lud, kad mu mi stalno pružamo pesnicu, da drži da je to limun ili narandža.*[1171]

Organsko shvatanje nacije i iz njega izvedena etnička država odredili su bitne karakteristike srpskog nacionalizma i njegove protivnike. Te *neprijatelje*

1171 Manojlo Đorđević - Prizrenac, 1891. godine.

Latinka Perović ovako svrstava: Turci, Austrijanci, Bugari, Albanci, Hrvati, Slovenci, Muslimani. Najzad, čitav svijet. Neprijatelj je *zbijao* srpski narod u otporu integraciji drugih južnoslovenskih naroda. Ta integracija se tretirala kao komadanje vlastitog organizma. Potrebu za neprijateljem redovno prati potreba za poništavanjem bilo kakvih tekovina razvitka u svakom prethodnom periodu. *Sve je to izgubljeno vreme, udaljavanje od 'zavetnog' cilja - obnove srpske srednjevekovne države.*

Uz potrebu za neprijateljem i poništavanjem rezultata prethodnog napretka spada i antizapadnjaštvo. I to je jedna od karakteristika srpskog nacionalizma. Individualizam, vladavina zakona, pravna država kao vrijednosti zapadnoevropske civilizacije via fakti su inkopatibilni sa ciljevima srpskog nacionalizma. Taj nacionalizam je oslonjen na Rusiju kao centar pravoslavlja i slovenske civilizacije. Privržen je jednakosti, sabornosti, narodnoj državi, koja je isto što i društvo. Zaostalost je, zapravo, identitet. *Naš narod treba da se odrekne lakovernosti i ne treba da srlja u Evropu* - riječi su jednog od istaknutih srpskih nacionalističkih intelektualaca skraja XX vijeka.

U političkoj i kulturnoj istoriji srpskog naroda malo je ljudi koji su program modernizacije smatrali nespojivim sa programom teritorijalne ekspanzije i ratova. U srpskoj intelektualnoj eliti, istini za volju, mora se reći bilo je i onih koji su upozoravali na opasne posljedice odbijanja modernizacije. *Pojam narodnog... drži se ne samo kontrarnim nego i kontradiktornim pojmom narodnog* (Dimitrije Mitrinović je jedan od onih iz paralelnog kritičkog krila srpske intelektualne elite). Mnogi drugi su u modernizaciji vidjeli *poraz našeg srpskog naroda, naše individualnosti i naših nacionalnih idola. Nepoverenje prema stranim obrascima nije smelo ići tako daleko, da zbog njega ostanemo pri primitivnim lokalnim i krvnim zajednicama, kao da bi jedino one odgovarale našim domaćim prilikama.* Tako je pisao Slobodan Jovanović kada je sumirao svoje naučno i životno iskustvo.

Nelegitimni zahtjevi srpskog nacionalizma u dubokoj su suprotnosti sa legitimnim težnjama za jakom, nezavisnom državom, slobodnom od dominacije. *Sve druge,* koji su prepreka da se ostvare nacionalističke težnje, treba eliminisati, asimilirati, etnički očistiti. Može li se prevladati nacionailzam kao dominantna ideologija? I Olivera Milosavljević i Latinka Perović daju pozitivan odgovor na to pitanje. On se može prevladati, ali se ne može izmijeniti njegova unutrašnja logika - smatraju ove dvije protagonistikinje kritičke istoriografije. *Da bi ostvario etnički čistu državu, da bi se oslobodio stranih nacionalnih tela, ostaju mu 'novi' i 'drugačiji', unutrašnji 'drugi', drugomisleći, čije prisustvo izaziva odbojnost i želju za eliminacijom ili duhovnom asimilacijom* - piše dr. Olivera Milosavljević. Zato i nema demokratskog nacionalizma. To je samo privid, svjesna obmana i predah do novih sukoba.[1172]

1172 *Helsinška povelja*, br. 57, Beograd, oktobar 2002.

CRNO-BIJELO TUMAČENJE DOGAĐAJA I GLAVNIH AKTERA U NJIMA

U težnji da se preokrene gledanje na istoriju načinjena je i knjiga pod naslovom *Saveznici i jugoslovenska ratna drama* u autorstvu Veselina Đuretića. Izašla je 1985. godine. Smatralo se, u određenim krugovima, da su tim Đuretićevim djelom definitivno diskreditovane zvanične istorijske interpretacije o karakteru revolucionarnog rata. U zluradosti su mnogi smatrali da je time označen preokret u gledanju na istoriju Drugog svjetskog rata u Srbiji. Oni su u tom djelu vidjeli osnovu za fabrikovanje drugih - o Srbima kao žrtvama tlačenja bilo od stranih sila ili od drugih jugoslovenskih naroda, o četnicima kao braniocima srpskog biološkog bića, ali ne i počiniocima zločina protiv nesrpskog civilnog stanovništva. Nisu otvarali pitanje ko je pobio 80 hiljada Srba antifašista u Jajincima. Još u vrijeme pojave te knjige Draža je oglašen žrtvom svojih lojalnih i poštenih namjera naspram jednog makijavelističkog Tita, koji se nije libio, vele, ničega samo da bi se dočepao vlasti. *Ovakva interpretacija nagovestila je novo crno-belo tumačenje događaja u srpskoj istoriografiji Drugog svetskog rata. U tom ratu su uloge protagonista bile izmenjene. Četnici su postali pozitivna strana, a partizani negativna.* To piše Vladislav Marjanović u feljtonu *NIN-a* (28. VIII - 24. IX 1998.) naslovljenom *Novija srpska istoriografija između nacionalizma i profesionalne etike.*

Da bi se potvrdio prvi dio toga naslova - o istoriografiji kao produktu nacionalizma - *Politika* je feljtonizirala spomenutu Đuretićevu knjigu u 23 nastavka (februar 1992.). Svaki nastavak se prostirao preko cijele strane toga lista, sa redakcijskim izborom teksta i naslova. Evo nekih: *Kako je rasparčavana Srbija, Antisrpsko dejstvo AVNOJ-a, Jugoslovenstvo četničkog pokreta, Zapad prihvatio mit o Titu, Svi pretenduju na srpske zemlje, U šumama ideoloških naravoučenija, Šubašić-ključ za srpsku bravu, Britanski ultimatum kralju Petru, Predusretljivi Vinston Čerčil, Kralja nerviraju Purićevi Srbi, Velika varka na Neretvi, Sve crnja slika o Mihailoviću, Britanski premijer brzopleto pao na komunističku propagandu, Pod senkom sovjetskog prodora na Jugoistok.*

I taj feljton, i spomenuta knjiga je među razboritim ljudima, naučnim radnicima i mnogim mislećim Srbima protumačena kao *Đuretićevo naučno poslanstvo.* On je umislio da ima *naučno* poslanstvo da oživi Dražu, rehabilituje četništvo, preokrene istorijski verifikovanu istinu o njihovoj ulozi u Drugom svjetskom ratu. Zaboravljao je, pri tome, da to još nikom nije pošlo za rukom.

Nije, zacijelo, jedino Veselin Đuretić pokušao nemoguće. Na njega se naslanjaju mnogi drugi pokušaji oblikovani u vidu knjiga, široke lepeze naslova, mnogobrojnih intervjua, rasprava, studija u novinama i časopisima i elektronskim medijima, na različitim skupovima i manifestacijama. Jedan od nosilaca tih pokušaja je dr. Kosta Nikolić.

REVIZIONIZAM ISTORIJSKE ISTINE

Izmijenjena interpretacija prošlosti

Dr. Olivera Milosavljević je privrženik i pripadnik kritičkog krila koje postoji i djeluje paralelno sa nacionalističkom srpskom intelektualnom elitom. U svojoj veoma zapaženoj studiji proučavala je i vršila analizu one tzv. *odbranaške* istorije o *nama* i *drugima, odbranaška* ima samo pozitivne odgovore za *sebe* i za *naše* a samo negativne *za druge* i *njihove*. Ne mireći se sa nenaučnim, proizvoljnim, dakle nacionalističkim pisanjem ona često u srbijanskoj javnosti reaguje na poplavu onih publikacija postrojenih u nastojanju da rehabilituju kolaboraciju Draže Mihailovića i njegovog pokreta sa okupatorima i kvislinzima u periodu od 1941. do 1945. godine. To je tzv. škola istorijskog revizionizma naučno utvrđenih činjenica o Drugom svjetskom ratu u južnoslovenskim zemljama. Jednu od perjanica te škole, koja je uzela širokog maha u protekle dvije decenije, predstavlja udžbenik istorije namijenjen i besplatno dijeljen maturantima širom Srbije. Udžbenik se pojavio u autorstvu dr. Koste Nikolića. Dr. Olivera Milosavljević nije ostala dužna vlastitog kritičkog reagovanja na sadržajnu usmjerenost toga udžbenika i njegovo rasprostiranje među mladim ljudima. Jedna od postavki u njemu je da sva svjetska zbivanja na ovom prostoru predstavljaju *delo vekovnih neprijateljstava,* te *zaveru stranih sila.* Zato ta profesorica istorije na Filozofskom fakultetu u Beogradu smatra da *ovakva vizura onemogućava racionalnu introspekciju prema vlastitom nacionalizmu, prema sopstvenim zabludama i istorijskim greškama. I najnoviji udžbenik istorije je još jedan povod za postavljanje pitanja da li je reč samo o reviziji, odnosno falsifikovanju novije istorije* ili *istorijskoj regresiji plemena u agoniji* - citira Olivera Milosavljević genijalnog Radomira Konstantinovića.

U novom udžbeniku istorije radi se o potpuno novoj interpretaciji prošlosti: jasna je namera da se prikrije saradnja četnika sa okupatorima i da se nova istorijska svest zasnuje na četničkoj ideologiji. Tim riječima ocjenjuje Nikolićevu knjigu dr. Dubravka Stojanović, takođe jedna od privrženica kritičke istoriografije. Ona javno otkriva ozbiljne nedostatke novog udžbenika istorije u Srbiji.

Svoj udžbenik su dobile one snage koje su poražene u Drugom svjetskom ratu. Nipodaštava se, marginalizuje i osporava antifašistička borba. Veličaju, u isto vrijeme, Dražu i četnički pokret. Tako je ocijenjeno i na Tribini povodom novog udžbenika istorije održanoj u organizaciji beogradskog Društva za istinu o antifašističkoj NOB-i 1941-1945. godine.

Kako je načinjen taj udžbenik? Prevashodno zloupotrebom i montažom istorijskih činjenica. Srednjoškolcima su ponuđeni selektivno korišćeni podaci. Nova verzija istorije predstavlja do krajnosti čiste falsifikate. Takav postupak istoriografiju u toj verziji dovodi do besmisla. Udžbenik govori o herojskoj borbi četnika protiv komunista. Svjesno su izostavljeni četnički zločini i genocid izvršeni od strane ravnogorskog pokreta, prema primjerice, muslimanskom stanovništvu, ali i svim drugim nesrpskim narodima, pa i pre-

ma Srbima. Partizani su prikazani kao jedina oružana strana koja je spremna da žrtvuje narod, uključivši i ranjenike. Dr. Dubravka Stojanović karakteriše apsurdnom situaciju autora da na taj način objasni Bitku na Neretvi. U potpunosti je izostavljeno da su se u toj bici četničke snage borile zajedno sa italijanskim okupacionim kao i kvislinškim formacijama protiv partizana, koji spasavaju ne samo ranjenike nego i izbjeglice od uništenja. Evo kakvo je tumačenje dato toj ratnoj drami na obalama Neretve. *Tako je nastao najdramatičniji trenutak između dve vojske i moralna dilema kod četničkih komandanata zbog sudbine narodnog zbega u slučaju da dođe do odsudne bitke. Kod partizanskih komandanata takve dileme nije bilo.* To znači, da su o ranjenicima vodili računa oni koji su ih napadali i uništavali, dok ih ugrožavaju oni koji su ih izvlačenjem iz obruča spasavali.

Nije problem samo u interpretaciji četničkog pokreta - kaže dr. Dubravka Stojanović. Problem je u jasnoj namjeri da se prikrije četnička saradnja sa okupatorima i kvislinzima. *To nije samo jednostran pristup prošlosti. To je činjenica iz koje proizlazi pitanje: da li je Srbija zrela da se suoči sa svojom prošlošću?*

Draža Mihailović je u tom udžbeniku predstavljen kao *poštovalac francuske kulture* i *pravi heroj otpora fašizmu i nacizmu u Drugom svjetskom ratu.* Nasuprot Draži, Josip Broz Tito je *profesionalni agent, zakleti neprijatelj Srba.* Olivera Milosavljević u svojstvu profesora istorije na Filozofskom fakultetu u Beogradu digla je glas protesta u javnosti. Ona je upozorila da se danas štampaju udžbenici za vaspitavanje militantnih ravnogoraca. U temelju namjere sa novim udžbenikom istorije, namijenjenom maturantima, jeste želja za rehabilitacijom nacionalizma. *Celokupna istorija XX veka podvrgnuta je reviziji* - ocjena je istoričarke Olivere Milosavljević.

U ovom udžbeniku istorije nema Svetozara Markovića, ali ima Pavla Đurišića (sa slikom), nema Dimitrija Tucovića, ali ima Dragiše Vasića (sa slikom), nema Ilariona Ruvarca, ali ima više od 60 raznih generala, đenerala, pukovnika i majora.

Šta može biti cilj društva u kojem je ovakav udžbenik obrazac za vaspitanje mladih generacija? Cilj je, kaže ta profesorica, rehabilitacija nacionalizma kao ideologije koja je odvela srpsko društvo u sunovrat. *To se čini iz uverenja, krajnje nipodaštavajućeg po srpsko društvo - da ono ne želi ništa bolje.*

U srbijanskoj javnosti nije rijetko mišljenje da je i republičko ministarstvo prosvjete, koje je važilo za *liberalno* i reformističko, palo na ozbiljnim ispitima zbog kojih se *gubi godina* - kaže u studentskom i profesorskom žargonu dr. Olivera Milosavljević.

Ministri, pa i vlade, dolaze, odlaze i prolaze. U normalnim društvima to je normalna politička dinamika. *Ono što zabrinjava je stanje duha na ovim prostorima, što će reći u Republici Srbiji. Filozofija palanke traje, na sceni su ravnodušnost, muk, kuloarska šaputanja ratne strahote i zločini, besprimerno pljačkaju, otrovno seme mržnje koje su 'posejali očevi nacije'.*

Tako je stanje duha u Srbiji opisala novinarka Slobodanka Ast. Ona citira i Filipa Davida koji je jednom prilikom rekao da se *krvavi pir i opijenost zločina plaćaju posle otrežnjenja, stidom i sramotom.*

To je nasleđe koje pijani očevi ostavljaju svojoj unakaženoj deci, piše Slobodanka Ast.

Toga otrežnjenja, kao suočavanja sa istinom pa i sa zločinom, ovde još nema. Slobodanka Ast dodala je još jedno pitanje: *koga je ovde još briga šta u nasleđe ostavlja deci?*

ANTIPARTIZANSKO I PROČETNIČKO IZDAVAŠTVO

Dr. Kosta Nikolić je viši stručni saradnik Instituta za savremenu istoriju u Beogradu. Njegov nagli uspon i eruptivna pojava u stručnoj javnosti i istoriografiji nastaloj pod okriljem toga grada i cijele Srbije egzemplarni su po dvostrukosti svojih obilježja. Obje oznake su karakteristične zbog retrogradnog vremena svoje situiranosti, te načina postanka i ispoljavanja. Treba li isticati kako je to doba oivičeno desetljećem skraja XX vijeka i prvim godinama trećeg milenijuma?

Jedna, ona prva oznaka je jedinstvena u povijesti visokoobrazovnih ustanova ne samo u okviru Beogradskog univerziteta nego i u njegovom neposrednom okruženju unutar te zemlje i kod susjednih država. Naime, na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu Kosta Nikolić je branio doktorsku disertaciju pred televizijskim kamerama. Počast dostojna genijalnih umova i na starom kontinentu i u svijetu uopšte. Javni TV prenos upriličen je poglavito zbog teme i sadržaja disertacije - obrađene istorije ravnogorskog pokreta. Tehnička izvedba i TV kamere pripadale su Studiju B u Beogradu u vrijeme dok je bio pod patronatom Srpskog pokreta obnove (SPO-a) Vuka Draškovića. Znakovito je, neobično i neuobičajeno je i to što je, nakon premijernog izvođenja, taj cjelovečernji prilog više puta repriziran.

Drugo obilježje Nikolićeve eruptivne pojavnosti je u sudbini te disertacije i njene cjelovečernje televizijske promocije. Ta prezentacija i njen tvorac će, domalo, u konačnoj rezultanti sadržajnu problematiku toga doktorata pretočiti u tiražno trotomno izdanje *Srpske reči* koja kao organ spomenute političke stranke djeluje pod uredničkom i direktorskom rukom Danice Drašković. Ta trotomna tvorevina nosi naslov *Istorija ravnogorskog pokreta*. Osim toga, ta disertacija će, naskoro, postati okosnica i sadržajne strukture još jedne knjige - istorijskog udžbenika namijenjenog i besplatno podijeljenog svim maturantima u toj zemlji.

Ni istoričar dr. Kosta Nikolić kao autor, ni agilna gospođa Danica Drašković, ni cjelina srbijanske izdavačke produkcije nisu se zaustavili samo na

štampanju i promociji tih publikacija. Kosta Nikolić se postarao ili potrudio da svojim angažmanom ubrzo podmiri i druge potrebe za novim izdanjima na liniji sveopšte rehabilitacije četničkog pokreta. *Srpska reč* i njen pokrovitelj u obliku SPO-a su finansijski (i politički) protagonisti te regeneracije četništva. U Nikolićevu autorstvu se, potom, pojavila i knjiga *Đeneral Mihailović*. I ona je u funkciji regeneracije četništva. Nikolić je jedan od koautora pretenciozno nazvane studije *Rat i mir đenerala - izabrani spisi*. To je zapravo, kako je u njoj zapisano, *istorijski prikaz Draže Mihailovića kao vojskovođe, političara i čoveka*. Riječ je o dvije knjige velikog formata u obimu od 1100 stranica. Priređivači i izdavač je svrstavaju *u kapitalna istorijska dela*. Potpisani priređivači nose titule istoričara. To su Milan Vasović, Kosta Nikolić i Bojan B. Dimitrijević. Recenzent je dr. Đoko Tripković. Svi su iz Instituta za savremenu istoriju u Beogradu. *Srpska reč* je izdavač koga potpisuje Danica Drašković. Tematske cjeline te publikacije čine: *Đeneral Mihailović i ravnogorski pokret; Jugoslovenska vojska u otadžbini; Antiosovinski front* (izložen na 74 strane), a cjeline *Građanski rat*, što znači borba protiv oslobodilačkih antifašističkih snaga svrstanih u NOP-u i njegovih simpatizera (dato na 240 strana), *Bosanska golgota*, *Nova Jugoslavija*, *Građa mešovitog sadržaja* (sa mnogo faksimila), *Pred islednicima* (zapisnik sa saslušanja Mihailovića dat na 180 strana).

Svim tim tvorcima izdanja istorodne četničke provenijencije valja pridodati još i mnoge druge knjige i njihove autore. Među njima je, primjerice, *Sudija smrti* u autorstvu Miroslava Todorovića (izd. *Belestra*, Beograd, decembar 1998); tu je i naslov *Od monarhije do Republike, SAD i Jugoslavija (1941-45.* Vojislava Pavlovića, *Klio* Beograd, *Glas srpski* Banja Luka, 1998.) itd.

Ispred svih spomenutih, a zbog ograničenog prostora ispuštenih sličnih naslova, srodne sadržajne strukture i usmjerenosti nalaze se mnogobrojni različiti lični, pojedinačni, grupni, partijski, stranački pa i državni interesi sa svojim nosiocima. I ovlašan uvid u sve te tvorevine otkriva šarolikost njihovih tvoraca i inspiratora, protagonista i izvršilaca usmjerenih u jednom osnovnom pravcu - reviziji dosadašnje interpretacije istorijske materije u ratnom periodu od 1941. do 1945. godine. Mnogi od njih su istaknuti javni radnici, istraživači, stručni i naučni djelatnici i publicisti. Masovna izdavačka produkcija i brojnost njenih naslova koje proizvodi ukazuje na šarolik mozaik tematskih preokupacija usmjerenih reviziji istorijske istine - o Dražinoj i ulozi četničkog pokreta u Drugom svjetskom ratu. Tu brojnost upotpunjuju i neposredni učesnici ratnih zbivanja na strani četnika. Mnogi su i direktni potomci u prvom koljenu tih sudionika onoga što se događalo u tom periodu. Osim one unutar Beograda i Srbije, postoji impozantna literatura stvorena u inostranstvu. Naročito u Engleskoj i Americi, ali i u nekim drugim zemljama evropskog kontinenta. Najveći broj ih potiče iz doskorašnje masovne četničke političke emigracije izbjegle iz zemlje u završnici ili neposredno nakon rata 1945. godine. Profilirana je osnovna dioba na dvije glavne usmjerenosti - antipartizansku i pročetničku. Na toj osnovi je utemeljena veoma ofanzivna propaganda, koja u stopu prati masovnu pročetničku izdavačku produkciju.

Ona se široko provodi u obliku velikog broja sličnih naslova, rasprava, studija, ogleda. Izdvaja se i zapažena esejistika što slavi herojstvo Draže kao *prvog gerilca porobljene Evrope* i četnika kao navodnih pripadnika antifašističkog pokreta. Autori tih izdanja, pa i izdavači, daju intervjue listovima i časopisima, osvajaju sve šire prostore u domaćoj, pa i stranoj publicistici. Ta pojava je karakteristična po svom drugom trajanju sve do danas. Proizvode se i rasprostiru feljtoni, množe se javni nastupi u elektronskim medijima, na okruglim stolovima, simpozijima, istupanja na komemoracijama, svečanim skupovima i drugim manifestacijama. Sve se čini da bi se ravnogorski pokret i Draža Mihailović ovjenčali nezasluženom slavom i da bi se otklonila tobožnja nepravda učinjena toj ličnosti i tom pokretu od istorijske nauke.

Odmah se valja razjasniti. Niko ne može biti protiv argumentovanih novih pogleda, utemeljenih na novim povijesnim saznanjima. Naučnoistraživačka praksa, analiza i obrada njenih rezultata izuzetno su korisni u znanstvenom i svakom drugom pogledu stvaranja objektivne slike o tome šta se sve zbivalo, kakvi su bili stanje i odnosi snaga koje su učestvovale u razrješenju jugoslovenske ratne drame u razdoblju od 1941. do 1945. godine. Na novim saznanjima zasnovana istoriografija i publicistika zasigurno rasterećuje svaki pokušaj jednostranosti, u pristupu i jednoobraznosti u interpretaciji. Ukoliko otkrivaju, obrađuju i obznanjuju dosad nepoznate činjenice ili nove istorijske argumente automatski potpomažu sticanju novih spoznaja i ocjena dajući dragocjeni doprinos daljem razvoju istorijske nauke.

Svaki objektivan istoričar opravdano mijenja gledišta kada se ona u procesima istraživačke prakse inoviraju potkrijepljenim naučnim razlozima i pouzdanim činjenicama. Normalno je, isto tako, da se nove ocjene i sudovi striktno zasnivaju na takvoj činjeničnoj građi. To, bez sumnje, obavezuje na krajnje korektnu interpretaciju činjenica o svemu pa i o karakteru rata. Novi pogledi i stavovi stiču naučnu verifikaciju kroz uobičajenu stručnu proceduru dakako uz oprez i toleranciju prema suprotnom mišljenju. Pristrasnost nikad nije bila dobar saveznik i saputnik istraživača i istoričara. Ona ne može biti ni djelotvorna. Ne stiče ni naklonost nauke. Ako počiva na sudu činjenica istorijska nauka mora biti privržena naučnoj istini.

Da li je baš tako urađeno u šarolikoj masovnoj izdavačkoj produkciji Beograda, Srbije, Banje Luke i Republike Srpske?

Da li je baš tako učinjeno u naslovima datim u ovom kratkom pregledu pročetničke izdavačke produkcije? Ili je u pitanju nešto drugo?

KAKO SE ISKRIVLJUJE SLIKA ISTORIJSKIH ZBIVANJA

Zalažući se za *veću objektivnost* u pristupu ondašnjim zbivanjima, krivotvoritelji interpretaciju NOB-e svode *na borbu komunista za vlast* i na *građanski*

rat. Na komemoracijama, svečanostima i drugim manifestacijama izostavljaju glavne ličnosti ili subjekte toga pokreta: Tita, KPJ, USAOJ, SKOJ, AFŽ, AVNOJ, ZAVNOBiH, NKOJ, a nerijetko NOVJ i POJ. Istoriografija NOP-a se prikazuje kao *partijna.* Za nju kažu da nije istorija nego komunistička ideologija. Mnogi njeni autori, afirmisani kao naučnici i van granica bivše SFRJ, nazivaju se *režimskim istoričarima.* Za njih se kaže da su, tobože, pisali *po postojećem političkom nalogu.* Kažu još da se to, po njima, dešava *kad istoriju pišu pobednici.* Znači li to da bi trebalo da je pišu oni što su poraženi i pred narodom i pred istorijom? Da li bi, u slučaju da je pišu poraženi, bila osigurana osnova objektivne i naučno zasnovane istorije? Koliko bi to bila nauka najbolje pokazuje psaudonauka involvirana u desetinama knjiga sa *novim dokazima* nastalim u proteklih dvije decenije. Da li je nauka objektivna jedino kada je pišu poraženi? Publikacije o tome, pa i o NOR-u, nude se danas kao prava istina. Pišu se i, uz reklamnu propagandu, štampaju u službi rehabilitacije onog pokreta i onih ličnosti čija je saradnja i služenje nacističkim i fašističkim okupatorima nedvojbeno dokazana.

Pri pokušajima prekrajanja istorije mnogi savremeni istoričari najznačajnije društvene procese, u Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji, tumače i ocjenjuju prema onim izvorima na kojima nekritički formiraju svoja saznanja. Ispuštaju iz vida da je u svijetu, u mnogim zemljama, svjesno iskrivljavana slika ovdašnjih zbivanja iz različitih razloga - vojnih, političkih i drugih. Na to se, u dugom nizu godina, nadovezao veliki broj priloga u časopisima, pa i knjiga i drugih pročetničkih publikacija. Pisali su ih često oni isti ljudi koji su u ratnim okolnostima između 1941. i 1945. godine bili angažovani u pisanoj i radijskoj propagandi Mihailovića i njegova pokreta. Među njima su i mnogi koji su u hiljadama prebjeglih ispred naleta NOP-a u završnici Drugog svjetskog rata prispjeli u četničku političku emigraciju. Nisu rijetki ni njihovi potomci apologetski usmjereni prema (ne)djelima svojih predaka u zemlji. Kako god su u ratnoj propagandi u tim prilikama stvarali iskrivljenu sliku zbivanja u zemlji, tako su kasnije nastavili da sve to, kao vlastito svjedočenje, pretaču u knjige i memoare kao svoju publicističku aktivnost. Oni su javnu scenu preplavili pseudosvjedočenjima. Ta njihova viđenja i pseudosvjedočenja, sa iskrivljenom i pristrasnom slikom događanja i njihovih aktera, publikovana su u toku i nakon Drugog svjetskog rata. Na takva njihova objavljena djela oslanjaju se današnji krivotvorelji kao na vjerodostojne izvore. To čine mnogi javni djelatnici, privrženici spomenute nove revizionističke istorijske škole. Pokušavajući da revidiraju istorijsku istinu oni tim viđenjima i pseudosvjedočenjima pristupaju kao meritornim istorijskim izvorima.

Na toj strani se, i na takvim osnovama, vrši permutacija istorijski nepobitnih i nespornih činjenica. U iskrivljenoj istorijskoj slici Dražini ravnogorci se predstavljaju jedinim antifašističkim pokretom u Jugoslaviji. U toj kampanji, dirigovanoj iz različitih centara, na razne načine i sa promjenljivim intenzitetom, masovna je proizvodnja falsifikata i iluzija koje ih prate. Osporava se bilo kakva patriotska uloga KPJ i njenog vodstva sa Titom na čelu.

U antikomunističkoj obuzetosti nipodaštava se partizanski pokret i njegov osnovni smisao - dosljednog antifašizma u borbi za oslobođenje porobljene zemlje. Protagonisti revizionističke istorijske škole ne priznaju domaće arhivske izvore. Kvalifikuju ih krivotvorenim. Ako ih makar i djelimično upotrebljavaju onda se sva mjesta koja u tim dokumentima govore o kolaboraciji vodstva i formacija ravnogorskog pokreta sa njemačkim, italijanskim i drugim okupacionim formacijama, te sa kvislinškim režimima u Beogradu i Zagrebu, ispuštaju i zamjenjuju sa tri tačke (..). Protagonisti nove istorijske škole ignorišu domaće arhivske i druge izvore, koji su priznati i verifikovani u cijelom svijetu. Ako odbacuju te izvore zbog čega svoja iskrivljena i nevjerodostojna *saznanja* ne ukrštaju sa građom i arhivskim fondovima zemlaja koje nisu imale razloga da ih krivotvore. Ustrajno izbjegavaju suočavanja sa arhivskom građom i dokumentima endehazijskih, njemačkih, italijanskih, britanskih, američkih, ruskih i drugih izvora. Tu su, najzad, i svjetske enciklopedije što nisu načinjene od domaćih *neverodostojnih* istorijskih dokumenata. Zato što ne priznaju domaće, a zaobilaze strane izvore, nosioci istorijskog revizionizma široko rasprostiru selektivno odabrana pseudosvjedočanstva i u njima dato tumačenje zbivanja i njihovih aktera u vremenu Drugog svjetskog rata. U kolopletu očigledne revizije istorijske istine i devastiranja povijesne znanosti rađa se - pseudonauka. Njenim privrženicima je u kriznim društvenim situacijama olakšano pripodobljavanje masa da nekritički prihvataju lažne svjedoke, drumske oratore i pseudoautore kao spasioce istine, a njihove obmane kao istorijske istine i poruke.

KOLABORACIJA KAO UNUTRAŠNJA PRIRODA ČETNIČKOG POKRETA

Na toj strani se ne završava već počinje priča o Kosti Nikoliću i bulumenti javnih djelatnika i njihovom postupku u stvaranju spomenute literature i izdavačke produkcije. Koliko su i da li su ta njihova nastojanja zasnovana na intelektualnom poštenju i profesionalnoj savjesti istoričara iždikljalih, uz ostale, i u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu?

Prekrajanjem činjenica i nipodaštavanjem verifikovanih istorijskih istina, te njihovim falsifikovanjem, događaji se tumače i ocjenjuju, a istorijski izvori prilagođavaju nekritički formiranim saznanjima.

Krčeći sebi put u ćorsokak, ispuštaju iz vida elementarnu i tvrdokornu istinu da bi svjesno iskrivljavali sliku istinskih zbivanja. Čini se to iz različitih razloga, te zbog različitih političkih, vojnih i drugih ciljeva. Još prve godine tog rata na ovom tlu, posebno u toku prve godine NOB-a, rezultati borbe partizanskog pokreta protiv nacifašističkog okupatora i kvislinških režima pripisivani su četnicima. Na toj osnovi su i snimani filmovi još u toku toga rata,

primjerice film *Četnici* u SAD-u 1942. godine. Može se, svakako, ispoljiti stanovito razumijevanje za dramatične okolnosti nastanka, trajanja i tragičnog sloma četničkog pokreta. Mnogi su tom pokretu pristupali iz čistih patriotskih pobuda - da istjeraju okupatore i oslobode svoju zemlju. Ali takva, čisto patriotska opredjeljenja, nisu bila u osnovi strateških i programskih ciljeva četništva. Valja imati razumijevanja i za njihovu zlu kob koja je mnoge patriotski usmjerene učesnike i simpatizere snašla u četničkim redovima. Može se imati i iskazati saosjećanje i za tragične sudbine mnogih boraca, pa i pojedinaca iz ravnogorskog vodstva. Tim razumijevanjem, međutim, ne mogu se nimalo izmijeniti glavne činjenice o četničkoj kolaboraciji. Ta kolaboracija se prikriva poplavom revizionističke istoriografije, prateće literature i bučne primjerene propagande. Primaran je odnos toga pokreta prema okupatorima i kvislinzima. I to na djelu a ne na riječima, makar one bile smještene između korica debelih i brojnih tomova knjiga. To je mjera za sagledavanje i vrednovanje svakog pojedinačno i svih zajedno u tom pokretu. Taj odnos je, istovremeno, objektivna mjera za utvrđivanje stvarne istorijske uloge učesnika toga rata na tlu bivše Jugoslavije.

A tu istorijsku ulogu sudionika na četničkoj strani lako je shvatiti ovlašnim uvidom u Arhiv Vojno-istorijskog instituta - T-501, 257, 1077-1078, NDH, 233A, 48/1-2, itd. U njima se nalazi 37 pismenih sporazuma četničkih formacija sa ustaškim vlastima, te Dražino obraćanje Anti Paveliću i Alojziju Stepincu s ciljem objedinjavanja protivpartizanskih formacija u završnici rata.

Naučnoistraživačka praksa geneze te kolaboracije upućuje i na saradnju četnika i WEHRMACHTA, Gestapoa (nacističke tajne službe), SUPERSLODE (Vrhovne komande italijanskih oružanih snaga u okupiranoj Jugoslaviji), Nezavisne države Hrvatske i ustaškog pokreta bugarskih okupacionih snaga, odnosno srpskih i crnogorskih kvislinga.

Kratak pregled one izdavačke produkcije što je na liniji rehabilitacije četničkog pokreta i Draže Mihailovića nerazdvojan je od imena dr. Koste Nikolića. On je jedan od onih što su tu produkciju množili svojim angažmanom bilo u vlastitoj izvedbi, u svom autorstvu, ili pod svojom priređivačkom ili uredničkom rukom.

Kako je predstavljen Draža Mihailović u tim publikacijama? Jedna od poruka koje se opetovano lansiraju dugi niz godina na prostorima bivše SFRJ Mihailovića proglašava kao *prvog gerilca pokorene Evrope* u Drugom svjetskom ratu. Na tome insistiraju i publikacije u izvedbi dr. Koste Nikolića i drugih autora ili priređivača. O tome se objavljuju mnogi feljtoni, iz jave i intervjui, studije i rasprave. Ravnogorci se proglašavaju i antifašističkim sljedbenicima i borcima. Pri lansiranju takvih poruka autori, priređivači, urednici i izdavači, zajedno sa recenzentima, zaboravljaju samo jednu *sitnicu*: da je neistorijski, netačno i nenaučno tako govoriti i pisati. Takve tvrdnje u temelju opovrgavaju hiljade autentičnih istorijskih dokumenata o ponašanju toga *antifašiste* i *prvog gerilca Evrope* zajedno sa pripadnicima njegovog pokreta.

O tome šta su radili i kako su se borili najpotpunije pokazuju upravo ti dokumenti da ne spominjemo nopovske kojima su mnogi neosnovano, među njima i tvorci najnovije proizvodnje, *novih dokaza*, neskloni da poklanjaju bilo kakvo povjerenje. Među nepovjerljivim su i brojni tvorci spomenutih naslova u poplavi izdavačke proizvodnje četničkih obilježja.

U spomenutim publikacijama, posvećenim rehabilitaciji četničkog pokreta i reviziji istorijske istine, Draža se opisuje kao *oficir pun bunta;* on nije priznao kapitulaciju već je nastavio borbu *iz šume*; ozvaničen je vojskovođom koji je *smelo prkosio nacifašističkim okupatorima*. Upoređen je i sa legendarnim De Golom. Da bi se potkrijepile tako oblikovane teze u tim publikacijama su povijesni dokumenti upotrebljavani selektivno, pa i tendenciozno. Po pravilu su izostavljani oni dijelovi kojima se u temelju otkriva neodrživost mnogih citiranih i drugih postavki. Tako su oskrnavljeni originalni tekstovi tih dokumenata. Sve u cilju da se ospore istorijski dokazani grijehovi i četnika i Mihailovića. Tvorcima te literature je naročito stalo da uvrštenim prilozima i dokumentima konsekventno zaobilaze one činjenice koje u njima otkrivaju tipične kolaboracioniste ne samo sa okupacionim formacijama nego i sa kvislinškim režimima Milana Nedića u Beogradu i Ante Pavelića u Zagrebu i Nezavisnoj državi Hrvatskoj. U toj ulozi u funkciji kolaboracije oni su poznati i predstavljeni u najpretežnijem broju stranih publikacija, uključivši nacionalne i svjetske enciklopedije.

Osnovno težište ratnih napora četničkog pokreta usmjereno je ka uništenju NOP-a. U tome je on izdašno pomagao okupatorima i kvislinzima. Od novembra 1941. godine, kada su prekinute sve niti njegove oružane saradnje sa partizanima i kada je između NOP-a i Ravne gore začet otvoren sukob, pa sve do kraja rata, glavnina četničkih oružanih snaga dejstvovala je u sprezi sa okupatorskim i kvislinškim trupama. U svim većim vojnim operacijama njemačkog, italijanskog i bugarskog okupatora protiv NOP-a i POJ-a gotovo bez izuzetka su sudjelovale i četničke jedinice. Borbene zadatke su često dobijali od okupatorskih oficira. Od njih su snabdijevani oružjem, municijom, hranom i sanitetskim materijalom. Potpomagani su artiljerijom i avijacijom. Stavljana su im na raspolaganje transportna sredstva da bi se olakšalo njihovo manevrisanje u borbama. Četnici su, osim zajedničkih, vodili i samostalne borbene akcije protiv oružanih snaga NOP-a. Sve te njihove akcije u potpunosti su odgovarale interesima okupacionih formacija i kvislinških vlasti.

Kolaboracija je unutrašnja priroda četničkog pokreta. Nasuprot opšte-poznatim i verifikovanim činjenicama, ta se njegova priroda ne može ni naslutiti iz rečenih publikacija ovjenčanih hvalospjevima četništvu. Ona je izraz njegove političke i vojne strategije. Glavno je obilježje one uloge koju je odigrao u periodu od 1941. do 1945. godine. Suština je ukupne njegove ratne djelatnosti. Time je u prah i pepeo skršena zamisao rođena pri utemeljenju te organizacije da četnički pokret postane i bude antiokupatorska snaga. Po publikacijama četničke provenijencije danas kao da se ništa od početne zami-

sli nije promijenilo - od prve do zadnje ratne godine. U njima je ona predstavljena kao trajna antifašistička i antiokupaciona formacija.

U spomenutim knjigama se ta kolaboracija sistematski prikriva. Na mnogim mjestima u javnosti se pokušava i opravdati. Ističe se (verbalna) antifašistička usmjerenost ravnogorskog vodstva i kraljevske jugoslovenske izbjegličke vlade u Londonu. Povremeno, veoma sporadične i beznačajne, naročito u prvim mjesecima ratne 1941. godine, sve do novembra mjeseca takoreći, antiokupatorske aktivnosti veličaju se i neosnovano oglašavaju permanentnim i trajnim do kraja. Navodi se i djelimično razoružavanje nekih njihovih jedinica od strane okupatora, u prvoj polovini 1943. Naglašava se kako su Nijemci 1941. i 1943. godine pokušavali da zarobe Dražu. Operiše se i činjeniccom kako je njemački okupator strijeljao nekoliko četničkih rukovodilaca (majore Aleksandra Mišića i Ivana Fregla). Autori i priređivači spomenutih knjiga, kao i njihovi recenzenti i izdavači, htjeli bi da cjelinu prakse četničke kolaboracije zasjeni internacija pojedinih starješina JVUO (Jugoslovenske vojske u otadžbini) u logore u zemlji i inostranstvu (Pavla Đurišića). Govori se da je među strijeljanim građanima bilo i pripadnika ravnogorskog pokreta.

Nije netačno da su Nijemci preduzimali i takve mjere. Prema četnicima su, i pored dokaza njihove lojalnosti i spremnosti na saradnju, bili podozrivi, pa i nepovjerljivi. Znali su da su oni instrument u rukama Velike Britanije, kao jedne od članica antihitlerovske koalicije sa Amerikom i Sovjetskim Savezom. Bili su obaviješteni i za planirano okretanje četničkog oružja prema okupatorima o slučaju iskrcavanja savezničkih snaga na Balkan. Zato su represijama htjeli da ih zaplaše. Pojedine kaznene mjere su preduzimali i na zahtjev Dimitrija Ljotića i njegovih komandanata. Svi ti represivni koraci, međutim, nisu remetili njihovu međusobnu uzajamnu borbenu saradnju. Glavne istorijski verifikovane činjenice o kolaboraciji se ne mogu izmijeniti ničim, pa ni naznačenim represijama. Kolaboracija se ne može nikako opravdati, i pored svih upinjanja tvoraca panegiričke literature ovjenčane hvalospjevima četništvu i njegovom vodstvu sa Dražom na čelu. Isto onako kao što se u antifašističke snage ne mogu uvrstiti oni koji su pomagali okupatorima da ostvare svoje ciljeve i koji su jačali njegove pozicije u porobljenoj zemlji.

DEVASTIRANJE SAVREMENE ISTORIJSKE NAUKE

Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941-1945) pružilo je najorganizovaniji otpor falsifikatima i prekrajanju istorije.[1173] Novim krojačima istorijske istine Društvo je uzvratilo knji-

1173 S njim su još i druge asocijacije - Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, nezavisni intelektu-

gom. U njegovom izdanju 1999. godine pojavilo se djelo dr. Branka Latasa *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama (1941-1945).* Potom je organizovalo Okrugli sto na kome su brojni učesnici dali osvrt na jedan broj onih publikacija koje su posvećene rehabilitaciji saradnje četnika sa okupatorima i kvislinzima. Objavljen je Zbornik radova učesnika toga stola. Društvo nije imalo namjeru da temeljno kritički razobliči veliki broj publikacija, od kojih su neke sa naučnim pretenzijama, na strani apologetike četničkog pokreta i Draže Mihailovića; ignorancije istorije Drugog svjetskog rata, mjesta i uloge jugoslovenskih naroda u antifašističkoj koaliciji ili te podrške onim snagama koje su preuzele ulogu kvislinga ili kolaboracionista sila Osovine. Autori, priređivači i urednici tih publikacija, te njihovi izdavači, odbacili su akribijske metode i savjesnost u naučnom radu. Zbog toga su njihova djela bila i ostala u domenu pamfletske publicistike. Obojena su jarkim ideološko-političkim bojama, htijenjem da se metodom klevete doimaju kao istina. Htjeli bi da ukinu ljudsko pamćenje i istorijsku nepobitnost o biću, dometima i neospornim nacionalnooslobodilačkim tekovinama NOP-a. Potiskujući akribiju i savjesnost htjeli bi da te domete zamijene apoteozama o slobodarskim i demokratskim postulatima četničkog pokreta Draže Mihailovića. Učesnici spomenutog okruglog stola usmjerili su pažnju na određena publicistička djela, prepuna mržnje prema NOB-u i njenim trajnim vrijednostima. Obrušivši se militantno svim silama na te vrijednosti oni istodobno devastiraju savremenu istorijsku nauku.

NOP je za razliku od četništva bio čvrsto integrisan u antihitlerovsku koaliciju. Predstavljao je značajan faktor evropskog i svjetskog otpora nacifašizmu. Zato su klevetnici istorijske istine ponovo oživjeli hipotezu o *Evropi kao velikom zlu kojeg se treba čuvati* - piše dr. Dušan Plenča u svom osvrtu na publikaciju *Od monarhije do republike, SAD i Jugoslavija 1941. 1945. Vojislava Pavlovića (Klio-Glas Banja Luka 1998)* i *Istoriju Ravnogorskog pokreta* dr. Koste Nikolića (*Srpska reč,* Beograd). *Ne slušati one koji viču u ime kulture ili u ime nauke, ili u ime progresa, jer to je sve ubica satanski* - kako je to nekada savjetovao episkop Nikolaj u *Govoru srpskom narodu kroz tamnički prozor* (Himelster, 1985.).

U tim publikacijama se daje moralno-politička reafirmacija JVUO i njeno oslobođenje od kolaboracionizma sa silama Osovine pred sudom istorije. Taj cilj je formulisan još u vrijeme bipolarne podjele svijeta i politike hladnog rata kada je u ime *Nacionalnog komiteta slobodne Evrope* na zapadu odlučeno da se *general Mihailović i njegov nacionalni pokret ima ubuduće oslikavati u tradicionalnom junačkom srpskom patriotizmu - uvijek u formi ubjedljive objektivnosti, utemeljene na odgovornom istraživanju i na strogoj selekciji činjenica.* Oni kao

alci, pojedini štampani mediji, primjerice *Republika* i drugi.

da su uvjereni da je istorijska svijest ili uništena ili otjerana u zaborav a autentični dokumenti izbačeni iz kodeksa istorijske nauke.

U mnoštvu publikacija nastalih o četničkom pokretu u minule dvije decenije agresivno se zahtijeva preispitivanje i prekomponovanje, te novo vrednovanje istorijskih događaja na tlu Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu. U korist četnika, dakako - kaže dr. Branko Latas. *Najčešće su to izdanja koja nemaju naučnu vrednost. U prvom redu su to prepisi, odnosno plagijati pisaca iz redova četničke emigracije, ili 'naučni' radovi utemeljeni na nepostojećim, apstraktnim činjenicama.* I Britanci, i druge sile antifašističkog saveza, tražili su *na jugoslovenskom ratištu borbeno efikasnu antiosovinsku snagu, a sve je ukazivalo da to nije pokret s Mihailovićem na čelu. Saveznici su bili rešeni da daju ratnu i drugu opremu i naoružanje. Ali su onda s pravom očekivali da te snage daju svoj maksimalan doprinos u slamanju sila Osovine. Mihailović je, pak, smatrao da se bez ispaljenog metka protiv agresora i porobljivača zemlje može, tuđim zalaganjem i žrtvama, dobiti rat. Plodove pobede pripisao bi sebi i svojim saborcima.*

Protagoniste rehabilitacije četništva Svetozar Oro naziva *povampirenim ostacima poraženih kvislinško-kolaboracionističkih pokreta na prostoru bivše SFRJ. One u borbi za vlast podstiču rehabilitaciju poraženih ideja s ciljem da totalno razore i sva nesporna svjedočanstva po kojima se svijet zbližava i ujedinjuje a oni uporno šire mržnju i razdvajanje naroda. Ostaci te poražene prošlosti, nasuprot svjetskim procesima, ponovo pozivaju aveti krvoprolića i bratoubilaštva samo da bi zaokružili retrogradne snove o nacio-šovinističkom velikodržavlju.*

Priča o *lojalnom* i *poštenom* Draži naspram *makijavelističkog Tita* ne može proći čak ni kod mnogih okorjelih Dražinovaca, a pogotovo u svijetu i kod ozbiljnih naučnika. Znaju oni da je Draža želio da prevari sve - da bi, najzad, prevario i samog sebe. Stoga nije čudno, kaže Svetozar Oro, što su ga postepeno i *svi odbacivali, i 'njegov' srpski narod, i zapadni saveznici, i Rusi, i njegova vlada na čelu sa kraljem.* Njegova rođena djeca su otišla u partizane. Nakon obećanja *da će zabiti nož u leđa okupatoru kada dođe vreme* pa od toga odustao na kraju rata kada se umjesto *nožda u leđa* prikrio *iza leđa njemačkog okupatora u sjevernoj Bosni da bi preživio Sremski front pod zaštitom okupatora.*

Knjigu *Sudija smrti* Đuro V. Rodić iz Beograda naziva - *primitivnim pamfletom.* To je saopštio i na okruglom stolu koji se u Beogradu bavio Dražinom rehabilitacijom. Ta knjiga je napisana s pretenzijom da pruži tobožnju istinu o suđenju Draži Mihailoviću i njegovoj likvidaciji u autorstvu Miroslava Todorovića. Knjiga je napadno reklamirana u feljtonu *Novosti*, radiostanici B-92, TV Studiju B i listu *Glas javnosti*. Ona je *eklatantan primer primitivne, čaršijske, prizemne, psihološke diverzije, prepune tako smešnih i prozirnih nebuloza i očiglednih nelogičnosti, da je za kratko vreme kod čitaoca ostala bez ikakvog efekta.* Lajtmotiv cijele knjige čini izmišljeni dijalog Janka kao predsjednika suda, i Mihajla kao sudije. Đuro V. Rodić predočava mnoštvo stilskih figura oskudnog izbora, nespretna i jednolična ponavljanja, pravi košmar inverzija,

i kontradikcija da je čudno kako te nedostatke nisu uočili izdavač i mediji koji su to promovisali.[1174]

Evo samo jednog od mnogih primjera te kontradikcije. Na 29. i 30. strani autor opisuje Jerotija Manisijevića, navodno ordonans-oficira Kralja Petra II u emigraciji za vrijeme Drugog svjetskog rata. Nakon završetka rata, Jerotije je odlučio da se vrati u Jugoslaviju. No, čim je prešao granicu uhapšen je od strane OZNE, osuđen na smrt ali je, intervencijom 'jedne komunistkinje', njegove simpatije iz gimnazijskih dana, smrtna kazna zamijenjena jednogodišnjom robijom.

Već u sljedećem pasusu te knjige autor Miroslav Todorović piše da je Jerotije u Beogradu, *za vreme okupacije, tu 'komunistkinju' spasao sigurne smrti, usmeravajući Nedićevu Državnu stražu koja joj je bila za petama, u pogrešnom smeru.* Prema ovoj verziji istog slučaja, Jerotije je za vrijeme okupacije bio u Beogradu, a ne ordonans-oficir kralja Petra u Londonu.

U apologetici ratnog zločina dr. Pavle Dušanić se osvrće na nastojanja *Novosti* (12. XI 1999.), *Danas* (13. IX 1999.), *Blic* i drugi printani mediji, te SPC-a, Udruženja književnika Srbije, Srpske garde *Đorđe Božović Griška* da posmrtno Momčila Đujića, raspopa, interpoliraju u ikonostas srpskih velikana. Pored ostalog, tvrde da je Đujić *ukazom kralja Petra II i Vlade iz Londona dobio visoko priznanje srpskog četničkog vojvode.* Činjenice su drugačije. Đujić je, uistinu, to *visoko priznanje srpskog četničkog vojvode* dobio od vojvode *Ilije Trifunovića - Birčanina, onovremeno (1941-1943) stalnog stanara splitskog hotela 'Belvi', čije je troškove snosio Paolo Zarbini, prefekt italijanske provincije 'Di Spalato'. Tvrdilo se da je zajedno sa Đujićem 1945. godine stiglo u emigraciju 12.000 boraca četničke divizije. Istina je drugačija:* Đujić je u maju 1945. godine preveo 2.912 boraca četničke Dinarske divizije uz pomoć ustaškog poglavnika Ante Pavelića.[1175] Netačna je tvrdnja da se Momčilo Đujić *u prvim danima ustanka... stavio na čelo pokreta otpora, da je formirao 'Dinarsku četničku diviziju koja je do kraja rata uglavnom štitila Srbe na tromeđi Like, Bosne i Dalmacije'.* On nije zbog *navodnih* već zbog stvarnih dokaza i činjenica 1947. godine proglašen ratnim zločincem. Činjenice govore drugačije. Đujić u toku Drugog svjetskog rata nije bio ništa drugo do saradnik ustaša, Italijana i Nijemaca. O tome postoje istorijski dokumenti.[1176] Dokumenti pokazuju kako se taj vojvoda nakon kapitulacije Italije svrstao u njemačku službu. Njegovi zločini nisu *navodni* nego su počinjeni *pokoljima, mučenjima, interniranjem građana, pljačkom i silovanjem, kao i organizacijom i vođenjem vojnih formacija u službi italijanskog i njemačkog okupatora.* I pored svega toga, teško se doimaju parastosi velikodostojnika SPC-a, literarna posijela Udruženja knji-

1174 Šire u *Osvrt na publikacije o rehabilitaciji i saradnji četnika sa okupatorima*, Beograd, 2002.

1175 Vidjeti Naredbu Glavnog stana Poglavnika br. 11345, tajno, od 211. prosinca 1944, AVI U-228/2.

1176 Arhiv VIS AVII 195, 12/6-1, Mf-H-34/493; 83 B/1, 83 B/1-19, AVII, Mf-H-801450, itd.

ževnika Srbije, nacionalističko-militantne komemoracije, posvećene onome ko je optužen za genocid o čemu je nastalo više od 190 stručnih i naučnih radova.[1177] *Tu su i svjedočenja 118 preživjelih svjedoka - Srba - data 'slobodnom voljom istražnim organima predvođenim okružnim sudijom istražiteljem Jovom Cvijetićem, rodom iz Knina.* (Dr. Pavle Dušanić).

Velimir Matić je napisao osvrt na roman Ivana Ivanovića *Crni dani Rake Drainca.* Na liniji rehabilitacije kolaboracije autor romana pokušava da partizanskom pokretu ospori njegovu oslobodilačku prirodu a četničkom pripiše atribute koje on nije imao. Tako se i putem umjetničkog djela vrši revizija stvarnih istorijskih zbivanja u zemlji, u cjelini ili u jednom dijelu, u ovom slučaju na jugu Srbije. Time se stvaraju zablude kod generacija suprotno onim istinama i činjenicama koje je istorijska nauka verifikovala. Autor Dražu i njegov pokret predstavlja kao antifašistički i oslobodilački. U odnosu na partizanski, on se razlikovao maltene samo u pogledu strategije borbe protiv okupatora - *kada bude vreme,* čekanje na ustanak i odlaganje početka borbe u ime brige za spas naroda od odmazde okupatora. Zanemaruje notornu istinu da je samo partizanski pokret vodio borbu protiv okupatora za sve vrijeme rata. Četnički je bio kolaboracionistički, koji je skoro isključivo u sprezi sa okupatorima vodio borbu protiv NOP-a, a ne protiv okupacionih formacija. Partizani su predstavljeni tako što su, opterećeni komunističkom ideologijom, ubijali imućne ljude, predsjednike opština, popove i kraljevske oficire samo zato što su to što jesu. Iako je u velikoj mjeri koristio njegove zapise, Ivan Ivanović nije prikazao ni autentični lik Rake Drainca. U Draincevom dnevniku i drugim istoriografskim izvorima poznato je da je Raka bio borac protiv fašizma još u godinama prije Drugog svjetskog rata. Bio je i pristalica partizanske antifašističke oslobodilačke borbe. Snažno je žigosao kapitulanstvo jugoslovenske vojske u vrijeme poraza u aprilskom ratu 1941. godine. Osuđivao je i nedićevsko-četničko izdajstvo, te njihovo služenje okupatoru. Ali, to nije smetalo Ivanoviću da u svom romanu Drainca predstavi kao stradalnika u *građanskom ratu'* i *'miritelja'* između četnika i partizana. Tako je svoj roman sveo na pripovijest o istorijatu četničkog pokreta. Valjda zbog toga se istoričar i publicista K. Milosavljević našao pobuđenim da na tu knjigu odgovori knjigom naslovljenom *Četnici i partizani u romanu I. Ivanovića Crni Dani Rake Drainca.*

I sociolog Branko Kosić je objavio kritiku knjige *Svetac... ruku* u autorstvu Radovana Blagojevića (izd. Štampa Mladenovac *'94',* 1998.). Knjiga je pravljena na liniji diskreditacije Tita izmišljotinama koje ne zaslužuju nikakvu pažnju, a pogotovo odgovor *knjigom na knjigu.* Primjerice, *Tito je imao zločinačke oči, bio je gnjida, što je radio to je grozno, strašno, stravično, jezivo, ne postoji jača reč od monstruma, izumitelj je zločina* i *plašio se Draže* itd.

1177 Dr. Branko Latas, dr. Jovan Marjanović, dr. Fikreta Jelić Butić, dr. Uroš Kostić, dr. Dušan Plenča, dr. Petar Kačavenda, dr. Radoje Pajović, dr. Jozo Tomashević i dr.

Dragoljub S. Petrović se kritički osvrće na knjigu ratnih sjećanja Zvonimira Vučkovića. Poslije tridesetak godina emigrantskog života jedan od istaknutih ravnogoraca, možda i najomiljeniji *Čičin* saradnik, napisao je svoja *Sećanja na rat* u dva toma: *Sećanja iz rata* a drugi *Od otpora do građanskog rata*, objavljene u Čikagu 1979., a u Beogradu preštampane 1990. u izdavačkoj kući *Čiča* sa predgovorom Ivana Pajića. Vučković je bio komandant Prvog ravnogorskog korpusa. I taj Pajić u predgovoru piše kako *za čitavo vreme od 41. do 44. geril-ske jedinice Mihailovića u Srbiji nisu imale ozbiljnih vojnih sukoba sa Titovim snagama. Srbiju su, navodno, držale pod kontrolom Dražine jedinice, snage koje su mogle da preseku moravsku komunikaciju ali bi to učinile tek posle iskrcavanja na Balkan.* Priznaje da su britanski oficiri pri Mihailovićevom štabu *to uporno zahtevali (presek komunikacije), a Mihailović odbijao.*

Vučković pokušava da pokret kome je pripadao ozvaniči kao pokret otpora okupatoru. Kao čovjek koji je bio aktivan u činu rušenja pristupnice Trojnom paktu, kada je prispio na Ravnu goru prihvatio je u potpunosti i strategiju i taktiku svog pretpostavljenog Mihailovića.

Autor opisuje strijeljanje zarobljenih partizana. Taj čin pripisuje četničkom komandantu dok je Draža time bio *teško pogođen*. Ovaj se predstavlja velikim humanistom sa velikim milosrđem prema neprijatelju. Vučković sa ilegalnim imenom Feliks, koje za okupatore i kvislinge nije bilo ilegalno već ime obavje-štajca, zgražava se *nad drastičnim komunističkim metodama,* ali te metode ne ilustruje konkretnim primjerima. Kaže da je Srbija sve do 1944. godine bila pod kontrolom četnika. Taj stav često eksploatiše i pročetnička štampa. Ako je bilo tako onda treba najprije dokazati da Srbija nije bila pod okupacijom. Ako prizna da je Srbija bila pod Nijemcima valja dokazivati da je ta okupacija bila blaga te se na srbijanskom tlu mogla voditi borba bez želje i udjela Nijemaca. *Feliks* prikriva saradnju i konkretan kvislinški odnos Draže i njegovih koman-danata prema okupatoru. Kad ne krije surov odnos okupatora prema narodu Vučković ruši sopstvenu proizvoljno postavljenu tezu. Tvrdi da je Čerčil *hteo da se što pre završi građanski rat u Jugoslaviji* i zato se stavio *potpuno na stranu partizana*. Šef britanske misije je pomogao Titu da se napravi plan prodora ka moravsko-vardarskoj komunikaciji.

Zvonimir Vučković je rođen kao Prkić, usvojen je od uglednog oficira Vuč-kovića. Bio je i sam žrtva svoga vremena. *Feliksove knjige imaju vrednost kao svedočanstvo aktivnog učesnika jednog pokreta u jednom delu istorije. Postavljene teze u delu su neverodostojne. Ocene su pogrešne.* Dragoljub S. Petrović smatra zabrinjavajućom činjenicu da će knjiga u izvjesnim sredinama, shodno posto-jećoj atmosferi, naići na pozitivan prijem. *Zaključne ocene autora su retrograd-ne i istorijski neodržive. Piše i da je 30 godina nakon ubistva Mihailovića (kao da nije bilo suđenja) pozvan da govori na skupu bosanskih četnika u SAD-u.*

POLITIČKA MANIPULACIJA AVETIMA PROŠLOSTI

Ispred izdavačke produkcije pseudosvjedočanstava i pseudonauke postrojeni su mnogi istoriografi, publicisti i političari. Šarenilo mozaika njihovih gledanja upotpunjuju i neposredni učesnici ratnih događanja. U mnogim primjerima njihovi potomci u prvom ili drugom koljenu. Ponajviše oni iz Engleske i Sjedinjenih Američkih Država, naročito iz miljea četničke emigracije nakon Drugog svjetskog rata. U njihovom autorstvu pojavio se veliki broj raznorodnih naslova, rasprava, ogleda, te mnogih publikacija. Oni daju intervjue listovima i časopisima i nastupaju na okruglim stolovima, simpozijima i drugim skupovima. Javljali su se i u angloameričkoj publicistici. Iza njih nimalo ne zaostaje masovna produkcija istorodne provenijencije u domaćoj izvedbi. Mnogi od tih autora i njihove publikacije navedeni su, citirani ili komentarisani u ovom radu posvećenom četništvu i četničkoj propagandi u Drugom svjetskom ratu. Širi uvid u te tvorevine, te u brojnost njihovih autora, ukazuje na raznoličnosti u pristupima i interpretacijama istoriografske materije. Među njima se profilira osnovna dioba na dvije glavne usmjerenosti - propartizansku i pročetničku. Potonja je, u isto vrijeme, i antipartizanska. Neki od njih su istaknuti istraživači, naučni djelatnici i publicisti.[1178] Svako ko je došao u doticaj sa njihovim djelima mogao je među njima uočiti ozbiljne stvaraoce i objektivne posmatrače istorijskih zbivanja. Ali, čitalac se, isto tako, može osvjedočiti da pojedinci od spomenutih, ali i brojni izostavljeni autori, iskrivljeno svjedoče u svojim knjigama. To znači pristrasno, neznanstveno, bez elementarne obaviještenosti. Ako se tako odnose prema istorijski poznatim faktima onda je lako dostupno saznanje o njihovoj nespremnosti da se upuste u istraživanje novih, dosad neznanih povijesnih fakata što su iz stanovitih razloga ostali nedostupni. Njihova politička predubjeđenja opterećuju i sadržaje njihovih knjiga. A predubjeđenje, predrasude pogotovo, nikad nikome nisu mogli biti dobri saputnici prilikom pristupanja naučnoistraživačkoj praksi, analizi i obradi istorijske materije. Osnovni cilj je rehabilitacija Draže Mihailovića kao antifašiste i navodnog *prvog gerilca porobljene Evrope.*[1179]

1178 Među mnogim stranim autorima su Ficroj Meklejn, Vilijem Dikin, Filis Oti, Elizabeth Barker, Dejvid Martin, Majkl Lis, Nore Belof, Rut Mičel i još mnogi drugi.

1179 Jedna od poruka što je bezbroj puta lansirana na prostorima bivše SFRJ tiče se *ravnogoraca kao antifašista*, a Mihailovića i kao *prvog gerilca porobljene Evrope* u Drugom svjetskom ratu. Mnogobrojni su feljtoni, rasprave i objavljene knjige na strani presvlačenja ravnogorskog pokreta i njegove čelne ličnosti u antifašističko ruho. Pri napadnom rasprostiranju takvih poruka branitelji četništva smjesta zaboravljaju kako je taj rat u Evropi počeo 1939., a u Jugoslaviji 1941. godine. S njegovim početkom je nastalo više gerilskih skupina i pokreta otpora koji su se suprotstavljali fašističkom sistemu u okupiranim zemljama starog kontinenta. S obzirom na početak ratnog požara na jugoslovenskom tlu, ni praktično, a teorijski pogotovo, nije se mogao u Jugoslaviji pojaviti *prvi gerilac porobljene Evrope.* Taj *prvi gerilac* je iznjedren negdje drugdje, rođen u okrilju nekog drugog pokreta otpora, a ne na jugoslovenskoj teritoriji.

Istorijska svijest neće i ne može biti potisnuta i uništena time što bi bila izbačena iz kodeksa istorijske nauke iz manipulantskih političkih razloga. Već dugo traje ta politička manipulacija istorijskom naukom u društvenoj praksi. Ne samo da ne može biti uništena nego ne može biti ni otjerana u zaborav. Nacionalistička turbulentna propaganda nekadašnje prvake kolaboracije kiti slavom čojstva, bunta i hrabrosti; proglašava ih herojima i besmrtnicima; podiže im spomenike vječne zahvalnosti.

Za šta i u ime čega?[1180]

Iskazuje se, pri takvom tumačenju, nesumnjiva nemoć revizionističke istoriografije i publicistike. Usto i odsustvo dobre namjere, te stvaralačkog htijenja da pronikne u suštinski smisao i objašnjenje povijesnih pojava i kretanja. Političke polemike o ključnim, ali još više o izmišljenim pitanjima i iskonstruisanim dilemama, potpaljivane su na podlozi žestokih talasa nacionalne euforije, antikomunizma, nacionalizma i populizma. U tom kontekstu krivac za ustrojavanje socijalističkog poretka u Jugoslaviji, za suspenziju četništva i njegove ideologije, čak i više od Britanaca, kao prvih i glavnih krivaca, otkriven je u *boljševičkoj vrhuški u Kremlju.* Zastupnici toga shvatanja govore i pišu kako je ta vrhuška *pomogla nesebično i bratski*, poduprla je Tita i komuniste, a odgurnula kraljevsku izbjegličku vladu u Londonu, Dražu i ravnogorce.

Na površini se ispilila, u tim okvirima, i treća teza. Ona za četnički slom *odlučujuću ulogu* pripisuje *unutrašnjim snagama.* Pod njihovu kapu je podmetnula *srpski nacionalni element.* Te *unutrašnje snage* kao svoje ogorčene protivnike sagledava u onim Srbima koji su, po toj tezi, *ubedljivo najbrojniji bili u Titovim partizanima.* Argumente kao potporu za tu postavku nalaze u njihovom visokom procentu u oslobodilačkoj armiji, koja je istjerala porobljivače zemlje. Kažu da je taj procenat *znatno prevazilazio udeo Srba u strukturi jugoslovenskog stanovništva.* Na pitanje: kako i zbog čega se to desilo - nudi dva moguća odgovora. Prvi seže u aprilsku kapitulaciju Kraljevine Jugoslavije i fašističku okupaciju zemlje 1941. godine. Tada su Srbi u znatnom dijelu zemlje bili ugroženi od fizičkog istrebljenja u Nezavisnoj državi Hrvatskoj (NDH). Zbog izloženosti genocidu i ustaškim zločinima masovno su odlazili u šume. A tamo su ih, vele, dočekivali komunisti. I uz dobrodošlicu postrojavali u redove partizanskih odreda. Drugi odgovor je sadržan u angažovanju Rusije, odnosno SSSR-a, na strani antihitlerovske koalicije, a time i NOP-a. Za Srbe, a pogotovo Crnogorce, ta ruska zemlja je bila veliki i glavni ratni orijentir. U prve dvije godine rata NOP i njegove formacije su u Rusiji imale jedinog saveznika u međunarodnim okvirima. Direktna vezanost partizana za Moskvu

1180 Spomenik je, kao jedan od mnogih, podignut Radoslavu Radiću, komandantu Baranjskog vojno-četničkog odreda. Ustrajni istraživači su utvrdili da je taj Radić 14. juna 1942. godine sa predstavnikom oružane sile NDH (Nezavisne države Hrvatske) potpukovnikom Jankovićem potpisao sporazum o bezrezervnoj saradnji protiv partizana u operaciji *Westbosnien* (Ofanziva na Kozari).

obezbjeđivala im je u startu odlučna preimućstva u narodu spram konkurentskih formacija, u prvom redu četničkih. Još kažu da su u poimanju mnogih pristalica NOP-a, a takvih je u narodu bilo podosta, od sekundarne važnosti bili partizanska ideologija i politički programi sa formulisanim jasnim strategijskim ciljevima. Umjesto spomenutih programa, ciljeva i ideologije, kao presudna je bila uloga Rusije kao primamljive teže za opredjeljivanje i vezanost velikog broja Srba i Crnogoraca za partizane i Moskvu.

Saglasno zastupnicima ove teze, prema tome, vezanost partizana za Rusiju - a ne njegov antifašistički karakter, strategija, programski i politički ciljevi toga pokreta - osiguravali su im prednosti kontra protivničkim postrojavanjima. Ta vezanost je, dakle, predstavljala glavni orijentir za srpski nacionalni element u pristajanju za njegovim formacijama.[1181]

Ko je i gdje, kako i zašto počeo prizivanje aveti prošlosti i krvoprolića rehabilitacijama četništva sa pogibeljnim posljedicama? Najprije su čelnici velikosrpskog nacionalizma ušančeni u SANU-u, Francuskoj 7 i SPC-u počeli podgrijavati javno mnijenje protiv NOP-a i AVNOJ-a. Optužili su ih da su *raskomadali srpstvo avnojskim granicama*. Okrivili su i druge narode za antisrpstvo. Zahtijevali su od srbijanskog režima da ispravi te nepravde i da *poniženom* srpskom narodu vrati *dostojanstvo*. Velikosrpski hegemonizam je pribjegao sili u nakani da zaokruži Veliku Srbiju do Virovitice i Karlobaga. U tim ratovima, koje je vodila *Srbija koja nije učestvovala u ratovima*, pogromaškim u osnovi, nanesene su stravične štete zemljama i narodima.

Zahtjevi za reviziju istorijskih činjenica prevlađujući su na javnoj i društvenoj sceni, a ispostavljaju se i oblikuju od početka 80-tih godina XX vijeka. Zagovornici *nove krivice* za slom i sudbinu ravnogorskog pokreta tim shvatanjima prilagođavaju svoju neodrživu interpretaciju istorijskih zbivanja i uloge glavnih aktera u njima.

Argumentovani pogledi, utemeljeni na novim povijesnim saznanjima, izuzetno su korisni za stvaranje objektivne slike, recimo, o tome kakva je uloga Vinstona Čerčila i Amerike u razrješenju jugoslovenske ratne drame; ili *boljševičke vrhuške u Kremlju,* kako je nazivaju, u svim procesima; pa i *Rusije kao privlačne teže za vezanost Srba i Crnogoraca za partizane i Moskvu,* odnosno kakva je u svemu uloga *srpskog nacionalnog elementa i 'unutrašnjih snaga'* među Srbima i njihovom opredjeljivanju za NOP i partizane itd. Na činjenicama zasnovana istoriografija i publicistika zasigurno se rasterećuju jednostranosti i jednoobraznosti u interpretaciji.[1182]

1181 Dr. Đoko Tripković, *Titovi putari, Duga,* br. 457, septembar 1991.

1182 Iznoseći dosad nepoznate argumente i građu Jozo Tomasevich, primjerice, u svom vrijednom dijelu *Četnici u Drugom svjetskom ratu* potpomaže sticanje novih saznanja i ocjena. Naspram Tomasevicha i još jednog značajnog broja časnih primjera, ostali fabrikuju i sebe u naučnoj, stručnoj i široj javnosti legitimišu netačnim ili iskontruisanim podacima. Oni zasipaju i listove, časopise i druge publikacije pristrasnim prosudbama o pokretanju, toku i ishodu NOP-a, o

Normalno je da istoriografija i istoričari, prirodom svoje djelatnosti, preispituju poglede i dosegnute rezultate istraživanja i obrade određenih zbivanja u pojedinim povijesnim fazama. To čine i za period Drugog svjetskog rata. Razumljiva je i njihova težnja da dopru do novih saznanja. Prevashodno onih što pouzdano, na temelju sigurno utvrđenih činjenica, vode ka verifiaciji nove naučne istine. Ne samo o ratnim zbivanjima nego i o ulozi pojedinih istaknutih ličnosti, organizacija i pokreta u tom razdoblju. U takvom pristupu su neosporna pregalačka svojstva istorijske struke i nauke. Iskustva otkrivaju da oni pri tome mogu i da mijenjaju svoja ranija gledišta i ocjene. Pravo na to im se ne može osporavati. Dakako, a da brane svoja naučna uvjerenja, pored ostalog, i na osnovu do sada nedosegnutih otkrića. Tu spadaju i preispitivanja prijašnjih saznanja. S njima i gledišta što su ranije bila opštevažeća kao nepobitna za jedno vrijeme i njegove domete.

Potpuno protivno takvom pristupu i iskustvu istoriografije, međutim, predstavljaju pojave falsifikovanja istorijskih činjenica. U tim domenima je i praksa činjeničnog redukcionizma s tendencijom da te činjenice sračunatom selekcijom postanu saglasne unaprijed postavljenim tezama i nakanama. Baš tako se već dugi niz godina čini radi toga da bi se istorijska nauka dovela u poziciju da rehabilituje one društvene snage koje je istorija porazila, a epohalna zbivanja pregazila nogama, takoreći da bi se istorijska realnost u prošlosti promijenila sukladno željenoj stvarnosti.

FIKTIVNE ČINJENICE PO DRAŠKOVIĆEVOJ ODI ČETNIŠTVU

Još prije Koste Nikolića i poplave njegove skribomanske apologetike ravnogorcima u izdavaštvu Srbije zapamćena su i mnoga druga izdanja u kojima se, nenaučno, neistinito i neodmjereno, veličaju četništvo i Draža Mihailović. O Draži kao protagonisti političke strategije *čekanja* i odlaganja oružane borbe protiv okupatora i kvislinga; kao vojskovođi one vojske koja se surovo obračunavala sa svim što nije srpsko, odnosno velikosrpsko na prostorima Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije; kao saradniku okupacionih formacija u vremenu Drugog svjetskog rata Vuk Drašković je iscrpljivao svoju žurnalističku, feljtonističku i dnevnopolitičku darovitost u svojoj knjizi *Noć đenerala*. To je kvaziroman u nakladi *Srpske reči* u Beogradu pod direktorskom palicom njegove supruge Danice Drašković i glavnog urednika Ljiljane Šop. Ta Ljiljana u ime izdavača piše da je to roman *toka svesti najkontraverznije i najtragičnije figure srpske istorije XX veka*. Kaže da je Drašković htio da napi-

događajima i ličnostima iz toga perioda, o partizansko-četničkim relacijama, pa i o politici Velike Britanije, njene vlade i premijera Čerčila prema ratnim zbivanjima u Jugoslaviji.

še roman o posljednjoj noći života đenerala Dragoljuba Draže Mihailovića. *Noć đenerala* je zamišljena kao spoj dokumenata i činjenica, s jedne strane, te Draškovićevih uvjerenja i slutnji, s druge strane. Zamišljen je, kako je rečeno, kao velika freska istorijskih i fiktivnih ličnosti. U prvu grupu spadaju kralj Petar II Karađorđević, Miloš Minić kao javni tužilac u sudskom procesu protiv Draže Mihailovića, pa Slobodan Penezić - Krcun, Mihailovićev isljednik i šef poslijeratne OZNE u Srbiji, onda Josip Broz Tito, Dražina supruga Jelica i djeca đeneralova. Među fiktivne ličnosti autor je smjestio stražare, mučitelje i *odabrane* slušatelje kao sudionike suđenja 1946. godine. Iz piščevog košmarnog pristupa i povijesnim dokumentima i činjenicama izrasla je košmarna noć pred pogubljenje đenerala kao glavnog junaka romana te Draškovićeve ode četništvu *Noć đenerala*. Draža u toj noći preuzima ulogu tužitelja. On za svoj istorijski, vojni i politički slom i poraz optužuje sve i svakoga a krivca ne vidi u sebi, svojoj ideologiji i ukupnom usmjerenju ravnogorskog pokreta. Za njihov i njegov debakl stoga su krivi Vinston Čerčil i Staljin, zapadna alijansa, pa i srpski seljaci koji nikada neće razumjeti svoje vođe. Okrivljuje i Kralja Petra, pa De Gola, Ruzvelta, srpski kukavičluk, rođenu djecu kao predratne skojevce i pripadnike partizanskog pokreta, ženu Jelicu i nesuđenu ljubavnicu Nataliju. Bilo je, dakako, još i drugih krivaca koji su kumovali njegovom političkom i vojnom porazu. Draža se nalazi naspram svih onih koje optužuje za svoj slom. S njim je, naravno, i autor Vuk Drašković sa svojim naizvrat okrenutim ubjeđenjem o Dražinoj i ulozi četništva u cjelini. Vođen tim svojim uvjerenjem, Drašković u *Noći đenerala* priziva imaginarnu pravdu i uzvikuje: *Ima pravde, Dražo. Na Sutjesci četrdeset i treće sjebasmo Nemce, a na Sutjesci četrdeset i pete sjebasmo tebe.*

U psovačkom rječniku, pri korišćenju dokumentarne građe u romanu, saplitao se u košmaru istoriji nepoznatih fiktivnih činjenica: minornih autora, lokalnih novina ili časopisa kao izvora bez ijedne potvrđene činjenične istine. Prikazi te knjige od 300 stranica isticali su ne samo kontrukcije u fabuli i dijalozima nego, uz psovke i obmane, obilje falsifikata. Krivotvorenje mu je poslužilo kao pokriće tvrdnje prema kojoj su borbeni uspjesi četnika pripisivani partizanima. *Od Foče do Tuzle, padali su nemački garnizoni pod mojim trupama, ali je Radio-London drobio gluposti o Titovoj epopeji na Sutjesci, a moje pobede pripisivao partizanima. A što se druge Sutjeske tiče... Važan je krajnji rezultat.*

Tako Drašković stavlja u Dražina usta misao o uroti nepravednog svijeta prema njemu. Iz toga i tvrdnja: *Kraja nema. Kao što nema ni Đeneralovog groba. Istina ima!* - uzvikuje autor slavodobitno u toj knjizi.

Nije da nema pravde i istine. Ima je, zacijelo. Ona stoluje izvan i podaleko od sadržaja knjige *Noć đenerala* Vuka Draškovića u nakladi beogradske *Srpske reči* (1977. godine).

ČETNICI U SRBIJI I ZAKONSKI PROGLAŠENI ANTIFAŠISTIMA

Draža je istorijski idol Vuku Draškoviću. Tom lideru Srpskog pokreta obnove koji je pokrenuo mobilizaciju Srbije u četnike 60 godina poslije istorijskog sloma fašističke koalicije u Evropi. Od njega i njegovog pokreta potiče zahtjev da se zakonski izjednače četnici i partizani u pogledu prava na penzije i invalidnine. Tim zakonskim aktom, usvojenim u Skupštini Srbije, ustanovljena je i *Ravnogorska spomenica 1941.* Time su pripadnici četničkog ravnogorskog pokreta od 1941. do 1945. godine stekli ista prava kao i partizani.[1183]

Jednoglasje pri usvajanju toga zakonskog projekta objašnjavano je željom za *istorijskim pomirenjem* Srba. Prema reagovanjima šire srbijanske javnosti moglo se vidjeti da je pomirenje više izgovor nego ozbiljan argument. Po tim reakcijama je moguće nedvosmisleno zaključiti da je izjednačavanje partizana i četnika više obnovilo i produbilo podjele nego što je doprinijelo pomirenju u srbijanskom društvu. Višednevna parlamentarna debata zapodjenula je gotovo svađe među građanima i njihovo dijeljenje na antifašiste i profašiste. Reafirmacija četništva u Srbiji ne može ostati bez posljedica u odnosima te zemlje sa susjedima, kao i na *put Srbije u Evropu* koja je kao svoj dan promovisala baš datum pobjede nad fašizmom.

Srbija je ovog utorka (21. decembar 2004. - o.a.) *postala u Evropi jedina zemlja u kojoj su fašisti izjednačeni sa borcima protiv fašizma i tako napravila još jedan korak ka udaljavanju od demokratskog svijeta koji je okružuje.*[1184] Berić piše da se srpska politička elita, uz nesebičnu podršku nacionalističke intelektualne bulumente i pravoslavnog klera, *udarnički trudi da propusti sve vozove koji vode u moderno evropsko društvo i nastavi da, uz šljivovicu, pivo i harmoniku, hrče u balkanskoj krčmi.*

Nimalo nije neobično što je Vuk Drašković bio taj koji je istrajavao na donošenju pomenutoga zakona. Vuk je pola svoga života uložio za rehabilitaciju

---

1183 Skupština Srbije je 21. decembra 2004. godine usvojila izmjene Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica kojim su izjednačena prava četnika i partizana. Za prijedlog Srpskog pokreta obnove glasalo je 176 poslanika, protiv su bila 24 poslanika Socijalističke partije Srbije i Socijaldemokratske partije. Uzdržana su bila četvorica poslanika, a devet ih nije glasalo. Zakon je usvojen po hitnom postupku, uz obrazloženje da je utemeljen na *istorijskoj istini,* pa je neophodno da se izjednače u pogledu prava svi koji su se borili protiv okupatora, fašista i nacista. Na taj način su, izvan zdrave pameti, *Čiča* - kako Draži tepaju sljedbenici - i četnici bili antifašisti, a ne domaći izdajnici i saradnici okupatora. Tim propisom je pripadnicima ravnogorskog pokreta od 1941. do 1945. godine priznato da su bili antifašisti i da im *kao takvima* pripadaju ista prava kao i partizanima. Nezadovoljstvo usvajanjem Zakona iskazao je poslanik Ivica Dačić konstatacijom da se njime *praktično brišu razlike između onih koji su se borili za slobodu svog naroda i onih koji su sarađivali sa okupatorom.* Potpuno suprotno stanovište je izrazio predlagač zakona Srpski pokret obnove (SPO). On je u obrazloženju naveo da je *zakon utemeljen na istorijskoj istini i da je neophodno izjednačiti prava svih koji su se borili protiv okupatora, fašista i nacista.* Takvo objašnjenje su prihvatili i pripadnici Demokratske stranke Srbije (DSS Vojislava Koštunice), te poslanici Demokratske stranke (DS Borisa Tadića), koji su glasali za proglašenje četnika antifašistima.

1184 Gojko Berić, *Srbija u četnicima, Oslobođenje,* 23. 12. 2004.

lika i djela đenerala Draže i njegovog četničkog pokreta. - piše Gojko Berić. *Proglasivši ga prvim antifašističkim borcem u porobljenoj Evropi, Vuk je napisao roman o svom istorijskom idolu i podigao mu spomenik na Ravnoj gori, gdje se svakog maja održava masovno saborovanje bivših i novopečenih dražinovaca. Vukov dolazak i njegov zapaljivi govor najavljuje eksplozija stotina truba, koje grme svirajući četničku himnu 'Od Topole, pa do Ravne gore...'. Međutim, ovaj borbeni aktivista za izjednačavanje dva ideološki i politički potpuno suprotstavljena pokreta - partizanskog i četničkog - nije se pokazao naročito inteligentnim. Drašković je u svojoj zajapurenosti zanemario činjenicu da je šef srpsko-crnogorske diplomatije i da Evropa, shodno tome, motri na njegove postupke. Da je Draža Mihailović bio 'prvi antifašistički borac u porobljenoj Evropi' valjda bi se 6. juna u Parizu u nekom ćošku našlo mjesta i za nekog ostarjelog dražinovca na svečanosti posvećenoj godišnjici savezničkog iskrcavanja u Normandiji... Što se tiče dosad važeće istorijske istine, koju Vuk Drašković - a sada, evo, i gotovo cijela zvanična Srbija - proglašava 'istorijskom neistinom' postoji mnoštvo dokumenata koji svjedoče o ratnoj bliskosti Mihailovićevih četnika sa Nijemcima i Italijanima. Istorija je zabilježila i masovne zločine četnika nad Bošnjacima i Hrvatima. Od njihove kame stradalo je na hiljade srpskih partizana, njihove rodbine i pristalica. Je li to antifašizam? Može biti, ali samo kao slika prerađene povijesti.*[1185]

LITERATURA O ČETNIČKOM POKRETU I MIHAILOVIĆU

O Draži Mihailoviću kao pukovniku od septembra 1935. godine do danas jpostoji veoma obimna literatura. O njemu postoje veliki arhivski fondovi različite provenijencije. Jozo Tomasevich o njemu takođe piše u svom djelu *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, str. 125, i d.; Mikrofilm T-314, rola 1437, snimci 1203-1207; Knjiga o Draži sa člancima Purkovića i Milosavljevića sv. I, i Stojanović *Kako je kažnjavan Draža Mihailović*.

O četničkom pokretu i njegovom vođi D. M. takođe postoji obimna literatura. Tu su djela bivših četnika i njihovih inostranih simpatizera. Među tim naslovima su i dva sveska članaka i sjećanja (izdao Radoje L. Knežević pod naslovom *Knjiga o Draži)*. Napisali su ih četnički veterani i vatreni četnički pristaše. Iako pristrana i nedostatna djela važan su izvor informacija. S manama i predrasudama pisana je i serija članaka Radoja Kneževića pod zajedničkim naslovom *Jugoslovenska vlada i Draža Mihailović* objavljena u šest brojeva londonskog časopisa *Poruka* u vremenu između novembra 1952. i novembra 1954. godine. Radojev brat, potpukovnik Živan L. Knežević, pod naslovom *Why the Allias Abandoned the Jugoslav Army of General Mihailovich* i

1185 Gojko Berić, Isto.

General Mihailovic i U. S.S.R. (1945.). U istoj kategoriji su i četiri Topalovićeve knjige *Pokreti narodnog otpora u Jugoslaviji 1941-1945* (izdata 1958.), *Kako su komunisti dograbili vlast u Jugoslaviji* (1964.), *Borba za budućnost Jugoslavije (*1967.) i *Srbija pod Dražom* (1968.). Tu je i knjiga Konstantina Fotića *The War We Last.* Ostala upotrebljiva djela su: David Martin, Ally Betrayed, New York, 1946.; Albert Seitz, *Mihailović: Hoax or Heroy,* Columbus, 1953.; Branko Lazich, *La tragedie du General Mihailovich,* Paris, 1946.; Sergije M. Živanović, *Đeneral Mihailović i njegovo delo,* Chicago, 1962.; Stevan Vučetić, *Građanski rat u Crnoj Gori 1941-1945.,* Detroit 1947.; Radoje Vukčević, *Na strašnom sudu,* Chicago, 1968.; kompletan broj časopisa Glasnik SIKD *Njegoš* koji objavljuju četnički emigranti za juni 1966. posvećen je Mihailoviću.

Jozo Tomasevich navodi i literaturu autora onih Srba koji su u emigraciji a u toku rata bili na strani Ljotića i generala Nedića. U toj literaturi je Bor. M. Karapandžić, *Građanski rat u Srbiji 1941-1945,* Cleveland, 1958 i Krakov Stanislav, *General Milan Nedić* (Minhen, 1962.) od hrvatskih ekstremista Jozo upućuje na Omrčaninovo djelo *Istina o Draži Mihailoviću.*

Za službeno tumačenje jugoslovenskih komunista o četničkom pokretu Savez udruženja novinara, *The Trial of Dragoljub - Draža Mihailović;* Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, sv. I, i *Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića*; Miloš Minić *Četnici u Drugom svetskom ratu,* Enciklopedija Jugoslavije II. Itd.

Neobjavljeni osnovni materijali su zaplijenjeni. Njemački i italijanski ratni dokumenti dostupni na mikrofilmu u Nacionalnom arhivu SAD-a (United States National Archive) i u drugim arhivima. Jozo Tomasevich se služio i mikrofilmskom serijom 9771 koje je dobio od britanskog Foreign Officea sa dokumentima iz njemačkog ministarstva vanjskih poslova, te mikrofilmova italijanskih ratnih dokumenata. U arhivu Hoover Institution, Stenford University, šapirografisani su izvještaji njemačkih oficira nakon njihovog zarobljavanja od američkih oružanih snaga.

Umjesto pogovora Prvoj knjizi

GRAĐANSKI ILI OSLOBODILAČKI RAT 1941-1945?

Dva suparnička tabora: okupatorski i antiokupatorski

Istorija građanskih ratova, još od Spartakovih vremena, ne zna da su takvi ratovi počinjali i vođeni u okupiranoj zemlji! Da li je građanski rat, ako se jedna od dve ratujuće strane - u našem slučaju partizanska - za čitavo vreme okupacije, odlučno i dosledno, bori protiv okupatora, a druga ratujuća strana - u ovom slučaju četnički pokret - povede borbu i vodi je, sve do sloma okupatora, protiv one prve, tj. partizanske? Odista, da li je to građanski rat ili je, pak, ta druga ratujuća strana bila u eklatantnoj saradnji i na svakovrsnoj pomoći okupatorima? Jasan dokaz da se nipošto nije radilo o građanskom ratu jesu i uporna nastojanja predstavnika partizanskog pokreta da privoli četnički pokret Draže Mihailovića na zajedničku borbu protiv okupatora.[1186]

Kako je vođa Francuskog pokreta otpora Šarl de Gol gledao na građanski rat u okupiranoj Francuskoj? Njemu je u avgustu 1944. godine, pošto je oslobođen Pariz, u zvaničnu posjetu i na službeni razgovor došao predstavnik maršala Petena. Imao je i ovlašćenje da sa de Golom *pronađe način kako bi se izbegao građanski rat* u Francuskoj. De Gol je odgovorio: *Ja sam udaljio tog izaslanika. Gde je građanski rat?*[1187]

Za razliku od onih prostora u doskorašnjoj Jugoslaviji, u kojima se čine pokušaji reafirmacije ravnogorskog pokreta i Mihailovića, u Francuskoj niko normalan ne pomišlja na rehabilitaciju kolaboracije i kvislinštva okupatoru. I tom Petenu, koji je osuđen na smrt, oduzeto je zvanje maršala dodijeljeno mu za njegove zasluge u Prvom svjetskom ratu.

Glavna borba protiv Tita vodi se sada na području Nezavisne Države Hrvatske. Glavne snage, koje u toj borbi uzimaju učešća, bore se pod ustaškim amblemom... Tito, prema tome, ima mogućnost da tu borbu u inozemnim krugovima prikaže kao borbu sa Njemačkom i njenim saveznicima i da joj oduzme karakter građanskog rata, koji bi jedino mogao biti razlogom jedne angloameričke intervencije.[1188]

1186 Dr. Pero Damjanović, *Knjiga protiv iskrivljavanja istorijskih istina*, prikaz knjige dr. Branka Latasa, *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama* (1941-1945), časopis *Socijaldemokrat*, Sarajevo, septembar/rujan 2000., str. 239.

1187 Šarl de Gol, *Ratni memoari*, Spas 1944-1945., Prosveta, Beograd, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1968., str. 478.

1188 *Memorandum delegacije Četničkog nacionalnog komiteta* od 27. aprila 1945. Vladku Mačeku, predsjedniku HSS-a, o potrebi ujedinjavanja svih snaga radi borbe protiv NOP-a. Arhiv VII, Ča, k. 15, reg. br. 5/3, VK-P-642/2.

Vodstvo četničkog pokreta insistira da se oružani sukobi u Jugoslaviji predstave ne kao oslobodilački nego kao građanski rat. Smatralo je da se samo u tom slučaju Angloamerikancima pruža mogućnost da se umiješaju i uspješno intervenišu u korist nacionalističkih snaga.

I komandanti na terenu su smatrali da se može zatražiti intervencija saveznika s tim ciljem. Potpukovnici Zaharije Ostojić i Petar Baćović depešom od 12. IX 1944. upozoravaju Mihailovića: *Smatramo da je potrebno zatražiti od saveznika da nas okupiraju i spreče građanski rat, u protivnom mi smo izgubili bitku i vojnički i politički.*[1189] Svi su izlaz tražili u kvalifikaciji građanskog karaktera rata da bi se spasili. Ni tada nisu pomišljali na mogućnost antifašističke antiokupacijske vlastite borbe u zemlji.

Članovi četničkog CNK u svom Memorandumu od 27. aprila 1945. godine upućenom Vladku Mačeku, predsjedniku HSS-a, ukazuju na potrebu ujedinjavanja snaga radi borbe protiv NOP-a.[1190] Šalju ga 15. mjeseci nakon održanog kongresa u selu Ba. *Prema izjavi ličnog izaslanika pok. gospodina Predsednika Roosvelta, gospodina sveučilišnog profesora Roberta Mac Dowella-a, glavni argument Tita, u političkoj borbi sa protukomunističkim snagama na našem području, bio je taj da je on jedini čimbenik, koji može obnoviti Jugoslaviju u bilo kojoj formi, jer su nacionalističke snage, posle događaja 1941. godine pa nadalje, međusobno konačno i nepovratno zavađene.*

Oni priznaju da mu je razvoj prilika u zemlji davao, sve do sada, za pravo i on ga je vrlo uspješno koristio. *Protukomunističke snage nisu bile u stanju suprotstaviti Antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Jugoslavije nikakvo slično tijelo, koje bi uspješno predstavljalo sve narode i narodne slojeve na području Jugoslavije, nego samo politička tijela u kojima je zastupljen jedan narod ili čak samo pojedini dijelovi jednog naroda.*

Glavna antifašistička snaga u zemlji (NOP) nije htjela da prihvati vođenje građanskog rata već je borbu protiv okupatora i njegovih pomagača odredila kao svoj glavni strateški cilj. Na toj osnovi se vršilo osnovno grupisanje društvenih snaga u dva suparnička tabora: okupatorskog i antiokupatorskog. *Komunisti su našli snage da vode rat na dva fronta: protiv okupatora i protiv četnika od jeseni 1941. kao njegovog saradnika.*[1191] Ako je tako, onda to nije bio građanski rat. Karakter NOR-a može se utvrditi po cilju rata i praksi ostvarenja cilja. Cilj NOR-a je postavljao zadatak da narodi Jugoslavije izvojuju oslobođenje sopstvenim snagama. NOP je stoga morao stvoriti brojnu i moćnu oružanu silu, koja je mogla da izvodi krupne operacije, da skrši snagu neprijatelja i da oslobodi zemlju.

1189 XIV, 4, dok. br. 74.
1190 VII, Ča, k. 15, reg. br. 5/3.
1191 B. Petranović, Isto, str. 750.

Znao je da se u II svjetskom ratu svijet svrstao u dva tabora: fašistički i antifašistički. Između zaraćenih strana otpočela je borba na život i smrt. Rat je za branioce bio oslobodilački i antifašistički. Takav njegov karakter je davao pečat ratnim zbivanjima. Od snaga otpora u okupiranim zemljama očekivalo se da će doprinijeti pobjedi nad fašizmom. To je bio njihov glavni zadatak.

Da načine taj zaokret od četnika ka partizanima i da izmijene svoj stav prema NOP-u Saveznike nisu nagnali ni ideološki ni politički razlozi. Rukovodili su se prvenstveno vlastitim interesima u ratu protiv Njemačke. Da je u Jugoslaviji vođen građanski rat oni bi učinili sve da podrže četnički pokret u borbi protiv partizanskih snaga. Zato njihova podrška NOVJ-u, uz ostalo, otkriva oslobodilački i antifašistički karakter NOR-a. Na taj način ratna praksa opovrgava tvrdnje da je to bio građanski rat.

Okupator je oružana dejstva u Jugoslaviji tretirao kao građanski rat. Pri tome je prikrivao pravo stanje stvari u svojoj okupacionoj zoni da bi opravdao svoje mjere pacifikacije. I četnici su tvrdili da je to građanski rat. Njihova propaganda je stalno isticala da su im taj rat nametnuli komunisti. Time su pravdali i svoju saradnju sa okupatorima i kvislinzima. I u emigrantskoj literaturi, stvaranoj poslije Drugog svjetskog rata, zastupano je to gledište okupatora i četnika. Takvu tezu su zastupali i pojedini oficiri iz misije zapadnih Saveznika pri četničkim štabovima.

Tvrdnja ravnogorskog pokreta da je u pitanju građanski rat provejavala je nametljivo kako u četničkoj propagandi tako i u drugim četničkim dokumentima, u naredbama četničkih komandanata. Mihailovićev štab 2. IX 1944. depešom traži od potčinjenih komandi da informišu Vrhovnu komandu koja mora *svakodnevno obaveštavati Saveznike o toku građanskog rata. Komandanti će organizovati da nam se šalju podaci o svakoj ma i najmanjoj borbi.*[1192] Poput ove depeše bezbroj je drugih dokumenata, letaka i proglasa koji svjedoče o tome. Mada insistira *samo na tačnim izveštajima* i sam Draža je sklon da dometne ponešto ili preuveliča kakav podatak.

Na prigovore saveznika da u zemlji ne vodi politiku u skladu sa ciljevima zemalja antifašističke koalicije, jer se ne bori protiv njemačkih i italijanskih trupa, on 1. juna 1943. u depeši predsjedniku jugoslovenske vlade u Londonu piše *da za građanski rat u zemlji nisam kriv ja već komunisti... Oni su u Hercegovini i Crnoj Gori pobili na najgrozniji način oko pet hiljada, ponavljam pet hiljada, ljudi i žena i čistih nacionalista.*[1193]

U svim četničkim glasilima u toku rata, ali i nakon Drugog svjetskog rata u četničkoj emigraciji i na tlu ex-Jugoslavije sve do danas, rasprostiru se teze da je u Jugoslaviji vođen građanski rat od 1941. do 1945. Na toj osnovi se optužuju komunisti, kako se naziva čitav partizanski pokret, da njima nije stalo

1192 VII, Ča, k. 301, reg. br. 5/1.
1193 ZB, III/3, str. 157.

do oslobođenja porobljene domovine ispod fašističke okupacije. Saglasno toj propagandi, oni su bili samo slijepi izvršioci nekih naloga Kominterne sa ciljem da se domognu vlasti. O tome da li je u Jugoslaviji vođen građanski ili oslobodilački rat objavljena je značajna naučna literatura. Više naučno fundiranih radova objavio je profesor Jovan Marjanović. Izdate su i nove knjige drugih autora. U 1992. godini i Miloš Minić je objavio djelo *Građanski ili oslobodilažki rat 1941-1945.*[1194] Svi oni podastiru mnogobrojnu argumentaciju koja upućuje na zaključak da je to bio oslobodilački rat.

Je li rat u Jugoslaviji 1941-1945. građanski, kako ga je tumačila četnička propaganda, ili oslobodilački? Pitanje je suštinsko i moglo bi biti tema naučnih rasprava istraživača koji se bave istorijom ratova. Aktuelizuje se i u političkim borbama za osvajanje vlasti. Ono je i političko pitanje. Pokreću ga nasljednici pokreta i formacija koje su sarađivale sa fašističkim okupatorima. Oni nastoje da opravdaju svoju kolaboraciju i da se rehabilituju. Računaju da to postižu tumačenjem da je u pitanju građanski rat. U toj sferi oni lome koplja sa nasljednicima, saradnicima oslobodilačkog rata i baštinicima antifašističkih tradicija.

Mnogi bi da *revidiraju* istoriju, da *otkriju* nove istorijske istine, da bace *novi tračak svjetlosti* na taj rat, da *izmire* one koji su bili bitke na suprotnim stranama u tom ratu koji neutemeljeno nazivaju građanskim.

Većina istoričara sa prostora bivše SFRJ usvojila je gledište da je NOR oslobodilački antifašistički rat sa elementima građanskog rata. Time je iskazana njegova priroda, samosvojnost i identitet. U toj kvalifikaciji sadržano je i saznanje da je nacionalnooslobodilačka (antiokupatorska) komponenta preovlađujuća i glavna. U tome nalaze prisustvo klasno-revolucionarne komponente koja se manifestovala najviše kroz međusobnu političku i oružanu borbu NOP-a i četničkog pokreta. Ili, kako se to nazivalo, revolucionarnih i kontrarevolucionarnih snaga. NOR je imao i određena svojstva građanskog rata. Najuporniji zagovornik te teze je Branko Petranović u svojim brojnim radovima o NOR-u.[1195] On piše: *Borba NOVJ je bila najsvjetliji političko-moralni primjer borbe protiv fašizma.* Petranović je, međutim, pred svoju smrt promijenio gledište o karakteru NOR-a. To se može vidjeti u njegovoj knjizi *Srbija u Drugom svjetskom ratu 1939-1945* (Beograd, 1992.). U toj knjizi on zapostavlja oslobodilačku suštinu a građanskom ratu daje primarno mjesto. Smatra da je oružani sukob između četnika i partizana doveo do građanskog rata. Od novembra 1941. godine kao takav je glavna karakteristika zbivanja na jugoslovenskom ratištu. Ističe da je NOR bio *Građanski rat pod okupacijom.* To nije *čisti* klasični nego *građanski rat pod okupacijom.* I jedna i druga teza tvrde da je to bio građanski rat. Milija Stanišić otvara pitanje: da li su u

1194 MIR, Novi Sad, 1992.

1195 B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978.*, knj. II, Beograd, 1988, str. 437.

burnoj istoriji Evrope vođeni građanski ratovi u okupiranoj zemlji? Da li je taj rat pod okupacijom strane sile uopšte moguć?

Stanišić nastoji da dadne argumentovane odgovore.[1196] Politička nauka tumači građanski rat unutar države između društvenih slojeva kojim se osvaja ili brani vlast. Takvih je bilo veoma mnogo. U svakoj zemlji koja ga je zapamtila rat se vodio za promjenu vlasti. Drugim riječima, za osvajanje, odbranu ili očuvanje vlasti. Vode ga društvene klase jedne zemlje, a pokreću suprotstavljene političke snage. Javlja se i kao rat između nacionalnih i etničkih grupa u višenacionalnoj državi. Takvi su ratovi i građanski i međunacionalni ili međuetnički istovremeno. Imaju i svoje posebne odlike, koje nemaju revolucije i kontrarevolucije, odnosno ratovi između društvenih klasa. Spadaju među najsurovije ratove jer u njima ponajviše strada nenaoružano stanovništvo zato što dominiraju međunacionalne i međuetničke osvete. Pojam građanskog rata nije jasno određen ni u teoriji ni u praksi. Naročito kada unutrašnji sukobi nastaju u jednom narodu ili među nacionalnim, etničkim ili vjerskim grupama kada se javljaju u situaciji spoljne agresije i okupacije jedne države od strane druge države, kad jedna ili više strana u unutrašnjem sukobu stupaju u spregu sa agresorom, tj. okupatorom, i u saradnju s njim u borbi protiv druge strane koja vodi borbu protiv okupatora i za oslobođenje zemlje od okupacije, za uspostavljanje slobode, nezavisnosti i suverenosti zemlje. U tom slučaju ne može biti spora da jedna strana vodi oslobodilački rat, a da druga strana pomaže okupatoru. Rat one strane koja je u službi okupatora ne može ni po kakvom kriteriju biti oslobodilački rat. Njen rat je sastavni dio rata koji vodi okupator protiv strane koja ratuje protiv okupatora. Da li se može smatrati da ta strana vodi građanski rat pitanje je oko koga se vode rasprave, pošto se takav građanski rat ne može svrstati u kategoriju klasičnog građanskog rata, kakvih je bilo i koji nisu nepoznati u istoriji. Javljali su se kod naroda i država i u milenijumima i u stoljećima, zatim kao seljački i vjerski ratovi u doba feudalizma, revolucije u XVIII, XIX i XX stoljeću sve do danas.[1197] Različiti su im povodi i uzroci. Javljali su se zbog sukoba interesa društvenih klasa koji se nisu mogli prevazići mirnim putem, a zajedničko im je borba za klasne interese i za vlast ili prevlast sukobljenih strana u nekoj državi.[1198] Ali, evropska istorija ne pamti građanske ratove pod okupacijom. Jer, u okupiranoj zemlji

---

1196 Milija Stanišić, *Strategijske vertikale Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije 1941-1945.*, USI, Beograd, 1999.

1197 Vidjeti Političku enciklopediju, izd. Savremene administracije, Beograd, 1975.

1198 Priroda i karakter građanskih ratova opisani su u književnim i djelima istoričara, primjerice *Rimski građanski ratovi* od Apijana (izd. Kultura, Beograd, 1976). Ono do čega je došla politička teorija u pogledu odrednica građanskog rata dato je i u *Političkoj enciklopediji* (izd. Savremena administracija, Beograd, 1975.).
Građanski rat se vodi u granicama jedne zemlje, premda u istoriji i osobito modernoj nema primjera da jedan građanski rat nije, na jedan ili drugi način, angažovao i društvene snage van granica zemlje u kojoj se vodi, i to na jednoj ili drugoj strani, a često na obje (str. 304-305, *Politička enciklopedija*, izd. kao gore).

ne postoje objektivni uslovi za vođenje takvog rata. Okupator je obezbijedio čvrstinu svog okupacionog sistema. Domaće snage nisu mogle voditi glavnu riječ, koja je pripadala okupatoru. Njemu pripada i vlast. Ta vlast, doduše, nastoji da uključi što više domaćeg stanovništva. *Građanski rat pod okupacijom* je moguć uz dva preduslova: da su obje sukobljene strane voljne da vode takav rat i da ni jedna od njih ne vodi oružanu borbu protiv okupatora. To je, dakako, teorijsko-apstraktna teza. Događaji u okupiranoj Jugoslaviji uzeli su drugi tok i smjer.

Rat sila Osovine je osvajački rat za *novi poredak*. Hitlerova Njemačka, Musolinijeva Italija i Japan su htjele, na evropskom kontinentu i u svijetu, da dominiraju međunarodnim odnosima. To je značilo dominaciju fašizma, rasizma, naroda *više rase* nad drugima koje su smatrali *nižom rasom*. Dominacija znači i preotimanje kolonija tadašnjih kolonijalnih velikih sila. Ona predstavlja i pretvaranje u kolonije ili polukolonije do tada nezavisnih zemalja Evrope i Azije kako bi se proširio *životni prostor* te tri sile koje su u Osovini Berlin-Rim-Tokio i povele Drugi svjetski rat.

Protiv tih sila Osovine stupile su u odbrambeni rat tri saveznika: Sjedinjene Američke Države, Sovjetski Savez i Velika Britanija. One su ga povele da bi porazile sile Osovine kao fašističke agresore, oslobodile zemlje i narode koji su bili okupirani, uspostavile svjetski mir i bezbjednost na principima Atlantske povelje 1941. godine i razvijenim u Povelji Organizacije ujedinjenih nacija 1945. godine. Njihov rat protiv Njemačke, Italije i Japana bio je, prema tome, i odbrambeni i oslobodilački. Njegovi rezultati su imali svjetski istorijski značaj. Opredijelili su svjetski razvoj krajem prve i u toku druge polovine XX stoljeća. Jedan od rezultata ili posljedica toga rata je i raspad svjetskog sistema kolonijalizma u procesu antikolonijalnih oslobodilačkih revolucija i ratova, koji su doveli do postanka stotinjak novih nezavisnih država. Tri savezničke sile su pregovarale i sporazumijevale se međusobno o tome kako da budu uređeni ne samo Evropa nego i čitav svijet nakon rata. Pri tome su sagledavali i svoju ulogu u tom novom sistemu međunarodnih odnosa, doprinijele stvaranju OUN-a ali i dogovarale se o interesnim sferama svake od tih savezničkih sila. Iz toga će kasnije nastati i podjele među njima u dva vojno-politička i ekonomska bloka, dovesti do hladnog rata, do brojnih lokalnih ratova koji su pomagani sad od jednog sad od drugog bloka, do produbljivanja razlika između razvijenih i zemalja u razvoju. Otvoriće se i proces grupisanja velikog broja nezavisnih zemalja u pokret nesvrstanosti koji se protivio podjeli svijeta na blokove, jer je uvijek dio opasnosti od blokovske podjele kako za mir u svijetu tako i za nezavisnost mnogih zemalja. Trajalo je to sve do raspada istočnog vojno-političkog bloka i prestanka hladnog rata.[1199]

1199 Miloš Minić, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji, 1941-1945.*, Agencija Mir i IP Cvetnik Novi Sad, 1993., str. 17-20.

PORICANJE SUŠTINE RATNE DRAME

Suština je u antifašističkom i oslobodilačkom karakteru NOR-a

Kad god su istorijski poražene snage ponovo nastupale na društvenu scenu uvijek su radi revanšizma, na razne načine, nastojale da poreknu i potru pobjedu i djelo onoga i onih snaga koje su ih u prošlosti porazile. Posljednjih godina naglo buja pristrasno tumačenje zbivanja iz Drugog svjetskog rata na jugoslovenskom prostoru. Falsifikuju se činjenice i šire neistine o NOR-u da bi se negirala njegova uloga i doprinos u pobjedi nad fašizmom. Glavno težište je usmjereno na izmjenu ocjena o karakteru NOR-a: poriče se njegova antifašistička i oslobodilačka suština, te nameće stav da je to bio građanski rat. Današnji ideološki i politički pluralizam u društvu neizbježno rađa razlike i nesuglasice u sagledavanju i ocjenjivanju najnovije, pa i skorašnje prošlosti. Jedan broj istoričara napustio je svoje prijašnje gledište i svrstao se na stranu onih koji smatraju da je NOR bio građanski rat. Koji je pouzdan teorijsko-metodološki pristup i koji su objektivni kriterijumi pomoću kojih se može odrediti karakter NOR-a - da li je to bio oslobodilački ili građanski rat?

Po nastanku i toku NOR je posebna i izuzetno složena pojava i u odnosu na *ratove i pokrete otpora u okupiranoj Evropi 1941-1945.* U njemu su sadržani nacionalnooslobodilačka i revolucionarna komponenta, te izukrštani ideološko-politički i vojni činioci. Brojni su sukobljeni subjekti. U politici raspačavanja Jugoslavije i obezbjeđenja okupacionog sistema vidnu ulogu su odigrali kvislinzi.[1200] Stavili su se u otvorenu službu okupatoru. Iz njihovih redova i iz redova njihovih pristalica formirano je 12 vrsta oružanih formacija. Nigdje u Evropi nije bilo toliko kvislinga - piše Terzić. Najkrupnija je bila kvislinška tvorevina NDH.[1201]

Zamršenu stvarnost u Jugoslaviji 1941-1945. je knjigom *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*[1202] ponuđeno razumijevanje po ključu - načelu borbenosti. Po njemu su i četnički i partizanski pokret antifašistički. Pobijedio je onaj koji je bio borbeniji prema okupatoru. Načelo borbenosti je značajno, ali ne objašnjava kako su i zbog čega grupisane društvene grupe pod okupacijom. To zahtijeva objašnjenje prirode i karaktera okupacije. Okupator je uspostavio okupacioni sistem da bi obezbijedio svoje vojne, političke i ekonomske interese. Osigurao je potpunu dominaciju i kontrolu u svim oblastima života. Vojnom silom primoravao je narod na pokornost. Političkim, privrednim i propagandnim mjerama i djelovanjem nastojao je da zadobije lojalnost i podršku što većeg dijela stanovništva. U okupiranoj zemlji mijenjali su se odnosi

1200 Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941,* drugo izdanje, Beograd-Titograd 1984., knj 2, str. 604 i 605.

1201 Kvislinzi su društvene snage koje otvoreno i organizovano stupaju u službu okupatoru, djelujući kao sastavni dio okupacionog sistema.

1202 Peto izdanje, Beograd, 1992., knj. 1, str. 17

u društvu. Stav prema okupatoru uz ostatke pređašnjih, ostaje osnovni društveni odnos. Sve društvene grupacije i svi pojedinci su morali da se odrede prema okupatoru. Na jednoj su strani oni koji pomažu okupatora - to su kvislinzi i kolaboracionisti a na drugoj oni koji mu pružaju otpor. Jedan broj građana pokušava da stoji po strani. Pouzdan je onaj metodološki pristup koji zamršenu jugoslovensku stvarnost razjašnjava odnosom prema okupatoru. Time se određuju mjesto, karakter i uloga svih sudionika ratne drame od 1941-1945. godine. Odnos prema okupatoru duboko zasijeca i u karakter NOR-a.[1203] U karakteru rata iskazuje se njegova društvena i vojna suština, te njegovi ciljevi.

NOP je jasno formulisao politički i vojni cilj rata: sopstvenim snagama izvojevati oslobođenje zemlje od okupatora i ostvariti društveni preobražaj. NOR se razvijao kao jedinstven proces oslobodilačke i revolucionarne borbe. Dvije magistralne komponente rata - nacionalnooslobodilački ciljevi i zadaci omogućili su široko okupljanje rodoljubivih snaga. Socijalni ciljevi davali su jači podsticaj borbi, istrajnost i prodornost. Obje komponente su krčile puteve ka ostvarenju krajnjeg ratnog cilja. Radi oslobođenja zemlje NOP je morao da stvori brojnu i moćnu oružanu silu. Ta snaga je rasla i mijenjala odnos snaga na jugoslovenskom ratištu: 1941. godine 9,2:1 u korist neprijatelja (okupatora i kvislinga); 1943 - 2,4:1; 1944. - 1,3:1, a krajem rata 1,7:1 u korist Jugoslovenske armije.[1204] To je omogućilo izvođenje krupnih operacija. Time je kršena snaga protivnika i dosegnuto oslobođenje zemlje. Shvativši opasnost koja mu prijeti od NOVJ-a okupator je preduzimao krupne ofanzivne operacije da bi je uništio - sedam velikih ofanzivnih operacija u kojima je učestvovalo od 50 do 70.000 okupatorskih vojnika, neuključivši jedinice kvislinga i četnika a trajale su od 30 do 75 dana. Preduzimao je i mnoge druge operacije u raznim područjima zemlje.

U vrijeme kapitulacije Italije NOVJ je razoružala gotovo 10 njenih divizija (četnici nisu razoružali ni jednu krupniju italijansku jedinicu). U redove NOVJ-a stupilo je oko 80.000 novih boraca. NOVJ je pri kraju rata vodila neprekidne borbe sa njemačkom grupacijom jačine 450.000 vojnika. U završnim operacijama za oslobođenje zemlje NOVJ je zarobila 220.000 njemačkih vojnika pa i komandanta Jugoistoka general-pukovnika A. Lera. I kvislinzi su preduzimali mnogobrojne regionalne operacije u Crnoj Gori, na Kozari i Potkozarju, u Sloveniji, Bosni i Hercegovini, u Srbiji i drugim područjima.

1203 M. Stanišić, Isto, 247.

1204 Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941-1945*, Beograd, 1969.

KLJUČEVI DO ODGOVORA NA PITANJE O KARAKTERU RATA

Teze o građanskom ratu u Jugoslaviji su u osnovi pokušaja rehabilitacije ravnogorskog četničkog pokreta

Pri iskrivljavanju istorijskih istina niču i teze po kojima je u Jugoslaviji vođen građanski rat u toku Drugog svjetskog rata. Partizani ili, po njima komunisti, stavljaju se na optuženičku klupu pod optužbu da njima nije stalo do oslobođenja zemlje nego do cilja da se jedino domognu vlasti po nalogu Kominterne. O tome da li je u Jugoslaviji vođen građanski ili oslobodilački rat publikovana je bogata naučna literatura. Od analitičnih knjiga Jovana Marjanovića i Jovana Radovanovića do Miloša Minića i mnogih drugih istoričara i svjedočenja. Pitanje, očigledno, nije jednostavno. Dr. Pero Damjanović smatra da bi razjašnjavanje karaktera toga rata zahtijevalo još širi zahvat povezan i sa nekim osobenostima savremene epohe u razvitku čovječanstva uopšte.[1205] Taj još širi zahvat o kojem govori dr. Damjanović podrazumijeva sagledavanje ukupne istorije građanskih ratova još od Spartakovih vremena i antičke Grčke. Nije poznato da su takvi ratovi počinjali i vođeni igdje u okupiranoj zemlji. Može li se uopšte građanskim ratom okarakterisati vladajuće ratno stanje u Jugoslaviji? U toj zemlji se partizanska strana kao jedna od dvije ratujuće strane za cijelo vrijeme okupacije dosljedno borila protiv okupatora. Druga ratujuća strana, u ovom primjeru četnički pokret, od početka toga rata poveo je i vodio borbu, dok nisu slomljeni okupatori, protiv one prve - partizanske ili NOP-ovske. Ta druga strana je, osim toga, išla na ruku i svakodnevno pomagala okupatorima. Vodstvo partizanskog pokreta je uporno nastojalo da privoli Dražu i njegov pokret na zajedničku borbu protiv okupacionih sila. Prve inicijative u tom smjeru preduzeo je dr Dragan Jovanović u svojstvu predstavnika Valjevskog partizanskog odreda. Zatim je i Miloš Minić, sa legitimacijom rukovodstva NOP-a, u više navrata u neposrednom dijalogu na Ravnoj gori, u ljeto 1941., ubjeđivao Dražu i njegove saradnike da prihvate tu borbu u zajednici sa partizanima. Nakon Minića te napore i nastojanja je preduzeo i Tito čim je u septembru 1941. izišao na oslobođenu teritoriju. Tito je *komandantu vojno-četničkih odreda pukovniku g. Draži Mihailoviću*, kako ga oslovljava u svom pismu od 20. oktobra 1941., nudio zajedničku borbu, zajedničku komandu i višestruku saradnju u organizaciji vlasti, zajedničku opremu i ishranu boraca, zajednička komandna mjesta i dr. Tito se u tim kontaktima sa Dražom jedino nije saglašavao sa mobilizacijom ljudstva za borbu. Smatrao je da ta borba mora od početka biti zasnovana na dobrovoljnom opredjeljivanju ljudi za zajednički cilj.Tito je to formulisao kao

1205 Dr. P. Damjanović, Isto.

postignuće našeg najvećeg cilja, koji se ovog momenta stavlja pred nas, a to je: osloboditi otadžbinu od mrskih okupatora i njihovih slugu.[1206]

Sva ta nastojanja su bila uzaludna. Kao što su bili uzaludni i mnogi kasniji pozivi četnicima da ne sarađuju sa okupacionim vojnim formacijama, vlastima i ustašama, da se odreknu takve rabote i pristupe antifašističkom oslobodilačkom pokretu.

Da Dražu i njegov pokret odvrate od te saradnje i okrenu protiv okupatora i kvislinga na jugoslovenskim ratištima nisu pomogla ni sva upozorenja i nastojanja onih koji su ih štitili u prvim godinama rata - zapadnih saveznika. Dr Jovan Marjanović u svojim knjigama posvećenim tom fenomenu piše da se Draža od štićenika Britanaca, koje je izigravao dok se nalazio pod njihovim kišobranom, pretvorio u njemačkog partnera.

Teze o građanskom ratu u Jugoslaviji su u osnovi pokušaja rehabilitacije ravnogorskog četničkog pokreta.

Političke teorije i međunarodno pravo su veoma određeni u definisanju odrednica oslobodilačkog rata, ili rata koji jedan narod ili više naroda vode za izvojevanje svoje slobode i nezavisnosti i za formiranje svoje samostalne ili zajedničke suverene države. Takvim se definišu i ratovi koje jedan ili više naroda vode za odbranu svoje nezavisnosti, suverenosti i teritorijalnog integriteta od spoljne agresije od strane neke tuđe države ili udruženih tuđih država. Te ratove spomenute teorije i međunarodno pravo smatraju pravednim, a opravdanom i dozvoljenom pomoć drugih naroda i država, narodima i državama koje su žrtve agresije. Sporovi ne nastaju oko toga šta se smatra oslobodilačkim ratom. To je, kao princip, sadržano i u Povelji OUN-a.

Šta karakteriše situaciju u toku Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji? Na tim prostorima, u zemlji raskomadanoj i pod okupacijom, nastali su, ratovali i razvili se mnogi pokreti, vojne i političke, državne organizacije i formacije. Svaki od njih je imao različite političke, vojne i ratne ciljeve i programe, strategije i politike ne samo u toku rata nego i poglede za uređenje zemlje nakon rata. O tome je do sada objavljeno bezbroj studija i rasprava. Mnogi istoričari, domaći i strani, u djelima koja su nastala u minulih šest decenija, posebno oni neopterećeni predrasudama, političkim afinitetima i vannaučnim razlozima, jedinstveni su malte ne u ocjeni da je u Jugoslaviji pod okupacijom u Drugom svjetskom ratu jedino NOP uspio da stvori snažne oružane formacije - NOV i POJ. Te snage su ratovale na tlu Jugoslavije od 1941. godine do kraja rata protiv oružanih snaga dviju od tri sile Osovine - Njemačke i Italije, ali i protiv svih drugih okupatora pridruženih Osovini, uključivši njihove kvislinške marionetske režime i domaće saradnike.

1206 J. B. Tito, *Sabrana djela*, izd. Centar *Komunist*, Beograd 1982., tom 7, str. 166-168.

Uz NOP se i ravnogorski pokret Draže Mihailovića u svojoj domaćoj i propagandi iz inostranstva u početku deklarisao kao antifašistički. Na riječima, u usmenoj i pisanoj propagandi, izjašnjavao se za borbu protiv okupatora. Ta njegova borba, međutim, imala je zadršku: počeće kad za tu borbu dođe vrijeme. Kad kucne odsudni čas koji će signalizirati vodstvo toga pokreta i izbjeglička vlada u Londonu. Taj pokret je od jugoslovenske izbjegličke vlade prihvaćen i proglašen njenom *jugoslovenskom vojskom u otadžbini.* Vlada ga je pomagala svim čime je stigla - propagandno i materijalno, politički i diplomatski. Uz vladu ga je pomagala i Velika Britanija do polovine 1944. te SAD do 1945. godine. Istoričari do danas nisu mogli da igdje otkriju niti da opišu *bilo kakve bitke 'Jugoslovenske vojske u otadžbini' - JVUO,* to jest četnika Draže Mihailovića *protiv okupacionih trupa, bilo nemačkih, italijanskih ili drugih.* (Miloš Minić).

Kao oruđe za održavanje svoga režima okupatori su na tom tlu formirali druge formacije, vojne i državne: Nedićevu Srbiju, Pavelićevu NDH, Rupnikovu u Sloveniji, ljotićeve, policijske, upravne, političke u službi održavanja mira i reda u pokornosti naroda okupacionim vlastima. Kao marionetske države, upravni aparati ili policijske i vojne snage sastavni su dio državnog, policijskog i vojnog okupacionog aparata. U toj funkciji taj aparat je ostao sve dok okupatori nisu bili primorani da napuštaju dio po dio zemlje. Te snage su bile kolaboracionističke, pomagale su okupatore, ratovale na njihovoj strani, ili zajedno s njima protiv NOP-a.

U krizi koja je 80-tih godina zahvatila sve te jugoslovenske prostore na površinu su isplivali nasljednici tih kolaboracionista. Oni pokušavaju da rehabilituju Nedića i sve one koji su slijedili njegov režim u Srbiji, ustaški pokret i njegovo vodstvo u NDH, Rupnikove domobrane. Proglašavaju ih patriotima koji su se borili protiv *komunista*, a ne protiv narodnooslobodilačkog pokreta svoga naroda. Nedić se proglašava *za spasitelja srpskog naroda,* Pavelić *za ostvarenje tisućgodišnjeg sna Hrvata*, Rupnik *za opstanak Slovenaca.* Ti pokušaji njihove rehabilitacije su prolazna pojava. Oni ne mogu opovrgnuti istorijsku istinu - da je rat protiv okupatora i njegovih saradnika i pomagača, koji je vodio NOP u Jugoslaviji, bio oslobodilački rat. Srbi su u partizanskim jedinicama vodili rat protiv Nedićevih i Ljotićevih formacija u Srbiji, Hrvati u partizanskim jedinicama protiv ustaša i domobrana, ili Slovenci u partizanskim jedinicama protiv Rupnikovih domobranskih jedinica.

Pitanje: građanski ili oslobodilački rat? - na prvi pogled zamršeno i složeno - tiče se četničko-partizanskih odnosa i rata između četnika, s jedne, i partizana, s druge strane. Nameću ga i aktuelizuju branioci Mihailovića i njegovog pokreta, pojedini istoričari, te snažna propaganda nasljednika i pristalica četničkog pokreta. Htjeli bi da taj rat tumače kao građanski. Pokreću se rasprave i nameću sudovi po kojima su četnici ratovali protiv *komunista*, jer su se borili da nametnu komunizam, da su *Srbi pucali na Srbe, Srbi ubijali Srbe.* Ako se prihvate ti sudovi, po njima, može se postići *da se taj rat završi*, da se

izvrši *izmirenje* međusobnih neprijatelja u građanskom ratu. Neki te poglede proširuju na sve kolaboracioniste - nedićevce i ljotićevce u Srbiji, ustaše u NDH, Rupnikove domobrane u Sloveniji kao da oni nisu pomagali, ratujući na strani okupatora u otporu i borbi protiv onih koji su nastojali da unište i istjeraju okupacione trupe radi oslobođenja zemlje da onemoguće nesmetano pljačkanje plodova truda i prirodnih bogatstava jugoslovenskih naroda za potrebe njemačke fašističke ratne mašine. Okupatori su, uz pomoć kvislinga i kolaboracionista, držali vlast, a partizani ratovali protiv njih i njihovih vlasti.

Oni što su slijedili sile Osovine i pomagali im u održavanju vlasti u zemlji optuživali su partizane da borbom protiv okupatora izazivaju represalije i masovna stradanja naroda. Pri tome im nije smetalo da vrše masovna ubistva - Srba partizana od četnika i drugih kvislinga, pripadnika NOP-a i hiljada talaca sa parolama *spasavanja srpskog naroda*. Vjerovali su u pobjedu Njemačke i drugih okupatora, spremni da vežu i svoju i sudbinu svoje *države* - Nedić u Srbiji, Pavelić u NDH, Rupnik u Sloveniji itd. Vjerovali su da brane i svoju vlast, ratujući s okupacionim jedinicama za uništenje partizana i NOP-a. Između Nedića, koji je formirao vladu 29. avgusta 1941. godine i Mihailovića uspostavljena je veza koja je održavana cijelo vrijeme rata. U osnovi te veze je računica da će, ako pobijede tri savezničke sile, biti prihvaćeni od pobjednika. Jedan na jedan, drugi na drugi način su igrali dvostruku igru. I na sastanku između Nedića i Mihailovića u Ražani 12. i 13. avgusta 1944. godine postignut je sporazum da ujedine snage, da uz pomoć njemačkog oružja, municije i drugih sredstava, pruže otpor NOP-u i njegovim snagama, te pripreme svoj prelazak na stranu anglo-američkih saveznika u nadi da će uz njihovu pomoć preuzeti vlast u svoje ruke u Jugoslaviji. Ta dvostruka uloga se završila slomom. Ni saveznici ni narod nisu zaboravljali to što su oni u toku cijelog rata svoj rat vodili na strani okupatora i njihovih saveznika.

Ključna su pitanja: kakav je karakter rata koji su vodili Mihailović i njegovi četnici, a kakav onaj koji su vodili NOV i POJ? Za koje ciljeve su se borili jedni, a za koje drugi? Ko su bili neprijatelji četnika, a ko NOP-a? Ko su jednima, a ko su drugima bili saveznici? Ko je sve podržavao četnički a ko partizanski pokret? Svako ko postavi ta pitanja dobiće i odgovore na osnovno: kakav rat je vođen između četnika i partizana u periodu od 1941. do 1945. godine i da li je to bio oslobodilački ili građanski rat? Ili, možda, neki treći? Primjerice, oslobodilački prožet građanskim, odnosno oslobodilački koji se preplitao sa građanskim ratom?